T.C.
NECMETTİN ERBAKAN ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TEMEL İSLÂM BİLİMLERİ ANA BİLİM DALI
İSLÂM HUKUKU BİLİM DALI

NİL HAVZASI'NDA FIKIH TARİHİ: MISIR ÖRNEĞİ

Fatiha BOZBAŞ

Doktora Tezi

Danışman:
Prof. Dr. Orhan ÇEKER

Konya 2018

KONYA	T.C. NECMETTİN ERBAKAN ÜNİVERSİTESİ Sosyal Bilimler Enstitüsü Müdürlüğü	SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

DOKTORA TEZİ KABUL FORMU

Öğrencinin	Adı Soyadı	Fatiha BOZBAŞ
	Numarası	138106043029
	Ana Bilim / Bilim Dalı	Temel İslam Bilimleri / İslâm Hukuku
	Programı	Doktora
	Tez Danışmanı	Prof. Dr. Orhan ÇEKER
	Tezin Adı	Nil Havzası'nda Fıkıh Tarihi: Mısır Örneği

Yukarıda adı geçen öğrenci tarafından hazırlanan **Nil Havzası'nda Fıkıh Tarihi: Mısır Örneği** başlıklı bu çalışma 06/09/2018 tarihinde yapılan savunma sınavı sonucunda oybirliği/~~oyçokluğu~~ ile başarılı bulunarak jürimiz tarafından Doktora Tezi olarak kabul edilmiştir.

Sıra No	Danışman ve Üyeler		
	Unvanı	Adı ve Soyadı	İmza
1	Prof. Dr.	Orhan ÇEKER	
2	Doç. Dr.	Murat ŞİMŞEK	
3	Prof. Dr.	Bayram DALKILIÇ	
4	Prof. Dr.	Saffet KÖSE	
5	Doç. Dr.	Şahban YILDIRIMER	

T.C.
NECMETTİN ERBAKAN ÜNİVERSİTESİ
Sosyal Bilimler Enstitüsü Müdürlüğü

BİLİMSEL ETİK SAYFASI

Öğrencinin			
	Adı Soyadı	Fatiha BOZBAŞ	
	Numarası	138106043029	
	Ana Bilim / Bilim Dalı	Temel İslâm Bilimleri / İslâm Hukuku	
	Programı	Tezli Yüksek Lisans	
		Doktora	■
	Tezin Adı	Nil Havzası'nda Fıkıh Tarihi: Mısır Örneği	

Bu tezin hazırlanmasında bilimsel etiğe ve akademik kurallara özenle riayet edildiğini, tez içindeki bütün bilgilerin etik davranış ve akademik kurallar çerçevesinde elde edilerek sunulduğunu, ayrıca tez yazım kurallarına uygun olarak hazırlanan bu çalışmada başkalarının eserlerinden yararlanılması durumunda bilimsel kurallara uygun olarak atıf yapıldığını bildiririm.

Fatiha BOZBAŞ

İmzası

T.C.
NECMETTİN ERBAKAN ÜNİVERSİTESİ
Sosyal Bilimler Enstitüsü Müdürlüğü

ÖZET

Öğrencinin			
	Adı Soyadı	Fatiha BOZBAŞ	
	Numarası	138106043029	
	Anabilim / Bilim Dalı	Temel İslâm Bilimleri / İslâm Hukuku	
	Programı	Tezli Yüksek Lisans	
		Doktora	■
	Tez Danışmanı	Prof. Dr. Orhan ÇEKER	
	Tezin Adı	Nil Havzası'nda Fıkıh Tarihi: Mısır Örneği	

Geçmişten günümüze fıkıh tarihi ile ilgili yapılan te'liflerde salt olarak fıkhın genel anlamda geçirdiği evreler ele alınmakta ve fıkhın kaynakları ve belli başlı konularına dâir başlıklar sunulmakta, neredeyse her eser bir öncekinin tekrarını yapmaktadır. Halbuki belli bir dönemin siyâsî, ictimâî ve hatta ekonomik ahvâlinin de göz önünde bulundurulması gereken fıkıh tarihi çalışmalarında belli bir zaman diliminin veya coğrâfî bir bölgenin tahdidi yapılarak sınırlı bir zaman ve zeminde yapılacak fıkıh tarihi çalışmaları ilgili zaman ve dönem içinde fıkhın geçirdiği seyrin ve aldığı rengin nasıl bir değişime uğradığını göstermek hususunda daha sağlıklı neticeler verecektir. İşte bu gereklilik ve alandaki boşluğa bir nebze katkı olması hedefiyle bu çalışma coğrafya eksenli fıkhı tarihi çalışması hedeflenmekte ve fıkıh havzaları içerisinde yer alan Nil havzası genelinde Mısır'ın fethinden günümüze kadar fıkıh mecrasında geçirdiği aşamalar tarihi bir perspektifte ele alınmasını konu edinmektedir.

Nil havzasının fıkıh tarihi açısından incelenmeye fazlasıyla değer ülkesi Mısır'ı konu olan bu çalışmanın her bölümünde genel olarak, Mısır'da belli dönemler çerçevesinde fıkıh ilminin gelişimi ve ahvâli, yaygınlaşmış mezhepler, bunların oluşumları, gelişimleri, ülkedeki diğer mezheplerle olan ilişkileri, ülkede yayıl(a)mayan mezhepler, dönemsel olarak Mısır'da mevcut olan fukahâ ve hal tercemeleri, etkileme ve etkilenme açısından fıkıh rıhleleri, dönemsel olarak Mısır'daki fıkıh tedrîs merkezleri, fıkıh/fukahâ ile irtibatlı olması açısından yaşanan siyâsî, ictimâî, ilmî, hâdiseler, fukahâ ve mezhepler arasında meydana gelen ihtilafların ülkedeki fıkıh hayatına yansıması; tarih perspektifinde fıkıh/fukahâ-siyâset ilişkisi, her dönemin kazâ (yargılama) sistemi gibi konulara temas edilerek geçmişten günümüze fıkhın Mısır'da nasıl bir yol çizerek günümüze geldiği istidâtımız ölçüsünde tafsilatlı olarak aktarılmaya çalışılacaktır.

Anahtar Kelimeler: Nil, Mısır, Fıkıh, Tarih, Mezhep, Fukahâ, Hukuk.

T.C.
NECMETTİN ERBAKAN ÜNİVERSİTESİ
Sosyal Bilimler Enstitüsü Müdürlüğü

ABSTRACT

Author's	Name and Surname	Fatiha BOZBAŞ	
	Student Number	138106043029	
	Department	The Department of Basic Islamic Sciences/ Islamic Law	
	Study Programme	Master's Degree (M.A.)	
		Doctoral Degree (Ph.D.)	■
	Supervisor	Prof. Dr. Orhan ÇEKER	
	Title of the Thesis/Dissertation	History of Fiqh in the Nile Basin: Egyptian Case	

In the works on the history of Islamic law, it has been generally focused about the phases that Islamic law has in general terms are dealt with. Furthermore, the sources and main topics of the Islamic law are presented with repeating almost in every work of the previous one. However, it is necessary to consider the political, economic and even economic circumstances of a certain period in order to understand the development of the Islamic law. It is generally understood that the change of Islamic law within a certain period of time and space will be shown in this way. For this reason, it has been aimed to study geography-oriented Islamic law history in order to contribute to this necessity and the vacancy in the area. The development stages of Islamic law from the conquest of Egypt within the Nile basin to the day-to-day are discussed in a historical perspective.

The development of Islamic law periodically, the popularized confessions in Egypt, their formations and developments, the relations with the other confessions in the country and the existing sects will be analyzed. It is important to understand the fukahâ and their translations and journeys throughout the country. The Islamic legal education centers in Egypt have been explained as a reflection of the conflicts that have taken place among the political, ethical, scientific, historical, fukahâ and sects in the country. The relationship between Islamic law, Fukaha and politics from the historical perspective, the judicial system of every single period has been examined throughout the thesis.

Key words: Nile, Egypt, Fiqh, History, Sect, Fukahâ, Law.

ÖNSÖZ

Fıkıh ilminin bâkir alanı olarak tarih kısmının günümüz eserlerinde yeterince incelenmediği ve merak uyandıran bir kısım olarak halen varlığını sürdürdüğü bir gerçektir. Oysa ki, mevcut fıkhî müktesebâtın; içinde doğduğu, geliştiği ve değiştiği coğrafya ve zaman dilimi ile olan sıkı sıkıya irtibatı göz önünde bulundurulursa, bu müktesebât çerçevesinde mevcut olan kâideler ile hükümlerin hikmetleri ve illetlerinin, hatta kaynaklarda zikredilen misallerin dahi ortaya çıkış âmillerinin bilinmesi için, ilgili dönemin tarih dilimindeki yerinin ve o dönem şartlarının, her yönüyle ahvâlinin incelenmesine lüzûm vardır. Bu nedenledir ki, farklı dönemler ve coğrafyalarda hâsıl olan aynı mevzuya dâir muhtelif hükümlerin nedenselliğine ilişkin sağlıklı izahlarda bulunabilmek, fıkıh mezheplerinin değişim ve birbirlerinden ne yönde etkilendiklerine ilişkin sahih bir değerlendirme yapabilmek çok yönlü bir tarih okumasını gerektirir. Fıkıh çerçevesinden yapılacak bu okuma, salt fıkhın ortaya çıkışı ve gelişimine yönelik yapılacak bir aktarımdan ziyâde, fıkhın farklı dönemler ve bölgeler bağlamında büründüğü farklı renklerin değişimini izleme imkânı sunacak, ayrıca mezheplerin oluşum, gelişimi ve doktrinel yapısı hakkındaki farklılıkların sebeplerinin anlaşılması hususunda ilgililere ışık tutacaktır.

Modern dönemde neşredilen fıkıh tarihi ile ilgili eserlerde fıkhın bir bütün olarak İslâm coğrafyası içerisindeki gelişim aşamaları ele alınarak genel bir kanaat oluşturulmakta ise de, bölge ve zaman bazlı fıkıh tarihi çalışmalarıyla yapılacak detaylı bir okumaya ihtiyaç olduğu da bir gerçektir. Biz de bu çalışmamızda hem fıkıh ilminin bakir bir alanı olarak gördüğümüz tarih kısmına ilişkin bir katkı olması temennisi ve hem de alana ilişkin bir emsal teşkil etmesi açısından fıkıh havzaları çerçevesinde olmak üzere, coğrafya eksenli bir fıkıh tarihi okuması yapmaya niyet ettik. Bu bağlamda *Nil Havzası'nda Fıkıh Tarihi: Mısır Örneği* başlığını taşıyan çalışmamızda, fethinden günümüze kadar geçen takriben 14. asırlık süreç içerisinde Mısır'ın fıkıh tarihine ilişkin serüveninin izini sürmeye çalışarak, elde ettiğimiz verileri çalışmamızda istidâtımız ölçüsünde en verimli şekilde aktarmaya ve değerlendirmeye çalıştık. Bununla birlikte çalışmamızın hata ve eksikliklerden ârî olmadığını da ifade etmemiz gerekir.

Oldukça yoğun ve yorucu bir araştırma, inceleme, tefekkür ve te'lif sürecini içermekle birlikte bir o kadar da haz verici bir çalışma sürecinin semeresi olarak ortaya çıkan bu çalışmanın İslâm hukuk tarihi alanına küçük bir nebze de olsa katkı sağlaması en büyük temennimizdir. Bu çalışmanın iki kapak arasında ortaya çıkmasına fırsat veren yüce Rabbime sonsuz şükürler olsun. Bu çalışmanın başlangıcından noktalanmasına kadarki süreçte bana destek olan kişilere olan şükran borcum ise tarifi imkânsızdır. Bu doğrultuda çalışmamızın her merhalesinde destek ve ilgisini esirgemeyen, teşvikkâr ruhuyla beni cesaretlendiren danışman hocam Prof. Dr. Orhan Çeker'e; tez izleme komitesinde yer alan ve çalışmanın olgunlaştırılmasında kıymetli katkılarıyla desteklerini hissettiğim Prof. Dr. Bayram Dalkılıç ve Doç. Dr. Murat Şimşek'e; doktora savunma sınavındaki önemli değerlendirmeleriyle çalışmamıza katkı sağlayan jüri üyelerinden Prof. Dr. Saffet Köse ve Doç. Dr. Şahban Yıldırımer'e müteşekkirim. Ayrıca Mısır'daki araştırmalarımda kaynak temini noktasında fazlasıyla yardımlarını gördüğüm İskenderiye Kütüphanesi çalışanlarına, Mısır'da bulunduğum sürece akademik faaliyetlerimde bana destek olan Salma King'e, minnettarlığımın ebedî devam edeceği anne-babama, her daim destekçim eşime, yoğun çalışma sürecimde bana karşı gösterdikleri engin sabır ve hoşgörüden dolayı çocuklarıma ve dualarını her an hissederek güç bulduğum herkese teşekkür etmek benim için büyük bir mutluluk kaynağıdır.

Gayret bizden, tevfîk yüce Allah'tandır.

Fatiha BOZBAŞ

Konya, Ağustos
2018

İÇİNDEKİLER

DOKTORA TEZİ KABUL FORMU ..... **ii**
BİLİMSEL ETİK SAYFASI ..... **iii**
ÖZET ..... **iv**
ABSTRACT ..... **v**
ÖNSÖZ ..... **vi**
İÇİNDEKİLER ..... **viii**
KISALTMALAR ..... **xviii**
GİRİŞ **1**
ARAŞTIRMA HAKKINDA GENEL BİLGİLER **1**
I.KONUNUN MAHİYETİ ve AMAÇ **1**
II. ARAŞTIRMANIN METODU, ZORLUKLARI VE KAYNAKLARI **7**
III. NİL HAVZASI ve MISIR **14**
A. Fıkıh Havzaları 14
1. Arap Yarımadası Fıkıh Havzası 15
2. Bilâdüşşâm Fıkıh Havzası 19
3. Irak-Maverâünnehir Fıkıh Havzası 20
4. Güneydoğu Asya Fıkıh Havzası 24
5. Bilâdülmağrib Fıkıh Havzası 26
6. Sahraaltı Afrika Fıkıh Havzası 28
7. Hint Altkıtası Fıkıh Havzası 32
8. Nil Fıkıh Havzası 33
B. Nil Fıkıh Havzası ve Mısır 36
1. Mısır'ın İslâm Daveti ile Tanışması: Hz. Peygamber'in Mukavkıs'a Elçi Gönderişi 37
2. Mısır'ın Fethi 38
a. Fethin Sebepleri ve Fetih Süreci 38
b. Fethi Kolaylaştıran Unsurlar 42
3. Mısır'ın Fetih Dönemindeki Sosyal, Dinî ve İktisâdî Durumu 44

BİRİNCİ BÖLÜM

HULEFÂ-İ RÂŞİDÎN-EMEVÎLER DÖNEMİ (20/640-132/750): MISIR'DA FIKHIN NEŞ'ETİ

I. Mısır'da Fıkhın Neş'etini Sağlayan Âmiller 49
A. Mısır'da İslâm'ın Yayılışı 49
B. Ashâb ve Tâbiûnun Mısır'a Gelişi ve Yerleşmesi 53
C. Ta'rib (Araplaştırma) Hareketleri 68
D. Fıkhî Konulardaki Yazışmalar 73
II. Mısır'da İlk Fıkıh Tedrîsatının Yapıldığı Yerler 74
A. Amr b. el-Âs Camii/Câmiu'l-atîk 74
B. Fukahânın Evindeki Fıkıh Oturumları 75
III. Emevîler Döneminde Mısır'da Kazâ 76

İKİNCİ BÖLÜM

ABBÂSÎLER, TOLUNOĞULLARI VE İHŞİDÎLER DÖNEMİ (132/750-358/969): MISIR'DA FIKHÎ MEZHEPLERİN TEŞEKKÜLÜ ve YERLEŞMESİ

I. H. 2.-4. Yüzyılda İslâm Dünyasında Fıkhın Genel Durumu 81
II. Abbâsîler Dönemi (132/750-254/868): Mısır'ın Fıkıh Ekolleri ile Tanışması ve Mısır'da Fıkhî Mezheplerin Teşekkülü 82
III. Tolunoğulları Dönemi (254/868-292/905): Mısır'da Mâlikîlikten Şâfiîliğe Geçiş Dönemi 83
IV. İkinci Dönem Abbâsîler (292/905-323/935) ile İhşidîler (323/935-358/969) Dönemleri: Mısır'da Fıkıh Mezheplerinin İstikrarı ve Şâfiî Mezhebinin Hâkimiyeti 85
V. Mısır'da Yerleşen Mezhepler 85
A. Mâlikî Mezhebi, Mısır'da Doğuşu ve Yerleşmesi 85
1. Abbâsîler, Tolunoğulları ve İhşidîler Dönemlerinde Mâlikî Mezhebi'nin Mısır'daki Fukahâsı 89
a. Osman b. el-Hakem el-Cüzâmî (ö. 163/780) 89
b. Abdurrahîm b. Hâlid b. Yezîd el-Cumahî el-İskenderî (ö. 163/780) 89
c. Abdurrahmân b. el-Kâsım (ö. 191/806) 90
d. Abdullah b. Vehb (ö. 197/812) 93
e. Eşheb. b. Abdilazîz (ö. 204/819) 95
f. Abdullah b. Abdilhakem (ö. 214/829) 97

g. Asbağ b. Ferec (ö. 225/840) 99
h. Muhammed b. Abdillah b. Abdilhakem (ö. 268/882) 100
ı. İbnü'l-Mevvaz (ö. 269/883) 101
i. İbn Müyessir el-İskenderânî (ö. 339/950) 103
2. Mısır'daki İlk Dönem Mâlikî Medresesinin Özellikleri 106
B. Hanefî Mezhebi, Mısır'da Doğuşu ve Yerleşmesi 109
1. Abbâsîler, Tolunoğulları ve İhşidîler Dönemlerinde Hanefî Mezhebinin Mısır'daki Fukahâsı 112
a. Bekkâr b. Kuteybe (ö. 270/884) 113
b. Ahmed b. Ebî İmrân (ö. 280/893) 115
c. Ebû Ca'fer et-Tahâvî (ö. 321/933) 116
2. Mısır'daki İlk Dönem Hanefî Medresesinin Özellikleri 119
C. Şâfiî Mezhebi, Mısır'da Doğuşu ve Yerleşmesi 120
1. Abbâsîler, Tolunoğulları ve İhşidîler Dönemlerinde Şâfiî Mezhebi'nin Mısır'daki Fukahâsı 129
a. Büveytî (ö. 231/846) 130
b. Müzenî (ö. 264/878) 132
c. Rebî' b. Süleymân el-Murâdî (ö. 270/884) 135
2. Mısır'daki İlk Dönem Şâfiî Medresesinin Özellikleri 139
D. Hanbelî Mezhebi 142
E. Mısır'da Mezhebi Yayılmayan Fakih: Leys b. Sa'd 143
VI. Abbâsîler, Tolunoğulları ve İhşidîler Döneminde Fıkhın Gelişme Âmilleri 148
A. İmam Şâfiî'nin Mısır'a Gelişi ve Yerleşmesi 149
B. Ulemâ ve Talebenin Mısır'a Akını 151
1. Mısırlı Fukahânın Irak'taki Fıkhî Hareketlilikle İlişkisi 152
2. Mısırlı Fukahânın Şam ve Fırat Bölgesindeki Fıkhî Hareketlilikle İlişkisi 155
3. Mısırlı Fukahânın İran'daki Fıkhî Hareketlilikle İlişkisi 156
4. Mısırlı Fukahânın Mâveraünnehir'deki Fıkhî Hareketlilikle İlişkisi 159
5. Mısırlı Fukahânın Mağrib'deki Fıkhî Hareketlilikle İlişkisi 160
6. Mısırlı Fukahânın Hicaz ve Yemen'deki Fıkhî Hareketlilikle İlişkisi 161
C. Fıkhî Yazışmalar ve Münâzaralar 161
VII. Abbâsîler, Tolunoğulları ve İhşidîler Döneminde Fıkhî Tedrîsat Merkezleri 167

A. Amr b. el-Âs Camii/Câmiu'l-atîk 168
B. Ahmed b. Tolun Camii 170
VIII. Abbâsiler, Tolunoğulları ve İhşidîler Dönemlerinde Mısır'da Kazâ Müessesesi 170
IX. Mısır'da Mezhep Taasubunun Ortaya Çıkışı ve Fıkıh İlmine Tesiri 176
X. Mihne Olaylarının Mısır'daki Fıkhî Hayata Tesiri 179

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

FÂTIMÎLER (UBEYDÎLER) DÖNEMİ (358/969-567/1171): MISIR'DA ŞİÎLİĞİN HÂKİM OLUŞU

I. Fâtımîlerin Mısır'ı Fethi ve Fethin Sonuçları 183
II. Fâtımî Fethinin Mısır'daki Fıkhî Hayata Tesiri ve Fâtımîlerin Şiîliği Yayma Yöntemleri 186
III. Fâtımîler Döneminde Fıkhın Gelişme Âmilleri 194
IV. Fâtımîler Döneminde Fıkhî Tedrîsat Merkezleri 195
A. Medreseler 195
1. Hâfiziyye Medresesi 196
2. Silefîyye Medresesi 197
B. Ezher Câmii 199
D. Dârülhikme/Dârülilim 203
V. Mısır'da Fâtımîler Dönemi Fukahâsı 205
A. İsmâilî Mezhebi Fukahâsı 205
1. Kadı Nu'mân ve Ailesi 206
2. İbn Killis (ö. 380/991) 209
B. Sünnî Mezheplerin Fukahâsı 210
1. Fâtımîler Dönemi Mâlikî Fukahâsı 214
a. Ebû Bekr et-Turtûşî (ö. 520/1126) 214
b. Ebû Tâhir b. Avf el-Mâlikî (ö. 581/1185) 215
2. Fâtımîler Dönemi Şâfiî Fukahâsı 217
a. Ebû Tâhir es-Silefî (ö. 576/1180) 217
3. Fâtımîler Dönemi Hanefî Fukahâsı 220
VI. Fâtımîler Döneminde Mısırlı Fukahânın İslâm Ülkelerindeki Fıkhî Hareketlilikle İlişkisi 220
VII. Fâtımîler Döneminde Kazâ Müessesesi 222

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM
EYYÛBÎLER DÖNEMİ (567/1171-648/1250):
MISIR'DA SÜNNÎ HUKUKUN YENİDEN HÂKİM OLUŞU

I. Mısır'da Eyyûbî Devleti'nin Kuruluşuna Kısa Târihî Bir Bakış 229
II. Mısır'da Eyyûbî Hâkimiyetinin Dinî-Fıkhî Hayata Tesiri 231
III. Mısır'da Sünnî Hukuk Siteminin Yeniden İhyâ Olması İçin Yapılanlar 233
A. Medreselerin Tesisi 233
B. Şâfiî Mezhebinin Resmî Mezhep Oluşu 235
C. İbadet Hükümlerine İlişkin Değişiklikler Yapılması 238
IV. Eyyûbîler Dönemindeki Fıkhî Tedrîsat Merkezleri 239
A. Câmiu'l-atîk ve Akmer Camii 239
B. Ezher 240
C. Medreseler 241
1. Şâfiî Mezhebi Medreseleri 244
a. en-Nâsıriyyetü'l-ûlâ Medresesi 245
b. Kutbiyye Medresesi 245
c. İbnü'l-Ersûfî Medresesi 246
d. Takviyye Medresesi 246
e. en-Nâsıriyyetu's-sâniyye (Salâhiyye) Medresesi 247
f. el-Meşhedü'l-Hüseynî Medresesi 248
g. Seyfiyye Medresesi 249
h. Hekkâriyye Medresesi 249
ı. Fahruddîn b. Sa'leb Medresesi 250
i. Kâmiliyye Medresesi 250
j. Kûsiyye Medresesi 251
k. Fâiziyye Medresesi 251
l. Asvan (Üsvan) Medresesi 252
m. Feyyûm'daki Şâfiî Medreseleri 252
2.Mâlikî Mezhebi Medreseleri 252
a. Kamhiyye Medresesi 253
b. Feyyûm'daki Mâlikî Medreseleri 253
c. Necîbiyye Medresesi 253
d. Minye b. Hasîb Medresesi 254

e. İbnü'l-Enceb Medresesi 254
f. İbn Şâs Medresesi 254
g. Sâhibiyye Medresesi 255
h. Zeki et-Tâcir Medresesi 255
ı. İbn Reşik Medresesi 256
i. Benû Hadîd Medresesi 256
3. Hanefî Mezhebi Medreseleri 257
a. Süyûfiyye Medresesi 257
b. Ezkeşiyye Medresesi 257
c. Gazneviyye Medresesi 258
d. Âşûriyye Medresesi 258
e. Fahriyye Medresesi 258
f. Ciharkes Medresesi 259
4. Şâfiî ve Mâlikî Mezhebine Ortak Hizmet Veren Medrese: Fâzıliyye Medresesi 259
5. Dört Mezhebe Müşterek Hizmet Veren Medrese: Sâlihiyye Medresesi 260
V. Eyyûbîler Dönemi Fukahâsı 261
A. Mısır'da Eyyûbîler Dönemi Şâfiî Fukahâsı 261
1. el-Hubûşanî (ö. 587/1191) 261
2. Şihâbüddîn et-Tusî (ö. 596/1200) 262
3. Sadrüddîn el-Hamevî (617/1220) 263
4. İzzüddîn b. Abdisselâm es-Sülemî (ö. 660/1262) 264
B. Mısır'da Eyyûbîler Dönemi Mâlikî Fukahâsı 269
1. İbnü'l-Enceb (ö. 611/1215) 269
2. İbn Şâs (ö. 616/1219) 269
3. İbnü'l-Hâcib (ö. 646/1249) 270
C. Mısır'da Eyyûbîler Dönemi Hanefî Fukahâsı 273
1. ez-Zâhir en-Nu'mânî (ö. 598/1202) 273
D. Mısır'da Eyyûbîler Dönemi Hanbelî Fukahâsı 275
1. Zeynüddîn b. Nüceyye (ö. 599/1203) 277
2. Şemsüddîn b. el-'Imâd el-Makdisî (ö. 676/1277) 278
VI. Eyyûbîler Döneminde Fukahâya Verilen Önem ve Fukahânın Siyâsî ve İctimâî Hayattaki Rolü 279

VII. Eyyûbîler Döneminde Mısır'a Yapılan Rıhlelerin Fıkıh İlmine Yansıması. 283
VIII. Eyyûbîler Döneminde Mısır'da Kazâ Müessesesi 287

BEŞİNCİ BÖLÜM

MEMLÛKLER DÖNEMİ (648/1250-922/1517): FIKHÎ TELİFLER DÖNEMİ

I Mısır'da Memlûklü Devleti'nin Kuruluşuna Kısa Târihî Bir Bakış **.....293**
III. Fıkhî Te'lif Dönemi Olarak Memlûkler Döneminde Mısır 302
IV. Memlûkler Döneminde Fıkhın Gelişmesini Sağlayan Âmiller 308
A. Dış Âmiller 308
1. İslâm Ülkelerinin Moğol İstilasına Uğraması..... 308
2. Fukahâ Heyetlerinin Mısır'a Gelişi 308
3. Abbâsî Hilâfetinin Mısır'da İhyâsı 309
B. İç Âmiller..... 310
V. Memlûkler Döneminde Fıkıh Tedrîsâtının Yapıldığı Yerler 311
A. Camiiler 311
B. Medreseler 315
VI. Memlûkler Dönemi Fukahâsı 319
A. Mısır'da Memlûkler Dönemi Şâfiî Fukahâsı..... 319
1. İzzüddîn b. Abdisselâm es-Sülemî (ö. 660/1262)..... 319
2. İbn Dakîkul'îd (ö. 702/1302)..... 319
3. İbn Rif'a (ö. 710/1310)..... 324
4. Takıyyüddîn es-Sübkî (ö. 756/1355) 325
5. Taceddin es-Sübkî (ö. 771/1370)..... 326
B. Mısır'da Memlûkler Dönemi Hanefî Fukahâsı..... 336
1. Babertî (ö. 786/1384)..... 336
2. Bedreddîn Aynî (ö. 855/1451)..... 339
3. İbnü'l-Hümâm (ö. 861/1457)..... 341
4. Muhyiddîn Kâfiyeci (ö. 879/1474) 343
C Mısır'da Memlûkler Dönemi Mâlikî Fukahâsı..... 346
1. Karâfî (ö. 684/1285) 346
2. Cündî (ö. 767/1366)..... 349
D. Mısır'da Memlûkler Dönemi Hanbelî Fukahâsı..... 352
VII. Memlûklü Sultanları ile Fukahâ Arasındaki İlişki 354
VIII. Memlûklü Fukahâsının Siyâsî Olaylardaki Rolü 361

IX. Memlûkler Döneminde Kazâ Müessesesi 364

ALTINCI BÖLÜM

FRANSIZ İŞGALİNE KADAR MISIR'DA OSMANLILAR DÖNEMİ (923/1517-1213/1798): HANEFÎ MEZHEBİNİN HÂKİM OLUŞU

I. "Osmanlılar Dönemi Mısır'ında Fıkıh Tarihi"nin Kavramsal Çerçevesinin Belirlenmesi 381
II. Osmanlı Devleti'nin Mısır'ı Fethine Kısa Târihî Bir Bakış 382
III. Mısır'da Osmanlı Hâkimiyetinin Dinî-Fıkhî Hayata Tesiri 385
IV. Mısır'da Osmanlılar Dönemindeki Fıkhî Tedrîsat Merkezleri 389
V. Mısır'da Osmanlılar Dönemi Fukahâsı 400
A. Mısır'da Osmanlılar Dönemi Hanefî Fukahâsı 402
1. İbn Nüceym (ö. 970/1563) 402
2. Ebü'l-İhlâs eş-Şürünbülâlî (ö. 1069/1659) 404
3. Nûh b. Mustafa el-Konevî (ö. 1070/1660) 405
4. Tahtâvî (ö. 1231/1816) 405
B. Mısır'da Osmanlılar Dönemi Şâfiî Fukahâsı 408
1. Şemseddîn Hatîb eş-Şirbînî (ö. 977/1570) 408
2. Şemseddîn er-Remlî (ö. 1004/1596) 408
3. Muhammed b. Ahmed eş-Şûbirî (ö. 1069/1659) 409
C. Mısır'da Osmanlılar Dönemi Mâlikî Fukahâsı 410
D. Mısır'da Osmanlılar Dönemi Hanbelî Fukahâsı 411
VI. Mısır'da Osmanlılar Döneminde Kazâ Müessesesi 412

YEDİNCİ BÖLÜM

FRANSIZ İŞGALİNDEN (1213/1798) GÜNÜMÜZE MISIR: SEKÜLER KANUNLAŞTIRMALARIN GÖLGESİNDE KALAN İSLÂM HUKUKU

I. Fransız İşgalinden Günümüze Mısır'ın Siyâsî Hayatına Kısa Bir Bakış 426
II. Fransız İşgalinden (1798) Mehmet Ali Paşa Dönemine (1805) Mısır'da Fıkhî ve Hukukî Hayat 427
III. Mısır'daki 19. Yüzyıl Kanunlaştırma (Taknîn) Hareketleri 428
A. Kanunlaştırmaların Sebepleri 428
B. Kanunlaştırma Faaliyetlerinin Kaynakları Arasında İslâm Hukukunun Yeri 433
IV. Kavalalı Mehmet Ali Paşa Döneminden (1805) Hukukî Reform Dönemine (1875) Kadar Mısır'da Fıkhî ve Hukukî (Kazâî) Hayat 435

A. Hukukî Reform Hazırlığı: Mısır'da İlmî Alandaki Değişmeler 435
B. Hukukî Reform Öncesinde Mısır'da Hukuk Müessesesi 441
1. Şer'î Hukuk Sistemi 441
2. Yargı Meclisleri 444
3. Konsolosluk Mahkemeleri 446
4. Millî Mahkemeler (Gayri Müslimler için) 447
V. Hukuk Reformu (1875) Sonrasında Mısır'da Teşekkül Eden Yeni Hukuk Sistemi 448
A. İslâm Hukuku ile İrtibatı Açısından 1875 Sonrası Kanunlarına Genel Bir Bakış 449
B. Hukuk Reformundan Günümüze Mısır'daki Mahkemeler Arasında Şer'î Mahkemelerin Durumu 456
VI. Mısır'da 19. ve 20. Yüzyılda İslâm Hukukunun Tecdidine Yönelik Çabalar 467
A. 19. ve 20. Yüzyılda Mısır'da İslâm Hukukunu Kanunlaştırma Faaliyetleri 468
1. el-Ahkâmu'ş-şer'iyye fi'l-ahvâli'ş-şahsiyye 472
2. Mürşidü'l-hayrân 474
3. Kânûnu'l-'adl ve'l-insâf 475
4. et-Teşrî'u'l-cinâiyyü'l-İslâmî 476
5. Kânûnu'l-medeniyyi'l-cedîd 478
6. Mesâdirü'l-hak fi'l-fıkhi'l-İslâmî 481
B. Ansiklopedik Fıkıh Te'lif Faaliyetleri 482
1. Mevsû'atü'l-fıkhi'l-İslâmî el-Mısriyye (Mevsû'atü Cemâl Abdinnâsır) .. 482
2. Kahire İslâm İncelemeleri Cemiyetinin Projesi 483
C. İctihad Komisyonlarının Teşekkülü 484
1. Ezher İslâmî Araştırmalar Akademisi (Mecma'u'l-buhûsi'l-İslâmiyye) .. 485
VII. 19. ve 20. Yüzyılda Mısır'daki Fıkıh Eğitim Merkezleri 485
VIII. 19. ve 20. Yüzyılda Mısır'daki Fıkhî Mezhebî Eğilim 494
IX. 19. ve 20. Yüzyılda Mısır'daki Fıkıh Ulemâsı 497
A. Muhammed Kadri Paşa (ö. 1306/1888) 497
B. Hudarî (ö. 1345/1927) 499
C. Merâğî (ö. 1364/1945) 500
D. Abdülkâdir Udeh (ö. 1373/1954) 503
E. Abdülvehhâb Hallâf (1375/1956) 504
F. Mahmût Şeltût (ö. 1383/1963) 505

G. Abdurrezzâk Ahmed Senhûrî (ö. 1391/1971)..... 510
H. Muhammed Ebû Zehre (ö. 1394/1974) 513
I. İstanbul'dan Mısır'a İki İslâm Âlimi 517
1. Muhammed Zâhid Kevserî (ö. 1371/1952)..... 517
2. Mustafa Sabri Efendi (ö. 1373/1954) 520
SONUÇ 526
KAYNAKÇA.....530

KISALTMALAR

a.g.b. : Adı geçen bölüm

a.g.e. : Adı geçen eser

a.g.k. : Adı geçen kaynak

a.g.m. : Adı geçen makale

AÜHFD : Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi

AÜİFD : Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi

AÜSBE : Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü

bs. : Baskı

c. : Cilt

DEÜ : Dokuz Eylül Üniversitesi

DİA : Diyanet İslâm Ansiklopedisi

dp. : Dipnot

DÜSBED : Dicle Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi

ed. : Editör

EI² : The Encyclopaedıa of Islam

FÜSBD : Fırat üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi

FÜSBE : Fırat üniversitesi Sosyal Bilimler Fakültesi

GÜSBE : Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Fakültesi

h. : Hicrî

IRCICA : İslâm Tarih, Sanat ve Kültür Araştırma Merkezi

İHAD : İslâm Hukuku Araştırmaları Dergisi

İÜİFD : İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi

KEFAD : Kırşehir Eğitim Fakültesi Dergisi

m. : Milâdî

MMİADm.	: Mecelletü Mecma‘ el-Lüga’l-arabiyye
m.ö.	: Milattan önce
m.s.	: Milattan sonra
MÜİFD	: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi
MÜSBE	: Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü
nr.	: Numara
OMÜİFD	: Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyatFakültesi Dergisi
ORSAM	: Ortadoğu Stratejik Araştırmalar Merkezi
s.	: Sayfa
SAÜ	: Sakarya Üniversitesi
SAÜİFD	: Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi
s.a.v.	: Sallallahu aleyhi ve sellem
ss.	: Sayfa Sayısı
SÜİFD	: Selçuk Üniversitesi İlâhiyat Fakültesi Dergisi
sy.	: Sayı
terc.	: Tercüme eden
TESAV	: Türkiye Ekonomi ve Sosyal Araştırmalar Vakfı
thk.	: Tahkik eden
tlk.	: Ta’lik eden
ts.	: Tarihsiz
vd.	: ve diğerleri
yy.	: Yayın yeri yok

GİRİŞ

ARAŞTIRMA HAKKINDA GENEL BİLGİLER

I.KONUNUN MAHİYETİ ve AMAÇ

Fıkıh ilmi içtimâî ve iktisâdî hayatla irtibatı yüksek bir ilim olup genel manada insanların günlük hayatını kapsayan bütün ahvâl ve problemlerinin çözümüne yönelik cevapları içermektedir. Bu nedenledir ki fıkhî birikimin alt yapısı içinde doğduğu, geliştiği ve değiştiği coğrafya ve zaman dilimi ile sıkı sıkıya irtibatlıdır. Sahabe döneminden günümüze fıkhın her aksamını ihtivâ eden müktesebât çerçevesinde mevcut olan kâidelerin ve hükümlerin ortaya çıkış gayesi, hikmeti ve illetlerinin, hatta kaynaklarda zikredilen misallerin dahi ortaya çıkış âmillerinin bilinmesi için, ilgili dönemin tarih dilimindeki yerinin ve o dönem şartlarının, her yönüyle ahvâlinin bilinmesine lüzûm vardır. Ayrıca fıkhın; her yönüyle olmamakla birlikte salt olarak genel geçer usûlî birtakım kâideler ve kurallar üzerine binâ edilmiş ilim olmaktan ziyâde, konjonktür, ahvâl ve zamanın değişimine paralel farklı ahkâmın ortaya çıkmasına salâhiyet veren bir yapısı olduğu da gerçektir. Bu nedenledir ki, farklı dönemler ve coğrafyalarda hâsıl olan aynı mevzuya dâir muhtelif hükümlerin nedenselliğine ilişkin sağlıklı beyânatta bulunabilmek, fıkıh mezheplerinin değişim ve birbirlerinden ne yönde etkilendiklerine ilişkin sahih bir değerlendirme yapabilmek çok yönlü bir tarih okumasını gerektirir. Fıkıh çerçevesinden yapılacak bu okuma, salt fıkhın ortaya çıkışı ve gelişimine yönelik yapılacak bir aktarımdan ziyâde, fıkhın farklı dönemler ve bölgeler bağlamında büründüğü farklı renklerin değişimini izleme imkânı sunacak, ayrıca mezheplerin oluşum, gelişimi ve doktrinel yapısı hakkındaki farklılıkların sebeplerinin anlaşılması hususunda ilgililere ışık tutacaktır.

Modern dönemde neşredilen fıkıh tarihi ile ilgili eserlerde fıkhın bir bütün olarak İslâm coğrafyası içerisindeki gelişim aşamaları ele alınarak genel bir kanaat oluşturulmakta ise de, bölge ve zaman bazlı fıkıh tarihi çalışmalarıyla yapılacak detaylı bir okumaya ihtiyaç olduğu da bir gerçektir. Bâkir bir alan olan fıkıh tarihinde yapılacak bu nev'î çalışmalar fıkhı, dinî bir ilim olma hüviyetinden

çıkarmaz; aksine her ilmin tarih ilmiyle bağlantılı olduğu düşünülürse, fıkhın daha iyi anlaşılması hususunda yardımcı bir alan olacaktır. Bu bağlamda özellikle coğrâfî olarak birbirleriyle ortak karakter arzeden ülkelerin "havza" adı altında gruplaştırılarak bu havzalarda neşvü nemâ bulan fıkıh ilminin tarihi gelişim sürecinin yapılacak kapsamlı çalışmalarla ele alınması bir zarurettir. Bu noktada "havza" tasnifi, fıkıh tarihinde süreklilik arzeden sirkülasyona binâen coğrafi yakınlığın mutlak şekilde İslâm ülkelerinde benzer fıkhî eğilimin mevcut olacağı ve fıkhın benzer bir gelişim sürecine tâbi olacağı anlamına gelmeyeceği ön kabulüyle birlikte, yakın coğrafya ülkeleri arasındaki fıkhî hareketlilik, etkileşim ve irtibatın, uzaktaki ülkelere nazaran tabii bir süreç içerisinde gerçekleşeceği, bu etkileşim ve irtibatın daha muhtemel ve yaygın bir durum olacağı görüşüne binâen İslâm coğrafyasındaki ülkelerin, fıkhın tarihi gelişimi bakımından bulundukları coğrafi konum itibariyle bir tasnife tabiî tutulması ve her ülkenin belli bir fıkıh havzasının içine dahil edilmesinin imkânı kabulüne dayanmaktadır. Bununla birlikte genel olarak fıkıh ilminin bakir alanı olarak tarih kısmına ilişkin, özelde ise ülke/bölgesel bağlamda fıkıh tarihinin serüveni ve ülkeler veya mezhepler arası mukayeseli (ya da iritbatlı) fıkıh tarihine ilişkin yeterli çalışmaların yapılmamış olması ilmî bir temele dayanan bir gruplandırmanın yapılmasında bir ön zorluk teşkil ettiği de bir gerçektir**.** Bu nedenledir ki, gerek fıkıh havzalarının tasnifine yönelik yapılacak genel çalışmalar ve özellikle belli ülkelerin/bölgelerin fıkıh tarihine yönelik yapılacak sistemli ve detaylı çalışmaların izini sürerek istikra (tümevarım) metoduyla fıkıh havzalarının çerçevesinin belirlenmesi, fıkıh tarihi açısından halen gizemi bulunan havzalar mevzusunun tafsilatlı olarak gün ışığına çıkarılması ve alandaki boşluğun doldurulması adına önemli olduğunu ifade etmek gerekir.

Biz de bu çalışmamızda fıkıh ilminin bakir bir alanı olarak gördüğümüz tarih kısmına ilişkin bir katkı sağlamasına temennî olması amacıyla ve alana ilişkin bir emsal çalışma teşkil etmesi açısından fıkıh havzaları çerçevesinde olmak üzere, coğrafya eksenli bir fıkıh tarihi çalışması yapmaya niyet ettik. Bu bağlamda amacımız, çalışmamızın asıl konusunu teşkil eden Mısır'daki fıkıh tarihinin serüvenini ortaya çıkarmak olmakla birlikte evvela fıkıh havzalarının tasnifine ilişkin deneme olması açısından bir tasnif oluşturmakla işe başlayarak, akabinde bu havzalar

içerisinde yer alan Nil havzasının coğrafî açıdan en büyük paydasına sahip olan Mısır'daki fıkhın târihî serüvenine ışık tutmaya çalıştık. Varlığının teşekkül edişinden günümüze dek pek çok farklı devletin nüfûzunda bulunan Mısır, pek çok farklı kültürün, medeniyetin, dinin beşiği hüviyetinde olup söz konusu medeniyet ve dinlerin etkisinde kalmış, her yönüyle araştırılmaya değer, tarihi planda ilmî malzemesi bol ve elverişli bir ülkedir. Genel dünya siyâsî tarihi, medeniyet tarihi, dinler tarihi, İslâm tarihi, eğitim tarihi, fıkıh tarihi ve diğer pek çok ilim açısından çok önemli özellikler arzeden, özellikle fıkıh ilminin, fıkıh mezheplerinin gelişimi noktasında ağırlık merkezlerinden biri hüviyetindeki Nil Deltası'nın bel kemiğini teşkil eden bir ülke konumundadır. Genel siyâsî tarih açısından bakıldığında vücûd tarihi milattan önce 5000-3800 yıllarına uzanan ve m.ö. evvelemirde Firavun Hanedanlığı, Persliler, Batlamyus Hanedanlığı ve Romalıların hâkimiyetine giren Mısır, m.s. 20/641 yılında Müslümanlar tarafından fethedilerek İslâm ülkesi topraklarına ilhak edilmiştir. İslâmla müşerref olmasından sonraki süreçte de Mısır'daki siyâsî hareketlilik son bulmamış, ülke günümüze gelinceye dek pek çok farklı devletin hâkimiyetine girerek farklı kültürlerle özünü zenginleştirme sürecini devam ettirmiştir. Ülkedeki siyâsî otorite değişiklikleri siyâsi, ictimâî ve iktisadî açılardan pek çok farklılıkların hâsıl olmasına sebep olduğu gibi genel mânâda dinî ve çalışmamızı ilgilendiren yönüyle fıkıh tarihi açısından da ülke farklı merhalelere adım atmış, fıkıh mezheplerinin tarihi gelişim sürecinde kimi zaman merkez noktası, kimi zaman ise oldukça önemli bir bölge hüviyetini hâiz olmuştur. Bu yönüyle ziyâdesiyle ilgimizi celbeden bir ülke olarak Mısır'daki fıkıh tarihinin incelenerek ilim tarihi meraklılarının istifadesine sunulmasına yönelik hazırladığımız çalışmamız, oldukça zevkli geçen bir araştırma ve inceleme sürecinin ürünü olarak ortaya çıkmıştır. Ehemmiyeti bir yana, araştırma sürecimizde tespit edebildiğimiz kadarıyla Mısır'daki fıkıh tarihi hakkında derli toplu, ülkenin fıkhî seyrini panoramik şekilde ve bütün tarihi kesitleriyle ele alan sistemli ve akademik bir çalışmanın mevcut olmayışının da bu mevzunun nezdimizde büyük bir ilgi uyandırdığını da ifade etmemiz gerekir.

Mısır'ın 20/ 641 yılında gerçekleşen fethi sonrasında başlayan İslâmlaşma süreciyle birlikte neşvü nemâ bulan fıkıh ilminin 21. yüzyıla gelinceye kadarki

sürecini teşkil eden takriben 14 asırlık oldukça uzun bir dönemde nasıl bir aşama ve değişim kaydettiğini ve nasıl bir renge büründüğünü incelediğimiz bu kapsamlı çalışmamız; bir giriş ve sonuç dışında yedi ana bölümden oluşmaktadır. Bu doğrultuda genel olarak değerlendirmek gerekirse; her bölümde belli bir siyâsî devletin nüfûzu altında bulunan Mısır'da dönemsel olarak fıkıh ilminin gelişimi ve ahvâli, Mısır'da yaygınlaşmış mezhepler, bunların oluşumları, gelişimleri, ülkedeki diğer mezheplerle olan ilişkileri, diğer ülkelerdeki mezheplerle olan etkileşimleri, ülkede yayılmayan mezheplerin durumlarına ilişkin izahâtlar, dönemsel olarak Mısır'da mevcut olan fukahâ ve hal tercemeleri, Mısır'lı fukahânın diğer ülkelerdeki fukahâ ile irtibatları, etkileme ve etkilenme açısından fıkıh rıhleleri, dönemsel olarak Mısır'daki fıkhî üretimler, fıkıh tedrîs merkezleri, fıkıh/fukahâ ile irtibatlı olması açısından yaşanan siyâsî, ictimâî, ilmî, hâdiseler, fukahâ ve mezhepler arasında meydana gelen ihtilaflar ve bunun ülkedeki fıkıh hayatına yansıması; tarih perspektifinde fıkıh/fukahâ-siyâset ilişkisi, her dönemin kazâ (yargılama) sistemi gibi konulara temas edilmiş, hulâsâ geçmişten günümüze fıkhın Mısır'da nasıl bir yol çizerek günümüze geldiği istidâtımız ölçüsünde tafsilatlı olarak aktarılmaya çalışılmıştır.

Çalışmamızın ana çatısını teşkil eden bölümler hakkında biraz daha tafsilatlı bilgi vermek gerekirse; çalışmanın mebdeîni teşkil eden giriş bölümünde fıkıh havzaları konusunda bir temel oluşturulma çabasının ardından, Nil Havzası içerisinde yer alan Mısır'ın coğrafî konumu, Mısır'ın fethine müteallik mevzulara yer verilmiştir.

Mısır'da fıkıh ilminin neş'et ettiği süreci ifade eden Hulefâ-i râşidîn ve Emevîler dönemini ihtivâ eden çalışmamızın birinci bölümünde; Mısır'da fıkıh ilminin ortaya çıkışını sağlayan âmiller üzerinde durulmuş, ülkedeki ilk fıkıh tedrîsat merkezleri ve henüz kurumsallaşmamış kazâ müessesesi hakkında mâ'lûmât verilmiştir.

Mısır'da fıkıh mezheplerinin teşekkül ettiği ve belli bir ölçüde yerleşerek yaygınlık kazandığı, siyâsî açıdan üç merhale, Abbâsîler, Tolunoğulları ve İhşidîler dönemlerini içine alan ikinci bölümde; evvelâ 2./8.-4./10. yüzyıllar arasında İslâm

dünyasında fıkıh ilminin genel durumuna temas edildikten sonra, bu üç siyâsî dönemde Mısır'daki fıkhî ahvâl genel olarak değerlendirilmiştir. Ardından Mısır'da bu dönemlerde ortaya çıkan fıkıh mezheplerinin ülkeye intikâl ve yayılma süreci, dönemin bazı fıkıh mezheplerinin ülkede yaygınlaşamama sebepleri üzerinde durulmuş ve bu dönemlerin Mısırlı fukahâsı hakkında kapsamlı bir okuma yapılmıştır. Abbâsîler, Tolunoğulları ve İhşidîler dönemlerinde fıkhın gelişme âmillerinin de ele alındığı bu bölümde; fıkhî tedrîsât merkezlerinin yanı sıra ilk bölüme göre müesseseleşmeye başlayan kazâî faaliyetler hakkında bilgi verilmiş, mezheplerin istikrar kazanması akabinde ülkede ortaya çıkan mezhep taassubu ve dönemin siyâsî konjoktürünün fıkhî hayata yansıması olarak mihne olaylarıyla fıkıh/fukahâ arasındaki irtibata da yer verilmiştir.

Mısır'da Fâtımî fethiyle birlikte başlayan, Şiî fıkıh düşüncesinin ülkenin siyâsî ideolojisi haline geldiği Fâtımî döneminin siyâsî hâkimiyet sürecini içerisine alan üçüncü bölümde; öncelikle Şiî bir devlet olan Fâtımî fethinin ülkenin fıkhî hayatında nasıl bir değişim meydana getirdiği üzerinde durulmuş ve Fâtımîlerin ülkede Şiîliği yayma çabalarına yer verilmiştir. Her ne kadar Şiîlik ülkenin resmî fıkıh mezhebi olarak addedilse de; bu dönemde Şiîliğin yanı sıra sünnî mezheplerin de gelişimini sağlayan faktörler, bu gelişimde büyük bir pay sahibi olan fıkhî tedrîsat merkezleri ve dönemin Şiî ile sünnî fukahâsı hakkında tafsilatlı izâhlar yapılmıştır. Ülkedeki fıkıh ilminin gelişimine büyük katkı sağlayan bu dönemin fıkhî rıhlelerinden de bahsedildiği gibi, Mısır'ın fıkıh tarihinde bir istisna teşkil eden Fâtımî dönemine has kazâ müessesinin keyfiyetine ilişkin tarihi veriler takdim edilmiştir.

Mısır'da fıkıh tarihi çerçevesinde bir nev'î fetret devrini teşkil eden Fatımîlerin siyâsî hâkimiyet sürecine nokta koyarak ülkede sünnî hukuk sisteminin yeniden ihyâsını sağlayan Eyyûbîler Devleti'nin nüfûz sürecini ihtivâ eden dördüncü bölümde; evvel emirde Eyyûbî fethinin ülkenin fıkhî ahvâlinde meydana getirdiği değişim ve bu yeni sünnî devletin Mısır'daki Şiîliğin yok edilerek yerine sünnî hukuk sisteminin yeniden ikâme edilmesi için vesile edindiği hususlara yer verilmiştir. Ülkenin önceki dönemlerinde mevcut fıkıh tedrîsat merkezleriyle birlikte

bu dönemde teşekkül eden yeni öğretim kurumlarından da tafsilatlı olarak bahsedildiği bu bölümde, ülkede yetişen Mısırlı fukahânın hal tercemeleri aktarıldıktan sonra, bu fukahânın ülkenin siyâsî ve ictimâî hayattaki rolü ile birlikte bu dönemde gerçekleşen fıkıh rıhlelerinin fıkıh ilmine olan katkısından bahsedilmişti. Ayrıca Şiî kazâ müessesinin ardından ülkede yeniden hâkim olan sünnî hukuk sisteminin ne şekilde bir kalıba dönüştüğü izah edilmiştir.

Mısır'da Eyyûbîlerin bir anlamda devamı niteliğinde olan ve ülkedeki fıkhî istikrar dönemini temsil eden Memlûklerin hâkimiyetini ifade eden beşinci bölümde, ilk olarak Memlûklü siyasetinin ülkenin fıkıh hayatındaki yansımasına yer verilmiş, bu dönemin en bariz hususiyeti olarak istikrar dönemiyle irtibatı açısından dönemin fıkhî te'lifleri ele alınmıştır. Fıkhın gelişmesini sağlayan âmillerin yanı sıra fıkhî tedrîsat merkezlerinden de bahsedildiği gibi, oldukça önemli fukahânın yetiştiği bu dönem fukahâsının hal tercemelerine de yer verilerek fukahânın siyâsî otorite ile olan ilişkisine değinilmiştir. Ayrıca kazâ müessesesinde kısmî bir dönüşümün yaşandığı bu dönemde meydana gelen değişimler, önceki dönemlerle mukayeseli olarak ele alınmıştır.

Osmanlı Devleti'nin Mısır'ın Fransız işgaline uğradığı sürece kadarki nüfûz sürecini ele alan altıncı bölümde; öncelikle bu dönemdeki fıkıh tarihinin kavramsal çerçevesi çizildikten sonra Mısır'da Osmanlı hâkimiyetinin fıkhî hayata tesiri, dönemin fıkıh tedrîsat merkezleri, fukahâsı ve hukuk müessesinin keyfiyetine ilişkin izahlar yapılmıştır.

Mısır'ın Fransızlar tarafından işgal edilmesinden 21. yüzyıla kadarki süreci ihtivâ eden, Mısır'ın seküler kanunlaştırmaların gölgesinde kaldığı ve ilk kez seküler hukuk sistemlerinin tesirine girdiği yedinci bölümde ise; öncelikle Fransız işgalinin ülkenin hukuk sistemine olan tesiri ele alınmış, ülkenin yarı özerk bir siyâsî yapıya kavuştuğu dönemin ilk ismi olan Mehmet Ali Paşa döneminden itibaren hukuk sisteminde meydana gelen değişimler dönemsel olarak ele alınmış, Bu bağlamda husûsen şer'î hukukun mevcut hukuk sisteminin içerisindeki konumu üzerinde tafsilatlı olarak durulmuştur. İslâm hukukunun Mısır'da ilk kez kanunlaştırma çabalarına konu olduğu bu dönemde; İslâm hukukunun tecdidi/ıslâhı bağlamında 19.

ve 20. yüzyıl kanunlaştırma faaliyetlerine değinilmiş, ayrıca bu çerçevede meydana gelen diğer girişimler de izah edilmiştir. 19. ve 20. yüzyıl fıkıh eğitim merkezlerinin yanı sıra ülkedeki fıkhî eğilimlerden de bahsedildiği bu bölümde, son olarak Mısırlı çağdaş İslâm hukukçularının hal tercemelerine yer verilecektir.

II. ARAŞTIRMANIN METODU, ZORLUKLARI VE KAYNAKLARI

Biz bu çalışmamızda fıkıh ilminin bakir bir alanı olarak gördüğümüz tarih kısmına ilişkin bir katkı sağlamasına temennimiz olması ve alana ilişkin ilk örnek çalışma teşkil etmesi açısından fıkıh havzaları çerçevesinde olmak üzere, coğrafya eksenli genel bir fıkıh tarihi okuması yapmaya niyet ettik. *Nil Havzası'nda Fıkıh Tarihi: Mısır Örneği* başlıklı çalışmamız fıkıh havzaları temeli üzerine inşâ edeceğimiz için bu noktada evvela bir deneme olması açısından biz fıkıh tarihinde "havza" kavramını İslâm dünyasını coğrafî konumlarını esas almakla birlikte fıkhî seyirlerine ilişkin bir ön kanaat ile belli bir tasnif üzere değerlendirdik. Fıkıh tarihini farklı bir bakış açısıyla okumaya fırsat veren ve fıkıh ilminde oldukça yeni bir kavram olan "havza"lar üzerinde ilmî çalışmaların henüz yapılmamış olmasının çalışma alanımızı zorlaştırdığı bir gerçektir. Bununla birlikte biz ilmî istidâtımız ölçüsünde en azından bir emsal olması açısından havzalar hakkında ma'lûmât vermeyi ve bir havza taksimi yapmayı hedefledik.

Fıkıh havzalarının taksiminin zorluğunun yanı sıra araştırma sürecimizde tespit edebildiğimiz kadarıyla, çalışma alanı olarak tercih ettiğimiz Nil Havzası içerisinde yer alan Mısır'ın fıkıh tarihi üzerine derli toplu, ülkenin fıkhî seyrini bütün tarihi kesitleriyle ele alan sistemli ve akademik bir çalışmanın mevcut olmayışının da bu mevzunun ele alınışını zorlaştırdığını, bu zorluğun araştırmamız sırasında uzun bir düşünsel süreci gerektirdiğini de ifade etmek gerekir. Ulaşabildiğimiz kadarıyla bu mevzuda tek çalışma eski Ezher şeyhlerinden merhum Muhammed Muhammed el-Medenî'nin *Târîhu'l-fıkhî'l-İslâmî fî Mısr* isimli kitabıdır. Müelllifin *Ezher Üniversitesi Dergisi* için kaleme aldığı birkaç makalesinin derlenerek ortaya çıkan bu küçük hacimli kitap, Mısır'daki fıkıh tarihinin belli kesitlerine ilişkin ma'lûmâtlar sunmaktadır. Ancak ne yazık ki, çoğu yerde akademik bir üslûp takip etmediği gibi, Mısır'ın fıkhî serüvenine ilişkin oldukça zengin veriler ihtivâ eden eserlerdeki

bilgilerden yoksun ve yetersiz olduğu bir gerçektir. Müellif de bazı makalelerin muhtelif yerlerinde bu hususa işaret ederek bu konunun henüz yapılmamış olmakla birlikte kapsamlı ve nitelikli çalışmalarla ele alınmasının ehemmiyetine değinmiş, hususen Mısırlı İslâm hukukçularının derin bir araştırma gerektiren bu tarz bir çalışmanın külfetinden kaçınarak bu konuya el atmamalarını şiddetle tenkit etmiştir. Bu eser her ne kadar yetersiz olsa da çalışma konumuzla ilgili henüz mevcut bir çalışmanın var olmadığının tespiti açısından bizim için oldukça değerlidir.

Mısır'ın 20/641 yılında fethedilmesiyle başlayan İslâmlaşma sürecinden 21. yüzyıla gelinceye kadarki fıkıh tarihini ele almaya gayret ettiğimiz bu kapsamlı çalışmamızı yedi ana bölüm olarak tasnif ederken, ülkede siyâsî hâkimiyet sağlayan devlet mekânizması ile ülkede fıkhın gelişim döngüsünü birlikte ele almak suretiyle bir tasnif metodu takip ettik. Araştırmamız neticesinde Mısır'daki fıkhî hayatın gerek ilmî olarak gelişimi, gerek bireysel hayatta tatbîki ve hukuk müessesesi olarak teşekkül ederek tatbîk sahasına intikâli ülkedeki siyâsî otoritenin varlığıyla yakından irtibatlı olduğu ortaya çıkmıştır. Fıkıh ilminin Mısır'da tekevvün dönemini ifade eden hulefâ ve Emevîler dönemini hariçte tutarsak, husûsen mezheplerin Mısır'daki teşekkülüyle birlikte fıkhın siyâsî otorite ile yakın irtibatı olduğu, siyâsî otoritenin tercihleri doğrultusunda ülkedeki belli bir mezhebin hâkim olduğu görülmektedir. Bu durum belli devirlerde belli mezheplerin öne çıkmasının yanı sıra, yapılan te'liflere, belli fukahânın meşhûr olmasında da etkili olmuştur. Bundan ötürü Mısır'ın fıkhî planda târihî serüvenini izlemeye çalıştığımız bu çalışmanın tasnifinde fethinden günümüze ülkedeki mevcut siyâsî otoriteyi esas aldık. Diğer yandan salt siyâsî otoriteyi değil, ülkenin fıkhî gelişim ve değişim süreci de göz önünde bulundurduğumuzu belirtmek gerekir. Bu nedenledir ki; bazen farklı siyâsî nüfûz süreçleri ülkedeki benzer fıkhî gelişim sürecini kapsaması sebebiyle tek bölüm içerisinde değerlendirilmiştir. Söz gelimi; Mısır'da fıkhî mezheplerin teşekkül ve yerleşme sürecini ihtivâ eden ve ülkenin fıkhî gelişimi açısından birbirinden ayrılamayacak süreçleri olan Abbâsîler, Tolunoğulları ve İhşidîler dönemleri tek bir bölüm altında değerlendirilmiştir. Buna mukabil, Osmanlı Devleti'nin siyâsî hâkimiyetini ifade eden süreç, Mısır'da fıkhî ahvâl ve hukuk sistemi açısından

birbirinden oldukça farklılık arz eden süreçleri ihtivâ ettiğinden dolayı bu dönem iki farklı bölüm olarak ele alınmıştır.

Çalışmamız hakkında bize emsal teşkil edebilecek derli toplu çalışmanın mevcut olmayışı sebebiyle bölümlerin alt başlıklarını oluştururken, ulaşabildiğimiz kaynaklarda fıkıhla irtibatlı olan bilgileri bir araya getirerek tasnif etmek suretiyle başlıklandırma yoluna gittik. Bu nedenle okumalarımız akabinde bölümlerin alt başlıklarını oluştururken belli bir sistem oluşturduğumuz gibi bölümlerin alt başlıklarında her döneme ait hususiyetleri içeren alt başlıklar farklılık oluşturmaktadır. Diğer yandan belli bir alt başlık hakkında yapılan müstakil çalışmaların, çalışmamızın taslağının oluşturulmasında bize ışık tuttuğunu da belirtmeliyiz.

Çalışma konumuz tarihi süreç olarak uzun bir dönemi kapsaması sebebiyle biz çalışmamızda her dönemin hususen sadece fıkıhla irtibatlı olduğu yönünü ele almaya çalıştık. Bu bağlamda belli dönemlerin siyâsî ahvâli hakkında okuyucunun zihninde istifham kalmayacak ölçüde muhtasar bir bilgi vermekle iktifâ ettik. Dönemin ictimâî, iktisâdî ahvâli, ilgili dönemin diğer ulemâsı hakkında da bilgi verilmeyerek sadece asıl konumuz üzerinde yoğunlaştık. Ayrıca yine konunun kapsamının geniş olması sebebiyle fıkıhla irtibatlı olan hâdiseler, yazışmalar, münâzaralara ilişkin rivâyetleri tam şekliyle çok az yerde aktardık. Bunun yerine bunları muhtasar şekilde aktararak okuyucuyu ilgili kaynağa yönlendirdik. Bununla birlikte fıkıhla irtibatlı olması açısından çalışmamızda ele alınması ve aktarılması gereken, ulaşabildiğimiz her mâ‘lûmâtı tetkik edip değerlendirmek suretiyle işlediğimizi, bu yönüyle bilgiyi aktarım açısından, rivâyetleri bütünüyle aktarmaya kıyasla eksiklik bırakmamaya çalıştığımızı belirtmemiz gerekir. Diğer bir husus, çalışma alanımızın oldukça geniş olması sebebiyle Mısır'daki fıkıh mezheplerinin tarihsel olarak gelişim özelliklerini ve diğer ülke/bölgelerdeki mezheplerin gelişim seyri ile yeterli şekilde mukârene edemedeğimizi, bu mevzunun müstakil olarak ele alınacak başka çalışmalarla ortaya konulması gerektiğini belirtmeliyiz.

Çalışmamızın yedi bölümünün hepsinin içerisinde yer alan ilgili dönemin fukahâsıyla ilgili de belli bir metot takip ettiğimizi ifade etmek gerekir. Şüphesiz

fıkıh mezhepleri içerisindeki bütün fukahâ aynı seviyede değildir. İçlerinde müctehid seviyesinde olanlar olduğu gibi bazıları da mezhebin râvisi, nâkili, şârihi mertebesindedir. Bu nedenledir ki biz çalışmamız boyunca özellikle mezheplerin Mısır'daki zuhûru, te'sisi ve gelişimi, muhtelif coğrafyalara yayılması noktasında kuvvetli tesiri bulunan; mezhebin usûl kâidelerine, ahkâmına ve inceliklerine vâkıf olan kişilere öncelikli olarak yer verdik, diğerlerine de yeri geldikçe dipnotlarda temas etmek suretiyle iktifâ ettik. Diğer bir husus; dönemlere göre mezheplerin fukâhâsının hal tercemelerine yer verirken, sıralamada, ilgili dönemde fıkıh mezheplerinin revaçta olma durumunu esas aldık. Buna göre zikredilen dönemde hangi mezhep daha nüfûz sahibi ise; o mezhepten başlamak suretiyle bir sıralama takip ettik.

Çalışmamız bir yönü ile fıkıh, bir yönüyle tarihle bağlantılı olması hasebiyle her iki ilim dalını da içine alacak şekilde kapsamlı bir araştırma ve incelemeyi ihtivâ eden bir çalışma programı yürütülmesi planladık. Bu bağlamda başta genelde Afrika ve özelde Mısır'la ilgili olmak üzere klasik-çağdaş genel ve belli konu eksenli tarih kitapları, medeniyet tarihi kitapları, İslâm tarihi kitapları, bilim tarihi ve eğitim tarihi kitapları, fıkhın usûl, füru ve mezhepler tarihine ilişkin kitapları ve kazâ müessesine ilişkin kitaplar, tabakat, sosyoloji ve coğrafya kitaplarından istifade edilerek oldukça kapsamlı bir alan taraması yapılmaya gayret gösterilmiştir. Mümkün mertebe ana kaynaklardan istifade edilmeye çalışılmış, ana kaynaklara rücûnun imkânı olmadığı durumlarda tâlî kaynaklara müracaat edilmiştir. Çalışmaya yönelik kaynak toplama aşamasında başta matbû eserler olmak üzere dijital ortam ve internet sitelerinden de veri aktarımında bulunulmuştur.

Çalışmamızın geneline yönelik muhtasar bir değerlendirme yapmak gerekirse Mısır'ın genel siyâsî tarihi ve hususen fıkıh tarihiyle ilgili olarak İbn Abdülhakem'in (ö. 257/870) *Fütûhu Mısr ve Ahbâruhâ*, Süyûtî'nin (ö. 911/1505) *Hüsnü'l-muhâdara fî Târîhi Mısr ve'l-Kâhire* ve *Dürru's-sahâbe fî men dahale Mısr mine's-sahâbe*, Sadefî'nin (ö. 347/958) *Târîhu İbn Yûnus*, İbn Hacer el-Askalânî'nin (ö. 852/1449)*el-İsâbe fî temyîzi's-sahâbe*, İbnü'l-Esîr'in (ö. 630/1233) *Üsdü'l-gâbe fî Ma'rifeti's-sahâbe,* İbnü'l-Esîr'in (ö. 630/1233) *el-Kâmil*, Makrîzî'nin (ö. 845/1442),

el-Mevâ'iz ve'l-i'tibar bi-zikri'l-hıtat ve'l-âsâr: el-Hıtatü'l-Makrîziyye ve *Sülûk*, İbn Tağrîberdî'nin (ö. 874/1470) *en-Nücûmü'z-zâhire fî mülûki Mısr ve'l-Kâhire* ve *İtti'âzu'l-hunefâ' bi-ahbâri'l-eimmeti'l-Fâtımiyyîn el-hulefâ'*, Kalkaşendî'nin (ö. 821/1418) *Subhu'l-a'şa*, İbn İyâs'ın (930/1524) *Bedâ'i'ü'z-zühûr*, İbn Vâsıl'ın (ö. 697/1298) *Müferricü'l-kürûb fî ahbâri Benî Eyyûb*, Nüveyrî'nin (ö. 733/1333) *Nihâyetü'l-ereb fî fünûni'l-edeb ve* İbn Dokmak'ın (ö. 809/1407) *el-İntisâr* isimli eserleri başta olmak üzere pek çok klasik eserden istifade edilmiştir.

Mısır'ın genel siyâsî ve ilim tarihi hakkında klasik eserlerin yanı sıra çağdaş pek çok eserden de veri aktarımında bulunduğumuz çalışmamızda örnek olması açısından çokça istifade ettiğimiz Stanly Lane Poole'nin *A History of Egypt in the Middle Ages*, Seyyide İsmâîl Kâşif'in, *Mısr fî fecri'l-İslâm* ve *Mısr fi'l-'asri'l-vülât mine'l-fethi'l-'arabî ilâ kıyâmi'd-devleti't-Tûlûniyye* ve *Mısr fi'l-'asri'l-İhşîdiyyîn* Yümnâ Rıdvân'ın *Târîhu Mısri'l-İslâmiyye hattâ nihâyeti'l-'asri'l-Fâtımî*, Hasan Ahmed Mahmûd'un *el-İslâm ve's-sekâfetü'l-arabiyye fî İfrîkiyâ*, Hasan İbrâhîm Hasan'ın *Târîhu'l-İslâmi's-siyâsî ve'd-dînî ve's-sekâfî ve'l-ictimâî*, Ali İbrâhîm Hasan,'in *Mısr fi'l-'usûri'l-vüstâ* ve *Târîhu Cevher es-Sıkıllî*, Muhammed Zağlûl Selâm'ın *el-Edeb fi'l-'asri'l-Fâtımî* ve *el-Edeb fi'l-'asri'l-Memlûkî,* Abdüllatîf Hamza'nın *el-Hareketü'l-fikriyye fî Mısr fi'l-'asreyni'l-Eyyûbî ve'l-Memlûki'l-evvel*, Muhammed Kâmil Huseyn'in *fî Edebi Mısri'l-İslâmiyye,* Muhammed Süheyl Takkûş'un *Târîhu'l-Eyyûbîyyîn fî Mısr ve Bilâdi'ş-Şâm ve İklîmi'l-Cezîra* ve *Târîhu'l-Memâlîk fi Mısr ve bilâdi'ş-Şâm,* Saîd Abdülfettâh Âşûr'un *Mısr ve'ş-Şâm fi'l-'asri'l-Eyyûbîyyîn ve'l-Memâlîk* ve *el-'Asru'l-Memlûkî fî Mısr ve'ş-Şâm*, Fuâd Seyyid'in *Târîhu Mısri'l-İslâmiyye zemene Selâtîn Eyyûb,* Kâsım Abdûh Kâsım'ın '*Asru Selâtîni'l-Memâlîk,* Muhammed Abdülmün'im Hafâcî'nin *el-Hayâtü'l-Edebiyye fî Mısr: el-'Asru'l-Memlûkî ve'l-Osmânî,* Abdülmün'im Mâcid'in *Nüzûmu devleti selâtîni'l-Memâlîk*, Kemâl Hamid Muğis'in *Mısr fi'l-'asri'l-Osmânî,* Seyyid Muhammed Seyyid'in *Mısr fi'l-'asri'l-Osmânî fi'l-karni's-sâdis 'aşer,* Abdurrahmân er-Râfiî'nin '*Asru Muhammed Ali*, İlyâs Derdûr'un *Tarîhu'l-fikhî'l-İslâmî* isimli eserleri öncelik teşkil etmektedir.

Mısırlı fukahâ başta olmak üzere çalışmamızda adı zikredilen diğer fukahâ da dahil olmak üzere hakkında bilgi verilen fuhakânın hal tercemelerinde öncelikle fakihin müntesip olduğu mezhebe ait tabakat kitapları başta olmak üzere genel tabakat kaynaklarından istifade edilmiştir. Bu doğrultuda Hanefî fukahâ için el-Kureşî'nin (ö. 775/1373) *Cevâhiru'l-mudıyye fî tabakâti'l-Hanefîyye,* Takıyyüddîn et-Temîmî'nin (ö. 1010/1601) *et-Tabakâtü's-seniyye fî terâcimi'l-Hanefîyye* ve Leknevî'nin (ö. 1304/1886) *Fevâ'idü'l-behiyye fî terâcimi'l-Hanefîyye* isimli eserleri; Şâfiî fukahâ için Tâcüddîn es-Sübkî'nin (ö. 771/1370) *Tabakâtü'ş-Şâfi'iyyeti'l-kübrâ*, İsnevî'nin (ö. 772/1370) *Tabakâtü'ş-Şâfi'iyye* ve İbn Kâdî Şühbe'nin (ö. 851/1448) *Tabakâtü'ş-Şâfi'iyye* isimli eserleri; Mâlikî fukahâ için Kâdî İyâz'ın (ö. 544/1149) *Tertîbü'l-medârik*, İbn Ferhûn'un (ö. 799/1397) *Dîbâcü'l-müzheb fî ma'rifeti a'yâni 'ulemâi'l-mezheb* ve İbn Mahlûf'un (ö. 1360/1941) *Şeceretü'n-nûri'z-zekiyye fî tabakâti'l-Mâlikîyye* isimli eserleri, Hanbelî fukahâ için ise İbn Receb el-Bağdâdî'nin (ö. 795/1393) *ez-Zeyl 'alâ tabakâti'l-Hanâbile* isimli eserlerinden oldukça fazla yararlanılmıştır. Mezheplere hâs tabakat kaynaklarının yanı sıra genel tabakat kaynaklarından da istifade ettiğimiz çalışmamızda en fazla Zehebî et-Türkmânî'nin (ö. 748/1348) *Siyerü a'lâmi'n-nübelâ*, İbnü'l-Cevzî'nin (ö. 597/1201) *Saffetü's-safve*, İbn Hacer el-Askalânî,'nin (ö. 852/1449) *Tehzîbü't-Tehzîb*, *Dürerü'l-kâmine*, ve *İnbâü'l-gumr bi-ebnâ'i'l-'umr*, İbn 'Imâd'ın (ö. 1089/1679) *Şezerâtü'z-zeheb fî ahbâri men zeheb*, Makrîzî'nin (ö. 845/1442) *el-Mukaffa'l-kebîr,* Sem'ânî'nin (ö. 510/1116) *el-Ensâb,* İbn Tağriberdî'nin (ö. 874/1470) *en-Nücûmü'z-zâhire ve Menhelü's-sâfî*, İbn Hallikân'ın (ö. 681/1282) *Vefeyâtü'l-a'yân ve enbâ'ü enbâ'i'z-zamân*, Zehebî'nin (ö. 748/1348) *Târîhu'l-İslâm ve vefeyâtü'l-meşâhîr ve'l-A'lâm*, *Tezkiretü'l-huffâz,* ve *İber,* Münzirî'nin (ö. 656/1258) *Tekmile,* Şîrâzî'nin (ö. 476/1083) *Tabakât,* Kâtib Çelebi'nin (ö. 1067/1657) *Keşfü'z-zunûn 'an esmâi'l-kütüb ve fünûn,* İdfüvî'nin (ö. 748/1347) *et-Tâli'u's-saîd el-câmi' esmâü bi-hubarâi's-Saîd,* İbn Abdülber'in (ö. 463/1071) *el-İntikâ'*, Bağdatlı İsmâîl Paşa'nın (ö. 1339/1920) *Hediyyetü'l-ârifîn esmâü'l-müellifîn ve âsâru'l-musannifîn*, Ömer Rızâ Kehhâle'nin (ö. 1408/1987) *Mu'cemü'l-mü'ellifîn* Hasen el-Hacvî'nin (ö. 1376/1957) *el-Fikrü's-sâmî fî târîhi'l-fıkhî'l-İslâmî*, Yâkût el-Hamevî'nin (ö. 626/1229) *Mu'cemü'l-üdebâ',* Serkîs'in (1348/1932) *Mu'cem*, Ziriklî'nin (ö. 1396/1976) *A'lâm,* Şevkânî'nin (ö. 1250/1834) *Bedrü'tâli'*, Sehâvî'nin

(ö. 902/1497) *ed-Dav'ü'l-lâmi' li-ehli'l-karni't-tâsi'*, Cebertî'nin (ö. 1240/1825) '*Acâibu'l-âsâr fi't-terâcim ve'l-ahbâr*, Muhammed Hüseyn Heykel'in *Terâcimu Mısriyye ve Garbiyye* isimli eserlerinden yararlanılmıştır.

Mısır'da fıkıh mezheplerinin tarihine ilişkin İbn Hacer (ö. 852/1449), *Tevâli't-te'sîs li-meâli Muhammed b. İdrîs*, Ali Paşa Mübârek (ö. 1311/1893), *el-Hıtatu't-tevfîkıyyetü'l-cedîde,* Ahmed Teymur Paşa'nın (ö. 1348/1930) *Nazra Târîhiyye fî hudûsi'l-mezâhibi'l-fıkhîyyeti'l-erbaa*, Muhammed Ebû Zehre'nin (ö. 1394/1974) *Mâlik, Ebû Hanîfe, eş-Şâfiî ve İbn Hanbel,* Muhammed Nebîl Ganâîm'in *Medârisü Mısri'l-fıkhîyye fi'l-karni's-sâlisi'l-hicrâ*, Hişâm Yüsrâ el-Arabî, *Cûrâfiyyetü'l-mezâhibi'l-fıkhiyye* isimli eserlerinden öncelikli olarak istifade edilmiştir.

Mısır'ın kazâî/hukukî yapısının şekillenmesi ve gelişmesine dâir târihî mâ'lûmâtın, belli dönemlerin kadılarının hal tercemelerine dâir gerekli bilginin tedarikinde ise Kindî'nin (ö. 252/866) *el-Vülât ve'l-kudât*, İbn Hacer'in *Ref 'u'l-isr 'an kudâti Mısr,* Süyûtî'nin *Hüsnü'l-muhâdara* isimli eserleri başta olmak üzere Ahmed Şelebî'nin *Mevsû'atü'n-nüzûm ve'l-hadâratu'l-İslâmiyye: Târîhu't-teşrî'i'l-İslâmî ve târîhu'n-nüzumi'l-kazâiyye fi'l-İslâm,* Seyyid Abdülhamîd Fûda ile Ahmed Muhammed el-Bağdâdî'nin *Târîhu'l-kânûni'l-Mısrî*, Abdülmecîd Muhammed el-Hafnâvî'nin *Târîhu'l-kânûni'l-Mısrî (el-'asru'l-İslâmî)* Abdurrezzâk İbrâhîm Îsâ'nın *Târîhu'l-kazâ fî Mısri'l-Osmâniyye,* Muhammed Hamidullah Ağırakça'nın *Mısır'da Kanunlaştırma Hareketleri*, Latîfe Muhammed'in *en-Nizâmu'l-kazâi'l-Mısri'l-hadîs (1875-1914),* Yevâkim Mîhâil'in *Târîhu'l-kânûn fî Mısr,* Muhammed Abdülvehhâb Gânim'in *Eserü medreseti'l-kazâi'ş-şer'î 'ale'l-fikri'l-İslâmi'l-muâsır* ve Clark B. Lombardi'nin *State Law as Islamic Law in Modern Egypt* isimli eserleriyle birlikte çok sayıda kaynaktan istifade edilmiştir.

Son olarak Mısır'ın coğrâfî yapısı hakkında bilgi edinmek için en fazla Belâzûrî'nin (ö. 279/892-93) *Fütûhu'l-büldân*'ı ile Ya'kût el-Hamevî'nin (ö. 626/1229) *Mu'cemü'l-büldân*'ından yararlanılmıştır.

III. NİL HAVZASI ve MISIR

A. Fıkıh Havzaları

Her ülkedeki fıkıh ilminin tarihi, İslâmlaştığı tarihle başlamıştır. Zira İslâmla tanışan herhangi bir ülke toplumu, müslüman olmanın gereği İslâm dininin ahkâmını öğrenmiş, öğrendiklerini tatbîk etmiş, ülkeye gelen fukahâ veya bizzat o ülkede yetişen fıkıh erbâbının eliyle fıkıh tedrîsatı yapılmış, zamanla o ülke içerisinde belli fıkıh mezhepleri neş'et ederek yaygınlaşmış, fıkıh ilmi ülkenin başta siyâsî olmak üzere ictimâî, iktisâdî durumu, coğrâfî yapısından etkilenmiş ve neticede fıkıh, resmî, hukukî bir müessese olarak ya da bu seviyeye ulaşamasa da bireysel tatbîk sahasında sürekli bir değişim sürecinin içinde varlığını devam ettirmiştir.

Bir ülkedeki fıkıh ilminin gelişim seyri o ülkenin içinde bulunduğu coğrafyadan müstağni kalması düşünülemez. Nitekim coğrâfî olarak birbirine yakın ülkelere bakıldığında benzer ya da bazen aynı siyâsî hadiselerden etkilendikleri, birbirlerine yakın kültürel dokulara sahip oldukları, söz konusu benzerliklerin ise bu ülkelerdeki fıkıh ilminin tarihi serüvenini de birbiriyle etkileşimli ve irtibatlı hale getirdiği görülmektedir. Nitekim söz gelimi Mısır özelinde düşündüğümüzde Mâlikîlik ülkeye komşu ülke Hicaz'dan intikâl etmiş,[1] Mısır'ın Sudan'a sınır alanı Saîd bölgesinde Mâlikîliğin yaygın olması sebebiyle Mısır kanalıyla fıkıhla tanışmış olan Sudan'a Mâlikîlik intikâl etmiştir.[2] Bir diğer örnek olarak Hanefîlik Kûfe yani Irak'da doğmuş, buradan coğrâfî açıdan kendisine yakın Mâveraünnehir ülkelerine yayılmış,[3] ayrıca Irak coğrafyasındaki Şiî fırkalar komşu ülke İran'daki Şiîliğin de anavatanının teşkil etmiştir.[4]

Fıkıh tarihinde süreklilik arzeden sirkülasyona binaen coğrâfî yakınlığın mutlak şekilde İslâm ülkelerinde benzer fıkhî eğilimin mevcut olacağı ve fıkhın

---

[1] Muhammed Ebû Zehre (ö. 1394/1974), *Mâlik: hayâtuhu ve asruhu, ârâuhu ve fıkhuhu*, 2. bs., Kâhire, Dâru'l-fikri'l-arabî, 1952, s. 487

[2] Carolyn Fluehr Lobban, *Islamic Law and Society in the Sudan*, Frank Cass Published, London, 1987, s. 5

[3] Talgat Nurbergen, *Hanefî Mezhebinin Orta Asya'ya Girişi ve Yayılış Süreci*, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, AÜSBE, Ankara, 2005, s. 56

[4] Fatih Topaloğlu, "İran Coğrafyası'nın Şiîleşme Süreci,-İlk dönem- Emevîler-Abbâsîler", *e-Makalat Mezhep Araştırmaları*, 6/2, Güz 2013, s. 51

benzer bir gelişim sürecine tabi olacağı anlamına gelmeyeceği kabulüyle birlikte, yakın coğrafya ülkeleri arasındaki fıkhî hareketlilik, etkileşim ve irtibatın, uzaktaki ülkelere nazaran tabii bir süreç içerisinde gerçekleşeceği, bu etkileşim ve irtibatın daha muhtemel ve yaygın bir durum olacağı görüşüne binâen İslâm coğrafyasındaki ülkelerin, fıkhın tarihi gelişimi bakımından bulundukları coğrâfî konum itibariyle bir tasnife tabiî tutulması ve her ülkenin belli bir fıkıh havzasının içine dahil edilmesi mümkündür. Bununla birlikte genel olarak fıkıh ilminin bakir alanı olarak tarih kısmına ilişkin, özelde ise ülke/bölgesel bağlamda fıkıh tarihinin serüveni ve ülkeler veya mezhepler arası mukayeseli (ya da irtibatlı) fıkıh tarihine ilişkin yeterli çalışmaların yapılmamış olması bu nev'î bir gruplandırmanın yapılmasını zorlaştırmaktadır. Buna rağmen bu mevzuda bir deneme olması açısından biz İslâm dünyasını coğrâfî konumlarıyla birlikte fıkhî seyirlerini de esas alarak aşağıda zikredilecek tasnif üzere değerlendirdik. Yapacağımız tasnif çerçevesinde İslâm ülkesi olan ve İslâm'ın belli bir ağırlıkta olduğu ülkeleri değerlendirdiğimizi ifade etmek gerekir. Bunun yanında genel olarak geldikleri İslâm coğrafyasının mezhebî rengini devam ettirdikleri kanaatine sahip olduğumuz Müslümanların ekalliyât olduğu bölgeler (ekalliyât fıkıh havzaları) hakkında bilgi vermedik.

1. Arap Yarımadası Fıkıh Havzası

Bu fıkıh havzasının içerisinde Suudi Arabistan, Kuveyt, Katar, Bahreyn, Umman, Birleşik Arap Emirlikleri ve Yemen olmak üzere yedi İslâm ülkesi bulunmaktadır.[5] Bu havzanın genel özelliği genel itibariyle değerlendirildiğinde Mâlikî, Şâfiî ve Hanbelî-Vehhâbî mezheplerinin yaygınlaşmış olmasıdır. Bu mezheplerin yanı sıra belli bazı ülkelerinde Şiîlik ve Hâricilik hakim olmuştur. Mâlikîliğin doğduğu coğrafyayı (Hicaz bölgesi) ihtivâ etmesi dolayısıyla Mâlikîliğin kolaylıkla yaygınlaştığı bölgeye Şâfiîlik, Hanbelîlik ve Şiîliğin intikâl süreçlerine bakıldığında bu mezheplerin daha ziyâde Irak, İran, Basra bölgesinden giriş yaptıkları ve zamanla bölge ülkelerine intikâl ettikleri görülmektedir. Suudi Arabistan merkez olmak üzere Vehhâbiliğin doğduğu ve zamanla bölgenin diğer ülkelerine de yayıldığı Arap Yarımadası Vehhâbiliğin en yaygın olduğu tek fıkıh

[5]Asem Abdülhafız Ahmed Asem, Süleyman b. Zufeyda, Abdullah b. Ahmed Halef vd., *el-Mevsûatü'l-cûrâfiyye li'l-alemi'l-İslâmî*, Câmiatü'l-İmam Muhammed b. Suud el-İslâmiyye, Riyâd, 1419, II, 11

havzasını teşkil etmektedir. Bölgede yer alan ülkelerdeki genel mezhebi eğilimi şu şekilde ifade etmek mümkündür:

Suudi Arabistan'da ilk yayılan mezhep Mâlikîlik olmuş iken, özellikle 4./10. yy. itibariyle başlayan, Moğolların Bağdat'ı işgali ile hız kazanan göçler ile Hanbelîlerin Suud'a gelmesi ile ülkede Hanbelî mezhebi de yaygınlaşmıştır. 18. yy. sonuna kadar Ahmed b. Hanbel İbn Teymiyye çizgisinde devam eden Hanbelî mezhebi bu dönem sonrasında Vehhâbilik çizgisinde varlığını devam ettirmiştir. Bununla birlikte ülkedeki Vehhâbî sayısının düşünülenin kasine ülkenin çoğunluğunu teşkil etmediğini de ifade etmek gerekir.Ülkenin %32'si (Necd bölgesi) Vehhâbî iken, %32 si (Hicaz bölgesi) Mâlikî, Şâfiî ve çok az Hanefî, %14'ü (Ahsâ bölgesi) Şiî ve geri kalan kısmı (Güney bölgesi) da muhtelif diğer mezheplere mensuptur.[6] Bu arada sünnî fıkıh mezhepleri içerisinde Şâfiîliğin Mâlikîliğe oranla daha yaygın olduğunu, bununla birlikte İmâm Şâfiî'nin Mekke'de bulunduğu dönem mezhep gelişimi açısından olgunluk dönemi olmadığı için söz gelimi Mısır gibi bir yaygınlık oranına ulaşamadığını da ifade etmek gerekir.[7] Mâlikîlik ile Hanefîliğe gelince; bu iki mezhebin daha ziyâde şehir merkezlerinde mevcut olduğu görülmektedir.[8]

Kuveyt, Mâlikîliğin Arap Yarımadasının doğusuna yayılması neticesinde ülkeye hâkim olan mezhep olarak günümüzde de ülkenin resmî mezhebi özelliğini taşımakla birlikte,[9] 17. yy.ın sonu 18. yy.ın başları itibariyle Suudi Arabistan'ın özellikle Ahsâ bölgesi, Irak, İran, Bahreyn ve Şam kırsalından ülkeye intikâl eden Şiî gruplar sebebiyle ülkede Şiîlik de yaygınlaşmış ve günümüzde ülkede %35 civarında Şiî nüfus bulunmaktadır.[10]

---

[6] Ferhat Koca, "Hanbelî Mezhebi", *DİA*, XV, 533; http://www.ydh.com.tr/HD1297_suudi-arabistanin-mezhebi-haritasi.html, (20.07.2018)

[7] Muhammed Ebû Zehre (ö. 1394/1974), *eş-Şâfiî: hayâtuhû ve asruhû, ârâuhû, ve fıkhuhu*, 2. bs., Dâru'l-fikri'l-arabî, Kahire, 1978, s. 394

[8] Ahmed Teymur Paşa (ö. 1348/1930), *Nazra Târîhiyye fî hudûsi'l-mezâhibi'l-fıkhîyyeti'l-erbaa*, Dâru'l-kâdirî, Beyrut, 1411/1990, s. 88

[9] Ahmed Teymur Paşa, *a.g.e*., s. 89; Abdülkâdir Şener, "İslâm'da Mezhepler ve Hukuk Ekolleri", *AÜİFD*, c. 26, sy. 1, s. 387; https://www.youtube.com/watch?v=E8U33ldkZe0 (20.07.2018)

[10] Abdülmuhsin Yûsuf Cemâl, *Lemhât fî târîhi'ş-Şîa fi'l-Kuveyt*, Dâru'n-nebe, Kuveyt, 1426/2005, ss. 39-40; http://www.elfagr.com/2585807 (20.07.2018)

Katar'a ilk gelen mezhep 9./15. yy.da Mâlikîlik olmuş, dönemin devleti Mağribli Mâlikî fukahânın bir kısmını ülkeye getirmesiyle mezhep ülkede faaliyet göstermeye ve tanınmaya başlamıştır. Ardından 12./18. yy.ın başlarında Irak'tan gelen nüfûz sahibi Şâfiî ailelerin gelmesiyle ülkeye Şâfiîlik intikâl etmiştir. Hanbelî mezhebinin modern döneminde intikâl ettiği Katar,[11] günümüzde resmî olarak Suudi Arabistan çizgisinde Hanbelî ve Vehhâbî mezhepleri çizgisinde bir fıkıh sistemi benimsemiş,[12] Mâlikî nüfusun oranı oldukça sınırlı kalmıştır.

Dinî açıdan nüfusun %60-80'lik bir paydasını İmâmiyye Şiîlerinin oluşturduğu Bahreyn'de bu oranın %25-30'unu Mâlikîler oluştururken, Mâlikîlik ülkedeki en yaygın sünnî mezheptir.[13]Bahîlerinin %25-30'luk kısmını İran kökenliler oluşturmakla birlikte, çoğunluğu Araplardan müteşekkildir. Şiîlerin çoğunluğu köylerde ve kırsal kesimlerde yaşamaktadır.[14]

Umman'da en yaygın mezhep Hâriciliğin günümüzde tek yaşayan kolu olan İbâdilik iken, mezhep h. 2. yy. gibi çok erken bir tarihte özellikle Basra'dan buraya gelen İbâdî grupların eliyle ülkede yaygınlaşmıştır.[15] Sünnî fıkıh mezhepleri içerisinde Şâfiîliğin yaygınlaşması, Yemen'in yoğun Şâfiî nüfusuna sahip olan Hadramut (Hadramevt) bölgesine sınır olması sebebiyle gerçekleşmiştir.[16]

Birleşik Arap Emirlikleri'nde her emirlikte farklı fıkıh mezhepleri resmî ve yaygınlaşmıştır. Buna göre söz gelimi; Abu Dabi ve Dubai'de en yaygın mezhep Mâlikîlik iken, Mâlikîlik bölgenin en yaygın kesiminin Mâlikî olması dolayısıyla burada yaygınlaşmıştır. eş-Şârika ve Ra'su'l-hayme'de Hanbelî mezhebi yaygınlaşmış, Hanbelîlik bu emirliklere Suudi Arabistan'ın faaliyetleriyle girmiştir. Emirliklerde Şâfiîlik el-Füceyra emirliğinde yaygınlaşmış, mezhep özellikle Yemen

---

[11] https://www.al-sharq.com/opinion/09/06/2016/ (20.07.2018)
[12] Ekrem Buğra Ekinci, *İslâm Hukuk Tarihi*, Arı Sanat Yayınları, İstanbul, 2006, s. 266; https://scholarblogs.emory.edu/İslâmic-family-law/home/research/legal-profiles/qatar-state-of/ (20.07.2018); https://en.wikipedia.org/wiki/Hanbali (20.07.2018)
[13] Ahmed Teymur Paşa, *a.g.e.*, s. 89; Şener, *a.g.m.*, s. 387; http://www.alwasatnews.com/news/457945.html (20.07.2018)
[14] https://www.marefa.orgالشيعة_في البحرين (20.07.2018)
[15] Ethem Ruhi Fığlalı, *İbâdiye'nin Doğuşu ve Görüşleri*, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, Ankara, 1983, ss. 95-96; Ahmed Teymur Paşa, *a.g.e.*, s. 89
[16] http://www.feqhweb.com/vb/t3368.html (26.07.2018)

ve İran'dan göç eden grupların eliyle yaygınlaşmıştır. Emriliklerde çok az bir Hanefî ve Şiî yoğunluğu bulunmaktadır.[17]

Yemen'de Hicaz eksenli olarak ilk tanınan ve hâkim olan mezhep Mâlikîliktir. Ülkede Hanefîlik de yaygınlaşmış olmakla birlikte, 3./9. yy. dan sonra etkisini kaybetmiş, günümüzde sadece Aden bölgesiyle sınırlı kalmıştır. 3./9. yy.dan sonra Şâfiîlik, özellikle güney Yemen'de Hanefîliğin yerini almış ve günümüzde de ülkede en yaygın mezhep olma hüviyetini devam ettirmektedir. Şâfiîliğin ülkede yaygınlaşmasında; özellikle İmâm Şâfiî'nin Yemen'e görevli olarak gönderilmesinin payı büyük olmuştur. Diğer yandan 3. yy.ın son çeyreğinde ülkeye intikâl eden Şiîliğin bir kolu olan Zeydiyye mezhebi de ülkenin özellikle kuzey kesiminde yer edinmiştir. Zeydîler'in tarih boyunca irtibatı daha ziyâde Irak ulemâsıyla olurken, güneydeki Şâfiîler daha ziyâde Hicazlılarla görüşmüştür. Günümüze gelindiğinde Yemen'in %55'ini Şâfiîler, %45'ini ise Zeydîler oluşturmaktadır.[18]

Arap Yarımadası Fıkıh Havzası[19]

[17] https://www.youtube.com/watch?v=B1B8-ECtHUQ (21.07.2018)
[18] Ayrıntılı bilgi için bkz. Eymen Fuâd Seyyid, *Târîhu'l-mezâhibi'd-dîniyye fî bilâdi'l-Yemen hattâ nihâyeti'l-karni's-sâdis el-hicrî*, Dâru'l-Mısriyye el-Lübnâniyye, Kahire, 1408/1988, ss. 41-72; Yusuf Gökalp,"Yemen'de Zeydi-Sünni İlişkilerinin Tarihi Arka Planı", *e-Makâlât Mezhep Araştırmaları*, VI/2, 2013, ss. 87-114; Ahmed Teymur Paşa, *a.g.e.*, s. 88
[19] Dünya siyâsî haritasından (http://cografyaharita.com/haritalarim/3g_dunya_siyasi_haritasi.png-02.10.2018) iktibasla müellifin tasarımı.

2. Bilâdüşşâm Fıkıh Havzası

Bu fıkıh havzasının içerisinde Suriye, Filistin, Ürdün ve Lübnan olmak üzere dört İslâm ülkesi yer almaktadır.[20] Bu havzanın özelliği; genel olarak Şâfiî mezhebinin hâkim olmasıdır. Şâfiîlik bu bölgede Eyyûbî ve Memlûklü devletlerinin desteğiyle büyük bir yayılma sahasına ulaşmıştır. Bununla birlikte; Osmanlı dönemiyle birlikte hukuk müessesinde Hanefîliğin de esas alındığı bölgenin Irak ve Suriye kısmında Hanefîlik yaygınlaşırken, bölgenin diğer ülkelerinde halk pratiğinde Hanefîliğin yer edinemediği görülmektedir.

Havzadaki ülkeler münferid olarak değerlendirildiğinde; Suriye'de mezheplerin teşekkül devrinde üç hâkim mezhep bulunduğu görülmektedir. Bunlardan Evzâî mezhebi; bizzat burada yetişen fakih İmam Evzâî'nin eliyle yaygınlaşmış iken, Şâfiî mezhebi bir dönem Mısır'da kadılık yapmak için ikâmet etmiş olan Şâfiî fukahâdan Ebû Zür'a ed-Dımeşkî'nin (ö. 302/915) Mısır'dan Suriye'ye gelerek ülkeye yerleşmesiyle intikâl etmiş[21] ve 4./10. yy.ın yarısı itibariyle ülkeye hâkim olmaya başlamıştır.[22] Hanefîlik ise; kâdılkudât Ebû Yusûf dönemi itibariyle ülkeye yapılan kadı tayinleriyle yaygınlaşmıştır.[23] 4./10. yy. itibariyle Irak'tan Hanbelî mezhebinin de intikâl ettiği ülkede,[24] hâkim mezhebî eğilim Şâfiî mezhebi olmakla birlikte, Osmanlı Devleti'nin etkisinden dolayı Osmanlı hâkimiyetinde bulunduğu sürece resmî makamlarda Hanefîlik esas alınmıştır.[25] Günümüzde de çoğunluk Şâfiî olmakla birlikte, çok sayıda Hanefî ve Hanbelî nüfus bulunmaktadır.

Şâfiîlik, Suriye'de Evzâî mezhebinin yerine kâim olmasının ardından intikâl ettiği Filistin'de de zamanla en yoğun mezhep haline gelmiştir. Özellikle Eyyûbî ve

---

[20] İbnü'l-Fakîh, Ebû Abdillah Ahmed b. Muhammed b. İshâk b. İbrâhîm el-Hemedânî (3-4/9-10), *Kitâbü'l-Büldân*, thk. Yûsuf el-Hâvî, Âlemü'l-kütüb, Beyrut, 1416/1996, s.143; https://ar.wikipedia.org/wiki/بلاد_الشام, (05.06.2018)

[21] Süyûtî, Ebü'l-Fazl Celâlüddîn Abdurrahmân b. Ebî Bekr b. Muhammed el-Hudayrî, (ö. 911/1505), *Hüsnü'l-muhâdara fî Târîhi Mısr ve'l-Kâhire*, thk. Muhammed Ebü'l-Fazl İbrahim, Kahire, Dâru ihyâi'l-kütübi'l-arabiyye, 1387/1967, I, 399; Muhammed Ebû Zehre (ö. 1394/1974), *Târîhu'l-mezâhibi'l-İslâmiyye fi's-siyâse ve'l-akâid ve târîhu'l-mezâhibi'l-fikhîyye*, Dâru'l-fikri'l-arabî, Kahire, ts., s. 449; Ahmed Teymur Paşa, *a.g.e.*, s. 74

[22] Ebû Zehre, *eş-Şâfiî*, s. 397

[23] Ahmed Teymur Paşa, *a.g.e.*, s. 51

[24] Şener, *a.g.m.*, s. 393

[25] Ekrem Buğra Ekinci, *İslâm Hukuk Tarihi*, s. 262

Memlûklü dönemlerinde en parlak dönemlerini yaşamıştır. Günümüzde Gazze başta olmak üzere, Filistin'in çoğunluğunu Şâfiîler oluşturmaktadır.[26] Bu durum Eyyûbî ve Memlûklü yönetimi altındaki bölgenin diğer iki ülkesi Ürdün ve Lübnan için de aynıdır.[27]

Bilâdüşşâm Fıkıh Havzası[28]

3. Irak-Maverâünnehir Fıkıh Havzası

Bu havzada Irak, Mâveraünnehir ülkeleri (Kırgızistan, Özbekistan, Türkmenistan), Batı Asya ülkeleri (Türkiye, İran, Afganistan), Orta Asya ülkeleri (Kazakistan, Tacikistan), Kafkas ülkesi Azerbaycan yer almaktadır.

Havzanın en önemli özelliği; üç sünnî fıkıh mezhebi ile Şiîliğin anavatanı olmasıdır. Havza içerisinde yer alan Irak bölgesi, başta Hanefîlik olmak üzere Şâfiîlik, Hanbelîlik ve Şiîliğin doğduğu coğrafya olup, bu mezhepler Irak merkez

---

[26] Muhammed İbrâhîm Saîd Sabrî, *Târîhu'l-mezhebi'ş-Şâfiî fi Filistin*, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Câmiatü Kuds, 1433/2011, ss. 5-6; https://www.palestinapedia.net/المذهب-الشافعي/ (21.07.2018)
[27] Bilal Aybakan, "Şâfiî mezhebi", *DİA*, XXXVIII, s. 240
[28] Dünya siyâsî haritasından (http://cografyaharita.com/haritalarim/3g_dunya_siyasi_haritasi.png - 02.10.2018-) iktibasla müellifin tasarımı.

noktasıyla başta bölgenin diğer ülkeleri olmak üzere diğer fıkıh havzalarına intikâl etmişlerdir.

Fıkıh tarihi açısından bu fıkıh havzasının en karakteristik özelliği; Irak merkezli olmak üzere havzada Hanefî mezhebinin en yaygın mezhep oluşudur.[29] Hanefîlik havzada en erken ortaya çıkan sünnî fıkıh mezhebi olmakla birlikte, günümüze dek en yaygın mezhep olma özelliğini muhâfaza etmiştir. Hanefîliğin anavatanı olan Irak'tan bölgenin diğer ülkelerine yayılmasında; Kûfe'ye, hususen Mâveraünnehir, Orta Asya ve Afganistan'dan dan ilim talebiyle gelen kişilerin Ebû Hanife ve ilk talebelerinin elinde yetişerek kendi ülkelerine Hanefîliği taşımaları etkili olduğu gibi,[30] fütûhatları akabinde bu bölgelere gönderilen ulemânın faaliyetleri ile Abbâsî hilâfetinin resmî mezhebi olması dolayısıyla bölgedeki ülkelere Hanefî kadı tayini yapılması gibi önemli bir faktörler bulunmaktadır.[31] Türkiye'de Hanefîliğin yaygınlaşmasında ise; Selçuklular'ın mezhep olarak Hanefîliği tercih etmeleri etkili olduğu gibi, genel olarak m. 11-13. yy. boyunca bölgenin diğer ülkelerinden Anadolu'ya yapılan göçler de etkili olmuştur.[32] İslâm'ın Türklerin fetihleriyle tanındığı ve yaygınlık kazandığı Balkan ülkelerinden Arnavutluk, Bosna-Hersek, Yunanistan, Bulgaristan ve Romanya Müslümanları arasında genel olarak Hanefî mezhebi yaygınlaşması nedeniyle, Balkan coğrafyası da kanaatimizce bu havzaya dahil edilebilir.

Hanefî mezhebi havzanın genel mezhebî eğilimi olmakla birlikte havzadaki yaygınlık oranlarına ilişkin diğer sünnî mezheplerin durumuna bakıldığında; kaynaklarda sırasıyla Şâfiîlik, Mâlikîlik ve Hanbelîlik şeklinde bir sıralama

---

[29] Gerek bu havza ülkelerinde Hanefîliğin hâkim olduğu vegerekse Hanefîliğin hüküm sürdüğü coğrâfî bölgeler için bkz. Murat Şimşek, *Mezhepleşme Sürecinde Hanefîlik: Tarih ve usul*, Aybil Yayınları, Konya, 2014, ss. 30-33

[30] Özellikle Mâveünnehir ve Orta Asya'da Hanefîliğin nasıl yayıldığı ile ilgili ayrıntılı bilgi için bkz. Talgat Nurbergen, *Hanefî Mezhebinin Ortaya Asya'ya Girişi ve Yayılış Süreci*, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, AÜSBE, 2005, s. 56-57; Yusuf Şen, "Mâveraünnehir Fıkıh Kültürünün Etkileri (Kırgızistan Örneği)", *AÜ Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, sy. 56, 2016, ss. 1399-1423; Muhammed Âlem Hammad, "Afganistan'da İslâm'ın Gelişimi ve Hâkim Şehid el-Mervezî", *Orta Asya'da İslâm*, ed. Muhammet Savaş Kafkasyalı, Ahmet Yesevi Üniversitesi, Ankara/Türkistan, 2012, II, 981-1012

[31] Ahmed Teymur Paşa, *a.g.e.*, ss. 51-52, 78

[32] Seyfullah Kara, "Türkiye Selçukluları Döneminde Anadolu'da Mu!tezile Ekolünün Varlığı", *Tarih, Kültür ve Sanat Araştırmaları Dergisi*, c. 1, sy. 2, 2012, ss. 3-4

zikredilse de,[33] kanaatimizce bu sıralamada Mâlikîlik en son sırada yer almalıdır. Zira Hanbelî mezhebinin doğduğu coğrafya olan bu havzada mezhep fazla yayılma imkânına erişemese de, bu noktada Mâlikîliğe kıyasla daha şanslı olduğunu düşünmekteyiz. Nitekim; Mâlikîliğin havzadaki durumuna bakıldığında, İmâm Mâlikîn talebelerinin bu havzaya gelmemesi ve burada ikâmet etmemesi nedeniyle[34] mezhebin buraya intikâl sürecinin söz konusu olmadığı açıktır. Havzada yer alan Irak'ın (Bağdat) Şâfiî mezhebinin de doğduğu bölgeyi ifade ediyor olması, Şâfiîliğin Hanefîlikten sonra ikinci sırada bu bölgede en yaygın mezhep oluşunun izahını kolaylaştırmaktadır. İmâm Şâfiî'nin ilk talebelerinin Irak'ta oluşu ve diğer bölgelerdeki talebelerinin ilim merkezi olan Bağdat'a göç etmeleri, Irak'ta (Kuzey Irak) Hanefîliğin yanı sıra Şâfiîliğin de yayılmasına olanak sağlamıştır.[35] Bölgenin diğer sünnî ağırlıklı ülkelerine bir istisna olarak resmî mezhebi Şiîlik olsa da İran'da da (Batı kesimleri) Şâfiîlik Hanefîlikten daha fazla yayılmıştır.[36] Ayrıca Türkistan'ın bazı kesimleri, Mâveraünnehir ülkeleri ve Türkiye'nin doğu ve güneydoğu kesimlerinde de Şâfiîlik Hanefîliğe ortak olmuş, Şâfiîliğin buralara intikâlinde, Irak'taki Şâfiî ulemânın bu bölgelere giderek mezhebi yaymaları etkili olmuştur.[37] Kaynaklarda Şâfiîliğin Merv (Türkmenistan) ve Horasan gibi bölgenin bazı ilim merkezlerine h. 3. yy.ın sonu itibariyle intikâl ettiğine dâir bazı bilgiler mevcuttur.[38]

Bölge ülkelerinden Irak (Bağdat), üçüncü sünnî mezhep olarak Hanbelîliğin de doğduğu coğrafyayı ifade ediyor olmasına rağmen, Hanbelîlik bölgede uzun etaplı bir yayılma imkânına erişememiştir. Bunda; mezhep mensuplarının mezhep tarafgirliğinde aşırı olmaları ve mezhep görüşlerini şiddet ve hoşgörüsüz şekilde aktarmaları etkili olmuş, mezhep müntesipleri bölgede zamanla azalmıştır.[39] Bununla

---

[33] Ahmed Teymur Paşa, *a.g.e.*, s. 87
[34] Ebû Zehre, *Târîhu'l-mezâhibi'l-İslâmiyye*, s. 406
[35] Sâmî b. Abdullah b. Ahmed el-Mağlûs, *el-Fırak ve'l-mezâhib fi't-târîhi'l-İslâmî*, Şeriketü Ubeykân, Riyad, 1438, s. 195; Ebû Zehre, *eş-Şâfiî*, ss. 397-398
[36] Ahmed Teymur Paşa, *a.g.e.*, s. 88
[37] Şâfiîliğin bu bölgede hususi olarak nerelerde yayıldığı ile ilgili ayrıntılı bilgi içib bkz. Ebû Zehre, *Târîhu'l-mezâhibi'l-İslâmiyye*, ss. 365, 449; a.m.l.f., *eş-Şâfiî*, ss. 397-399; Ahmed Teymur Paşa, *a.g.e.*, ss. 75-76
[38] Ebû Zehre, *Târîhu'l-mezâhibi'l-İslâmiyye*, s. 450
[39] Muhammed Ebû Zehre (ö. 1394/1974), *İbn Hanbel: hayâtuhû ve asruhû, ârâuhû ve fikhuhû*, Dâru'l-fikri'l-arabî, Kahire, ts., s. 460

birlikte Irak, Hanbelîliğin, hâkim olduğu Arap Yarımadası'na intikâlinde önemli bir rol oynadığı görülmektedir.

Hanefî mezhebinin doğduğu bu havzanın bir diğer hususiyeti, Şiîliğin de anavatanını teşkil ediyor olmasıdır. Irak merkezli olarak h. 1. asrın sonlarında Şiî nitelikli ortaya çıkan ilk farklılaşmalar,[40] Osmanlı Devleti'nin hâkimiyetine kadar çok belirgin bir şekilde göz çarpmamakla birlikte, Safevîlerin yayılmacı Şiî politikalarını kutsal olarak addettikleri Irak coğrafyasına uygulamaya kalkmaları ve 1722 yılında İran topraklarının bir kısmının Afganlar tarafından işgaliyle İran'dan Irak'a gerçekleşen göç hareketleriyle bölgedeki mezhebî renk farklılaşmıştır. 1930'lu yıllarda genel nüfusun yaklaşık %50'si Şiî Ca'ferî iken, bu oranın günümüzde %60-65'lere ulaştığı düşünülmektedir.[41]

Hanefîliğin yaygın olduğu bu havzanın istisna ülkelerini Şiîliğin hâkim olduğu ülkeler oluşturmaktadır. Yukarıda zikredildiği üzere Irak, Şiîliğin anavatanını teşkil ederken, Şiîliğin hâkim olduğu diğer istisna ülkeler İran ve Azerbaycan'dır. Hanefî çizgide sünnî mezhep geleneğine sahip İran'ın Şiîleşme süreci, 1501 yılında Şah İsmâîl tarafından İran'da kurulan Safevî Devleti'ne dayanmaktadır. Yeni devletin kurulmasıyla Ca'ferî Şiîliğin devletin resmî mezhebi ilan edilmesi ve halka dayatılmasına yönelik kabul edilen politikalar, İran'ın iki asırdan fazla süren Safevî iktidarı akabinde tamamen Şiîleşmesi neticesini vermiştir.[42] Günümüz İran Anayasası'nda İran'ın resmî dininin İslâm ve Ca'ferî Şiî olduğu, bununla birlikte; azınlık statüsündeki Hanefî, Şâfiî, Hanbelî ve Zeydîlerin eğitim ve özel alanlara ilişkin mahkeme davalarında kendi mezheplerine göre muâheze olacakları belirtilmiştir.[43] Azerbaycan'ın Şiîleşme süreci ise çok daha eski bir tarihe m. 10. yüzyıla kadar uzanmaktadır. Azerbaycan'da İslâm tarihinin ilk dönemlerinde ortaya çıkan siyâsî-itikâdî mezheplerin yanı sıra tarikatlar da hızlı bir şekilde yayılmış, özellikle Safevî tarikatı mensuplarının sayısında süratli bir artış gözlenmiştir. 10. yy.

---

[40] Hasan Onat, "Şiîliğin Doğuşu Meselesi (Hicrî 1. Asır)", *AÜİFD*, c. 36, sy. 1, 1997, s. 113
[41] Muharrem Akoğlu, "Irakta Şiî Varlığı", *e-makâlât Mezhep Araştırmaları*, VI/2, 2013, ss. 393-396 ayrıca bkz. Yitzhak Nakash, "Sünnî Irak Kabilelerinin Şiîliğe Dönüşümü", *İslâmî Araştırmalar Dergisi*, terc. Zeki Tekin, c. 15, sy. 3, 2002, ss. 387-398
[42] Doğan Kaplan, "Şiîliğin İran Topraklarında Egemenliği", *Marife*, yıl. 8, sy. 3, 2008, ss. 183-184
[43] http://tebaren.org/?p=356 (22.07.2018)

itibariyle ülkede tasavvufî hareketlerin kurumsallaşmasıyla Şiîliğin yayılma süreci hız kazanırken, bu durum aynı zamanda bölgeye Şiî diğer fırkaların gelişini kolaylaştıracak zemin hazırlamıştır.[44] İran ve Azerbaycan'ın yanı sıra Asya ülkeleri içerisinde yer alan Tacikistan'da da 11. yy. itibariyle ortaya çıkan Bedahşan İsmâili Şiîleri[45] ve Afganistan'da Ca'ferî Şiîleri (%15) yaşamaktadır.[46]

Irak-Mâveraünnehir Fıkıh Havzası[47]

4. Güneydoğu Asya Fıkıh Havzası

Bu havzada asıl olarak Malezya, Brunei Endonezya[48] olmak üzere üç İslâm ülkesi yer almakla birlikte, fıkhî gelişimi göz önünde bulundurulduğunda Hint

[44] Shahı Ahmadov, *Azerbaycan'da Şiîliğin Yayılma Süreci*, Basılmamış Doktora Tezi, AÜSBE, 2005, s. 22

[45] Ayrıntılı bilgi için bkz. Zahide Ay, "Orta Asya'da Şiîlik: Horasan, Mâveraünnehir ve Bedahşan'a İsmâîlîliğin Girişi ve Gelişimi", *Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Veli Araştırmaları Dergisi*, sy. 62, 2012, ss. 271-286

[46] Mehterhan Furkani, "Günümüz Afganistan'ında Fıkıh Öğretimi", *Mütefekkir*, c. 3, sy. 5, 2016, s. 161

[47] Dünya siyâsî haritasından (http://cografyaharita.com/haritalarim/3g_dunya_siyasi_haritasi.png - 02.10.2018-) iktibasla müellifin tasarımı.

[48] Cevde Haseneyn Cevde, "İklîmu Cenûbî şarkî Asyâ", *el-Mevsûatü'l-cûrâfiyye li'l-alemi'l-İslâmî*, Câmiatü'l-İmam Muhammed b. Suud el-İslâmiyye, Riyâd, 1419, VII, 25. Bu havza çerçevesine, Müslüman nüfüsun oldukça azınlık olduğu Filipinler, Kamboçya, Laos, Myanmar, Singapur, Tayland, Vietnam ülkeleri de değerlendirilebilir.

altkıtasında bulunan Maldiv Adaları ile Sri Lanka'nın da kanaatimizce bu fıkıh havzasına dahil edilmesi mümkündür.

Şâfiî mezhebinin yoğunluk kazandığı bölge olma yönüyle tanınan bu havzadaki Malezya ve Endonezya, İslâm dünyasında en yoğun Şâfiî nüfusa sahip ülkeleridir.[49] Malezya, Brunei Endonezya'da ilk tanınan mezhep olan Şâfiîlik, daha ziyâde Yemen'in yoğun Şâfiî nüfusuna sahip Hadramut bölgesinden göç edenler eliyle yaygınlaştığı gibi,[50] bu ülkelerden Şâfiîliğin yoğun olduğu, Mısır, Hicaz, Şam, Irak ve Yemen'e ilmî rıhleler yapan kişiler, bu ülkelerdeki mezhepsel birikimden istifade ederek havzadaki Şâfiî popülaritesini arttırmışlardır.[51]

Havzadaki diğer bir ülke olan Maldiv Adaları'nda ise ilk tanınan mezhep Mâlikîlik olmuştur (6./12. yy.). Geçmişinde Budist olan Maldiv kralının ülkeye gelen Mâlikî mezhebine mensup Ebü'l-Berekât el-Berberî vesilesiyle Müslüman olmasının ardından, el-Berberî'nin faaliyetleriyle ülkede tanınan Mâlikî mezhebi, Portekizlilerin ülkeye saldırılarda bulunduğu 8./16. yüzyılda dinî ilimlerin gerilemesine paralel gerileme yaşamış, ülkede neredeyse Mâlikî fıkhını öğretecek âlim kalmamıştır. İşte bu sırada; Hadramut'a (Yemen) fıkıh tahsili için giden Maldivli âlim Muhammed Cemâleddîn el-Mahallî'nin ülkeye dönerek kadılık görevini üstlenmesinin ardından, ülkede hukukî işlemlerde ve halk tatbîkinde Mâlikî mezhebinin yerini Şâfiî mezhebi almıştır. Şâfiîlik, zamanla ülkede yayılarak günümüzde ülkede tek bilinen mezhep olma özelliğini kazanmıştır.[52] Havzaya dahil edilebilecek diğer ülke olan Sri Lanka'da da hâkim olan mezhep Şâfiîlik'tir.[53]

[49] Bilal Aybakan, "Şâfiî mezhebi", *DİA*, XXXVIII, 240
[50] http://www.feqhweb.com/vb/t3368.html (26.07.2018)
[51] Bilal Aybakan, "Şâfiî mezhebi", *DİA*, XXXVIII, 240
[52] Câsim Avcı, "Maldivler", *DİA*, XXVII, 484-485
[53] Nu'mân Cegîm, *Medhal ilâ mezhebi'ş-Şâfiî ricâluhû ve usûluhû ve kütübuhû ve ıstılâhâtuhû*, Dâru'l-kütübi'l-ilmiyye, Beyrut, 1971, s. 71; Ahmed el-Mağlûs, *a.g.e.*, 195

Güneydoğu Asya Fıkıh Havzası[54]

5. Bilâdülmağrib Fıkıh Havzası

"Mağrib" kelimesi Mısır'dan Atlas Okyanus'una kadar uzanan Kuzey Afrika veya Güney Sahra bölgesi için kullanılmaktadır. Bu fıkıh havzasında Fas, Tunus, Cezayir, Libya ve Moritanya olmak üzere beş İslâm ülkesi yer almakta olup, Mısır'ın batısında yer almasından ötürü Endülüs (İslâm hâkimiyetindeki İspanya) de Mağrib coğrafyasına dahil edilmektedir. Ortaçağ İslâm tarih ve coğrafyacıları bölgeyi Mağrib-i Aksâ (Uzak Mağrib), Mağrib-i Evsat (Orta mağrib), Mağrib-i Ednâ (Yakın Mağrib) şeklinde çeşitli kısımlara ayırdığı gibi,[55] kaynaklarda havzanın doğu kısmı, yani bugünkü Tunus ve civarı için İfrîkıye kelimesi de kullanılmaktadır.[56] 75 milyon civarında nüfus potansiyeline sahip bölgenin %98'i Müslümandır.[57] Havzanın en belirgin hususiyeti Mâlikî mezhebinin yayılmış olmasıdır. Mezhebin burada yayılmasında özellikle, hem bizzat İmâm Mâlik'in yanında, hem de Mısır'daki ilk talebelerinin elinde Mâlikî fıkhının tedrîsatını yapmış ve Mâlikî mezhebinde öne çıkan bir isim olarak Esed b. Furat (213/828)[58] etkili olmuştur. Esed'in Mâlikî

[54] Dünya siyâsî haritasından (http://cografyaharita.com/haritalarim/3g_dunya_siyasi_haritasi.png - 02.10.2018-) iktibasla müellifin tasarımı.
[55] İbrâhîm Harekât, "Mağrib", *DİA*, XXVII, 314
[56] Nadir Özkuyumcu, "İfrîkıye", *DİA*, XXI, 515
[57] Harekât, "Mağrib", *DİA*, XXVII, 314
[58] Ebû Zehre, *Mâlik*, s. 488; a.m.l.f., *Târîhu'l-mezâhibi'l-İslâmiyye*, 405. Esed b. Furat'ın Mâlikîliğin bölgede yayılmasına nasıl hizmet ettiğiyle ilgili ayrıntılı bilgi için bkz. Ömer Faruk Habergetiren,

mezhebinin Mağrib'de yayılmasına yönelik faaliyetlerini, talebelerinden Sahnûn olarak meşhûr Abdüsselâm b. Saîd et-Tenûhî (240/854) [59] devam ettirmiştir. Bu iki isim te'lif ettikleri eserlerinin yanı sıra bölgede üstlendikleri kadılık vazifesi ve yetiştirdikleri talebeleriyle Mâlikî fıkhının Mısır'dan Mağrib'e intikâlinde öncü olmuşlardır. Irak'ta Hanefî fıkhına da muttali' olan Esed b. Furat, bölgede talep edenlere Hanefî fıkhı kitaplarını okutması ve kadılık görevini üstlendiği dönemde sadece Mâlikîlerin değil, Hanefîlerin de imamı olması dolayısıyla Hanefî mezhebi Esed vesilesiyle Mağrib'de yayılma imkânına erişmiştir. Ancak bölge yöneticilerinin Mâlikî mezhebini tercih etmeleri, bu mezhep mensuplarını desteklemeleri ve İfrîkiye'den en geniş talebe halkasına sahip olan Sahnûn'un 234/849'da kadılık vazifesini üstlenmesiyle iki mezhep arasındaki denge Mâlikîlik lehine değişmiştir. İfrîkiya kesiminde (Tunus ve Kayrevan) hâkim mezhep olan Mâlikîlik, batıya doğru yayılıp bölgede homojen bir fıkhî görünüm oluşmuş ve günümüze kadar süren süreçte Mâlikîlik Mağrib bölgesine hâkim olmuştur.[60] Şâfiîlik ise havzaya hâkim ve yerleşik konumda olan Mâlikîlik karşısında bölgede yayılma fırsatı bulamamış, [61] bu hususta Makdisî, İmâm Şâfiî'nin, önceden İmâm Mâlik'in talebesi iken ona muhâlefet ederek müstakil bir fıkıh sistemine meyletmesi ve fıkhî konularda hocasına tenkitler yöneltmiş olmasının Mağribli Mâlikî fukahâ nezdinde iticilik husûle getirdiğini, bu durumun neticede havza genelinde Şâfiî mezhebine karşı tepkisel bir duruşu ortaya çıkardığı şeklinde bazı değerlendirmeler yapmıştır.[62]

Bölge içerisinde mütâlâ edilmesi mümkün olan Endülüs'te de Mâlikîliğin en yaygın mezhep olduğu görülmektedir. Endülüs'te İmâm Evzâî'nin görüşleri yaygın iken, Mâlikîlik buraya 2/8. yy.dan sonra İmâm Mâlik'in birinci tabakadan talebesi olan Ziyâd b. Abdirrahmân'ın (204/819) eliyle intikâl ederek yaygınlaşmıştır. Ziyâd, İmâm Mâlikîn fıkhî görüş ve fetvâlarını Endülüs'teki talebelerine aktarmanın yanı

"Fatih bir fakih: Ebû Abdullah Esed b. Furât b. Sinan (142-213/759-828), Hayatı ve Fıkıh İlmindeki Yeri", *Harran Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, yıl. 17, sy. 27, 2012, ss. 257-277

[59] Sahnûn'un Mâlikîliğin bölgede yayılmasına nasıl hizmet ettiğiyle ilgili ayrıntılı bilgi için bkz. Mustafa Hizmetli, "Sahnûn Abdusselâm b. Saîd b. Habib et-Tenûhî'nin Kazâ ve Hisbe Faaliyetleri", *AÜİFD*, yıl. 45, sy. 1, 2004, ss. 191-202

[60] Habergetiren, *a.g.m.*, ss. 273-274; İsmâil Yiğit, "Tunus (Kültür ve Medeniyet)", *DİA*, XLI, 394

[61] Ebû Zehre, *eş-Şâfiî*, ss. 400-401

[62] Makdisî, Ebû Abdillah Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed b. Ebî Bekr el-Bennâ eş-Şâmî (ö. 390/1000), *Ahsenü't-tekâsim ve Ma'rifetü'l-ekâlîm*, 2. bs., Matbaatu Brill, Leiden,1906, ss. 236-237

sıra, talebelerini teşvik etmesiyle Endülüslü pek çok ilim erbâbı Mâlikî fıkhını öğrenmek üzere Medine'ye gitmiştir. [63] Rıhlelerde bulunan bu kesimin sonradan bölgede Mâlikîliğin yayılmasına hizmet ettikleri ise kuvvetle muhtemel bir durumdur.

Bilâdülmağrib Fıkıh Havzası[64]

6. Sahraaltı Afrika Fıkıh Havzası

Oluşturduğumuz havza taksimine göre bu fıkıh havzası, Sahra Çölü'nün kuzeyinde yer alan Afrika ülkelerini içerisine almaktadır. Her ne kadar bazı kaynaklarda Sahraaltı Afrika bölgesinin siyâsî olarak, aynı bölgedeki Sudan ve Afrika'nın Arap Devletleri'nin bulunduğu Kuzey Afrika dışındaki ülkelerin tamamını kapsadığı zikredilse de,[65] biz bu havzaya, Nil Havzası dahilindeki ülkeleri ve Güney Afrika'daki İslâm dininin neredeyse yok denecek kadar az tanındığı ülkeleri dahil etmedik. Buna göre bu havzanın kapsamında; Çad, Nijer, Mali, Gine Bissau, Nijerya, Kamerun, Gambiya, Senegal gibi Müslümanların çoğunlukta olduğu ve Gana, Sierra Leone, Benin, Burkina Faso, Fildişi Sahili Cumhuriyeti, Güney

[63] Rifat Yıldız, "İbnü'l-Kâsım'ın Endülüs Mâlikî Fıkıh Ekolüne Etkisi", *DÜSBED*, yıl. 8, s. 17, 2016, s. 160

[64] Dünya siyâsî haritasından (http://cografyaharita.com/haritalarim/3g_dunya_siyasi_haritasi.png -02.10.2018-) iktibasla müellifin tasarımı.

[65] http://www.mfa.gov.tr/sub.tr.mfa?12d61ad6-534f-4961 a432f8b94b5c2cef (06.05.2018);http://www.normenerji.com.tr/menu_detay.asp?id=12629 (06.05.2018)

Afrika Cumhuriyeti ve Gabon ülkeleri gibi Müslümanların azınlıkta olduğu ülkelerin[66] dahil edilmesi mümkündür.

Mâlikî mezhebinin hâkim olduğu bu fıkıh havzasında neden Mâlikîliğin yaygınlaştığınâ yönelik yapılacak îzahlar havzanın İslâmlaşma tarihiyle sıkı sıkıya irtibatlıdır. Bölgelerine göre oranlar yer yer farklı olmakla birlikte, genel olarak Sahra Çölü'nün kuzeyindeki ülkelerde nüfusun %25'inden biraz fazlası Müslümandır. Hristiyanların oranı %25'ten az olup, geri kalan %50'lik nüfus oranı yerel dinlere mensuptur. İslâm öncelikle Sahra Çölü'nün kuzeyinde, Müslüman coğrafyacıların Bilâdüssudân adını verdikleri Afrika'nın batı ve orta kısımlarına intikâl etmiş ve oradan da kanaatimizce bu İslâmlaşma çizgisi Afrika'nın güneyine doğru devam etmiştir. Kuzey Afrika'daki önemli ticaret merkezlerinden Sudan bölgesine inen ve Sahra'yı doğudan batıya geçen eski ticaret yolları bu bölgenin İslâmlaşmasında en etkili faktör olmuş, m.7. ve 8. yüzyıllarda ticaret yolları üzerinde bulunan şehirlerde, bazısı ticaret maksadıyla dışarıdan buraya gelerek yerleşen, bazısı da İslâm'a giren yerlilerden oluşan Müslüman mahalleler oluşmuştur. Batı ve Orta Afrika'ya giren tüccarların ardından m. 11. yüzyılda Afrika'nın Batı sahilinde bulunan Senegal kıyılarından Gana İmparatorluğu'na kadar uzanan alana hâkim olan Murabıtlar, bölgede İslâm'ın yayılmasında ve kökleşmesinde önemli bir rol oynamışlardır. M. 12. yüzyıl itibariyle ise; günümüzde havza içerisinde bulunan Senegal, Kambia Burkina Faso gibi İslâm ülkeleri kurulmaya başlamış, m. 13. yy.da kurulan Mali'ye Mısır ve Endülüs'ten gelerek yerleşen pek çok Müslüman ve Mekke'den getirilen ulemâ, ülkenin İslâmlaşmasında öncü rolü üstlenmişleridr. Bundan sonraki süreçte havzada kurulan ülkeler ve İslâmlaşma serüvenine bakıldığında; öncekilere benzer şekilde tüccarlar, özellikle Mağrib ülkeleri ve Mısır'dan havzaya yerleşen Müslümanlar ve hac vesilesiyle İslâm'ın yaygınlaştığı görülmektedir.[67]

Yukarıda verilen bilgiler doğrultusunda; "Sahraaltı Fıkıh Havzası"nın İslâmlaşma tarihine bakıldığında Mağrib bölgesi ile Mısır ve Mekke'nin müessir olduğunu görmekteyiz. Mâlikîliğin hâkim olduğu Mağrib bölgesinden gelenlerin çoğunluk

[66] Davut Dursun, "Afrika (Din)", *DİA*, I, 434
[67] Dursun, "Afrika (Din)", *DİA*, I, 429, 431-434

teşkil ettiği bu bölgeye, Mısır ve Mekke'den de Mâlikîlerin göç etmiş olabileceği ihtimali göz önünde bulundurulduğunda, havzada Mâlikî mezhebinin yaygın olması şaşırtıcı bir netice olarak gözükmemektedir. Bununla birlikte bu bölgeyi, Mâlikîliğin hâkim olduğu Mağrib Fıkıh Havzası'ndan ayrı bir havza olarak değerlendirmemizin sebebi, bu havzanın, Mâlikî mezhebinin doğduğu Arap Yarımadası Fıkıh Havzası'ndan sonra sırasıyla intikal ettiği Nil Fıkıh Havzası ve Mağrib Fıkıh Havzası'nın ardından 3. intikâl havzası özelliğini taşımasıdır. Ayrıca Sahraaltı Fıkıh Havzası'nda İslâmlaşmadan önce hâkim olan yerel dinlerin İslâmlaşma döneminden sonra da İslâm kisvesi altında bazı unsurlarını devam ettirdiği[68] ve fıkıh mezheplerinin bulundukları coğrafyaya göre farklı bir renge bürüne(bile)ceği göz önünde bulundurulursa, bu havzadaki Mâlikîliğin kendisine en yakın Mâlikî coğrafya olsa da Mağrib Fıkıh Havzası'ndan az-çok farklılık arzedeceği kanaatindeyiz.

Sahraaltı Fıkıh Havzası'nda hâkim mezhep Mâlikîlik olmakla birlikte, havza kapsamında istisnâî nitelikte farklı fıkıh mezheplerinin hâkim olduğu bir ülkenin de mevcut olduğunu özellikle belirtmek gerekir. Ağırlıklı olarak Hanefîlik yaygın olmakla birlikte Şâfiîliğin de mevcut olduğu havzanın en güney kısmında yer alan Güney Afrika Cumhuriyeti, havzanın diğer ülkelerinin aksine Mâlikîliğin zannımızca izinin sürülemeyeceği tek ülkedir. 17. yy. itibariyle İslâmlaşmanın başladığı ülkeye, ulaşabildiğimiz kadarıyla ilk 1652 yılında Malay Müslümanları getirilmiştir. Bununla birlikte; ülkede Müslüman topluluğun inşâsına önderlik eden ilk aydın kişi olarak, Hindistanlı Şeyh Yûsuf gösterilmektedir. Hindistan'danki Bentem Sultanlığı'nın Hollandalılara karşı verdiği bağımsızlık mücâdelesinde aktif rol üstlenen Şeyh Yûsuf, önce Seylan Adası'na, ardından kırk dokuz müridiyle birlikte Güney Afrika'daki Hollandalı göçmenlerin oluşturduğu Kaap kolonisinin yanına sürgüne gönderilmiş ve kanaatimizce ülkeye Hanefîliğin ilk intikali bu kişilerin varlığıyla başlamıştır.[69] Hanefîliğin bundan sonraki süreçte buraya yerleşen Hanefîlerle yayılmaya başladığı Güney Afrika'ya, 1862'de Osmanlı Devleti, ülkenin dinî işleriyle ilgilenmesi için Ebûbekir Efendi'yi (ö. 1880) göndermiştir. Ebûbekir Efendi'nin ilmî faaliyetlerinin yanı sıra, bu yüzyılda ülkeye hâkim İngilizlerin 1860

[68] Davut Dursun, "Afrika (Din)", *DİA*, I, 428-430
[69] Musa Şahin, "Güney Afrika'da Cape Koloni Topluluğunun Oluşumu ve Osmanlı Türk Varlığı", Sosyoloji Konferansları, sy. 33, 2006, ss. 82, 86

yılı itibariyle ülkeye anlaşmalı işçiler getirmesi ve 1869'da çok sayıda Hintli tüccar gruplarının ülkeye yerleşmesi ülkedeki Hanefîliğin yayılmasında etkili olmuş hususlardandır.[70] Ülkeye Şâfiîliğin intikâli ise, zannımızca, Hollandalıların hâkimiyet sürecinde Güneydoğu Asya'dan, özellikle Malezya'dan ülkeye getirilen göçmelerle başlamaktadır. 1652 yılı itibariyle ülkeye Malezya'dan getirilen Müslümanların sayısının, 1743'te Endonezya'dan gelenlerle birlikte artması, Şâfiîliğin ülkedeki yayılışını kolaylaştırdığı düşünülebileceği gibi; ülkeye 1774'te Yemen'de mahkûm olarak gelen ve mahkûmiyetinin ardından burada kalan Seyyid Alawi'nin[71] de ülkede Şâfiîliğin yayılmasında etkili olması kuvvetle muhtemeldir. Bütün bunlar bir yana; ülkenin, Güney Afrika'ya en yakın İslâmî bölge olarak Nil Fıkıh Havzası'ndan etkilenmiş olması da bir diğer ihtimal olarak gözükmekte,[72] bütün bu ihtimaller mevzuya dâir yapılacak kapsamlı çalışmalarla değerlendirilmeyi beklemektedir.

Sahraaltı Fıkıh Havzası[73]

[70] Şahin, *a.g.m.*, s. 91; Rıza Kurtuluş, "Güney Afrika Cumhuriyeti", *DİA*, XIV, 300-302
[71] Şahin, *a.g.m.*, ss. 82-88
[72] 01.08.2018 tarihinde Prof. Dr. Orhan Çeker ile mevzuya dâir yapılan istişâre.
[73] Dünya siyâsî haritasından (http://cografyaharita.com/haritalarim/3g_dunya_siyasi_haritasi.png - 02.10.2018-) iktibasla müellifin tasarımı.

7. Hint Altkıtası Fıkıh Havzası

Hint altkıtası olarak isimlendirilen geniş coğrafya, 1947 yılında Hindistan ve Pakistan olarak iki devlete bölünmüş, Doğu Pakistan olarak isimlendirilen bölge 1971 yılında Bangladeş ismiyle müstakil bir devlet hüviyetini hâiz olmuştur. Pakistan ve Bangladeş bir İslâm ülkesi iken, Hindistan, büyük ekseriyeti Hindulardan oluşan ve Müslümanların yüz elli milyona ulaşan nüfusları ile azınlık durumunda olduğu bir ülkedir. Bununla birlikte fıkhî hayatın keyfiyeti açısından bakıldığında, üç ülkenin benzer ahvâle sahip oldukları görülmektedir.[74]

Daha Hz. Peygamber'in hayatta olduğu dönemde Araplarla Hint altkıtası sâkinleri arasında gerçekleşen ticârî ilişkiler ve Müslüman Arap tüccarlarların özellikle bölgenin güney sahili kıyılarına yerleşmesiyle ufak ölçüde başlayan İslâmlaşma eğilimi,[75] 1./7. yy. itibariyle bölgede gerçekleşen İslâmî fetih hareketleriyle belli bir ölçüye ulaşmış ve İslâm, özellikle bölgedeki ilk Türk İslâm devleti olan Gaznelilerin bölgeye hâkim olmasıyla birlikte (m. 1027), büyük bir nüfûz kazanmaya başlamıştır. Bölgedeki Müslüman hâkimiyeti m. 13./19. yüzyıla kadar hep Müslüman Türk devletlerin aracılığıyla sağlanmış ve dolayısıyla bu süreçte bölgenin dinî gelişimi de bu devletlerin eliyle gerçekleşmiştir. Hanefîlik, bölgedeki ilk Türk hâkimiyeti olan Gaznelîlerin eliyle ülkeye taşınmıştır. Abbâsî hilâfetine oldukça bağlı olan Hindistan fâtihi Sultan Mahmud, bölgede sünnî gelenek çerçevesinde Hanefî fıkhının yayılmasını sağlamış, devlet idarecilerini Hanefîler arasından tercih etmiştir.[76]

Bölgeye hâkim olan Türk devletlerin yanı sıra, 12. ve 13. yüzyıllarda Orta Asya'dan bu havzaya göç eden Türk ailelerinin de bölgenin Hanefî çizgisinde devam etmesinde etkili olduğu kanaatindeyiz. Hanefî mezhebinin hâkim olduğu Orta Asya'dan Hintaltkıtasına intikâlleriyle birlikte bu ailelerin idârî kadrolarda görev almaları ve ailelerdeki önemli sîmâların bölgede dinî-kültürel tesir sahası oluşturarak

---

[74] Abdülhamit Birışık, "Hint Alt-kıtasında İslâm Araştırmalarının Dünü Bugünü: Kurumlar, İlmî Faaliyetler, Şahıslar, Eserler", *Dîvan İlmî Araştırmalar*, sy. 17, 2004/2, ss. 1-2

[75] Emîra Ömer el-Mağribî, *İntişâru'İslâm ve eseruhu'l-hadârî fi'l-Hind*, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Câmiatü Bingâzî, Külliyetü'l-âdâb, 2013-2014, s. 46

[76] Hanefî Palabıyık, "Hindistan Tarihinde ve Hint Kültüründe Müslüman Türkler", *Ekev Akademi Dergisi*, yıl. 11, sy. 33, 2007, ss. 68, 74

oturdukları yerin etrafında camii, medrese, tekke ve zaviyeler inşâ ettiklerine yönelik kaynaklardaki mevcut bilgiler,[77] bu fıkıh havzasında Hanefîliğin nasıl yaygınlaştığına dâir fikir vermektedir. Diğer yandan, söz gelimi Ahmed Teymur Paşa, bölgede Şâfiîliğin de mevcut olduğunu ve günden güne müntesibi arttığını zikretmekle birlikte, bu mezhebin bölgeye intikâl süreci hakkında herhangi bir ma'lûmât vermemektedir.[78]

Hint Altkıtası Fıkıh Havzası[79]

8. Nil Fıkıh Havzası

Kuzeydoğu Afrika'dan başlayan Nil havzası, dünyanın en uzun nehri olan Nil Nehri'nin (6,825 km²) sathıyla birlikte bu nehri çevreleyen alan için kullanılan bir tabirdir. [80]

---

[77] Palabıyık, *a.g.m.*, 76
[78] Ahmed Teymur Paşa, *a.g.e.*, s. 88
[79] Dünya siyâsî haritasından (http://cografyaharita.com/haritalarim/3g_dunya_siyasi_haritasi.png - 02.10.2018-) iktibasla müellifin tasarımı.
[80] Nil kelimesi râcih olan görüşe göre; Yunanca Nilos veya Latince Nilus kelimesinden müştak olmakla birlikte, Sami dillerinde mevcut ve vadi anlamına gelen Nahal kelimesinden gelmesi de muhtemeldir. Abdülazîz Tarîh Şeref, "İklîmu Havzi'n-nîl", *el-Mevsûatü'l-Cûrâfiyye li'l-âlemi'l-İslâmî*, VIII, 19, 22

Nil Nehri esas olarak iki koldan oluşmaktadır. Ekvator göllerinden doğan ve *Beyaz Nil* olarak adlandırılan kısım, Sudan'ın başkenti Hartum'da, Etiyopya platosundan doğan *Mavi Nil* ile birleşir. Mavi ve Beyaz Nil birleştikten sonra, sadece Atbara kolunu alır ve Akdeniz'e doğru yoluna devam eder.[81] Toplam akımı 84 milyar m³/yıl olan Nil Nehri'nin %85'ini, yani 72 milyar m³'ünü Etiyopya sağlarken, kalan kısım olan 12 milyar m³'lük miktar diğer yukarı kıyıdaş altı ülke tarafından sağlanmaktadır.[82]

2,9 milyon km²'lik bir alana sahip olan Nil Nehri Havzası, Afrika kıtasının %10'luk bir kısmını ihtivâ etmektedir. Havzada on ülke bulunmaktadır. Bunlar; Mısır, Sudan, Etiyopya, Eritre, Kenya, Ruanda, Burundi, Tanzanya, Kongo Cumhuriyeti ve Uganda'dır.[83] Bunlardan Mısır, Sudan, Etiyopya ve Uganda'nın topraklarının çoğunu içermesi, diğer ülkelerin ise sınırlı bir kısmını kapsaması sebebiyle bazı kaynaklarda bu dört ülke Nil Havzası'nın içerisinde kabul edilmiştir.[84]

Nil Havzası içerisinde yer alan ve bir kısmının çoğunluğunu Müslüman nüfusun oluşturduğu ülkelerin[85] coğrâfî olarak müşterek bir paydaya sahip olmalarının yanı sıra, bu ülkelere fıkıh tarihi açısından bakıldığında da benzer tecrübeler yaşadıkları görülmektedir. Bu ülkeler arasında en önce İslâmlaşan ülke olan Mısır'ın, güneyinde bulunan ülkelerin bazılarına fıkıh ilminin ulaştırılmasında en önemli rolü oynamış ve bu nedenledir ki fıkıh tarihi bakımından bu ülkeler Mısır çizgisinde bir fıkhî seyre sahip olmuşlardır. Bu doğrultuda Nil Havzası çerçevesinde fıkhî eğilimlerine bakıldığında, bu ülkelerin çoğunda Mısır esintisiyle Şâfiî mezhebinin hâkim olduğu görülmektedir. Bundan sadece Mâlikî mezhebinin hâkim

---

[81] Orsam, *a.g.k*,, s. 10

[82] Özden Bilen, *Ortadoğu Su Sorunları ve Türkiye*, 2. bs., TESAV, Ankara, 2000, s. 158

[83] İlhan Sağsen, "Nil Nehri Havzası ve Su Hegemonyası", *Ortadoğu Analiz*, c. 5, sy. 53, 2013, s. 42; Orsam, *Nil Havzasının Hidropolitik Tarihi ve Son Gelişmeler*, Rapor no:3, Ankara, 2011, s. 10; Fakhry Labib, "The River Nile Waters from Source to Mouth: Between Conflict and Cooperation in Past and Future", *Water as an Element of Cooperation and Development in the Middle East*, ed. A.Ihsan Bağış, Ayna Yayınları, Ankara, 1994. s. 371

[84] Şeref, *a.g.e.*, VIII, 22

[85] Bu ülkelerdeki Müslümanların oranı şu şekildedir: Somali, %100, Etiyopya (Habeşistan) %60, Eritre %75, Tanzanya %68, Kenya %30, Uganda %25, Ruanda %10-15, Brundi %10. Ayrıntılı bilgi için bkz. Muhammed Abdullâh en-Nakîre, *İntişâru'l-İslâm fî şarki İfrikıyiyye ve münâhedatü'l-garbi lehu*, Dâru'l-merîh, Riyad, 1402/1982, s. 374;
https://www.assakina.com/politics/news-muslims/27757.html(19.07.2018) ;
http://articles.İslâmweb.net/media/index.php?page=article&lang=A&id=168869 (19.07.2018)

olduğu Sudan istisna olup, İslâmın hususen Mısır tesiriyle yayıldığı Sudan'da Mâlikîliğin yaygınlaşmasında, Mısır'da Mâlikîliğin halen en yaygın mezhep olduğu Saîd bölgesine sınırı olmasının rolü büyük olmuş, Mâlikîliğin ülkeye hâkim olan devletler tarafından da destek bulmasıyla nüfûz alanı genişlemiş, diğer yandan Osmanlı-Mısır idaresinde kalması sebebiyle ülkenin resmî makamlarında Hanefîliğin esas alındığı ülkeye yayılma imkânına kavuşamasa da Hanefî mezhebi de intikâl etmiştir.[86] Ayrıca ülkenin doğu kesimlerinde, Mekke ve Yemen'e komşu olması sebebiyle Şâfiîlik de yayılmıştır.[87]

İslâmlaşmanın daha Hz. Peygamber döneminde buraya hicret etmeleri için gönderilen Müslüman kafilelerle birlikte başlayan Etiyopya'da (eski tabiriyle Habeşistan)[88] ise Hicaz'dan gelen Araplarla birlikte, daha ziyâde Mısır'dan gelen tüccâr gruplarının ve Mısır'da fıkhî eğitim gören Etiyopyalı talebelerin vesilesiyle Şâfiîlik yaygınlaşmıştır.[89] Bu fotoğraf Nil Havzası'nın içinde değerlendirilen Eritre, Kenya, Ruanda, Burundi, Tanzanya, Uganda ve Kongo Cumhuriyeti gibi ülkelerde için de pek farklılık göstermeyerek, bu ülkelerdeki Afrika menşeli ve çoğunluğu teşkil eden halkın Şâfiî, Asya menşeli olanların ise Hanefî oldukları görülmektedir.[90] Konuyla ilgili bir ayrıntı olarak; Mısır'ın güneyinde yer alan Nil Havzası ülkelerinde genel olarak Şâfiîliğin yayılması ve söz gelimi neden Mâlikîliğin yayılmadığı ile ilgili olarak bir izâh yapmak gerekirse; bu ülkelerin Mısır'dan sonra İslâmlaşması ve İslâmlaşma dönemlerinde Şâfiî mezhebinin Mısır'da hâkim mezhep oluşunun en önemli faktör olduğu söylenebilir. Nil Havzası ülkelerinin İslâmlaşma dönemlerinde bu ülkedeki ilim talebeleri, Mâlikîliğin hâkim mezhep olduğu Mağrib'e gitmek yerine, muhtemel ki kendilerine coğrâfî açıdan yakın olduğu ve İslâm dünyasında ilmî bir merkez olması ve Ezher gibi popüler ilim merkezlerini ihtivâ etmesi sebebiyle fıkhî tedrîsât için Mısır'ı tercih etmişler ve Mısır'da edindikleri Şâfiî fıkhı müktesebâtını döndüklerinde ülkelerinde yaymışlardır. Bundan yola çıkarak ayrıca Şâfiî mezhebinin fıkhî mezhep eğilimi açısından oldukça bâkir bir bölgeyi teşkil

[86] Lobban, *a.g.e.*, ss. 5, 23; Ahmed Özel, "Afrika (Din/Doğu Afrika'da İslâmiyet)", *DİA*, I, 438
[87] http://www.feqhweb.com/vb/t3368.html (26.07.2018)
[88] Abdellah Kedir Ahmed, "el-Hicrâ ve eseruhâ fi'n-tişâri'l-İslâm bi'frîkıyâ (el-Habeşe nemûzecen)", *OMÜİFD*, sy. 38, 2015, ss. 141-168
[89] Etiyopya'da İslâm'ın yayılışı hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Hasan Ahmed Mahmûd, *el-İslâm ve's-sekâfetü'l-arabiyye fî İfrîkiyâ*, Mektebetü'l-mütenebî, Dammâm, 1430/2009, ss. 409-432
[90] Özel, "Afrika (Din/Doğu Afrika'da İslâmiyet)", *DİA*, I, 438

eden Nil Havzası'nda oldukça rahat ve kolay bir yayılma alanına sahip olduğu da söylenebilir.[91]

Nil Fıkıh Havzası[92]

B. Nil Fıkıh Havzası ve Mısır

Mısır, Nil Havzası'nda yer alan on ülke içerisinde coğrafî açıdan en büyük paydaya sahip olan ülkeyi teşkil etmektedir. Mısır'ın coğrâfî durumuna ilişkin kaynaklardaki mevcut bilgiler değerlendirildiğinde; müslüman coğrafyacıların Mısır'ın sınırları hususunda müttefik oldukları görülmektedir. Buna göre; Mısır'ın Tûlü (boylam), Refâh ile Arîş arasındaki iki ağaçlık bölgeden Nûbe (Sûdan) sınırlarındaki Üsvân'a (Asvan) kadardır. Arzı (enlemi) ise; Berka ile Eyle arasıdır. Hem tûlü, hem de arzının mesafesinin yaya olarak 30 ya da 40 günlük olduğuna dâir bilgiler mevcuttur.[93]

---

[91] 01.08.2018 tarihinde Prof. Dr. Orhan Çeker ile mevzuya dâir yapılan istişâre.

[92] Dünya siyâsî haritasından (http://cografyaharita.com/haritalarim/3g_dunya_siyasi_haritasi.png -02.10.2018-) iktibasla müellifin tasarımı.

[93] İbn Havkal, Ebü'l-Kâsım Muhammed b. Ali en-Nasîbî el-Bağdâdî (ö. 367/977), *Sûretü'l Arz,* Dâru Mektebeti'l-hayât, Beyrût, 1992, s. 126; Yâkût el-Hamevî, Ebû Abdillah Şihâbüddîn Ya'kût b. Abdillah er-Rumî el-Bağdâdî (ö. 626/1229), *Mu'cemü'l-büldân*, Dârû Sâdır, Beyrût, 1397/1993, V, 137; İstahrî, Ebû İshak İbrâhîm b. Muhammed el-Fârisî (ö. 340/952), *Mesalik ve'l-Memâlik*, Matbaatu Briil, Leiden, 1870, s. 48; Zekeriyyâ el-Kazvînî, Ebû Yahyâ Cemâlüddîn Zekeriyya b. Muhammed b. Mahmûd (ö. 682/1283) *Âsâru'l-bilâd ve Ahbâru'l-ibâd*, Dâru Sâdır, Beyrût, ts., s. 263; Kalkaşendî, Ebü'l-Abbâs Şihâbüddîn Ahmed b. Ali (ö. 821/1418), *Subhu'l-a'şa'*, Matbatu'l-emîriyye, Kâhire,

Makdîsî yedi bölgeye ayırdığı Mısır'daki bütün şehir ve köylerin isimlerini tek tek vermektedir. Altısının kiminin mâmur, kimisinin de çöl olduğunu bildirdiği bu bölgelerin isimlerini ise şöyle sıralar: Cifâri Havf, Rîf, İskenderiye, Mekadûniyye, Sa''id ve Vahât (çöller).[94]

Ya'kût el-Hamevî ise; Mısır'ı Aşağı Mısır (Esfelü'l-arz) ile Yukarı Mısır (Sa'îd-i Mısr) olarak ikiye taksim etmekte, bu iki bölgede bulunan 2395 yerleşim alanının 1439'unun Aşağı Mısır'da, 957'sinin ise Yukarı Mısır'da olduğunu zikretmektedir.[95]

Mısır'ın taksîmi hususunda Ya'kût el-Hamevî ile aynı fikirde olan Kuzâî de Yukarı Mısır'a mukabil Saîd kelimesini kullanmayı tercih etmekte; Saîd bölgesinin 20, Aşağı Mısır'ın ise 33 yerleşim alanından oluştuğunu ifade ederek bu yerlerin adını açıklamaktadır.[96]

1. Mısır'ın İslâm Daveti ile Tanışması: Hz. Peygamber'in Mukavkıs'a Elçi Gönderişi

Müslümanlar İslâm devletinin başkenti olan Medine'yi her açıdan güvene aldıktan sonra fetih hazırlıklarına girişmeye başlamışlardır. Bu dönemde Hz. Peygamber, İslâm'a davet amacıyla çeşitli ülkelerin kral ve yöneticilerine elçiler yollayarak onları yeni dinden haberdar etmiştir.[97] Bu bağlamda elçi yollanan

---

1332/1914, III, 317; İbn Tağrîberdî, Ebü'l-Mehâsin Cemâlüddîn Yûsuf el-Atabekî (ö. 874/1470), *en-Nücûmü'z-zâhire fî mülûki Mısr ve'l-Kâhire,* Vezâretü's-sekâfe, Kahire, 1383/1963, I, 36-37; İbnü'l-Fakîh, *a.g.e.*, s. 115

[94] Makdisî, Ebû Abdillah Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed b. Ebî Bekr el-Bennâ eş-Şâmî (ö. 390/1000), *Ahsenü't-tekâsim ve Ma'rifetü'l-ekâlîm*, 2. bs., Matbaatu Brill, Leiden,1906, s. 193

[95] Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemü'l-büldân*, V, 139

[96] Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemü'l-büldân*, V, 139. Ayrıca Corci Zeydan'ın Yukarı ve Aşağı Mısır'da Yunanca, Kıptîce ve Arapça olarak zikrettiği merkezler hakkında bkz. Corci Zeydan (ö. 1332/1914), *Târîhu Mısri'l-hadîs mea' fezleketi fî târîhi Mısri'l-kadîm*, Mektebetü Medbûlî, Kâhire, 1419/1999, I, 16-17

[97] Söz gelimi Rum imparatoru Herkel'e, İran kralı Kisrâ'ya, Yemen valisi Bâzân'a, Habeşistan hükümdarı Necâşî'ye, Şam'daki Gassânî valilerine ve Bahreyn kralına İslâm'ı tebliğ için elçiler yollanmıştır. (Taberî, Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr b. Yezîd el-Âmülî el-Bağdâdî (ö. 310/923), *Tarîhu't-Taberî: Tarîhu'r-rusûl ve'l-mülûk*, 2. bs., thk. Muhammed Ebü'l-Fazl İbrâhîm, Dâru'l-maârif, Kahire, 1968, II, 644-646; İbn Abdülhakem, Ebü'l-Kâsım Abdurrahmân b. Abdullah el-Kuraşî, el-Mısrî (ö. 257/870), *Fütûhu Mısr ve Ahbâruhâ*, thk. Muhammed b. Şiştâvî b. Süleymân, Dâru't-tevfîkıyye, Kâhire, 2014, s. 84

ülkelerden biri olan Mısır'ın kralı Mukavkıs'a Hâtıb b. Ebî Beltea[98] gönderilmiş, fakat Mukavkıs bu daveti kabul etmeyerek ihtişamlı hediyelerle elçiyi geri yollamıştır.[99] Bundan sonraki süreç için kaynaklarda Hz. Ebûbekir döneminde Mısır'la yapılan bir anlaşmaya değinilmekle birlikte, anlaşmanın mahiyetine dâir tafsilatlı ma'lûmât sunulmamaktadır. Rivâyete göre halîfe, Hâtıb b. Ebî Beltea'yı Mukavkıs'a yollayarak Mısır'ın doğusundaki köylerden birinde görüşerek bir anlaşma imzalamışlar, söz konusu bu anlaşma Amr b. el-Âs Mısır'a girdiğinde onunla savaşmalarıyla bozulmuştur. [100] Mısır'ın fethi ile bağlantı kurmanın söz konusu olmayacağı bu anlaşmanın ticârî gayelerle seyahat eden müslüman tâcirlerin güvenliği için yapıldığı düşünülebilir.[101] Mısır'ın İslâm davetiyle muhatab oluşu ise, Hz. Ömer'in hilâfeti sırasında fethiyle söz konusu olacaktır.

2. Mısır'ın Fethi

a. Fethin Sebepleri ve Fetih Süreci

11/632 yılında Hz. Ebûbekir'in halîfelik makamını omuzlamasının ardından İslâm fetihleri dönemi başlamış, bu dönemde Farslılar ve Rumlar karşısında büyük başarılar kazanılmıştır.[102] Hz. Ömer döneminde de devam eden bu fütûhat dalgası ile öncelikle Irak fethedilmiş, akabinde Şam fetihleri büyük ölçüde tamamlanmış, Amr b. el-Âs'ın komutasındaki müslüman ordunun Ürdün, Filistin ve Kudüs'ü

---

[98] Tam adı Hâtıb b. Ebî Beltea el-Luhamî'dir. Aslı Yemenli olan Hâtıb, mükâtebe ile azad edilmiş bir köleydi. Bedir savaşından önce Müslüman olmuş, h. 30'da vefât etmiştir. (İbn Hacer el-Askalânî, Ebü'l-Fazl Şihâbüddîn Ahmed b. Ali b. Muhammed (ö. 852/1449), *el-İsâbe fî temyîzi's*-sahâbe, thk. Âdil Ahmet Abdülmevcûd, Ali Muhammed Muavvız, Dâru'l-kütübi'l-ilmiyye, Beyrût, 1415/1995, II, 4-5

[99] Vâkıdî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Ömer b. Vâkıd el-Eslemî el-Medenî (ö. 207/823/), *Fütûhu'ş-Şâm*, Dâru'l-kütübi'l-ilmiyye, Beyrût, 1417/1997, II, 36-38; Süyûtî, *Hüsnü'l-muhâdara,* I, 97; Taberî, *a.g.e*, II, 645; İbn İyas, Ebü'l-Berakât Zeynüddîn (Şehâbüddîn) Muhammed b. Şehâbiddîn Ahmet el-Hanefî (ö. 930/1524), *Bedâ'i'u'z-zühûr ve vekâ'i'u'd-dühûr*, Matbaatu'ş-şa'b, yy., 1960, I, 9; İbn Abdülhakem, *a.g.e*., ss. 86, 88

[100] İbn Abdülhakem, *a.g.e*., ss. 102-103; Süyûtî, *Hüsnü'l-muhâdara,* s. 105

[101] Nâdir Özkuyumcu, Mısır ve Kuzey Afrika'nın Müslümanlar Tarafından Fethi, Kültür ve Turizm Bakanlığı Kütüphaneler ve Yayımlar Genel Müdürlüğü Kültür Eserleri, s. 16 http://ekitaparsivi.com/kd.asp?id=1235&/ekitap-arsivi/Prof.Dr.Nadir%20%D6zkuyumcu/misir-ve-kuzey-afrikanin-muslumanlar-tarafindan-fethi_e-book_misir-ve-kuzey-afrikanin-muslumanlar-tarafindan-fethi_e-kitap.html, (02.06.2016)

[102] Michael Bonner, *Jihad In Islamic History*, Princeton University Press, New Jersey, 2006, s. 56

fethetmesiyle İslâm ülkesinin sınırları epeyce genişlemiştir.[103] Bundan sonraki süreçte Şam ve Arap yarımadasının güney ve batı sınırlarının Kuzey Afrika'daki Roma İmparatorluğu tehdidine karşı güvence altına almak Mısır'ın fethini zaruri kılmıştı.[104] Özellikle Filistin'in müslümanlar tarafından ele geçirilmesi, artık Bizans ile karadan bağlantısı kalmayan Mısır'ın fethini kolaylaştırmıştı. 18/639 yılında Câbiye'ye[105] gelen Hz. Ömer'den Filistin ordusu komutanı Amr b. el-Âs, Mısır'ın fethi için izin istedi. Câhiliyye döneminde burası ile ticârî ilişkileri bulunduğu için bölgeyi tanıyan Amr b. el-Âs, Mısır'ın stratejik açıdan önemli olduğunun ve oraya kaçan Bizans kuvvetlerinin tekrar kendilerine saldırabileceklerinin farkındaydı. Diğer yandan ülkenin iktisâdî açıdan refah seviyesi ve gelişmişliğinin de Amr b. el-Âs'ı cezbetmesi, Mısır'ın fethi için teşvik edici bir sâik oluşmaktaydı. Amr'ın fetih talebi öncelikle her ne kadar Hz. Ömer tarafından müslümanlar hakkındaki endişesinden dolayı onaylanmasa da Amr, müslümanların maslahatına mebnî fethin lüzûmuna dâir uzun îzahları neticesinde halîfeyi fetih için ikna etti. Bununla birlikte halîfe, fetih için istihârede bulunacağını ve muhtemel ki kendisinden dönmesini talep edeceğini, bu taktirde eğer Mısır sınırları içerine girmemişse orduyla birlikte dönmesi gerektiği şeklinde bir şart da ileri sürmüştür.[106]

Emrine verilen dört bin kişilik ordu ile fetih için yola çıkan Amr, Refah'a[107] geldiğinde halîfenin istihare neticesini ihtivâ eden mektup kendisine ulaşmışsa da, neticenin olumsuz olabileceği ihtimali endişesiyle bu mektubu kabul etmemiş, Refah ile Arîş[108] bölgesi arasında kalan bir mevkide mektubu müslümanlara okumuştur.

---

[103] Vâkıdî, *a.g.e.,* I, 14-22; Adem Pak, "Kuzey Afrika'da İlk İslâm Fetihleri", *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi,* sy. 2, 2008, s. 161-162; Abdurrahîm Muhammed Abdülhamîd Alî (1419/1998), *Amr b. el-Âs Kâidü's-siyâsî*, , Dâru'z-zehrân, Ammân, ts., ss. 72-76; Abdülazîz İbrâhîm el-Umerî, *el-Fütûhu'l-İslâmiyye abra'l-usûr*, 3. bs., Dâru İşbîliyâ, Riyad, 1421, ss. 122-140; ez-Zehebî, Ebû Abdillah Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed b. Osman et-Türkmânî (748/1348), *el-İber fî haberi men gaber*, Dâru'l-kütübi'l-ilmiyye, Beyrût, 1405/1985., II, 554

[104] Cemâl Abdülhâdî, *Fethu Mısr*, Dâru't-tıbâa ve'n-neşri'l-İslâmiyye, Kâhire, ts., s. 30; İbn Abdülhakem, *a.g.e.,* s. 12

[105] Suriye'de bir şehirdir. (Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemü'l-büldân,* II, 91)

[106] Süyûtî, *Hüsnü'l-muhâdara*, I, 106; İbn Abdülhakem, *a.g.e.,* s. 105-106; İbn Tağrîberdî*, Nücûmü'z-zâhire* I, 5-6

[107] Filistin'in Mısır yönündeki son şehri olan Refah ile Mısır'ın ilk meskûn alanı olan Arîş arası, kum yoldan gidildiğinde 24 mildir. Ebü'l-Ferec Kudâme b. Ca'fer b. Kudâme b. Ziyâd el-Kâtib el-Bağdâdî (337/948), *el-Harâc ve sınâatü'l-kitâbe*, thk. Muhammed Hüseyn ez-Zebîdî, Bağdât, Dâru'l-hürriyye, 1981, s. 118

[108] Deniz sahilinde bir köy olan Arîş, Mısır'ın ilk beldesidir. (Ya'kûbî, Ebü'l Abbâs Ahmed b. Ebî Ya'kûb İshâk b. Ca'fer b. Vehb b. Vâzıh (292/905'ten sonra), *el-Büldân*, Dâru'l-kütübi'l-ilmiyye,

Buna göre mektup her ne kadar halîfenin geri dönüş çağrısını içeriyor olsa da Amr, halîfenin şart koştuğu üzere Mısır sınırları içerisine girmiş olmaları hasebiyle çağrının geçerliliğini yitirdiğini söyleyerek orduyla yoluna devam etmiştir.[109] İbn Abdülhakem'de geçen bir rivâyete göre; Amr b. el-Âs, Arîş'e varmadan önce, Cebel-i Halâl denilen bölgeye geldiğinde, burada yaşayan Râşide ve Lahm gibi bazı Arap kabilelerinden müslüman orduya dâhil olanlar olmuştur.[110] H. Mu'nis, bu kabilelere Kudâ'a kabilesini de ilave etmekte ve müslüman ordunun sayısının en az beş bin kişi civarında olduğunu ifade etmektedir.[111]

İlk ele geçirilen şehir olan Ferama'da[112] müslümanlar yoğun bir mukavemetle karşılaşmamış, aksine müslüman orduya yardım eder bir tavır sergilemişlerdir. Kıptîlerin bu tavrında; özellikle Kıptîlerin bazı dinî liderlerinin de duruşunun etkili olduğunu zikretmek gerekir. Nitekim bu süreci anlatan bazı rivâyetlere göre; dönemin İskenderiye piskoposu Ebû Bünyâmîn, Amr'ın geldiğini öğrendiğinde Kıptîlere haber yollayarak Rum devletinin yıkılacağını, müslümanlara karşı direnmemelerini talep etmiştir. Ardından sırayla Bilbis[113] fethedilerek Ümmü Düneyn[114] şehrine hareket edilmiştir.[115] Rumların Mısır'daki üç askerî üssü olan Bâbilion[116], Nakyus[117] ve İskenderiye'nin[118] ortasında yer alan bu şehir kuzeydeki

---

Beyrût, ts., s. 168) Istahrî, de Arîş'i, Mısır'ın doğusundaki sınır bölgesi olduğunu ve bu köyün adının Araf suresinde geçen ayete (7/137) dayandığını ifade etmektedir. İstahrî, *a.g.e.*, ss. 48, 55

[109] Süyûtî, *Hüsnü'l-muhâdara*, I, 106-107

[110] İbn Abdülhakem, *a.g.e.*, s. 108

[111] Mu'nis, *a.g.e.*, II, 330-332; Özkuyumcu, *a.g.e.*, s. 21

[112] Aslı Yunanca olduğu düşünülen Ferama adı Arapça'ya geçmiştir. Deniz sahilinde yer alan Ferama şehri Mısır'ın sınır bölgesinin kapısı olup Arîş ve Fustat bölgelerinin arasında yer alır. (Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemü'l-büldân* , IV, 255; Ya'kûbî, *a.g.e.*, 168; Istahrî, *a.g.e.*, s. 53)

[113] Mısır'ın eski şehirlerinden olup Ayn-i Şems ile Mısır'ın çöl sınırlarının arasında bulunur. Şu an Mısır'ın Şarkiyye bölgesine bağlıdır. Suriye yolu üzerinden Mısır'a gidildiğinde Fustat ile arasında on fersahlık bir mesafe vardır (Yâkut el-Hamevî, *Mu'cemü'l-büldân*, I, 479)

[114] Nil nehrinin batı kıyısında yer alan bu mevki, fetih döneminde Mısır'ın limanı konumundaydı. Bkz. Lane Poole Stanley (ö. 1350/1931), *Târîhu Mısr fi'l-'usûri'l-vüstâ,* terc., thk. ve tlk. Ahmed Sâlim Sâlim, Dâru'l-Mısriyye li'l-bennâniyye, Kahire, 1435/2014, s. 38

[115] Süyûtî, *Hüsnü'l-muhâdara*, I, 107; İbn Abdülhakem, *a.g.e.*, s. 109-110; İbn Tağrîberdî, *a.g.e.*, I, 7-8

[116] Genel olarak Mısır kelimesi, özel olarak da Fustat şehrine mahsûben kullanılır. (Yâkut el-Hamevî, *Mu'cemü'l-büldân,* I, 311) Fetihle ilgili zikri geçen bu kelimenin Fustat kelimesine muâdil kullanıldığı muhtemeldir. Betler, Babilion kalesinin eski Mısırlılar tarafından inşâ edildiği bilgisini reddeder, inşâsının Arapların fethinden sonra olduğunu ve bu kalenin Araplar tarafından Kasru'ş-Şem' olarak telaffuz edildiğini zikreder. Ayrıca Babylonia kelimesinin tarihçiler ve Avrupalı seyyahlar tarafından Kahire ve bazen de Mısır'ın tamamını ifade etmek için kullanılmış olduğuna dikkat çeker. (Mu'nis, *a.g.e.,* s. 332) Ancak bu bilgi Kalkaşendî'nin Kasru'ş-Şem'e dâir

Nakyus ve İskenderiye'den güneydeki Bâbilion'a yardımların sevkedilmesinde kilit konumundaydı.[119] Rumların kuzey-güney bağlantısını kesme amacında olan Amr'ın Ümmü Düneyn kuşatması kısa sürede netice vermese de, Medine'den gelen takviye kuvvetle[120] şehir ele geçirilmiş, böylece Babilion kalesinin önü açılmıştır. Babilion kalesinin kuşatması sırasında ciddi bir direnişle karşılaşılmış olmakla birlikte, gönderilen takviye kuvvetlerle müslümanlar yeniden taarruza geçmişlerdir. Kalenin muhâsara süresinin uzamasının, müslümanların muhâsaradan vazgeçmeyecekleri yönünde Mukavkıs'ı endişeye sevketmesi sebebiyle nihayetinde müslümanlarla anlaşma talebinde bulunulmuştur.[121]Amr'ın gönderdiği on kişilik bir grup Mukavkıs'a anlaşma için;[122] müslüman olmaları, cizye ödeyerek zimmî[123] statüsünde olmaları ya da savaşa devam etmeleri şeklinde üç seçenek sunmuşsa da Mukavkıs'ın yaptığı istişâre doğrultusundan ilk etapta hiçbir seçenek kabul edilmemiş, çok geçmeden hassaten Mukavkıs'ın talebi doğrultusunda cizye ödeme mukâbilinde kendilerine emân verilmesini kabul etmişlerdir. Buna göre; kadın, yaşlı ve çocuklar hariç olmak üzere, bâliğ olan her Kıptî'den yıllık iki dînar[124] alınması, Kıptîlerin en az bir müslümanı üç gün süreyle evlerinde ağırlamaları, buna mukâbil; canlarına, mallarına, gelecek nesillerine, topraklarına ve kiliselerine dokunulmayacağı ve Nûbelilerin (Sudanlılar) ülkelerinde iskân edilmeyeceği kararlaştırılmıştır.[125]

---

zikrettikleriyle çelişmektedir. Zira o, bu kalenin Farslıların Mısır'ı istilâsı sırasında yapıldığını ve sonrasında Rumlar tarafından ikmal edildiğini zikreder. Bkz. Kalkaşendî, *a.g.e.*, III, 323-324

[117] Fustat ile İskenderiye arasında yer alan bir köydür. (Yâkut el-Hamevî, *Mu'cemü'l-büldân*, V, 303)

[118] İhtilaflı olmakla birlikte 1. İskender'in "İskenderiye" ismiyle farklı ülkelerde inşâ ettirdiği on üç şehrin Mısır'da mevcut olanıdır. Günümüzde İskenderiye denilince akla sadece Mısır'da olan şehir gelmektedir. İskenderiye, Mısır'ın sahil boyunca uzanan meşhûr şehridir. (Zekeriyyâ el-Kazvînî, *a.g.e.*, s.143)

[119] Pak, *a.g.e.*, s. 162

[120] Gönderilen takviye kişi sayısının dört bin veya on iki bin olduğu ile ilgili ihtilaf mevcuttur. (Mu'nis, *a.g.e.*, s. 335)

[121] Süyûtî, *Hüsnü'l-muhâdara*, I, 107-109; İbn Abdülhakem, *a.g.e.*, ss. 110-120

[122] Bazı kaynaklarda Babilion anlaşması olarak da geçmektedir. (Mu'nis, *a.g.e.*, s. 338)

[123] İslâm ülkesinde eman altında yaşayan gayri müslim vatandaş (Vizâratü'l-evkâf ve'ş-şüûni'l-İslâmiyye (Kuveyt), *el-Mevsûatü'l-fikhıyye*, 2. bs., 1404/1983, XXI, 274).

[124] 7. yüzyılda Bizans tipi dînarlarının 4.40 gr civarında olduğu düşünülürse Bizans hakimiyetinden İslâm hâkimiyetine geçen Mısır'daki dînarların ölçüsünün de bu ortalamada olduğu söylenebilir. Bkz. G.C. Mıles, "Dinâr", *El² (İng.)*, E. J. Brill, Leiden, 1965, II, 297-298

[125] Taberî, Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr b. Yezîd el-Âmülî el-Bağdâdî (ö. 310/923), *Târîhu'l-umem ve'l-mülûk*, Beytü'l-efkâri'l-devliyye, Riyad, ts., s. 672-673; Süyûtî, *Hüsnü'l-muhâdara*, I, 109-116; İbn Abdülhakem, *a.g.e.*, ss. 120-125. Nûbelilerin Mısır'da hangi gerekçe ile iskan edilmeyeceği kaynaklarda açık bir şekilde izah edilmemekle birlikte, bu talebin Kıptîler tarafından dile getirilmiş olması muhtemeldir.

Diğer yandan yapılan anlaşmada muhayyer bırakılan, arzu ettikleri taktirde emîn olarak ülkeden çıkmalarına izin verilen Mısır'daki Rumlar, Roma kralı tarafından savaşa devam etmekle emrolunmuş; ancak İskenderiye'de vukû bulan aralarındaki mücâdelede, özellikle Roma kralı Herakleios (Herkel)'un vefâtının sebep olduğu psikolojik zaafla fazla uzun sürmeyerek hezimete uğramışlardır. Çok geçmeden kalan şehirlerin de ele geçirilmesiyle birlikte, neticede üç yıl içerisinde gerçekleşen Mısır'ın fethi 20/ 641 yılında tamamlanarak[126] Mısır'da 700 yıl süren Roma hâkimiyeti son bulmuş ve böylece Mısır'ın fethi, güneydeki bölgelere (Nûbe) ve Endülüs'e geçiş için müslümanlara büyük bir kolaylık sağlamıştır.[127]

b. Fethi Kolaylaştıran Unsurlar

M.ö. 30 yılında Mısır'a hakim olan Roma, Mısır'ı Roma halkının zirâî ihtiyaçlarının karşılanması açısından doğal bir mahzen olarak addetmiş ve hâkimiyeti boyunca Mısır'ın doğal kaynaklarının sömürülmesine dayalı bir politika takip etmiştir. Ziraatle iştigâl etmelerine ehemmiyet verilmesi sebebiyle ilmî seviyesi de düşen Kıptî halka önemli görevlerin kapısı kapatılmıştır. Bunların yanında Roma'nın kendi halkının özel menfaatlerini muhâfaza etmek suretiyle Kıptî halkın suistimalini esas alacak şekilde hayatın her alanını çevreleyen[128] ağır vergiler konulmuş ve yerel halk hâssaten son yıllarda ordunun gıda ihtiyaçlarını karşılanması gibi ifrata varacak mükellefiyetlerle mağdur edilmiştir.[129] Bütün bunların; mutsuzluk, bezginlik ve ümitsizlik ve otoriteye karşı taraf almalarına sebep olduğu Kıptî halkın, bir de mezhep savaşları içerisinde bırakılarak, mevcut otorite tarafından halkın çoğunluğunu oluşturduğu Ya'kûbiyye[130] mezhebini bırakarak imparatorluğun yönetim erbâbının benimsediği ve merkez kilisenin resmî mezhebi hüviyetindeki

[126] Süyûtî, *Hüsnü'l-muhâdara*, I, 116-121; İbn Abdülhakem, *a.g.e.*, ss. 125-137
[127] Abdülhâdî, *a.g.e.*, s. 31
[128] Söz konusu vergiler kişilerden alındığı gibi, her türlü akar, hayvan, ticarî ve sınâî mallardan da alınmış, hatta vefât eden kişinin defni öncesinde defne müteallik belli bir verginin ödenmesi de şart koşulmuştur. (Hasan İbrâhîm Hasan, *Târîhu'l-İslâmi's-siyâsî ve'd-dînî ve's-sekâfî ve'l-ictimâî*, Mektebetü'n-nahdati'l-mısriyye, Kâhire, 1416/1996, I, 191; Bessâm el-Aselî, *Kâdetü Fethi Mısr ve'l-Mağrib*, Dâru'n-nefâis, Beyrût, 2012, s. 38
[129] Hasan, *Târîhu'l-İslâmi's-siyâsî*, I, 191; İbn Abdülhakem, *a.g.e.*, s. 9; Abdussabûr Şâhîn, Islâh Abdüsselâm er-Rıfâî, *Mısr fi'l-İslâm, el-Karnü'l-evvel*, Dâru Kubâ, Kahire, 2000, s. 15; Hasan İbrâhîm Hasan, *Târîhu 'Amr b. el-Âs*, Kâhire, Mektebetü Medbûlî, 1996, s. 94
[130] Bu kelime tek Tanrı inancına sahip olan monafizitlerin karşılığı olarak kullanılmakta olup, Mısırlıların benimsediği İskenderiye Kilisesi'nin temsil ettiği mezhepti. Hz. İsa'nın tek tabiatı olduğunu savunmaktaydı. (Poole, *Târîhu Mısr fi'l-'usûri'l-vüstâ*, s. 37, dp. 2)

Melkâniyye[131] mezhebine intisaba icbar edilmeleri, halkın söz konusu menfî psikolojik ahvâlini daha da pekiştirmiştir.[132] İşte bu olumsuz şartlar içerisindeyken vukû bulan Mısır'ın fethi, Kıptîler tarafından bir kurtuluş olarak kabul edilmesi hasebiyle, beklenilenin aksine sühûlet ve kısa zamanda gerçekleşmiş; Mısır ordusu ülkeye giren İslâm ordusuna karşı fazla direniş göstermeyerek sırayla şehirleri teslim etmişlerdir. O döneme ışık tutan bazı kaynaklarda da Mısır'ın fethi öncesinde Şam'ın Araplar tarafından fethedilmesinin gayet sevinçle karşılandığı ve fethedilen bölgeye olan güzel muâmelelerini ve mukâvemet yeteneklerinin haberini aldıkları Arapların bir an önce Mısır'ı da fethederek kendilerini Rum zulmünden kurtarmasını temenni ettikleri zikredilmekte,[133] Mısır'ın Müslümanlar tarafından kolaylıkla fethedilmesinde etkili olan en önemli unsurun bu olduğuna işaret edilmektedir.[134] Ayrıca uzun zamandır yabancı otoritenin nüfûzu altında bulunan Kıptîlerin, olası bir otorite değişikliğine alışık oldukları ve bunu pek de önemsemedikleri; aksine dönemin mevcut otoritesine olan kızgınlıklarından dolayı bu değişimi efdal kabul etme meylinde oldukları da ayrıca belirtilmektedir.[135]

Bütün bunların yanında, Mısırlıların savaş mukâvemetinden aciz bir mizaca sahip olması ve Amr b. el-Âs'ın buna daha önceden muttali‘ olması da fethi kolaylaştıran bir unsur olarak gözükmektedir. Nitekim daha müslümanların mücâdele gösterdiği ilk şehir olan Ferama'da Kıptîlerin aralarında geçen konuşmada, müslümanların cesaretine şaştıklarını, sayıları az olmasına rağmen karşılaştıkları herkesi hezimete uğrattıklarını ifade etmeleri ve gerekse Mukavkıs'ın fetih süresini uzatmayarak cizyenin kabul edilmesine yönelik Roma kralına yazdığı mektupta benzer ifadeleri kullanması bunu doğrulamıştır. [136] Ayrıca Amr b. el-Âs'ın ülkeyi

[131] İsmi, kral dini anlamına gelen bu mezhep, Habeşistan ve Nûbe dışında dönemin bütün Hristiyan kralları tarafından kabul edilmekteydi. Bu mezhep Hz. İsa'nın üç farklı tabiatı olduğunu savunmaktaydı (Poole, *Târîhu Mısr fi'l-'usûri'l-vüstâ*, s. 37, dp. 1)
[132] Poole, *Târîhu Mısr fi'l-'usûri'l-vüstâ*, ss. 36-37
[133] Muhammed Ali Hemşerî, es-Seyyid Ebü'l-Fütûh, Ali İsmâîl Mûsâ, *el-Kâmûsu'l-İslâmî li'n-nâşiîn ve'ş-şebâb*, Dâru Erkân, Riyad, 1418/1997, XI, 54; Hasan, *Târîhu'l-İslâmi's-siyâsî*, I, 191
[134] Mahmûd Selâm Zenâtî, *Târîhu'l-kânûni'l-Mısrî*, 2. bs., 1993, yy., s. 423
[135] Poole, *Târîhu Mısr fi'l-'usûri'l-vüstâ*, s. 37
[136] Süyûtî, *Hüsnü'l-muhâdara*, I, 106-107, 117; İbn Abdülhakem, *a.g.e.*, s. 110, 126

coğrafî yönden gayet iyi tanıması nedeniyle ülkenin giriş ve çıkış noktalarını bilmesi de fethin sühûletle ve hızlı gerçekleşmesinde etkili olduğu söylenebilir.[137]

3. Mısır'ın Fetih Dönemindeki Sosyal, Dinî ve İktisâdî Durumu

Mısır'ın hem uzun zamandır yabancı milletlerin tahakkümü altında bulunması, hem de coğrâfî yönden cezbedici oluşu, ülkede kozmopolit bir etnik yapısının oluşumunu sağlamıştır. Bu heterojen toplum yapısında ülkenin etnik açıdan asıl unsuru, yerel halk olan Kıptîler idi. Kıptî[138] kelimesi, her ne kadar fetih öncesi Mısır'da saf Mısır ırkını ifade etmek için kullanıldıysa da,[139] fetih sonrasında İslâm'ı kabul etmeyerek dini üzere kalan Hristiyan yerel halkı ifade etmek için kullanılmaya başlanmıştır.[140]

Kıptîlerin Mısır'a yerleşmelerinin keyfiyetiyle ilgili olarak İbn Abdülhakem'in zikrettiği bir rivâyet dikkat çekmektedir. Rivâyete göre; Hz. Nuh'un; Sâm, Hâm, Yâfes ve Yehtûn isimli dört oğlu vardı. Bir gün Hz. Nuh, seher vaktinde çocuklarına ve torunlarına tek tek seslenerek kendisine cevap verenler için dua etmiştir. Cevap vermediği için Ham'a beddua ederken, torunu Mısr b. Baysar b. Ham onu duymuş ve kalkarak dedesinden dua istemiştir. Bunun üzerine Hz. Nuh Allah'tan onu ve soyunu mübarek kılmasını, onları bereketli topraklara yerleştirmesini dilemiştir. İşte İbn Abdülhakem'e göre Hz. Nuh'un kendisine uzun uzun dua ettiği Mısr b. Baysar b. Ham, bütün Kıptîlerin atasıdır.[141]

---

[137] Süyûtî, *Hüsnü'l-muhâdara*, I, 96; İbn Abdülhakem, *a.g.e.*, s. 105

[138] Kıptî kelimesinin iştikâkı ile ilgili kaynaklarda muhtelif bilgiler mevcuttur. Kaynaklarda;
1.Yunanca "Aiguptios", "Aigiptioi", "Aigyptos" kelimelerinden geldiği ve bu kelimenin başındaki "ai" ve sonundaki "os" harflerinin kalkması neticesinde ortaya çıkan "gypt" şeklinin, bütün Avrupa dillerinde kullanılan modern "Egypt" ve "copt" kelimelerinin kökünü teşkil ettiği;
2. Mernphis tapınağının eski Mısırlılar tarafından söylenilen adı olan "hikaptah" lafzından türediği;
3.Eski Mısır'da bulunan "Koptos" şehrinden alındığı veya "Jacobites" kelimesinin bozulmuş bir şekli olduğu;
4. Hz. Nuh'un torunlarından olan Kıpt isimli kişiden kaynaklı olduğuna dâir bilgiler mevcuttur. Ayrıntılı bilgi için bkz. Mustafa Erdem, "Kıptî Kilisesi Üzerine Bir Araştırma", *AÜİFD*, c. 36, sy. 1, 1997, s. 144; Abdülhâdî, *a.g.e.*, s. 12; İbn Abdülhakem, *a.g.e.*, s. 8

[139] Ezherî, Ebû Mansûr Muhammed b. Ahmed b. Ezher el-Herevî (ö. 370/980), *Tehzîbü'l-lüga*, , thk. Abdüsselâm Hârûn, Muhammed Ali en-Neccâr, Abdülhalîm en-Neccâr vd., ed-Dâru'l-Mısriyye, yy., 1384/1964, IX, 12; İbn Manzûr, Ebü'l-Fazl Cemâlüddîn Muhammed b. Mükerrem b. Ali b. Ahmed el-Ensârî (ö. 711/1311), *Lisânu'l-arab*, Dâru Sâdır, Beyrût, ts., VII, 373

[140]Mahmud Muhammed Huveyrî, *Mısr fi'l-'usûri'l-vüstâ mine'l-'asri'l-Mesîhî hatta'l-fethi'l-Osmânî*, 2. bs., Mektebetü'l-Mısrî, Kâhire, 2002, s. 72

[141] İbn Abdülhakem, *a.g.e.*, ss. 31-32

Kıptîlerle ilgili olarak Hz. Peygamber'e isnâd edilen bazı rivâyetler de nakledilmiştir. İbn Abdülhakem'in "Resulullah (s.a.v.)'in Kıptîler hakkındaki vasiyeti" başlığı altında yer verdiği bu mezkûr rivâyetlerde, Kıptîlere karşı müsâmaha ve iyi muâmelede bulunulması üzerinde durulmaktadır. Farklı lafızlarla nakledilen bu rivâyetlerden birinde Hz. Peygamber, *"Mısır'ı fethettiğinizde Kıptîlere iyi davranın. Çünkü onlarla sizin aranızda, zimmet ve akrabalık vardır."* buyurmuş, akabindeki rivâyetlerde de söz konusu akrabalığın Hz. Hacer'in Kıptî olması ve Arapların oğlu İsmâîl'in soyundan gelmeleri ile hâsıl olduğu izah edilmiştir. Başka bir rivâyette ise *"Kıptîlere güzel davranın, çünkü onlar düşmanlarınıza karşı savaşmada size en iyi yardımcı olacaklardır."* denilmektedir.[142]

Kıptîlerin dışında var olan diğer bir etnik unsur Rumlar idi. Roma İmparatorluğu'nun m.ö. 30'da Mısır'a hâkim olmasıyla birlikte Rumlar ülkeye yerleştirilmiş, zamanla devletin tanıdığı imtiyazlarla üst unsur haline gelmişlerdi.[143] İskenderiye merkezli yaşam alanına sahip Mısır'daki Rum nüfusun çoğu devlet erbâbı, asker, tüccâr ve din adamlarından oluşmaktaydı.[144] Fetih sonrası tespit edilen rakamlara göre sadece İskenderiye'de 200 bin Rum yaşamaktaydı. Bunların 30 bini kendilerine tanınan muhayyerlik gereği fetih esnasında ülkeden gitmişti.[145]

Bazı rivâyetlerde bu iki etnik grubun dışında Berberîlerin de fetih sırasında Mısır'da iskân etmekte olduğunu bildirmektedir. İbn Abdülhakem'in ifadesine göre aslen Filistinli olan Berberîler, Hz. Davut kralları Calût'u öldürünce Kuzey Afrika'ya göç ederek Mısır'ın batısındaki iki köye yerleşmişlerdir.[146] Ayrıca her ne kadar kaynaklar değinmemekle birlikte, Perslerin m.s. 622-628 tarihleri arasında kısa süreli de olsa Mısır'da hâkimiyet kurduğu[147] göz önünde bulundurulursa, ülkede fetih sırasında Perslilerin de iskân ettiğine yönelik ihtimalin var olduğu söylenebilir.

Tarihi süreç içerisinde Mısır'da hakim olan dinin siyâsî otoriteye göre değişkenlik gösterdiği görülmektedir. Uzun bir dönem çok ilahlı putların hüküm

---

[142] İlgili daha fazla rivâyet için bkz. İbn Abdülhakem, *a.g.e.,* ss. 22-28
[143] Rumların Mısır'a nasıl yerleştiği ile ilgili ayrıntılı bilgi için bkz. İbn Abdülhakem, *a.g.e.,* s. 168
[144] Aselî, *a.g.e.,* s. 40
[145] İbn Abdülhakem, *a.g.e.,* s. 141
[146] İbn Abdülhakem, *a.g.e.,* s. 257
[147] Şâhîn, Rıfâî, *a.g.e.,* ss. 22-23

sürdüğü Firavunlar dinini benimsemiş olan Mısır'a,[148] m.ö. 30'da Roma İmparatorluğu'nun hâkimiyetiyle birlikte Hristiyanlık da girmiş ve kısa sürede önemli sayıda taraftar bulmuştur.[149] Fetih döneminde Mısır'da intisab edilen birincil din Hristiyanlık idi. Ancak İskenderiye kilisesinin imparatorluğun benimsediği merkezî mezhepten farklı bir mezhebe intisab etmesi sebebiyle Mısırlılar bizzat dindaşları tarafından şiddet ve baskıya maruz kalmışlar,[150] bu durum dinî ritüellerini yaşamak isteyen Kıptîlerin çöl bölgelerine kaçmalarına sebep olmuştur. Özellikle iki kilise arasındaki mücâdele, Mısır'ın Araplar tarafından fethine kadar devam etmiştir.[151] Kaynaklarda fetih döneminde Roma İmparatorluğu'nda mezhebî baskı anlamında Mısır kadar hiçbir yerin icbara konu olmadığı zikredilmektedir.[152] Bir diğer mevcut olan din ise Yahudilik idi. Fetih sırasında sadece İskenderiye'de, 40 bini cizye ödemekle mükellef olmak üzere 70 bin Yahudi'nin mevcut olduğu zikredilmektedir. Fetih sonrasında yapılan sayıma göre toplam cizye ödemekle mükellef kişi sayısı 600 bin dolaylarında idi.[153] Bu sayıya çocuk yaşlı ve kadınların dâhil olmadığı ve genel olarak bir ailenin en az üç ferdden oluşabileceği göz önünde bulundurulursa, Mısır'da fetih sırasında mevcut genel nüfusun iki milyon civarında olduğu düşünülebilir.

Kaynaklardaki rivâyetler, fethi öncesinde Mısır'la ticari ilişkileri bulunan Amr b. el-Âs'ın, ülkenin iktisâdî açıdan refah seviyesinin yüksek oluşu ve gelişmişliğine tanık olmasının, fetih için teşvik edici bir unsur olduğunu göstermektedir.[154] Fetih akabinde de söz konusu beklenti tahakkuk etmiş, Amr b. el-Âs İskenderiye'nin ma'mur yapısını, nüfusunun çokluğunu ve insanların zenginliğini görünce hayrete düşmüştür.[155] Hz. Ömer'e fetih ihbarı için gönderdiği mektupta, "İçinde mevcut olan şeylerin sayısını sana tavsif edemeyeceğim bir şehir fethettim."

---

[148] Zeydan, *Târîhu Mısri'l-Hadîs*, I, 18-19

[149] Hristiyanlığı benimseyen ilk Mısırlılar Roma İmparatorluğu'nun Hristiyanlığı kabul etmeyerek putları ilah edinen kişileri tarafından baskı ve işkenceye maruz kalmış, bu durum Hristiyanlığın Mısır'da resmî mezhep haline geldiği m. 337 yılına kadar devam etmiştir. Ancak bu tarihten sonra da söz konusu baskı ve icbar Hristiyanlığı kabul etmek istemeyen kişiler üzerinde söz konusu olmuştur. Şâhîn, Rıfâî, *a.g.e.*, s. 13; Cemâl Abdülhâdî, *a.g.e.*, ss. 16-17

[150] Poole, *Târîhu Mısr fi'l-'usûri'l-vüstâ*, s. 37, dp. 2

[151] Abdülhâdî, *a.g.e.*, ss. 16, 18

[152] Şâhîn, Rıfâî, *a.g.e.*, ss. 14-15

[153] Süyûtî, *Hüsnü'l-muhâdara*, I, 121-122

[154] Süyûtî, *Hüsnü'l-muhâdara*, I, 94-96

[155] İbn Abdülhakem, *a.g.e.*, ss. 53-55; Makrîzî, *Hıtat*, I, 158-159

diye başlayarak şehrin maddî zenginliğine dâir mevcut olan han, hamam, bakkal, tiyatro vs. sayısını aktarırken kullandığı mübalağalı ifadeler, sadece İskenderiye'nin o dönemdeki maddi zenginliğini ifade etmekteydi.[156] O döneme ilişkin olarak bazı kaynaklarda da, fetih sırasında Mısır'ın son derece zengin bir ülke olduğu, bin yıllık geçmişi ile bir milyon nüfusa sahip İskenderiye'nin ülkenin ticârî bir limanı hüviyetinde olduğu, Mısır'ın delta bölgesinin ise Bizans İmparatorluğu'nın zirâî ihtiyaçlarını karşılama noktasında son derece müessir bir konumda olduğu zikredilmektedir.[157]

Mısır'ın fethi ve fetih dönemindeki ahvâli hakkında yapılan muhtasar değerlendirmelerin ardından, bundan sonraki bölümlerde; fıkıh ilminin ülkeye nasıl intikal ederek günümüze kadar geçirdiği aşamalar dönemsel olarak ele alınacaktır.

[156] Süyûtî, *Hüsnü'l-muhâdara*, I, 121-122
[157] John Bagot Glub, *el-Fütuhâtü'l-'arabiyyetü'l-kübrâ*, terc. Hayrî Hammâd, Dâru'l-kavmiyye, Kâhire, 1963, ss. 366-367

BİRİNCİ BÖLÜM

HULEFÂ-İ RÂŞİDÎN-EMEVÎLER DÖNEMİ (20/640-132/750): MISIR'DA FIKHIN NEŞ'ETİ

Hulefâ-i râşidîn dönemi fıkhı ilmi açısından tekevvün devri, ilk sahâbilerle tâbiûnun yaşadığı Emevîler dönemi ise ayrı bir ilim dali haline gelmeye başladığı dönem olarak kabul edilmektedir. Hz. Peygamber hayatta iken Müslümanlar fıkhî müşkilatlarını bizzat Hz. Peygambere danışarak halletme imkânına sahip iken, hulefâ-i râşidîn ve sahabe bu hususta bizzat Kur'an ve sünneti kendilerine mürşid edinmişlerdir. Bu dönem itibariyle hızlanan fetihlerle genişleyen İslâm coğrafyasında İslâm'ın tebliğ edilip öğretilmesi, dinî müşkilatın çözülmesi, rey ve ictihada dayalı ictihad faaliyetlerinin gelişmesi amacıyla pek çok sahâbi çeşitli merkezlere gönderilmiştir. Bu merkezlerden biri olan Mısır, Hz. Ömer döneminde fethedilmesinin akabindeki süreçte evvel emirde İslâmlaştırılmasının yanı sıra diğer İslâmi ilimlerde olduğu gibi fıkhı ilminde de tekevvün dönemini yaşamıştır. Bu bağlamda genel manada fıkhı ilmi Emevîler döneminde müstakilleşmeye doğru meyletmekle birlikte bu süreç Mısır açısından değerlendirildiğinde, fıkhın tekevvün (neşvu nemâ bulma) ve yaygınlaşma dönemi olduğu söylenebilir. Nitekim Emevîler dönemi ile ilgili kaynaklarda Medine, Mekke, Kûfe ve Basra'nın dönemin fıkıh faaliyetlerinde merkez olduğu ve disiplenleşmeye- mütehassıslaşmaya doğru gidildiği zikredilmekle birlikte,[158] bu merkezlerden daha sonra İslâmla tanışan Mısır'da Emevîlerin ilk döneminde fıkhın nüvelerinin atılmaya başlandığı ve son dönemlere doğru ilmî bir karaktere büründüğü söylenebilir.

Bununla birlikte bu mevzuda sağlıklı bir değerlendirme yapabilmek adına bu bölümde, öncelikle fıkıh ilminin Mısır'da hangi vesilelerle zuhur ettiği ve Emevîler döneminin sonuna kadar nasıl bir gelişime tâbi olduğu incelenecek, ayrıca dönem itibariyle Mısır'da kazâî durum da ele alınarak ülkenin fethinden Emevîlerin sonuna kadar fıkıh ilmi açısından ahvâli izâh edilmeye çalışılacaktır.

---

[158] İsmâîl Yiğit, Emevîler, *DİA*, XI, 98; Philip K. Hitti (ö. 1399/1978), *Siyâsî ve Kültürel İslâm Tarihi*, terc. Salih Tuğ, Boğaziçi Yayınları, İstanbul, 1980, III, 381-382

I. Mısır'da Fıkhın Neş'etini Sağlayan Âmiller

A. Mısır'da İslâm'ın Yayılışı

Mısır'ın fethiyle ilgili kaleme alınan ilk dönem eserlerinde her ne kadar fetih akabinde bölgede İslâmın yayılışına dâir tafsilatlı ma'lûmât sunulmasa da, fetih sonrasında bölgede değişen sosyal ahvâl ve hâdiseler göz önünde bulundurulduğunda, İslâmî fetihlerin ana hedeflerinden olan fetih bölgelerinin İslâmlaştırılması ameliyesinin, fethinin akabinde Mısır için de uygulamaya konulduğu görülmektedir. Hristiyanlıkta olduğu gibi dinin yayılması ve misyonerlik faaliyetlerinin icrâsında faal olan bir din adamı sınıfının bulunmadığı İslâm toplumunda, bu gaye ile diğer fethedilen bölgelerde olduğu gibi Mısır için de farklı bir dinî siyaset yürütülmüştür.[159] Buna göre; siyâsî ve kültürel hayatın bir anda değiştirilmesinin mümkün olmadığının farkında olan fâtihûn Araplar, gerek siyâsî sistemlerinin gerekse din ve kültürlerinin benimsenmesi hususunda aceleci davranmamışlar; tarih boyunca farklı dinleri benimsemiş olan ve son dönemde dinî mezhep seçimi hususunda siyâsî otoritenin baskısı altında bulunan Mısır halkına tıpkı diğer fethedilen bölgelerde olduğu zulme ve cebre değil, hoşgörüye, adalete ve eşitliğe dayanan tedrîcî bir metodla yaklaşmışlardır. Bu bağlamda; halka kayıtsız şartsız bir dinî özgürlük tanınmış, adet ve geleneklerine dokunulmamış, tedâvülde olan paraları muhâfaza edilmiş, devletin üst kademeleri hariç haraç[160] toplama gibi pek çok devlet vazifesinde Kıptîler görevlendirilmiş,[161] Bizans'ın hükmü döneminde isimlerin Kıptîce'den Yunanca'ya çevrilmiş halinin kullanılması ve ibadet dilinin Yunanca olması gibi cebrî uygulamalarda eskiye dönüş gerçekleşmiş, fukahânın onayı ile[162] fethedilen her yeni bölgede kilise inşâ edilmiş, hoşgörüye dayanan bu

---

[159] Seyyide İsmâîl Kâşif, *Mısr fi'l-'asri'l-vülât mine'l-fethi'l-'arabî ilâ kıyâmi'd-devleti't-Tûlûniyye*, el-Hey'etü'l-Mısriyyetü'l-âmme li'l-kitâb, Kahire, 1988, s. 111

[160] İslâm ülkesindeki gayri müslim vatandaşın elinde bulunan arazilerden alınan toprak vergisidir. (Mahmûd Abdurrahmân Abdülmün'im, *Mu'cemü'l-mustalahâti'l-elfâzi'l-fıkhîyye*, Dâru'l-fazîle, Kahire, ts., II, s. 19; Vizâratü'l-evkâf ve'ş-şüûni'l-İslâmiyye (Kuveyt), *a.g.e.*, XIX, 52)

[161] Mahmûd, *a.g.e.*, s. 109; Gustave Le Bon, *La Civilisation des Arabes*, terc. Âdil Zaîter, Müessesetü'l-hindâvî, Kahire, 2013, s. 225; Ahmed Muhammed Ahmed İbrahim, *el-Hayâtü's-sekâfiyye fî Mısr münzü'l-fethi'l-İslâmî ve hattâ nihâyeti'l-'asri'l-Fâtımî'l-evvel*, Basılmamış Doktora Tezi, Câmiatü Cenûbu'l-vâdî Külliyyetü'l-âdâb Kısmu't-târîh, 1425/2004, s. 50

[162] Kindî'nin ifadesine göre; yapılan her kilise Leys b. Sâ'd ve Abdullah b. Lehîa ile yapılan meşveret neticesinde inşâ edilmiştir. (el-Kindî, Ebû Yûsuf Ya'kûb b. İshak b. el-Sabbâh (ö. 252/866), *el-Vülât ve l-kudât*, Matbaatu'l-âbâ, Beyrût,1908, s. 132) Bununla birlikte Mısır'da Eyyûb b. Şurayhbil (ö.

muameleler de kısa zamanda semeresini vererek hızlı bir İslâmlaşma süreci yaşanmıştır.[163] Ayrıca bazı Mısırlıların fetih sırasında müslümanlar kendilerine ulaşmadan Müslüman olarak Müslüman ordu içerisine dahil oldukları da kaynaklarda mevcuttur.[164] Aslında Mısırlıların İslâm fethi öncesinde otoritesi altında bulundukları Bizans yönetiminin idârî siyasetinden hoşnutsuz olmalarının ve yaklaşık dört asır boyunca yaşadıkları mezhep tartışmalarının bu bağlamda en büyük teşvik edici bir rol üstlendiği söylenebilir. Zira bu döneme ışık tutan İslâmî ve Kıptî kaynaklarda, Bizans yönetiminin kendi halkının özel menfaatlerini muhâfaza etmek suretiyle Kıptî halkın suistimali ve ülke kaynaklarının sömürülmesine dayalı bir politika takip ediyor olmasının, hassaten hayatın her alanını çevreleyen ağır vergiler konulmasının, halkın otoriteye karşı taraf almasında etkili olduğu, hatta Kıptîlerin kendilerini Bizans yönetiminin zulmünden kurtarması için Hz. Ömer'den yardım talep ettikleri veya Şam'ın fethinin haberini aldıklarında, Mısır'ın da Araplar tarafından fetholunarak kendilerini Rum zulmünden kurtarmalarını temenni ettikleri ve bu ahvâlın nihayetinde halkın İslâmı kabulünde kolaylaştırıcı hususiyet arzettiği zikredilmektedir.[165] Ayrıca fetih esnasında Müslümanların Kıptîlerle değil; Bizans ordusuyla muhatap olduğu, yerel halkın Arapların fethini sevinerek karşıladığı ve Arapların muzaffer olması için onlara yardım ettikleri de özellikle belirtilmektedir.[166] Bununla birlikte; her ne kadar İslâm öncesi dönemle mukayese edilemeyecek ölçüde hafif olmakla birlikte, fetih sonrası Mısır'daki İslâmlaşma sürecinde İslâmi yönetimin kimi zaman teşvik edici bir rol oynaması açısından ıztırârî motodlara

---

99/101) ve Ali b. Süleyman el-Abbâsî'nin (ö. 169/171) dönemlerinde olduğu gibi İslâm'dan sonra yapılan kiliselerin yıkıldığı da vâki olmuştur.(Seyyide İsmaîl Kâşif, *Mısr fî fecri'l-İslâm,* el-Hey'etü'l-Mısriyyetü'l-âmme li'l-kitâb, Kâhire, 1994, s. 209)

[163] Kâşif, *Mısr fî fecri'l-İslâm,* ss. 190-192. Özellikle yıllık toplanan haraç miktarlarındaki düşüş, İslâmlaşma sürecindeki sürati en açık bir şekilde izah etmektedir. Osman b. Affan'ın hilâfeti döneminde 2 milyon dînar olan yıllık haraç miktarı, Muâviye b. Ebî Süfyan döneminde 5 milyon, Harun Reşid döneminde 4 milyon, Abbâsîlerin son döneminde 3 milyon dînara düşmüştür. (Mahmûd, *a.g.e.,* s.105)

[164]Abdülazîz Sâlih, "el-Usûru'l-Mısriyyetü'kadîme hattâ nihâyeti'd-devleti'l-kadîme", *Mevsû'atü Târîhu Mısr 'abra'l-usûr,* el-Hey'etü'l-Mısriyyetü'l-âmme, Kahire, 1993, s. 96; Mahmûd, *a.g.e.,* s. 106

[165] Subhî Abdülmün'im, *Târîhu Mısri's-siyâsî ve'l-hudârî mine'l-fethi'l-İslâmî hattâ 'asri'l-Eyyûbiyyîn*, Merkezü'l-hadârati'l-arabiyye, Kâhire, 1994, s. 24; Kâşif, *Mısr fî fecri'l-İslâm,* ss. 184-185; E. L. Butcher, *Târîhu'l-ümmeti'l-kıptiyye ve kenîsetühâ*, Matbaatu Fecâle, Kâhire, 1616/1900, II, 104; Muhammed Abdullah İnân, *Mısru'l-İslâmiyye ve Târîhu'l-hıtati'l-Mısriyye*, Mektebetü'l-usrâ, Kahire, 1998, s. 85; Hasan, *Târîhu'l-İslâmi's-siyâsî*, I, 191

[166] İbn Abdülhakem, *a.g.e.*, s. 109; Hasan, *Târîhu'l-İslâmi's-siyâsî*, I, 191; Kâşif, *Mısr fî fecri'l-İslâm*, s. 184

başvurduğu da yadsınamaz bir gerçektir.[167] Nitekim devletin geniş müsamahaya dayanan bakış açısı Emevîler döneminde, devletin iç ve dış politikalarını uygulayabilmek adına cizye ve haraç miktarlarının arttırılması, bunların din görevlilerinden de alınmaya başlanması, hatta Müslümanlardan da cizye benzeri bir verginin alınmasının düşünülmesi ile birlikte İslâm'ı kabullenmeleri noktasında ıztırârî (ya da teşvik edici) bir metoda dönüşmüş, bu durum toplumu iktisâdî bir krizin eşiğine getirmekle birlikte Kıptiler ile Emeviler arasında meşhûr tartışmaları ortaya çıkarmıştır.[168] Söz konusu kriz çok geçmeden Abbâsilerin yönetimi devralmasıyla nihayete ermiştir. Bunun yanında Emevî halîfesi Abdülmelik b. Mervan (ö. 86/705) dönemi ile birlikte başlayarak devam eden ta'rib politikası da pek çok Kıptî'nın Müslüman olmasında etkili olmuştur. Bu uygulamaya binâen; devlet divanlarının Arapça yazılması zorunluluğu getirilmiş, bu değişim Arapça'yı bilmeyen Kıptîlerin görevlerinden azledilmesine sebep olmuştur. Ayrıca Ömer b. Abdilaziz döneminde devlet kademelerinde görevlendirilmek için Müslüman olma şartı getirilmiş olmasıyla Kıptîlerin devlet kadrolarındaki tasfiyesi epeyce artmıştır.[169] Görevlerini kaybetmek istemeyen çok sayıda Kıptî nüfusun bu şart gereği müslüman olmasının, bu dönemdeki İslâmlaşmanın artmasında etkili bir faktör olduğu kabul edilmektedir.[170] Bu minvalde; gerek siyâsî ve ictimâî hayatta etkin olabilme açısından merdiven konumunda olan orduda vazifelendirilme[171] ve hristiyan Kıptî halkın yerine devlet kademelerinde görevlendirilen Müslümanlardan

---

[167] Kâşif, *Mısr fî fecri'l-İslâm*, ss. 198-199 Butcher her ne kadar Arapların fethi sonrası Kıptî halkın önceki dönemde olduğu gibi her türlü şiddet, zulüm, baskıya maruz kaldığını zikretse de (Butcher, *a.g.e*., s.104), Arapların Bizans yönetimininkine benzer Kıptîlere yönelik nasıl bir olumsuz muamelede bulunduğuna dâir tek bir örnek dahi verememiştir.

[168]Mahmûd, *a.g.e.,* s. 110. Söz konusu krizin özellikle dinî değil, ekonomik bir kriz olduğunu belirtmek gerekir. Nitekim Kıptîler, sorumluluğu altında bulundukları cizye ve haraçı îfa görevini yerine getirmekte zorlandıkları için iktisâdî açıdan devlete karşı taraf almışlardır. Yoksa bu durum Kıptîlerin devletin baskısıyla cebren İslâm'ı benimsedikleri anlamına gelmez.

[169] Severus b. el-Mukaffa', *Siyerü'l-âbâi'l-batârike,* Paris, ts., ss. 152-153; Şâhîn, Abdüsselâm er-Rıfâî, *a.g.e.,* s. 219; Nâhid Hasan İsmâîl el-Kasîr, *et-Ta'rîb fî Mısri'l-İslâmiyye ve Eserühü fi'l-hayâti'l-fikriyye hattâ bidâyeti'l-asri'l-Fâtımî*, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Ma'hedü'd-dirâsâti'l-İslâmiyye Şu'betü'd-dirâsâti'l-İctimâiyye, 1398/1978, ss. 62-63

[170] Kâşif, *Mısr fî fecri'l-İslâm,* ss. 200-201. Kaynaklarda Hz. Ömer döneminden itibaren genelde İslâm ülkesindeki bütün zimmîler olmak üzere Mısır özelinde Kıptîlere yönelik getirilen pek çok kayıt ve şarttan bahsedilmektedir. Bu bağlamda Kıptîlerin Müslümanlardan ayırt edilmesi için onların kıyafet türlerini giymemeleri, bindikleri araçları kullanmamaları ve yeni kilise inşâ etmemeleri gibi hususlar zikredilmektedir. Ancak vâkıaya bakıldığında söz konusu bu kayıt ve şartların kabul edildikleri ilk dönemde titizlikle uygulanmakla birlikte tedrîcen hafiflediği veya halîfelerin müsamahası gereği uygulanmadığı görülmektedir. Ayruntulı bilgi için bkz. Kâşif, *Mısr fî fecri'l-İslâm,* ss. 212-213

[171] Mahmûd, *a.g.e.,* ss. 110-111

olabilme arzusu, gerekse resmî dil haline gelen Arapça'ya iştiyak duyulması neticesinde Kıptîlerın İslâm'a olan meyli artmıştır.[172] Özellikle ülkede Arapça ve Arap kültürünün yaygınlaşması İslâm'ın yayılmasında kolaylaştırıcı önemli bir etken olmuştur.[173] Bunların yanında İslâm'ı kabule yönelik teşvik olması amacıyla, Ömer b. Abdilaziz döneminde (h.65-86) kabul edilen bir dizi uygulamadan en dikkat çekici olan, daha önceki halîfelerin devletin mâlî gücünün muhâfazası adına devam ettikleri "Müslüman olan kişilerden (Mısır'da Kıptîlerden) cizye alınması" uygulamasının İlgâ edilmesi ve zimmîlerden alınan cizye miktarının artırılması da birçok Kıptînın Müslüman olmasını sağlamıştır.[174] Neticede Mısır'ın fethi; akabinde geçen iki asırlık zaman dilimi nihayetinde Müslümanların çoğunluğu teşkil etmesinde,[175] halîfelerin takip ettiği politikalara göre farklılık arzeden sebeplerin etkili olduğu; bu bağlamda kimi zaman geniş müsamahanın, kimi zaman da cebrî olmasa da teşvik edici olması gayesiyle kabul edilen uygulamaların etkili olduğu söylenebilir.

İslâmlaşma süreciyle birlikte Mısır halkı Kur'an ve sünnetin dili olan Arapça'yı öğrenmeye başlamalarının yanı sıra, fetih ve başka sebeplerle Mısır'a gelerek burada yerleşen sahabe nesli fukahâdan dinî ahkâmı öğrenmeye özel gayret göstermişlerdir.[176] Bu bağlamda; Mısır'a gelen ilk neslin İslâmın ve İslâm kültürünün yayılması ve gönüllere yerleştirilmesinde, yeni Müslüman olan halkın özelde fıkıh olmak üzere genel dinî tedrîsatında büyük bir role sahip olduğu açıktır. Diğer yandan

---

[172]Kindî, *a.g.e.*, ss. 58-59; Hasan Hallâg, *Dirâsât fî târîhi'l-hadârati'l*-İslâmiyye, Dâru'n-nehdati'l-arabiyye, Beyrut, 2002, s. 53; Ömer İskenderî, *Târîhu Mısr ile'l-fethi'l-Osmânî*, Matbaatu'l-maârif, yy., 1338/1924, s. 172; Huveyrî, *a.g.e.*, s. 71

[173] Mahmûd, *a.g.e.*, s. 107

[174] İbn Abdülhakem, *a.g.e.*, s. 240; İbn Sa'd, Ebû Abdillah Muhammed b. Sa'd b. Menî' el-Kâtib el-Hâşimî el-Bağdâdî (ö. 230/845), *Kitâbü't-Tabakâti'l-kübrâ*, thk. Ali Muhammed Ömer, Mektebetü'l-hancî, Kahire, 1421/2001, VII, 339; Hasan, *Târîhu'l-İslâmi's-siyâsî,* I, 267; Mahmûd, *a.g.e.*, s.112. Her ne kadar Batılı bazı eserler bu uygulamayı sadece Ömer b. Abdilaziz dönemiyle sınırlandırarak sonraki yöneticiler tarafından Müslüman olan kişilerden cizye alınması uygulamasına devam edildiğini zikretse de (Thomas Arnold, *The Preaching of İslâm*, Constable&Company LTD, London, 1913, s. 103), bu doğru değildir. Bu uygulama valinin izlediği siyasete göre değişiklik göstermiştir. (Kâşif, *Mısr fî fecri'l-İslâm*, s. 232)

[175] Bazı kaynaklar bu hususta özellikle 239/853 senesinin çok önemli arzettiğini, İslâmın bu yıl itibariyle çoğunluğa ulaşmasıyla, Kıptîlerin ve Arap kabilelerinin Abbâsîlere yönelik başlattıkları direniş hareketinin bittiğini, ayrıca Arap kabilelerinin Müslüman olan kırsal bölgedeki Mısırlılar ile birlikte yaşamaya başlamasının önemli bir husus olduğunu zikreder. (Mahmûd, *a.g.e.*, s.105)

[176] Rebî' Reşâd Mahmûd el-İmâm, *el-Fukahâ fî Mısri'l-İslâmiyye*, Basılmamış Doktora Tezi, Câmiatü Aynü'ş-Şems Külliyyetü'l-âdâb Kısmu't-târîh, s. 24

İslâmî ilimlerle iştigâl ederek dini ilimlerde kısa zamanda temayüz eden Mısırlılar da İslâm'ı yayma görevini Araplarla birlikte üstlenmişlerdir.[177]

B. Ashâb ve Tâbiûnun Mısır'a Gelişi ve Yerleşmesi

Ashabın Mısır'a gelişinin ve hassaten Mısır'la bağlantılı olarak gelen kişilerin tek tek hal tercemelerinin yer aldığı kaynaklarda, gelenlerin sayısı hakkında ihtilaflı bilgiler mevcuttur. Konuyu müstakil bir kitapta ele alan Muhammed b. er-Rebî' el-Cîzî, Mısır'a yüz kırk küsür sahabinin geldiğini zikrederken;[178] onun eksik bıraktığı kişiler İbn Abdülhakem'in *Fütuhû Mısr ve Ahbâruhâ,*[179] İbn Yûnus'un *Târîhu Mısr,*[180] İbn Sa'd'ın *Tabakâtü'l-kübrâ,*[181] Zehebî'nin *Tecrît*[182] isimli eserlerinde aktarılmıştır. Suyûti'nin gerek *Hüsnü'l-muhâdara* isimli eserinin genelinde ve gerekse sadece bu konuya hasrettiği *Dürru's-sahâbe fî men dahale Mısr mine's-sahâbe* isimli eserinin mukaddime kısmında, el-Cîzî'nin eksik bıraktığı noktalara temas edildikten sonra, eserin tamamında Mısır'a gelen takriben üç yüz sahabinin tafsilatlı hal tercemesi sunulmaktadır.[183] Bu bağlamda Mısır'a ashabdan Medine'nin iki fakih sahâbisi Abdullâh b. Ömer (ö. 73/692)[184] ve Urve b. Zübeyr b. Avvâm (ö. 94/713)[185] başta gelmek üzere ile oğlu Zübeyr b. Avvâm (ö. 36/656),[186] Abdullâh b. Sa'd b. Ebî Serah (ö. 36/656),[187] Amr b. el-Âs (ö. 43/663),[188] Muâviye b. Hudeyc (ö.

---

[177] Mahmûd, *a.g.e.*, s. 107
[178] Süyûtî, *Hüsnü'l-muhâdara*, I, 166
[179] İbn Abdülhakem, *a.g.e.*, ss. 354-631
[180] İbn Yûnus, Ebû Saîd Abdurrahmân b. Ahmed b. Yûnus b. Abdüla'lâ es-Sadefî el-Mısrî (347/958), *Târîhu İbn Yûnus*, thk. Abdülfettâh Fethî Abdülfettâh, Dâru'l-kütübi'l-ilmiyye, Beyrut, 1421/2000, I, 7-535
[181] İbn Sa'd, *a.g.e.*, IX, 499-515
[182] ez-Zehebî, Ebû Abdillah Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed b. Osman et-Türkmânî (ö. 748/1348), *Tecrîdu Esmâi's-sahâbe*, Matbaatu Dâirati'l-maârif, yy., 1315. İki ciltten müteşekkil bu eserde, Mısır'a gelen sahâbilerle ilgili özel bir kısım bulunmayıp ilgili isimler alfabetik olarak sıralanan kişiler arasında yer almaktadır.
[183] es-Süyûtî, Ebü'l-Fazl Celâlüddîn Abdurrahmân b. Ebî Bekr b. Muhammed el-Hudayrî, (ö. 911/1505), *Dürru's-sahâbe fî men dahale Mısr mine's-sahâbe*, el-Mektebetü'l-kayyime, Kahire, ts., ss. 22-121
[184] Süyûtî, *Hüsnü'l-muhâdara*, I, 214
[185] Mısır'da yedi yıl ikâmet ettikten sonra ayrılmıştır. Bkz. Âmir Câdullâh Ebû Ceble, "el-Ulemâ' ve ishâmâtühüm el-ilmiyye fî Mısr fi'l-karneyni'l-evvel ve's-sâni'l-hicriyyîn", *Havliyyâtü Âdâbi Ayni'ş-şems*, sy. 38, 2010, s. 223; ez-Zehebî, Ebû Abdillah Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed b. Osman et-Türkmânî (ö. 748/1348), *Siyerü a'lâmi'n-nübelâ*, 11. bs., thk. Şuayb Arnavut, Müessesetü'r-risâle, Beyrut, 1417/1996, IV, 423
[186] Süyûtî, *Hüsnü'l-muhâdara*, I, 199-200
[187] Süyûtî, *Hüsnü'l-muhâdara*, I, 213
[188] Süyûtî, *Hüsnü'l-muhâdara*, I, 224

52/672),[189] Ukbe b. Âmir (ö. 58/678),[190] Mesleme b. Muhalled (ö. 62/682),[191] Abdullah b. Amr b. el-Âs (ö. 65/684),[192]Abdullâh b. el-Hâris (ö. 87/706)[193] gibi seçkin isimlerin gelerek burada yaşadıklarını zikretmek gerekir.

Mısır'a gelişleri muhtelif vesileler ile gerçekleşen ashab ve tâbiunun çoğunluğu fetih ordusu ile gelirken, kimileri de fetih sonrasında halîfe tarafından kendilerine idârî ve kazâî işler ile fıkıh tedrîsatı tevdî edilmesi sebebiyle buraya yerleşmiş, yine bazıları buraya yerleşen ashabdan hadis tahdîsi yapmak ve hadislerin tetkiki için gelmiş, ayrıca Mağrib'in fethi vesilesi ile de bölgeye gelenler olmuştur. Bunlar arasında Mısır'a yerleşerek vefât edinceye kadar burada kalanlar olduğu gibi, bir kısmı da bir müddet sonra Mısır'dan ayrılmıştır.[194]

Yaşamaya elverişli olması, ülkedeki zimmîlerin korunması ve batıya doğru ilerleyen İslâmi fetihlerin güvenceye alınması amacıyla Mısır'a yerleşen ashâbın[195] bir kısmı, ülke topraklarının kendilerine ganimet olarak dağıtılmasını talep etmişse de, Hz. Ömer'in emri ve fâtihun ashabın çoğunluğunun onayı ile ülke toprakları, haraç mukabilinde Kıptîlere bırakılmıştır.[196] Bununla birlikte; yapılan sulh gereği ashabın yeme-içme giyim ve barınma giderleri bir mükellefiyet olarak Kıptîlere yüklenmiş, Müslümanlara da Kıptî halkı koruma sorumluluğu verilmiştir.[197]

Mısır'a yerleşen ashab kısa sürede yerel halkla kaynaşmış, özellikle fâtihûn Arapların asırlardır dinî baskı altında bulunan Kıptîlere olan müsamahası, her türlü

---

[189] Süyûtî, *Hüsnü'l-muhâdara*, I, 237
[190] Süyûtî, *Hüsnü'l-muhâdara*, I, 220
[191] Süyûtî, *Hüsnü'l-muhâdara*, I, 235-236
[192] Süyûtî, *Hüsnü'l-muhâdara*, I, 215
[193] Süyûtî, *Hüsnü'l-muhâdara*, I, 212
[194] Söz gelimi ashabdan Kays b. Sa'd el-Ensârî, Mesleme b. Muhalled ve Alkame b. Yezîd fetih ordusuyla buraya geldikten sonra idârî; Sâib b. Hişam, Osman b. Kays ve Ka'b b. Yesâr ise kazâî vazife alarak Mısır'a yerleşmiş, Hibbân b. Ebî Cebele fıkhı tedrîsatında bulunmak, Sâib b. Hallâd da sadece bir hadisin tetkiki için Mısır'a gelmiştir. Ayrıca Müseyyib b. Hazm el-Mahzûmî, Muîd b. Abbâs gibi pek çok sahabi de Mağrib'in fethi için ülkeye uğramıştır (İbn Abdülhakem, *a.g.e*., s. 190, 203, 222, 218, 227, 230, 236, 237).
[195] İmâm, *a.g.e.,* s. 14; el-Kuzâî, Ebû Abdillah Muhammed b. Selâme b. Ca'fer (ö. 454/1062), '*Uyûnu'l-ma'ârif ve fünûnu ahbâri'l-halâ'if,* thk. Cemil Abdullah Muhammed el-Mısrî, Câmiatü Ümmü'l-kurâ, Mekke, 1415/1995, s. 293
[196] el-Belâzûrî, Ebü'l-Hasan Ahmed b. Yahya b. Câbir b. Dâvûd (ö. 279/892-93), *Fütûhu'l-büldân*, thk. Abdullah Üney et-Tabbâ, Müesesetü'l-maârif, Beyrut, 1407/1987, ss. 302-303
[197] Belâzûrî, *a.g.e*., s. 301; Kâşif, *Mısr fî fecri'l-İslâm,* ss. 44-45; Hasan, *Târîhu'l-İslâmi's-siyâsî*, I, 197

dinî ritüellerini tatbîk imkânı sunulması ve Müslümanları dahi imrendirecek şekilde, Rumların gitmesiyle boşalan idârî vazifelerde görevlendirilmelerine izin verilmesi bu konuda çok tesirli olmuştur. Ayrıca buraya yerleşen sahâbîlerin bölge halkından kişilerle evlenerek onlara dinî anlamda gösterdikleri hoşgörü, iki halk arasındaki bu bağı kuvvetlendirmiştir.[198]

Kıptîlerle Müslümanlar arasında oluşan bu bağ Kıptîlerin gün geçtikçe artan oranda Müslüman olmasıyla pekişirken, fâtihun ashab aynı zamanda Mısır'a İslâmî Arap kültürünün tohumlarının atılmasında öncü rolü oynayarak İslâm'la yeni tanışan toplumun ilk din öğreticileri olmuştur. Bununla birlikte buraya gelen ashabın hepsinin aynı bilgi birikimi ve kültürel seviyeye sahip olduğu söylenemeyeceği için, herkesin payının farklı olduğunu zikretmek gerekir. Öncelikle buraya gelen ashabın mukıllûn veya muksirûn tabakasından olmak suretiyle çoğunun hadis rivâyeti ile tanındığını, bunlar arasında iftâ veya kazâ ile iştigâl edenlerin az olduğunu zikretmek gerekir.[199]

Makrizî h. 1. yüzyılı kapsayan bu dönemde fıkıh ilminin tekevvününün, sahabe ve tabiûndan duyulan fıkhî ahkâmın yayılması suretiyle gerçekleştiğini zikretmektedir.[200] Bu noktada fıkıh ilminin ortaya çıkması ve yayılması hususunda öne çıkan sahâbileri zikretmek gerekirse, şüphesiz bu hususta öne çıkan ilk isim Mısır'ın ilk dini okulu olan Amr b. el-Âs camiisinin ilk üstadı Amr b. el-Âs'ın oğlu Abdullah b. Amr b. el-Âs' tır.[201] Mısırlılara tahdis ettiği 100'ün üzerindeki rivâyeti[202] ile hadislerin Mısır'da yaygınlaşması hususunda büyük bir role sahip olmasının yanı sıra, Mısır'ın İslâmi bu ilk döneminde fıkhın neşvu nemâ bulması ve

---

[198] Kâşif, *Mısr fî fecri'l-İslâm*, s. 189; Belâzûrî, *a.g.e*., s. 305; Mahmûd, *a.g.e*., s. 109

[199] Muhammed Muhammed el-Medenî, *Târîhu'l-fıkhî'l-İslâmî fi Mısr*, Dâru'l-kalem, Kahire, 1429/2008, s. 35; Kâşif, *Mısr fi'l-'asri'l-vülât*, s. 181

[200] Makrîzî, Ebü'l-Abbâs (Ebû Muhammed) Takıyyüddîn Ahmed b. Alî b. Abdülkâdir b. Muhammed (ö. 845/1442), *el-Mevâ'iz ve'l-i'tibar bi-zikri'l-hıtat ve'l-âsâr: el-Hıtatü'l-Makrîziyye*, 2. bs., Mektebetü's-sekâfeti'd-dînîyye, Kâhire, 1987, II, 332

[201] Tam adı İbn Amr b. el-Âs b. Vâil b. Hâşim b. Suayd b. Sa'd b. Sehm b. Amr b. Husays b. Ka'b es-Sühemî 'dir Doğum yılı kesin olarak bilinmemekle birlikte, babasının doğumundan 11 veya 12 yıl sonra doğduğuna dâir bilgiler mevcuttur. Babasından önce Müslüman olmuş, h. 65 yılında Mısır'da vefât etmiştir (Ebû İshak Cemâlüddîn İbrahim b. Ali b. Yûsuf Şîrâzî, (ö. 476/1083), *Tabakâtu'l-fukahâ*, thk. İhsan Abbas, Dâru'r-râidi'l-arabî, Beyrut, ts., s. 50; Zehebî, *Siyerü a'lâmi'n-nübelâ*, III, 79-80, 142; İbn Yunus, *a.g.e*., I, 277)

[202] İbn Abdülhakem, *a.g.e*., s. 363

yaygınlaşmasında da en etkili isimdir.[203] Abdullah b. Amr Hz. Peygamber'in hadislerin tedvinini ashaba yasaklamakla birlikte, kendisine özel izin verdiği bir sahabi idi. Muksirûn râvilerden olan hadisleri Hz. Pergamber'den aracı olmaksızın duyarak yazma imkânını bulan ilk kişi olan Abdullah, bu rivâyetleri sonradan cem' ederek iki kapak arasında toplamış ve eserini "*es-Sâdıka*" olarak isimlendirmiştir.[204] Mücâhid'den[205] gelen bir rivâyet, İbn Amr'ın Mısır'a gelirken bu kitabını da yanında getirdiği ve fetih sonrasında buraya yerleştikten sonra kitabında yazdığı hadisleri Mısırlılara tahdis ettiğini göstermektedir. Rivâyete göre Mücâhid, İbn Amr'ın yatağının altında gördüğü kitabı *es-Sâdıka*'yı eline alıp bakmak istemiş, ancak İbn Amr, özel önem verdiği bu kitaba, nedeni zikredilmemekle birlikte Mücahid'in (ö. 103/721) bakmasına izin vermemiştir. Mücahid'in doğum yılı olan 21/641'de İbn Amr'ın Mısır'da bulunduğu, Mücahid'in İbn Amr ile Hicaz'da hiç karşılaşmadığı, ayrıca Mücahid'in, Mesleme b. Muhalled'in (ö. 62/681)[206] yönetimi döneminde Mısır'a gelen bir heyet içerisinde bulunduğu ve İbn Amr'dan rivâyette bulunduğu göz önünde bulundurulursa İbn Amr'ın kitabını Mısır'a beraberinde getirdiği söylenebilir. Bu nedenle bu kitap, Mısır'a ilk ulaşan sahih hadisler konusunda ana kaynak olarak sayılmıştır.[207] Aslında Hayve b. Şurayh'tan gelen bir rivâyete göre; Abdullah b. Amr'a ait iki hadis kitabı bulunmaktadır. Bunlardan biri Hz. Peygamber'den rivâyet edilen ahkâma müteallik hadislerden müteşekkil iken, diğer kitabında, kıyamete kadar vukû bulacak hadiselerden bahseden hadisler yer alıyordu.[208] İbn Amr'dan gelen bir rivâyete göre;[209] ikinci kitabın adının *el-Vahd*

---

[203] İmam, *a.g.e*., 27; Kâşif, *Mısr fî fecri'l-İslâm*, s. 315

[204] İbnü'l-Cevzî, Ebü'l-Ferec Cemâlüddîn Abdurrahmân b. Alî b. Muhammed el-Bağdâdî (ö. 597/1201), *Saffetü's-safve*, 3. bs., Dâru'l-ma'rife, Beyrut, 1405/1985, I, 655; İbnü'l-Esîr, Ebü'l-Hasan İzzüddîn Alî b. Muhammed b. Muhammed eş-Şeybânî el-Cezerî (ö. 630/1233), *Üsdü'l-gâbe fî Ma'rifeti's-sahâbe*, Dâru İbn Hazm, Beyrut, 1433/2012, s. 720; Şîrâzî, *a.g.e*., ss. 32-33

[205] Asıl adı Ebü'l-Haccâc Mücâhid b. Cebr el-Mekkî'dir. Tâbiûnun önde gelen kıraat âlimlerinden olup, zamanının en iyi müfessiri kabul edilmiştir. H. 21'de Mekke'de doğmuş, ihtilaflı olmakla birlikte h. 103'te Mekke'de vefât etmiştir. (İbn Kesîr, Ebü'l-Fidâ' İmâdüddîn İsmâîl b. Şihâbiddîn Ömer b. Kesîr b. Dav' b. Kesîr el-Kaysî el-Kureşî (ö. 774/1373) *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, 2. bs., thk. Me'mûn Muhammed Saîd, Dâru İbn Kesîr, Beyrut, 1431/2010, X, 47; Şîrâzî, *a.g.e.*, s. 69)

[206] Tam adı Mesleme b. Muhalled el-Hazrecî el-Ensârî'dir. Yaş olarak sahabenin küçüklerinden tabiûnun ise büyüklerindendir. Mısır'ın fethine iştirak etmiş, fetih sonrası bir heyet ile geldiği Mısır'a yerleşmiş ve vefâtına kadar orada ikâmet etmiştir. Vefât tarihi olan h. 62'ye kadar 15 yıl boyunca Mısır yönetimini üstlenmiştir. (Kindî, *a.g.e*., ss. 37-38; İbn Abdülber, Ebû Ömer Cemâlüddîn Yûsuf b. Abdillah b. Muhammed en-Nemerî (ö. 463/ 1071*) el-İstî'âb fî Esmâi'l-Ashâb*, Dâru'l- fikr, Beyrut, 1426/2006, II, 231)

[207] Ahmed, *a.g.e*., ss. 23-24

[208]Makrîzî, *Hıtat,* II, 332-333

olması muhtemeldir. Kaynaklarda bu iki kitaptan hangisinin *es-Sâdıka* olduğu veya bu kitabın İbn Amr'ın üçüncü bir kitabı olup olmadığına net ve açık bir şekilde değinilmemekle birlikte rivâyetten çıkan neticeye göre; Mısırlılar, İbn Amr'ın ilk kitabında mevcut olan ahkâm, yani fıkhî müktesebâtı içeren rivâyetleri aralarında yaymak suretiyle fıkıh ilminin yayılmasını sağlamışlardır. Bununla birlikte; bazı kaynaklarda Mısırlıların, kıssa, hikâye ve enteresan haberleri dinlemeye ve gelecekte vukû bulacak hadiseleri öğrenmeye olan meylinden dolayı İbn Amr'ın fıkıhla ilgili olmayan hadis kitabına daha çok önem verdikleri zikredilmektedir. Eski Ezher şeyhlerinden Muhammed el-Medenî bu tarz hadislerin bugün dahi Mısır toplumunda çok yaygın olduğuna ve Mısırlıların İbn Amr dışındaki kimselerden de bu tarz pek çok hadis naklettiklerini ifade etmektedir. [210]

Mısırlıların ilk dönem ilmî müktesebâtında büyük bir payı olan Abdullah b. Amr fetvâ işiyle de meşgul olmuş, Mısır'da fetvâ veren ilk kişi olarak kabul edilmiştir. Ayrıca yaşadığı dönemde Medine'de Abdullah b. Ömer, Mekke'de Abdullah b. Abbas, Kûfe'de Abdullah b. Mes'ud'un konumu gibi Mısır'da fetvâ meselelerinde kendisine güvenilerek fetvâları tatbîk edilen dört kişiden biri olmuştur.[211] Kendisinin tarihi rivâyetlere olan vukûfiyetinin yanı sıra Süryanice bilmesi; Tevrat ve İncil'i okuyup anlayabilmesi ve başka dinlerde mevcut olan ahkâm ile mukâreneli olarak İslâmi prensipleri daha iyi anlaması ve yorumlamasını da sağlamıştır. [212]

İslâmi ilimlerin ve İslâm kültürünün Mısır'da yaygınlaşması hususunda Abdullah b. Amr'ın sahip olduğu paya ortak olan bir isim de Ukbe b. Âmir el-Cühenî' (ö. 58/677) dir.[213] Hz. Peygamber'in hizmetlilerinden olan Ukbe, günün

---

[209] Söz konusu rivâyete göre İbn Amr dedi ki: "*Bana bu dünyada es-Sâdıka ve el-Vahd'dan daha sevimli gelen bir şey yoktur. Sâdıka Hz. Peygamber'den (s.a.v.) (duyarak) yazdıklarımdır, el-Vahd ise yeryüzünün Amr b. el-Âs'ı doğruladıklarından ibarettir."* Dârimî, Ebû Muhammed Abdullah b. Abdurrahmân b. Fazl (ö. 255/869), *Sünen*, Dâru'l-mugnî, Riyad, 1420, I, s. 436

[210] Medenî, *a.g.e.*, s. 38

[211] Makrîzî, *Hıtat*, II, 332

[212] Ahmed, *a.g.e.*, s. 24, 26

[213] Tam adı Ukbe b. Âmir b. Abs b. Amr b. Adî b. Amr b. Rifâa b. Mevdûa b. Adî b. Ğanm b. Reb'a b. Reşdân b. Kays b. Ceheyne el-Cühenî'dir. Mükemmel bir Kur'an tilavetine sahip olup, aynı zamanda bizzat kendisi de Kur'an'ı yazmıştır. Tasavvufî bir kişiliği de olan Ukbe, bazı kaynaklarda Mısır'da yaşayan evliyâ ve keramet sahibi kişilerden biri olarak zikredilmektedir. H. 58'de vefât etmiş, Mısır'daki Mukattam mezarlığına defnedilmiştir. (İbnü'l-Esîr, *Üsdü'l-gâbe*, ss. 855-856; İbn

çoğu vaktini Hz. Peygamber ile geçirmesi ve ona olan yakınlığından dolayı başka sahâbîlerin duymadığı pek çok hadisi işitme imkânına sahip olmuş, bu nedenle pek çok hadisinde münferid kalmıştır. Bu durum gerek Mısır'da ve gerekse başka ülkelerden birçok kişinin bu tarz hadislerin tahammülü için kendisine gelmesine sebep olmuştur. Bunlardan bazıları Ebû Eyyub el-Ensârî, Câbir b. Abdullah el-Ensârî ve Abdullah b. Üneys el-Cühenî'dir.[214]

Fetih ordusu içerisinde Mısır'a gelerek sonrasında Mısır'a yerleşen Ukbe, öncelikle Mısır'da idârî vazife almış, ülkenin siyâsî karşıklığını halîfe Osman b. Affan'a bildirmek üzere Medine'ye giden Abdullah b. Sad b. Ebî Serah'a niyâbeten Mısır'ın idaresini üstlenmiş (h. 35), takriben iki yıl sonra Muâviye b. Ebî Süfyan tarafından azledilmiştir.[215] İdârî kişiliğinin yanında askerî kişiliği de olan Ukbe, azlinin ardından Bahreyn ve Rodos adasının fethinde komutanlık yapmıştır,[216]

Her ne kadar bazı muasır te'liflerde, kaynak eserlerden iktibasla Ukbe'nin fetihler akabinde Mısır'da ilmî faaliyetlerle iştigâl ettiği ve Amr b. el-Âs Camii ile evinde hadis ve fıkıh tedrîsatında bulunduğuna yönelik bilgiler mevcut olsa da,[217] biz söz konusu eserlerde böyle bir bilgiye rastlamadık. Bununla birlikte kaynaklarda fıkhî kişiliği ile ilgili olarak, fıkhî ahkâmı çok iyi bildiği ve tatbîk ettiği zikredilen Ukbe'nin,[218] fetihlerin ardından Mısır'da yaşamaya devam ettiği süre zarfında fıkhî liyâkati ile Mısırlıların fıkhî gelişimine katkı sağlamış olması kuvvetle muhtemeldir. Mısırlılara takriben yüz hadis rivâyetinde bulunmuş olması[219] ve bu hadislerin sonradan güvenilir hadis kitaplarında yer alarak ibadet, muâmelat ve ahlaka ilişkin pek çok fıkhî ahkâma delil teşkil etmiş olması bunu göstermektedir.[220] Ukbe'nin

---

Hacer el-Askalânî, Ebü'l-Fazl Şihâbüddîn Ahmed b. Ali b. Muhammed (ö. 852/1449), *el-İsâbe fî temyîzi's*-sahâbe, IV, 429-430; el-Isfahânî, Ebû Nuaym Ahmed b. Abdillah b. İshak (ö. 430/1038), *Hilyetü'l-evliyâ' ve tabakâtü'l-asfiyâ*, Dâru'l-Fikr, Kahire, 1416/1996, II, 8; Ahmed, *a.g.e.*, s. 31)

[214] İbnü'l-Esîr, *Üsdü'l-gâbe*, s. 856; Kindî, *a.g.e.*, 37; Ahmed. *a.g.e.*, s. 27

[215] İbn Tağrîberdî, *Nücûmü'z-zâhire,* I, s. 92; Kindî, *a.g.e.*, s. 37,

[216] Kindî, *a.g.e.*, s. 38; İbnü'l-Esîr, Ebü'l-Hasan İzzüddîn Alî b. Muhammed b. Muhammed eş-Şeybânî el-Cezerî (ö. 630/1233), *el-Kâmil fi't-târîh*, thk. Ebü'l-Fidâ Abdullah el-Kâdî, Dâru'l-Kütübi'l-ilmiyye, Beyrut, 1407, 1987, III, 313

[217] Ahmed, *a.g.e.*, s. 28; İmâm, *a.g.e.*, s. 29

[218] İbn Hacer, *el-İsâbe fî temyîzi's-sahâbe*, V, 429

[219] İbn Abdülhakem, *a.g.e.*, s. 518; Muvaffakuddîn b. Osman, Muvaffakuddîn Ebû Muhammed b. Abdurrahmân (ö. 615/1218), *Mürşidü'züvvâr ilâ kubûri'l-ebrâr*, thk. Muhammed Fethî Ebû Bekr, Dâru'l-Mısriyye li'l-bennâniyye, Kâhire, 1415/1995, s. 145

[220] Rivâyetlerinden bazıları için bkz. İbn Abdülhakem, *a.g.e.*, ss. 518-552

fıkıh ilmindeki liyâkati daha Hz. Peygamber dönemine dayanmakta olup, Hz. Peygamber iftâ yeteneğine güvendiği Ukbe'yi özellikle karşılıklı husûmete dayanan dâvâların çözümü için çağırmıştır. İftâ hususunda özellikle mirasa müteallik meselelerin hallinde her zaman faal olduğu görülen Ukbe, bu yönü itibariyle bazı kaynaklarda "Mısır'ın müftüsü" şeklinde tavsif edilmektedir.[221]

Mısır'ın ilk döneminde gerek fıkıh ve gerekse başka ilimlerin ilk üstadı olma şerefine nâil olan, İslâmî kültür hareketinin ortaya çıkmasında apaçık izleri bulunan Abdullah b. Amr ve Ukbe b. Âmir'in elinde pek çok fukahâ yetişmiştir. Bunlardan biri olan Süleym b. Itr et-Tüceybî (ö.75/694),[222] âbid ve müctehid kişiliği ile tanınmış, fetih vesilesiyle geldiği Mısır'a kabilesiyle birlikte yerleşmiştir.[223] Mısır'daki ilk döneminde idârî alanda faal olan Süleym, Hz. Osman döneminde Mısır'daki haraç toplama vazifesinin sorumluluğunu üstlenmiş olmakla birlikte,[224] kendisinin asıl etkin olduğu alan, yaşadığı dönemde Mısır'da neşvu nemâ bularak yayılmaya başlayan İslâmi kültür hareketidir. Kaynaklarda kıssa rivâyeti yapmasıyla şöhrete kavuştuğu ifade edilen Süleym'in, çoğu kaynakta Mısır'da bu icrâati yapan ilk kişi olduğu zikredilir.[225] Bununla birlikte Âbdullah b. Âmr ve Ukbe b. Âmir'in Süleym'den daha önce geldiği göz önünde bulundurulursa; Süleym'in kıssa rivâyeti yapan ilk kişi olmadığı, ancak onun döneminde İslâm âleminde zuhur eden siyâsî ve mezhebi bazı ihtiyaçlar mûcibince bu icrâatin hiç olmadığı şekilde geliştiği de düşünülebilir.[226] Ayrıca bazı müellifler, kıssa rivâyetinin Mısırlıların kıssa, hikâye ve enteresan haberleri dinlemeye ve gelecekte vukû bulacak hadiseleri öğrenmeye olan meylinden dolayı ortaya çıktığını, hatta bu faaliyetin h. 39'da[227] Süleym b. Itr'a tevdî edilerek maaşlı resmî bir iş hüviyetine gelmesinde söz konusu meylin müessir

---

[221] İbn Abdülhakem, *a.g.e.,* s. 552

[222] Tam adı Süleym b. Itr b. Seleme b. Mâlik b. Itr b. Vehb b. Afv. b. Muâviye İbn Haris b. Eydiân b. Sa'd b. Tüceyb et-Tücîbî'dir. Tâbiûnun ilk tabakasından olup, tâbiûnun müctehidleri arasında yer alır. İbadete düşkünlüğü ile tanınmış, h. 75'te Dimyat'ta vefât etmiştir. (Kindî, *a.g.e.,* ss. 307-308; Süyûtî, *Hüsnü'l-muhâdara*, I, 255; İbn Tağrîberdî, *a.g.e.,* I, 194; İbn Yûnus, *a.g.e.*, I, 219; İbn Hacer el-Askalânî, Ebü'l-Fazl Şihâbüddîn Ahmed b. Ali b. Muhammed (ö. 852/1449), *Ref'u'l-isr 'an kudâti Mısr,* thk. Ali Muhammed Ömer, Mektebetü'l-hâncî, Kahire, 1418/1998, s. 168)

[223] Kindî, *a.g.e*., s. 307; İbn Hacer, *Ref'u'l-isr 'an kudâti Mısr,* s. 166; İbn Yunus, *a.g.e.,* I, 218

[224] İbn Tağrîberdî, *a.g.e.,* I, 92

[225] Kindî, *a.g.e*., s. 303; İbn Hacer, *Ref'u'l-isr 'an kudâti Mısr,* s. 166

[226] Ahmed, *a.g.e.,* s. 34

[227] Kindî, *a.g.e.,* s. 303. *Ref'u'l-isr'*da h. 37, *Hıtat*'ta ise h. 38 senesi geçmektedir. Bkz. *Ref'u'l-isr 'an kudâti Mısr,* s. 167; Makrîzî, *Hıtat,* II, 253

olduğunu zikretmektedir. Bu yönüyle Süleym b. Itr, aslı olmayan, sadece tergîb ve terhîb içeren kıssa rivâyeti ile Mısır'da fıkhın gelişimi ve yayılmasında te'hire sebep olmuştur. [228]

Klasik kaynaklarda Süleym'in ilk başladığı dönemlerdeki kıssa rivâyetinin mahiyeti ve şekline yönelik bir mâ'lûmât yer almamakla birlikte mevcut rivâyetler, Osman b. Affan'ın şehid edilmesiyle İslâm aleminde ortaya çıkan siyâsî-mezhebî mücâdelelerin ve Hz. Ali ile Muaviye yanlıları arasındaki gerginliğin siyâsî ve ideolojik vaazlara büyük ölçüde zemin hazırladığı ve bu bağlamda, kıssa rivâyetinin de bu durumdan etkilediğini göstermektedir. Nitekim Sıffin Savaşı'ndan dönen Ali b. Ebî Talib, akşam namazını kıldırırken Kunut Duası'nda Muaviye ve taraftarlarına beddua etmiş, bu haberin ulaştığı Muaviye de, hükmü altındaki her yere ihbarda bulunarak kıssa rivâyetiyle mes'ul kişiler tayin edilmesi ve her sabah-akşam namazının akabinde kendisine dua etmelerini ve düşman ve muhâliflerine beddua etmelerini emretmiştir. Bu şekilde; genel manadaki kıssa rivâyeti ameliyesinin (kasasu'l-âmme) siyâsî ve mezhebî rengi de bulunan özel bir türü (kasasu'l-hâssa) ortaya çıkmış ve devletin siyâsî, mezhebî meyillerini ve kabullerini teyit edecek maaşlı kişiler tayin edilerek kıssa rivâyeti resmî bir iş hüviyetine girmiştir (h. 39). [229] Süleym'in kıssa rivâyetini siyâsî ve mezhebî menfaatin göz önünde bulundurarak icrâ etmesi, ashab tarafından da hoş karşılanmayarak sert tenkitlere maruz kalmış, ancak bu tenkitler mevcut durumu değiştirmemiştir.[230]

Süleym b. Itr'ın Mısır'daki fıkıh ilminin seyri açısından değerlendirilmesi gereken asıl yönü; h. 40'da Muaviye tarafından kendisine kadılık görevi tevdî edilerek kıssa rivâyetine kadılık görevinin de ziyâde edilmesidir.[231] Süleym, kadılık görevi süresince de ashabdan pek çok tenkit almış, kendisine yönelik tenkitlerin ana

---

[228] Medenî, *a.g.e.*, s. 38

[229] Kindî, *a.g.e.*, s. 303; İbn Hacer, *Ref'u'l-isr 'an kudâti Mısr,* ss. 166-167; İbn Dokmak, Sârimüddîn İbrahîm b. Muhammed b. Aydemer el-Alâî el-Mısrî (ö. 809/1407), *el-İntisâr li-vâsitati 'ikdi'l-emsâr*, el-Mektebetü't-ticâriyye, Beyrût, ts., s. 72; Makrîzî, Hıtat, II, 253. Kaynaklarda kıssa rivâyetinin resmî iş oluşuyla ilgili muhtelif tarihler yer almakla birlikte, biz Süleym b. Itr'ın hal tercemesinde ilgili kaynak eserlerin neredeyse hepsinin atıfta bulunduğu Kindî'nin verdiği tarihi esas aldık.

[230] Ayrıntılı bilgi için bkz. Kindî, *a.g.e.*, ss. 303-304; İbn Hacer, *Ref'u'l-isr 'an kudâti Mısr,* s. 166

[231] Kindî, *a.g.e.*, s. 303; İbn Yunus, *a.g.e.*, I, 219. Bazı kaynaklarda kadılık görevinin h. 39'da tevdî edidiği de zikredilmektedir. Bkz. İbn Tağrîberdî, *a.g.e.,* I, 194; İbn Hacer, *Ref'u'l-isr 'an kudâti Mısr,* s. 166

noktasını ise siyâsî hedefler muvacehesinde hareket etmesi oluşturmuştur. Söz gelimi; Abdullah b. Amr'dan, Muaviye'nin vefâtının ardından gelen oğlu Yezid b. Muaviye'ye beyat etmesini talep ettiğinde İbn Amr "Önceden kıssa rivâyet ederdin. Senin iki meleken vardı. Biri fetvâ vermen, diğeri zikri telkin etmendi. Sonra kadı oldun ve seni haktan bâtıla döndüren, fitneye götüren iki şeytana sahip oldun." ifadesiyle Süleym'e karşı çıkmıştır.[232]

Mısır'da yaralama diyeti (diyetü'l-cirâh) hususunda ilk hüküm veren kadı olan Süleym, ayrıca kazâya ilişkin verdiği kararları tescil ettiren ilk kadıdır. H. 60'da yirmi yıl süren kadılık vazifesinden azledilip yerine Âbis b. Said görevlendirilmiş, bundan sonra vefât edinceye kadar kıssa rivâyeti ile meşgul olmuştur. [233]

İbn Amr ve Ukbe b. Âmir'in fıkıh mecrasında yetiştirdiği bir başka isim de Âbis b. Saîd el-Murâdî'dir (ö. 68/687).[234] Ümmî bir bedevi iken ilme olan iştiyakından dolayı İbn Amr'ın yanından hiç ayrılmayarak bildiği bütün fıkhî ahkâmı kendisinden öğrenme imkânına sahip olmuş,[235] neticede Mısır'daki halîfe ve yöneticilerin kendisine iltifat ettiği, ilmî kişiliğine güvenip takdir ettikleri fakih hüviyetine kavuşmuştur. Abis'in bu durumu ashabın da dikkatini celbetmiş olacak ki, içlerinden biri, ümmî bir bedevî olmasına rağmen Abis'in neden bu denli iltifata layık görüldüğünü sorduğunda, Abis'in bütün bildiklerini öğreninceye kadar İbn Amr ve Ukbe b. Amir'le ilmî sohbetlerde bulunduğu söylenmiştir. Abis, Süleym b. Itr'ın azledilmesinin ardından Mesleme b. Muhalled'in kendisine tevdî ettiği kadılık

---

[232] Kindî, *a.g.e.*, s. 311; İbn Hacer, *Ref'u'l-isr 'an kudâti Mısr,* s. 166

[233] Kindî, *a.g.e.*, ss. 309-311; İbn Hacer el-Askalânî, *Ref'u'l-isr 'an kudâti Mısr,* ss. 167-168; İbn Dokmak, *İntisâr,* s. 72

[234] Tam adı Âbis b. Saîd el-Murâdî el-Ğudayfî'dir. Çoğu kaynakta kendisi hakkında ayrıntılı ma'lûmât mevcut olmayan Âbis, bazı kaynaklarda "Mısır'ın kadısı" olarak tavsif edilmiştir. H. 68'de vefât etmiştir. (Sem'ânî, Ebû Sa'd Abdülkerîm b. Muhammed b. Mansûr et-Temîmî (ö. 562/1166), *el-Ensâb*, 2. bs., thk. Abduuramân b. Yahyâ el-Muallimîel-Yemânî, Mektebetü İbn Teymiyye, Kahire, 1400/1980, IX, 163; İbn Hacer el-Askalânî, Ebü'l-Fazl Şihâbüddîn Ahmed b. Ali b. Muhammed (ö. 852/1449), *Tehzîbü't-Tehzîb*, thk. İbrahim Zeybek, Âdil Mürşid yy., Müessetü'r-risâle, ts., II, 250; Kindî, *a.g.e.*, s. 313)

[235] Ahmed, *a.g.e.*, s. 31

görevini (h. 60) vefâtına kadar sürdürmüş,[236] vefâtının akabinde bu görevi Büşeyr b. Nadr[237] üstlenmiştir.

Mısır'ın ilk döneminde fıkıh alanında temâyüz etmiş bir diğer isim de İbn Huceyra el-Havlânî'dir (ö. 83/702).[238] Abdülmelik b. Mervan'ın hilâfeti, Abdülaziz b. Mervan'ın valiliği döneminde öncelikle genel ve hâs türdeki kıssa rivâyeti ile vazifelendirilen İbn Huceyra, dönemin kadısı Büşeyr b. Nadr'ın vefâtının akabinde 69/688'de kadılık görevini üstlenmiş ve vefât edinceye kadar vazifesine devam etmiştir.[239] Bazı kaynaklarda İbn Huceyra'nın salt kadılık görevine ilişkin yıllık 200 dînarlık meblağın zikredilmesi, o döneme ilişkin kadıların maaşları hakkında bizlere ışık tutmaktadır[240]

Hz. Ömer, İbn Mes'ud, Abdullah b. Amr gibi fıkhî kişilikleriyle ashabın önde gelenlerinden rivâyette bulunup onların ilimlerinden istifade eden İbn Huceyra'nın fıkıh ilmindeki liyâkati ashab tarafından da ikrar edilmiş, Mekke'de Abdullah b. Abbas, Medine'de Saîd b. Müseyyeb, kendilerine bazı fıkhî meselelerin fetvâlarını soran kişilerin Mısırlı olduklarını öğrendiklerinde, "Aranızda İbn Huceyra varken bunu bana mı soruyorsun"? diyerek onun fıkhî liyâkatini te'yid etmişlerdir.[241]

---

[236] İbn Hacer, *Ref'u'l-isr 'an kudâti Mısr*, ss. 173-174; Kindî, *a.g.e.*, s. 40, 311, 312, 313

[237] Tam adı Büşeyr b. Nadr b. Büşeyr b. Amr b. Yezid b. Mülha b. Amr b. Bekr el-Müzenî'dir. Mısır'a fetih vesilesiyle gelerek yerleşen Büşeyr'e, Abdülaziz b. Mervan'ın valiliği döneminde kadılık tevdî edilmiş, vefâtına kadar görevini sürdürmüştür. H. 69'da vefât etmiştir. (Kindî, *a.g.e.*, 313; İbn Hacer, *Ref'u'l-isr 'an kudâti Mısr*, s. 97) *Ref'u'l-isr 'an kudâti Mısr*'da yıllık maaşı ile ilgili zikredilen hususlar, bizzat bu eserin İbn Huceyra bahsinde zikredileceği ve diğer kaynaklarda da geçtiği üzere, İbn Huceyra el-Havlânî hakkındadır. (Kindî, *a.g.e.*, s. 317; İbn Hacer, *Ref'u'l-isr 'an kudâti Mısr*, s. 214; a.m.l.f., *Tehzîbü't-Tehzîb*, II, 501)

[238]Tâbiûnun fakihlerinden olan Abdurrahman el-Havlânî, İbn Huceyra el-Ekber; oğlu Abdullah ise İbn Huceyra el-Asgar sıfatı ile meşhûr olmuştur. H. 83'te vefât etmiştir. (Kindî, *a.g.e.*, 313, 320; İbn Yûnus, *a.g.e.*, I, 299; İbn 'Imâd el-Hanbelî, Ebü'l-Felâh Abdülhay b. Ahmed b. Muhammed es-Sâlihî (ö. 1089/1679), *Şezerâtü'z-zeheb fî ahbâri men zeheb*, thk. Mahmud Arnavud, Dâru İbn Kesîr, Beyrut, 1406/1986, I, 341; İbn Hacer, *Tehzîbü't-Tehzîb*, II, 501

[239] Kindî, a.g.e., s. 315, 320; İbn Hacer, *Ref'u'l-isr 'an kudâti Mısr*, s. 214; İbn Yûnus, *a.g.e.*, I, 299 Kendisine kadılık görevinin ne zaman tevdî edildiği tarih kaynaklarında tam olarak zikredilmemekle birlikte, Büşeyr b. Nadr'ın vefâtının ardından vazifelendirilmesi, bazı rivâyetlerde kendisine ait h. 70 yılına ait kazâ hükümlerinin mevcut oluşu ve Kindî'nin ifadesine göre vefât edene kadar 12 yıl süresince kazâ görevini sürdürmesi, h. 69 ilâ 71'li yıllarda bu görevi üstlendiğini göstermektedir. Ayrıntılı bilgi için bkz. Kindî, *a.g.e.*, ss. 313-315, 320

[240] Kindî, *a.g.e.*, s. 317; İbn Hacer, *Ref'u'l-isr 'an kudâti Mısr*, s. 214; a.m.l.f., *Tehzîbü't-Tehzîb*, II, 501

[241] Kindî, *a.g.e.*, s. 316; İbn Hacer, *Ref'u'l-isr 'an kudâti Mısr*, s. 214; Süyûtî, *Hüsnü'l-muhâdara*, I, 295

Mısır'da fıkıh alanında özellikle rivâyetleriyle temâyüz etmiş bir diğer şahsiyet de ehl-i suffeden olması hasebiyle Hz. Peygamber'le ilmî hasbihal yapabilme imkânına sahip olan Abdullah b. el-Hâris Cez (ö. 86/705)' dir.[242] Fetih sonrasında Mısır'a yerleşmiş olan Abdullah b. el-Hâris, Amr b. el-Âs Camii'nde Mısırlılara fetvâ verir, hükmü ihtilaflı mevzular üzerinde gelenlerle münâkaşa ederdi.[243] Naklettiği yirmi hadisin çoğu ahkâm hadislerinden müteşekkildir.[244]

Ayrıca Ebû Temîm Abdullah b. Mâlik el-Ceyşânî (ö. 78/697),[245] Abdurrahman b. Useyle es-Sunabhî (ö. 80/699),[246] Mersed b. Abdullah el-Yezenî (ö. 90/708),[247] Cu'sul b. Âhân er-Ruaynî (ö. 115/733),[248] Tevbe b. Nemir el-Hadramî (ö. 120/738),[249] Bükeyr b. Abdillâh b. el-Eşec (ö. 127/744),[250] Bekr b. Sevâde (ö.

---

[242] İmâm, *a.g.e.,* ss. 29-30. Tam adı Abdullah b. el-Hâris Cez' b. Abdullah b. Ma'di Yekrib b. Amr b. Usm (Um) b. Amr b. Aveyc (Urayc) b. Amr b. Zübeyd ez-Zebeydî 'dir. Mısır'ın fethine iştirak etmiş ve sonrasında Mısır'a yerleşmiştir. Mısır'da vefât eden son sahabî olduğu zikredilmektedir. Vefât tarihi ihtilaflı olmakla birlikte râcih görüşe göre h. 86'dır. (İbnü'l-Esîr, *Üsdü'l-gâbe*, s. 651; İbn Hacer, *İsâbe fî Temyîzi's-sahâbe*, IV, 41; İbn Abdülber, *el-İstî'âb,* I, 526, 527; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, IX, 218)

[243] İmâm, *a.g.e.,* 30

[244] İbn Abdülhakem, *a.g.e.,* s. 578-587

[245] Mısır'ın fethine iştirak etmiştir. Şîrâzî onu Mısır'ın fukahâsı arasında zikretmektedir. H. 77-78'lerde vefât etmiştir. (Şîrâzî, *a.g.e*., s. 77; İbn Sa'd, *a.g.e.,* s. 516; İbn Hacer, *Tehzîbü't-Tehzîb*, II, 414)

[246] Tam adı Ebû Abdullah Abdurrahman b. Useyle b. Asel b. Assâl es-Sunabhî'dir. Mısır'a fetih için gelen tâbiûndandır. Şirazi'de Mısır fukahâsından olduğu zikredilmekle , diğer kaynaklarda sadece bazı fukahâya rivâyette bulunmanın dışında fıkhî kişiliğine yönelik bir ma'lûmat mevcut değildir. H. 80'lerde vefât etmiştir. (Şîrâzî, *a.g.e.,* s. 77; İbn Sa'd, *a.g.e.,* IX, 515; İbn Hacer, *Tehzîbü't-Tehzîb*, II, 533)

[247] Tam adı Ebü'l-Hayr Yezîd b. Abdillah el-Yezenî'dir. Mısır'da fetvâ işiyle meşgul olmuş, bir dönem İskenderiye'nin kadılık vazifesini üstlenmiştir. Yaşadığı dönemin Mısır müftüsü olan Mersed'i, dönemin halîfesi Abdülaziz b. Mervan çağırarak fetvâ vermesini talep ediyordu. Mısır'ın ilk dönem meşhûr fakihi Ukbe b. Âmir'in elinde yetişmiş ve halefi meşhûr fakih Yezid b. Habib kendisinden rivâyette bulunmuştur. H. 90'da vefât etmiştir. (Şîrâzî, *a.g.e.,* s. 78; İbn Sa'd, *a.g.e.,* s. 517; İbn I'mad, *a.g.e.,* I, 359; Süyûtî, *Hüsnü'l-muhâdara*, I, 296)

[248] Tam adı Ca'sel b. Âhân b. Saîd er-Ruaynî, el-Kıtbânî'dir. Mısırlı tâbiûn fukahâsından olup Ömer b. Abdilaziz döneminde fıkıh tedrîsatı ve kadılık vazifesi için Afrika'ya gönderilmiştir. H. 115'te vefât etmiştir. (İbn Hacer, *Tehzîbü't-Tehzîb*, I, 299; Süyûtî, *Hüsnü'l-muhâdara*, I, 298)

[249] Tam adı Tevbe b. en-Nemir b. Harmele b. Sa'leb b. Rebî'a b. Nemir b. Şâcî b. Nemir b. Şerah el-Hadramî'dir. Künyesi el-Hadramî, Yemen'in Hadramevt şehrine nispetle söylenmiştir. Velid b. Rıfâa tarafından h. 115'te kendisine Mısır valiliği tevdî edilen Tevbe b. en-Nemir, vakıfları ailelerden alıp fakirlere verme girişiminde bulunan (h. 118) ilk Mısır kadısıdır. 120/738'de vefât etmiştir. (Kindî, *a.g.e.,* ss. 346-347; Makrîzî, Ebü'l-Abbas (Ebû Muhammed) Takıyyüddin Ahmed b. Alî b. Abdülkadir b. Muhammed (ö. 845/1442), *el-Mukaffa'l-kebîr*, thk. Muhamed Ya'lâvî, Dâru'l-Garbi'l-İslâmî, Beyrut, 1411/1991, II, 622; İbn Hacer, *Ref'u'l-isr 'an kudâti Mısr,* ss. 109-111; Sem'ânî, *a.g.e.,* IV, 159)

[250] Mısır'daki tâbiun fukahânın küçüklerinden olup, pek çok sahabi ve tâbiundan fıkıh dersleri almıştır. Fıkıh ilmine vukûfiyeti sebebiyle kendisine de fıkıh tahsili amacıyla pek çok fıkıh talebesi gelmiş, bunlar arasında Yezîd b. Ebû Habîb, Amr b. el-Hâris ve Leys b. Sa'd gibi isimler öne

128/745)[251] tabakat kitaplarında bu dönemin Mısırlı fukahâsı arasında zikredilmektedir.

Bütün bu fukahânın yanı sıra Emeviler'in son döneminde liyâkatini tamamlamış bir isim de tâbiûndan Yezîd b. Ebû Habîb el-Ezdî (ö. 128/746)[252] dir. Kureyş'in Benî Amir b. Lüey kolunun azatlı kölesi iken,[253] tâbinunun Mısırlı meşhûr fukahâsı olma payesine yükselen Yezîd b. Ebû Habîb, fıkhî kişiliğinin tekevvününde Abdullah b. Hâris el-Cez' ez-Zübeydî (ö. 86/705), Mersed b. Abdullah el-Yezenî (ö. 90/708), Ebû Vehb el-Ceyşânî, İkrime el-Berberî (ö. 105/723), Ata b. Ebî Rebah (ö. 114/732), İbn Ömer'in kölesi Nâfi' (ö. 117/735) ve Ali b. Rebah el-Luhamî (ö. 117/735), Bükeyr b. Abdillah b. el-Eşec (ö. 127/744) gibi sahâbî ve tâbiûn âlimlerinden istifade etmiş, onlardan ilim tahsil ederek hadis rivâyetinde bulunmuştur.[254]

Hadis ve fıkıh alanlarındaki müktesebâtının yanı sıra takvası ile de tanınan Yezid, hadis âlimleri tarafından ittifakla sika ve hüccet kabul edilmiş,[255] Hicaz başta olmak üzere Mısır'a dışardan hadislerin getirilmesi hususunda önemli bir rol

---

çıkmıştır. Fıkıh ilmindeki liyâkatinden dolayı birçok iltifata mazhar olan Bükeyr hakkında Abdullah b. Vehb, İmâm Mâlik'in Bükeyr'i âlimler arasında saydığını ifade etmektedir. Kaynaklarda ihtilaflı olan vefât tarihi h.122 veya h.127 olarak zikredilmektedir. (Zehebî, *Siyerü a'lâmi'n-nübelâ,* VI, 170-174; Şîrâzî, *a.g.e*., s. 78; İbn I'mad, *a.g.e.*,II, 95; İbn Hibbân, Ebû Hâtim Muhammed b. Hibbân b. Ahmed el-Büsti (ö. 354/965), *Meşâhîru'l- 'ulemâi'l-emsâr*, Beyrut, Dâru'l-kütübi'l-ilmiyye, 1416/1995, ss. 220-221

[251] Tam adı Bekr b. Sevâde el-Cüzzâmî b. Semâme el-Mısrî'dir. Yaşadığı dönemin Mısır müftüsü olan Bekr b. Sevâde'nin, bazı kaynaklarda Ömer b. Abdilaziz tarafından fıkıh tedrîsatı için Afrika'ya gönderildiği zikredilmektedir. H. 128'de vefât etmiştir (Süyûtî, *Hüsnü'l-muhâdara*, I, 298; İbn Hacer, *Tehzîbü't-Tehzîb*, IV, 408)

[252] Tam adı Ebû Recâ Süveyd el-Ezdî el-Mısrî'dir. Sudan'ın Dongola şehrindendir. Hem annesi, hem de babasının köle olması, dolayısıyla kendisi de köle olarak doğup, daha sonra azad edilmiştir. H. 128'de vefât etmiştir.(İbn Hacer, *Tehzîbü't-Tehzîb*, IV, 408; İbn Sa'd, *a.g.e.*, IX, 520; Makrîzî, *Hıtat*, II, 333. Bazı muasır kaynaklarda (Ahmed Emîn, *Fecrü'l-İslâm*, Müessesetü'l-hindâvî, Kahire, 2012, s. 209; Huveyrî, *a.g.e*., s. 91) sadece Ebû Recâ künyesi ile Yezid b. Ebû Habîb'ten farklı bir fakihten söz edilse de, tabakat eserlerine istinaden dikkatli bir inceleme yapıldığında ikisinin de aynı kişi olduğu görülmektedir.)

[253] İbn Hacer, *Tehzîbü't-Tehzîb*, IV, 408; İbn Sa'd, *a.g.e*., IX, 520. İbn Yûnus'un *Târih*'i ve *Tehzîbü'l-Kemâl*'de Şerîk b. et-Tufeyl'in kölesi olduğu geçmektedir. Bkz. İbn Yunus, *a.g.e*., I, 509; Hazrecî Ensârî, Safiyyüddîn Ahmed b. Abdullah el-Hazrecî el-Ensârî (ö. 923/1517), *Hülâsatu Tehzîbi Tehzîbi'l-Kemâl fî Esmâi'r-ricâl*, Matbaatu'l-kübrâ, Kahire, 1301/1883, I, 430; el-Buhârî, Ebû Abdillah Muhammed b. İsmaîl b. İbrahim b. el-Cu'fî (ö. 256/869), *et-Târîhu'l-kebîr*, thk. Hâşim en-Nedvî vd., Dâiratü'l-maarifi'l-Osmâniyye, yy., ts., VIII, 332

[254] Zehebî, *Siyerü a'lâmi'n-nübelâ,* VI, 31; İbn Hacer, *Tehzîbü't-Tehzîb*, IV, 408

[255] el-Mizzî, Ebü'l-Haccâc Cemâlüddîn Yûsuf b. Abdirrahman b. Yûsuf (ö. 742/1341), *Tehzîbü'l-Kemâl fî esmâi'r-ricâl*, thk. Bessâr Avvâd Ma'ruf, Müessestü'r-risâle, Beyrut, 1413/1992, XXXIII, 106; Zehebî, *Siyerü a'lâmi'n-nübelâ,* VI, 31

oynamıştır.[256] Kaynaklarda her ne kadar Mısırlıların tergîb, fiten ve melahim türünden hadisler ile meşgul iken Yezid ile birlikte fıkhın yayılmaya başladığı; bu bağlamda Yezid'in helal-haram ile fıkhî meseleler üzerinde konuşan ilk kişi olduğu zikredilse de,[257] yukarıda Yezid b. Ebû Habib'den önce fıkhın Mısır'daki gelişimi hususunda faal olan kişiler hakkında bilgi verilirken izah edildiği üzere, bu ifade Yezid öncesinde fıkhî rivâyetlerin bilinmediği veya fıkhın Mısır'da tekevvünü ve intişarı gayesiyle icrâatler yapılmadığı şeklinde değerlendirilemez, sadece fiten ve melahim tarzı hadislern Mısır halk kültüründe yaygın olduğunu göstermektedir.

İlimlerin teşekkül devrinde yaşamış olan Yezid'in, dönemin özelliklerini yansıtacak şekilde fıkıh ve hadis tedrîsatını birlikte yürüttüğü, fıkıh tedrîsatında hadisler, sahabe görüşleri ve ilk devir uygulamalarını naklettiği, Mısır'da Leys b. Sa'd (ö. 175/791) ve Abdullah b. Lehîa (ö. 174/790)[258] ile gelişen ilk devir fıkıh öğretiminde önemli bir basamak teşkil ettiği söylenebilir.[259] Yezid'in en önemli öğrencisi olan müstakil bir mezhep sahibi Leys b. Sa'd, Yezid'den, "efendimiz, âlimimiz" şeklinde övgüyle bahsetmiştir. [260] Yezid, Ömer b. Abdilaziz'in hilâfeti döneminde kendisine resmî olarak fetvâ vazifesi tevdî edilen üç kişiden biridir.[261]

---

[256] Hüseyin Akgün "Bölgelerarası Rivâyet Farklılıkları Açısından Mısır'daki Hadis Kültürünün Tahlili (Yezid b.Ebû Habîb'in (ö.128) Rivâyetleri Özelinde", *Amasya Üniversitesi İlâhiyat Fakültesi Dergisi*, 2015, c. 3, sy. 5. 2005, s. 14

[257] İbn Yunus, *a.g.e.,* I, 509; Makrîzî, *Hıtat*, II, 333; İbn Hacer, *Tehzîbü't-Tehzîb*, IV, 408
Goldziher, kaynaklarda geçen bu ve diğer ifadelerden hareketle, fıkhın I. yüzyılda gelişmemiş olduğunu ve halk tarafından bilinmediğini savunarak, bu hadislerin burada uydurulmuş olabileceğini îmâ etmektedir.(Hüseyin Akgün, *Goldziher ve Hadis*, Araştırma Yayınları, Ankara, 2014, ss. 116-118, 213-214) Oysaki kaynaklardaki bu ifadeler, fıkhî hadislerin Yezid b. Ebî Habib öncesinde bilinmediğini anlatmamakla birlikte, hadislerin bölgede uydurulmuş olduğu iddiasına da mesned teşkil etmez. (Akgün, *a.g.m.,* dp., 31)

[258] Tam adı Ebû Abdirrahmân Abdullah b. Lehîa b. Ukbe b. Lehîa el-Hadramî el-Ğâfigî el-Mısrî'dir. Aslen Yemen'in Hadramevt şehrinden olduğu için Hadramî olarak da isimlendirilmiştir. Özellikle çokça hadis rivâyetinde bulunmasıyla meşhûr olan Abdullah b. Lehîa, rivâyet hususunda zayıf kabul edilmiştir. Halîfe Ebû Ca'fer Mansûr dönmeminde, h. 155'te Mısır kadılığına getirilmiş, h. 164'te azledilmiştir. O döneme kadar kadılar valiler tarafından atanmışken, Abdullah halîfe tarafından kadılık görevine getirilen ilk kişidir. H. 174'te vefât etmiştir.(İbn Hallikân, Ebü'l-Abbâs Şemsüddîn Ahmed b. Muhammed b. İbrâhîm b. Ebî Bekr b. Hallikân el-Bermekî el-İrbilî (ö. 681/1282), *Vefeyâtü'l-a'yân ve enbâ'ü enbâ'i'z-zamân*, thk. İhsân Abbâs, Dâru Sâdır, Beyrut, 1972, III, 38-39

[259] Tuncay Başoğlu, "Yezid b. Ebû Habîb", *DİA,* XXXXIII, 518

[260] Zehebî, *Siyerü a'lâmi'n-nübelâ,* VI, 32; İbn Tağriberdî, *a.g.e.,* I, 308; İbn Hacer, *Tehzîbü't-Tehzîb*, IV, 408; Mizzî, *a.g.e.,* XXXIII, 104

[261] İbn Hacer, *Tehzîbü't-Tehzîb*, IV, 408; Süyûtî, *Hüsnü'l-Muhâdara*, I, 299; İbn Yunus, *a.g.e.,* I, 509; Safiyyüddîn el-Hazrecî, *a.g.e.,* I, 430-431; Makrîzî, *Hıtat,* II, 333

Yezid'in fıkıh ilminde herhangi bir eseri olduğu bilinmemekle birlikte, h. 4. asır müerrihi olan Kindî'nin, Yezid'in Mısır'ın İslâm sonrası tarihine yönelik ilk te'lif yapan kişi olduğunu zikretmesi[262] ve fiten, savaşlar ve hassaten Mısır'ın fethi, ahvâli ve yöneticileriyle ilgili rivâyetlere muttalî olması hasebiyle *Kitâbü'l-vülat ve kudâtuhâ* eserinin önemli kaynakları arasında yer alması, ona ait rivâyetlerden meydana gelen bir tarih eserinin, en azından 4./10. asır başlarına kadar mevcut olduğuna işaret ettiği söylenebilir. [263]

Zehebî, bu döneme ilişkin Amr b. el-Hâris ile Leys b. Sa'd'ın Yezid'den rivâyetlerde bulunduğunu, Abdullâh b. Ebî Ca'fer'in de (ö. 129/746) fukahânın önde gelenlerinden olduğunu zikretmekle birlikte[264] diğer kaynaklardan bu kişiye dâir bir ma'lûmât edinemedik.

İslâmlaşma ve dinî ilimleri tanıma sürecinde daha çok erken bir süreci ifade eden bu dönem Mısır'ında, halîfeler, halkın dinî ilimlere vukûfiyetini sağlamak amacıyla özel olarak Mısır'a mütehassıs kişiler de göndermişlerdir. Bu minvalde Mısır'a ehemmiyet veren Ömer b. Abdilaziz, halka sünneti öğretmesi için İbn Ömer'in azatlısı Nâfî'yi (ö. 117/735)[265] göndermiştir.[266] Kaynaklarda her ne kadar Nâfî'nin sünnet tedrîsatı amacıyla gönderildiği ifade edilse de,[267] müftü niteliğini hâiz Medine'nin bir âlimi olarak[268] öğrencileri arasında Mâlik b. Enes, Leys b. Sa'd, Evzâî ve İbn Şübrüme gibi fukahânın bulunması[269] ve Buhârî'nin ifadesiyle kendisinden gelen en sahih senedlerin Mâlik-Nâfi'-İbn Ömer'den oluşan fukahâ

---

[262] İbn Zûlâk, Ebû Muhammed b. el-Hasan b. İbrâhîm b. el-Hüseyn el-Leysî el-Mısrî (ö. 387/997), *Fezâ'ilü Mısr ve Ahbâruhâ*, thk. Ali Muhammed Ömer, yy., ts., s. 28

[263] Emîn, *Fecrü'l-İslâm*, s. 209; Muhammed Kâmil Huseyn, *Edebü Mısri'l-İslâmiyye*, Dâru'l-fikri'l-arâbî, yy., ts., s. 42

[264] ez-Zehebî, Ebû Abdillah Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed b. Osman et-Türkmânî (ö. 748/1348), *Târîhu'l-İslâm ve vefeyâtü'l-meşâhîr ve'l-A'lâm*, thk. Beşşâr Avvâd Ma'rûf, Dâru'l-garbi'l-İslâmî, Beyrut, 1424/2003, III, 442

[265] Tam adı Ebû Abdillah Nâfi' b. Hürmüz (Sercis, Kâvus) el-Kureşî el-Adevî el-Medenî'dir. Endülüs veya Nîşaburlu olduğu zikredilen Nâfi'; Abdullah b. Ömer, Ebû Hureyre, Ebû Saîd el-Hudrî, Hz. Aişe, Ümmü Seleme ve daha pek çok kişiden rivâyette bulunmuş, ayrıca Leys b. Sa'd, Evzâî, Mâlik b. Enes, İbn Şihâb ez-Zührî ve daha pek çok kişiye bizzat rivâyette bulunmuştur. 117/735'te vefât etmiştir. (Mizzî, *a.g.e.*, XXIX, 298-305; ez-Zehebî, Ebû Abdillah Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed b. Osman et-Türkmânî (ö. 748/1348), *Tezkiretü'l-huffâz,* Dâru'l-maârifi'l-Osmânî, Haydarabad, 1377/1958, I, 99-100

[266] Zehebî, *Siyerü a'lâmi'n-nübelâ*, V, 97

[267] İbn Hacer, *Tehzîbü't-Tehzîb*, IV, 211

[268] Zehebî, *Siyerü a'lâmi'n-nübelâ,* V, 95

[269] Mizzî, *a.g.e.*, XXIX, 304

silsilesiyle ulaşmış olması,[270] onun fıkıh ilmiyle irtibatını göstermektedir. Neticede Nâfi'nin fıkhî alanda da donanımlı bir kişi olarak, halkın fıkhî gelişimine katkı sağlamış olabileceğini söylemek mümkündür.

Çoğunluğu fetih vesilesiyle Mısır'a gelen veya bizzat Mısır'da yetişen ilk dönem fukahâsının fıkhın teşekkülü ve intişarında büyük bir bir pay sahibi olduğu gerçektir. Bu fukahânın elinde yetişen Mısırlılar da kısa zamanda fıkhî liyâkatini tamamlayarak bundan sonraki süreçte fıkıh ilminde derinleşmeye devam etmekle birlikte, üstadlarından fıkhî tedrîsat sancağını alarak yeni fetih bölgelerine gönderilmişlerdir. Bu bağlamda, kendisi de bizzat müctehid seviyesine ulaşmış biri olarak fıkhî kişiliğiyle tanınan ve diğer Emevî halîfelerinin aksine fıkhî ahkâmı ve prensipleri hayatın her alanına tatbîk hususunda gayret gösteren Ömer b. Abdilaziz[271]döneminde; Hibbân b. Ebû Cebele,[272] Mevheb b. Had, Ebû Ayyâş el-Meâfirî,[273] İsmâîl b. Ubeydullah el-Kuraşî, Talef b. Câbân, Bekr b. Sevâde, Abdurrahman b. Rafi et-Tenuhî,[274] Abdullah b. Yezîd[275] ve Saîd b. Mes'ud et-Tücîbî'nin içlerinde olduğu on kişilik bir fukahâ grubunun, fıkhî faaliyetlerde bulunmaları amacıyla Mısır'dan yeni fethedilen İfrikıya'ya (Kayrevan)[276]

---

[270] Zehebî, *Siyerü a'lâmi'n-nübelâ*, V, 97

[271] Mısır'ın Halvan şehrinde doğan Ömer b. Abdilaziz, ilim tahsili için babası tarafından gönderildiği Medine'den âlim ve müctehid vasfıyla muttasıf olmuştur. Bir süre Şam'da yaşadıktan sonra Medine'ye geri dönerek Medine'nin yedi yıl boyunca yöneticiliğini yapmış, h. 99'da üstlendiği halîfeliği h. 101'de vefât edinceye kadar devam ettirmiştir. (es-Süyûtî, Ebü'l-Fazl Celâlüddîn Abdurrahmân b. Ebî Bekr b. Muhammed el-Hudayrî, (ö. 911/1505), *Târîhu'l-Hulefâ'*, Dâru İbn Hazm, Beyrût, 1424/2003, ss. 182-183; Hasan, *Târîhu'l-İslâmi's-siyâsî,* I, 265, 267, 269)

[272] Ebü'n-Nasr Hibbân b. Ebû Cebele el-Kuraşî'dir. Mısırlı Benî Abdi'd-dâr ailesinin kölesiydi. Abdullah b. Abbas, Abdullah b. Ömer ve Abdullah b. Amr'dan rivâyetlerde bulnumuştur. H. 122 veya 125'te Afrika'da vefât etmiştir. (İbn Yunus, *a.g.e.,* ss. 103-104; Mizzî, *a.g.e.*, V, 332-333; İbn Hacer, *Tehzîbü't-Tehzîb*, I, 344; Buhârî, *a.g.e.,* III, 90)

[273] Tam adı Ebû Ayyâş b. Nu'mân el-Meâfirî'dir. Câbir b. Abdullah, Ebû Hureyre, Hz. Ali'den rivâyetlerde bulunmuş, ayrıca Yezîd b. Ebû Habîb, Bekr b. Sevâde'ye bizzat rivâyette bulunmuştur. (İbn Hacer, *Tehzîbü't-Tehzîb*, IV, 569; İbn Yunus, *a.g.e.,* I, 523)

[274] Tam adı Ebü'l-Cehm (Ebü'l-Hacer) Abdurrahmân b. Râfi' et-Tenûhî'dir. Afrika'ya gönderilerek kadılık vazifesini üstlenmiştir. İbn Yunus, Süleyman b. Abdülmelik'in hilâfetinin (h. 96-98) ortalarında vefât ettiğini zikretmiştir. Buna göre takriben h. 97'de vefât ettiği söylenebilir. Bununla birlikte h. 113'te vefât ettiği de zikredilmektedir (İbn Hacer, *Tehzîbü't-Tehzîb*, II, 503).

[275]Tam adı Ebû Abdirrahmân Abdullah b. Yezîd el-Meâfirî'dir. Abdullah b. Ömer, Abdullah b. Amr, Ukbe b. Âmir'den rivâyetlerde bulunmuştur. H. 100 tarihinde vefât etmiştir. (İbn Yunus, *a.g.e.,* s. 100)

[276] *Riyâzü'n-nüfûs*'ta Tunus'un Kayrevan şehrinde yaşadığı ve buraya gönderilen on kişi içerisinde yer aldığı zikredildiğine göre, diğer kaynaklarda zikredilen Afrika'dan muradın Kayrevan şehri olması muhtemeldir. Ebû Bekr Abdullah b. Muhammed el-Mâlikî, *Riyâzü'n-nüfûs*, thk. Beşîr el-Bekkûş, Dâru'l-garbi'l-islâmî, Beyrut, 1414/1994, I, 111-112

gönderilişini zikretmek gerekir.[277] Her ne kadar klasik ve muasır bazı kaynaklarda Hibban'ın Hz. Ömer tarafından Mısır'a gönderildiği zikredilse de, iktibas yapılan ana kaynaklar değerlendirildiğinde bu bilginin galat olduğu ortaya çıkmaktadır.[278]

Hulefâ-i râşidîn ile Emevîler dönemini kapsayan ve Mısır'ın fıkıh ilmindeki başlangıç dönemini ifade eden süreçte, görüldüğü üzere, hem fıkıh ilminin temelleri atılmış, hem de bu konuda çok hızlı bir gelişme kaydedilmiştir. Bundan sonraki süreçte yerel fukahâdan beslenmenin yanı sıra özellikle muhtelif bölgelerden gelecek fukahâ ile farklı fıkhî eğilimleri de tanıma imkânına sahip olacak Mısır, kısa zamanda kendisine has bir fıkhî kişiliğe sahip olacaktır.

C. Ta'rib (Araplaştırma) Hareketleri

Araplarla Mısırlılar arasındaki bağ, her ne kadar daha İslâm öncesinde bazı Arap kabilelerinin buraya yerleşmesi ve muhtelif ülkelerdeki Araplarla Mısırlılar arasındaki ticârî ilişkilerle başlamış olsa da,[279] söz konusu ilişkinin Mısır'ın dinî, iktisâdî, kültürel ve ictimâî ahvâline tesiri, ülkenin fethiyle birlikte gerçekleşmiştir. Fethin neticelenmesinin akabinde fâtihûn Araplar'ın çoğunun Hz. Ömer'in izlediği siyasetin bir neticesi olarak Mısır'ın merkezî ve askerî bölgeleri olan Fustat

---

[277] İbn Yunus, *a.g.e*., ss. 103; Mizzî, *a.g.e*., V, 333; İbnü'l-Faradî, Ebü'l-Velîd Abdullah b. Muhammed b. Yusuf el-Kurtubî el-Ezdî (ö. 403/1013) *Târîhu 'ulemâ'i'l-Endülüs*, thk. Beşşâr Avvâd Ma'rûf, Dâru'l-garbi'l-İslâmî, yy., 1429/2008, I, 180; Ebü'l-Arab Muhammed b. Ahmed b. Temîm et-Temîmî (333/945), *Tabakâtu 'Ulemâ'i İfrîkiyâ*, yy., ts., ss. 20-21

[278] İbn Hacer Hibban ile ilgili olarak *Tehzîbü't-Tehzîb*' de genel bir ifadeyle Ömer'in bir grupla birlikte Hibban'ı fıkıh tedrîsatı için Mısır'a gönderdiğini zikretmekle birlikte (İbn Hacer, *Tehzîbü't-Tehzîb*, I, 344), *İsâbe*'de İbn Yunus'tan yaptığı yanlış iktibasla bu konuya açıklık getirerek Hibbân'in Hz. Ömer tarafından Mısır'a gönderildiğini zikretmektedir. (İbn Hacer el-Askalânî, Ebü'l-Fazl Şihâbüddîn Ahmed b. Ali b. Muhammed (ö. 852/1449), *el-İsâbe fî temyîzi's-sahâbe*, Mektebetü'l-asriyye, Beyrut, 1433/2012, s. 284) İbn Yûnus, Mısır'da İbn Amr, Ukbe b. Âmir gibi fıkhı alanında temayüz etmiş isimler varken Hibbân'ın Mısır'a gönderildiği bilgisinin pek de makul olmadığını zikretmekle birlikte, bu bilginin meşhûr olmadığına da değinir. Meşhûr, güvenilir ve mütevâtir mâ'lûmât olarak, Hibban'ın, Ömer b. Abdilaziz tarafından Mısır'dan Afrika'ya gönderildiğini zikreder. (İbn Yûnus, *a.g.e.,* s.104)
Süyûtî de tahkik etmeksizin bu yanlış iktibasa yer vermiş (Süyûtî, *Hüsnü'l-muhâdara*, I, 190), modern bazı eserler de Süyûtî'den alıntıyla bu yanlış bilgiyi devam ettirmişlerdir. Bkz. Huveyrî, *a.g.e*., s. 90; Cemâl Muhtâr, "el-'Asru'l-mutavassıt", *Mevsû'atü Târîhu Mısr 'abra'l-usûr*, el-Hey'etü'l-Mısriyyetü'l-âmme, Kahire, 1997, s. 108; Seyyid Abdülazîz Sâlim, Seher es-Seyyid Abdülazîz Sâlim, *Târîhu Mısri'l-İslâmiyye hattâ nihâyeti'l-'asri'l-Fâtımî*, Müessetü şebâbi'l-câmia, İskenderiyye, 2002, s. 107

[279] Memdûh Abdurrahmân Abdürrahîm er-Raytî, *Devrü'l-kabâili'l-arabiyye fî saîdi Mısr münzü'l-fethi'l-İslâmî hattâ kıyâmi'd-devleti'l-Fâtımiyye ve eserühâ fi'n-nevâhî's-siyâsiyye ve'l-iktisâdiyye ve'l-ictimâiyye ve's-sekâfiyye*, Mektebetü Medbûlî, Kahire, ts., ss. 29-30; Şâhîn, Rıfâî, *a.g.e*., s. 29

(bugünkü Kahire),[280] İskenderiye[281] ve stratejik bazı bölgelere yerleşerek sadece askerî hizmetlerle iştigâl etmişler, ilerleyen zamanlarda sanayi, ziraat ve ticaretle uğraşmalarına izin verilmiştir.[282] Bu dönemde Mısır'da iskân eden Arapların şehirlerde yoğunlaşması, İslâm'ın sadece şehirlerde yayılmasına olanak sağlamıştır.[283] Bununla birlikte hulefâ-i râşidîn dönemiyle başlamak suretiyle, fethedilen Mısır'da halkın İslâm dini ve kültürüne aşina olmasını kolaylaştırmak adına, özellikle Hicaz ve Yemen'den pek çok Arap kabilesi[284] Mısır'a getirilmiştir.[285]

---

[280] Fustat kelimesinin iştikâkı ile ilgili ihtilaf mevcuttur. İbn Kuteybe her şehrin "Fustat" olarak tesmiye edilmesi sebebiyle, bu şehre de Fustat denildiğini zikrederken; Zemahşerî'ye göre, "Fustat", bina dikmek anlamında olup, mânâca Amr b. el-'Âs'ın fetih esnasında çadırını buraya kurdurtmasına hamledilmiştir. Fetih sonrasında h. 21 tarihi itibariyle Fustat'a yerleşmeye başlayan her Arap kabilesi için özel bir mahalle tayin edilmişti. (Kalkaşendî, *a.g.e.*, III, 330-331; İbn İyas, *a.g.e.*, I,12; İbn Dokmak, *İntisâr*, s. 2; Makrîzî, *Hıtat*, I , 264; Stanly Lane Poole, *Sîretü'l-Kahira*, terc. Hasan İbrâhîm Hasan, Alî İbrâhîm Hasan, İdvâr Halîm, el-Hey'etü'l-el-Mektebetü'l-usrâ, yy., ts., s. 54) Bununla birlikte Kâşif'e göre, Fustat kelimesi Latince "askerî bölge" anlamında isti'mal edilen "Fossatum" kelimesinden müştak olup, Romalılar tarafından şehir bu kelime ile tesmiye edilmiş, Araplar da fetih sonrası kelimeyi anlamını muhâfaza etmek suretiyle kabullenmişlerdir (Kâşif, *Mısır fi'l-'asri'l-vülât mine'l-fethi'l-'arabî lâ kıyâmi'd-devleti't-Tûlûniyye*, s. 139; a.m.l.f., *Mısr fî fecri'l-İslâm*, s. 244) Fustat şehri, ona yakın Kahire şehri 358/969 tarihinde tesis edilene kadar, yani üç asırdan fazla Mısır'ın başkentliğini yapmış, bundan sonra da ülkenin ticârî başkent olma vasfını sürdürmüştür. (Poole, *Târîhu Mısr fî'l-'usûri'l-vüstâ*, s. 68)

[281] Amr b. el-'Âs, İskenderiye fethedildiğinde, bu bölgedeki evlerin Rumlar tarafından terkedildiğini ve Kahire'ye göre mimari açıdan daha yerleşik ve estetik olduğunu görünce, ülkenin başkenti olarak İskenderiye'yi tayin etmek istediyse de, Hz. Ömer, Hicaz ile Mısır'ın merkez teşkilatı arasına girecek Nil nehrinden dolayı bunu reddetmiş, Kahire başkent olmuştur. (Makrîzî, *Hıtat*, I, 264) Fetih sonrasında Arapların Kahire'de daha fazla iskan edilmeleri sebebiyle, özellikle Kahire, tam bir İslâmî Arap şehri hüviyetine bürünmüşken, Rumlar, Yahudiler ve Kıptîler İskenderiye'de yoğunlaşmışlardır. (Sâlih, *a.g.k.*, s. 49)

[282]Çoğu kaynakta bu doğrultuda bilgi yer almakla birlikte, Mu'nis bu hususa bir şerh düşerek söz konusu yasağın sadece asker kesimi için mümkün olabileceğini ve halk için muhtemel görünmediğini, Arap halkının bilakis yerel halkın içerisine dahil olarak ziraatle iştigâl ettiklerini ve arada husule gelen irtibat dolayısıyla Kıptîlerin İslâmlaşmasında en önemli rolün bu Araplara ait olduğunu zikreder. (Hüseyn Mu'nis, "Târîhu Mısr mine'l-fethi'l-'Arabî hattâ ilâ en dahalehe'l-Fâtımiyyûn*", Târihu'l-hadârati'l-Mısriyye*, Mektebetü Mısr, yy., ts., II, 365)

[283] Mahmûd, *a.g.e.*, s. 113; Yümnâ Rıdvân, *Târîhu Mısri'l-İslâmiyye hattâ Nihâyeti'l-'asri'l-Fâtımî*, Matbaatu'l-Feyrûz, Feyyum, ts., ss. 45-46 Hz. Ömer fethin ilk dönemlerinde askerî alanda mahir Arap halkının bu meziyetini kaybetmemesi için, fethedilen bölgelere yerleşen Müslümanların merkezi ve askerî bölgelerde iskân etmelerini istemiş, cihad ruhunu yitirmemeleri ve yerleşik hale geçerek kendilerini yapılacak sonraki fetihlerden alıkoymaması için ticaret ve ziraat ile iştigâl etmelerine izin vermemiştir. Bununla birlikte Hz. Ömer döneminin sonları itibariyle bu uygulamanın devam edilmesi mümkün olmamış, fâtihûn Arapların ticaret, ziraat ve sanayi ile de iştigâl etmelerine izin verilmiştir. Bu iznin zamanla Hz. Ömer'in düşündüğü gibi Müslümanları fetihlerden alıkoyması ile neticelenmesi üzerine Emevî halîfesi Abdülmelik b. Mervan zorunlu askerlik uygulamasını çıkarmıştır. (Rıdvân, *a.g.e.*, ss. 46-47; Kâşif, *Mısır fi'l-'asri'l-vülât mine'l-fethi'l-'arabî ilâ kıyâmi'd-devleti't-Tûlûniyye*, s. 140)

[284] Söz konusu kabileler hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Abdullah Hurşîd el-Berî, *el-Kabâilü'l-'arabiyye fî Mısr fi'l-kurûni's-selâseti'l-ûlâ li'l-hicrâ*, el-Hey'etü'l-Mısriyyetü'l-âmme li'l-kitâb, yy., 1992, ss. 75-277

[285] Hasan, *Târîhu'l-İslâmi's-siyâsî*, II, 327; İbrâhîm b. Abdülazîz el-Cümeyh, "el-Alâkâtu'l-ictimâiyye beyne'l-Hicâz ve Mısr münzü fethi'l-İslâmî hattâ nihâyeti'l-asri'l-Ümevî", *Havliyyâtü Âdâbi Ayni*

Emeviler'in son dönemini ifade eden Hişâm b. Abdülmelik'in (ö. 125/742)[286] hilâfeti sırasında (h.105-125) Ubeydullah b. Habhâb'ın[287] talebi doğrultusunda, Kıptîlerin haraç miktarlarındaki artış sebebiyle Mısır'daki Emevî yönetimine yönelik başkaldırılarını dizginleyebilme politikası ve Mısır divanına daha çok asker adının tescil edilmesi arzusuna binâen tatbîk edilerek büyük bir ivme kazanan bu göç hareketi ile özellikle Dımaşk'taki Kaysî ailesinden takriben üç bin Arap getirilerek (h. 109/727)[288] Mısır'ın Havfü'ş-Şarkî[289] denilen, deltanın doğu tarafındaki kırsal bölgelerine yerleştirilmeleriyle birlikte kırsal kesimler ve köyler ilk kez İslâm'la tanışmıştır.[290] Arap göçleri, kuzey bölgedeki yerleşim alanlarının azalması sebebiyle Mısır'ın zamanla güneye doğru ilerleyerek Sudan'a kadar ulaşmış, neticede bu bölgenin de Arap ve İslâm kültürü ile tanışmasını sağlamıştır. Kaynaklarda Emevî döneminde Mısır'daki divanda takriben kırk bin Müslüman ailenin mevcut bulunduğu zikredilmektedir.[291]

Hz. Ömer her ne kadar Mısır'a yerleşen Arap halkın askerî alandaki maharetini kaybetmemesi için yerleşik hayata geçmelerini engellemek gayesiyle ziraat ve ticaretle iştigâl etmelerine izin vermemesinin yanında, sâfî Arap ırkının bu

---

Şems, sy. 38, 2010, ss. 192-193. İslâm tarihinin ilk elli yılında sadece Mısır'da değil fetih bölgesi olan Irak, İran, Endülüs ve Mağrib'e onbinlerce Arap yerleştirilmiş, özellikle Yemenli Araplar her bölgede yekûn miktarı teşkil etmiştir. (Mu'nis, *a.g.e.*, ss. 363-364)

[286] Kardeşi Yezid b. Abdülmelik'in vefâtı üzerine 10. Emevî halîfesi olmak üzere 105/724'te hilâfet görevini üstlenmiş, 125/743 yılında vefât edinceye kadar hilâfette kalmıştır. (Ebü'l-fidâ, el-Melikü'l-müeyyed İmâdüddîn İsmâîl b. Ali b. Mahmûd el-Eyyûbî (ö. 732/1331), *el-Muhtasar fi'l-ahbâri'l-beşer*, Matbaatü'l-hüseyniyye, yy., ts., I, 203-204; Süyûtî, *Târîhu'l-Hulefâ'* ss. 196-197; Hasan, *Târîhu'l-İslâmi's-siyâsî,* I, 271)

[287] Tam adı Ebü'l-Kâsım Ubeydullah b. el-Habhâb b. El-Hâris el-Kaysî es-Selûlî'dır. Mısır'da haraç vazifesinden sorumlu iken Mısır'ın yönetimini üstlenmiştir. Emevî devletinin sonlarına doğru (123/741'den sonra) vefât etmiştir. (İbnü'l-Ebbâr, Ebû Abdillah Muhammed b. Abdillah b. Ebî Bekr b. Abdillah b. Abdirrahmân b. Ahmed b. Ebî Bekr el-Kudâî (ö. 658/1260), *el-Hulletü's-siyerâ'*, thk. Huseyn Mu'nis, Dâru'l-maârif, Beyrut, 1985, II, 336-337; Kindî, *a.g.e.,* s. 76, 341; İbn Tağriberdî, *a.g.e.,* I, 258

[288] Kindî, *a.g.e.*, ss. 73-74, 76-77. Haraç miktarlarındaki artışın düşmesi için Müslümanlara baskı yapmak adına ziraatsal üretimi bırakacakları yönündeki endişe de Emevi yönetimini bu tarz bir uygulamaya sevketmiş olabilir. (Kennedy, Hugh, "Egypt As A Province In The İslâm'ic Caliphate", *The Cambridge History Of Egypt*, Camridge Unıversity Press, Cambridge, 1998, I, ss. 75-76) Bununla birlikte Stanley, her ne kadar İbn Hibhâb'ı bu tarz bir faaliyete götüren sâikin İslâm'ın Kıptîler arasında yayılmaması olduğunu iddia etse de (Poole, *Târîhu Mısr fî'l-'usûri'l-vüstâ,* s. 28), klasik kaynaklarda bu iddiayı destekleyen bir ifadeye rastlamadık.

[289]Mısır'ın bugünkü Şarkiyye muhâfazası kastedilmektedir. (Zeydan, *Târîhu Mısri'l-Hadîs,* I, 123)

[290] Rıdvân, *a.g.e.,* s. 43; Mu'nis, *a.g.e.*, s. 368; Khalil Athamina, "Emevi Hilâfeti Döneminde Arap İskanı", *SAÜİFD*, terc. Saim Yılmaz, 2/2000, s. 215

[291] Mahmûd, *a.g.e.*, ss. 113-114; Hurşîd el-Berî, *a.g.e.,* s.65; Hasan, *Târîhu'l-İslâmi's-siyâsî,* II, 327

sıfatını muhâfaza etmesi için yerel halkla izdivâca izin vermemiş olsa da, bu siyaset uzun bir süre devam etmeyerek Hz. Ömer hilâfetinin sonlarına doğru uygulamada geçerliliğini yitirmiştir. Özellikle Dımaşk'tan getirilen kalabalık Arap heyetine ziraatle iştigâle izin verilmesi ve zamanla Araplarla yerel halk arasında gün geçtikçe artan evlilik ve velâ/müvâlat[292] durumlarıyla Araplarla Mısırlılar arasındaki bağ kuvvetlenmiş ve bu ahvâl neticede ülkede İslâmın yayılışına hizmet etmiştir.[293] Fetihle birlikte başlayıp h. 5. asra kadar devam eden Arap kabilelerinin hicreti neticesinde ülke gerçek Arap rengine bürünmüştür.[294]

Mısır'a saf Arap ırkından grupların getirilmesinin yanı sıra; Emeviler'le birlikte uygulamaya konan ve kaynaklarda ta'rib dönemi (Araplaştırma dönemi) olarak ifadesini bulan bir dizi icrâat de, ülkede öncelikle İslâm dini olmak üzere Arapça'nın da yaygınlaşmasını sağlamıştır.[295] Bu bağlamda halîfe Abdülmelik b. Mervan döneminde öncelikle Arapça yazılı para basılması (74/693) hazırlık olarak değerlendirilmiş, akabinde bunu, fethedilen bütün ülkelere şâmil olmak üzere oğlu Velid b. Abdülmelik b. Mervan döneminde Mısır'da da divanların Arapça yazılmaya başlanması ve Arapça'nın resmî dil oluşu (87/705) izlemiştir.[296] Bu durumun çoğunluğu yerel halktan olan devlet kademelerindeki görevli kişilerin görevlerinden azledilmelerine sebep olması, çok geçmeden yerel halkta Arapça'ya iştiyak duyulmasını ve kısa sürede ülke genelinde Arapça'nın yaygınlaşmasını sağlamıştır. H. 4. asrın sonunda Arapça'nın ülke genelinde tamamen hâkim olmasıyla birlikte artık Kıptî din adamlarının te'liflerinde de Arapça kullanılmaya başlanmış ve Kıptîce'nin kullanımı oldukça dar bir alanla sınırlanmıştır. Günümüzde Mısır

---

[292] Miras ilişkisine sebep olmaya elverişli hükmî bir yakınlık anlamında kullanılan bu kavram, velâ-i atâka ve velâ-i muvâlat olarak iki şekilde gerçekleşir. Velâ-i atâka; mevlâ ile köle veya cariyesi arasında azad sonucu meydana gelen dayanışma sözleşmesidir, velâ-i muvâlat ise taraflar arasında akitle meydana gelen sözleşmedir. (Abdurrahmân Abdülmün'im, *a.g.e.*, III, 500)

[293] Kâşif, *Mısır fi'l-'asri'l-vülât mine'l-fethi'l-'arabî lâ kıyâmi'd-devleti't-Tûlûniyye*, ss. 140-142

[294] Mahmûd, *a.g.e.*, s. 113

[295] Rıdvân, *a.g.e.*, s. 44

[296] Kindî, *a.g.e.*, ss. 58-59; Kâşif, *Mısır fi'l-'asri'l-vülât*, s. 145; Hasan Hallâg, *a.g.e.*, ss. 42-43, 50; Rıdvân, *a.g.e.*, s. 44; İbrahim, *a.g.e.*, s. 48; Huseyn Ahmed, *Mevsû'atu Târîhi Mısr,* Müessesetü Dâri'ş-şa'b, Kahire, ts., II, 419-420; Zeydan, *Târîhu Mısri'l-Hadîs*, I, 119; İskenderî, *a.g.e.*, s. 172. Her ne kadar divanların Arapça yazılma zorunluluğu getirilmiş olsa da, pratikte Irak ve Şam'ın aksine Mısır'da ilk zamanlarYunanca ile Arapça resmî dil olarak birlikte kullanılmış, hatta dönemin kırsal kesimlerine ait resmi evraklarında geçtiği üzere Kıptice'nin de hala kullanıldığı tespit edilmiştir. (Hasan*, Târîhu'l-İslâmi's-siyâsî*, II, 366, 367)

ammicesinde bulunan bazı lafızların aslı Kıptîce olmakla birlikte, eski dillerden biri telakki edilerek Kıptîce'nin tedrîsatına da devam edilmektedir.[297]

Diğer yandan izlenen siyasetin bir uzantısı olarak, Ömer b. Abdilaziz dönemiyle birlikte devlet kademelerinin dinî bir renge bürünmesi gayesine ma'tuf olarak, devletin bütün memurları için Müslümanlar arasından seçilme şartı getirilmiş, neticede gerek siyâsî ve ictimâî hayatta etkin olabilme açısından merdiven konumunda olan orduda vazifelendirilme[298] ve gerekse devlet kademelerındeki vazifelerini ve imtiyazlarını kaybetmemek için Hrıstıyan Kıptî halktan pek çok kişi İslâm'ı kabul etmiştir.[299]

Aslında bu uygulamalar her ne kadar din, kültür ve medeniyet açısından ele alındığı söylenebilecek ta'rib politikasının bir gereği olarak tatbîk edilse de, kaynaklardaki bilgiler göz önünde bulundurulduğunda, devletin bazı ihtiyaçlarının da dikkate alındığı anlaşılmaktadır. Nitekim nasıl ki Arap kabilelerinin Mısır'a getirilip yerleştirilmesinde yerel halkın başkaldırısına yönelik mukâvemete hâkim olabilme gayesi güdüldüğü gibi;[300] divanın Arapça yazılma zorunluluğu, devletin iktisâdî, ictimâî ve askerî ahkâmının ve her türlü sırrının kayıt altına alındığı makamın bir nev'î garanti altına alınması ve özellikle devletin mâlî sistemini yerel unsurların boyunduruğundan kurtarma ihtiyacına binâen hâsıl olduğu da zikredilmektedir.[301]

Neticede takip edilen bu siyaset ile Arapça'nın yayılma hızı İslâm dini kadar hızlı olmamakla birlikte, birbirlerinden çift yönlü olarak etkilendikleri ve Mısır'da mevcut daha önceki hiçbir otoritenin sahip olamadığı şekilde Arap kültürü, dini ve medeniyetinin günümüze kadar varlığını koruduğu söylenebilir.

Diğer yandan fethi akabinde gerçekleşen bu göçlerle Arapların muhtelif bölgelerde istikrar kazanmasının ve İslâmlaşmanın en önemli neticelerinden birisi ülkede İslâmî ilimlerin hızla yayılmasıdır. Ülkeye gelen Araplar dinî müktesebâtlarıyla bunda pay sahibi olduğu gibi, yeni Müslüman olan yerel halk da,

---

[297] Hallâg, *a.g.e.*, s. 53; Kâşif, *Mısır fi'l-asri'l-vülât*, s. 145; Mu'nis, *a.g.e.*, s. 370
[298] Mahmûd, *a.g.e.*, s. 110, 111
[299] Hallâg, *a.g.e.*, s. 53
[300] Poole, *Târîhu Mısr fi'l-'usûri'l-vüstâ*, s. 90, dp. 4
[301] Hallâg, *a.g.e.*, ss. 43, 57

dinî anlamda beslenme ihtiyacı içinde bulunmalarının bir gereği olarak fıkıh başta olmak üzere dinî ilimleri öğrenme gayretine girişmişlerdir. Böylece genelde Mısır olmak üzere özelde Kahire şehri, kısa bir zamanda İslâm ülkelerindeki ilmî bir merkezlerden biri olma payesine yükselmiştir.

D. Fıkhî Konulardaki Yazışmalar

Fethedilen İslâm ülkelerine yayılan fukahânın gerek fıkhî anlamda görüş alışverişinde bulunmak ve gerekse fıkhî münâkaşa yapabilme ihtiyacına binaen ortaya çıkan fıkhî yazışmalar, muhtelif fıkhî eğilimlerin İslâm âleminin farklı bölgelerinde yayılma imkânını sağlayarak fıkhın gelişiminde büyük bir rol oynamıştır.[302] Söz konusu bu rol, özellikle Mısır gibi h.1. asırda İslâmlaşmanın erken bir sürecini yaşayan ve fıkıh gibi İslâmi ilimlerin daha çok yeni tanındığı bir ülke açısından değerlendirildiğinde, ehemmiyetin daha da arttığı muhakkaktır. Zira özellikle erken dönemlerde sınırlı sayıda fukahânın mevcut olduğu Mısır'da, gerek fukahâ ve gerekse kadılar ihtiyaç halinde bu tür yazışmaları fıkhî meselelerin çözümünde bir metot olarak kullanmışlardır. Mezheplerin henüz teşekkül etmediği bu dönemde Mısır'daki fukahâ ile dışarıdaki fukahâ arasında hâsıl olan bu tür yazışmalar, mezhebî bir renk taşımaktan ziyâde kişisel görüşleri ifade ediyordu.

Bu arada h. birinci yüzyıla uzanan Emevîlerin, Muaviye dönemi gibi erken merhalesinde tesis edilen posta teşkilatının da bu tür yazışmaların yayılmasındaki katkısını belirtmek gerekir.[303] Bununla birlikte yazışmalar, salt posta teşkilatı değil; tâcirler, hacılar, yolcular gibi kişisel birtakım vesilelerle de gerçekleştirilmiştir.[304]

Fıkhî yazışmaların Mısır'da fıkhın tekevvün dönemini ifade eden bu süreçte, sayıca az olmakla birlikte daha çok, kadıların karşılaştıkları fıkhî meselelerin çözümünde bir araç olarak kullanıldığı görülmektedir. Nitekim bu dönemin bazı fıkhî yazışmalarına yer veren Kindî'nin *Kitâbü'l-vülât ve'l-kudât* isimli eserinde h. 93-97

---

[302]Ulyâ Hâşim Zenûb Muhammed el-Meşhedânî, *Fukahâu'l-Mâlikîyye, Dirâse fî Alâkâtihim el-İlmiyye fi'l-Endülüs ve'l-Mağrib*, Basılmamış Doktora Tezi, Câmiatü'l-Musul, Külliyyetü't-terbiyye, 1424/2003, s. 16

[303] Mecdî Fethî es-Seyyid, *Târîhu'l-İslâm ve'l-müslimîn fi'l-asri'l-Ümevî*, Dâru's-sahâbe li't-türâs, Tanta, 1418/1998, s. 67; Hüseyn Mu'nis, *a.g.k.*, s. 350; Hasan, *Târîhu'l-İslâmi's-siyâsî*, I, 374

[304] Meşhedânî, *a.g.e.*, s. 22

ile h. 99-100 dönemlerinde kadılık vazifesini üstlenen İyaz b. Ubeydullah el-Ezdî'nin,[305] halîfe olmanın yanında fakih kimliği ile de tanınan Ömer b. Abdilaziz'den diyet, şuf'a, borç ilişkileri gibi cevabını talep ettiği fıkhî meselelere[306] teferruatlı bir şekilde yer verilmektedir.

II. Mısır'da İlk Fıkıh Tedrîsatının Yapıldığı Yerler

Fıkhın yeni yeni neşvü nema bulduğu bu dönemin Mısır'ında fıkıh tedrîsatı için sistematik ve düzenli eğitim kurumlarının varlığından söz etmek imkânsızdı. Kaldı ki, genel manada fıkıh mezheplerinin ve medreselerinin henüz Mekke, Medine, Kûfe gibi fıkhın belli bir gelişmeye tâbî olduğu ilmî şehirlerde de teşekkül etmediği göz önünde bulundurulursa, bu durumun Mısır açısından gayet olağan olduğu söylenebilir. Bununla birlikte Mısır'da, İslâmî ilim geleneğinde tedrîsat için kullanılan ilk mekân olan camiilerde başlayan fıkıh faaliyetleri, zamanla yaygınlık kazanmaya başlamıştır.

A. Amr b. el-Âs Camii/Câmiu'l-atîk

Fethin ardından Arap kabilelerinin kendileri için tahsis edilen mahallelere yerleşmesiyle birlikte mescid yapımına özel itina gösterilmiş, bu bağlamda bu mescidlerin ilki ve hususiyetleri açısından en önde geleni Amr b. el-Âs Camii[307] olmuştur.[308]

Fetih akabinde vali Amr b. el-Âs[309] eliyle ilk iş olarak Babilion Kalesi'nin kuzeyinde uygulamaya konan inşâ sürecinin bitmesiyle birlikte (21/642)[310] bu camii,

---

[305] Tam adı Ebû İsmâîl İyaz b. Ubeydullah b. Mâcid b. Mes'ûd b. Amr b. el-A'rec b. Avf b. Kesîr b. Abd el-Ezdî'dir. İki kez kadılık yapan İyaz 'a ilk olarak h. 93'te bu görev tevdî edilerek h. 97'de azledilmiş, ardından h. 99'da tekrar bu görevi üstlenmiş, h. 100'de ise azledilmiştir. (Kindî, *a.g.e.*, ss. 332-333; İbn Hacer, *Ref'u'l-isr 'an kudâti Mısr*, s.293; Süyûtî, *a.g.e.*, s. 138; İbn Abdülhakem, *a.g.e.*, s. 346)

[306] Kindî, *a.g.e.*, ss. 333-337

[307] Câmiu'l-feth, Câmiu'l-Amr, el-Câmiu'l-atîk ve Tâcü'c-cevâmi' şeklinde de isimlendirilen bu camii, muhtelif zamanlarda pek çok kez tadilata uğramıştır. (Makrîzî, *Hıtat*, II, 246-248; Poole, *Târîhu Mısr fi'l-'usûri'l-vüstâ*, s. 56) Camiinin mimari yapısı ve camide yapılan tadilatlar hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Kalkaşendî, *a.g.e.*, III, 341-343

[308] Kâşif, *Mısr fi'l-'asri'l-vülât*, s. 139

[309] Tam adı Ebû Abdillah Amr b. el-Âs b. Vâil Hâşim b. Suayd b. Sa'd b. Sehm b. Amr b. Husays b. Ka'b es-Sühemî'dir. Habeşistan hicretinde Müslüman olmuş, sonra Medine'ye Hz. Peygamber'in yanına hicret etmiştir. Mısır halkına takrîben on hadis rivâyet etmiştir. H. 43'te Mısır'da vefât etmiş

sadece Mısır'ın değil, Afrika'nın da ilk camiisi ve yeni İslâmlaşan Mısır halkının hem fıkıh hem de diğer sâir dinî ilimlerin tedrîsatında istifade ettikleri ilk medrese hüviyetine bürünmüştür. Özellikle Mısırlılarla sosyal irtibatının çok sıkı olmadığı h.1. yüzyılda Araplar, dinî tedrîsatla iştigâl ederek bu hususta Amr b. el-Âs Camii'ni ders ve münâkaşa mekânı olarak kabul etmişler, müslüman olan yerel halk da bu durumdan istifade etmiştir.[311]

Amr b. el-Âs Camii'nde fukahâ tarafından zaman zaman fıkhî meselelerin ve fetvâya muhtac durumların mütâlası için meşveret meclisleri kurulmuş, ayrıca haftanın belli günlerinde kazâî meseleler görüşülüp karara bağlanmıştır.[312] Camiide fıkıh tedrîsatında bulunan fukahânın kimler olduğuna dâir açık bir bilgi tespit edebildiğimiz kadarıyla kaynaklarda yer almamakla birlikte, tabakat kitaplarında Abdullah b. Amr, Ukbe b. Âmir, Abdullah b. Cez', Yezîd b. Ebî Habîb gibi, dönemin pek çok fukahâsının halka fıkıh tedrîsatında bulunduğunun zikredilmesi, ilgili fukahânın derslerini bu camiide yürüttüğünü düşündürmektedir.

B. Fukahânın Evindeki Fıkıh Oturumları

Bu dönemin bazı fukahâsı özel bir mekâna ihtiyaç duymaksızın talebelerine bizzat evinde fıkhî tedrîsatta bulunmuşlardır. Öğrencisi Süleyman b. Ziyad el-Hadramî'nin (ö. 216/831)[313] ifadesiyle hocası Abdullah b. el-Hâris Cez' (ö. 86/705) bu fukahâdan biriydi. el-Hadramî, kendisinin fıkıh alanında edindiği kıymetli bilgileri onun evindeki meclislerden edindiğini zikretmiştir.[314] Yine bu dönemin fakihlerinden ve kadılarından Hayr b. Nuaym el-Hadramî (ö. 136-7/753-4)[315] ikinci

---

ve orada defnedilmiştir. (Süyûtî, *Hüsnü'l-Muhâdara*, I, 224; 410; İbn Hacer, *el-İsâbe fî temyîzi's-sahâbe*, IV, 537-538; İbn Tagrîberdî, *a.g.e.*, I,)

[310] Makrîzî, *Hıtat*, II, 246; Kalkaşendî, *a.g.e.*, III, 341; İbrâhîm Hasan, *Târîhu Amr b. el-Âs*, s. 206

[311] Huseyn, *a.g.e.*, s. 35

[312] Poole, *a.g.e.*, s. 58; İmâm, *a.g.e.*, s. 44

[313] Tam adı Süleymân b. Ziyâd b. Rebîa' b. Nuaym el-Hadramî es-Sûrânî'dir.Abdullah b. el-Hâris b. Cez'den rivâyetlerde bulunmuş, İbn Lehîa ve Mısır kadılarından olacak oğlu Gavs b. Süleyman'a rivâyetlerde bulunmuştur. H. 216'da vefât etmiştir. (Yâkût el-Hamevî, , *Mu'cemü'l-büldân*, III, 433

[314] Hatîb el-Bağdâdî, Ebû Ahmed b. Ali b. Sâbit (ö. 463/1071), *Târîhu Bağdâd*, thk. Beşşâr Avvâd Ma'rûf, Beyrût, Dâru'l-garbi'l-İslâmî, 1422/2001, IV, 192; İmâm, *a.g.e.*, s. 58

[315] Tam adı Ebû İsmâîl Hayr b. Nuaym b. Murra b. Kurayb b. Amr b. Huzeyme b. Evs el-Hadramî'dir. Amr b. el-Hâris, Hayve b. Şurayh, İbn Lehîa, Leys b. Sa'd ve pek çok kişiye rivâyetlerde bulunmuştur. H. 120'de kıssa rivâyetiyle birlikte kadılık görevini üstlendikten sonra, h. 128'de azledilen Hayr, h. 133'te tekrar bu vazifeyi yüklenmiş, fakat h.135'te azledilmiştir. H. 136-7 yılında

kez kadılık vazifesine gelişinin akabinde cüzzam hastalığıyla ibtilâ edilince öğrencisi fakih Gavs b. Süleyman'ı (ö. 168/784),[316] kendisine kâtip edinerek bizzat evinde kazâî meselelerini çözmesini talep etmiştir.[317] Amr b. el-Hâris el-Medenî (ö.148/765)[318] de evinde bu tür fıkıh oturumları tertip etmiş, Mâlikî fakihi Abdullah b. Vehb (ö. 197/812) onun bu meclislerinde fıkhî liyâkatini tamamlamıştı.[319] Ebû Zür'a el-Mısrî (ö. 158/774)[320] de evinde ders veren fakihlerdendi. Öğrencilerine çokça "Allah bana sizinle doğrudan hayır ihsan etti" derdi.[321]

III. Emevîler Döneminde Mısır'da Kazâ

Kadılık görevinin İslâm devletinin her köşesinde hilâfete özel bir husus olarak addedilmesi[322] ve halîfenin başkadı olarak kabulü bir yana, halîfenin bütün kazâî meselelerle doğrudan ilgilemesinin imkânsız oluşu nedeniyle, özellikle İslâm devletinin sınırlarının genişlemesiyle birlikte fethedilen bölgelerin hukukî müşkilatıyla ilgilenmeleri için zamanla İslâm ülkelerine kadılar tayin edilmeye başlanmıştır. Hz. Ömer dönemiyle başlayan bu uygulama ile,[323] Mısır'da da kadı

---

vefât etmiş olup, Kahire'deki Karafe Mezarlığı'na defnedilmiştir. Yezid b. Ebû Habib onun hakkında "Hayr b. Nuaym'dan daha fakih Mısır kadısı görmedim." demiştir. (Kindî, *a.g.e.*, ss. 348, 352)

[316] Tam adı Gavs b. Süleymân b. Ziyâd b. Rebî'a b. Nuaym b. Reb'a b. Amr b. Ubeyde b. Cüzeyme el-Hadramî'dir. H. 94 yılında doğan Gavs b. Hadramî, halife Mansûr ve Mehdî dönemlerinde üç kez kadılık yapmıştır. Abbâsîler döneminin kadılarından Mufazzal b. Fezâle, Gavs'ın fakih olmamakla birlikte, kazâî meselelerin bilgisine vukûfiyette oldukça iyi olduğunu zikretmiştir. (İbn Hacer, *Ref'u'l-isr 'an kudâti Mısr*, ss. 300-301)

[317] İbn Hacer, *Ref'u'l-isr 'an kudâti Mısr,* s. 156

[318] Tam adı Amr b. el-Hâris b. Ya'kûb b. Abdullah el-Ensârî 'dir. Her ne kdar Mısırlı olarak tavsif edilse de, aslı Medineli'dir. Kays ailesinin Benî Ümeyye kolunun kölesiydi. Kaynaklarda Amr hakkında fakih ifadesi kullanılmasının yanı sıra, özellikle isminin Yezid b. Ebî Habib ve Leys b. Sad ile birlikte zikredilmesi, fıkhî kişiliğinin kuvvetini gösterdiği söylenebilir. İbn Vehb onun hakkında "Amr bize kalsaydı İmam Mâlik'e gerek kalmazdı" demiş, ilmi (fıkhı) öğrendiği dört kişi arasında İmam Mâlik ve Leys'in yanı sıra Amr'ın adını da zikretmiştir. (İbn Hacer, *Tehzîbü't-Tehzîb*, III, 261-262; Zehebî, *Siyerü a'lâmi'n-nübelâ'*, VI, 351-353)

[319] İmâm, *a.g.e.*, s. 58

[320] Tam adı Ebû Zür'a Hayve b. Şurayh b. Safvân et-Tüceybî'dir. H. 158'de vefât etmiştir. İbnü'l-Esîr, *Kâmil*, V, 227; Zehebî, *Siyerü a'lâmi'n-nübelâ'*, VI, 404

[321] Zehebî, *Siyerü a'lâmi'n-nübelâ'*, VI, 405

[322] İbn Haldûn, Ebû Zeyd Veliyyüddîn Abdurrahmân b. Muhammed b. Muhammed b. Muhammed b. Hasan el-Mağribî et-Tunisî (ö. 808/1406), *Mukaddime*, terc. Pîrîzâde Mehmed Sâhib, Klasik Yayınları, İstanbul, 2008, II, s. 55

[323] Hz. Ömer döneminin İslâmî merkezlerinden Medine'ye Ebü'd-Derdâ'yı, Kûfe'ye Şurayh b. el-Hâris el-Kindî'yi, Basra'ya Ebû Mûsa el-Eş'arî'yi kadı olarak tayin etmiş, Şam'a ise herhangi bir tayini yapmamıştır (İbn Haldûn, *Mukaddime*, II, 55; Hasan, *Târîhu'l-İslâmi's-siyâsî,* I, 396)

olarak ilk kez Kays b. Ebi'l-Âs (ö. 26/646)[324] vazifelendirilmiş (h. 23)[325], ardından vazifeyi üstlenen oğlu Osman b. Kays, Osman b. Affan'ın şehid edilmesinin akabinde vefât edene kadar kadılık görevini yürütmüş olmakla birlikte vefâtından sonra Muaviye'ye kadar Mısır'da resmî bir kadı tayini yapılmamıştır.[326] Arada geçen bu kısmî süreci hariçte tutmak suretiyle birbirini müteakiben fethinden Emevîler dönemi sonuna kadar Mısır'da tespit ettiğimiz kadarıyla kadılık vazifesinde 17 kişi yer almıştır.[327] Bu dönem Mısır'ında kadılar ya bizzat halîfe ya da halîfenin yönlendirmesiyle valiler tarafından tayin edilmiştir. [328] Kazâî istişâre ve görüşmeler için özel bir mahkemenin bulunmadığı hulefâ-i râşidîn ve Emevîler döneminde bu faaliyetler ya kadının evinde ya da Amr b. el-Âs Camii'nde yürütülmüş,[329] ayrıca verdikleri hüküm ve fetvâlarında itimad edecekleri müdevven herhangi bir sicile sahip olmayan Emevî dönemi kadıları fıkhî liyâkatlari çerçevesinde kazâî meseleleri çözüme kavuşturmuşlardır.[330]

Adaletli ve hakka riâyeti esas alan muamelelerde bulunmalarının da etkisiyle vazifelerinde valilerden daha istikarlı bir duruş sergileyen bu dönemin Mısır

---

[324] Tam adı Kays b. Ebi'l-Âs b. Kays b. Abdi Kays b. Adî b. Sa'd (Saîd) b. Sehm b. Amr b. Husays b. Ka'b b. Lüâ b. Gâlib b. Fihr 'dir. Hz. Ömer'in emriyle Amr b. el-'Âs tarafından Mısır kadısı olarak tayin edilmiş, yaklaşık üç yıl sonra vefât edinceye kadar görevini sürdürmüştür (İbn Hacer, *Ref'u'l-isr 'an kudâti Mısr,* s. 308; Kindî, *a.g.e*., ss. 300-301)

[325] Aslında Hz. Ömer, Amr b. el-'Âs'a kadılık vazifesini, cahiliye döneminin de kadısı olan Ka'b b. Yesâr b. Dınna'ya tevdî etmesini emretmişse de Ka'b'ın, "*Vallahi hayır, Allah câhiliyyede beni bundan kurtarmadı, artık beni kurtardıysa bu işe asla dönmem*", başka bir rivâyete göre de "Câhiliyyede bu işi yaptım, İslâm sonrasında ise bu işe asla dönmeyeceğim" demesi üzerine kadılık görevi Osman b. Kays'a tevdî edilmiştir. (Kindî, *a.g.e.,* s. 302; Süyûtî, *Hüsnü'l-muhâdara*, I, 230; İbn Abdülhakem, *a.g.e*., s. 332) Bununla birlikte İbn Kays'ın bu görevi üstlenmesinden önce, Amr'ın Ka'b'tan, halîfenin emrine itaat etmesini talep edince, halîfe ile yeni kadı tayini hususunda istişâre bitinceye kadar iki aylık süreyi kapsayacak şekilde Ka'b bu görevi üstlenmiştir. (Medenî, *a.g.e*., 41)

[326] Ali İbrâhîm Hasan, *Mısr fi'l-'usûri'l-vüstâ mine'l-fethi'l-'arabî ile'l-fethi'l-Osmânî*, Mektebetü'n-nahdati'l-mısriyye, Kahire, 1947, s. 303; Medenî, *a.g.e.,* s. 41

[327] Fethinden Emevîler döneminin sonuna kadar Mısır'da kadılık rütbesini alan kişiler hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. İbn Abdülhakem, *a.g.e*., ss. 332-347

[328]Seyyid Abdülhamîd Fûda, Ahmed Muhammed el-Bağdâdî, *Târîhu'l-kânûni'l-Mısrî*, www.pdffactory.com, s. 34.Tayin tarihlerini dikkate alarak Mısır'ın kadılarına tek tek yer verilen Kindî'nin *Kitâbü'l-vülât ve'l-kudat* isimli eserinde, her bir kadının hangi halîfe veya vali tarafından tayin edildiği belirtilmiştir. Bu hususta Ömer el-İskenderî ve Corci Zeydan'dan iktibasla Ali Hasan Harbutlî' nin iddia ettiği gibi, Abbâsîlerin ilk dönemine kadar kadıların bizzat vali tarafından halîfeye danışmaksızın tayin ve azledildiğine dâir bilgi (İskenderî, *a.g.e*., s. 175; Ali Hasan Harbutlî, *el-Hadâratü'l-'arabiyyetü'l-İslâmiyye*, 2. bs., Mektebetü'l-hâncî, Kâhire, 1418/1994, ss. 48-49) doğru değildir.

[329] Abdülmecîd Muhammed el-Hafnâvî, *Târîhu'l-kânûni'l-Mısrî (el-'Asru'l-İslâmî)*, yy., İskenderiye, ts., s. 282.

[330] İbrâhîm Hasan, *Mısr fi'l-'usûri'l-vüstâ,* s. 303

kadılarının birçoğu, görevini ya birkaç halîfe döneminde ya da vefât edinceye kadar sürdürmüştür.[331] Söz gelimi; Süleym b. Itr et-Tüceybî kadılık görevini dört valinin yönetim süresini kapsayacak şekilde yirmi yıl (h. 40-60) sürdürmüş,[332] yine Abdurrahmân b. Huceyra el-Ekber'in vazifesi vefât edinceye kadar ön dört yıllık süreyi (h. 69-83) bulmuştur.[333] Bununla birlikte sayıca çok az olmakla birlikte bu vazifenin liyâkatini taşımayan, rüşvet alan bazı kadıların mevcut olduğu da görülmektedir. Nitekim kâtiplerinin rüşvet almasını engellemediği töhmetiyle suçlanan Yahya b. Meymûn el-Hadramî'nin (ö. 114/732)[334] ayrıca akıl bâliğ yetimler hakkında da adaletli hükümler vermediği dönemin halîfesi Hişam b. Abdülmelik'e ulaşınca, kadılık görevinden azledilmiştir. Halîfenin Yahya b. Meymûn'un azli talebiyle gönderdiği yazıda yeni tayin edilecek kadının edepli, vera ve takva sahibi, ayıplardan sâlim olması gerektiğinin zikredilmesi, bu dönemdeki kadı seçiminde dikkate alınan vasıfları da belirtmektedir. [335] Kadılık görevinin yanı sıra bazen şurta, mezâlim, kıssa rivâyeti ve beytü'l-mâle ilişkin sorumlulukların da tevdî edildiği bu dönemde kadılar, ilmî müktesebât açısından en donanımlı kişilerden seçilmiş ve kadılık vazifesi devlet kademesindeki en önemli rütbe olarak kabul edilmiştir.[336]

Daha Amr b. el-Âs dönemiyle başlamak suretiyle zimmîler için kazâî işler, kendilerinden yapılan kadı tayini ile kendi dinî ve örfî kaidelerine göre yürütülmüş olmakla birlikte,[337] zimmîler aralarındaki müşkilatın halli için müslüman kadıya başvurdukları taktirde Müslüman kadılar aralarında adaletle hüküm vermişlerdir.[338] Kadı Hayr b. Nuaym el-Hadramî, Amr b. el-Âs Camii'nde müslümanların kazâî meselelerini çözüme kavuşturduktan sonra, ikindi namazı akabinde camiinin kapısı önünde oturur, hristiyanların kazâî sorunlarını çözüme kavuştururdu.[339] Ayrıca kadılar bu dönemde evlerinde bir gün Hristiyanların hukukî sorunlarının çözümü için

---

[331] Sâlih, *a.g.k.,* s. 77; Kâşif, *Mısr fi'l-'asri'l-vülât*, s. 64
[332] Kindî, *a.g.e.,* ss. 303-311
[333] Kindî, *a.g.e.,* s. 320
[334] Tam adı Yahyâ b. Meymûn b. Rebîa' b. İyâs b. Rebîa' b. Mıhmer b. Mâlik b. Şerâhîl b. Rebîa' el-Hadramî'dir. H. 105'te kadılık mansıbını üstlenmiş, h. 114'te azledilmiş, aynı yıl içinde vefât etmiştir.(İbn Hacer, *Ref'u'l-isr 'an kudâti Mısr,* ss. 465-466)
[335] Kindî, *a.g.e.*, s. 341; İbn Hacer, *Ref'u'l-isr 'an kudâti Mısr,* s. 466
[336] İskenderî, *a.g.e.,* s. 175
[337] Zeydan, zimmîlere özel, divan adı altındaki kurumda sürekli ve kısmî zamanlı faaliyet gösteren nizamiyye mahkemelerinin tesis edildiğini zikretmektedir. (Zeydan, *Târîhu Mısri'l-Hadîs,* I, 93)
[338] Kâşif, *Mısr fî fecri'l-İslâm,* s. 99
[339] Kindî, *a.g.e.,* s. 351

oturum düzenlemişlerdir. [340] Diğer yandan müslüman Araplar ile Kıptîler arasında meydana gelen hukukî anlaşmazlıkların çözümü ise müslüman ve Kıptî kadılardan oluşan bir meclis tarafından sağlanmakta idi.[341]

Emevîler döneminde kadılık görevini üstlenen kişilerin maaşlarına da değinilen kaynaklardaki mevcut bilgilerde başlangıçta az bir meblağ olan maaşların zamanla arttığı gözlenmektedir. Buna göre; h. 1. asrın sonlarına kadar takriben yıllık 200 dînar olan kadı maaşı, h. 2. yy.ın ilk yarısında aylık 20 dînara yükselmiştir.[342]

Kazâ sisteminin yeni yeni şekillenmeye başladığı ve hala hulefâ-i râşidîn dönemindeki sadeliğini koruduğu Emevîler dönemi Mısır'ında tedrîcî bir şekilde kazâ müessesinde ihtisaslaşmaya doğru gidildiği görülmektedir. Söz gelimi; kadılar ilk zamanlar verdikleri fetvâ ve hükümleri kaydetmezken ilk kez kadı Süleym b. Itr döneminde fıkhî bir meselede hâsıl olan teşvişin önüne geçmek adına ilgili hüküm tedvin edilmiş ve Süleym bundan sonraki süreçte bütün ahkâmını sicillere kaydettirmiştir. Bu uygulama daha sonra gelen kadılar tarafından da devam ettirilmiştir. Süleym b. Itr aynı zamanda Muaviye'nin emriyle cirâh (yaralama) ile ilgili kazâî meselelerde hüküm veren ilk kadı olma özelliğini hâizdir. [343] Ayrıca sahipleri veya vasîlerinin elinde bulunan vakıf malları için özel bir divânın kurulması da yine bu dönemde Tevbe b. Nemir el-Hadramî'nin eliyle gerçekleşmiştir (h. 118).[344]

---

[340] Kindî, *a.g.e.,* s. 390

[341] İbrâhîm Hasan, *Mısr fi'l-'usûri'l-vüstâ*, s. 303; Zenâtî, *a.g.e.,* s. 474

[342] H. 69-84 yılları arasında kadılık yapan İbn Huceyra'nın yıllık maaşı 200 dînar iken (Kindî, *a.g.e.,* s. 317), h. 131'de görevde bulunan Abdurrahmân b. Sâlim el-Ceyşânî'nin aylık maaşı 20 dînardır. (Kindî, *a.g.e.,* s. 354)

[343] Kindî, *a.g.e.,* s. 309-310. Kindî'nin, Süleym b. Itr'ın cirahla ilgili hüküm veren ilk kişi olduğuna yönelik zikrettiği bilgi, Muhammed Hudari Bey ile İbn Haldûn'un bu dönemin kadılarının faaliyet alanlarına yönelik değerlendirmesiyle örtüşmektedir. Nitekim Hudari Bey, hulefâ döneminde kadıların salt medenî husumetlerin halliyle iştigâl ettikleri, kısas ve hadler konusunda hüküm verme yetkisinin halîfe veya valide olduğunu zikrederken(Mahmûd b. Muhammed b. Arnus, *Târîhu'l-kadâ fi'l-İslâm,* Kâhire, Matbaatu'l-Mısriyye, ts., s. 25), İbn Haldûn da benzer ifadelerin yanı sıra, zamanla halîfelerin husumete ilişkin meselelerle birlikte diğer kazâî meseleleri de kadılara tevdî ettiklerini ifade etmektedir. (İbn Haldûn, *Mukaddime,* II, 56-57)

[344] Kindî, *a.g.e.,* s. 346

Değerlendirme

Mısır fethedilmesinin akabinde İslâm dünyasında bir siyâsî merkez olmasının yanında ilmî bir merkez hüviyetine de sahip olmuştur. Emevîler dönemindeki ilmî hareketler, pozitif ilimlerle felsefeden ziyâde dönemin diğer İslâm ülkelerinde olduğu gibi dinî ilmilere münhasır idi. Mısır'da fıkhın zuhuru da buraya gelerek gerek muhâcirûn Araplara ve gerekse yerel halka fıkıh tedrîsatında bulunan ashâb ile başlamış, sahabenin elinde yetişen tâbiûn ve tebeu't-tâbiûn dönemiyle birlikte fıkıh ilmi büyük bir ivme kazanmıştır. Bununla birlikte bu dönemde fıkıh ilminin ülkenin her yerinde tanınma imkânına erişemediğini de belirtmek gerekir. Nitekim Müslümanların ilk dönemde Fustat ve İskenderiye başta olmak üzere büyük şehirlere yerleşmiş oldukları daha önceden zikredilmişti. Ancak tâbiûn dönemi itibariyle Müslümanların köylerde ve diğer bölgelerde iskân etmeye başladıkları göz önüne alınırsa, bu dönemin sonu itibariyle fıkıh ilminin kırsal bölgelerde tanınmaya başlandığını söylemek mümkündür. Nitekim Mısır'ın özellikle Saîd bölgesindeki fukahâ hakkında bilgi veren te'liflerde, bu dönemde kırsal kesimlerdeki fıkhın gelişim hakkında herhangi bir bilgi sunmaması tezimizi desteklemektedir. Bu dönemde ülkedeki fıkhî gelişimin, müctehid kişiliğiyle de tanınan Ömer b. Abdilaziz'in hilâfet dönemi istisna edilirse, Emeviler döneminde devlet himâyesinden mücerred şekilde kişisel ders halkalarıyla gerçekleştiğini de belirtmek gerekir. Devlet bu dönemde fıkıhla bağlantılı olarak sadece kadı tayini ve azlinde bulunmuştur. Bu nedenledir ki genel mânâda değerlendirildiğinde bu dönemde fıkhın siyasetten bağımsız bir görünüm arzettiği, bununla birlikte siyaseten çalkantılı bazı yıllarda (Süleym b. Itr'ın kadılık görevinde bulunduğu yıllarda olduğu gibi) kadıların siyâsî renk taşıyan bazı uygulamalara mecbur bırakıldıkları da görülmektedir. Ayrıca müstakil fıkıh faaliyetlerinin yürütüldüğü, fıkıh mezheplerinin henüz teşekkül etmediği, dolayısıyla; fıkhın mezhebî bir meyil taşımadığı bu dönemde, Mısır'da da her ne kadar Emevîlerin sonuna doğru dört mezhebin iki imamından Ebû Hanife h. 80'de ve İmâm Mâlik h. 96'da doğmuş ise de, fıkhî tesirlerinin Mısır'a ulaşması Abbâsîler döneminde gerçekleşecektir. Nihâî noktada bu dönemin Mısır'ın fıkıh tarihi silsilesinde gelecek yıllar için bir hazırlık ve başlangıç dönemi olduğu söylenebilir.

İKİNCİ BÖLÜM

ABBÂSÎLER, TOLUNOĞULLARI VE İHŞİDÎLER DÖNEMİ (132/750-358/969): MISIR'DA FIKHÎ MEZHEPLERİN TEŞEKKÜLÜ ve YERLEŞMESİ

I. H. 2.-4. Yüzyılda İslâm Dünyasında Fıkhın Genel Durumu

Hicaz ve Irak merkezli olmak üzere fıkıh mezheplerinin tekevvününün gerçekleştiği ve belli bir muhatap kitlesiyle beraber yayılmaya başladığı h. 2. yy. münferit olarak mezhepler ve ülkelere göre dağılımı açısından değerlendirildiğinde; Hanefî mezhebinin Kûfe, Irak, Mâveraünnehir ve Horasan'da yoğunluk kazandığı, Mâlikî mezhebinin ise; Hicaz başta olmak üzere Basra, Mısır, Endelüs, Mağrib'de yayılmaya başladığı,[345] diğerlerine göre geç teşekkül eden Şâfiî ile Hanbelî mezheplerinin ise tekevvün döneminde olduğu söylenebilir.

Abbâsîler dönemi, mezheplerin teşekkül dönemi olmakla birlikte, teknik manada fıkıh ilminde tedvinlerin gerçekleştirildiği dönemi de ihtivâ etmektedir.[346] Her ne kadar fıkıh ilminin en eski te'lifi olarak gösterilen Zeyd b. Ali'nin (ö. 122/740) *Mecmû* isimli eseri Emevîler dönemine tekâbül etse de, Mustafa Abdurrezzak'ın zikrettiği üzere söz konusu zaman dilimleriyle ilgili araştırmalarda ittifak edilen husus, fıkıh ilmindeki ilk tedvinlerin Abbâsîler döneminde başladığıdır.[347] Ebû Hanîfe Kûfe'de, Evzâî Şam'da, İmam Mâlik Medine'de ve İmam Şâfiî Bağdat'ta ilk te'liflerini verirken, mezhep imamlarının talebelerinin çalışmalarıyla fıkhî tedvîn dönemine başlangıç yapılmasında büyük bir gelişme kaydedilmiştir.

Ömer b. Abdilazîz istisna edilirse, Emevîler dönemi, İslâmî ilimler genelinde fıkıh ilminin siyâsî otoritenin ihtimamına konu olmadığı, halîfelerin salt siyâsî işlerle meşgul olduğu, fıkıh ilmi ise; bireysel faaliyetlerle gelişme kaydettiği bir dönem

---

[345] Muhammed Nebîl Ganâîm, *Medârisu Mısri'l-fıkhîyye fi'l-karni's-sâlisi'l-hicrâ*, Dâru'l-hidâye,Kahire, 1419/1998, s. 32

[346] Ahmed Nehravî Abdüsselâm el-Endûnîsî, *el-İmâmü'ş-Şâfiî fi mezhebeyhi'l-kadîm ve'l-cedîd*, Mektebetü'ş-şebâb, Kahire, 1408/1988, s. 166

[347] Mustafa Abdurrezzak, *Temhîd li-târîhi'l-felsefeti'l-İslâmiyye*, Dâru'l-kitâbi'l-benânî, Beyrut, 2011, ss. 200-201

olarak gözükmekle birlikte, bu durum; Abbâsîler dönemine gelindiğinde tamamen farklı bir renk almıştır. Devlet şiârını din üzerinden kurgulayan Abbâsî halîfeleri, bu politikalarını pratik hayata da tatbîk etmişler ve hayatın her aksamını dinî bir renge boyamışlardır. Bu bağlamda; ilmî hareketlere büyük bir ihtimamın atfetildiği bu dönemde ulemâ ile oturumlar düzenlenmiş, halîfeler ilmî münâkaşa ve münâzaralara bizzat iştirak etmiş ve en üst seviyedeki mansıplar ulemâya tevdî edilmiştir. Söz gelimi; devletin Kur'an ve sünnet temelindeki fıkhî esaslara göre şekillenmesine yönelik gayreti bulunan ve emri altında vazifeli memurlarına da bu gayretin tatbîkini emreden Harun Reşid'in bu arzusuna karşılık, dönemin fukahâsı, devletin siyâsî, medenî, cinâî, idârî, mâlî ve kazâî işlerini tanzîm etme yoluna gitmişlerdir. Yine Me'mûn dönemiyle birlikte (212/827) devletin vergi toplama ve dîvanlarının yönetimine yönelik bütün işler; fukahânın faaliyet gösterdiği, ictihadlarını ortaya koyduğu dinî işlerden addedilmiştir. Bununla birlikte; fukahâya verilen ihtimamın, her zaman onların fikrî hürriyetlerine yönelik gerçekleştiği de söylenemez. Nitekim; yine Me'mûn dönemi itibariyle, siyâsî otoritenin Mutezilî kelamî düşünce sistemine meyletmesiyle birlikte, hassaten "Halku'l-Kur'an" meselesinde Mu'tezile ile aynı görüşü paylaşmayan pek çok fukahâ şiddetli muhâkeme ve cezalara dûçâr olmuştur.[348]

II. Abbâsîler Dönemi (132/750-254/868): Mısır'ın Fıkıh Ekolleri ile Tanışması ve Mısır'da Fıkhî Mezheplerin Teşekkülü

Geçen yüzyıla nisbetle fıkıh ilminin farklı bir süreç ve renge büründüğü dönem olan 2./8. yüzyıl itibariyle Mısır, hem fıkıh ilminde farklı eğilimlerin mevcut olduğunu hissetmeye başlamış, hem de bu eğilimlerle tanışma ve bunları benimseme imkânına sahip olmuştur.[349] Söz konusu farkındalık ve tanışıklığın husûle gelmesinde ise, belli faktörler ön plana çıkmıştır. Öncelikle bu dönemde, diğer İslâmî ilimler gibi fıkıh ilminde de derinleşmek amacıyla Mısırlıların özellikle Irak, Şam ve Hicaz'a ilim yolculukları (rıhleler) yapmaya başladıkları görülmektedir. Ayrıca bu dönem, muhtelif ülkelerden ulemâ, talebe, kazâ görevini icrâ etmek için kadıların

[348] Ebû Zehre, *Târîhu'l-mezâhibi'l-İslâmiyye,* ss. 125-126; Nehravî, *a.g.e.*, ss. 165-166; Abdurrezzak, *a.g.e.*, s. 203
[349] Ganâim, *a.g.e.*, s. 76

gelmeye başlamasıyla Mısır'ın ilk kez hissedilir manada belli mezheplerin ahkâm ve sistemiyle tanışma imkânına sahip olduğu sürecin bir başlangıcı mahiyetindedir. Söz gelimi; ileride de tafsilatlı şekilde bahsedileceği üzere, Mısır'da ilk tanınan mezhep olan Mâlikî mezhebinin Mısır'da tanınmasında söz konusu rihleler etkili olmuş iken; Hanefî mezhebi, h. 2. yüzyılın son yarısına gelindiğinde kazâ göreviyle ülkeye gelen Hanefî kadıların eliyle, bir anlamda devlet otoritesi vesilesiyle ülkede tanınma imkânına sahip olmuş, böylece intişarı uzun bir süre alsa da Mısır'a intikâl eden ikinci mezhep olma hüviyetini kazanmıştır. İmâm Şâfiî'nin Mısır'a gelişi (199/814) ile Mısır'da tanınan Şâfiî mezhebi, kısa sürede ulemâ, devlet ricâli ve halk nazarında revaç bularak ülkedeki hâkim fıkhî eğilim olan Mâlikî mezhebine muâdil bir mezhep olma özelliğini kazanmıştır. Bununla birlikte; târihî veriler göz önünde bulundurulduğunda, mevcut dört fıkıh mezhebinin de Abbâsîler, Tolunoğulları ve İhşidîler dönemleri itibariyle Mısır'da tanındığı söylenemez. Nitekim kaynakların ifadesiyle diğer üç mezhebe göre daha geç tekevvün eden ve h. 4. yüzyılda Bağdat haricine çıkan Hanbelî mezhebi; ancak h. 6. yüzyılda Mısır'a intikâl ederek ilk nüvelerini ülkede atmasının ardından, 7. yüzyıl sonunda Mısır'da yaygınlaşmaya başlayacaktır.[350] Sünnî fıkıh mezheplerinin yanı sıra, Şiî fıkıh ekollerinin bu dönemde Mısır'da mevcut olduğuna dâir herhangi bir malûmata rastlamadığımızı da belirtmek gerekir. Sonraki bölümde de izah edileceği üzere Şiîliğin Mısır'a intikâli, ancak Fâtimîler dönemiyle birlikte gerçekleşecektir.

III. Tolunoğulları Dönemi (254/868-292/905): Mısır'da Mâlikîlikten Şâfiîliğe Geçiş Dönemi

Abbasiler döneminde fıkıh mezheplerinin Mısır'da kök salıp yaygınlaşması hususunda belli bir gelişme kaydedilmekle birlikte, fıkıh mezheplerinde müessir isimlerin ön plana çıkarak mezheplerin gelişimine katkı sağlandığı ve Mısır'da mezheplerin yayılmasında büyük bir aşama kaydedildiği asıl dönem Tolunoğullarının siyâsî nüfûz süreciyle başlamaktadır.

Abbâsîler döneminin sonu itibariyle, halîfe Mu'tasım ile birlikte başta hilâfet merkezi olmak üzere, hilâfete bağlı diğer İslâm ülkelerine, orduya yerleştirilerek

[350] Süyûtî, *Hüsnü'l-muhâdara*, I, 480; Ahmed Teymur Paşa, *a.g.e.*, s. 82

siyasî otoritenin nüfûzunu güçlendirmek amacıyla binlerce Türk kölemen satın alınarak gönderilmiştir. Bu ülkelerden biri olan Mısır'a gönderilen çok sayıdaki kölemenin yanı sıra, halîfe Mu'temid tarafından Türk asıllı bir kölemenin oğlu olan Ahmed b. Tolun Mısır'a vali olarak tayin edilmiştir. Başından beri müstakil bir devlet kurma gayesinde olan Ahmed b. Tolun, Mısır'a gelen ve sayısı 24 bini aşan askerin desteğini arkasına alarak Mısır'a hâkim olduğunu ilan etmiş ve böylelikle Mısır'da ilk Türk müslüman devleti kurulmuştur.[351] Böylece siyâsî açıdan; Medine'deki hulefâ-i râşidîn dönemiyle başlamak suretiyle, Dımaşk'taki Emevî hilâfetine ve ardından Bağdat'taki Abbâsî hilâfetine bağlı olarak İslâm devletinin bir vilayeti hükmündeki Mısır, fetih sonrası döneminde ilk kez müstakil bir devlet olmuştur.[352]

Kaynaklarda; Tolunoğulları dönemi boyunca, Şâfiî mezhebinin devlet otoritesi tarafından hoş karşılandığı ve Ahmed b. Tolun'un Şâfiî mezhebine meylederek Şâfiî fukahâya cömert davrandığına yönelik bilgiler yer alsa da,[353] Ahmed b. Tolun'un Bekkâr b. Kuteybe gibi Hanefî fukahânın derslerine de iştirak ettiği[354] göz önünde bulundurulursa, Tolunoğullarının Mısır'daki mevcut üç mezhepten (Mâlikî, Hanefî, Şâfiî) herhangi birine tarafgir olduğu söylemek kanaatimizce zordur.

Diğer yandan her ne kadar Abbâsî hilâfetine bağlı olmakla birlikte, siyâsî olarak müstakil bir devlet hükmündeki Tolunoğulları Devleti, Mısır'ın hilâfet merkezi Bağdat'a rakip olacak şekilde ulemânın yöneldiği ana nokta olması doğrultusundaki arzusu ve buna yönelik ilme ve ulemâya yönelik gösterdikleri ihtimam semeresini vererek, bu dönem Mısır'ında diğer ilimlerde olduğu gibi fıkıh ilminde de seçkin kişiler yetişmiştir.[355]

---

[351] Muhammed Süheyl Takkûş, *Târîhu'l-Memâlîk fî Mısr ve Bilâdi'ş-Şâm*, Dâru'n-nefâis, Beyrut, 1418/1997, ss. 15-19; Sir Velîm Moyer, *Târîhu devleti'l-Memâlîk fî Mısr*, terc. Mahmûd Âbidîn, Selîm Hasen, Mektebetü Medbûlî, Kahire, 1415/1995, s. 37

[352] Hafnâvî, *a.g.e.,* s. 205

[353] İbnü'l-Esîr, *Kâmil,* VI, 338

[354] Seyyide İsmâîl Kâşif, *Ahmed b. Tûlûn*, Dâru'l-Mısriyye, Kahire, ts., s. 221; Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, XX, 71-72

[355] Mahmûd Mustafa, *el-Edebü'l-'arabî fî Mısr mine'l-fethi'l-İslâmî ilâ nihâyeti'l-'asri'l-Eyyûbî*, Dâru'l-kâtibi'l-arabî, yy., 1387/1967, s. 151

IV. İkinci Dönem Abbâsîler (292/905-323/935) ile İhşidîler (323/935-358/969) Dönemleri: Mısır'da Fıkıh Mezheplerinin İstikrarı ve Şâfiî Mezhebinin Hâkimiyeti

Fıkıh mezheplerinin Mısır'da neş'et edişi ve yayılışının izah edileceği ileriki başlıklarda da görüleceği üzere, Tolunoğullarının ardından siyâsî otoriteyi tekrar ele geçiren Abbâsîler dönemi itibariyle Mâlikîlik, Hanefîlik ve Şâfîlik olmak üzere üç mezhep için istikrar dönemi başlamış ve bu süreç İhşidîler dönemini içine alan 4/10. yy.ın ortasına kadar tamamlanmıştır.[356] Diğer yandan Abbâsilerin ilk dönemi ve Tolunoğulları dönemini kapsayan 3./9. yy.da, Mısır'da Mâlikî mezhebi hâkim konumda iken, bu süreçte tanınan ve yayılan Şâfiî mezhebi özellikle Tolunoğullarından sonra Mısır'da ikinci Türk devleti olarak, Türk asıllı azatlı bir kölemenin eliyle ülkeye vali olarak tayin edilmesinin akabinde kurulan İhşidîler Devleti'nin[357] siyâsî dönemini içine alan 4./10. yy. itibariyle Mısır'da toplum teâmülünde hâkim mezhep olmuştur.[358]

V. Mısır'da Yerleşen Mezhepler

A. Mâlikî Mezhebi, Mısır'da Doğuşu ve Yerleşmesi

1./7. yy., fıkhın herhangi bir fıkıh sistemi ve önderin temsil etmediği, kişisel olarak Mısır'a gelen fukahâ eliyle tanınma ve yayılmaya başladığı dönemi ifade etmektedir. 2./8. yy.ın özellikle son yarısına gelindiğinde ise; imuhtelif fıkhî eğilimlerin mevcudiyetini ilk kez hissetmeye başlayan Mısır, İmam Mâlik eksenli Hicaz ekolünün fıkhî düşünce sistemiyle fıkhî birikimini arttırmaya devam etmiştir. İbn Kayyim'in, "Mısır Fukahâsı" başlığıyla yer verdiği bölümde Abdullah b. Hâris (ö. 83/702), Bükeyr b. Abdillah b. el-Eşec (ö. 122/739) ve Yezîd b. Ebû Habîb (ö. 128/746)'in ardından "Ashâbu Mâlik" diyerek 2. yy'ın son dönem fukahâsından İbnü'l-Kâsım (ö. 191/806), Abdullah b. Vehb (ö. 198/813) ve Eşheb'e (ö. 204/819)

---

[356] Seyyide İsmâîl Kâşif, *Mısr fi'l-'asri'l-İhşîdiyyîn*, Matbaatu Câmiatü Fuâd el-Evvel, Kahire, 1950, s. 306

[357] Abbâsî halîfesi tarafından Mısır'a vali olarak atanan Muhammed b. Toğaç el-İhşid'in ülkedeki siyâsî istikrarı sağlayıp nüfûzunu güçlendirdikten sonra bağımsızlığını ilan etmesiyle kurulan İhşidî Devleti, Mısır'da vücuda gelen ikinci Türk Müslüman devleti olmuştur. İhşidî Devleti'nin Mısır'da nasıl kurulduğu ile ilgili ayrıntılı bilgi için bkz. Rıdvân, *a.g.e.*, ss. 131-135; Moyer, *a.g.e.*, s. 37

[358] Poole, *Târîhu Mısr fi'l-'usûri'l-vüstâ,* ss. 95-96

yer vermesi de bunu göstermektedir.[359] 2./8. yy.da Hicaz ekolüne yönelik gerçekleşen bu meyil, fıkhî mezheplerin oluşumunun gerçekleştiği 3./9. yüzyıla gelindiğinde ise; tam anlamıyla Mâlikî mezhebine müntesiplik şeklinde neticelenmiştir. Bu nedenledir ki genel olarak değerlendirmek gerekirse, takrîben 2./8. yüzyılın son yarısı ile 3./9. yüzyılın ilk yarısını içerisine alan Abbâsî dönemi (132/750-254/868), Mısır açısından Hicaz ekolü merkezli fıkhî gelişimin gerçekleştiği ve neticede tam olarak Mâlikî mezhebinin nüfûzunun söz konusu olduğu bir dönem olarak karşımıza çıkmaktadır. Söz konusu durum, ülkedeki mezhep hâkimiyetinin Mâlikî mezhebinden Şâfiî mezhebine doğru değişime tabi olduğu Tolunoğulları dönemine (254/868-292/905) kadar sürecektir.

2./8. yüzyıl itibariyle fıkıh ilminin Mısır'daki durumu değerlendirildiğinde, fıkhın, sahabe ve tâbiûnun elinde yetişen Mısırlılar ile, ülkede İmâm Mâlik'in görüşleri ekseninde kendine has bir renge bürünmeye başladığı söylenebilir. Mısır'da ilk olarak Mâlikî mezhebinin yayılmasının nedenselliğine ilişkin olarak ise şu âmiller üzerinde durulabilir:[360]

1. M. Kamil Hüseyin, Mısırlıların Medine'li ulemânın görüşlerine diğer bölgelerdeki ulemâya nispetle daha fazla değer verdiklerini ve bunun bir neticesi olarak fıkıh ilminde derinleşmek amacıyla Medine'nin fakihi İmâm Mâlik'i tercih ettiklerini ifade ederken,[361] M. Ebû Zehre'nin düşüncesine göre; bu dönemde, diğer İslâmî ilimler gibi fıkıh ilminde de derinleşmek amacıyla Mısırlıların özellikle Irak, Şam ve Hicaz'a yolculuklar yapmaya başladıkları görülmektedir. Rıhleler, özellikle Mısır'a yakın mesafede olması ve hilâfetin başkentinin öncelikle Şam, ardından Bağdat'a taşınmasıyla birlikte tam anlamıyla dinî ilim merkezi hüviyetine bürünmesi sebebiyle Hicaz'a yönelik gerçekleşmiştir. Bu noktada özellikle İmâm Mâlik'in hiç Hicaz dışına çıkmamasının, ancak hac farîzası ve umre için Medine'den Mekke'ye gitmesinin gerek hadis ve fıkıh ilmini öğrenmek isteyen kişiler için kolaylaştırıcı bir

[359] İbn Kayyim el-Cevziyye, Ebû Abdillah Şemsüddîn Muhammed b. Ebî Bekr b. Eyyûb ez-Züraî ed-Dımeşkî (ö. 751/1350), *İ'lâmu'l-muvakkîn*, yy., Dâru İbni'l-Cevzî 1423, II, 47

[360] Ganâîm, *a.g.e*., s. 32; Muhammmed Zeynühüm Muhammed Azb, *el-İmâm Sahnûn*, Dâru'l-fercânî, Kahire, 1992, s. 85-88; Ebû Zehre, *Mâlik,* ss. 245-246

[361] Hüveyda Abdülazîm Ramazan, *el-Müctema' fî Mısri'l-İslâmiyye mine'l-fethi'l-'arabî ile'l-'asri'l-Fâtımî*, el-Hey'etü'l-Mısriyyetü'l-âmme, Kahire, 1994, ss. 154-155

unsur olduğunu ifade etmek gerekir. Fıkıh tedrîsatı amacıyla giden Mısırlı talebeler bu dönemde Medine'de bulunan İmam Malik'in fıkıh düşüncesi ve müktesebatından istifade ederek ülkelerine dönmüşler ve Mısır'da Mâlikî mezhebinin yayılmasına hizmet etmişlerdir. Özellikle İmâm Mâlik'in öğrencilerinin ekseriyetinin Medine ve Mağrib ile birlikte, Mısır'da olduğu gerçeği göz önüne alınırs,a Mâlikî mezhebinin Mısır'da süratli ve geniş bir şekilde yayılmasında bu sebebin belki de en önemli faktör olduğu ortaya çıkacaktır.[362]

2. Hac farîzasının edâ edilmesi ve ticaret vesilesiyle Mısır'dan Hicaz'a giden gruplar, İmâm Mâlik'in görüşlerine muttali‘ olmuş şekilde dönerek bu görüşleri yaymışlardır. Bu noktada yine İmâm Mâlik'in gerek Mekke'de olduğu dönemde ve gerekse diğer dönemlerde hac farîzası veya umre haricinde Medine'den ayrılmamasının, gelen kişilerin her dâim İmâm Mâlik ile görüşmesini kolaylaştırdığı söylenebilir.[363]

3. Mağrib'den hac veya ticaret için Hicaz'a gidenlerin, dönüşte Mısır'a uğraması ve özellikle gelenlerin çoğunun Mâlikî fukahâsından oluşu Mâlikî fıkhının Mısır'a taşınmasında etkili olmuştur.[364]

Bu şekilde Mâlikîlik İmâm Mâlik'in öğrencilerinin ilk çoğaldığı ülke olan Mısır'da ilk tanınan mezhep olma özelliğini kazanırken, aynı zamanda Hicaz dışında ilk kez Mısır'da yayılan mezhep olma vasfını da kazanmıştır.[365] Mısır'da, Mâlikîliğin tanınmasına ilk vesile kişinin kim olduğu hususunda ise kaynaklarda ittifakla aynı bilgiler yer almakta; buna göre Mâlikî mezhebini Mısır'a taşımada öncü olan kişiler olarak Osman b. el-Hakem el-Cüzâmî (ö. 163/779) ve Abdurrahîm b. Hâlid b. Yezîd (ö. 163/779) zikredilmektedir.[366] İmâm Mâlik'in fıkhî müktesebatından istifade etmek amacıyla uzun bir süre Medine'de kalarak sonrasında onun fıkıh sisteminin

---

[362] Ebû Zehre, *Mâlik*, s. 245
[363] Ebû Zehre, *Mâlik*, ss. 245-246
[364] Ganâim, *a.g.e.*, s. 54
[365] Ebû Zehre, *Mâlik*, s. 487
[366] Kâdî İyâz, Ebü'l-Fazl Iyaz b. Mûsa b. İyaz el-Yahsûbî (ö. 544/1149), *Tertîbü'l-Medârik ve takrîbü'l-mesâlik li-ma'rifeti a'lâmi mezhebi Mâlik*, Beyrût, Dâru'l-kütübi'l-ilmiyye, 1418/1998, I, 175; İbn Ferhûn, Ebû Muhammed Bedrüddîn Abdullah b. Muhammed b. Ebi'l-Kâsım el-Ya'merî (ö. 799/1397), *Dîbâcü'l-müzheb fî ma'rifeti a'yâni 'ulemâi'l-mezheb*, thk. Muhammed el-Ahmedî Ebü'n-Nûr, Dâru't-türâsi'l-arabî, Kahire, ts., II, 83; Süyûtî, *Hüsnü'l-muhâdara*, I, 446; Abdülazîz b. Sâlih el-Halîfî, *el-İhtilâfü'l-fıkhî fî mezhebi'l-Mâlikî, Mustalahâtuhû ve esbâbuhû*, yy., 1414/1993, s. 106

Mısır'da yaygınlaşmasını sağlamışlardır. Bu iki isimle birlikte muâsırları olan Sa'd b. Abdillâh el-Meâfirî (ö. 173/789) ve Tuleyb b. Kâmil el-Luhamî (ö. 173/789) her ne kadar İmâm Mâlik'ten (ö. 179/795) önce vefât etmiş olsalar da, Mısır'da Mâlikî mezhebi medresesinin nüvelerini atmışlar ve Mısır'ı Mâlikîliğin en önemli merkezi haline getirmişlerdir.[367] Bundan sonraki süreçte Mısır'da Mâlikîliğin gelişimi, İmâm Mâlik'in bu ilk talebelerinin elinde yetişen Mısırlı fukahâ tarafından sağlanmıştır. Bu bağlamda; onların elinde yetişen pek çok Mısırlı fukahâ arasından özellikle Abdurrahmân b. el-Kâsım (ö. 191/806) ve Abdullah b. Vehb (ö. 197/812), hocalarının ilmî riyâsetini üstlenmiştir. Hocalarının izinden giden talebeleri de Medine'ye giderek takriben yirmi yıl boyunca İmâm Mâlik'ten fıkıh ilmini öğrenmiş ve döndüklerinde Mısır'daki Mâlikî fıkıh medresesinin tekevvününde öncü rol üstlenmişlerdir. Mısır'da fıkıh mezheplerinin tam manada yerleştiği söylenebilecek 3./9. yüzyıl ise; Mâlikî mezhebi açısından daha da güçlendiği, ders halkalarının yaygınlaştığı, imamlarının çoğaldığı, fıkıh ilmindeki olgun meyvelerin verilmeye başlandığı te'lif dönemi olarak değerlendirilebilir. Eşheb b. Abdilazîz (ö. 204/819), Abdullah b. Abdilhakem (ö. 214/829), Asbağ b. el-Ferec (ö. 225/839), Abdullah b. Abdilhakem'in oğlu Muhammed b. Abdilhakem (ö. 268/882) ve İbnü'l-Mevvâz (ö. 269/883) Mâlikî fıkhının naklinde ve yaygınlaşmasında bu dönemin öne çıkan isimleri olmuştur.

Sadece Mısır özelinde değil; genel manada Mâlikî mezhebinin gelecek nesillere taşınmasında ve Mısır haricinde yaygınlaşmasında etkili olan yukarıdaki isimler başta olmak üzere, bu bölümde tahdid edilen zaman dilimi çerçevesinde Mısır'daki fıkıh ilminde müeessir olan Mâlikî fukahâdan biraz daha tafsilatlı şekilde bahsetmenin faydalı olacağı kanaatindeyiz. Bununla birlikte tabakat kitaplarında zikri geçen fukahânın hepsinin değil; hassaten mezhebin gelişimde önemli rol üstlenmiş kişilerin vefat tarihlerine göre ele alınacağını belirtmek gerekir.

[367] İlyâs Derdûr, *Tarîhu'l-fikhî'l-İslâmî*, Dâru İbn Hazm, Beyrut, 1431/2010, I, 448-449

1. Abbâsîler, Tolunoğulları ve İhşidîler Dönemlerinde Mâlikî Mezhebi'nin Mısır'daki Fukahâsı

a. Osman b. el-Hakem el-Cüzâmî (ö. 163/780)

İlim tahsili için Medine'ye giden Osman b. el-Hakem, orada İmâm Mâlik'in fıkhî birikimini iktisab etmiş şekilde Mısır'a dönerek Abdürrahîm b. Hâlid b. Yezid ile birlikte Mısır'da İmâm Mâlik'în meşhûr fıkhî görüşlerini ilk nakleden kişi olmuş, böylece *Tertîbü'l-medârik*'te geçen fukahâ silsilesine göre Mısır'daki birinci tabaka[368] Mâlikî fukahâsının başında yer almıştır. Osman b. el-Hakem'e, Leys b. Sa'd'ın tavsiyesiyle Mısır'ın kadılık vazifesi teklif edildiğinde bunu reddettmiş ve bu tavsiyeden dolayı Leys'e ömür boyu sürecek şekilde gücenmiştir. Mısır'da yetişen Abdullah b. Vehb'in, eserlerinde çokça iktibasta bulunduğu Osman b. el-Hakem, kaynaklarda meşhûr olan rivâyete göre 163/780 yılında vefat etmiştir. [369]

b. Abdurrahîm b. Hâlid b. Yezîd el-Cumahî el-İskenderî (ö. 163/780)

Asıl adı Ebû Yahya Abdürrahîm b. Hâlid b. Yezid el-İskenderî'dir. İlk fıkhî tedrîsatını Mısır'ın fukahâsı ve kadılarından olan babası, Halîd b. Yezîd (ö. 139/757)'in elinde yaptıktan sonra[370] Medine'ye, İmâm Mâlik'in yanına gitmiştir. İmâm Mâlik'in fıkhî görüşlerini Mısır'a ilk getiren iki kişiden biri olan Abdürrahîm b. Hâlid, ondan *Muvatta* başta olmak üzere pek çok rivâyette bulunmuştur. Fıkhî kişiliği İmam Mâlik tarafından da takdire şayan bulunan Abdurrahîm b. Halid'in öğrencisi İbnü'l-Kâsım, ilk fıkıh tedrîsatını onun elinde yaptıktan sonra İmâm Mâlik'in yanına gittiğinde, çoğu Mısırlının büyû' meselelerini bildiğini söyleyince İmam Mâlik şaşırarak onların bunları nereden bildiğini sormuş, o da bunları

---

[368] *Tertîbü'l-medârik*'te, ilim merkezlerindeki Mâlikî fukahâ genel olarak üç tabaka halinde sıralanmıştır. Birinci tabaka; İmâm Mâlik'in muâsırı olup, onun fıkhî görüşlerini nakleden ve vefât tarihleri İmâm Mâlik'in vefât tarihine yakın olan kişiler, ikinci tabaka; uzun süre İmâm Mâlik ile beraberliği olan ve hocasının vefâtının ardından onun fıkhını yayan kişiler iken, üçüncü tabaka; küçük yaşta İmâm Mâlik ile beraberliği söz konusu olan ve vefât tarihleri İmâm Mâlik'ten bir hayli sonra olan kişilerdir. (Kâdî İyâz, *a.g.e*., III, 1) Bu genel taksimin akabinde İmâm Mâlik'e yetişemeyen fukahâ da belli bir silsile ile tabakalara ayrılmıştır. (IV-VIII)

[369] Kâdî İyâz, *a.g.e*., III, 52-53; İbn Ferhûn, *a.g.e*., II, 83; İbn Hacer, *Tehzîbü't-Tehzîb*, III, 58

[370] İbn Hacer, *Tehzîbü't-Tehzîb*, I, 537

Abdurrahîm b. Hâlid'in öğrettiğini söylemiştir. Leys b. Sa'd, Abdullah b. Lehîa ve Abdullah b. Vehb'e de çokça rivâyette bulunmuş, 163/780 yılında vefat etmiştir. [371]

Mâlikî mezhebinin kaynaklarında bu döneme ilişkin olarak muasırları Osman b. el-Hakem ve Abdurrahîm b. Hâlid gibi fıkhî tedrîsat için İmâm Mâlik'in yanına giderek temayüz eden ve müstakbel Mısırlı fukahâdan İbnü'l-Kâsım ile İbn Vehb'in fıkhî gelişimde katkıları olan başka isimler[372] de zikredilmekle birlikte, biz Mısır'daki fıkıh ilminin zuhuru ve gelişiminde kuvvetli tesiri olan isimler üzerinde durmamız hasebiyle bu kişilere yer vermedik.

2./8. yy'ın son döneminde gelindiğinde, Mısır'a ilk yerleşen mezhep olan Mâlikîliğin fıkıh medresesini tam anlamıyla tesis eden ve Mısır başta olma üzere Mağrib Fıkıh Havzası'na yayılmasında büyük rolü olan[373] iki isim karşımıza çıkmaktadır: İbnü'l-Kâsım ve Abdullah b. Vehb.

c. Abdurrahmân b. el-Kâsım (ö. 191/806)

Asıl adı Ebû Abdillah Abdurrahmân b. el-Kâsım b. Hâlid b. Cünâde el-Utakî[374] el-Mısrî'dir. Aslen Filistin'in Remle şehrinden olan İbnü'l-Kâsım, ailesiyle Remle'den göç ederek Kahire'ye yerleşmiştir. Fıkıh tedrîsatının ilk aşamasında Leys b. Sa'd, Abdülazîz b.Mâcişûn,[375] İbn Ebû Hâzim,[376] Osman b. el-Hakem, Sa'd.

---

[371] Kâdî İyâz, *a.g.e*., III, 54-55; Şîrâzî, *a.g.e*., s. 149

[372] Bu kişiler Yahya b. Ezher el-Kuraşî (ö. 161/778), Musa b. Seleme b. Ebî Meryem (ö. 163/780), Halid b. Hamîd b. Ebî Sa'lebe el-İskenderânî (ö. 169/786), Abdülhakem b. A'yun b. Leys el-Kuraşî (ö. 171/788), Sa'd. Abdullah el-Meâfirî (ö. 173/790), Tulayb b. Kâmil el-Luhamî el-İskenderî (ö. 173/790), Abdullah b. es-Semh el-Mısri (ö. 182/799), Zeyn b. Şuayb b. Kerayb el-Meâfiri el-İskenderî (ö. 184/800)'dir. (Kâdî İyâz, *a.g.e*., III, 56-64). Tabakat kitaplarında, söz gelimi *Tertîbü'l-medârik*'te her dönem ve bölgeye ilişkin olarak pek çok fukahâ ismi zikredilmektedir. Bu kadar fazla sayıda isime yer verilmesi, mezhep müdaafası ve üstünlüğünü sağlamak amacının güdüldüğü zannını uyandırmaktadır.

[373] Ganâîm, *a.g.e*., s. 85

[374] el-'Utakâ' (العتقاء) diye adlandırılan muhtelif kabileler topluluğundan Hacrü Himyer kabilesine mensup Zübeyd b. Hâris'in mevlâsıydı. Yol kesicilikle tanınan bu kabileler, Mekke'nin fethedildiği gün Hz. Peygamber'in gönderdiği bir grup tarafından Taif'te esir alındıktan sonra, Hz. Peygamber tarafından azat edildiği için el-'Utakâ' (العتقاء) lakabını almışlar ve fethi akabinde Mısır'a gelerek Kahire'ye yerleşmişlerdir. (Muvaffakuddîn b. Osman, *a.g.e*., s. 430; Kâdî İyâz, *a.g.e*., III, 244; İbn Ferhûn, *a.g.e*., I, 468; Sem'ânî, *a.g.e*., VIII, 385; Huseyn, *a.g.e*., s. 44)

[375] Tam adı Ebû Abdillah Abdilazîz b. Abdillah b. Ebî Seleme el-Mâcişûn'dur. Aslen Fârisî olan Mâcişûn, Mâlikî mezhebinin fukahâsından idi. Bağdat'a geldikten sonra muhaddis olma vasfını da kazanmış, 160/777'de Bağdat'ta vefât etmiştir. (Şîrâzî, *a.g.e*., s. 67; İbn Hacer, *Tehzîbü't-Tehzîb*, II, 588)

Abdillah el-Meâfirî, Tulayb b. Kâmil el-Luhamî'den İmâm Mâlik'in fıkhî ahkâmını öğrenen İbnü'l-Kâsım[377] bununla yetinmeyerek Medine'ye gitmiş ve Mâlikî fıkhını bizzat İmâm Mâlik'ten öğrenmiştir.

Nesâî'nin, *Muvatta*'ın en güvenilir nâkili olduğunu zikrettiği İbnü'l-Kâsım, takrîben yirmi yıl boyunca İmâm Mâlik'le olan ilmî birlikteliği esnasında Mısırlı öğrencilerinin en genci, fakat onun görüşlerini en iyi bileni ve bu konuda en güveniliri olma payesine yükselmiştir.[378] Nitekim bundan dolayı kendisinden daha erken zamandan beri İmâm Mâlik'în yanında bulunan Abdullah b. Vehb, İmâm Mâlik'in fıkhın öğrenmek isteyen kişiye *"Sana İbnü'l-Kâsım gerekir, çünkü biz başka şeylerle ilgilenirken o İmâm Mâlik'le baş başa kalmıştır."* [379] diyerek onun mezhepteki özel konumuna işaret etmiştir.

Tabakat kitaplarında İmâm Mâlik'in özellikle büyû' meseleleri hakındaki görüşlerini en iyi bildiği zikredilen İbnü'l-Kâsım'ın Mâlikî mezhebindeki rolünün yine mezhepte müeesir rolü olan iki isim İbn Vehb ve Eşheb'den daha önemli olduğuna sık sık temas edilmekte,[380] ayrıca Eşheb ile aralarındaki görüş ayrılıklarından dolayı kaynaklanan rekâbet ve husûmetin İbnü'l-Kâsım'dan sonra Mâlikî mezhebinin Mısır'daki riyâsetinin Eşheb'e geçmesiyle sona erdiğine de değinilmektedir.[381]

İbnü'l-Kâsım İmâm Mâlik'le olan uzun birlikteliği neticesinde derin bir fıkhî müktesebâta sahip olmuş, ve söz konusu bu vukûfiyet kaynakların ifadesiyle İmâm Mâlik'in fıkhî görüşlerini aktardığı 300 cilt kitap te'lifi ve takrîben yirmi kitabın bizzat İmâm Mâlik'ten işitilmiş şekliyle aktarılması olarak semeresini vermiştir.[382] Şüphesiz İbnü'l-Kâsım'ın mezhepteki en büyük rolü, mezhebin tedvîni noktasında

---

[376] Tam adı Ebû Abdillah Abdülazîz b. Ebî Hâzim'dir. Medine'de fıkıh ilminde İmam Mâlik'ten sonra en fazla liyâkat sahibi kişi olarak nitelenen İbn Ebî Hâzim, h. 184'te vefât etmiştir. (Şîrâzî, *a.g.e.*, s. 146; İbn Hacer, *Tehzîbü't-Tehzîb*, II, 583)

[377] Muhammed Mahlûf, Muhammed b. Muhammed b. Ömer b. Kâsım Mahlûf (ö. 1360/1941), *Şeceretü'n-nûri'z-zekiyye fî tabakâti'l-Mâlikîyye*, thk. Abdülmecîd Hayâlî, Dâru'l-kütübi'l-ilmiyye, Beyrût,1424/2003, I, 88; Kâdî İyâz, *a.g.e.*, III, 56, 61, 244; Süyûtî, *Hüsnü'l-muhâdara*, I, 302

[378] Kâdî İyâz, *a.g.e.*, III, 245-247, 251; Şîrâzî, *a.g.e.*, s. 150; Muvaffakuddîn b. Osman, *a.g.e.*, s. 431

[379] İbn Ferhûn, *a.g.e.*, I, 466

[380] İbn Ferhûn, *a.g.e.*, I, 466-467; Kâdî İyâz, *a.g.e.*, III, 246, 247

[381] Şîrâzî, *a.g.e.*, s. 150

[382] İbn Ferhûn, *a.g.e.*, I, 466; Kâdî İyâz, *a.g.e.*, III, 245; Hazrecî, *a.g.e.*, s. 233

gerçekleşmiştir. Mâlikî fıkhının *Muvatta*'dan sonraki temel kaynağı olan *el-Müdevvene*, İbnü'l-Kâsım'ın rivâyet ve görüşlerinden oluşmuştur. Esed b. Furat'ın (ö. 244/858)[383] kendisine sorduğu meselelerle ilgili olarak İbnü'l-Kâsım'ın hem İmâm Mâlik'in rivâyetlerini, hem de kendi ictihadlarını aktarmasıyla oluşan ve ilk olarak *el-Esediyye* adını taşıyan bu eser, sonradan Sahnûn'un bir nüshasını İbnü'l-Kâsım'a tekrar arzetmesiyle gözden geçirilmiş ve nihayetinde *el-Müdevvene* ismiyle son şekline kavuşmuştur.[384]

Mâlikî fıkhının ana kitaplarından addedilen *Müdevvene*, rivâyetleri diğer kitaplardaki rivâyetlere takdim edilmesi sebebiyle *Muvatta*'dan sonra mezhebin en önemli kitabı olarak kabul edilmiştir. Eserdeki rivâyetleri bu denli değerli kılan husus ise; İbnü'l-Kâsım'ın İmâm Mâlik ile olan uzun birlikteliğidir.[385] Söz konusu bu uzun birliktelik nedeniyle, ayrıca İbnü'l-Kâsım'ın Mâlikî mezhebindeki rolünün İmâm Muhammed'in Hanefî mezhebindeki rolüyle aynı olduğu, ikisinin de ictihad etmekle birlikte mezhebinin râvisi ve nâkili olduğu şeklinde mülahazalar da zikredilmiştir.[386]

Mısırlı Mâlikî fakihi olarak şöhreti yayılan İbnü'l-Kâsım'dan fıkıh öğrenmek amacıyla Mısır'a gelen pek çok kişi olmuştur. Bunlar arasında özellikle Sahnûn (ö. 240/854),[387] Mısır'da bulunduğu üç yıllık süre içerisinde diğer hocalarının yanı sıra

---

[383] Tam adı Ebû Abdullah Esed b. Furat b. Sinân el-Kayrevânî'dir. Benî Süleym kabilesinin mevlâsıydı. İlk fıkhî tedrîsatını Kayrevan'da tamamlayan Esed b. Furat, daha sonra Medine'ye giderek bizzat İmâm Mâlik'ten Mâlikî fıkhına muttali' olmuş, ders esnasında çok fazla soru sorması üzerine İmâm Mâlik kendisine ehl-i reyin temsilcisi olan bölge Irak'a gitmesini tavsiye etmiştir. Bunun üzerine Irak'a giderek Ebû Hanîfe'nin talebelerinden aldığı derslerle Irak fıkhına vâkıf olan Esed, ardından tekrar İmâm Mâlik'le görüşmek amacıyla Medine'ye gittiyse de, İmâm Mâlik'in vefât etmesi üzerine Mısır'a giderek onun öğrencisi Abdullah b. Vehb ile İbnü'l-Kâsım ile görüşerek onlarla Hanefî-Mâlikî fıkhını mukârene imkânına erişmiştir. Böylece, döneminin iki fıkıh ekolü olan Hicaz ve Irak fıkıh ekollerine hâkim olmuş ve geniş bir fıkhî birikime sahip olduğu için, mezhep taassubuyla davranmayarak kendisine göre doğru olanla amel etmiştir. (Şîrâzî, *a.g.e.*, ss. 155-156; Kâdî İyâz, *a.g.e.*, III, 291-297)

[384] Ebû Zehre, *Mâlik*, s. 251

[385] Kâtib Çelebi Kâmil Mustafa b. Abdullah (ö. 1067/1657), *Keşfü'z-zunûn an esâmi'l-kütüb ve fünûn*, Dâru İhyâi't-türâsi'l-arabî, Beyrût, ts., II, 1908

[386] Ebû Zehre, *Mâlik*, 251

[387] Tam adı Ebû Saîd Abdüsselâm b. Saîd b. Habîb et-Tenûhî'dir. Aslen Suriye'nin Humus şehrinden olmakla birlikte, asker olan babası Humus ordusu içerisinde Kayrevan'a gelmiştir. İlk fıkıh tedrîsatını Kayrevan'da yaptıktan sonra İmâm Mâlik'in yanına Medine'ye giden Sahnûn, İmâm Mâlik'in vefât ettiğini öğrenmesi üzerinde tavsiye üzerine Mısır'a gelmiş, İbnü'l-Kâsım başta olmak üzere Abdullah b. Vehb, Eşheb, Tulayb b. Kâmil, Abdullah b. Abdilhakem ve daha pek çok Mâlikî fukahâdan fıkıh tahsilinde bulunmuştur. Kayrevan'a döndükten sonra kadılık yapmış ve 240/854'de Kayrevan'da vefât

İbnü'l-Kâsım'la olan tedrîsatı neticesinde iktisab ettiği fıkhî liyâkatle, Mâlikî fıkhını memleketi Kayrevan'a (Tunus) döndükten sonra gerek te'lifleri ve gerekse üstlendiği kadılık vazifesinin tesiriyle başta memleketi olmak üzere ,Mağrib ülkelerinde yayan kişilerden olma payesini kazanmıştır.[388] Sahnûn'un yanı sıra, Mâlikî mezhebinin Mısırlı fukahâsı arasına dâhil olacak Asbağ b. Ferec, Hâris b. Miskîn, Îsa b. Dînar, Ebû Muhammed b. Abdilhakem gibi şahsiyetler de İbnü'l-Kâsım'dan rivâyetlerde bulunmuştur.[389]

Mâlikî fıkhının Mısır'da yayılması ve öğrencilerinin çoğalması noktasında kilit rolü olması sebebiyle İbnü'l-Kâsım, Osman b. el-Hakem'e muâdil, bazı tarihçiler tarafından Mâlikî fıkhını Mısır'a getiren ilk kişi olarak tavsif edilmiş olsa da,[390] muhtemelen bu görüş, onun mezhepteki ulvî konumuna işaret etmek için beyan edildiği kanaatindeyiz.

d. Abdullah b. Vehb (ö. 197/812)

Asıl adı Ebû Muhammed Abdullah b. Vehb b. Müslim el-Kuraşî'dir. İhtilaflı olmakla birlikte Yezid b. Reyhâne'nin kölesiydi. Dedesi Berberî asıllı olan İbn Vehb, ilmî tedrîsatına ilk olarak Mısır'da başlamıştır. [391]

148/765'de ilmî derinliğinden istifade etmek amacıyla İmam Mâlik'in yanına Medine'ye giden İbn Vehb, hocasının vefâtına kadar yanından ayrılmamış; dolayısıyla takrîben yirmi yıl kadar kendisinden fıkıh dersleri almıştır.[392]İmâm Mâlik haricinde Abdülazîz b. Mâcişûn, İbn Ebî Hâzim, Leys b. Sa'd'dan da dersler almış, kendisinin ifadesiyle hocalarının sayısı takriben dört yüz kişiye ulaşmıştır.[393]

---

etmiştir. (İbn Ferhûn, *a.g.e*., II, 30-40; Muvaffakuddîn b. Osman, *a.g.e*., s. 435; İbn 'Imâd, *a.g.e*., III, 182)

[388] Muvaffakuddîn b. Osman, *a.g.e*., s. 434-435; Ganâim, *a.g.e*., s. 92

[389] İbn Ferhûn, *a.g.e*., I, 465; Süyûtî, *Hüsnü'l-muhâdara*, I, 303

[390] Ebû Zehre, *Mâlik*, s. 487

[391] Kâdî İyâz, *a.g.e*., III, 228, 229, 241; İbn Ferhûn, *a.g.e*., I, 413

[392] Kâdî İyâz, *a.g.e*., III, 230; İbn Ferhûn, *a.g.e*., I, 414, 416

[393] Kâdî İyâz, *a.g.e*., III, 230; İbn Ferhûn, *a.g.e*., I, 412; Kâsım Ali Sa'd, *Cemheretü terâcimi'l-fukahâi'l-Mâlikîyye*, Dâru'l-bühûs li'd-dirâsâti'l-İslâmiyye ve İhyâi't-türâs, yy., 1423/2002, II, 776, 777

Fıkıh ilminin yanında hadis ve tefsir ilmine de vâkıf olan İbn Vehb'in[394] tabakat kitaplarında daha ziyâde hadisçilik yönü üzerinde durulmakta; İmâm Mâlik'in öğrencileri arasında hadisleri en iyi bilen kişi olduğu, kendisi sika olmakla birlikte daha ziyâde zayıf râvilerden rivâyette bulunduğu belirtilmektedir.[395] Muhtemelen bu za'fiyetinin farkında olması sebebiyle, hocaları, İmâm Mâlik ve Leys b. Sa'd hakkında "Malik ve Leys olmasaydı dalâlete düşerdim." diyerek akabinde, hadisleri toplamakla meşgul iken, kendisine ulaşan bazı rivâyetler karşısında şaşırıp kaldığını, bu iki hocasıyla karşılaştıktan sonra rahatladığını, zira bu iki âlimin hangi rivâyeti alıp hangilerini almaması gerektiğini, rivâyetlerin hangi mânâya geldiklerini izah ederek kendisini şaşırıp dalâlete düşmekten kurtardıklarını ifade etmesi, hocalarının hadisçilik yönünü muhkem hale getirmesindeki fonksiyonlarına işaret etmektedir. [396] İmam Mâlik de öğrencisine özel bir ihtimam göstermiş, bazı meseleler hakkında fikrini almak için kendisiyle yaptığı yazışmalarında başka hiçbir kimseye yapmadığı şekilde ona "Mısır'ın müftüsü" şeklinde hitap etmiştir.[397] Bu ihtimam sebebiyle İmam Mâlik'in vefâtının ardından Medine'de hâsıl olan fıkhî ihtilaflarda, İmâm Mâlik'in görüşünü tesbit etmek için Mısır'da bulunan İbn Vehb'e mektup yoluyla başvurulmuş veya Medine'ye gelmesini beklemişlerdir.[398]

Hocasının vefâtının ardından Mısır'a dönerek vefâtına kadar ülkesinde yaşayan İbn Vehb'e, dönemin Abbâsî halîfesi tarafından kadılık görevi tevdî edilmişse de bunu kabul etmemiş; gerekçe olarak âlimlerin peygamberlerle, kadıların ise sultanlarla birlikte haşrolacağını söylemiştir. [399]

Tabakat kitaplarında İbn Vehb'in fıkıh ilminde İbnü'l-Kâsım'dan daha liyâkat sahibi olduğu, fakat takvasının fetvâ vermekten kendisini alıkoyduğuna dâir bazı rivâyetler zikredilmekle birlikte,[400] kendisinin hadis ve tefsir ilimlerinde fıkıh

[394] Kâdî İyâz, *a.g.e.*, III, 231; Hazrecî, *a.g.e.*, s. 218
[395] Kâdî İyâz, *a.g.e.*, III, 233; İbn Ferhûn, *a.g.e.*, I, 414
[396] Kâdî İyâz, *a.g.e.*, III, 236
[397] İbn 'Imâd, *a.g.e.*, II, 456; Şîrâzî, *a.g.e.*, s. 150
[398] Kâdî İyâz, *a.g.e.*, III, 231; Sa'd, *a.g.e.*, II, 777
[399] Kâdî İyâz, *a.g.e.*, III, 240; İbn 'Imâd, *a.g.e.*, II, 456
[400] Kâdî İyâz, *a.g.e.*, III, 231,232, 233; İbn Ferhûn, *a.g.e.*, I, 414; İbn Hacer, *Tehzîbü't-Tehzîb*, II, 453

ilmine nazaran daha meşhûr olduğu bir gerçektir.[401] Nitekim İmam Mâlik'in; *"İbn Vehb âlim, İbnü'l-Kasım ise fakihtir."*[402] ifadesi de bunu göstermektedir. Bununla birlikte bu ifade, İbn Vehb'in fıkıh ilmindeki za'fiyeti göstermez; sadece fıkıhta, hadis ve diğer ilimlerde olduğu ölçüde müessir olmadığını gösterir. Diğer yandan, İbn Vehb'in İmâm Mâlik'in fıkhını öğrenmek isteyen kişiye yönelik "*Sana İbnü'l-Kâsım gerekir, çünkü biz başka şeylerle ilgilenirken, o İmâm Mâlik'le baş başa kalmıştır"* [403] ifadesinde geçen başka şeylerden murâdın, tefsir ve hadis ilimleri olması kuvvetle muhtemeldir.[404]

İmam Malik'ten bizzat işittiği otuz kitabın dışında *Muvatta' Kebîr*, *Câmiu'l-kebîr*, *Kitâbü'l-Ahvâl*, *Tefsiru'l-Muvatta'*, *Kitâbü'l-Bey'*, *Kitâbü'l-Menâsik* gibi fıkhın yanı sıra tefsir ve hadis ilimlerine dâir te'lifatı bulunan İbn Vehb'den[405] rivâyette bulunanlar arasında Asbağ b. Ferec, Sahnun, Muhammed b. Abdullah b. Abdilhakem ve hocaları İmâm Malik ile Leys b. Sa'd bulunmaktadır.[406]

Mâlikî mezhebinin fıkıh medresesinin İbnü'l-Kâsım ve İbn Vehb elinde Mısır'da tesis edilmesinin ardından 3./9. yüzyıl, Mâlikî medresesinin gelişmiş bir şekilde tebarüz ettiği bir dönem olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu yüzyılda Mısır'da öne çıkan Mâlikî fukahâsı şunlardır:

e. Eşheb. b. Abdilazîz (ö. 204/819)

Asıl adı Ebû Ömer Eşheb b. Abdilazîz b. Dâvûd b. İbrâhîm el-Kaysî el-Meâmizî (el-Âmirî) el-Ca'dî'dir. Asıl adı Miskîn olup Eşheb lakabıdır. Hicazlı ve Mısırlı pek çok fukahâdan ders aldığı zikredilen Eşheb'in hocaları arasında, en başta İmam Mâlik olmak üzere, Leys b. Sa'd, Fudayl b. İyâz, Süleyman b. Bilâl, İbn Lehîa', Yahya b. Eyyûb, Bekir b. Mudır, Abdülazîz ed-Derâverdî gibi fıkıh ve hadis

[401] Ganâim, *a.g.e.*, s. 97
[402] İbn Ferhûn, *a.g.e.*, I, 414; Süyûtî, *Hüsnü'l-muhâdara*, I, 303
[403] İbn Ferhûn, *a.g.e.*, I, 466
[404] Ganâim, *a.g.e.*, s. 98
[405] İbn Ferhûn, *a.g.e.*, I, 416; İbn Sa'd, II, 776
[406] İbn Sa'd, *a.g.e.*, II, 776; İbn Hacer, *Tehzîbü't-Tehzîb*, II, 453

üstadları yer almaktadır.[407] Her ne kadar tabakat kitaplarında Eşheb'in ilmî tedrîsat için Medine'ye gittiği zikredilmese de, fıkhî tedrîsatına Mısır'da başladığı ve sonrasında fıkhî müktesebâtını arttırmak için Hicaz'a giderek İmâm Mâlik ile orada görüşmüş olması ve hocasının vefâtının ardından Mısır'a gelmiş olması muhtemeldir. Bir süre Mısır Dîvânu'l-harâc'ında kâtiplik yapan Eşheb'in yirmi civarında hadis kitabını işittiği zikredilmektedir.[408] Kendisinden de Hâris b. Miskîn, Yûnus es-Sadefî, Abdülhakem ailesi, Sahnûn da içlerinde olmak üzere pek çok kişi hadis ve fıkıh dersleri almıştır.[409]

Kaynaklarda birbirlerine akran İbnü'l-Kâsım'la Eşheb'in mukayesesine sık sık yer verilmektedir. Eşheb'in öğrencilerinden İbn Abdülhakem *"Eşheb İbnü'l-Kâsımdan yüz kat daha fakihtir."* ifadesiyle hocasının üstünlüğünü ileri sürerken; İbn Lübâbe, Eşheb ile İbn Abdülhakem arasındaki hoca-talebe ilişkisine işaret ederek bu değerlendirmeyi reddetmiştir. İbn Abdülber en-Nemerî ise İbn Abdülhakem'in İbnü'l-Kâsım'dan ders aldığını belirterek her iki âlimi birbiriyle kıyaslayabilecek kadar yakından tanıdığını söylemiştir. Bu arada Kâdî İyâz ve Zehebî de bu tartışmaya katılarak, İbn Abdülhakem'in İbnü'l-Kâsım'dan hadis dinlediğine dâir bilgiyi reddetmişlerdir.[410] Şâfiî'nin Eşheb hakkında, *"Mısır onun gibisini çıkarmamıştır, keşke bazı aşırılıkları da olmasaydı"* [411] dediği rivâyet edilir. İkisinin de öğrencisi olan Sahnûn'a hangisinin daha fakih olduğu sorulduğunda *"Onlar iki koşu atına benzerler, bazen biri geçer, bazen diğeri."*[412] cevabını vermiştir. Diğer yandan İbnü'l-Kâsım'ın İbn Vehb'in henüz yaşadığı dönemde, Eşheb hakkında *"Eğer benden sonra bu ilmi (fıkhı) öğrenmek istersen onu Eşheb'de ara."*[413] demesi, Eşheb'in fıkhî liyâkatine işaret etmektedir. Aralarındaki rekabet İbnü'l-Kâsım'ın vefâtıyla birlikte Eşheb'in Mısır'da fıkhî otorite oluşu ile son bulmuştur.[414] Fıkhî yönden aralarındaki rekabetin yanı sıra, fıkıh ilmindeki liyâkatleri açısından

---

[407] İbn Abdülber, Ebû Ömer Cemâlüddîn Yûsuf b. Abdillah b. Muhammed en-Nemerî (ö. 463/1071), *İntikâ fî Fezâ'ili'l-eimmeti's-selâseti'l-fukahâ, Mâlik, Şâfiî, Ebî Hanîf*e, Mektebetü'l-matbûâti'l-İslâmiyye, Halep, 1417/1997, s. 98; Kâdî İyâz, *a.g.e*., III, 262; Buhârî, *a.g.e*., II, 57
[408] Kâdî İyâz, *a.g.e*., III, 263-264
[409] İbn Ferhûn, *a.g.e*., I, 307; Muhammed Mahlûf, *a.g.e*., I, 89
[410] İbn Abdülber, *a.g.e*., s. 98; Kâdî İyâz, *a.g.e*., III, 263
[411] Zehebî, *İber*, I, 270; İbn 'Imâd, *a.g.e*., III, 25; İbn Hacer, *Tehzîbü't-Tehzîb*, I, 182
[412] Kâdî İyâz, *a.g.e*., III, 263
[413] Kâdî İyâz, *a.g.e*., III, 262
[414] İbn Ferhûn, *a.g.e*., I, 307

aralarındaki ilişkiye de yer verilen bazı eserlerde, Mâlikî mezhebinde İbnü'l-Kâsım ile Eşheb'in Hanefî mezhebindeki İmam Muhammed ile Ebû Yûsuf mesabesinde olduklarına değinilmektedir.[415]

İmâm Şâfiî Mısır'a geldiği sırada (199/814) İmâm Mâlik'in öğrencilerinden Eşheb ve İbn Abdülhakem yaşıyordu. Fıkhî meseleleri birlikte müzâkere eden Eşheb ile İmâm Şâfiî arasında zamanla sıkı bir dostluk hâsıl olmuş,[416] İmam Şâfiî'den kısa bir süre sonra Mısır'da vefât etmiştir.[417]

Kaynaklarda Eşheb'in Esed b. Furât'ın *el-Esediyye*'sini esas alarak *el-Müdevvene* adıyla bir eser hazırladığı ve bundan dolayı İbnü'l-Kâsım tarafından hazırcılıkla suçlandığı rivâyet edilmektedir. Kasâme ile ilgili de bir eseri bulunan Eşheb'in,[418] bazı kaynaklarda Sahnûn tarafından rivâyet edilen *Kitâbü'l-Hac* adlı bir eserinin 4 ve 5. ciltlerine ait yazma nüshasının mevcut olduğuna da işaret edilmektedir.[419]

f. Abdullah b. Abdilhakem (ö. 214/829)

Asıl adı Ebû Muhammed Abdullah b. Abdilhakem b. A'yün b. el-Leys el-Kureşî'dir. Babası Abdülhakem'in fıkıh ilmiyle iştigâl etmesi[420] Abdullah b. Abdilhakem'in ilmî bir atmosferde yetişmesini sağlamış, bu durum Abdullah başta olmak üzere aileden pek çok fukahâ yetişmesine vesile olmuştur. İmâm Malik başta olmak üzere, Leys b. Sa'd, İbn Lehîa' ve daha pekç çok kişiden ders almış, ayrıca Mısır'a geldiğinde İmâm Şâfiî'nin görüşlerini kaydederek kendisinden rivâyetlerde bulunmuştur.[421] Kaynaklarda yaptığı ilmî yolculuklara değinilmemekle birlikte, mevcut bilgilerden ortaya çıkan neticeye göre ilk olarak Mısırlı ulemânın elinde ilmi tedrîsatına başlayan Abdullah'ın, daha sonra Medine'ye giderek İmâm Mâlik'ten fıkıh dersleri aldığı söylenebilir. Nitekim kaynaklarda *Muvatta*'ı bizzat hocası İmâm

---

[415] Medenî, *a.g.e.*, s. 65
[416] Kâdî İyâz, *a.g.e.*, III, 265
[417] İbn Hacer, *Tehzîbü't-Tehzîb*, I, 182
[418] Kâdî İyâz, *a.g.e.*, III, 263, 265
[419] Fuat Sezgin, *Arap İslâm Bilimleri Tarihi I*, Prof. Dr. Fuat Sezgin İslâm Bilim Tarihi Araştırmaları Vakfı, İstanbul, 2015, s. 533
[420] Kâdî İyâz, *a.g.e.*, III, 60
[421] İbn Ferhûn, *a.g.e.*, I, 419-420

Mâlik'den işittiği ve işittiklerinden İbnü'l-Kâsım, İbn Vehb ve Eşheb'e rivâyetlerde bulunduğu zikredilmektedir.[422] Medine'de kaldığı süre hakkında her ne kadar kesin bir bilgi söylenemese de, kaynaklarda h. 199'da Mısır'a gelen İmâm Şâfiî'ye ev sahipliği yaptığının[423] ve sahip olduğu fıkhî liyâkat sebebiyle Mısır'da Eşheb'in vefâtının ardından Mâlikî mezhebinin riyâsetinin kendisine intikâl ettiğinin zikredilmesi[424] sebebiyle, hocası İmâm Mâlik'in vefâtı ile h. 200 yılları arasında Mısır'a dönmüş olması muhtemel gözükmektedir.

Tabakat kitaplarında İmâm Mâlik'in önde gelen öğrencilerinden biri, [425] Mısır'ın ilim otoritesi[426] vasıflarıyla tavsif edilen Abdullah b. Abdilhakem görünen o ki, Eşheb'in vefâtının (204/819) akabinde yüklendiği Mısır'ın fıkhî otoritesi olma görevini vefâtına kadar (214/829) sürdürmüştür. Kahire'de vefât ederek dostu İmâm Şâfiî'nin yanına defnedilmiştir.[427]

Abdullah b. Abdilhakem'in en önemli eserleri arasında üç tane *Muhtasar*'ı gelmektedir. *el-Muhtasaru'l-kebîr* adını taşıyan eseri Eşheb'in te'lifatının muhtasarı şeklinde iken, *el-Muhtasaru'l-evsât* ve *el-Muhtasaru's-sağîr* bizzat İmâm Mâlik'ten işiterek kaleme aldığı Muvattâ'ın muhtasarı mâhiyetindedir. Bunların dışında fıkıhla ilgili olarak *Kitâbü'l-Menâsik, el-Kazâ fi'l-bünyân* isimli bir eseri de mevcuttur.[428]

İbnü'l-Kâsım, İbn Vehb, Eşheb ve Abdullah b. Abdilhakem ile tamamlanan Mâlikîliğin ilk ikinci dönem silsilesinin ardından üçüncü kuşak Mâlikî fukahâ gelmektedir. Bu kuşak içerisinde Mısır'daki en seçkin isimler ise şunlardır:

[422] İbn 'Imâd, *a.g.e.*, III, 69; İbn Abdülber, *a.g.e.*, s. 99
[423] İbn Ferhûn, *a.g.e.*, I, 420
[424] İbn 'Imâd, *a.g.e.*, III, 69
[425] Zehebî, *Iber*, I, 288
[426] İbn Abdülber, *a.g.e.*, s. 99
[427] Muvaffakuddîn b. Osman, *a.g.e.*, 496
[428] İbn Ferhûn, *a.g.e.*, I, 420; Muhammed Mahlûf, *a.g.e.*, I, 89-90

g. Asbağ b. Ferec (ö. 225/840)

Asıl adı Ebû Abdullah Asbağ b. el-Ferec b. Sâîd b. Nâfi‘ el-Ümevî’dir. Fustat’ta yaşayan Asbağ, fıkıh ilmini ilk elden öğrenmek amacıyla Medine’ye İmâm Mâlik’in yanına gitmiş olmakla birlikte Medine’ye vardığı gün İmâm Mâlik’in vefât haberini almıştır.[429] Bunun üzerinde Medine’nin önde gelen ulemâsından Abdurrahman b. Zeyd b. Eslem’den ders alan Asbağ, kaynaklarda değinilmemekle birlikte muhtemelen Abdurrahman b. Zeyd’in vefâtının (182/798) ardından Mısır’a dönmüştür.

Asbağ Mısır’a döndüğünde öncelikle İbnü’l-Kâsım, ve sonrasında katipliğini yaptığı İbn Vehb ve Eşheb’den fıkıh tahsil etmiş, özellikle İbn Vehb’in en ehemmiyet verdiği talebesi haline gelmiştir.[430] Fetvâ verme görevine hocalarıyla birlikte başlamış olan Asbağ, fıkhın usûl kısmında ve İmâm Mâlik’in görüşlerini ustaca izah etmede şöhret kazanmıştır.[431]

Rivâyete göre Eşheb vefâtı yaklaşıp hastalandığı sırada ,Mısır’da kendisinden sonra mezhep riyâsetinin intikâl etmesi için Asbağ’ı tavsiye etmiş, ancak vefâtının ardından beklenen olmayarak mezhep otoritesini Asbağ ile aralarında niza‘ ve kırgınlığın bulunduğu Abdullah b. Abdilhakem üstlenmiştir.[432] Bunda; özellikle, İbn Abdilhakem’in ailesinin ulemâ silsilesinden gelmesi sebebiyle Mısır’da nüfûzunun varlığı, sahip olduğu yekûn malvarlığından ulemâ ve talebelere infakta bulunması, İbn Abdülhakem İmâm Mâlik’in sayılı talebesi arasında yer alırken Asbağ’ın İmâm Mâlik’i görememiş olması bazı gibi sebepler üzerinde durulmaktadır. Bununla birlikte İbn Abdülhakem’in vefâtının (214/829) ardından mezhep otoritesi Asbağ ile devam etmiştir. [433]

---

[429] Kâdî İyâz, *a.g.e.*, IV, 17
[430] Kâdî İyâz, *a.g.e.*, IV, 17; İbn Ferhûn, *a.g.e.*, I, 299; Muhammed Mahlûf, *a.g.e.*, I, 99, Şîrâzî, *a.g.e.*, s. 153
[431] İbn Ferhûn, *a.g.e.*, I, 300; Kâdî İyâz, *a.g.e.*, IV, 18, 19
[432] Kâdî İyâz, *a.g.e.*, IV, 18
[433] Kâdî İyâz, *a.g.e.*, IV, 18-19; Ganâim, *a.g.e.*, ss.118-119

İbnü'l-Mevvâz, Abdülmelik b. Habîb, Ebû Zeyd el-Kurtubî gibi hadis ve fıkıh âlimleri kendisinden istifade etmiş, ayrıca Şâfiî ulemâdan İsmâîl el-Müzenî ile Rebî' b. Süleymân'a İmâm Şâfiî Mısır'a gelmeden önce hocalık yapmıştır. [434]

Eserleri arasında on ciltlik *Kitâbü'l-Usûl*, *Tefsîru Garîbi'l-Muvatta'*, *Adâbu's-sâim*, *Kitâbü'l-Müzâra'*, *Kitâbü'l-Âdâbi'l-kudât* isimli eserleri bulunmaktadır.[435]

h. Muhammed b. Abdillah b. Abdilhakem (ö. 268/882)

Asıl adı Ebû Abdillah Muhammed b. Abdillah b. Abdilhakem b. A'yün b. el-Leys b. Râfi'dir.[436] Babası Abdullah b. Abdilhakem'in izinden giderek fıkıh ilminde tebârüz etmiş olan Muhammed, küçük yaşta babasının yanı sıra İbn Vehb, İbnü'l-Kâsım ve Eşheb'den fıkıh ilmi tahsil etmiş, İmâm Şâfiî'nin Mısır'a gelmesiyle babasının talebi üzerine onun görüşlerini tedvin etmeye başlamıştır.[437] Genellikle Şâfiî mezhebi kaynaklarında geçen rivâyete göre; İmâm Şâfiî'nin vefâtının ardından Şâfiî mezhebinin Mısır'daki otoritesinin kendisine geçmesi yönünde bir beklenti içine giren Muhammed, İmâm Şâfiî'nin tavsiyesi üzerine mezhep riyâsetinin Büveytî'ye geçmesi üzerine kızarak Mâlikî mezhebine intikâl etmiş[438] ve muhtemel ki kendisine nispet edilen *er-Red 'ale'ş-Şâfi'î fî mâ hâlefe fihi'l-Kitâb ve's-Sünne* isimli eserini bundan sonraki süreçte kaleme almıştır.[439] Bununla birlikte, özellikle *Tertîbu'l-medârik* gibi meşhûr bazı Mâlikî tabakat kaynaklarında bu bilginin tamamıyla zanna dayandığı ifade edilmekte, Muhammed b. Abdilhakem'in Şâfiî fıkhına vâkıf olmakla birlikte Mısır'da yaşadığı dönemin Mâlikî fakihi olduğu ve mezhep riyâsetinin kendisine intikâl ettiği zikredilmektedir.[440] İfade etmek gerekir ki, gerek tabakat kitaplarının pek çoğunda yer alması ve gerekse İbn Hallikan'ın

[434] Kâdî İyâz, *a.g.e.*, IV, 18-19
[435] İbn Ferhûn, *a.g.e.*, I, 300
[436] Şîrâzî, *a.g.e.*, s. 99
[437] İbn 'Imâd, *a.g.e.*, III, 291; Zehebî, *Tezkiretü'l-huffâz*, II, 547; Kâdî İyâz, *a.g.e.*, III, 365
[438] es-Sübkî, Ebû Nasr Tâcüddîn Abdülvehhâb b. Alî b. Abdilkâfî (ö. 771/1370), *Tabakâtü'ş-Şâfi'iyyeti'l-kübrâ*, thk. Abdülfettâh Muhammed Hulv, Mahmûd Muhammed et-Tınâhî, Dâru İhyâi'l-kütübi'l-arabiyye, ts., II, 68-69; İbn Hacer el-Askalânî, Ebü'l-Fazl Şihâbüddîn Ahmed b. Ali b. Muhammed (ö. 852/1449), *Tevâli't-te'sîs li-meâli Muhammed b. İdrîs*, thk. Ebü'l-Fidâ Abdullah Kâdî, Beyrut, Dâru'l-kütübi'l-ilmiyye, 1406/1986, s. 258; Şîrâzî, *a.g.e.*, 98; Zehebî, *Siyerü a'lâmi'n-nübelâ'*, XII, 60; Hatîb el-Bağdâdî, *a.g.e.*, XVI, 441; İbn Abdülber, *İntikâ'*, s. 168
[439] Sübkî, *a.g.e.*, II, 69
[440] Kâdî İyâz, *a.g.e.*, IV, 160; Zehebî, *Tezkiretü'l-huffâz*, II, 547

zikrettiği, Mâlikîlerin İmam Şâfiî'nin ders halkasına devam etmesi sebebiyle Muhammed'i babasına şikayet etmelerini ihtivâ eden başka bir rivâyet[441] göz önünde bulundurulduğunda, kanaatimizce ilk iddia daha sahih gözükmektedir. Diğer yandan, Mâlikî mezhebinin otoritesinin ne zaman kendisine geçtiği ile ilgili kaynaklarda ma'lûmât yer almamakla birlikte, Asbağ b. Ferec'in vefâtının (225/839) ardından bu sorumluluğu üstlendiğini söylemek mümkündür.

Diğer yandan Muhammed b. Abdilhakem'in Mâlikî mezhebinin Mısır'daki gelişime olan en büyük katkısının, kıyas delililin tatbîki ve fıkhî münâzaralardaki maharetinin yanı sıra,[442] kendisinden önce Mısır'da Mâlikî fıkhının otoritesi hüviyetindeki hocalarına nasip olmadığı şekliyle İmâm Şâfiî ile olan uzun birlikteliği neticesinde Şâfiî mezhebinin görüşlerine incelikleriyle vâkıf olması ve bu görüşleri zaman zaman reddetmenin yanı sıra ziyâdelerde bulunmak suretiyle Mâlikî mezhebinin müktesebâtına kazandırması yönünde gerçekleştiği söylenebilir. Nitekim kaynaklarda yer alan, İmâm Şâfiî ile aralarında geçen bazı münâzaralar da onun her iki mezhebin fıkhına olan vukûfiyeti hakkında ipucu vermektedir.[443]

Muhammed b. Abdillah'ın te'lifleri arasında fıkıhla ilgili olarak *el-Vesâ'ik ve'ş-şurût*, *er-Red 'alâ ehli'l-'Irâk*, *Âdâbü'l-kudât*, *ed-Da'vâ ve'l-beyyinât*, *el-Kefâle*, *er-Rücû' 'ani'ş-şehâde, Kitâbü's-Savm* gibi eserleri bulunmaktadır.[444]

ı. İbnü'l-Mevvaz (ö. 269/883)

Asıl adı Ebû Abdillah Muhammed b. İbrâhîm b. Ziyâd el-İskenderî'dir. Derin fıkıh müktesebâtıyla Mısır'da sözüne itibar edilen bir kişi olarak Mâlikî fukahâsının önde gelenlerinden biri olma payesini edinen İbnü'l-Mevvâz;[445] İbnü'l-Kâsım, İbn Vehb, Asbağ b. Ferec, Abdülazîz b. Mâcişûn ve Abdullah b. Abdilhakem'den fıkıh

[441] İbn Hallikân, *a.g.e.*, IV, 194
[442] Kâdî İyâz, *a.g.e.*, IV, 158
[443] Kâdî İyâz, *a.g.e.*, IV, 161-162
[444] Muhammed Mahlûf, *a.g.e.*, I, 101; Zehebî, *Tezkiretü'l-huffâz*, II, 547
[445] Şîrâzî, *a.g.e.*, s. 154; İbn Ferhûn, *a.g.e.*, II, 166

tahsilinde bulunmuş, özellikle Asbağ b. Ferec'i fıkıh ilminde kendisine rehber edinerek hocasıyla uzun süre beraberliğini sürdürmüştür.[446]

Mâlikî mezhebindeki rolünün daha ziyâde mezhepteki fıkhî meselelerin izahı, nev'ine göre meselelerin mezhep imamı ve talebelerinin ortaya koyduğu usûli kaidelere dayandırılması, mezhep ahkâmının istinad ettiği delillerin açıklanması noktasında olan İbnü'l-Mevvâz, bu hususta Mâlikî mezhebinde bir ilki gerçekleştirmiştir. Zira ondan önceki Mâlikî fukahâsı, salt işittiği rivâyetleri toplamak, ilgili rivâyetler arasından muhtar görüşleri nakletmek veya diğer mezheplerle ihtilaflı olan meselelerde Mâlikî mezhebinin müdaafasını yapma noktasında gayret göstermişlerdir[447]. İbnü'l-Mevvâz'ın, mezhepte daha önce görülmeyen faaliyetleri gerçekleştirdiği eseri *Mevvâziyye*, Kadı İyaz tarafından, mütekaddimûm Mâlikî fukahâsının te'lif ettikleri arasında en değerli, rivâyet açısından meseleleri en sahih ve ifade noktasında en açık eser olarak addedilmiştir.[448] Eserde ayrıca Hanefî ve Şâfiî mezheplerinin görüşleri de sunularak mukârene imkânı sunulmuş, bununla İmâm Mâlik'in görüşlerinin savunulması gayesi güdülmüştür.[449] İbnü'l-Mevvâz'ın Mâlikî mezhebinde asıl kabul edilen eserler arasında yer alan bu kitabı[450] haricinde vâkıflar ve namazın müteallik meselelerine dâir bazı eserleri de mevcuttur.[451]

Makrîzî, İbnü'l-Mevvâz'ın İbn Abdülhakem ve Sahnûn'dan üstün olduğunu, Kayrevan ve Endülüs'te Sahnûn'un, Mısır'da ise İbnü'l-Mevvâz'ın görüşüne göre amel ettiğini zikretmektedir.[452]

İbnü'l-Mevvâz'ın vefâtıyla ilgili olarak kaynaklarda mevcut ihtilaflı bilgiler arasında İbnü'l-Mevvâz'ın halku'l-Kur'an meselesi sebebiyle,[453] bazılarında ise zühd

---

[446] Şîrâzî, *a.g.e*., s. 154; Kâdî İyâz, *a.g.e*., IV, 167; İbn Ferhûn, *a.g.e*., II, 166; Makrîzî, *el-Mukaffa'l-kebîr*, V, 87
[447] İbn Ferhûn, *a.g.e*., I, 166; Kâdî İyâz, *a.g.e*., IV, 169
[448] Kâdî İyâz, *a.g.e*., IV, 169
[449] Ebû Zehre, *Mâlik*, s. 263
[450] Ebû Zehre, *Mâlik,* s. 261
[451] İbn Ferhûn, *a.g.e*., II, 167
[452] Makrîzî, *el-Mukaffa'l-kebîr*, V, 87
[453] Şîrâzî, *a.g.e*., s. 154; Kâdî İyâz, *a.g.e*., IV, 168

ve inzivâ arzusuyla[454] İskenderiye'den Şam bölgesine giderek bir kaleye kapandığı ve orada vefât ettiği yer almakla birlikte, bazı kaynaklarda Ahmed b. Tolun'un, Muvaffak b. Mütevekkil'in veliahtlıktan azledilmesine dâir Şam'da bir araya gelen devletin ileri gelenleri ve kadılarından istediği fetvâ isteğinin İbnü'l-Mevvâz tarafından kabul edilmemesi sonucu Şam'da hapsedilmesine yönelik bilgiler de vefâtına yönelik ihtilafa dâhil edilmektedir. [455]

i. İbn Müyessir el-İskenderânî (ö. 339/950)

Asıl adı Ahmed b. Muhammed b. Hâlid b. Müyessir el-İskenderânî'dir. İbnü'l-Mevvaz'ın elinde fıkıh tedrîsatını yapmış olan İbn Müyessir, hocasının ardından Mısır'da Mâlikî mezhebinin riyâsetini üstlenmiştir. Fıkhî müktesebât açısından hocasıyla müvâzî olduğu zikredilen İbn Müyessir ikrar ve inkara dâir bazı fıkıh mecmuaları te'lif etmiştir.[456]

Yukarıda zikredilen isimlerin yanı sıra Abbâsîler, Tolunoğulları ve İhşidîler dönemlerinde öne çıkan ve özellikle ekserisi Mısır'da kadılık vazifesinin üstlenilmesinde rol oynayan diğer Mısırlı Mâlikî fukahâdan bazıları şunlardır: Sa'd b. Abdullah el-Meâfirî (ö. 173/790),[457] Tulayb b. Kâmil el-Luhamî (ö. 173/790),[458] Mufazzal b. Fezâle (ö. 181/797),[459] Abdullah b. es-Semh el-Mısrî (ö. 182/798),[460]

---

[454] Zehebî, *Siyerü a'lâmi'n-nübelâ,* XIII, 6

[455] Makrîzî, *el-Mukaffa'l-kebîr,* V, 88; Kâdî İyâz, *a.g.e*., IV, 168

[456] İbn Ferhûn, *a.g.e*., I, 169

[457] Asıl adını Şîrâzî ile Kâdî İyaz, Ebû Amr Sa'd b. Abdullah b. Sa'd el-Meâfirî; Süyûtî ise; Ebû Ömer Saîd b. Abdullah b. Saîd (Es'ad) el-Meâfirî olarak zikretmektedir. Kaynaklarda Mısır'da Mâlikîlerin önde gelenlerinden olduğu zikredilen Sa'd, İbnü'l-Kâsım ile İbn Vehb'e fıkıh dersleri vermiştir. İskenderiye'de yaşamış ve orada vefât etmiştir. (Süyûtî, *Hüsnü'l-muhâdara*, I, 446; Şîrâzî, *a.g.e*., s. 150; Kâdî İyâz, *a.g.e*., III, 56-57)

[458] Aslen Endülüslü olan Tulayb, Mısır'a gelerek İskenderiye'ye yerleşmiş, İbnü'l-Kâsım ile İbn Vehb'e rivâyetlerde bulunmuştur. Özellikle İbnü'l-Kâsım'ın Medine'ye gitmeden önce kendisinden fıkhî tedrîsatta bulunduğu kişiler arasında zikredilmektedir. (Kâdî İyâz, *a.g.e*., III, 61; İbn Ferhûn, *a.g.e*., I, 405)

[459] Tam adı Ebü'l-Muâviye Mufaddal b. Fadâle b. Ubeyd el-Humeydî el-Kıtbânî (Kayıtbânî)'dir. Aynı zamanda şair olan İyaz b. Fezâle, h. 168'de yüklendiği kadılık vazifesini h. 169'da azledilinceye kadar sürdürmüş, h. 174'te tekrar kadılık tevdî edilmekle birlikte h. 177'de azledilmiştir. H. 180-181'de vefât etmiş, Kahire'deki Karâfe Mezarlığı'na defnedilmiştir.(Kindî, *a.g.e*., ss. 379-383; İbn Hacer, *Ref'u'l-isr 'an kudâti Mısr,* ss. 437-438, 440- 441; İbn Yûnus, *a.g.e*., I, 482-483; Kâdî İyâz, *a.g.e*., III, 275-276)

[460] Mâlikîlerin Mısır'daki ilk tabaka fakihlerinden olan Ebü's-Semh Abdullah b. Semh, Benî Âmir kabilesinin azadlı kölesiydi. İmâm Mâlik'ten rivâyetleri olan Abdullah b. Semh, ayrıca Mâlikî fakihi Fityân b. Ebü's-Semh'in de babasıdır. Bizzat İbnü'l-Kâsım *Müdevvene*'de Kitâbü'l-hac bölümünde kendisinin fıkhî liyâkatini zikretmiştir. (Kâdî İyâz, *a.g.e*., III, 62-63)

Zeyn b. Şuayb el-Meâfirî (ö. 184/800),[461] İshak b. Furat (ö. 205/821),[462] Yûsuf b. Amr el-Fârisî (ö. 205/821),[463] Saîd b. el-Cehm (ö. 209/824),[464] Süleyman b. Berd et-Tüceybî (ö. 210/827),[465] Saîd b.Hâşim el-Mahzûmî (ö. 214/829),[466] Saîd b. Îsa er-Ruaynî (ö. 219/834),[467] İsa b. Münkedir el-Kureşî (ö. 219/834),[468] İbn Ebî Meryem el-Cemhî (ö. 224/839),[469] Ebû Ca'fer ed-Dimyâtî (ö. 226/841),[470] İbn Bükeyr (ö. 232/847),[471] Hâris b. Miskîn (ö. 250/864),[472] el-Gassâl (ö. 254/868),[473] Rûh b. el-

[461] Tam adı Zeyn b. Şuayb b. Kurayb el-Meâfirî el-İskenderânî'dir. İmâm Mâlik'ten rivâyetleri bulunup, kendisi de İbn Vehb, İbn Bükeyr gibi Mısırlı Mâlikî fukahâsına rivâyetlerde bulunmuştur. Mâlikî fakihi Hâris b. Miskîn onun önde gelen Mâlikî fukahâsından olduğunu zikreder. (Kâdî İyâz, *a.g.e*., III, 58-59)

[462] Tam adı Ebû Nuaym İshak b. el-Furat b. el-Ca'd b. Süleym et-Tücîbî'dir. Muâviye b. Hudeys el-Kindî'nin azatlı kölesidir. Ebû Yûsuf'tan fıkıh ilmini ahzetmiş olan İbnü'l-Furat'ın fıkhî likayakati hakkında İmâm Şâfiî, "Mısır'da insanların fıkhî ihtilafları hakkında ondan daha bilgilisini görmedim." ifadesini kullanmaktadır. Mısır'da İmâm Şâfiî'nin valiye olan tavsiyesi üzerine h.184'te kadılığa getirilen İbnü'l-Furat, Mısır'da bu görevi mevâlîden üstlenen ilk kişidir. (İbn Ferhûn, *a.g.e.*, I, 298; Kâdî İyâz, *a.g.e*., III, 281; Kindî, *a.g.e*., s. 393; Süyûtî, *Hüsnü'l-muhâdara*, I, 305)

[463] Tam adı Ebû Yezîd Yûsuf b. Amr b. Yezîd b. Yûsuf b. Hurhusân el-Fârisî'dir. İmam Mâlik ve İbn Vehb'den Mâlikî fıkhını öğrenmiş, Muhammed b. Abdilhakem'e rivâyetlerde bulunmuştur. Kaynaklarda fakih ve fetvâ ehli olduğuna yönelik değerlendirmeler mevcuttur. (Kâdî İyâz, *a.g.e.*, III, 284)

[464] Tam adı Ebû Osmân Saîd b. el-Cehm b. Nâfi' el-Cîzî (Mısır'ın Cîza semtinden)'dir. Rebî' b. Süleymân el-Cîzî'den rivâyetlerde bulunmuş olup, dönemin kadısı el-Umerî nezdinde şehâdeti makbul bir kişiydi. Kaynaklarda ismi Mâlikî fakihi olarak geçmektedir. (Kâdî İyâz, *a.g.e*., III, 288)

[465] İmâm Mâlik'ten *Muvatta*'ın yanı sıra muhtelif fıkhî bilgileri de rivâyet etmiş olup, bazı kaynaklarda İmâm Mâlik'in râvilerinden olduğu ve döneminde kazâ konusunda en bilgili Mâlikî fakihi olduğu zikredilir. (Kâdî İyâz, *a.g.e*., III, 283)

[466] Tam adı Ebû Ömer Saîd b. Hâşim b. Sâlih el-Mahzûmî el-Mısrî'dir. (Zehebî, *Târîhu'l-İslâm,* V, 324)

[467] Tam adı Ebû Osman Saîd b. Îsâ b. Telîd el-Kıtbânî er-Ruaynî'dir. Mufaddal b. Fedâle, Bekr b. Mudır, İbn Vehb, İbnü'l-Kâsım gibi Mısırlı Mâlikî fukahâdan rivâyetlerde bulunmuş, önceleri terzi iken Lehîa b. Îsâ kendisine sâhibu'l-mesâil (şahitlerin tezkiyesinden sorumlu olan memuriyet) görevini tevdî etmiştir. (Kâdî İyâz, *a.g.e*., IV, 25-26; Kindî, *a.g.e*., s. 421-422)

[468] Tam adı Îsâ b. el-Münkedir b. Muhammed b. el-Münkedir el-Kureşî'dir. Yaşadığı dönemde Mâlikî mezhebinin önde gelenlerinden olup, mezhebinde taassub sahibiydi. Bundan dolayı defalarca İmam Şâfiî'nin yüzüne karşı "*Bu ülkeye geldin ve bizi böldün, aramıza şer tohumlarını attın, Allah da senin bedeninle ruhunu bölsün!*" şeklinde ifadeler kullanmıştır. Kendisine kadılık vazifesi de tevdî edilen (h. 212) İsâ b. el-Münkedir, halîfe Me'mûn'un Mısır valiliğine atadığı Ebû İshak el-Mu'tasım b. Reşîd'i vali olarak istemediğine dâir halîfeye mektup göndermesi sebebiyle vali tarafından azledilerek (h. 214) Irak'ta hapsedilmiş ve orada vefât etmiştir. (Kâdî İyâz, *a.g.e*., IV 44; Kindî, *a.g.e*., s. 433-441)

[469] Tam adı Ebû Muhammed Saîd b. el-Hakem b. Muhammed b. Ebî Meryem el-Cemhî'dir. Bizzat İmâm Mâlik, Leys b. Sa'd ve İbn Vehb'den rivâyetlerde bulunmuştur. Kâdî İyaz onu Mısır'ın fakihleri arasında zikretmekle birlikte (Kâdî İyâz, *a.g.e*., III, 373), Zehebî onun daha ziyâde hadisçilik yönü üzerinde durmaktadır. (Zehebî, *Tezkiretü'l-huffâz*, I, 392)

[470] Tam adı Abdurrahmân b. Ebî Ca'fer ed-Dimyâtî'dir. İbn Vehb, İbnü'l-Kâsım ve Eşheb gibi İmâm Mâlik'in önde gelen talebelerinden rivâyetlerde bulunmuştur. Dimyat'ta iskan etmiş ve orada pek çok fıkıh talebesi yetiştirmiştir. (Şîrâzî, a.g.e., s. 154; Kâdî İyâz, *a.g.e*., III, 375)

[471] Tam adı Yahyâ b. Abdillâh b. Bükeyr b. Zekeriyyâ Mahzûmî'dir. İmâm Mâlik, Leys b. Sa'd, Bekr b. Mudır, Mufazzal b. Fezâle ve İbn Vehb'den rivâyetlerde bulunmuştur. İbn Abdülhakem'in, "Şeyhimiz İbn Bükeyr, ülkemizin muhaddisi" şeklinde taltifte bulunduğu İbn Bükeyr'i, Kindî de

Ferec ez-Zübeyrî (ö. 282/895),[474] Ebû İshak el-Kurtî (ö. 355/965),[475] Ahmed b. Mûsa es-Sadefî (ö. 306/918),[476] Ebû Ca'fer el-Ezdî (ö. 310/922),[477] İbn Hallâl (ö. 322/934),[478] Hârûn b. Muhammed el-Asvânî (ö. 327/ 938),[479] Ebü'l-Hasen el-Meâfirî (ö. 339/950),[480] Muhammed b. Yahya el-Asvânî (ö. 340/951),[481] Bekr b. Muhammed el-Kuşeyrî (ö. 344/955),[482] Ebû Tâhir el-Bağdâdî (ö. 367/977).[483]

Mısır'da döneminin fukahâsı arasında olduğunu zikreder. Bununla birlikte kaynaklar daha ziyâde hadisçilik yönü üzerinde durmaktadır (Kâdî İyâz, *a.g.e.*, III, 369-371)

[472] İmâm Mâlik ve Leys b. Sa'd ile bizzat görüşmüş olan Hâris b. Miskîn, fıkhî tedrîsatını özellikle İbnü'l-Kâsım, İbn Vehb ile Eşheb ile tamamlamış, üç hocasının ittifak ettiği görüşlere dâir bir eser kaleme almıştır. Kaynaklarda Mısır'ın fakihi ve müftüsü olduğu zikredilen Hâris b. Miskîn, h.237'de dönemin halîfesi Mütevekkil tarafından Mısır'ın kadılığına tayin edilmiş olmakla birlikte vazifeden imtina etmiş, ancak Mâlikîlerin şiddetli ısrarı üzerine kadılık görevinin kabul etmek zorunda kalmıştır. Aşırı bir mezhep mutaassıplığına sahip olması sebebiyle kadılığı sırasında Hanefîleri ve Şâfiîleri Câmiu'l-atîk'ten çıkarttığı, ders oturumlarını dağıttığı rivâyet edilmektedir. (Kâdî İyâz, *a.g.e.*, IV, 26-36; Kindî, *a.g.e.*, s. 468-472)

[473] Tam adı Abdülganî b Abdilazîz b. Selâm'dır. İbn Vehb, İbn Uyeyne ve İmam Şâfiî'den tedrîsatta bulunmuş olan Gassâl'ı Kindî, müftü ve fakih olarak tavsif etmektedir. (Kâdî İyâz, *a.g.e.*, IV, 184)

[474] Tam adı Ebû Zinba' Rûh b. el-Ferec b. Abdirrahmân el-Kattân ez-Zübeyrî'dir. Gassâl ve Saîd b. Ufeyr gibi yaşadığı dönemin fukahâsından fıkıh dersleri almıştır. Kaynaklarda dönemin fukahâsından olduğu zikredilmektedir. (Kâdî İyâz, *a.g.e.*, IV, 305; İbn Ferhûn, *a.g.e.*, I, 365; Süyûtî, *Hüsnü'l-muhâdara*, I, 648)

[475] Tam adı Muhammed b. Kâsım b. Şa'ban b. Muhammed b. Rebî'a b. Süleymân b. Dâvûd b. Ebî Ubeyde b. Muhammed b. Ammâr b. Yâsir es-Sahâbî'dir. Yaşadığı dönemde Mısır'da Mâlikî fıkhının otoritesi ve fetvâ merciilerinden olan Kurtî'nin, fıkıh ilminde *Ahkâmu'l-Kur'an, ez-Zâhî fi'l-fıkh* isimli eserleri mevcuttur. H. 355'te Mısır'da vefât etmiş ve Karâfe Mezarlığı'na defnedilmiştir. (Makrîzî, *Mukaffa'l-kebîr*, VI, 532; Süyûtî, *Hüsnü'l-muhâdara*, I, 313-314)

[476] Tam adı Ebû Bekr Ahmet b. Mûsa b. Îsâ b. es-Sadefî'dir. Muhammed b. Abdilhakem ile Rûh b. el-Ferec'in meşhûr öğrencilerindendir. (İbn Ferhûn, *a.g.e.*, I, 153)

[477] Tam adı Ahmed b. Muhammed b. Ubeyd el-Ezdî'dir. Mısır'da döneminin Mâlikî mezhebinin önde gelen fukahâsından olup, kaynaklarda mezhebin hafızı olmasıyla muttasıftır. (Süyûtî, *Hüsnü'l-muhâdara*, I, 449)

[478] Tam adı Muhammed b. Ahmed b. Yûsuf'tur. Fıkhî tedrîsatını Muhammed b. Asbağ'ın elinde tamamlayan Ebû Bekr, Câmiu'l-Atîk'te fıkıh dersleri vermiştir. Kendisinin İmâm Mâlik'în görüşlerini topladığı kırk cüzlük bir kitabı mevcuttur. (Süyûtî, *Hüsnü'l-muhâdara*, I, 449; Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, VII, 464)

[479] Tam adı Ebû Mûsa Hârûn b. Muhammed b. Hârûn el-Asvânî'dir. Döneminin Mâlikî mezhebinin fukahâsından idi. (el-İdfüvî, *a.g.e.*, s. 686)

[480] Tam adı Ebü'l-Hasen Ali b. Abdillâh b. Ebî Matar el-Meâfirî'dir. İbnü'l-Mevvâz, Rebî' b. Süleymân el-Murâdî gibi dönemin meşhûr fakihlerinden dersler alan el-Meâfirî, özelikle İbnü'l-Mevvâz'ın bazı kitaplarını işitmiş olması sebebiyle bu kitapları dinlemek üzere pek çok kişi kendisine gelmiştir. Kendisine İskenderiye kadılığı tevdî edilmiş ve orada vefât etmiştir. (Kâdî İyâz, *a.g.e.*, V, 63-64)

[481] Tam adı Ebü'z-Zikr Muhammed b. Yahyâ b. el-Mehdî b. Hârûn b. Abdillâh b. Hârûn b. İbrâhîm et-Temmâr el-Asvânî'dir. İlim tahsili için Asvan'dan Fustat'a gelen Temmâr, yaşadığı dönemde fetvâ meseleleri en fazla kendisine yönlendirilen kişiydi. Câmiu'l-atik'te, sabah namazından zevale ve öğle namazından iKindîye kadar olmak üzere her gün fıkıh dersleri veriyordu. İki kez Mısır kadılığına getirilmiştir. (Makrîzî, *Mukaffa'l-kebîr* 457-460; el-İdfüvî, *a.g.e.*, s. 638-639)

[482] Tam adı Bekr b. Muhammed b. Alâ b. Muhammed b. Ziyâd b. Velîd el-Kuşeyrî'dir. Aslen Basralı olmakla birlikte, h.330'lardan önce Mısır'a yerleşmiş ve Mısır'daki Mâlikî fukahânın önde gelenlerinden biri haline gelmiştir. *el-Ahkâm*, *er-Red ala'l-Müzenî*, *el-Eşribe*, *Usûlü'l-fıkh*, *Kıyas*,

2. Mısır'daki İlk Dönem Mâlikî Medresesinin Özellikleri

İmâm Mâlik'in ilk talebelerinin elinde tesis edilen Mısır'daki Mâlikî medresesi, her ne kadar mezhebin ilk medresesine sahip Hicaz kökenli Mâlikî mezhebinin temelleri üzerine şekillenmiş olsa da, zamanla ana medreseden farklılaşarak kendine has birtakım hususiyetleri ihtivâ eder hale geldiği söylenebilir. Bu bağlamda Mısır Mâlikî medresesini ana medreseden farklılaştıran âmiller şöyle sıralanabilir:

1. İmâm Mâlik salt vâkıa üzerinde durup iftirâzi meselelere yönelmezken, Mısırlı Mâlikî talebeleri bu noktada fıkhın alanını genişletme yoluna giderek iftirâzî meseleleri de ele almışlardır. Kaynaklarda, fıkıh tedrîsatı sırasında İbnü'l-Kâsım tarafından arzedilen iftirâzî meselelere İmâm Mâlik'in nasıl tepki gösterdiğine dâir bazı rivâyetler mevcuttur. İbnü'l-Kâsım ile birlikte başladığı söylenebilecek bu metot,[484] yaklaşık 3./9. yüzyılın sonlarına kadar gelişerek devam etmiş ve Mâlikî mezhebinin gelişiminde büyük bir paya sahip olmuştur.[485]
2. İmâm Mâlik öğrencileriyle olan fıkıh tedrîsatı sırasında cedel ve münâzara üslûbuna izin vermez iken, vefâtının ardından öğrencileri arasında bu usûl gelişerek devam etmiş ve Mâlikî fıhkının gelişiminde pay sahibi olmuştur. Tabakat kaynaklarındaki mevcut; İbnü'l-Kâsım ile Eşheb, Muhammed b. Abdilhakem ile İmâm Şâfiî arasındaki fıkhî münâzara örnekleri bunu göstermektedir.[486]
3. Mâlikî mezhebindeki ictihad faaliyeti İmâm Mâlik'ten sonra Mısırlı fukahâ elinde gelişmiştir. Bilindiği üzere İmâm Mâlik ictihad için belli usûlî esaslar

---

Me'hazü'l-usûl gibi usûl ve fürû alanlarında eserleri vardır. (İbn Ferhûn, *a.g.e.*, I, 313-315; Süyûtî, *Hüsnü'l-muhâdara*, I, 450)

[483] Tam adı Ebû Tâhir Muhammed b. Ahmed b. Abdillah b. Nasr b. Yahyâ b. Abdillah b. Sâlih b. Usâme ez-Zühlî el-Bağdâdî'dir. Bağdat'ta hadis ve özellikle kazâ konusunda liyâkat sahibi olmakla meşhûr bir aileye mensup olup, kendisi de bu konularda seçkin bir mertebeye ulaşmıştır. Bağdat'ın ardından h. 348'de Mısır kadılığına getirilmiş ve Fâtımîler Devleti'nin tesisinden sonra halîfe Azîz billâh'ın onayı ile vefâtına kadar kadılık görevini sürdürmüştür. (Kâdî İyâz, *a.g.e.*, V, 266-268; Kindî, *a.g.e.*, ss. 582-585)

[484] Ebû Zehre, *Mâlik*, ss. 264, 465. Nitekim *Müdevvene*'de de, hakkında İmâm Mâlik'ten rivâyet bulunmayan, Sahnûn'un " أرأيت ان كان كذا .." "فان كان كذا" şeklinde yönelttiği sorular üzerine bizzat İbnü'l-Kâsım'ın görüşünü aktaran binlerce iftirâzî mesele mevcuttur.

[485] Ganâim, *a.g.e.*, 135

[486] Kâdî İyâz, *a.g.e.*, III, 260, 264, 266; IV, 161-162

değil, pek çok füru‘ meseleleri ve fetvâlar bırakmıştı. Kendisinden sonra talebeleri de bu fürûatı gerektiğinde ictihadlarında mesned kabul etmişlerdir. Bu konuda öne çıkan ilk ismin ise İbnü'l-Kâsım olduğu söylenebilir. Nitekim bu mevzuyla ilgili olarak kaynaklarda da zikredildiği üzere; İbnü'l-Kâsım hakkında İmâm Mâlik'ten rivâyetin olmadığı meselelerde o meselenin benzerine verilen hükmü benimsemiş, benzerinin olmadığı meselelerde de hocasının düşünce sistemi muvâcehesinde şahsî rey'ini beyan etmiştir.[487]

4. İmâm Mâlik tarafından belirtilmeyen mezhebin usûlî prensipleri, ilk kez Mısırlı Mâlikî fukahâ tarafından ortaya konulmuştur. Bu konuda en büyük role sahip olan ise şüphesiz İbnü'l-Mevvâz olmuştur. İbnü'l-Mevvâz eseri *Mevvâziyye*'de, İmâm Mâlik ile hocalarının görüşlerinin dayandığı usûlî kaideleri tespit etmek suretiyle meseleleri bu kaidelere ilhak etmiştir.
5. Bu dönemin Mısırlı Mâlikî fukahâsı hadis rivâyeti hususunda geniş davranmışlardır. Özellikle *Muvatta*'da zikredilen mahdud sayıdaki rivâyete karşılık,[488] İmâm Mâlik'in öğrencisi İbn Vehb'in rivâyet hususunda titiz olmadığı bir kenara bırakılırsa, 100 bin hadis rivâyetinde bulunduğuna yönelik kaynaklarda yer alan bilgi[489] dikkat çekicidir. Nihâi noktada, hadis rivâyetinde bu şekilde bir tutum izlenmesinin, mezhebin usûlü ve ahkâmının delillerle desteklenmesi mezhebin gelişimi noktasında katkı sağladığı söylenebilir.
6. Temas edilmesi gereken bir husus da bu dönemlerde Mısırlı Mâlikî fukahânın kaleme aldığı değerli eserlere dâirdir. Dönemin Mâlikî fukahâsı pek çok kitap kaleme almış olmakla birlikte, bunlar arasında Abdullah b. Abdilhakem'in *Muhtasar*'ı ile İbnü'l-Mevvâz'ın *Mevvâziyye*'si özellikle öne çıkmıştır. *Muhtasar,* eksik de olsa günümüze ulaşan en eski Mâlikî kitaplarından biri olarak kabul edilmektedir. İmâm Mâlik ve onun birinci tabaka talabelerinin çeşitli fıkhî görüşlerini ihtivâ etmektedir *Muvatta'* ve *Müdevvene*'den sonra mezhebin en ehemmiyet verilen eseri olarak kabul edilmiş ve üzerine şerhler

---

[487] Ebû Zehre, *Mâlik*, ss. 212-213, 265

[488] *Muvatta*'da zikredilen rivâyet sayısı hakkında bkz. es-Süyûtî, Ebü'l-Fazl Celâlüddîn Abdurrahmân b. Ebî Bekr b. Muhammed el-Hudayrî, (ö. 911/1505), *Tenvîru'l-havâlik 'alâ Muvatta' Mâlik*, İsâ el-Bâbî el-Halebî, Kâhire, ts., I, 9

[489] Kâdî İyâz, *a.g.e*., III, 232

yapılmıştır. Mezhebin ana kitapları arasında bulunan *Mevvâziyye* ise; bazıları tarafından bu kitaplar arasında en önemlisi ve ihtivâ ettiği meseleleri en iyi şekilde izah eden mütekaddimîn dönem eseri olarak kabul edilmiştir.[490]

Görüldüğü üzere Hicaz'da neş'et eden Mâlikî mezhebi, bizzat İmâm Mâlik'ten fıkhî tedrîsatta bulunan veya bu imkânı bulamasa da farklı tariklerle mezhebin düşünce sistemine vâkıf olan Mısırlı ilk öğrencilerinin elinde Mısır'da tanınma ve yayılma imkânına sahip olmuştur. Mısırlı ilk dönem Mâlikî fukahâsı olan bu nesil salt Mısır değil, aynı zamanda Mâlikî mezhebinin de ilk dönemde öne çıkan sîmâları olmuşlardır. Nitekim söz konusu fukahâ, hem fıkhın ilk kez Mısır'da tanınmasını sağlarken, diğer yandan genel anlamda Mâlikî mezhebinin gelişiminde de kilit rol üstlenmişlerdir. Bu nedenledir ki, Mâlikî mezhebinin usûl ve fürûsu ile bu ilk dönemin Mısırlı fukahâsının elinde bir sisteme kavuştuğu, mezhep sistemini ve düşüncesini aktaran ilk te'lifler dizisine sahip olduğu rahatlıkla söylenebilir.

Diğer yandan Mâlikî mezhebinin Medine dışına nakledilmesinde öncü rolü oynayan kişilerin çoğunun Mısırlı fukahâ olduğunu da bir kez daha ifade etmek gerekir. İbn Vehb, İbnü'l-Kâsım, Eşheb, Abdullah b. Abdilhakem, İmâm Mâlik ile bizzat fıkhî tedrîsatta bulunmuş ilk tabaka Mısırlı fukahâ, bu konuda başı çeken isimler olmuş; ardından Asbağ b. Ferec, Muhammed b. Abdillah b. Abdilhakem ve İbnü'l-Mevvâz başta olmak üzere pek çok fıkıh talebesi bu öncü isimlerden Mâlikî fıkhını öğrenmiştir Ayrıca bu dönemde rıhleler vesilesiyle Mısır'a gelen pek çok ilim talebesinin de Mısırlı fukahâ elinde Mâlikî fıkhını öğrendiğini ve ülkelerine bu fıkıh sistemini taşıdıklarını da zikretmek gerekir. Bu bağlamda; diğer bölgelerden[491] gelen fukahânın da rolünü inkar etmeksizin, ilk tabaka Mısırlı fukahânın elinde ilk kez müessir manada Medine dışına çıkan Mâlikî fıkhının, yine silsileler boyunca devam eden fukahânın vesilesiyle Mısır'dan Mağrib Fıkıh Havzası'na taşınma imkânına eriştiği söylenebilir.[492]

---

[490] Derdûr, *a.g.e.*, I, 510-511, 512-513

[491] Özellikle Mâlikî fukahânın ilk tabakaları arasında addedilen, İmâm Mâlik'in yaşadığı dönemde Kuzey Afrika, Endülüs, Yemen, Şam ve Irak'tan fıkıh öğrenme gayesiyle Medine'ye gelerek İmâm Mâlik'ten fıkıh tedrîsatında bulunmuş fukahâ hakkında ayrıntılı bilgi için Kâdî İyâz'ın *Tertîbü'l-Medârik* isimli eserine müracaat edilebilir.

[492] Ganâim, *a.g.e.*, s. 219

B. Hanefî Mezhebi, Mısır'da Doğuşu ve Yerleşmesi

Ebû Hanîfe ve öğrencilerinin döneminde sistemleşip ekolleşen, uzun bir süre Irak fıkhı ve mensupları ehl-i rey olarak anılsa da, ileriki dönemlerde Ebû Hanîfe'ye nispetle tesmiye edilecek olan Hanefî mezhebinin Irak bölgesinde neş'et ettiği bilinmektedir.[493] Hanefî mezhebi bundan sonraki süreçte Ebû Hanîfe'nin ders halkasında yetişen öğrencilerin muhtelif bölgelere giderek hocalarının görüşlerinin tanınması, benimsenmesi ve yayılmasında etkin rol oynamasıyla yaygınlaşmış,[494] bu durum Irak'ın Abbâsîlerin hilâfet merkezi olması sonucu bölgenin hâkim mezhebi Hanefî mezhebinin devlet otoritesi tarafından da desteklenmesiyle pekiştirilmiştir. Buna binâen; Abbâsî halîfesi Harunreşîd döneminde, kazâî işlerde kolaylığı temin etmek amacıyla tatbîke konulan kâdılkudâtlık uygulaması ile Ebû Yusuf (ö. 182/798) kâdılkudât tayin edilerek bütün kadı tayinlerinde yetkili kılınmıştır (170/786). Bundan sonraki süreçte Ebû Yusuf, Ebû Hanîfe'nin müşâvere ve ilim meclisinde bulunan Irak fıkhına vâkıf kimseleri muhtelif bölgelere kadı olarak tayin etmiştir. Neticede Abbâsîlerin başlattıkları kadılkudatlık uygulaması, İslâm coğrafyasının pek çok bölgesinde Hanefî mezhebinin tanınmasını ve benimsenmesini kolaylaştırdığı gibi bu sonuç, bu bölgelere Hanefî kadı tayinini gerekli kılacak bir sebep de teşkil etmiş, dolayısıyla mezhebin yayılışı ile kadılkudatlık uygulaması arasında iki yönlü sebep-sonuç ilişkisine benzer bir etkileşim olmuştur.[495]

Abbâsî hilâfetine bağlı olan Mısır'a, ilk Hanefî kadı tayini, Mehdî Billâh döneminde (h. 158-169) İsmâîl b. el-Yesa' el-Kindî'nin[496] atanmasıyla gerçekleşmiş

---

[493] Ahmet Teymûr Paşa, *a.g.*e., s. 50; Muhammed Ebû Zehre (ö. 1394/1974), *Ebû Hanîfe: hayâtuhu ve 'asruhu, ârâuhu ve fikhuhu*, 2. bs., Dâru'l-fikri'l-arabî, Kahire, ts., s. 520

[494] Bezzâzî, Ebû Hanîfe'nin takriben sekiz yüz öğrencisinin isimlerini, mensup oldukları şehir ve bölgeleri zikretmiştir. Verilen bilgiler incelendiğinde; Ebû Hanîfe'nin öğrencilerinin takriben yarısının Kûfe, Basra ve Bağdatlı olduğu, geriye kalanların önemli bir kısmının Ahvaz, Isfahan, Hemedan, Rey, Cürcân, Nese, Merv, Buhara, Semerkânt, Belh ve Harizm'den olduğu, diğer yandan; Mekke, Medine, Yemen, Bahreyn ve Musul gibi şehir ve bölgelerden sınırlı sayıda öğrencisi olduğu, Mısır ve Suriye'den ise çok az sayıda öğrencisi olduğu dikkat çekmektedir. (Bezzâzî, Hâfizüddîn Muhammed b. Muhammed b. Şîhâb b. Yûsuf el-Kerderî (827/1424), Muvaffak b. Ahmed el-Mekkî, *Menâkıbu Ebî Hanîfe*, Dâru'l-kütübi'l-arabî, Beyrût, 1981, II, 491-518)

[495] 'İsâm Muhammed Şebârû, *Kâdi'l-kudât fi'l-İslâm*, 2. bs., Dâru'n-nehdati'l-arabiyye, Beyrût, 1992, ss. 15-18; Teymûr Paşa, *a.g.e*., s. 51; Ebû Zehre, *Ebû Hanîfe*, s. 520

[496] Bazı kaynaklarda ismi İsmâîl b. el-Yesa' b. er-Rebî' el-Kindî olarak zikredilirken (Kindî, *a.g.e*., s. 371; İbn Hacer, *Ref'u'l-isr 'an kudâti Mısr*, s. 88); bazılarında ise Ebû Abdurrahmân İsmâîl b. en-Nesefî el-Kindî (Kureşî, Ebû Muhammed Muhyiddîn Abdülkâdir b. Muhammed b. Muhammed b. Nasrillâh el-Kureşî el-Mısrî (ö. 775/1373), *Cevâhiru'l-mudıyye fî tabakâti'l-Hanefîyye*, thk.

(164/781),[497] neticede Mısır'a da ilk kez devlet otoritesiyle intikâl eden Hanefî mezhebi, Mâlikî mezhebinden sonra ülkede tanınan ikinci mezhep olma hususiyetini kazanmıştır. İbn Lehîa'dan sonra Mısır kadılığına getirilen İsmâîl b. el-Yesa', kazâ görevini îfâda takdir gören bir kadı olarak Saîd b. Ebî Meryem tarafından "En hayırlı kadımızdı" ifadesiyle nitelenmekle birlikte, o döneme kadar Mısır'da Mâlikîlikten başka bir fıkhî eğilimi tanımayan Mısırlılar, Ebû Hanîfe'nin öğrencisi İsmâîl b. el-Yesa'nın âşina olmadıkları görüşlerle hüküm vermesine son derece tepki göstermişlerdir. Özellikle hocası Ebû Hanîfe'nin görüşü gereği vakıfları iptal etmesi nedeniyle dikkatleri celbeden İsmâîl b. el-Yesa', Leys b. Sa'd'ın halîfe Mehdî'ye olan şikayeti üzerine üç yıl süren kazâ görevinin sonunda azledilmiştir (h.167).[498] Görüldüğü üzere Mâlikîliğin Mısır toplumunun teâmülünde oluşu uzun yüzyılları kapsamamakla birlikte, halk, ilk tanıştığı ve benimsediği mezhep dışındaki fıkıh çevrelerine karşı direnç göstermiştir.

Mısırlılar her ne kadar Hanefî mezhebine karşı muârız ve reddedici tavırlar sergilemiş olsalar da, İsmâîl b. el-Yesa' ile birlikte h. 2. yy.ın son yarısında (h.164-167) Mısır'da tohumları atılan Hanefî mezhebinin tanınmasına yönelik ikinci adım, 205/820 tarihinde Hanefî İbrâhim b. el-Cerrâh'ın (ö. 217/832)[499] kadı olarak atanmasıyla gerçekleşmiştir. Dönemin Mısır valisi Ubeydullah b. es-Serrî tarafından kadılık görevi tevdî edilen İbrahim b. el-Cerrâh, Ebû Yûsuf'un talebesi olup râvilerinin sonuncusuydu. 211/826 yılına kadar devam eden kadılık görevi boyunca, sürekli Mâlikîlerin reddine, muâraza ve muhâlefetine maruz kalmıştır.[500] Söz gelimi

---

Abdülfettâh Muhammed el-Hulv, Dâru hicr, Kahire, 1413/1993, I, 438;) olarak geçmektedir. Süyûtî'de İsmâîl b. Sebî' olarak geçmekte ise de, muhakkik bunun Semi' olduğunu ifade etmektedir. (Süyûtî, *Hüsnü'l-muhâdara*, I, 463) Biz de kaynakların çoğunda geçtiği için İsmâîl b. el-Yesa' ismini esas aldık.

[497]Kureşî, *a.g.e.*, I, 438-439; Kindî, *a.g.e.*, ss. 371-373

[498]Kureşî, *a.g.e.*, I, 438-439; Kindî, *a.g.e.*, s. 371-373; İbn Hacer, *Ref'u'l-isr 'an kudâti Mısr*, s. 88

[499] Tam adı İbrahim b.el-Cerrâh b. Sabîh et-Temîmî el-Mâzinî'dir. Aslen Merv şehrinden olup, Benî Temîm kabilesinin azatlı kölesiydi. Kûfe şehrinde yaşıyor iken Mısır'a gitti. Mısır'da Ubeydullah es-Serrî'nin kendisine tevdî ettiği kadılık görevinden h. 211'de azledilince Remle'ye giderek vefâtına kadar (h. 217) orada iskan etmiştir. (İbn Hacer, *Ref'u'l-isr 'an kudâti Mısr*, ss.22-27)

[500] Takıyyüddîn et-Temîmî, Takıyyüddîn b. Abdilkâdir et-Temîmî ed-Dârî el-Mısrî (ö. 1010/1601), *et-Tabakâtü's-seniyye fî terâcimi'l-Hanefiyye*, thk. Abdülfettâh Muhammed el-Hulv, Dâru Hicr, Kahire, 1390/1970, I, 218-220; İbnü'l-Cevzî, Ebü'l-Ferec Abdurrahmân b. Alî b. Muhammed el-Bağdâdî (ö. 597/1201), *el-Muntazam fî târîhi'l-mülûk ve'l-ümem*, thk. Muhammed Abdülkâdir Atâ, Mustafa Abdülkâdir Atâ, Dâru'l-kütübi'l-ilmiyye, Beyrût, 1415/1995, II, 5. Süyûtî'de h. 212'de azledildiği geçmektedir. (Süyûtî, *Hüsnü'l-muhâdara*, II, 143)

görevinin ilk zamanları, camii avlusuna koydurttuğu seccâdeler, Mısırlılar tarafından alınarak sokağa atılmış; bunun üzerine hiçbir yorumda bulunmayan el-Cerrâh kazâî meselelerin çözümü için bir daha Amr b. el-Âs Camii'ne gitmeyerek azledilene kadar görevine evde devam etmiştir.[501] Hanefî eğilimine yönelik Mısır'daki muhâlefet, İmâm Şâfiî'nin Mısır'a gelerek görüş ve hükümlerinin kısa zamanda tanınıp yaygınlaşmasıyla daha da karmaşık bir hal alarak üçlü muhâlefete dönüşmüş olmakla birlikte, el-Cerrâh'ın altı yılı ihtivâ eden kadılık süresi, Hanefî medresesinin Mısır'daki tohumlarının gelişiminde önemli bir zaman dilimi olduğu söylenebilir.

Mısır'a kadı olarak gönderilen kişilerin yanı sıra, bu yıllarda, Mısır'da Hanefî fıkhının neşri hususunda kaynaklarda zikredilen bir diğer isim de Ali b. Ma'bed b. Şeddâd el-Basrî'dir. Bizzat İmam Muhammed'in talebesi olan ve ondan *el-Câmi'u'l-kebîr*, *el-Câmi'u's-sağîr* isimli eserlerini rivâyet eden İbn Şeddâd, aslen Merv şehrinden olmakla birlikte, babasıyla Mısır'a gelerek vefâtına kadar (218/833) Mısır'da kalmıştır. Her ne kadar kaynaklarda daha ziyâde muhaddis olma vasfı üzerinde durulsa da, Hanefî mezhebine müntesip olduğunun zikredilmesi, yaşadığı dönemde Mısır'da pek çok kişiye[502] rivâyeti esnasında, Hanefî fıkhının yayılmasında katkı sağlamış olabileceğini düşündürmektedir.[503] Bununla birlikte, kaynaklarda kendisinin fıkıh halkası ve kazâî görevi olduğuna ilişkin herhangi bir bilgi de mevcut değildir.

Yukarıda zikredilen isimlerin yanı sıra, belli bir dönem Mısır'da bulunduğu zikredilen Esed b. Furat'ın da Hanefî mezhebinin ülkede tanınmasında katkı sahibi olduğu söylenebilir. Irak'taki fıkhî tedrîsatının ardından Mısır'a gelen, Mâlikî mezhebinin bakış açısını edinmek üzere Hanefî mezhebinin fıkhî meselelerini Abdullah b. Vehb'in ardından İbnü'l-Kâsım'a arzeden ve söz konusu meselelerle ilgili İmâm Mâlik'in görüşlerini ve İbnü'l-Kâsım'ın ictihadlarını *Esediyye* isimli,

[501]İbn Hacer, *Ref'u'l-isr 'an kudâti Mısr*, s. 24; Kindî, *a.g.e.*, s. 428
[502]Mısır'da rivâyette bulunduğu kişilerle ilgili bkz. İbn Hacer, *Tehzîbü't-Tehzîb*, III, 193
[503]Leknevî, Ebü'l-Hasenât Muhammed Abdülhay b. Muhammed Abdilhalîm b. Muhammed Emînillâh es-Sihâlevî (ö. 1304/1886), *Fevâ'idü'l-behiyye fî terâcimi'l-Hanefiyye*, thk. Muhammed Bedrüddîn Ebû Ferâs en-Nüânî, Dâru'l-kitâbi'l-İslâmî, Kâhire, 1324/1906, s. 138; İbn Hacer, *Tehzîbü't-Tehzîb*, III, 193-194; Mizzî, *a.g.e.*, XXI, 142

altmış ciltlik eserde cem‘ eden Esed b. Furat,[504] Hanefî fıkhının Mısır’daki Mâlikî fukahâ tarafından tanınmasına yardımcı olmuştur.

Diğer yandan bazı müellifler, İmâm Şâfiî’nin Mısır’a gelişinin ardından Irak fıkhına yönelik tenkitlerini kaleme almasının da, halkın Hanefî fıkhını araştırma ve tanımaya yönelik meylini artırdığını, bu durumun Hanefî ahkâmının halk nazarında tanınıp yayılmasına yol açtığını zikretmektedir.[505]

Yukarıda zikredilen kişiler, Hanefîliğin Mısır’ta tohumlarının atıldığı süreçte belli bir nispette pay sahibi olmakla birlikte, Hanefîliğin ülkede özellikle gelişim kaydettiği ve hızla yayıldığı dönüm noktası 3./9. yüzyılın yarısına tekâbül etmektedir. İleride de izah edileceği üzere; bu dönem itibariyle Mısır’a kadı olarak atanan Bekkâr b. Kuteybe ile birlikte Ahmed b. Ebî İmran ve Ebû Ca‘fer et-Tahâvî, Hanefî medresesinin Mısır’da yıldızının parlamasında en müessir isimler olarak karşımıza çıkacaktır. Öncesinde ise; Hanefî mezhebinin kadılar ve fukahâdan oluşan belli bir kesimle mahdûd olmak üzere Mâlikî ve Şâfiî mezheplerinin baskısı altında bulunduğu gözlenmektedir.

Neticede Mısır’da Mâlikî mezhebi hâkim ve tek mezhep iken, tanınması ve yaygınlaşması diğer mezheplere göre daha uzun bir zaman dilimine tekâbül etmekle birlikte ülkeye intikâl eden ikinci mezhep Hanefî mezhebi olmuştur. Ülkenin bundan sonraki fıkhî gelişim aşamasında, Şâfiî mezhebinin de ülkeye intikâli ile birlikte, hukukî alanda Mâlikî, Hanefî ve Şâfiî mezheplerinin esas alınacağı bir süreç başlayacaktır.

1. Abbâsîler, Tolunoğulları ve İhşidîler Dönemlerinde Hanefî Mezhebinin Mısır’daki Fukahâsı

Yukarıdaki başlıkta Hanefîliğin Mısır’da tanınmasında pay sahibi olan kişiler hakkında ma‘lûmât verdikten sonra, çalışmamızın bu kısmında, Hanefî mezhebinin bu bölümde ele alınan üç döneminde ülkede yayılmasında hassaten müessir olmuş ve iz bırakmış kişiler üzerinde durulacaktır. Öncelikle bu kişilerin sayısının Mâlikî veya

[504] Şîrâzî, *a.g.e.*, ss. 155-156; Kâdî İyaz, *a.g.e.*, III, 291-297
[505] Ganâim, *a.g.e.*, s. 186

Şâfiî mezhebinde olduğu gibi çok olmadığını, hatta birkaç kişi ile mahdud kaldığını ifade etmek gerekir. Kuşkusuz bunda, Hanefî mezhebinin Abbasiler, Tolunoğulları ve İhşidîler dönemlerinde genel olarak, Mâlikî ve Şâfiî mezheplerine göre Mısır'da daha az yayılması, ulemâ ve kadılardan oluşan bir grupla sınırlı kalmasının payı büyüktür. Tabakat eserlerindeki mevcut bilgilere göre, bu dönemde Mısır'da öne çıkan Hanefî fukahâ şunlardır:

a. Bekkâr b. Kuteybe (ö. 270/884)

Nesep silsilesi kaynaklarda muhtelif şekillerde yer alan[506] Bekkâr b. Kuteybe'nin, İbn Hallikân'da geçen ve İbn Hacer'in güvenilir olarak tavsif ettiği silsilesi, Ebû Bekre Bekkâr b. Kuteybe b. Ebî Berza'a b. Ubeydillâh b. Bişr b. Ubeyddillâh b. Ebî Bekre Nüfey' b. el-Hâris b. Kelde es-Sekafî el-Bekrâvî'dir.[507]

Basra doğumlu olan Bekkâr, pek çok ulemâdan ilim tahsil etmiş, hassaten dönemin meşhûr ulemâsı olan, Ebû Yusuf ile Züfer'in talebesi Hilal b. Yahya'dan (Hilâlü'r-re'y) fıkıh, Ebû Dâvûd et-Tayâlisî'den de hadis dersleri almıştır.[508] Bekkâr, dönemin halîfesi Mütevekkil tarafından h. 246'da Mısır kadılığına tayin edilmesiyle Mısır'a gelmiş[509] ve yirmi dört yıllık süre boyunca[510] Mısır'da kazâ ve fetvâ işlerini yürütmüştür. Diğer mezhep fukahâsıyla münâzaralara girişmiş olan Bekkâr, Hanefî mezhebini savunmak, diğer mezheplere reddiye olması amacıyla te'liflerde bulunmuş, ayrıca hadis ilminde liyâkat sahibi bir fakih olarak Mısır'da pek çok hadis rivâyetinde bulunmuştur.

Kadılık görevini üstlenmesinin akabinde Mısır'da Hanefî fıkhının yayılması ve hadis rivâyeti için Amr b. el-Âs Camii'nde tedrîs faaliyetlerine başlayan Bekkâr'ın ilim halkası, kısa zamanda camiinin en büyük halkası haline gelmiş,

---

[506] Farklı nesep silsilesi için bkz. ez-Zehebî, Ebû Abdillah Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed b. Osman et-Türkmânî (ö. 748/1348), *Târîhu'l-İslâm*, VI, 303; Leknevî, *a.g.e*., s. 55; Makrîzî, *Mukaffa'l-kebîr*, II, 442

[507] İbn Hallikân, *a.g.e*., I, 279; İbn Hacer, *Ref'u'l-isr 'an kudâti Mısr*, s. 98

[508] İlim tahsilinde bulunduğu bütün hocaları için bkz. İbn Hacer, *Ref'u'l-isr 'an kudâti Mısr*, s. 98; Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, VI, 303

[509] Bazı kaynaklarda kadılık görevini üstlenmesiyle ilgili olarak h. 247 ve h. 248 tarihleri zikredilmekle birlikte, biz kaynakların çoğunda zikredilen tarihi esas aldık. Bkz. Kindî, *a.g.e.*, s. 477; Makrîzî, *Mukaffa'l-kebîr*, II, 443; İbn Hallikân, *a.g.e*., I, 280; Süyûtî, *Hüsnü'l-muhâdara*, I, 463; Sübkî, *a.g.e*., I, 327

[510] Makrîzî, *Mukaffa'l-kebîr*, II, 443; İbn Hacer, *Ref'u'l-isr 'an kudâti Mısr*, s. 107

dönemin Mısır valisi Ahmed b. Tolun'un kendi ismini taşıyan camiiyi inşâ ettirmesinin (260/873) ardından derslerine bu camiide devam etmiştir.[511] Kaynaklarda Ahmed b. Tolun'un, defaatle Bekkâr'ın derslerine katılarak hadisleri imlâ ettiğine temas edilmektedir.[512]

Bekkâr'ın, özellikle Hanefî fıkhının yayılması hususunda gösterdiği bu büyük çaba, Ahmed b. Tolun'un, Muvaffak b. Mütevekkil'in veliahtlıktan azledilmesine dâir Şam'da bir araya gelen devletin ileri gelenleri ve kadılarından fetvâ istemesiyle bir dönem inkıta'ya uğramıştır. Nitekim konuyla ilgili yapılan toplantıda talep edilen fetvaya Bekkâr olumlu cevap vermeyince[513] hapse atılmış, bununla birlikte, valinin onu kadılıktan azil yetkisi bulunmadığından resmî olarak bu görevinde kalmaya devam etmiş ve kendisinin izniyle kazâî işleri yürütmesi için yerine nâib olarak Muhammed b. Şâzân el-Cevherî (ö. 274/887)[514] tayin edilmiştir. Bundan sonraki hapis hayatı sürecinde Bekkâr'ın özellikle hadis derslerinden mahrum kalanlar, valiye başvurarak derslerini devam ettirmesi için izin istemişler, Bekkâr verilen müsaade üzerine hapishanede özel bir yerde hadis okutmuştur. İbn Tolun'un vefâtının ardından cezaevinden çıkan Bekkâr, kırk gün sonra (270/884) vefât etmiştir.[515]

Kaynaklarda, özellikle fıkhî münâzaralara olan meyline temas edilen Bekkâr'ın, bu bağlamda Şâfiî mezhebine yönelik tenkitlerinin, Müzenî'nin *Muhtasar*'ında Ebû Hanîfe'ye reddiye amacıyla yazılan hususları görmesiyle başladığı belirtilmektedir. Ayrıca İmâm Şâfiî'nin görüşlerine muttali' olmak amacıyla, Hanefîlerden bazılarını Müzenî'ye göndererek fıkhî meseleler hakkında

---

[511] Ganâim, *a.g.e.*, s. 190
[512] Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, VI, 304
[513]Dönemin Abbâsî halîfesi Mu'temid billâh, siyasî müttefiki Mısır valisi Ahmed b. Tolun ile Mu'temid'in kardeşi Muvaffak arasında hâsıl olan niza' ve siyâsî mücâdele hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Makrîzî, *Mukaffa'l-kebîr*, II, 446-448; Poole, *Târîhu Mısr fi'l-'usûri'l-vüstâ*, ss. 155-157
[514] Tam adı Ebû Bekr Muhammed b. Şâzân b. Zekeriyyâ'dır. Basra'nın Hanefî fukahâsından olan İbn Şâzân, Bekkâr b. Kuteybe'nin nâibi olarak Mısır'a gitmiş ve görevini bırakmasının ardından vefâtına kadar Mısır'da ikâmet etmiştir. (Makrîzî, *Mukaffa'l-kebîr*,V, 715)
[515]İbn Hallikan, *a.g.e.*, I, 279; Kindî, *a.g.e.*, ss. 477-479; Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, VI, 304-305; Makrîzî, *Mukaffa'l-kebîr*, II, 444; İbn Tağrîberdî, *Nücûmü'z-zâhire,* III, 52

sorular sordurttuğu, gelen cevaplar muvâcehesinde Ebû Hanîfe'yi tenkit ettiği konularda İmâm Şâfiî'ye bir reddiye yazdığı da zikredilenler arasındadır.[516]

Söz konusu reddiye haricinde *Kitâbü'l-Mehâdır ve's-sicillât*, *Kitâbü'ş-Şürût*, *Kitâbü'l-Vesâ'ik ve'l-'uhûd* isimli eserleri bulunan Bekkâr,[517] Mısır'da bulunduğu yirmi yıldan fazla süreçte pek çok kişiye fıkıh dersi okutmuş ve rivâyetlerde bulunmuştur. Bunlar arasında kendisinden en fazla istifade eden talebesi olarak zikredilen Ebû Cafer et-Tahâvî,[518] Hanefî fıkhının Mısır'da yayılması noktasında hocasının kendisine bıraktığı sorumluluğu ileriki zamanlarda en iyi şekilde yerine getirecek Hanefî fakihi olarak karşımıza çıkacaktır.

b. Ahmed b. Ebî İmrân (ö. 280/893)

Asıl adı Ebû Ca'fer Ahmed b. Ebî İmrân Mûsâ b. Îsa el-Bağdâdî'dir.[519] Ebû Yûsuf ile İmâm Muhammed'in talebesi Muhammed b. Semâ'a (ö. 233/847) ile[520] Bişr b. el-Velîd el-Kindî'den (ö. 238/853) fıkhî tedrîsatta bulunmuş olan İbn Ebî İmrân, Mısır'da bir dönem haraçtan sorumlu Ebî Eyyûb ile Mısır'a gelmiş ve ülkeye yerleşmiştir.[521] Kaynaklarda hakkında fazla ma'lûmât yer almamakla birlikte, ismi daha ziyâde Mısır bağlamında, özellikle talebesi olması hasebiyle Tahâvî ile birlikte anılmakta ve Ebû Hanîfe'nin Mısır'daki müntesiplerinin hocası olduğu zikredilmektedir.[522] İbn Ebî İmrân, Mısır'da yaşadığı dönem boyunca Hanefî fıkhını yayma çabasına girişmiş, kaynaklardaki bilgilere göre Müzenî ile aynı dönemde Amr b. el-Âs Camii'nde fıkıh dersleri vermiştir. Tahâvî'nin, dayısı Müzenî'ye kızarak ders halkasını terkettiği ve İbn Ebî İmran'ın ders halkasına dâhil olarak bundan sonraki süreçte Hanefî fıkhını öğrendiğine yönelik rivâyet de bunu desteklemektedir.[523] Leknevî *el-Hucec* isimli bir eseri olduğunu zikretmekle birlikte, bu eserin İsâ b. Ebân'a âidiyetiyle meşhûr olduğunu, ancak İbn Ebî İmran'ın da bu

[516] Makrîzî, *Mukaffa'l-kebîr,* II, 453-454; İbn Hacer, *Ref'u'l-isr 'an kudâti Mısr,* ss. 104-105
[517] Süyûtî, *Hüsnü'l-muhâdara*, I, 463; Leknevî, *a.g.e.*, s. 55
[518] Makrîzî, *Mukaffa'l-kebîr*, II, 442; İbn Hacer, *Ref'u'l-isr 'an kudâti Mısr,* s. 99
[519] Süyûtî, *Hüsnü'l-muhâdara*, I, 463; Leknevî, *a.g.e.,* 14
[520] Kureşî, *a.g.e.*, III, 168; Leknevî, *a.g.e.,* s. 14
[521] Makrîzî, *Mukaffa'l-kebîr*, I, 725; Kureşî, *a.g.e.*, I, 338; Leknevî, *a.g.e.,* s. 14
[522] Şîrazî, *a.g.e.*, s. 140; Leknevî, *a.g.e.,* 14
[523] İbn Hallikân, *a.g.e.*, I, 71

isimde bir te'lifinin olabileceği kaydetmektedir.[524] Kanaatimizce İbn Ebî İmran hakkında mâ'lûmât içeren diğer kaynaklarda bulunmaması ya da Şirâzî'de *el-Hac* ismiyle zikredilmesi nedeniyle[525] bu eserin *Fevâ'idü'l-behiyye*'de yer alan İbn Ebî İmran'a yönelik izâfeti galattır. Ayrıca bazı kaynaklarda,[526] İbn Ebî İmrân'ın Mısır'da kadılık yaptığı da zikredilmekle birlikte,[527] Mısır'ın ilk dönem kadıları hakkında güvenilir ve ayrıntılı bilgiler ihtivâ eden *Kitâbü'l-Vülât ve'l-kudât* ile *Ref'u'l-isr 'an kudâti Mısr*'da böyle bir bilgiye rastlamadık.

c. Ebû Ca'fer et-Tahâvî (ö. 321/933)

Asıl adı Ebû Ca'fer Ahmed b. Muhammed b. Selâme el-Ezdî[528] et-Tahâvî'[529]dir.[530] Tahâvî'nin ilmî liyâkatinde ilk hadis ve fıkıh derslerini aldığı dayısı Müzenî önemli bir rol oynamış, ondan İmâm Şâfiî'nin *Kitâbü's-Sünen*'ini rivâyet etmiştir. Tahâvi; başlangıçta Şâfiî iken Hanefî mezhebine geçmiş, mezhep değiştirmesine yönelik kaynaklarda, ders sırasında geçen ince bir meseleyi birkaç tekrara rağmen anlamaması üzerine Müzenî'nin öfkelenip "*Vallahi, Senden bir şey olmaz*." demesinin veya Müzenî'nin sürekli biçimde Hanefî kitaplarını incelediğini görmesinin etkili olduğu zikredilmektedir.[531]

Müzenî'nin ders halkasını bırakan Tahâvî, o dönemde Mısır'a kadı olarak tayin edilen İbn Ebî İmran'ın ders halkasına dâhil olmuş ve bundan sonraki süreçte Hanefî fıkhına vâkıf olmak için, öncelikle İbn Ebî İmran'dan fıkhî tedrîsatta

---

[524] Leknevî, *a.g.e.,* s. 14
[525] Şîrâzî, *a.g.e.,* s. 140
[526] Leknevi, *a.g.e.,* 14
[527] Kureşî, *a.g.e*., I, 338; İbn 'Imâd, *a.g.e*., III, 329
[528] Yemen'deki meşhûr bir kabile olan ve Mısır'ın fethinden sonra buraya gelerek yerleşen Ezd kabilesine nispet edilmiştir. (İbn Hallikân, *a.g.e*., I, 72)
[529] Çoğu kaynakta Mısır'ın güneyinde yer alan Saîd bölgesindeki Tahâ köyüne nispetle Tahâvî olarak isimlendirildiği zikredilirken (Sem'ânî, *a.g.e*., IV, 52; İbn Hallikân, *a.g.e*., I, 72; Kureşî, *a.g.e.,* I, 273; Zehebî, *Tezkiretü'l-huffâz,* III, 809; Temîmî, *a.g.e*., II, 52), Süyûtî aslen Tahtût köyünden olduğu, ancak Tahtûtî şeklindeki kullanımın Tahâvî'nin hoşuna gitmemesinden dolayı Tahâ köyüne nispet edilmeyi istediğini ifade etmektedir. (es-Süyûtî, Ebü'l-Fazl Celâlüddîn Abdurrahmân b. Ebî Bekr b. Muhammed el-Hudayrî, (ö. 911/1505), *Lübbü'l-lübâb fî tahrîri'l-ensâb,* thk. Muhammed Ahmed Abdülazîz, Eşref Ahmed Abdülazîz, Dâru'l-kütübi'l-ilmiyye, Beyrut, 1411/1991, II, 88)
[530]Şîrâzî, *a.g.e*., 142; Leknevî, *a.g.e*., 31; İbn Hallikân, *a.g.e.,* I, 71. Nesep silsilesine yapılan bazı ziyâdeler için bkz. Zehebî, *Tezkiretü'l-huffâz,* III, 809; a.m.l.f., *İber*, II, 11; Kureşî, *a.g.e.,* I, 271; Temîmî, *a.g.e.,* II, 49. *Muntazam*'da Ebû Ca'fer Ahmed b. Muhammed b. Selâme b. Seleme b. Abdilmelik et-Tahâvî olarak zikredilmektedir. (İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam,* XIII, 318)
[531] İbn Hallikân, *a.g.e*., I, 71; Leknevî, *a.g.e*., 32; Kureşî, *a.g.e.,* I, 273-274; Makrîzî, *Mukaffa'l-Kebîr*, I, 721

bulunmuştur. Ardından Şam'a gittiği sırada (268/881) Şam'ın Hanefî kâdılkudâtı Ebû Hâzim'den (ö. 292/904)[532] hadis ve fıkıh dersleri almıştır.[533] Ayrıca dönemin Hanefî fakihi Kerhî ile hac sırasında bir araya geldiği de rivâyet edilmektedir.[534] Hocalarının Ebû Yûsuf ile İmam Muhammed'in önde gelen öğrencilerinden Hanefî fıkhını öğrenmiş olmaları, kendisine imamların görüşlerini, mezhebin inceliklerini ve bu görüşlere ilişkin rivâyet farklılıklarını sağlam kaynaklardan öğrenme imkânını vermiştir.

Fıkıh ilminde olduğu gibi hadis ilminde de liyâkat sahibi olan Tahâvî'nin, kaynaklarda zikredilen hadis rivâyetinde bulunduğu kişiler göz önünde bulundurulduğunda, Şâfiî Mâlikî ve Hanefî mezhebinin Mısırlı fukahâsının yanı sıra Mısır'a dışarıdan gelmiş geniş bir ulemâ kitlesinden de hadis rivâyetinde bulunduğu gözlenmektedir.[535] Kaynaklarda hadis ilmine olan vukûfiyetine temas edilerek, Mısır'ın muhaddisi, fakihi ve hafızı olarak nitelenmekle birlikte;[536] Beyhakî, İbn Teymiyye, İbn Haldûn gibi bazı âlimler, hadis tenkidi konusunda bir hadisçi gibi davranmadığı gerekçesiyle Tahâvî'yi tenkit etmişlerdir. Bununla birlikte; Tahâvî'ye yönelik bu tür değerlendirmeler bazı Hanefîler tarafından mübalağalı ve tarafgir bir tutum olarak addedilmiştir. [537]

Mısırlı bir Hanefî fakihi olarak Tahâvî, hocası İbn Ebî İmran'ın vefâtının ardından Mısır'da Hanefî mezhebinin otoritesi haline gelmiş,[538] Hanefî mezhebinin teşekkül dönemini yaşadığı bu dönemde, fıkhın çeşitli alanlarında kaleme aldığı eserlerle mezhebin oluşumuna ve yayılmasına, ayrıca farklı türlerde literatürün ortaya çıkmasına öncülük etmiştir. Kaynaklarda zikredilen akaid, hadis, tefsir eserlerinin dışında, Hanefî fıkhında önem verilen pek çok eser te'lif etmiştir. Bunlar

---

[532] Tam adı Ebû Hâzim Abdülhamid b. Abdülaziz'dir. Aslen Basra'lı olup Hanefî fıkhını İmam Muhammed'in talebesi Îsâ b. Ebân ile Ebû Yûsuf ile Züfer'în talebesi Hilal b. Yahya'dan öğrenmiştir. Şam ve Kufe'de kadılık yapmış olan Ebû Hâzim'in *el-Mahâdır ve's-sicillât, Edebü'l-kâdî, Kitâbü'l-Ferâiz* isimli eserleri mevcuttur. (Kureşî, *a.g.e.*, II, 367-368; Şîrâzî, *a.g.e.*, s. 141; Temîmî, *a.g.e.*, IV, 268, 272; Ebû Zehre, *Ebû Hanîfe*, s. 249)

[533] Şîrâzî, *a.g.e.*, 142; Leknevî, *a.g.e.*, 32

[534] Ahmed b. Yahyâ b. el-Murtaza, *Tabakâtu'l-mu'tezile*, thk. Suzanna Diwald-Wilzer, el-Cem'iyyetü'l-müsteşrikîni'l-Almâniyye, Beyrut, 1380/1961, s. 130

[535] Kendisinden rivâyette bulunduğu ve kendisine rivâyet ettiği kişilerle ilgili olarak bkz. Leknevî, *a.g.e.*, 32; Kureşî, *a.g.e.*, I, 275-276; Temîmî, *a.g.e.*, II, 50

[536] Zehebi, *Siyerü a'lâmi'n-nübelâ,* XV, 27

[537] Leknevî, *a.g.e.*, 34

[538] Leknevî, *a.g.e.*, 33

arasında olan *Muhtasar*'ı en önemli eseri olarak kabul edilmiş ve üzerine pek çok şerh yapılmıştır. Eserini tamamladıktan sonra Tahâvî'nin, "Allah Ebû İbrâhîm'e (Müzenî) rahmet etsin. Eğer yaşasaydı yemininden dönerdi."[539] demesi eserinin öneminin farkında olduğunu göstermektedir. *Muhtasar* dışında *İhtilâfü'l-'ulemâ*, *eş-Şürût*, *Ahkâmü'l-Kur'ân*, *Me'âni'l-Âsâr*, *Müşkilü'l-Âsâr*, *Şerhu'l-Câmi'i'l-kebîr*, *Şerhu'l-Câmi'i's-sağîr*, *es-Sicillât*, *el-Vasayâ*, *el-Ferâiz*, *en-Nevâdiru'l-fıkhîyye*, *er-Red 'alâ Îsâ b. Ebân*, *Hükmü Arâzî Mekke* isimli te'lifleri de bulunmaktadır.[540] Fukahânın görüşlerinin hepsine vâkıf olduğu zikredilen Tahâvî'nin[541] eserleri, mütekaddimîn Hanefî fukahânın görüşlerini ziyâde yapmaksızın sonraki nesillere aktarmada orta halka kabul edilmiş,[542] özellikle *Me'âni'l-Âsâr, Müşkilü'l-Âsâr* ve *Ahkâmü'l-Kur'ân* gibi eserleriyle mezhep görüşlerini hem rivâyet bakımından Kitab ve sünnet üzerine temellendirmek, hem de dirâyet bakımından sağlam bir değerlendirmeyle sistemleştirmek suretiyle Hanefî fıkhını kemâline erdiren mezhebin otorite ismi olmuştur.[543] *Muhtasar*'ını yayına hazırlayan Ebü'l-Vefâ el-Afğânî'nin *Muhtasar* hakkında "Bu kitap, mezhebimizdeki muhtasarların ilki olan eşsiz bir eserdir. Mezhebi özetleme yönünden en iyi, ashâbımızdan yapılan rivâyetler yönünden en sağlam, dirâyet yönünden en güçlü ve fetvâ yönünden tercihe en lâyık olan muhtasardır" şeklindeki değerlendirmesi de bu yargıyı pekiştirmektedir.[544]

Tahâvî fıkıh ilmindeki te'lifleri ve fıkhî tedrîsat işlerinin yanı sıra, fıkhî müktesebâtını tecrübî alana da yansıtmış, bu bağlamda Mısır kadılarına yönelik nâiblik ve sâhibü'l-mesâil gibi görevleri üstlenmiştir.[545]

Kaynaklarda yaşadığı dönemde ilim bakımından eşsiz olduğu zikredilen Tahâvî,[546] Hanefî mezhebine tesiri ve mezhebin gelişimine katkı sağlama noktasında

---

[539] Derdûr, *a.g.e.*, I, 580
[540] Şîrâzî, *a.g.e.*, 142; Leknevî, *a.g.e.*, 32; İbn Hallikân, *a.g.e.*, I, 71; Kureşî, *a.g.e.*, I, 276-277
[541] Leknevî, *a.g.e.*, 34; Kureşî, *a.g.e.*, I, 277
[542] Ebû Zehre, *Ebû Hanîfe*, s. 249
[543] Bedri Gencer, "Ekmelüddin Bâbertî İslâm Düşüncesi Olarak Fıkhın Yeniden Yapılandırılması", *Ekmelüddîn Bâbertî'yi Keşif Yolunda I. Ekmeleddîn Bâbertî Sempozyumu*, ed. Selçuk Coşkun, Bayburt Üniversitesi Yayınları, Erzurum, 2014, s. 31
[544] Tahâvî, Ebû Ca'fer Ahmed b. Muhammed b. Selâme el-Ezdî el-Hacrî el-Mısrî et-Tahâvî (ö. 321/933), *Muhtasaru't-Tahâvî*, nşr., Ebü'l-Vefâ el-Afğânî, Lecnetü ihyâi'l-meârifi'n-nu'mâniyye, Haydarâbâd, ts., s. 4
[545] Zehebî, *Tezkiretü'l-huffâz*, III, 809 Kindî, *a.g.e.*, s.. 516, 528, 532
[546] Zehebî, *Tezkiretü'l-huffâz*, III, 809; Temîmî, *a.g.e.*, II, 50

Mısır'da mezheplerin teşekkül ettiği bu dönemin en seçkin Hanefî fakih olduğu,[547] ve Hanefî mezhebinin ikinci kurucusu olarak zikredilmektedir.[548] 321/933'de vefât eden Tahâvî, Kahire'deki Karâfe Mezarlığı'na defnedilmiştir.[549]

2. Mısır'daki İlk Dönem Hanefî Medresesinin Özellikleri

2./8. yy.ın sonları itibariyle Mısır'a girişinden 4./10.yy.ın ortalarına kadar devam eden dönemde Mısır'daki Hanefî fukahânın fıkhî faaliyetleri değerlendirildiğinde, menşei Irak'taki Hanefî fıkıh sisteminden çok da farklılık arzetmediği, Irak'ta tekevvün eden genel teâmüle Bekkâr b. Kuteybe, İbn Ebî İmran gibi Mısır'a gelen veya Tahâvî gibi bizzat Mısır'da yetişen fukahâ tarafından devam edildiği, bu kişilerin mezhep imamıyla ilk talebelerinin ortaya koyduğu sistemin dışına çıkmadıkları görülmektedir. Bu bağlamda, rey ekolünün mümessili olarak Hanefî mezhebinde Ebû Hanîfe ve ilk talebelerinin rey ve kıyasa çokça başvurması, içtihada büyük bir ehemmiyet vermeleri ve iftirâzî meselelerle ziyâdesiyle iştigâl etmeleri gibi mezhepteki mevcut genel teâmül, sonraki Hanefî fukahâ tarafından da aynen tatbîk edilmiştir. Mısır'da 3./9. yy.da öne çıkan Hanefî fakihi Bekkâr b. Kuteybe, ictihad sıfatından ziyâde, mezhebin râvisi olma özelliğiyle tanınması hasebiyle bir kenara bırakılacak olursa, özellikle meselede müctehid sıfatıyla tanınan Tahâvî'nin[550] hüküm istinbatında aynı metodu tatbîk ettiği ve mezhepteki râcih görüşlere olan ihtilafının, muvafakatine oranla çok küçük bir nispet teşkil ettiği bilinmektedir. Diğer yandan; Mısır'daki Hanefî fukahâ, Irak'ta rayiç bir metot olarak mezhebin müdafaası amacıyla diğer mezheplere yönelik reddiye nevinde te'lifte bulunma usûlüne devam etmiş, bu minvalde Bekkâr b. Kuteybe Müzenî'nin *Muhtasar*'ından yola çıkarak Şâfiî mezhebine yönelik tenkitlerde bulunmaya başlamış, Tahâvî de bu usûlü te'liflerinde kullanmıştır.[551]

---

[547] Ganâim, *a.g.e.*, s. 201
[548] Gencer, *a.g.m.*, ss. 30-31
[549] İbn Hallikân, *a.g.e.*, I, 72
[550] Temîmî, *a.g.e.*, I, 40-41
[551] Ganâim, *a.g.e.*, s. 207-208. Ganâim, İsâ b. Ebân'a âidiyeti meşhûr olmakla birlikte, bazı kaynaklarda İbn Ebî İmrân'a da âidiyeti muhtemel olduğu belirtilen (Leknevî, *a.g.e.*, 14) *el-Hucec* isimli eseri zikretmekle birlikte biz, meşhûra muhâlif olarak söz konusu nispetin yanlış olduğu kanaatiyle ve Şîrâzî'de de bu eserin *el-Hac* olarak zikredilmesi sebebiyle bu esere yer vermedik.

Hanefî mezhebinde bu dönemin en öne çıkan fakihi Tahâvî'nin eserleri, dönemin en değerli eserleri olarak kabul edilmektedir. Fukahânın görüşlerinin hepsine vâkıf olduğu zikredilen Tahâvî'nin[552] eserleri, mütekaddimîn Hanefî fukahânın görüşlerini ziyâde yapmaksızın sonraki nesillere aktarmada orta halka addedilmiştir.[553]

C. Şâfiî Mezhebi, Mısır'da Doğuşu ve Yerleşmesi

Şâfiî mezhebinin Abbâsiler dönemine rastlayan zaman diliminde Mısır'da tam olarak ne zaman ve nasıl bir surette neş'et ettiği ve yayıldığı ile ilgili olarak bilgi vermeden önce, Şâfiî mezhebinin Mısır'a intikali öncesindeki tarihi serüveninde nasıl bir süreçten geçtiği ile ilgili muhtasar bir mâ'lûmât takdiminin faydalı olacağı kanaatindeyiz.

Çoğu müerrih ve fukahânın görüşüne göre Şam'da doğan İmâm Şâfiî,[554] çok küçük iken babasının vefâtının ardından annesiyle birlikte Mekke'ye gelmiş ve küçük yaşta ilk ilmî tedrîsatına burada başlamıştır. Mekke'deki ilk fıkhî tedrîsatını Mekke müftüsü Müslim b. Hâlid ez-Zencî'nin (ö. 180/796) elinde tamamlayan İmâm Şâfiî, Dâvûd b. Abdirrahman el-Attâr (ö. 174/790), Süfyân b. Uyeyne (ö. 198/813) ve diğer pek çok ulemâdan dersler almıştır.[555] İlmî tedrîsatının ikinci merhalesinde *Muvatta*'a bizzat İmâm Mâlik'ten vâkıf olmak gayesiyle Medine'ye giden Şâfiî (170/786), *Muvatta*'ın yanı sıra Mâlikî fıkhının inceliklerini de bizzat İmâm Mâlik'ten öğrenme imkânına sahip olmuştur.[556] Böylece fıkıh ve hadis müktesebâtı çerçevesinde Hicaz bölgesinin ilmî birikimine vâkıf olan İmâm Şâfiî, İmâm Mâlik'in vefâtının ardından (ö. 179/795) kendisine kadılık görevi tevdî edilmesi üzerine Yemen'e gitmiş ve burada ilmî tecrübesini amelî alanda tatbîk etme imkânını

---

[552] Leknevî, *a.g.e*., 34; Kureşî, *a.g.e.,* I, 277
[553] Ebû Zehre, *Ebû Hanîfe*, s. 249
[554] Bununla birlikte Yemen, Askalan veya Gazze'de doğduğu, veyahutta Gazze'de doğup Askalan'a götürüldüğüne dâir rivâyetler de mevcuttur. Ayrıntılı bilgi için bkz. İbn Ebû Hâtim, Ebû Muhammed Abdurrahmân b. Muhammed b. İdrîs er-Râzî, (ö. 327/938) *Âdâbü'ş-Şâfiî ve Menâkıbuh,* 2. bs., thk ve tlk. Abdülganî Abdülhâlik, Mektebetü'l-hâncî, Kâhire, 1413/1993, ss. 21-23; İbn Hacer, *Tehzîbü't-Tehzîb*, III, 498; İbn 'Imâd, *a.g.e*., III, 19-20; Zehebî, *Siyerü a'lâmi'n-nübelâ,* X, 10
[555] İbn 'Imâd, *a.g.e*., III, 20; Zehebî, *Siyerü a'lâmi'n-nübelâ,* X, 6; Muhammed Hudari Bey, *Târîhu't-teşrî'i'l-İslâmî,* 8. bs., Dâru'l-fikr, Kâhire, 1387/1968, ss. 213-214
[556] İbn 'Imâd, *a.g.e*., III, 20; Râzî, *a.g.e.,* s. 27-28, Abdurrahmân eş-Şarkâvî, *Eimmetü'l-fıkhî'l-tis'a*, Dâru'ş-şürûk, Kâhire, 1411/1991, ss. 133-134; İbn Abdülber, *el-İntikâ',* s.118

bulmuştur.[557] Yemen'de ayrıca, o dönemde Mısır'da fıkıh otoritesi olan Leys b. Sa'd'ın (ö. 175/791) arkadaşı Yahyâ b. Hassân et-Tinîsî ve Şam bölgesinin imamı sayılan İmâm Evzâî'nin arkadaşı Amr b. Seleme vasıtasıyla Leys b. Sa'd ve İmâm Evzâî'nin fıkhî görüşlerini öğrenme imkânına kavuşmuştur.[558] Ne var ki İmâm Şâfiî'nin Yemen'deki görev süresi kısa sürmüş, o dönemde çeşitli Alevî grupların barındığı ve Abbâsîler aleyhinde faaliyet yürüttüğü görüntüsü arzeden Yemen'de[559] İmâm Şâfiî, Abbâsî idaresine karşı bir komplo hazırlığı içinde olmak, Hz. Ali soyundan gelen Zeydî imam Yahya b. Abdillah'a bey'at etmekle (teşeyyû') itham edilmesinin ardından Bağdat'a getirilerek sorgulanmış,[560] Rakka'daki muhâkemesinde İmâm Muhammed b. Hasan eş-Şeybânî'nin (ö. 189/805) tezkiyesi ve yardımlarıyla beraat etmiştir (h. 184).[561] Beraat sonrası Bağdat'ta geçirdiği süreçte, sonradan ehl-i rey olarak tavsif edilecek fıkıh sisteminin imamı olan Ebû Hanîfe'nin görüşlerini İmam Muhammed'den öğrenme fırsatını elde eden İmam Şâfiî, zaman zaman onunla fıkhî münâzaralarda bulunmuştur. Böylece ehl-i hadisin ardından ehl-i reyin fıkıh düşüncesini de iktibas eden İmâm Şâfiî ,iki fıkıh sisteminin farklılıklarını değerlendirebilme imkânına sahip olmuştur.[562] Nitekim Bağdat'tan Mekke'ye döndüğünde iki fıkıh ekolüne dâir bilgilerini yeniden gözden geçirip, derleyip toplayan İmâm Şâfiî, iki fıkıh okulu arasında yakınlaşma ve etkileşimi sağlayacak yeni görüşlerini serdetmeye başlamıştır.[563] Harem-i Şerîf'te fıkıh dersleri verdiği bu dönemde, kendi mezhebinin tohumlarını atmaya başlayan İmâm Şâfiî'nin fıkıh tedrîsatı halkası, kısa zamanda Harem-i Şerîf'in en kapsamlı grubu olmuştur. Özellikle hac mevsiminde Şâfiî'den fıkıh tedrîsatında bulunmak amacıyla gelen ilim talebelerinin içerisinde Ahmed b.Hanbel ve İshak b. Râhûye de bulunmaktaydı.[564]

---

[557] Nehravî, *a.g.e.*, 58

[558] Beyhakî, Ebû Bekr Ahmed b. Hüseyn b. Alî el-Beyhakî, (ö. 458/1066), *Menâkibü'ş-Şâfiî*, thk. Seyyid Ahmed Sakr, Dâru't-türâs, Kâhire, 1390/1970, I, 240; Râzî, *a.g.e.*, 71; Şarkâvî, *a.g.e.*, s. 137; Şamil Dağcı, "İmâm Şâfiî'nin Hayatı ve Fıkıh Usûlü İlmindeki Yeri", *Diyânet İlmî Dergi*, c.32, sy. 2, 1996, s. 76; Nehravî, *a.g.e.*, s. 61

[559] Hudari Bey, *a.g.e.*, s. 214

[560] Beyhakî, *a.g.e.*, I, 112

[561] Nehravî, *a.g.e.*, ss. 64-65

[562] Nehravî, *a.g.e.*, ss. 65-67; Bilal Aybakan, *İmâm Şâfiî ve Fıkıh Düşüncesinin Mezhepleşmesi*, İz Yayıncılık, İstanbul, 2007, ss. 97-98

[563] Ebû Zehre, *Şâfiî*, ss. 26-27

[564] Râzî, *a.g.e.*, 42-43; Ganâim, *a.g.e.*, s. 144

İmâm Şâfiî'nin on yıllık fıkıh tedrîsatı sürecinde ilk kez Mekke'de tanınma ve yayılma aşamasını kaydettiği mezhebi, 195/810 tarihinde Bağdat'a gitmesiyle ilk kez farklı bir bölgeye taşınmıştır. Bağdat'a bu gidişi, önceki gidişinde olduğu gibi Ebû Hanîfe'nin fıkhını öğrenmek veya İmâm Mâlik'in fıkhının hâmili olma amacıyla gerçekleşmemiş, aksine kendine mahsus mezhebinin kavâidini, usûlünü ve ahkâmını yayma amacıyla gerçekleşmiştir. Bağdat'taki ulemâ tarafından büyük bir iltifatla mukabele gören İmâm Şâfiî, burada ikâme ettiği iki yıllık sürede *Mebsût/el-Hucce* isimli eserini te'lif etmiştir. İki yılın akabinde (197/812) İmâm Şâfiî tekrar Mekke'ye döndüyse de 198/813'de tekrar Bağdat'a gelmiş, ancak burada da bir ay ikâme ettikten sonra 199/814 yılında Mısır'a gitmiştir.[565]

Usûlü, genel kaideleri, ahkâmı, te'lifleri, öğrencileri ve müntesipleriyle belli bir olgunluğa erişmiş olan Şâfiî mezhebi, 199/814 yılında, bir diğer ifadeyle 3./9. yüzyılın başına tekâbül eden bu dönemde Mısır'a taşınmasıyla birlikte, büyük bir dönüşüm yaşamıştır. Fıkıh literatüründe söz konusu değişimin sebepleriyle ilgili olarak farklı hususlar zikredilmektedir. Asıl konumuzu teşkil etmemesi dolayısıyla tafsilatlı bilgi takdiminde bulunmasak da muhtasar şekilde bu konuda iki görüş olduğu söylenebilir. Genel kabul gören ilk görüşe göre;[566] Mısır'da bulunduğu süre zarfında (h. 199-204) İmâm Şâfiî, daha önce Hicaz ve Irak'ta muttali' olduğu ictimâî hayatın, örf ve adetlerin bambaşka çeşitlerini görmüş, söz konusu farklılıkların bölgede müessir durumda olan Mâlikî fukahâ tarafından nasıl değerlendirildiğine şahit olmuş, özellikle Leys b. Sa'd'ın fıkhından etkilenmiş, yine dönemin Mâlikî fukahâsından olan Eşheb, Asbağ, İbn Abdilhakem'le arasında hâsıl olan fıkhî münâzaralar ile fikir ve görüş alışverişinde bulunma fırsatını elde etmiş, bütün bunlar mezhebinin gelişimi, tekâmülü ve dolayısıyla söz konusu dönüşümünde büyük bir rol oynamıştır.[567] Diğer görüşe göre;[568] İmâm Şâfiî'nin Mısır'a gelince bazı

[565] İbn Hacer, *Tehzîbü't-Tehzîb*, III, 499; Ganâim, *a.g.e.,* s. 144-145; İbn 'Imâd, *a.g.e.,* III, 20-21; Nehravî, *a.g.e.,* s. 69-70; Aybakan, *İmâm Şâfiî,* ss. 42-43

[566] Bu görüşün yayılmasında, Ahmed Emîn ve Abdurrahmân eş-Şarkâvî etkili olan isimlerden olup, zamanla genel kabul gören görüş olma özelliğini kazanmıştır. Bkz. en-Nâcî Lumeyn, "İmâm Şâfiî'nin Bazı Görüşlerini Değiştirmnesinde Mısır'daki Çevreden Etkilenmesi Mes'elesi", terc. Muammer Bayraktutar, *e-Şarkiyat İlmî Araştırmalar Dergisi*, sy.3, Nisan, 2010, s. 117

[567] Ahmed Emîn, *Duha'l-İslâm*, Müessesetü'l-hindâvî, Kâhire, 2012, II, 563; Şarkâvî, *a.g.e.,* ss. 125-126. Ayrıca bu görüşün nasıl izah edildiği ile ilgili olarak bkz. Ganâim, *a.g.e,* s. 145; Yunus Araz,

görüşlerinden rücû etmesinin sebebi, kesinlikle Mısır'ın farklı sosyal ve çevresel şartları değildir. Bu konuda etkili olan husus; İmâm Şâfiî'nin deliller üzerinde sürekli bir incelemede bulunması, onları tenkide tabi tutması ve devamlı olarak talebeleriyle ve başkalarıyla münâzarada bulunmasıdır. Bu nedenledir ki, bazen karar kıldığı bir görüşten rücû eder, sonra da o görüşten ilk görüşüne ya da başka görüşe rücû ederdi. Dolayısıyla Şâfiî mezhebinin dönüşümü, tamamıyla İmâm Şâfiî'nin fıkhî yönteminin karakteristiğiyle ilgilidir. Kaldı ki, İmâm Şâfiî'nin talebelerinin hiçbiri eserlerinde hocalarının görüşlerinin değişiminde çevresel faktörlerin etkili olduğuna değinmemişlerdir. Ayrıca Şâfiî'nin, Leys b. Sa'd'ın fıkhından etkilenmesi hususu da aynı doğrultuda değerlendirilmelidir. Şâfiî'nin *Müsned*'inde Leys b. Sa'd'dan nakledilen on civarındaki rivâyet, bazı meselelerde ondan etkilendiği ihtimalini düşündürüyor olsa da, söz konusu bu rivâyetler başka tariklerle de aktarılmıştır. Kaldı ki, Şâfiîler ihtilafa konu olan meselelerde Leys'in görüşlerine fazla itibar etmemişlerdir.[569] Özellikle mezheb-i cedîd döneminde dile getirilen görüşlerin çoğu hadislere istinad ettiği gibi, bu hadisleri Mısır'da işitmiş olması Mısır'dan etkilendiğini göstermez. Şâfiî'nin, "Hadis sahihse mezhebim odur." kavli uyarınca değerlendirilmesi gereken bu hususa göre, nasıl ki kendisinin Irak'ta işittiği bir hadise istinâden hüküm beyan etmesi, Irak'tan etkilendiğini göstermezse, Hicaz ve Mısır'da işittiği hadisler de buralardan etkilendiği anlamına gelmez. Ayrıca yaşamının son döneminde Mısır'a gelerek gelişinden itibaren kendini Mısır'daki diğer mezheplerle rekabet içinde bulunan İmâm Şâfiî'nin bütün gayreti, bu yeni coğrafyadaki konumunu sabitlemek üzerine yoğunlaşmıştır. Bu kadar kısa bir süre, yeni fıkhî fikirlerin oluşumu için ise yeterli değildir.[570] Mevzuyla ilgili ihtilaf bir kenara bırakılacak olursa; nihâi noktada fıkıh ilmi muvâcehesinde gerçekleşen söz konusu bu zihinsel ve fikri değişim neticesinde mezhebinin genel manadaki sistemi ve görüşlerini bir kez daha gözden geçiren İmâm Şâfiî'nin, daha önceden Hicaz ve

---

"İmâm Şâfiî'nin Fıkıh Anlayışındaki Değişim", *Eskişehir Osmangazi Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, sy. 2, 2015, s. 36

[568] Bu görüşü savunan en-Nâci Lumeyn konuyla ilgili makalesinde bu görüşünü tafsilatlı şekilde delilleriyle izah etmektedir. Ayrıntılı bilgi için bkz. Lumeyn, *a.g.e*., ss. 117-128

[569] Lumeyn, *a.g.e*., ss. 121, 122, 125, 127. Muhammed Ebû Zehre de, Lumeyn gibi İmâm Şâfiî'nin bazı görüşlerinden rücû etmesi meselesini, fıkhî metodunun özelliği bağlamında değerlendirmekle birlikte, mezheb-i kadîm ve cedîd olgusundaki bağa bu hususiyet açısından dikkat çekmemiştir. Ayrıntılı bilgi için bkz. Ebû Zehre, *eş-Şâfiî*, s. 170

[570] Medenî, *a.g.e*., ss. 73-74

Irak'ta serdettiği bazı görüşlerinden vazgeçerek farklı görüşler dile getirmeye başladığı söylenebilir.[571] Bu doğrultuda Şâfiî, yeni görüşleri muvâcehesinde te'lifler vermeye başlamış, meşhûr eseri *el-Ümm* bu yeni dönemin en önemli eseri olma özelliğini elde etmiştir.[572]

Şâfiî mezhebinde bir dönüm noktası olarak ifade edilebilecek bu dönem, öncesi ve sonrasıyla mezhebin eski ve yeni dönemi olarak isimlendirilmesine sebep olmuştur. Buna göre; bu dönüşüm dönemi öncesini ifade eden, özellikle Şâfiî'nin Irak'taki görüş ve eserleri *İmâm Şâfiî'nin kadîm mezhebi* olarak ele alınırken; Mısır'daki görüş ve eserleri *İmâm Şâfiî'nin cedîd mezhebi* olarak adlandırılmış[573] cedîd görüşlerinin kadîm görüşlerini neshettiği kabul edilmiştir.[574]

Böylece Hicaz ve Irak'ın ardından ilk kez Mısır'da tanınmaya başlayan Şâfiî mezhebi, İmâm Şâfiî'nin serdettiği yeni görüşleri, te'lif ettiği eserleri, diğer mezheplerle olan münâzaraları ve bizzat kendisinin yürüttüğü fıkhî tedrîsatla gitgide çoğalan talebeleriyle kolaylıkla yayılma imkânına sahip olmuştur. Talebeleri ve müntesiplerinin eliyle farklı cenahlardan mezhebin sistemi ve görüşlerinin her yöne taşınmasıyla Şâfiî mezhebi, [575] dönemin teşekkül etmiş iki ana mezhebi olan Mâlikî ve Hanefî mezheplerinin arasına dâhil olmuştur. Bu nedenledir ki Şâfiî mezhebi açısından beş yıllık süreyi ihtivâ eden Mısır döneminin, mezhebî sistemin olgunlaştığı ve kemâle erdiği dönem olduğu rahatlıkla söylenebilir.

Mısır'a geldiğinde maddî açıdan zor günler geçiren İmâm Şâfiî'ye Mısır'da Mâlikîlerin önde gelenlerinden İbn Abdülhakem ailesi sahip çıkmış ve ona maddî yardımda bulunarak destek olmuşlardır.[576] İmâm Şâfî, Mısır'a gelişinin akabinde Amr b. el-Âs Camii'nde fıkıh tedrîsatına başlamış, özellikle fasih bir Arapça'ya sahip oluşu ve fıkıh ilminde arzettiği güçlü delilleriyle kısa sürede âvâm ve havâsstan

---

[571] Ganâim, *a.g.e.,* s.145
[572] Nehravî, a.g.e., 217
[573] Nehravî, *a.g.e*., 218; Emîn, *Duha'l-İslâm*, II, s. 563. Ayrıca İmâm Şâfiî'nin kadîm ve cedîd dönemlerinde te'lif ettiği eserler hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Beyhakî, *a.g.e.,* I, 246-259; Muhammed Semî'î Seyyid Abdurrahmân er-Rüstâkî, *el-Kadîm ve'l-Cedîd min Akvâli'l-İmâmi'ş-Şâfiî,* Dâru İbn Hazm, Beyrût, ts., ss. 54-67
[574] Nehravî, *a.g.e.,* 219
[575] Ganâim, *a.g.e*., s. 146
[576] Kâdî İyaz, *a.g.e*., III, 189

Mâlikî ve Hanefî mezheplerine mensup pek çok kişiyi kendi halkasına çekmiştir.[577] Özellikle, öncesinde Mâlikî mezhebine mensup iken Şâfiî'nin gelişinden sonra onun fıkıh sistemini benimseyen ve mezhepte mümeyyiz bir mertebeye sahip olan Büveytî (ö. 231/846), Müzenî (ö. 264/878) ve Rebî' b. Süleymân el-Murâdî bu noktada dikkat çekmektedir. İmâm Şâfiî'nin Bağdat'taki öğrencilerinin Şâfiîliğin yayılmasında önemli hizmetleri olmakla birlikte, Şâfiî'nin sahip olduğu yeni fıkıh anlayışının benimsenmesi ve yayılmasında özellikle İmâm Şâfiî'nin öğrencisi olan bu üç ismin yaşadığı dönem etkili olmuştur.[578]

Bu dönem İmâm Şâfiî'nin salt yeni mezhebini yayma dönemi değil, aynı zamanda diğer mezhepleri de tenkit ettiği dönem olarak da değerlendirilebilir. Nitekim İmam Şâfiî'nin diğer mezheplerin tenkidine yönelik te'lif ettiği eserler değerlendirildiğinde, mezheb-i cedîd döneminde teşekkül ettikleri görülmektedir.

Diğer yandan Şâfiî mezhebinin Mısır'da tanınmaya başladığı bu yıllarda Mısır'daki diğer mezheplerin durumu ele alındığında; ülkede hâkim konumda olan Mâlikî mezhebi ile belli bir nüfûza sahip olan Hanefî mezhebi arasında fıkhî muhâlefetin giderek arttığı ve her mezhebin müntesiplerinin kendi fıkhî görüşlerini destekleme ve halk nazarında yayma amacıyla Amr b. el-Âs Camii'nde oturumlar düzenledikleri görülmektedir.[579] Bu dönemde, camiide Mâlikîler ve Şâfiîlerin on beş dolayında, Hanefîlerin ise üç ders halkası olduğu şeklinde rivâyetler kaynaklarda zikredilen hususlardandır.[580] Bu arada, bu dönemde, Mısır'da belli bir ölçüde Leys b. Sad'ın müntesibi olduğunu ve imamlarının İmam Malik'e olan muhâlefetinden dolayı Mâlikîler tarafından muhtelif tacizlere maruz kaldıklarını da zikretmek gerekir.[581] Mısır'ın bu ahvâlinden, buraya gelişinden önce öğrencileri vasıtasıyla haberdar olan İmâm Şâfiî, her ne kadar özellikle Mâlikî-Hanefî mezhepleri

[577] Nehravî, *a.g.e.*, s. 81
[578] Şâfiî mezhebinin teşekkül döneminin Mısır aşamasında, Mısırlı talebelerinin mezhebin gelişimine yönelik katkıları hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Nail Okuyucu, *Şâfiî Mezhebinin Teşekkül Süreci*, Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, İstanbul, 2015
[579] Medenî, *a.g.e.*, s. 66
[580] Huseyn, *a.g.e.*, 52
[581] Şarkâvî, *a.g.e.*, s. 152

arasındaki mücâdele ve niza'yı nihayete erdirme niyetinde idiyse de,[582] mezhepler arasındaki söz konusu ihtilaf, Şâfiî mezhebinin Mısır'da tanınması ve yaygınlık kazanmaya başlamasıyla daha da şiddetlenmiş; Mâlikî mezhebinin özellikle Hanefî mezhebine olan muhâlefeti Şâfiî mezhebine doğru meyletmeye başlamıştır. Bu döneme ilişkin, kaynaklarda zikredilen bazı rivâyetler mezhepler arasındaki husûmetin seviyesini göstermesi açısından gerçekten mânidardır. Mezkûr rivâyetlerde Amr b. el-Âs Camii'nde şiddet içeren tartışmalara girişen bu üç mezhep arasındaki husûmetin aşırı boyutlara ulaşması sebebiyle camiinin İhşid tarafından kapatılarak sadece namaz vakitlerinde açılmasına müsaade edildiği zikredilmektedir.[583] Bu muhâlefetin bir neticesi olarak, kaynaklarda çokça temas edilen bir başka husus da; Eşheb b. Abdilaziz'in namaz esnasında İmâm Şâfiî'nin ölmesi için dile getirdiği beddua[584] ile dönemin Mâlikî kadısı Îsâ b. Münkedir'in İmâm Şâfiî'nin bizzat yüzüne yaptığı bedduadır.[585]

Kaynaklarda, Mısır'da Şâfiî mezhebine karşı başlayan mezhepsel husûmeti şiddetlendiren faktör olarak özellikle İmâm Şâfiî'nin, hocası İmam Mâlik'in görüşleriyle birlikte halkın İmâm Mâlik'e yönelik tavrını tenkit etmeye başlaması zikredilmektedir.[586] İmâm Şâfiî özellikle Endülüs'teki halkın İmâm Mâlik'in kıyafetlerini ve eserlerini mukaddes kabul ettiklerini ve fıkhî ihtilaflarda zikredilen herhangi bir hadise mukâbil; İmâm Mâlik'in kavilleriyle cevap vererek, imamın kavlini hadislere takdîm edecek derecede ifrata kaçtıklarını öğrendiği bu dönemde, İmâm Mâlik'in bir beşer olarak rey'inde hata ve isâbet edebileceğini insanlara göstermek amacıyla eski hocasının görüşlerini tenkit etmeye başlamıştır. Bu minvalde; bu dönemde *İhtilâfu Mâlik ve'ş-Şâfiî* isimli bir eser yazan İmâm Şâfiî, hocasına olan ihtirâmından ötürü önce kitabı gizlediyse de, bir yıl süren istihâresi neticesinde eserini insanlara tebliğ etmiştir.[587]

---

[582] Nitekim İmâm Şâfiî'nin Mısır'a gitmeden önce Mısır'ın fıkhî ahvâlini sorduğu öğrencisi Rebî' b. Süleyman'ın, Mısır'da iki fıkhî fırkanın olduğunu ve her ikisinin de müntesipleri olup mezhebini savunduklarını söylediğinde Şâfiî, Mısır'a gitmek istediğini ve herkesi her iki fırkanın görüşünden de vazgeçirecek bir görüş götüreceğini söylemiştir. (Beyhaki, *a.g.e*., I, 238)
[583] Huseyn, *a.g.e*., s. 52
[584] İbn 'Imâd, *a.g.e*., III, 25; İbn Hacer, *Tevâli't-te'sîsi'n-nazar*, s. 178
[585] Kindî, *a.g.e*., s. 438; İbn Hacer, *Ref'u'l-isr 'an kudâti Mısr*, s. 297
[586] Ebû Zehre, *Şâfiî*, s. 30
[587] Abdurrezzak, *a.g.e*., s. 331-332; Ebû Zehre, *Şâfiî*, ss. 30-31

Şüphesiz İmâm Şâfiî'nin bu dönemdeki tenkitleri salt İmâm Mâlik'e yönelik olmayıp, Ebû Hanîfe zımnında Hanefî mezhebi ve Evzâî'nin eseri *Siyer*'deki görüşlerini de eleştirmeye başlamıştı. İmâm Şâfiî'nin, özellikle Mısır'da hâkim olan Mâlikî mezhebine yönelik tenkitleri her ne kadar ilmî bir üslûpla, deliller muvâcehesinde gerçekleşmiş olsa da, mezhep müntesipleri nezdinde büyük bir gerginliğe sebep olmuştur. Bu dönemde mutaassıp bir mezhep tarafgirliği içinde olan Mâlikî mezhebine müntesip bazı fukahâ, İmâm Şâfiî ile pek çok fıkhî münâzaraya girişmişlerdir. [588] Bu bağlamda kaynaklarda özellikle adı çokça zikredilen dönemin Mâlikî fakihlerinden Fityân b. Ebü's-Semh (ö. 232/847)[589] dikkat çekmektedir. İmâm Mâlik'in görüşlerine olan aşırı taassubu dolayısıyla Mısır'da bulunan İmâm Şâfiî ile mezhep müntesibi âvâmın önünde uzun münâzaralar yapan Fityân, bu dönemde Mısır'daki Mâlikîler ile Şafiîler arasında husûmetin hâsıl olmasına sebep olan en etkili isim olarak zikredilmektedir. Rivâyete göre; İmâm Şâfiî ile Fityan arasında meydana gelen münâzaralardan birinde, İmâm Şâfiî Fityan'ın görüşünü delillerle çürütünce, Fityan gayr-i ahlaki sözler sarfetmiş, neticede durum Şâfiî'nin öğrencilerinin ihbârıyla Mısır valisine intikâl etmiştir. İmam Şâfiî valinin huzurunda olanları anlatıp Fityan'ın kendisine yönelik tavrıyla ilgili şahitler getirince, vali Fityan'ın kırbaçlanıp ardından deve üzerinde "*Bu, Hz. Peygamber'in âline sövmenin cezasıdır*" nidâsıyla sokaklarda dolaştırılmasını emretmiştir. Ancak bu durum Fityan'a aşırı bağlı olan bir grup Mısırlıyı kızdırmış, ders halkasını basarak aralarına aldıkları İmâm Şâfiî'yi darbetmişlerdir. Mâlikî mutaasıblarından kurtulan Şâfiî evine giderek vefatına kadar evinden çıkmamıştır. [590]

İmâm Şâfiî'nin vefatıyla ilgili mevcut rivâyetlere bakıldığında da; yine mezhep taassubunun izini süreceğimiz rivâyetler karşımıza çıkmaktadır. Öncelikle bu konuda muhtelif rivâyetler olduğunu zikretmek gerekir. Bunlardan bir kısmına

---

[588] Ebû Zehre, *Şâfiî*, s. 31

[589] Tam adı Ebü'l-Hıyâr (Ebü's-Semh) Fityân b. Ebü's-Semh Abdillah b. es-Semh b. Usâme b. Zenber'dir. Benî Âmir kabilesinin azatlısıydı. Fityân, Mısır'da bu dönemin fıkhî gelişiminde oynadığı rolden ziyâde, sahip olduğu mezhep taassubunun ortaya çıkardığı neticelerle dikkat çeken bir Mâlikî fakihi olmuştur. Vefât tarihiyle ilgili olarak Kâdi İyaz h. 232, Zehebî ise h. 205 tarihini zikreder. (Kâdî İyâz, *a.g.e.*, III, 278-280, Zehebî,*Târîhu'l-İslâm*, V, 140-141)

[590] Ya'kût el-Hamevî'nin bu rivâyeti için bkz. Yâkût el-Hamevî, Ebû Abdillah Şihâbüddîn Ya'kût b. Abdillah er-Rumî el-Bağdâdî (ö. 626/1229), *Mu'cemü'l-üdebâ': İrşâdü'l-erîb ilâ ma'rifeti'l-edîb*, thk. İhsân Abbâs, Dâru'l-garbi'l-İslâmî, Beyrût, 1993, VI, 2415; Kâdî İyâz, *a.g.e.*, III, 279-280; Şarkâvî, *a.g.e.*, ss. 160-161

göre; İmâm Şâfiî, Fityân b. Ebi's-Semh'in başını yarması sonucu meydana gelen hastalığı neticesinde vefat etmişken,[591] diğer meşhûr rivâyete göre Şâfiî normal şartlar içerisindeyken vefat etmiştir. Buna göre İmâm Şâfiî *İhtilâfu Mâlik ve'ş-Şâfiî* isimli kitabını insanlarla paylaştıktan sonra, Mâlikîler valiye giderek Şâfiî'nin ülkeden nefyedilmesini talep etmişlerdir. Vali olası bir fitne durumundan endişe ettiğini söyleyince, Şâfiî Mısır'dan gitmek için üç günlük mühlet istemiştir. Rivâyetin bundan sonraki kısmında ise farklılıklar gözlenmektedir. Bazı kaynaklarda İmâm Şâfiî'nin bu süre bitmeden vefat ettiği zikredilmekte;[592] bazı kaynaklara göre ise mühlet olarak verilen üç günün sonunda vali aniden vefat etmiş ve İmâm Şâfiî de vefat edene kadar Mısır'daki ikâmetine devam etmiştir.[593] Biz İmâm Şâfiî'ye vefatından birkaç gün önce Mısır kadılığının teklif edildiğine dâir rivâyetleri de göz önünde bulundurarak, konuyla ilgili zikredilen son ihtimalin daha sıhhatli gözüktüğü kanaatindeyiz. Ülkeden sürülmesi düşünülen bir kişiye kadılık görevinin tevdî edilemeyeceğinden yola çıkarak, bu vazifelendirilme düşüncesinin, İmâm Şâfiî'nin, valinin vefatından sonra Mısır'da yaşamaya devam ettiği dönemde gerçekleştiği ve diğer bazı rivâyetlerde zikredildiği üzere (muhtemelen) bâsûr hastalığından vefat etmiş olması[594] düşünülebilir.

Bu dönem Mısır'a hâkim olan mezhep açısından değerlendirildiğinde; Mâlikî mezhebinin İmam Şâfiî gelinceye kadar (3./9. yy.) Mısır'da hâkim mezhep iken, İmâm Şafiî ile birlikte ülkede Şâfiî mezhebinin hızla yayıldığı ve iki mezhebin de günlük hayatta tatbîk imkânını bulduğu,[595] ancak buna rağmen Tolunuğulları dönemine kadar ülkede Mâlikî mezhebinin nüfûzunun daha etkili olduğu söylenebilir.

Zikredilmesi gereken bir husus da, Şâfiî mezhebinin Mısır'a taşınmasının diğer mezheplerden farklı bir tarikle gerçekleşmiş olduğudur. Daha önceki başlıklarda zikredildiği üzere Mâlikî mezhebi, imamın talebeleri, Hanefî mezhebi ise

---

[591] İbn Hacer, *Tevâli't-te'sîsi'n-nazar*, s.185
[592] Kâdî İyâz, *a.g.e.*, III, 280
[593] İbn Hacer, *Tevâli't-te'sîsi'n-nazar*, s.182
[594] İbn Hacer, *Tevâli't-te'sîsi'n-nazar*, s.177
[595] Ebû Zehre, *Şâfiî*, s. 487

buraya kadılık görevi için gelen kadılar ve müntesiplerinin eliyle Mısır'da tanınmış, buna mukabil Şâfiî mezhebi ise bizzat mezhep imamının eliyle Mısır'a taşınmıştır.

1. Abbâsîler, Tolunoğulları ve İhşidîler Dönemlerinde Şâfiî Mezhebi'nin Mısır'daki Fukahâsı

Yukarıdaki başlıklarda yer yer temas edildiği üzere siyâsî açıdan Abbâsîler, Tolunoğulları ve İhşidîler dönemlerini kapsayan zaman diliminin muhtelif dönemlerinde farklı mezheplerin Mısır'da hâkim olduğu görülmektedir. Bunlar arasında en uzun iktidar süresine sahip olan Abbâsîler döneminde (h. 132-254) Mâlikî mezhebi hâkim olmuş, bu durum muhtemel ki ülkede yetişen Mâlikî fukahâsının sayısına da tesir etmiştir. H. 199 yılı itibariyle Mısır'da tanınmaya ve yayılmaya başlayan Şâfiî mezhebinin fukahâ sayısının ise bu dönemde Mâlikî fukahânın sayısına göre oldukça sınırlı olduğu görülmektedir. Her ne kadar Tolunoğulları dönemi itibariyle Mâlikîlikten Şâfiîliğe doğru bir meyil yaşansa da ilgili dönemlerin fukahâsına yönelik bilgiler değerlendirildiğinde, zannımızca bu dönemlerde de Mısırlı Şâfiî fukahâ sayısındaki sınırlılığın devam ettiğini söylemek mümkündür. Özellikle tabakat kaynakları, zaman dilimi olarak Abbâsîler, Tolunoğulları ve İhşidîler döneminde Mısır'da yetişen Şâfiî fukahâ hakkında ayrıntılı bilgi sunmakla birlikte, bazı kaynaklarda mezhebin cedîd dönemi açısından bu zaman diliminde öne çıkan fukahâ tahdîd edilmiştir. Buna göre Dâvûd es-Sicistânî, İmâm Şâfiî'nin ashâbının on iki kişiden oluştuğunu, bunların da Büveytî, Rebî' b. Süleymân el-Murâdî, Müzenî ve Harmele olmak üzere dördünün Mısırlı olduğunu zikretmektedir.[596] İsnevî ise; bu isimlere Muhammed b. Abdilhakem ile Yûnus b. Abdüla'lâ es-Sadefî'yi eklemekte; bununla birlikte Büveytî, Müzenî ve Rebî'nin mezhebin Mısır'daki gelişimi açısından kilit rollere sahip olduklarını, diğerlerinin tesirinin ise oldukça mahdûd olduğunu ifade etmektedir.[597] Kanaatimize göre mezhep açısından rolleri ileride de zikredileceği üzere Büveytî, Müzenî ve Rebî' b. Süleymân el-Mûrâdî, Şâfiî mezhebinin cedîd döneminin ilk evresinde Mısır'ın, mezhebin kadîm döneminin merkezi olan Bağdat ile birlikte ikinci ana merkez olmasında en önemli rolleri îfâ eden fukahâyı temsil etmiş, bununla birlikte tesiri

[596] Sübkî, *a.g.e.*, II, 65
[597] Ganâîm, *a.g.e.*, 175

mahdud olmakla birlikte mezhebin yayılmasında pay sahibi olan sâir Şâfiî fukahâ da, mezhebin gelişiminde büyük bir rol oynamıştır. Abbâsîler, Tolunoğulları ve İhşidîler dönemlerinde Mısır'daki mevcut Şâfiî fukahâ içerisinden belli başlı isimler şu şekilde sıralanabilir:

a. Büveytî (ö. 231/846)

Asıl adı Ebû Ya'kûb Yûsuf b. Yahyâ el-Mısrî olup,[598] Mısır'ın Saîd bölgesindeki Büveyt köyüne nispetle anılmaktadır.[599] Kaynaklarda nesebi, fıkhî tedrîsatı hakkında tafsilatlı ma'lûmâtın mevcut olmadığı Büveytî hakkında sadece Mâlikî fakihi İbn Vehb ile İmâm Şâfiî'nin talebeliğini yaptığına dâir bilgi yer almaktadır.[600] Bununla birlikte, İmâm Şâfiî'nin Mısır'a gelişinden önce Mâlikî mezhebinin görüşlerini benimsediğine yönelik mevcut bilgiden[601] yola çıkarak, ilk fıkhî tedrîsatına İbn Vehb ile başlamak suretiyle Mâlikî fıkhında -ne ölçüde olduğu bilinmese de- temayüz etmesi şeklinde neticelendiği düşünülebilir. Ayrıca kaynaklarda zikredilmemekle birlikte, dönemin diğer Mâlikî fukahâsı olan İbnü'l-Kâsım, Eşheb b. Abdilaziz, Asbağ b. el-Ferec ve Abdullah b. Abdilhakem'den de istifade etmiş olması muhtemeldir.[602] Büveytî'in Şâfiî mezhebine intikal ise gördüğü bir rüyaya dayanmaktadır Rivâyete göre, Büveytî İmâm Şâfiî Mısır'a geldikten sonra İmâm Mâlik'e yönelik itirazlarını arrtırmasıyla şaşırıp kalmış, bunun üzerine Allah'ın kendisine doğru tarafı göstermesi için namaz ve dualarını arttırmış ve neticede rüyasında hak yolun İmâm Şâfiî ile birlikte olduğunu görmüştür.[603] Zikredildiği üzere bir tereddüt içerisindeyken itmi'nana kavuşan Büveytî, İmâm Şâfiî'nin vefâtına kadar yanından hiç ayrılmayarak mezhebin Mısır'daki en gözde fakihi haline gelmiştir.[604] Bundan dolayıdır ki, İmâm Şâfiî Mısır'da bazı fetvâ

---

[598] el-İsnevî, Ebû Muhammed Cemâlüddîn Abdürrahîm b. el-Hasen b. Alî el-Ümevî (ö. 772/1370), *Tabakâtü'ş-Şâfi'iyye*, Dâru'l-kütübi'l-ilmiyye, Beyrût, 1407/1987, I, 22; Zehebî, *Siyerü a'lâmi'n-nübelâ'*, XII, 58-59

[599] Sem'ânî, *a.g.e.*, I, 416

[600] Zehebî, *Siyerü a'lâmi'n-nübelâ'*, XII, 59; Hatîb el-Bağdâdî, *a.g.e.*, XVI, 439

[601] İbnü's-Salâh, Ebû Amr Takıyyüddîn Osman b. Salâhiddîn Abdirrahmân b. Mûsa eş-Şehrezûrî (ö. 643/1245), *Tabakâtü'l-fukahâi'ş-Şâfi'iyye*, Muhyiddîn Alî Necîb, Dâru'l-beşeri'l-İslâmiyye, Beyrût, 1413/1992, I, 683

[602] Ganâim, *a.g.e.*, 156

[603] İbnü's-Salâh, *a.g.e.*, 682-683

[604] Sübkî, *a.g.e.*, II, 162

meselelerini "O, benim lisanımdır." şeklinde tavsif ettiği Büveytî'ye yönlendirmiş,[605] kendisinden sonra fıkıh tedrîsatı halkasının başına geçecek isim olarak da Büveytî'yi uygun görmüştür.[606] Bununla ilgili kaynaklarda çokça zikredilen rivâyete göre İmâm Şâfiî maraz-ı mevtte iken Büveytî ile Muhammed b. Abdillah b. Abdilhakem, hocalarının ardından, herbiri kendisinin daha üstün olduğu iddiasıyla mezhep riyâsetini üstlenme noktasında tartışmaya girmiş, durumun aktarıldığı İmâm Şâfiî'nin *"Kimse benden sonra Yûsuf'tan daha çok makamıma layık değildir, o ashâbım arasında en bilgili olandır."* ifadesiyle hocasının iltifatına mazhar olan Büveytî, İmâm Şâfiî'nin akabinde Mısır'da Şâfiî mezhebinin riyâsetini üstlenmiştir. Ancak bu durum, mezhep riyâsetinin hocasından sonra kendisine intikâl edeceğini düşünen İbn Abdülhakem'i kızdırarak, Mâlikî mezhebine geçmesine sebep olmuştur.[607] İmam Şâfiî'nin ders halkasının ilk halefi olma sorumluluğunu başarıyla yerine getiren Büveytî, ders halkasını dağıtmak için sultan nezdinde girişimlerde bulunan Mâlikîlerin baskısına rağmen yüklü bir borç altına girerek talebelerini bir arada tutmaya çalışmış, tedrîs ve te'lif faaliyetlerini yirmi yıl sürdürmüştür. [608]

Büveytî'nin Şâfiî mezhebinin Mısır'daki riyâsetini üstlenmesinin ardından hocası İmâm Şâfiî'nin halîfesi olarak Amr b. el-Âs Camii'ndeki fıkıh halkalarıyla mezhebin ülkede yayılması hususundaki çabaları Halku'l-Kur'an meselesindeki görüşünden dolayı muâheze edilene kadar devam etmiştir. Buna göre; Büveytî'ye hased eden dönemin Mutezilî kadısı İbn Ebî Leys'in ihbarıyla Büveytî, Kur'an'ın mahluk olmadığına yönelik görüşünden dolayı Bağdat'a getirilerek hapsedilmiş (227/841) ve oldukça sıkıntılı geçen hapis hayatı sırasında vefât etmiştir (231/846).[609]

Büveytî'nin sayıca az olmakla birlikte İmâm Şâfiî'ye olan fıkhî ihtilaflarında kendi görüş ve ictihadlarının Şâfiî mezhebine izâfe edilmesiyle mezhebin bilgi birikimini arttırdığı, böylece mezhebin gelişiminde etkili olduğu söylenebilirse de

---

[605] Hatîb el-Bağdâdî, *a.g.e.,* XVI, 440-441; Sübkî, *a.g.e.,* II, 163
[606] Zehebî, *Siyerü a'lâmi'n-nübelâ'*, XII, 60; Hatîb el-Bağdâdî, *a.g.e.,* XVI, 441
[607] Şîrâzî, *a.g.e.*, 98; Zehebî, *Siyerü a'lâmi'n-nübelâ'*, XII, 60; Hatîb el-Bağdâdî, *a.g.e.,* XVI, 441; Sübkî, *a.g.e.,* II, 68-69; İbn Abdülber, *İntikâ',* s. 168
[608] İbn Hacer, *Tevâli't-te'sîsi'n-nazar,* s. 181
[609] İbn Abdülber, *İntikâ'*, s. 169; Şîrâzî, *a.g.e.,* 98

onun asıl rolünün Mâlikî mezhebinde belli bir düzeyde liyâkate sahip olarak, mezhepte bilinen âsârın ve fıkhî meselelerin Şâfiî mezhebine intikâl etmesinde gerçekleştiği söylenebilir.[610] Bununla birlikte bazı müelliflere göre; kendisinin zühd ve inzivaya olan iştiyakı, fıkıh halkaları yerine ibadetle meşgul olma isteği ve Kur'an'ın mahlûk olmadığına yönelik görüşünden dolayı Mısır'dan Bağdat'a getirilerek hapsedilmesinin ardından vefâtına kadar süren sıkıntılı hapis hayatı esnasında fıkıhla iştigâl edememesi Şâfiî mezhebindeki tesirini sınırlamıştır.[611]

Büveytî'ye kaynakların çoğunda İmâm Şâfiî'nin görüşlerinin ihtisarı mahiyetinde, mezhep içinde türünün ilk örneği olan *Muhtasaru's-sağîr* ve *Muhtasaru'l-kebîr* ile *Kitâbü'l-Ferâiz* isimli bir eserler nisbet edilmekteyse[612] de bazı müelliflerin görüşüne göre *Muhtasar* İmâm Şâfiî'ye aittir.[613]

b. Müzenî (ö. 264/878)

Asıl adı Ebû İbrâhîm İsmâîl b. Yahyâ b. İsmâîl b. Amr b. Müslim el-Müzenî'[614]dir.[615] İmâm Şâfiî Mısır'a gelmeden önce süt kardeşi[616] Rebî' el-Murâdî ile birlikte zaman zaman fıkıh halkasına dâhil oldukları Mâlikî fakihi Asbağ b. Ferec'den Mâlikî fıkhını öğrenmiş olmakla birlikte,[617] bazı rivâyetlere istinâden onun fıkıh ilmiyle ciddi bir şekilde iştigâlinin, İmâm Şâfiî'nin Mısır'a gelişinden sonra başladığı söylenebilir.[618] İmâm Şâfiî'nin gelişinden vefâtına kadar yanından hiç ayrılmayarak onun en yakın talebeleri arasında yer alan Müzenî, hocasının cedîd dönemi görüşlerini sonraki nesillere aktarma faaliyetinde bulunmuş, arkadaşı Büveytî'den sonra tedrîs halkasının başına geçerek mezhep riyâsetini üstlenmiştir.[619]

---

[610] Ganâim, *a.g.e.,* 158-159
[611] Ganâim, *a.g.e.*, 159-160
[612] Sübkî, *a.g.e.*, II, 163; İsnevî, *a.g.e.*, I, 23; Ömer Rızâ Kehhâle (ö. 1408/1987), *Mu'cemü'l-mü'ellifîn*, Müessesetü'r-risâle, Beyrut, 1414/1993, IV, 188; Bağdatlı İsmâîl Paşa, Muhammed Emîn Mîr Selîm el-Bâbânî (ö. 1339/1920), *Hediyyetü'l-ârifîn esmâü'l-müellifîn ve âsâru'l-musannifîn*, Matbaatu'l-behiyye, İstanbul, 1951, II, 549
[613] Ayrıntılı bilgi için bkz. Ganâim, *a.g.e.*, 161
[614] المزني , مزينة isimli Yemen'deki meşhûr bir kabileye nispetle söylenmektedir. (Sem'ânî, *a.g.e.*, V, 278; Muvaffakuddîn b. Osman, *a.g.e.*, s. 506)
[615] Zehebî, *Siyerü a'lâmi'n-nübelâ*, XII, 492; İbn Hallikân, *a.g.e.*, I, 217
[616] Zehebî, *Siyerü a'lâmi'n-nübelâ*, XII, 496
[617] Kâdî İyaz, *a.g.e.*, IV, 19
[618] Muvaffakuddîn b. Osman, *a.g.e.*, s. 506
[619] Ganâim, *a.g.e.*, s. 163; Muvaffakuddîn b. Osman, *a.g.e.*, s. 506

Zâhid kişiliğiyle de tanınan Müzenî, kaynaklarda özellikle fıkhî meselelerin ince manalarını algılayan, Şâfiî'nin usûlünü ve fetvâlarını en iyi bilen ve mezhebin müdafaası için münâzaralara katılan kişi olarak tanıtılmış, son zikredilen yönünden dolayı İmâm Şâfiî ona "*mezhebimin destekçisi"* ve *"Şeytanla tartışsa onu yener.*" diyerek taltifte bulunmuştur[620] Ayrıca bu yönüyle bazı münâzaralarına şahit olan dönemin Mısır Hanefî kadısı Bekkâr b. Kuteybe'nin beğenisini de kazanmıştır.[621]

Kaynaklarda Müzenî'nin Horasan, Irak, Şam, Mağrib ve Hicaz'dan gelerek kendisinden fıkıh tahsil eden kişiler vesilesiyle Şâfiî mezhebinin muhtelif bölgelere yayılmasında müessir bir rolü olduğuna işaret edilmekte,[622] kendisinden fıkıh tedrîsatında bulunanlar arasında başta yeğeni Tahâvî olmak üzere İbn Huzeyme, İbn Ebû Hâtim er-Râzî, İbn Cevsâ, İbn Ziyâd en-Nîsâbûrî, İshak b. Mûsa el-İsferâyînî, Zekeriyya b. Yahyâ es-Sâcî, Abdân el-Mervezî, Muhammed b. Cerîr et-Taberî gibi pek çok kişinin adı zikredilmektedir.[623] Bu kişiler arasında özellikle Tahâvî'nin fıkhî gelişimiyle Müzenî arasındaki bağa kaynaklarda sıkça temas edilmekte, Şâfiî mezhebi fıkhını tahsil ederken Hanefî mezhebine geçen ve Hanefî mezhebinde seçkin hale gelen Tahâvî'nin bu değişiminde, dayısı Müzenî'nin her ne kadar Hanefîlerin delillerini bilmek ve bunlara karşı reddiye getirebilmek amacıyla da olsa Hanefî kitaplarını incelediğini görerek bu durumdan etkilenmesi zikredilmektedir. [624]

Mısırlı bir Şâfiî fakihi olarak Müzenî'nin, Şâfiî mezhebinin cedîd döneminde önemli bir yer tuttuğu ve mezhebin gelişimine katkı sağladığı muhakkaktır. Nitekim kendisinden önce Mısır'da fıkıh halkasının tedrîsatını yürüten Büveytî'nin, Bağdat'a götürülmesinin (227/841) ardından vefâtına (264/878) kadar geçen takriben kırk yıllık süre zarfında fıkhî tedrîsatla iştigâli ve mezhebi yayma noktasındaki çabası,

---

[620] Şîrâzî, *a.g.e*., s. 97; İbn Hallikân, *a.g.e*., I, 217; Zehebî, *Siyerü a'lâmi'n-nübelâ*, XII, 49; Sübkî, *a.g.e.,* II, 93-94; Makrîzî, *Mukaffa'l-kebîr,* I, 93; İbn Kâdî Şühbe, Ebü's-Sıdk Takıyyüddîn Ebû Bekr b. Ahmed b. Muhammed el-Esedî ed-Dımeşkî (ö. 851/1448), *Tabakâtü'ş-Şâfi'iyye*, Dâiratü'l-maârifi'l-Osmâniyye, Haydarâbad, 1398/1978, I, 7

[621] İbn Hallikân, *a.g.e*., I, 217-218; Sübkî, *a.g.e.,* II, 95

[622] Zehebî, *Siyerü a'lâmi'n-nübelâ*, XII, 495; Sübkî, *a.g.e.,* II, 95

[623] Hâlîlî, Ebû Ya'lâ el-Halîl b. Abdillah b. Ahmed b. Halîl el-Halîlî (ö. 446/1055), *el-İrşâd fî ma'rifeti ulemâi'l-hadîs*, thk. Muhammed Saîd b. Ömer İdrîs, Mektebetü Rüşd, Riyâd, 1409/1989, ss. 429-430; Sübkî, *a.g.e.*, II, 93; Makrîzî, *Mukaffa'l-kebîr*, II, 93; Muvaffakuddîn b. Osman, a.g.e., 506; Zehebî, *Siyerü a'lâmi'n-nübelâ*, XII, 493

[624] Leknevî, *a.g.e*., s. 32; Ebû Ya'la el-Kazvînî, *a.g.e*., 431; İbn Hallikân, *a.g.e*., I, 71; Ganâim, *a.g.e.,* 164

bunu destekleyen ilk hususdur. Her ne kadar kendisine husûmet besleyen kişiler tarafından Halku'l-Kur'an meselesiyle ilgili bir dönem töhmet altında bırakılarak ders halkası belli bir süre terkedilmiş olsa da, söz konusu ithamın asılsız olduğunun ortaya çıkmasıyla ders halkasına olan ilgi daha da artmıştır.[625] Dolayısıyla Halku'l-Kur'an meselesiyle ilgili Büveytî'nin başına gelen menfî durum, Müzenî için söz konusu olmamış, vefâtına kadar özellikle Amr b. el-Âs Camii'nde verdiği fıkıh dersleriyle Şâfiî mezhebinin gerek Mısır'da yayılmasında ve gerekse diğer bölgelerden gelen talebeleri vasıtasıyla muhtelif ülkelere intikâl etmesinde önemli bir rol oynamıştır. Söz gelimi Ebü'l-Kâsım Osmân b. Saîd b. Beşşâr el-Enmâtî (ö. 288/901)[626] Bağdat'a, Mısır'da Müzenî'den edindiği fıkhî müktesebât ve İmâm Şâfiî'nin eserleri vasıtasıyla Şâfiî fıkhını taşımış ve Ebü'l-Abbâs İbn Süreyc gibi mezhepte önemli fukahânın yetişmesine vesile olmuştur.[627]

Kaynaklarda Şâfiî mezhebinin yayılmasında büyük bir işlevi olan Müzenî'nin eserlerine[628] de yer verilmektedir. Bunlardan *Muhtasar,* Şâfiî mezhebindeki ana kitaplardan sayılmakta[629] ve bu döneme ilişkin Şâfiî literatürünün en önemli eseri kabul edilmektedir. Aslında Müzenî'nin iki *Muhtasar*'ı bulunmakla birlikte, bunlardan *Muhtasaru'l*-kebîr mezhep içinde pek iltifat görmemiş, ancak; oldukça ehemmiyet verilen kitabı *Muhtasaru's-sağîr* mezhepte İmâm Şâfiî'nin eserlerinden sonra te'lif edilen ilk eser olarak kabul edilmiştir. Eserinde delil ve illetleriyle İmâm Şâfiî'nin görüşlerine yer veren ve bazı yerlerde İmâm Şâfiî'ye muhâlif kişisel görüşlerini de zikreden Müzenî'nin bu görüşlerinin mezhepten mi, yoksa müstakil bir

---

[625] İbn Abdülber, *İntikâ',* ss. 169-170

[626] Tam adı Ebü'l-Kâsım Osmân b. Saîd b. Beşşâr el-Enmâtî'dir. Mefruşat ürünleri satımında bulunduğu için Mısır'da el-Enmâtî ismiyle isimlendirilmiştir.Müzenî ve Rebî' b. Süleymân 'dan aldığı fıkhî tahsil ile Şâfiî fıkhının önde gelen fakihlerinden olmuştur. 288/901'de Bağdat'ta vefât etmiştir. (İbn Hallikân, *a.g.e.,* III, 241)

[627] Sübkî, *a.g.e.*, II, 301; İbn Hallikân, *a.g.e.*, III, 241; Firâs Sa'dûn Fâzıl, "el-İmâm Enmâtî ve ârâuhû'l-fıkhîyye", *Mecelletü Külliyyeti'l-ulûmi'l-İslâmiyye*, c. 5, sy. 10, 2011, s. 5. Mahmûd el-Huvârezmî, Ebûbekr el-Fârisî'nin de ikinci tabaka Şâfiî fakihi olarak Müzenî'den fıkıh dersleri aldıktan sonra Belh'e giderek Şâfiî fıkhına yönelik ilk ders veren kişi olduğunu zikretmektedir. Sübkî ve İbn Kâdî Şühbe, vefâtında h. 305 tarihi esas alındığı taktirde doğru kabul edilebileceğini zikretmekle birlikte Ebûbekr el-Fârisî'nin kesinlikle h. 305 tarihinden sonra vefât ettiğini ve kendisinin İbn Süreyc'in talebesi olduğunu kaydetmektedirler. Bu durumda Ebûbekr el-Fârisî'nin Müzenî'den fıkıh dersi almış olması düşünülemez. (Sübkî, *a.g.e.*, II, 185; İbn Kâdî Şühbe, *a.g.e.,* I, 95)

[628] Bunlar; *Câmiu'l-kebîr, Câmiu's-sağîr, Muhtasaru'l-muhtasar, el-Mensûr, el-Mesâilu'l-mu'tebera, et-Terğîb fi'l-ilm'dir.* (Şîrâzî, *a.g.e.*, s. 97; İbn Hallikân, *a.g.e.*, I, 217; İsnevî, *a.g.e.,* I, 207)

[629] İbn Hallikân, *a.g.e.*, I, 217; Makrîzî, *Mukaffa'l-kebîr*, I, 94

ictihat faaliyeti olarak mı kabul edileceği hususunda literatürde muhtelif görüşler mevcuttur.[630] Müzenî'nin çok sayıda şerhi mevcut olan[631] *Muhtasar*'ı başta olmak üzere bütün eserleri, Mısır'daki talebeleri vesilesiyle muhtelif coğrafyalara dağılarak Şâfiî mezhebinin bu bölgelerde yayılmasına hizmet etmiştir.[632]

Tahricleri, mezhepteki diğer fukahâya takdim edilen Müzenî,[633] Mısır'daki bu ilk döneminde Şâfiî mezhebinin gelişimine birçok açıdan katkı sağlamıştır. Bu bağlamda; İmâm Şâfiî'nin kavillerine kıyas ederek veya müstakil, kişisel görüşüyle beyan ettiği ictihadlarının yanı sıra, Şâfiî öncesinde edindiği Mâlikî müktesebâtı ve sonradan Şâfiî fıkhıyla birlikte muttali' olduğu Hanefî fıkhı vesilesiyle Şâfiî mezhebini, meseleler, yeni görüşler ve delillerle zenginleştirmiş[634] ve İmâm Şâfiî'nin dağınık bir görüntü arzeden görüşlerini hususen *Muhtasar* isimli eseriyle daha bütün ve rafine bir yapıya kavuşturmuştur.[635] Neticede Müzenî'nin fıkhî tedrîs ve te'lif faaliyetleriyle Şâfiî mezhebinin fıkhî müktesebâtının Mısır'a intikâlinde, mezhepleşme sürecinde ve mezhebin geniş coğrafyaya yayılmasında oldukça etkili biri isim olduğu söylenebilir.

264/878 tarihinde vefât eden Müzenî, Kahire'deki Karâfetü's-suğra Mezarlığı'nda bulunan İmâm Şâfiî'nin kabrinin yanına defnedilmiştir.[636]

c. Rebî' b. Süleymân el-Murâdî (ö. 270/884)

Asıl adı Ebû Muhammed er-Rebî' b. Süleymân b. Abdilcebbâr b. Kâmil el-Murâdî'[637]dir.[638] İlmi tahsiline İmâm Şâfiî Mısır'a gelmeden önce başlayan Rebî', Abdullah b. Vehb, Abdullah b. Yûsuf et-Tinnîsî, Eyyûb b. Süveyd er-Remlî, Yahyâ b. Hassân, Esed b. Mûsa'dan rivâyetlerde bulunmuş,[639] daha önce de zikredildiği

---

[630] Derdûr, *a.g.e.*, I, 533-535
[631] Zehebî, *Siyerü a'lâmi'n-nübelâ*, XII, 493
[632] İbn Abdülber, *İntikâ'*, s. 169
[633] Makrîzî, *Mukaffa'l-kebîr*, I, 95; İbn Kâdî Şühbe, *a.g.e.*, I, 8
[634] Ganâim, *a.g.e.*, s. 168
[635] W. Heffenıng, "Muzanı", *El² (İng.)*, E. J. Brill, Leiden, 1993, VII, 883; Joseph Schacht, *An Introduction to Islamıc Law,Oxford University, London, 1971*, s. 58
[636] İbn Hallikân, *a.g.e.*, I, 218
[637] بنی مراد Yemen'de bulunan büyük bir kabile olup bu kabileden pek çok kişi Mısır'a göç etmiştir. (İbn Hallikân, *a.g.e.*, II, 292)
[638] Sübkî, *a.g.e.*, II, 132;
[639] Sübkî, *a.g.e.*, II, 133; İbn Hacer, *Tehzîbü't-Tehzîb*, I, 593; Zehebî, *Tezkiretü'l-huffâz*, II, 587

üzere Müzenî ile birlikte Asbağ b. el-Ferec'den Mâlikî fıkhını tahsil etmiştir.[640] Bununla birlikte; Şâfiî Mısır'a gelinceye kadar kendisini daha çok rivâyet yönünden geliştirmiş,[641]Şâfiî'nin Mısır'a gelişiyle birlikte daha ziyâde fıkıh ilmiyle meşgul olmuştur. Kaynaklardaki bazı rivâyetler, Rebî'nin İmâm Şâfiî ile ilk görüşmesinin Mısır öncesine dayandığını göstermektedir. Şâfiî'nin Rebî'den Mısırlıların fıkhî ahvâli hakkında bilgi edindiği söz konusu rivâyete göre; Rebî, Mısır'da ma'rûf iki fıkhî eğilimin mevcudiyetini ve her ikisinin de müntesiplerinin olduğunu söylemiş, bunun üzerine İmâm Şâfiî Mısır'a gelmeyi arzu ettiğini ve Mısırlıları her iki görüşten de vazgeçirecek bir görüş getireceğini söylemiştir.[642]

Mısır'a gelişinin ardından İmâm Şâfiî'nin talebeliğini yapmaya başlayan Rebî', kısa zamanda Şâfiî'nin ileri gelen talebeleri arasına girmiş, özellikle mezhebin cedîd dönemindeki kitaplarının en güçlü râvisi konumuna ulaşmıştır. Şâfiî'den Mısır'da rivâyette bulunanların sonuncusu olmakla birlikte, rivâyetteki itkânından dolayı hocası tarafından "*Sen kitaplarımın râvisisin."* iltifatına mazhar olmuştur.[643] Rebî'nin bu hasletinden dolayı, muhtelif ülkelerden pek çok kişi İmâm Şâfiî'nin ilmî birikimini almak üzere Mısır'a gelmiştir.[644] Çoğu Şâfiî fukahâ teâruz etmeleri halinde, Rebî'nin rivâyetlerini Büveytî ile Müzenî'nin rivâyetlerine tercih etmiş olmakla birlikte,[645] Rebî'nin mezhepteki önemi neredeyse salt rivâyet yönüyle sınırlı kalmış, Büveytî veya Müzenî'de görüldüğü üzere kişisel ictihad, mezhep usûlüne dayalı kıyas veya tahriclerinin olmadığı görülmektedir.[646]

Rebî'nin Şâfiî mezhebinin Mısır'da mezhepsel gelişimini sürdürdüğü bu dönemde mezhebe katkı sağladığı bir diğer husus da, Şâfiî öncesinde edindiği Mâlikî müktesebâtıyla mezhebe zenginlik katmış olmasıdır. Mâlikîlerin kabul ettiği ve İmâm Şâfiî'nin daha önce muttali' olmadığı hadislerin yanı sıra, bazı meselelerde Mâlikîlerin bakış açısını İmâm Şâfiî'ye aktararak İmam Şâfiî'nin ilgili meselelerde

---

[640] Kâdî İyaz, *a.g.e.*, IV, 19
[641] Bu nedenle Zehebî, Murâdî'yi Mısır'ın muhaddisi olarak tavsif etmektedir. (Zehebî, *Tezkiretü'l-huffâz*,II, 587)
[642] Beyhaki, *a.g.e.*, I, 238
[643] İbn Hallikân, *a.g.e.*, II, 291; Şîrâzî, *a.g.e.*, s. 98; İbn 'Imâd, *a.g.e.*, III, 300
[644] İsnevî, *a.g.e.*, I, 30
[645] Sübkî, *a.g.e.*, II, 132
[646] Ganâim, *a.g.e.*, s. 173

Mâlikîlere reddiye sunması için ön hazırlık münâkaşa imkânını sağlamıştır.[647] 270/884 tarihinde vefât eden Rebî‘, Kâhire’deki Karâfe Mezarlığı’na defnedilmiştir.[648]

Yukarıda zikredilen Mısırlı Şâfiî fukahânın yanı sıra kaynaklarda ismi zikredilen diğer bazı isimler şunlardır: İbn Miklâs el-Huzâmî (ö. 234/848),[649] Harmele et-Tüceybî (ö. 243/858),[650] Rebî‘ b. Süleymân el-Cîzî (ö. 256/870),[651] Sadefî (ö. 264/878),[652] Ebû Ali Küneyz (ö. 271/885),[653] Kahzem b. Abdillâh el-Asvânî (ö. 271/885),[654] Ebû Zür‘a ed-Dımeşkî (ö. 302/915),[655] Bişr b. Nasr el-

---

[647] Ganâim, *a.g.e.*, s. 173

[648] İbn Hallikân, *a.g.e.*, II, 292 İsnevî, *a.g.e.*, I, 30

[649] Tam adı Ebû Ali Abdülazîz b. İmrân b. Eyyûb b. Miklâs’tır. İmâm Şâfiî ile İbn Vehb’den fıkhî tedrîsatta bulunmuş, Ebû Zür‘a, Ebû Hâtim gibi Şâfiî fukahâya fıkhî rivâyetlerde bulunmuştur. (Sübkî, *a.g.e.*, II, 143; Süyûtî, *Hüsnü’l-muhâdara*, I, 398)

[650] Harmele b. Yahyâ b. Abdillah b. Harmele b. İmrân et-Tüceybî’dir. Tüceyb, Mısır’a göç eden bir kabilenin adıdır. İbn Vehb başta olmak üzere muasırlarından ilim tahsilinde bulunmuş olan Harmele, İmâm Şâfiî’nin Mısır’a gelişinin ardından kendisine talebelik yapmış, Şâfiî’nin mezheb-i cedîd döneminin eserlerinin râvisi olma liyâkatine kavuşmuştur. Mısır’da yaşadığı hadis ve fıkıh ilimlerinde temâyüz etmiş bir isim olan Harmele’nin *Mebsût* ve *Muhtasar* isimli iki eseri vardır. (İsnevî, *a.g.e.*, I, 26; İbn Hacer, *Tevâli’t-te’sîsi’n-nazar*,s. 251; Sübkî, *a.g.e.*, II, 127-128)

[651] Tam adı Ebû Muhammed Rebî‘ b. Süleymân b. Dâvûd el-Cîzî’dir.[651] İbn Vehb ile Abdullah b. Abdilhakem’den de fıkhî tedrisatta bulunmuş ancak kendisinden az sayıda rivâyette bulunmakla birlikte, özellikle İmâm Şâfiî’nin öğrencisi olmakla meşhûr olmuştur. (İbn Hacer, *Tezhzîbü’t-tehzîb*, I, 592)

[652] Tam adı Ebû Mûsâ Yûnus b. Abdüla‘lâ b. Mûsâ Meysera b. Hafs es-Sadefî’dir. Kaynaklarda her ne kadar daha ziyâde hadisçilik yönü üzerinde durulsa da Sadefî, tabakat kaynaklarında dönemin Mısır’daki Şâfiî fukahâsı arasında zikredilmektedir. 264/878’de vefât etmiştir. (İbn Hacer, *Tevâli’t-te’sîsi’n-nazar*, s. 256; Sübkî, *a.g.e.*, II, 173)

[653] Kaynaklarda hakkında pek ma’lûmâtın yer almadığı Ebû Ali Küneyz, halîfe Muntasır billâh el-Mütevekkil’in hizmetlisi idi. Mütevekkil’in vefâtından sonra Mısır’a gelerek Harmele et-Tüceybî ile Rebî‘ b. Süleyman el-Cîzî gibi İmâm Şâfiî’nin öğrencilerinden fıkıh tahsilinde bulunarak mezhepte büyük ölçüde mümeyyiz konuma ulaştı. Fıkhî liyâkatiyle birlikte Amr b. el-‘Âs Câmii’nde Muhammed b. Abdilhakem’in ders halkasında Mâlikîlerle münâzara etmeye başladı. Bu durum Mâlikîlerin hoşuna gitmeyince, kendisini Bağdat’tan gelen bir casus olduğu iddiasıyla Ahmed b. Tolun’a şikayet ettiler. Bunun üzerine yedi yıl süren hapis hayatı sonrasında Ahmed b. Tolun’un vefâtıyla hapisten çıkarıldı. Bir müddet İskenderiye’de iskân ettikten sonra Şam’a giderek Şam Camii’nde Şâfiî mezhebine yönelik fıkıh dersleri verdi. (Sübkî, *a.g.e.*, II, 345-346; Süyûtî, *Hüsnü’l-muhâdara*, I, 399)

[654] Tam adı Ebû Hanîfe Kahzem b. Abdillâh b. Kahzem el-Asvânî’dir. Mısır’ın güneyinde Saîd bölgesi olarak adlandırılan kısımda yer alan bir şehir olan Asvan’da doğan ve aslen Kıptî olan Kahzem, İmâm Şâfiî’den belli bir süre bizzat fıkhî tedrîsatta bulunmuş ve Şâfiî fıkhında liyâkat sahibi bir kişi olarak Asvan’da fıkhî tedrîsat ve fetvâ işleriyle meşgul olmuştur. Dolayısıyla yaşadığı bölgede Şâfiî fıkhının tanınmasında etkili bir isim olduğu söylenebilir. Bununla birlikte kaynaklarda, Asvan’da iskân etmesi sebebiyle adının neredeyse unutulduğu zikredilmektedir. (el-İdfüvî, Ebü’l-Fazl Kemâlüddîn Ca‘fer b. Sa‘leb el-İdfüvî eş-Şâfiî (ö. 748/1347) *et-Tâli‘u’s-Saîd: el-Câmi‘ esmâ bi-hubarâi’s-Saîd*, thk. Sa‘d Muhammed Hasen, ed-Dâru’l-Mısriyye, 1382/1966, s. 469; Sem‘ânî, *a.g.e.*, I, 158; İbn Kesîr, Ebü’l-Fidâ’ İmâdüddîn İsmâîl b. Şihâbiddîn Ömer b. Kesîr b. Dav’ b. Kesîr el-Kaysî el-Kureşî (ö. 774/1373), *Tabakâtü’ş-Şâfi‘iyye*, thk. Abdülhafîz Mansûr, Dâru’l-medâri’l-İslâmî, Beyrût, 2004, I, 181-184; Süyûtî, *Hüsnü’l-muhâdara*, I, 398-399

Bağdâdî (ö. 302/914),[656] Mansûr et-Temîmî (ö. 306/919),[657] İbn Hayeviyyeh (ö. 306/918),[658] Ebü'l-Kâsım el-Kazvînî (ö. 315/927),[659] İbn Harbûye (319/931),[660] Ebû Hâşim er-Rebeî' (ö. 321/931),[661] el-Askerî (ö. 317/929),[662] Ebû Bekr es-Sayrafî (ö. 330/940),[663] Ebû Recâ el-Üsvânî (ö. 335/946),[664] Abdurrahmân b. Selmüveyh er-

---

[655] Tam adı Ebû Zür'a Muhammed b. Osmân b. İbrâhîm ed-Dımeşkî'dir. Mısır'a gelen Şâfiî fukahâ gruplarıyla ülkeye giren Ebû Zür'a, Şâfiî fıkhını yaymak amacıyla Müzenî'nin *Muhtasar*'ını ezberleyeni yüz dinarla ödüllendiriyordu. Ahmed b. Tolun'un oğlu Humâraveyh'in kendisine tevdî ettiği (h. 284) ve sekiz yıl süren kadılık görevinden azledilmesinden (h. 292) sonra Şam'da görevine devam etmiş ve o zamana kadar Evzâî mezhebi kadılarının hâkim olduğu Şam'a ilk kez Şâfiî fıkhını taşıyarak bölgede mezhebin yayılmasında etkili olmuş, kendisinden sonra da kazâ müessesesi Şâfiî mezhebine göre devam etmiştir. Sonradan tekrar Mısır kadılığına getirilerek Filistin, Ürdün, Humus gibi başka ülke ve şehirlerin kadılığı da kendisine tevdî edilmiştir. (Süyûtî, *Hüsnü'l-muhâdara*, I, 399; İbn 'Imâd, *a.g.e*., IV, 13; Kindî, *a.g.e*., 480; İbn Hacer, *Raf'u'l-ısr an Kudâti Mısr*, ss. 387-388)

[656] Tam adı Ebü'l-Kâsım Bişr b. Nasr b. Mansûr el-Bağdâdî'dir. Mısır'a gelerek Şâfiî mezhebine vâkıf olan kişiler arasında yer almaktadır. (Süyûtî, *Hüsnü'l-muhâdara*, I, 400)

[657] Tam adı Ebü'l-Hasen Mansûr İsmâîl b. Ömer et-Temîmî'dir. Aslen Suriye'nin Re'su'l-ayn şehrinden olup Mısır'a gelen Mansûr et-Temîmî, İmâm Şâfiî'nin Mısır'daki talebeleri ve onların talebelerinden fıkıh dersleri almıştır. Fıkhî münâzaralarda maharet sahibi olan Temîmî'nin, kaynaklarda özelllikle dönemin kadısı İbn Harbûye ile aralarında çıkan bir ihtilafa değinilmektedir. Rivâyete göre; söz konusu ihtilafta her ikisini de destekleyen grup olmakla birlikte, kadı Mısır'da şahitlik hususunda önde gelen Rebî' b. Süleyman'ın başka bir hususta Temîmî hakkında aleyhine şahitlik yapması üzerine, başka bir şahitin varlığı durumunda Temîmî'nin katledileceğini ihbar etmiş, durumunun vahametinden dolayı üzüntüye boğulan Temîmî kısa bir süre sonra vefât etmiştir. Halk ise Temîmi'nin üzüntüden ölümüne sebep olduğu için kadıya büyük bir tepki göstermiştir. (Sübkî, *a .g.e*., III, 479-480; Süyûtî, *Hüsnü'l-muhâdara*, I, 480)

[658] Tam adı Ebü'l-Hasen Muhammed b. Abdillâh b. Zekeriyyâ b. Hayeviyyeh'tir. Ferâiz konularında Şâfiî mezhebinin imamlarındandı. Amcası Yahya b. Zekeriyyâ el-A'rec ile birlikte Mısır'a giderek ülkeye yerleşmiş ve Mısır'da vefât etmiştir. (Süyûtî, *Hüsnü'l-muhâdara*, I, 402-403)

[659]Tam adı Ebü'l-Kâsım Abdullah b. Muhammed b. Ca'fer el-Kazvînî'dir. Mısır'da yaşamış ve Şâfiî fakihleri Yûnus b. Abdüla'la ile Rebî'den Şâfiî fıkhını öğrenmiştir. Mısır'da fetvâ meselelerini çözüme kavuşturduğu ders halkası vardı. (Süyûtî, *Hüsnü'l-muhâdara*, I, 400; Zehebî, *İber*, I, 470)

[660] Asıl adı Ebû Ubeyd Ali b. Huseyn b. Harb el-Bağdâdî'dir. Bağdat'ta doğan İbn Harbûye (Harbeveyh), ashâbı- vücûhtan kabul edilmektedir. Irak'ın Vâsıt şehrinin ardından Mısır kadılığına getirilmiş (293/906) ve on sekiz yıl süren görev süresinin ardından azledilmiştir (311/924). Azledilmesinin ardından Bağdat'a dönerek ilmi faaliyetlerle ilgilenmiş ve h. 319'da Bağdat'ta vefât etmiştir. Kaynakların bir kısmında Şâfiî mezhebinin fukahâsı arasında zikredilmekle birlikte (İbn 'Imâd, *a.g.e*., IV, 93; Şîrâzî, *a.g.e.,* s. 110), Sübkî buna muârız olarak, Ebû Sevr ile Dâvud ez-Zâhirî'den ders aldığını ve fıkıhta hocası Ebû Sevr'in metodunu takip ettiğini, bununla birlikte kendi ihtiyârına göre hüküm beyanında bulunduğunu zikretmekte ve ardından ictihadlarından örnekler vererek ictihad mertebesinde olduğuna işaret etmektedir. Ayrıntılı bilgi için bkz. Sübkî, *a.g.e.,* III, 446-448; ayrıca hal tercemesi için bkz. Kindî, *a.g.e*., ss. 523-524, 528, 531.

[661] Tam adı Ebû Hâşim İsmâîl b. Abdilvâhid er-Rebeî el-Makdîsî'dir. Şâfiî mezhebinin önde gelenlerinden olup, h. 321'de Mısır kadılığına atılmış ve bir müddet sonra azledilmiştir. Ardından Remle'ye giderek oraya yerleşmiş ve orada vefât etmiştir. (Süyûtî, *Hüsnü'l-muhâdara*, I, 401; Kindî, *a.g.e*., s. 544-545)

[662] Tam adı Ebû Bekr Muhammed b. Ali el-Mısrî'dir. Mısır'ın Abbâsiler döneminde tesis edilen Asker şehrinin önde gelenlerinden olup şehrin müftüsüydü. Yûnus b. Abdüla'lâ ile Rebî' b. Süleymân el-Cîzî'den fıkıh dersleri almıştır. (Süyûtî, *Hüsnü'l-muhâdara*, I, 401)

[663] Tam adı Ebû Bekr Muhammed b. Abdillâh es-Sayrafî'dir. Fıkhî liyâkatini İbn Süreyc'in elinde tamamlayan İbnü's-Sayrafî, İmâm Şâfiî'den sonra fıkıh usûlünü en iyi bilen kişi ve ashâb-ı vücûhtan olduğu zikredilir. *Risâle*'yi şerhetmiş ve fıkhın şürût kısımına dâir bir eser kaleme almıştır. (İbn 'Imâd, *a.g.e*., IV, 168)

Râzî (ö. 339/950),[665] İbnü'l-Haddâd (ö. 344/955),[666] Abdullah b. Muhammed b. el-Hasîb (ö. 348/959),[667] Müzenî'nin kızkardeşi.[668]

2. Mısır'daki İlk Dönem Şâfiî Medresesinin Özellikleri

Hicaz ve Irak fıkıh ekolünden beslenmiş bir şekilde Mısır'a giren Şâfiî mezhebi açısından Mısır, bu iki ekolün sentezinin yapıldığı dönemi teşkil etmektedir. Mısır'da iki mezhebin yanı sıra üçüncü bir mezhep olarak tanınan ve kısa sürede yayılma imkânına erişen Şâfiîliğin diğer mezheplerle sürekli irtibat halinde bulunmasının etkisiyle, bu dönemdeki gelişiminde söz konusu mezheplerin katkılarının olduğu ve buna mukâbil bazı hususlarda bu mezheplere katkı sağladığı görülmektedir.

---

[664] Tam adı Ebû Recâ Muhammed b. Ahmed b. Rebî' b. Süleymân b. Ebî Meryem el-Üsvânî'dir. Yaşadığı dönemin Şâfiî fukahâsından olmakla birlikte kaynaklarda daha ziyâde şairlik yönü üzerinde durulmaktadır.(el-İdfüvî, *a.g.e.*, s. 485; Süyûtî, *Hüsnü'l-muhâdara*, I, 401)

[665] Mısır'a gelerek fıkhî liyâkatini burada edinen kişiler arasında yer alır. Câmiu'l-atîk'te fıkıh dersleri ve fetvâ vermiştir. (Süyûtî, *Hüsnü'l-muhâdara*, I, 401)

[666] Tam adı Ebû Bekr Muhammed b. Ahmed b. Muhammed b. Ca'fer el-Kinânî el-Mısrî'dir. Mısır'da Mansûr et-Temîmî'nin elinde fıkhî liyâkatini tamamlayan ve Mısır'a geldiği sırada Ebû İshâk el-Mervezî'den de fıkıh dersleri alan İbnü'l-Haddâd, ayrıca dönemin kadısı İbn Harbûye tarafından Bağdat'a elçi olarak gönderildiği sırada Muhammed b. Cerîr et-Taberî, Ebû Bekr İbnü's-Sayrafî ve Ebû Saîd el-Istahrî'den de fıkıh dersi alma imkânına erişmiştir. Kıraat, hadis, ricâl, nahiv, neseb, hilâf, şiîr ve tarih ilimlerine de derin bir vukûfiyeti olmakla birlikte, asıl mütehassıs olduğu alan fıkıh ve kazâ ilmiydi. Zamanında Mısır'daki Şâfiî fakihlerinin önde gelenlerinden biri olan ve mezhep imamının usûl ve kaidelerine bağlı kalarak ictihadda bulunan fıkıh âlimlerinden kabul edilen İbnül-Haddad, Emir Muhammed b. Tuğc el-İhşid, İbn Ebû Zür'a'yı Mısır kadılığına tayin edince, Bağdat'tan ahidnâmesi gelinceye kadar kadılık ve mezâlim görevini üstlenmiştir. 325/937'de ahidnâme gelince görevini İbn Ebû Zür'a'ya teslim etmiş ve onun vefâtma kadar (327/ 939) nâiblik görevini sürdürmüştür. 333/945'te asâleten Mısır kadılığına getirilmiş ve dokuz ay görev yaptıktan sonra 334/945'te azledilmiştir. Daha sonra Ömer b. Hasan el-Haşimî'ye de bir süre (337-340/948-951) nâiblik yapmıştır. İhşidî yöneticileri Şâfiî mezhebini hoş görmedikleri için İbnü'l-Haddâd'a yönelik de menfî tutum içerisindeydiler. Bununla birlikte fıkhî mevzuları konuşmak üzere oturur, İbnü'l-Haddâd'ın kendine olan güveni, uzun dilli oluşu onları rahatsız etmezdi. İbnü'l-Haddâd'ın fıkıh ilmine dâir, *el-Fürû', el-Bâhir, Câmi'u'l-fıkh, Edebü'l-kadâ, er-Râiz fi'l-fıkh, el-Fürû'u'l-müvelledât, el-Mesâilu'l-mensûra, İsti'zânü'l-bikr fî tezvîcihâ* isimli eserleri mevcuttur. (İsnevî, *a.g.e.*, I, 192-193; Makrîzî, *el-Mukaffa'l-kebîr*, V, 253-255; İbn Hacer, *Ref'u'l-isr 'an kudâti Mısr*, s. 335; Kindî, *a.g.e.*, s. 487; Derdûr, *a.g.e.*, I, 760; Kâmil Yaşaroğlu, "İbnü'l-Haddâd el-Kinânî", *DİA*, XXI, 58)

[667] Tam adı Abdullâh b. Muhammed b. el-Hasîb b. es-Sakr b. Habîb el-Isbahânî'dir. Isfahan doğumlu olan Hasîbî, Şâfiî fıkhında uzmanlaşmış, Dâvud b. Ali ve Taberî'ye redddiye amacıyla eserler kaleme almıştır. Şam, Remle ve Taberiyye kadılığının ardınmdan Mısır'da bu görevi üstlenmiştir. Kendisine ait bir münâzara meclisi olup buna kendisini destekleyen ve muhâliflerden oluşan fukahâ iştirak etmekteydi. (İbn Hacer, *Ref'u'l-isr 'an kudâti Mısr*, ss. 196-197; Kindî, *a.g.e.*, ss. 576-577)

[668] Kaynaklarda ismi zikredilmeyerek "Müzeni'nin kardeşi" olarak tesmiye edilen bu bayan aynı zamanda Ahmed b. Muhammed b. Selâme et-Tahâvî'nin annesidir. Mısır'da İmâm Şâfiî'nin fıkıh halkasına katılırdı. Râfî' ve Büveytî'nin kendisinden madenlerin zekatıyla ilgili bir rivâyeti olup, Büveytî *Muhtasar*'ında bu rivâyete yer vermiştir. Kaynaklarda vefât tarihine dâir herhangi bir bilgi mevcut değildir. (Süyûtî, *Hüsnü'l-muhâdara*, I, 399; İsnevî, *a.g.e.*, I, 32; İbn Hallikân, *a.g.e.*, I, 719)

Kaynaklarda mezhebin cedîd dönemi olarak ifadesini bulan ve büyük bir gelişime tâbi olduğu bu süreçte Şâfiî mezhebi, İmâm Şâfiî'nin düşünsel değişimi ile birlikte Mısırlı ilk talebelerinin de katkısı ile teşekkül dönemini tamamlamıştır. Bu doğrultuda; İmâm Şâfiî'den bizzat fıkhî tedrîsatta bulunan Mısır'ın cedîd döneminin öne çıkan ilk Şâfiî fukahâsından olan Büveytî, Müzenî, Rebî' ve Harmele et-Tüceybî'nin, İmâm Şâfiî Mısır'a gelmeden önce Mâlikî fukahânın önde gelenlerinden bizzat fıkhı dersleri alarak seviyeleri muhtelif olmakla birlikte, Mâlikî mezhebinde belli bir düzeyde liyâkat sahibi oldukları ve söz konusu birikimlerini sonradan İmâm Şâfiî'ye aktararak hocalarının fıkhî düşünsel sisteminde zenginleşmeye vesile oldukları bir gerçektir.

Bununla birlikte daha önceki başlıklarda da ifade edildiği üzere Şâfiî mezhebi Mısır'a gelişiyle birlikte, kendisini özellikle ülkedeki hâkim fıkhî eğilim Mâlikî mezhebi ile büyük bir mücâdele ve rekabet içerisinde bulmuştur. Söz konusu mücâdele, Hanefî mezhebinin de dâhil olmasıyla, mezhep fukahâsı arasında hâsıl olan cedel ve münâzaralarda açık bir şekilde sergilenmiştir. Şâfiî öncesinde hâkim tek mezhebin olduğu ve fıkhî münâkaşa ve müzâkerelerin Irak'ta olduğunun aksine gerek ulemâ ve gerekse devlet ricâli tarafından pek de rağbet görmediği[669] Mısır'da, İmâm Şâfiî ile birlikte hem fıkhî münâzara uygulaması ortaya çıkmış, hem de bunun usûlü ortaya konmuştur. Şâfiî'nin, Mısır'da kaleme aldığı *Risâle*'sinde açık bir şekilde ortaya koyduğu münâzara metodunu, Irak'ta bulunduğu sırada ehl-i reyin önde gelen fakihi İmam Muhammed ve mütekelliminden İbn Uleyye[670] ile arasında hâsıl olan fıkhî münâzaralardan edinmiş olması kuvvetle muhtemeldir.[671] Her ne kadar mezhebini müdafaa ve karşı mezhebe yönelik husûmete dayansa da, gerek mezhebin Mısır'daki bu ilk dönemi, gerek sonrasında devam eden ve mezhepler arasında irtibat ve etkileşimi sağlayan cedel ve münâzaraların mezhebin gelişiminde

---

[669] Nitekim bazı rivâyetler bunu desteklemektedir. Söz gelimi; İhşidîler döneminde dönemin Şâfiî fukahâsından İbnü'l-Haddâd ile Mâlikî kadısı Bekr b. Muhammed ve Abdullah b. Velid arasında ve İhşidin huzurunda hâsıl olan fıkhî münâzarada tarafların ne dedikleri anlaşılmayacak şekilde birbirlerine itirazlarını görünce İhşid "Neredeyse sarıklarının (fıkhî otorite anlamında) alınmasını emredecektim." şeklinde tepkisini göstermiştir. (Huseyn, *a.g.e.*, s. 53)

[670] Tam adı Ebû İshak İbrahim b. İsmâîl b. İbrahim b. Miksem el-Basrî el-Esedî'dir. Mütekellimînden olup, Kur'an'ın mahlûk olduğu fikrinde idi. Bağdat ve Mısır'da İmâm Şâfiî ile pek çok münâzaralarda bulunmuştur. H. 218'de Bağdat'ta vefât etmiştir. (Hatîb el-Bağdâdî, *a.g.e.*, VI, 512-514)

[671] Huseyn, *a.g.e.*, ss. 53-55

etkili olduğunu ifade etmek gerekir. Kaynaklarda, İmâm Şâfiî ile diğer mezheplerin fukahâsı arasında geçen fıkhî münâkaşaların yanı sıra, Müzenî'nin, Hanefîlerin delillerini bilmek ve bunlara karşı reddiye getirebilmek amacıyla Hanefî kitaplarını okuması ve dönemin Mısır Hanefî kadısı Bekkâr b. Kuteybe'nin, Şâfiî mezhebinin delillerini öğrenmek amacıyla bazı Hanefîler aracılığıyla Müzenî'ye sorular yöneltmesi bu dönemin mezhepsel gelişimine katkı sağlayan bazı örmneklerdir.

Diğer yandan; Şâfiî mezhebinin ülkenin fıkhî faaliyetlerine getirdiği diğer bir yenilik, mezhepler arası ihtilafa yönelik, tarafların hüccet ve görüşlerinin ilk kez Şâfiî fukahâ tarafından kaleme alınmış olmasıdır. Daha önce, Mısır'daki mezheplerin teâmülünde olmayan yeni bir metot olarak bu usûlü Mısır'da ilk tatbîk eden İmâm Şâfiî'dir. İmam Şâfiî, bu dönemde diğer mezhep fukahâsına yönelik tenkitlerini, şifâhî olmanın yanı sıra, te'lif ettiği eserler yoluyla da aktarmıştır. İmâm Şâfiî'nin ardından talebelerinin devam ettirdiği bu metot, diğer mezhep fukahâsı tarafından da tatbîk edilmeye başlanmıştır. Müzenî'nin *Muhtasar*'ında Ebû Hanîfe'ye yönelik tenkitleri, Muhammed b. Abdilhakem'in *er-Red ala'ş-Şâfiî* isimli eseri bu tesirin izini göstermektedir.[672]

Bu döneme ilişkin zikredilmesi gereken son bir husus da Mısırlı Şâfiî fukahâ tarafından te'lif edilen değerli eserlerdir. Müzenî'nin *Muhtasar*'ı bu döneme ilişkin Şâfiî literatürünün en önemli eseri olarak kabul edilmiş ve hakkında pek çok şerh çalışması yapılmıştır. Mezhepte İmâm Şâfiî'nin eserlerinden sonra, te'lif edilen ilk eser olarak kabul edilen bu kitapta Müzenî, delilleriyle birlikte İmâm Şâfiî'nin görüşlerine yer vermiş, bazı yerlerde İmâm Şâfiî'ye muhâlif kişisel görüşlerini de aktarmıştır.[673] Bu dönemde Mısır'da te'lif edilen diğer bir önemli eser ise İbnü'l-Haddâd'ın *el-Fürû*'sudur. Hacim olarak küçük olmakla birlikte, meseleleri incelikleriyle, ele alması açısından oldukça istifadeye elverişli bulunan bu kitap üzerine fukahâ sonraki dönemlerde şerh yarışına girmiştir.[674]

---

[672] Ganâim, *a.g.e.*, ss. 177-178
[673] Zehebî, *Siyerü a'lâmi'n-nübelâ*, XII, 493; Derdûr, *a.g.e.*, I, 533-535
[674] Derdûr, *a.g.e.*, I, 760

D. Hanbelî Mezhebi

Fethini takip eden ilk dört asırda, sırasıyla Mâlikî, Hanefî ve Şâfiî mezhepleri Mısır'da tanınarak mezheplere göre oranı muhtelif olmakla birlikte belli surette yaygınlaşmış olmasına rağmen, Hanbelî mezhebi ülkede ancak 7. asır itibariyle tanınmaya başlamıştır. Mısır'a gelen fukahânın kimler olduğu ile ilgili kanaatimizce en önemli kaynak niteliğini taşıyan *Hüsnü'l-Muhâdara* isimli eserin Hanbelî fukahâ ile ilgili kısmında Süyûtî, ancak 7./13. asır ve sonrasında yaşayan Mısırlı Hanbelî fukahânın haberlerini işittiğini zikretmekte ve eserin ilgili kısmında h. 7. asır itibariyle yaşayan Mısırlı Hanbelî fukahânın hal tercemelerine yer vermektedir. [675] Süyûtî'nin yanı sıra, İbn Haldûn da benzer değerlendirmelerde bulunmuş, Makrizî ise Hanbelî mezhebinin Mısır'da ancak Eyyûbîlerin sonlarına doğru meşhûr olmaya başladığını, bununla birlikte yayılma sürecinin Memlûkler döneminde Hanbelî kadısı Abdullah b. el-Hacâvî'nin (ö. 769/1367) kadılık görevini üstlenmesiyle (738/1337) hızlandığını belirtmektedir.[676]

Kaynaklarda, Hanbelî mezhebinin Mısır'da bu denli geç tanınmasının sebeplerine yönelik bazı değerlendirmeler mevcuttur. Söz gelimi Süyûtî'ye göre; söz konusu gecikmenin temelinde, Hanbelî mezhebinin ancak 4. asır itibariyle Irak haricine çıkmış olması etkilidir. Bu dönemin Mısır'ında siyâsî otoriteye hâkim olan Şiî Fatımîleri, ülkede sünnî fıkıh sistemini yok ederek yerine Şiî fıkıh sistemini ikâme etmek adına sünnî fıkıh mezheplerinin faaliyet alanları daraltmışlardır. 6./12. yy.ın son çeyreğine kadar devam eden bu durum, Hanbelî mezhebinin ülkede tanınıp yaygınlaşmasına mâni olmuştur.[677] Ebû Zehre ise; Mâlikî ve Şâfiî mezheplerinin Mısır'daki nüfûzu ve müntesiplerinin fazla oluşu, Ahmed b. Hanbel'in (ö. 241/855) zaman dilimi olarak diğer mezhep imamlarından sonra mezhebini tesis etmesi ve kadıların, mezheplerin bir ülkede yayılmasında büyük bir rol oynadığı bilinmekle

---

[675] Süyûtî, *Hüsnü'l-muhâdara*, s. 480

[676] Tam adı Ebû Muhammed Abdullah b. Muhammed b. Abdilmelik b. Abdilbâkî el-Hacâvî'dir. H. 738'de Mısır'ın kadılığına atanarak vefâtına kadar (h. 769) görevine devam eden Hacâvî, Mısır'da Hanbelî mezhebinin yayılmasında etkili olmuş bir isimdir. Bkz. İbn Humeyd, Muhammed b. Abdillah b. Ali el-Amiri en-Necdi el-Hanbelî (ö. 1295/1878), *es-Sühubü'l-vâbile 'alâ darâihi'l-Hanâbile*, Mektebetü'l-İmâm Ahmed, yy., 1989, s. 267; Muhammed Ebû Zehre (ö. 1394/1974), *Nazra Târîhiyye fî hudûsi'l-mezâhibi'l-fıkhîyyeti'l-erbaâ*, Beyrut, Dâru'l-kâdirî, 1411/1990, s. 82.

[677] Süyûtî, Süyûtî, *Hüsnü'l-muhâdara*, I, 480

birlikte çok az sayıda Hanbelî fukahânın Mısır'da kazâ müessesinde görev alması gibi unsurları, Hanbelî mezhebinin ülkeye girişini geciktiren sebepler olarak zikretmektedir.[678]

Hanbelî mezhebinin Mısır'a geç girişiyle ilgili yukarıda zikredilen ma'lûmâtlara karşın, bazı kaynaklarda 3./9. yy.da yaşayan Hanbelî fukasından Mısır'a giderek Hanbelî fıkhının tedrîsatıyla iştigâl eden bazı kişilere yer verilmekte,[679] böylece açık bir ifadeyle olmasa da Hanbelî fukahânın 3./9. yy.da Mısır'a girdiği imâ edilmektedir. Ancak örnek olarak verilen kişiler hakkında tafsilatlı bir tahkik yapıldığında, bunların Hanbelî mezhebinde öne çıkan isimler olmadıkları ve bu sebepten dolayı klasik kaynaklarda yer edinmedikleri düşünülebilir.[680]

E. Mısır'da Mezhebi Yayılmayan Fakih: Leys b. Sa'd

Emevîler döneminin sonu ile Abbâsîler döneminin başlarına tekâbül etmek suretiyle 2./8. yy. itibariyle, önce Mâlikî ve ardından Hanefî mezhebiyle tanışan Mısır'a İmâm Şâfiî'nin gelişiyle birlikte Şâfiî mezhebi de intikâl etmiş ve 3./9.-4./10. yüzyıllar Mısır'da Hanbelîlik haricinde diğer üç sünnî fıkıh mezhebinin kök salıp yaygınlaştığı dönemler olmuştur. Üç buçuk asırlık zaman dilimini kapsayan bu süreçte, zikredilen üç mezhepte öne çıkan pek çok fukahânın bir kısmı bizzat Mısır'da yetişmiş, bir kısmı ise muhtelif ülkelerden Mısır'a gelmiştir. Bütün bunların yanı sıra Mısır'da, mezheplerin teşekkül ve sabitlenme dönemi olarak ifade edilebilecek bu zaman diliminde yetişen ve fıkıh ilmine vukûfiyetiyle meşhûr olan bütün fukahânın belli bir mezhebe müntesip olduğu söylenemez. Bununla birlikte; kanaatimizce şu sebepten ötürü, bu mevzuda belli tahdidin yapılması da mümkün görünmemektedir. Evvelâ tabakat kitaplarına bakıldığında, hepsinin kendi mezhebindeki fukahânın hal tercemelerine yer verdiği, zaman zaman fukahânın mezhebe muhâlif görüşleri olduğuna bile temas edilmediği görülmektedir. Elbette mezhebî sınırlılığın söz konusu olduğu bu eserlerde ilgili mezhebe müntesip olmayan fukahânın yer alması beklenemez. Bu durumda belli bir mezhebe bağlı olmayan

[678] Ebû Zehre, *İbn Hanbel*, ss. 454-455
[679] İbrahim, *a.g.e*., ss. 114-115
[680] Ayrıntılı bilgi için bkz. İbrahim, *a.g.e*., ss. 114-115

fukahânın tespiti için belli bir bölgenin fukahâsı hakkında ma‘lûmât veren eserlere başvurmak gerekecektir ki bizim tespit ettiğimiz kadarıyla Mısır’da söz konusu zaman diliminde yetişen, belli bir mezhebe müntesip olmamakla birlikte, kendisine mezhep atfedilen, ancak belli sebeplerden ötürü mezhebi yayılmayan tek fakih Leys b. Sa‘d’dır (ö. 175/791).

Aslen Isfahanlı[681] olan Ebü’l-Hâris Leys b. Sa‘d b. Abdirrahmân el-Fehmî’nin, [682] ecdadı Mısır’ın fethi sırasında ülkeye gelerek fetih sonrasında Kahire’ye yerleşmiş, böylelikle Leys b. Sa‘d da, 94/713’te Kahire’nin Kalkaşende[683] köyünde doğmuştur.[684]

Saîd b. el-Müseyyeb ile İmâm Mâlik’in elinde Medine’de hadis merkezli; İbrâhim en-Nehâî ile Ebû Hanîfe’nin elinde Irak’ta rey merkezli fıkıh ekolünün teşekkül ettiği dönemde yetişen Leys b. Sa‘d, fıkhî tedrîsatına ilk olarak Mısır’da başlamış, bu dönemin Mısır’da fıkıh alanındaki otorite isimleri olan başta Yezid b. Ebî Habîb olmak üzere Bükeyr b. Abdillah b. el-Eşec, Ubeydullah b. Ebî Ca‘fer, Amr b. el-Hâris’ten fıkıh dersleri almıştır.[685] Kaynaklarda yaşadığı dönemin fıkıh ve hadis alanındaki imamı olduğu ifade edilen Leys b. Sa‘d’ın, yaşadığı dönem olan Emevîlerin son dönemiyle Abbâsîlerin ilk dönemi, İslâm ülkelerinin özellikle Hicaz, Irak ve Şam merkezli ilmî merkezlerinde ilmî faaliyetlerin ve rıhlelerin arttığı ve bu sayede, hem dinî hem de dünyevî ilimlerdeki gelişimin hızlı bir sürece girdiği dönemi ifade etmektedir. Söz konusu bu hareketlilikten istifade eden Leys’in fıkhî kişiliğinin tekevvününde, bu rıhleler büyük bir rol oynamış, rıhleler vesilesiyle

---

[681] İran’ın en büyük ve meşhûr şehirlerinden olan Isfahan’ın, sağlıklı ve temiz havası, tatlı suyu gibi övülen pek çok hasleti bulunmakla birlikte, bu şehirden pek çok ulemâ ve fukahâ da çıkmıştır. (Zekeriyyâ el-Kazvînî, *a.g.e.*, ss. 296-297)

[682] Leys b. Sa‘d’ın babasının Kays b. Rufaâ’nın azatlı kölesi olup Kays da, Benî Fehm kabilesinden Abdurrahmân b. Hâlid b. Müsâfir el-Fehmî’nin mevlâsıydı. (İbn Hallikân, *a.g.e.*, IV, 127; Sem‘ânî, *a.g.e*., IX, 355;) Bazı kaynaklarda Hâlid b. Sâbit b. Zâin el-Fehmî’nin azatlısı olduğu da geçmektedir. Bkz. Hatîb el-Bağdâdî, *a.g.e.*, XIV, 524

[683] Kalkaşende, Kahire’nin bir köyü olup, Kahire’ye uzaklığı takriben 16.5 km (3 fersah)’dir. (İbn Hallikân, *a.g.e*., IV, 128) Bazı kaynaklarda (İbn ‘Imâd, *a.g.e*., II, 339; Zehebî, *Siyerü a‘lâmi’n-nübelâ*, VIII, 123; Yâkût el-Hamevî, *Mu‘cemü’l-büldân*, IV, 327; Sem‘ânî, *a.g.e*., IX, 355) Karkaşende olarak da zikredilmektedir

[684] İbn Hallikân, *a.g.e*., IV, 127; Şîrâzî, *a.g.e*., s. 78; İbn Hacer, *Tehzîbü’t-Tehzîb*, III, 481; İbn ‘Imâd, *a.g.e*., II, 339; Muhammed Hasen Abdülgaffâr, *Leys b. Sa‘d ve eserühû fi’l-fikhî’l-İslâmî*, Riyad, ez-Zehebiyye, 1429/2011, s. 24

[685] Mizzî, *a.g.e.*, XXIV, 258

birçok fukahâ ile görüşme fırsatına erişen Leys, onlarla fıkhî görüş alışverişinde ve münâzaralarda bulunmuştur. 113/732'te hac vesilesiyle gittiği Mekke'de, içlerinde İbn Şihab ez-Zührî, Atâ b. Ebî Rebah, Nâfi', İbn Ebû Müleyke, Ebü'z-Zübeyr, İmrân b. Ebî Enes'in de bulunduğu birçok âlimle görüşmüş,[686] ardından Şam'da bölgenin fakihi ve muhaddisi olan Saîd b. Abdilazîz[687] ile görüşmüş[688] ve h .161'de Bağdat'a giderek orada muhaddis ve fakih Hüşeym el-Vâsıtî'den hadis rivâyetinde bulunmanın yanı sıra bazı kitaplarını ödünç almıştır.[689]

Leys b. Sa'd, fıkhî mezheplerin teşekkül döneminde yaşamış olmakla birlikte, kaynaklarda herhangi bir mezhebe müntesip olmadığı, bununla birlikte kendisine nispet edilen müstakil bir fıkıh mezhebinin olduğu zikredilmektedir.[690] İmâm Mâlik'ten rivâyet ettiği hadis sayısı yok denecek kadar az olması[691] ve oğlu Şuayb'ın, babasının birikim açısından başkasına bağımlı olmadığını söylemesi[692] bir yana, fıkhî müktesebâtında Medineli ulemânın katkısının daha fazla oluşu ve Mısır'da Medine ekolünün görüşlerinin hâkim olması sebebiyle bu ekolden daha çok etkilenmiş olduğu şüphesizdir. Kendisinin, hac zamanı İmâm Mâlik'le Medine'de görüşüp karşılıklı fikir alışverişinde bulunduğuna yönelik bilgiler de[693] kanaatimizce bunu desteklemektedir.

Hâiz olduğu fıkhî liyâkat sebebiyle, fukahâ tarafından birçok iltifata mazhar görülen Leys b. Sad'a İmâm Mâlik'in gönderdiği mektupta, onun Mısır'daki lider

---

[686] Hatîb el- Bağdâdî, *Târîhu Bağdat*, XIV, 528; İbn Hallikân, *a.g.e*., IV, 130; Mizzî, *a.g.e.*, XXIV, 265; Fesevî, Ebû Yûsuf Ya'kûb b. Süfyân b. Cüvvân el-Fesevî (ö. 277/890), *el-Ma'rife ve't-Târîh*, thk. Ekrem Ziyâü'l-umerî, Mektebetü'd-dâr, Medine, 1410, II, 443

[687] Tam adı Saîd b. Abdilazîz b. Ebî Yahyâ et-Tenûhî ed-Dımeşkî'dir. Şam'ın tâbiûn fakihlerinden Mekhûl'ün elinde yetişmiş ve Evzâî ile birlikte hocasının en meşhûr talebesi olmuşlardır. Kendisi, kaynaklarda Şam'ın fakihi, muhaddisi ve müftüsü olarak tavsif edilmektedir. H. 167'de Şam'da vefât etmiştir. (İbn Hacer, *Tehzîbü't-Tehzîb*, II, 32)

[688] Zehebî, *Siyerü a'lâmi'n-nübelâ*, VIII, 144

[689] Hatîb el-Bağdâdî, *a.g.e.*, XI, 156

[690] Kâdî İyaz, Leys b. Sad'ın Mısır'a döner dönmez, ülkede hâkim konumdaki Mâlikî mezhebinin hüküm istinbatında kullandığı ameli ehl-i Medine prensibi aleyhinde fetvâlar vermeye başladığını, dolayısıyla görüşünün sıhhati hakkında kendisine özgüveni olduğunu zikrederken, (Abdülgaffar, *a.g.e.*, s. 18), Hacvî saydığı on üç mezhep arasında Leys b. Sad'ın mezhebini de zikreder. (Hacvî, Muhammed b. el-Hasen el-Hacvî es-Seâlibî el-Fâsî (ö. 1376/1957), *el-Fikrü's-sâmî fî târîhi'l-fıkhî'l-İslâmî*, Mektebetü'l-asriyye, Beyrut, 1433/2012, s. 305-306

[691] Nitekim Leys b. Sad'ın "Bu Mâlik'in bizdeki ilk ve son rivâyetidir."demesi bunu göstermektedir. (Şükrü Özen, "Leys b. Sa'd", *DİA*, XXVII, 166)

[692] Özen, "Leys b. Sa'd", *DİA*, XXVII, 166

[693] Ebû Zehre, *İmâm Mâlik*, s. 125

kişiliğini, saygınlığını, Mısırlıların kendisine olan ihtyaçlarını ve verdiği fetvâlara gösterdikleri itimadı vurgulamış,[694] İmâm Şâfiî, İbn Vehb, İbn Bükeyr gibi Mısırlı fukahâ ise Leys'in Mâlik'ten üstün olduğunu söylemişlerdir.[695] Leys'in sahip olduğu bu mertebeye karşın, diğer mezhep imamlarında olduğu gibi kendisine nispet edilen bir mezhebin teşekkül etmiş olmaması ya da diğer bir ifadeyle görüşlerinin unutulup gitmesi hususunda ise birtakım sebepler üzerinde durulmaktadır. Evvela Leys'in yaşadığı dönemde Medine merkezli Mâlikî mezhebiyle Irak merkezli Hanefî mezhebi arasındaki mevcut fıkhî ihtilaflar doğrultusunda mezhebi savunma amacıyla mezhep fukahâsının tedvin faaliyetlerine giriştiği ve bu bağlamda mezhep imamlarının görüşlerini ihtivâ eden eserler kaleme aldığı bilinmektedir. Bunda, şüphesiz İmâm Mâlik ve Ebû Hanîfe'de olduğu gibi, mezhep imamlarının mevcut siyâsî otoritenin muarızı olması hasebiyle, mezhep fukahâsının mezhebin görüşlerini muhâfaza etme adına özel bir gayret içerisinde olmaları da etkili olmuştur. Ayrıca hakkı söylemek adına yapılan bu başkaldırı insanların mezhep imamlarına sempati duyması ve görüşlerini benimsemesinde bir etken olduğu gibi, bu durum, ilgili mezheplerin yayılmasına da yardımcı olmuştur. Siyâsî otoriteyle herhangi bir niza' ve anlaşmazlığı bulunmayan, bu noktada herhangi bir şiddete maruz kalmanış olan Leys b. Sad'a gelince, İmâm Şâfiî'nin de ifade ettiği gibi[696] öğrencilerinin görüşlerini tedvin edip yaymaması, görüşlerinin zamanla unutulmasına sebep olmuştur.[697] Ayrıca siyâsî otorite ile arasındaki mevcut ünsiyetin de, Mısırlıların onun fıkhını benimsemekten imtina' etmesine sebebiyet teşkil etmiş olması muhtemeldir.[698] Mısır'da Leys b. Sad'ın yaşadığı dönemde, Mâlikî mezhebinin hâkim mezhep oluşu ve Hanefî mezhebinin kazâ yoluyla varlığı, Leys'in görüşlerinin bir mezhep etrafında şekillenmesine mani' olmuş, ayrıca her ne kadar Leys'in vefâtından sonraya rastlasa da, İmâm Şâfiî'nin Mısır'a gelişiyle birlikte insanların onun görüşlerine gösterdiği ilgi ve alaka da Leys'in görüşlerinin tamamen unutulup gitmesine sebep olmuştur.[699]

---

[694] Kâdî İyâz, *a.g.e.*, I, 41-42
[695] İbn Hacer, *Tehzîbü't-Tehzîb*, III, 483
[696] İbn 'Imâd, *a.g.e.*, II, 340; İbn Hacer el-Askalânî, Ebü'l-Fazl Şihâbüddîn Ahmed b. Ali b. Muhammed (ö. 852/1449), *er-Rahmetü'l-gaysiyye bi't-tercemeti'l-Leysiyye*, Matbaatu'l-mîriyye, Bulak, 1301/1883 , s. 9
[697] Abdülgaffâr, *a.g.e.*, ss. 49-50; İbrâhim, *a.g.e.*, ss. 126-127
[698] Abdullah Şehâte, *el-İmâmü'l-Mısrî el-Leys b. Sa'd*, Dâru Garîb, Kahire, 2001, s. 101
[699] Abdülgaffâr, *a.g.e.*, ss. 49-50

Nitekim benimsediği fıkıh sistemi açısından rey ile hadis ekolü arasında, orta yolu takip ettiği bilinen Leys b. Sad, aynı yolu benimsemesinde İmâm Şâfiî'ye Mısır'da bir zemin hazırlamış ve neticede bu durum halkın İmâm Şâfiî'nin görüşlerini sühûletle benimesinde bir etken teşkil etmiştir.[700] Kanaatimizce bu konuda etkili olan bir husus da; Mısır'da özellikle Leys'in vefâtından sonra İmâm Şâfiî'nin Mısır'a gelişiyle şiddetlenen mezhepler arası mukâvemet durumudur. Nitekim bazı kaynaklar, bu dönemde Mısır'da belli bir ölçüdeki Leys b. Sad müntesibinin, imamlarının İmam Malik'e olan muhâlefetinden dolayı Mâlikîler tarafından muhtelif tacizlere maruz kaldıklarını zikretmektedir.[701] Leys b. Sad ile görüşememiş olmasından duyduğu üzüntüyü dile getiren İmam Şâfiî'nin,[702] Mısır'a geldiğinde Leys'in kitaplarını aramaya girişmiş olması, ancak, muhâliflerinin onun kitaplarını ya yer altına sakladıklarını ya da yaktıklarını görmesi ve neticede İmam Şâfiî'nin, sadece Leys'in talebelerinin sakladığı bazı meseleleri ve ictihadlarını bulmuş olması da, Leys'in mezhebinin unutulup gitmesinde Mâlikî mezhebi müntesiplerinin etkisini açıkça ortaya koymaktadır.[703]

Leys b. Sa'd'ın günlük çalışma programı içerisinde öğrencilerine hadis rivâyeti, halkın fıkhî problemlerine çözüm getirme ve ihtiyaç sahiplerine yardımcı olma gibi faaliyetlerin yanı sıra, valiyle görüşüp onun karşılaştığı dinî müşkilatın çözümüyle de ilgilenmekteydi. Bu noktada Leys'in hem Emevî hem de Abbâsîler döneminde halîfeler ve devlet adamları nezdindeki itibarın seviyesini göstermesi açısından, onunla istişârede bulunmaksızın dönemin Mısır valileri ve kadılarının bir konuda kesin karar vermediklerini ifade etmek gerekir.[704] Döneminin bazı siyâsî ve dinî kararlarında etkili olduğu görülen Leys, Mısır'daki ilk Hanefî kadı olan İsmâîl b. el-Yesa'yı, özellikle hapis cezasını iptal ettiği için sünnete ve sahabe tatbîkatına aykırı davrandığı gerekçesiyle halîfe Mehdî'ye şikayet ederek görevinden azlettirmiştir. [705] Abbâsi halîfesi Mansûr, kendisine Mısır valiliğini (veya kadılığını) teklif etmişse de Leys, bu göreve güç yetiremeyeceğini ve mevâliden olduğunu

[700] Şehâte, *a.g.e.*, s. 97
[701] Şarkâvî, *a.g.e.*, s. 152
[702] İbn Hacer, *Tehzîbü't-Tehzîb*, III, 483
[703] Şarkâvî, *a.g.e.*, 123
[704] İbn Hallikân, a.g.e., IV, 131; İbn 'Imâd, *a.g.e.*, II, 340
[705] Kureşî, *a.g.e.*, I, 438-439; Kindî, *a.g.e.*, s. 371-373; İbn Hacer, *Ref'u'l-isr 'an kudâti Mısr*, s. 88

söyleyerek teklifi geri çevirmiş, bunun üzerine halîfe birini tavsiye etmesini talep etmiştir.[706]

Kaynaklarda her ne kadar Leys b. Sa'd'ın görüşlerinin talebeleri tarafından kaleme alınmadığı zikredilmekle birlikte, İbn Hacer bazı öğrencilerinin hocalarının görüşlerini derlediği ifade etmekte,[707] Zehebî ise Leys'in pek çok eseri olduğunu zikretmektedir.[708] Bunun yanında İbnü'n-Nedîm *Kitâbü Mesâili'l-fıkh* ile *Kitâbü't-Târîh* isimli iki kitabı Leys'e izafe etmektedir.[709]

Bu dönemde mezhepler arasındaki cedel İmâm Mâlik ile Leys b. Sa'd taraftarları arasında da mevcut idi. İmâm Mâlik taraftarları, görüşlerinden dolayı Leys taraftarlarına aşırı bir baskı oluşturuyorlardı. Leys taraftarları Mâlikîlerin İmam Mâlik'e olan aşırı taassubunu eleştiriyor, aralarında gerçekleşen fıkhî münâzaralarda hüccet olarak bir hadis zikrettiklerinde Mâlikîlerin buna karşılık imamlarının görüşleriyle mukabelede bulunmalarına "*Siz Mâlik'i Resûlüllah (s.a.v.)in makamına mı koyuyorsunuz, İmâm Mâlik hayatta olsaydı dinden çıktığınıza fetvâ verirdi.*" ifadesiyle tepki gösteriyorlardı. Leys taraftarları, Leys ile İmâm Mâlik'in ihtilaf ettikleri konularda Mâlik'e de saygı gösteriyorlar ve İmâm Mâlik'in mutaassıplarını bu taassublarından dolayı eleştirerek onların imamlarının hoşgörü esasına dayanan metodunun dışına çıktıklarını dile getiriyorlardı.[710]

VI. Abbâsîler, Tolunoğulları ve İhşidîler Döneminde Fıkhın Gelişme Âmilleri

Özellikle 3./9. ve 4./10. yüzyıllarda Mısır siyâsî açıdan pek çok karışıklık ve kriz dönemlerini geçirmiş olmakla birlikte ülkedeki ilmî hareketlilik bu kargaşa ortamından büyük ölçüde etkilenmemiş, bu bağlamda ülkedeki fıkhî hayatın gelişiminde de oldukça büyük bir yol katedilmiştir.[711]

---

[706] İbn Hallikân, *a.g.e.*, IV, 129-130; İbn 'Imâd, *a.g.e.*, II, 340
[707] İbn Hacer, *Rahmetü'l-gaysiyye*, s. 9
[708] Zehebî, *Tezkiretü'l-huffâz*, I, 226
[709] İbn Nedîm, *a.g.e.*, s. 252
[710] Şarkâvî, *a.g.e.*, s. 126; Ahmed Teymûr Paşa, *a.g.e.*, s. 30
[711] Sâlih Yûsuf Atûk, "el-Hayâtü'l-ilmiyye fî Mısr fi'l-'ahdeyni't-Tûlûnî ve'l-İhşidî", *Mecelletü külliyyeti'd-dirâsâti'l-İslâmiyye ve'l-arabiyye*, sy. 1, 1410/1990, s. 162

A. İmam Şâfiî'nin Mısır'a Gelişi ve Yerleşmesi

İmâm Şâfiî'nin h. 199'da Mısır'a gelmesiyle mezhebin kendi bünyesinde bir dönüm noktası yaşadığı, diğer yandan ülkedeki fıkhî birikimin çeşitlenmesi açısından Mısır'ın fıkhî planda bir değişime girdiği bilinmektedir. Kaynaklarda, yaşamının takrîben elli yıllık zaman diliminde, belli sebepler muvacehesinde Mekke, Medine, Yemen ve Irak'ta ikâmet eden İmâm Şâfiî'nin, özellikle dönemin hilâfet merkezi olmasının yanı sıra kültürel merkezi de olan, muhtelif bölgelerden ilim talebesi ve ulemâyı cezbeden, kendisinin de talebeleri ve müntesiplerinin olduğu Irak'tan ayrılarak, h. 199 yılı itibariyle Mısır'a gelmesinde müessir şu sebepler üzerinde durulmaktadır

a. İmâm Şâfiî'nin dönemin Mısır valisi olan, kendisi gibi Kureyş kabilesine mensup Abbâs b. Abdullah ile arasında sıkı bir dostluğun olması,[712]
b. Mısır öncesinde hilâfetin merkezi olan Irak'ta yaşayan İmâm Şâfiî'nin bu bölgedeki kuvvetin, ve otoritenin hâkimi olan Hanefî mezhebinin etkisinden uzaklaşmak adına buradan ayrılmak istemesi,[713]
c. Hanefî mezhebi tarafından sürekli görüşleri tenkit edilen, ehl-i hadisin de kendisine pek iltifat etmediği İmâm Şâfiî için Mısır'da o dönemde meşhûr bir fakihin olmaması sebebiyle kendisi için Mısır'ın bâkir bir alan olarak görmesi,[714]
d. Bu dönemde rihleler vesilesiyle pek çok talebe grubunun Mısır'a gitmesinin İmâm Şâfiî'yi Mısır'a gitme noktasında cezbetmesi,[715]
e. İmâm Şâfiî'nin, var olanla yetinmeyip sürekli yeni şeyler öğrenmeye olan meyli, sürekli farklı bölgelere gitmesini gerektirmesi. Bu doğrultuda daha önceden Hicaz'ın çöl bölgelerine, Yemen'e ve Irak'a gelmiş olan

[712] Ya'kût el-Hamevî'nin bu görüşü üçin bkz. Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemü'l-üdebâ'*, VI, 2414-2415
[713] Ahmed Emîn'in bu görüşü için bkz. Emîn, *Duha'l-İslâm*, II, 557
[714] İbnü'l-Bezzâz'ın bu görüşü için bknz, Abdurrezzak, *a.g.e.*, ss. 330-331
[715] Medenî, *a.g.e.*, 66

İmâm Şâfiî, bu defa Mısır'a gitmeyi arzulamış, kendi fıkıh sistemini ve görüşlerini muhtelif ülkelere yayma çabası da bunu desteklemiştir.[716]

f. İmâm Şâfiî'nin Mısır'a gitmeden önce öğrencileri vasıtasıyla Mısır'daki fukahâ arasındaki fıkhî ihtilaflara muttali' olması ve öğrencilerinin onun eliyle söz konusu bu ihtilafların son bulacağı yönündeki telkinlerinden etkilenmiş olması. Nitekim Mısır'a gitmeden önce Mısır'ın fıkhî ahvâlini sorduğu Rebî' b. Süleyman'ın el-Murâdî'nin (ö. 270/884), Mısır'da iki fıkhî fırkanın mevcudiyetini ve her ikisinin de müntesipleri olup mezhebini savunduklarını söylediğinde Şâfiî, Mısır'a gitmek istediğini ve herkesi her iki fırkanın görüşünden de vazgeçirecek bir görüş götüreceğini söylemiştir.[717]

g. Abbasi halîfesi Me'mûn'un hilâfeti döneminde Me'mûn ile Emîn arasında meydana gelen muharebede, İranlıların Araplara galebe çalmasıyla hâsıl olan İranlıların nüfûzu ve gölgesinde yaşamanın İmâm Şâfiî'ye ağır gelmesi nedeniyle Irak'tan ayrılmayı arzu etmesi. Ayrıca Me'mûn'un, Mutezilî kelâm ekolüne olan meylinin, zamanla Mu'tezile mezhebinin hâkimiyetini zorla kabul ettirme yoluna gitmesi, diğer ehl-i sünnet ulemâsı gibi İmâm Şâfiî'nin de üzerinde büyük bir baskı oluşturmuş olması.[718]

Kanaatimizce Ebû Zehre'nin ifade ettiği dönemin siyâsî şartlarını içeren son madde İmâm Şâfiî'nin Bağdat'tan ayrılmasında özellikle etkili olmuş iken, İmâm Şâfiî'nin hassaten Mısır'ı tercih etmesinde Beyhakî'nin dile getirdiği ve Medenî'nin de desteklediği sondan bir önceki görüş etkili olmuştur (f.). Bununla birlikte gidiş sebebi her ne olursa olsun; İmâm Şâfiî'nin ilk kez tecrübe edeceği Mısır coğrafyasının, istikbali için bir belirsizlik taşıdığı bizzat kendisinin şu ifadelerinden hissedilmektedir:

"İçim Mısır'a gitme şevkiyle yanar,

---

[716] Nehravî, *a.g.e.*, ss. 77-78

[717] Beyhaki, *a.g.e.*, I, 238. İfadelerine dikkat edilirse Medenî'nin bu görüşü de desteklediği gözükmektedir. (Medenî, *a.g.e.*, s. 66)

[718] Ebû Zehre, *Şâfiî*, ss. 28-29

Artık işe sarılmak ve çölleri aşmak gerek

Bilmem kazanca ve zenginliğe mi,

Yoksa mezara mı sürükler kader."[719]

İmâm Şâfiî'nin yaşadığı bu tereddüt, Mısır'a gelişiyle birlikte lehine netice verecek şekilde izâle olmuştur. Mısır'a giderek herkesi Mısır'daki mevcut iki fırkanın (Mâlikî ve Hanefî mezhebi) görüşünden de vazgeçirecek bir görüş götüreceğini söylediği Rebî'nin "*Vallahi, Mısır'a gelince bunu yaptı*."[720] şeklindeki ifadesinin de gösterdiği üzere, İmâm Şâfiî gerek te'lifleri, gerekse yetiştirdiği talebeleri ve ileride de bahsedileceği üzere, Mısır'daki diğer mezhep fukahâsı ile yaptığı fıkhî müzaralar ile görüşlerinin kısa zamanda Mısır'da yayılmasını sağlamanın yanı fıkıh ilminin Mısır'daki gelişiminde önemli bir rol oynamıştır.

B. Ulemâ ve Talebenin Mısır'a Akını

Abbâsîler, Tolunoğulları ve İhşidîler dönemlerini kapsayan süreçte Mısırlı fukahâ, İslâm ülkeleri arasındaki fıkhî hareketliliğin gelişiminde ve yayılmasında büyük bir rol oynamıştır. Bu dönemde Şam, Irak, İran, Maveraünnehir bölgesi, Mağrib ve Endülüs'ten Mısır'a gelerek, diğer ulemânın yanı sıra Mısırlı fukahâdan fıkıh alanında beslenenler, çift yönlü bir etkileşimi sağlamışlardır. İlgili dönemlerde Mısır'da Şâfiî mezhebinin zuhuru ve Mâlikî mezhebinin önde gelen fukahâsının Mısır'da oluşu, Mısır'ı ilmî bir merkez haline getirken,[721] özellikle bu dönemlerde ilim talebelerine teşvik edilen rıhleler vesilesiyle Mısır'a gelen fıkıh talebeleri ve fukahâ, Mısır'ın fıkhî hareketliliğinin gelişiminde etkili olmuş,[722] ayrıca hac farîzası için Hicaz'a gidecek ulemânın tek yol güzergahı olan Mısır'ın, Batı'daki ulemânın uğrak yeri olması da, Mısır'daki fıkhî düşünce dâiresinin genişleyerek ülkenin muhtelif iklimlerden gelen fıkhî görüşlerin daha fazla tesiri altında kalmasına sebep olmuştur.[723] Diğer yandan bu fukahâ, ülkelerine döndüklerinde, Mısır'da edindikleri

[719] Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemü'l-üdebâ'*, VI, 2414; Ebû Zehre, *Şâfiî*, s. 29
[720] Beyhaki, *a.g.e*., I, 238
[721] Ahmet Fuad el-Ehvânî, *et-Terbiyye fi'l-İslâm*, Dâru'l-maarif, Kahire, 1968, s. 39
[722] Ganâim, *a.g.e*., s. 54
[723] Ganâim, *a.g.e*., s. 54

fıkhî birikimlerini fukahâ başta olmak üzere topluma aktararak ülkelerinin fıkhî gelişimine katkı sağlamışlar ve bu durum fıkıh ilmi bağlamında Mısır'ın diğer ülkeler üzerindeki tesirini arttırmıştır.

Zikredilmesi gereken bir husus da; çift yönlü gerçekleşen bu ilmî hareketlilik nicel olarak değerlendirildiğinde, Mısır'a gelen fukahânın Mısır'dan muhtelif bölgelere giden kişilere oranla daha fazla olduğudur. Şüphesiz ilim erbâbını cezbetme noktasında Mısır'ın sahip olduğu bazı özelliklerin etkili olduğu kaçınılmazdır. Mısır'ın İslâm öncesi dönem itibariyle derin bir medeniyete sahip oluşu, İbn Zülak'ın ifadesiyle hikmet ve ilim ülkesi oluşu[724] ve İbnü'l-Kindî'nin ifadesiyle İslâmlaşmasıyla birlikte Mısır'a pek çok sahabe, fukahâ, ulemâ, zahid, yönetici sınıfı ve halîfenin yerleşmiş olması[725] bu cezbediciliğin öne çıkan unsurlarını oluşturmuştur.

1. Mısırlı Fukahânın Irak'taki Fıkhî Hareketlilikle İlişkisi

Kaynaklarda geçtiği kadarıyla bu dönemde Iraklı fukahâ ile Mısırlı fukahâ arasında güçlü bir bağın oluştuğu gözlenmektedir. Bu dönemde, Irak'tan Mısır'a doğru gerçekleşen rıhlelerle ilgili olarak kaynaklarda bazı sebeplerin üzerinde durulmaktadır. Bu bağlamda; Irak'ta bu dönemde devletin yüksek makamlı rütbelerine Türklerin hâkim oluşunun, devletin siyâsî ahvâlinde oluşturduğu za'fiyet, Irak ve civarındaki ülkelerde iktisâdî ve ictimâî bir çok probleme yol açan Karmatî hareketi[726] ve Zenc isyanının[727] söz konusu rıhlelerin gerçekleşmesini tetiklediği, diğer yandan özellikle Abbâsî hilâfetinden bağımsız bir görüntü arzeden

[724] İbn Zülâk, *a.g.e*., s. 15
[725] Ömer b. Muhammed b. Yûsuf, *Fezâ'ilü Mısri'l-mahrûse*, thk. Ali Muhammed Ömer, el-Hey'etü'l-Mısriyyetü'l-âmme li'l-kitâb, Kahire, ts., ss. 20-26
[726] Karmatî hareketi, İsmâilî mezhep içerisinde 3./9. asrın ortalarından itibaren ortaya çıkmış siyâsî bir harekettir. İsmâilî davetin başında bulunan Ubeydullah el-Mehdî'nin, 286/899 yılında yaptığı köklü değişikliklerin Hamdan b. Karmat ve taraftarlarınca kabul edilmemesi neticesinde Irak'taki davet, Karmatîlik adıyla bağımsız bir harekete dönüşmüş ve İsmâilîlik; Fatımîler ve Karmatîler olmak üzere iki ana kola ayrılmıştır. Karmatî İsmâilîliği'nin kendisine dayandığı ilk İsmâilî fikirler Maniheizm, Sâbiîlik ve Deysâniyye gibi akımların fikirlerinin İslâm düşüncesiyle harmanlanması sonucu teşekkül etmiştir. Ayrıntılı bilgi için bkz. Ali Avcu, "Karmatîler: Ortaya Çıkışları, Fikirleri, Edebiyatı ve İslâm Düşüncesine Katkıları", *Din Bilimleri Akademik Araştırma Dergisi*, c. 10, sy. 3, 2010, s. 199
[727] Zenc isyanı 3./9. asırda zenciler adına Sevâd (bataklık) bölgeden ortaya çıkan sosyal bir harekettir. Bu isyanla dinî argümalar da kullanarak toplumun zenci tabakasının ahvâlinin iyileştirilmesi amaçlanmıştır. Ayrıntılı bilgi için bkz. Faysal es-Sâmir, *Sevratü'z-zenc*, 2. bs., Dâru'l-medî, Dımaşk, 2000, ss. 68, 83

Tolunoğulları dönemi Mısır'ında emniyet ve iktisâdî refahın mevcudiyeti, fukahâ başta olmak üzere ulemâyı Mısır'a gelerek ülkeye yerleşme hususunda cezbettiği gibi hususlar üzerinde durulmaktadır.[728]

Bu dönemde Irak'tan Mısır'a gelen isimler arasında en önde geleni şüphesiz İbn Ebî İmran'(ö. 280/893)[729]dır. Ahmed b. Tolun'un haraçtan sorumlu memuru Ebî Eyyûb b. Şücâ'nın eşliğinde 259/872'de Mısır'a gelen İbn Ebî İmrân ülkeye yerleşerek Hanefî fıkhının Mısır'da yayılması için vefâtına kadar eğitim faaliyetlerine yoğunlaşmış, Tahâvî başta olmak üzere Mısır'da Hanefî fıkhında seçkin isimler yetiştirmiştir. Yaşadığı dönemde Hanefî fıkhının riyâsetini üstlenmiş, kendisinden sonra öğrencisi Tahâvî bu görevi devam ettirmiştir.[730] Bazı kaynaklarda[731] İbn Ebî İmrân'a Mısır'da kadılık görevi tevdî edildiği zikredilse de, Mısır'ın kadılarıyla ilgili eserlerde[732] böyle bir bilginin mevcut olmadığını da ifade etmek gerekir.

Mısır'a gelen Bağdatlılar arasında bulunan Ebû Bekr ed-Dâmegânî,[733] hassaten hadis tahammülü için Irak'ın muhtelif şehirleri, Hicaz, Yemen ve Şam'a yönelik rıhlelerinin akabinde Mısır'a gelerek, uzun bir süre Tahâvî'den Hanefî fıkhına yönelik dersler almış, fıkıh ilminde liyâkat sahibi olmasının ardından Bağdat'a dönerek Vâsit şehrinin kadılık vazifesini üstlenmiştir.[734]

Mısır'a Basra'dan gelenler arasında bulunan Hanefî fakihi Bekkâr b. Kuteybe ise; yukarıda zikredilen isimler gibi fıkhî tedrîsatla iştigâl etmekten ziyâde, Ahmed b. Tolun tarafından kadılık görevine tayin edilmiş ve İbn Tolun tarafından hapsedilene kadar görevini devam ettirmiştir.[735] Bekkâr'dan sonra, nâibi olarak Basra'dan başka bir isim, Muhammed b. Şâzân el-Cevherî bu göreve getirilmiş olmakla birlikte, aynı

---

[728] İmâm, *a.g.e*., s. 339
[729] Tam adı Ebû Ca'fer Ahmed b. Mûsa b. Îsâ olmakla birlikte İbn Ebî İmrân el-Bağdâdî künyesiyle meşhûr olmuştur. (Makrîzî, *Mukaffa'l-kebîr*, I, 724)
[730] Makrîzî, *Mukaffa'l-kebîr*, I, 724-725; Süyûtî, *Hüsnü'l-muhâdara*, I, 463
[731] Leknevi, *a.g.e*., 14
[732] Bkz. Kindî'nin *Vülât ve Kudât*, İbn Hacer'in *Ref'u'l-isr* ve İbn Abdülhakem'in *Fütûhu Mısr* isimli eserleri.
[733] Tam adı Ahmed b. Muhammed b. Mansûr olup, İmâm Ebû Bekr ed-Dâmeğânî olarak meşhûr olmuştur. (Takıyyüddîn et-Temîmî, *a.g.e*., II, 91)
[734] Hatîb el-Bağdâdî, *a.g.e*., VI, 275; Kureşî, *a.g.e*., I, 318; Leknevî, *a.g.e*., s. 41
[735] İbn Hallikan, *a.g.e*., I, 279; Makrîzî, *Mukaffa'l-kebîr*, II, 444

yıl (270/883) içerisinde İbn Tolun'un vefâtının akabinde Bekkâr'ın hapisten çıkarılmasıyla görev süresi nihayete ermiş, ancak vefâtına kadar Mısır'da ikâmet etmiştir.[736]

Bu dönemde Ebü'l-Kâsım el-Enmâtî (ö. 288/901) Mısır'a gelerek Şâfiî mezhebinin gelişimine büyük bir kapı aralamıştır. Mısır'da Müzenî'nin elinde fıkhî tedrîsatını tamamlayan Enmâtî, Şâfiî fıkhını ve İmâm Şâfiî'nin kitaplarını Bağdat'a ilk getiren ve bunların yayılmasına vesile olan kişidir. Aynı zamanda Bağdat'ta, Şâfiî fıkhına yönelik verdiği derslerle İbn Süreyc, Ebû Sâid el-Istahrî, Ebû Ali b. Hayrân, Mansûr et-Temîmî gibi ileride Şâfiî mezhebinde otorite olacak fukahâyı yetiştirmiştir. [737]

Bağdatlı fukahâdan Bişr b. Nasr el-Irâkî (ö. 302/915) de bu dönemde Mısır'a gelerek İbnü'l-Haddâd ve İbn Harbûye gibi fakih ve kadılara Şâfiî fıkhına dâir tedrîsatta bulunmuş ve vefâtına kadar Mısır'da kalmış bir isimdir.[738]

Kaynaklarda Mısır'a gittiği zikredilen bir başka isim de İbn Cerîr et-Taberî (ö. 310/923)[739] dir. Mısır'a üç kez giden Taberî, Mısır'da Müzenî, Rebî' b. Süleymân el-Murâdî ile Şâfiî fıkhı, İbn Abdülhakem ile Mâlikî fıkhının pek çok meselesi hakkında konuşma fırsatı bulmuş, ülkedeki ulemâ tarafından sık sık ilmî imtihana tabi tutulmuştur. Ayrıca Mısır'da Yûnus b. Abdüla'lâ es-Sadefî'den kıraat, İbn Vehb'den ise tefsir ilmine dâir dersler almıştır.[740]

Iraklı fukahâdan Mısır'a gelenlerin yanı sıra, bu dönemde bazı Mısırlı fukahânın da Irak'a giderek ülkedeki fıkhî hareketlilikte pay sahibi olduğu görülmektedir. Söz gelimi; bu noktada öncü rolü oynayan Leys b. Sa'd, 163/780

---

[736] Makrîzî, *Mukaffa'l-kebîr*, V, 715
[737] Sübkî, *a.g.e.*, II, 301
[738] Makrîzî, *el-Mukaffa'l-kebîr*, II, 436; Süyûtî, *Hüsnü'l-muhâdara*, I, 400
[739] Tam adı Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr b. Yezîd b. Kesîr b. Gâlib el-Âmülî et-Taberî'dir. H. 224' te Taberistan'ın Âmül şehrinde doğan Taberî, Irak, Şam ve Mısır'a olan ilmi yolculuklarıyla tefsir, hadis ve tarih başta olmak üzere pek çok ilimde ilmi liyâkate sahip olmasının yanı sıra, fıkıh ilminde de mutlak müctehid mertebesini hâiz olmuş, h. 310'da Bağdat'ta vefât etmiştir. (Makrîzî, *el-Mukaffa'l-kebîr*, V, 481-486; Şîrâzî, *a.g.e*., s. 93; İbn 'Imâd, *a.g.e.*, IV, 53).
[740] Muhammed Muhammed Osmân Yûsuf, *İbn Cerîr et-Taberî fî Mısr şüyûhuhu ve telâmîzühu*, Mektebetü'âdâb, Kahire, 1991, s. 23; Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemü'l-üdebâ'* VI, 2448-2449; Derdûr, *a.g.e.*, I, 567

yılında Irak'a gitmiş ve oranın fakih ve muhaddisi Hüşeym el-Vâsitî'den[741] hadis rivâyetinde bulunmuş ve istinsah için bazı kitaplarını talep etmiştir.[742]

2. Mısırlı Fukahânın Şam ve Fırat Bölgesindeki Fıkhî Hareketlilikle İlişkisi

Emevîler döneminde hilâfetin merkezi ve Mısır'ın da kendisine bağlı olduğu Şam, Abbâsîler dönemiyle birlikte bu özelliğini yitirerek Mısır ile birlikte devletin yeni hilâfet merkezi Bağdat'a bağlı hale gelmiştir. Tolunoğulları döneminde Mısır'ın Ahmed b. Tolun'un eliyle Abbâsî otoritesinden mücerred, bağımsız bir devlet oluşunun ardından, Şam'ın ele geçirilerek Mısır'a bağlı bir şehir haline gelmesiyle birlikte Mısır ve Şam arasındaki irtibat güçlenmiş, söz konusu irtibat İhşidîler döneminde de devam etmiştir.[743] Mısır ile Şam arasındaki irtibatın kültürel ilişkilere olan etkisi neticesinde, Tolunoğulları ve İhşidîler dönemlerinde Şam'dan Mısır'a doğru gerçekleşen rıhlelerin çoğaldığı gözlenmekle birlikte, rıhlelerde özellikle muhaddis ve mutasavvıfların etkin oldukları görülmekte,[744] fukahâya ilişkin olarak kaynaklarda Mısır'a gelen fukahâ sayısıyla ilgili tespit edebildiğimiz kadarıyla oldukça mahdud sayıda kişiler üzerinde durulmaktadır. Bunda, zannımızca, ilgili zaman diliminde, özellikle Şâfiî mezhebi yaygınlaşana kadar Şam'da, Mısır'da hiç tanınmayan Evzâî mezhebinin yaygın oluşunun etkili olması muhtemeldir. Bununla birlikte, Şam'dan gelen sayılı fukahânın icrâ ettikleri görevin ehemmiyeti açısından ülkelerindeki fıkhın gelişiminde önemli bir rol üstlendikleri görülmektedir. Söz gelimi; Ebû Zür'a ed-Dımeşkî 284/897 yılında Şam'dan Mısır'a gelerek ülkeye yerleşmiş ve Ahmed b. Tolun'un oğlu Humâraveyh'in kendisine tevdî ettiği, sekiz yıl süren kadılık görevinden azledilmesinin ardından Şam'da görevine devam ederek o zamana kadar Evzâî mezhebi kadılarının hüküm verdiği Şam'a ilk kez Şâfiî fıkhını

---

[741] Tam adı Ebû Muâviye b. Ebî Hâzim Hüşeym b. Beşîr b. el-Kâsım b. Dînâr es-Sülemî'dir. Basra'lı olan Hüşeym b. Beşîr, kaynaklarda sika ve hafız muhaddisler arasında zikredilmektedir. H. 183'de vefât etmiştir. (İbn Hacer, *Tehzîbü't-Tehzîb*, IV, 280-282)

[742] Hatîb el-Bağdâdî, *a.g.e.*, XI, 156; Zehebî, *Siyerü a'lâmi'n-nübelâ*, VIII, 145

[743] Rıdvân, *a.g.e.*, s. 96; Muhammed Ahmed Züyûd, *el-Alâkât beyne'ş-Şâm ve Mısr fi'l-'ahdeyni't-Tûlûnî ve'l-İhşîdî*, Dâru Hassân, yy., 1989, s. 22

[744] Ayrıntılı bilgi için bkz. İbrâhîm, *a.g.e.*, ss. 381-388

taşımış ve bölgede mezhebin yayılmasında etkili olmuş, kendisinden sonra da kadılık vazifesi Şâfiî mezhebine göre devam etmiştir.[745]

Şâfiî mezhebinin fukahâsından olan Ebû Ali el-Hasâirî (ö. 338/949),[746] bu dönemde Şam'dan Mısır'a gelerek Muhammed b. Abdullah b. Abdilhakem, Rebî' b. Süleymân el-Murâdî ve Bekkâr b. Kuteybe'den rivâyetlerde bulunmuştur.[747]

Kaynaklarda 338/949 yılında Mısır'a geldiği zikredilen bir diğer isim de, el-Cezîraü'l-Fırâtiyye[748] olarak bilinen bölgenin içinde yer alan Diyarbakır'ın Harran ilçesinden Mısır'a gelmiş olan İbn Ebî el-Asbağ' (ö. 339/950)[749]dır. Câmiu'l-atîk'in imamı olan Harrânî, Mâlikî fıkhında liyâkat sahibi bir isim olarak, İbnü'l-Kâsım'ın *Esediyye*'sini Rûh b. el-Ferec'den rivâyet etmiş ve vefâtına kadar Mısır'da ikâmet etmiştir.[750]

3. Mısırlı Fukahânın İran'daki Fıkhî Hareketlilikle İlişkisi

Bu dönemde Mısır'a gelerek fukahâdan fıkhî tedrîsatta bulunan bir diğer grup ise İranlılardır. İranlılar Mısır'ın fethine iştirak ederek sonrasında kendilerine tahsis edilen bölgeye yerleşmiş, Mısır'da neş'et eden İslâmî ilimlerde liyâkat sahibi olduktan sonra Mısır'ın ilmî hareketliliğinde baştan beri pay sahibi olmuşlardır.[751] İranlılar arasında ülkeye fetih vesilesiyle gelenlerin yanı sıra, bizzat ilim tahsili için gelen grupların da Mısır'daki ilmî gelişimde pay sahibi olduklarını ifade etmek gerekir.

Bu bağlamda Mısır'a gelen ilk İranlılardan olan fakih ve muhaddis Ahmed b. Nasr en-Nîsâbûrî (ö. 245/859), Şam ve Irak'ın yanı sıra Mısır'a yönelik

---

[745] Süyûtî, *Hüsnü'l-muhâdara*, I, 399; İbn 'Imâd, *a.g.e*., IV, 13; Kindî, *a.g.e*., 480; İbn Hacer, *Ref'u'l-isr 'an kudâti Mısr*, ss. 387

[746] Tam adı Ebû Ali Hasen b. Habîb b. Abdilmelik b. Habîb'dir. (Makrîzî, *Mukaffa'l-kebîr*, III, 353)

[747] Makrîzî, *Mukaffa'l-kebîr*, III, 354; Sübkî, *a.g.e.*, III, 256

[748] Fırat ve Dicle nehirleri arasında bulunan, Irak'ın kuzeybatısı, Suriyenin kuzeyinde yer alan bölgedir. Abdülhakîm el-Ka'bî, *el-Cezîretü'l-Furâtiyye ve diyâruha'l-'arabiyye*, Dâru Safahât, Dımaşk, 2009, s. 30-33

[749] Tam adı Ebû Bekr Muhammed b. Ahmed b. Abdilazîz b. Münîr el-Harrânî'dir. H. 263'de Harran'da doğan el-Harrânî, fakih ve muhaddis kimliğiyle meşhûr olmuştur. (Makrîzî, *Mukaffa'l-kebîr*, V, 208)

[750] Makrîzî, *Mukaffa'l-kebîr*, V, 208; Süyûtî, *Hüsnü'l-muhâdara*, I, 488

[751] İbrâhim, *a.g.e.*, s. 396

gerçekleştirdiği çok sayıdaki ziyaretleri esnasında, Mâlikî fukahâ Abdullah b. Abdilhakem ve Asbağ b. el-Ferec'den rivâyetlerde bulunmuştur.[752]

Bir diğer isim Ebû İshak en-Nîsâbûrî (ö. 299/911)[753] de Muhammed b. Abdillah b. Abdilhakem'den Mâlikî fıkhını öğrenmiş ve hocasının isteği üzerine Horasan'a döndüğünde, vefâtına kadar ülkesinde Mâlikî fıkhına yönelik dersler vermiştir. Zikredildiğine göre kendisinden sonra Horasan'da Mâlikî fıkhına yönelik ders veren kimse olmamıştır.[754]

Bu dönemde Mısır'a gelen bazı isimler Mâlikî medresesinin yanı sıra Şâfiî medresesinden de istifade etmişler, dolayısıyla; Şâfiî mezhebinin fıkhını öğrenen bu kişiler ülkelerine döndüklerinde Şâfiî mezhebinin temelinin atılmasında önemli bir rol oynamışlardır.[755] Söz gelimi bu kişilerden birisi olan Ebû Muhammed en-Nîsâbûrî (ö. 292/905),[756] Şâfiî fakihi Müzenî'den aldığı fıkhî tedrîsat sonrasında İran'a dönerek Şâfiî fıkhına yönelik dersler vermiştir.[757] Daha ziyâde hadisçi kimliği ile tanınmakla birlikte fıkıh ilminde de liyâkat sahib olan iki isim; Merv'in müftüsü Abdan b. Muhammed b. Îsâ el-Mervezî (ö. 293/906)[758] ile Muhammed b. Nasr el-Mervezî (ö. 294/907)[759] İran'da Şâfiî mezhebinin gelişimine katkı sağlayan isimler arasına girmiş, ayrıca Isfahan'dan Mısır'a gelerek kazandığı fıkhî liyâkatin ardından, İran'a dönerek fetvâ işleriyle meşgul olan ve fıkıh kitapları te'lif eden Muhammed b.

---

[752] Makrîzî, *Mukaffa'l-kebîr,* I, 726-727

[753] Tam adı Ebû İshâk İbrâhîm b. Mahmûd b. Hamza en-Nîsâbûrî olup, el-Kattân el-Mâlikî nisbesiyle meşhûr olmuştur. (Sem'ânî, *a.g.e.,* V, 178)

[754] Sem'ânî, *a.g.e.,* V, 178

[755] Nadir Muhammed İsmâîl Muhammed, *Devru'l-ulemâi'l-müslimîn fî Merv fî hıdmeti'l-hadârati'l-İslâmiyye münzü muhtasıfi'l-karni's-sâlis hattâ nihâyeti'l-karni'r-râbi'*, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Câmiatü'l-Kahira, Külliyetü'l-âdâb, 1427/2006, s. 147

[756] Tam adı Ebû Muhammed Ca'fer b. Ahmed b. Abdiarrahmân en-Nîsâbûrî eş-Şâmâtî'dir. Bkz. Zehebî, *Târihu'l-İslâm,* VI, 922

[757] İmâm, *a.g.e.,* s. 342

[758] Muhammed, *a.g.e.,* s. 147

[759] Tam adı Muhammed b. Nasr el-Mervezî'dir. Mervezî ismi, Merv şehrine nispetle kullanılmaktadır. Bağdat'ta doğan ve Nişabur'da yetişen Mervezî; Horasan, Bağdat, Basra, Kûfe, Medine ve Şam'daki ilmî tahsillerinin yanı sıra Mısır'a giderek, İmâm Şâfiî'nin talebeleri Yûnus es-Sadefî, Müzenî, Rebî' el-Murâdî'den fıkhî tedrîsatta bulunmuştur. Kaynaklarda Horasan fukahâsı arasında zikredilmektedir. Fıkıh ilminin yanı sıra hadis ilminde de temayüz etmiş bir isimdir. (İbn 'Imâd, *a.g.e.,* III, 398-399; Zehebî, *Siyerü a'lâmi'n-nübelâ,* XIV, 33-40; Şîrâzî, *a.g.e.,* s. 106-107)

Âsım b. Yahyâ el-Isbahânî (ö. 299/912)[760] de bu dönemde Mısır'daki Şâfiî fukahânın fıkhını İran'a taşıyan isimlerden olmuştur.

Yukarıda zikredilen kişiler Şâfiî fıkhının Mısır'dan İran'a intikâlinde bir pay sahibi oldukları gibi yarım asır sonrasına gelindiğinde; Ebû Bekr el-Hasîbî'yi (ö. 347/958)[761] Şâfiî mezhebinde öne çıkan bir fakih olarak, İhşidîler döneminin sonlarında Isfahan'dan Mısır'a gelerek kadılık görevinin yanı sıra fıkhî tedrîsat ve mezâlim işlerini üstlenen bir isim olarak görmekteyiz.[762]

Ayrıca bu dönemde Mısır'a gelen bazı Şâfiî fukahânın fıkhî tedrîs faaliyetleriyle de mezhebin ülkedeki gelişimine katkıda bulunduklarını görmekteyiz. Bu isimlerin en önde geleni olan Ebû İshak el-Mervezî,[763] hayatının sonuna doğru Kahire'ye yerleşerek İmam Şâfiî'nin ders verdiği yerde müderrislik yapmıştır. 340/951 tarihinde Kahire'de vefât etmiş ve İmam Şâfiî'nin kabrinin yakınına defnedilmiştir.[764]

Kaynaklardaki bilgiler, rıhleler vesilesiyle İran'dan Mısır'a gelenlerin bir kısmının Mâlikî ve Şâfiî fıkhında mütehassıslaştığı gibi, bazı isimlerin de Hanefî fıkhında uzmanlaştığını göstermektedir. Söz gelimi; Ebû Bekr ed-Dâmegânî, Mısır'a geldiğinde Ebû Ca'fer Tahâvî'den Hanefî fıkhını öğrendiği gibi, ardından Bağdat'a giderek Ebü'l-Hasen el-Kerhî (ö. 340/952)[765] ile fıkhî müktesebâtını zenginleştirmiş,

---

[760] İsnevî, *a.g.e*., I, 200; İmâm, *a.g.e.,* s. 342

[761] Tam adı Abdullâh b. Muhammed b. el-Hasîb b. es-Sakr b. Habîb el-Isbahânî'dir. Isfahan doğumlu olan Hasîbî Şâfiî fıkhında uzmanlaşmış, Dâvud b. Ali ve Taberî'ye redddiye amacıyla eserler kaleme almıştır. Şam, Remle ve Taberiyye kadılığının ardından Mısır'da bu görevi üstlenmiştir. Kendisine ait bir münâzara meclisi olup, buna kendisini destekleyen ve muhâliflerden oluşan fukahâ iştirak etmekteydi. (İbn Hacer, *Ref'u'l-isr 'an kudâti Mısr,* ss. 196-197; Kindî, *a.g.e.,* ss. 576-577)

[762] İbn Hacer, *Ref'u'l-isr 'an kudâti Mısr*, s. 198

[763] Tam adı Ebû İshak İbrâhîm b. Ahmed b. İshak el-Mervezî'dir. Fıkhî tedrîsatını Abdân el-Mervezî, el-Istahrî ve Bağdat'ta İbn Süreyc'in elinde tamamlayan Mervezî, Bağdat'ta hocası İbn Süreyc'in ardından Şâfiî mezhebinin riyâsetini üstlenmiştir. Bağdat'ta kaldığı uzun süre zarfında fetvâ işleriyle meşgul olmuş ve verdiği fıkıh dersleriyle İbn Ebî Hureyre, Ebû Zeyd el-Mervezî, Muhammed b. Ali el-Mâsercisî gibi ileride Şâfiî fıkhının önde gelen ve Irak'ta Şâfiî fıkhının yayılmasında büyük payı olan pek çok fakihi yetiştirmiştir. Sekiz ciltlik *Şerhu Muhtasari'l-Müzenî, Kitâbü't-Tavassut beyne'ş Şâfiî ve'l-Müzenî* ve fıkıh usûlüne dâir bazı eserleri mevcuttur. (İbn Kâdî Şühbe, *a.g.e.,* I, 70-71; İbn Hallikân, *a.g.e.,* I, 27)

[764] İbn Kâdî Şühbe, *a.g.e*., I, 71; İbn Hallikân, *a.g.e.,* I, 27

[765] Tam adı Ebü'l-Hüseyn Ubeydullah b. el-Hüseyn (Hasen) b. Dellâl el-Kerhî'dir. Hanefî mezhebinin önde gelen fukahâsından olan Kerhî, Bağdat'ta yaşamış ve Ebî Hâzim ile Ebî Saîd el-Berdaî'den sonra mezhebin riyâseti kendisine intikâl ederek mezhebin eğitim faaliyetlerini vefâtına yakın bir zamana kadar sürdürmüştür. H. 309'da vefât etmiştir. (Takıyyüddîn et-Temîmî, *a.g.e.,* IV, 420-421)

uzun süre Bağdat'ta kalarak Tahâvî'den rivâyetlerde bulunmuş ve fetvâ işleriyle meşgul olmuştur.[766] Ebû Saîd en-Nîsâbûrî[767] (309/921) de bu dönemde Mısır'a gelerek Tahâvî'den ders alanlar arasında olup, ardından Bağdat'a dönerek Hanefî mezhebinin fıkhına dâir dersler vermiş ve ayrıca İmam Şâfiî'ye reddiye olarak bir kitap te'lifinde bulunmuştur.[768]

4. Mısırlı Fukahânın Mâveraünnehir'deki Fıkhî Hareketlilikle İlişkisi

Hulefâ-i Râşidîn döneminin sonlarında fethedilen ve Emevîler döneminde fethi tamamlanan Mâveraünnehir[769] bölgesinin[770] 3./9. yy itibariyle hadis ve fıkıh başta olmak üzere İslâmî ilimlerde öne çıkmasıyla birlikte, bu bölgenin Mısır'daki hadis ve fıkıh medreseleriyle olan ilmî irtibatı artmıştır.[771] Bu dönemde Mısır'a gelenler arasında kaynaklarda zikredilenler arasında Bûşencî (ö. 291/904),[772] Mısır'da Mâlikî fukahânın önde gelenlerinden aldığı fıkhî tedrîsat sonrasında ülkesine dönerek fıkhî tedrîsat, te'lif ve münâzaralar ile meşgul olmuştur.[773]

İran'lı fukahâdan Ebû Ahmed el-İstirâbâzî (ö. 362/972)[774] bu dönemde Mısır'a gelerek Mansûr b. İsmâil'den Şâfiî fıkhını öğrenmiş,[775] ayrıca Ebü'l-Kâsım ed-Dâvûdî (ö. 375/990)[776] de bu dönemde Mısır'a gelerek Tahâvî gibi Mısırlı Hanefî fukahâdan dersler almıştır.[777] Maveraünnehir'e döndüğünde Zâhiri fıkhının otorite

---

[766] Takıyyüddîn et-Temîmî, *a.g.e.*, II, 91
[767] Tam adı Ebû Saîd Abdurrahmân b. el-Huseyn b. Hâlid en-Nîsâbûrî el-Hanefî'dir. (Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, VII, 145)
[768] Zehebî, *Siyerü a'lâmi'n-nübelâ*, XIV, 284-285; a.m.l.f. *Târîhu'l-İslâm*, VII, 145
[769] Ceyhun nehrinin kuzey ve doğusunda kalan bölgeye İslâm tarihçi ve coğrafyacıları tarafından verilen isimdir. Osman Gazi Özgüdenli, "Mâveraünnehir", *DİA*, XVIII, 177
[770] Fethi hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Mahmût Şît, Hattâb, *Kâdetü'l-fethi'l-İslâmî fî bilâdi Mâveraünnehir*, Dâru İbn Hazm, Beyrut, 1418/1998, ss. 78- 461
[771] İmâm, *a.g.e.*, s. 344
[772]Tam adı Muhammed b. İbrahim b. Saîd b. Abdirrahmân b. Mûsa el-Abdî el-Bûşencî'dir. (Zehebî, Siyerü a'lâmi'n-nübelâ, XIII, 581)
[773] Zehebî, *Siyerü a'lâmi'n-nübelâ*, XIII, 581-589
[774] Tam adı Ebû Ahmed Amr b. Ahmed b. Muhammed b. el-Hasen el-İstirâbâzî'dir. Cürcân ile Sâriye arasındaki Taberistan (şimdiki Mazenderan, Gülistan ve Gilan şehirlerini içine alan) bölgesinde yer alan İstirâbâz'a nisbetle İstirâbâzî diye anılmaktadır. (Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemü'l-büldân*, I, 175)
[775] Sübkî, *a.g.e.*, III, 468-469
[776] Tam adı Ebü'l-Kâsım Ubeydullah b. Ali b. Ubeydullah b. Dâvûd el-Mısrî olup Zâhiriyye mezhebine mensuptur. (Safedî, Ebü's-Safâ Salâhuddîn Halîl b. İzziddîn Aybeg b. Abdillâh es-Safedî (ö. 764/1363), *el-Vâfî bi'l-vefeyât*, thk. Ahmed Arnavûd, Türkî Mustafa, Dâru İhyâi't-türâsi'l-arabî, Beyrut, 1420/2000, XIX, 257; Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, VIII, 416)
[777] Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, VIII, 416

kişisi olarak Tûs ve Tirmiz şehirlerinin kadılık görevini üstlenmiş, Buhara'da vefât etmiştir.[778]

5. Mısırlı Fukahânın Mağrib'deki Fıkhî Hareketlilikle İlişkisi

Mısır ile aralarındaki ilmî irtibat ve fıkhî tesir açısından değerlendirildiğinde; Mağrib ile Endülüs'ün bu dönemde diğer ülke ve bölgelere kıyasla Mısır'ın en fazla etkisi altında kaldığı bölge olduğu söylenebilir. Bu dönemde Esed b. Furat, Mısır'a geldiği sırada, İmâm Mâlik'in görüşünü öğrenmek gayesiyle İbnü'l-Kâsım'a yönelttiği fıkhî meselelerin cevaplarını cem' ederek *Esediyye* olarak tesmiye edilen eserini neşretmiş, Kayrevan'a döndüğünde gerek Esed b. Furat ve gerekse eseri *Esediyye* büyük bir itibar görerek Mâlikî fıkhına muttali' olmak amacıyla Esed ile eserini kendilerine rehber edinmişlerdir. Esed b. Furat'ın öğrencisi olan Sahnûn da, Mısır'da bulunduğu üç yıllık süre içerisinde, diğer hocalarının yanı sıra İbnü'l-Kâsım'la olan tedrîsatı neticesinde iktisab ettiği fıkhî liyâkatle, Mâlikî fıkhını ülkesi Tunus başta olmak üzere Mağrib ülkelerinde yayan ilk kişi olma payesini kazanmıştır.[779]

Mısır'daki fıkhî gelişimin Mağrib'e intikâlinde büyük role sahip olan bu iki fakihin yanı sıra, Mağribli fukahâdan Yahyâ b. Ömer el-Endelûsî (ö. 289/902)[780] ve Ebü'l-Fazl el-Mümsî (ö. 317/929)[781] kaynaklarda fıkhî tedrîsat amacıyla Mısır'a gittiklerini tespit ettiğimiz Mağribli fukahâ arasında bulunmaktadır.

Mağribli fukahânın yanı sıra Endülüs'ten gelenler de Mısır'da edindikleri fıkhî liyâkat ile ülkelerine dönerek fıkıh mezheplerinin Endülüs'te yaygınlaşmasına hizmet etmişlerdir. Bu şekilde Endülüs'te yayılan Mâlikî, Şâfiî ve Leys b. Sa'd mezhebi arasında, hassaten Mâlikî mezhebi öne çıkarak geniş bir alanda yayılma

---

[778] Zehebî,*Târîhu'l-İslâm*, VIII, 416
[779] Muvaffakuddîn b. Osman, *a.g.e.*, ss. 434-435
[780] Tam adı Yahya b. Ömer b. Yûsuf b. Âmir el-Kindî'dir. Aslen Endülüs'lü olmakla birlikte Kayrevan'da yaşadığı için Mağribli fukahâ arasında zikredilmektedir. Mısır'da Mâlikî fukahâdan ders almıştır. (Kâdî İyâz, *a.g.e.*, IV, 357)
[781] Tam adı Abbâs b. Îsâ b. Muhammed b Îsâ el-Âbbâs'tır. Mağrib'deki Mümse köyüne nispetle (Sem'ânî, *a.g.e*, V, 384) Mümsî olarak anılmaktadır. Mâlikî mezhebi fukahâsından olup, münâzarada maharet sahibiydi. Mısırlılar kendisinden övgüyle bahsetmişlerdir. Ayrıntılı bilgi için bkz. İbn Ferhûn, *a.g.e.*, I, 129

fırsatını yakalamış, Şâfiî mezhebi ise Mâlikî fukahâ ile bazı devlet adamlarının muârazası nedeniyle yayılma imkânına erişememiştir.[782]

6. Mısırlı Fukahânın Hicaz ve Yemen'deki Fıkhî Hareketlilikle İlişkisi

Bu döneme ilişkin kaynaklardaki rıhlelerle ilgili bilgiler değerlendirildiğinde; Hicaz ile Mısır arasında, Mısır ile diğer ülkelerden farklı bir irtibatın söz konusu olduğu görülmektedir. Evvela, Mısır'da neşet eden ilk fıkhî mezhep olan Mâlikîliğin Hicaz kaynaklı olduğunu, dolayısıyla fıkhî gelişim bağlamında ele alınan süreçte, Mısır'ın Hicaz'dan etkilendiğini hatırlatmak gerekir. Özellikle Mısır'daki Mâlikî fukahânın ilk tabakalarının hal tercemeleri göz önünde bulundurulursa; daha ziyâde diğer bölgelerden Mısır'a doğru vuku bulan rıhlelerin, Hicaz açısından değerlendirildiğinde Mısır'dan Hicaz'a doğru gerçekleşmiş olduğu görülmektedir. Söz gelimi; ilim tahsili için Medine'ye giden Osman b. el-Hakem, orada İmâm Mâlik'in fıkhî birikimini iktisab etmiş şekilde Mısır'a dönerek Abdürrahîm b. Hâlid b. Yezid ile birlikte Mısır'da İmâm Mâlik'în meşhûr fıkhî görüşlerini ilk nakleden kişi olmuştur. Mâlikî fıkıh medresesinin teknik manada Mısır'da tekevvününde kilit rol üstlenen İbnü'l-Kâsım ile İbn Vehb Medine'ye giderek, Mâlikî fıkhını bizzat İmâm Mâlik'ten öğrenmişlerdir. Sonraki Mâlikî fukahâ silsilesinden de fıkıh ilmi tedrîsatı amacıyla Hicaz'a gidenler olmuştur.

C. Fıkhî Yazışmalar ve Münâzaralar

Kaynaklarda bu döneme ilişkin zikredilen fıkhî yazışmalar incelendiğinde; bunların fukahâ ya da kadıların karşılaştığı fıkhî problemlerin çözümü, fukahânın birbirlerinden olan talepleri veya birbirlerine muârız oldukları mevzularda bir anlamda muhataba reddiye ve nasihat amacıyla yapıldığı görülmektedir.

Tabakat kitaplarında bu döneme ilişkin zikredilen fıkhî yazışmalar arasında şüphesiz en meşhûr olanı, İmâm Mâlik ile Leys b. Sa'd arasındaki yazışmadır. Mektupların muhtevâsına bakılınca, ilk mektubun İmâm Mâlik tarafından Leys b.

[782] Hallâg, *a.g.e.*, s. 309

Sa‘d’a gönderildiği, ve Leys’in de buna cevaben bir mektup yolladığı anlaşılmaktadır.

Yazışmaların muhtevâsıyla ilgili muhtasar bir değerlendirme yapmak gerekirse; İmâm Mâlik, Leys b. Sa‘d’a gönderdiği mektupta,[783] ilk olarak Leys’in Mısır’da, Medinelilerin ameline muhâlif fetvâlar verdiğini işittiğini ifade etmiştir Ardından Mısırlıların nezdinde büyük bir itibarı olduğuna ve söylediklerinin bu noktada çok önem arzettiğini zikretmiş, dolayısıyla fetvâ hususunda kendisini tehlikeye atacak şeylerden uzak durup, kurtuluşa götüreceği umulan şeylere bağlı kalması noktasında Leys’e nasihatte bulunmuştur. Söz konusu kurtuluşun, Medinelilerin ameline mutâbık kalmakla gerçekleşeceği anlaşılan mektubun devamında İmâm Mâlik, insanların Medinelilerin ameline tâbi olduklarını ve bunun gerekçelerini sıralamaktadır. Buna göre; hicret Medine’ye yapılmış, Kur’an orada nâzil olmuş, helal-haram orada bildirilmiş, Hz. Peygamber onların arasında bulunmuş ve onlar Hz. Peygamber’in anlattıklarına tâbi olmuşlardır. Medine’de mevcut olan ve ona göre amel edilen bir hususun hilâfına hareket edilmesini hiç kimse için uygun görmediğini ifade eden İmâm Mâlik, diğer şehirlerin insanlarının ilgili hususta kaynak olamayacaklarını belirtmiş ve son olarak yazdıklarının nasihat olarak addedilmesini istemiştir.

Leys b. Sa ‘d’ın, İmâm Mâlik’e gönderdiği mektupta[784] ise Leys öncelikle İmâm Mâlik’in Medine ve Medineliler, Kur’an’ın Medineliler arasında nâzil oluşu, onların Hz. Peygamber’in sohbet halkasından oluşları ve onun takdim ettiği sünnet ile fıkıhtan istifade etmiş olmaları sebebiyle diğer insanların onların görüşlerine tâbi oldukları görüşüne işaret etmekle söze başlamaktadır. Ardından, birçok sahabenin Medine dışında diğer şehirlere giderek ordular teşkil ettiklerini, insanların onların etrafında toplandıklarını, bu sahâbîlerin, onlar arasında Kur’an ve sünnetle hüküm verdiklerini ve hükmü nass ile beyan edilmeyen konularda da ictihad ettiklerini ifade etmiştir. Bununla birlikte ashabın hükme bağladığı bir mevzuda Mısır’da, Irak’ta ve Şam’da, Ebûbekir, Ömer ve Osman dönemlerinde o hüküm üzerine kalmışlar ise Müslüman orduları için seleflerinin emretmediği bir işi ortaya atmalarının caiz

[783] Kâdî İyaz, *a.g.e.*, I, 41-43; Fesevî, *a.g.e.*, I, 695-697
[784] Fesevî, *a.g.e.*, I, 687-695

olmadığını, ancak ashabın daha sonraları birçok konuda ihtilaf ettiklerini beyan etmiştir. Akabinde Leys b. Sa‘d, ashab arasında meydana gelen birçok ihtilafa işaret ettikten sonra, bazı fıkhî meseleleri ileri sürerek söylediklerini desteklemiştir.

Konuyla ilgili zikredilen meşhûr yazışmalar arasında İbnü'l-Kasım'ın, Mağrib'deki öğrencisi Esed b. Furat'a gönderdiği mektup da yer almaktadır. Her ne kadar bu yazışmanın muhtevasında, fıkhî bir meselenin çözümüne yönelik bir ma‘lûmât yer almasa da, konumuz bağlamında değerlendirilmesi mümkündür. Esed b. Furat Mısır'a geldiği sırada, İmâm Mâlik'in görüşünü öğrenmek gayesiyle İbnü'l-Kâsım'a yönelttiği fıkhî meselelerin cevaplarını cem‘ ederek *Esediyye* olarak tesmiye edilen eserini neşretmiştir. Kayrevan'a döndüğünde gerek Esed b. Furat ve gerekse eseri *Esediyye* büyük bir itibar görmüş, halk Mâlikî fıkhına muttali‘ olmak amacıyla Esed ile eserini kendilerine rehber edinmişlerdir. Bununla birlikte bazı Mâlikîler eserde zannî sîgalara dayanılmasını ve seleften gelen rivâyetlerin terk edilmesini eleştirmişlerdir. Bu durumun farkında olan devrin diğer fakihi ve Esed b. Furat'ın öğrencisi olan Sahnûn, eserin bir nüshasını edinerek Mısır'a gitmiş ve İbnü'l-Kâsım ile ilgili meseleleri bir kez daha mütâlâ etmiştir. Böylece bazı meseleleri tashih etmek, bazılarını hazfetmek veya üzerine ilave yapmak suretiyle Sahnun bu eseri yeniden kaleme almıştır. *Müdevvene* adının taşıyan bu eser, Esed b. Furat'ın *Esediyye*'sinin yerine, mezhebin ana kaynaklarından biri olmuştur. İşte iki eser arasındaki söz konusu değişikliği ifade etmek amacıyla, İbnü'l-Kâsım Esed b. Furat'a gönderdiği mektupta, "Kitabının Sahnun'un kitabına teâruz teşkil ettiğini ve kendisine rivâyette bulunduğu pek çok meseledeki görüşünden vazgeçtiğini" ifade etmiş ve yeni nüshayı esas alarak eserini tashih etmesini talep etmiştir. Esed, her ne kadar hocasının isteği doğrultusunda eserine yönelik bir tashihte bulunmamış, halk ise Sahnûn rivâyetiyle *Müdevvene*'yi esas alarak *Esediyye*'yi bırakmıştır.[785]

Fıkhî problemlerin çözümünü ihtivâ eden yazışmalarla ilgili olarak ise Abbâsî döneminin kadılarından Mufazzal b. Fezâle (ö. 180/796) ile İmâm Mâlik arasında gerçekleşen yazışmalar örnek olarak verilebilir. Buna göre; Mufazzal b. Fezâle Hz. Peygamber'e dil uzatan Hristiyan bir Mısırlının bu durumu toplum içinde çok

[785] Kâdî İyâz, *a.g.e.*, III, s. 297-299; Şîrâzî, *a.g.e.*, s. 156

konuşulmaya başlanınca, nasıl bir muâmeleye tâbi tutulması gerektiği hakkında İmâm Mâlik'e bir mektup göndermiş, İmâm Mâlik cevaben, o kişinin katlini takdir etmiştir. Başka bir yazışmalarında ise Mufazzal, İmâm Mâlik'ten vakıf mallarına ilişkin bazı meselelerin cevabını talep etmiştir.[786] Yine, bu dönemde Abdullah b. Vehb, İbnü'l-Kâsım ve Asbağ b. el-Ferec gibi Mâlikî fukahânın, Kurtuba kadılarının gönderdikleri sorulara yönelik mektuplarıyla bölgedeki fıkhî ihtilafları neticelendirmeleri,[787] bu dönemdeki söz konusu yazışmaların halkın dinî yaşamındaki ehemmiyetini ortaya koyan vesikalardır.

Bu dönemde gerçekleşen fıkhî münâzaralara gelince; mezheplerin belli bölgelerde istikrar kazanmaya başladığı Abbâsîler dönemiyle birlikte Hicaz merkezli hadis ekolüyle Irak merkezli rey ekolü arasında mezhepsel rekabete dayalı yazılı ve şifâhî münâzaraların da arttığı, bu durumun İmâm Şâfiî'nin de mezhepsel bir aktör olarak evvela Irak'ta ve ardından Mısır'da ortaya çıkışıyla birlikte daha da şiddetlendiği görülmektedir.[788] Hakkı ortaya çıkarmak, şöhret ve makam hırsı, halîfe ile valilere yakınlaşma ve onların hoşnutluğunu kazanma amacı ya da mezhep taassubunun bir neticesi olarak yapılan bu dönemin münâzaraları,[789] Mısır açısından değerlendirilecek olursa; Emevîler dönemine kıyasla, fukahâ sayısının bir hayli yoğunluk kazandığı Abbâsîler, Tolunoğulları ve İhşidîler dönemlerindeki Mısır'da da aynı nispette çoğaldığı gözlenmektedir.

Mısır'ın söz konusu dönemlerine dâir kaynaklarda zikredilen fıkhî münâzaralara bakıldığında; bunların daha ziyâde Mısır'da Mâlikî mezhebinin ardından, Hanefî ve özellikle Şâfiî mezhebinin tanınmasıyla yoğunluk kazandığı ve Mâlikî ile Şâfiî, Hanefî ile Şâfiî mezhepleri arasında hâsıl olduğu ortaya çıkmaktadır. Bu noktada Mısır'da hâkim mezhep olan Mâlikîlerin, her ne kadar Hanefîlere de belli

---

[786] Kindî, *a.g.e*., s.382; İbn Hacer, *Ref'u'l-isr 'an kudâti Mısr*, ss. 439-440; Kâdî İyâz, Ebü'l-Fazl İyaz b. Mûsa b. İyâz el-Yahsûbî (ö. 544/1149), *Tertîbü'l-medârik ve takrîbü'l-mesâlik li-ma'rifeti a'lâmi mezhebi Mâlik*, 2. bs., Vizâretü'l-evkâf ve'ş-şuûni'l-İslâmiyye, yy., 1403/1983, III, 276-277; Kâdî İyâz, *a.g.e*., III, 276

[787]Muhammed b. Hasen Şerhabîlî, *Tatavvuru'l-mezhebi'l-Mâlikî fi'l-garbi'l-İslâmî hattâ nihâyeti'l-'asri'l-murâbitî*, Vizâratü'l-evkâf ve'ş-şüûni'l-İslâmiyye, yy., 1421/2000, s. 194

[788] Nehrâvî, *a.g.e*., s. 171

[789] Nehrâvî, *a.g.e*., s. 170

bir sosyal baskı uygulasa da, kendisine mezhepsel rakip olarak Şâfiî mezhebini gördüğü söylenebilir.

Bu döneme ilişkin Mısır'da gerçekleşen münâzaralardan tespit ettiklerimiz arasında, İmâm Şâfiî ile Mâlikî fakihi Muhammed b. Abdillah b. Abdilhakem arasında gerçekleşen münâzaraların yanı sıra,[790] Leys b. Sa'd'ın katibi Sâlih b. Ebî Sâlih'in yazışmalarda elçilik yapmasıyla, İmâm Şâfiî ile kendisiyle Bağdat'ta da münâzaralarda bulunduğu ve Mısır'da da Bâbü'z-zavâl[791] denilen yerde ders halkası bulunan Hanefî İbn Uleyye ile arasında geçen bazı münâzaralar zikredilebilir. [792] İmâm Şâfiî ile İbn Uleyye arasındaki bu münâzaralar neticesinde İbn Uleyye ve İsa b. Eban'ın (ö. 221/836)[793] Şâfiî'ye reddiye amacıyla bir eser kaleme almaları,[794] söz konusu bu faaliyetin fıkıh literatürüne katkısını da ortaya koymaktadır. Bunların yanı sıra, konuya ilişkin pek çok kaynakta zikredilen bir rivâyet de, İmâm Şâfiî ile Mâlikî fakihi Fityân b. Ebü's-Semh arasında Câmiu'l-atîk'te gerçekleşen münâzaralardır. Fityân İmâm Mâlik'in görüşlerine olan aşırı taassubu dolayısıyla, İmâm Şâfiî ile Mâlikî mezhebine müntesip âvâmın önünde hür kişinin satılması, imâmetin sıhhatinin şartları gibi mevzularda münâzaralar yapmıştır[795]

Dönemin Hanefî kadısı İsmâîl b. el-Yesa'nın, Ebû Hanîfe'nin görüşü doğrultusunda vâkıfları iptal etmesi kararına, sünnete ve selefin tatbîkatına aykırı olduğu gerekçesiyle tepki gösteren Leys b. Sa 'd ile İsmâîl b. el-Yesa' arasında geçen dialog da kaynaklarda zikredilenler arasındadır.[796]

Yine Müzenî'nin, *Muhtasar*'ında Ebû Hanîfe'ye reddiye amacıyla yazdığı hususları gören Bekkâr b. Kuteybe'nin, İmâm Şâfiî'nin görüşlerine muttali' olmak

---

[790] Kâdî İyâz, *a.g.e.*, IV, 161-162

[791] Bu mekânın neresi olduğu ile ilgili kaynaklarda herhangi bir ma'lûmâta rastlamamakla birlikte, Câmiu'l-atîk'in kapılarından birisi olması kuvvetle muhtemeldir. Zira bu dönemde ulemânın genellikle camii içerisinde ders halkası mevcut idi. İmâm Şâfiî'nin İbn Uleyye ile ilgili olarak "İbn Uleyye dalâlettedir, bâbü'z-zevâl kapısında oturup insanları da dalalete sürüklüyor." (Hatîb el-Bağdâdî, *a.g.e.*, VI, 513) ifadesi de muhtemelen buna işaret etmektedir.

[792] Hatîb el-Bağdâdî, *a.g.e.*, VI, 512-513; Huseyn, *a.g.e.*, s. 54

[793] Tam adı Ebû Mûsâ Îsâ b. Eân el-Sadaka'dır. Muhammed b. el-Hasen'in elinde Hanefî fıkhını öğrenmiş olan İsâ b. Ebân'a Bağdat'taki Askerülmehdî'nin ardından Basra kadılığı tevdî edilmiş, vefâtına kadar görevini sürdürmüştür. (Leknevî, *a.g.e.*, s. 151; Kureşî, *a.g.e.*, II, 679)

[794] Hatîb el-Bağdâdî, *a.g.e.*, VI, 513

[795] Kâdî İyâz, *a.g.e.*, III, 279-280

[796] Kindî, *a.g.e.*, s. 372

amacıyla, Hanefîlerden bazılarını Müzenî'ye göndererek fıkhî meseleler hakkında sorular sordurttuğu, gelen cevaplar çerçevesinde Ebû Hanîfe'yi tenkit ettiği konularda İmâm Şâfiî'ye bir reddiye yazması da,[797] her ne kadar karşılıklı bir münâkaşaya dayanmasa da bu bağlamda değerlendirilebilir.

Kaynaklardaki bazı rivâyetler fukahâ arasındaki bu nev'î münâzaraların hakkı ortaya çıkarmaktan ziyâde, makam hırsı ile yapıldığını da göstermektedir. Söz gelimi; kadı İbn Harbûye ile Şâfiî fukahâsından arkadaşı Mansûr b. İsmâîl ed-Darîr arasında geçen olay bunu göstermektedir. Rivâyete göre; kadı üç talakla boşanmış hamile bayanın nafakası meselesinde hata yapıp da Mansûr b. İsmâîl bu hatayı tashih edince bu meselenin hükmü, dönemin fukahâsı arasında tartışılmaya başlanmıştır. Bundan dolayı Mansûr, verdiği hükmü Ebû Ca'fer Tahâvî'ye teyit ettirmiş, Tahâvî de İbn Harbûye'ye giderek hükmünün yanlışlığını beyan etmişse de, İbn Harbûye, Tahavî'ye Mansûr'a böyle bir hüküm beyanında bulunmadığını söylemiştir. İbn Harbûye'nin yalanından haberdar olan Mansûr, bir gün İbn Harbûye'nin hüküm meclisine gitmesiyle taraflar orada konuyla ilgili tartışmaya girişmişler ve aralarındaki niza,' dönemin Mısır valisi Zekâ er-Rûmî'ye kadar ulaşmıştır. Mevzu ile ilgili olarak vali ile askerlerinden oluşan grup Mansûr'un tarafında yer alırken, içlerinde Rebî' b. Süleymân el-Cîzî'nin bulunduğu Mısır'ın önde gelenlerinden oluşan diğer bir grup da İbn Harbûye'yi desteklemiştir. Muhtemelen konuyla ilgili öfkesinden dolayı Rebî', kadıya gelerek Mansûr'un vali hakkında olumsuz konuştuğu ve meşrûiyyetini sorguladığıyla ilgili bilgiler aktarınca İbn Harbûye, "*Rebî'nin dışında başka bir şahit olsaydı, söylediklerinden ötürü Mansûr'un boynunu vurdururdum*." demiştir. İbn Harbûye'nin bu katı tutumu, Mansûr'un üzülüp hastalanmasına ve neticede vefâtına sebep olurken, bu durum Mansûr'un İbn Harbûye'nin tehdidi sebebiyle üzüntüden vefât ettiği düşüncesiyle halk nazarında büyük bir infiâle sebep olmuştur. İbn Harbûye'nin, Mansûr'un cenaze namazını kıldırma teklifi dahi kabul edilmeyerek, askerler onu bu düşüncesinden vazgeçirmek için silahlarıyla üzerine yürümüşlerdir.[798]

[797] Makrîzî, *Mukaffa'l-kebîr*, II, 453-454; İbn Hacer, *Ref'u'l-isr 'an kudâti Mısr*, ss. 104-105
[798] Sübkî, *a.g.e.*, III, 479-480; İbn Hallikân, *a.g.e.*, V, 291-29

Kaynaklardaki bazı rivâyetler, farklı mezhep fukahâsının fıkhî münâzaralar için birbirlerini tahrik ettiklerini göstermektedir. Söz gelimi; Mâlikî fakihi ve kadısı Hâris b. Miskîn'in bir hüküm verdiğinde Şâfiî fakihi Yûnus b. Abdüla'lâ'nın Hanefî kadısı Bekkâr b. Kuteybe'yi reddiye vermesi için cesaretlendirmesi bunu göstermektedir.[799]

Bazı rivâyetlere bakıldığında; söz konusu münâzaraların sadece farklı mezheplerin fukahâsı arasında değil, aynı mezhep fukahâsı arasında da gerçekleştiği gözlenmektedir. Nitekim Mâlikîlerden Eşheb ile İbnü'l-Kâsım,[800] Şâfiî fakihi İbnü'l-Haddâd ile dönemin Şâfiî kadısı el-Hasîbî (ö. 347/958)[801] ve Mâlikî mezhebinin münâzarada mâhir fakihi Muhammed b. Abdilhakem ile Sahnûn'un arkadaşı Mâlikî fakihi İbn Melûl arasında[802] vukû bulan münâzaralar bunu göstermektedir.

VII. Abbâsîler, Tolunoğulları ve İhşidîler Döneminde Fıkhî Tedrîsat Merkezleri

Gerek günümüzde olduğu gibi sistematik bir eğitim sisteminin mevcut olmadığı ve gerekse 6./12. yüzyıl itibariyle belli bir nizama sahip ilmî merkez olarak tesis edilecek olan medreselerin[803] söz konusu olmadığı bu dönemde, diğer İslâmî ilimlerde gibi fıkıh tedrîsatı da ya camiilerde ya da fukahânın evinde yapılmaktaydı. Tolunoğulları dönemine kadar fıkıh tedrîsatı için birincil merkez Amr b. el-Âs Camii olmakla birlikte, Tolunoğulları dönemi itibariyle Ahmed b. Tolun Camii de fıkıh tedrîsatı faaliyetlerine ortak olmuştur. Fâtımîler dönemine kadar bu iki camii, fıkıh dersleri için ana merkez olmakla birlikte, fukahâ da bizzat evlerinde fıkıh dersleri tertip etmişlerdir.[804]

---

[799] Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, VI, 304
[800] Kâdî, İyâz, *a.g.e.*, III, 266
[801] İbn Hacer, *Ref'u'l-isr 'an kudâti Mısr*, s. 198; Makrîzî, *el-Mukaffa'l-kebîr*, V, 256
[802] Kâdî, İyâz, *a.g.e.*, IV, 158
[803] Makrizî, İslâm dünyasındaki ilk medresenin Nişabur'daki Beyhakiyye Medresesi olduğunu, Mısır'da tesis edilen ilk medresenin ise Eyyûbîler döneminin ürünü olarak Nâsıriyye Medresesi olduğunu zikretmekle birlikte (Makrîzî, *Hıtat*, II, 363), çalışmamızın ilerideki bölümlerinde de görüleceği üzere Mısır'daki ilk medreseler Fâtımîler döneminde inşâ edilmiştir.
[804] Muhammed Abdülmün'im Hafâcî, Ali Ali Subh, *el-Ezher fî elfî Âmm*, 3. bs., I, Mektebetü'l-ezheriyye li't-türâs, Kahire, 2011, 19-21; Atûk, *a.g.m.*, s. 162

A. Amr b. el-Âs Camii/Câmiu'l-atîk

Amr b. el-Âs Camii, Emevîler döneminde olduğu gibi Abbâsîler dönemi ve akabinde Tolunoğulları ve İhşidîler dönemlerinde de, fıkıh ilmi başta olmak üzere dinî ilimlerin tedrîsatının yürütüldüğü birincil okul hüviyetinde idi. Nitekim Makrîzî'nin, camiide fıkıh dersleri için mezheplere özel bölümlerin tertip edilmiş olduğunu zikretmesi,[805] gerek fukahânın hal tercemelerinde ve gerekse dönemin olaylarının zikredildiği bazı rivâyetlerde geçtiği üzere, Mısır'daki mevcut üç mezhebin fukahâsının da camiide müstakil ders halkası olması[806] bunu doğrulamaktadır. Dahası, fıkıh ilmi açısından; fıkıh dersleri, fetvâ ve kazâ işlerinin yürütülmesi, fıkhî münâzaraların tertip edilmesi gibi gayelerle kullanılan bu dönemin Câmiu'l-atik'inin, Abbasîler dönemi tibariyle muhtelif ülkelerden pek çok fıkıh talebesi ve fukahânın Mısır'a gelmesiyle birlikte, daha da ehemmiyetli hale gelerek tam manasıyla bir ilim merkezi haline dönüştüğü söylenebilir.

Bu dönemde Câmiu'l-atîk'te fıkıh tedrîsatını yürüten pek çok fukahâ olduğu görülmektedir. Bu noktada önde gelen isimlerden olan İmâm Şâfiî, Câmiu'l-atîk'teki fıkıh halkası vesilesiyle mezhebinin görüşlerini Mısırlılara nakletme fırsatını elde etmiş ve derslerinde Büveytî, Müzenî, Muhammed b. Abdilhakem vs. gibi mezhebin önde gelen fukahâsı ilmî liyâkatini tamamlamıştır. Yine bu dönemde Hanefî kadılarından Bekkâr b. Kuteybe,[807] Muhammed b. Ubde,[808] Ahmed b. Ebî İmran[809] Şâfiîlerden Büveytî gibi fukahânın Câmiu'l-atîk'de fıkıh halkası olduğuna yönelik bilgiler mevcuttur.

Kaynaklardaki bazı rivâyetler, bu dönemde Câmiu'l-atîk'teki bu fıkıh derslerine yoğun bir ilginin olduğunu göstermektedir. 4./10.asırda camiideki fıkıh halkalarından bahseden bazı kaynaklar, Mâlikî ve Şâfiîlerin on beş, Hanefîlerini ise

---

[805] Makrîzî, *Hıtat*, II, 255
[806] Kindî, *a.g.e.*, ss.450, 469, 544
[807] Ganâim, *a.g.e.*, s. 190
[808] Tam adı Ebû Ubeydullah Muhammed b. Ubde b. Harb el-Abbâdânî el-Basrî'dir. Mısır'da Hanefî kadı Bekkâr b. Kuteybe'nin ardından yaşanan üç yıllık kazâî boşluğun ardından, vali Humâreveyh tarafından h. 277'de mezâlimin ardından kadılığa atanan Muhammed b. Ubde, yedi yıl devam ettiği görevini Humâreveyh'in katledilmesinin ardından ortaya çıkan çalkantılı olaylar sebebiyle bırakarak evine kapanmıştır. H. 292'de tekrar kadılığa tayin edilmekle birlikte, iki aylık görev süresinin ardından Bağdat'a taşınmıştır. (Zehebî, *Siyerü a'lâmi'n-nübelâ'*, XIV, 408-410
[809] İbn Hallikân, *a.g.e.*, I, 71

üç ders halkası olduğuna temas etmektedir.[810] Fıkıh derslerinin yoğun ilgiye mazhar olması diğer yandan zamanla camiinin mezhepler arası mücâdele ve münâkaşa arenası olmasını da beraberinde getirmiştir. Söz gelimi; Mâlikî kadılardan Hâris b. Miskîn, mezhebi bir taasssubla camiiden Şâfiî ve Hanefîleri çıkartarak sadece Mâlikîlerin ders yapmasına müsaade etmiştir. [811] Söz konusu mücâdele İhşidîler döneminde daha artmış, 325/937 yılında camiide bulunan Şâfiî ve Mâlikî fukahâ arasındaki ilmî mübâhase kavgaya dönüşünce dönemin valisi İhşîd, Malikî ve Şâfiî fukahânın camiide ders yapmalarına yasak getirmiştir.[812]

Bazı kaynaklar, bu dönemlere ilişkin olarak Amr b. el-Âs Camii'ndeki fıkıh tedrîsatı usûlü hakkında da bilgi vermektedir. Buna göre; fıkıh derslerinde hocanın fıkhî bilgileri aktarıp talebelerin dinlemesi şeklinde klasik metot değil; hocanın ilgili fıkhî konu hakkında kısa bir izahta bulunduktan sonra, hoca ile talebeler arasında meydana gelen karşılıklı konuşmalarla yeni fürû' meselelerinin ortaya çıkışı ve ilgili fıkhî ahkâmın olgunlaştırılması şeklinde talebelerin aktif olduğu bir metot takip ediliyordu. Kaynaklarda, Mısır'ın İslâm öncesi döneminde Yunan felsefesi derslerinin tedrîsatında takip edilen ve fetih sonrası dönemde fıkıh ilminin tedrîsatında da takip edildiği zikredilen bu metot,[813] kanaatimizce Mısır'daki özellikle Mâlikî mezhebinin fıkhî tedrîsatını Hicaz'daki tedrîsat sisteminden ayıran hususiyetlerden birini teşkil etmiştir. Nitekim; hem İmam Mâlik, hem de onun Hicaz'daki talebeleri, fıkıh tedrîsatında klasik metodu tatbîk etmekteydiler. Hanefîlerin âşina olduğu Mısır'ın fıkhî tedrîsat metodu, ülkeye gelen İmam Şâfiî tarafından da benimsenerek tatbîk edilmiştir.[814] Ayrıca, rivâyetlerin gösterdiği üzere Amr b. el-Âs Camii'ndeki fıkıh dersleri fukahâ tarafından kendilerinden sonra devam etmesi için uygun gördükleri bir talebesine tevdî edilmiş, yapılan tercihler bazen fukahâ arasında rakâbet ve niza' ortamının oluşmasına sebep olmuştur. Söz gelimi; İmâm Şâfiî'nin kendisinden sonra ders halkasını devam ettirmesi için talebesi

---

[810] Hasen Hudayrî Ahmed, '*Alâkâtü'l-Fâtımiyyîn fî Mısr bi düveli'l-Mağrib (262-567/973-1171)*, Mektebetü Medbûlî, Kahire, ts., s. 155
Kahire, ts., s. 155
[811] Kindî, *a.g.e*., s. 469
[812] Mahmûd el-İmâm, *a.g.e*., s. 56
[813] Şarkâvî, *a.g.e*., ss. 151-152
[814] Şarkâvî, *a.g.e*., s. 152

Büveytî'yi tercih etmesinin, diğer öğrencisi Muhammed b. Abdillah b. Abdülhakem'de öfke ve hayal kırıklığına sebep olması iki fakih arasında niza'ya sebebiyet vermiş, neticede bu durum, İbn Abdülhakem'in Şâfiî mezhebini terkederek Mâlikî mezhebine intikâline sebep olmuştur.[815]

Kaynaklarda bu dönemde Amr b. el-Âs Camii'ndeki fıkıh tedrîsatına bayanların da iştirak ettiği, bunların bir kısmının fıkıh derslerine devam eden talebelerin hanımları, kız kardeşleri ve kızlarının olduğuna yönelik bilgiler mevcuttur.[816]

B. Ahmed b. Tolun Camii

Mısır'daki Müslümanların ilk camiisi ve ilim merkezi olan Câmiu'l-atîk'in, artan nüfus artışı sebebiyle özellikle cuma namazları için Müslümanlara yeterli gelmemesi sebebiyle, Ahmed b. Tolun tarafından kurulan yeni şehir Katâi'de 260/873'da inşâ ettirilen Ahmed b. Tolun Câmii, h. 3. yüzyılın yarısından itibaren Mısır'ın ikinci ilim merkezi olma hüviyetini hâiz olmuş, bu sıfatını Tolunoğulları döneminden sonra da sürdürmüştür.[817]

Kaynaklardaki bazı rivâyetlere göre Ahmed b. Tolun, ilme teşvik amacıyla bu camiideki bazı ders halkalarına bizzat iştirak etmiş, söz gelimi camiinin inşâsının ardından derslerine burada devam eden Hanefî kadısı Bekkâr b. Kuteybe'nin ders halkalarına defaatle katılmıştır. [818]

VIII. Abbâsiler, Tolunoğulları ve İhşidîler Dönemlerinde Mısır'da Kazâ Müessesesi

Emevîler dönemini müteâkiben Abbâsîler, Tolunoğulları ve İhşidîler dönemlerinde Mısır'daki kazâî işlerin müesseseleşmeye başladığı görülmektedir.

---

[815] Şîrâzî, *a.g.e*., 98; Zehebî, *Siyerü a'lâmi'n-nübelâ'*, XII, 60; Hatîb el-Bağdâdî, *a.g.e.*, XVI, 441; Sübkî, *a.g.e.*, II, 68-69; İbn Abdülber, *İntikâ'*, s. 168

[816] Şarkâvî, *a.g.e*., s. 153

[817] Hıdr Ahmed Atâullâh, *el-Hayâtü'l-fikriyye fî Mısr fi'l-'asri'l-Fâtımî*, Dâru'l-fikri'l-arabî, Kahire, 1134/1989, s. 17; Abdüllatif Hamza, *el-Hareketü'l-fikriyye fî Mısr fi'l-'asreyni'l-Eyyûbî ve'l-Memlûkî'l-evvel*, Dâru'l-fikri'l-arabî, yy., ts., s. 216

[818] Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, VI, 304

Abbâsîler döneminin ilk zamanlarında Abdullah b. Lehîa (ö. 174/790)[819] gibi kadılık vazifesi tevdî edilen bazı kişiler herhangi bir mezhebe intisabı ile tanınmıyor iken, genel olarak h. 3. yy.ın son yarısı itibariyle Tolunoğulları ve İhşîdiler dönemlerini de içeren süreçte, Mısır'da muhtelif mezheplere müntesip olarak kabul edilen kadıların iş başına geldikleri görülmektedir. Mâlikî mezhebinin ardından Hanefî ve Şâfiî mezheplerinin ülkeye intikâlinin söz konusu olduğu bu dönemlerdeki kadı tayininde, özel olarak bir mezhep tercih edilmemiştir. Kazâ müessesine ilişkin görevler, ülkede belli bir mezhebin silsilesi itibara alınmaksızın farklı zaman dilimleri için farklı mezhebin fukahâsına tevdî edilirken, her kadı kendi mezhebine göre vazifesini yürütmüştür.[820]

Bu bağlamda; kaynaklardaki bilgiler incelendiğinde, Mısır'da Mâlikî mezhebi haricinde bir mezhebe müntesip ilk kadının Hanefî mezhebinden İbrahim b. el-Yesa'nın atanmasıyla (h.164)[821] gerçekleştiği görülmektedir. Ülkedeki yaygın mezhep Mâlikîlik iken, Hanefî bir kadının atanması dikkat çekici olmakla birlikte, böyle bir uygulama kanaatimizce, hilâfet merkezinin desteklediği Hanefî mezhebinin Mısır'da tanınması amacıyla tatbik edilmiş olmalıdır. Kaynaklarda Mâlikî mezhebine müntesip ilk kadının tayini ile ilgili açık herhangi bir ma'lûmât yer almamakla birlikte, kaynaklarda h. 168-69 tarihleri arasında, üç aylık süreçte Mısır'da kadılık yaptığı zikredilen Mufazzal b. Fezâle'nin[822] *Tertîbü'l-medârik*'te Mâlikî fukahâ arasında zikredilmesinden[823] yola çıkarak bir sonuca ulaşmak mümkündür. Hanefî ve Mâlikî mezhepleriyle kazâî alanda gerçekleşen tenevvü', Şâfiî mezhebinin ülkeye intikâli neticesinde Ebû Zür'a ed-Dımeşkî ile başlamak suretiyle (h. 284)[824] Şâfiî mezhebinden kadıların tavzîf edilmesiyle birlikte zenginleşmiştir.[825] Görüldüğü

[819] Tam adı Ebû Abdirrahmân Abdullah b. Ukbe b. Lehîa el-Hadramî el-Mısrî'dir. Muhaddis ve fakih kimliğiyle tanınan İbn Lehîa, h. 174'te Mısır'da vefât etmiştir. (Süyûtî, *Hüsnü'l-muhâdara*, I, 301; İbn 'Imâd, *a.g.e*., II, 336; Hatîb el-Bağdâdî, *a.g.e.,* XIV, 533)

[820] Ayrıntılı bilgi için bkz. Süyûtî, *Hüsnü'l-muhâdara*, II, ss. 139-147; İbn Abdülhakem, *a.g.e*. ss. 347-354; İbrâhîm Hasan, *Mısr fi'l-'usûri'l-vüstâ,* s. 318

[821] Kindî, *a.g.e.,* s. 373

[822] Kindî, *a.g.e.,* s. 383

[823] Kâdî İyâz, *a.g.e*., III, 275-277

[824] Kindî, *a.g.e*., s. 480

[825] Bazı müelliflerin Sübkî'den (Sübkî, *a.g.e*., III,196) iktibasta bulunarak Ebû Zür'a ed-Dımeşkî ile başlamak suretiyle Memlûklü sultanı el-Melikü'z-zâhir Baybars'ın h.664'te diğer üç mezhepten de kadı tayin edilmesi uygulamasına kadar Mısır'da daima Şafiî kadıların görevlendirildiğine ilişkin zikrettiği bilginin (Bilal Aybakan, "Şâfiî Mezhebi", *DİA*, XXXVIII, 237) çalışmanın bir sonraki

üzere Mısır'da teknik manada fıkıh mezheplerinin nüvelerinin atıldığı ve teşekkülünün gerçekleştiği merhale itibariyle hukuk müessesinde de farklı mezheplere doğru açılım sağlanmıştır.

Mısır'a yapılan kadı tayinleriyle ilgili olarak Emevîler döneminde olduğu üzere, kadıların asâleten Bağdat'taki halîfeler tarafından atanarak azledilmesi şeklindeki usulün,[826] Abbâsîler ve Tolunoğulları dönemi boyunca devam ettiğini, bu noktada valilerin herhangi bir yetkisinin bulunmadığını, İhşidîler döneminde ise halîfeler ile birlikte valilerin de bu hususta etkin olduklarını ifade eden müellifler olduğu gibi,[827] Mısır'ın siyâsî açıdan müstakil bir devlet hüviyetinde kavuştuğu Tolunoğulları dönemiyle birlikte bu kararın devlet başkanı tarafından verildiğini zikreden müellifler de bulunmaktadır.[828] Biz, bu mevzuda bazı rivâyetleri esas alarak ilk görüşün târîhî verilere daha muvâfık olduğu kanaatindeyiz. Zira, Ahmed b. Tolun'un, Muvaffak b. Mütevekkil'in veliahtlıktan azledilmesine dâir istediği fetvâyı vermediği için Hanefî kadı Bekkâr b. Kuteybe'yi hapse atmasının ardından, onu kadılıktan azil yetkisi bulunmadığı için Bekkâr'ın resmi olarak bu makamda kalmaya devam etmiş olması ve kendisinin izniyle kazâî işleri yürütmesi için yerine nâib olarak Muhammed b. Şâzân el-Cevherî'nin (ö. 274/887) tayin edilmiş olması [829] görüşümüzü desteklemektedir. Diğer yandan Mısır'da görülen bir ilk olarak bu dönemde kadı tayinleri Bağdat'ta tertip edilen kadılık hil'ati giyme merasimleri ile gerçekleşmeye başlamıştır.[830]

Kaynaklardaki bilgilere göre; bu dönemde ilk kez mevâliden biri, İshak b. Furat'ın kadılık görevini üstlendiği (h. 184) görülmektedir. İmam Mâlik'in öğrencilerinin büyükleri arasında yer alan İbnü'l-Furat hakkında İmam Şâfiî, Mısır'daki fıkhî ihtilaflar hakkında ondan daha bilgili kimseyi görmediğini ifade

---

bölümünde görüleceği üzere doğru olmadığını, zira; Fâtımîler döneminde Şâfiîler ile birlikte Mâlikîlerden de kadı tayini yapıldığını ifade etmek gerekir.

[826]Bazı kaynaklarda Abbâsî halîfesi Ebû Ca'fer el-Mansûr ile birlikte Emevîlerin usûlü olarak halîfenin vekili olarak valilerin kadı tayininde bulunması uygulamasına son verilerek, bu konudaki otoritenin tam olarak halîfeye tevdî edildiği zikredilmektedir. (Fûda, Muhammed el-Bağdâdî, *a.g.e.*, s. 34)

[827] İbrâhîm Hasan, *Mısr fi'l-'usûri'l-vüstâ*, s. 304-305.

[828] Zenâtî, *a.g.e.*, s. 472

[829] İbn Hallikan, *a.g.e.*, I, 279; Kindî, *a.g.e.*, ss. 477-479; Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, VI, 304-305; İbn Tağrîberdî, *Nücûmü'z-zâhire,* III, 52

[830] Hafnâvî, *a.g.e.*, s. 282

etmiştir.[831] Ayrıca bu dönemin kadılarından Abdullah b. Lehîa, Ramazan hilalinin tespiti maksadıyla gözlem yapan,[832] Mufazzal b. Fezâle ise kadı sicillerini ayrıntılı bir şekilde yazdırarak sicillerde vasiyet, borçlar, vakıf malları gibi konulara yer veren ilk kişi olarak kayda geçmiştir.[833] Özellikle bu dönemdeki fıkhî gelişime katkı sağlayan kazâî sicillerin oluşturulması, ileride fıkhın nevâzil kısmına ait verilecek te'liflerin ilk müsveddeleri olarak düşünülebilir. Emevîler döneminde olduğu gibi Abbâsî, Tolunoğulları ve İhşidîler dönemlerinde de kazâî meseleler muayyen günlerde ya Câmiu'l-atîk'te ya da kadıların evlerinde çözüme kavuşturulmuştur.[834] Emevîler döneminde ehl-i zimmenin hukukî sorunları kadıların evlerinde halledilmekte iken, Abbâsî döneminde bu uygulama değişmiş; dönemin ilk kadılarından Muhammed b. Mesrûk'un izni ile camiiye girmelerine müsaade edilmiştir.[835]

Bu dönemde kadılık yapan bazı isimlerin Mısır'daki fıkhî hareketliliğin farklı ülkelere taşınmasında etkili oldukları görülmektedir. Bunlardan Şâfiî kadısı Ebû Zür'a, azledilmesinin ardından Şam'a giderek, o döneme kadar Evzâî fıkıh sistemine göre hukukî işlerin yürütüldüğü bölgeye ilk kez Şâfiî fıkhını taşımış, kendisinden sonra da bölgedeki kadıların çoğu Şâfiî mezhebine tabi olmuştur.[836]

Kazâ müessesinin temel işlevi olarak hukukî davaların incelenerek çözüme kavuşturulması görevi kendilerine tevdî edilen bu dönemin kadıları, bazı durumlarda kazâ müessesinin yanı sıra şurta, mezâlim, kısas, muhtesiblik, darphane ve beytü'l-mâle ilişkin sorumlulukları da üstlenmişler, bu kadar çeşitli vazifenin hakkıyla îfâ edilebilmesi için ise kadılar ilmî müktesebât açısından en donanımlı kişilerden seçilmiş ve kadılık vazifesi devlet kademesinde en önemli rütbe olarak kabul edilmiştir.[837] Diğer yandan kazâ müessesine verilen bu derece ehemmiyet, kadılık görevinin üstlenilmesine ilişkin zıt iki neticeyi de beraberinde getirmiştir.

---

[831] Kâdî İyâz, *a.g.e.*, III, 281; Kindî, *a.g.e.*, s. 393
[832] Kindî, *a.g.e.*, s. 370
[833] Kindî, *a.g.e.*, s.379; İbn Hacer, *Ref'u'l-isr 'an kudâti Mısr*, s. 438
[834] Bazı örnekler için bkz. Kindî, *a.g.e.*, ss. 487, 539, 552
[835] Kindî, *a.g.e.*, s. 390
[836] Süyûtî, *Hüsnü'l-muhâdara*, I, 399; İb 'Imâd, *a.g.e.*, IV, 13; Kindî, *a.g.e.*, 480; İbn Hacer, *Ref'u'l-isr 'an kudâti Mısr*, ss. 387-388
[837] İskenderî, *a.g.e.*, s. 175; Hafnâvî, *a.g.e.*, s. 282

Kaynaklardaki rivâyetlere göz atıldığında; bir yandan meşguliyetin yoğunluğu ve mes'uliyetin büyüklüğü hasebiyle fukahâdan bazılarının bu makamı üstlenmekten imtina' ettiği, diğer yandan bu önemli mevkiye gelmek amacıyla bazılarının çokça uğraş verdiği görülmektedir.

Özellikle ele aldığımız dönemin başlangıç sürecinde, kadılık görevini üstlenmekten imtina' edildiğine yönelik rivâyetler, bu makamın tevdî edildiği kişilerin kazâ ameliyesinin mes'ûliyetinin ağırlığına dâir bakış açısını ortaya koymaktadır. Bunlardan Mâlikî fakihi Abdullah b. Vehb, dönemin halîfesi Ca'fer el-Mansûr kendisine kadılık görevini teklif ettiğinde, görevi kabul etmemek için kendisini eve kapatmış, kendisine yönelik "*Allah'ın kitabı ve Resulullahın sünnetiyle hüküm vermeyecek misin*?" diye sorulduğunda "*Bilmiyor musun, ulemâ peygamberlerle, kadılar ise sultanlarla haşrolacaktır*." şeklinde cevap vermiştir.[838] Yine Abbâsîler döneminin ilk kadılarından olan Ebû Huzeyme İbrâhim b. Yezîd ise ancak son hadde varınca, celladların çağırılmasından sonra kadılık görevini üstlenmeyi kabul etmiştir. [839]

Bununla birlikte özellikle İhşidîler dönemine gelindiğinde kadılık vazifesine yönelik bakış açısının değiştiği, ilk dönemin aksine, bu dönemde kişilerin şöhret maksadıyla kadılık mansıbını üstlenmek istediği görülmektedir. Kaynaklardaki bazı rivâyetler, kadı olmak isteyen bazı kişilerin bu uğurda devlet ricâli, Bağdat'taki kâdılkudat ve halîfelere yakınlık sağlamak istediği, öne çıkmak gayesiyle rüşvet ve türlü hediyeler takdim ettikleri ve nihayetinde kadılar arasındaki rekâbetin had safhaya ulaştığını göstermektedir. Söz gelimi; fakih olmamakla birlikte şöhret maksadıyla kadı olmak isteyen Hüseyn b. İsa er-Remli, servetini bu uğurda vesile kılmış,[840] İbn Velîd kendisini kadılığa ataması için dönemin Mısır valisi Kâfûr'a para göndermiş,[841] Abdullah b. Muhammed el-Hasîbî de kadılığı esnasındaki haksız ve gayr-i meşrû bazı uygulamalara Kâfûr'a gönderdiği hediyelerle kılıf giydirmiştir.[842]

[838] İbn Hallikân, *a.g.e*., III, 37; İsnevî, *a.g.e*., II, 128
[839] İbn Abdülhakem, *a.g.e*., s. 348
[840] Kindî, *a.g.e*., s. 564
[841] Kindî, *a.g.e*., s. 570
[842] Kindî, *a.g.e*., ss. 577-578

Bu dönemlere ilişkin dikkat çeken bir husus, kadıların kazâî işlerin yürütülmesi için ücret mukabilinde kendilerine vekiller tayin etmeleridir. Özellikle İhşidîler dönemine ilişkin zikredilen bazı isimler, bu konuda öne çıkan kişiler olmuştur. Bunlardan İbnü'l-Haddâd, Abdullah b. Ahmed b. Züber,[843] Hüseyn b. Ebî Zür'a,[844] Ömer b. Hasen el-Hâşimî,[845] Abdullah b. Velîd[846] gibi bazı isimler, kendi döneminin kadılarına vekillik yaparak kazâî işlerinin hafiletilmesinde yardımcı olmuştur. Vekillerin yanı sıra bu dönemlerde kadılara yardımcı olan bir başka isim de, bizzat kadıların tayin ettiği şahitler ile kâtipler idi. Devletin dâimî memuru mesabesindeki şahitler, toplumun önde gelen kişileri arasından seçilmiş ve zaman zaman kadılık vazifesini isteyen kişileri gayretlendirerek veya liyâkat sahibi olduklarını valiye bildirerek kadı tayininde etkili olmuşlardır.[847] Her kadının tayin ettiği şahit sayısı farklı olmakla birlikte, ilk kez Abdurrahman b. Abdullah el-Umerî, kadılığı esnasında (h. 185-194) şahitlerin isimlerini kaydederek, kazâî meselelerde sadece bu kişilere itibar edilmiş; sonraki kadılar da bu usûlü devam ettirmişlerdir.[848] Kâtipler ise; kadılara, fetvâların yazımı[849] veya muayyen kazâî işlerin halledilmesi[850] hususunda yardımcı olmuşlardır. Ebû Zür'a ed-Dımeşkî'nin katibi Abdurrahman b. İshak el-Cevherî ile Muhammed b. Ubde b. Harb'in katibi Muhammed b. Bedr es-Sayrafî'nin, kâtiplikten kadılığa terfî etmiş olması,[851] bu görevin ehemmiyetine işaret etmektedir.

Bu dönemdeki kazâ müessesesinin bir fonksiyonu da, kazâ meclislerinin aynı zamanda fıkıh dersi halkaları gibi fıkhî gelişime katkı sağlamış olmasıdır. Kadılar kazâ meclislerinde çoğu zaman kendilerine arzolunan kazâî meseleleri hallederken, hangi sâiklerle hüküm verdiklerini beyan ediyorlardı. Söz gelimi; Hanefî fakih Tahâvî de, kadı Muhammed b. Ubde'nin yanına oturarak hüküm verdiği sırada

[843] Kindî, *a.g.e.*, s. 540
[844] Kindî, *a.g.e.*, s. 552, 563
[845] Kindî, *a.g.e.*, s. 553
[846] Kindî, *a.g.e.*, s. 565
[847] Kâşif, *Mısr fi'l-'asri'l-İhşîdiyyîn*, s. 223
[848] Kindî, *a.g.e.*, s. 394
[849] Kindî, *a.g.e.*, s. 563
[850] Söz gelimi; kadı Abdullah b. Muhammed b. el-Hasîb, katibi oğluna vâkıf mallarıyla ilgilenme görevini tahsis etmiştir. (Kindî, *a.g.e.*, s. 577) Ayrıca bu dönemde kâtiplerden bir grubun "Küttâbü'ş-şürût olarak tesmiye edilmesi, hukukî muâmeleleri ve mahkeme kayıtlarını tedvîn eden kişilerin kadıların katipleri olduklarını göstermektedir. (Kindî, *a.g.e.*, s. 580)
[851] İbn Hacer, *Ref'u'l-isr 'an kudâti Mısr*, ss. 347-349

oradakilere "*Kadının mezhebine göre şöyle şöyle…*" şeklinde verilen hükmün sebeplerine dâir izahta bulunmuştur.[852]

Bu dönemlerin kadılarına ilişkin kaynaklarda mevcut diğer bir bilgi de aldıkları maaşlardır. Kaynaklardaki bilgiler göz önünde bulundurulduğunda kadı maaşlarının Emeviler dönemine göre tedricen arttırıldığı gözlenmektedir. Söz gelimi; yıllık 200 dînar olan kadı maaşı (h.69-83),[853] Abbâsiler döneminin belli bir zaman diliminde (h. 198-199) aylık 169 dînara ulaşmıştır.[854] Tolunoğulları döneminin kadılarından Bekkâr b. Kuteybe'nin yıllık maaşının 1000 dînar, [855] 2. Abbâsîler dönemi kadısı İbn Harbevey'in maaşının ise aylık 120 olarak[856] zikredilmesi de söz konusu artışı göstermektedir.[857]

Kazâ müessesinin içerisinde yer alan ve İslâm devletlerinde en yüksek idârî-adlî yargı ve denetleme birimini ifade eden mezâlim kurumu[858] ise Tolunoğulları dönemine kadar Mısır'da halîfelerin uhdesinde kalmış, hilâfete bağlı bütün topraklarda yaşayan vatandaşlara olduğu gibi Mısırlılara da haksızlığa uğradıklarına ilişkin iddialarını halifelere takdim etme fırsatı verilmiştir. Tolunoğulları dönemiyle birlikte siyâsi otoriteye intikâl eden bu mezâlim meclislerinin nezâreti, Tolunoğulları döneminde haftada iki kez, İhşidîler döneminde ise haftada bir kez olmak suretiyle sultanın eliyle gerçekleşmiştir.[859]

IX. Mısır'da Mezhep Taasubunun Ortaya Çıkışı ve Fıkıh İlmine Tesiri

Mezhep taassubunun Mısır'da ortaya çıkışı, ilk üç asırda İslâm dünyasına egemen olan siyâsî ve mezhebî ihtilafların bir neticesidir. Nitekim söz konusu bu ihtilaflar neticesinde Şîa, Haricîler, Alevîler gibi herbiri kendisinin hak yol üzerinde

---

[852] Zehebî, *Siyerü a'lâmi'n-nübelâ',* XIV, 409
[853] Kindî, *a.g.e.,* s. 317
[854] Kindî, *a.g.e.,* s. 421
[855] Kindî, *a.g.e.,* s. 512
[856] Kindî, *a.g.e.,* s. 531
[857] Kindî ve Zehebî gibi bazı müerrihler Tolunoğulları dönemi kadılarından Muhammed b. Ubde'nin aylık maaşının 3000 dînar olduğu zikretse de (Kindî, *a.g.e.*, s. 516; Zehebî, *Siyerü a'lâmi'n-nübelâ',* XIV, 408); Kâşif bunun her ay için söz konusu olamayacağı veya 3000 dirhem olabileceği ihtimali üzerinde durmaktadır. (Kâşif, *Mısr fi'l-asri'l-İhşîdiyyîn,* s. 220)
[858] Mezâlim hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Vizâratü'l-evkâf ve'ş-şüûni'l-İslâmiyye (Kuveyt), *a.g.e.*, XXXVIII, 126-145; Celal Yeniçeri, "Mezâlim", *DİA,* XXIX, 515-518
[859] Zenâtî, *a.g.e.,* s. 478

olduğunu ve sâir grupların dalalette olduklarını savunan mezhepler ortaya çıkmıştır. Böyle bir iklim içinde rey' ve hadis ekolü kaynaklı olarak neş'et eden Hanefî ve Mâlikî mezheplerinin de elbette bu durumdan etkilenmemesi kaçınılmazdı. Buna göre; bu dönemde bu iki fıkıh mezhebinin her birinin, kendisini merkeze alarak diğer mezhebe yönelik tenkitlerde bulunulması tabii karşılanmalıdır. Bununla birlikte; bu dönemde mezhepler arası ihtilaflara rağmen, mezhebi taassub ruhunun henüz ortaya çıkmadığı, bunun Şâfiî, Hanbelî, Zâhiriyye gibi fıkıh mezheplerinin neş'etiyle mezhep müntesiplerini etkisi altına aldığı da ifade edilmelidir.[860]

Kaynaklardaki bilgiler ışığında durum Mısır özelinde değerlendirilecek olursa, mezhebî taassub ruhunun 3./9. asır itibariyle İmâm Şâfiî'nin Mısır'a gelişi ve mezhebinin toplumda yayılmaya başlamasıyla ortaya çıktığı söylenebilir. Söz gelimi; daha önceki başlıklarda da ifade edildiği üzere; İmâm Mâlik'e aşırı bir bağlılığı bulunan Fityân b. Ebü's-Semh'in İmâm Şâfiî'ye olan öfkesinden dolayı sık sık onunla münâzaralara girişmesinin yanı sıra; mezhep müntesiplerini İmâm Şâfiî aleyhine tahrik ederek darp edilmesinde müessir bir rol oynaması[861] veya Mâlikî mezhep müntesiplerinin Şâfiî'nin Mısır'dan sürülmesine yönelik taleplerini Mısır valisine kabul ettirmeleri,[862] söz konusu taassubun ne derece üst seviyede olduğunu göstermektedir. Kanaatimizce Fityân, bu dönemde Şâfiîlerle Mâlikîler arasında hâsıl olan husûmetin baş aktörü olarak gözükmektedir.[863]

İmâm Şâfiî'ye karşı aşırı öfkesi bulunan Mâlikî fakihi Eşheb b. Abdilazîz'in, namazlarında İmâm Şâfiî'nin ölmesi için dile getirdiği beddua[864] ile dönemin Mâlikî kadısı Îsâ b. Münkedir'in İmâm Şâfiî'nin bizzat yüzüne yaptığı beddua,[865] ayrıca kadı İbn Harbûye ile Mansûr et-Temîmî arasında yaşananlar[866] aynı ruhun bir neticesi olarak değerlendirilebilir.

---

[860] İmâm, *a.g.e.*, ss. 325-326
[861] Kâdî İyâz, *a.g.e.*, III, 279
[862] Kâdî İyâz, *a.g.e.*, III, 280; İbn Hacer, *Tevâli't-te'sîsi'n-nazar*, s. 182
[863] Kâdî İyâz, *a.g.e.*, III, 279
[864] İbn 'Imâd, *a.g.e.*, III, 25; İbn Hacer, *Tevâli't-te'sîsi'n-nazar*, s. 178
[865] Kindî, *a.g.e.*, s. 438; İbn Hacer, *Ref'u'l-isr 'an kudâti Mısr*, s. 297
[866] İbn Hallikân, *a.g.e.*, V, 292

Konuyla ilgili olarak dikkat çeken bir husus da, siyâsî otoritenin mezheplere olan bakış açısının mezhepler arasındaki rekâbeti ve taassub ruhunu tetiklemesi ve mezheplerin ülkedeki konumunu doğrudan etkilemiş olmasıdır. Bu bağlamda kaynaklarda pek çok örnek zikredilmektedir. Söz gelimi; Şâfiî kadı İsmâîl b. Abdilvâhid el-Makdîsî,[867] h. 321'de kadı olarak vazifelendirilmesinden sonra, dönemin İhşidî valisi Ebû Mansûr Tekin (ö. 321/933) ile konuşarak sahibü'ş-şurta[868] vasıtasıyla Amr b. el-Âs Camii'nde ders halkası bulunan Mâlikîlerle Hanefîler kovulmuştur.[869] Bir başka rivâyette geçtiği üzere; bu defa İhşidîler, Şafiîleri sevmedikleri için, dönemin Şafiî fakihi İbnü'l-Haddad'a da husûmet beslemişlerdir. Bu dönemin Mâlikî kadısı Hâris b. Miskîn ise; Hanefîlerin ve Şâfiîlerin camiiden çıkarılmasını emretmiştir.[870] Hanefîlerin taltif edildiği bir başka rivâyete göre de; Hanefî kadı İbn Ebî Leys,[871] halîfe Vâsik Billâh (ö. 232/847) döneminde halîfenin talebi üzerine ülkedeki bütün fukahâyı Halku'l-Kur'an meselesiyle ilgili sorguya çekmiş ve Kur'an'ın mahlûk olduğunu reddeden birçok fukahâ hapse atılmıştır. Bu mevzuyu Hanefî mezhebinin lehine fırsata çeviren kadı, Malikî ve Şâfiî fukahânın Câmiu'l-atîk'teki tedrîsatlarından men' edilmelerini ve camiiye yaklaşmamalarını emretmiştir.[872]

Fıkhî münâzaralar veya şiddet içeren icrâatler bu dönemdeki mezhebi taassubun tek araçları değildi. Kendi mezheplerinin efdaliyetini ortaya koymak veya muhâlif mezheplere reddiye amacıyla te'liflerde bulunmuş olmalarının da bu taassub ruhunun bir neticesi olarak değerlendirilmesi mümkündür. Bu metod; mezhep müntesiplerine, diğer mezheplerin prensiplerine muttali' olma fırsatını verdiği gibi, mezhepler arası etkileşim ve mücadeleden, gelecek nesillerin de haberdar olmasını sağlamış ve ayrıca fıkhın literatür hazinesinin zenginleşmesine hizmet etmiştir. Bu

---

[867] H. 321'de Mısır kadılığını üstlenmiş, ve iki ay görevini sürdürmüştür. (Kindî, *a.g.e.*, ss. 484-485)
[868] Bugünkü emniyet müdürüne tekâbül eden bir makam olup, Mısır'da önceki dönemlere kıyasla Tolunoğulları ve İhşidîler dönemlerinde yetkisi sınırlanmış olmakla birlikte valinin vekili konumunda bulunuyordu. (Nâsır el-Ensârî, *Târîhu Enzımeti'ş-şurta fî Mısr*, Dâru'ş-şürûk, Kahire, 1410/1990, s. 56)
[869] Kindî, *a.g.e.*, s. 544
[870] Kindî, *a.g.e.*, s. 469
[871] Tam adı Muhammed b. Ebî Leys el-Huvarezmî'dir. Hanefî mezhebinin fakihlerinden olan İbn Ebî Leys, h. 205'te Mısır'a gelmiş ve h. 226' da halîfe Mu'tasım Billâh tarafından Mısır valiliğine atanmış, h. 235'te azledilmiştir. (Kindî, *a.g.e.*, s. 449; Süyûtî, *Hüsnü'l-Muhâdara*, II, 144)
[872] Kindî, *a.g.e.*, s. 450

bağlamda, ele aldığımız zaman diliminde farklı mezheplere reddiye amacıyla kaleme alınan bazı eserlerin zikredilmesi mümkündür. Söz gelimi; öncelikle Şâfiî mezhebine bağlı bir fakih iken, İmâm Şâfiî'nin vefâtının ardından ders halkasının muasırı Büveytî'ye tevdî edilmesine hiddetlenerek Şâfiî mezhebini bırakıp Mâlikî mezhebine intikâl eden Muhammed b. Abdullah b. Abdilhakem'in bazı eserleri bu doğrultuda değerlendirilebilir.[873] Mâlikî mezhebine geçtikten sonra Muhammed b. Abdullah, Mâlikî mezhebinin fıkhî tedrîsatıyla meşgul olmakla birlikte, İmâm Şâfiî'ye reddiye amacıyla *er-Red 'ale'ş-Şâfiî fîmâ hâlefe fîhi'l-Kitâb ve's-sünne*[874] ve Irak ekolü fukahâsına yönelik *er-Red 'alâ ehli'l (fukahâi'l)-Irâk*[875] isimli eserlerini te'lif etmiştir.

Ayrıca; Şâfiî fakihi Müzenî'nin Hanefî mezhebine yönelik İmâm Şâfiî'nin tenkitlerini rivâyet ettiği eseri *Muhtasar*'ın te'lifiyle birlikte, bu esere cevap verme ihtiyacını hisseden Hanefî kadı Bekkâr b. Kuteybe'nin İmâm Şâfiî 'ye reddiye olarak bir kitap kaleme alışı;[876] Mısır'daki Mâlikî fukahânın önde gelenlerinden ve bu dönemde reddiye te'lifi noktasında Mâlikî mezhebinde en velûd fakih olan Bekr b. Muhammed el-Kuşeyrî'nin *er-Red 'ale'l-Müzenî*, *er-Red 'ale'ş-Şâfiî fî vücûbi's-salât 'ale'n-nebî*, Tahâvî'ye reddiye olarak te'lif ettiği *el-Eşribe* ile *Risâle ilâ men cehile mahalle Mâlik b. Enes mine'l-'ilm* isimli eserleri[877] de bu bağlamda değerlendirilebilir.

X. Mihne Olaylarının Mısır'daki Fıkhî Hayata Tesiri

Emevîlerin son döneminde zuhur eden Mu'tezile mezhebi, Emevîler tarafından muâraza veya destek kabilinden bir tepkiyle karşılaşmazken, Abbâsîler döneminde halîfe Me'mûn'dan itibaren (ö. 212/827) büyük bir destek bulmuştur. Me'mûn, Mu'tezilîlerle sıkı ilişkiler kurarak onları kendisine yaklaştırmış, devlet erkânını Mu'tezilîlerden seçmiş ve ulemâ ile Mutezilîlerin görüş birliğine varmaları için aralarında münâzaralar tertip etmiştir. Gerek hadisçiler ve gerekse fukahâ

[873] Sübkî, *a.g.e.*, II, 68-69
[874] Sübkî, *a.g.e.*, II, 69; Kâdî İyâz, *a.g.e.*, IV, 159-160
[875] Zehebî, *Tezkiretü'l-huffâz*, II, 547
[876] Makrîzî, *Mukaffa'l-kebîr*, II, 453
[877] İbn Ferhûn, *a.g.e.*, I, 314

tarafından büyük bir tepki gösterilen Mu‘tezile’nin prensipleri arasında yer alan halku’l-Kur’ân meselesine ilişkin Mutezilî yorum, bu dönemde ulemâya zorla kabul ettirilmeye çalışılmış,[878] Me’mûn hilâfete bağlı yerlerde, toplumun konuyla ilgili sorgulanması yönünde tâlimat göndermiş,[879] Mehdî’nin vefâtını (218/833) takiben halîfe Mu’tasım ve Vâsik Billâh dönemlerini kapsayan süreçte (h. 218-234) halku’l-Kur’an meselesi üzerinde uzun münâkaşalar, cedel ve muaraza söz konusu olması sebebiyle toplum ve ulemâya yönelik bu icbar daha da şiddetlenmiştir. Bu dönemde “mihne” kelimesi, ulemânın halku’l-Kur’an meselesiyle ilgili sorguya çekilmesi ve gerekirse cezalandırılmasıyla eş anlamlı kullanılır hale gelmiştir. Özellikle söz konusu süreçte hilâfetin merkezi olan Irak, çok sayıda katl, işkence ve baskıya maruz kalmıştır.[880]

Mevzunun tesiri açısından Mısır’ın ahvâline bakıldığında ise; Me’mûn ile Muta‘sım’ın hilâfetleri döneminde şiddetli bir baskının söz konusu olmaması hasebiyle toplumda ilgili meseleye karşı büyük bir muârazanın söz konusu olmadığı,[881] bazı müelliflerin ifadesine göre muhtemelen takiyye yapıldığı gözlenmektedir.[882] Bununla birlikte Vâsik Billâh’ın hilâfeti döneminde (h. 227-232) durum değişmiş; halîfe, dönemin kadısı İbn Ebî Leys’e gönderdiği tâlimatla toplumun mevzuyla ilgili sorgulanmasını talep etmiştir. İbn Ebî Leys’in, fakih, muhaddis, müezzin ya da öğretmen, ülkedeki herkesi konuyla ilgili sorgulaması ise toplum nazarında büyük bir tepkiye sebep olmuştur. İbn Ebî Leys, camiilere “Mahlûk olan Kur’an’ın rabbinden başka ilah yoktur” yazılmasını emrettiği gibi, içlerinde Şâfiîlerin önde gelen fakihi Büveytî ile hadis hafızı ve fakih olarak tanınan Nuaym b. Hâmmad’ın (ö. 228/843) da mevcut olduğu, Kur’an’ın mahlûk olmadığı beyanında bulunan pek çok kişi hapse atılırken, birçok fukahâ da muhtelif ülkelere kaçmıştır.[883]

---

[878] Ebû Zehre, *Târîhu’l-mezâhibi’l-İslâmiyye*, ss. 125-126
[879] Kindî, *a.g.e.*, s. 445
[880] Kâşif, *Mısr fi’l-‘asri’l-vülât*, s. 106
[881] Kindî, *a.g.e.*, s. 451
[882] Kâşif, *Mısr fi’l-‘asri’l-vülât*, s. 106
[883] Kindî, *a.g.e.*, ss. 447, 451, 453

Bu noktada İbn Ebî Leys ve çevresindeki kişilerin sahip oldukları yetkiyi mensup oldukları fıkıh mezhebinin lehine kullanarak Mısır'ın hâkim fıkhî eğilimini değiştirme çabası içerisinde olduklarını da ifade etmek gerekir. Zira mihnenin tatbik edildiği özellikle Şâfiî ve Mâlikî müntesipleri türlü baskılara mârûz kalmışlar, Kur'ân'ın mahlûk olmadığını ifade eden Şâfiî ve Mâlikî âlimlerin camiilerdeki fıkhî tedrisât faaliyetleri yasaklanmıştır.[884]

Değerlendirme

Fethinin akabinde Mısır'da tefsir ve hadis gibi İslâmî ilimlerde olduğu gibi fıkıh ilminde de büyük bir faaliyet hareketliliği söz konusu olmuş, bu hareketliliğin baş mimarı olarak Mısır'a gelen sahâbe, Mısırlıların fıkhî liyâkat kazanmasında büyük bir pay sahibi olmuştur. Mısır'daki fıkhî medreselerin tesisinde temel taşı koyan, fıkhî mevzulara vâkıf sahâbe olmakla birlikte; bu fıkhî hareketliliğin Emevîler dönemindeki tâbiûn fukahânın elinde geliştiği söylenebilir. Abbâsîler dönemine gelindiğinde ise' söz konusu fıkhî hareketlilik, mezhepsel bir forma dönüşmeye başlamıştır. Bu bağlamda Mısır'da ilk tanınan ve yayılmaya başlayan mezhep Mâlikîlik olurken, Hanefî mezhebi h.2. yüzyılın son yarısına gelindiğinde kazâ müessesinde görevlendirilmek üzere gelen Hanefî kadıların eliyle ülkeye taşınmıştır. Devlet otoritesiyle ülkeye giren Hanefî mezhebi, ülkedeki fukahânın ve halkın sıkı sıkıya Mâlikî mezhebine bağlı olduğu bu ilk döneminde toplum tabanında yer bulamayarak nispeten ulemâ arasında yayılmış ve salt kazâ müessesine münhasır kalmıştır. Bundan sonraki süreçte, İmâm Şâfiî'nin Mısır'a gelişi ile Mısır'da tanınan Şâfiî mezhebi, kısa sürede ulemâ, devlet ricâli ve halk nazarında revaç bularak ülkedeki hâkim fıkhî eğilim Mâlikî mezhebine muâdil bir mezhep olma özelliğini kazanmıştır. Bununla birlikte târihî veriler göz önünde bulundurulduğunda, mevcut dört fıkıh mezhebinin de Abbâsîler, Tolunoğulları ve İhşidîler dönemleri itibariyle Mısır'da tanındığı söylenemez. Nitekim diğer üç mezhebe göre daha geç tekevvün eden ve h. 4. yüzyılda Bağdat haricine çıkan Hanbelî mezhebi, ancak h. 7. yüzyıl itibariyle Mısır'da tanınmaya başlayacaktır.

---

[884] Kindî, *a.g.e.*, s. 450

Abbâsîler, Tolunoğulları ve İhşidîler dönemlerinde Mısır'da mevcut üç mezhepten hiçbiri devlet eliyle zâhiren desteklenmemiş, bununla birlikte bazı devlet yöneticileri ve kadıların tarafgir tutumları sebebiyle zaman zaman mezhepler taltif edilmiştir. Devletin tarafsız tutumu bu dönemlerde Mısır'da tedrîcen gelişen kazâ müessesesinde de geçerli olmuş, kazâî işler belli bir mezhebin güdümüne bırakılmayarak, farklı dönemlerde farklı mezhebe müntesip kişilerden kadı tayini yapılmıştır.

Bu dönemlere ilişkin dikkat çeken bir durum, ülkede mezheplerin yayılmasıyla birlikte mezhebî taassubun yavaş yavaş kendini hissettirmeye başlamasıdır. Nitekim; Mısır'da hâkim mezhep Mâlikîlik iken, ülkeye Hanefîliğin ve çok geçmeden kısa sürede toplumun her kesiminde revaç bulan Şâfiî mezhebinin intikâli, mezhepler arasında rekabeti ortaya çıkarmış, zaman zaman siyâsî otoritenin mezheplere olan bakış açısı, mezhepler arasındaki rekâbeti ve taassub ruhunu tetiklemiştir.

Abbâsîler döneminde ülkede yetişen fukahâ sayısının artmasıyla birlikte ilk fıkhî tedvin faaliyetleri başlamış, fıkhî tedrîsat faaliyetleri amacıyla Mısır'a gelen talebe gruplarının sayısı artmış ve Mısır, fıkhî liyâkatiyle tanınan pek çok kişiye ev sahipliği yapmaya başlamıştır. Ayrıca bu dönemlerde, gerek fıkhî hareketliliğin gelişmesi ve gerekse mezhepler arası rekâbetin bir neticesi olarak fıkhî münâzaralar ve yazışmalar artmıştır.

İlgili dönemlere yönelik dikkat çeken bir husus da, siyâsî otoritenin fukahâ üzerindeki etkisine yöneliktir. Nitekim bu süreçte siyâsî birtakım hedeflerin gerçekleştirilmesi veya halku'l-Kur'an meselesi gibi ilmî tartışmalarla ilgili olarak fukahâ icbara maruz kalmış ve bazıları hapsedilmiştir.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

FÂTIMÎLER (UBEYDÎLER) DÖNEMİ (358/969-567/1171): MISIR'DA ŞİÎLİĞİN HÂKİM OLUŞU

I. Fâtımîlerin Mısır'ı Fethi ve Fethin Sonuçları

Hareket noktası dinî karakterlerden oluşan Şiî İsmâîliye hareketinin oluşturduğu Fatımî devletinin, sünnî akideyi ve Abbâsî hilâfetini ortadan kaldırmak amacıyla Abbâsî hilâfetinin nüfûzu altındaki bölgeleri ele geçirme gayreti ilk başarısını Mağrib'te[885] elde etmiştir.[886] İslâm ülkelerine uzak olması hasebiyle Mağrib'in, tesis etmeyi gaye edindikleri müstakil bir hilâfet için uygun bir bölge olmadığını düşünen Fâtımîler, bundan sonraki süreçte Abbâsî hilâfetine rakip, müstakil bir devletin inşâsında coğrafî konumu itibariyle İslâm âleminin doğu ile batısı arasında köprü vazifesi görmesi, doğal servetinin bolluğu, İhşidî devleti ve Abbâsî hilâfetine bağlı Şam ile Hicaz'a uzanabilmenin bir yolu olarak tasarladıkları Mısır'ı fethetmenin gayretine düşmüşler[887] ve muhtelif dönemlerde Mısır'ın fethine yönelik hamlelerde bulunmuş olmakla birlikte başarılı olamamışlardır.[888] Her ne kadar müspet bir netice elde edilemese de fethe yönelik bu denemeler, Mısır'da Şiî düşüncenin yayılmasına ve nihayetinde ülkenin elde edilmesine giden yolu kolaylaştırmıştır.[889] İhşidî hâkimiyetinin son dönemine gelindiğinde (352-358/963-968) Mısır'ın sık sık tekrarlanan kıtlıklar ile iktisâdî krizlere girmesi; valilerin sürekli değişmesinden hâsıl olan siyâsî istikrarsızlık; ülkedeki genel emniyet zaafiyeti; Abbâsîlerle ilişkileri kötüye giden İhşidîlerden bazı devlet ricâlinin Abbâsî halîfesini bırakıp Fâtımî halîfesi adına hutbe okutmasının yanı sıra ülkeye yerleşen Fâtımî

---

[885] Kuzey Afrika'nın batısında bulunan ve Fas, Tunus, Cezayir, Libya ve Moritanya ülkelerin içine alan bölgeye verilen isimdir. Harekât, "Mağrib", *DİA*, XXVII, 314; Aydın Çelik, "Fatımîler Devletinin Kuruluşu", *FÜSBD*, c. 15, sy. 2, 2005, s. 434

[886] Eymen Fuâd Seyyid, *ed-Devletü'l-Fâtımiyye fî Mısr*, Mektebetü'l-usra, Kahire, 2007, s. 128

[887] Ali İbrahim Hasen, *Târîhu Cevher es-Sıkıllî*, 2. bs., Mektebetü'n-nahdati'l-Mısriyye, Kahire, 1963, ss. 25-26, 53; Muhammed Cemâlüddîn Sürûr, *Târîhu'd-devleti'l-Fâtımiyye*, Dâru'l-fikri'l-arabî, Kahire, ts., s. 59; Muhammed Abdullah İnân, *el-Hâkim bi-emrillâh ve esrâru'd-da'veti'l-Fâtımiyye*, 3. bs., Mektebetü'l-hâncî, Kahire, 1404/1983, ss. 21-22

[888] Gerçekleşen fetih hamleleriyle ilgili ayrıntılı bilgi için bkz. Sürûr, *Târîhu'd-devleti'l-Fâtımiyye*, ss. 59-63

[889] İbrahim Hasen, *Târîhu Cevher es-Sıkıllî*, s. 53

dâîlerine Şiîlik propagandası için izin vermesi ve dâîlerin bu noktadaki başarısı;[890] Mısırlıların Hz. Ali'ye olan meyilleri sebebiyle Şiî mezheplerini kabule hazırlıklı olmalarının, Mısır'da Fatımîlerin nüfûzunun yayılmasına olanak sağlaması; Yahudi mühtedisi İbn Killis'in (380/991)[891] ülkenin genel zaafiyeti hakkında Fâtımî halîfesi Muiz li-dînillah'a ihbarda bulunması; Mısır'ın o dönemki güçlü valisi Kâfûr'un vefât edişi; Şiî Büveyhiler Devletinin nüfûzunda bulunan Bağdat'taki Abbâsî hilâfetinin zayıflaması ve bazı Mısırlıların ülkenin kötüleşen ahvâlini ıslah etmesi için Muiz'e Mısır'ı fethetmesine yönelik çağrı içeren mektuplar yollaması gibi durumlar Mısır'ın fethini kolaylaştıran unsurları oluşturmuştur.[892] Böyle bir ortamı fırsat bilen Fâtımîlerin dördüncü halîfesi Muiz li-dînillah'ın Cevher es-Sıkıllî komutasında gönderdiği büyük bir ordu ile 358/969 tarihinde halktan herhangi bir mukâvemet görülmeksizin Mısır'ın fethi gerçekleşmiştir.[893]

Fetih sırasında Mısırlılar, her ne kadar Abbâsî halîfesini reddederek Fatımî halîfesine itaati tercih ettiklerini beyan etseler de; bu tercihin, otorite ve nüfûzun sünnî bir halîfeden Şiî bir halîfeye intikâlinden ibaret olduğunu, bu nedenle ülkenin genel durumunu değiştirmeyeceğinin farkındaydılar[894] ve onlara göre aksine bu değişim ülkenin içinde bulunduğu özellikle siyâsî ve iktisâdî kötü gidişattan kurtuluşu da sağlayabilirdi.[895] Ayrıca Şiî mezheplerine karşı herhangi bir husûmet

---

[890] Nitekim fetih öncesinde Mısır'ın muhtelif bölgelerine yerleşen Fâtımî dâîleri halka yönelik "Eğer kara taş yok olursa efendimiz Muiz li-dînillah her yere hakim olacaktır. Aramızda kara taş yani İhşidî Kâfûr var." ifadeleriyle halkı psikolojik açıdan fethi kabule hazırlamışlardır. Bkz. Makrîzî, Ebü'l-Abbâs (Ebû Muhammed) Takıyyüddîn Ahmed b. Alî b. Abdülkâdir b. Muhammed (ö. 845/1442), *İtti'âzu'l-hunefâ' bi-ahbâri'l-eimmeti'l-Fâtımiyyîn el-hulefâ'*, 2. bs., thk. Cemâlüddîn Şeyyâl, Dâru'l-kütüb, Kahire, 1416/1996, I, 102

[891] Tam adı Ebü'l-Ferec Ya'kûb b. Yûsuf b. İbrahim b. Hârûn b. Dâvud b. Killis'tir. Aslen Bağdat'lı bir yahudi olan İbn Killis, Şam'a giderek Remle'ye yerleşmiş, ardından Mısır'a giderek İhşidî valisi Kâfûra ticari mevzularda hizmet etmiştir. Kâfur döneminde Müslüman olan İbn Killis, vezirliğe getirilmiş, devletin divana ilişkin konularında yetki sahibi olmuştur. Muiz'e, Mısır'ın genel kötü ahvâline ilişkin ihbarda bulunarak onu fethe teşvik etmiştir. (Nüveyrî, Ebü'l-Abbâs Şihâbüddîn Ahmed b. Abdilvehhâb b. Muhammed el-Bekrî en-Nüveyrî (ö. 733/1333), *Nihâyetü'l-ereb fî fünûni'l-edeb*, thk. Necib Mustafa Fevvâz, Hikmet Fevvâz, Dâru'l-kütübi'l-ilmiyye, Beyrut, 1424/2004, XXVIII 102-103; İbn Hallikân, *a.g.e.*, VII, 27)

[892] Ali Hüsnâ el-Harbutlî, *el-Azîz billâh el-Fâtımî*, Vezâratü's-sekafeti Mısr, yy., ts., s. 23; Abdullâh Muhammed Cemâlüddîn, *ed-Devletü'l-Fâtımiyye: Kıyâmuhâ bi-bilâdi'l-Mağrib ve intikâluhâ ilâ Mısr ilâ nihâyeti'l-karni'r-râbi' el-hicrî mea' 'inayetin hâssa bi'l-ceyş*, Dâru's-sekâfe, Kahire, 1411/1991, ss. 95-103, 130-136;Hıdr, Ahmed, *a.g.e.*, s. 49; İbrahim Hasen, *Târîhu Cevher es-Sıkıllî*, ss. 25-26; Seyyid, *a.g.e.*, ss. 131-136; Sürûr, *Târîhu'd-devleti'l-Fâtımiyye*, ss. 61, 63

[893] Makrîzî, *İtti'âzu'l-hunefâ'*, I, 97; Cemâlüddîn, *a.g.e.*, s. 100; Seyyid, *a.g.e.*, ss. 135-139

[894] Harbutlî, *a.g.e.*, s. 24

[895] Cemâlüddîn, *a.g.e.*, s. 132

beslemeyen halk, aksine; Hz. Ali ve Hz. Fatıma'nın neslinden gelmeleri sebebiyle Fâtımîleri oldukça hoş karşılamışlardı.[896] Bundan dolayıdır ki, dönemin İhşidî veziri İbnü'l-Furat, o dönemin kadısı Ebû Tâhir ez-Zühlî (367/977)[897] başta olmak üzere ulemâ ve devletin ileri gelenlerinden oluşan bir grupla yaptığı istişâre neticesinde, fâtihûn Fâtımîlerle sulh yapmaya karar vermiş ve bu grup, Cevher es-Sıkıllî ile görüşerek bazı şartlar muvacehesinde sulh yapmaya razı olmuşlardır.[898] Fâtımîler, Mısırlıların fethe mukâvemetsiz boyun eğişlerinin dinî ve mezhebî değil de, salt siyasî cenahtan bir teslimiyet olduğunun, dolayısıyla halkın dinî ve mezhebi hususlarda eman talep edeceklerinin farkında idiler.[899] Bu nedenledir ki; Cevher es-Sıkıllî, devletin ileri gelenleriyle gerçekleşen sulh esnasında halka tam bir dinî hürriyet verileceğini, daha açık bir ifadeyle, Şiî mezhebine geçmekle yükümlü olmayacaklarını; ezan namaz, oruç, zekat hac, cihat, miras gibi mevzuların Kur'an ve sünnette yer aldığı şekliyle devam edeceğini taahhüt etmiştir.[900]

Şüphesiz bu fetih Mısır açısından sadece siyâsî bir otorite değişikliği değil, aynı zamanda dinî, kültürel ve ictimâî bir dönüşümü de ifade etmekteydi. Zira gerek Tolunoğulları ve gerekse İhşidîler, siyâsî açıdan bağımsız bir devlet hüviyetinde idiyse de, Abbasî hilâfetine bağlılıkları devam ediyordu ve bu nedenle siyâsî açıdan da belli bir ölçüde Abbâsilerin dâiresinde kalmışlardı. Ancak Fatımîler, Mısır'da yeni bir siyâsî nizamı temsil ettiği gibi, İslâmı farklı bir şekilde yorumlayan yeni bir dinî ve felsefî hareketin de öncülüğünü yapıyordu. Hz. Peygamberin kızı Hz. Fatıma'nın soyundan geldikleri iddiasıyla[901] kendilerinin imâmete, dolayısıyla İslâm âleminin yönetimine en layık kimseler olduğunu düşünen bu yeni devlet, Mısır'da müstakil yeni bir hilâfet tesis etmiş ve Fâtımîlerin eliyle kurulmuş şehir Kahire, ilk kez,

---

[896] Atâullah, *a.g.e.,* s. 49

[897] Tam adı Ebû Tâhir Muhammed b. Ahmed b. Abdillâh b. Nasr b. Büceyr b. Abdillâh b. Sâlih b. Üsâme es-Sedûsî'dir. Aslen Basralı bir Mâlikî fakihi olan Ebû Tâhir ez-Zühlî, İhşidî valisi Kâfûr tarafından h. 348'de kadılığa atanmış, ardından Şam'ın kadılık görevi de buna ziyâde edilmiştir. H. 366'da azledilene kadar görevine devam etmiş, ardından vefâtına kadar (h. 367) evinde hüküm verme işine devam etmiştir. (Kindî, *a.g.e.,* ss. 493, 581-585; İbn Hallikân, *a.g.e.,* V, 423)

[898] Makrîzî, *İtti'âzu'l-hunefâ'*, I, 103; İnân, *el-Hâkim bi-emrillâh,* s. 29

[899] Atâullah, *a.g.e.,* s. 43

[900] İdrîs 'Imâdüddîn (ö. 872/1488), *Târîhu'l-hulefâi'-l-Fâtımiyyîn bi'l-Mağrib,* thk. Muhammed Ya'lâvî, Dâru'l-garbi'l-İslâmî, Beyrut, 1985, ss. 673-678; Makrîzî, *İtti'âzu'l-hunefâ',* I, 103-106; Nüveyrî, *a.g.e.,* XXVIII, 76-79; Sürûr, *Târîhu'd-devleti'l-Fâtımiyye,* s. 64. Ayrıca söz konusu taahhütün metni için bkz. Ahmed Huseyn, *Mevsû'atü Târîhu Mısr*, Dâru'ş-şa'b, Kahire, ts., II, 532

[901] İhtilaflı bir mevzuyu teşkil eden Fâtımîlerin nesebine ilişkin daha ayrıntılı bilgi için bkz. Seyyid, *a.g.e*. ss. 100-108

Abbâsî hilâfetinin merkezi Bağdat'a rakip, başka hilâfetin merkezi hüviyetini hâiz olmuş, Mısır'ın ise 4./10. yy.ın son yarısı itibariyle İslâm âlemindeki önemi artmıştır.[902] Diğer yandan; şimdiye kadar Mısır'da tanınan Mâlikîlik, Hanefîlik Şâfiîlikten oluşan üç sünnî fıkıh mezhebinin yanına Şiî fıkıh sistemi de eklenmiş, dahası bundan sonra Şiîlik, Eyyûbîlerin Mısır'ın siyasî sahnesinde hâkimiyet kurduğu 567/1171 tarihine kadar geçen iki asırlık zaman diliminde ülkenin resmî mezhebi olma vasfını taşımıştır.

II. Fâtımî Fethinin Mısır'daki Fıkhî Hayata Tesiri ve Fâtımîlerin Şiîliği Yayma Yöntemleri

Mısır'ın fethi Fâtımîler açısından salt siyâsî bir ganimet değil, aynı zamanda Şiî davetinin de zaferiydi. Bu nedenle Fâtımîler, kazândıkları zaferi İsmâilî mezhebini Mısır'da yayma hususunda bir vesile kılmışlardır. Mısırlılar ile Fâtımîler arasında gerçekleşen sulh akdinde, halka her ne kadar dinî ve mezhebi bir hürriyet vaadi verilmiş olsa da, bu vaadin sadece ülkedeki ehl-i zimmenin dinî hayatı açısından pratikte bir netice getirdiği ve dinî hoşgörü ile muttasıf olan Fâtımîlerin müsâmahasının salt ehl-i zimme için geçerli olduğu;[903] sünnî mezheplere mensup Mısır'ın çoğunluğunu teşkil eden halkın ise dinî konularda türlü icbarlara maruz kaldığı, fetihten itibaren devletin resmî organları başta olmak üzere her kademesini Şiî bir renge dönüştürme noktasında son derece gayretli olan Fâtımilerin, kazâ müessesesi ve fetvâ işleri de dahil olmak üzere Mısır'da fıkıh alanında tatbîk edilen sünnî hukukun yerine Şiî hukukun kâim olması ve aksinin yok sayılması amacıyla pek çok unsuru vesile edindikleri görülmektedir.[904] Nitekim kaynaklarda zikredilen ma'lûmâtlarda görüldüğü üzere; bu dönemde fıkhî bazı hükümler Şiî hukukunda mevcut şekliyle tatbîk edilmiştir. Söz gelimi; Cevher es-Sıkıllî'nin emriyle ezanda

---

[902] Atâullah, *a.g.e.*, ss. 42, 49; Seyyid, *a.g.e.* s. 140

[903] Hristiyan ve Yahudilerin başta mâlî konular olmak üzere, idârî işlerde maharetli olmaları, halîfe ve valilerin devlet işlerinde kendilerine son derece güven duymalarını sağlamış ve aralarındaki ilişkiyi olumlu devam ettirme amacıyla dinî yaşantılarına hiçbir şekilde karışılmamış (Muhammed Zağlûl Selâm, *el-Edeb fi'l-'asri'l-Fâtımî*, Dâru'l-maarif, İskenderiye, ts., s. 156), Müslümanların karşı çıkmasına rağmen bizzat Muiz'in kontrolünde yeni kiliseler inşâ edilmiş, devletin önemli mevkilerinden sünnî Müslümanlar alınarak yerlerine zimmîler atanmıştır. Özellikle Yahudî mühtedisi olan İbn Killis'in Mısır'daki Fâtımî devletinde önemli bir mevkide bulunması, ülkeye pek çok Yahudi gruplarının yerleşmesini ve önemli mevkiler almasını sağlamıştır. (Seyyid, *a.g.e.*, ss. 153-155)

[904] Atâullah, *a.g.e.*, s. 44; Seyyid, *a.g.e.*, s. 154, Sürûr, *Târîhu'd-devleti'l-Fâtımiyye*, s. 76

geçen "hayyâ 'ale's-salâh" yerine Şiîlerin ezanında mevcut olan "Hayyâ alâ hayri'l-'amel" ifadesi zikredilmiş,[905] hutbelerde ehl-i beyt övülmeye başlanmış, İsmâiliyye mezhebindeki miras hükümleri uygulamaya konmuş,[906] Ramazan hilalinin sübûtu gayesiyle bizzat hilali izleme uygulaması kaldırılmış[907] ve başta kadılar olmak üzere sünnî fıkıh mezheplerinin müntesipleri de Şiîlerin hesaplarına göre oruç tutmuşlar, cuma namazında سبح اسم ربك الاعلى[908] ayetinin okunması ve cuma namazından sonra tekbir getirilmesi uygulaması kaldırılmış, cuma namazının ikinci rekatında Kunut Duası'nın okunması talep edilmiş, namazlarda besmelenin cehrî olarak zikredilmesinin yanı sıra Hz. Hasan, Hz. Hüseyin ve Hz. Fatıma'ya cehrî olarak dua edilmesi istenmiş, halîfe Azîz billah'ın emriyle h. 372'de teravih namazının kılınması yasaklanmıştır. Ayrıca halîfe Muiz, Hz. Ali'nin tatbîk ettiği iddiasıyla cenaze tekbirlerinde kişinin mertebesine göre tekbir sayısının belirlenmesi uygulamasıyla Şiî ahkâmına yenilik getirmiş, buna göre; halîfe Muiz'in ailesinden birinin cenazesinde yedi kez, başka birinin cenazesinde ise beş kez tekbir

---

[905] Cevher'in emriyle ezan yeni şekliyle ilk kez Ahmed b. Tolun Camii'nde okunmuş, kısa zaman sonra bu uygulama Amr b. el-'Âs Camii başta olmak üzere, diğer bütün camiilere yayılmıştır. (İbn Hallikân, *a.g.e*., I, 379) Ezanın yeni şekliyle okunmasında, özellikle Ahmed b. Tolun Camii'nin tercih edilmesiyle ilgili olarak bazı müellifler, İbn Cübeyr'in rivâyetinden (İbn Cübeyr, *Rıhletü İbn Cübeyr*, Daru Sâdır, Beyrut, ts., s. 26) yola çıkarak, aslen Mağribli Mısırlıların bu camiide iskan edip ilmî faaliyetlerde bulunmasını bir gerekçe olarak görmektedirler. (Ahmed Muhtâr el-Abbâdî, *Fî't-târîhi'l-'Abbâsî ve'l-Fâtımî*, Dârü'n-nahdati'l-arabiyye, Beyrut, ts., s. 255)

[906] Şianın miras konusundaki görüşleri, sünnî öğretiden ilkesel anlamda önemli farklılıklar içermektedir. Sünnî fıkıh öğretisinde pay sahiplerinden kalana mirasçı olan ve ilke olarak kişiye erkek akrabalar aracılığıyla bağlanan erkeklerden oluşan *asabe*nin sahip olduğu yüksek statü, Şia fıkhında söz konusu değildir. Bunun yerine, Şia fıkhında mirasçılık hükümleri, naslarla belirlenenler dışında, *asabe*nin de içinde yer aldığı geniş anlamıyla kan akrabalığı (karâbe) temelinde, kişilerin müteveffâya yakınlığına göre şekillenmektedir. Bu doğrultuda; sünnî fıkıh mezheplerine göre *asabe*nin, *ashâbu'l-ferâiz*den kalan payın tamamına hak sahibi olması, nassla sâbit ve üzerinde icmâ edildiği kabul edilen bir konu iken, İsmâiliyye mezhebinde böyle bir statü atfedilmez, ashâbu'l-ferâizden arta kalan mal asabeden önce yeniden ashâbu'l-ferâize dağıtılmaktadır. (İrfan İnce, "Hicrî Beşinci Yüzyılda Zevi'l-erhâmın Mirasçılığı Meselesi ve Mısır'da el-Mezhebü'd-dâric Uygulaması", *Usûl*, sy. 25, 2016, ss. 37, 52.) Benzer şekilde ashâb-ı ferâizden yanlızca kızın bulunması durumunda, tüm mirasın kıza kalacağı, asabe ve beytülmâlin mirasçı olamayacağına ilişkin Şia görüşü de sünnî öğreti ile Şia öğreti arasındaki görüş farklılığının tipik bir örneğini oluşturmuştur. Bkz. Makrîzî, *Mukaffa'l-kebîr*, III, 103-104.

[907] İsmâîli mezhebinde diğer aylar gibi Ramazan ayının tahdidi de astronomik hesaplarla yapılarak her yıl Ramazan ayı otuz gün olarak kabul edilmektedir. (Sikatü'l-İmâm Âlimü'l-İslâm, *el-Mecâlisü'l-müstansıriyye*, thk. Muhammed Kâmil Huseyn, Dâru'l-fikri'l-arabî, yy., 1366, ss. 128-129). Bundan dolayı 358/969'da komutan Cevher ve Şiîler, Ramazan ayında otuz günün akabinde Kahire Mescidi'nde bayram namazını kılmışlardır. Ancak Kadı Ebû Tâhir adeti olduğu üzere Amr b. el-'Âs Camii'nin çatısına çıkarak hilali gözlemiş ve neticede hilali örmediği için sünnîler namazı kılmamışlardır. Bunu duyan Cevher, bu fiili bir daha yapacak kişiler hakkında tehdidde bulunmuş ve böylece hilalin rü'yeti için gözlenmesi uygulamasına son verilmiştir. (Kindî, *a.g.e*., s. 584; İbn Hallikân, III, 101; Makrîzî, *İtti'âzu'l-hunefâ'*, I, 116)

[908] A'lâ Sûresi, 87/1

getirilmiştir.[909] Hükümlerin tatbîkini kazâ müessesesiyle de desteklemeye çalışan Fâtımîler, miras, talak, ramazan hilalinin sübûtu gibi bazı meselelerde sünnî mezhep kadılarının, ülkenin resmî mezhebi hüviyetindeki Şiîliğin fıkhî hükümlerine göre fetvâ ve hükümler beyan etmelerini istemişler[910] ve devletin yüksek rütbeli mevkîsi addedilen kadılık görevine Şiîler tayin edilmiştir.[911]

Fâtımîlerin, kendi fıkhî hükümlerinin uygulanmasını talep etmelerinin yanı sıra, bu döneme ilişkin dikkat çeken bir husus da; bazı fıkhî hükümlerin uygulanmasına yönelik getirilen müeyyidelerdir. Her ne kadar söz konusu bu müeyyidelere konu olan bazı hükümler hususunda Fâtımîler, ülkenin mevcut sünnî fıkıh mezhepleriyle hem fikir idiyse de, Fâtımîlerin bu tutumu Mısır'ın daha önceki İslâmî dönemlerinde görülmemişti. Bu bağlamda; söz gelimi içkinin her türlüsünün üretilmesi, satılması ve taşınması yasaklanmış, umûmî tuvaletlere avret yerlerinin görülmemesi için örtüsüz giren kişilerin yollarda dövülmesi ve teşhir edilmesi emredilmiş, müneccimlik, şarkıcılık gibi mesleklerin icrâsı yasaklanmıştır. [912] Özellikle kaynaklardaki bilgiler incelendiğinde; Hâkim bi-emrillâh döneminde kadınlara yönelik pek çok yasağın uygulandığı görülmektedir. Bu bağlamda ilk başta kadınların tesettüre uygun olmayan kıyafetlerle, yüzü açık ve süslenmiş şekilde dışarı çıkmaları yasaklanmış iken (h. 395);[913] h. 402'de kadınların kabir ziyareti yapması ve hamamlara gitmesi, erkeklerle birlikte gezinti yerlerine gitmesi yasaklanmış; h. 404 yılında gündüz ve gece dışarıya çıkmaları yasaklanmış; bundan sadece cenaze yıkama, acil durumlarda yolculuğa çıkma ve hacca gitme gibi mahdûd durumlar burka giyinilmesi şartıyla istisna edilmiştir. H. 405'e gelindiğinde ise; kadınlara yönelik yasaklardaki şiddetin dozu arttırılarak genç ya da yaşlı, bütün kadınların pencereden dahi bakmaları yasaklanmış, söz konusu bu yasaklara uymayanların pek

---

[909] Makrîzî, *İtti'âzu'l-hunefâ',* I, 119-120; a.m.l.f., *Hıtat*, II, 270, 281; İbn Tağrîberdî, *Nücûmü'z-zâhire*, IV, 32; İbn Hallikân, *a.g.e*., I, 379; İbn İyâs, *a.g.e*., I, 185; Makrîzî, *Mukaffa'l-kebîr,* III, 103-104; 'Imâdüddîn, *a.g.e.,* ss. 694-695; Selâm, *a.g.e.,* ss. 153-154; İbrâhîm Hasen, *a.g.e.,* ss. 58, 60, 62

[910] Kindî, *a.g.e*., s. 584. Dönemin sünnî kadısı Ebû Tâhir ez-Zühlî, Şiî fıkıh hükümlerine göre fetvâ beyan etmeyeceğini söylediğinde Cevher es-Sıkıllî *"Ey Kadı! Bu Fatıma'ya düşmanlıktır."* diyerek bundan sonraki süreçte kazâî işler için kadıya müracaat etmemiştir." (Makrîzî, *Hıtat,* II, 340)

[911] Sürûr, *Târîhu'd-devleti'l-Fâtımiyye,* s. 76

[912] Yahyâ b. Saîd b. Yahyâ el-Antâkî (ö. 458/1067), *Târîhu'l-Antâkî*, thk. Ömer Abdüsselâm Tedmurî, Jarrous Press, Trablus, 1990, ss. 270, 289, 293, 304; Selâm, *el-Edeb fi'l-'asri'l-Fâtımî*, s. 152; İnân, *Hâkim bi-emrillâh,* s. 132

[913] Selâm, *el-Edeb fi'l-'asri'l-Fâtımî,* s. 152

çoğu darb, hapis, bazıları ise ölümle cezalandırılmıştır. Bu tür yasaklar, h. 409 yılına kadar devam etmiştir. [914]

Fâtımîler döneminde, sünnî fıkıh hükümlerin değiştirilmesinin yanı sıra, Şiî fıkıh sisteminin Mısır'da halk nezdinde tanınması ve yayılmasında büyük rol oynayan esas kişi dâî'd-duât idi. Sünnî mezheplerdeki kâdılkudât mertebesinde olan ve onun kıyafetlerini giyinen dâi'd-duât,[915] halîfe nezdinde büyük bir ehemmiyeti olan, devletin yüksek mertebeli memuruydu. Dâi'd-duât, beraberindeki on iki dâî ve Mısır dışındaki ülkelerde kendisine vekillik yapan yardımcıları ile birlikte, Şiîliğin halka ulaşmasından sorumlu en üstteki kişi idi. Şiî fıkıh tedrîsatının icrâsı amacıyla tesis edilmiş olan Ezher Camii başta olmak üzere Câmi'u'l-atîk ve Ahmed b. Tolun Camii bu dönemde dâîlerin merkeziydi. Bizzat dâî'd-duâtın düzenlediği fıkıh oturumlarına Şiîlerin dışında sünnî mezheplere mensup kişiler de iştirak ediyordu.[916]

Bütün bunların yanı sıra; devletin bütün memurlarına Şiîliği kabul etmelerinin şart koşulması, hutbelerde ehl-i beyt başta olma üzere Şiîlere dua edilmesi, Hz. Ali dışındaki diğer üç halîfe ile birlikte; Emevî, Abbâsî halîfelerine, Hz. Ali'nin imamete en layık olduğunu dile getirmeyen herkese lanet okunması, Amr b. el-Âs Camii'nin duvarlarının Fâtımilerin şiârı olan yeşil renge boyanması, hatiplerin Abbâsîlerin remzi olan siyah kıyafet giymesi yasaklanarak Fâtımîlerin remzi olan beyaz kıyafet giymeleri, Şiî bayramlarının resmî bayram olarak

---

[914] Makrîzî, *Hıtat*, II, 341, 342; Antâkî, *a.g.e*., s. 307; İnân, *Hâkim bi-emrillâh*, s. 134
Hakim bi emrillah'ın hilâfet dönemi kadınlara yönelik yasakların tenfiziyle meşhûr olmasının yanı sıra, Mısır'da kökenini İsmâiliyye mezhebinden almış olan Dürzîlik'in ortaya çıkış dönemini de ihtivâ etmektedir. Hâkim ve önde gelen dâîleri Neştekin ed-Derezî ile Hamza b. Ali b. Ahmed'in eliyle Hâkim'in ulûhiyyet iddiasını taşıyarak şekillenmiş bu mezhep, insanları her konuda ruhsat ve ibâhaya çağırmış; anne, kız, kız kardeş ile evliliği mubah kılmış; namaz, oruç hac gibi ibadetlerdeki vücûbiyeti iskât etmiştir. Kısa sürede taraftar bulan bu mezhebin yayılışı, Hâkim'in vefâtının ardından oldukça yavaşlamıştır. (Antâkî, *a.g.e*., s. 342; Kalkaşendî, *a.g.e*., III, 430. Ayrıca Dürzîlik hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Aytekin Şenzeybek, "Başlangıçtan Günümüze Dürzîlik", *SÜİFD*, sy. 31, 2011, ss. 173-216) Bununla birlikte İbn Haldûn Hakim'e atfedilen bu iddianın doğru olmadığını, eğer ki Hâkim tarafından ulûhiyyet iddiası ortaya atılsaydı anında öldürüleceğini, bu iddianın Hâkim döneminden gelen ve onun dinî tasarruflarını ihtivâ eden târihî vesîkalarla uyuşmadığını ifade etmektedir. (İbn Haldûn, Ebû Zeyd Veliyyüddin Abdurrahman b. Muhammed b. Haldûn (ö. 808/1406), *Târîhu İbn Haldun: Kitâbü'l-İber ve divanü'l-mübtede' ve'l-haber fî eyyami'l-'Arab ve'l-'Acem ve'l-Berber ve men âsarahum min zevi's-sultani'l-ekber*, thk. Halîl Şehâde, Süheyl Zekkâr, Dâru'l-fikr, Beyrut, 1421/2000, IV, 76)
[915] Kalkaşendî, *a.g.e*., III, 487
[916] İbrahim Hasen, *Târîhu Cevher es-Sıkıllî*, ss. 58, 59, 62-63; Abdülmün'im Abdülhamîd Sultân, *el-Hayâtü'l-ictimâiyye fi'l-'asri'l-Fâtımî*, Dâru's-sekâfeti'l-ilmiyye, İskenderiye, 1999, s. 49

kutlanması ve halîfenin sarayında muazzam sayıda kitabın yer aldığı, İslâm âleminin diğer kütüphaneleriyle rahatlıkla rekâbet edebilecek büyük bir kütüphane oluşturulması gibi destekleyici uygulamalarla Fâtımîler, Şiîliğin rengini her cenaha yaymaya çalışmışlardır. [917]

Fâtımîlerin, Şiîliğin yayılmasına yönelik geniş çaplı uygulamalarına rağmen Şiîlik, Mısır'ın başkenti Kahire[918] ve Saîd bölgesinin bazı kısımları haricinde,[919] genel olarak değerlendirildiğinde; halkın, Fâtımîlerin sünnîlere yönelik ısdâr ettiği kanunların uygulanmasından korkan veya görevlerinden azledilme korkusu taşıyan küçük bir kesimi hâricinde, hiçbir şekilde Mısırlı halk tarafından kabul edilmemiş, aksine halk akîdevî ve sünnî fıkıh hükümlerine daha bağlı hale gelmiştir.[920] Özellikle İskenderiye, sahil şehri özelliğinden ötürü ticaret merkezi olması ve Mağribli hacıların Hicaz'a gidişte uğrak yeri olması sebebiyle, Fâtımîlerle birlikte ülkeye gelen Şiîlikten hiç etkilenmemiş; Fâtımîler bu şehirde umdukları nüfûza sahip olamamışlardır.[921] Şiîliğin nispeten etkili olduğu yerlerde ise; halkın devlet tarafından yapılan fıkhî uygulamalara tepki göstermesi, zaman zaman halk ile devlet arasında bir çatışma ortamının doğmasına sebep olmuştur. Söz gelimi; miras hükmüne ilişkin değişikliğe sünnî fukahâ tepki gösterince meşhûr Şiî fakih, Kadı Nu'mân[922] bu tepkiye bazı cezalar infaz etmiştir.[923] Kaynaklarda zikredilen bazı olaylar, sünnîlerin Şiîliği kabule cebreden, Şiîliğe muhâlif tutumlara yönelik ceza ve bazı uygulamaların ne derece ileri boyutlara ulaştığını göstermektedir. Söz gelimi; teravih namazının cemaatle kılınmasının men' edilmesini protesto eden kişinin dili kesilmiş,[924] Mısırlılardan biri *Muvatta*'ı kendisinde bulundurduğu için dövülerek

[917] İbn Hallikân, *a.g.e*., III, 379; İbrahim Hasen, *Târîhu Cevher es-Sıkıllî*, s. 64; Atâullah, *a.g.e.* ,s. 45
[918]Muhammed Kemâlüddîn İzzüddîn Ali, *el-Hareketü'l-ilmiyye fî Mısr fî devleti'l-Memâlîki'l-cerâkise*, Basılmamış Doktora Tezi, 1409/1989, s. 54 dp. 3
[919] Selâm, *el-Edeb fi'l-'asri'l-Fâtımî*, s. 155
[920] Sürûr, *Târîhu'd-devleti'l-Fâtımiyye*, s. 79; Atâullah, *a.g.e*., s. 49
[921] İzzüddîn Ali, *a.g.e*. s. 54, dp. 3
[922] Tam adı Ebû Hanîfe Nu'mân b. Muhammed b. Mansûr b. Ahmed b. Hayyûn el-İsmâîlî'dir. Hanefî mezhebinin kurucusu Ebû Hanife ile karıştırılmaması için, Kadı Nu'mân adıyla meşhûr olmuştur. Halîfe Muiz ile birlikte Mısır'a gelen Kadı Nu'mân, Şiî askerlerinin kazâî meseleleriyle ilgileniyordu. H. 363'de Mısır'da vefât etmiştir. (Kindî, *a.g.e*., s. 586; Muhammed Kâmil Huseyn, *fî Edebi Mısri'l-İslâmiyye*, Müessesetü'l-hindâvî, Kahire, 2014, s. 67)
[923]Abdülmün'im Mâcid, *el-Hâkim bi-emrillâh: el-Halîfetü'l-müfterî aleyh*, Mektebetü'l-İncilizi'l-Mısriyye, Kahire, 1959, ss. 74-77; Atâullah, *a.g.e.,* s. 44
[924] Atâullah, *a.g.e.,* s. 49

ülkeden sürülmüş (h. 381),[925] duha namazı kılan on üç kişi darbedilerek üç gün hapsedilmiş (h. 393),[926] dönemin fukahâsından Ebû Bekr b. Hüzeyl ile Ebî İshak b. el-Berzevil Şiî fıkıh ahkâmına göre fetvâ vermedikleri için hapsedilerek vefât edene kadar işkenceye maruz kalmışlardır. [927]

Fâtımîler Mısırlılara yönelik fiziksel cezaların yanı sıra Mağribden gelen Şiîleri önemli devlet kademelerinde görevlendirerek halka eziyet edilmesi hususunda onların da nüfûzundan istifade etmişlerdir. Bu dönemde halkın malları yağmalanmış, gasbedilen evlere Mağribli Şiîler yerleştirilmiştir. Ancak halkın bu durumu halîfe Muiz'e şikayet etmesi üzerine, halîfenin emriyle evler boşaltılarak Mağribli Şiîlerin Kahire'nin Ayni'ş-şems tarafına yerleşmeleri sağlanmıştır.[928]Ayrıca düşük kademedeki sünnî devlet memurlarının da İsmâilî mezhebin esaslarına göre devlet işlerini yürütmeleri şart koşularak, bu konuda herhangi bir taksîrin söz konusu olduğu durumlarda görevlerinden azledilmişlerdir.[929]

Fâtımîlerin fıkhî hükümlerin kendi mezheplerinde mevcut şekliyle tatbîk edilmesine yönelik halkı icbar etmeleri, Kayrevan, Şam gibi Fâtımîlerin nüfûzu altındaki diğer merkezlerde olduğu gibi Mısır'da da muârazaya muhatap olması, halîfe Hakim döneminden itibaren bu tutumun hafifleştirilmesi yönünde bir siyasetin izlenmesini beraberinde getirmiştir. Mezhepler arasındaki niza' ve ihtilafın sakinleştirilmesi, gerçek mezhebî hürriyetin tanınması amacıyla halîfe Hakim tarafından çıkartılan meşhûr bir kararname[930] ile, sünnîlerin kendi ezanlarını okumalarına, hilalin sübûtu için izlenmesine, kuşluk ve terâvih namazlarının kılınmasına ve cenaze namazlarında dört tekbir getirilmesine müsaade edilmiştir. [931] Bundan sonraki süreçte Hâkim'in sünnîlere yönelik tutumunda bazı değişikliklerin olmasıyla ezan ve namaza ilişkin yasaklar tekrar gündeme gelse de kendisinden

[925] Makrîzî, *Hıtat*, II, 341
[926] Makrîzî, *Hıtat*, II, 341
[927] Ahmed Emîn, *Zuhru'l-İslâm*, Müessesetü'l-hindâvî, Kahire, 2013, s. 307
[928] Makrîzî, *İtti'âzu'l-hunefâ'*, I, 145
[929] Sürûr, *Târîhu'd-devleti'l-Fâtımiyye*, s. 78
[930] Kararnamenin tam metni için bkz. İbn Haldûn, *Târîhu İbn Haldûn*, IV, 76-77
[931] Makrîzî, *Hıtat*, II, 342; Antâkî, *a.g.e*., ss. 278, 286; Sürûr, *Târîhu'd-devleti'l-Fâtımiyye*, s. 78; Selâm, *el-Edeb fi'l-'asri'l-Fâtımî*, s. 154

sonra halîfe olan Zâhir ve Müstansır dönemlerinde sünnîlere, dinî ritüellerini tatbîk hususunda mutlak hürriyet tanınmıştır.

Sünnî ritüellerin tatbîkine karşı gösterilen bu müsamahakâr tutum, Fatımî devletinde etkin bir isim olan Bedr el-Cemâlî'nin vezir olmasıyla eski istikâmetine dönerek fıkhî bazı yasaklar tekrar uygulamaya konmuş olsa da,[932] Bedr el-Cemâlî'nin vezirliği döneminde uygulamaya koyduğu mezhebü'd-dâric (yerleşik mezhep) düzenlemesinin sünnî fıkıh öğretisine serbestlik alanı tanıdığı görülmektedir. Kâdılkudât tayinlerinin doğrudan vezir eliyle gerçekleşmesinin kurumsallaştığı bu dönemde, Bedr el-Cemâlî'nin insiyatifiyle gerçekleşen bu düzenlemeye göre; miras hükümlerinin tatbîkinde mutlak olarak Şiî İsmâilî hükümlerine itibar edilmesi uygulamasından vazgeçilerek, vefât eden kişilerin mezheplerine esas alınmaya başlanmıştır. Buna göre; söz gelimi her ne kadar zamanla bazı fukahânın görüşü değişmiş olsa da, Mâlikî ve Şâfiî mezheplerinde kabul gören yaygın görüşe göre; bu iki mezhep müntesiplerinin miras meselelerinde, mirasçılardan yanlızca ashâbu'l-ferâiz bulunup payların dağıtımından sonra malın artması durumunda –asabe bulunmadığı için-, kalan malın beytu'l-mâle intikâl etmesi durumu ortaya çıkmıştır. Hanefî ve Hanbelî mezheplerinde ashâbu'l-ferâiz kalan malı da aralarında paylaşacağı (reddiye) için, bu mezheplerin müntesipleri açısından mezhebü'd-dâric uygulaması herhangi bir sorun teşkil etmemiştir.

Bu düzenleme her ne kadar devlet gelirlerini arttırmaya yönelik bir tasarruf olmaktan ziyâde, sünnî halk kitlelerinin taleplerini göz önünde bulundurma ve çöküşün eşğine gelmiş bir dönemde devlet idaresine karşı halk ile sünnî ulemânın sempatisini kazanmaya yönelik bir uygulama olarak görünse de, devletin atamış olduğu kadıların mezhebü'd-dâric uygulamasına binâen vefât eden Mâlikî mezhebine müntesip kişilerin miras davalarında mezhebin kabulüne muvâfık şekilde zevi'l-erhâmı mirasçı saymayarak, kalan malı beytu'l-mâle intikâl ettirmesi ve muhtemelen kadının bu mallar üzerinde tasarruf yetkisine de sahip oluşu hoşnutsuzluk ortaya çıkarmıştır. Bu uygulama özellikle İskenderiye'deki Mâlikî fakih Turtuşî ile dönemin İskenderiye kadısı arasında ortaya çıkan anlaşmazlığın temel sebebini teşkil etmiştir.

[932] İbn Tağrîberdî, *Nücûmü'z-zâhire*, V, 120

Turtuşî, kadıların beytülmâle kalan mallar üzerindeki tasarruflarının önüne geçmek amacıyla, Kayrevân Mâlikî fukahâsının ileri gelenlerinin kabul ettiği ve Abbâsî idarecilerinin de bir dönem bütün kadıların bağlayıcı bir karar olarak uyguladığı üzere, ashâbu'l-ferâiz ve asabe olmaması durumunda zevi'l-erhâmın mirasçı kabul edilmesi, yanlızca ashâbu'l-ferâizin bulunması durumunda ise payların dağıtımından artan malın zevi'l-erhâmdan olan ashâbu'l-ferâize verilmesi dolayısıyla beytü'l-mâle bırakılmamasına ilişkin görüşün mezhebü'd-dâric uygulaması içerisinde kabul edilmesini talep etmiştir. Turtûşî bu talebini Bedr el-Cemâlî'ye ileterek bu mevzu aralarında uzun bir pazarlık konusu olmuştur. Vezir, Turtûşî'nin *el-mezhebü'd-dâric* uygulamasını değiştirmesi yönündeki talebine vezir olumlu cevap vermeye yanaşmamış ve buna gerekçe olarak bu düzenlemenin el-Bedr el-Cemâlî döneminden itibaren uzun süre tatbîk sahasında kalmış, kanun hükmünde bir düzenleme olduğunu söylemişse de; neticede, Turtuşî'nin şikayeti üzerinde h. 516 yılında mezhebü'd-dâric uygulaması lağvedilerek miras meselelerinde eski uygulama olan İsmâiliyye mezhebinin hükümleri esas alınmaya başlanmıştır.[933]

Fâtımîlerin son dönemlerine gelindiğinde ise; Mısırlıların fıkhî hayatında Şianın bir kolu olarak İsmâîliyye mezhebi ilk yıllarında sahip olduğu tesirini oldukça kaybetmiştir. Mezhebî za'fiyete yol açan sebepler arasında ise; Bağdat'taki Abbâsîlerin desteğiyle sünnîlerin uzun süre boyunca inatçı şekilde devlete mukâvemet edişi, Mısır dışında etkili bazı isimlerin İsmâiliyye mezhebi aleyhine bir araya gelip örgütlenerek sünnî mezheplere davette bulunmalarının, Fâtımî devletindeki bazı devlet ricâlinin sünnî mezheplere veya Şianın İmâmiyye koluna geçişini sağlaması ve İsmâiliyye mezhebinin zamanla kendi içinde çeşitli fırkalara ayrılması gibi unsurlar zikredilebilir.[934]

Neticede Fâtımî döneminde her ne kadar Şiîliğin yayılması ve yerleşmesi amacıyla geniş ve kapsamlı bir faaliyet yürütüldüyse de, halk vicdanında ve pratiğinde Şiîliğin yer edinmeyip salt yönetici zümre ve halkın çok küçük bir kesimi arasında revaç bulduğu, bu revacın ve resmî mezhep olma sıfatının ise ilerideki

[933] İnce, *a.g.m.*, ss. 52-58
[934] Selâm, *el-Edeb fi'l-'asri'l-Fâtımî*, s. 155

bölümlerde de görüleceği üzere Mısır'da Eyyûbîler dönemiyle birlikte izâle olarak Şiîliğin ülkeden tamamen izlerinin silindiği söylenebilir.

III. Fâtımîler Döneminde Fıkhın Gelişme Âmilleri

Mısır'daki hâkimiyetiyle birlikte ilmî ve kültürel faaliyetlerin yayılmasına önem veren Fâtımîler, dinî ilimlere özel bir ihtimam göstermişler ve İsmâilî mezhebinin halk arasında yayılmasında özellikle fıkıh ve tefsir gibi ilimleri vesile edinmişlerdir.[935]

İlmî tedrîsat işlerinin yürütülmesi gayesiyle sünnî rakipleri olan Abbasîlerin Bağdat'ta kurduğu ilmî müesseselerin Şiî versiyonlarını Kahire'de kurmak için özel çaba gösteren Fâtımîler, bu bağlamda; evvela Fâtımî Şiîliğinin kalesi olan Ezher Câmii'ni tesis etmiş,[936] ardından medreseler (Hâfiziyye, Selefiyye),[937] camiiler (Hâkim, Râşid, Karâfe, Mukıs, Akmer),[938] Fâtımî sarayında büyük bir kütüphane[939] ve Ezher'in muâdili Dâru'l-hikme'yi[940] tesis ederek İsmâilî mezhebinin kolayca yaygınlaşması için ilmî tedrîsat halkaları genişletilmiştir.

Kaynaklardaki bilgiler incelendiğinde; halîfe, vezirler, kadılar ve dâîlerin hep birlikte İsmâilî mezhebinin bu merkezlerdeki ilmî faaliyetlerle yayılması için büyük bir çaba içerisinde oldukları görülmektedir. Halîfeler bu dönemde ilme ve ulemâya verdikleri ehemmiyetin göstergesi olarak ilmî faaliyetleri her yönüyle desteklemişlerdir. Kaynaklarda bu bağlamda en çok zikredilen halîfe Muiz, sarayının kapısını gerek Mısır ve gerekse diğer ülkelerden gelen ulemâ ile öğrencilere açarak saray kütüphanesindeki mevcut kitapları inceleme, istinsah etme ve mütalâ etme fırsatını vermiştir. Ayrıca Muiz'in zaman zaman fukahâ, nahivciler vs. bulunduğu ulemâyı sarayına davet ederek ilmî münâkaşa ve hasbihallerde bulunması, bazı fıkhî konulardan bahseden *er-Ravza*'nın yanı sıra kendisine nisbet edilen pek çok eserinin

---

[935] Sürûr, *Târîhu'd-devleti'l-Fâtımiyye*, s. 154; İnân, *Hâkim bi-emrillâh*, s. 362
[936] İbn Tağrîberdî, *Nücûmü'z-zâhire*, IV, 32; Makrîzî, *Hıtat,* II, 273
[937] Kalkaşendî, *a.g.e.*, X, 458-459; Makrîzî, *İtti'âzu'l-hunefâ'*, III, 167; a.m.l.f., *Mukaffa'l-kebîr*, I, 708-709; İbn Hallikân, *a.g.e.*, I, 105
[938] Makrîzî, *Hıtât*, II, 277, 282, 283, 290, 318
[939] Makrîzî, *Hıtat*, I, 409
[940] Makrîzî, *Hıtat*, I, 458

bulunması ilmî mevzulara vâkıf olduğunu da göstermektedir.[941] Muiz'in yanı sıra diğer halîfeler tarafından tertip edilen, fukahâ ve diğer ulemânın davet edildiği ilmî münâzara meclislerine bu dönemde çok önem atfediliyordu. [942]

Halîfelerin yanı sıra vezirler de, Fâtımî döneminde İsmâilî fıkhın gelişmesinde pay sahibi olmuşlar, bu bağlamda en öne çıkan isim ise İbn Killis olmuştur. Kendisi de fıkıh ilminde liyâkat sahibi olan İbn Killis fıkhî tedrîsatın yaygınlaşması amacıyla yapılan birçok eğitim faaliyetini bizzat kendisi yürütmüş ya da desteklemiştir.

Diğer yandan halîfe ve vezirlerin desteğiyle İsmâilî fıkhın gelişmesinde etkili olan İsmâilî fukahâ ve dâi't-duâtların bu dönemin ilmî hareketliliğindeki payını da zikretmek gerekir. İleride de değinileceği üzere, başta Kadı Nu'mân ailesinden gelen fukahâ ile Müeyyed fi'd-dîn gibi dâi't-duâtların icrâ ettikleri eğitim faaliyetleri, Fâtımîler dönemindeki fıkıh ilminin gelişiminde şüphesiz çok büyük bir katkı sağlamıştır.

Yukarıda zikredilen hususlar İsmâilî mezhebin gelişimini sağlamakla birlikte, kaynaklarda bu dönemdeki sünnî fıkıh sisteminin gelişimine yönelik devletin teşvikine dâir kayda değer bir bilgi mevcut değildir. Kaynaklarda her ne kadar Fâtımî halîfeleri ve devlet adamlarının ilme ve ulemâyâ verdikleri ehemmiyetin neticesinde bu dönemde alanında öne çıkan kişiler yetiştiği zikredilse de, söz konusu ihtimam ve hürmetin sünnî fukahâyı dışarıda bırakacak şekilde daha ziyâde doktorlar, müneccimler, edebiyatçılar, nahivciler ve müerrihlere yönelik olduğu görülmektedir.[943]

IV. Fâtımîler Döneminde Fıkhî Tedrîsat Merkezleri

A. Medreseler

Mısır'da Fâtımîler dönemine kadar medrese mefhûmu bulunmadığı için ilmî faaliyetler ilk olarak, Câmiu'l-atîk, Ahmed b. Tolun Camii, devlet erkânı ve

[941] Atâullah, *a.g.e.*, ss. 196-197
[942] Sürûr, *Târîhu'd-devleti'l-Fâtımiyye*, s. 157
[943] Mustafa, *a.g.e.*, s. 252

ulemânın evlerinde icrâ edilmiştir. Fâtımîler dönemine gelindiğinde ise; evvela devletin resmî mescidi olması gayesiyle inşâ edilen Ezher Camii, ilim enstitüsüne dönüştürülmüş ve çok geçmeden Ezher'e muâdil bir ilim merkezi olarak dârülilim inşâ edilmiştir.

Camiilerin kültürel hayattaki ehemmiyetinin farkında olan Fâtımîler, söz konusu bu ilim merkezlerinin yanı sıra Hâkim, Râşide, Mukıs, Karâfe ve Akmer camiilerini inşâ etmişler,[944] fukahâ ve diğer ulemânın tertip ettiği ders halkalarıyla bu camiiler İsmâilî mezhebine yönelik derslerin verildiği medreselerin fonksiyonunu icrâ etmiştir.[945] Bununla birlikte; camiilerin salt ilmî tedrîsat için pek elverişli olmaması, ders esnasında tertip edilen münâzara ve cedel ortamında bazen camii edebine aykırı durumların vâki olması ve kadıların da camii kullanımına ortak olmaları sebebiyle ilmî tedrîsat için özel mekânların varlığına ihtiyaç duyularak medreseler inşâ edilmiştir.[946]

Mısır'da Fâtımîler döneminde medreselerin oluşumuna yönelik ilk nüve Ebû Bekr Turtûşî'nin kişisel çabalarıyla başlamıştır. Evinin bir bölümünü Mâlikî fıkhının tedrîsatına tahsis ederek Mısır'daki ilk sivil medreseyi oluşturduğu söylenebilecek Turtûşî'nin[947] ardından, devlet eliyle resmî hüviyetteki ilk medreseler inşâ edilmiştir. Fâtımîler döneminin ilk sünnî yöneticilerinin girişimleriyle tesis edilen bu medreseler şunlardır:

1. Hâfiziyye Medresesi

Mısır'ın ilk medresesi olan bu medreseyi 532/1138'de Fâtımîlerin ilk sünnî veziri Rıdvân b. Velahşî (ö. 532/1137) İskenderiye'de inşâ etmiştir. Vezirin, dönemin halîfesi Hâfız li-dinillah'tan çıkarttığı bir kararnâme ile inşâ edilen bu medrese, halîfenin adına nispetle Hâfiziyye olarak isimlendirilmiştir. Öğrencilerin konaklaması için de özel bölüm ihtivâ eden Hâfiziyye medresesi, Mâlikî mezhebi

[944] Makrîzî, *Hıtât*, II, 277, 282, 283, 290, 318
[945] Atâullah, *a.g.e*., s. 180. Camiilerdeki ilim halkaları, salt dinî ilimlere yönelik de değildi. Söz gelimi Süyûtî'nin ifadesine göre; Ahmed b. Tolun Camii'nde tefsir, hadis, dört mezhebe göre fıkıh ve kıraat ilminin yanı sıra tıp ilmine yönelik dersler de verilmekteydi. (Abdülhalîm Müntasır, *Târîhu'l-'ilm ve devru'l-'Arab fî tekaddümihî*, Dâru'l-maârif, Kahire, 1973, ss. 54-55)
[946] Atâullah, *a.g.e*., s. 180
[947] İbn Ferhûn, *a.g.e*., II, 245-246

fıkhının tedrîsatı amacıyla inşâ edilmiş ve ders verme işi aynı zamanda medresenin yöneticisi olan Ebû Tâhir b. Avf el-Mâlikî'ye (581/1185)[948] tevdî edilmiştir. İbn Avf el-Mâlikî'ye nispetle Avfiyye olarak da bilinen medresenin İskenderiye'de inşâ edilmesiyle ile ilgili olarak, dönemin Mâlikî fukahânın önde gelen ismi Turtûşî'nin İskenderiye'de yaşıyor olması ve İskenderiye halkının tamamının Mâlikî olduğu yönünde izahlar yapılmıştır. İbn Avf el-Mâlikî, Ebû Saîd Berâziî'nin (438/1046) *et-Tehzib fi'htisâri'l-Müdevvene*'sine yönelik kaleme aldığı *Şerhu't-Tehzîb* isimli eserini medresedeki derslerinde ders kitabı olarak kullanmıştır. [949]

2. Silefîyye Medresesi

Mısır'ın ilk ikinci medresesi olarak bu medrese, sünnî vezir Âdil b. Sellâr tarafından valilik yaptığı dönemde 547/1151 tarihinde İskenderiye'de inşâ edilmiştir. Şâfiî fıkhının tedrîsatına tahsis edilen bu medresenin eğitim işleri, mezhebî olarak kendilerine muhâlif olmakla birlikte, o dönemde Mısır'ın devlet adamları nezdinde itibarı olan Ebû Tâhir Ahmed b. Muhammed es-Silefî'ye (ö. 576/1180)[950] tevdî edilerek medrese onun adına izafeten Silefîyye ismiyle meşhûr olmuştur.[951]

Silefî'ye eğitim işlerinde yardımcı olan kişilerin yanı sıra medresenin müezzini ile hizmet veren bu medresede, sadece fıkıh değil, hadis ve tefsir başta olmak üzere diğer dinî ilimler ile birlikte tarih dersleri de bulunmaktaydı. Medresenin talebelerini teşkil eden çocuklar, her gün düzenli derslere gelmekle mükellef iken; dönemin ulemâ, şairler, edebiyatçılar ve düşünce erbâbından müteşekkil yetişkin grubu ise arzu ettikleri derslere iştirak ediyordu. Fâtımîler döneminde Akdeniz'in en önemli ticari limanı hüviyetinde olan İskenderiye'ye, Hindistan, Çin, Yemen, Mağrib ülkeleri, İran, Irak, Türkiye gibi birçok İslâm

---

[948] Tam adı İsmâîl b. Mekkî b. İsmâîl b. İsa b. Avf b. Yakub b. Muhammed b. İsa b. Abdilmelik b. Hamîd b. Abdirrahmân b. Avf'tır. Mâlikî fakih Turtûşî'nin elinde fıkhî liyâkatini elde eden İbn Avf, yaşadığı dönemde zâhidliğinin yanı sıra, Mâlikî fıkhının otorite ismi ve fetvâ işlerinin kendisine yönlendirildiği isim idi. H. 581'de vefât etmiştir. (Makrîzî, *Mukaffa'l-kebîr*, II, 183-184; Zehebî, *Siyerü a'lâmi'n-nübelâ*, XXI, 122-123)

[949] Kalkaşendî, *a.g.e*., X, 458-459; Makrîzî, *İtti'âzu'l-hunefâ'*, III, 167; Seyyid, *a.g.e*., ss. 266-267

[950] Tam adı Ebû Tâhir Ahmed b. Ahmed b. Ahmed b. Muhammed b. İbrahim Silfe el-Isbahânî'dir. Isfahanda doğan es-Silefî, h. 511 yılında İskenderiye'ye gelmiştir. Ömrünün son zamanlarında Mısır'da Şâfiî fıkhında en liyâkat sahibi kişiydi. H. 576 yılında vefât etmiş, İskenderiye'deki Va'le Mezarlığı'na defnedilmiştir. (İbn Hallikân, *a.g.e*., I, 105-106)

[951] İbn Hallikân, *a.g.e*., I, 105; Makrîzî, *Mukaffa'l-kebîr*, I, 708-709

ülkesinden gelen ve özellikle ilimle iştigâl eden çok sayıda tüccar, Silefîyye Medresesi'ni bir fırsat addederek Mısır'da kaldıkları dönemde bu medresedeki derslere devam etmişlerdir. Ayrıca İskenderiye'nin hacca gidenlerin uğrak yeri olması, özellikle Mağrib ülkelerinden hacca giden pek çok kişinin İskenderiye'de konaklayarak bu medresedeki derslere katılımını sağlamıştır. Silefî *Mu'cemü's-sefer* isimli eserinde devlet erbâbı, ulemâ ve tüccardan medresedeki derslere iştirak eden pek çok kişinin hal tercemesine yer vermiştir.[952]

İskenderiye'de bu türde bir medrese inşâsı büyük bir sevinç kaynağı olmuş, şairler iftihar ettikleri bu medreseyi, Silefî ve Âdil b. Sellar'a yönelik medihlerini şiîrlerine taşımışlardır.[953] Bununla birlikte; sadece Fâtımî Mısır'ında değil, diğer pek çok İslâm ülkesinde meşhûr olan Silefîyye Medresesi[954] Mısır'da sünnî mezheplerin muhâfazasında, özellikle Şâfiî mezhebinin İskenderiye'de yayılmasında büyük bir rol oynamıştır. Bu yönüyle Fâtımî Devleti'nin yıkılışından sonra, Eyyûbîler döneminde de devlet ricâli tarafından büyük iltifata mazhar olmuş, bizzat Selâhaddîn Eyyûbî zaman zaman Silefî'nin medresedeki derslerine iştirak etmiştir.[955]

İbn Hallikân[956] ve Makrîzî[957] gibi bazı müellifler, medreselerin Mısır'a Eyyûbîler'le birlikte geldiğini zikretse de bazı müellifler[958] yukarıda zikredilen medreselerden yola çıkarak Mısır'daki ilk medreselerin Fâtımîler döneminde tesis edildiğini, bununla birlikte sünnî medreselerin resmî bir müessese olarak inşâsının Selâhaddîn Eyyûbî'nin vezirliğe getirilmesiyle inşâ edilen medreselerle başladığını ifade etmektedirler.

Medreselerle ilgili dikkat çeken bir husus da; güçlü bir mezhebi taassuba sahip Fâtımîlerin son dönemine gelindikçe sünnî düşünceye yönelik duruşta gerçekleşen değişimdir. Devletin ilk ve orta dönemlerinde gücünü muhâfaza eden ve

---

[952]Eymen Şâhîn Sellâm, *el-Medârisü'l-İslâmiyye fî Mısr fi'l-'asri'l-Eyyûbî ve devruhâ fî neşri'l-mezhebi's-sünnî*, Basılmamış Doktora Tezi, Câmiatü'l-Tanta, Külliyyetü'l-Âdâb, 1420/1999, ss. 144-145

[953]Örnek beyitler için bkz. Cemâlüddîn Şeyyâl, *A'lâmü'l-İskenderiyye fi'l-'asri'l-İslâmî*, Mektebetü's-sekâfeti'd-dîniyye, Port Said, 1421/2001, s. 140

[954] Şâhîn Sellâm, *a.g.e.*, s. 71

[955] Zehebî, *Siyerü a'lâmi'n-nübelâ*, XXI, 17

[956] İbn Hallikân, *a.g.e.*, V, 206

[957] Makrîzî, *Hıtat*, II, 363

[958] Seyyid, *a.g.e.*, s. 593

sünnî Mısır halkı üzerinde tesirini fazlasıyla hissettiren söz konusu bu taassubiyet, son dönemlerde gücünü yitirmiştir. Şüphesiz sünnî vezirlerin ülkede söz sahibi oluşuyla desteklenen bu süreç; neticede, Şiî Fâtımî halîfelerinin resmî müsseseler yoluyla mezhep farklılığına bakmaksızın ülkedeki ilmî faaliyetlere saygı gösterdiği ve desteklediği bir ortamın ortaya çıkmasını sağlamıştır. Bununla birlikte; Fâtımî halîfelerinin, medreselerin inşâsına izin verirken Şiîliğin etkili olmayarak yayılmadığı ve dönemin önde gelen fukahâsının ikâmet ettiği şehir olan İskenderiye şehrine mahsus müsamahada bulunduklarının da ihtimal dahilinde olduğunu zikretmek gerekir.

B. Ezher Câmii[959]

Camiiler, Mısır'daki Fâtımî devletinin özellikle ilk zamanlarını içine alan Cevher es-Sıkıllî döneminde Şiî fıkıh tedrîsatının yapıldığı birinci merkezleri teşkil ediyordu. Camiilerde halka ulaşmanın kolay olması sebebiyle Fâtımîler, Şiî mezhebinin halka tanıtılması ve halk nezdinde yayılmasında büyük bir çaba sarfetmemişlerdir.[960] Amr b. el-Âs Camii; Mısır'ın önceki dönemlerinde olduğu gibi, Fâtımîlerin özellikle ilk döneminde de fıkıh tedrîsatının yapıldığı birincil merkezi teşkil ediyordu. Özellikle Mâlikî fukahânın derslerinin yoğunluk kazândığı Camiu'l-atîk'te, dönemin Mâlikî fakihi en-Na'âlî'nin derslerine olan aşırı rağbetten dolayı camiinin on yedi direğinin etrafı dolmaktaydı.[961]

Fâtımîler sünnî mezheplerin Câmiu'l-atîk'teki derslerine devam etmelerine müsaade etmekle birlikte, Nu'mân ailesinden Hüseyn b. Ali b. Nu'mân[962] ile Abdülazîz b. Muhammed b. Nu'mân[963] başta olmak üzere İsmâilî fukahâ da diğer yandan Şiî fıkıh ahkâmının yayılması için evvelemirde bu camiiyi kullanmıştır.

---

[959]Camiinin "Ezher" olarak isimlendirilmesinde, kendisini çiçeklerle dolu saraylar çevrelediği için veya Fâtımatü'z-zehrâ isminden müştak olarak bu ismin verildiğine yönelik çeşitli görüşler mevcuttur. Camii, başkent Kahire'ye nispetle Kahire Camii olarak da isimlendirilmiş olmakla birlikte, zamanla bu isim unutularak sadece Ezher Camii olarak kullanılmaya başlanmıştır. (Ali Abdülvâhid Vâfî, *Lemha fî târîhi'l-Ezher,* 2. bs., yy., 1355/1936, s. 6; Muhammed el-Behî, *el-Ezher:Târîhuhû ve tatavvuruhû*, Vezâratu'l-evkâf ve'ş-şuûni'l-Ezher, 1383/1964, s. 208; Şarki Atâullâh, *el-Ezher ve devruhu's-siyâsî ve'l-hudârî fî İfrîkıyâ,* el-Hey'etü'l-Mısriyyetü'l-âmme li'l-kitâb, Kahire, 1988, s. 12)

[960] Atâullâh, *a.g.e.,* s. 58

[961] Süyûtî, *Hüsnü'l-muhâdara*, I, 451; Kadı İyâz, *a.g.e.,* VI, 203

[962] Kindî, *a.g.e.,* ss. 596-597

[963] Kindî, *a.g.e.,* s. 600

Kaynaklarda İsmâilî fukahânın Câmiu'l-atîk'teki fıkıh derslerinde İbn Killis'in *er-Risâletü'l-vezîriyye* isimli eserini kullandıkları zikredilmektedir.[964]

Fâtımîler bu dönemdeki fıkıh tedrîsatı için Amr b. el-Âs Camii'nin yanı sıra, aslen Mağribli Mısırlıların konakladığı ve ilmî faaliyetlerde bulunduğu[965] Ahmed b. Tolun Camii'ni tercih etmişler,[966] ancak halîfe Müstansır döneminden itibaren ortaya çıkan iktisâdî kriz ortamında, camiinin bulunduğu Katâi' şehrinde yaşayan kişi kalmaması sebebiyle camii harap olarak, bundan sonraki süreçte ilmî merkez olma hüviyetini kaybetmiş ve sadece Mağribden hacca giden kişilerin konaklaması için kullanılmasına hasredilmiştir.[967]

İsmâilî fukahâ fıkhî tedrîsat işlerinde ilk zamanlar her ne kadar sünnî fukahâ ile bu camiileri müşterek kullanmış olsalar da, camiilerde İsmâilî ritüellerin uygulanmasıyla halkın buğzuna sebebiyet vermemek için[968] kendi mezhep hükümlerinin tatbîk edileceği özel bir camiinin varlığını zaruri görmüşlerdir.[969] Diğer yandan; nasıl ki Mısır'ın müslümanlar tarafından ilk fethi akabinde siyâsî bir zaferin alemi olarak yeni bir şehir Fustat ve ilk camii Amr b. el-Âs Camii inşâ edildiyse, akabinde bunu Abbâsî hilâfetine tâbi olmasıyla Mısır'da Asker şehri ve Asker Camii'nin inşâsı ve Tolunoğulları döneminde Katâi' şehrinin inşâsı izlediyse, Ezher'in inşâsı da; Fâtımî ile Abbâsî hilâfeti arasındaki mücâdeleyi zirve noktaya taşıyan Fâtımî fethinin siyasî alemi olması açısından, yeni bir başkent Kahire ile buna bağlı bir camii inşâsı gerekliliğinin neticesi olarak da düşünülebilir.[970]

Bu doğrultuda Cevher es-Sıkillî'nin emriyle h. 359-361 yıllarında inşâ edilen Ezher Camii (Kahire Camii)[971] evvelemirde, yeni kurulan Fâtımî devletinin resmî mescidi ve İsmâilî mezhebine davetin alemi olması gayesiyle tesis edilmiş,[972] diğer

---

[964] İbn Hallikân, *a.g.e.*, VII, 30
[965] Sultân, *a.g.e.*,s. 49
[966] İbn Cübeyr, *a.g.e.*, s. 26
[967] Mustafa, *a.g.e.*, s. 259
[968] Atâullâh, *a.g.e.*, ss. 110-111
[969] Abbâdî, *a.g.e.*, s. 255
[970] el-Behî, *a.g.e.*, s. 207
[971] İbn Tağrîberdî, *Nücûmü'z-zâhire*, IV, 32; Makrîzî, *Hıtat*, II, 273; İbn İyâs, *a.g.e.*, I, 36; Ahmed Abdurrezzâk Ahmed, *Târîh ve âsâru Mısri'l-İslâmiyye mine'l-fethi'l-'arabî hattâ nihayeti'l-Fâtımî*, Dâru'l-fikri'l-arabî, Kahire, 1420/1999, s. 219
[972] Abbâdî, *a.g.e.*, s. 255

yandan sistematik olmamakla birlikte ilk eğitim faaliyetlerine başlamıştır. Halîfe Muiz'in Mısır'a gelişinden üç yıl sonra h. 365/975'te tertip edilen bu ilk ders halkasının başı İsmâilî kadı Ali b. Nu'mân, ülkenin ilim erbâbından ileri gelenlerinden oluşan büyük bir topluluğa babasının, *İktisâr* ismiyle meşhûr eseri *Muhtasar*'ını imlâ ettirmiştir.[973]

Bundan sonraki süreçte vezir İbn Killis'in h. 378'de halîfe el-Aziz billah'tan, Ezher'in İsmâilî ritüellerin gerçekleştirilme mekânından ziyâde bir din enstitüsüne dönüştürülmesiyle ilgili izni aldıktan sonra sistemli eğitim faaliyetleri başlamış ve Ezher kısa zamanda hakiki bir üniversite formatına bürünmüştür. Halîfenin onayı ile başlarında kadı Ebû Ya'kûb olmak üzere otuz yedi fakih Ezher'e eğitimci olarak atanmış, atanan fukahâya Ezher yakınında evler yapılmış ve her birine maaş tahsis edilmiştir. Fukahâ, Hâkim Camii inşâ edilene kadar her cuma namazından sonra ikindi namazına kadar fıkıh oturumlarını burada yapmıştır.[974] Fukahânın yanı sıra, ilim talebeleri için de yurt yapılarak yeme-içme giderleri karşılanmıştır.[975] Böylece Mısır'da ilk kez, eğitim için muayyen ulemânın tayini ve kendilerine maaş tahsis edilmesi uygulamasıyla ülkenin ilk Şiî fıkıh okulu olarak hizmete giren Ezher Camii, dönemin ilmî şiârı olma hususiyetini kazânmıştır.

Ezher camii, dâi'd-duât ve dâiler tarafından İsmâilî davetinin en üst mertebede tatbîk edildiği merkez, fukahâ elinde de İsmâilî fıkıh tedrîsatının yapıldığı okul hüviyetindeydi. Dâiler ve diğer görevliler her hafta pazartesi ve perşembe günleri Ezher Camii'ne dâi'd-duâtın yanına gelerek İsmâilî mezhebine dâir sunumlar yapmışlar, Cevher tarafından halîfe için saray yapılana kadar Ezher dâilerin merkezini teşkil etmiştir.[976] Diğer yandan Kadı Nu'mân ve İbn Killis başta olmak üzere; İsmâilî fukahâ muhtelif günlerde Ezher Camii'nde fıkıh dersleri vermiştir.[977]

---

[973] Makrîzî, *İtti'âzu'l-hunefâ'*, I, 227; a.m.l.f., *Hıtat*, II, 341
[974] Makrîzî, *a.g.e*., II, 273; İnan, *a.g.e*., 362; Sürûr, *Târîhu'd-devleti'l-Fâtımiyye*, s. 154; Huseyn, *fî Edebi Mısri'l-İslâmiyye*, s. 83; Selâm, *el-Edeb fi'l-'asri'l-Fâtımî*, s. 163
[975] İbrahim Hasen, *Târîhu Cevher es-Sıkıllî,* s. 97
[976] Atâullah, *a.g.e*., s. 63
[977] Kalkaşendî, *a.g.e*., III, 367

Ayrıca Ezher'de ders veren fukahâ ve diğer ulemâ 380/990 yılında inşâ edilen Hakim Camii'nde de ders halkaları oluşturmuşlardır.[978]

Ezher, İsmâilî mezhebinin ilim kalesi olması amacıyla inşâ edilmiş ve bu doğrultuda Şiî fıkıh sistemine yönelik dersler yer almış olmakla birlikte, kaynaklarda Ezher'de eğitim veren bazı sünnî fukahânın isimlerine de temas edilmektedir. Bunlardan Ebû Abdullah el-Kuzâî (ö. 454/1062) hadis ve Şâfiî fıkhında, Hasen b. Hatîr (ö. 598/1201) ise diğer pek çok ilmin yanı sıra Hanefî fıkhında liyâkat sahibiydi.[979]

Kaliteli bir ilim merkezi olması için halîfelerin de büyük ehemmiyet verdiği Ezher'e, Hakim döneminden itibaren özel vakıflar tesis edilerek[980] hoca ve talebelerin giderleri buralardan temin edilmiş; böylece Ezher kısa zamanda, diğer ilimlerin yanı sıra İsmâilî mezhebinde liyâkat sahibi olmak veya münâzarada bulunmak isteyenlerin geldiği ve özellikle Mağribli talebe ve ulemânın büyük rağbet gösterdiği,[981] döneminin en büyük İslâmî üniversitesi hüviyetine sahip olmuştur.[982]

C. Saray Kütüphanesi

Kütüphane inşâsına çok önem veren Fâtımîler, halîfeler için yapılan sarayın içindeki meşhûr kütüphanenin yanı sıra pek çok kütüphane inşâ etmişler, bu kütüphanelere getirttikleri çok sayıdaki ve nadide kitapları ulemâ ve talebelerin istifadesine sunmuştur. Makrizî'nin ifadesine göre; fıkıh, nahiv, dil, hadis, tarih, kimya gibi pek çok ilim dalına dâir kitabın bulunduğu kırk odalı saray kütüphanesi, Fâtımîler döneminde İslâm dünyasının en büyük kütüphanesi konumundaydı ve 200 bin[983] ciltten fazla kitabı ihtivâ etmekteydi.[984] Halîfe Muiz'in Mağrib'den getirttiği çok sayıdaki kitapla nüvesi atılan bu kütüphane, halîfe Aziz döneminde satın alınan pek çok nadide eserin buraya taşınmasıyla birlikte büyük bir gelişme göstermiştir.[985]

---

[978] Makrîzî, *Hıtat*, II, 277
[979] Atâullah, *a.g.e.*, s. 120
[980] Makrîzî, *Hıtat*, II, 273
[981] Ahmed, Hasen Hudayrî, *a.g.e.*, s. 168
[982] Atâullah, *a.g.e.*, ss. 113, 115
[983] *Subhu'l-a'şa*'da yüz bin cilt olarak zikredilmektedir. Bkz. Kalkaşendî, *a.g.e.*, III, 475
[984] Makrîzî, *Hıtat*, I, 409
[985] Atâullah, *a.g.e.*, s. 168

Saray kütüphanesinin devasa bir kütüphaneye dönüşmesinde büyük bir rolü olan İbn Killis, fıkıh, tarih ve edebiyat gibi alanlardaki te'liflerin onlarca kez istinsah edilmesi için pek çok bağışta bulunmuştur.[986]

Fâtımîler dönemindeki saray kütüphanesinin yanı sıra bizzat sarayda da ilmî faaliyetler icrâ edilmiş, halîfelerin tertip ettiği, fukahâ ve diğer ulemânın davet edildiği ilmî münâzara meclislerine bu dönemde Ezher veya dârülilimdeki dersler kadar önem atfedilmiştir.[987]

D. Dârülhikme/Dârülilim

H. 395'te Hâkim bi-emrillah döneminde Ezher'e muâdil olarak tesis edilmiş dârulhikme veya diğer adıyla dârülilim,[988] Ezher'de olduğu gibi dinî ilimlerin yanı sıra pozitif bilimlere dâir dersleri de ihtivâ etmesi, halîfe Hakim'in bizzat vakıf tahsisinde bulunması ve halîfenin kütüphanesinden muhtelif alanlara dâir getirilen pek çok kitap ile, kısa zamanda Ezher'e rakip bir ilim merkezi haline gelmiştir.[989] Kaynaklardaki bilgilere göre; dârülilim, ilim meraklılarının istedikleri eserlere ulaşabilmesi, kadılar ve İsmâilî davet memurlarının Ezher'deki eğitimlerinin ardından devam ettikleri bir üst eğitim merkezi olması gayesiyle inşâ edildiğini göstermektedir.[990] Her ne kadar dârülilimin ilk yıllarında ehl-i sünnetin de iltifatını kazânmaya çalışan Hakim bi-emrillah, bu merkezin yönetimini, Abdülganî b. Saîd, Ebû Üsâme Cünâde b. Muhammed el-Lügavî ve Ebü'l-Hasen Ali b. Süleyman el-Antâkî başta olmak üzere ehl-i sünnetten bir gruba tevdî ederek bununla, Amr b. el-Âs'ın Mısır'ın dinî ve fikrî oluşumundaki önemli rolünü bu merkeze doğru çekmeye çalışılması muhtemel olsa da, bu durum uzun sürmemiştir. 399/1009'da dârülilimde edebiyata dâir müzâkerelerde bulunan fakih Ebû Üsâme Cünâde b. Muhammed el-Lügavî ile Ebü'l-Hasen Ali b. Süleymân el-Antâkî katledilmiş, Abdülganî b. Saîd ise

[986] Corci Zeydân, *Târîhu't-temeddüni'l-İslâmî,* Dâru Mektebeti'l-hayât, Beyrut, 1997, III, 228-229
[987] Sürûr, *Târîhu'd-devleti'l-Fâtımiyye,* s. 157
[988] Makrîzî, *Hıtat,* I, 458
[989] Makrîzî, *Hıtat,* I, 458
[990] Hamza, *a.g.e.*, s. 80

kendisinin de katledileceğinden korkarak gizlenmiştir.[991] Bu durum, dârülilimin İsmâilî mezhebine davetin alt yapısı olarak din görevlilerinin yetiştirilmesi gayesine ma'tûf inşâ edildiğini göstermektedir.

Dârülilim her ne kadar kısa zamanda Ezher'in elde ettiği şöhreti yakalasa da parlak dönemi uzun sürmemiştir. H. 5. yy.ın yarısından itibaren Mısır'ın kıtlık, veba salgını; halîfeler, devlet ricâli ve valiler arasındaki anlaşmazlıklar sebebiyle çalkantılı bir döneme mâruz kalması, devletin gelirlerinin tükenmesine ve ilim meclislerine sarfedilen paranın kesilmesine sebep olmuştur. Elbette ülkenin bu genel kötü ahvâlinden Ezher ile birlikte dârülilim de nasibini alarak bu iki merkezdeki ilmî tedrîsatın inkıta'ya uğramasıyla Mısır'ın fikrî hayatında hareketsizlik hâsıl olmuştur. Bu durum, h. 5. yy.ın sonlarında vezir Bedrü'l-cemâlî'nin iş başına gelmesiyle ülkede hâsıl olan güven ve intizam ortamıyla değişmiş, Ezher ile birlikte dârülilimdeki eğitimin devamı için gerekli paranın tahsisiyle bu iki merkezdeki ilmî hayat eski haline kavuşmuştur.[992] Kuruluşundan itibaren mezhebî bir karakter taşıyan dârülilimden sorumlu kişi ise, dâi'd-duât olmakla birlikte, devletin memuru konumundaki, özel maaşlı fukahâdan yardımcıları bulunmaktaydı.[993]

Dâi'd-duât[994] ve fukahânın[995] fıkıh ve diğer ilimlerin tedrîsatı için Ezher'e muâdil, toplandıkları diğer bir merkez hüviyetindeki dârülilimdeki fıkıh derslerinde Ezher'de kullanılan eserler esas alınmış; bu bağlamda Kadı Nu'mân'ın *De'âimu'l-İslâm*'ı[996] ile İbn Killis'in *Risâletü'l-vezîriyye*'si ana kitaplar olarak kullanılmıştır.[997]

---

[991] Makrîzî, *İtti'âzu'l-hunefâ'*, II, 80; İbn Hallikân, *a.g.e*., I, 372; İbn Tağrîberdî, *Nücûmü'z-zâhire*, IV, 222-223

[992] Atâullah, *a.g.e*., s. 119; Hafâcî, Subh, *a.g.e*., s. 51

[993] Atâullah, *a.g.e*., s. 173

[994] Kalkaşendî, *a.g.e*., III, 366; Bärbel Köhler, *Die Wissenschlaft unter den ägyptischen Fatimiden*, Georg Olms Verlag, Hildeshem, 1994, s. 64. Dâi'd-duât her hafta Salı ve Perşembe günleri ders vermek için dâiler ve ulemâ ile dâru'l-ilm'de toplanırdı. Dersi dinlemeleri için kadınlara da özel bir mekân tahsis edilmişti. (İbnü't-Tuveyr, Ebû Muhammed el-Murtazâ Abdüsselâm b. el-Hasen el-Kayserânî (ö. 617/1220), *Nüzhetü'l-mukleteyn fî ahbâri'd-devleteyn*, thk. Eymen Fuâd Seyyid, Dâru'n-neşr, Ştuttgart, 1412/1992, ss. 110-111; Hamza, *a.g.e*., s. 78)

[995] Makrîzî, *Hıtat*, I, 458; Köhler, *a.g.e*., s. 63

[996] Kâdî Nu'mân, Ebû Hanîfe Nu'mân b. Muhammed b. Mansûr (ö. 363/974), *De'âimu'l-İslâm ve zikrü'l-helâl ve'l-harâm ve'l-kazâyâ ve'l-ahkâm 'an ehl-i beyti Resûlillâh ve 'aleyhi ve 'aleyhim efdalü's-selâm*, thk. Âsıf b. Ali Asğar Feyzi, Dâru'l-maarif, Kahire, 1383/1963

[997] Atâullah, *a.g.e*., s. 120

Halîfeler bu dönemde ilmî faaliyetlerin gelişmesi için dârülilimdeki ulemâ arasında münâzaralar da tertip etmişler, söz gelimi halîfe Hakim bi-emrillah diğer ulemânın yanı sıra fukahâdan bir grubun da dârülilime gelerek münâzarada bulunmasını talep etmiştir.[998]

Dârülilimin Mısır'daki ilmî ana merkez olma hüviyeti 513/1119 yılında vezir el-Efdal tarafından kapatılana kadar devam etmiştir. Rivâyete göre bu yıl Bedî'iyye olarak bilinen (müntesipleri Şâfiî, Hanefî ve Mâlikî mezhebine mensup) mezhebe mensup ve dârülilime sık sık uğrayan iki kişinin görüşlerinin insanlar nezdinde etkili olarak pek çok kişinin bu mezheplerden birine bağlanmaları sebebiyle vezir eliyle dârülilim kapatılmıştır. Ancak ilmî faaliyetlere yönelik bu inkıta' fazla uzun sürmeyerek vezirin vefâtının ardından halîfe Âmir döneminde yeni vezir Me'mûn el-Betâihî eliyle 515/1121'de tekrar açılmıştır. Bundan sonraki süreçte birtakım mezhebî kaygılarla 517/71123'de bir kez daha kapatılan Dârülilim yönetimine ilişkin yapılan bazı düzenlemelerle kısa zaman sonra tekrar açılmış[999] ve Mısır'da Fâtımîlerin yıkılışına kadar varlığını sürdürmüştür.[1000]

V. Mısır'da Fâtımîler Dönemi Fukahâsı

A. İsmâilî Mezhebi Fukahâsı

Yukarıdaki başlıklarda da izah edildiği üzere; Fâtımî halîfeleri ve devlet ricâli gerek medeniyetin bir göstergesi olarak ve gerekse ülkenin resmî mezhebi hüviyetindeki İsmâilî mezhebin yayılmasında ana destek olması adına, ilmî faaliyetlere ve ulemâya büyük bir ehemmiyet vermişler ve bu doğrultuda bütün ihtiyaçlarının tedarik edildiği ilmî merkezler inşâ etmişlerdir. Bu gayret de semeresini vererek, bu dönemde husûsen İsmâilî fıkhının gelişimine ve yayılmasına önemli katkılar sağlayan ilmî faaliyetler icrâ edilmiştir. Bu noktada biz; dönemin fıkhî faaliyetlerine ışık tutabilmek amacıyla, Fâtımîler dömemi Mısır'ında Şiî İsmâilî fıkhının gelişimine en fazla katkı sağlayan isimler hakkında bilgi vermenin faydalı olacağı kanaatindeyiz.

---

[998] Makrîzî, *Hıtat*, I, 459
[999] Makrîzî, *Hıtat*, I, 459-460
[1000] İbn Tuveyr, *a.g.e.*, s. 110

1. Kadı Nu‘mân ve Ailesi

Fâtımî dönemi Mısır’ında özellikle Kadı Nu‘mân (ö. 363/974) ve ailesi, mezhebin fıkhî eğitim faaliyetlerinde en önde gelen isim olarak yer almaktadır.[1001] Tam adı; Ebû Hanîfe Nu‘mân b. Muhammed b. Mansûr et-Temîmî olan Kadı Nu‘mân, önceleri Mâlikî iken,[1002] Fâtımî Devleti’nin Mağrib’e hakim olmasıyla halîfe Mehdî’nin hizmetine girdikten sonra, h. 313’te İsmâilî mezhebine intikâl etmiş ve sonraki halîfe Kâim biemrillah döneminden itibaren Fâtımî Devleti’nin hâkimiyetindeki bazı şehirlerin kadılık görevini üstlenmiştir. Mısır’ın fethi sonrasında halîfe Muiz ile birlikte Mağrib’deki Fâtımî Devleti’nden Mısır’a gelen Kadı Nu‘mân, yaşadığı dönemde İsmâilî mezhebinin otoritesiydi. Halîfe Muiz, fetih sonrası Mısır’ında mevcut Kadı Ebû Tâhir’in kadılık görevinde kalmasını onayladığı için, Kadı Nu‘mân Mısır’da bir yandan Şiî askerlerinin kazâî meseleleriyle ilgilenirken, diğer yandan halîfenin kazâî işlerde İsmâilî hükümlerin uygulanmasını talep ettiği Ebû Tâhir’e danışmanlık yapmıştır.[1003]

Şüphesiz Kadı Nu‘mân’ın Mısır’daki en büyük izi İsmâilî davetin yayılmasına yönelik gerçekleştirdiği eğitim ve te’lif faaliyetleridir. İsmâilî mezhebinde “el-Mecâlisü’l-hikme” adı verilen, mezhebin bâtınî ilmine dâir eğitim faaliyetlerinin yanı sıra “ez-Zâhir” olarak isimlendirilen fıkıh derslerinden de sorumlu en üst mertebedeki kişiydi. Cuma günleri ikindi namazı sonrasında evvela camiilerde fıkıh dersi ile, ardından sarayın özel bir bölümünde diğer oturumlarla iştigâl etmekteydi.[1004] Bazı rivâyetlerde, derslerine iştirak etmek için aşırı rağbetin söz konusu olduğu ve bir keresinde izdihamdan dolayı on bir kişinin vefât ettiği zikredilmektedir.[1005]

[1001] Muhammed Kâmil Huseyn, Mısır’ın İslâmî tarihinde Fâtımî Devleti’nin sonuna kadar Mısır’ın siyâsî ve ilmî hayatında müessir olan iki ailenin olduğunu, bunlardan birinin Tolunoğulları dönemindeki Mâlikî medresesinin üstatları olan Abdülhakem ailesinin, diğerinin Fâtımîler dönemindeki İsmâilî mezhebinin üstatları olan Nu‘mân ailesi olduğunu zikreder. (Huseyn, *fî Edebi Mısri’l-İslâmiyye*, s. 67)

[1002] *Nücûmu’z-zâhire*’de, Hanefî iken İsmâilî mezhebine geçtiği zikredilmekle birlikte, yaşadığı dönemde Mağrib’de Mâlikî mezhebinin yaygın olduğu göz önünde bulundurulursa, Kadı Nu’mân’ın da Mâlikî olması kuvvetle muhtemeldir. (İbn Tağrîberdî, *Nücûmü’z-zâhire*, IV, 222)

[1003] Kindî, *a.g.e.*, s. 586; Huseyn, *fî Edebi Mısri’l-İslâmiyye*, ss. 68-69

[1004] Seyyid, *a.g.e.*, ss. 575-576

[1005] Hamza, *a.g.e.*, ss. 75-76

Diğer yandan Kadı Nu‘mân, halîfe Muiz’in İsmâilî davetin halka tebliğ edilmesi için kitap yazmasına yönelik talebi doğrultusunda İsmâilî fıkhına dâir ilk te’lifleri veren kişi olmuştur. Velûd bir fakih olarak Kadı Nu‘mân, ayrıca İsmâilî fıkhında en fazla te’life sahip kişidir.[1006] Fıkıh ve diğer ilimlere dâir kırk dört eseri bulunurken, bunların takriben yirmi tanesi halen genel kütüphaneler ve mezhep müntesiplerinin özel kütüphanelerinde muhâfaza edilmektedir.[1007] Bu bağlamda *Îzah* isimli eserinde ehl-i beytten rivâyet edilen fıkhî hükümleri bir araya getirerek tafsilatlı olarak bu hükümleri şerheden Kadı Nu‘mân, sonradan halîfe Ubeydullah el-Mehdî’nin talebi doğrultusunda bu hacimli eserini *Muhtasaru’l-îzah* isimli eseriyle ihtisÂr etmiştir.[1008] *el-İktisâr* isimli eserinde tafsilata girmeden fıkhî hükümleri beyan ederken,[1009] *İhtilâfu usûli’l-mezhep* isimli eserini ise Ebû Hanîfe, İmam Şâfiî, İmâm Mâlik ile İbn Süreyc’e reddiye olarak kaleme almıştır.[1010] Bu eserlerin yanı sıra Kadı Nu‘mân’ın son te’lifleri arasında yer almakla birlikte mezhepte en meşhûr eseri şüphesiz *De‘âimü’l-İslâm*’dır. Kâdî Nu‘mân’ın mezhepteki fukahâ arasında ihtilafın çok olması sebebiyle kaleme aldığını zikrettiği,[1011] mezhebin birincil kaynağı kabul edilen ve dâîlerin ihtiyaç halinde başvurdukları esas kaynak olan *De‘âimü’l-İslâm*’ı,[1012] fıkhî hükümler ve kazâya ilişkin meselelerden bahsetmesinin[1013] yanı sıra halkın kolaylıkla anlayabileceği şekilde te’lif edilmiş olması sebebiyle, Câmiu‘l-atîk, Ezher Camii ve Hâkim Camii gibi camiilerde her cuma namazından sonra el-Mecâlisü’l-hikme oturumlarının arasında okunuyordu.[1014] Mısır’da, halîfe Muiz döneminde itibaren Fâtımîler Devleti’nin yıkılışına kadar resmî bir kanun hüviyetinde olması, ayrıca halîfe Hakim’in Hindistan’daki dâîsine de kanun hükmünde kabul edilmesine yönelik mektup göndermesi, bu eserin Fâtımîler

---

[1006] Abdurrahmân el-Bedevî, *Mezâhibü’l-İsmâiliyyîn*, Dâru’l-ilm li’l-Melâyîn, Beyrut, 1997, s. 947
[1007] Eserlerinin tam listesi için bkz. Huseyn, *fî Edebi Mısri’l-İslâmiyye*, ss. 71-72 . Huseyn’in verdiği listeye göre bu eserlerden yirmi tanesinin günümüze ulaştığını söylemek mümkün iken (Huseyn, *fî Edebi Mısri’l-İslâmiyye,* ss. 71-72), *Deâ‘imü’l-İslâm*’ın muhakkiki bunların sadece on sekiz tanesinin muhâfaza edildiğini kaydetmektedir. (Kadı Nu‘mân, *De‘âimu’l-İslâm,* I, 12)
[1008] Kadı Nu‘mân, Ebû Hanîfe Nu‘mân b. Muhammed b. Mansûr b. Ahmed b. Hayyûn el-İsmâîlî (ö. 363/974), *el-İzah*, thk. Muhammed Kâzım Rahmetî, Müessesetü’l-a‘lemî, Beyrut, 1428/2007, ss. 6-8
[1009] Kadı Nu‘mân, Ebû Hanîfe Nu‘mân b. Muhammed b. Mansûr b. Ahmed b. Hayyûn el-İsmâîlî (ö. 363/974), *el-İktisâr*, thk. Ârif Tâmir, Dâru’l-advâ’, Beyrut, 1416/1996, s. 10
[1010] İbn Hallikân, *a.g.e.*, V, 416
[1011] Kadı Nu‘mân, *el-İzah,* s. 9
[1012] Sürûr, *Târîhu’d-devleti’l-Fâtımiyye*, s. 157
[1013] Huseyn, *fî Edebi Mısri’l-İslâmiyye*, s. 72
[1014] Seyyid, *a.g.e.*, ss. 579-580

nezdindeki önemini açıkça göstermektedir. Günümüzde de Hindistan'daki İsmâilîler arasında bu eserin kanûnî hüviyeti devam etmektedir.[1015] Kâdî Nu'mân bazı fukahâ ve talebelerin isteği doğrultusunda *De'âimü'l-İslâm*'ı ihtisar ederek *Muhtasaru'l-âsâr* isimli eserini te'lif etmiştir.[1016] Kitaplarının yanı sıra özellikle sünnî mezheplere yönelik reddiye olması amacıyla bazı risâleler de kaleme alan Kâdî Nu'mân'ın *er-Risâletü'l-Mısriyye fi'r-reddi 'ale'ş-Şâfiî*, *er-Reddü 'alâ Ahmed b. Süreyc el-Bağdâdî*, *er-Risâletü zâte'l-beyân 'alâ İbn Kuteybe*, *İhtilâfu usûli'l-mezâhib*, *Dâmigu'l-mûcez fi'r-red 'ale'l-Utekî* ve daha pek çok eseri mevcuttur.[1017]

Kâdî Nu'mân'ın İsmâilî mezhebinin eğitim faaliyetleri, kendisinden sonra ailesi tarafından da devam ettirilmiş, oğlu Ebü'l-Hasen Ali b. Nu'mân (ö. 374/984), bu konuda en etkili isim olmuştur. Babasının vefâtının ardından Mısır'ın kazâî işlerini sünnî kadı Ebû Tâhir ile birlikte yürüten Ali b. Nu'mân, Ebû Tâhir'in vefâtı öncesinde hastalanınca münferiden Mısır kadılılığına atanmıştır.[1018] Ezher Camii'nde fıkıh dersi veren ilk Şiî olarak kayda geçen Ali b. Nu'mân 365/975 yılında başlığı derslerinde babasının, *İktisâr* isimli eserini imlâ ettirmiştir Ezher'de tertip edilen bu ilk ders halkasına, ülkenin ilim erbâbının önde gelenlerinden büyük bir topluluk iştirak etmiştir.[1019] Kendisinden sonra ders halkasını ve kadılık görevini kardeşi Muhammed b. Nu'mân (ö. 389/998) devralmıştır.[1020]

Saygı duyulan, heybetli, hakkı uygulamada ısrarlı bir kadı olduğu zikredilen Muhammed b. Nu'mân'ın (ö. 389/998) ise halîfe Aziz nezdinde büyük bir itibarı vardı. Müşkilât içeren fetvâ ve kazâî meseleleri çözümü hususunda mâhir olan Ali b. Nu'mân hakkında İbn Zülak, Mısır'da daha önce onun gibi bir kadı görülmediğini ifade etmiştir.[1021] Makrîzî de ,Muhammed b. Nu'mân'ın derslerine yönelik iltifattan bahsederken, h.385 tarihinde yaşanan olayı örnek vererek Muhammed b. Nu'mân'ın yürüttüğü derslere iştirak etmek amacıyla gelen on bir kişinin izdihamdan dolayı

[1015] Kadı Nu'mân, *Deâ'imü'l-İslâm*, I, 12
[1016] Kadı Nu'mân, *el-İzah*, s. 11
[1017] Kitaplar hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Huseyn, *fî Edebi Mısri'l-İslâmiyye*, s. 72
[1018] İbn Hallikân, *a.g.e.*, V, 417
[1019] Makrîzî, *İtti'âzu'l-hunefâ'*, I, 227; a.m.l.f., *Hıtat*, II, 341
[1020] İbn Hallikân, *a.g.e.*, V, 417, 419
[1021] İbn Hallikân, *a.g.e.*, V, 421; İbn Hacer, *Ref'u'l-isr 'an kudâti Mısr*, s. 425

vefât ettiğini zikretmektedir.[1022] Ancak halîfe nezdindeki itibarın yanı sıra, Cevher es-Sıkıllî ile aralarındaki sıhriyyet bağıyla[1023] yükselen mevkisi, diğer yandan; dönemin veziri İbn Killis'in kendisine husûmet beslemesine sebep olmuştur. Nu'mân ailesinin halîfe nezdindeki itibarı ve nüfûzunun artmasından endişe duyan İbn Killis, Muhammed b. Nu'mân başta olmak üzere, her fırsatta bu ailedeki kadıların verdiği hükümlere muârız olmuştur.[1024] Bu iki isimden sonra, Mısır'daki fıkhî eğitim ve kazâ işini sırasıyla Hüseyn b. Ali b. Nu'mân (ö. 394/1003)[1025] ve Abdülazîz b. Muhammed b. Nu'mân (ö. 403/1012)[1026] üstlenmiştir. Bundan sonraki süreçte, ailenin yeni neslinden Kasım b. Abdilazîz b. Muhammed b. Nu'mân gibi bazı isimler, kadılık ve dâîlik görevlerine getirilmiş olmakla birlikte, ailenin halîfe nezdinde otorite ve nüfûzu gitgide zayıflamıştır. [1027]

2. İbn Killis (ö. 380/991)

Fâtımîlerin Mısır'daki fıkhî eğitim faaliyetlerinde önemli rol oynayanlar arasında yer alan bir başka isim, devletin veziri İbn Killis'tir. Aslen Bağdat'lı bir Yahudi olan İbn Killis, ticaret için babasıyla birlikte Şam'a giderek Remle'ye yerleşmiş, ardından Mısır'a gelerek zekası ve kunazlığıyla İhşidî valisi Kâfûr'un yakınlığını kazânmıştır. Valinin kendisini İslâm'a davet etmesiyle Müslüman olan İbn Killis, kısa zamanda hem dinî ilimlerde liyâkat sahibi olmuş, hem de devletin dîvana ilişkin konularına yetkili kılınmıştır. İbn Killis'in yükselen mevkîsi özellikle Kâfûr'un vefâtının ardından dönemin veziri İbnü'l-Furat tarafından engellenmek istenince Mağrib'e kaçmıştır. Bu dönemde Cevher es-Sıkıllî vasıtasıyla halîfe Muiz'le irtibat kuran İbn Killis, halîfeye Mısır'ın genel kötü ahvâline ilişkin ihbarda bulunarak onu fethe teşvik etmiş ve fetih sonrasında da halîfe ile birlikte Mısır'a yerleşmiştir. Muiz döneminde, özellikle devletin mâlî işlerine ilişkin görevler üstlenen İbn Killis, halîfe Aziz billah döneminde vezirliğe getirilmiştir.[1028]

[1022] Makrîzî, *İtti'âzu'l-hunefâ'*, I, 285
[1023] Makrîzî, *Mukaffa'l-kebîr*, VII, 348
[1024] Huseyn, *fî Edebi Mısri'l-İslâmiyye*, s. 77
[1025] İbn Hacer, *Ref'u'l-isr 'an kudâti Mısr*, s. 140
[1026] İbn Hacer, *Ref'u'l-isr 'an kudâti Mısr*, s. 246
[1027] İbn Hallikân, *a.g.e.*, V, 421-422
[1028] Nüveyrî, *a.g.e.*, XXVIII 102-103; İbn Hallikân, *a.g.e.*, VII, 27-29; İbnü's-Sayrafî, Ebü'l-Kâsım Emînüddîn Alî b. Müncib b. Süleymân el-Kâtib et-Tenûhî (ö. 542/1147), *el-İşâre ilâ men nâle'l-*

Devlet kademesindeki önemli mevkisiyle birlikte Mısır'ın Fâtımî dönemindeki ilmî hareketliliğinde de önemli rol oynayan İbn Killis, ilme ve ulemâya çok önem verir, ulemâya mâlî yardım ve hediyeler takdim ederdi. Evinde topladığı ulemâ Kur'an-ı Kerîm'in yanı sıra hadis, fıkıh, tıp, edebiyat gibi ilim dallarına dâir tedvîn faaliyetlerinde bulunurdu. Özellikle yüksek derecede İsmâilî fıkhına nüfûz etmiş ve bu alanda bazı te'lifleri olan olan İbn Killis, halîfe Aziz billah döneminin başlarından itibaren Bazen Ezher Camii, bazen de evinde fıkıh dersleri vermeye başlamıştır. Bu bağlamda her cuma akşamı bizzat kendi fıkıh eserlerini okuduğu ders oturumlarına fukahâ, kadılar, kurrâ, kelamcılar, dil ulemâsı ve devletin önde gelen ricâli iştirak etmekteydi.[1029] Bunun yanı sıra her salı akşamı, fukahâ ve kelamcılar ve cedel ehlinin katıldığı bir gruba eseri *Risâletü'l-vezîriyye*'sini okur, münâzaralarda bulunurlardı. İbn Killis'in fıkıh derslerini halîfeler de desteklemiş, halîfe Aziz bu derslere katılan fukahânın yeme-içme giderleri için aylık erzaklar göndermiştir.[1030]

Dönemin İsmâilî fıkıh faaliyetlerine muhtelif eserler[1031] te'lifiyle katkıda bulunan İbn Killis'in en meşhûr ve günümüze ulaşan tek eseri *Muhtasar* olarak da bilinen *Risâletü'l-vezîriyye*'dir. İbn Killis, halîfe Muiz ve oğlu Aziz'den duyduklarıyla kaleme aldığı, fıkıh bâblarına göre tertip edilen bu eseriyle Câmiu'l-atîk'te âvâm ve havastan oluşan bir topluluğa fetvâ vermekteydi.[1032] Dönemin Fâtımî fukahâsının da Câmiu'l-atîk'te ders verirken istifade ettikleri[1033] bu esere halîfeler de büyük bir ehemmiyet vermiş; halîfe Zahir, para karşılığında insanların bu eseri ezberlemesini talep etmiştir.[1034]

B. Sünnî Mezheplerin Fukahâsı

Fâtımîler döneminde devletin genelde toplumun her kesimine ve hususî olarak sünnî fukahâya bakış açısına ilişkin olarak kaynaklarda muhtelif bilgiler

---

vizâre, thk. Abdullah Muhlis, Matbaâtu'l-ma'hedü'l-ilmi'l-Fransî, Kahire, 1923, ss. 19-21; Huseyn, *fî Edebi Mısri'l-İslâmiyye*, ss. 79-80

[1029] İbn Hallikân, *a.g.e*., VII, 29; Makrîzî, *Hıtat*, II, 341

[1030] Makrîzî, *Hıtat*, II, 341

[1031] *Kitâb fi'l-fıkh mimmâ semiahu mine'l-Muiz ve'l-Azîz* ile *Kitâb fi'l-edyân* fıkıh ilmine dâir diğer eserleri olmakla birlikte, bunlar Eyyûbîler döneminde yakılan diğer pek çok kitapla birlikte imha edilmiştir. (Huseyn, *fî Edebi Mısri'l-İslâmiyye*, s. 82; Selâm, *el-Edeb fi'l-'asri'l-Fâtımî*, s. 173)

[1032] İbn Hallikân, *a.g.e*., VII, 30; Makrîzî, *Hıtat*, II, 341; Hamza, *a.g.e.*, s. 75

[1033] İbn Hallikân, *a.g.e*., VII, 30

[1034] Selâm, *el-Edeb fi'l-'asri'l-Fâtımî*, s. 173

zikredilmektedir. Suyûtî başta olmak üzere müeerihlerin çoğuna göre; mezhebî olarak aşırı mutaasıb olan Fâtımîler, mezheplerinin benimsenmesi için şiddet ve korkutma metodunu benimsemişler, bu gaye ile Mısır'da mevcut üç mezhep olan Mâlikî, Şâfiî ve Hanefî fukahâdan bazılarını katletmiş ya da yaşadıkları yerden nefyetmişlerdir.[1035] Bu bağlamda dârülilime yönetici olarak tayin edilen Mâlikî fakihler; Ebû Üsâme Cünâde b. Muhammed el-Lügavî ile Ebü'l-Hasen Ali b. Süleymân el-Antâkî katledildiğinde, Abdülganî b. Saîd'in katledilme korkusuyla gizlendiğine kaynaklarda sıkça temas edilmektedir.[1036] Ayrıca klasik kaynaklar, Fâtımîlerin taassubuna yönelik tavrını, bu dönemdeki bazı devlet ricâlinin muhaddis ve fukahâdan bazılarını ilmî tedrîsattan men' ettiklerine dâir rivâyetlerle desteklemektedir. Söz gelimi; muhaddis kimliğiyle tanınan Ebû İshak el-Habbâl'e (ö. 482/1089) bu dönemde hadis rivâyeti yasağı getirilirken,[1037] Mâlikî fakih Ebû Bekr el-Turtûşî de Kahire'de mecbûrî ikâmete tabi tutularak fıkhî eğitim faaliyetleri yasaklanmıştır.[1038] Bazı kaynaklarda Fâtımîlerin özellikle rakibi olarak gördükleri Abbâsî hilâfet merkezinin resmî fıkıh mezhebi Hanefîliğe karşı özel bir husûmet beslediklerine de temas edilmektedir.[1039]

Bazı çağdaş müerrihlere göre ise, Fâtımîler fetih akabinde Cevher es-Sıkıllî'nin halka verdiği mezhebî hürriyet vaadinin neticesi olarak zikredilen hususta gayet müsâmahakâr bir üslup benimsemiş, hatta "Dinde zorluk yoktur" kâidesi gereği devletin en önemli mertebelerine gayri müslimler tayin edilmiştir.[1040] Diğer yandan, Süyûtî *Hüsnü'l-muhâdara*'da Fâtımîlerin taassubuna yönelik ifadeler zikretmenin yanında bu dönemde Ebû Bekr en-Na'âlî ve İbn Mahlûf gibi fukahânın hal tercemelerinde çok etkin ve geniş çaplı bir fıkıh faaliyeti yürüttüklerini de ifade etmektedir. Birbirine muârız ifadelerin yanı sıra; Süyûti'nin, Fâtımîlere karşı aşırı buğzunun söz konusu olması, rivâyetlerine yönelik şüpheyi de beraberinde getirmektedir. Ayrıca kaynaklarda çokça zikredildiği üzere; Makrizî'den gelen,

---

[1035] Süyûtî, *Hüsnü'l-muhâdara*, I, 660; Huseyn, *fî Edebi Mısri'l-İslâmiyye*, s. 130
[1036] Makrîzî, *İtti'âzu'l-hunefâ'*, II, 80; İbn Hallikân, *a.g.e*., I, 372; İbn Tağrîberdî, *Nücûmü'z-zâhire*, IV, 222-223
[1037] Zehebî, *Siyerü a'lâmi'n-nübelâ*, XVIII, 497
[1038] Zehebî, *Siyerü a'lâmi'n-nübelâ*, XIX, 491-493; Makrîzî, *Mukaffa'l-kebîr*, VII, 415-416
[1039] Muhammed el-Bağdâdî, *a.g.e.*, ss. 61-62
[1040] Huseyn, *fî Edebi Mısri'l-İslâmiyye*, s. 130

elinde *Muvatta*'ı bulunan bir kişinin dövülerek ülkeden sürülmesine ilişkin rivâyet de yanlış anlaşılmış, muhtemel ki bu kişi devletin İsmâilî mezhebine davet faaliyetlerine sövmesinden dolayı bu tarz bir muâmeleye mâruz kalmıştır.[1041] Bu noktada; Fâtımîlerin şiddete başvurduğuna yönelik zikredilen rivâyetler de şazz hükmünde olup,[1042] bu dönemde sünnî halk dinî ritüellerini kendi mezheplerine göre tatbîkten men' edilmemişlerdir.[1043] Nitekim; Kalkaşendî'nin, Fâtımîlerin ehl-i sünnete karşı siyasetinden bahsederken müsâmahakâr olduklarına ilişkin ifadeler kullanması,[1044] diğer bazı kaynaklarda; halîfe Müstansır döneminde Şâfiî fakih Kuzâî'nin kâdılkudât olarak tayin edilmesi, halîfe tarafından Bizans imparatoruna iki ülke arasında sulhün ikâmesi için elçi olarak gönderilmesi ve özellikle İskenderiye'ye tayin edilen kadıların çoğunun Şâfiî veya Mâlikîlerden olduğunu zikredilmesi[1045] de bu düşünceyi doğrulamaktadır.[1046]

Bu dönemle ilgili kaynaklardaki rivâyetler bütüncül bir bakış açısıyla incelendiğinde; kanaatimizce Fâtımîlerin sünnî fıkıh mezheplerine yönelik tutumları Cemâleddîn Sürûr[1047] ve Muhammed Kâmil Huseyn'in[1048] yorumlarını da aktarmak suretiyle şu şekilde değerlendirilebilir: Fâtımîler, her ne kadar halkın İsmâilî fıkıh esaslarını tanıması ve benimsemesi noktasında mutaassıp bir tavır sergilemişlerse de, dönemin ilmî hareketliliğinden sünnî ulemâ da istifade etmiş, bu bağlamda sünnî fıkıh mezheplerine ilmî hürriyet tanınarak tedrîsatlarını devam ettirmelerine herhangi bir kısıtlama getirilmemiştir. Bundan dolayıdır ki; Mısır'ın bu döneminde de sünnî fıkıh mezheplerinde meşhûr fukahânın yetişme imkânı ortaya çıkmıştır. Diğer yandan bu dönemin sünnî fukahâsına bakıldığında; zâhirî olarak devletin resmî mezhebine muhâlif olmalarının ilmî ve amelî hayatlarında bir netice getirmeyerek, kazâî müessese başta olmak üzere devletin diğer mertebelerinde görev aldıkları görülmektedir. Bununla birlikte bu süreçte sünnî fukahâ her ne kadar Fâtımî

[1041] Hudayrî, Ahmed, *a.g.e.*, s. 217
[1042] Atâullah, *a.g.e.*, s. 49
[1043] Ahmed Teymur Paşa, *a.g.e.*, s. 56; Hişâm Yüsrâ el-Arabî, *Cûrâfiyyetü'l-mezâhibi'l-fıkhiyye*, Dâru'l-besâir, Kahire, 1426/2005, s. 12
[1044] Abdülmün'im Mâcid, *Zuhûru hilâfeti'l-Fâtımiyye ve sükûtuhâ fî Mısr*, 4. Bs., Dâru'l-fikri'l-arabî, Kahire, 1414/1994, s. 390
[1045] Makrîzî, *Mukaffa'l-kebîr*, V, 711-712
[1046] Hudayrî, Ahmed, *a.g.e.*, s. 218
[1047] Sürur, *a.g.e.*, ss. 80, 158
[1048] Huseyn, *fî Edebi Mısri'l-İslâmiyye*, ss. 131-132

Şiîlerinin fıkıh sistemini reddetseler de, bunu açıkça ifade edememişlerdir. Bu durumun ise; fikrî özgürlüğün mevcut olduğu Mısır'ın diğer dönemlerine göre Fâtımîler döneminde fıkıh ilminde daha yavaş bir gelişmeyi beraberinde getirdiği özellikle zikredilmelidir.

Fâtımîler dönemindeki sünnî mezhep profiline baktığımızda, önceki dönemlerde olduğu gibi Mâlikî ve Şâfiî mezheplerinin halk nezdindeki revacının devam ettiği, özellikle Mâlikîlerin siyâsî birtakım amaçlarla devlet tarafından taltif edildikleri görülmektedir. Özellikle güçlü bir mezhebî taassuba sahip olmakla tanınan halîfe Hakim'in, sünnî ritüel ve kişilere yönelik bazı aşırı uygulamaları, Fâtımîlerin Mağrib valisi İbn Bâdîs tarafından tenkid edilince Hâkim, durumun yumuşatılması amacıyla Mâlikî fukahâya yakınlık göstererek fukahânın camiideki eğitim faaliyetlerine devam etmelerini emretmiş,[1049] hatta bazı günümüz eserlerinde zikredildiği üzere, aynı gaye ile bir süre Mâlikî mezhebine intisap ettiğini açıklayarak, kendisine mezhebin eğitim sistemini öğretmeleri için iki Mâlikî fakih tayin etmiştir.[1050] Bununla birlikte; bazı müelliflerin, Mâlikîliğin 5./11. yüzyılın sonu itibariyle Mısır'da düşüşe geçtiğine yönelik ifadelerinden,[1051] mezhebe intisap açısından yoğunluğu ve mezhebin akademik gelişimini kastetmelerinin muhtemel oluşunu da ifade etmek gerekir.

Mısır'da mevcut olan bir diğer mezhep olan Hanefîliğin durumuna bakıldığında, Fâtımîlerin özellikle rakibi olarak gördükleri Abbâsî hilâfet merkezinin resmî fıkıh mezhebi olması hasebiyle Hanefîliğe karşı özel bir husûmet besledikleri kaynaklarda temas edilen hususlardandır.[1052]

Mısır'da mevcut üç mezhebin ahvâlinin yanı sıra, Fâtımîler döneminin Mısır'da halen varlık kazânamayan Hanbelî mezhebinin ülkeye intikâlinin gecikmesiyle olan irtibatına da değinmek gerekir. 4./10. asır itibariyle Bağdat haricine çıktığı bilinen Hanbelî mezhebi, bu asırda Mısır'da Şiî Fatımîlerin

[1049] Makrîzî, *İtti'âzu'l-hunefâ'*, II, 119; İbn Tağrîberdî, *Nücûmü'z-zâhire*, IV, 222
[1050] İbrahim, *a.g.e.*, s. 321; Mustafa, *a.g.e.*, s. 252
[1051] Derdûr, *a.g.e.*, I, 662
[1052] Ahmed Muhammed el-Bağdâdî, *Şer'iyyetü's-saltanati'l-Eyyûbiyye*, Dâru'nahdati'l-arabiyye, Kahire, 1425/2004, ss. 61-62

hâkimiyetinde olması sebebiyle ülkeye intikâl ederek yaygınlık kazânamamış, bu doğrultudaki ilk gelişme Eyyûbîler döneminde gerçekleşmiştir.[1053]

1. Fâtımîler Dönemi Mâlikî Fukahâsı

a. Ebû Bekr et-Turtûşî (ö. 520/1126)

Asıl adı Ebû Bekr Muhammed b. el-Velîd Muhammed b. Halef b. Süleyman b. Eyyûb el-Fihrî el-Turtûşî'dir. Aslen Endülüs'ün Turtûşe (Tortosa) şehrinden olan Turtûşî; Hicaz, Bağdat, Basra ve Şam'a yaptığı yolculukların ardından Fâtımî döneminde Mısır'a gelerek İskenderiye'ye yerleşmiştir (490/1097).[1054] Mısır'a yerleşmesiyle ilgili olarak; bu dönemde Fâtımîlerin sünnî ulemâya yönelik eziyet ve sürgünleri neticesinde ilim talebeleri ve ulemânın ders halkalarının oluştuğu camii ve medreseleri terk ettiğini görmesi ve halîfe Müstansır'ın oğlu Nizâr'ın öldürülmesinin ardından ortaya çıkan çalkantılı dönemde fitne endişesiyle vezir Efdâl b. Bedr el-Cemâlî'nin (ö. 515/1121) cuma namazı gibi bazı ibadetlerin îfasına yasak getirmesi gibi durumların etkili olduğu zikredilmektedir.[1055] İskenderiye'de zengin bir kadınla evlenmesinin ardından halkın önde gelen kişilerinin nezdinde itibarı artan Turtûşî'nin, eşinin kendisine ayırdığı evin alt katını medreseye dönüştürerek Mâlikî mezhebine yönelik dersler vermiş, şöhreti kısa zamanda Mısır dışına yayılarak değişik bölgelerden gelen talebeler fıkıh derslerine iştirak etmiştir. Geniş bir talebe halkasına sahip olmasının yanı sıra Bizans'tan getirilen peynirlerin haram olduğuna yönelik fetvâları nedeniyle[1056] dönemin kadısı Mekînüddevle İbn Hadîd tarafından vezir Efdâl el-Cemâlî'ye şikayet edilince Kahire'ye çağrılmış ve burada mecburi ikâmete tâbi tutularak fıkhî eğitim faaliyetleri yasaklanmıştır. Vezir Efdal'in öldürülmesinin ardından, Me'mûn el-Betâihî'nin vezir olmasıyla sürgün hayatı biterek İskenderiye'ye dönmüş ve fıkhî eğitim faaliyetlerine devam etmiştir.[1057]

[1053] Süyûtî, *Hüsnü'l-muhâdara*, I, 480; Ahmed Teymur Paşa, *a.g.e*., 82
[1054] İbn Hallikân, *a.g.e*., IV, 262-265; Süyûtî, *Hüsnü'l-muhâdara*, I, 452
[1055] Zehebî, *Siyerü a'lâmi'n-nübelâ*, XIX, 491; Hudayrî Ahmed, *a.g.e*., s. 212
[1056] İbn Ferhûn, *a.g.e*., II, 245-247
[1057] Ebû Bekr Muhammed b. el-Velîd Muhammed b. Halef b. Süleyman b. Eyyûb el-Fihrî el-Turtûşî (520/1126), *Sirâcü'l-mülûk*, thk. Muhammed Fethî Ebûbekr, Dâru'l-Mısriyye li'l-bennâniyye, Kahire, 1414/1994, I, 25-28; Zehebî, *Siyerü a'lâmi'n-nübelâ*, XIX, 491-493; Makrîzî, *Mukaffa'l-kebîr*, VII, 415-416

Görüldüğü üzere Turtûşî, Mısır'da henüz fıkıh medreselerinin teşekkül etmediği sırada bizzat hususî bir medrese oluşturarak Fâtımî gölgesindeki Mısır'da yoğunluğunun azaldığı söylenebilecek fıkhî eğitim faaliyetlerine katkıda bulunmuştur. İbn Haldûn'un ifadesiyle; söz konusu bu eğitim faaliyetleriyle Kahire ve İskenderiye ulemâsı, Endülüs asıllı olan Turtûşî vasıtasıyla Endülüs Mâlikî mektebinin esaslarını alarak kendi Mısır Mâlikî ekolüyle birleştirmişlerdir.[1058] Siyâsî ve ictimâî şartlardan dolayı Turtuşî'nin Mâlikî mezhebindeki genel kabule muhâlif verdiği bazı hükümler de, bu dönemdeki Mâlikî mezhebinin seyrini göstermesi açısından önemli olduğu kanaatindeyiz. İskenderiye kadısı olan Mâlikî İbn Hadîd (ö. 528/1133) ile muhtemelen değişik yargı organlarında görevli akrabalarının sahip oldukları konumu kullanarak halktan haksız vergiler toplamaları ve bu dönemde kabul edilen uygulamasına binâen, Mâlikî ve Şâfiî müntesiplerinin miras meselelerinde ashabu'l-ferâizden artan ve beytü'l-mâle intikâl eden mallar üzerinde tasarruf sahibi olması Turtuşî'yi fazlasıyla rahatsız etmiş ve Turtuşî mezhebü'd-dâric uygulamasının zevi'l-erhama da mirastan pay verilmesi şeklinde değiştirilmesini talep etmiştir. Bu durum da, Mâlikî mezhebi literatüründe İbn Yûnus'tan (ö. 451/1059) sonra zevi'l-erhâmın mirasçı olacağına dâir görüşü nakledilen ikinci fakih olan Turtuşî'nin, Mâlikî mezhebinden farklı bir görüşü benimsemesinde, karşılaşmış olduğu siyâsî ve ictimâî şartların müesssir olduğunu göstermektedir.[1059]

Fıkıh ilmine dâir, *Tahrîmü'l-gınâ*, *Ta'lîku'l-hilâf, el-Umde fî usûli'l-fıkh* isimli eserleri bulunan[1060] Turtûşî İskenderiye'de ihtilaflı olmakla birlikte 520/1126 yılında vefât etmiştir.[1061]

b. Ebû Tâhir b. Avf el-Mâlikî (ö. 581/1185)

Asıl adı Ebû Tâhir İsmâîl b. Mekkî b. İsmâîl b. İsa b. Avf b. Ya'kûb b. Muhammed b. Îsa b. Abdilmelik b. Hamîd b. Abdirrahmân b. Avf'tır. Teyzesinin eşi Turtûşî'nin elinde fıkhî liyâkatini elde eden İbn Avf,[1062] yaşadığı dönemde Mâlikî

[1058] İbn Haldûn, *Mukaddime*, III, 53
[1059] İnce, *a.g.m.*, ss. 55-59
[1060] Makrîzî, *Mukaffa'l-kebîr*, VII, 416
[1061] İbn Hallikân, *a.g.e.*, IV, 264; Makrîzî, *Mukaffa'l-kebîr*, VII, 409.Vefât tarihini Süyûtî h. 525 olarak zikreder. Bkz. Süyûtî, *Hüsnü'l-muhâdara*, I, 452
[1062] Makrîzî, *Mukaffa'l-kebîr*, II, 183; Derdûr, *a.g.e.*, II, 796

fıkhının otorite ismi ve fetvâ işlerinin kendisine yönlendirildiği isim olmanın yanı sıra zâhidliği ile tanınmıştır.[1063] Aynı zamanda hadisçi kimliği bulunan İbn Avf'tan, dönemin meşhûr muhaddisi Hafız es-Silefî ile Selâhaddîn Eyyûbî hadis dinlemiştir.[1064] Selâhaddîn Eyyûbî İbn Avf'a büyük bir ihtiram göstermiş, zaman zaman kendisiyle yazışarak fetvâya ilişkin meselelerin cevabını talep etmiştir.[1065]

İbn Avf el-Mâlikî, Fâtımîler döneminde Mâlikî fıkhının tedrîsatı amacıyla kendi adıyla tesis edilen Avfiyye Medresesi' nde fıkıh ve hadis dersleri vermiş, pek çok talebe yetiştirmiştir.[1066] Fıkhî öğretim çalışmalarının yanı sıra te'lif faaliyetlerinde de bulunmuş; fıkıh usûlüne dâir *Tezkiratü't-tefkîr* isimli bir eser kaleme almanın yanı sıra, Ebû Saîd Berâziî'nin (ö. 438/1046) *et-Tehzib fi'htisâri'l-Müdevvene*'sine yönelik kaleme aldığı otuz altı ciltlik *Şerhu't-Tehzîb* isimli eserini medresedeki derslerinde ders kitabı olarak kullanmıştır.[1067] 581/1185 yılında İskenderiye'de vefât etmiştir.[1068]

Yukarıda zikredilen kişilerin yanı sıra Ebû Tâhir ez-Zühlî (ö. 367/977),[1069] İbnü'l-Arîf (ö. 367/977),[1070] Ebû Bekr en-Na'âlî (ö. 380/990),[1071] Ebü'l-Kâsım el-Cevherî (ö. 381/991),[1072] İbnü'l-Veşşâ (ö. 397/1006),[1073] Recâ b. İsa el-Ansınânî (ö. 417/1026),[1074] Abdülvehhâb b.

[1063] Zehebî, *Siyerü a'lâmi'n-nübelâ*, XXI, 122-123
[1064] Zehebî, *Siyerü a'lâmi'n-nübelâ*, XXI, 122
[1065] İbn Ferhûn, *a.g.e*., I, 293
[1066] Makrîzî, *İtti'âzu'l-hunefâ'*, III, 167; Kalkaşendî, *a.g.e.*, X, 458-459; Seyyid, *a.g.e*., 266-267; İbn 'Imâd, *a.g.e*., VI, 441
[1067] İbn Ferhûn, *a.g.e*., I, 293, 295
[1068] Makrîzî, *Mukaffa'l-kebîr*, II, 184
[1069] Asıl adı Ebû Tâhir Muhammed b. Abdullah el-Bağdâdî'dir. Bağdat ve Dımaşk'ın bazı şehirlerinin ardından Mısır'ın kadılığını üstlenen Ebû Tâhir ez-Zühlî'nin farklı mezheplerden kişilerin de iştirak ettiği bir fıkıh meclisi vardı. 367/977'de Mısır'da vefât etmiştir. (Süyûtî, *Hüsnü'l-muhâdara*, I, 450; Kindî, *a.g.e*., 582)
[1070] Tam adı Ebû Bekr Hasen b. Velîd b. Nasr' olup İbnü'l-Arîf ismiyle meşhûr olmuştur. Aslen Kurtubalı olan İbnü'l-Arîf, Mısır'a gelerek yerleşmiştir. Câmiu'l-atîk'te fıkıh dersleri vermiştir. (Kadı İyâz, *a.g.e*., VI, 205)
[1071] Asıl adı Ebû Bekr Muhammed b. Süleyman en- Na'âlî'dir. Yaşadığı dönemde Mısır'da Mâlikî mezhebinin otoritesi olarak mezhebin fıkhî tedrîsatı için talebelerin kendisine geldiği Na'âlî'nin, Câmiu'l-atîk'te düzenlediği fıkıh derslerine katılan kişiler camiinin on yedi direğinin etrafını dolduracak şekilde çok sayıdaydı. (Süyûtî, *Hüsnü'l-muhâdara*, I, 451; Kadı İyâz, *a.g.e*., VI, 203)
[1072] Tam adı Ebü'l-Kâsım Abdurrahmân b. Abdillâh b. Muhammed el-Ğâfikî el-Mısrî'dir. Yaşadığı dönemde Fustat'ta Mâlikî fukahâdan biriydi. *Müsnedü'l-Muvatta'* isimli bir eseri mevcuttur. (Zehebî, *İber*, II, 158; Süyûtî, *Hüsnü'l-muhâdara*, I, 451; İbn Ferhûn, *a.g.e*., I, 470-471)
[1073] Tam adı Ebû Abdullah Muhammed b. Ahmed b. Ubeyd b. Muhammed'dir. Mâlikî mezhebine oldukça bağlı olduğu zikredilen İbnü'l-Veşşâ, Hâkim bi-emrillâh döneminde sarayda belli bir süre

Ali (ö. 422/1031),[1075] İbn Mahlûf (ö. 459/1066)[1076] ve İbn Halef el-Ezdî (ö. 541/1146) [1077] bu dönemde temâyüz eden Mâlikî fukahâdandır.

2. Fâtımîler Dönemi Şâfiî Fukahâsı

a. Ebû Tâhir es-Silefî (ö. 576/1180)

Asıl adı Ebû Tâhir Ahmed b. Muhammed b. Ahmed b. Ahmed b. İbrahim Silefe[1078] el-Isbahânî'dir. Isfahanda doğan es-Silefî, Bağdat'ta başladığı ilmî yolculuğunda hadis ilminin yanı sıra İlkiyâ el-Herrâs (ö. 504/1110),[1079] Yûsuf b. Ali ez-Zencânî (ö. 500/1106),[1080] Ebû Bekr eş-Şâşî (Şâmî) (ö. 488/1095)[1081] gibi döneminin Bağdatlı Şâfiî fukahâsından fıkıh tahsilinde bulunmuş; Bağdat'ın yanı sıra

---

hapsedilmiş ve kitapları saraya taşınmıştır. Yazdığı bir duayla halîfenin iyileşmesine vesile olmasıyla hapisten çıkarılmıştır. (Makrîzî, *Mukaffa'l-kebîr*, V, 213; Kadı İyâz, *a.g.e.*, VII, 88)

[1074] Tam adı Ebü'l-Abbâs Recâ b. İsâ b. Muhammed el-Ensınânî'dir. Ensınân Mısır'daki bir köyün adıdır. Süyûtî'de nispeti "el-Ensârî" şeklindedir. Bir dönem Bağdat'a gitmiş, sonradan Mısır'a dönmüştür. (Kadı İyâz, *a.g.e.*, VII, 88-89; Süyûtî, *Hüsnü'l-muhâdara*, I, 451)

[1075] Asıl adı Ebû Muhammed Abdülvehhab b. Ali b. Nasr b. Ahmed b. el-Huseyn b. Hârûn b. Mâlik'tir. Aslen Suriye'nin Daraya şehrinden olan ve Bağdat'ta bir süre kadılık yapan İbn Nasr, ömrünün son yıllarında Mısır'a gelerek kadılık vazifesini üstlenmiş ve vefâtına kadar görevine devam etmiştir. Hatîb el-Bağdâdî'nin, Mâlikî fukahâ içeriside ondan daha bilgilisini görmediğini zikretmesi, kanaatimizce mübâlağa ifade etmekle birlikte, İbn Nasr'ın mezhepteki liyâkatini göstermektedir. Fıkıh ilminin özellikle usûl ve hilafiyyât kısımlarına ilişken pek çok te'lifi olan İbn Nasr'ın eserleri arasında *el-İfâde, et-Telhîs, et-Telkîn, en-Nusra li-mezhebi imâmi dâri'l-hicrâ, el-Me'ûne li-mezhebi 'âlimi'l-Medîne, el-Edille, Evâ'ilü'l-edille fî mesâili'l-hilâf, el-İşrâf 'alâ mesâil, 'Uyûnü'l-mesâil* bulunmaktadır. 422/1030 yılında Mısır'da vefât eden İbn Nasr, Kahire'deki Karâfe Mezarlığı'na defnedilmiştir. (Süyûtî, *Hüsnü'l-muhâdara*, I, 314; İbn Ferhûn, *a.g.e.*, II, 27-28; Hatîb el-Bağdâdî, *a.g.e.*, XII, 292; Zehebî, *Siyerü a'lâmi'n-nübelâ*, XVII, 430; İbn Hallikân, *a.g.e.*, III, 222)

[1076] Tam adı Abdülcelîl b. Mahlûf es-Sıkıllî'dir. Mısır'da kırk yıl fetvâ işiyle meşgul olmuştur. (Süyûtî, *Hüsnü'l-muhâdara*, I, 451)

[1077] Asıl adı Ebû Ali Sind b. 'İnân b. İbrahim b. Harîz b. el-Huseyn'dir. Fıkıh tahsilini hocası Turtûşî'nin yanında tamamlayan İbn Halef, hocasının bıraktığı ders halkasının başına geçerek Mısır'ın fıkhî hareketliliğine katkı sağlamıştır. *Müdevvene*'yi şerhettiği *et-Tırâz* isimli eserini tamamlayamadan vefât etmiştir. (İbn Ferhûn, *a.g.e.*, I, 399-400)

[1078] Silefe, dedelerinden İbrâhim'in lakabı olup bir dudağı yarık olması sebebiyle üç dudaklı anlamına gelmektedir. Bkz. İbn Hallikân, *a.g.e.*, I, 107

[1079] Tam adı Ebü'l-Hasen Ali b. Muhammed b. Ali et-Taberî el-Herrâsî'dir. İmâmü'l-harameyn el-Cüveynî'nin elinde fıkhî liyâkatini tamamlayan ve Gazzâli'den sonra Cüveynî'nin en gözde talebesi olan İlkiyâ el-Herrâsî, Bağdat'a gelerek vefâtına kadar Nizâmiyye Medresesi'nde eğitim-öğretim faaliyetlerini sürdürmüştür. Fıkıh ilminde *Şifâü'l-müsterşidîn, Kitâbü'n-Nakz* ile usûl-i fıkha dâir bir eseri bulunmaktadır. (Sübkî, *a.g.e.*, VII, 231-232)

[1080] Tam adı Ebü'l-Kâsım Yûsuf b. Ali ez-Zencânî'dir. İran'ın Zencan şehrinden olan Ez-Zencânî, Ebû İshak b. Ali b. Feyruzâbâdî'nin elinde Şâfiî fıkhında liyâkat sahibi olmuştur. (İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XVII, 106)

[1081] Tam adı Muhammed b. el-Muzaffer b. Bekrân b. Abdissamed'dir. Fıkhî tahsilini Bağdat'ta, Kadı Ebû Tayyib et-Taberî'nin elinde yapan Ebû Bekr eş-Şâmî, h. 477 yılında Bağdat'ta kadılık vazifesini üstlenmiştir. Fıkıh usûlüne dâir *Kitâbü'l-Beyân* isimli bir eseri mevcuttur. (İbn Kadı Şühbe, *a.g.e.*, I, 297-298; İbn 'Imâd, *a.g.e.*, V, 389)

Kufe, Basra, Hemezan, Azerbaycan ve Şam vs. ülkelere özellikle hadis ilmi merkezli ilmî rıhleler de bulunmuştur. Yirmi yılı bulan ilmî rıhlelerinin ardından, [1082] dönemin pek çok ulemâsından aldığı ve ilmî ve tecrübî bilgisini yansıtan icazetlerle h. 511 yılında Mısır'a gelerek İskenderiye'ye yerleşmiştir.[1083] Silefî, her ne kadar yaptığı ilmî rıhleler sebebiyle, iktisâdî açıdan başta zayıf olmakla birlikte, İskenderiye'de zengin bir kadınla evlenmesinin ardından, hem ilmî hem de iktisâdî açıdan İskenderiye'nin önde gelenleri arasına dahil olmuştur. Mezhebî açıdan kendilerine muhâlif olsa da, Fâtımî devlet ricâlinin nezdinde de itibar ve nüfûz sahibi olan Silefî adına Şâfiî mezhebine müntesip vezir Adil b. Sellâr (ö. 548/1153),[1084] bir medrese yaptırarak (Silefîyye Medresesi) Şâfiî fıkhının tedrîsatına tahsis etmiş ve eğitim işlerini Silefî'ye tevdî etmiştir. Ömrünün son zamanlarında, Mısır'da ilmî açıdan eşi bulunmadığı ifade edilen Silefî'nin medresesinde İslâm ülkelerinden gelen pek çok kişi fıkıh, tefsir ve hadis tahsilinde bulunmuş[1085] ve bu isimler dolaylı olarak Şâfiî fıkhının Mısır dışına taşınmasında etkili olmuşlardır. Bununla birlikte; medresesine iştirak edenlerin özellikle hadis derslerinden istifade etmesi[1086] ve fıkıh ilmine dâir te'lifte bulunmayarak eserlerinin hepsinin hadis veya hal tercemesi te'lifine yönelik olması,[1087] zannımızca Silefî'nin Mısır bağlamında hadis ilmindeki etkisinin daha baskın olduğunu göstermektedir. Silefî, 576/1180 yılında vefât etmiş, İskenderiye'deki Va'le Mezarlığı'na defnedilmiştir.[1088]

Yukarıdaki isimlerin yanı sıra kaynaklarda temas edilen dönemin diğer Şâfiî fukahâsı ise şunlardır: Ebü'l-Abbâs Deybulî (ö. 373/983),[1089]

[1082] Zehebî, *Siyerü a'lâmi'n-nübelâ*, XXI, 11

[1083] İbn Hallikân, *a.g.e*., I, 105; Makrîzî, *Mukaffa'l-kebîr*, I, 706-708

[1084] Kaynaklarda önceleri Şiî iken, sonradan Şâfiî mezhebine intikâl eden Âdil b. Sellâr'ın muhtemelen sîyâsî ilişkileri bulunan Şam'daki Nûreddîn Zengi'den esinlenerek İskenderiye'deki medreseyi inşâ ettirdiği zikredilmektedir. Bkz. Atâullah, *a.g.e*., s. 190; Cemâlüddîn Şeyyâl, *Târîhu Medîneti'l-İskenderiyye fi'l-'asri'l-İslâmî*, Dâru'l-maârif, Kahire, ts., s. 45; Hamza, *a.g.e*., s. 158

[1085] İbn Hallikân, *a.g.e*., I, 105; Zehebî, *Siyerü a'lâmi'n-nübelâ*, XXI, 23, 25

[1086] Cemâlüddîn Şeyyâl, *A'lâmü'l-İskenderiyye,* s. 144

[1087] Zehebî, *Siyerü a'lâmi'n-nübelâ*, XXI, 21

[1088] İbn Hallikân, *a.g.e*., I, 105; Makrîzî, *Mukaffa'l-kebîr*, I, 708-709; İbn 'Imâd, *a.g.e*., VI, 421

[1089] Tam adı Ebü'l-Abbâs Ahmed b. Muhammed ed-Deybûlî'dir. Şâfiî mezhebine derin vukûfiyeti olan Deybûlî, özellikle *el-Ümm* üzerinde çok inceleme yapmaktaydı. Fıkhî kişiliğinin yanında tasavvufî yönü de bulunuyordu. H. 373'te vefât ettiğinde şaşırtıcı bir şekilde cenazesine Mısır'da gelmeyen kimse kalmamıştı. (Süyûtî, *Hüsnü'l-muhâdara*, I, 403)

Ebü'l-Fazl Muhammed b. Ahmed (ö. 441/1049),[1090] Kuzâî (ö. 454/1062),[1091] Ebü'l-Kâsım Nasr b. Bişr (ö. 477/1084),[1092] el-Missîsî (ö. 487/),[1093] İbnü'l-Hılaî (ö. 492/1098),[1094] İbn Reşâ (ö. 518/1124),[1095] Ebü'l-Haccâc Yusuf el-Mayorakî (ö. 523/1128),[1096] Ebü'l-Meâlî (ö. 550/1155),[1097] Ebû Muhammed Abdullah b. Rıfâa' (ö. 561/1165).[1098]

[1090] Tam adı Ebü'l-Fazl Muhammed b. Ahmed b. İsâ el-Bağdâdî'dir. Aslen Bağdat'lı olmakla birlikte Mısır'a gelerek yerleşmiş ve insanlar onun fıkhî liyâkatinden istifade etmişlerdir. (Süyûtî, *Hüsnü'l-muhâdara*, I, 403)

[1091] Tam adı Ebû Abdullah Muhammed b. Selâme b. Cafer B. Ali b. Hakmûn el-Kuzâî'dir. Mısır'da bir süre kadılık görevini üstlenen Kuzâî'nin fıkha dâir *Menâkibü İmâmi'ş-Şâfiî ve Ahbârihî* isimli eseri mevcuttur. (İbn Hallikân, *a.g.e*., IV, 212; İbn 'Imâd, *a.g.e*., V, 230; Süyûtî, *Hüsnü'l-muhâdara*, I, 403; İbn Hacer, *Ref'u'l-isr 'an kudâti Mısr*, s. 357)

[1092] Tam adı Ebü'l-Kâsım Nasr bi Bişr b. Alî el-Irâkî'dir. Fıkıh ilminde özellikle münâzaradaki ustalığıyla dikkat çekmiştir. (Süyûtî, *Hüsnü'l-muhâdara*, I, 404)

[1093] Tam adı Ebü'l-Kâsım Ali b. Muhammed b. Ali b. Ahmed olup aslen Misis'li (Adana) olmakla birlikte Mısır'da doğmuştur. Taberî'nin elinde fıkhî tedrîsatını tamamlamış olan Missisî, özellikle farazî fıkıh konusunda uzmanlaşmıştı. H. 487'de Şam'da vefât etmiştir. (Süyûtî, *Hüsnü'l-muhâdara*, I, 404)

[1094] Asıl adı Ebü'l-Hasen Ali b. Hasen b. Hüseyn el-Mevsılî'dir. Aslen Musul'lu olan İbnü'l-Hılaî Mısır'da doğmuş, yaşamış ve vefât etmiştir. Mısır kadılığına atanmış olmakla birlikte, bir gün sonra azledilmiştir. Azledilmesinin ardından Karafe Camii'nde uzlete çekilmiş, 492/1098 yılında vefât ederek Karafe Mezarlığı'na defnedilmiştir. (Muvaffakuddîn b. Osmân, *a.g.e*., s. 280; Süyûtî, *Hüsnü'l-muhâdara*, I, 404)

[1095] Tam adı Ebü'l-Feth Sultân b. İbrâhîm b. Müsellem el-Makdisî'dir. Şâfiî fakih Silefî'nin hocaları arasında yer almakta olup Silefî kendisi hakkında, Mısır'da ondan daha liyâkat sahibi fakih olmadığını zikreder. Pek çok fakihin elinde yetiştiği Sultân b. İbrâhîm, yetmiş yaşından sonra Mısır'a gelip yerleşmiş ve burada vefât etmiştir. (Süyûtî, *Hüsnü'l-muhâdara*, I, 405)

[1096] Tam adı Ebü'l-Haccâc Yûsuf b. Abdilazîz b. Ali el-Luhamî el-Mayorakî'dir. Aslen Mayorkalı olan Yûsuf b. Abdilazîz, Bağdat'ta İlkiyâ el-Herrâsî'nin elinde fıkhî liyâkatini tamamlamış ve özellikle fıkhın usûl ile hilâfiyat alanlarında uzmanlaşmıştı. İskenderiye'ye yerleşmiş, Silefî kendisinden rivâyetlerde bulunmuştur. (Süyûtî, *Hüsnü'l-muhâdara*, I, 405)

[1097] Tam adı Mecillî b. Cümey' b. Necâ el-Mahzûmî el-Arsûfî'dir Aslen Şamlı olan Mecillî b. Cümey', Ebü'l-Meâlî adıyla meşhûr olmuştur. Şâfiî fakih İbn Reşâ ile fıkhî tedrîsatını yapmış ve h. 547'de iki yıl sürecek Mısır'da kadılığını üstlenmiştir. Döneminin önde gelen Şâfiîlerinden olup fetvâ konusunda kendisine danışılan birinci kişiydi. Fıkıh ilmine dâir *ez-Zehâir*, *Kitâbü Edebi'l-kazâ*, *Kitâbü'l-Cehr bi'l-besmele* gibi eserleri mevcuttur. (Süyûtî, *Hüsnü'l-muhâdara*, I, 405; İbn Hallikân, *a.g.e*., IV, 154)

[1098]Tam adı Ebû Muhammed Abdullah b. Rıfâa' b. Ğadîr es-Sa'dî el-Mısrî'dir. Şâfiî fakih Hılaî'nin elinde fıkıh ilmine vakıf olan Abdullah b. Rıfâa, özellikle ferâiz ilminde mahirdi. Bir dönem Giza kadılığını üstlenmekle birlikte, sonradan kadılığı bırakarak Karafe Camii'nde uzlete çekilmiştir. (Süyûtî, *Hüsnü'l-muhâdara*, I, 406). Zikredilen fukahânın yanı sıra kaynaklarda meşhûr adı İbnü'l-Kîzânî olarak zikredilen ve Şâfiî ya da Zâhîri fakihi olduğu hususunda ihtilaf edilen başka bir isim daha bulunmakla birlikte, kaynaklarda fakih olması yönüne neredeyse hiç değinilmeden zâhid ve şairlik vasfıyla zikredildiği için biz bu isme yer vermedik. Ayrıntılı bilgi için bkz. İbn Hallikân, *a.g.e*., V, 461; Kehhâle, *a.g.e*., III, 26; İbn Tağrîberdî, *Nücûmü'z-zâhire*, V, 367-368; Atâullah, *a.g.e*., ss. 153-157

3. Fâtımîler Dönemi Hanefî Fukahâsı

Fatımîler döneminde Mısır'da yetişen Hanefî fukahâ profiline ve sayısına bakıldığında; mezhepte öne çıkan fukahânın yetiştiğini söylemek oldukça güçtür. Şâfiî ve Mâlikî mezhepleri için de bir fetret devri sayılabilecek bu tarihî kesit, kanaatimizce, Hanefî mezhebinin gelişiminin duraklaması noktasında daha belirgin bir hal almıştır. Bununla birlikte, tabakat kitaplarında isimleri zikredilen bu dönemin bazı Hanefî fakihlerine değinmemiz yerinde olacaktır. Bunlardan biri olan İbn Ebi'l-Avvâm es-Sa'dî (ö. 418/1027),[1099] bu dönemde ülkede yetişen meşhûr Hanefî bir fakih olarak on iki yıl boyunca Fâtımî halîfelerinin tayini ile kadılık yapmış,[1100] dönemin bir diğer Hanefî fakihi Ebû Muhammed er-Reşîdî de özellikle iskân ettiği İskenderiye'de bu dönemde Hanefî mezhebinin bayrağını taşıyan isim olmuştur.[1101]

VI. Fâtımîler Döneminde Mısırlı Fukahânın İslâm Ülkelerindeki Fıkhî Hareketlilikle İlişkisi

Her ne kadar siyâsî ve mezhebî olarak farklı olsalar da, bu dönemde özellikle Hicaz, Irak ve Yemen'den gelen ulemânın sayısında bir azalma olmamış; dahası gelen kişiler, devletler arasındaki söz konusu farklılıktan kaynaklanan stres ve gerginliğin yumuşatılmasında müsbet bir role sahip olmuşlardır Fâtımîler döneminde Mısır'a yapılan rıhlelere ilişkin ma'lûmâtlar değerlendirildiğinde, gelenlerin çoğunluğunun Mağrib'den geldikleri görülmektedir. Bunda, kuşkusuz Mısır'ın hac yolculuğuna çıkanların uğrak yeri olmasının etkisi olduğu gibi, Mağrib ve Mısır'ın aynı siyasî otorite, yani Fâtımîlerin nüfûzu altında bulunmasının da etkisi bulunmaktadır. Nitekim, bazı rivâyetler daha fetih sırasında Fâtımî ordusunda gelen Mağriblilere, kabilelerine göre yeni tesis edilen şehir Kahire'de özel mahalleler tahsis edilerek[1102] Mısır'da yaşamalarına olanak sağlandığını ve özellikle Ezher Camii inşâ edilene kadar dinî tedrîsatlarını Ahmed b. Tolun Camii'nde devam

---

[1099] Tam Ebü'l-Abbâs Ahmed b. Muhammed b. Abdillâh b. Ahmed b. Yahyâ b. el-Hâris'tir. H. 349 yılında Mısır'da doğmuş ve Hanefî mezhebinde liyâkat sahibi olduktan sonra ülkede vefât edene kadar (418/1027) kazâî işlerle meşgul olmuştur. (Makrîzî, *Mukaffa'l-kebîr*, I, 603-606)
[1100] Makrîzî, *Mukaffa'l-kebîr*, I, 603-606
[1101] Süyûtî, *Hüsnü'l-muhâdara*, I, 464
[1102] Hudayrî Ahmed, *a.g.e.*, ss. 235, 237

ettirdiklerini[1103] göstermektedir. Mağrib'den Mısır'a gelenlerin sayısı, Fâtımîler döneminde zamanla artarak Mısır ile Mağrib arasındaki ilmî ve fikrî bağ bu dönemde zirveye ulaşmıştır.[1104] Bununla birlikte; Mısır'a, gerek Mağrib ve gerekse diğer İslâmî beldelerden gelenlerin hal tercemelerine göz atıldığında, fukahâ sayısının muhaddis veya mutasavvıflara nispetle oldukça az olduğu görülmektedir.[1105]

Kaynaklardaki bilgiler incelendiğinde; Fâtımîler döneminin Mâlikî ve Şâfiî fukahâsının bir kısmının bu dönemde muhtelif ülkelerden Mısır'a gelerek yerleştiklerini, ve Mısır'da fıkhî tedrîsat, fetvâ veya kazâ işleriyle ilgilendiklerini göstermektedir. İbn Mahlûf,[1106] Turtûşî,[1107] Abdülvehhâb b. Ali,[1108] Ebû Bekr en-Na'âlî,[1109] İbnü'l-Arîf,[1110] İbn Reşâ,[1111] Ebü'l-Fazl Muhammed b. Ahmed[1112] ve Ebü'l-Haccâc Yûsuf el-Mayorakî[1113] bu bağlamda Mısır'a gelen kişilerdir.

Yukarıdaki isimlerin yanı sıra Fâtımîler döneminde Mısır'a fıkhî tedrîsat amacıyla geldiklerini tespit ettiğimiz isimleri şu şekilde sıralayabiliriz:

Mekke valisi olan Ebû Hâşim el-Huseynî'nin oğlu Şemîle b. Ebî Hâşim el-Huseynî, bizzat Kuzâî'den *eş-Şihâb* isimli eserini dinlemek için Mısır'a gelmiştir (448/1055).[1114]

Yemenli fakih Ebû Muhammed Ammâre b. Ebi'l-Hasen el-Yemenî, Mısır'a iki kez geldiği Fâtımîler döneminde, devletin yıkılışına kadar Mısır'da kalmıştır. Kendisi Şâfiî fakihi olmakla birlikte, Fâtımî hilâfetinde vezirler tarafından ihtimam ve ikrama nail olmuştur.[1115]

[1103] İbn Cübeyr, *a.g.e*., s. 26
[1104] Hudayrî Ahmed, *a.g.e.*, s. 207
[1105] Ayrıntılı bilgi için bkz. İbrahim, *a.g.e*., ss. 459-479
[1106] Hasen el-Emîn, *Salâhüddîn el-Eyyûbî beyne'l-'Abbâsiyyîn ve'l-Fâtımiyyîn ve's-salîbiyyîn*, Dâru'l-cedîd, Beyrut, 1995, s. 19
[1107] Süyûtî, *Hüsnü'l-muhâdara*, I, 452
[1108] İbn Ferhûn, *a.g.e.*, II, 27
[1109] Emîn, *a.g.e*., s. 19
[1110] Kadı İyâz, *a.g.e*., VI, 205
[1111] Süyûtî, *Hüsnü'l-muhâdara*, I, 405
[1112] Süyûtî, *Hüsnü'l-muhâdara*, I, 403
[1113] Süyûtî, *Hüsnü'l-muhâdara*, I, 405
[1114] Subhî Abdülmün'im Mâcid, '*Alâkât beyne Mısr ve'l-Hicâz zemene'l-Fâtımiyyîn ve'l-Eyyûbiyyîn*, Dâru'l-arabî, Kahire, ts., s. 338
[1115] İnân, *a.g.e*., s. 369

Bağdat'ta yaşayan ve döneminde Bağdat'ta Mâlikî mezhebinin otoritesi hüviyetindeki Muhammed b. Abdullah el-Ebherî'nin (ö. 375/985) rıhleleri arasında Mısır da yer almış; Ebherî, Mısır'da Muhammed b. Abdillah b. Abdilhakem'in eserlerine özel bir ihtimam göstererek *Muhtasar* isimli eserini *Şerhu Muhtasari's-sağîr* ve *Şerhu Mutasari'l-kebîr* adlı iki eseriyle şerhetmiştir.[1116]

Lübnân'dan gelen İbn Ebî Ukeyl (ö. 537/1143),[1117] Ebü'l-Hasen el-Hılaî'den;[1118] Abdullah b. Tâhir b. Muhammed b. Kâkû (ö. 522/1128) ise Kuzâî'den Mısır'a geldikleri sırada fıkıh dersleri almışlardır[1119]

Ebû Bekr Turtûşî'den icâzet aldığı zikredilen Mâlikî fakihi Kâdi İyaz'ın (ö. 402/1011)[1120] da Mısıra gelerek Turtûşî'nin fıkıh derslerinden istifade etmiş olması kuvvetle muhtemeldir.

Fâtımîler döneminde ilk kez Zâhiri fukahânın da Mısır'a geldiği görülmektedir. Zâhiri fakih, Endülüslü (Mayorkalı) Muhammed b. Ebî Nasr el-Humeydî (ö. 488/1095),[1121] elli yaşlarında başladığı rıhlelerinde Kayrevan, Hicaz, Şam ve Irak'ın yanı sıra Mısır'a da gelmiştir.[1122]

VII. Fâtımîler Döneminde Kazâ Müessesesi

Abbâsî hilâfetine bağlı, sünnî halîfenin tayin ettiği bir kadının görev yaptığı bir vilâyet hükmünde olan Mısır, Fâtımîlerin fethiyle birlikte Kahire merkezli,

---

[1116] Makrîzî, *Mukaffa'l-kebîr*, VI, 108; İbn Tağrîberdî, *Nücûmü'z-zâhire*, IV, 147

[1117] Tam adı Ali b. Abdurrahmân b. Muhammed b. Abdullah b. Ali b. Iyâz b. Ebî Ukeyl'dir. Lübnân'ın Sûr şehrinde doğan İbn Ebî Ukeyl, ilk ilmî tahsiline burada başlamış, ardından Mısır, Bağdat'a rıhlelerde bulunmuş ve Şam'a yerleşmiştir. (İbn Asâkîr, Ebü'l-Kâsım Alî b. el-Hasen b. Hibetillâh b. Abdillâh b. Hüseyn ed-Dımaşkî eş-Şâfiî (ö. 571/1176), *Târîhu Dımaşk*, Dâru'l-fikr, Beyrut, 1415/1995, XXXXIII, 65)

[1118] İbn Asâkîr, *a.g.e.*, XXXXIII, 65-66

[1119] İbn Asâkîr, *a.g.e.*, XXIX, 242

[1120] İbn Ferhûn, *a.g.e.*, II, 47

[1121] Tam adı Ebû Abdullah Muhammed b. (Ebî) Nasr Füttûh b. Abdullah b. Füttûh b. Humeyd b. Yesıl el-Humeydî el-Mayorakî'dir. Aslen Mayorkalı olan Humeydî, İbn Hazm ve İbn Abdülber ile fıkhî tedrîsatını tamamlamıştır (İbn 'Imâd, *a.g.e.*, V, 390)

[1122] İbn 'Imâd, *a.g.e.*, V, 390

Bağdat ve Kurtuba gibi bir hilâfet merkezi olmuş ve ilk kez kâdılkudâtlık vazifesi ile tanışmıştır.[1123]

Fâtımîler, Cevher es-Sıkıllî'den itibaren Mısır'ın idârî yapılanmasına yönelik getirdikleri birtakım yeniliklere karşılık, devletin bazı makamlarındaki memurların görevlerine devam etmelerine izin vermişlerdir. Bunlardan biri olan dönemin kadısı Ebû Tâhir ez-Zühlî; 348/959 yılında Abbâsî halîfesi tarafından atandığı kadılık görevine Cevher es-Sıkıllî'nin onayı ile Fâtımîlerin fethinden sonra da devam etmiş; ancak miras, talak, ramazan hilalinin sübûtu gibi meselelerde Şiîliğin fıkhî hükümlerine göre fetvâ beyan etmesi istenmiştir.[1124] Her ne kadar Kadı Nu'mân, başta Fâtımî halîfeleri olmak üzere İsmâilî mezhebi müntesiplerinin nezdinde büyük bir itibarı olan fakih olmakla birlikte, Fâtımîler; Kadı Nu'mân'ı resmî olarak kadılığa tayin etmemişler ve Kadı Nu'mân vefâtına kadar (363/973) halîfenin kazâî işlerde İsmâilî hükümleri uygulamasını talep ettiği Ebû Tâhir'e danışmanlık yapmıştır.[1125] Kadı Nu'mân'ın vefâtının ardından da hal böyle devam etmiş, bu dönemde halîfe Muiz, Câmiu'l-atîk'teki kazâ meclislerinde Ebû Tâhir'e yardımcı olması için Kadı Nu'mân'ın oğlu Ali b. Nu'mân'ı görevlendirmiştir. Ebû Tâhir, vefâtı öncesindeki hastalık döneminde, her ne kadar oğlunun kendisine niyâbeten kadılığa atanmasını talep etmişse de, resmî olarak Ali b. Nu'mân Mısır kadılığına atanmıştır.[1126] Ali b. Nu'mân, Mısır'da kendisine kâdılkudât olarak hitap edilen;[1127] oğlu Hüseyn b. Ali ise Mısır'da siciline kâdılkudât terimi yazılan ve kadılığın yanı sıra kendisine dâilik görevi tevdî edilen[1128] ilk kâdı olmuştur. İkisiyle birlikte Nu'mân ailesinden altı kişinin bazı aralıklarla altmış yıl Mısır'da kadılık görevini üstlenmiş olması,[1129] bu ailenin kazâ müssesesindeki nüfûzunu göstermektedir.

Fâtımîler dönemi boyunca kadılar genel olarak İsmâilî mezhebine mensup fakihler arasından seçilerek Şiîlik merkezli bir adlî kadrolaşmaya gidilmiş olmakla

---

[1123] Abdülmün'im Mâcid, *Nüzumu'l-Fâtımiyyîn ve rüsûmuhum fî Mısr*, 3. bs., Mektebetü Anglo el-Mısriyye, Kahire, 1958, I, 140
[1124] Kindî, *a.g.e*., s. 584; İbn Haldun, *İber*, IV, 70
[1125] Kindî, *a.g.e*., s. 586; Huseyn, *fî Edebi Mısri'l-İslâmiyye*, ss. 68-69
[1126] İbn Hallikân, *a.g.e*., V, 417; Kindî, *a.g.e*., s. 587
[1127] Kindî, *a.g.e*., s. 590
[1128] İbn Hacer, *Ref'u'l-isr 'an kudâti Mısr*, s. 141
[1129] Seyyid, *a.g.e*., 576

birlikte, zaman zaman sünnî mezhep fukahâsından da atamalar yapılmıştır. Mâlikîler'den Ebû Tâhir ez-Zühlî, Mâlikî Abdülvehhâb b. Ali;[1130] Şâfiîlerden İbn Reşâ,[1131] İbnü'l-Hılaî,[1132] Ebü'l-Meâlî,[1133] Ebû Muhammed Abdullah Rıfâa',[1134] Kuzâî,[1135] ve Abdülmelik b. Dırbâs el-Kürdî[1136] bu dönemde kadı olarak tayin edilen sünnî fukahâdandır.[1137] Sünnî kadıların da devletin resmî mezhebine göre hüküm ve fetvâ beyan etmeleri istendiği bu dönemde, her ne kadar Mâlikî Ahmed b. Abdullah el-Hatîe (ö. 560/1164) gibi bazı fakihler, sünnî fıkıh çerçevesinde kazâ görevini üstleneceklerini şart koşsa da, buna izin verilmemiş;[1138] bunun tek istisnâsı ise emîr Ahmed b. el-Efdal Küteyfât'ın vezirlik döneminde gerçekleşmiştir. Ahmed b. el-Efdal, 525/1131 yılında vezirliğe atanınca Şâfiî, Mâlikî, İsmâilî ve İmâmiyye mezheplerinden dört ayrı kadı[1139] tayin ederek, her birinin kendi mezhebine göre fetvâ beyan etmesine izin vermiştir. İbn Müyesser bu durumu "*İslâm ümmetinde daha önce hiç böyle bir şey duyulmamıştı*." şeklinde değerlendirmekte,[1140] günümüz bazı müellifler ise Fâtımîlerin böyle bir karar almalarında Şiî mezhebini yayma noktasındaki başarısızlıklarının etkili olduğunu düşünmektedirler.[1141] Fâtımîlerin rakipleri Abbâsî hilâfetinin resmî mezhebi olması dolayısıyla husûsî olarak husumet beslediği Hanefî mezhebinden ise herhangi bir kadı tayini yapıldığına ilişkin ma'lûmât söz konusu değildir.

[1130] İbn Ferhûn, *a.g.e.,* II, 27
[1131] İbn Hacer, *Ref'u'l-isr 'an kudâti Mısr,* s. 162
[1132] Süyûtî, *Hüsnü'l-muhâdara,* I, 404
[1133] Süyûtî, *Hüsnü'l-muhâdara,* I, 405; I, 153
[1134] Süyûtî, *Hüsnü'l-muhâdara,* I, 406
[1135] Süyûtî, *Hüsnü'l-muhâdara,* II, 151; I, 151
[1136] İbn Hacer, *Ref'u'l-isr 'an kudâti Mısr,* s. 252; Süyûtî, *Hüsnü'l-muhâdara,* II, 153
[1137] Fâtımîler döneminde tayin edilen İsmâilî kadıların isimleri için bkz. Süyûtî, *Hüsnü'l-muhâdara,* II, 147-153
[1138] Süyûtî, *Hüsnü'l-muhâdara,* I, 453
[1139] Şâfiîlerden Sultân b. İbrâhîm b. el-Müslim b. Reşâ, Mâlikîlerden Ebû Abdullah Muhammed b. Abdilmevlâ b. Muhammed b. Abdillâh el-Lebnî, İsmâilîlerden Hîbetullah b. Abdillâh b. Hasen Muhammed (İbnü'l-Ezrak) ve İmâmîlerden Ebü'l-Kâsım İbn Hibetullâh b. Abdillâh b. Ebî Kâmil kadı olarak tayin edilmiştir. Bkz. Makrîzî, *İtti'âzu'l-hunefâ'*, III, 142; İbn Müyesser, Tâcüddîn Muhammed b. Ali b. Yûsuf b. Celeb Râgıb (ö. 677/1278), *el-Müntekâ min ahbâri Mısr,* thk., Eymen Fuad Seyyid, el-Ma'hedü'l-ilmî el-Fransî li'l-âsâri'ş-şarkıyye, Kahire, ts., ss. 114-115)
[1140]İbn Müyesser, *a.g.e.*, s. 115, Makrîzî, *İtti'âzu'l-hunefâ'*, III, 142; Süyûtî, *Hüsnü'l-muhâdara,* II, 165, Subhî Abdülmün'im, *a.g.e.,* 58
[1141] Fûda, Muhammed el-Bağdâdî, *a.g.e.,* s. 117

Kaynaklar Mısır'da ilk kez halîfe Aziz billâh döneminde ortaya çıkan[1142] kadılkudâtlık makamı ve uygulamalarına ilişkin bazı bilgiler de ihtivâ etmektedir. Fâtımî Devleti'ndeki yüksek makamlardan birini temsil eden kâdılkudât, protokolde dâi'd-duâtın önünde durur ve onunla aynı kıyafeti giyerdi. Salı ve cumartesi günleri, Câmiu'l-atîk'te kazâî meselelerin halli için bulunurlardı. Kadı İbn Ebî Ukeyl'in kadılığa getirilmesiyle birlikte, kadının makamında ipek yastık ve minder bulunması usûlü yerleşmiştir. Yine bu dönemde şâhitler mahkemeye müracaat tarihleri esas alınarak, kadının sağına ve soluna oturtulurdu. Fâtımî dönemi öncesinde otuz civarında olan şahit sayısı, 524/1130 yılında 120'ye ulaşmıştı.[1143] Salt Mısır'da değil; Fâtımî hilâfetine bağlı diğer bölgelerin de sorumluluğunu üstlenen Fâtımî kadılarının,[1144] bu dönemde sadece kazâî işler değil; dinî mekânların vakıflarının yönetilmesi ve maddî ihtiyaçlarının temini, camii imamları ve müezzinlerinin seçimi, darbhanede dökülen dînarların ayarlarının kontrolü, miras ve yetim mallarına ilişkin inceleme, mahkemede görevli olacak şahitlerin seçimi gibi sorumlulukları da mevcut idi.[1145] Bununla birlikte; kadıların kazâî işlerinde kendisine yardımcı olması için vekil, mühürdar, kâtibler, şâhitler ve hâciblerden oluşan yardımcıları vardı.[1146]

Önceki dönemlerde olduğu gibi bu dönemde de kazâ meclisi olarak kullanılan Câmi'u'l-atîk'in yanına Ezher Camii eklenmiş, ayrıca zaman zaman diğer camiilerden ve kadıların evlerinden de istifade edilmiştir.[1147] Bu dönemin kâdılkudât maaşlarına ilişkin zikredilen ma'lûmâtlara göre ise; kâdılkudâtın maaşı 2000 dînar tutarında olup, maaşlar kadıların mertebelerine göre değişmekte idi Kaynaklarda herhangi bir kayıt bulunmasa da, miktarının yüksek olmasından dolayı bu tutarın yıllık meblağı ifade etmesi muhtemeldir. Halkın malına göz dikmemesi ve malına zulmetmemesi için bu tutarın verildiğinin zikredilmesi,[1148] bu dönem için bu tutarın üst düzey bir meblağ olduğunu göstermektedir.

[1142] Muhammed Huseyn Muhâsene, "el-Kazâ fî Mısr fî hilâfeti'l-Hâkim bi-emrillâh el-Fâtımî", *Mecelletü Mu'te li'l-bühûs ve'd-dirâsât*, c. 19, sy. 3, 2004, s. 157
[1143] İbn Tuveyr, *a.g.e.*, s. 107
[1144] İbrâhîm Hasen, *Mısr fi'l-'usûri'l-vüstâ,* s. 319
[1145] Mâcid, *Nüzumu'l-Fâtımiyyîn ve rüsûmuhum fî Mısr,* I, 145; İbrâhîm Hasen, *Mısr fi'l-'usûri'l-vüstâ,* 319-320; Muhâsene, *a.g.m.*, s. 159
[1146] Muhâsene, *a.g.m.*, s. 162
[1147] Muhâsene, *a.g.m.*, s. 164
[1148] Muhâsene, *a.g.m.*, s. 165

Diğer yandan; ilk kez Fâtımîler döneminde kâdılkudâtların dinî ve kazâî alanlara ilişkin görev tanımlarının ve sorumluluk alanlarının beyan edildiği tayin sicillerinin Kahire'de camiide okunması âdet haline gelmiştir. Bu sırada kâdılkudât ayakta durur ve halîfe veya ailesinden birinin adı geçince îmâ ile secde işareti yapardı.[1149] Mısır'daki kadılara ilişkin görülen bir diğer yeni husus da, ilk kez bu dönemde bir kişi, Hasan b. Ali el- Bâzûrî, kâdılkudâtlık görevine ilâveten vezirlik görevini de üstlenmiştir.[1150]

Mısır'ın önceki İslâmî dönemlerinde olduğu gibi Fâtımîler döneminde de devam eden mezâlim meclisleri bizzat halîfenin nezâretinde veya "kâdilmezâlim" olarak isimlendirilen ve bizzat halîfe tarafından tayin edilen kâdılkudât, vezir gibi yüksek rütbeli kişilerin nezâretinde toplanmıştır.[1151]

Değerlendirme

Fâtımî halîfesi Muiz li-dînillah'ın Cevher es-Sıkıllî komutasında gönderdiği büyük bir ordu ile 358/969 tarihinde gerçekleşen Mısır'ın fethi ile fıkıh, Mısır'da tamamen apayrı bir renge bürünmüştür. Nitekim söz konusu bu siyâsî değişiklik ile Şiî bir otoritenin hükmü altına giren Mısır'da; şimdiye kadar tanınan Mâlikîlik, Hanefîlik Şâfiîlikten oluşan üç sünnî fıkıh mezhebinin yanına Şiî fıkıh sistemi de eklenmiş, dahası bundan sonra Şiîlik, Eyyûbîlerin Mısır'ın siyasî sahnesinde hâkimiyet kurduğu 567/1171 tarihine kadar ülkenin resmî mezhebi olma hüviyetini hâiz olmuştur.

Fetihten itibaren devletin resmî organları başta olmak üzere her kademesini Şiî bir renge dönüştürme noktasında son derece gayretli olan Fâtımilerin, kazâ müessesesi ve fetvâ işleri de dâhil olmak üzere Mısır'da fıkıh alanında tatbîk edilen sünnî hukukun yerine Şiî hukukun kâim olması ve aksinin yok sayılması amacıyla pek çok unsuru vesile edindikleri görülmektedir. Ancak bu doğrultudaki geniş çaplı uygulamalarına rağmen Şiîlik, Mısır'ın Saîd bölgesinin bazı kısımları haricinde, genel olarak değerlendirildiğinde; halkın, Fâtımîlerin sünnîlere yönelik ısdâr ettiği

[1149] Seyyid, *a.g.e.*, ss. 362
[1150] Süyûtî, *Hüsnü'l-muhâdara*, II, 148
[1151] Zenâtî, *a.g.e.*, s. 478

kanunların uygulanmasından korkan küçük bir kesimi haricinde hiçbir şekilde Mısırlı halk tarafından kabul edilmemiştir. Aksine; halk, akîdevî ve sünnî fıkıh esaslarına daha bağlı hale gelmiş, neticede bu durum zaman zaman halk ile devlet arasında bir çatışma ortamının doğmasına sebep olmuştur. Neticede Fâtımî döneminde her ne kadar Şiîliğin yayılması ve yerleşmesi amacıyla geniş kapsamlı bir faaliyet yürütüldüyse de, halk vicdanında ve pratiğinde Şiîlik yer edinmemiş, yönetici zümre arasında kalmıştır.

Şiî fıkıh düşüncesinin ülkenin siyâsî ideolojisi haline geldiği Fâtımî dönemi Mısır'ında, Şiî hukukun benimsenmesi ve yayılması adına ilmî ve kültürel faaliyetlerin yayılmasına önem veren Fâtımîler, dinî ilimlere özel bir ihtimam göstermişler ve İsmâilî mezhebinin halk arasında yayılması için fıkıh ve tefsir gibi İslâmî ilimleri vesile edinmişlerdir. Özellikle ilmî tedrîsat işlerinin yürütülmesi gayesiyle sünnî rakipleri olan Abbasîlerin Bağdat'ta kurduğu ilmî müesseselerin Şiî versiyonlarını Kahire'de kurmak için özel çaba göstermişler, bu bağlamda; evvela Fâtımî Şiîliğinin kalesi olan Ezher Câmii tesis edilmiş, ardından medreseler (Hâfiziyye, Silefiyye), camiiler (Hâkim, Râşid, Karâfe, Mukıs, Akmer), Fâtımî sarayında büyük bir kütüphane ve Ezher'in muâdili dârülhikme tesis edilerek, İsmâilî mezhebinin kolayca yaygınlaşması için ilmî tedrîsat halkaları genişletilmiştir. Kaynaklardaki bilgiler incelendiğinde; halîfe, vezirler, kadılar ve dâîlerin hep birlikte İsmâilî mezhebinin yayılması için büyük bir çaba içerisinde oldukları görülmektedir.

Bu dönemde evvelemirde İsmâilî fıkhının gelişimine ve yayılmasına önemli katkılar sağlayan ilmî faaliyetlerin icrâ edilmesine öncelik verilmiştir. Bununla birlikte her ne kadar halkın İsmâilî fıkıh esaslarını tanıması ve benimsemesi noktasında mutaassıp bir tavır sergilenmişse de, dönemin ilmî hareketliliğinden sünnî ulemâ da istifade etmiş, bu bağlamda sünnî fıkıh mezheplerine ilmî hürriyet tanınarak tedrîsatlarını devam ettirmelerinde herhangi bir kısıtlama getirilmemiştir. Bundan dolayıdır ki Mısır'ın bu döneminde de sünnî fıkıh mezheplerinde meşhûr fukahânın yetişme imkânı hâsıl olmuştur. Diğer yandan, bu dönemin sünnî fukahâsına bakıldığında; zâhirî olarak devletin resmî mezhebine muhâlif olmalarının ilmî ve amelî hayatlarında bir netice getirmeyerek, kazâî müessese başta olmak üzere

devletin diğer mertebelerinde görev aldıkları görülmektedir. Ne var ki, bu süreçte sünnî fukahâ her ne kadar Fâtımî Şiîlerinin fıkıh sistemini reddetseler de, bunu açıkça ifade edememişlerdir. Fâtımîler dönemindeki sünnî mezhep profiline baktığımızda, önceki dönemlerde olduğu gibi Mâlikî ve Şâfiî mezheplerinin halk nezdinde revaçta olma durumunun devam ettiği, özellikle Mâlikîlerin siyâsî birtakım amaçlarla devlet tarafından taltif edildiği görülmektedir.

Her ne kadar siyâsî ve mezhebî olarak farklı olsalar da bu dönemde diğer İslâm ülkelerinden gelen ulemânın sayısında bir azalma olmamış; dahası gelen kişiler, devletler arasındaki söz konusu farklılıktan kaynaklanan stres ve gerginliğin yumuşatılmasında müsbet bir role sahip olmuşlardır. Bu dönemde Mısır'a gelen fukahâ sayısı, diğer ulemâya nispetle oransal olarak düşük olmakla birlikte, dönemin Mâlikî ve Şâfiî fukahâsının bir kısmının bu dönemde muhtelif ülkelerden Mısır'a gelerek yerleştikleri ve Mısır'da fıkhî tedrîsat, fetvâ veya kazâ işleriyle ilgilendiklerini görülmektedir.

Fâtımilerin hâkimiyetiyle Kahire merkezli, Bağdat ve Kurtuba gibi hilâfet merkezi olan ve böylece ilk kez kâdılkudâtlık mansıbı ile tanışan Mısır'da Fâtımîler dönemi boyunca kadılar genel olarak İsmâilî mezhebine mensup fakihler arasından seçilmiş olmakla birlikte, zaman zaman sünnî mezhep fukahâsından da atamalar yapılmış, ancak bu durumda da devletin resmî mezhebine göre hüküm ve fetvâ beyan etmeleri istenmiştir.

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

EYYÛBÎLER DÖNEMİ (567/1171-648/1250):

MISIR'DA SÜNNÎ HUKUKUN YENİDEN HÂKİM OLUŞU

I. Mısır'da Eyyûbî Devleti'nin Kuruluşuna Kısa Târihî Bir Bakış

Adını Selahaddîn Yûsuf b. Eyyûb'un (ö. 589/1193) babası Necmettin Eyyûb'dan (ö. 569/1173) alan Eyyûbîler, aslen Azerbaycan'ın Tikrit şehrinde yaşamakla birlikte, Musul Atabeği Nureddin Zengî'ye (ö. 569/1174) siyâsî birtakım yardımları neticesinde Tikrit'ten Musul'a giderek Zengî'nin hizmetine girmişlerdir.[1152] Eyyûbîler, özellikle tarih sahnesindeki önemli rollerini, Zengî tarafından 559/1164-564/1169 yıllarında müteaddid kere Mısır'ı ele geçirmeye yönelik gönderilen ordunun başında yer alan isimler olmakla elde etmişlerdir. 6./12. yüzyıla gelindiğinde; iktisâdî sistemin kötüye gidişi, vezirlerin devlet mallarını alaya alması ve üretimi kesada uğratacak şekilde Nil Nehri'nin suyunun azalmasıyla ortaya çıkan iktisâdî krizler, kıtlık neticesinde hâsıl olan veba salgınları, devlet yönetimine gelebilme amacıyla vezirler arasında meydana gelen rekabet ve çekişme ortamı; Fâtımî hilâfetinin zayıflamasına ve devletin dış güçlerden yardım istemesine sebep olmuştur. 559/1164 yılında Fâtımî veziri Şâvir'in haçlı tehlikesine karşı Nureddin Zengî'den yardım talep etmesi, Fâtımî Devleti'nin sonunun geldiğinin sinyallerini verirken; Şam ve Beytü'l-makdis yöneticilerinde Mısır'ın elde edilmesine yönelik şevk uyandırmıştı. Haçlıların Mısır'a yönelik planlarının farkında olan Nureddin Zengi ise; 558/1163-564/1169 yıllarında Mısır'ın da içinde bulunduğu bölgede mevcut haçlı saldırılarıyla mücâdele etmek ve Şiî hukuk sistemini benimseyen Fâtımîler Devleti'ne son vererek, İslâm âlemini sünnî hukuk sisteminin tek çatısı altında birleştirmek, Mısır'ın iktisâdî ve beşerî kaynaklarını haçlılara karşı yapılan cihad hizmetine kullanma gayesine ma'tuf şekilde Mısır'ı ele geçirmeye yönelik teşebbüslerde bulunmuştur. Necmettin Eyyûb'un kardeşi Şirkûh'un (ö. 564/1169) komutasında Mısır'a yönelik gerçekleşen bu hamlelerde her ne kadar bir başarı sağlanamasa da, Fâtımîlerin Eyyûbîlerin Mısır'ı ele geçirme noktasındaki ciddiyetini

[1152] Hamdî Abdülmün'im Muhammed Huseyn, *Dirâsât fî târîhi'l-Eyyûbîyyîn ve'l-Memâlîk*, Dâru'l-ma'rifeti'l-câmiiyye, İskenderiye, 2000, s. 7

ve gücünü farketmesine olanak sağlamıştır.[1153] Bu dönemde, Fâtımî Devleti'nin iyice zayıflamasını fırsat bilen haçlılar da istikrarlı bir şekilde Mısır'a yönelik saldırılarına devam ediyorlardı. Son olarak 564/1169'da, haçlıların Mısır'ı işgale teşebbüs etmeleri üzerine son Fâtımî halîfesi Âdıd Lidillah (ö. 567/1171), Nûreddin Zengî ile Şirkûh'tan yardım istemiş, yeğeni Selâhaddîn Eyyûbî ile birlikte Mısır'ın yardımına giden Şirkûh, ülkedeki idareyi ele geçirerek Âdıd Lidillah tarafından vezir tayin edilmiştir. Şirkûh'un, çok geçmeden iki ay sonra vefâtının ardından ise, Selâhaddîn Eyyûbî ordu kumandanları tarafından başkumandan, halîfe tarafından da amcasının yerine vezir tayin edilmiştir (565/1170).[1154]

Her ne kadar Fâtımî vezirliğine getirilse de siyaseten Nureddîn Zengî'ye tâbî olan Şirkûh'un vezirlik döneminin, Mısır'daki Fâtımî hilâfetinin yıkılışının başlangıcı olarak değerlendirilmesi mümkünse de; bu dönemde Şiîliğin ortadan kaldırılmasına yönelik herhangi bir icrâatte bulunulmamıştır.[1155] Bu noktada dönüşümü gerçekleştiren Selahaddîn Eyyûbî ise, Zengî'nin Mısır'ın ele geçirilmesinde amaçladığı hedefler doğrultusunda siyâsî, idârî, dinî ve kültürel açılardan aldığı birtakım tedbirlerle, Mısır'daki Fâtımî otoritesini yavaş yavaş etkisiz hale getirmiştir. Bu bağlamda halkın hoşnutluğunu kazanmak için bazı vergiler kaldırılmış,[1156] Fâtımî ordusu ve taraftarları idareden uzaklaştırılmış, Fâtımî ailesi saraylarından çıkarılarak neseben çoğalmalarına mani' olacak şekilde kadın ve erkekler ayrı şekilde farklı mekânlara yerleştirilmiş ve aile fertlerinin yaşadığı saraylara Eyyûbî ordusundaki komutanlar, devlet yöneticileri vs. yerleştirilmiştir.[1157]

[1153] Mısır'a yönelik gerçekleştirilen bu hamlelerle ilgili ayrıntılı bilgi için bkz. Saîd Abdülfettâh Âşûr, *Mısr ve'ş-Şâm fi'l-'asri'l-Eyyûbîyyîn ve'l-Memâlîk*, Dâru'n-nehdati'l-arabiyye, Beyrût, 1972, ss. 10-16; Kâsım Abduh Kâsım, Ali Seyyid Ali, *el-Eyyûbîyyûn ve'l-Memâlîk: et-Târîhu's-siyâsî ve'l-'askerî*, Matâbiu'l-hidâye, Kahire, ts., ss. 23-26

[1154] Muhammed Süheyl Takkûş, *Târîhu'l-Eyyûbîyyîn fî Mısr ve Bilâdi'ş-Şâm ve İklîmi'l-Cezîra*, 2. bs., Dâru'n-nefâis, Beyrut, 1429/2008, ss. 14-15; Mustafa, *a.g.e.*, s. 263; Muhammed Huseyn, *a.g.e.*, ss. 18-22; İbn İyâs, *a.g.e*., I, 54; Âşûr, *Mısr ve'ş-Şâm fi'l-'asri'l-Eyyûbîyyîn ve'l-Memâlîk*, ss. 16-19; Takkûş, *Târîhu'l-Eyyûbîyyîn fî Mısr ve Bilâdi'ş-Şâm ve İklîmi'l-Cezîra,* ss. 19-20

[1155] Ahmed Fuâd Seyyid, *Târîhu Mısri'l-İslâmiyye zemene Selâtîn Eyyûb*, Medbûlî, Mektebetü Kahire, 2002, ss. 43, 54

[1156] Makrîzî, *İtti'âzu'l-hunefâ'*, III, 319; Nüveyrî, *a.g.e.*, XXVIII, 242

[1157] Abdülmün'im Mâcid, *ed-Devletü'l-Eyyûbîyye fî Târîhi Mısr fi'l-İslâmiyye*: *et-Târîhu's-siyâsî*, Dâru'l-fikri'l-arabî, Kahire, 1418/1997, ss. 84-87; Ali Muhammed es-Sallâbî, *Salâhaddîn el-Eyyûbî ve cühûdühû fi'l-kazâ' 'ale'd-devleti'l-Fâtımiyye ve tahrîri beyti'l-Makdis*, Dâru'l-ma'rife, Beyrut, 1429/2008, ss. 190, 204-207; Takkûş, *Târîhu'l-Eyyûbîyyîn fî Mısr ve Bilâdi'ş-Şâm ve İklîmi'l-Cezîra,* s. 34; Fuâd Seyyid, *Târîhu Mısri'l-İslâmiyye zemene Selâtîn Eyyûb*, s. 60

Siyâsî otorite değişikliği 567/1171 yılında resmî boyuta taşınmış, Fâtımî halîfesi adına okunan hutbe kaldırılarak hutbenin Abbâsî halîfesi adına okunmaya başlanmasıyla[1158] Mısır'da iki asırlık Fâtımî hilâfeti resmî olarak sona ermiştir.

Mısır'daki Eyyûbî hâkimiyeti, iki asırlık bir zaman diliminin ardından tekrar sünnî bir otoritenin nüfûzuna giren Mısır'daki halk tarafından gayet memnuniyetle karşılanmış ve yapılan düzenlemelere ilişkin herhangi bir muâraza ile karşılaşılmamıştır.[1159] Her ne kadar 569/1174 yılında Fâtımîlerin önde gelen dâi'd-duât, kadı, şair, devlet memurları, askerleri ve saray hizmetlilerinden oluşan bir grup, Fâtımî hilâfetinin yeniden tesis edilmesi yönünde başkaldırıda bulunsa da ayaklanma kolaylıkla bastırılmıştır.[1160]

II. Mısır'da Eyyûbî Hâkimiyetinin Dinî-Fıkhî Hayata Tesiri

Mısır'ın Eyyûbîlerin hâkimiyetine girmesi, şüphesiz sadece siyasî bir otorite değişikliği değil, bundan ziyâde dinî yönü itibariyle mühim sonuçlar ortaya çıkaran bir dönüşümü ifade etmekteydi. Nitekim bu otorite değişikliği ile iki yüzyılı aşkın süredir kendisini Bağdat'taki sünnî hilâfete rakip gören Şiî Fâtımî halîfeti yıkılarak, Abbâsî hilâfeti yeniden İslâm dünyasının biricik merkez noktası olma hüviyetine kavuşmuştur. Değişime Mısır açısından bakıldığında ise; her ne kadar sünnî mezhebe mensup halk tabanında kayda değer taraftar bulamasa da resmî olarak Şiî hukukunun tanınarak tatbîk edildiği, bunun yanı sıra sünnî hukukun yok sayıldığı iki asırlık Fâtımîler döneminin ardından ülke, yeniden sünnî bir yönetimin nüfûzuna girmiş ve bundan sonraki süreçte; sünnî hukuk sistemi Mısır'da yeniden ihyâ edilmiştir. Bu nedenledir ki; Mısır'ın Eyyûbîlerin hâkimiyetine girmesi, Mısır'daki yerel halk tarafından sevinçle karşılandığı gibi,[1161] Abbâsî hilâfetinin merkezi Bağdat'ta da bu değişim şölenlerle kutlanmıştır.[1162]

[1158] Ebû Şâme el-Makdisî, Ebü'l-Kâsım (Ebû Muhammed) Şihâ,cbüddîn Abdurrahman b. İsmâîl b. İbrâhim b. Osmân el-Makdisî (ö. 665/1267), *Kitâbü'r-Ravzateyn fî ahbâri'd-devleteyn*, tlk. İbrâhîm Şemsüddîn, Dâru'l-kütübi'l-ilmiyye, Beyrut, 1422/2002, II, 123; İbnü'l-Esîr, *Kâmil*, X, 33

[1159] Âşûr, *Mısr ve'ş-Şâm fi'l-'asri'l-Eyyûbîyyîn ve'l-Memâlîk*, s. 18

[1160] Muhammed Huseyn, *Dirâsât fî târîhi'l-Eyyûbîyyîn ve'l-Memâlîk*, ss. 24-26; Zeyn b. Abdilazîz el-Feyyâz (1416/), *Kahhâru's-salîbiyyîn Selâhuddîn el-Eyyûbî*, 2. bs., Dâru'l-elûka, yy., 1437, s. 29;Âşûr, *a.g.e.*, ss. 29-31; Seyyid, *a.g.e.*, s. 301

[1161] Muhammed Huseyn, *Dirâsât fî târîhi'l-Eyyûbîyyîn ve'l-Memâlîk*, s. 16

[1162] Âşûr, *Mısr ve'ş-Şâm fi'l-'asri'l-Eyyûbîyyîn ve'l-Memâlîk*, s. 25

Eyyûbîlerin ülkeye hâkim olmasıyla birlikte Mısırlılar, iki asır boyunca başka bir mezhebe muttali‘ olmamış gibi; yeniden, özgür bir şekilde sünnî mezhepleri doğrultusunda yaşamaya başlamışlar,[1163] bu durum İsmâilî mezhebin zayıflatılarak sünnî mezheplerin güçlendirilmesine yönelik devlet politikasıyla da desteklenmiştir. Fâtımîler döneminde İsmâilî mezhebin hükümleri doğrultusunda tatbîk edilen fıkhî uygulamalarda, yeniden sünnî fıkıh mezheplerinin hükümleri esas alınmıştır. Bu bağlamda; bazıları fıkhî, bazıları ise genel mânâda dinî karakter taşıyan değişimler olmakla birlikte, 565/1170 yılında ezandan “Hayyâ ‘ale’l-hayri’l-‘amel” ifadesi kaldırılmış, cuma hutbesinde hulefâ-i râşidîne dua edilmesi kararlaştırılmış,[1164] Şâfiîlerden Sadrüddîn Abdülmelik b. Dırbas el-Mârânî[1165] kâdılkudât tayin edilmiş ve bütün Şiî kadılar azledilerek yerlerine Şâfiî kadılar atanmıştır.[1166] 566/1171’de; Câmiu‘l-atîk’in yakınındaki binalardan ikisi yıkılarak biri Şâfiî, diğeri Mâlikî mezhebi tedrîsatına tahsis edilmiş; Selâhaddîn Eyyûbî’nin kardeşi Şâhinşâh tarafından satın alınan Fâtımî ailesine ait bazı evler, Şâfiî mezhebinin eğitim işlerine tahsis edilmiştir.[1167] 567/1171 yılına gelindiğinde ise; her ne kadar Selâhaddîn Eyyûbî, sonraya bırakılması kanaatini taşısa da, Nurettin Zengî’nin kesin emriyle Fâtımî halîfesi adına okunan hutbe kaldırılmış ve bundan sonra hutbe, Abbâsî halîfesi adına okunmaya başlanmıştır.[1168] Hutbenin, Abbâsî halîfesi adına okunmasından birkaç gün sonra halîfe Âdid Lidinillâh’ın vefât etmesiyle birlikte,

---

[1163] Ahmed, Abdurrezzak, *a.g.e.*, s. 203

[1164] Makrîzî, *İtti‘âzu’l-hunefâ’*, III, 317-318; Nüveyrî, *a.g.e.*, XXVIII, 240-241

[1165] Tam adı Sadrüddîn Ebü’l-Kâsım Abdülmelik b. Îsâ b. Derbâs el-Mâridânî el-Hezebânî’dir. Vefâtına kadar Mısır’daki kâdılkudâtlık görevine devam etmiştir. (Nüveyrî, *a.g.e.*, XXVIII, 242)

[1166] İbn Vâsıl, Ebû Abdillâh Cemâlüddîn Muhammed b. Sâlim b. Nasrillâh et-Temîmî el-Hamevî eş-Şâfiî (ö. 697/1298), *Müferricü’l-kürûb fî ahbâri benî Eyyûb*, thk. Cemâlüddîn Şeyyâl, Dâru’l-kütüb ve’l-vesâiki’l-kavmiyye, Kahire, 1377/1957, I, 198; Makrîzî, *İtti‘âzu’l-hunefâ’*, III, 319; Ebû Şâme, *Kitâbü’r-Ravzateyn*, II, 118; Nüveyrî, *a.g.e.*, XXVIII, 242

[1167] Ebû Şâme, *Kitâbü’r-Ravzateyn*, II, 117-118; İbn Vâsıl, *a.g.e.*, I, 198; Makrîzî, *İtti‘âzu’l-hunefâ’*, III, 319-320; Nüveyrî, *a.g.e.*, XXVIII, 241

[1168] İbnü’l-Esîr, *Kâmil*, X, 33; Ebû Şâme, *Kitâbü’r-Ravzateyn*, II, 123. 566/1170 tarihinde Nureddîn ZengÎ hutbenin Fâtımî halîfesi adına okunmasının kesilerek Abbâsî halîfesi adına okunmasını talep ettiyse de Selahaddîn Eyyûbî Şiî Mısırlılarda ilk etapta tepki uyandırmamak ve olası ayaklanmaların oluşmasına zemin oluşturmamak adına bu uygulamayı tehir etmek istemiş, ancak Nurettin Zengî’nin kesin uyarısı ve emri ile Abbâsî halîfesi adına hutbe okunmaya başlanmıştır. Hutbedeki değişikliğe yönelik kaynaklardaki ifadelere bakıldığında; bu değişikliğin bizzat Selâhaddîn Eyyûbî’nin babası Necmettin Eyyûb’un yönetmesiyle gerçekleştiği veya Selâhaddin Eyyûbî’nin Mısır’da Şiîliği benimseyen kişi sayısının az oluşu ve özellikle Sudanlı askerlerin ordudan uzaklaştırılmasından sonra olası başkaldırıların gerçekleşmeyeceğine kanaat getirdikten sonra uygulama değişikliğine gittiği görülmektedir. (Fuâd Seyyid, *Târîhu Mısri’l-İslâmiyye zemene Selâtîn Eyyûb*, s. 58; Takkûş, *Târîhu’l-Eyyûbîyyîn fî Mısr ve Bilâdi’ş-Şâm ve İklîmi’l-Cezîra*, s. 36)

hutbenin yeni şekli resmî bir hüviyete bürünmüş ve Mısır açısından iki asırlık Fâtımî hilâfetinin resmî olarak sona erdiği; İslâm âlemi açısından ise İslâm ülkelerinde hem siyâsî, hem de mezhebî birliğinin sağlandığı yeni bir dönem başlamıştır.[1169]

Bunların yanı sıra saray kütüphanesinde bulunan ve İsmâilî davetin en önemli vasıtası addedilen İsmâilî mezhebinin kitapları yakılarak İsmâilî mezhebin te'lifleri salt Yemen ile Hindistan'dakilerle inhisar edilmiştir. Bu hususta, Fâtımî Devleti'nin siyâsî olarak zayıfladığını gören dâi'd-duât Müeyyed fi'd-dîn'in, daha önceden mezhebin kitaplarını müntesipleri tarafından muhâfaza edilmesi amacıyla Yemen ile Hindistan'a göndermesi,[1170] mezhebin te'liflerinin gelecek nesillere ulaşmasında ne kadar önemli bir girişim olduğunu da ifade etmek gerekir. Bu süreçte ayrıca, Fâtımî sarayının kuzeyinde bulunana Saîdü's-süadâ olarak isimlendirilen bina, sûfiler için tekkeye dönüştürülmüştür.[1171]

III. Mısır'da Sünnî Hukuk Siteminin Yeniden İhyâ Olması İçin Yapılanlar

A. Medreselerin Tesisi

İki asırlık zaman diliminden daha uzun bir süre Şiîliğin yayılması için özellikle ilmî faaliyetlerin desteklendiği Fâtımî Mısır'ında, Eyyûbîler dönemiyle birlikte sünnî düşünce sisteminin yeniden ihyâ olması amacıyla vesile edinilen belki de en önemli husus medreselerdir. Sultân Selâhaddin, 567/1171 yılında Mısır'da devletini kurduktan sonra, ilk iş olarak Şiî akîde ve bu akîde üzerine kurulan müesseseleri ortadan kaldırmış; bunun yerine sünnî akideyi esas alan müesseseler kurmuştur. Bu doğrultuda Selâhaddin Eyyûbî, iki asrı aşkın süredir Mısır'ı kuşatan Şiî düşüncesinin etkilerini ortadan kaldırmak için; Şiî ideolojisinin propaganda yerleri haline getirilen dârulilimleri kapatmış, yerlerine sünnî geleneğe uygun müfredâtın takip edildiği medreseleri kurmuştur.[1172]

[1169] Takkûş, *Târîhu'l-Eyyûbîyyîn fî Mısr ve Bilâdi'ş-Şâm ve İklîmi'l-Cezîra,* ss. 37-38
[1170] Fuâd Seyyid, *Târîhu Mısri'l-İslâmiyye zemene Selâtîn Eyyûb,* s. 62
[1171] Seyyid, *a.g.e.*, s. 304; Takkûş, *Târîhu'l-Eyyûbîyyîn fî Mısr ve Bilâdi'ş-Şâm ve İklîmi'l-Cezîra,* s. 35; Nüveyrî, *a.g.e.*, XXVIII, 241
[1172] Ramazan Şeşen, *Selaâhaddîn Devrinde Eyyubîler Devleti,* Edebiyat Fakültesi Basımevi, İstanbul, 1983, ss. 253-255

Fâtımîler döneminin sonlarında sünnî vezirler tarafından tesis edilen Hâfiziyye[1173] ve Silefîyye[1174] medreseleri dışında sünnî ilmî faaliyetler için sistemli hiçbir eğitim merkezinin bulunmadığı Mısır'da, Selâhaddin Eyyûbî ile başlayan Eyyûbî hâkimiyeti boyunca büyük bir dönüşüm başlamış ve ülkenin muhtelif yerlerinde resmî bir müessese olarak onlarca medrese tesis edilmiştir.[1175] Böylece; sünnî düşüncenin halk nezdinde tekrar revaç kazanmasında âvâm tasavvuf yoluyla, kültürlü tabaka ise medreseler yoluyla cezbedilmiştir.[1176]

Selâhaddin Eyyûbî'nin, selefi olan Nureddin Zengî'nin Dımaşk ve Halep'teki medrese tesisine yönelik faaliyetlerini örnek alarak tesis ettiği zikredilen[1177] medreselerin yapısı da benzerlik teşkil etmekteydi. Bu bağlamda ileride de izah edileceği üzere; sadece tek mezhebe yönelik değil, Mısır'daki mevcut bütün sünnî mezheplere has, ilmî faaliyetlerini devam ettirecekleri medreseler tesis edilmiş ve her medreseye bağlı vakıflar vasıtasıyla medrese talebelerinin yeme-içme, barınma, sağlık vs. giderleri ile hocaların maaşları tedârik edilmiştir.

Dünyanın en büyük Şiî üniversitesi Ezher Camii'ne bedel olarak tesis edilen bu dönemin medreseleri, İmâm Şâfiî ile Hz. Hüseyin'in türbesi, Câmiu'l-atîk gibi özellikle Mısırlılar nezdinde manevî değeri bulunan ve saygı duyulan ibadet mekânlarının civarına tesis edilerek bu mekânların ismiyle irtibatlı kılınmak suretiyle meşhûr olmaları hedeflenmiştir.[1178]

Eyyûbîler döneminin medreseleri genel mânâda sünnî fıkıh sisteminin gelişimine katkı sağladığı gibi, özel mânâda Mısır'daki mevcut mezheplerin gelişimine de farklı seviyelerde hizmet etmiş ve bu noktada en karlı çıkan mezhep Hanefî mezhebi olmuştur. Zira kaynaklardaki ifadelere göre; Eyyûbîler döneminde Mısır'da Hanefî mezhebine yönelik medreseler tesis edilmesi ve bu medreselerde

---

[1173] Kalkaşendî, *a.g.e*., X, 458-459; Makrîzî, *İtti'âzu'l-hunefâ'*, III, 167
[1174] İbn Hallikân, *a.g.e*., I, 105; Makrîzî, *Mukaffa'l-kebîr*, I, 708-709
[1175] İbn Hallikân ve Makrîzî gibi bazı müellif, medreselerin Mısır'a Eyyûbîler'le birlikte geldiğini zikretse de, Eymen Fuâd Seyyid gibi bazı müellifler ilk medreselerin Fâtımîler döneminde tesis edildiğini, bununla birlikte sünnî medreselerin resmî bir müessese olarak inşâsının Selâhaddin Eyyûbî'nin vezirliğe getirilmesiyle inşâ edilen medreselerle başladığını ifade etmektedirler. Ayrıntılı bilgi için bkz. İbn Hallikân, *a.g.e*., V, 206; Makrîzî, *Hıtat*, II, 363; Seyyid, *a.g.e*., s. 593
[1176] Fuâd Seyyid, *Târîhu Mısri'l-İslâmiyye zemene Selâtîn Eyyûb*, s. 107
[1177] Fuâd Seyyid, *Târîhu Mısri'l-İslâmiyye zemene Selâtîn Eyyûb*, s. 84
[1178] Fuâd Seyyid, *Târîhu Mısri'l-İslâmiyye zemene Selâtîn Eyyûb*, ss. 86-87

müderrislik yapması için muhtelif ülkelerden getirilen fukahânın faaliyetleriyle Hanefî mezhebi, 7./13. yy.ın sonuna doğru ülkede yayılmaya başlamıştır.[1179]

B. Şâfiî Mezhebinin Resmî Mezhep Oluşu

Mısır'daki Eyyûbî hâkimiyetiyle birlikte sünnî fıkhın ülkede yeniden ihyâsı için sünnî fıkıh mezheplerinin her türlü ilmî faaliyetlerine ve fukahâya büyük bir ehemmiyet verilmeye başlanmıştır. Kelâmî konularda Eş'arî mezhebine, fıkhî alanda da Şâfiî mezhebine mensup olan Selâhaddin Eyyûbî, kazâ müessesesinin sorumluluğunu ve tesis edilen medreselerin yönetimini, ağırlıklı olarak Mısır'da Fâtımîler dönemi öncesinde yaygınlaşmaya devam eden Şâfiî mezhebi fukahâsına tevdî etmiştir. Bu bağlamda; Şâfiîlerden Sadrüddîn Abdülmelik b. Dırbas el-Mârânî kâdılkudât tayin edilmiş ve bütün İsmâilî kadılar azledilerek yerlerine Şâfiî kadılar atanmıştır.[1180] Özellikle Eyyûbî dönemine has klasik kaynaklarda, Şâfiî mezhebinin bu denli taltif edilerek ülkenin resmî mezhebi hüviyetine kavuşmasında, Selâhaddin Eyyûbî'nin Şâfiî oluşunun mu, yoksa her ne kadar hâlâ Mâlikîlik de önemli bir paya sahip olmakla birlikte, ülkedeki hâkim fıkhî eğilimin Şâfiî mezhebine yönelik oluşunun mu etkili olduğuyla ilgili doyurucu ma'lûmât bulunmasa da, bunda her iki unsurun da birbirini tamamladığı ve desteklediği söylenebilir. Özellikle Eyyûbîler'in, Hanefî olan yöneticisi el-Melikü'l-Muazzam İsâ b. Âdil ve oğulları haricinde, Mısır'daki yönetici tabakasının hepsinin Şâfiî oluşunun bu durumu desteklemiş oluşu, kuvvetle muhtemeldir. Nitekim Eyyûbî yöneticileri her ne kadar dört mezhebin eğitim faaliyetleri için medreseler tesis etse de, bu noktada ülkenin resmî mezhebi olan Şâfiî mezhebine özel bir ihtimam gösterildiği[1181] ve Şâfiî fukahânın ilmiye sınıfının en önemli kişileri olarak addedildiği[1182] kaynaklarda zikredilenler arasındadır. Bununla birlikte; mezhebine düşkünlüğü ile tanınan Selâhaddin Eyyûbî başta olmak üzere; Eyyûbî devlet ricâlinin neredeyse hepsinin Şâfiî mezhebinden oluşunun etkisiyle, Şâfiî mezhebi tedrîsatını içeren medreselerin sayısının diğer mezheplerin medreselerinden fazla oluşu, hukuk müessesesinin Şâfiî fukahâya tevdî

[1179] Ahmed Teymûr Paşa, *a.g.e.*, s. 57
[1180] İbn Vâsıl, *a.g.e.*, I, 198; Makrîzî, *İtti'âzu'l-hunefâ'*, III, 319; Ebû Şâme, *Kitâbü'r-Ravzateyn*, II, 118; Nüveyrî, *a.g.e.*, XXVIII, 242
[1181] Sallâbî, *a.g.e.*, s. 277; Etrûşî, Mustafa Selîm, *a.g.e.*, s. 246
[1182] Şeşen, *a.g.e.*, s. 287

edilmesi ve İmâm Şâfiî'nin Mısır'a defnedilmesi gibi durumların, diğer mezheplere kıyasla Şafiî mezhebinin bu dönemde öne çıkmasına hizmet ettiği düşünülebilir.[1183] Diğer yandan; Eyyûbî yöneticilerinin Hanefî mezhebine mensup Selçuklular ve Zengîlerin terbiyesinde yetişmelerine rağmen, neden Şâfiî mezhebine meylettikleriyle ilgili olarak; yetim mallarından zekat alınmasına onay vermesi gibi daha ziyâde mâlî konularda devletin gelişimini destekleyici hükümlere sahip Şâfiî mezhebinin siyasî otoritenin maslahatına daha muvâfık olduğu şeklinde izahlar üzerinde durulduğunu da belirtmek gerekir.[1184] Neticede Şafiî mezhebinin en parlak dönemini yaşadığı Eyyûbîler döneminde, Şâfiî fukahâ ilmiye sınıfının en önemli kişileri olarak kabul edilmiş ve değerli eserler kaleme almışlardır.[1185] Bu döneme dâir dikkat çeken bir nokta da, fıkhî alanda Şâfiî mezhebinin hâkim olmasıyla irtibatlı olarak kelâmî konularda da Eş'arî mezhebinin hâkim olmasıdır. Kaynaklardaki ifadelere göre; içlerinde Mâlikî fukahâ da olmak üzere özellikle Şâfiî fukahânın dörtte üçü, hatta Hanbelî fakih İbnü'l-Cevzî'ye göre hepsi, Eş'arî mezhebini kabul etmiştir. Bununla birlikte; Eş'arî mezhebinin Mısır'da yayılışı çok da kolay olmamış, özellikle Eş'arî akîdenin prensiplerine karşı çıkan Hanbelîlerden çok ciddi muhâlefetle karşılaşmışlardır.[1186]

Bu dönemde Şâfiî mezhebinin yanı sıra ülkede mevcut diğer mezheplerin durumuna bakıldığında; Makrîzî'nin ifadesiyle Şâfiî mezhebinin yanı sıra Mâlikî mezhebi de eski şöhretine kavuşmuş,[1187] ileride de görüleceği üzere kâdılkudât Şâfiîlerden tayin edilmekle birlikte, kazâî ve fıkhî tedrîsat alanlarında Mâlikîler hala üst mertebede devam etmişlerdir.[1188] Eyyûbî fethi sırasında Nureddin Zengî'nin Dımaşk'tan gönderdiği Hanefî fukahâya tahsis edilen medreseler vesilesiyle Eyyûbîler döneminin sonuna doğru Hanefî mezhebi yaygınlaşırken,[1189] daha önceden Mısır'da tanınmayan Hanbelî mezhebi ise Süyûtî'nin ifadesiyle 6./12. asır

---

[1183] İbn Vâsıl, *a.g.e*., I, 198; Fuâd Seyyid, *Târîhu Mısri'l-İslâmiyye zemene Selâtîn Eyyûb*, s. 162; Mustafa Selîm el-Etrûşî, *el-Kazâ fî Mısr ve'ş-Şâm fi'l-'ahdi'l-Eyyûbî*, Dâru Decle, Amman, 2007, s. 248

[1184] Muhammed el-Bağdâdî, *a.g.e*., ss. 62-63

[1185] Mahmut Dündar, *Mısır Eyyûbîlerinde Eğitim ve Öğretim Faaliyetleri*, Basılmamış Doktora Tezi, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2014, s. 172

[1186] Fuâd Seyyid, *Târîhu Mısri'l-İslâmiyye zemene Selâtîn Eyyûb*, ss. 161-162

[1187] Makrîzî, *İtti'âzu'l-hunefâ'*, III, 319

[1188] Makrîzî, *Hıtât*, II, 343

[1189] Makrîzî, *Hıtât*, II, 343; Ahmed Teymur Paşa, *a.g.e*., s. 57

sonlarında,[1190] Makrizî'nin ifadesine göre de Eyyûbîler döneminin sonlarına doğru yani 7./13. asrın yarısına doğru[1191] tanınmaya başlamıştır. Kanaatimizce; İbnü'l-Hanbelî olarak meşhûr olan İzzeddîn Abdülhâdî b. Abdülvehhâb'ın, Mısır'ın fethi sırasında Eyyûbî ordusu komutanı Esedüddîn Şirkûh ile birlikte Dımaşk'tan Mısır'a gelerek (567/1171) burada bir Hanbelî medresesi inşâ etmesi[1192] ve Eyyûbî döneminde Hanbelîliğin tanınmasında en etkili iki isimden biri olan Zeynüddîn b. Necâ'nın (Mısır'a geliş tarihi tam olarak bilinmese de) 599/1202 yılında Mısır'da vefât etmesi[1193] göz önünde bulundurulduğunda, Hanbelî mezhebinin 6./12. asrın sonlarına doğru Mısır'da ilk nüvelerinin atıldığı, bundan sonraki bir asırlık süreçte mezhebin yaygınlaşma istikâmetindeki gelişimiyle 7./13. yüzyıl sonlarında da tanınmaya başladığı söylenebilir. Böylece; Süyûtî'nin görüşünün Hanbelî mezhebinin ülkeye intikâl sürecini ifade ettiği, Makrizî'nin görüşünün ise; mezhebin ülkede belli bir yaygınlık oranına ulaşmış olması şeklinde değerlendirilerek birbirine muvâfık değerlendirilmesi mümkün olabilir.

Ülkedeki Eyyûbî hâkimiyeti ile birlikte resmî olarak izâle olan İsmâiliyye mezhebinin durumuna bakıldığında ise; klasik bazı kaynaklarda, mezhebin bütün izlerinin silinerek bu mezhebe müntesip gözüken kimse kalmadığı,[1194] Fâtımîler döneminde, Mısır gibi İsmâilî mezhebin hüküm sürdüğü Mağrib ülkelerinden Mısır'a gelen İsmâilî mezhebine mensup kişilerin ülkelerine geri dönmeyerek Mısır'da kalmakla birlikte, kendi mezheplerinden dönerek en âşina oldukları mezhep olan Mâlikîliğe geçiş yaptıkları ve bundan sonraki süreçte bu mezhebin ulemâsı ile talebeleri olarak hayatlarını devam ettirdikleri zikredilirken,[1195] bazı araştırmalarda;

[1190] Süyûtî, *Hüsnü'l-muhâdara*, I, 480
[1191] Makrîzî, *Hıtat*, II, 343
[1192] İbn Müflih, Ebû İshâk Burhânüddîn İbrâhîm b. Muhammed b. Abdillâh er-Râmînî ed-Dımaşkî (ö. 884/1479), *el-Maksadu'l-erşed fî zikri ashâbi'l-İmâm Ahmed*, thk. Abdurrahmân b. Süleymân el-Useymîn, Mektebetü'r-rüşd, Riyad, 1410/1990, III, 55; Ebü'l-Yümn el-Uleymî, Ebü'l-Yümn Mücîrüddîn Abdurrahmân b. Muhammed b. Abdirrahmân el-Uleymî el-Makdisî el-Hanbelî (ö. 928/1522), *el-Menhecü'l-Ahmed fî terâcimi ashâbi'l-İmâm Ahmed*, thk. Abdülkâdir el-Arnavûd, Muhyiddîn Necîb, Dâru Sâdır, Beyrut, 1997, III, 305; İbn Receb, Ebü'l-Ferec Zeynüddîn Abdurrahmân b. Ahmed b. Abdirrahmân Receb el-Bağdâdî ed-Dımaşkî (ö. 795/1393), *ez-Zeyl 'alâ Tabakâti'l-Hanâbile*, thk. Abdurrahmân b. Süleymân el-Useymîn, Mektebetü'l-ubeykân, Riyad, 1425/2005, II, 377-378
[1193] İbn Receb, *a.g.e.*, II, 538
[1194] İbn Vâsıl, *a.g.e.*, I, 198
[1195] Abdürrahîm Abdurrahmân Abdürrahîm, *el-Mağâribe fî Mısr fi'l-'asri'l-Osmânî*, Matbaatu'l-ittihâdul-âm et-Tûnusî, yy, 1982, s. 98

Yemen'le birlikte Mısır'da da İsmâîlîlerin cılız da olsa gizli olarak varlıklarını devam ettirdiklerine temas edilmiştir.[1196]

C. İbadet Hükümlerine İlişkin Değişiklikler Yapılması

Mısır'da gerek İsmâiliyye mezhebinin izlerinin silinmesi ve gerekse halkın dinî yaşantısının sünnî mezheplerin hükümleri doğrultusunda yeniden şekillenmesi amacıyla Eyyûbîlerin ilk yıllarında özellikle ibadet hükümlerine ilişkin bazı değişiklikler gündeme gelmiştir. Bu bağlamda evvela 565/1170 yılında ezana Fâtımîler döneminde ithal edilmiş olan "Hayyâ 'ale'l-hayri'l-'amel" ifadesi kaldırılmış,[1197] bundan sonraki süreçte Mısır'da ezan Mekke usûlüne göre okunmuştur.[1198] Ezanın yanı sıra, cuma hutbesinde Fâtımî geleneği olarak Fâtımî halîfesine dua etme usûlü ilgâ edilerek yerine, camiilerde her gece sabah ezanı öncesinde, Hz. Peygamber ile hulefâ-i râşidîne yönelik dua edilmesi kararlaştırılmıştır. [1199]

Mısır'daki İsmâiliyye mezhebinin ilgâsına yönelik alınan kararlardan belki en önemlisi, Fâtımîlerin Şiîliğin ilmî şiarı olma amacıyla tesis ettikleri Ezher Camii'nde okunan hutbenin kesilmesine yönelik idi. Fâtımîler döneminde cuma hutbesi sadece Ezher'de değil, Amr b. el-Âs Camii, Ahmed b. Tolun Camii ile bu dönemde inşâ edilen Hâkim, Mukıs, Râşide camiilerinde de îrâd ediliyordu. H. 567 yılı itibariyle Mısır'da Fâtımîlerin zevâliyle birlikte, Eyyûbîler tarafından ülkeye tayin edilen yeni kadı Abdülmelik b. Dırbâs, müntesip olduğu Şâfiî mezhebinin "bir şehirde iki cuma hutbesinin îrâd edilemeyeceği" hükmü doğrultusunda Ezher'deki cuma hutbesini ilgâ ederek, bu uygulamanın devamı için Ezher'den daha büyük olması hasebiyle Hâkim Camii'ni seçmiştir.[1200] Bu değişiklik her ne kadar Şâfiî mezhebinin hükümlerini tatbîk için yapılmışsa da, bu hususta Ezher Camii'nin âtıl bırakılmasının asıl

---

[1196] Şâhîn Sellâm, *a.g.e*., s. 171

[1197] Makrîzî, *İtti'âzu'l-hunefâ'*, III, 317-318; Nüveyrî, *a.g.e.*, XXVIII, 240-241

[1198] Makrîzî, *Hıtât*, II, 271. Bununla birlikte Mısır'da Memlûkler dönemine gelindiğinde Hanefî mezhebinin yaygınlaşmasıyla, bazı Hanefî mezhebi medreselerinde ezan Kûfe usulüne göre okunmaya başlamıştır. Bkz. Makrîzî, *Hıtât*, II, 272.

[1199] Makrîzî, *Hıtât*, II, 273; Fuâd Seyyid, *Târîhu Mısri'l-İslâmiyye zemene Selâtîn Eyyûb*, s. 93

[1200] Makrîzî, *Hıtât*, II, 275-276; Fuâd Seyyid, *Târîhu Mısri'l-İslâmiyye zemene Selâtîn Eyyûb*, s. 93; Sallâbî, *a.g.e*., s. 206; Ahmed Ahmed Bedevî, *el-Hayâtü'l-'akliyye fî Hurûbi's-salîbiyye bi-Mısr ve'ş-Şâm*, Dâru'n-nehda, Kahire, 1972, s. 15

sebebinin Fâtımî Şiîliğinin ilmî remzini ifade ediyor olması kuvvetle muhtemeldir. Neticede Ezher'deki cuma namazına ilişkin ritüellerin tatbîkine Memlûkler Devleti'nde Zâhir Baybars dönemine kadar, bir asırlık zaman diliminde (567-665) ara verilmiştir.[1201]

Diğer yandan, hutbenin kesilmesinin yanı sıra, Fâtımîler dönemi boyunca İsmâiliyye mezhebinin en önemli ilmî merkezi hüviyetindeki Ezher'deki Şiî ilmî tedrîsatına da son verilerek ilmî faaliyetler tamamen sünnî bir biçime bürünmüştür.[1202] Ezher'deki cuma hutbesinin ilgâsı ve peşinden Şiî ilmî faaliyetlerinin durdurularak Ezher'in sünnî renk taşıyan bir üniversiteye dönüşmesi, özellikle Fâtımî hilâfetinin ilgâsından sonra, gerek Fustat'taki ulemânın ve gerekse diğer İslâm ülkelerindeki ulemâ gruplarının Kahire'ye gelerek, önceki gibi resmî bir sıfatı bulunmasa da ilmî heybetini hala muhâfaza eden Ezher Camii'nde ilmî tedrîsatlar ile meşgul olmalarını, Mısır'da sünnî fıkhın yanı sıra diğer dinî ilimlerin de yayılmasını sağlamıştır.[1203]

IV. Eyyûbîler Dönemindeki Fıkhî Tedrîsat Merkezleri

A. Câmiu'l-atîk ve Akmer Camii

Mısır'ın İslâmlaşmasıyla birlikte yavaş yavaş tekâmül eden İslâmî ilimlerin tedrîsatı hususunda kadîm gelenek bozulmayarak Amr b. el-Âs Camii'ndeki ilmî faaliyetler Eyyûbîler döneminde de devam etmiştir. Kazâ meclislerinin düzenlenmesinin yanı sıra; bu dönemde fukahânın önde gelenleri Câmi'u'l-atîk'te ders vermeye devam etmiş ve camiide bazı fakihler ya da mezhepler için ayrı bölümler oluşturulmuştur. Söz gelimi; camiinin içerisinde yer alan İmâm Şâfiî kısmında (zâviye); eş-Şihâb et-Tûsî (ö. 596/1199),[1204] İbnü'l-Cümeyyizî (ö.

[1201] Makrîzî, *Hıtât*, II, 276; Fuâd Seyyid, *Târîhu Mısri'l-İslâmiyye zemene Selâtîn Eyyûb*, s. 93; Muhammed Abdülmün'im Hafâcî, Ali Ali Subh, *el-Ezher fî elfî âmm*, 3. bs., el-Mektebetü'l-ezheriyye li't-türâs, Kahire, 2011, s. 83

[1202] Fuâd Seyyid, *Târîhu Mısri'l-İslâmiyye zemene Selâtîn Eyyûb*, s. 97; Atâullâh, *el-Ezher ve devruhu's-siyâsî ve'l-hudârî fî İfrîkıyâ,* s. 13

[1203] Sallâbî, *a.g.e.*, s. 206

[1204] Münzirî, Ebû Muhammed Zekiyyüddîn Abdülazîm b. Abdilkavî b. Abdillâh el-Münzirî 656/1258), *et-Tekmile li-vefeyâti'n-nakale*, 3. bs., thk. Beşşâr Avvâd Ma'rûf, Müessesetü'r-risâle, Beyrut, 1405/1984, I, 365

649/1251)[1205] gibi Şâfiî fukahâ ders verirken,[1206] dönemin veziri Mecdüddîn el-Behnisi eş-Şâfiî (ö. 628/1230) tarafından oluşturulan el-Mecdiyye bölümünde; el-Behnisî'nin akrabası olan, usûl-i fıkıh alanında mütehassıs Şafiî kâdılkudât Vecîhüddîn Abdilvehhâb el-Behnisî (ö. 685/1286) ve ardından Sâlih b. Bedr ez-Ziftâvî (ö. 630/1232) ders vermiş, Tacüddîn Muhammed b. Bahâüddîn Hına da bir bölüm oluşturarak; buraya biri Mâlikî, diğeri Şâfiî olmak üzere iki müderris tayin etmiştir. [1207] 749/1348 yılındaki veba salgınından önce Amr b. el-Âs Camii'ndeki ders halkaları hakkında bilgi veren Süyûtî'nin, Hanefîlerden Şemsüddîn Muhammed b. Abdirrahmân es-Sâiğ'in kırk küsür ders halkası bulunduğuna yönelik ifadesi,[1208] bu dönemde camiideki ders halkalarına fazlasıyla rağbet olduğunu göstermektedir.

Fâtımîler döneminde tesis edilerek ilmî faaliyetlerine başlayan Akmer Camii de Eyyûbîler döneminde aynı hüviyetini devam ettirmiştir. Özellikle Şâfiî fıkhının tedrîsatının yaygın olduğu bu camiide,[1209] Eyyûbîler dönemi boyunca Ebû Amr Osmân el-Kürdî (ö. 620/1223),[1210] Halef b. Ebi'l-Mecd el-Ensârî (ö. 630/1232)[1211] ve Osmân b. Saîd es-Sunhâcî (ö. 639/1241)[1212] gibi isimler fıkıh dersleri vermiştir.

B. Ezher

Daha önceki başlıklarda da ifade edildiği gibi, Mısır'da Fâtımîlerin zevâliyle birlikte Eyyûbîler tarafından ülkeye tayin edilen yeni kadı Abdülmelik b. Dırbâs, müntesip olduğu Şâfiî mezhebinin "bir şehirde iki cuma hutbesinin îrâd edilemeyeceği" hükmü doğrultusunda Ezher'deki cuma hutbesini ilgâ ederek, bu uygulamanın devamı için Ezher'den daha büyük olması hasebiyle Hâkim Camii'ni

[1205] Ebû Şâme el-Makdisî, Ebü'l-Kâsım (Ebû Muhammed) Şihâbüddîn Abdurrahman b. İsmâîl b. İbrâhim b. Osmân el-Makdisî (ö. 665/1267), *ez-Zeyl 'ale'r-Ravzateyn: Terâcimu ricâli'l-karneyni's-sâdis ve's-sâbi'*, Dâru'l-Ceyl, Beyrut, 1974, s. 187
[1206] Ebû Şâme, *Zeyl ala'r-Ravzateyn*, s. 287
[1207] Bedevî, *a.g.e*., ss. 12-13
[1208] Süyûtî, *Hüsnü'l-muhâdara*, II, 245
[1209] Şevket Ârif Muhammed el-Etrûşî, *el-Hayâtü'l-fikriyye fî Mısr hılâle'l-'asri'l-Eyyûbî*, Dâru Decle, Ammân, 2007, s. 328
[1210] Münzirî, *a.g.e*., III, 97
[1211] Münzirî, *a.g.e*., III, 390
[1212] Süyûtî, *Hüsnü'l-muhâdara*, I, 412; Münzirî, *a.g.e*., III, 578

seçmiş,[1213] ayrıca Fâtımîler döneminde Ezher'e hasredilen bütün vakıflar ilgâ edilmiştir.[1214] Bir asrı bulan Ezher'in bu âtıl durumu, resmiyette Memlûklü sultanı Zâhir Baybars dönemine kadar devam etmiştir.[1215] Şüphesiz bu görünen sebebin de ötesinde Ezher'in dinî ve ilmî hüviyetinin ihmal edilmesi, onun, İsmâilî Şiîliğinin ilk ve en önemli kalesi oluşu, bir başka ifadeyle siyâsî bir mânâyı taşıyor oluşundan kaynaklanmakta idi. Bu nedenledir ki; hutbedeki mekân değişikliği, Eyyûbîlerin sünnî bilince sahip olduklarını ve siyâseten Fâtımî Devleti'nden farklı olduklarını ilan etme arzusuna yönelik idi.[1216] Hutbedeki değişikliğin yanı sıra, Eyyûbîler dönemi boyunca Selâhaddin Eyyûbî ve haleflerinin resmî bir politikası olarak, Ezher'in ilmî noktadaki eski hüviyeti arka plana atılarak buna mukâbil Ezher'e rakip medreseler oluşturulmuştur. Böylece; ibadet için gelen cemaati ile birlikte fukahâsı ve talebeleri de tecrîd edilerek, Ezher, ibadet merkezi olmasının yanı sıra ilim merkezi olma hüviyetini de kaybetmiştir. Neticede Eyyûbîler dönemi genel olarak değerlendirildiğinde; fıkıh ilmî başta olmak üzere dinî ilimlerin tedrîsatında Ezher'in kayda değer bir ehemmiyet teşkil etmediği görülmekte, bu noktada medreseler sorumluluğu üstlenen yegâne kurumlar olarak karşımıza çıkmaktadır.

C. Medreseler

Kurumsal bağlamda, sistemli îlmî faaliyetlerin icrâsı amacıyla Mısır'da ilk kez Eyyûbîler döneminde tesis edilen medreseler, fıkıh ilminin tedrîsatının yapıldığı ana merkezleri teşkil etmiş ve Eyyûbîler dönemi boyunca, sayıları kısa sürede artan bu medreselerin neredeyse hepsi sünnî fıkhî mezhepleri ekseninde tesis edilmiştir. Gerek Selâhaddin Eyyûbî ve gerekse kendisinden sonra Eyyûbî ailesi tarafından Mısır'da inşâ edilen otuz dokuz medrese, fıkıh mezheplerine göre; 16' sı Şafiî, 11'i Mâlikî, 6'sı Hanefî, biri Mâlikî-Şâfiî ve biri de her dört mezhebe tahsis edilirken; 4'ü de hiçbir mezhebi temsil etmemiştir. Yine, Mısır'ın coğrâfî konumu göz önünde

[1213]Makrîzî, *Hıtât,* II, 275-276; Hilmî en-Nimnim, *el-Ezherü'ş-şeyh ve'l-meşîha,* el-Hey'etü'l-Mısriiyyetü'l-âmme, Kahire, 1012, s. 20; Fuâd Seyyid, *Târîhu Mısri'l-İslâmiyye zemene Selâtîn Eyyûb*, s. 93; Sallâbî, *a.g.e.*, s. 206; Bedevi, *a.g.e.*, s. 15
[1214] Mahmûd Mustafâ, *a.g.e.,* s. 273
[1215] Süyûtî, *Hüsnü'l-muhâdara,* II, 252; Nimnim, *a.g.e.*, s. 21
[1216] Etrûşî, *a.g.e.,* s. 327

bulundurulduğunda; Kahire'de 27, Feyyum'da 5, İskenderiye'de 3, Asyut, Asvân, Kûs ve Minye'de birer medrese tesis edilmiştir.[1217]

Görüldüğü üzere Eyyûbîler, sünnî çerçevede yer alan fıkıh mezheplerinin hepsine geniş özgürlük alanı tanımışlardır. Selâhaddin Eyyûbî ve ailesi Şâfiî mezhebine müntesip olmakla birlikte, özel olarak, Mâlikî ve Hanefî mezheplerinin tedrîsatı için de özel medreseler inşâ ettirmişlerdir. Bununla birlikte, bu dönemde Hanbelî mezhebine has herhangi bir medresenin inşâ edilmediği, mezhebin sadece birkaç fukahâsının, bazı medreselerde Hanbelî fıkhına yönelik tedrîsatla iştigâl ettiği görülmektedir. Bu durumun, Eyyûbîlerin genel olarak Şâfiî ve Hanefî mezheplerini desteklemeleriyle[1218] veya Hanbelîliğin ancak Eyyûbîlerin sonu itibariyle Mısır'da yaygınlaşmasıyla açıklanması mümkündür.

Eyyûbî dönemi medreseleri genelde medresenin bânisi (Kutbiyye, Takviyye Medreseleri vs.), burada ilmî faaliyet gösteren fukahânın adları (İbnü'l-Enceb, İbn Şâs Medreseleri vs.), bulundukları şehir (Kûsiyye, Asvan Medreseleri vs.) veya meşhûr bir mekâna (Meşhedü'l-Hüseynî Medresesi) izâfetle isimlendirilmişlerdir. Medreselere başlangıçta fukahâdan birer müderris tayin edilirken, daha sonra tesis edilen büyük medreselere birden fazla müderris tayin edilmiştir.

Eyyûbîler, medreseler vesilesiyle Fâtımî döneminde Mısır'da yetişmiş seçkin fukahânın fıkhî donanımından istifade etme fırsatını elde ettiği gibi, diğer İslâm ülkelerindeki fukahâya Mısır'ın kapılarının açılarak alanında uzman fukahânın medreselerde fıkıh dersleri vermek üzere ülkeye intikâlini sağlamıştır. Söz gelimi; bu isimlerden biri olan Nişâbûr doğumlu dönemin meşhûr Şâfiî fakihi Hubûşanî, Nişâbûr'da tahsil ettiği fıkıh eğitiminin ardından Fâtımî halîfesi Âdıd-Lidînillâh döneminde, 564/1169 yılında Mısır'a geldiğinde, bir süre bir mescidde ikâmet ettikten sonra İmam Şâfiî'nin medresesi ile türbesinin yapımı için uğraşmış ve sonrasında bir müddet bu medresede müderrislik yapmıştır.[1219] Fukahâ arasında büyük bir itibarı olan eş-Şihab et-Tûsî, Bağdat ve Hicaz'ın ardından 579/1183'de Mısır'a geldikten sonra, Menâzilü'l-'İz olarak da bilinen Takviyye Medresesi'nde

[1217] Şâhîn Sellâm, *a.g.e*., ss. 1–8
[1218] Ahres, *a.g.e.*, s. 172
[1219] Zehebî, *Siyerü a'lâmi'n-nübelâ*,, XXI, 205; Münzirî, *a.g.e.*, I, 162

müderrislik yapmış ve burada çok sayıda fakih yetiştirmiştir.[1220] Bu isimlerin yanı sıra, fıkıh ve usûl-i fıkıh alanında mütehassıs olmakla birlikte münâzara mahâreti de bulunan aslen Iraklı Emînüdîn et-Tebrizî (ö. 621/1224),[1221] hac için gittiği Hicaz dönüşünde Mısır'a gelerek uzun bir müddeti bulan ikâmeti sırasında el-Medresetü'n-nâsıriyyeti'l-ûla'da ders vermiştir.[1222] İlim erbâbından teşekkül eden bir aileye mensup Sadrüddîn b. Hameviyye ile aile fertleri ise; Irak'tan Mısır'a geldiklerinde, Eyyûbîlerden büyük bir saygı görerek Eyyûbî medreselerinin müderrislerine üstatlık yapmışlar,[1223] İbn Abdüsselâm (ö. 660/1261) da Kahire'ye geldiğinde önce Sâlihiyye Medresesi'nde müderrislik, daha sonraları Amr b. el-Âs Câmii'nde hatiplik ve kadılık görevini üstlenmiştir.[1224]

Kıraat, tefsir, hadis, usûliddîn, cedel gibi ilimlerin de tedrîsatının yapıldığı Eyyûbîler dönemi medreselerinde; fıkhın usûl, mezhep (medresenin tahsis edildiği mezhebin görüşleri) ve hilâf (mezhep içi ve mezhepler arası) kısımlarını ihtivâ eden bir eğitim programı yürütülmekteydi.[1225] Bu dönemde siyâsî otorite, Bâtınîliğe karşı fukahâdan büyük destek aldığı için fıkıh ve hadis, medreselerde önceliği olan ilimlerdi.[1226] Medrese müfredâtının bel kemiğini teşkil eden fıkıh ilminin tedrisatında, ilgili mezhep imamlarına ve mezhep müderrislerine ait kitaplar takip edilmiştir. Zengin bir fıkıh külliyatına sahip olduğu kanaatinde olduğumuz Eyyûbîler döneminde, Mısır'daki medreselerde esas alınan fıkıh kaynaklarıyla ilgili net bir bilgiye ulaşamamış olmakla birlikte, bu dönemde Filistin medreselerinde kullanılan şu kaynak kitaplar bize Mısır medreselerinde esas alınan fıkıh kitapları hakkında ışık tutabilir:

[1220] Zehebî, *Siyerü a'lâmi'n-nübelâ,,* XXI, 387-388; Münzirî, *a.g.e.,* I, 365

[1221]Tam adı Ebü'l-Hayr (Ebü'l-As'ad) Muzaffer b. b. İsmâîl b. Ali et-Tebrîzî' olup Emîn et-Tebrîzî olarak meşhûr olmuştur. Şâfiî fıkhındaki liyâkatini Bağdat'ta yaptığı tahsille elde eden Emînüddîn et-Tebrîzî, Nizâmiyye Medresesi'nde muidlik yapmış, hac için gittiği Hicaz dönüşünde Mısır'a gelerek uzun süreyi bulan ikâmeti sırasında Nâsıriyyetü'l-ulâ'da müderrislik yapmış, fetvâ verniştir. Ardından Irak' akabinde Şîraz'a giderek vefâtına kadar (h. 621)Şîrâz'da ikâmet etmiştir. *el-Muhtasar*, *et-Tenkîh*, *Simtu'l-Mesâil* isimli eserleri vardır. (Sübkî, *a.g.e.,* VIII, 373-374; Münzirî, *a.g.e*., III, 134)

[1222] Sübkî, *a.g.e.,* VIII, 373-374; Münzirî, *a.g.e*., III, 134

[1223] Makrîzî, *Mukaffa'l-kebîr*, VI, 421

[1224] Yâfiî, Ebû Muhammed Afîfüddîn Abdullâh b. Es'ad b. Alî b. Süleymân el-Yâfiî el-Yemenî (ö. 768/1367), *Mir'âtü'l-cenân ve 'ibretü'l-yakzân fî ma'rifeti havâdisi'z-zamân*, Dâru'l-kütübi'l-ilmiyye, Beyrut, 1417/1997, IV, 119

[1225] George Makdisi (ö. 1423/2002), *Ortaçağda Yüksek Öğretim*, terc. Ali Hakan Çavuşoğlu, Tuncay Başoğlu, Klasik Yayınları, İstanbul, 2012, s.139

[1226] Şeşen, *a.g.e.* s. 251

Şâfiî medreselerinde başta İmâm Şâfiî'nin eserleriyle birlikte, Müzenî'nin *Muhtasar*'ı, ve Ebî İshâk İbrahim b. Ali eş-Şîrâzî'nin (ö. 475/1083) *et-Tenbîh fî Fürû'i'ş-Şâfi'iyye* adlı eseri en fazla kulanılan kaynaklar olmakla birlikte, Gazzâlî'nin (ö. 505/1111) fıkıhla ilgili te'lif ettiği eserler de bu devrin Şâfiî medreselerinde tedrîsatı yapılan eserler arasında yer almıştır.[1227]

Hanefî medreselerinde tedrîsatı yapılan eserler; Hasan eş-Şeybânî'nin (ö. 189/805) *Câmi'u'l-Kebîr*'i, Kudûrî'nin (ö. 428/1037) *Muhtasar*'ı, Mergînânî'nin (ö. 593/1197) *Hidâye* adlı eseri ile Tahâvî'nin kitaplarıdır.[1228]

Mâlikî mezhebi medreselerinde en fazla tedrîsâtı yapılan eserler ise; İbnü'l-Kâsım'ın (ö. 191/806) *Müdevvene*'si, Ebî Zeyd el- Mâlikî'nin (ö. 386/996) *Risâle*'si[1229] ve Sahnûn'un *Müdevvenetü'l-Kübrâ*'sıdır.[1230] Bunların dışında, İmâm Mâlîk'in *Muvatta*'ı ile İbn Rüşd'ün (ö. 520/1126) eserleri de Mısır'daki bu dönemin Mâlikî medreselerinde tedrîsâtı yapılan eserler arasında yer almaktadır.[1231]

Son olarak; Hanbelî medreselerindeki müfredatta en fazla yer edinen kaynakları değerlendirmek gerekirse, bunların başında Ahmed b. Hanbel'in *el-Müsned* adlı kitabı gelmekte, ayrıca Hırakî'nin (ö. 334/946)'nin *Muhtasar*'ı ile İbn Kudâme'nin (ö. 620/1223) *Muğnî*'si de Hanbelî medreselerinde en fazla istifade edilen eserleri teşkil etmektedir.[1232]

Eyyûbîler dönemi Mısır medreselerinin mezheplere göre şu şekilde değerlendirilmesi mümkündür:

1. Şâfiî Mezhebi Medreseleri

Şafiî mezhebinin fıkhî eğitim faaliyetleri başta olmak üzere, diğer dinî ilimlerin de tedrîsatına tahsis edilen bu medreselerin sayısı ülke genelinde on altı tane idi. Devletin resmî mezhebi olması hasebiyle diğer mezhepler arasında sayıca

[1227] Abdülcelîl Hasan Abdülmehdî, *el-Medâris fî beyti'l-Makdîs fi'l-'asreyn el-Eyyûbî ve'l- Memlûkî ve devruhâ fi'l-hareketi'l-fikriyye*, Mektebetü'l-aksâ, Ammân, 1981, ss. 47-49
[1228] Hasan Abdülmehdî, *a.g.e.*, ss. 58–60
[1229] Hasan Abdülmehdî, *a.g.e.*, s. 65
[1230] Hasan Abdülmehdî, *a.g.e.*, ss. 65–66
[1231] Dündar, *a.g.t.*, s. 181
[1232] Hasan Abdülmehdî, *a.g.e.*, ss. 67–69

başı çeken bu medreselerin on bir tanesi Kahire'de, üçü Feyyum'da, biri Asvan'da, biri de Asyut'ta bulunmakta idi.

a. en-Nâsıriyyetü'l-ûlâ Medresesi

Fâtımî Devleti'ndeki vezirliği döneminde Selâhaddîn Eyyûbî tarafından Mısır'da tesis edilen ilk medrese olan bu yapı, Câmi'u'l-atîk civarında bulunan ve "Daru'l-Me'ûne" olarak adlandırılan cezaevinin yıkılarak yerine inşâ edilmiştir (h. 566). Makrîzî, bu medresenin Fâtımî döneminde yapılan en büyük bina olduğunu zikrederken, ayrıca söz konusu medresenin, en-Nasır Salâhaddîn'e nisbetle "Nâsırıyye Medresesi" olarak adlandırıldığına temas etmiştir.[1233] İlk müderrisi olan dönemin önde gelen Şâfiî fakihi İbn Zeyn et-Tüccâr'ın (ö. 591/1195) adıyla da anılan bu medrese,[1234] kendisinden sonra burada faaliyet gösteren başka isimlerle anılmıştır. İbn Zeyn et-Tüccâr'ın vefâtının ardından sırasıyla İbn Katîte el-Vezzân, Kemalüddîn Ahmed b. Muhammed el-Hameviyye (ö. 640/1242)[1235] ile öğrencisi Şemsüddîn el-Ermevî'nin (ö. 650/1252) bulunduğu bir grup müderris, bu medresede fıkhî eğitime devam etmişlerdir.[1236] Şemsüddîn el-Ermevî ile birlikte "el-Medresetü'ş-Şerîfiyye" diye anılmaya başlanan bu medresedeki fıkhî tedrîsat faaliyetleri, Makrîzî'nin ifadesine göre kendi dönemine kadar önemini korumuştur.[1237] Medresenin bundan sonraki süreçten günümüze kadar olan durumuyla ilgili diğer bazı müellifler gibi[1238] kaynaklarda herhangi bir bilgiye rastlamadık.

b. Kutbiyye Medresesi

Kaynaklardaki ifadelere göre; Selâhaddîn Eyyûbî'nin yöneticilerinden Kutbüddin Hosro b. Telîl b. Şücâ' el-Hedebâni tarafından h. 570 tarihinde Kahire'de yapılan bu medrese, Şafiî fakihlerine vakfedilmiştir.[1239] Ebü'l-Feth Nasr b.

[1233] Makrîzî, *Hıtat*, II, 363; Makrîzî, *İtti'âzu'l-hunefâ'*, III, 319

[1234] Kalkaşendî, *a.g.e*., III, 346; Ahmed Muhtâr el-Abbâdî, *fi't-Târîhi'l-Eyyûbî ve'l-Memâlîk*, Dâru'n-nehdati'l-arabiyye, Beyrut, 1995, s. 98

[1235] Tam adı Kemalüddîn Ebü'l-Abbâs Ahmed b. Muhammed Şeyhü'ş-Şüyûh el-Hameviyye el-Cüveynî'dir. Dımaşk, Bağdat ve Mısır'da pek çok kişiden ilmî tedrîsatta bulunmuştur. H. 640 yılında Gazze'de vefât etmiştir. (Münzirî, *a.g.e*., III, 598)

[1236] İbn Dokmak, *İntisâr*, I, 93

[1237] Makrîzî, *Hıtat*, II, 363-364; İbn Hallikân, *a.g.e*. VII, 207

[1238] Şâhîn Sellâm, *a.g.e*., s. 78; Dündar, *a.g.e.*, s. 43

[1239] Makrîzî, *Hıtat*, II, 365; Nücum, XVI, 16;

Muhammed b. Mukalled eş-Şîzerî (ö. 598/1201),[1240] Abdülmecid b. Muhammed b. Yahyâ el-İskenderani (ö. 626/1229)[1241] ve Şerefüddîn Ya'kûb b. Abdirrahmân[1242] medresenin müderrisleri arasında yer almakta iken; Ebû Muhammed Abdülkâdir b. b. Muhammed el-Hasan el-Bağdadi (ö. 634/1236) Şam'dan Kahire'ye geldikten sonra burada eş-Şihab et-Tûsî'den (ö. 596/1199) fıkıh öğrenmiş ve vefât edene kadar bu medresenin eğitim ve öğretim faaliyetlerinde bulunmuştur.[1243]

c. İbnü'l-Ersûfî Medresesi

570/1174 yılında Kahire'nin en-Nehâlîn güzergahında bulunan el-Bezzâzîn'de inşâ edilen bu medrese, Şâfiî fıkhının eğitim tedrîsatına tahsis edilmiş ve kaynaklarda nedeni zikredilmemekle birlikte muhtemelen bânisi olan Afîfüddîn Abdullah b. Muhammed el-Ersûfî'nin (ö. 593/1197) adıyla meşhûr olmuştur. Ziyâüddîn b. es-Süftî ile oğlu Şerefüddîn ve Celâlüddîn el-Assâricî, bu medresenin müderrisleri arasında zikredilmiştir. [1244]

d. Takviyye Medresesi

Fâtımîler döneminde Fâtımî halîfesi el-Azîz billâh'ın annesi tarafından halîfelerin istirahat etmesi amacıyla, Nil nehrine nâzır inşâ edilen Menâzilü'l-İz ismiyle tanınan bu bina, Eyyûbîler döneminde gelindiğinde, Selâhaddîn Eyyûbî'nin yeğeni Takiyyüddîn Ömer b. Şâhinşâh (ö. 587/1192) tarafından satın alınarak (566/1170) bir süre sonra Şâfiî fukahâya vakfedilmiş, Takiyyüddîn Ömer'e nispetle Medresetü't-takviyye ismiyle meşhûr olmuştur.[1245]

Bazı kaynaklarda, Takiyyüddîn Ömer b. Şâhinşâh'ın, hususî olarak Şâfiî fakihi Şihâb et-Tûsî'nin fıkıh tedrîsatına tahsis ettiği zikredilen[1246] bu medresenin tarihindeki en önemli eğitimcisi de şüphesiz Şihâb et-Tûsî olmuştur. Kaynaklardaki ifadelere göre; medresede pek çok muîdi (yardımcısı) bulunan Tûsî'nin, ilk

---

[1240] Münzirî, *a.g.e*., I, 440
[1241] Münzirî, *a.g.e*., III, 291
[1242] Süyûtî, *Hüsnü'l-muhâdara*, I, 413-414
[1243] Münziri, *a.g.e*., III, 455
[1244] Makrîzî, *Hıtat*, II, 364; İbn Dokmak, *İntisâr,* I, 98
[1245] Makrîzî, *Hıtat*, II, 364; İbn Dokmak, *İntisâr,* I, 93, 94
[1246] Abdülkâdir b. Muhammed b. en-Nuaymî, *ed-Dâris fî Târîhi'l-medâris*, Dâru'l-kütübi'l-ilmiyye, Beyrut, 1410/1990, I, 216; İsnevî, *a.g.e*., II, 70

muîdlerinden biri İbnü'l-Cümeyyizî iken (ö. 649/1251);[1247] Ebü'l-Kâsım Abdurrahman b. Muhammed eş-Şâfiî (ö. 616/1220) de hocası Tûsî'nin vefâtına kadar Şâfiî fıkhını öğrendiği bu medresenin muîdleri arasına dahil olmuştur.[1248]

Şihâb et-Tûsî'nin ardından, bizzat bu medresede Tûsî'nin elinde yetişmiş olan İmâdüddîn es-Sekrî, vefâtına kadar (ö. 624/1227)[1249] kâdılkudâtlık göreviyle birlikte bu medresenin fıkhî tedrîsatıyla meşgul olmuş,[1250] akabinde bu görevi oğlu Şerefüddin Muhammed b. Abdurrahman üstlenmiştir. Eyyûbî sultanı el-Melikü's-Sâlih Necmeddin Eyyûb'un zamanına kadar es-Sekrî ailesinin üstlendiği bu medresedeki fıkhî tedrîsat işleri, bir süre kâdılkudât Bedrüddîn es-Sencârî'ye (ö. 663/1265) tevdî edildiyse de, vazife çok geçmeden es-Sekrî ailesi geri dönmüş ve İbn Dokmak'ın (ö. 809/1407) dönemine kadar bu ailenin medresedeki önemi devam etmiştir.[1251]

e. en-Nâsıriyyetu's-sâniyye (Salâhiyye) Medresesi

Eyyûbî sultanı el-Melikü'n-Nâsır Selâhaddîn Eyyûbî'nin emriyle 572/1176 yılında İmâm Şâfii'nin türbesininin yakınında inşâ edilerek Şâfiî fıkhının tedrîsatına tahsis edilen bu medrese, Selâhaddîn Eyyûbî'ye nispetle el-Medresetü'n-nâsıriyye adıyla meşhûr olmuştur.[1252] Öğretim faaliyetlerini yapacak müderrisler için medreseye aylık kırk dînar tahsis edilirken; medreseye bağlı hamam, fırın ve çeşitli dükkanlar da inşâ edilmiştir.[1253] Medresenin hususi olarak fıkhî faaliyetlerini sürdürmesi için yapıldığı Şâfiî fakihi el-Hubûşanî(ö. 587/1191), vefâtına kadar buranın yöneticiliğini ve müderrisliğini üstlenmiş,[1254] kendisinden sonra ise Sadruddîn b. Hameviyye, vakıf sahibi olan sultan Selâhaddin'in vefâtına kadar burada eğitim ve öğretim faaliyetlerinde bulunmuştur. Selâhaddin Eyyûbî'nin vefâtının ardından bu görevden azledilen Sadreddin'in yerine sultanın çocuklarının

[1247] Ebû Şâme, *Zeyl 'ale'r-Ravzateyn,* s. 287
[1248] Münzirî, *a.g.e*., II, 467
[1249] Tam adı 'İmadüddin Ebü'l-Kâsım Abdurrahman et-Tusi b. Abdul'ula es-Sekrî'dir. (İbn Dokmak, *İntisâr,* I, 98)
[1250] el-Makrîzî, *Hıta*t, II, 364; İbn Dokmak, *İntisâr,* I, 98
[1251] İbn Dokmak, *İntisâr,* I, 98
[1252] İbn Tağrîberdî, *Nücûmü'z-zâhire*, VI, 54-55; İbn Hallikân, *a.g.e*., VII, 206; Makrîzî, *Hıtât*, II, 400
[1253] Makrîzî, *Hıtât*, II, 400
[1254] Zehebî, *Siyerü a'lâmi'n-nübelâ,* XXI, 205

bu medresede söz sahibi olmaya başlamasıyla, medrese sorumluluğu liyâkata göre değil, saltanata göre gelen kimseler arasından el değiştirmeye başlamıştır. Bu durum; neticede, medresenin müderrissiz kalarak otuz yıl boyunca muîdlerle yetinmek zorunda kalmasına sebep olmuştur.[1255]

f. el-Meşhedü'l-Hüseynî Medresesi

Mısır'ın ele geçirilmesinin ardından Selâhaddîn Eyyûbî'nin emriyle Hz. Hüseyin türbesinin yakınında inşâ edilen bu medresede eğitim-öğretim faaliyetleri başlamış ve medreseye gerekli vakıf tahsisinde bulunulmuştur.[1256] Muînuüddîn b. Şeyhu'ş-şüyûh el-Hamevî'nin vezirliğe getirilmesinin ardından türbenin sorumluluğu da kendisine tevdî edilmiştir. İbnü'l-Hameviyye'nin, türbenin vakıflarını birleştirdikten sonra medresedeki eğitim-öğretim faaliyetleri için derslikler ve fukahâ için meskenler yaptırmasıyla bu yapı tam bir medrese hüviyetine kavuşmuştur.[1257] Kaynaklarda İbnü'l-Câmûs (ö. 615/1218),[1258] Sadrüddîn b. Hameviyye el-Cüveynî,[1259] İbnü'l-Mâverdî (ö. 627/1229),[1260] Cemâl (ö. 639/1241),[1261] İbnü'z-Zahîr (ö. 749/1349) gibi Şâfiî fukahâ ve muîdlerin burada fıkhî faaliyetlerde bulunduğu zikredilmekle birlikte, farklı mezhep faaliyetlerine ilişkin bilgi mevcut değildir. [1262]

[1255] Sübkî, *a.g.e.*, VIII, 97; Süyûtî, *Hüsnü'l-muhâdara*, II, 257-258; Dündar, *a.g.e.*, s. 88

[1256] İbn Hallikân, *a.g.e.*, VII, 206; İbn Tağrîberdî, *Nücûmü'z-zâhire*, VI, 55

[1257] Ebü'l-Hasen es-Sehâvî, Ebü'l-Hasen Nûruddîn Ali b. Ahmed b. Ömer b. Halef b. Mahmûd es-Sehâvî, *Tuhfetü'l-ahbâb ve Bugyetü't-tüllâb fi'l-hıtat ve'l-mezârât ve't-teracim ve'l-buka'i'l-mübârekât*, 1. bs., Mektebetü'l-'ulûm, Kahire, 1356/1937, s. 95
İbn Hallikân, *a.g.e.*, VII, 207; İbn Tağrîberdî, *Nücûmü'z-zâhire*, VI, 55

[1258]Tam adı Şihâbüddîn Muhammed b. İbrâhîm el-Hamevî'dir. Hama'da fıkhî tedrîsatını gerçekleştirdikten sonra Mısır'a gelen İbnü'l-Câmûs, Câmiu'l-atîk'te hatipliğe başlamasının yanı sıra, Meşhedü'l-Huseynî Medresesi'nde fıkıh dersleri vermiştir. (Süyûtî, *Hüsnü'l-muhâdara*, I, 410)

[1259] Sübkî, *a.g.e.*, VIII, 97

[1260] Tam adı Ebü't-Tâhir İsmâîl b. Tâhir b. Hasen el-Huseynî eş-Şâfiî'dir. Mısır'da bir dönem nikah kıyma işlemlerini üstlenen İbnü'l-Mâverdî, Meşhedü'l-Hüseynî Medresesi'nin yanı sıra bir süre Takviyye Medresesi'nde de muidlik görevini üstlenmiştir. Bkz. Münzirî, *a.g.e.*, III, 285-286

[1261] Tam adı Ebû İbrâhîm İshak b. Ya'kûb b. Osmân el-Merâğî'dir. Musul'da Şâfiî fıkhına dâir aldığı eğitimin ardından Mısır'da Sadrüddîn b. Hameviyye el-Cüveynî'ye muidlik yapmış, ardından bizzat Meşhedü'l- Hüseynî Medresesi'nde müderrisliği üstlenmiştir. (Münzirî, *a.g.e.*, III, 578)

[1262] Şâhîn Sellâm, *a.g.e.*, s. 91

g. Seyfiyye Medresesi

Yemen sultanı Seyfü'l-İslâm Tuğtekin b. Eyyûb'un (ö. 593/1197) Kahire'deki evini medreseye çevirmesiyle teşekkül eden bu medresenin,[1263] kaynaklarda her ne kadar Şâfiî fıkhına tahsis edildiğine yönelik bilgi mevcut olmasa da, medresede faaliyet gösteren ve aşağıda belirtilen müderris ve muîdlerin tamamının Şâfiî mezhebine mensup olmaları, bu medresenin Şâfiî fıkhının tedrîsatına tahsis edildiği ihtimalini güçlendirmektedir.

Münzirî ve Makrîzî'nin belirttiğine göre; İshak b. Abdilmelik b. İsa b. Dırbas el-Marani eş-Şâfiî (ö. 600/1203) ve Ebû Amr Osmân b. Muhammed el-Humeydî (ö. 620/1223);[1264] Subkî'nin belirttiğine göre; Necm b. Ebi'l-Ferec b. Sâlim el-Mısrî (ö. 640/1243)[1265] ve Süyûtî'nin bildirdiğine göre; İbn Dakîkul'îd'in oğlu Muhibbuddîn Ali (ö. 716/1317)[1266] gibi âlimler bu medresede müderrislik yapmışlardır. Yine İbn Sâlim el-Kinânî el-Mısrî (ö. 634/1236), bu medresede muîdlik görevinde bulunurken,[1267] medresenin imamı olan İdris b. Sâlih el-Mısrî, Şafiîlerden olan Şemsüddin Ahmed b. Hallikan'dan (ö. 681/1282) fıkıh dersleri dinlemiştir.[1268] Zikredilenlerden yola çıkarak, bu medresede Şâfiî fıkhına yönelik etkili fıkıh faaliyetlerinin yapıldığı söylenebilir.

h. Hekkâriyye Medresesi

Kaynaklardaki bilgilere göre Eyyûbîlerin önde gelen devlet ricâlinden İbn Meşdûb el-Hekkârî,[1269] Kahire'deki iki köşk arasında bulunan bu medreseyi, ilk müderrisi olan ve Ziyâüddin b. Dırbâs (ö. 602/1205) olarak bilinen Ebû Amr Osman el-Hezebânî'ye vakfetmiş, o da vefâtına kadar burada fıkhî faaliyetlerine devam etmiştir.[1270] Medrese, her ne kadar belli bir mezhebin eğitim faaliyetlerine tahsis edilmiş olmasa da, kaynaklarda bu medresede fıkıh dersleri verdikleri ifade edilen

---

[1263] Şâhîn Sellâm, *a.g.e.*, s. 92
[1264] Münzirî, *a.g.e.*, II, 38, III, 97; Makrîzî, *Hıtat*, II, 368
[1265] Sübkî, *a.g.e.*, VIII, 388
[1266] Süyûtî, *Hüsnü'l-muhâdara*, I, 422
[1267] Sübkî, *a.g.e.*, VIII, 388
[1268] Şâhîn Sellâm, *a.g.e.*, s.94
[1269] Tam adı Seyfüddîn Ebü'l-Hasen Ali b. Ahmed el-Hekkârî'dir. (Ebü'l-Hasen Sehâvî, *a.g.e.*, s. 87)
[1270] Ebü'l-Hasen Sehâvî, *a.g.e.*, s. 87; Münzirî, *a.g.e.*, II, 90

Ziyâüddîn b. Dırbas, İbn Dakîkul'îd'in oğlu Muhibbuddîn Ali, Feth b. Mûsâ ile İbnü'z-Zahîr'in (ö. 749/1349)[1271] Şâfiî mezhebi fakihlerinden olması gereği, burada Şafiî mezhebine yönelik bir eğitim programı yürütüldüğü söylenebilir.[1272]

ı. Fahruddîn b. Sa'leb Medresesi

Kahire'de bulunan bu medrese Eyyûbîlerin Mısır yöneticilerinden eş-Şerîf Fahruddîn Ebû Nasr İsmâîl b. Sa'leb b. Ya'kûb ez-Zeynî (ö. 613/1216) tarafından 612/1215 tarihinde Şâfiî fukahâya vakfedilmiştir.[1273] Münzirî'nin dışındaki tarihî kaynaklar medresedeki fıkhî tedrîsatla meşgul kişiler hakkında ma'lûmât sunmamaktadır. Münzirî'nin ise İskenderiye'deki Silefîyye medresesinde fıkhî tedrîsatla meşgul Mukterah'ın medresedeki görevini bıraktığında Kahire'ye gelerek bu medresede fıkhî tedrîsatla meşgul olduğunu zikretmesi,[1274] Mukterah'ın 612/1215 tarihinde vefât ettiği göz önünde bulundurulduğunda onun bu medresenin ilk müderrislerinden olduğunu göstermektedir.[1275]

i. Kâmiliyye Medresesi

Mısır'daki Eyyûbî yöneticilerinden el-Melikü'l-Kâmil'in 622/1225 yılında inşâ ettirdiği bu medrese, Kâmiliyye Medresesi olarak isimlendirilmiştir. Husûsen hadis ve ona müteallik ilimlerin tedrîsatı amacıyla tesis edilmiş olan bu medrese, Kâmiliyye Darülhadis'i olarak da isimlendirilmiş, hadisle ilgilenenlere öncelik tanınmakla birlikte, bunun yanı sıra öğretim faaliyetleri için Şâfiî fukahâya da vakfedilmiştir.[1276] Ebü'l-Hattâb Ömer b. Hasan b. Ali b. Dahye (ö. 633/1236),[1277] kardeşi Ebü'l-Amr Osman b. Hasan b. Ali b. Dahye (ö. 634/1237)[1278] ve İbn Sa'd el-

---

[1271] el-Yûnînî, Kutbuddîn Mûsâ b. Muhammed el-Yûnînî (ö. 726/1326), *Zeylü Mir'âti'z-zamân*, Matbaatu Meclisi'd-dâirati'l-maârifi'l-Osmâniyye, Haydarabad, 1375/1955, II, 328; Süyûtî, *Hüsnü'l-muhâdara*, I, 422, 427
[1272] Şâhîn Sellâm, *a.g.e.*, s. 95
[1273] Makrîzî, *Hıtat*, II, 373-374
[1274] Sübkî, *a.g.e.*, VIII, 214; el-Münzirî, *a.g.e.*, II, 343
[1275] Şâhîn Sellâm, *a.g.e.*, s.96
[1276] Makrîzî, *Hıtat*, II, 375; İbn Abdüzzâhir, Ebü'l-Fazl Muhyiddîn Abdullâh b. Abdizzâhir b. Neşvân es-Sa'dî er-Ravhî el-Cüzâmî (ö. 692/1293), *er-Ravzâtü'l-behiyyetü'z-zâhire fî hıtati'l-Muizziyyeti'l-Kâhire*, thk. Eymen Fuâd Seyyid, ed-Dâru'l-arabiyye, Kahire, 1417/1996, s.86
[1277] Makrîzî, *Hıtat*, II, 375
[1278] Makrîzî, *Hıtat*, II, 375

Münzirî (ö. 656/1258),[1279] bu medresenin ilk Şâfiî müderrisleri arasında yer almaktadır.

j. Kûsiyye Medresesi

Kaynaklarda, Kahire'de bulunduğu belirtilen bu medresenin ismi belirtilmemekle birlikte, Kûs valisi tarafından vakfedildiği zikredilmektedir. Medresenin gerek yapılış tarihi ve gerekse hangi mezhep için yapıldığı kesin bilinmemekle birlikte,[1280] Münzirî'nin bahsettiği medresenin iki müderrisinin Şâfiî mezhebine mensup olmaları ve Şâfiî mezhebine göre eğitim ve öğretim faaliyetlerinde bulunmaları, yapılış amacını gözetmeksizin bu medresenin Şâfiî mezhebi fukahâsının istifadesine sunulduğunu göstermektedir.[1281] Münzirî'nin bahsettiği iki müderristen Ebü'l-Huseyn Yahyâ b. Ebi's-Saâ'dât el-Yemânî (ö. 631/1233), Mısır'da Şihâb et-Tûsî'den fıkıh dersleri aldıktan sonra bu medresede fıkıh tedrîsatını yürütmüş,[1282] Kutbuddîn ismiyle meşhûr Ebü'l-Fezâil Lokman b. Hasen eş-Şâfiî (ö. 638/1240) ise Dimyat'ta diğer fıkhî faaliyetlerinin yanı sıra bu medresede fıkıh dersleri vermiştir.[1283]

k. Fâiziyye Medresesi

Eyyûbî Devleti'nin yöneticilerinden Şerefüddîn Hibetullâh b. Sâid el-Fâizî tarafından vezirliğe gelmeden önce 636/1238 tarihinde yapıldığı zikredilen[1284] bu medreseyi Makrîzî, Fustat ve Kahire'deki mevcut medreseler arasına ilhak ederken;[1285] bazı kaynaklar bu medresenin Asyut'ta olduğunu göstermektedir.[1286] Yûnînî ve Süyûtî'nin, Şâfiîlerden Necmüddîn Feth b. Mûsâ el-Mağribî'nin (ö. 663/1236) Mısır'a geldiğinde Asyut'ta kadılık ve burada bulunan bu medresede

---

[1279] Sübkî, *a.g.e.*, VIII, 260
[1280] Makrîzî, *Hıtat*, II, 378
[1281] Şâhîn Sellâm, *a.g.e.*, s.99
[1282] Münzirî, *a.g.e.*, III, 368
[1283] Münzirî, *a.g.e.*, III, 561
[1284] İbn Dokmak, *İntisâr,* s. 92; Kalkaşendî, *a.g.e.*, III, 347
[1285] Makrîzî, *Hıtat*, II, 365
[1286] Bedevî, *a.g.e.*, s.56

müderrislik yaptığına yönelik ifadelerinden yola çıkarak[1287] son görüşün daha sıhhatli olduğu düşünülebilir.

l. Asvan (Üsvan) Medresesi

Asvan'da bulunan bu medreseyle ilgili olarak el-İdfüvî'nin *et-Tâli'u's-Saîd*'de hal tercemesine yer verdiği Şâfiî fakihlerinden el-Kâdî Ebû Tâhir İsmâîl b. Muhammed el-Üsvânî'nin (ö. 599/1202), bu medresede müderrislik yaptığını zikretmesi,[1288] bu medresenin de Şâfiî medreseleri arasında bulunduğunu göstermektedir.

m. Feyyûm'daki Şâfiî Medreseleri

Nablûsî, Feyyûm'da bulunan beş medresenin üçünün Şâfiîlere ait olduğunu zikrederken;[1289] İbn Dokmak, Selâhaddîn Eyyûbî'nin Feyyûm'da bir medrese inşâ ettiğini,[1290] Makrîzî ve İbn Hallikân gibi bazı müerrihler ise; Selâhaddîn Eyyûbî'nin yeğeni Takiyyüddîn Ömer'in, Feyyûm'da biri Mâlikîlere, diğeri ise Şâfiîlere mahsus olmak üzere iki medrese tesis ettiğini belirtmektedir.[1291]

Yukarıdaki bilgiler Feyyûm'da Şâfiîlere ait iki medrese olduğunu ortaya koymakla birlikte, Nablûsî'nin bahsettiği üçüncü medrese, Mâlikîlere tahsis edilen medresenin Şâfiîler tarafından kullanıldığı ihtimalini de düşündürmektedir.[1292]

2.Mâlikî Mezhebi Medreseleri

Mâlikî mezhebine tahsis edilen Eyyûbî dönemine ait on bir medresenin ikisi Feyyum'da, biri Kûs'ta, biri Minye'de, diğer ikisi İskenderiye'de ve beşi de Kahire'de bulunmakta idi. Bu medreseleri şu şekilde ihtisâr edebiliriz.

[1287] Yûnînî, *a.g.e*., II, 327-328; Süyûtî, *Hüsnü'l-muhâdara*, I, 415-416
[1288] İdfüvî, *a.g.e*., ss. 165-166
[1289] Osmân b. İbrâhîm Nablusî, Ebû Amr Alâüddîn (Fahrüddîn) Osmân b. İbrâhîm b. Hâlid el-Kureşî es-Safedî en-Nâblusî (ö. 660/1262), *Târîhu'l-Feyyûm ve bilâdihi*, Matbaatu'l-ehliyye, Kahire,1898, s. 29
[1290] İbn Dokmak, Sârimüddîn İbrahîm b. Muhammed b. Aydemer el-Alâî el-Mısrî (ö. 809/1407), *el-Cevherü's-semîn fî siyeri'l-hulefâ' ve'l-mülûk ve's-selâtîn*, thk. Saîd Abdülfettâh Âşûr, yy., 1982, s. 226
[1291] Makrîzî, *Hıtat*, II, 365; İbn Hallikân, *a.g.e*., III, 456
[1292] Şâhîn Sellâm, *a.g.e*., s. 91

a. Kamhiyye Medresesi

Eyyûbîler dönemi Mısır'ında yapılan ilk Mâlikî medresesi hüviyetindeki bu yapı, 566/1170 tarihinde Selâhaddîn Eyyûbî'nin emriyle Câmi'u'l-atîk civarında bulunan ve içinde yün örgünün satıldığı "Dâru'l-Gazel" olarak bilinen üstü kapalı çarşının olduğu mekâna inşâ edilerek Mâlikî fukahâya tahsis edilmiştir.[1293]

Mâlikî fıkhının tedrîsatına tahsis edilmesi dolayısıyla el-Medresetü'l-Mâlikîyye olarak adlandırıldığı gibi, buradaki müderris ve talebelerin ihtiyaçlarının buğday alışverişi ile karşılanmasına istinaden el-Medresetü'l-Kamhiyye" olarak da anılmıştır.[1294] Makrizî ve İbn Dokmak'ın kendi döneminde sadece Kamhiyye Medresesi olarak bilindiğine dikkat çektikleri bu medreseye,[1295] Selâhaddîn Eyyûbî tarafından her müderrise yirmi öğrenci düşecek şekilde fukahâdan dört müderris tayin edilmiştir.[1296] İbn Dokmak, kendi döneminde en son kâdılkudât Veliyyüddîn Ebû Zeyd Abdullah b. Haldûn, Cemâlüddîn b. Seyyidî, Ebü'l-Berekât el-Mütetabbib ve Şemsüddîn er-Rakrâkî'nin müderris olarak tayin edildiğine yer vermektedir.[1297]

b. Feyyûm'daki Mâlikî Medreseleri

Nablûsî, Feyyum'da iki tane Mâlikî medresesi olduğu ve bu medreselerin giderleri için vakfedilen yerleri zikrederken,[1298] diğer kaynaklar tespit ettiğimiz kadarıyla, Feyyûm'da sadece Takiyyüddin Ömer'in Mâlikî fukahâ için tahsis ettiği medreseye işaret etmektedir.[1299]

c. Necîbiyye Medresesi

Kaynaklardaki ifadelere göre; en-Necîb b. Hibetullah el-Kûsî, 607/1210 tarihinde Kûs şehrinde yaptırdığı bu medreseye Mısır'da dönemin ulemâsından

---

[1293] Makrîzî, *Hıtat*, II, 364; a.m.l.f., *İtti'âzu'l-hunefâ'*, III, 319; İbn Dokmak, *İntisâr*, s. 95
[1294] Makrîzî, *Hıtat*, II, 364; Kalkaşendî, *a.g.e.*, III, 346
[1295] Makrîzî, *Hıtat*, II, 364; İbn Dokmak, *İntisâr*, s. 95
[1296] es-Seyyid el-Bâz el-'Arînî, *eş-Şarku'l-ednâ fi'l-'usûri'l-vüstâ*, Dâru'n-nehdati'l-arabiyye, Kahire, 1967, I, 223
[1297] İbn Dokmak, *İntisâr*, s. 95
[1298] Nâblûsî, *a.g.e.*, ss. 29, 19
[1299] Makrîzî, *Hıtat*, II, 365; İbn Hallikân, *a.g.e.*, III, 456

İbnü's-Sabbâğ (ö. 613/1217) ve el-Mukterah ile yaptığı istişâre neticesinde Mâlikî fakihi eş-Şeyh Mecdüddîn'i müderris olarak tayin etmiştir.[1300]

d. Minye b. Hasîb Medresesi

Mısır'ın Saîd bölgesindeki Minye şehrinde yer alan bu medresenin Mâlikîlere tahsis edildiğine yönelik kaynaklarda açık bir ma'lûmât yer almasa da, Münzirî'nin ifadesine göre; Mâlikî mezhebine mensup Ebü'l-Fezâil b. Abdissettâr el-Makdisî (ö. 611/1214), bu medreseye geldiğinde burada bulunan Ebü'l-Hasan Ali b. Halef b. Mağzuz el-Kûmî'ye muîdlik yapmış, hocasının vefâtının akabinde onun yerine bu medresede müderrislik görevini üstlenmiştir.[1301] Yine Ebû Şâme'nin belirttiğine göre; dönemin Mâlikî fakihi Ya'kûb el-Mehyunî (ö. 649/1251) de şehrin kadılık vazifesini üstlenmesinin yanı sıra bu medresede müderrislik yapmıştır.[1302]

e. İbnü'l-Enceb Medresesi

Eyyûbî döneminin İskenderiye'de yapılan medreselerinden olan bu medresenin yapılış tarihi ve hangi mezhebe tahsis edildiği kaynaklarda zikredilmemektedir. Bununla birlikte Münzirî'nin zikrettiklerinden yola çıkarak,[1303] bu medresenin müderrisliğini yapan bizzat İskenderiye'de doğup yaşayan Mâlikî fakih Ebü'l-Hasan Ali b. el-Enceb'in (ö. 611/1214) vefât tarihi hesaba katılırsa 611/1214'den önce inşâ edildiği ve Mâlikî fukahâya tahsis edildiği söylenebilir.

f. İbn Şâs Medresesi

Makrîzî'nin bu medreseye yönelik verdiği bilgiler muârazâ teşkil etmektedir. Şöyleki; Hıtât'ta, Selâhaddîn Eyyûbî'nin kardeşi Melikü'l-Âdil Ebûbekr b. Eyyûb tarafından Kahire'nin sahil boyunca inşâ edildiği zikredilen bu medresenin, diğer taraftan Kahire'nin el-Kaşşâşîn semtinde Mâlikî fukahâ için inşâ edildiği zikredilmektedir. Ayrıca Âdil ve İbn Şâs Medresesi şeklinde iki şekilde isimlendirildiği zikredilen bu medresede ilk ders veren kişinin Takiyyüddîn İbn Şâs

[1300] İdfüvî, *a.g.e.*, s. 425
[1301] Münzirî, *a.g.e.*, II, 321
[1302] Ebû Şâme, *Zeyl ale'r-Ravzateyn*, s. 187
[1303] Münzirî, *a.g.e.*, II, 306

(ö. 685/1287) olduğuna da değinilmektedir. [1304] İki farklı medrese ihtimalinin olduğunu akla getiren bu karışıklığı izâle eden İbn Dokmak'ın zikrettiklerine göre; Sultân Âdil tarafından yapılan bu medresede herhangi bir tedrîsat yapılmamış, Mısır'da kâdılkudâtlık yapmış olan İbn Şâs tarafından sadece mescid olarak kullanılmıştır. İbn Şâs'ın oğlu Şerefüddîn Muhammed Ömer ise Ahmed b. Tolun Camii civarında, içinde otel, değirmen, dışında dükkanlar ve depoların olduğu çok katlı bir bina yapmıştır. Eyyûbî yöneticilerinden Sellâr ile Baybars büyük bir servet karşılığında bu binayı istemiş iseler de; Şerefüddin Muhammed, bu teklifi kabul etmeyerek burayı Mâlikî müderris ve talebelerine vakfetmiştir. İbn Dokmak'ın belirtiklerinden yola çıkarak, İbn Şâs olarak adlandırılan medresenin Şerefüddîn Muhammed tarafından Mâlikî mezhebine vakfedilen bina olduğunu söylemek mümkündür.[1305]

g. Sâhibiyye Medresesi

Kaynaklardaki ifadelere göre Mâlikîlerin önde gelen isimlerinden İbn Şükr (ö. 622/1226),[1306] Kahire'deki Dâru'd-dîbac adıyla meşhûr Fâtımî veziri İbn Killis'in evini yıkarak yerine inşâ ettirdiği bu medreseyi Mâlikî fukahâya vakfetmiştir.[1307] Kaynaklarda, medresenin müderrislerine ilişkin olarak sadece, vefâtına kadar burada fıkhî faaliyetlere devam eden Mâlikî fakih Ebü'l-Hasan Ali b. el-Enceb'in ismine rastladık.[1308]

h. Zeki et-Tâcir Medresesi

Bazı kaynaklarda Mâlikî fakihi Ebü'l-Hasen Ali b. İsmâil b. el-Ebyârî'nin (ö. 616/1219) hal tercemesi zikredilirken kısaca temas edilen bu medresede, Ebü'l-Hasen el-Ebyârî'nin Mâlikî fıkhına yönelik bir süre müderrislik yaptığı

[1304] Makrîzî, *Hıtat*, II, 365
[1305] İbn Dokmak, *İntisâr*, s. 98
[1306] Tam adı Ebû Muhammed Abdullah b. Ali el-Huseyn b. Abdilhâlik b. el-Huseyn b. el-Hasen b. Mansûr b. İbrâhîm b. Ammâr b. Mansûr b. Ali olup İbn Şükr ismiyle meşhûr olmuştur. Mısır'ın Dekahliye şehrinin Demîra köyünde doğan İbn Şükr, İsmâil b. Mekkî b. Avf, Ebû Tayyib Abdülmünim b. Yahyâ gibi döneminin öne çıkan Mâlikî fukahâsından dersler almıştır. Divana ilişkin bazı görevleri üstlenmesinin ardından vezirliğe getirilmiş, h. 622 yılında vefât etmiştir. (Makrîzî, *Hıtat*, II, 371-372)
[1307] Makrîzî, *Hıtat*, II, 371; İbn Abdüzzâhir, *a.g.e.*, s. 89
[1308] Münzirî, *a.g.e.*, II, 307

zikredilmektedir. Mısır'ın Garbiyye iline bağlı Ebyâr köyünde doğan Ebyârî'nin İskenderiye'de, Fâtımî dönemi Mâlikî fukahâsının önde gelen isimlerinden Ebû Tâhir b. Avf ile İbn Mahlûf'tan fıkıh tedrîsatında bulunduğuna yönelik ifadeler,[1309] bu medresenin de büyük ihtimal İskenderiye'de olduğunu göstermektedir.

ı. İbn Reşik Medresesi

Sûdan'daki kabilelerden olan Tekrûrîler,[1310] hac için h. 640'lı yıllarda Hicaz bölgesine gitmek için Mısır'a ulaştıklarında kâdılkudât İmâdüddîn b. Reşîk'i ziyaret edip ona mal bırakmışlardır. O da, bu mal ile kendisine nisbetle adlandırılan bu medreseyi yapmış ve vefâtına kadar burada fıkhî faaliyetlerinde bulunarak müderrislik yapmıştır. İlmî faaliyetlerinde Tekrûr bölgesinde nam salmış medresenin herhangi bir kalıntısı mevcut değildir.[1311]

i. Benû Hadîd Medresesi

Makrîzî'nin Ebü'l-Berekât Muhammed b. Muhammed el-Kûzâî'nin (ö.620/1223) hal tercemesini zikrederken aktardığı bazı bilgiler; bu medresenin de Eyyûbî dönemi Mâlikî medreselerinden olduğunu göstermektedir. Buna göre; İskenderiye'de doğan Muhammed el-Kuzâî, amcası Ebül-Kâsım Abdurrahman b. Selâme'den fıkhî tedrîsatta bulunmuş ve kendisine vekillik ederek Mektebiyye Medresesi olarak da bilinen bu medresede Mâlikî mezhebinin fıkhî faaliyetlerinde müderrislik yapmıştır. Kahire'ye giderek kâdılkudât Sadruddin Abdülmelik b. Dırbas ile ondan sonraki hukukçuların yanında bulunmuş ve Kahire'deki Fâzıliyye Medresesi'nde müderrislik yapmıştır. [1312]

[1309]Münzirî, *a.g.e*., II, 477-478; Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemü'l-büldân*, I, 85

[1310] Arapça kaynaklarda Tekrûr (Walof dilinde Tocolor, Fransızca Toucouleur), Senegal'in alçak ovalarının bir bölümüyle, Bundu'nun büyük kısmında yaşayan zenci halkın yanı sıra, bölgede hüküm süren devletler ve bunların başşehirleri için kullanılmıştır. Daha sonra Müslüman müellifler, İslâmlaşmış bütün Sudan'a Tekrûr adını verse de; Tekrûr dar anlamda, Senegal vadisi ve yakın çevresini ifade eder. Sudan'da Batı Afrika menşeli topluluklara Tekrûrî (Tekârîr) denilirdi. XX. yüzyılda bunlar daha çok Fellâte adıyla anılmıştır. (J.O.Hunwick, "Takrur", *El² (İng.)*, Brill, Leiden, 2000, X, 142-143; Hatice Uğur, "Tekrûr", *DİA*, XXXX, 387)

[1311] Makrîzî, *Hıtat*, II, 365

[1312] Makrîzî, *Mukaffa'l-kebîr*, VII, 25

3. Hanefî Mezhebi Medreseleri

Eyyûbîler dönemi Mısır'ında Hanefî mezhebinin fıkhî tedrîsatına tahsis edilen medreselerin sayısı altı olup bunların tamamı Kahire'de bulunmakta idi.

a. Süyûfiyye Medresesi

Hanefî fukahânın fıkhî faaliyetlerine tahsis edilen medreselerin ilki ve en önemlisi olduğu zikredilen bu medresenin[1313] Makrîzî, Selâhaddîn Eyyûbî tarafından;[1314] İbn Abdüzzâhir ise Selâhaddîn Eyyûbî'nin akrabası İzzüddîn Ferahşah tarafından vakfedildiğini zikretmektedir.[1315] Önünde kılıç çarşısı bulunması hasebiyle Süyûfiyye Medresesi olarak meşhûr olmuştur.[1316] Kaynaklarda, bu medresede Hanefî fıkhına yönelik dersler veren pek çok kişinin ismi zikredilmektedir. Söz gelimi; Abdullah b. Muhammed el-Becellî (ö. 584/1188),[1317] Kahire'de bulunduğu sırada Bedr b. Mecin (ö. 599/1202)[1318] ile oğlu Muhammed b. Abdilvehhâb (ö. 642/1244),[1319] Nedâ b. Abdülganî el-Ensarî (ö. 604/1207),[1320] Ebü'l-Fazl ed-Demîrî (ö. 623/1226),[1321] İbnü'l-Gaznevî (ö. 633/1235),[1322] İbn Hammûd (ö. 642/1244)[1323] ve Muhammed b. Abbâd el-Hılâtî (ö.652/1254)[1324] kaynaklarda bu medresede fıkhî faaliyetlerde bulunana isimler arasında zikredilmektedir.

b. Ezkeşiyye Medresesi

Şirkûh'un hizmetinde çalışanlardan ve Selâhüddin Eyyûb'un yöneticilerinden olan Seyfüddin Eyâzkûc el-Esedî (ö. 599/1203) tarafından 592/1196 yılında

---

[1313] Bed evî, *a.g.e*., s.45
[1314] Makrîzî, *Hıtat*, II, 365
[1315] İbn Abdüzzâhir, *a.g.e*., s. 89; Makrîzî, *Hıtat*, II, 365
[1316] Makrîzî, *Hıtat*, II, 365
[1317] Kureşî, *a.g.e*., II, 334, 394; Süyûtî, *Hüsnü'l-muhâdara*, I, 466
[1318] Münzirî, *a.g.e*., II, 447; Süyûtî, *Hüsnü'l-muhâdara*, I, 465
[1319] Kureşî, *a.g.e*., III, 242
[1320] Şâhîn Sellâm, *a.g.e*., s.113
[1321] Münzirî, *a.g.e*., III, 190
[1322] Münzirî, *a.g.e*., III, 415
[1323] Münzirî, *a.g.e*., III, 637
[1324] Kureşî, *a.g.e*., III, 180

Kahire'de yapılan bu medrese Hanefî fukahânın ilmî faaliyetlerine tahsis edilmiştir.[1325]

c. Gazneviyye Medresesi

Selâhaddin Eyyûbî'nin babası Necmeddin el-Eyyûb'un hizmetlilerinden Hüsâmeddîn Kaymaz en-Necmî tarafından yapılan bu medreseye, Hanefî fakihi Şihâbüddîn Ebü'l- Fazl el-Gaznevî (ö. 522/1128) müderris olarak tayin edilmiştir. Medrese ilk müderrisine nispetle Gazneviyye Medresesi olarak meşhûr olmuştur.[1326]

d. Âşûriyye Medresesi

Kaynaklardaki ifadelere göre; bu medrese bir yahudinin evi iken Eyyâz Kûc el-Esedî'nin[1327] hanımı 'Âşurâ' Hanım'ın satın alıp Hanefîlere vakfettiği medresedir.[1328] Yapılış tarihi ile ilgili herhangi bilgiye ulaşamadığımız bu medresede,[1329] sonraki dönemde Süyûfiyye Medresesi'nde de müderrislik yapan İbnu'l-Gaznevî'nin[1330] yanı sıra, Süyûfiyye Medresesi'nde fıkhî liyâkatini tamamlayan Abdurrahman b. Muhammed el-Luhamî (ö. 643/1246) vefât edene kadar müderrislik yapmıştır.[1331] Bu medresenin bulunduğu sokakta Yahudi ve neseben bunlara yakın kişiler yaşadığından, medresedeki ilmî faaliyetler pek uzun sürmemiştir.[1332]

e. Fahriyye Medresesi

Kaynaklardaki bazı ma'lûmâtlara göre el-Melikü'l-Kâmil Muhammed b. Âdil'in hocası Fahrüddîn Osmân b. Kazel el-Bârûmî (ö. 629/1231) tarafından 622/1225 tarihinde Kahire'de yaptırılan bu medresede,[1333] dönemin Hanefî fakihi İbn

---

[1325] Makrîzî, *Hıtat*, II, 367; İbn Dokmak, *İntisâr*, s. 95
[1326] Makrîzî, *Hıtat*, II, 390
[1327] Eyyûbî ordusundaki komutanlardan olan Eyyâz Kûc el-Esedî, Esedüddîn Şirkûh'a nispetle bu şekilde isimlendirilmiştir. https://ar.wikipedia.org/wiki/العائلات_الشركسية_في_مصر (07.07.2017)
[1328] Makrîzî, *Hıtat*, II, 368
[1329] Şâhîn Sellâm, *a.g.e*., s. 116
[1330] Münzirî, *a.g.e*., III, 415
[1331] Kureşî, *a.g.e*., II, 395; Süyûtî, *Hüsnü'l-muhâdara*, I, 466
[1332] Makrîzî, *Hıtat*, II, 368
[1333] Makrîzî, *Hıtat*, II, 367

Fülûs'un (ö. 637/1239) bir müddet müderrislik yapması,[1334] bu medresenin de dönemin Hanefî medreseleri arasında olduğunu göstermektedir.[1335]

f. Ciharkes Medresesi

Eyyûbîler dönemi Hanefî fukahâsından Sadrüddîn Mûsa b. Zekeriyya (ö. 650/1252) Mısır'a geldiğinde, el-Melikü's-Salih Eyyûb b. Muhammed'in hizmetinde bulunmuş ve bu medresede Hanefî fıkhına yönelik müderrislik yapmıştır. Mısır'da kâdilaskerlik vazifesini de yürüten el-Kâdî Sadrüddîn, 644/1246 yılında Haleb'e elçi olarak gönderilmişse de, 647/1249 yılında Mısır'daki eski müderrislik görevine geri dönmüştür. Ancak el-Melikü's-Sâlih'in vefâtı ve yerine oğlunun geçmesinden sonra el-Kâdi Sadrüddîn, bu medresenin müderrisliğinden azledilmiştir.[1336]

4. Şâfiî ve Mâlikî Mezhebine Ortak Hizmet Veren Medrese: Fâzıliyye Medresesi

İslâm dünyasında farklı iki mezhep fıkhının tedrîsatı amacıyla inşâ edilen medreselerin ilki olan Esediyye Medresesi Suriye'de yapıldıktan[1337] sonra, Mısır'da da bu doğrultuda inşâ edilen medreselerin ilki Fâzıliyye Medresesi'dir.[1338] 580/1180 tarihinde Kahire'de el-Kâdi el-Fâzıl (596/1200)[1339] tarafından eğitime sunulan bu medrese, Mâlikî ve Şâfiî fıkhının tedrîsatının müşterek kullanımına tahsis edilmiştir. Bununla birlikte; sadece fıkıh ilmi gözetilmeyerek medresenin ilk kısmı Şâfiî ve Mâlikî mezheplerinin tedrîsatına tahsis edilmiş, diğer kısım ise kırâat ilmine dâir faaliyetlere ayrılmıştır. [1340] Makrîzî'nin ifadesine göre; El-Kâdî el-Fâzıl tarafından muhtelif ilimlere dâir medreseye vakfedilen 100 bin ciltlik kitabın çoğunluğu, h. 694

[1334] Şâhîn Sellâm, *a.g.e.*, s. 117
[1335] Şâhîn Sellâm, *a.g.e.*, s. 65
[1336] Kureşî, *a.g.e.*, III, 516, 517
[1337] Şâhîn Sellâm, *a.g.e.*, s. 119
[1338] Creswell, K.A.C., The Muslim Architecture of Egypt, Oxford University Press, New York, 1959, s. 123; Şâhîn Sellâm, *a.g.e.*, s. 119
[1339] Tam adı Ebû Ali el-Kâdî el-Fâzıl Muhyiddîn Abdürrahîm b. Ali b. el-Hasen el-Askalânî'dir. Selâhaddîn Eyyûbî döneminin veziri olup Eyyûbîler döneminin en müessir siyâsetçileri arasında bulunmaktadır. (Makrîzî, *Hıtat*, II, 366)
[1340] Makrîzî, *Hıtat*, II, 366; İbn Hallikân, *a.g.e.*, III, 162

yılında Mısır'da yaşanan kıtlık döneminde sadece bir ekmek mukâbilinde satılmış, neticede satılan bu kitaplar fukahâ arasında elden ele dolaşır hale gelmiştir.[1341]

Kaynaklardaki bilgilere göre; Ebü'l-Kâsım Abdürrahmân b. Selâme el-Kuzâî (ö. 603/1206)[1342] ile yeğeni Muhammed b. Ebi'l-Hayr Selâme el-Kuzâî (ö. 620/1223), [1343] bu medresenin Mâlikî müderrislerinden iken; Ebü'l-Mansûr el-Kâsım b. Ali b. Şürayf eş-Şâfiî (ö. 627/1229)[1344] ile Ebû İshak İbrâhîm b. Sâlih el-Mühnî eş-Şâfiî (ö. 642/1244)[1345] ise medresedeki Şâfiî müderrislere muîdlik yapmışlardır.

5. Dört Mezhebe Müşterek Hizmet Veren Medrese: Sâlihiyye Medresesi

Eyyûbîler döneminin özellikle sonlarına gelindiğinde, Mısır'da dört fıkhî mezhebin de artık tanındığı ve seviyesi farklı olmakla birlikte belli ölçülerde yaygınlık kazandığı görülmektedir. Bu bağlamda; bu dönemde sadece en yaygın bir veya iki mezhebin tedrîsatına hizmet eden medreselerin yanı sıra, müştereken dört mezhebin de fıkhî tedrîsatına sunulan medreselerin inşâ edildiği görülmektedir. Bu doğrultuda ilk kez Melikü's-Sâlih Necmeddîn Eyyûb tarafından 639-641/1241-1243 tarihlerinde Kahire'de inşâ edilen Sâlihiyye Medresesi,[1346] mimari yapısının hususiyetlerinden ötürü muhtelif isimlerle meşhûr olmuştur.[1347] Dışarıdan bakıldığında tek bir yapı formunda olduğundan tekli bir ifade ile el-Medresetü's-Sâlihiyye; güney (Hanefî ve Hanbelî) ve kuzey (Mâlikî ve Şâfiî) olmak üzere iki bölümden oluşup her bir bölümünde içinde ikişer mezhebi kapsayan ikişer salonu olduğundan ikili ifade ile el-Medreseteynü's-Sâlihiyyeteyn, dört mezhebin fıkhî tedrîsatını ihtivâ etmesi sebebiyle çoğul ifadeyle kendisine el-Medârisü's-Sâlihiyye denilmiştir.[1348]

Dört mezhebin fıkhî tedrîsatını içermesi bakımından kendisinden önce 631/1233 yılında Bağdat'ta inşâ edilen Müstansıriyye Medresesi'ne benzemekle

---

[1341] Makrîzî, *Hıtat*, II, 366
[1342] Münzirî, *a.g.e*., II, 98; Makrîzî, *Hıtat*, II, 366
[1343] Münzirî, *a.g.e*., III, 106
[1344] Münzirî, *a.g.e*., III, 271
[1345] Münzirî, *a.g.e*., III, 643-644
[1346] İbn Abdüzzâhir, *a.g.e*., s. 85; Makrîzî, *Hıtat*, II, 374
[1347] Şâhîn Sellâm, *a.g.e*., s. 122
[1348] Ahmed Fikrî, *Mesacidü'l-Kahira ve Medârisühâ*, Dâru'l-maârif, Kahire, 1119/1707, II, 61, 62

birlikte; Sâlihiyye Medresesi, her mezhebin faaliyetleri için müstakil salon ihtivâ etmesi bakımından farklı bazı hususiyetleri ihtivâ etmektedir.[1349] Yoğun bir çalışmayı gerektiren bu medresenin mâkûl bir zaman diliminde yapılabilması için gereken imkânları oluşturmaya çalışan el-Melikü's-Salih Necmeddîn, haçlı savaşlarında edinilen çok sayıda esiri de bu medresenin yapımında çalıştırmıştır.[1350]

Medresede müderrislik yapan bazı kişilerin isminin de zikredildiği kaynaklardaki bilgilere göre; 639/1240'ın sonlarında Şam'dan Mısır'a gelen İbn Abdüsselâm'a (ö. 660/1262), medresenin Şafiî bölümünün sorumluluğu tevdî edilmiş;[1351] Muhammed b. Abdülmelik el-Kâdî (ö. 646/1258),[1352] Tâcüddîn Abdülvehhâb b. Halef el-Allâî (ö. 665/1267) ve Nusayr b. et-Tabbâh (669/1271)[1353] ise Eyyûbî döneminde bir müddet bu medresede müderrislik yaparak İbn Abdisselâm'a yardımcı olmuşlardır. Bu ma'lûmâtın yanı sıra, Şemsüddîn b. el-'İmad el-Makdisî'nin (ö. 676/1277), ilk kez bu medresenin Hanbelî kısmında müderrislik yaptığına[1354] dâir bazı bilgiler de zikredilmekle birlikte diğer mezheplerin müderrislerine dâir harhangi bir ma'lûmâta rastlamadık.

V. Eyyûbîler Dönemi Fukahâsı

A. Mısır'da Eyyûbîler Dönemi Şâfiî Fukahâsı

1. el-Hubûşanî (ö. 587/1191)

Asıl adı Necmüddîn Ebü'l-Berekât Muhammed b. Muvaffak b. Saîd el-Hubûşânî'dir. Nişabur'un Hubûşân kasabasında doğan Hubûşânî, Gazzâlî'nin talebelerinden Muhammed b. Yahyâ'dan[1355] fıkıh tahsilinde bulunmuştur.[1356]

[1349] Nâcî Ma'rûf, *Târîhu 'ulemâi'l-Müstansıriyye*, Matbaatu'l-ânî, Bağdat, 1379/1959, s. 43; Bâz, *a.g.e*., s. 221; Şâhîn Sellâm, *a.g.e*., s. 122

[1350] Makrîzî, Ebü'l-Abbâs (Ebû Muhammed) Takıyyüddîn Ahmed b. Alî b. Abdülkâdir b. Muhammed (ö. 845/1442), *es-Sülûk li-ma'rifeti düveli'l-mülûk*, thk. Muhammed Abdülkâdir Atâ Dâru'l-kütübi'l-ilmiyye, Beyrut, 1418/1997, I, 411

[1351] Sübkî, *a.g.e*., VIII, 210-211; İsnevî, *a.g.e*., II, 85

[1352] Sübkî, *a.g.e*., VIII, 105

[1353] Süyûtî, *Hüsnü'l-muhâdara*, I, 416

[1354] İbn Receb, *a.g.e*., IV, 144; Makrîzî, *Hıtat*, II, 374.

[1355] Tam adı Ebû Sa'd Muhammed b. Yahyâ en-Nîsâbûrî'dir. Gazzâlî'nin elinde fıkhî liyâkatini tamamlamış, hocasının *el-Vasît* isimli eserini *Muhît* adlı eseriyle şerhetmiştir. Bağdat'taki Nizâmiyye Medresesi'nde fıkıh dersleri vermiş, muhtelif ülkelerden pek çok kişi fıkıh dersleri almak amacıyla

Hubûşânî, 565/1169'da Mısır'a geldiğinde Selâhaddîn Eyyûbî, ilmine ve dindarlığına güvendiği Hubûşanî'yi kendisine yakın tutarak ikramda bulunmuş, Kahire'de inşâ edilen İmâm Şâfiî'nin türbesinin yanında bir medrese yaptırarak (h. 572) yönetimini ve fıkhî tedrîsatı gerçekleştirmek üzere burasını kendisine tevdî etmiştir. Uzun bir süre bu medresede ders vermiş ve fetvâ işleriyle meşgul olmuştur.[1357]

Hubûşânî, fıkhî kişiliğinin yanı sıra cesareti ve sert tabiatıyla da kendisinden söz ettirmiştir. 565/1169'da Mısır'a geldiğinde Fâtımîlerin son halîfesi olan Âdid Lidînillâh ölüm döşeğinde iken Selâhaddîn Eyyûbî, el-Âdid'in duyup üzülmesinden ve Şiîlerin ülkede karışıklık çıkarmasından endişe duyduğundan Abbâsî halîfesi adına hutbe okutmayınca Hubûşanî, bastonuyla minberin önünde durmuş ve hatîbe emrederek Abbâsîler adına hutbe okutmuştur.[1358] Diğer yandan; mutaassıp bir Şâfiî ve Eş'arî olduğundan, diğer sünnî mezheplerin mensuplarıyla tartışmış; bilhassa Mısır'da Hanefîlerin önde gelen fakihi İbnü's-Sâbûnî ve dönemin Hanbelîlerinin riyâsetini üstlenen Zeynüddîn b. Necâ ile aralarında sert çatışmalar yaşanmıştır.[1359]

Kendisinden fıkhî tedrîsatta bulunduğu hocası Muhammed b. Yahyâ'nın *el-Muhît fi şerhi'l-vasît* adlı eserini şerh ederek on altı ciltlik bu eserine *Tahkiku'l-Muhit* adını vermiştir. [1360] 587/1191 yılında vefât eden Hubûşanî, İmamı Şâfiî'nin ayak uçlarına defnedilmiştir.[1361]

2. Şihâbüddîn et-Tusî (ö. 596/1200)

Asıl adı Şihâbüddîn Ebü'l-Feth Muhammed b. Mahmûd b. Muhammed et-Tûsî eş-Şafiî'dir. İran'ın Horasan bölgesindeki Tûs şehrinde doğan Şihâb et-Tûsî, Yahyâ b. Yahyâ'nın elinde fıkhî liyâkatini elde etmiş[1362] ve ilmî şöhreti ilk olarak Bağdat'ta yayılmıştır. 569/1173 yılında Bağdat'ta vaaz verirken, İbn Mülcem'in Hz.

---

kendisine gelmiştir. Fıkhî kişiliğinin yanı sıra tasavvufî yönüyle de meşhûr olan Yahya b. Yahyâ h. 549'da vefât etmiştir.(İsnevî, *a.g.e.*, II, 316)

[1356] Zehebî, *Siyerü a'lâmi'n-nübelâ*,, XXI, 204; Sem'ânî, *a.g.e*., V, 43; Sübkî, *a.g.e*., VII, 14; İbn Hallikân, *a.g.e.*, IV, 239-240; Süyûtî, *Hüsnü'l-muhâdara*, I, 406

[1357] Zehebî, *Siyerü a'lâmi'n-nübelâ*,, XXI, 205; Münzirî, *a.g.e*., I, 162; Süyûtî, *Hüsnü'l-muhâdara*, I, 406

[1358] Zehebî, *Siyerü a'lâmi'n-nübelâ*,, XXI, 205; Sübkî, *a.g.e.*, VII, 15

[1359] Ebû Şâme, *Kitâbü'r-Ravzateyn*, III, 162

[1360] Münzirî, *a.g.e*., I, 162; Sübkî, *a.g.e*., VII, 14; İbn Hallikân, *a.g.e.*, IV, 240

[1361] İbn Hallikân, *a.g.e*., IV, 240; Makrîzî, *Sülûk*, s. 220; Süyûtî, *Hüsnü'l-muhâdara*, I, 407

[1362] Sübkî, *a.g.e*., VI ,396; Süyûtî, *Hüsnü'l-muhâdara*, I, 407

Ali'yi (r.a.) öldürmekle kâfir olmadığını söylemesi üzerine, câmide bulunan Şiîîler tarafından recmedilmek istenmiş ve minberi yakılmıştır. Öldürülmekten câmide bulunan âlimlerin yardımıyla kurtulan Şihâb et-Tûsî daha sonra Mısır'a gitmiştir.[1363] Mısır'da, bir süre konakladığı Saîdü's-süedâ Tekkesi'nde fukahâ ilminden istifade etmek için etrafını kuşatınca, kısa bir süre sonra Takıyyüddîn Ömer tarafından fıkhî tedrîsatta bulunması için yapılan Menazilu'l-'İzz Medresesi'nde kendisine müderrislik tevdî edilmiş ve burada çok sayıda fukahâ yetiştirmiştir. Kaynaklardaki ifadelere göre açık ve sert sözlü olan Tûsî'den herkes çekinir, o ise Hubûşanî'den çekinirdi.[1364]

Toplumun her kesimi tarafından saygı duyulan bir kişiliğe sahip olan Tûsî, yaşadığı dönem Mısır'ında Şâfiî fıkhında fetvâ yönlendirilen en önemli kişi olarak itibar görmüş, Selâhaddîn Eyyûbî de icrâatlerinde onun fetvâlarını esas almıştır.[1365] Mutaasssıp bir Eş'arî olması hasebiyle Hanbelîlerle arasında, özellikle dönemin önde gelen Hanbelî fakihi Zeynüddîn b. Necâ ile aralarında birtakım münâkaşalar söz konusu olmuştur.[1366] Kahire'de vefât etmiş, Karâfe Mezarlığı'na defnedilmiştir.[1367]

3. Sadrüddîn el-Hamevî (617/1220)

Asıl adı Sadrüddîn Ebü'l-Hasen Muhammed b. İmâdüddîn Ömer b. Ali b. Muhammed Hammuveyh b. Muhammed el-Cüveynî es-Sûfî'dir. Nişabur civarındaki Cüveyne'de doğan Sadrüddîn el-Hamevî, babası Şeyhü'ş-şüyûh Imadüddin Ömer b. Ali (ö. 577/1181) ile Ebî Tâlib el-Isfahânî'ni den fıkıh dersleri almış, babasıyla Şam'a geldiğinde burada da Kutbuddîn Ebü'l-Meâlî en-Nîsâbûrî'den (ö. 578/1183) fıkıh tahsilinde bulunmuştur. Babası vefât ettiğinde Selâhaddîn Eyyûbî onun Bağdat'a dönmesine izin vermeyerek Şam'da babasının yerine kendisini Şeyhü'ş-şüyûh olarak atamış ve Kutbuddîn Ebü'l-meâlî en-Nîsâbûrî'nin kızıyla evlendirmiştir. Eşinin vefâtı üzerine kadı İbn Ebî Asrûn'un (ö. 585/1189) kızıyla evlenmiş ve ailesiyle birlikte Kahire'ye gitmiştir. Necmüddîn el-Hubûşânî'nin

---

[1363] Yâfiî, *a.g.e.*, III, 294
[1364] Zehebî, *Siyerü a'lâmi'n-nübelâ,* XXI, 387-388; Münzirî, *a.g.e.,* I, 365; İbn Hallikân, *a.g.e.,* IV, 224; Zehebî, *Siyerü a'lâmi'n-nübelâ,* XXI, 387-388
[1365] Nuaymî, *a.g.e.*, I, 216; İsnevî, *a.g.e.*, II, 70; Sübkî, *a.g.e.,* VI ,396-398
[1366] İbn 'Imâd, *a.g.e.*, VI, 353; Ebû Şâme, *Zeyl ala'r-Ravzateyn,* s. 18
[1367] İbn Hallikân, *a.g.e.,* IV, 224; Münzirî, *a.g.e.,* I, 365; İbn Tağrîberdî, *Nücûmü'z-zâhire,* VI, 159

vefâtının ardından onun yerine geçerek Nâsıriyyetü's- sâniye Medresesi ve ayrıca Meşhed'l-Hüseynî medreselerinde fıkıh tedrîsatında bulunmuş, fetvâ işleriyle meşgul olmuş ve Sâîdü's-süedâ Tekke'sinin şeyhlik makâmını üstlenmiştir.[1368] İlmî kişiliğinin yanı sıra pek çok kez elçilik gibi siyâsî görevleri de üstlenen Sadrüddîn Hamevî son elçilik görevi için 617/1220 yılında Kahire'den Bağdat'a gittiğinde Musul'da vefât etmiştir. Kendisinden sonra oğulları İmâdüddîn Ömer el-Hamevî (ö. 636/1238), Kemâlüddîn Ahmed el-Hamevî (ö. 640/1242), Muînüddîn Hasen (ö. 643/1246) ve Fahreddîn Yûsuf (ö. 647/1250) Şeyhu'ş-şüyûh ailesi olarak Sadrûddîn Hamevî'nin ilmî ve siyâsî görevlerini üstlenerek Mısır'da büyük mevkîlere ulaşmışlardır.[1369]

4. İzzüddîn b. Abdisselâm es-Sülemî (ö. 660/1262)

Asıl adı Ebû Muhammed İzzüddîn Abdilazîz b. Abdisselâm b. Ebi'l-Kâsım b. el-Hasen es-Sülemî ed-Dımeşkî'dir. Benî Süleym kabilesine mensup olan İzzüddîn b. Abdisselâm Dımaşk'ta doğmuş, İzzeddin'in kısatılmış şekliyle el-İzz lakabıyla meşhûr olmuştur. İbn Asâkir (ö. 620/1223),[1370] kadı İbnü'l- Harestânî (ö. 614/1218),[1371] Seyfüddîn Âmidî'den (ö. 631/1233) aldığı fıkıh dersleriyle fıkhî liyâkatini elde ederek ictihad mertebesine nâil olmuştur.[1372] İbn Dakîkul'îd'in "sultânu'l-ulemâ" lakabıyla taltif ettiği İbn Abdüsselâm, fıkhî liyâkatinin yanı sıra tefsir, hadis ve Arap dilinde de derin bir vukûfiyet sahibi, ayrıca zühd ve takvâ ehli idi.[1373]

[1368] Makrîzî, *Mukaffa'l-kebîr*, VI, 420-421; Münzirî, *a.g.e.*, III, 16

[1369] İbn Vâsıl, *a.g.e.*, III, 257; Makrîzî, *Mukaffa'l-kebîr*, VI, 422; Sübkî, *a.g.e.*, VIII, 97; Hâmid Ziyâd Ğânim, *el-Ulemâ' beyne'l-harb ve's-siyâse fi'l-asri'l-Eyyûbî: Usratu Şeyhu'ş-şüyûh*, Amman, Dâru's-sekâfe, 1978, ss. 19-20

[1370] Tam adı Ebû Mansûr Abdurrahmân b. Muhammed b. el-Hasen b. Hibetillâh b. Abdillâh b. el-Huseyn b. Asâkir'dir. Döneminin Şâfiî fukahâsının önde gelen isimlerinden olan Fahruddîn b. Asâkir, uzun yıllar Dımaşk ve Kudüs'deki medreselerde nöbetleşe fıkıh dersleri vermiştir. Kendisine kadılık vazifesi tevdî edilmek istenmişse de bunu reddetmiştir. 620/1223 yılında vefat etmiştir. (İbn Kâdi Şühbe, *a.g.e.*, II, 68-69)

[1371] Tam adı Ebü'l-Kâsım Abdüssamed b. Muhammed b. Ebi'l-Fazl b. Ali b. Abdilvâhid el-Harastânî ed-Dımeşkî'dir. Fıkhî tedrîsatını Halep'te yaptıktan sonra Dımaşk'a giderek İbn Ebî Asrûn'a kadılık görevinde vekillik yapmış, ardından h. 612 yılında iki yıl sürecek kadılık görevine atanmıştır. 614/1218 yılında vefât etmiştir. (İbn Kâdi Şühbe, *a.g.e.*, II, 72-73)

[1372] İbn 'Imâd, *a.g.e.*, VII, 522-523; İsnevî, *a.g.e.*, II, 84; Sübkî, *a.g.e.*, VIII, 209; Yâfiî, *a.g.e.*, IV, 116-117; İbn Tağrîberdî, *Nücûmü'z-zâhire*, VII, 208

[1373] İsnevî, *a.g.e.*, II, 84; Sübkî, *a.g.e.*, VIII, 214-215

İbn Abdüsselâm'a Dımaşk'ta fıkıh dersleriyle iştigâl etmesinin yanı sıra hatiplik ve imamlık görevi tevdî edilmiş olmakla birlikte, sultan el-Melikü's-Sâlih Ba'lebek yöneticisi İmâdüddîn İsmâil'in (ö. 648/1250) Dımaşk'ı işgal ettiğinde, Necmeddin Eyyûb'a karşı siyâseten yardım aldığı haçlılara Safed şehriyle Şekîf Kalesi'ni bırakmasını eleştirerek kendisine hutbede dua etmemesi üzerine İmâdüddîn İsmâil tarafından hatiplik görevinden azledilerek hapsedilmiş, sonra da serbest bırakılmıştır. Bu esnada İbnü'l-Hâcib ile birlikte gittiği Kerek'de[1374] ikâmet etmesi teklifini "Burası benim ilmime dardır." ifadesiyle reddederek takriben h. 639 yılında Mısır'a giden İzzüddîn b. Abdisselâm, Kahire'de sultan el-Melikü's-Sâlih Necmüddîn Eyyûb tarafından büyük bir ikrama nâil olmuştur. Önce Sâlihiyye Medresesi'nde müderrislik, daha sonraları Amr b. el-Âs Camii'nde hatiplik ve Saîd bölgesinde kadılık görevi gibi ilmî ve siyâsî birçok kademede görevlendirilmiştir. [1375] Mısır'a gelişiyle Şâfiî fıkhının otorite kişisi haline gelmiş, Mısır müftüsü Hâfız el-Münzirî, onun gelişinden sonra saygı göstergesi olarak fetvâ vermeyi terketmiştir.[1376]

Yaşadığı zaman dilimi itibariyle hem Eyyûbî hem de Memlûklü dönemi fakihi olarak değerlendirilebilecek İbn Abdisselâm, hem Dımaşk'ta yaşadığı süre içinde hem de Mısır'da kaldığı yirmi yıllık süre zarfında toplumda uygulanan bid'atlerin ilgâsının yanı sıra, sultanlara karşı açık sözlülüğü ve muhâlefetiyle de tanınmıştır. Bu doğrultuda Regâib ve Beraat gecelerinde sünnet telakkisiyle kılınan namazlar gibi bazı yaygın uygulamalara şiddetle karşı çıkmış, ayrıca bir bayram gününde herkesin huzurunda olduğu bir yerde sultana; "Ey Eyyûb, siz Mısır memleketinin nimetlerinden yararlanıyorsunuz ve şu dükkânlarda içkilerin satılmasını yasaklamıyorsunuz. Bunun için Allah'a nasıl cevap vereceksiniz?" diye seslenince, bundan haberi olmadığını söyleyen sultan bu dükkânları kapattırmıştır.[1377] Ayrıca el-Melikü's-Sâlih Necmeddin Eyyûb'un (ö. 648/1249) veziri Mûînüddîn b. Şeyhi'ş-Şüyûh'un bir caminin üstüne eğlence yeri inşâ

[1374] Osmanlı Devleti'nin son dönemine kadar Suriye'ye bağlı iken, günümüzde Ürdün'ün bir muhafazasının merkezidir. (Mustafa L. Bilge, "Kerek", *DİA*, XXV, 279; D. Sourdel, "al-Karak", *El²* (İng.), E. J. Brill, Leiden, 1997, IV, 609)

[1375] İbn 'Imâd, *a.g.e.*, VII , 523-524; İsnevî, *a.g.e.*, II, 84-85; İbn Kâdi Şühbe, *a.g.e.*, II, 138-139; Yâfiî, *a.g.e.*, IV, 118-119

[1376] Sübkî, *a.g.e.*, VIII, 211; Süyûtî, *Hüsnü'l-muhâdara*, I, 315

[1377] Sübkî, *a.g.e.*, VIII, 211-212

ettirdiğini (h. 640) duyunca, buna şiddetle karşı çıkmış ve bir rivâyete göre gidip inşâatı yıkmış, ayrıca vezirin adalet sıfatının kalktığını ilan ederek kadılık görevinden de istifa etmiştir. İbn Abdüsselam'ın daha önce Dımaşk'ta İmâdüddîn İsmâîl'e karşı tavrını göz önüne alan Necmeddin Eyyûb, bu hâdiseden sonra iktidarını sarsacak hutbeler îrâd etmesinden korktuğu için onu hatiplikten de azletmiştir. Bundan sonraki aşamada İbn Abdisselâm, vefâtına kadar Mısır'da sadece Sâlihiyyye Medresesi'ndeki Şâfiî mezhebi fıkıh kürsüsü müderrisliği ile evinde sürdürdüğü te'lif, öğretim ve fetvâ faaliyetlerine devam etmiştir.[1378] Sultanlara yaptığı rehberlik yönüyle de tanınan İbn Abdüsselâm, Moğol saldırısına karşı kendisiyle yapılan istişârede sultanı ve Mısır halkını cesaretlendirerek savaşın kazanılmasına vesile olmuştur.[1379]

Muhtelif ülkelerden fıkıh tahsili ve fetvâ sormak amacıyla gelen kişilerin ilgisine mazhar olan İbn Abdisselâm, ilmî olgunluk döneminden sonraki hayatını öğrenci yetiştirmeye ve fıkhî te'liflere tahsis etmiştir. Kaynaklarda zikredilen talebeleri arasında oğlu Şerefeddin Muhammed Abdüllatîf, İbn Dakîkul'îd, Alâeddin Ali b. Muhammed el-Bâcî, Abdülmün'im b. Halef ed-Dimyâtî, Hibetullah b. Abdillâh el-Kıftî, Şihâbüddîn el-Karâfî gibi Mısırlı fukahâ yer almaktadır.[1380]

660/1262 yılında Kahire'de vefât ederek Karâfe Mezarlığı'na defnedilen[1381] İbn Abdüsselâm'ın fıkıh ilmine dâir *el-Kavâidü'l-kübrâ, el-Kavâidü's-suğrâ, el-İmâm fî edilleti'l-ahkâm, Fetâva'l-Mevsıliyye, el-Gâye fi'h-tisâri'n-Nihâye, el-Cem' beyne'l-Hâvî ve'n-Nihâye, el-Fetâvâ'l-Mısriyye* gibi eserleri mevcuttur. [1382]

Yukarıda zikredilenlerin yanı sıra kaynaklarda temas edilen dönemin diğer Şâfiî fukahâsı ise şunlardır: İbn Zeyn et-Tüccâr (ö. 591/1195),[1383] el-Irâkî (ö.

[1378] Yâfiî, *a.g.e.,* IV, 119; İbn 'Imâd, *a.g.e*., VII , 524; Zuhaylî, *a.g.e*., s. 183; Süyûtî, *Hüsnü'l-muhâdara,* II, 162-163

[1379] Sübkî, *a.g.e.,* VIII, 215

[1380] Sübkî, *a.g.e.,* VIII, 209-210; Yâfiî, *a.g.e.,* IV, 117; İsnevî, *a.g.e*., II, 85; Süyûtî, *Hüsnü'l-muhâdara,* I, 316

[1381] İbn 'Imâd, *a.g.e*., VII , 524; İbn Kâdi Şühbe, *a.g.e*., II, 140; Ebû Şâme, *Zeyl ala'r-Ravzateyn,* s. 216

[1382] Yâfiî, *a.g.e*., IV, 119; Süyûtî, *Hüsnü'l-muhâdara,* I, 315; Vehbe ez-Zuhaylî (ö. 1436/2015), *el-İzz b. Abdisselâm: Sultânu'l-ulemâ ve bâi'u'l-mülûki'd-dâiye*, Dâru'l-kalem, Dımaşk, 1412/1992, ss. 141-146

[1383] Asıl adı Ebü'l- Abbâs Ahmed b. el-Muzaffer b. el-Huseyn ed-Dımeşkî'dir. Yaşadığı dönemde Şâfiî fukahânın önde gelen isimlerinden biri olan İbn Zeyn et-Tüccâr, Nâsıriyyetü'l-ûlâ Medresesi'nde

596/1200),[1384] Sadrüddîn b. Dırbâs (ö. 605/1209),[1385] el-Mukterah (ö. 612/1216),[1386] İbnü'l-Câmûs (ö. 615/1218),[1387] İbnü'l-Verrâk (ö. 616/1219),[1388] İbnü'l-Harrâd (ö. 619/1223),[1389] Ebû Amr Osmân el-Kürdî (ö. 620/1223),[1390] Muzaffer b. Muhammed et-Tebrîzî (ö. 621/1225),[1391] Ziyâüddîn b. Dırbâs (ö. 622/1225),[1392] Yûsûf b. Abdillâh

---

fıkıh dersleri vemiş, tedrîs faaliyetinin uzun sürmesi sebebiyle medrese kendi ismiyle anılmaya başlanmıştır. 591/1195 yılında vefât etmiştir. (Süyûtî, *Hüsnü'l-muhâdara*, I, 407)

[1384] Asıl adı Ebû İshak İbrâhîm b. Mansûr b. el-Müslim el-Mısrî'dir. Mısırlı Şâfiî fakihlerinden olan el-Irâkî, Mısır'daki ilmî tedrîsatının ardından Bağdat'ta da bir süre ikâmet etmiş, ardından Mısır'a dönederek Amr b. el-Âs Camii'nde hatiplik görevinin yanı sıra Ebû İshak eş-Şîrâzî'nin *el-Mühezzeb*'ini şerh etmiştir. 596/1200 yılında vefât eden el-Irâkî Karâfe Mezarlığı'na defnedilmiştir. (Süyûtî, *Hüsnü'l-muhâdara*, I, 407)

[1385] Asıl adı Sadruddîn Ebü'l-Kâsım Abdülmelik b. Îsâ b. Fîr b. Cehm b. Abdûs Dırbâs el-Mârânî'dir. Aslen Musul'lu olan ve fıkhî tedrîsatını Halep'te Ebi'l-Hasen el-Mûrâdî'nin elinde gerçekleştiren Sadrüddîn b. Dırbâs, Selâhaddîn Eyyûbî tarafından h. 565'te Mısır'a getirtilerek Mısır kâdılkudâtlığına atanmıştır. 605/1209 yılında vefât etmiş ve Karâfe Mezarlığı'na defnedilmiştir. (Makrîzî, *Sülûk*, s. 287; Zehebî, *Siyerü a'lâmi'n-nübelâ,* XXI, 474-475; Münzirî, *a.g.e.,* II, 157; Süyûtî, *Hüsnü'l-muhâdara*, I, 408)

[1386] Asıl adı Takıyyüddîn Ebü'l-İz Muzaffer b. Abdillâh b. Ali b. Huseyn el-Mısrî'dir. Fıkhın muâmelat, usûl ve hilaf kısımlarına vâkıf olan ve bunlara ilişkin eserleri bulunan Mukterah ilk önce İskenderiye'deki Silefîyye Medresesi'nde müderrisliğe başlamış, edâ ettiği hac görevi akabinde ise Fahruddîn b. Sa'leb Medresesi'nde müderrislik yapmıştır. (Münzirî, *a.g.e*., II, 343; Süyûtî, *Hüsnü'l-muhâdara*, I, 409)

[1387] Tam adı Şihâbüddîn Muhammed b. İbrâhîm el-Hamevî'dir. Hama'da fıkhî tedrîsatını gerçekleştirdikten sonra Mısır'a gelen İbnü'l-Câmûs, Câmiu'l-atîk'te hatipliğe başlamasının yanı sıra Meşhedü'l-Huseynî Medresesi'nde fıkıh dersleri vermiştir. (Süyûtî, *Hüsnü'l-muhâdara*, I, 410)

[1388] Tam adı Abdurrahmân b. Muhammed b. İsmâîl el-Kureşî'dir. Şihab et-Tûsî'nin elinde fıkhî liyâkatini tamamladıktan sonra öncelikle Menâzilü'l-İz Medresesi'nde muidliğe başlamış, sonra da Nâsıriyye Medresesi'nde müderrisliğe başlamıştır. (Münzirî, *a.g.e*., II, 467-468)

[1389] Tam adı Abdüsselâm b. Ebi'l-Hasen Ali b. Mansûr ed-Dimyâtî'dir. Dimyat'ta doğan İbnü'l-Harrâd, fıkıh eğitimini Bağdat'ta gerçekleştirmiştir. Özellikle fıkıh ve hilâf alanında uzmanlaştıktan sonra Mısır'a dönerek vefâtına kadar kadılık görevini üstlenmesinin yanı sıra fıkıh dersleri vermiştir. (Süyûtî, *Hüsnü'l-muhâdara*, I, 410)

[1390]Tam adı Ebû Amr Osmân b. Muhammed b. Ebî Ali el-Humeydî olup Imâdüddîn Ebû Amr Osmân el-Kürdî olarak meşhûr olmuştur. Fıkıh tedrîsatına Musul'da başlamış, ardından Bağdat'ta İbn Fazlan'dan fıkıh dersleri almıştır. Mısır'a gelerek öncelikle Dimyat'ta, ardından Abdülmelik b. Îsâ el-Mârânî'ye vekaleten Kahire'de kadılığını üstlenmiş, Akmer Camii'nde fıkıh dersleri vermiştir. (Süyûtî, *Hüsnü'l-muhâdara*, I, 410-411)

[1391] Tam adı Emînüddîn Muzaffer b. Muhammed b. İsmâîl et-Tebrîzî'dir. Bağdat'ta İbn Fazlan'ın elinde fıkıh eğitimini tamamlamış, Mısır'a gelerek Şerîfiyye Medresesi'nde muidlik yapmıştır. *Vecîz* ile Âmidî'nin *Mahsûl*'ünü ihtisar etmiştir. *Simâtu Semti'l-fevâ'id* isimli üç ciltlik fıkıh eseri vardır. H. 621'de Şîrâz'da vefât etmiştir. (Süyûtî, *Hüsnü'l-muhâdara*, I, 410)

[1392] Asıl adı Ebû Amr Osmân b. Îsâ b. Dırbâs b. Fîr b. Cehm b. Abdûs el-Hezebânî el-Mârânî'dir. İrbil'de Ebü'l-Abbâs Hudar b. Ukayl'den, ardından Dımaşk'ta İbn Ebî Asrun'dan fıkıh tahsilinde bulunarak Şâfiî fıkhında liyâkât sahibi olmuştur. Ağabeyi Sadrüddîn b. Dırbâs'a kadılık makamında vekillik yapmış, ağabeyinin vefâtından kısa bir süre önce askeriyeden Cemalüddîn Hoşterîn tarafından Kahire'de inşâ ettirilen Hekkâriyye Medresesi'nin müderrisliğine atanmış, vefâtına kadar buradaki görevine devam etmiştir. Ebû İshak eş-Şirâzî'nin *el-Mühezzeb* kitabı üzerine yirmi ciltlik *el-İstiksâ li-mezahibi'l-fukahâ* adlı bir şerh yazmaya başlamışsa da tamamlayamamıştır. Yine aynı müellifin usûl-i fıkha dâir *el-Lüm'a fî usûli'l-fikh* isimli eserini şerhetmiştir. 622/1225 yılında Kahire'de vefât eden Ziyaüddin b. Dırbâs, Karâfe Mezarlığı'na defnedilmiştir. (İbn Hallikân, *a.g.e*., III, 242; Süyûtî, *Hüsnü'l-muhâdara*, I, 408)

ed-Dımeşkî (ö. 622/1225),[1393] Yûnus b. Bedrân (ö. 623/1226),[1394] İbnü's-Sükkerî (ö. 624/1227),[1395] Sâlih b. Bedr ez-Ziftâvî (ö. 630/1232),[1396] Halef b. Ebi'l-Mecd el-Ensârî (ö. 630/1232),[1397] Hümmâmüddîn b. Râcîllâh es-Saîdî (ö. 630/1232),[1398] Osmân b. Saîd es-Sunhâcî (ö. 639/1241),[1399] İbn Aynü'devle (ö. 639/1242),[1400] İbnü't-Tilimsânî (ö. 644/1246),[1401] İbnü'l-Cümeyyizî (ö. 649/1251),[1402] Şemsüddîn el-Ermevî (ö. 650/1253).[1403]

[1393] Tam adı Zeynüddîn Ebü'l-HasenAli b. Ebi'l-Mehâsin Yûsûf b. Abdillâh b. Bedrân ed-Dımeşkî'dir. Fıkıh eğitimini Bağdat'ta tamamladıktan sonra Mısır'da kadılık görevini üstlenmiştir. (Süyûtî, *Hüsnü'l-muhâdara*, I, 411)

[1394] Tam adı el-Cemâlüddîn Yûnus b. Bedrân Feyrûz'dur. İmâm Şâfiî'nin *Ümm* isimli eserini ihtisâr etmiş, ferâiz üzerine te'lifte bulunmuştur. Dımaşk'a giderek fıkhî redrisat faaliyetlerine devam etmiş ve kadılık yapmıştır. (Süyûtî, *Hüsnü'l-muhâdara*, I, 411)

[1395] Tam adı İmâdüddîn Abdürrahmân b. Abdilali'dir. Mısır'da doğan İbnü's-Sükkerî, Şihâb et-Tûsî'nin elinde fıkhî liyâkatini tamamlamıştır. *Vasît* üzerine hâşiyeleri mevcuttur. Mısır'da bir süre kadılık görevinii üstlenmiştir. (Süyûtî, *Hüsnü'l-muhâdara*, I, 411)

[1396] Tam adı Takıyyüddîn Sâlih b. Bedr b. Abdillâh ez-Ziftâvî'dir. Sem'ânî'nin ifadesine göre Mısır'da pek çok müntesibinin bulunduğu Ziftî kabilesine (Sem'ânî, *a.g.e.*, VI, 290) mensup olan Sâlih b. Bedr, Şihâb et-Tûsî ile fıkıh eğitimini tamamlamış, Mısır'da bir dönem kadılık görevine tayin edilmiştir. (Süyûtî, *Hüsnü'l-muhâdara*, I, 411)

[1397] Şâfiî fıkhında liyâkat sahini olduktan sonra Akmer Câmii'nde ders vermiştir. (Münzirî, *a.g.e.*, III, 390)

[1398] Tam adı Celâlüddîn Ebü'l-Ganâim Hümmâmüddîn b. Râcillâh b. Serâyâ es-Sâîdî'dir. Sâid bölgesinde doğan Hümmâmüddîn b. Râcillâh, Kahire'ye gelerek Arap diline vâkıf olduktan sonra Bağdat'a giderek İbn Fazlan ve el-Mecîr el-Bağdâdî'nin elinde fıkhî tedrîsatını tamamlamıştır. Sonrasında Mısır'a dönerek hatiplik görevinin yanı sıra fıkıh dersleri vermiş ve fetvâ işleriyle meşgul olmuştur. Fıkhın usûl muâmelat ve hilâf kısımlarına ilişkin bazı te'lifleri bulunmaktadır. (Süyûtî, *Hüsnü'l-muhâdara*, I, 412;)

[1399] Tam adı Şemsüddîn Osmân b. Saîd b. Kesîr es-Sunhâcî'dir. Humeyr'de yer alan aslen Berberî Sunhâcî kabilesine mensup olmakla birlikte çocukken Mısır'a gelerek yerleşmiş, Şihâb et-Tûsî'den fıkıh dersleri almıştır. Şâfiî fıkhında uzmanlaştıktan sonra Akmer Camii'nde fıkıh dersleri vermiş ve Kûsiyye bölgesinin kadılığını üstlenmiştir H. 639'da Kahire'de vefât etmiştir. (Süyûtî, *Hüsnü'l-muhâdara*, I, 412)

[1400] Tam adı Şerefüddîn Ebü'l-Mekârim Muhammed b. Abdillâh b. el-Hasen el-İskenderî'dir. Şer'î hükümlerin derinliğine vâkıf olduğu zikredilen Muhammed b. Abdillâh, fıkıh tahsili için gittiği Bağdat'tan döndükten sonra Mısır'da bir süre kadılık görevini üstlenmiştir. (Süyûtî, *Hüsnü'l-muhâdara*, I, 412)

[1401] Tam adı Şerefüddîn Abdullâh b. Muhammed b. Ali el-Fihrî olup İbnü't-Tilimsânî olarak meşhûr olmuştur. Fıkıh ve fıkıh usûlünde liyâkat sahibi olarak bu alanlarda te'lif çalışmalarında bulunmuştur. *El-Muğnî* isimli eseriyle yarım da olsa Şîrâzî'nin *Tenbîh*'ini, Fahreddîn Râzî'nin usûl-i fıkha dâir *el-Meâlim*'ini ve İmâmu'l-Harameyn Cüveynî'nin *Lem'u'l-edille*'sini şerhetmiş, fıkha dâir *Mecmû'* isimli bir eser kaleme almıştır. Ayrıca Kahire'de kadı nâibliği yapmış h. 664 yılında vefât etmiştir. (Süyûtî, *Hüsnü'l-muhâdara*, I, 413; İbn Kâdî Şühbe, *a.g.e.*, II, 134-135)

[1402] Tam adı Bahâüddîn Ebü'l-Hasen Ali b. Hibetullâh b. Selâme el-Luhamî'dir. Mısır'da doğan İbnü'l-Cümeyyizî, Mısır'da Şihâb et-Tûsî'nin yanı sıra Dımaşk'ta İbn Ebî Asrûn'dan ve Bağdat'taki fukahâdan fıkıh dersleri almıştır. Yaşadığı dönemde Şâfiî fıkhının riyâsetini taşıması sebebiyle pek çok ilim talebesi fıkıh tahsili için kendisine gelmiştir. 649/1251 yılında Mısır'da vefât etmiştir. (Sübkî, *a.g.e.*, VIII, 301-302; Süyûtî, *Hüsnü'l-muhâdara*, I, 413)

[1403] Asıl adı Muhammed b. el-Huseyn b. Muhammed el-Hüseynî el-Ermevî'dir. Kâdilaskerlik göreviyle meşhûr olan Şemsüddîn el-Ermevî, fıkhın usûl kısmında özellikle öne çıkmıştır.

B. Mısır'da Eyyûbîler Dönemi Mâlikî Fukahâsı

1. İbnü'l-Enceb (ö. 611/1215)

Asıl adı Ebü'l-Hasen Ali b. el-Enceb Ebi'l-Mekârim el-Mufazzal b. Ebi'l-Hasen Ali b. Ebi'l-Gays Müferrec b. Hâtim b. el-Hasen b. Cafer b. İbrahim b. el-Hasen el-Makdisî'dir.[1404] İskenderiye'de doğan İbnü'l-Enceb; İskenderiye'deki İbn bint Muâfî, İbn Avf, Abdüsselâm b. Atîh es-Sefâgisî gibi Mâlikî fukahânın elinde fıkıh tahsili görmüş, hafız es-Silefî'den hadis dinlemiştir. H. 574'te Kahire'ye giderek, buradaki Ali b. Hibetullah el-Kâmîlî, Abdullah b. Berrî, İbn Tuveyr gibi Mâlikî fukahânın önde gelenlerinden de dersler almış, kadı Abdülmelik b. Îsâ el-Mârânî'ye şâhitlik görevi yapmıştır. Hac maksadıyla Hicaz'da ikâmet ettiği süre içerisinde oradaki fukahâ vesilesiyle fıkhî liyâkatini zenginleştirmesinin ardından İskenderiye'ye dönerek, ilk önce kendi ismiyle anılan İbnü'l-Enceb Medresesi'nde fıkıh dersleri vermiş, ardından vefâtına kadar (611/1215) Kahire'deki Sâhibiyye Medresesi'nde müderrisliğe devam etmiştir.[1405]

2. İbn Şâs (ö. 616/1219)

Asıl adı Ebû Muhammed Celâlüddîn Abdullâh b. Necm b. Şâs b. Nizâr b. Aşâir b. Abdillâh b. Muhammed el-Cüzâmî es-Sa'dî'dir. Ebû Yûsuf Ya'kûb b. Yûsuf el-Mâlikî'den fıkıh tahsilinde bulunmuştUr.[1406] Kâdılkudât Ebü'l-Kâsım Sadreddin Abdülmelik b. Îsâ el-Mârânî ile halefi Şerefeddin b. Muînüddevle'nin yanında şâhitlik görevinde bulunan İbn Şâs,[1407] Amr b. el-Âs Camii civarındaki Mâlikî medresesinde fıkıh dersleri vermiştir.

Tertip bakımından Gazzali'nin *el-Veciz*'ini örnek alarak kaleme aldığı *el-Cevâhirü's-semîne fi mezhebi 'âlimi'l-Medine*[1408] adındaki eseri, Mâlikîler arasında

---

Nâsıriyyetü'l-ûlâ (Şerîfiyye) Medresesi'nde fıkıh dersleri vermiş, *Mahsûl* ile *Vasît* isimli kitabın bir kısmını şerhetmiştir. (Süyûtî, *Hüsnü'l-muhâdara*, I, 413-414)

[1404] İbn Hallikân, *a.g.e.*, III, 290; Münzirî, *a.g.e.*, II, 306

[1405] Münzirî, *a.g.e.*, II, 306-307; İbn Hallikân, *a.g.e.*, III, 292

[1406] Münzirî, *a.g.e.*, II, 468-469; İbn Hallikân, *a.g.e.*, III, 61

[1407] Münzirî, *a.g.e.*, II, 469

[1408] Zehebî bu eserin adını *el-Cevâhirü's-semîne fi fıkhi ehli'l-Medine* olarak zikretmektedir. Bkz. Zehebî, *Siyerü a'lâmi'n-nübelâ*, XXII, 9

büyük bir rağbet görmüş ve Mâlikî muhitinde fıkıh tedrîsatında kullanılmak üzere bir hayli yaygınlık kazanmıştır.[1409]

Hac dönüşü sonrasında vefâtına kadar fetvâdan kaçınan[1410] İbn Şâs, Dimyat şehrine saldıran haçlılara karşı şehrin savunulmasına iştirak ederek savaş meydanında şehit olmuştur. [1411]

3. İbnü'l-Hâcib (ö. 646/1249)

Asıl adı Ebû Amr Cemâlüddîn Osmân b. Ömer b. Ebî Bekr b. Yûnus'dur.[1412] Mısır'ın Yukarı Saîd bölgesinde Kûs'a bağlı İsnâ kasabasında doğan[1413] İbnü'l-Hâcib hakkında, kaynakların çoğunda babası İzzüddîn Mûsek es-Sallâhî'nin, Selâhaddîn Eyyûbbî'nin koruması (hâcib) olduğu ve bu görevinden dolayı oğlunun İbnü'l-Hâcib lakabıyla anıldığı zikredilmekle birlikte;[1414] İdfüvî, İbnü'l-Hâcib'in babasının koruma olmadığını, ancak emîrler ve devlet erkânı ile arasının iyi olduğunu, küçük yaşta yetim kaldığında, bakımını hâciblerden biri üstlendiği için onun İbnü'l-Hâcib lakabıyla anıldığına yönelik bir rivâyete de yer vermekte, ancak kaynakların çoğunda birinci rivâyetin daha meşhûr olduğunu da belirtmektedir.[1415] İbnü'l-Hacib, Mısır'daki ilk ilmî tedrîsatına küçük yaşta Kur'ân eğitimiyle başlamış, ardından Malikî mezhebine yönelik fıkhî tedrîsata devam etmiştir. Ebi'l-Mansûr el-Ebyârî'den fıkıh tahsilinde bulunmanın yanı sıra Arapça ve kıraat alanlarında da eğitim görmüş, Şâm'a giderek Emeviyye Camii'nde Mâlikî mezhebine tahsis edilen zâviyede ders vermiştir.[1416]

İzzüddîn b. Abdisselâm'a derin bir muhabbet besleyen İbnü'l-Hâcib'in, bu muhabbetin tesiri olarak İbn Abdisselâm'a olan desteğine kaynaklarda sıkça temas edilmektedir. Şöyle ki; Eyyûbîler Devleti'nin Ba'lebek emîri İmâdüddîn İsmâîl ile Mısır kolu emîrlerinden yeğeni Necmeddin Eyyûb arasında bir iktidar çekişmesi

---

[1409] Münzirî, *a.g.e*., II, 469; İbn Hallikân, *a.g.e*., III, 61; Yâfiî, *a.g.e*., IV, 28; Derdûr, *a.g.e*., I, 797
[1410] Münzirî, *a.g.e*., II, 469; Yâfiî, *a.g.e*., IV, 28; İbn 'Imâd, *a.g.e*., VII, 123
[1411] Yâfiî, *a.g.e*., IV, 28 Zehebî, *Siyerü a'lâmi'n-nübelâ*, XXII, 99; İbn Hallikân, *a.g.e*., III, 61
[1412] İbn Hallikân, *a.g.e*., III, 248
[1413] İbn Hallikân, *a.g.e*., III, 250; İbn 'Imâd, *a.g.e*., VII, 405
[1414] Yâfiî, *a.g.e*., IV, 89; İbn 'Imâd, *a.g.e*., VII, 405; İbn Hallikân, *a.g.e*., III, 248; İbn Ferhûn, *a.g.e*., II, 86
[1415] İdfüvî, *a.g.e*., s. 356
[1416] İbn Hallikân, *a.g.e*., III, 248; Zehebî, *Siyerü a'lâmi'n-nübelâ*, XXIII, 265

başlamış, İsmâil, kendisini korumak ve askeri mühimmat yardımında bulunmak şartıyla Safed şehrini ve Şekif Kalesi'ni haçlılara vererek onlarla anlaşmıştır. Bunun üzerine; o sırada Dımaşk'taki Emeviyye Camii hatibi olan İzzeddin b. Abdüsselam, İsmâîl'in adını hutbeden çıkararak ona dua etmeyi bırakmıştır. Buna kızan İsmâîl, İbn Abdisselâm'ı hapse attırmış, İbnü'l-Hacib de İbn Abdisselam'ı bu olayda destekleyerek onunla beraber hapse girmiştir.[1417] Emîr, bir süre sonra halktan gelen baskılar sebebiyle İbn Abdisselam ile İbnü'l-Hacib'i serbest bırakmıştır. Bu iki fakih 639/1241[1418] yılında Kahire'ye gitmek üzere Dımaşk'tan ayrılmış, İbnü'l-Hacib, talebesi ve Kerek emîri el-Melikü'n-Nâsır Dâvûd b. İsa'nın yanında bir süre kaldıktan sonra Kahire'ye gitmiştir.[1419]

Kaynaklarda, Mâlikî fıkhındaki derin bilgisine ve özellikle fıkıh usûlündeki liyâkatine değinilen İbnü'l-Hâcib'in, dönemin Mâlikî fukahâsının en önde gelen kişisi olduğu zikredilmektedir. Ayrıca Arap diline vûkufiyeti, azim ve tevâzu sahibi oluşuna, münâzara ilmindeki üstünlüğüne ve fesâhatine de işaret edilmektedir.[1420] Mâlikî fıkhıyla ilgili olarak *Câmi'u'l-Ummehât* ve fıkıh usûlüne dâir *el-Müntehe's-sûl ve'l-emel fî 'ilmeyi'l-usûl ve'l-cedel* isimli eserlerini te'lif etmiştir.[1421] İbn Ferhûn, İbnü'l-Hâcib'in sonradan *Muhtasar* ismiyle ihtisar ettiği bu kitabın doğuda ve batıda herkesin elinde olduğunu zikretmektedir.[1422] İbn Haldun ise; İbnü'l-Hâcib'in fıkıh ilmindeki değerini anlatırken; onun Mâlikî mezhebinin Mısır ve Mağrib kollarını birleştirdiğini, bu iki kolun memzüc metodu olarak Mısır'da fıkıh dersleri verdiğini ve bu doğrultuda te'lif ettiği *Muhtasar* isimli eserine Mağrib'deki çok sayıda kişinin Mâlikî fıkhı tedrîsatında rağbet ettiğini ifade etmiştir.[1423] Dönemin Şâfiî fukahâsının önde gelenlerinden İbnü'z-Zemelkânî de, bu dönemde Mâlikîlerin

[1417] İbn 'Imâd, *a.g.e*., VII, 405; Yâfiî, *a.g.e*., IV, 90
[1418] Ebû Şâme h. 628 yılında Mısır'a gittiklerini zikretmekle birlikte (Ebû Şâme, *Zeyl ala'r-Ravzateyn*, s. 182) el-Melikü's-Salih İsmâîl'in Dımaşk emirliği h. 635-644 yıllarını ihtivâ ettiği göz önünde bulundurulduğunda bu tarih doğru gözükmemektedir.
[1419] Hulûsi Kılıç, "İbnü'l-Hâcib, *DİA*, XXI, 56
[1420] Ebû Şâme, *Zeyl ala'r-Ravzateyn*, s. 182; Zehebî, *Siyerü a'lâmi'n-nübelâ*, XXIII, 266; İbn Ferhûn, *a.g.e*., I, 86
[1421] İbn Hallikân, *a.g.e*., III, 249; İbn Ferhûn, *a.g.e*., 87-88
[1422] İbn Ferhûn, *a.g.e*., I, 88
[1423] İbn Haldûn, *Mukaddime*, III, 53-54

elindeki *Muhtasar* tarzında bir kitabın Şâfiî mezhebinde henüz mevcut olmadığını ifade etmektedir.[1424]

Ömrünün sonlarına doğru İskenderiye'ye yerleşen İbnü'l-Hâcib, çok geçmeden 646/1249 tarihinde İskenderiye' de vefât etmiştir.[1425] Mezarı, günümüzde Ebü'l-Abbâs el-Mürsi Mescidi'nin alt katında bulunmaktadır.[1426]

Yukarıda zikredilen isimlerin yanı sıra kaynaklarda adı geçen Eyyûbîler dönemi Mâlikî fukahâsı arasında Ebû Mansûr el-Ezdî (ö. 597/1201),[1427] Ebû Kâsım el-Belevî (ö. 603/1206),[1428] Ebü'l-Hasen el-İskenderânî (ö. 611/1214),[1429] Abdissettâr b. İsmâîl el-Makdisî (ö. 611/1214),[1430] Ebû Muhammed el-İskenderânî (ö. 612/1216),[1431] Ali b. Mansûr el-Ezdî (ö. 613/1216),[1432] Ebü'l-Hasen el-Ebyârî (ö. 616/1220),[1433] el-Kuzâî (ö. 620/1224),[1434] Muhammed b. Ebi'l-Hayr b. Selâme (ö.

[1424] İbn Ferhûn, *a.g.e.*, I, 88

[1425] Ebû Şâme, *Zeyl ala'r-Ravzateyn*, s. 182; İbn Hallikân, *a.g.e.*, s. 250; Zehebî, *Siyerü a'lâmi'n-nübelâ,* XXIII, 266

[1426] Abdullah Mustafa el-Merâğî, *el-Fethü'l-mübîn fî tabakâti'l-usûliyyîn*, Matbaatu ensâri's-sünneti'l-Muhammediyye, yy., ts., s. 66

[1427] Tam adı Ebû Mansûr Zâfir b. el-Huseyn el-Ezdî'dir. Eyyûbîler döneminde fetvâ yönlendirilen kişilerden idi. (Süyûtî, *Hüsnü'l-muhâdara*, I, 454)

[1428] Tam adı Ebü'l-Kâsım Abdurrahmân b. Yûsuf b. Ali b. Abdiddâim el-Belevî el-İskenderî'dir. Kuzââ kabilesinin Belî kolundan olan el-Belevî, İskenderiye'de doğmuş ve İbn bint Muâfî'nin elinde fıkhî tedrîsatını tamamlamıştır. Bir dönem İskenderiye'de kadılık ve Kahire'deki Fâzıliyye Medresesi'nde müderrislik görevlerini üstlenmiştir. (Sem'ânî, *a.g.e.*, II, 300; Münzirî, *a.g.e.*, II, 98; Zehebî, *'İber*, III, 155)

[1429] Tam adı Ebü'l-Hasen Ali b. Ebi'l-Hasen el-İskenderânî'dir. İskenderiye'de doğmuş ve İbn Avf el-Mâlikî, İbn bint Muâfî, İbn Atîk es-Seffâgısî gibi İskenderiye'nin Mâlikî fukahâsının önde gelenlerinden fıkhî tedrîsatta bulunmuştur. Kahire'ye giderek vefâtına kadar Sâhibiyye Medresesi'nde müderrislik yapmış ve te'liflerde bulunmuştur. (Münzirî, *a.g.e.*, II, 306-307)

[1430] Tam adı Ebü'l-Fezâil b. Abdissâtir b. İsmâîl el-Makdîsî'dir. Kahire'de fıkhî tedrîsatını tamamlayan Abdissâtir b. İsmâîl, Minye şehrinde yer alan Minye b. Hasîb Medresesi'nde önce muidlik, sonra müderrislik yapmıştır. (Münzirî, *a.g.e.*, II, 321)

[1431] Tam adı Ebû Muhammed Abdülkerîm b. Atâullâh el-İskenderânî'dir. Fıkhî tahsilini Ebü'l-Hasen el-Ebyârî'nin elinde tamamlayan Ebû Muhammed İbnü'l-Hâcib'in de arkadaşı idi. *Şerhu't-Tehzîb*, *Muhtasaru't-Tehzîb, Muhtasaru'l-Mufassal* gibi eserleri mevcuttur. (Süyûtî, *Hüsnü'l-muhâdara*, I, 456)

[1432] Cemâlüddîn Ebü'l-Hasen Ali b. Ebî Mansûr Zâfir b. el-Huseyn el-Ezdî'dir. Fıkıh ilmini babası Ebû Mansûr Zâfir b. el-Huseyn'den tahsil etmiş ve babasının ardından Kamhiyye Medresesi'nde müderrislik yapmıştır. (Münzirî, *a.g.e.*, II, 376)

[1433] Tam adı Şemsüddîn Ebü'l-Hasen Ali b. İsmâîl b. Ali Huseyn b. Atıyye el-Ebyârî'dir. Mısır'ın bugünkü Garbiyye şehrinin Ebyâr köyünde doğmuştur. Kelam ve fıkıh alanlarında mütehassıs olan el-Ebyârî, fıkhî tedrîsatını İbn Avf'ın elinde yapmış ve İskenderiye'de ders vermiştir. İbn Ukayl, İbnü'l-Hâcib'e de fıkıh dersi veren Ebyârî'yi, fıkıh usûlünde Fahreddin Râzî'den daha tercihe şayan bulduğunu ifade etmiştir. (İbn Ferhûn, *a.g.e.*, II, 121-123) 618/1222 yılında vefat etmiştir. (Süyûtî, *Hüsnü'l-muhâdara*, I, 455)

[1434] Asıl adı Ebü'l-Berekât Muhammed b. Muhammed b. Selâme b. Yûsuf b. Ali b. Abdiddâim el-Kuzâî el-İskenderânî'dir. İlk fıkhî tedrîsatına İskenderiye'de başta amcası Ebü'l-Kâsım Abdurrahman

620/1223),[1435] İbn Atîk er-Rebeî‘ (ö. 632/1234),[1436] İbnü’s-Safrâvî (ö. 636/1238),[1437] Ebü’l-Meâlî (ö. 637/1239)[1438] ve Şerefeddîn es-Sübkî (ö. 669/1271)[1439] yer almaktadır.

C. Mısır’da Eyyûbîler Dönemi Hanefî Fukahâsı

Mısırlıların ictihada fazla meyilli olmamaları sebebiyle Eyyûbîler döneminde de Hanefî mezhebine fazla rağbet söz konusu olmamış, bu dönemde Mısır’daki Hanefî fukahânın çoğunluğu fıkhî faaliyetlerde bulunmak veya kazâ işleriyle meşgul olmak amacıyla; Suriye, Irak gibi bilâdü’ş-şark ülkelerinden Mısır’a gelmişlerdir.[1440] Eyyûbîler döneminde Hanefî fukahâ içerisinde öne çıkan en önemli fakih şüphesiz ez-Zâhir en-Nu‘mânî’dir.

1. ez-Zâhir en-Nu‘mânî (ö. 598/1202)

Asıl adı Ebû Alî el-Hasen b. el-Hatîr en-Nu‘mânî el-Fârısî’dir. Gerek dedesi Nu‘mân b. Münzir’e ve gerekse Bağdat ile Vâsit şehirleri arasında bulunan doğduğu

---

b. Selame olmak üzere, Abdülmün’im b. Yahyâ b. Halûf (Mahlûf) gibi fukahâ ile başlamıştır. Kahire’ye gelerek kâdılkudât Abdülmelik b. Îsâ el-Mârânî ve halaflerine şâhitlik yapmanın yanı sıra, vefâtına dek (620/1224) Kahire’deki Fâzıliyye Medresesi’nde müderrislik yapmıştır. Karafe Mezarlığı’na defnedilmiştir. (Münzirî, *a.g.e*., III, 106)

[1435] Tam adı Ebü’l-Berekât Muhammed b. Ebi’l-Hayr Selâme b. Yûsuf b. Ali b. Abdiddâim el-Kuzâî el-Belevî’dir. Fıkhî tedrîsatını amcası Abdurrahman b. Selâme ile İbn Mahlûf’un elinde tamamlamış, vefâtına kadar Fâzıliyye Medresesi’nde müderrislik yapmıştır. (Münzirî, *a.g.e*., II, 106)

[1436] Tam adı Cemâlüddîn Ebû Ali b. Ebi’l-fezâil el-Huseyn b. Atîk b. el-Huseyn b. Raşîk b. Abdillâh er-Rebeî’dir. H. 549 yılında doğmuş ve babası ile Ebû Tâhir b. Avf’tan fıkhî tedrîsatta bulunmuştur. Eyyûbîler döneminde Mâlikîlerin ileri gelenlerinden olup fetvâ mercii idi. Ayrıca te’lif ve tedrîs faaliyetleriyle de iştigâl etmiş, h. 632 yılında vefât etmiştir. (İbnü’s-Sâbûnî, Ebû Hâmid Cemâlüddîn Muhammed b. Ali b. Mahmûd el-Mahmûdî (ö. 680/1282), *Tekmile İkmâlü’l-ikmâl fi’l-ensâb ve’l-esmâ’ ve ve’l-elkâb*, el-Mecma‘u’l-ilmî el-Irâkî, yy., 1377/1957, s. 160; İbn Ferhûn, a.g.e., I, 333-334; Süyûtî, *Hüsnü’l-muhâdara*, I, 455)

[1437] Tam adı Cemâlüddîn Ebü’l-Kâsım Abdurrahmân b. Abdilmecîd b. İsmâîl el-İskenderânî’dir. Ebû Tâlib Sâlih b. bint Maâfî’nin elinde fıkhî tahsilini yapmıştuır. Yaşadığı dönemde kıraat ve fetvâ alanlarında otorite bir isimdi. (Süyûtî, *Hüsnü’l-muhâdara*, I, 456)

[1438]Tam adı Ebü’l-Meâlî Muhammed b. Yûsuf b. Abdilmu‘tî b. Mansûr b. Necâ b. Mansûr b. Necâ el-İskenderânî’dir. Fıkhî tedrîsatını Ebü’l-Hasen Ali b. Mufazzal el-Makdisî’nin elinde tamamladıktan sonra uzun seneler İskenderiye’ye yaşamış, Hanefî mezhebine yönelik dersler ve fetvâ vermiştir. (Münzirî, *a.g.e.*, III, 529)

[1439] Tam adı Şerefüddîn Ebû Hafs Ömer b. Abdillâh b. Sâlih es-Sübkî’dir. H 585 yılında doğmuş ve fıkhî tahsilini tamamladıktan sonra fetvâ işleriyle meşgul olmanın yanı sıra, Sâlihiyye Medrsesi’nde müderrislik yapmıştır. Bir süre hisbe görevini üstlenmiş ve Memlûkler dönemindeki taaddudu kudât uygulamasından sonra Mâlikî kadılığı yapmıştır. H. 669 yılında vefât etmiştir. (Süyûtî, *Hüsnü’l-muhâdara*, I, 457-458)

[1440] Etrûşî, *a.g.e.*, ss. 177-178

köy Nu‘mâniyye’ye[1441] nispetle Nu‘mânî,[1442] fıkhî tedrîsat amacıyla gittiği Şîrâz’a müteallik el-Fârisî nispeleriyle anılmıştır.[1443] Yaşadığı devirde Mısır’da Hanefî mezhebinin önde gelen fakihi olan ez-Zâhir, kaynaklarda fıkıh ilminin yanı sıra kıraat, tefsir hilâf, kelâm, mantık, matematik, tıb, lüğat, nahiv ve şiîr alanlarına da vâkıf olarak çok yönlü bir âlim portresiyle tavsif edilmektedir. [1444] Liyâkât sahibi olduğu bu ilimlerin her birine dâir meşhûr bir eseri ezberlemiş olan Hasen b. Hatîr, fıkıh ilminde Gazzâlî’nin *Kitâbü’l-Vecîz*’i ile Muhammed b. Hasan eş-Şeybânî’nin *el-Câmi‘u’s-Sağîr*’ini[1445] tercih etmiştir. [1446]

ez-Zahîr, Kudüs’teki bir süreliğine ikâmeti sırasında Eyyûbî sultanı Melikü’l Azîz Osman b. Selâhaddîn Yûsuf ile karşılaşmış, melik, ilimdeki seviyesini görünce ona ikramda bulunmuş ve Tûsî ile münâzarada bulunması için onu beraberinde Mısır’a getirmiştir. Münâzarada her ne kadar Tûsî’ye galebe çalmış olsa da, daha sonra yapılan başka bir münâzarada Tûsî öne çıkınca, melikin nezdindeki itibarını kaybetmiştir. Bundan sonraki süreçte Emîr Terkûn el-Esedî’nin inşâ ettiği medresede vefâtına kadar Hanefî fıkhına yönelik fıkıh dersleri vermiş ve fıkha dâir *Fî’h-tilâfî’s-sahâbe ve’t-tâbi‘în ve fukahâ’i’l-emsâr* isimli bir kitap kaleme almıştır.[1447] 598/1202’de Kahire’de vefât etmiştir.[1448]

Eyyûbî dönemi Mısır’ına dâir en meşhûr ve öne çıkan fakih olarak zikredilen ez-Zâhir en-Nu‘mânî hâricinde dönemin diğer bazı isimleri şunlardır: İbn Şâir (ö.

[1441] Yâkût el-Hamevî, *Mu‘cemü’l-büldân*, V, 294; İbn Kutluboğa, Ebü’l-Adl Zeynüddîn (Şerefüddîn) Kâsım b. Kutluboğa b. Abdillâh es-Sûdûnî el-Cemâlî el-Mısrî (ö. 879/1474), *Tâcü’t-terâcim*, thk. Muhammed Hayr Ramazan Yûsuf, Dâru’l-kalem, Dımaşk, 1413/1992, s. 152; Sem‘ânî, *a.g.e.*, XIV, 114; Kureşî, *a.g.e.*, II, 52, dp. 1. *Mu‘cemü’l-büldân*’da Nu‘mâniyye’nin Kahire’de yer alan bir köy olduğu da zikredilmekle birlikte diğer kaynakların hiçbirinde buna temas edilmemiştir.

[1442] Yâkût el-Hamevî, *Mu‘cemü’l-büldân*, V, 294; İbn Kutluboğa, *Tâcü’t-terâcim*, s. 152; Yâkût el-Hamevî, *Mu‘cemü’l-üdebâ’*, s. 857. Ramazan Şeşen, en-Nu‘mânî’nin Nu‘mânî nisbesini Hanefî mezhebine müntesip olması hasebiyle aldığını belirtse de (Şeşen, *a.g.e.*, s. 286) zikredilen kaynaklarda bu doğrultuda bir bilgi mevcut değildir.

[1443] Yâkût el-Hamevî, *Mu‘cemü’l-üdebâ’*, s. 100

[1444] Kureşî, *a.g.e.*, II, 53

[1445] İbn Kutluboğa, *a.g.e.*, s. 152

[1446] Yâkût el-Hamevî, *Mu‘cemü’l-üdebâ’*, s. 101

[1447] Yâkût el-Hamevî, *Mu‘cemü’l-üdebâ’*, s. 105-108; Süyûtî, *Hüsnü’l-muhâdara*, I, 314

[1448] Yâkût el-Hamevî, *Mu‘cemü’l-üdebâ’*, s. 100; İbn Kutluboğa, *a.g.e.*, s. 152

584/1189),[1449] Ebü'l-Fazl el-Gaznevî (ö. 522/1128),[1450] Abdullah b. Muhammed el-Becellî (ö. 584/1188),[1451] Bedr b. Mecin (ö. 599/1203),[1452] Nedâ b. Abdülganî el-Ensarî (ö. 604/1207),[1453] Ebü'l-Fazl ed-Demîrî (ö. 623/1226),[1454] Ebü'l-Hasen el-Gaznevî (ö. 633/1236),[1455] İbn Fülûs (ö. 637/1240),[1456] Ebü'r-Rebî' en-Nîsâbûrî (ö. 638/1240),[1457] İbn Hammûd, (ö. 642/1244),[1458] Abdurrahmân b. Muhammed el-Luhamî (ö. 643/1246)[1459] ve Muhammed b. Abbâd el-Hılâtî (ö. 652/1254).[1460].

D. Mısır'da Eyyûbîler Dönemi Hanbelî Fukahâsı

Daha önceki dönemlerde Mısır'da Hanbelî mezhebinin mevcudiyetine dâir bir iz yok iken, ilk kez Eyyûbîler dönemiyle birlikte ülkede Hanbelî fukahânın varlığı

[1449] Tam adı Abdullâh b. Muhammed b. Sadillâh el-Cerîrî'dir. Selâhaddîn Eyyûbî ile birlikte Mısır'a gelerek ülkeye yerleşmiş, fetvâ vermiş ve vefât edinceye kadar Süyûfiyye Medresesi'nde fıkıh dersi vermiştir. ((Süyûtî, *Hüsnü'l-muhâdara*, I, 464)

[1450] Tam adı Ebü'l-Fazl Muhammed b. Yûsuf b. Ali b. Muhammed el-Gaznevî'dir. Abdülgafûr b. Lokmân el-Kürdî'nin elinde fıkhî tahsilini yapmış dönemin Hanefî fukahâsındandır. (Süyûtî, *Hüsnü'l-muhâdara*, I, 464)

[1451] Kureşî, *a.g.e*., II, 334, 394; Süyûtî, *Hüsnü'l-muhâdara*, I, 466

[1452] Tam adı Ebû Muhammed Abdülvehhâb b. en-Nühhâs'tır. Hanefî mezhebine vâkıf bir fakih olarak Horasan'da fetvâ işleri ve münâzara ile meşgul oluyordu. Kahirê'ye gelince Süyûfiyye Medresesi'nde fıkıh dersleri vermiştir. (Süyûtî, *Hüsnü'l-muhâdara*, I, 464)

[1453] Tam adı Ebü'l-Cûd Nedâ b. Abilgânî b. Ali b. Abdilvehhâb el-Ensârî'dir. Fıkhî liyâkatini İskenderiye'deki Hanefî fukahânın elinde tamamlamış ve Süyûfiyye Medresesi'nde fıkıh dersleri vermiştir. (Münzirî, *a.g.e.*, II, 138-139)

[1454] Tam adı Ebü'l-Fazl Ca'fer b. Ebî Ali el-Hasen b. İbrâhîm ed-Demîrî'dir. Gerek Mısırlı ve gerekse Mısır'a dışarıdan gelen pek çok fukahâdan fıkhî tedrîsatta bulunan Ebü'l-Fazl ed-Demîrî, Şâfiî kâdılkudât Ebü'l-Kâsım Abdurrahmân b. Abdilali ile ondan sonraki kâdılkudâtlara şahitlik görevinde bulunmuştur. Vefât edinceye kadar Süyûfiyye Medresesi'nde müderrislik yapmıştır. (Münzirî, *a.g.e*, III, 190)

[1455] Tam adı Ebü'l-Hasen Ali b. Ahmed b. Mahmûd el-Imâd el-Gaznevî'dir. Hanefî fıkhında liyâkat sahibi bir kişi olarak Seyfiyye Medresesi'nde fıkıh dersleri vermiştir. (Süyûtî, *Hüsnü'l-muhâdara*, I, 465; Münzirî, *a.g.e*, III, 415)

[1456] Tam adı Ebû Ahmed İsmâîl b. İbrâhîm b. Gâzî b. Ali b. Ali Muhammed el-Hanefî'dir. Hanefî mezhebinde liyâkat sahibi olduktan sonra Hanefî medreselerinde bir süre müderrislik yapmış, daha sonra Dımaşk'a yerleşmiştir. (Münzirî, *a.g.e*, III, 525)

[1457] Tam adı Ebü'r-Rabî' Süleymân b. Ebî Bekr en-Nîsâbûrî'dir. Aslen Nişaburlu olmakla birlikte Hama'da doğmuş ve Mısır'da yaşamıştır. Ezkeşiyye Medresesi'nde fıkıh dersleri vermiştir. (Münzirî, *a.g.e*, III, 566)

[1458] Tam adı Ebû İshak İbrâhim b. Ebî Muhammed b. Ebi'l-Fütûh b. Ali b. Abdilvehhab el-Ensârî'dir. Nidâ b. Abdilgânî'den fıkıh dersleri almış, Süyûfiyye Medresesi'nde muidlik görevinde bulunmuştur. (Münzirî, *a.g.e*, III, 637)

[1459] Tam adı Ebü'l-Kâsım Abdurrahmân b. Muhammed b. Abdilazîz el-Luhamî'dir. Kûs'ta doğan Abdurrahmân el-Luhamî Abdullah b. Muhammed el-Becellî'nin elinde fıkhî tedrîsatını tamamlamıştır. Fıkıh dersleri vermiş ve münâzaralarda bulunmuştur. (Kureşî, *a.g.e*., 394-395; Süyûtî, *Hüsnü'l-muhâdara*, I, 465-466)

[1460] Ebû Abdullâh Muhammed b. Abbâd b. Melik Dâd b. Hasen b. Dâvûd el-Hılâtî'dir. Süyûfiyye Medresesi'nde ders vermiş, *Telhîsü Câmi'i'l-kebîr* isimli bir kitap te'lif etmiştir. (Kureşî, *a.g.e*., III, 180)

ve Hanbelî fıkhının tedrîsatına dâir rivâyetler ortaya çıkmaktadır. Her ne kadar bu dönemde bizzat Mısır'da yetişmiş Hanbelî fukahânın mevcudiyetinden söz edilemese de, muhtelif sebeplerle özellikle Dımaşk'taki Hanbelî fukahânın Mısır'a geldiği görülmektedir. Bu doğrultuda bu döneme ilişkin olarak Mısır'da Hanbelîliğin ilk gelişmesi, İbnü'l-Hanbelî olarak meşhûr olan İzzeddîn Abdülhâdî b. Abdülvehhâb'ın Mısır'ın fethi sırasında Eyyûbî ordusu komutanı Esedüddîn Şirkûh ile birlikte Dımaşk'tan Mısır'a gelerek burada bir Hanbelî medresesi inşâ etmesiyle başlatılabilir.[1461] Bu medrese İbnü'l-Hanbelî'nin vefâtından sonra tamamlanmışsa da,[1462] tespit edebildiğimiz kadarıyla Mısır'daki ilk Hanbelî fıkıh medresesi olması yönüyle, mezhebin ülkede tanınmasında büyük bir rol oynamış olması kuvvetle muhtemeldir. Süyûtî[1463] ve ondan iktibasla çağdaş bazı fıkıh tarihi müellifleri,[1464] Hanbelîliğin Mısır'daki ilk önderinin (imâm) Abdülganî Makdisî (ö. 600/1204) olduğunu zikretse de, Abdülganî Makdisî; Süyûtî'nini ifade ettiği üzere, fakih olmaktan ziyâde hadis ehlinden olması yönüyle meşhûr olmuştur. Kaldı ki; Süyûtî'nin ömrünün son zamanında Mısır'a gelerek yerleştiğini ifade etmesinden[1465] yola çıkarak, Abdülganî Makdisî'nin İbnü'l-Hanbelî'nin Mısır'a geliş tarihinden (567/1171) sonra Mısır'a yerleştiği rahatlıkla söylenebilir. Diğer bazı çağdaş eserlerde de, Hanbelîliğin Mısır'da ilk İbn Teymiyye el-Harrânî[1466] eliyle tanınmaya başladığı ifade edilmiş olsa da, İbn Teymiyye'nin Mısır'da bulunduğu h. 705-712 yıllarının[1467] Memlûkler dönemine tekâbül etmesi sebebiyle bu görüş oldukça isabetsiz bir yorum olarak gözükmektedir.

Hanbelî mezhebinin Mısır'a, ilk kimin vesilesiyle geldiği bir yana bırakılacak olursa, Eyyûbîler döneminde Hanbelîliğin tanınmasına en önemli katkıyı sağlayan iki fakihten söz edilebilir. Zeynüddîn b. Nüceyye ile Şemsüddîn b. el-'Imâd el-Makdisî,

---

[1461] Velîd Abdurrahmân el-Ahres, *el-Medârisü'l-Eyyûbîyye fî medînetey Haleb ve'l-Kâhira*, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Câmiatü Aynü'ş-Şems, Külliyyetü âdâb, Kahire, 1430/2009, s. 91
[1462] İbn Receb, *a.g.e.*, II, 377-378; Burhâneddîn İbn Müflih, *a.g.e.*, III, 55; Ebü'l-Yümn el-Uleymî, *a.g.e.*, III, 305
[1463] Süyûtî, *Hüsnü'l-muhâdara*, I, 480
[1464] Ahmed Teymur Paşa, *a.g.e.*, s. 82; Yüsrâ el-Arabî, *a.g.e.*, s. 51
[1465] Süyûtî, *Hüsnü'l-muhâdara*, I, 354, 480
[1466] Fuâd Seyyid, *Târîhu Mısri'l-İslâmiyye zemene Selâtîn Eyyûb*, s. 162
[1467] İbn Teymiyye el-Harrânî'nin Mısır'da ikâmetiyle ilgili ayrıntılı bilgi için bkz. İbn Receb, *a.g.e.*, IV, 491-519

her ne kadar halk iltifat göstermese de, siyâsî otorite tarafından itibar gösterilen bu dönemin öne çıkan en önemli iki Hanbelî fakihi olarak karşımıza çıkmaktadır.

1. Zeynüddîn b. Nüceyye (ö. 599/1203)

Asıl adı Ebü'l-Hasen Ali b. İbrâhîm b. Necâ el-Ganâim el-Ensârî ed-Dımeşkî olmakla birlikte, İbn Nüceyye olarak Eyyûbî döneminin Mısır'daki en meşhûr Hanbelî fakihi olarak bilinmektedir. Dımaşk'ta doğmuş ve yetişmiş İbn Nüceyye, ilk fıkhî tahsiline Dımaşk'ta, dayısı Abdülvehhâb b. Abdilvâhid eş-Şîrâzî'nin (ö. 536/1141) yanında başlamış, h. 564 yılında Nureddin Zengî tarafından Bağdat'a elçi olarak gönderilmiştir. Özellikle, hadis tahammülü ve vaaz işlerişle meşgul olduğu Bağdat'tan Dımaşk'a geri dönmüşse de buradan çok geçmeden Mısır'a geçmiştir. [1468]

Eyyûbî Devleti'nde saygı gösterilen ve meşhûr bir kişi olan Zeynüddin b. Nüceyye'nin uzun süre devam ettiği Karâfe Camii'ndeki vaaz meclislerine, Selâhaddîn Eyyûbî oğullarıyla birlikte iştirak etmiş, devlet erkânı İbn Nüceyye'nin görüşlerine itimat etmiştir.[1469] Eyyûbî ailesinin Zeynüddin b. Nüceyye'ye karşı bu desteği ise; daha ziyâde onun siyâsî duruşundan kaynaklanmıştır. Zira İbn Nüceyye, haçlılar ve Şam'daki Haşşâşî İsmâilîler ile birlikte işbirliği yapmak suretiyle Selahaddîn Eyyûbî'nin katli ile birlikte Eyyûbî Devletî'nin yok edilerek Fâtımî Devleti'nin yeniden kurulmasına yönelik Ammâra el-Yemenî (ö. 569/1174) ile yandaşlarının planlarını ortaya çıkararak devleti bu komplodan haberdar eden kişi olmuş[1470] ve bu tavrına karşılık Eyyûbî ailesinin tam desteğine nâil olmuştur.

Kaynaklarda, Zeynüddîn b. Nüceyye ile mutaassıp Eş'arî fakih eş-Şihâb et-Tûsî arasında, vaazları sırasında zaman zaman meydana gelen laf atışmalarına yer verilmektedir. Söz gelimi; bir gün İbn Nüceyye, Karâfe Câmii'nde vaaz verirken, câminin tavanı üzerlerine çökmüş, bunun üzerine Şihâb et-Tûsî "*Üstlerindeki tavan üzerlerine çöktü*"[1471] âyetini okumuştur. Yine başka bir gün, İbn Nüceyye'nin

[1468] İbn Receb, *a.g.e*., II, 528-531
[1469] İbn Receb, *a.g.e*., II, 531-532; Ebû Şâme, *Zeyl ala'r-Ravzateyn*, s. 35
[1470] Konuyla ilgili ayrıntılı bilgi için bkz. İbn Receb, *a.g.e*., II, 532-534; İbn Vâsıl, *a.g.e*.; I, 243-244; Muhammed er-Rahîl Guraybe, "Cühûdu Selâhuddîn el-Eyyûbî fî ihyâi'l-mezhebi's-sünnî fî Mısr ve'ş-Şâm", *Mecelletü Mu'te li'l-bühûs ve'd-dirâsât*, c. 10, sy. 3, 1995, s. 21
[1471] Nahl, 16/26

meclisine bir köpeğin girmesi üzerine, Tûsî'nin bulunduğu yeri işâret ederek "*Bu köpek oradan geliyor*" ifadesiyle tahrikte bulunmuştur.[1472] Muhtemelen, bu tartışmaların toplumda ortaya çıkardığı olumsuzluklar sebebiyle, 595/1199 yılında Eyyûbî emîri el-Melikü'l-Azîz, Hanbelîleri Mısır'da çıkarma kararı aldıysa da, kısa bir süre sonra vefât etmesi sebebiyle bu ihraç gerçekleşmemiştir.[1473] Kaynaklarda çok zengin olduğu ve sultânlara yaraşır bir hayat yaşadığı; fakat cömertliğinden dolayı vefât ettiği zaman kefeninin arkadaşları tarafından tedârik edildiği de zikredilen Zeynüddîn b. Nüceyye, 599/1203 tarihinde vefât ederek Kahire'deki Karâfe Mezarlığı'na defnedilmiştir.[1474]

2. Şemsüddîn b. el-'Imâd el-Makdisî (ö. 676/1277)

Asıl adı Şemsüddîn Ebûbekr Muhammed b. İbrâhîm b. Abdilvâhid b. Ali b. Sürûr el-Makdisî olmakla birlikte, Şemsüddîn b. el- 'Imâd adıyla meşhûr olmuştur. Dımaşk'ta doğmuş ve Muvaffakuddîn İbn Kudâme'nin elinde fıkhî tedrîsatını yapmıştır. Bir süre Bağdat'ta ikâmet ettikten sonra Mısır'a gelmiş ve ülkeye yerleşmesiyle birlikte Hanbelî mezhebinin riyâsetini üstlenmiştir. Sâlihiyye Medresesi'nde Hanbelî mezhebi bölümünde müderrisliğe başlamasının yanı sıra kâdılkudâtlık görevini üstlenmiş, ancak bir süre sonra azledilerek iki yıl boyunca hapsedilmiş, sonra da serbest bırakılarak vefâtına kadar evinde fıkhî faaliyetlere devam etmiştir. Mısır'da, Sâlihiyye Medresesi'nde Hanbelî fıkhına yönelik ilk ders veren ve ülkenin ilk Hanbelî kadısı olan Şemsüddîn b. el-'Imâd, zühd ve takva yönüyle de meşhûr olmuş, bundan dolayıdır ki fıkhî kişiliğinin yanı sıra Saîdü's-süedâ Tekkesi'nde şeylik makamını da üstlenmiştir. Şemsüddîn b. el-'Imâd'ın söz konusu mevkîlere getirilmesi, kanaatimizce Eyyûbîler döneminde Hanbelîliğin Mısır'da elde ettiği gelişmeyi açıkça göstermektedir. 676/1277 yılında Kahire'de vefât eden Şemsüddîn b. el-'Imâd, Karâfe Mezarlığı'na defnedilmiştir. [1475]

[1472] İbn Receb, *a.g.e.*, II, 535; Ebû Şâme, *Zeyl ala'r-Ravzateyn*, s. 35
[1473] İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye,* XIII, 18
[1474] İbn Receb, *a.g.e.*, II, 536-538
[1475] İbn Receb, *a.g.e.*, IV,142-148

VI. Eyyûbîler Döneminde Fukahâya Verilen Önem ve Fukahânın Siyâsî ve İctimâî Hayattaki Rolü

Mısır'da sünnî İslâm düşüncesi ve kültürünün yeniden ihyâsının gerçekleştiği Eyyûbî Devleti'nin gerek kuruluş ve gerekse sonraki aşamalarında, devletin siyâsî noktadaki başarısının altında yatan belki de en önemli etmen; siyâsî, askerî, idârî, dinî ve kazâî alanlardaki işleri kolaylaştırma hususunda devletin güven duyduğu kimseleri vazifelendirilmesidir. Bu kişilerden olan dönemin fukahâsı da, toplumun seçkin sınıfı olarak fikir önderleri kabul edilmiş ve devlet ricâli nezdinde daima özel bir öneme sahip olmuştur. Otorite ile ulemâ arasındaki sıkı bağ, içteki ve dıştaki tehlikeler ve krizlerle başa çıkmada devletin kuvvet kaynağı olmuştur.

Sahip oldukları geniş misyon sebebiyle Eyyûbîler dönemi fukahâsı, ilmî kişiliklerinin yanı sıra ülkede pek çok vazife yüklenmişler, bu bağlamda; başta müderrislik olmak üzere kadılık, dîvan kâtipliği, muhtesip, hatîblik, savaş meydanlarına iştirak etme ve elçilik gibi ilmî ve siyâsî pek çok görev üstlenmişlerdir. Dönemin emîrleri ve devlet yöneticilerinin meşveret yaptığı kişiler olarak görüşleri ve ilmî faaliyetleri ile siyâsî ve ictimâî istikrarı sağlamada müessir bir mevkîde bulunmuşlardır.

Selâhaddîn Eyyûbî içte ve dışta bizzat harbederek düşmanlarıyla mücâdelede bulunurken; dönemin fukahâsı da kazâ meclislerinde, medreselerde, camii ile tekkelerde, kalemleriyle ve konuşmalarıyla devlete destek olmuşlar; Fâtımî devletinin ülkede tohumunu saçtığı Şiî düşünceye dâir ne varsa kökünün kazılmasında ve cihad asrı olarak kabul edilen bu dönemde halkın vicdanındaki cihad ruhunun yüceltilerek dıştaki en büyük tehlike olan haçlılara karşı birlik olunması suretiyle devlet safında güçlü bir askerî ve toplumsal birlik oluşturulması ve arzu edilen mücedelenin kazanılmasında büyük bir rol icrâ etmişlerdir.[1476]

Daha Eyyûbîler Devleti Mısır'da resmî bağlamda teşekkül etmeden önce, Esedüddîn Şirkûh, haçlılara destek sağlamak amacıyla Mısır'a geldiği sırada Şâfiî

[1476] Guraybe, *a.g.m.*, ss. 21-22

fakih Îsâ el-Hekkârî'yi (ö. 585/1189) beraberinde getirmiş,[1477] ulemâ ve mutasavvıflara karşı muhabbetiyle tanınan Necmüddîn Eyyûb'a ise Mısır'a gelirken İbnü's-Sâbûnî eşlik etmiştir.[1478]

Babasının izinden giderek fukahâya büyük ehemmiyet veren Selâhaddîn Eyyûbî de, daha Fâtımî halîfesine bağlı vezir iken fukahâya büyük roller yüklemeye başlamış, bu doğrultuda vezir olur olmaz ilk işlerinden biri olarak ülkenin kazâî sisteminde değişiklik yaparak Şâfiî fakih İsâ el-Hekkârî'yi kadı tayin etmiştir. Selâhaddîn'e muhâlif devlet ricâlini itaat etmeleri noktasında iknâ etme vazifesini hakkıyla yerine getiren İsâ el-Hekkârî, Selâhaddîn'in vezir olmasında etkili olan en önemli isim olmuştur.[1479]

Zeynüddin b. Nüceyye de bu dönemde Selahaddîn Eyyûbî'nin gücünü destekleyen fukahâdan bir olarak karşımıza çıkmaktadır. İbn Nüceyye, Haçlılar ve Şam'daki Haşşâşî İsmâilîler ile işbirliği yaparak Eyyûbî Devletî'nin yok edilmesi ve Fâtımî Devleti'nin yeniden kurulmasına yönelik komplolar hazırlayan Ammâra el-Yemenî ile yandaşlarının planlarını ortaya çıkarak devleti bu komplodan haberdar eden kişi olarak Eyyûbîlerin iltifatını ve desteğini elde etmiştir.[1480]

Devlet işlerinde kolaylık sağlaması bir yana Selahaddîn Eyyûbî'nin fukahâya gösterdiği yakınlık ve ehemmiyet, onun mütedeyyin bir kişiliğe sahip oluşu ve özellikle Şâfiî fıkhına önem vermesinden kaynaklanmaktaydı. Ebû İshak eş-Şîrâzî'nin *et-Tenbîh*'ini ezberleyen Selâhaddîn, fukahâya hoşgörü ve cömertçe muâmelede bulunmuş, pek çok hediye ve hibelerin yanı sıra fukahâya tahsis ettiği iktâ'lar ve yüksek meblağlı maaşlarla onları taltif etmiştir.[1481] Özellikle kendisini destekleyen İsâ el-Hekkârî[1482] ile Zeynüddîn b. Nüceyye'ye[1483] yönelik bağışladığı iktâ'lar ve hediyeler, kaynaklarda sıkça zikredilenler arasındadır. Ayrıca, devlet

[1477] Sübkî, *a.g.e.*, VII, 255
[1478] Zehebî, *Siyerü a'lâmi'n-nübelâ*, XXI, 164
[1479] İbn Vâsıl *a.g.e.*, I, 169; Sübkî, *a.g.e.*, VII, 255
[1480] İbn Receb, *a.g.e.*, 532-534; İbn Vâsıl, *a.g.e.*, I, 243-244; Guraybe, *a.g.m.*, s. 21
[1481] Guraybe, *a.g.m.*, ss. 21-22
[1482] Makrizî, *Sülûk*, I, 209, Sübkî, *a.g.e.*, VII, 256, Ârif, *a.g.e.*, s. 72
[1483] İbn Vâsıl, *a.g.e.*, I, 245, Guraybe, *a.g.m.*, s. 22

erkânının ekonomik yardımları hibelerle sınırlı kalmamış; söz gelimi; Hanbelî fakih Zeynüddîn

-*098765wa. Nüceyye'nin borcundan dolayı zor günler geçirdiğini duyan sultan el-Aziz Osmân b. Selâhaddîn, ona dört bin dînardan fazla para yardımında bulunmuştur.[1484]

Fukahâya verdiği değerin bir tezahürü olarak, fukahâ ile daima samimi ilişki kuran Selâhaddîn, Şâfiî fıkhına olan vukûfiyetinin de etkisiyle fıkhî meseleleri münâkaşa etmek için fukahâyı meclisine davet etmiş,[1485] ve onların vaaz meclislerine de iştirak etmeye özellikle önem vermiştir. Oğullarıyla birlikte Zeynüddîn b. Nüceyye'nin vaazlarına[1486] ve Ebü'l-Feth Abdüsselâm b. Yûsuf et-Tenûhî'nin derslerine iştirak etmiş,[1487] ayrıca İskenderiye'de bulunduğu sırada fakih ve muhaddis Hâfız es-Silefî'nin hadis derslerine katılmıştır.[1488]

Eyyûbîlerin fukahâya duydukları güvenin neticesi olarak, bu dönemde fukahâ, Abbâsî halîfesi ve diğer ülkelerin sultanlarına elçi olarak gönderilmiştir. Kaynaklarda zikredilen, Sadruddîn el-Hamevî,[1489] İbn Abdüsselâm[1490] ve Yûnus b. Bedrân'ın[1491] Abbâsî halîfesine, İsâ el-Hekkârî'nin[1492] ise Nureddin Zengi'ye elçi olarak gönderildiğine dâir rivâyetler bunu desteklemektedir.

Eyyûbî sultanlarının meşverette bulunduğu bu dönemin fukahâsı pek çok mevzuda sultanlara rehberlik yapmışlardır. Bu kişilerin başında gelen isimlerden İsa el-Hekkârî, Selâhaddîn'e pek çok meselede görüş beyanında bulunmuş,[1493] ayrıca İbn Abdüsselâm, Moğol saldırısına karşı kendisiyle yapılan istişârede sultanı ve Mısır halkını cesaretlendirerek savaşın kazanılmasına vesile olmuştur.[1494] Eyyûbî dönemi fukahâsı içerisinde ilmî faaliyetlerinin yanı sıra dönemin savaşlarına da bizzat iştirak

[1484] İbn Receb, *a.g.e.*, II, 536
[1485] Guraybe, *a.g.m.*, s. 22
[1486] Ebû Şâme, *Zeyl ala'r-Ravzateyn,* s. 35
[1487] Guraybe, *a.g.m.*, s. 23
[1488] Zehebî, *Siyerü a'lâmi'n-nübelâ,* XXI, 17
[1489] İbn Vâsıl, *a.g.e.*, III, 257; Makrîzî, *Mukaffa'l-kebîr*, VI, 422; Sübkî, *a.g.e.,* VIII, 97
[1490] Sübkî, *a.g.e.,* VIII, 210-211
[1491] Ebû Şâme, *Zeyl ala'r-Ravzateyn,* s. 148
[1492] Guraybe, *a.g.m.*, s. 23
[1493] İbn Hallikân, *a.g.e.*, III, 497; Sübkî, *a.g.e.,* VII, 255-256
[1494] Sübkî, *a.g.e.,* VIII, 215

edenler olmuştur. Söz gelimi meşhûr Şâfiî fakih İbn Şâs, vazifeli olduğu medresenin müderrisliğinden cihat amaçlı ayrılarak, yapılan beşinci haçlı savaşında yer almak için Dimyat'a gitmiş ve orada şehit olmuştur.[1495]

Devlet ricâli üzerindeki büyük ehemmiyeti sebebiyledir ki, bu dönemin fukahâsının devlet ricâlinin onaylamadıkları tasarruflarına karşı açıkça ve hiçbir baskı altında kalmaksızın tepkilerini ortaya koyduklarını görmekteyiz. Meşhûr Şâfiî fakihi Hubûşânî ile ilgili rivâyet edilen şu hadise, fukahânın sultanlar üzerindeki tesirini ve gerektiğinde onlara korkusuzca nasıl muhâlefette bulunduklarını göstermektedir: Selâhaddin Eyyûbî, Fransızlarla yapılacak savaşa çıkacağı sırada, Hubûşânî kendisini uğurlamaya gelmiş ve bu esnada kendisinden, halktan alınan vergilerin indirilmesi için tâlimat vermesini istemiştir. Selâhaddin Eyyûbî dediğini yapmayınca Hubûşânî, "Allah yardımcın olmasın" şeklinde beddua etmiştir. Saygıdan bu duruma sessiz kalan Selahaddîn, savaşta başarısız olunca bunun sebebinin Hubûşânî'nin bedduası olduğuna inanmış ve döndüğünde Hubûşânî'den af dileyerek elini öpmüştür.[1496] Başka bir hâdisenin zikredildiği rivâyete göre ise; Selahaddîn Eyyûbî'in kardeşinin oğlu Takiyyüddîn Ömer'in birahanelerinin olduğunu öğrenen Hubûşânî, içinde Ömer'in birahanesinin olduğunu yazdığı bir kağıdı Selahaddîn Eyyûbî'ye göndermiştir. Selahaddîn de bu yazıyı Ömer'e göndererek Hubûşânî'ye gücünün yetmeyeceğini ve onun memnun edilmesi gerektiğini söylemiştir. Bunun üzerine Takiyyüddîn korumasıyla birlikte geldiği Hubûşânî'nin kapısında beklerken, koruması içeriye girerek Hubûşânî'ye; "*Takiyyüddîn sana selam söylüyor*." deyince Hubûşânî "*Takiyyüddîn değil, belki Şakiyyüddin'dir, Allah'ın selamı üzerine olmasın*." şeklinde cevap vermiştir. Koruma sözüne devam ederek "*Takiyyüddîn özür dileyerek içinde bira satılan yeri olmadığını söylemektedir*." demesi üzerine Hubûşânî bunun yalan olduğunu söyleyerek kendisini kovarcasına dışarı çıkartmıştır.[1497]

Sultanlara muhâlefetiyle tanınan İbn Abdüsselâm da, el-Melikü's-Sâlih Necmeddin Eyyûb'un veziri Mûînüddîn b. Şeyhi'ş-Şüyûh'un bir caminin üstüne

[1495] Yâfiî, *a.g.e*., IV, 28 Zehebî, *Siyerü a'lâmi'n-nübelâ*, XXII, 99; İbn Hallikân, *a.g.e*., III, 61
[1496] Sübkî, *a.g.e*., VII, 16
[1497] Sübkî, *a.g.e*., VII, 16-17

eğlence yeri inşâ ettirdiğini (h. 640) duyunca buna şiddetle karşı çıkmış ve bir rivâyete göre beraberindekilerle birlikte gidip inşâatı yıkmış, ayrıca vezirin adalet sıfatının kalktığını ilan ederek kadılık görevinden de istifa etmiştir. İbn Abdüsselâm, her ne kadar kadılıktan istifa etmiş olsa da, devlet otoritesinin güvenilir addettiği kişi olarak Necmeddin Eyyûb tarafından Bağdat'a halîfe Müsta'sım billâh'a elçi olarak gönderilmiştir. Ancak halîfe, İbn Abdüsselâm'ın bu mektubu adalet sıfatının düştüğüne hükmettiği vezirden işitmiş olması sebebiyle kabul etmeyerek, vezirin rivâyetini güvenilir bulmadığını ifade etmiştir. Mısır'a dönen İbn Abdüsselâm, mektubu bizzat Necmeddin Eyyûb'dan işitmiş ve tekrar halîfeye giderek mektubu teslim etmiştir.[1498] Bu rivâyet, İbn Abdüsselâm'ın ilmî kişiliğine duyulan güveni ve bu güvenin İbn Abdüsselâm'ın muhâlifleri üzerinde gerçekleştirdiği nüfûzu gayet güzel bir şekilde göstermektedir.

VII. Eyyûbîler Döneminde Mısır'a Yapılan Rıhlelerin Fıkıh İlmine Yansıması

Takrîben iki asır Şiî düşünce sisteminin nüfûzu altında kalan Mısır'a Eyyûbîler dönemiyle birlikte sünnî fıkıh sisteminin hâkim olmasıyla birlikte, Mısır ile diğer İslâmî ülkeler arasındaki ilmî hareketlilik artmıştır. Bu dönemde özellikle ülkede sünnî düşüncenin yeniden ihyâsı amacıyla tesis edilen medreselerde ihtiyaç duyulan fukahânın tedârik edilmesi, kazâî işleri yürütmesi ve hatiplik gibi faaliyetlerde bulunması amacıyla diğer ülkelerde yaşayan seçkin fukahânın devlet eliyle Mısır'a intikâlinin gerçekleştiği görülmektedir. Her ne kadar Hubûşânî gibi bazı seçkin fukahânın Fâtımîler döneminin sonlarında Mısır'a yerleştiği bilinmekteyse de, fıkıh ilmi açısından ülkenin genel ahvâli değerlendirildiğinde; Fâtımîler döneminde Mısır'a gelen fukahâ sayısının az olduğu rahatlıkla söylenebilir. Bununla birlikte; Eyyûbîlerin hâkimiyetiyle Mısır'ın tekrar Abbâsî hilâfetine tabî oluşu, devlet tarafından herhangi bir kısıtlama ve baskı olmaksızın dört sünnî mezhebe yönelik fıkhî tedrîsat ve te'lif faaliyetlerinde hareketliliğe yol açmış, bu da ülkeye gelen fukahâ sayısında önemli bir artışın yaşanmasını sağlamıştır.

[1498] Yâfiî, *a.g.e.*, IV, 119; İbn 'Imâd, *a.g.e.*, VII , 524; Zuhaylî, *a.g.e.*, s. 183; Sübkî, *a.g.e.*, VIII, 211

Diğer yandan Mısır'ın hac yolu üzerinde oluşu, Mağrib ve Avrupa'daki İslâm ülkeleriyle sıkı ticârî ilişkiler içinde olması, bu dönemde Mısır'ı câzib bir merkez haline dönüştürmüş; hac ve tahsil vesilesiyle ülkeye gelen Endülüslü, Kuzey Afrikalı pek çok fakih Mısır'a yerleşmişleridr.[1499]

Eyyûbîler döneminde Mısır'da fıkıh mezheplerinin öne çıkan fukahâsının hal tercemelerini inceldeğimizde, nerdeyse hepsinin muhtelif İslâm ülkelerinden geldikleri görülmektedir. Bu dönemde Mısır'a gelen fukahânın ülkeye gelme şekillerine bakıldığında ise; onları Mısır'a gelmeye cezbeden iki unsurdan bahsedilmesi mümkündür. Bir yandan, fukahânın dinî bir vecibe addederek Mısır'da yeniden sünnî mezheplerin yayılmasını katkı sağlamak amacıyla Mısır'â geldikleri görülürken; diğer yandan Eyyûbî sultan ve devlet ricâlinin fukahâya verdikleri ehemmiyet ve gösterdikleri güzel muâmele nedeniyle Mısır'ın fukahânın fıkhî faaliyetleri için uygun bir ortam teşkil ettiği söylenebilir.

Eyyûbîler döneminde muhtelif vesilelerle Mısır'a gelen isimlerden biri olan dönemin seçkin Şâfiî fakihi Şîhâb et-Tûsî, Bağdat'ta verdiği bir vaazında Şiîlerin hücumuna uğraması sebebiyle h. 579 tarihinde Bağdat'tan Mısır'a gelerek[1500] bir süre konakladığı Saîdü's-süedâ Tekke'sinde fukahâ kendisine büyük iltifat göstermiş, kısa bir süre sonra fıkhî tedrîsatta bulunması için yaptırılan bir medresede kendisine müderrislik tevdî edilmiş ve vefâtına kadar burada çok sayıda fukahâ yetiştirmiştir.[1501]

el-Melikü's-Sâlih İmâdüddîn İsmâil'in siyâsî bazı uygulamalarını eleştirerek kendisine hutbede dua etmemesi üzerine İmâdüddîn İsmâil tarafından hatiplik görevinden azledilerek hapsedilen ve sonra da serbest bırakılan İzzüddîn b. Abdisselâm, takriben h. 639 yılında Mısır'a gelerek Kahire'de sultan el-Melikü's-Sâlih Necmüddîn Eyyûb tarafından büyük bir ikrama nâil olmuş; müderrislik, hatiplik ve kadılık görevi gibi ilmî ve siyâsî birçok kademede görevlendirilmiştir.[1502]

[1499] Şeşen, *a.g.e.* s. 248
[1500] Yâfiî, *a.g.e.*, III, 294
[1501] Münzirî, *a.g.e.*, I, 365
[1502] İbn 'Imâd, *a.g.e.*, VII , 523-524; İsnevî, *a.g.e.*, II, 84-85

Mısır'da öne çıkan Şâfiî fukahâdan Sadruddîn el-Hamevî, bu dönemde Dımaşk'tan Kahire'ye gelerek ülkede müderrislik, tekkede şeyhlik makamı ve elçilik gibi ilmî ve siyâsî görevler üstlenmiştir.[1503]

Eyyûbîler döneminin Bağdatlı fukahâsından İbnü's-Sâbûnî (ö. 581/1185),[1504] Bağdat'tan Dımaşk'a geldiği sırada Nûreddîn Zengi'nin Dımaşk'ta ikâme etmesine yönelik isteğini İmâm Şafiî'nin türbesini ziyârete gitme arzusunda olduğu gerekçesiyle kabul etmemiş ve Necmeddîn Eyyûb eşliğinde Mısır'a gitmiştir. Selâhaddîn Eyyûbî, babasının çok sevdiği ve değer verdiği İbnü's-Sâbûnî'ye çok hürmet göstermiş,[1505] Eyyûbî Devleti'nin bizzat kurulmasından sonra Dımaşk'a geri dönmesine izin vermeyerek kendisine bir vakıf tahsisinde bulunmuştur. Şâfiî fakih Hubûşânî ile arasında husûmet boy gösterince Selâhaddîn, maslahat için vakıf üzerindeki tasarrufâtın İbnü's-Sâbûnî'de kalmasını sağlayarak kendisine olan desteğini sürdürmüştür. İbnü's-Sâbûnî, vefâtına kadar Kahire'de ikâme etmiş ve vefâtının ardıdan Karafe Mezarlığı'na defnedilmiştir.[1506]

Yine bu dönemde Sadrüddîn b. Dırbâs,[1507] Yûsûf b. Abdillâh ed-Dımeşkî,[1508] Ebû Amr Osmân el-Kürdî,[1509] İbnü'l-Câmûs[1510] gibi Şâfiî fukahâ fıkhî tedrîsat faaliyetleri ve kazâî görevler için Mısır'a gelen isimler arasındadır.

Eyyûbî Mısır'ında Şâfiî mezhebinde olduğu gibi Hanefî mezhebinin en meşhûr fakihinin de farklı bir ülkeden Mısır'a geldiği görülmektedir. Hasen ez-Zâhir, Kudüs'te ikâmet etmekte iken, orada Melikü'l-Azîz Osman b. Selâhaddîn Yûsuf ile karşılaşmış, melik ilimdeki seviyesini görünce ona ikramda bulunmuş ve Tûsî ile münâzarada bulunması için onu beraberinde Mısır'a getirmiştir. Vefâtına kadar

---

[1503] Münzirî, *a.g.e.*, III, 16
[1504] Tam adı Ebü'l-Feth Mahmûd b. Ahmed b. Ali el-Mahmûdî el-Ca'ferî'dir. Annesinin dedesine nispetle es-Sâbûnî, Bağdat'taki Ca'feriyye'de ikâmet ettiği için el-Ca'ferî nispetlerini almıştır. (Zehebî, *Siyerü a'lâmi'n-nübelâ*, XXI, 163)
[1505] Zehebî, *Siyerü a'lâmi'n-nübelâ*, XXI, 164; a.m.l.f., *Târîhu'l-İslâm*, XII, 742-743
[1506] Ebû Şâme, *Kitâbü'r-Ravzateyn*, III, 161-162
[1507] Makrîzî, *Sülûk*, s. 287; Münzirî, *a.g.e.*, II, 157
[1508] Süyûtî, *Hüsnü'l-muhâdara*, I, 411
[1509] Süyûtî, *Hüsnü'l-muhâdara*, I, 410-411
[1510] Süyûtî, *Hüsnü'l-muhâdara*, I, 410

Mısır'da Hanefî fıkhına yönelik fıkıh dersleri vermiş ve Kahire'de vefât etmiştir.[1511] Ayrıca İbn Şâir[1512] ve Bedr b. Mecin de[1513] bu dönemde fıkhî tedrîsat faaliyetleri amacıyla Mısır'a gelen Hanefî fukahâ arasındadır.

Eyyûbîler döneminde Mısır'da az sayıdaki Hanbelîlerin otortesi olan Zeynüddîn b. Nüceyye, bu dönemde Mısır'a gelerek Selâhaddîn Eyyûbî başta olmak üzere Eyyûbî ailesi tarafından büyük bir ikrama nâil olmuştur. [1514] Ayrıca bu dönemde Şemsüddîn b. el-'İmad el-Makdisî (ö. 676/1277) Sâlihiyye Medresesi'nin Hanbelî kısmında müderrislik yapmak için ülkeye gelen ilk kişi olurken,[1515] Dımaşklı Hanbelî fakih Abdülganî b. Abdilvâhid el-Makdisî (ö. 643/1245)[1516] de hadis tahammülü için Mısır'a gelmiştir.[1517] Yine Harranlı Hanbelî fakih Muhammed b. Abdilvehhâb el-Harrânî (ö. 671/1276),[1518] Mısır'a gelerek İbn Abdüsselâm'ın derslerine iştirâk ettikten bir süre sonra, kâdılkudât Tâcüddîn b. bint Eaz'a niyâbeten bazı yerlerin kadılığını üstlenmiş, Hanbelîlerden Şemsüddîn b. el-'Imâd kâdılkudâtlığa geldiğinde de bir süre ona vekillik yapmıştır. [1519]

Eyyûbîler döneminde Mısır'da bulunan bir başka meşhûr fakih de Seyfüddîn Âmidî' (ö. 631/1233)[1520]dir. Önceleri Hanbelî iken sonradan Şafiî mezhebine intikâl

---

[1511] Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemü'l-üdebâ'*, s. 105-108; Süyûtî, *Hüsnü'l-muhâdara*, I, 314; İbn Kutluboğa, *a.g.e.*, s. 152

[1512] Süyûtî, *Hüsnü'l-muhâdara*, I, 464

[1513] Süyûtî, *Hüsnü'l-muhâdara*, I, 464

[1514] İbn Receb, *a.g.e.*, II, 531

[1515] İbn Receb, *a.g.e.*, IV, 144; Makrîzî, *Hıtat*, II, 374.

[1516] Tam adı Abdurrahmân b. Abdilgânî b. Abdilvâhid b. Ali b. Sürûr el-Makdisî'dir. Fıkhî liyâkatini Muvaffakuddîn İbn Kudâme'nin elinde tamamlayarak mezhebin önde gelenlerinden olmuştur. Dımaşk'ta Hanbelî fıkhına yönelik dersler vermiş ve fetvâ işleriyle meşgul olmuştur. Çok sayıdaki eserleri arasında fıkha dâir *Ahkâmu'l-kübrâ, Ahkâmu's-suğrâ* isimli eserleri bulunmaktadır. (İbn Receb, *a.g.e.*, III, 503-504; İbn Receb, *a.g.e.*, III, 503-504)
Süyûtî, *Hüsnü'l-muhâdara*, I, 354; Zehebî, *Siyerü a'lâmi'n-nübelâ*, XXI, 448)

[1517] İbn Receb, *a.g.e.*, III, 504

[1518] Asıl adı Şemsüddîn Ebû Abdullâh Muhammed b. Abdilvehhâb b. Mansûr el-Harrânî'dir. Harrân'da doğmuş ve fıkhî liyâkatini Harrân'da Mecdüddîn İbn Teymiyye'nin elinde tamamlamış, fıkıh usulü ve hilaf alanında önceden Hanbelî olan Şâfiî fakih Necmüddîn el-Makdisî'den dersler almıştır. Muhammed b. Abdilvehhâb, Dımaşk'ta bir süre kaldıktan sonra Mısır'a gitmiş ve orada İbn Abdüsselâm'ın derslerine iştirak etmiştir. Bir süre sonra kâdılkudât Tâcüddîn bint Eaz'a niyâbeten bazı yerlerin kadılığını üstlenmiştir. Böylece Mısır'da kazâya ilişkin görev üstlenen ilk Hanbelî olmuştur. Hanbelîlerden Şemsüddîn b. el-'Imâd kâdılkudâtlığa geldiğinde de bir süre ona vekillik yapmıştır. Ardından Dımaşk'a dönmüş ve vefâtına kadar orada yaşamıştır. (İbn Receb, *a.g.e.*, IV, 126-128)

[1519] İbn Receb, *a.g.e.*, IV, 126-128

[1520]Tam adı Ebü'l-Hasen Ali b. Ebî Ali b. Muhammed b. Sâlim et-Tağlibî el-Âmidî'dir. Aslen Diyarbakırlı (Âmid) olan Seyfüddîn Amidî, ilk ilmî tedrîsatına Âmid'de başlamış, kıraat ve Hanbelî

ederek Şâfiî mezhebinde fıkhî liyâkatini tamamlayan Âmidî, kelam, felsefe ve fıkıh usûlünde devrin en büyük otoriteleri arasında yer almıştır. Doğduğu yer olan Âmid'den (Diyarbakır) sırayla Bağdat, Şam ve Kahire'ye gelen Âmidî, Kahire'deki Nâsıriyyetu's-sâniyye Medresesi'nde muîdlik görevini üstlenmiş ve ülkede kısa zamanda meşhûr olmuştur. Ancak, Eyyûbîlerce fıkhî mezhep çerçevesinde İslâmî akla tanınan hürriyet, felsefi düşünceye tanınmamış; Mısır fakihleri onu inanç bozukluğu ve felsefî fikirleri yaymaya gayret göstermekle itham ederek katline fetvâ vermişlerdir. Bunun üzerine Mısır'dan ayrılan Âmidî, Suriye'nin Hama şehrine yerleşmiştir.[1521]

VIII. Eyyûbîler Döneminde Mısır'da Kazâ Müessesesi

Fâtımîler döneminde resmî mezhep olan İsmâilî mezhebin Eyyûbîlerle birlikte ilgâsıyla birlikte, ülkede yeniden sünnî fıkıh mezhepleri esas alınmış ve resmî mezhep olarak Şâfiî mezhebi tercih edilmiştir. Bu bağlamda Fâtımîler döneminde kabul edilen ibadete ilişkin bazı fıkhî hükümler sünnî fıkıh mezhepleri çerçevesinde değişikliğe uğramış,[1522] ve kazâî alanda da değişikliğe gidilerek Şâfiîlerden Sadrüddîn b. Dırbas el-Mârânî kâdılkudât tayin edilmesinin yanı sıra bütün Şiî kadılar azledilerek yerlerine Şâfiî kadılar atanmıştır.[1523]

Mısır'da Şâfiî mezhebinin resmî mezhep kabul edilerek kazâî işlerin bu mezhebe göre yürütülmesi hususunda ise şunlar söylenebilir: Selâhaddîn Eyyûbî başta olmak üzere devlet ricâlinin nerdeyse hepsinin Şâfiî oluşu, bu dönemde Şâfiî mezhebinin imtiyaz sahibi olmasında etkili olmuş, bu durum daha çok Şâfiî mezhebi

---

fıkhına yönelik dersler almıştır. Bağdat'ta giderek Ebü'l-Feth b. el-Mennî'den Hanbelî fıkhına yönelik dersler almış, ancak çok geçmeden Şâfiî mezhebine intikâl etmiştir. Ebü'l-Kâsım b. Fazlan'dan Şâfiî fıkhı tedrîsatında bulunarak mezhebin önde gelen fakihleri arasına dâhil olmuştur. Mısır'a gittiği sırada dönemin taassub sahibi fukahâsının hasedi sebebiyle inanç bozukluğu ve felsefî fikirleri yaymaya gayret göstermekle itham edilip katline fetvâ verilince, ülkeden gizlivce kaçmıştır. Mısır'dan gittiği Suriye'nin Hama şehrinde bir süre ikâmet ettikten sonra Şam'a giderek Azîziyye Medresesi'nde ders vermiş, fakat bir süre sonra görevinden azledilmiştir. Bundan sonraki süreçte evinde uzlete çekilen Âmidî, h. 631/1233 yılında Şam'da vefât etmiştir. (Sübkî, *a.g.e.*, VIII, 306-307; İbn Hallikân, *a.g.e.*, III, 293-294)

[1521] İbn Hallikân, *a.g.e.*, III, 293-294

[1522] Ezandan "Hayyâ ale'l- hayri'l-amel" ifadesinin kaldırılması, cuma hutbesinde hulefâ-i râşidîne dua edilmesi gibi. Bkz. Makrîzî, *İtti'âzu'l-hunefâ'*, III, 317

[1523] İbn Vâsıl, *a.g.e.*, I, 198; Makrîzî, *İtti'âzu'l-hunefâ'*, III, 319; Ebû Şâme, *Kitâbü'r-Ravzateyn*, II, 118; Nüveyrî, *a.g.e.*, XXVIII, 242

tedrîsatına yönelik medreselerin tesis edilmesinde etkili olduğu gibi, kadılık görevinin de Şâfiî kadılara tevdî edilmesine vesile olmuştur. Kaynaklarda konuyla ilgili olarak özellikle Selâhaddîn Eyyûbî'nin mezhebine olan düşkünlüğü ifade edilirken, Ebû Yusuf'un Hanefîliğin Bağdat'ta, Selâhaddîn'in ise Şâfiîliğin Mısır ve Şam'da yayılmasında büyük bir rolü olduğu zikredilmektedir. Neticede İmâm Şâfiî'nin Mısır'a gelmesiyle birlikte yayılmaya başlayan Şâfiî mezhebi, her ne kadar Fâtımîler döneminde halk tarafından tatbîki noktasında fetret devrini yaşamış olsa da, Fâtımîlerin zevâliyle birlikte tekrar halk nezdinde revaçtaki mezhep hüviyetine girmiştir. Bu bağlamda; kazâ müessesinin mezheplerle olan sıkı ilişkisi de göz önünde bulundurulduğunda, Eyyûbîler döneminde Mısır'da yaygınlık açısından hâkim konumda bulunan Şâfiî mezhebine resmî hüviyet tanınmış olması gayet mâkûl gözükmektedir.[1524] Diğer yandan bu dönemdeki çoğu kadının Şâfiî mezhebinden seçilmiş olmasının, ısdâr edilen hükümler arasında herhangi bir tenâkuzun ortaya çıkmaması açısından müspet bir netice ortaya çıkardığını da belirtmek gerekmektedir. El-Melikü'l-Kâmil'in, Şâfiîlerden İbn Aynü'd-devle'yi kâdılkudât olarak tayin ettiğinde kendisine ne Hanefî ne de Hanbelîlerden kadı vekil atamamasını şart koşmasının[1525] da bu doğrultudaki gayeye ma'tuf anlaşılması mümkündür.

Eyyûbîler dönemi boyunca kadılığa getirilen Şâfiîler arasında Ebü'l-Berekât Muhammed el-Mevsılî (ö. 600/1203),[1526] Ziyâüddîn b. Dırbâs,[1527] Ebû Amr Osmân el-Fâsî (ö. 639/1242),[1528] İbn Aynü'd-devle,[1529] İbn Abdüsselâm, Bedrüddîn es-Sencâr (ö. 663/1265),[1530] Şemsüddîn el-Ermevî[1531] gibi isimler mevcuttur.

[1524] Etrûşî, Mustafa Selîm, *a.g.e.*, s. 247

[1525] Etrûşî, Mustafa Selîm, *a.g.e.*, s. 259

[1526] Tam adı Ebü'l-berekât Muhammed b. Ali b. Muhammed b. Ali el-Ensârîel-Mevsılî'dir. İlk ilmî tedrîsatına Musul'da başlamış, ardından Bağdat, Basra, Hemezan, Halep ve Dımaşk'a ilmî rıhlelerde bulunmuştur. Bu rıhlelerin peşinden Mısır'a gelerek Dimyat, Kûs ve Asyut'ta tedrîsatına devam etmiş, Şâfiî fıkhında seçkin bir konuma erişmiştir. Asvan'da dört, Asyut'ta ise yirmi yıldan fazla kadılık görevini yürütmüştür. (Münzirî, *a.g.e.*, II, 14-15)

[1527] İbn Hallikân, *a.g.e.*, III, 242

[1528] Tam adı Ebû Amr Osmân b. Saîd b. Kesîr es-Sınhacî el-Fâsî'dir. Çocukken Mısır'a gelerek yerleşen Osmân el-Fâsî, Şihâb et-Tûsî'nin elinde fıkhî liyâkatini tamamladıktan sonra, bir müddet Kûs kadılığını üstlenmiş ve Câmiu'l-atîk ile Akmer Camii'nde ders vermiştir. (Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, XIV, 297)

[1529] Tam adı Şerefüddîn Ebü'l-Mekârim Muhammed b. Abdillâh b. el-Hasen el-İskenderî'dir. Şer'î hükümlerin derinliğine vâkıf olduğu zikredilen Muhammed b. Abdillâh, fıkıh tahsili için gittiği

Kaynaklardaki bilgiler incelendiğinde; Eyyûbîler dönemi boyunca Mısır'da tayin edilen kadıların çoğunluğu ülkenin resmî mezhebi Şâfiî mezhebine müntesip olmakla birlikte; sayısı çok az olsa da, Şâfiî mezhebi haricindeki mezheplerden de kadı tayini yapıldığı görülmektedir. Söz gelimi; Mâlikîlerden; Ebû Abdullah Muhammed es-Sıkıllî (ö. 589/1193),[1532] Abdurrahmân b. Cezûlî (ö. 616/1220),[1533] İbnü's-Sükkerî[1534] ve İbn Şâs[1535] bu dönemde kazâ müessesinde görevlendirilen Mâlikî fukahâdandır. Kaynaklarda bu döneme ilişkin Hanefî kadılara dâir herhangi bir ma'lûmâta rastlamadığımızı ifade etmek gerekir. Diğer yandan, Mısır kadılarını kronolojik tertip ile kaydeden Süyûtî'nin, bu dönemin kadılarından bahsederken sadece Şâfiî kadıların isimlerini zikretmesini de, [1536] mezhebî tarafgirlik ruhunun etkisinden ziyade, bu dönemde Şâfiîler haricindeki kadıların Şâfiî kadılara nâib olarak görevlendirilmeleriyle açıklamak mümkündür.

Mısır'da Eyyûbîler dönemindeki kazâ müessesinde görülen bir ilk de, ülkede yaygınlık açısından diğer mezheplerle mukayese ile sayıca oldukça az olan Hanbelî fukahânın ilk kez kazâ müessesinde görevlendirilmiş olmasıdır. Harranlı Hanbelî fakih Muhammed b. Abdilvehhâb el-Harrânî (ö. 671/1276),[1537] Mısır'a geldiğinde

---

Bağdat'tan döndükten sonra Mısır'da bir süre kadılık görevini üstlenmiştir. (Süyûtî, *Hüsnü'l-muhâdara*, I, 412)

[1530] Tam adı Bedrüddîn Ebü'l-Mehâsin Yûsuf b. el-Hasen b. Ali b. Abdillâh ez-Zerzârî el-Kürdî es-Sincârî'dir. Eyyûbîlerin Mısır'a hakim olmasıyla birlikte ülkeye gelen Bedrüddîn es-Sincârî, Mısır'da Necmüddîn Eyyûb tarafından büyük ikrâma nâil olmuş ve kendisine h. 309'da Mısır kadılığı tevdî edilmiştir. Kaynaklarda daha ziyâde kadılığı süresince rüşvet aldığına ilişkin rivâyetler zikredilmektedir. H. 355 yılında kadılık görevinin yanı sıra vezirlik görevini de üstlenmiştir. (İbn Hacer, *Ref'u'l-isr 'an kudâti Mısr*, s. 474-475; Sem'âni, *a.g.e.*, VII, 159)

[1531] Süyûtî, *Hüsnü'l-muhâdara*, I, 413

[1532] Tam adı Ebû Abdullâh Muhammed b. Abdirrahmân b. Muhammed b. Mansûr b. Ahmed b. Yûnus b. Abdirrahmân b. Leys b. Abdirrahmân b. el-Mugîs b. Abdirrahmân b. Alâ es-Sıkılllî el-İskenderânî'dir. İskenderiye'de doğmuş ve vefâtına dek orada yaşamıştır. Mâlikî mezhebinde liyâkat sahibi olduktan sonra, bir müddet İskenderiye'de kadılıkyapmıştır. (Münzirî, *a.g.e.*, I, 189-190)

[1533] Tam adı Ebü'l-Kâsım Abdurrahmân b. Kâsım b. Abdillâh el-Cezûlî el-Ukaylî'dir. Minye şehrinin Behnesâ köyünde kadılık yapmıştır. .(Münzirî, *a.g.e.*, II, 485-486)

[1534] Süyûtî, *Hüsnü'l-muhâdara*, I, 411

[1535] Tam adı Takiyyüddîn Ebû Ali Hüseyn b. Abdirrahîm b. Abdillâh b. Şâs'dır. 681 yılında Mısır'da kâdılkudâtlık görevini üstlenmiştir. (Makrîzî, *Mukaffa'l-kebîr*, III, 513-514)

[1536] Bkz. Süyûtî, *Hüsnü'l-muhâdara*, II, 160-165

[1537] Asıl adı Şemsüddîn Ebû Abdullâh Muhammed b. Abdilvehhâb b. Mansûr el-Harrânî'dir. Harrân'da doğmuş ve fıkhî liyâkatini Harrân'da Mecdüddîn İbn Teymiyye'nin elinde tamamlamış, fıkıh usulü ve hilâf alanında önceden Hanbelî olan Şâfiî fakih Necmüddîn el-Makdisî'den dersler almıştır. Muhammed b. Abdilvehhâb Dımaşk'ta bir süre kaldıktan sonra Mısır'a gitmiş ve orada İbn Abdüsselâm'ın derslerine iştirâk etmiştir. Bir süre sonra kâdılkudât Tâcüddîn bint Eaz'a niyâbeten bazı yerlerin kadılığını üstlenmiştir. Böylece Mısır'da kazâya ilişkin görev üstlenen ilk Hanbelî olmuştur. Hanbelîlerden Şemsüddîn b. el-'Imâd kâdılkudâtlığa geldiğinde de bir süre ona vekillik

İbn Abdüsselâm'ın derslerine iştirak ettikten bir süre sonra, kâdılkudât Tâcüddîn bint Eaz'a niyâbeten bazı yerlerin kadılığını üstlenmiş; Hanbelîlerden Şemsüddîn b. el-'Imâd kâdılkudâtlığa geldiğinde de bir süre ona vekillik yapmıştır. [1538]

Eyyûbîler dönemi Mısır kadılarının bazıları, hukuk müessesinin yanı sıra medreselerde müderrislik yaparak akademik fıkhî faaliyetlere de iştirak etmişler, ayrıca halk nezdinde önemli mevkîleri olduğunun farkında olan sultanlar tarafından özellikle haçlılara karşı cihad duygularının pekiştirilmesinde ve birtakım dinî merasimlerde belli camiilerde hutbe îrâdı ile görevlendirilmişlerdir. Bunların yanı sıra, önceki dönemlerde olduğu gibi hisbe, mezâlim ve beytül mâle ilişkin bazı görevleri de üstlenmeye devam etmişlerdir. [1539]

Eyyûbîler dönemine dâir bir diğer ilk olarak, devletin dâimi olarak dıştaki güçlerle mücâdele içinde olmasının, askerlerin sefer sürelerinin uzun olması "kâdi'l-asker" adıyla bilinen, askerler arasındaki katl, hırsızlık, emirlere isyan, ganimet paylaşımı gibi mevzulardaki husumetlerin halliyle ilgilenen yeni bir mahkeme türünü ortaya çıkardığını da ifade etmek gerekir. Şâfiî, Hanefî ve Mâlikî kadıların tayin edildiği bu mahkeme türünün her ne kadar bazı kaynaklarda ilk kez Fâtımîler döneminde ortaya çıktığı zikredilse de, müstakil bir mahmeke türü olarak varlığı ilk kez açıkça Eyyûbî döneminde görülmektedir.[1540]

Değerlendirme

Fatımî hükmü ardından Eyyûbîler döneminde Mısır; siyâsî, ictimâî ve iktisâdî alanlarda büyük olaylar ve değişimlere sahne olmasının yanı sıra, genel anlamda dinî, hususî planda ise fıkhî alanda büyük bir dönüşüm yaşamıştır. Bu süreçte genel olarak Mısır dışta haçlı tehlikesinin bertaraf edilmesi ve içte Şiî düşünce sisteminin izâle edilmesi olarak iki tehlike ile mücâdele etmiştir.

---

yapmıştır. Ardından Dımaşk'a dönmüş ve vefâtına kadar orada yaşamıştır. (İbn Receb, *a.g.e.*, IV, 126-128)

[1538] İbn Receb, *a.g.e.*, IV, 126-128

[1539] Etrûşî, Mustafa Selîm, *a.g.e.*, s. 225, 228-229, 305-308

[1540] Kalkaşendî, *a.g.e.*, IV, 36; Semâh bint Saîd Abdilkâdir, *el-Eserü's-siyâsî ve'd-devru'l-ıslâhî li'l-'ulemâi fî 'asri selâtîni'l-Memâlîk*, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Câmiatü Ümmü'l-kurâ, Külliyyetü'ş-şerîa ve'd-dirâsâti'l-İslâmiyye, 1431/2010; s. 104

Fıkhın genel seyri Eyyûbîlerin 567/1171'de Mısır'a hâkim olmasıyla tam tersi istikâmette değişmiş, Eyyûbîlerle birlikte sünnî fıkıh sistemi yeniden Mısır'da yeşermeye başlamıştır. Daha açık bir ifade ile, her ne kadar Fâtımîler döneminde de sünnî fıkhın gelişimine yönelik bazı olumlu gelişmeler olmuşsa da, sünnî düşüncenin kaybettiği resmî hüviyet, Eyyûbîler ile yeniden ortaya çıkmıştır. Bu dönemle birlikte Şiî düşüncenin Mısır'dan kökünün kazılıp atılması ve sünnî düşüncenin yeniden ihyâsı için çok geniş çaplı faaliyete girişilmiştir. Bu bağlamda; ilk olarak Fâtımîler döneminde Şiî fıkıh sistemi doğrultusunda kabul edilen ibadete ilişkin bazı fıkhî hükümlerde değişikliğe gidilmiş ve Şiî düşünce doktrinin temel mekânı olan Ezher Camii'ndeki Şiî tedrîsatı durdurularak sünnî fıkıh doktrinine göre eğitim veren ilim halkaları oluşturulmuş, böylece Ezher, bundan sonraki süreçte sünni düşünce doktrinin kalesi haline getirilmiş, ayrıca Şiîliğin sembolik olarak hâkimiyetini gösteren cuma hutbelerinin Ezher'de îrâd edilmesi usûlüne son verilmiştir.

Yine bu dönemde, Fâtımî döneminden daha yoğun bir şekilde ve resmî bağlamda medreselerin yapılması da bu hedefin bir parçası olmuştur. Medreseler dönemi olarak da anılan bu dönemde, başta Kâhire olmak üzere, Mısır'ın pek çok şehrinde özellikle fıkıh tedrîsatı için, Selçuklu veziri Nizâmulmülk'ün kurduğu medreselerin muâdili hüviyetinde medreseler inşâ edilmiştir. Bu medreselerin bir kısmı sadece tek mezhebin eğitimine tahsis edilmişken; bazıları iki mezhep tarafından kullanılmış; bazıları ise dört mezhebe müşterek tahsis edilmiştir.

Mısır'daki Eyyûbî hâkimiyetiyle birlikte sünnî fıkhın ülkede yeniden ihyâsı için sünnî fıkıh mezheplerinin her türlü ilmî faaliyetlerine ve fukahâya büyük bir ehemmiyet verilmeye başlanmıştır. Kelâmî konularda Eş'arî mezhebine, fıkhî alanda da Şâfiî mezhebine mensup olan Selâhaddîn Eyyûbî, kazâ müessesesinin sorumluluğunu ve tesis edilen medreselerin yönetimini ağırlıklı olarak Mısır'da Fâtımîler dönemi öncesinde yaygınlaşmaya devam eden Şâfiî mezhebi fukahâsına tevdî etmiştir. Şâfiî mezhebinin yanı sıra ülkede mevcut diğer mezheplerin durumuna bakıldığında; Şâfiî mezhebinin yanı sıra Mâlikî mezhebi de ülkedeki eski şöhretine kavuşmuş, Eyyûbîler döneminin sonuna doğru Hanefî mezhebi yaygınlaşırken, daha önceden Mısır'da tanınmayan Hanbelî mezhebi ilk kez tanınmaya başlamış,

İsmâiliyye mezhebinin ise bütün izleri silinerek bu mezhebe müntesip gözüken kimse kalmamıştır.

Sahip oldukları geniş misyon sebebiyle Eyyûbîler dönemi fukahâsı, ilmî kişiliklerinin yanı sıra ülkede pek çok vazife yüklenmişler, bu bağlamda; başta müderrislik olmak üzere kadılık, dîvan kâtipliği, muhtesip, hatîblik, savaş meydanlarına iştirak etme ve elçilik gibi ilmî ve siyâsî pek çok görev üstlenmişlerdir. Dönemin emîrleri ve devlet yöneticilerinin meşveret yaptığı kişiler olarak görüşleri ve ilmî faaliyetleri ile fukahâ, siyâsî ve ictimâî istikrarı sağlamada etkili bir role sahip olmuştur.

Takrîben iki asır Şiî düşünce sisteminin nüfûzu altında kalan Mısır'a, Eyyûbîler dönemiyle birlikte sünnî fıkıh sisteminin hâkim olmasıyla birlikte; Mısır ile diğer İslâmî ülkeler arasındaki ilmî hareketlilik de artmıştır. Bu süreçte, özellikle ülkede sünnî düşüncenin yeniden ihyâsı amacıyla tesis edilen medreselerde ihtiyaç duyulan fukahânın tedârik edilmesi, kazâî işleri yürütmesi ve hatiplik gibi faaliyetlerde bulunması amacıyla diğer ülkelerde yaşayan seçkin fukahânın devlet eliyle Mısır'a intikâlinin gerçekleştiği görülmektedir. Eyyûbîler, sünnî düşüncenin Mısır'da yeniden ihyâsı amacıyla ülkeye gelen fukahânın her türlü ilmî faaliyetlerini desteklemişlerdir. Dönemin fukahâsının hal tercemeleri incelendiğinde, bu doğrultuda karşımıza çıkan pek çok örnek arasında, genel anlamda her mezhebe yönelik fıkhî tedrîsatlarını icrâ etmeleri için medreselerin yapılmasının yanı sıra, husûsî olarak ülkeye getirilen veya kendisi gelen seçkin fukahâya özel medreseler yapılması, bu doğrultudaki devlet desteğinin en güzel örneği olduğu söylenebilir.

Eyyûbîlerle birlikte, Mısır'ın resmî mezhebi hüviyetini hâiz olan Şâfiî mezhebi kazâ müessesesinde de esas alınan mezhep olmuştur. Bu bağlamda Eyyûbîler dönemi boyunca ülkeye tayin edilen kâdi, kâdılkudât ve müesseseye ilişkin diğer memurların nerdeyse hepsinin Şâfiîler arasından seçildiği, bununla birlikte sayıca az da olsa kazâ müessesinde diğer bazı mezhep fukahâsının da görevlendirildiği görülmektedir. Özellikle Mısır'da ilk kez bu dönemde ortaya çıkan bir yenilik olarak, Hanbelî fukahâdan kadı ataması yapıldığı görülmektedir.

BEŞİNCİ BÖLÜM

MEMLÛKLER DÖNEMİ (648/1250-922/1517): FIKHÎ TELİFLER DÖNEMİ

I Mısır'da Memlûklü Devleti'nin Kuruluşuna Kısa Târihî Bir Bakış

Halîfe Mu'tasım Billâh'ın hilâfet sürecini (h. 833-842) ifade eden Abbâsîler döneminin sonları itibariyle, başta hilâfet merkezi olmak üzere Mısır gibi hilâfete bağlı diğer İslâm ülkelerinde, siyâsî otoritenin nüfûzunu güçlendirmek amacıyla ordu içine yerleştirilmeye başlanan ve zamanla azat edilen Türk asıllı emîrlere nispetle isimlendirilen Memlûkler (kölemenler), özel bir askerî sınıf olarak bu dönemden itibaren Mısır ordusunda yerini almıştır.[1541] Aslında bu Memlûkler, Mısır'a daha önceden getirilmeye başlanmış, halîfe Mu'temid tarafından ülkeye vali olarak tayin edilen Türk asıllı bir kölemenin oğlu Ahmed b. Tolun'un eliyle kurulan Tolunoğulları Devleti bu sürecin başlangıcını teşkil etmiştir. Bundan sonra; İhşidîler ve Fâtımî dönemlerindeki siyâsî otorite, ülke üzerindeki hâkimiyetini güçlendirmek amacıyla sayısı git gide artmak suretiyle on binlerce kölemen satın alarak[1542] bunlardan özellikle savaşlarda istihdam edilecek ordu ile özel güvenlik birlikleri oluşturulmuştur.[1543] Bu devletlerin ardından Mısır'a hâkim olan Eyyûbîlerin devlet politikasında da önemli roller icrâ eden bu kölemenlerin sayısı, Mısır'a gelen Eyyûbî ordusu içinde çoğunluğu teşkil etmiş ve Eyyûbîler dönemi boyunca sayıları giderek artmıştır. Selâhaddîn Eyyûbî'nin vefâtının ardından sayılarında belirgin bir şekilde artış gözlenen kölemenler, Eyyûbî ailesinin saltanata vâris kişileri tarafından aralarındaki rekâbet ve çekişmelerde destekleyici bir unsur olarak kullanılmışlardır. Özellikle; Eyyûbîler dönemi boyunca Mâveraünnehir, Kafkasya, Türkistan ve Anadolu, Kıpçak Ülkesi gibi bölgelerden getirtilen çok sayıdaki Türk, Kahire'de

---

[1541] Saîd Abdülfettâh Âşûr, *el-'Asru'l-Memlûkî fî Mısr ve'ş-Şâm*, 2bs., Dâru'n-nehdati'l-arabiyye, Kahire, 1976, ss. 9-11; Muhammed Süheyl Takkûş, *Târîhu'l-Memâlîk fî Mısr ve Bilâdi'ş-Şâm*, s. 15; Muhammed Huseyn, *a.g.e.*, ss. 153.

[1542] Kölemenler sadece satın alınma değil; savaşlarda esir alınmak suretiyle ya da Mâveraünnehir gibi Türk bölgelerindeki valiler tarafından diğer İslâm ülkelerine köle olarak hediye takdim edilerek muhtelif İslâm ülkelerine intikâli gerçekleşmiştir. (Muhammed Süheyl Takkûş, *Târîhu'l-Memâlîk fî Mısr ve Bilâdi'ş-Şâm*, Dâru'n-nefâis, Beyrut, 1418/1997, s. 16

[1543] Mahmûd Şâkir, *et-Târîhu'l-İslâmî: el-'Ahdü'l-Memlûkî,* el-Mektebetü'l-İslâmî, Beyrut, 1411/1991, s. 22; Muhammed Huseyn, *a.g.e.*, ss. 153-154; Takkûş, *Târîhu'l-Memâlîk fî Mısr ve Bilâdi'ş-Şâm*, ss. 19-20

meydana getirdikleri aşırı nüfus artışı sebebiyle Necmeddîn Eyyûb döneminde Mısır'ın yerel halkından uzaklaştırılmak amacıyla aileleriyle birlikte Nil Nehri'nin ortasındaki Ravza Adası'nda inşâ edilen etrafı surlarla çevrili saraya yerleştirilerek (638/1241) Nil Nehri'ne izafetle el-Memâlîkü'l-Bahriyye adını almıştır.[1544] Sayılarının artmasıyla Eyyûbî ordusundaki en önemli unsur haline gelen kölemen askerlerinin siyâsî otorite üzerindeki nüfûzu da zamanla artmış; hatta sultan tayini ve azli gibi devletin dâhilî önemli meselelerinde söz sahibi olmaya başlamışlardır. Diğer yandan, 7./13. yüzyılda Mısır'a da sirâyet eden haçlı savaşlarının kazanılmasında en büyük rolü icrâ etmeleriyle sahip oldukları nüfûz daha da artmıştır. Bununla birlikte; kölemenlerin bu başarısını kıskanan Eyyûbî sultanı Turan Şah, kölemenlerin önde gelenlerini tahtının ortakları görüp onları görevlerinden azletmiş, ayrıca tahta geçmesini sağlayan Türk asıllı üvey annesi Şecerüddürr'ü, babası Necmeddin Eyyûb'un hazinesini saklamakla itham etmiştir. Söz konusu bu muâmeleleriyle kölemenlerin buğzunu kazanan Turan Şah, Bahrî emîrlerinden Baybars el-Bundukdârî (ö. 658/1260) ve arkadaşları tarafından bir suikastla öldürülmüştür. Turan Şah'ın ölümüyle birlikte Baybars ve arkadaşları, efendileri Necmeddîn Eyyûb'un dul eşi Şecerüddür'rü tahta çıkararak onun kölemenlerinden İzzeddîn Aybek et-Türkmânî'yi de atabek yapmışlardır. Kadın olması sebebiyle sultanlık rütbesini üstlenmesi Abbâsî halîfesi Müsta'sım billâh tarafından hoş karşılanmayan Şecerüddür,[1545] bahrî emîrlerinin tavsiyesine uyarak İzzeddin Aybek ile evlenerek tahtı ona devretmiş, böylece Mısır'da Bahrî Memlûkler ve sonrasında Bürcî Memlûkler olarak iki merhalede hüküm süren Memlûklü Devleti resmen kurulmuştur.[1546]

[1544] Moyer, *a.g.e.*, s. 39; Muhammed Huseyn, *a.g.e.*, s. 157; Takkûş, *Târîhu'l-Memâlîk fî Mısr ve Bilâdi'ş-Şâm*, ss. 25-34

[1545] Abbâsî halifesi, Şecerüddürr'ün tahta çıktığını öğrendiğinde Memlûklere gönderdiği haberde "Eğer içinizde saltanatauygun erkek kalmadıysa söyleyin ki size uygun bir kişi (erkek) yollayalım." demiştir. (İbn İyâs, *a.g.e.*, I, 73)

[1546] İbn İyâs, *a.g.e.*, I, 72-73; Abdülazîz Mahmûd Abdüddâyim, *Mısr fî 'asri'l-Memâlîk ve'l-Osmâniyyîn*, Mektebetü Nahdati'ş-şark, Kahire, 1996, 38-41; Kâsım Abdûh Kâsım, '*Asru Selâtîni'l-Memâlîk: et-Târîhu's-siyâsî ve'l-ictimâî*, Ayn li'd-dirâsât ve'l-bühûsi'l-insâniyye ve'l-ictimâiyye, Kahire, 1998, ss. 14-24; a.m.l.f., *fî Târîhi'l-Eyyûbiyyîn ve'l-Memâlîk*, Ayn li'd-dirâsât ve'l-bühûsi'l-insâniyye ve'l-ictimâiyye, Kahire, 1431/2010, s. 151; Muhammed Huseyn, *a.g.e.*, ss. 157; Takkûş, *Târîhu'l-Memâlîk fî Mısr ve Bilâdi'ş-Şâm*, ss. 21, 27; Âşûr, *el-'Asru'l-Memlûkî fî Mısr ve'ş-Şâm*, ss. 9-11; Abbâdî, *a.g.e.*, ss. 92-94, 112-113; Şâkir, *a.g.e.*, ss. 22-23

Memlûklü Devleti'nin her ne kadar ilk sultanı olmasa da, devletin gerçek kurucusu olarak addedilen I. Baybars,[1547] İslâm tarihinde hilâfet mevzusunda önemli bir değişime kapı aralayan bir kişi olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu dönemde I. Baybars, gerek Moğolların Bağdat'ı istilası ile İslâm dünyasında manevî otorite anlamında ortaya çıkan boşluğu doldurmak ve gerekse saltanatına dinî meşruiyet kazandırarak bu sayede diğer Memlûklü emîrleri tarafından saltanatını yıkmaya yönelik yapılacak herhangi bir hamlenin önüne geçmek, böylece; otoritesini hem ülke içinde kuvvetlendirme, hem de diğer İslâm ülkeleri üzerinde hissettirmek için hilâfetin gücünden istifade etmek istemiştir. Bu niyetle I. Baybars, Abbâsî ailesinden birini halîfe tayin ederek Abbâsî hilâfetini yeniden Mısır'da kurmuş; böylece Mısır, hilâfetin hâmisi sıfatıyla bütün İslâm ülkeleri üzerinde nüfûz sahibi olmuştur. [1548]

II. Mısır'da Memlûkler Döneminde Fıkhî Hayat

Her ne kadar ırkî olarak farklı olsalar da, Eyyûbîlerin bünyesinde yetişen ve dinî anlamda Eyyûbîlerin tedrîsatından geçen Memlûkler, Mısır'da hâli hazırda yaygın ve tatbîk edilen sünnî fıkıh sistemlerini benimsemişlerdir. Buna göre; ülkede bu dönemde genel olarak fıkıh ilminin seyrini menfî doğrultuda tağyir edecek durumlar söz konusu olmamıştır. Bununla birlikte Makrîzî (ö. 845/1442)[1549] ve İbn Tağrîberdî (ö. 874/1470)[1550] gibi Memlûkler döneminde yaşamış bazı müerrihler, Memlûkler döneminde ilk kez ortaya çıkan bir farklılık olarak sadece İslâm hukuku hükümlerinin değil, aynı zamanda kaynağını eski Fârisî ve Moğol dinlerinden alan hukuk sistemlerine de yer verildiğini, özellikle bu noktada istiâre alınan Cengizhan'ın yasa ile kanunlarını içeren "*Yâseh*" isimli kitabından iktibas edilenlerin yaygın olarak tatbîk edildiğini ve bu kanunların zamanla İslâm hukukuna ithâl edildiğini zikretmekte iseler de, İbn İyâs (ö. 930/1524), el-Ömerî (ö. 749/1349), Kalkaşendî (ö. 821/1418), İbn Haldûn (ö. 808/1406), İbn Arabşah (ö. 854/1450) gibi

---

[1547] Kâsım, *fî Târîhi'l-Eyyûbiyyîn ve'l-Memâlîk,* s. 211

[1548] Muhammed Abdülmün'im Hafâcî, *el-Hayâtü'l-Edebiyye fî Mısr: el-'Asru'l-Memlûkî ve'l-Osmânî*, Mektebetü'l-külliyyâti'l-Ezheriyye, Kahire, ts., s. 19; Ali İbrâhîm Hasen, *Mısr fi'l-'usûri'l-vüstâ: mine'l-fethi'l-'arabî ile'l-fethi'l-Osmânî*, Mektebetü'n-nehdati'l-Mısriyye, Kahire, 1947, s. 163;Takkûş, *a.g.e.*, ss. 92-95; Abbâdî, *a.g.e.*, ss. 153-154, 161; Şâkir, *a.g.e.*, s. 33; Kâsım, *fî Târîhi'l-Eyyûbiyyîn ve'l-Memâlîk,* ss. 215-217

[1549] Makrîzî, *Hıtât,* II, 220

[1550] İbn Tağriberdî, *Nücûmü'z-zâhire*, VII, 182

yine bu dönemin müerrihleri, *Yaseh*'in hükümlerinden bahsettikleri sırada bu ahkâmın Memlûkler devletinde tatbîk edildiğine dâir herhangi bir ma'lûmât vermemişlerdir.[1551] Günümüz müelliflerinden bazıları ise bu mevzuda Makrîzî ile İbn Tağriberdî'nin görüşlerini direkt iktibas ederken,[1552] bazıları da ortaya koydukları uzun uzadıya delillerle ilmî bir temele dayanmadığı ve delili bulunmadığını zikrettikleri Makrîzî ile İbn Tağriberdî'nin görüşlerinin geçersizliğini ortaya koymaktadırlar.[1553] Ayrıca bazı müellifler, Makrîzî ile İbn Tağriberdî'nin, Moğollardan iktibas edilen hususların İslâm hukuku hükümlerinin yerine yeni bir kanun olarak kabul edildiği şeklindeki düşüncesinde yanlış bir zanna sahip olduğunu; *Yaseh* hükümlerinin Memlûkler döneminde askerlere ait bütün meselelere nezâret etmeye başlayan hacibler tarafından, Mısır'a yerleşen Türkler ile Moğollar arasında örf ve adetlerle ilgili çıkan anlaşmazlıkların çözümünde kullandıklarını, dolayısıyla bu uygulamaların sadece Memlûklerin askerî sınıfı arasında tatbîk edilen örfe dâir hususlar olduğunu, bunların kanun mertebesine ulaşmadığını ve belki de en önemlisi dönemin kadıları tarafından tatbîk edilmediğini zikretmektedirler.[1554] Zikredilenlerden yola çıkarak; Memlûklü sultanlarının kazâî açıdan askerî sınıfa uyguladıkları siyasetin, olsa olsa bu dönemde biri şer'î hukuka, diğeri ise "siyâsetü'ş-şer'îyye"ye istinad eden ikili bir adalet mekanizmasına dayandığı söylenebilir.[1555]

Kaynaklarda zikredilen bir diğer husus da; bu dönemin sultanlarının özellikle hadleri tatbîk konusunda İslâm'ın çizdiği çerçevenin dışına çıkacak şekilde mübâlağalı davrandıkları, söz gelimi Baybars'ın içki ile uyuşturucuyu yasakladığı, bunları kullananlara kılıçla katledilmek suretiyle had cezası tatbîk ettirmesidir. Had cezasının bu dönemde fıkhen öngörülmediği şekilde sarhoşluk halinde uygulanması gibi, fıkhî ahkâmın içerisinde mevcut olmamakla birlikte, Memlûklerin İslâm dini ile Cengiz Han'ın dinini karıştırması neticesinde ortaya çıktığı zikredilen ve başta Sübkî olmak üzere, dönemin ulemâsı tarafından tenkit edilen bu tarz uygulamalar, bazı

[1551] Ayrıntılı bilgi için bkz. Nezzâr Hasen, "Medâ tatbîku'l-kavânîni'l-Moğoliyye (el-veseniyye) fi's-saltanati'l-Memlûkiyye", *Mecelletü dirâsâtin târîhiyye*, sy. 93-94, 2006, ss. 84

[1552] Hamdî Abdülmün'im, *Dîvânü'l-mezâlim, neş'etühû ve tatavvuruhû ve ihtisâsâtuhû mukârenen bi'n-nazari'l-kazâiyyeti'l-hadîse*, Dâru'ş-şurûk, Kâhire, 1403/1983, s. 189

[1553] Ayrıntılı bilgi için bkz. Hasen, *a.g.m.*, ss. 96-119

[1554] Abdülmün'im Mâcid, *Nüzûmu devleti selâtîni'l-Memâlîk*, 2.bs., Mektebetü'l-Enclo, Kahire, 1979, ss. 92-93; Hafnâvî, *a.g.e*., s. 287; Aydın Taneri, "Hâcib", *DİA*, XIV, 510

[1555] Schacht, *a.g.e*., s. 54

fukahâ tarafından ise toplumun korkutularak münkerden vazgeçirilmesi kabilinden kabul edilerek münâsip bulunmuştur.[1556] Kanaatimizce bu mevzuda, Memlûkler dönemi Mısır'ında, üzerine fıkhî ahkâmın terettüp ettiği bazı münker davranışların, toplumun genelinde yaygınlaşmamakla birlikte, ya ilk kez ortaya çıktığı ya da önceki dönemlere nazaran oldukça arttığına yönelik rivâyetlerin de göz önünde bulundurulması gerekmektedir.[1557] Bu doğrultuda içki tüketimi hususunda caydırıcı olması düşüncesiyle devletin fıkhî ahkâma ziyâde olarak bazı yaptırımlar tatbîk ettiği düşünülebilir.

Memlûkler döneminde fıkıh mezheplerinin durumuna bakıldığında; Eyyûbîler döneminde olduğu gibi bu dönemde de Mısır'daki hâkim ve resmî mezhebin Şâfiîlik olduğu görülmektedir.[1558] Memlûklerin Mısır'a getirildikten sonraki süreçte iskân ettikleri Ravza Adası'ndaki kalede kendilerine tahsis edilen bir fakih nezaretinde dinî eğitime tâbî tutulmaları[1559] ve bu doğrultuda fıkıh ilmiyle ilgili olarak, kaynaklarda her ne kadar açık bir ma'lûmâta rastlamamış olsak da, kuvvetle muhtemel Eyyûbî Devleti'nin resmî mezhebi olan Şâfiî mezhebine yönelik bir tedrîsattan geçmiş oldukları göz önüne alınırsa, gelecekte Memlûklü Devleti'ni kuracak olan bu kişilerin devletin resmî mezhebi olarak Şâfiîliği tercih etmeleri şaşırtıcı olmayacaktır. Dönemin meşhûr Şâfiî fakihi Sübkî, Şâfiîliğin Mısır'daki en nüfûz sahibi mezhep oluşuyla ilgili şu ifadeleri kullanmaktadır: "*Tecrübe ehli diyor ki; Mısır, Şam ve Hicaz topraklarında ne zamanki hâkimiyet başka mezheplere geçtiyse ülke harap olmuş ve ne zamanki Şâfiî mezhebinden olmayan bir sultan başa geldiyse, devleti hızlıca sona ermiştir. Allah bu sırrı, bu ülke için geçerli kıldığı gibi, aynısı İmam Mâlik için Mağrib'de ve Ebû Hanîfe için Mâveraünnehir'de gerçekleşmiştir.*"[1560] Bununla birlikte bazı müelliflere göre Mısır'daki aslen Türk olan Memlûkler ve diğer Türkler arasında yaygın olan mezhep Hanefîlik olmakla birlikte, Memlûklü

[1556] Muhammed Zağlûl Selâm, *el-Edeb fi'l-'asri'l-Memlûkî*, Dâru'l-maârif, Kahire, 1971, ss. 170-171, 177

[1557] Bu dönemde toplumda var olan bazı mefsedetler hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Makrîzî, Ebü'l-Abbâs (Ebû Muhammed) Takıyyüddîn Ahmed b. Alî b. Abdülkâdir b. Muhammed (ö. 845/1442), *İğâsetü'l-ümme bi-keşfi'l-gumme*, thk. Kerem Hilmi Ferhat, Ayn li'd-dirâsât ve'l-bühûsi'l-insâniyye ve'l-ictimâiyye, Kahire, 1427/2007, s. 117; a.m.l.f., *Sülûk*, III, 269-270; Âşûr, *el-Mücteme'l-Mısrî fi 'asri selâtîni'l-Memâlîk*, s. 249, 250, 252-253

[1558] Selâm, *el-Edeb fi'l-'asri'l-Memlûkî*, s. 178

[1559] Muhammed Huseyn, *a.g.e.*, s. 156

[1560] Sübkî, *a.g.e.*, VIII, 320

sultanlarının çoğunluğunun Şâfiî mezhebinden oluşu ve yetim mallarından zekat alınması, zevilerhâma miras verilmeyerek malın beytülmâle kalması gibi Şâfiî mezhebinde kabul edilen görüşlerin siyâsî otoritenin maslahatına daha çok hitap etmesi nedeniyle devlet Şâfiîliği desteklemiştir. Buna karşın Hanefîliğe, siyâsî otoriteyi şer'î ve fıkhî yönden destekleyici mezhep olarak itibar etmemişlerdir .[1561]

Memlûkler döneminde gerek medreselerin ve gerekse fıkhî faaliyetlerde bulunan fukahânın çok olması sebebiyle Kahire ile İskenderiye Mısır'ın bir numaralı tedrîsat merkezleri olmuş,[1562] İskenderiye bu dönemde de Mağrib'den ikâmet etmek için gelen çoğunluğun[1563] Mâlikî olmasının etkisiyle önceki dönemlerde olduğu gibi Mâlikî mezhebi yoğunluğunu devam ettirmiştir.[1564] Diğer yandan genel olarak değerlendirildiğinde; Fâtımîler dönemiyle birlikte oldukça zayıflayan ve Eyyûbîler döneminde de kazâî alandan neredeyse tecrîd edilen Mâlikî mezhebinin, Memlûklü sultanı Baybars döneminden itibaren resmî düzeyde kazâ müessesinde söz sahibi olmaya başlamasıyla birlikte ülkedeki etkinliğini arttırdığı söylenebilir.

Mısır'da etkinliğini ve yayılış halkasını git gide genişleten Hanefî mezhebinin ise; Memlûkler dönemiyle birlikte bâriz bir şekilde nüfûzunun arttığı görülmektedir. İleriki başlıklarda da görüleceği üzere; bu dönemde tesis edilen medreselerin Şâfiîlerden sonra en fazla sayıda Hanefî fukahâya tahsis kılınması, resmî olarak Hanefîlerden de kâdılkudât tayin edilmesi, nüfûz ve mertebe açısından Hanefî kâdılkudâtın Şâfiîlerinkinden sonra ikinci sırada yer alması, Hanefî mezhebinin bu dönemde Mısır'daki konumunu açıkça ortaya koymaktadır.

Eyyûbîlerin sonu itibariyle Mısır'da varlığına ilişkin rivâyetler yer alan Hanbelî mezhebi de, özellikle Baybars dönemi ile birlikte resmî olarak kazâ müessesinde varlığını hissettirerek büyük bir gelişim kaydetmekle birlikte, mezhebin

---

[1561] Michel Winter, *el-Müctemeu'l-Mısrî tahte hükmi'l-Osmânî*, terc. İbrâhîm Muhammed İbrâhîm, el-Hey'etü'l-Mısriyyetü'l-âmme, Kahire, 2001, s. 186; Fûda, Muhammed el-Bağdâdî, *a.g.e*., s. 116

[1562] Selâm, *el-Edeb fî 'asri'l-Memlûkî,* s. 109

[1563] Mağrib'den gelen kişilerin çoğunluğunun neden İskenderiye'ye yerleştiği ile ilgili olarak, İskenderiye'nin siyâsî merkez olmaması sebebiyle siyâsî karışıklıklardan etkilenmediği ve sakin bir şehir olduğu, siyâsî açıdan istikarlı oluşunun, sâkinlerinin ilimle iştigâl etmesine rahatça olanak sağladığı gibi sebepler üzerinde durulmaktadır. Emâl Ramazân Abdülhamîd, *el-Hayâtü'l-ilmiyye fi'l-İskenderiyye fi'l-'asri'l-Memlûkî*, Matbaatü'l-imrâniyye, Kahire, 1423/2002, s. 170

[1564] Selâm, *el-Edeb fî 'asri'l-Memlûkî,* s. 116

Memlûkler dönemindeki genel seyri değerlendirildiğinde; özellikle Mısır'da yetişmiş ve Hanbelî fıkhında seçkin bir konumda bulunan fukahânın varlığından söz edilemez. Bununla birlikte İbn Teymiyye ve Necmeddîn et-Tûfî gibi Hanbelî mezhebinde öne çıkan fukahânın Mısır'a gelerek tedrîs ve fetvâ faaliyetleriyle iştigâl etmeleri, İbn Teymiyye'nin bid'at ve hurafelerle olan mücâdelesinde mezhep ruhunu tanıtması, şüphesiz Hanbelî mezhebinin ülkedeki gelişimine katkı sağlamıştır. Nitekim kaynaklardaki Hanbelî fakihi Muvaffakuddîn el-Makdisî'nin (ö. 769/1367), yaşadığı dönemde Hanbelî mezhebinin yaygınlaştığı ve Hanbelî fukahânın arttığına ilişkin bazı rivâyetler de mezhebin bu dönemdeki seyri hakkında bilgi vermektedir.[1565] Memlûkler dönemi sultanı Kansu Gûrî döneminde sayısı 300 civarındaki kadı nâiblerine tahdid getirilerek saylarının 100'e düşürülmesi, buna göre Şâfiîler için 40, Hanefîler için 30, Mâlikîler için 20 ve Hanbelîler için 10 kadı nâibi belirlenmesi de, fıkhî mezheplerin bu dönemdeki yaygınlık oranı hususunda bizlere ışık tutmaktadır.[1566]

Memlûkler dönemi boyunca fıkhî hükümlerin pratik hayattaki tezahürü hususunda mezhepler arasında farklı yaklaşımlar söz konusu olmuş; Şâfiîler, fıkhî ahkâmın tatbîki konusunda Mâlikî ve Hanbelîlerden daha gevşek davranmışlardır. Sultan Nâsır Muhammed döneminde Mâlikî bir kadı her ne kadar dönemin kâdılkudâtı İbn Dakîkul'îd araya girmek istemişse de davalı Ahmed b. el-Yakkî isimli bir kişinin boynunu vurdurtmuştur.[1567] Dönemin Hanbelîleri ise İbn Teymiyye'nin liderliğinde özellikle içki, uyuşturucu, evliyâ kabirlerinin ziyareti başta olmak üzere, bid'at ve fesad unsuru olarak addettikleri her şeye savaş açma konusunda çok sıkı davranmışlardır.[1568]

Memlûkler dönemi Mısır'ında hâkim eğilim sünnî fıkıh mezheplerine yönelik olmakla birlikte, bazı bölgelerde, Fâtımî dönemindeki kadar tesirli olmasa da Şiîlikte belli bir artış yaşanmış ve Şiîler, Mısır'ın özellikle Saîd bölgesine yerleşmişlerdir. Bu dönemin Şiîliği hakkında bilgi veren İdfüvî ve İbn Hacer, h. 697 yılında Mısır'daki

---

[1565] İbn 'Imâd, *a.g.e.*, VIII, 369
[1566] İbn İyâs, *a.g.e.*, IV, 352
[1567] İbn Hacer el-Askalânî, Ebü'l-Fazl Şihâbüddîn Ahmed b. Ali b. Muhammed (ö. 852/1449), *ed-Dürerü'l-kâmine fî a'yâni'l-mieti's-sâmine*, Dâru ihyâi't-türâsi'l-arabî, Beyrut, ts., ss. 308-309
[1568] Selâm, *el-Edeb fî 'asri'l-Memlûkî*, s. 179

Şiîlerin Fâtımî halîfesi Âdid'ın neslinden gelen Dâvud b. İsmâîl isimli bir kişi olduğunu belirtmekte,[1569] İbn Imâd ise aynı zaman dilimi olarak 7./13. yy.ın sonlarında Saîd bölgesinde yer alan İsnâ şehrinin Râfizîler (İsmâilîler) ile dolu olduğunu ve kadıyı öldürmeye niyetlenecek kadar cür'etkâr olduklarını zikretmektedir.[1570] İdfüvî, ayrıca İbn Dakîkul'îd'in hal tercemesine yer verirken, Şiîliğin yayılmış olduğu Saîd bölgesine gelmesiyle birlikte sünnî mezhebi[1571] bölgede hakim kılarak Şiîliği yok ettiğini zikretmektedir.[1572] İbn Hacer'in bu döneme ilişkin zikrettiği bazı rivâyetlerde ise; insanların birbirlerine iftira atmak istediklerinde, ilgili kişinin Şiî olduğuna yönelik dedikodular yaydıklarını ve bu şekilde mallarına müsâdere uygulanmasını ve ihanetten cezalandırılmasını sağladıklarına yönelik ifadeler, ülkede bu dönemde cılız da olsa Şiîliğin hâlâ devam ettiğini göstermektedir.[1573] Muhtemelen bu nedenledir ki, Memlûkler açıkça toplum içinde görünmese de devam etmekte olan Şiîlik ile mücade etmişler; sultan Baybars 665/1267 yılında sünnî dört fıkıh mezhebinden birine müntesip olmayı ve bunların dışındakilerin haram kabul edilmesini emretmiş; ayrıca kadılık, hutbe, imâmet ve ilmî tedrîsat için atanacak kişiler ile şahitlikleri kabul edilecek olanların ancak bu dört mezhep müntesibi arasından seçilmesini talep etmiştir.[1574]

Memlûkler dönemi Mısır'ındaki fıkhî hayatın ahvâliyle ilgili temas edilmesi gereken bir husus da, bu dönemde -eğer ki mevcut ise- fıkıh mezhepleri arasında taassub ruhunun ne şekilde tezâhür ettiği ve neticelerinin neler olduğudur. Her ne kadar mezhepler tarihi açısından istikrar döneminin yaşandığı Memlûkler döneminde, Mısır'da farklı seviyelerde olmakla birlikte dört fıkıh mezhebinin de yaygın olduğu ve birinin yekdiğerine tahammülünün arttığını söylemek mümkünse de, mezhep taassubuna yönelik bazı tutumları kaynaklarda zikredilen satır aralarından sezinlemek mümkündür. Şâfiî fakih Tâceddîn es-Sübkî, bu dönemde fukahâ da dâhil olmak üzere ulemâ içerisinde mezhep taassubunda bulunanlar

[1569] İdfüvî, *a.g.e*., s. 368; İbn Hacer, *Dürerü'l-kâmine,* III, 13
[1570] İbn 'Imâd, *a.g.e*., VII, 768
[1571] Çok iyi vakıf olduğu Mâlikî ve Şâfiî fıkhı ile birlikte kendi içtihatlarını yaydığı kuvvetle muhtemeldir.
[1572] İdfüvî, *a.g.e*., ss. 424-425
[1573] İbn Hacer, *Dürerü'l-kâmine*, II, 46; Âşûr, *el-'Asru'l-Memlûkî fî Mısr ve'ş-Şâm*, s. 349
[1574] Makrîzî, *Hıtat*, II, 344; Âşûr, *el-'Asru'l-Memlûkî fî Mısr ve'ş-Şâm,* s. 349

olduğunu, bunların taassubunun ahlaklarının kötü oluşundan kaynaklandığını zikretmektedir. Bu kişilerin, birbirlerinin arkasında namaz kılmayacak ölçüde aşırı taassub sahibi olduklarına değinen Sübkî, Ebû Hanîfe ve İmam Şâfiî ve İmâm Mâlik ve Hanbelîlerin önde gelenleri bu dönemde yaşasaydı bu grubun yaptıklarına şiddetle karşı çıkacaklarını belirtmektedir.[1575] Sübkî'nin bu ifadeleriyle mezhep taassubunu tenkit etmesi bir yana, kanaatimizce kendisinin bazı ifadelerinde de, mezhebî tarafgirlik ruhu hissedilmektedir. İleriki başlıklarda görüleceği üzere Sübkî, sultan Baybars döneminde Şâfiî kâdılkudâtla birlikte diğer üç mezhepten resmî bir kâdılkudât ve nâiblerinin tayin edilmesini ifade eden taaddudu kudât uygulamasına oldukça tepki göstermiş; bu değişimin Şâfiî mezhebine ihanet olduğuna yönelik dolaylı yoldan İmâm Şâfiî'ye izâfeten bazı rivâyetler zikrettiği gibi, bu uygulamanın Memlûkler Devleti'nin yıkılma sebebi olacağına ilişkin tehditkâr ifadeler kullanmıştır. [1576]

Kaynaklarda Emîr Beklemüş el-Allâî (ö. 801/1398)[1577] ile Emîr Seyfüddin Surgutmuş'un (ö. 759/1357)[1578] mutaassıb bir Hanefî oldukları ve Emîr Yelboğa Nâsırî gibi mutaassıb bazı Hanefî emîrlerin, diğer mezheplerden Hanefî mezhebine intikâl edenlere yüksek meblağlı bağışta bulunduğu,[1579] Hanefî emîrlerin özellikle her mezhepten kadı tayin edilmesinden sonrasında nüfûz ve rütbe açısından Şâfiî kâdılkudâttan sonra ikinci sırada gelen Hanefî kâdılkudâtın, Şâfiî ile aynı nüfûza sahip olması noktasında birtakım girişimlerde bulunarak mezhebî tarafgirliklerini ortaya koydukları zikredilmektedir.[1580]

Memlûkler döneminde Mısır'da taassub ruhunun özellikle Hanbelîlerle ilişkilendirildiği izlenimini elde ettiğimiz rivâyetlerde ise; İbn Teymiyye'nin Kahire Kalesi'nde hapsedildiğinde Kahire'deki Hanbelîlere eziyet edilerek bazılarının

---

[1575] Tâceddîn es-Sübkî, Ebû Nasr Tâcüddîn Abdülvehhâb b. Alî b. Abdilkâfî es-Sübkî (ö. 771/1370), *Mu'îdü'n-ni'am ve mübîdü'n-nikam*, Müessesetü'l-kütübi's-sekâfiyye, yy. 1407/1986, s. 62
[1576] Sübkî, *a.g.e.*, VIII, 320-321
[1577] İbn Hacer, *İnbâü'l-ğumr bi-ebnâ'i'l-'umr*, II, 69
[1578] İbn Habîb el-Halebî, Muhsin b. Ömer b. el-Hasen b. Ömer b. Habîb (ö. 779/1377), *Tezkiretü'n-nebîh fî eyyâmi Mansûr ve benâh*, thk. Muhammed Muhammed Emîn, el-Hey'etü'l-Mısriyyetü'l-âmme, Kahire, 1986, III, 213
[1579] İbn Hacer, *Dürerü'l-kâmine*, IV, 439; Selâm, *el-Edeb fî 'asri'l-Memlûkî*, s. 180
[1580] Rızk Salâh, *a.g.e.*, s. 149

hapsedildiğine,[1581] Hanbelîlerin diğer mezhepten kişileri tekfîr etmelerinden dolayı "reziller" olarak isimlendirildiklerine ve sultan Baybars'ın bu denli taassub ruhunu kırmak için hassaten akîdevî mevzularda topluma konuşma yasağı getirdiğine temas edilmektedir.[1582]

Diğer yandan bu dönemde devlet otoritesine yakın olmak, vazifesinde terfî etmek, medreselerde müderris olma, maddi kazanç sağlama gibi dünyevî birtakım gayelerle[1583] veya dört mezhepten kadı tayini uygulamasının tatbîki ile birlikte kazâ meclislerinde kendi mezhep hükümleri çerçevesinde amaçladığı neticeyi elde edemeyen bazı davacı-davalıların,[1584] müntesip oldukları fıkıh mezheplerinde değişikliğe gittiklerini de ifade etmek gerekir.

III. Fıkhî Te'lif Dönemi Olarak Memlûkler Döneminde Mısır

Mısır'da Memlûkler döneminde fıkıh ilminin gerek mevcut bütün eğitim merkezlerinde dört mezhep ya da tek mezhep ekseninde tedrîsatının yapılması ve gerekse bu dönem itibariyle ülkeye gelen fukahânın yoğun çabası ile bu dönem, fıkıh ilmi açısından te'lif faaliyetlerindeki hareketliliğin artışı ile öne çıkan bir târihî kesiti ifade etmiştir. Özellikle hilâfet merkezi Bağdat'ın Moğolların elinde harap edilmesi ve ilerleyen haçlı saldırılarına karşı dinî savaş açma psikolojisine sahip fukahânın da dâhil olduğu ulemâ, bu dönemde te'lif çalışmalarına oldukça ehemmiyet vermiş ve bu bağlamda ansiklopedik tarzda te'lif edilen çalışmaların yanı sıra, mevcut eserlere yönelik ihtisar, hâşiye ve şerh faaliyetleri yaygınlık kazanmıştır.[1585] En fazla dinî ilimlere yönelik te'liflerin yapıldığı Memlûkler dönemi,[1586] metin ihtisar ve şerh dönemi olarak tarih kaynaklarına kaydedilmiştir.[1587]

Bununla birlikte her ne kadar bazı müellifler tarafından, Memlûkler dönemindeki ilmî çevreye taklid ruhunun hâkim olduğu ve bu nedenle ulemânın

---

[1581] İbn Receb, *a.g.e.*, IV, 512
[1582] Mâcid, *et-Târîhu's-siyâsî li-devleti selâtîni'l-Memâlîk fî Mısr*, s. 126
[1583] Selâm, *el-Edeb fi'l-'asri'l-Memlûkî*, s. 180
[1584] Mahmûd Rızk Selîm, *Mevsû'atü 'asri selâtîni'l-Memâlîk ve netâcühü'l-'ilmî ve'l-edebî*, 2. bs., Mektebetü'l-âdâb, Kahire, 1381/1962, II, 65
[1585] Ahmed Celeylî, "el-Hayâtüs'-sekâfiyye fî Mısri'l-Memlûkiyye", *Mecelletü'l-âdâb ve'l-lügât (Câmiatü Kasdî Merbâh)* , sy. 6, 2007, s. 174; Şâkir, *a.g.e.*, s. 16
[1586] Selîm, *a.g.e.*, VII, 255
[1587] Selîm, *a.g.e.*, VII, 259; Derdûr, *a.g.e.*, II, 934

ekseriyetinin önceki asırlarda te'lif edilen eserler hakkında şerh, hâşiye veya ihtisar faaliyetleriyle meşgul oldukları,[1588] dindarlıklarıyla temayüz eden Memlük sultanlarının, ehl-i sünnet düşüncesinin dışına çıkan fikrî ve felsefî akımlara karşı müsâmahasız davranmalarının, bu çerçevenin dışına çıkanların siyâsî baskılara maruz kalıp çeşitli cezalara çarptırılmasının, fukahâyı şerh, ihtisar ve hâşiye yazmaya yönelttiği[1589] veya fıkıh tarihi açısından gerileme döneminin bir parçası olarak görülen Memlûkler döneminde fukahâda taklid ruhunun tam manasıyla kök saldığı, müctehid yetiştirecek eserlerin yazılmadığı, fıkıh te'liflerinde ihtisarın marifet kabul edilerek bilmece tarzında anlaşılmayan metinlerin yazıldığı ve sonrasında bu metinlere yönelik şerh, hâşiye ve talik faaliyetlerinin gerçekleştiği[1590] şeklinde zikredilen görüşlerin Memlûkler dönemindeki te'lif faaliyetlerine ilişkin hususiyeti yansıtmadığını ifade etmek gerekir.

Zira şerh ve hâşiye faaliyetinin metnin problemlerini çözmek gayesinden ziyâde ilim talibi olan okuyucusunu bir üst bir seviyeye çıkararak daha sistematik ve teferruatlı, daha derin ve bu yüzden takibi daha fazla mesâî isteyen yeni problemler edinmiş olarak ilimle irtibatını geliştirme ve kuvvetlendirme amacına mâ'tuf olduğu göz önünde bulundurulursa,[1591] bu faaliyetin müstakil te'lif faaliyetinden daha değersiz olmadığı ortaya çıkmaktadır.

Fıkıh mezheplerinin literatüründe özellikle şerh faaliyetinin giderek arttığı ve zamanla zirve noktasına ulaştığı Memlûkler dönemini içerisine alan h. 6.-9. yüzyıllarda[1592] Mısır'da mezhepler çerçevesindeki şerh ve diğer faaliyetlerin şu şekilde değerlendirilmesi mümkündür:

Memlûkler döneminde fukahânın çabası yoğun şekilde Memlûkler dönemi öncesine ait eserler üzerinde yoğunlaşmış, Şâfiî fukahânın çokça rağbet gösterdiği

---

[1588] İsmâîl Yiğit, "Aynî'yi Tetiştiren Memlukler Dönemi İlmî Hareketine Genel Bir Bakış", *MÜİFD*, sy. 11-12, 1992, s. 37

[1589] Sâlih Yûsuf Ma'tûf, *Bedrüddîn 'Aynî ve eseruhû fî 'ilmi'l-hadîs*, Dâru'l-beşeri'l-İslâmiyye, yy. ts., s. 15

[1590] Hayreddin Karaman, *İslâm Hukuk Tarihi*, 4. bs., İz Yayıncılık, İstanbul, 2004, ss. 256, 258

[1591] İsmâîl Kara, *a.g.m.*, s. 17

[1592] Eyyüp Said Kaya, "Şerh (Fıkıh)", *DİA*, XXXVIII, 561

Ebû İshak Şîrâzî'nin *et-Tenbîh*'i,[1593] Gazzâlî'nin *el-Vasît*[1594] *el-Vecîz*'ine[1595] yönelik pek çok şerh, ihtisar, ve manzum eserler kaleme alınmıştır. Hanefî fukahâ ise; Hasan eş-Şeybânî'nin *el-Câmiu'l-kebîr*'i[1596] ile Merginânî'nin *el-Hidâye*'sine[1597] oldukça ehemmiyet göstererek bu eserler üzerine şerh, ihtisar ve manzum eserler te'lif etmişlerdir. Mısırlı Mâlikî fukahânın rağbet gösterdiği en önemli eser, İbnü'l-Hâcib'in fıkıh usûlüne dâir *Muhtasar*'ı olurken; *Muhtasar,* bu dönemde diğer mezheplerin pek çok fukahâsının da çalışma alanına girmiştir.[1598] Hanbelî fıkhında ise; Hırakî'nin *Muhtasar*'ı[1599] üzerine yapılmış çalışmalar bulunmaktadır. Bu dönemde fıkıh usûlü alanında İbnü'l-Hâcib'in *Muhtasar*'ının yanı sıra, Fahreddîn Râzî'nin *Mahsûl*'ü[1600] de üzerinde yapılan çalışmaların yoğunluk kazandığı bir diğer fıkıh usûlü eserini teşkil etmektedir. Te'lif faaliyetlerinin yanı sıra bazı eserlerin tercümelerinin de yapıldığı bu dönemde Sultan Tatar, Bedrüddîn Aynî'den Kudûrî'nin *el-Muhtasar'ını* Türkçe'ye tercüme etmesini talep etmiştir.[1601]

Önceki dönem eserleri üzerine yapılan çalışmaların yanı sıra bu dönemin fukahâsı, bizzat birçok değerli eseri kaleme almış olmakla birlikte, biz bu te'liflerin ismine ilgili fukahânın hal tercemesinde yer vermemiz sebebiyle burada isimlerini zikretmeyi gerekli görmedik.

Şerh ve hâşiye çalışmalarına yönelik mülâhazalar bir yana, Memlûkler dönemindeki fıkhî faaliyetlerin ve fukahâ profilllerinin fıkıh tarihi literaründe yaygın kabul görmekle birlikte son zamanlarda çeşitli itirazlara konu olan sınıflandırmayla olan ilişkisine de değinmek yerinde olacaktır. Genel manada fıkıh tarihinin tasnif

---

[1593] Bazıları için bkz. Sübkî, *a.g.e*., VIII, 199; IX, 26; IX, 19; İbn Kâdî Şühbe, *a.g.e*., II, 192-193; II, 242; Süyûtî, *Hüsnü'l-muhâdara*, I, 417; Kehhâle, *a.g.e*., III, 413

[1594] Bazıları için bkz. İsnevî, *a.g.e*, I, 297; Süyûtî, *Hüsnü'l-muhâdara*, I, 414, 418, 422, 423

[1595] Bazıları için bkz. İbn Kâdî Şühbe, *a.g.e*., II, 192; Sübkî, *a.g.e*., VIII, 199; IX, 19

[1596] Yusuf Alemdar, "Yaşadığı Çağı ve Yetiştiği Çevreyi Yansıtan Bir Âlim Portresi: Ekmelüddîn Bâbertî", *Ekmelüddîn Bâbertî'yi Keşif Yolunda I. Ekmeleddîn Bâbertî Sempozyumu*, Bayburt Üniversitesi Yayınları, Erzurum, 2014, s. 67; Süyûtî, *Hüsnü'l-muhâdara*, I, 469; Şevkânî, *a.g.e*., II, 172; Leknevî, *a.g.e*., s. 148

[1597] Kehhâle, *a.g.e*., III, 691; Serkis, *a.g.e*., II, 1403; Leknevî, *a.g.e*., s. 148; Süyûtî, *Hüsnü'l-muhâdara*, I, 474; İbn 'Imâd, *a.g.e*, IX, 439

[1598] Süyûtî, *Hüsnü'l-muhâdara*, I, 460, 462; Sübkî, a.g.e., IX, 212; X, 384; İbn Hacer, *İnbâü'l-ğumr bi-ebnâ'i'l-'umr*, I, 123, 211; İbn Kâdî, Şühbe, *a.g.e*., III, 143

[1599] İbn Receb, *a.g.e*., IV, 408

[1600] Sübkî, *a.g.e*., VIII, 101; Kehhâle, *a.g.e*., II, 511; İbn Receb, *a.g.e*., IV, 407

[1601] Ramazân Abdülhamîd, *a.g.e*., s. 174

edildiği çağdaş bazı fıkıh tarihi literatürüne bakıldığında, İslâm dünyasındaki fıkıh faaliyetlerinin Memlûkler döneminde -herhangi bir kayıt konulmaksızın- geriye doğru bir gidişata sahip olduğu zikredilmektedir. Söz gelimi; fıkıh tarihi yazıcılığına yön veren Hudari Bey'in konuyla ilgili eserine bakıldığında şöyle bir sınıflandırma görülmektedir: 1) Hz. Peygamber dönemi, 2) Büyük sahabiler dönemi, 3)Küçük sahabiler dönemi, 4) 2. asrın ortasından 4. asrın ortasına kadar, 5) Mezheplerin yaygınlamasından Abbâsî Devleti'nin yıkılmasına kadar (Moğol istilasına kadar), 6) Bağdat'ın Moğollar'ın eline geçmesinden günümüze kadar.[1602] Fıkhın târihî süreci açısından bakıldığında, takriben on asırlık bir zaman dilimini kapsayan ve fıkıh tarihi açısından zengin malzemeler içeren son iki dönem Hudari Bey'in bu kitabının %20'sini dahi kapsamamakta; üstelik bu iki dönem hakkında birçok menfî nitelendirmeler (mezhep taassubu, taklid ruhu vs.) yer almaktadır. Konuyla ilgili bir başka eser olan hayrettin Karaman'ın İslâm Hukuk Tarihi'nde ise fıkıh tarihine yönelik 1) Hz. Peygamber Devri (Fıkhın Doğuşu), 2) Sahâbe Devri (Fıkhın Gelişme Çağı), 3) Abbâsîler Devri (Fıkhın Olgunluk Çağı), 4) Selçuklular Devri (Fıkhın Duraklama Çağı), 5) Moğol İstilası'ndan Mecelle'ye Kadar (Fıkhın Gerileme Çağı), 6) Mecelle'den Zamanımıza Kadar (Uyanış Çağı) [1603] şeklinde bir tasnif yapıldığı görülmektedir.[1604] Bu tarz bir sınıflandırmaya yönelik itirazların gitgide arttığı günümüzde, konuyla ilgili olarak bazı müellifler, İslâmî ilimlerin târihî tasnifi ile ilgili olarak siyâsî dönüşüm ve değişimleri merkeze almanın doğru olmadığını, modern öncesi dönemde Müslüman toplumda değerlerin belirleyicisinin siyâset değil, bizzat İslâmi ilimlerin gidişat keyfiyyeti olduğunu zikretmektedirler. Bu durumda, İslâm'ın klasik çağı söz konusu olduğunda; hanedanların değişmesi, siyâsî yapıların ve kurumların dönüşmesi, sınırların farklılaşması yüzeysel değişimler olarak kalmaktadır. Bundan dolayı esas olarak yüzeyin altında akıp duran, siyâsî

[1602] Muhammed Hudarî, *Târîhu't-teşrî'i'l-İslâmî*, 8. bs., Dâru'l-fikr, Kahire, 1387/1967, ss. 323-328
[1603] Karaman, *a.g.e*., içindekiler kısmı; a.m.l.f., "Fıkıh", *DİA*, XIII, 10-11
[1604] Te'lif edilen bütün fıkıh tarihi kitaplarında aynı tarz bir sınıflandırma olmadığını belirtmek gerekir. Söz gelimi Saffet Köse'nin *İslâm Hukukuna Giriş* isimli eserinde "doğuş dönemi, kuruluş dönemi, olgunluk ve kemal dönemi, istikrar dönemi, sanayi devrimi sonrası günümüze kadar geçen süre ve uyanış dönemi şeklinde bir tasnif yapılmıştır, Bu tasnifin, genel olarak; siyâsî dönemlendirmeden ziyade, fıkhın kendi gelişimini esas alarak yapıldığı söylenebilir. Bkz. Saffet Köse, *İslâm Hukukuna Giriş,* Hikmetevi Yayınları, İstanbul, 2012, içindekiler kısmı.

değişimlerin inkıtâa uğratmadığı ilmî sürekliliğe odaklanmak, ilimlerin kendi iç dinamiklerini hesaba katmak gerekmektedir.[1605]

Fıkıh tarihine yönelik yapılan klasik tasnif Mısır açısından değerlendirildiğinde; husûsî olarak gerileme çağının içerisinde kabul edilen Memlûkler devrinde Mısır'daki fıkhî ahvâlin hiç de geriye doğru bir gidişat göstermediği; aksine fıkhın gerek bir ilim, gerek fıkhî mezhepler ve gerekse hukukî müessese açısından tam bir olgunluk ve istikrar döneminde olduğu görülmektedir. Her ne kadar Abbâsî Devleti'ne son veren Moğol istilası, etkili olduğu bölgelerde fıkhın gelişimini sekteye uğrattığı söylenebilirse de, bu siyâsî gelişme Mısır açısından değerlendirildiğinde ülkedeki fıkhî müktesebâtın fazlasıyla zenginleşmesine vesile olduğu bir gerçektir. Zira Memlûkler dönemi, fıkıh tedrîsatı açısından düşünüldüğünde Mısır tarihinde en fazla fıkıh medresesinin mevcut olduğu, fıkhî faaliyetlerin azamî düzeye ulaştığı, dört fıkhî mezhebin de resmî düzeyde itibar görerek devlet ve toplum nezdinde istikrara kavuştuğu dönem olmasının yanı sıra, bu dönemde iddia edildiğinin aksine dört fıkıh mezhebinden de ictihad mertebesinde seçkin fukahânın yetiştiği görülmektedir. Ancak Bulkîni ile öğrencisi Ebû Zür'a İbnü'l-Irakî arasında geçen bir rivâyetten de anladığımız kadarıyla, bu dönemde kazâ müessesinin dört mezhebin fukahâsına tahdid edilmiş olması sebebiyle fukahâ kadılığa tayin edilebilmek amacıyla ictihâdî liyâkatlerini ön plana çıkarmamışlardır.[1606] Bazı müellifler de eğer bu dönemin müctehid fukahâsının ictihad kabiliyetini izhâr etseydi, en fazla muâsır oldukları mezhepdaşları tarafından tenkit edilerek ihanetle itham edileceklerini, bu nedenle ictihad liyâkatlerini ortaya çıkarmadıklarını ifade etmektedirler.[1607] Bunlardan yola çıkarak biz; Hudari Bey ve Hayrettin Karaman'ın eserleri gibi, İslâm ülkelerinin hepsini ihtivâ eden fıkıh tarihine ilişkin yapılacak genel çalışmaların siyâsî tarih doğrultusunda ele

[1605] Ayrıntılı bilgi için bkz. Asım Cüneyd Köksal, "Dönemlendirme Problemi ve İslâmi İlimler: Fıkıh ve Fıkıh Usulü Örneği", *Sabah Ülkesi*, sy. 54, 01/2018, s. 34. Benzer bir değerlendirme için bkz. Muhammed Receb el-Beyyûmî, *en-Nehdatü'l-İslâmiyye fî siyeri a'lâmihe'l-muâsırîn*, Dâru'l-kalem, Dımaşk, 1415/199, I, 295; Eyyüp Said Kaya, "Modern Dönemde Fıkıh İlminin Temel Meseleleri", *Modern Dönemde Dinî İlimlerin Temel Meseleleri- İlmî Toplantı*, İsam Yayınları, İstanbul, 2007, ss. 156-158; İsmâîl, Kara, "Unuttuklarını Hatırla! Şerh ve Hâşiye Meselesine Dâir Birkaç Not", *Dîvân Disiplinlerarası Çalışmalar Dergisi*, sy. 28, 2010/1, ss. 46-49

[1606] Derdûr, *a.g.e.*, II, 939-940

[1607] Derdûr, *a.g.e.*, II, 940

alınmasının, bütün İslam ülkeleri veya bölgelerindeki fıkıh tarihinin seyrini göstermesi açısından isâbetli neticeler vermeyeceği kanaatindeyiz. Bununla birlikte; belli bir ülke veya bölge ile tahdîd edilen fıkıh tarihi çalışmalarında, siyâsî otoritelerin fıkıh ilminin gelişimi ve değişimiyle irtibatlı olduğunu düşünmekteyiz. Nitekim söz gelimi; araştırmamız neticesinde, Mısır'daki fıkhî hayatın gerek bir ilim ve gerekse hukuk müessesesi olarak, ülkede belli târihî dönemlerde mevcut olan siyâsî otoritenin varlığıyla yakından irtibatlı olduğunu gördük. Belli dönemlerde hangi fıkıh mezhebinin resmî mezhep olarak tanınacağı ve buna bağlı olarak hukuk müessesinde esas alınacak mezhebin tayin edilmesi, mezheplerin öğretim faaliyetlerine yönelik teşviklerin daha ziyade hangi mezheplere tahsis edileceği gibi birtakım hususlarda ülkedeki siyâsî otoritenin belirleyici bir yönü olduğunu tespit ettik. Bu nedenledir ki; biz çalışmamızı tasnif ederken, fıkhın Mısır'daki gelişim ve değişim döngüsüyle birlikte ülkede siyâsî hâkimiyet sağlayan otoriteden de bahsetmemizin sebebi; bu çalışmanın sadece Mısır'daki fıkıh tarihini incelemeyi hedeflemiş olmasıyla irtibatlıdır.

Memlûkler dönemi Mısır'ına ilişkin ifade edilmesi gereken bir husus da, bu dönemde Memlûklü Devleti'nin ilk kez Moğolların *Yaseh* hukuk kitabının yanı sıra haçlı saldırıları ve ticaret neticesinde Avrupa hukuk sistemiyle muhatab oluşudur. Bu değişimler, özellikle muâmelât alanında yoğunluk kazanmak suretiyle fıkhî görüşlerde mezheplerin hepsini içine almak suretiyle bir çeşitlilik oluşturmuştur.Yeni durumlara muhatab olan bu dönemin fukahâsı, bunların fıkhî hükümlerini belirleme çabasına girişmişler ve böylece bu hükümler dönemin te'liflerinde yer edinmiştir. Diğer yandan; her ne kadar bu dönemde Mısır'daki resmî mezhep Şâfiîlik olsa da, hassaten iktâ sisteminde diğer mezheplerin de görüşlerinin değerlendirildiği bir bakış açısı takip edilmiştir. İktâ sistemi ile birlikte vakıf, icâre ve gasb gibi mevzularda özellikle Hanefî mezhebinin takip edilmesi, müteahhirun Hanefî kitaplarında kullanılmakla birlikte, Mısır'da daha önce tedâvülde olmayan bazı lafızların eserlerde kullanılmaya başlanmasına sebep olmuştur.[1608]

[1608] Medenî, *a.g.e.*, ss. 87-88

IV. Memlûkler Döneminde Fıkhın Gelişmesini Sağlayan Âmiller

A. Dış Âmiller

1. İslâm Ülkelerinin Moğol İstilasına Uğraması

Mısır'ın ilmî faaliyetler hususunda Memlûkler döneminde İslâm dünyasındaki en önemli merkez vasfına sahip olmasında en önemli sebep şüphesiz 7./13 yy. da İslâm dünyasını kuşatan Moğol tehlikesi olmuştur. Orta Asya'ya uzanan Moğol istilalarının son olarak 656/1258'de Irak'ı da etkisi altına almasıyla birlikte hilâfet merkezi Bağdat artık Moğolların hâkimiyetine geçmiş, içlerinde fukahâ ve diğer ulemânın da bulunduğu çok sayıda kişi katledilmiş, şehir yağmalanarak şehirdeki pek çok kütüphane yıkılmış, kitaplar Dicle Nehri'ne atılmış, böylece beş yüz yıl hüküm süren Abbâsîlerin medeniyetine dâir her şey yok edilmiştir. Moğol felaketinden kaçmayı başaran ulemâ grubu içerisindeki fukahâ ise; bu dönemde İslâm ülkeleri içinde özellikle askerî ve siyâsî alanlarda en güçlü ülke olan Mısır'a hicret ederek buradaki fıkhî faaliyetlerin gelişmesine yardımcı olmuşlardır.[1609]

2. Fukahâ Heyetlerinin Mısır'a Gelişi

Önceki dönemlerde olduğu gibi Memlûkler döneminde de doğuda ve batıdaki muhtelif İslâm ülkelerinden gelerek Mısır'a yerleşen fukahâ, ülkedeki fıkhî hayatın çeşitlenmesine ve gelişimine büyük katkı sağlamışlardır. Özellikle Bağdat'ın Moğolların hâkimiyetine girmesi neticesinde Moğol zulmünden kaçmayı başararak Mısır'a hicret eden fukahânın bu noktadaki katkısının önemle zikredilmesi gerekmektedir. Zira bu fukahâ grubu, ülkedeki fıkhî tedrîsat merkezlerinde müderrislik ve kazâ müessesesine ilişkin görevler üstlenmenin yanı sıra, özellikle Abbâsî medeniyetinin Moğol elinde harap edilmesinin oluşturduğu psikolojik tepkinin de etkisiyle Mısır'da çok sayıda te'lifte bulunmuş, fetvâ ve hitabet işleriyle meşgul olmuş, bu dönemde Hanbelî fıkhının Mısır'a taşınmasında büyük bir rol îfâ eden İbn Teymiyye el-Harrânî gibi fukahâ vesilesiyle Mısır'daki fıkhî hayat tenevvü'

[1609] Saîd Abdülfettâh Âşûr, *el-Müctemeu'l-Mısrî fî 'asri selâtîni'l-Memâlîk*, Dâru'n-nehdati'l-arabiyye, Kahire, 1992, s. 157; Rızk Selîm, III, 17-19; VII, 229; Selâm, *el-Edeb fî 'asri'l-Memlûkî*, s. 106

kazanmıştır. Bu grubun yanı sıra, Frenk ordusunun ilerleme tehditi altında bulunan Endülüslü fukahâdan başka bir ülkeye intikâl etme arzusuna sahip olanlar, Mısır'ın mevcut ilmî müktesebâtından istifade etme amacıyla ülkeye gelerek yerleşmiş, ayrıca hac yolculuğunun uğrak yeri olması sebebiyle Mısır'a uğrayan fukahâ da bu gayretin bir parçası olarak dönemin fıkhî faaliyetlerine iştirak etmişlerdir.[1610]

3. Abbâsî Hilâfetinin Mısır'da İhyâsı

Bağdat'ın Moğolların eline geçmesi ve Abbâsî halîfesi Müsta'sım billâh'ın katledilmesiyle birlikte zevâle uğrayan beş yüz yıllık Abbâsî hilâfeti, 7./13. yy. da İslâm aleminde manevî bir otorite boşluğuna sebep olmuştur. Gerek bu boşluğun doldurulması ve gerekse doğu ve batıdaki İslâm ülkelerinin iltifatını celbederek dinî sıfatla onlar üzerinde otorite kazanabilmek adına bunu fırsat addeden Memlûklü sultanı I. Baybars, bu dönemde İslâm ülkeleri içerisinde askerî ve siyâsi açıdan Mısır'dan daha güçlü bir devlet bulunmamasının verdiği öz güvenle Abbâsî ailesinden birini halîfe tayin ederek Abbâsî hilâfetinin yeniden Mısır'da tesis edildiğini ilan etmiş (659/1261),[1611] böylece Mısır, yeni hiâafetin hâmisi sıfatıyla bütün İslâm ülkeleri üzerinde nüfûz sahibi olmuştur.[1612] Memlûkler döneminin zevâline kadar hilâfetin merkezi olan Mısır'ın, bundan sonraki süreçte Müslümanların dinî bağlamda ana merkezi hüviyetine kavuşması ülkedeki ilmî hareketliliğe de tesir etmiş, yeni hilâfet merkezinin ilmî hususta Bağdat'a benzemesi gayretiyle ülkeye gelen pek çok fukahâ ülkenin fıkhî gelişimine katkı sağlamıştır.[1613] Bu hususta, Süyûtî'nin "*Biliyorum ki Mısır hilâfet merkezi olunca önemi arttı, ülkedeki İslâmî şiârlar çoğaldı, sünnet yüceldi, bid'at yok oldu ve böylece Mısır ulemânın meskeni, faziletli gezginlerin uğrak mekânı oldu.*"[1614] ifadeleri de Mısır'ın hilafet merkezi olmasıyla yeniden şekillenen konumunu açıkça ortaya koymaktadır.

[1610] Celâl Yûsuf el-Attârî, *Hareketü't-te'lîfi'l-ilmî fî Mısr ve'ş-Şâm*, Dâru'l-fikr, Ammân, 1432/2011, s. 39; 61-62; Selîm, *a.g.e.*, III, 18-19; Selâm, *el-Edeb fî 'asri'l-Memlûkî*, s. 106

[1611] I. Baybars tarafından Abbâsî hilâfetinin Mısır'da ilan edilmesi hamlesine Tolunoğulları döneminden Memlûkî sultanı Seyfeddin Kutuz dönemine kadar pek çok kişi tarafından teşebbüs edilmiş olmakla birlikte bunu başaran I. Baybars olmuştur. Daha önce kimlerin bu konuda girişimde bulunduğuyla ilgili olarak ayrıntılı bilgi için bkz. Abbâdî, *a.g.e.*, 154-155

[1612] İbn İyâs, *a.g.e.*, I, 83; İbn Tağriberdî, *Nücûmü'z-zâhire*, VII, 201; Hafâcî, *el-Hayâtü'l-Edebiyye fî Mısr: el-'Asru'l-Memlûkî ve'l-Osmânî*, s. 19; Selîm, *a.g.e.*, III, 19-20; 85; Takkûş, *a.g.e.*, ss. 92-95;

[1613] Âşûr, *el-Müctemeu'l-Mısrî*, s. 157; Selîm, *a.g.e.*, III, 85

[1614] Süyûtî, *Hüsnü'l-muhâdara*, II, 94

B. İç Âmiller

Memlûkler döneminde fıkıh ilminin gelişimini sağlayan dâhili unsurlar şu şekilde sıralandırılabilir:

1. Memlûklü devlet adamlarının ilme olan bağlılığı ve ulemâya verdikleri değer, şüphesiz bu dönemde fıkhî faaliyetlerin gelişmesinde öncelikli bir yere sahiptir. Memlûklü sultanları ve devlet adamlarının mütedeyyin kişiliklerinin yanı sıra, Eyyûbî Devleti ve Abbâsî hilâfetinin ilgâsıyla birlikte hâsıl olan siyâsî ve dinî boşluk ortamında, İslâm'ın ve İslâm ülkelerinin hâmisi olma sorumluluğunu hisseden Memlûklü siyâsi otoritesi, bu sorumluluğun îfâsında, ilmî gelişimin desteklenmesini destekleyici bir unsur olarak görerek her türlü ilmî faaliyete ve ulemâya ehemmiyet vermişlerdir.[1615] Memlûklü sultanlarının her ne kadar Eyyûbî sultanları kadar ilmî mevzulara vâkıf oldukları söylenemese de, ilmî gelişimin desteklenmesi hususundan seleflerinin izinden gitmişler, bu olumlu tavır da dönemin fıkhî faaliyetlerinin gelişmesine kapı aralamıştır.[1616] İleride de görüleceği üzere Memlûkler döneminde devlet ricâli fıkhî te'liflerin arttırılmasına amacıyla fukahâyı desteklemiş,[1617] fukahâ ile oturumlar düzenlemiş,[1618] hediyelerle fukahânın gönlünü hoşnut etmiş,[1619] fukahânın fıkhî tedrîsatlarını gerçekleştimesi amacıyla pek çok sultan ve emîr tarafından medreseler inşâ ettirilmiş, fıkıh tedrîsatının geniş bir kitleye ulaşması amacıyla fukahâ camiilerde de görevlendirilmiştir.[1620]

2. Memlûkler dönemi Mısır'ında fukahâ sayısının fazla oluşu ve bu fukahânın medrese ve camiilerde icrâ ettikleri fıkhî tedrîsatları ile kazâ müessesine dâir görevler üstlenmede ve te'liflerde bulunmada adeta yarışırcasına gayret içerisinde bulunmaları dönemin fıkhî gelişimine katkı sağlamıştır.[1621]

[1615] Selîm, *a.g.e.*, III, 20
[1616] Yûsuf el-Attârî, *a.g.e.*, s. 11
[1617] Rızk Selîm, *a.g.e.*, VII, 246
[1618] İbn Hacer el-Askalânî, Ebü'l-Fazl Şihâbüddîn Ahmed b. Ali b. Muhammed (ö. 852/1449), *İnbâü'l-ğumr bi-ebnâ'i'l-'umr*, thk. Hasen Habeşî, Meclisü'l-a'lâ li'ş-şüûni'l-İslâmiyye, Kahire, 1392/1972, III, 257, II, 69; İbn Tağriberdî, *Nücûmü'z-zâhire*, X, 328;
[1619] İbn Hacer, *İnbâü'l-ğumr bi-ebnâ'i'l-'umr*, III, 257
[1620]Muhammed Abdülazîm el-Havlî, *el-Ezherü'ş-şerîf fi'l-'asri'l-Memlûkî*, Dâru'l-fikri'l-arabî, Kahire, 1433/2012, s. 69-71
[1621] Âşûr, *el-Müctemeu'l-Mısrî*, s. 84

3. Sultanlar, emîrler ve medreseleri inşâ eden kişiler bu medreselerde hizmet verecek müderris fukahânın seçiminde oldukça hassas davranmışlar ve ilim ve faziletiyle tanınan dönemin seçkin kişilerini vazifelendirmişlerdir. Fukahâ bu medreselerde tedrîs faaliyetlerinin yanı sıra vaaz, hitâbet, imâmet ve yönetime ilişkin görevler üstlenmiştir.[1622] Söz gelimi Bakariyye ve Sâbikıyye medreselerinde Şâfiî fakih İbn Mülakkin;[1623] Cemâliyye Medresesi'nde Hanefî fakih Alâüddîn et-Türkmânî;[1624] Karâfe'deki Nâsıriyye Medresesi'nde Şâfiî fukahâdan İbn Rizzîn ve İbn Dakîkul'îd;[1625] Zâhiriyye Medresesi'nde Hanefî fakih Mecdüddîn Abdurrahmân ile Şafiî fakih İbn Rizzîn[1626] gibi mezheplerinde öne çıkan sîmâlar müderrislik yapmıştır.

4. Mısır'ın sahip olduğu coğrâfî konum da bu dönemde çift taraflı olarak dönemin ilmî faaliyetlerine müspet tesir etmiştir. Memlûkler döneminde Mısır'ın doğu ile batı arasında gerçekleşen ticareti tekeline alması neticesinde ülkenin iktisâdî refah seviyesinin yükselmesi ve millî servetin artması, ülkedeki ilmî faaliyetlere müspet yankısı olmuş; ülkenin iktisâdî gelişimi, çok sayıda dinî ve ictimâî müesseselerin kurulmasına, ulemâ ve talebelere yönelik maddî tahsisatın artırılmasına katkı sağlamıştır.[1627] Bu doğrultuda fıkıh ilminin de bu müspet neticeden etkilenmemesi düşünülemeyeceği gibi; diğer yönden, Mısır'ın bu dönemde de hac yolcuğuna çıkan Mağriblilerin uğrak yeri olması ve buraya gelen kişilerin ülkenin fıkhî hareketliliğinde pay sahibi olduklarını da ayrıca zikretmek gerekir.

V. Memlûkler Döneminde Fıkıh Tedrîsâtının Yapıldığı Yerler

A. Camiiler

Memlûkler dönemiyle ilgili kaynaklara bakıldığında bu dönemde camiilerin fıkıh eğitimlerinin icrâ edildiği merkezler olma hüviyetinin devam ettiği görülmektedir. Mısır'ın en eski fıkhî tedrîsat merkezi Amr b. el-Âs Camii, önceki

[1622] Selîm *a.g.e.*, s. 70
[1623] Makrîzî, *Hıtat*, II, 391; 393-394
[1624] Makrîzî, *Hıtat*, II, 392
[1625] Makrîzî, *Hıtat*, II, 401
[1626] Makrîzî, *Hıtat*, II, 379
[1627] Abdülğanî Mahmûd, *et-Ta'lîm fî Mısr fî zemene'l-Eyyûbiyyîn ve'l-Memâlîk*, Dâru'l-maarif, Kahire, 2002, s. 116

dönemlerde olduğu gibi bu dönemde de fıkhî faaliyetlerine devam etmiş, Memlûklü sultanlarının büyük bir ehemmiyet verdiği bu camiinin gerekli tadilatı yapılmak suretiyle dört fıkıh mezhebinin öğretim faaliyetlerine takdim edilmiş ve dönemin önde gelen fukahâsı eğitim faaliyetlerini yürütmesi için burada görevlendirilmiştir.[1628] Camiide bulunan zâviyelerin bir kısmında[1629] fıkhî tedrîsatta bulunan bazı fukahâ ise şunlardır: Eyyûbîler döneminde İmâm Şâfiî zâviyesi olarak bilinmekle birlikte[1630] Memlûkler döneminde bir süre fıkıh dersleri vermesi sebebiyle İbnü'l-Haşşâb'a (ö. 711/1311)[1631] nispetle isimlendirilen Haşşâbiyye zaviyesinde Kâdi'l-Huseyniyye (ö. 667/1268),[1632] İbn Seniyyü'd-devle (ö. 708/1309),[1633] İbnü'l-Vekîl (ö. 716/1316),[1634] Sirâceddîn el-Bulkînî (ö. 805/1403)[1635] ve diğer zâviyelerde İbnü'l-Mürahhil (ö. 716/1316),[1636] İbn Miskîn (ö. 710/1310)[1637] ve Karâfî (ö. 684/1285)[1638] gibi isimler fıkıh dersleri vermiştir.

Bu dönemde Tolunoğulları döneminden beri ilmî tedrîsat merkezi olarak hizmet veren Ahmed b. Tolun Camii'nde de gerekli tecdîd yapıldıktan sonra fıkhî faaliyetlere devam edilmiştir.[1639] İzzüddîn b. Cemâa (ö. 767/1365),[1640] Nizâmüddîn Muhammed el-Hovârizmî (ö. 773/1371),[1641] gibi isimler camiiin bu dönemki fıkhî faaliyetlerinde yer edinen kişilerdendir.

[1628] Selâm, *el-Edeb fî 'asri'l-Memlûkî,* ss. 109-110; Selîm, *a.g.e.*, III, 33
[1629] Memlûkler döneminde bu zâviyelerin her birinde fıkıh dersi veren fukahâ için bkz. İbn Dokmak, *a.g.e.*, I, 100-101
[1630] Makrîzî, *Mukaffa'l-kebîr*, VI, 437
[1631] Tam adı Mecdüddîn Ebü'r-Rûh İsâ b. Ömer b. Hâlid b. Abdilmuhsin el-Mahzûmî'dir. İbnü'l-Mülakkîn, Ebû Hafs Sirâceddîn Ömer b. Ali b. Ahmed el-Ensârî e-Mısrî eş-Şâfiî (804/1401), *el-'Ikdü'l-müzheb fî tabakâti hameleti'l-mezheb*, thk. Eymen Nasr el-Ezherî, Dâru'l-kütübi'l-ilmiyye, Beyrut, 1417/1997, s. 391; İbn Dokmak, *a.g.e.*, I, 100
[1632] Tam adı Sirâceddîn Ahmed b. Mahmûd b. Ahmed er-Ermevî eş-Şâfiî'dir. (Makrîzî, *Mukaffa'l-kebîr*, I, 658)
[1633] Tam adı Ebû Bekr Muhammed b. Ahmed b. Yahyâ Hibetullâh b. el-Hasen b. Yahyâ b. Muhammed b. Ali b. Sadaka eş-Şâfiî'dir (Makrîzî, *Mukaffa'l-kebîr*, V, 289)
[1634]Tam adı Sadruddîn Ebû Abdullah Muhammed b. Ömer b. Mekkî b. Abdissamed b. Atıyye b. Ahmed eş-Şâfiî'dir (Makrîzî, *Mukaffa'l-kebîr*, VI, 435-437)
[1635] İbn Dokmak, *a.g.e.*, I, 100
[1636] Makrîzî, *Mukaffa'l-kebîr*, VI, 437; İbn Dokmak, *a.g.e.*, I, 100
[1637] İbn Dokmak, *a.g.e.*, I, 100
[1638] İbn Tağriberdî, *Menhelü's-sâfî*, I, 233
[1639] Makrîzî, *Hıtat*, II, 268-269; Selîm, *a.g.e.*, III, 33-34
[1640] Makrîzî, *Hıtat*, II, 269
[1641] İbn Hacer, *Dürerü'l-kâmine,* IV, 318

Daha önceki bölümde de ifade edildiği üzere, Fâtımîler döneminin ilmî şiârı olan Ezher Camii'nde Eyyûbîler döneminde Şâfiî kadı Sadruddîn b. Dırbâs'ın verdiği fetvâya binâen hutbe ve cuma namazıyle birlikte ilmî tedrîsat faaliyetleri de terkedilmişti. Aradan geçen bir asırlık zaman diliminin ardından Sultan Baybars döneminde, özellikle Emîr İzzeddîn Aydemir'in arzusuyla Ezher'in eski hüviyetine kavuşturulmasına yönelik birtakım girişimler başlatılmıştır. Sultanın izni dâhilinde evvelâ restorasyonu tamamlanan camiiye hatip ve diğer görevlilerin tayininin ardından, dönemin Şâfiî kâdılkudâtı İbn bint Eaz'dan Ezher'in açılmasına yönelik fetvâ talep edilmiş; ancak kâdılkudât, ülkenin bütün Şâfiî fukahâsını ve kadılarının da tam desteğini almak suretiyle selefi Sadruddîn b. Dırbâs gibi buna cevaz vermemiştir. Ezher'in yeniden açılması noktasında kararlılık içinde olan emîr, 665/1266 tarihinde İbn bint Eaz'ın izni olmamakla birlikte Hanefî kâdılkudâtın Ezher'in yeniden açılması noktasında izin içeren fetvâsıyla birlikte Ezher'i tekrar açmış, camiideki hutbe ve cuma namazının yanı sıra ilmî tedrîsat faaliyetleri de yeniden başlamıştır. Emîr Aydoğdu, Ezher'de edâ edilen ilk namazın ardından düzenlediği ziyafette bulunan fukahâdan söz konusu izni verdiklerine dâir aldığı imzalarla Ezher'in açılmasına yönelik itiraza mahal bırakmamıştır.[1642] Bunların ardından Sultan Zahir Baybars ile emir İzzüddîn Aydemir'in tahsis ettikleri vakıf ve paralar ile iktisâdî yönden güçlendirilen Ezher Camii'nde gerekli tecdîd faaliyetleri yapıldıktan sonra, Emîr Baylebek el-Haznedar tarafından oluşturulan büyük bir bölümü ilmî faaliyetlere tahsis edilmiş; bu bağlamda sadece Şâfiî mezhebinin ilmî faaliyetlerine müderris ve cemaat tahsis edilmiştir.[1643] Bundan sonraki süreçte Şerefüddîn Abdullah b. Muhammed el-Kîrâtî (ö. 740/1339),[1644] Şemsüddîn b. Adlân (ö. 749/1348),[1645] Şerefüddîn el-Menâvî (ö. 757/1356),[1646] kardeşi Tâcüddîn el-Menâvî (ö. 765/1363)[1647] ve daha pek çok Şâfiî fukahâ ile Şâfiî mezhebi fıkhının

[1642] Hilmî Nimnim, *el-Ezherü'ş-şeyh ve'l-meşîha,* Mektebetü'l-usrâ, Kahire, 2012, ss. 20-23
[1643] Makrîzî, *Sülûk*, II, 42; Selîm, *a.g.e.*, III, 35
[1644] Tam adı Şerefüddîn Ebû Muhammed Abdullâh b. Muhammed b. Asker b. Muzaffer el-Kîrâtî eş-Şâfiî'dir. (Makrîzî, *Sülûk*, III, 289)
[1645] Tam adı Şemsüddîn Ebû Abdullâh Muhammed b. Ahmed b. Osman b. İbrâhîm b. Adlân b. Mahmûd b. Lâhik b. Dâvûd el-Kinânî'dir. (Makrîzî, *Mukaffa'l-kebîr)*
[1646] Tam adı Şerefüddîn İbrâhîm b. İshâk b. İbrâhîm b. İbrâhîm el-Menâvî el-Mısrî'dir. (İbn Kâdî Şühbe, *a.g.e.*, III, 1)
[1647] Tam adı Tâcüddîn Ebû Abdullâh Muhammed b. İshak b. İbrâhîm b. Abdirrahmân el-Menâvî el-Mısrî'dir. (İbn Kâdî Şühbe, *a.g.e.*, III, 159)

tedrîsatının yapıldığı Ezher'in şöhreti her yere yayılarak, tekrar muhtelif ülke ve bölgelerden herkesin yöneldiği ilmî bir merkez hüviyetine kavuşmuştur.[1648] 761/1359 tarihinde Emîr et-Tavâşî Sa'düddîn Beşîr en-Nâsırî'nin Hanefî fukahâya da ders tahsis etmesiyle birlikte fıkıh derslerinin tenevvü kazandığı[1649] Ezher'deki fıkıh dersleri, zamanla dört mezhebi kapsayacak şekilde genişletilmiştir.[1650]

Memlûkler dönemi boyunca gerek Moğol saldırısı ve gerekse Endülüs'teki siyâsî otoritenin karşı koyamadığı katoliklerin baskısından bezmiş fukahâ da dahil ulemâ grupları, dönemin güvenli ülkesi olan Mısır'a hicret etmişler ve Ezher Camii'nde konaklayıp burada müderrislik yapmışlardır. Bununla birlikte bu dönemde Ezher'i cezbedici kılan asıl önemli husus; emîrler ve tüccarlar eliyle zengin vakıf arazileri ve mallarıyla Ezher'in iktisâdî açıdan oldukça güçlü oluşu ve gelenlere refah seviyesi yüksek oldukça güzel imkânlar sunması idi.[1651]

Mısırlıların yanı sıra bu dönemde özellikle Mısır ile ilmî irtibatı büyük ölçüde Mağrib ülkeleri başta olmak üzere,[1652] batı ve doğu Afrika ülkelerinden gelen fıkıh talebeleri herhangi bir ırk ayrımı yapılmaksızın Ezher'deki fıkhî tahsillerini tamamlamışlar, bu dönem itibariyle gelen talebe sayısınında oldukça artış olmasıyla birlikte Ezher Camii'ndeki öğretim faaliyetleri, ilk kez talebelerin geldikleri bölge veya ülkeye nispetle revaklara ayrılarak müntesip oldukları mezhep çerçevesinde devam etmiştir. Bu dönemde Kuzey ve Batı Afrika'dan gelen talebelerin çoğunluğu müntesibi oldukları Mâlikî mezhebi, doğu Afrika'dan gelenler ise Şâfiî ve Hanefî mezhebine yönelik tahsillerine devam etmişlerdir.[1653] Ayrıca Ezher'e fıkıh ve diğer dinî ilimlerin tahsili için gelen kişilerin 750 tanesi maddî imkânsızlıklar nedeniyle bizzat Ezher'de konaklamıştır.[1654]

[1648] Abdülazîm el-Havlî, *a.g.e.*, s. 58; Bedevi, *a.g.e*., s. 16; Selîm *a.g.e*., III, 36-37
[1649] Makrîzî, *Hıtat*, II, 276
[1650] Abdülazîm el-Havlî, *a.g.e*., s. 157
[1651] Nimnim, *a.g.e*. ss. 25-26
[1652] Abdürrahîm, *el-Mağâribe fî Mısr fi'l-'asri'l-Osmânî*, s. 98
[1653] Abdünnaîm Dayfî Osmân Abdünnaîm, *el-Ezher ve devruhû fi'l-Memâlikî'l-İslâmiyye fî İfrîkıyâ fî 'asri selâtîni'l-Memâlîk*, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Câmiatü'l-Kahire, Ma' hedü'l-bühûs ve'd-dirâsâti'l-İfrîkıyâ, 1422/2002, s. 106
[1654] Nimnim, *a.g.e*., s. 23. Nimnim'in ifadesine göre buradaki yatılı talebe sayısının oldukça fazla sayıya ulaşması bazı kesimlerin hoşuna gitmemiş ve Ezher müdürünü tahrik ederek sadece bazılarının ikâmesine izin verilmekle birlikte, diğerlerinin Ezher'de ikâmesi yasaklanmış, ancak bu tarafgir

Memlûkler döneminde Ezher'deki tahsillerinin ardından ülkelerine dönen fıkıh talebeleri özellikle kuzey, doğu ve batı Afrika ile Sudan'da İslâmın yayılması, dinî mefhumların ıslâhı, dinî kitapların ulaştırılması, kazâ müessesinde ve tedrîs faaliyetlerinde îfâ ettikleri rolleriyle Ezher'in Memlûkler dönemindeki fıkhî birikimini muhtelif ülkelere taşımışlardır.[1655]

Bu camiilerin yanı sıra yine Fâtımîler dönemindeki ilmî tedrîsat merkezlerinden birisi olan Hâkim Camii'nde fıkıh dersleri vermesi için dönemin dört fıkıh mezhebinin kâdılkudâtı[1656] tayin edilmiş,[1657] ayrıca Memlûkler döneminde inşâ edilen Müeyyede Camii,[1658] Hatîrî Camii[1659] ve Fahrî Camii[1660] içerisinde de fıkıh halkaları oluşturulmuştur.

B. Medreseler

Memlûkler hem selefleri Eyyûbîler gibi ülkede Şiîliğin yayılmasını engellemek, hem de otoritelerini halk nezdinde güçlendirmek amacıyla medrese inşâsına oldukça önem vermişlerdir.[1661] Bu dönemde Eyyûbîler döneminde tesis edilen medreseler ilmî faaliyetlerine devam etmekle birlikte yenilerinin inşâ edilmesiyle, Mısır'daki fıkıh medreselerinin sayısı oldukça artmıştır. Başta sultanlar[1662] olmak üzere, emîrler,[1663] sultan ile emîrlerin anneleri,[1664] eşleri ve kızları,[1665] vezirler,[1666] ulemâ[1667] ve tüccarlar[1668] tarafından inşâ edilen bu dönemin

---

tutumdan haberdar olan halk tepki gösterince, müdür beraberinde getirdiği askerler ile birlikte burada kalmakta direnen talebeleri kovmuş ve camii talebelerin eşyalarıyla birlikte askerler tarafından talan edilmiştir. Olaya ilişkin ayrıntılı bilgi için bkz. Nimnim, *a.g.e*., ss. 23-24

[1655] Ayrıntılı bilgi için bkz. Abdünnaîm, *a.g.e*., ss. 76-96

[1656] Bunlar; Şâfiî kâdılkudât Bedrüddîn Muhammed b. Cemâa, Mâlikî kâdılkudât Zeynüddîn Ali b. Mahlûf, Hanefî kâdılkudât Şemsüddîn Ahmed b. es-Serûcî, Hanbelî kâdılkudât Şerefüddîn Abdülganî el-Harrânî'dir. (Nuveyrî, *a.g.e*., XXXII, 58-59)

[1657] Nuveyrî, *a.g.e*., XXXII, 58; Selîm, *a.g.e*., III, 37

[1658] Makrîzî, *Hıtat*, II, 330

[1659] Makrîzî, *Hıtat*, II, 312

[1660] Makrîzî, *Hıtat*, II, 328

[1661] Âşûr, *el-Müctemeu'l-Mısrî* , s. 159; a.m.l.f., *el-'Asru'l-Memlûkî fî Mısr ve'ş-Şâm*, s. 349; Selâm, *el-Edeb fî 'asri'l-Memlûkî,* 106; Yûsuf el-Attârî, *a.g.e*., s. 17

[1662] Makrîzî, *Hıtat*, II, 378-380

[1663] Makrîzî, *Hıtat*, II, 383, 386, 387, 388, 390, 392, 393, 399, 400

[1664] Makrîzî, *Hıtat*, II, 400

[1665] Makrîzî, *Hıtat*, II, 382;

[1666] Makrîzî, *Hıtat*, II, 392

[1667] Makrîzî, *Hıtat*, II, 400

[1668] Makrîzî, *Hıtat*, II, 401

medreselerine kapsamlı vakıflar tahsis edilerek, medrese görevlisi olan fukahâ ve diğer ulemâya aylık maaşlar tahsis edildiği gibi bazen de talebelere burslar verilmiştir.[1669]

Memlûkler döneminde gerek medreselerin ve gerekse fıkhî faaliyetlerde bulunan fukahânın çok olması sebebiyle Kahire ile İskenderiye, Mısır'ın bir numaralı tedrîsat merkezleri hüviyetinde olmakla birlikte,[1670] sadece başkent veya merkezî şehirler değil, Mısır'ın kırsalı olarak nitelendirilebilecek Saîd bölgesinde de medreselerin tesis edildiği görülmektedir. İnşa edilen bu onlarca medresenin neredeyse tamamı fıkıh medresesi olup[1671] bu okullarda ağırlıklı olarak fıkıh ilmi tedrîsatı yapılmış ve fıkıh ilmini hadis, tefsir, vaaz, kelam, tasavvvuf, nahiv, sarf, aklî ilimler ile tarih takip etmiştir.[1672] Kaynaklardaki ifadelere göre; fıkıh medreselerindeki her müderris fakihin, yardımcısı mahiyetinde gerekli gördüğü sayı kadar muîdi bulunmakta idi. Muîdin, anlaşılmayan ders konularının talebelere izahı, yanlış anlaşılan konuların tashihi ve tekrarlanması gibi görevleri bulunmakta idi.[1673] Medresedeki müderris ve muîdlerin maaşlarına ilişkin bazı bilgiler edindiğimiz kaynaklardaki ifadelere göre; söz gelimi, Mansûr Kalâvûn tarafından dört mezhebin fıkhî tedrîsatı için yaptırılan Mansûriyye Medresesi'nde müderrisin aylık maaşı 200 dirhem iken, her müderrisin sahip olduğu üç muîdin aylık maaşları ise 75 dirhem idi.[1674]

Talebeler medreselerdeki ilmî tedrîsatını tamamlayıp fetvâ ve fıkıh dersleri vermeye ehil olduklarında hocası onlar için bir icâze (diploma) hazırlayarak burada talebenin ismiyle birlikte hocasının, fıkhî mezhebinin ismi ve mezuniyet tarihini de yazmakta idi. Başka bir icâzet şekli de hocasının talebenin kendisine hıfzen akıcı bir

---

[1669] Celeylî, *a.g.m*., s. 174, Selâm, *el-Edeb fî 'asri'l-Memlûkî*, s. 109
[1670] Selâm, *el-Edeb fî 'asri'l-Memlûkî,* s. 109
[1671] Söz gelimi bu dönemde inşâ edilen onlarca medreseden Harûbiyye Medresesi hadis ilmine, Mühezzebiyye Medresesi tıp ilmine, Zimâmiyye ile Câviliyye medreseleri sûfilere tahsis edilmiş, diğer medreseler ise fıkıh ilmine tahsis edilmiştir.
[1672] Muhammed el-Anâkara, *el-Medâris fî Mısr fi'l-'asri devleti'l-Memâlîk,* el-Meclisü'l-a'lâ li's-sekâfe, Kahire, 2015, ss. 184-220; Selîm, *a.g.e*., III, 75
[1673] Âşûr, *el-Müctemeu'l-Mısrî fî*, s. 161
[1674] Muhammed Hamzâ İsmâîl el-Haddâd, *es-Sultânu'l-Mansûr Kalâvûn,* Mektebetü Medbûlî, Kahire, 1998, s. 49 Selâm, *el-Edeb fî 'asri'l-Memlûkî,* ss. 113, 115

surette okuduğu bir kitaba dâir "Falan …yı arzetti." şeklinde üzerine kaydettiği icâzettir.[1675]

Medresedeki derslerin metoduna ilişkin rivâyetlere göre; müderris, Hz. Peygamber'e salat getirerek medrese vâkıfını da dâhil etmek üzere dua etmekte ve nihâyetinde ders başlamaktadır. Ders sırasında müderris mevzuyu takdim ettikten sonra şerh edilmekte ve ders yarısında talabelerin soruları alınmaktadır. Dersin sonunda ise müderrisin talebelere yönelttiği sorularla mevzunun anlaşılırlığına dâir dönüt alınmaktadır.[1676]

Fıkıhla birlikte diğer dinî ilimler ve dil ilimlerinin de okutulduğu bu medreselerin ekseriyyeti, Eyyûbîler döneminde olduğu gibi dört mezhepten birine tahsis edilmiş fıkıh medresesi hüviyetini taşıyordu. Bazı medreselerde iki ya da dört mezhebin fıkhî tedrîsatı birlikte yapılmakta, bununla birlikte bazı medreseler ise herhangi bir mezhebe tahsis edilmiş değildi.[1677]

Kaynaklarda zikredilen bu medreselerden Hüsâmiyye,[1678] Bakariyye,[1679] Melikiyye,[1680] Sâbikıyye,[1681] el-Halîliyye,[1682] Taybersiyye,[1683] medreseleri Şâfiî fukahâya; Cemâliyye,[1684] Bûbekriyye,[1685] Mihmandâriyye,[1686] Aytemişiyye,[1687] Sarıgıtmişiyye[1688] medreseleri Hanefî fukahâya; Fârûkâniyye,[1689] Cây,[1690] Ümmü's-sultân[1691] medreseleri Şâfiî-Hanefî fukahâya; Hicâziyye[1692] ve Müsellemiyye[1693]

[1675] Kalkaşendî, *a.g.e.*, XIV, 322-327
[1676] İzzüddîn Ali, *a.g.e.*, ss. 68-71
[1677] Söz gelimi Harûbiyye Medresesi ile Karasungur Medresesi'nde de fıkıh tedrîsatı yapılmakla birlikte, herhangi bir mezhebe tahsis edilmemişlerdi. Bkz. Makrîzî, *Hıtat*, II, 369; Makrîzî, *Hıtat*, II, 388
[1678] Makrîzî, *Hıtat*, II, 386
[1679] Makrîzî, *Hıtat*, II, 391
[1680] Makrîzî, *Hıtat*, II, 392
[1681] Makrîzî, *Hıtat*, II, 393
[1682] Makrîzî, *Hıtat*, II, 400
[1683] Makrîzî, *Hıtat*, II, 383
[1684] Makrîzî, *Hıtat*, II, 392
[1685] Makrîzî, *Hıtat*, II, 391
[1686] Makrîzî, *Hıtat*, II, 399
[1687] Makrîzî, *Hıtat*, II, 400
[1688] Makrîzî, *Hıtat*, II, 404
[1689] Makrîzî, *Hıtat*, II, 369
[1690] Makrîzî, *Hıtat*, II, 399
[1691] Makrîzî, *Hıtat*, II, 400
[1692] Makrîzî, *Hıtat*, II, 382

medreseleri Şâfiî-Mâlikî fukahâya; Monkûtemriyye Medresesi[1694] Hanefî-Mâlikî fukahâya; Zâhiriyye,[1695] Mansûriyye,[1696] Emîr Cemâleddin el-Üstâdâr,[1697] Sultan Hasen,[1698] Zâhiriyye,[1699] Müeyyediyye,[1700] Nâsıriyye[1701] medreseleri ile Kubbetü'l-Mansûriyye Medresesi[1702] ise fıkhî faaliyetlerini gerçekleştirmek üzere müştereken dört fıkıh mezhebinin fukahâsına tahsis edilmiş idi.

Mezheplerin, medrese faaliyetlerinde yer alma durumundan yola çıkarak Memlûkler döneminin fıkıh mezhepleri konusunda kannatimizce şu şekilde değerlendirmelerde bulunulabilir:

a. Medreselerin çoğunluğunun dört mezhebe müştereken tahsis edilmesi, her ne kadar resmî mezhep Şâfiîlik olsa da, Memlûkler döneminde mezhepsel çoğulculuğun kabul edildiğini ve bütün fıkıh mezheplerinin gelişimine önem verildiğini göstermektedir.

b. Hanefî medreselerinin sayısının (5) neredeyse Şâfiî medreselerinin sayısına (7) ulaşmış olması ve birden çok mezhebe tahsis edilmiş medreselerin neredeyse hepsinde (Hicâziyye ve Müsellemiyye medreseleri hariç) Hanefî mezhebinin yer alıyor olması, sayı olarak Şâfiî ve Mâlikî medreselerinin yarısını ve hatta daha azını ifade eden Eyyûbîler dönemi ile mukayese edildiğinde, Hanefî mezhebinin ülkede bu dönemde daha revaçta olduğunu ve kapsamlı bir yayılmaya yüz tuttuğunu göstermektedir.

c. Mâlikî medreseleri, sayı olarak Eyyûbîler dönemindeki Şâfiî medreselerinden sonra ikinci sırada gelmekte iken; Memlûkler döneminde özel olarak Mâlikî fukahâya tahsis edilen bir medrese mevcut değildir. Müştereken diğer mezheplerle istifadesine sunulan medreseler bulunmakla birlikte, dönemlere göre

---

[1693] Makrîzî, *Hıtat*, II, 401
[1694] Makrîzî, *Hıtat*, II, 387
[1695] Makrîzî, *Hıtat*, II, 378-379
[1696] Makrîzî, *Hıtat*, II, 380
[1697] Makrîzî, *Hıtat*, II, 401-402
[1698] Selîm, *a.g.e.*, III, 55
[1699] Makrîzî, *Hıtat*, II, 378-379
[1700] Selîm, *a.g.e.*, III, 59
[1701] Makrîzî, *Hıtat*, II, 382
[1702] Makrîzî, *Hıtat*, II, 380

gerçekleşen bu değişim, Mâlikî mezhebinin ülkedeki popülaritesinin belli ölçüde azaldığını göstermektedir.

d. Her ne kadar medreselerin çoğunluğu dört mezhebi kapsıyor ve bu çerçevede Hanbelî mezhebinin fıkhî tedrîsatını da içinde alıyor olsa da, bu dönemde de müstakil bir Hanbelî medresesinin hâlâ mevcut olmayışı, devlet ricâlinin Hanbelîliğe yönelik yanlı tutumunu ve halk nezdinde hala bâriz bir yayılmaya ulaşamamış olmasıyla açıklanabilir.

Camiiler ve medreselerin haricinde Mısır'da özellikle dinî ilimlerin tedrîsatının yapıldığı bir diğer merkez olan mekteblerde fıkıh ilminin okutulduğuna dâir kaynaklarda herhangi bir ma'lûmâta rastlamadık. Çocukların eğitim- öğretim faaliyetleri için tesis edilen bu mekteplerde hafızlık eğitiminin yanı sıra, kıraat, dil ve ahlak dersleri verilmekte idi. Çoğunlukla ergenlik dönemiyle birlikte son bulan mektep eğitiminin ardından başarılı olanlar, medreselerdeki ilk fıkhî tedrîsatlarına başlamakta idi. [1703]

VI. Memlûkler Dönemi Fukahâsı

Memlûkler döneminde Mısır'da dört fıkıh mezhebine dâir her tabakadan fukahâ yetiştiği gibi, Mısır'da her mezhepten en fazla seçkin fukahânın yetiştiği dönem olması yönüyle, bu süreç Mısır'ın fıkıh tarihi açısından özel bir yere sahiptir.

A. Mısır'da Memlûkler Dönemi Şâfiî Fukahâsı

1. İzzüddîn b. Abdisselâm es-Sülemî (ö. 660/1262)

Hem Eyyûbî hem de Memlûkler dönemi Mısır fukahâsından olan İbn Abdüsselâm'ın hal tercemesine Eyyûbîler dönemine ilişkin bölümde yer verilmiş idi.

2. İbn Dakîkul'îd (ö. 702/1302)

Tam adı Takıyyüddîn Ebü'l-Feth Muhammed b. Ali b. Vehb b. Muti' b. Ebi't-Tâa'el-Kuşeyrî el-Menfelûtî eş-Şâfiî[1704] olup, İbn Dakîkul'îd adıyla meşhûr

[1703] Ayrıntılı bilgi için bkz. İzzüddîn Ali, *a.g.e.*, ss. 37-53, Âşûr, *el-Müctemeu'l-Mısrî*, ss. 167-170; Selîm, a.g.e., VII, 241
[1704] Sübkî, *a.g.e.*, IX, 207

olmuştur.[1705] Aslen Mısır'ın Saîd bölgesindeki Kûs şehrinden olmakla birlikte, anne ve babasının hac yolculuğu sırasında Yenbu' şehrinin sahilinde doğmuştur (h. 625). İbn Dakîkul'îd, Kûs şehrinde yetişmiş ve ilk tahsiline burada meşhûr bir Mâlikî âlimi olan, babası Ali b. Vehb b. Dakîki'lîd'in (ö. 667/1269)[1706] yanında başlamıştır. Babasının öğrencisi Bahâeddin Hîbetullah b. Abdullah el-Kıftî'den (ö. 697/1298)[1707] Mâlikî mezhebinin fıkhı, hadis ve fıkıh usûlü dersleri aldıktan sonra gittiği Kahire'ye giderek İzzeddîn b. Abdisselam'dan Şâfiî fıkhını öğrenmiştir. Özellikle ictihadı, takvası, hakkı söylemede cesareti hususunda hocaları arasında en fazla İbn Abdüsselâm'dan etkilenmiştir. İskenderiye, Hicaz ve Şam'a yaptığı ilmî rıhlelerin de katkısıyla daha genç yaşta iken, Mâlikî ve Şâfiî mezheplerinde fetvâ verecek derecede fıkıh ilmine vakıf olmakla birlikte; ayrıca hadis, tefsir, kelam, Arap dili ve edebiyatında da liyâkât sahibi olmuştur.[1708]

[1705] Babasının dedesi Mut'î'nin bir bayram günü giydiği çok beyaz elbiseyi görenlerin "bayram unu (dakîku'l-îd) gibi" demeleri üzerine bu tabir kendisine lakap olmuş, sonradan torunu için kullanılır olmuştur. (Mustafa el-Uzeyzî, *a.g.e.*, s. 50)

[1706] Tam adı Mecdüddîn Ebü'l-Hasen Ali b. Vehb b. Muti' İbn Ebi'tâa' el-Kuşeyrî el-Kûsî'dir. Ebü'l-Hasen b. el-Mufazzal el-Makdisî'den Mâlikî fıkhını, İbnü'l-Cümeyyizî'den Şâfiî fıkhını öğrenmiştir. Talebeleri arasında Celâlüddîn ed-Dişnâvî, Sirâcüddîn el-Ermetnî, Necmüddîn Ahmed b. Nâşî gibi fukahâ bulunmaktadır. Yaşadığı dönemde Kûs şehri ve civarında yaygın olan Şiîliğin izâlesinde ve sünnî fıkıh sisteminin ikâmesinde oldukça etkili olmuş, pek çok ülke ve bölgeden içlerinde fukahâ da olmak üzere çok sayıda kişi kendisinden ilim tahsili için yanına gelmiştir. Kaynaklarda kendisi Mâlikî fakihi olmakla birlikte özelikle talebeleri arasında çok sayıda Şâfiî bulunmasının dikkat çekici olduğu ve bu noktada kendisinden daha fazla istifade edilen başka bir Mâlikî fakihin bulunmadığı zikredilmektedir. Kûs şehrinde bir süre kadılık görevini üstlenmiş ve aynı şehirde vefât etmiştir (667/1269). (İdfüvî, *a.g.e.*, ss. 424-434; İbn Tağriberdî, *Nücûmü'z-zâhire*, VII, 228)

[1707] Tam adı Bahâüddîn Ebü'l-Kâsım Hibetullah b. Abdillâh b. Seyyidi'l-külli el-Kıftî'dir. Mısır'daki Kıft şehrinde doğmuş ve İsnâ şehrinde iskân etmiştir. Kûs şehrine yerleşince, Ali b. Vehb el-Kuşeyrî başta olmak üzere Şemsüddîn Muhammed el-Isfahânî, eş-Şerîf Kâdilasker ve İbn Menî' en-Nemîri'den fıkıh tahsilinde bulunmuştur. Yaşadığı dönemde Kûs'ta, Mâlikî mezhebinin riyâseti kendisine intikâl etmiş, mezhepte fetvâ mercii olmuştur. Kûs'ta kadılık vazifesi de yürütmüş olan Bahâüddîn el-Kıftî, Necîbiyye Medresesi'nde müderrislik yapmış ve bir süre sonra İsna şehrine intikâl ederek oradaki İzziyye Medresesi'nde müderrisliğe başlamış ve şehrin kadılık vazifesini üstlenmiştir. Bu dönemde Şiîlliğin oldukça yaygın olduğu İsnâ şehrinde, Şiîlere yönelik *en-Nasâihu'l-müfterada fî fedâihi'r-rafaza* isimli eserini kaleme almıştır. Şiîler kendisini öldürmeye teşebbüs etseler de başarılı olamamışlar ve pek çok kişi kendisinden fıkıh tahsilinde bulunarak eski sünnî mezheplerine geri intisap etmiştir. İbn Dakîkul'îd başta olmak üzere Ziyâüddîn b. Ca'fer el-Kınâî, İzzüddîn İsmâîl, Nuruddîn Ali b. Hibetullah, Şemsüddîn el-Ermetnî, Bahâüddîn el-Kirmânî ve daha pek çok kişi talebeleri arasında yer almıştır. Taberî'nin *Umde*'sini, Ebî Şücâ''nın *Muhtasar*'ını, Kutbuddîn Ebi'l-Meâlî en-Nîsâbûrî'nin *el-Hâdî*'sini şerhetmiştir. Ömrünün son zamanlarında kadılık görevini bırakarak ilim ve ibadetle meşgul olmuş ve 697/1298 yılında İsnâ şehrinde vefât etmiştir. (İdfüvî, *a.g.e.*, ss. 691-698)

[1708] Şevkânî, II, 229-230; Sübkî, *a.g.e.*, IX, 210, İbn Ferhûn, *a.g.e.*, II, 318-319; Safedî, *a.g.e.*, IV, 138; İbn Kâdî Şühbe, *a.g.e.*, II, 299; İsnevî, *a.g.e.*, II, 102-103; Muhammed Râmiz Ebdülfettâh Mustafa el-Uzeyzî, *İbn Dakîkul'îd 'asruhû, hayâtuhû, 'ulûmuhû ve eseruhû fi'l-fikh*, Dâru'l-beşîr, Ammân, 1988, ss. 57-59; İdfüvî, *a.g.e.*, s. 577

Aklî ve naklî ilimlere olan derin vukûfiyeti yanında, ahlak ve yaşayışıyla da örnek bir kişilik sergileyen İbn Dakîkul‘îd, kaynaklarda “şeyhülislâm, şeyhülümme” şeklinde tavsif edilmekte, mutlak müctehid ve hadis hâfızı olduğu belirtilmektedir.[1709] Takıyyüddîn es-Sübkî, İbn Dakîkul‘îd’in – bir hadis-i şerifte her asrın başında bir din müceddidi gönderileceği zikredildiği üzere-, 7./13. yüzyılın başında gönderilen müceddid olduğu konusunda hocalarının görüş birliği içinde bulunduğunu ifade etmiş,[1710] talebesi İbn Seyyidünnas ise; ilmî açıdan onun gibi birisini görmediğini ifade etmiştir.[1711] İbn Abdüsselâm’ın ise “*Mısır iki kişiyle övünmektedir. İskenderiye’deki İbn Münîr ve Kûs’taki İbn Dakîkul‘îd ile*.” dediği rivâyet edilmektedir.[1712] Talebeleri arasında, başta oğlu Takıyyüddîn Ahmed olmak üzere İbnü’l-Esîr el-Halebî, İbn Seyyidünnas, Alemüddîn el-Ahnâî, Alâeddin el-Konevî, Şemsüddîn b. Adlân, Tâcüddîn ed-Dişnâvî, Ya‘merî ve İbn Rüşeyd gibi isimler bulunmaktadır.[1713]

İlk öğretim faaliyetlerine Kûs’ta başlayan İbn Dakîkul‘îd, Necîbiyye Medresesi’nde ders vererek bir süre Mâlikî kadılığı yapmış; ardından Kahire’ye giderek Kâmiliyye Medresesi’nde hadis, Fâzıliyye Medresesi’nde Şâfiî ve Mâlikî fıkhına yönelik dersler vermiş,[1714] ayrıca Nâsıriyye,[1715] ve Sâlihiyye[1716] medreselerinde de müderrislik yapmıştır.

İbn Dakîkul‘îd uzun süre öğretim ve te’lif faaliyetleriyle meşgul olarak, yönetim ve idarî görevlerden uzak kalmış olsa da, ileri bir yaşta İbn bint Eaz’ın yerine Şâfiî kâdılkudâtlığına atanmıştır (695/1296). Kaynaklarda, daha önce birçok defa yapılan kadılık tekliflerini reddettiği, ancak bu son defa reddederse ehil olmayan iki kişiden birinin bu göreve getirilmesinin muhtemel olduğu hususunda ikna edilince, dinen vâcib ve zarûrî gördüğü için görevi kabul ettiği belirtilmektedir.

[1709] Sübkî, *a.g.e.*, IX, 207-208
[1710] Sübkî, *a.g.e.*, IX, 208. Benzer ifadeler zikreden Safedî, önceki asırların müceddidlerini şöyle zikretmektedir: 1. Asır; Ömer b. Abdilazîz; 2. Asır; İmâm Şâfiî; 3. Asır; İbn Süreyc; 4. Asır; Ebû Hamid Isfarâyînî; 5. Asır; Gazzâlî; 6. Asır; Fahruddîn Râzî. Bkz. Safedî, *a.g.e.*, IV, 140
[1711] Sübkî, *a.g.e.*, IX, 208; Şevkânî, *a.g.e.*, II, 230,
[1712] İbn Kâdî Şühbe, *a.g.e.*, II, 300
[1713] Safedî, *a.g.e.*, IV, 138;Ahmed Haddâdî, *Rıhletü İbn Ruşeyd es-Sebetî*, Vezâratü’l-evkâf ve’ş-şüûni’l-İslâmiyye, yy., 1424/2003, 369; Mustafa el-Uzeyzî, *a.g.e.*, ss. 83-85; İdfüvî, *a.g.e.*, s. 572
[1714] İsnevî, *a.g.e.*, II, 103; İbn Hacer, *Dürerü’l-kâmine*, IV, 93
[1715] Makrîzî, *Hıtat*, II, 401
[1716] İdfüvî, *a.g.e.*, s. 597

Vefâtına kadar bu görevde kalmakla birlikte, yönetimin bazı uygulamalarından rahatsız olduğu için zaman zaman kendisini görevinden azletmiş, ancak razı edilerek tekrar görevine devam etmesi sağlanmıştır.[1717] Kâdılkudâtlığı sırasında kadıların ipek hil'at giyme adetini kaldırması,[1718] emîrlerin yaklaşan Moğol tehlikesine karşı maddî hazırlık yapmak için halktan para toplanmasına yönelik fetvâ vermeye zorlamalarına karşın (h. 699), emîrlerin israf ve maddî güçte birbirleriyle yarış içerisinde olmalarına binâen cevâz vermemesi,[1719] Kahire'de kâdılkudâtlığa atandıktan sonra bütün vekillerine yönelik gönderdiği kitapta, yüklendikleri mes'uliyetin ve emanetin büyüklüğünü hissetmeleri için çağrı yaparak Allah'a karşı takva duyarak rüşvet almaktan imtina' etmelerine yönelik talebi,[1720] İbn Dakîkul'îd'in hakkı tatbîk konusundaki hassasiyetine güzel örnekler teşkil etmektedir.

İbn Dakîkul'îd'e gerek Şâfiî[1721] gerekse Mâlikî[1722] tabakat kitaplarında yer verilmesi ve gerekse kaynaklarda Mâlikî ve Şâfiî nisbetiyle zikredilmesi,[1723] yaşadığı bölgede hâkim olan bu iki mezhebin fıkhında da liyâkat sahibi olması ve Fâzıliyye Medresesi'ndeki görevinde olduğu gibi, her iki mezhebin tedrîsatını da yaptırması ile ilgilidir.[1724] Her ne kadar bazı kaynaklarda, önceleri Mâlikî iken; sonradan Şâfiî mezhebine intikâl ettiği zikredilse de,;[1725] yaşadığı dönemde önemli bir fakih olarak bu bilginin diğer kaynaklarda yer almayışı sebebiyle biz bunun düşük bir ihtimal olduğu kanaatindeyiz. Diğer yandan; özellikle ahkâm hadislerine dâir kaleme aldığı kitaplarda, sahâbe ve tabiîn âlimleri ile dört mezhep imam ve müntesiplerinin görüşlerini ilmî bir üslûpla tartışıp tenkit etmesi, kendi görüş ve tercihlerini belirtmesi,

---

[1717] Sübkî, *a.g.e*., IX, 212, İbn Ferhûn, *a.g.e*., II, 319-320; Safedî, *a.g.e*., IV, 138; eş-Şevkânî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Alî b. Muhammed eş-Şevkânî es-San'ânî el-Yemenî (ö. 1250/1834), *el-Bedrü't-tâli' bi-mehâsini men ba'de'l-karni's-sâbi',* Dâru'l-kitâbi'l-İslâmî, Kahire, ts., II, 231; Kutbuddîn el-Halebî, Kutbuddîn Muhammed b. Abdilkerîm b. Abdinnûr el-Halebî (ö. 725/1324), *el-Müntekâ min târîhi Mısr*, thk. Ahmed Abdüssettâr, Dâru'kütüb ve'l-vesâiku'l-kavmiyye, Kahire, 1433/2012, s. 211; İsnevî, *a.g.e*., II, 103; Mustafa el-Uzeyzî, *a.g.e*., s. 87

[1718] İsnevî, *a.g.e*., II,104; İdfüvî, *a.g.e*., s. 597

[1719] Makrîzî, *Sülûk*, II,327

[1720] Bedreddîn Aynî,Ebû Muhammed (Ebü's-Senâ) Bedrüddîn Mahmûd b. Ahmed b. Mûsâ b. Ahmed el-Aynî (ö. 855/1451), '*İkdü'l-Cümân fî târîhi ehli'z-zamân*, thk. Muhammed Muhammed Eymen, Dâru'l-kütüb ve'l-vesâiki'l-kavmiyye, Kahire, 1431/2010, III, 320-321

[1721] İsnevî, *a.g.e*., II, 102-106; Sübkî, *a.g.e*., IX, 207-249; İbn Kâdî Şühbe, *a.g.e*., II, 299-302

[1722] İbn Ferhûn, *a.g.e*., II, 318-319

[1723] Safedî, *a.g.e*., IV, 137-138

[1724] İbn Hacer, *Dürerü'l-kâmine*, IV, 93

[1725] Safedî, *a.g.e*., IV, 138

herhangi bir mezhebe bağlı olmayan müstakil bir müctehid olduğu izlenimini de vermektedir.[1726] Kendi içtihatlarının, İmâm Şâfiî'nin görüşleriyle sadece iki meselede aynı olduğunu zikretmesi[1727] onun veya talebelerinin, yahut daha sonraki Şâfiî ulemâsının görüşlerini naklederken, kendisinin bu mezhebe mensup olduğuna işaret eden ifadeler kullanmayarak "*Şâfiîler şöyle demekte*" şeklindeki ifadeleri de bunu teyit etmektedir.[1728] Ayrıca kaynağının zayıf veya sahîh olmaması nedeniyle mezhep imamlarının terkedilmesi geren fıkhî görüşlerini derlediği *et-Teşdîd fi'r-red 'alâ gulâti't-taklîd* adlı bir eser kaleme almakla birlikte, 4. asırdan itibaren ictihad kapısının kapandığı düşüncesinin semeresi olarak toplumda hâkim olan mezhep taassubu sebebiyle insanların tepkisini çekmemek ve ithamlara sebebbiyet vermemek için eserin ölümünden sonra ortaya çıkarılmasını istemesi, onun ictihad yanlısı ve taklide karşı menfî bir tavra sahip olduğunu göstermektedir.[1729]

Fıkıh ilmine dâir *'Unvanü'l-vüsûl fî usûli'l-fıkh*, tamamlayamadığı eseri *Şerhu Muhtasari İbni'l-Hâcib*, *Şerhu Muhtasari't-Tebrîzî*, *Şerhu Umdeti'l-Ahkâm*, *Şerhu Mukaddimeti'l-Mutarrizî fî usûli'l-fıkh*, *Şerhu Muhtasari Ebî Şücâ*', *Şerhu Kitâbi Uyûni'l-mesâil, et-Teşdîd fi'r-red 'alâ gulâti't-taklîd* gibi eserleri bulunan[1730] İbn Dakîkul'îd, 702/1302'de Kahire'de vefât etmiş ve Mukattam Dağı'nın eteğine defnedilmiştir.[1731]

Yukarıda zikredilenlerden yola çıkarak İbn Dakîkul'îd'in Mâlikî mezhebinin fıkhına yönelik faaliyetleriyle başlayan öğretim hayatının, Kahire'de İbn Abdüsselam'dan Şâfiî fıkhına dâir aldığı derslerle birlikte Şâfiî mezhebini de ihtivâ edecek şekilde genişlediği ve bundan sonraki süreçte İbn Dakîkul'îd, Kûs şehri başta olmak üzere Kahire'deki medreselerde iki mezhep fıkhının talebelerine aktarılmasında önemli bir görev îfa ettiği gibi, mezheplerin eserlerine yönelik katkılarıyla da bu rolünü pekiştirdiği söylenebilir.

[1726] Mustafa el-Uzeyzî, a.g.e., s. 212
[1727] Safedî, *a.g.e.*, IV, 138
[1728] Mustafa el-Uzeyzî, *a.g.e.*, s. 212
[1729] Mustafa el-Uzeyzî, *a.g.e.*, ss. 216-217
[1730] Sübkî, *a.g.e.*, IX, 212; İsnevî, *a.g.e.*, II, 103; Şevkânî, *a.g.e.*, II, 229; Mustafa el-Uzeyzî, *a.g.e.*, s. 216; Hâci Halîfe, *a.g.e.*, II, 1188; İbn Hacer, *Dürerü'l-kâmine*, IV, 92
[1731] Sübkî, *a.g.e.*, IX, 212; İbn Ferhûn, *a.g.e.*, II, 319

3. İbn Rif‘a (ö. 710/1310)

Tam adı Necmüddîn Ebü’l-Abbâs Ahmed b. Muhammed b. Ali b. Mürtefi‘ b. Sârim b. Rif‘a eş-Şâfiî’dir. Mısır’da doğan İbn Rif‘a, eş-Şerîf el-Abbâsî’nin elinde fıkhî liyâkatini tamamlamıştır.[1732]

Yaşadığı dönemde Mısır’daki Şâfiî fukahânın en önde geleni olduğu zikredilen İbn Rif‘a’nın, mezhepteki konumuna dâir pek çok ifade yer almaktadır. Sübkî; İbnü’l-Haddâd’dan sonra Şâfiîler içinde İbn Rif‘a gibisinin görülmediğini, şöhreti doğuda ve batıda yayıldığını, münâzarada kimsenin ona güç yetiremediğini; eğer İmâm Şâfiî onu görseydi onunla övüneceğini, onu akranlarına tercih edeceğini ve kendisine muâsır olarak kabul edeceğini; Müzenî’nin onu görseydi onu kendi tabakasından kabul edeceğini; Büveytî onunla görüşseydi, Saîd ve Nil bölgesinde kendi tabakalarından sonra onlar gibi sadece İbn Rif‘a’nın çıktığını zikredeceğini ifade etmekte,[1733] İsnevî ise; İbn Rif‘a’dan sonra ona denk bir Şâfiî fakihinin gelmediğini belirtmektedir.[1734] Ayrıca İbn Dakîkul‘îd’in sultanlar da dahil olmak üzere muhatab olduğu herkese “*Ey İnsan!*” diye seslenirken sadece İbn Rif‘a’ya “*Ya fakih!*” diye seslenmesi[1735] onun fıkhî liyâkâtini göstermektedir.

Sadece Şâfiî mezhebi fukahâsı değil, diğer mezhep fukahâsının da fıkhî liyâkâtini takdir ettiği İbn Rif‘a, İbn Teymiyye ile münâzaraya davet edilmiş, münâzara sonrasında İbn Rif‘a’nın ilmî ahvâlinin sorulduğu İbn Teymiyye “*Sakalından Şâfiîliğin fürûatının döküldüğü bir şeyh gördüm*.” demiştir.[1736]

İbn Rif‘a’, Muizziyye Medresesi’nde müderrislik yapmanın yanı sıra, bir süre muhtesiplik gibi vazifeler de üstlenmiş, fıkıh ilmine dâir *el-Matlab fî şerhi’l-Vasît,*[1737] *el-Kifâye fî şerhi’t-Tenbîh* isimli eserlerini te’lif etmiştir.[1738] 710/1310 yılında Kahire’de vefât etmiştir.[1739]

[1732] Sübkî, *a.g.e*., IX, 24, 26; İsnevî, *a.g.e*., I, 296
[1733] Sübkî, *a.g.e*., IX, 25
[1734] İsnevî, *a.g.e*., I, 297
[1735] Sübkî, *a.g.e*., X, 340
[1736] İbn Hacer, *Dürerü’l-kâmine*, I, 285; Selâm, *el-Edeb fî ‘asri’l-Memlûkî,* s. 130
[1737] Eserin ilk kısmını tamamlayamadan vefât etmiş, ancak Nureddin el-Bekrî’ye eseri tamamlamasını vasiyet etmiştir. Nureddin el-Bekrî tarafından tamamlanamayan bu eser, el-Kummûlî tarafından tamamlanmıştır. (İsnevî, *a.g.e*., I, 297)

4. Takıyyüddîn es-Sübkî (ö. 756/1355)

Tam adı Takıyyüddîn Ebü'l-Hasen Ali b. Abdilkâfî b. Ali b. Temmâm b. Yûsuf b.Mûsâ b. Temmâm es-Sübkî'dir.[1740] H. 683'de Mısır'ın Menûfiyye şehrinde doğan Takıyyüddîn Sübkî, ilk ilmî tedrîsatına babasının yanında başladıktan sonra, babasıyla birlikte Kahire'ye giderek daha önce ezberlediği eserleri buradaki hocalara arzetmiştir. İbn bint Eaz, İbn Dakîkul'îd, İbn Rif'a, Alâüddîn el-Bâcî, Alemüddin el-Irâkî, Takıyyüddin İbnü's Saiğ, Ebû Hayyan el-Endelûsî ve Abdullâh el-Ğımârî gibi âlimlerin elinde fıkıh, usûl, kelam, mantık, nahiv, tefsir, lügat, kıraat ve hadis alanlarında liyâkât sahibi olmuştur.[1741]

Sübkî, 706/1306 yılında hadis tahsili için Şam'a gittiğinde, birçok alana vâkıf olduğunu oranın ulemâsına kabul ettirmiş bir şekilde bir yıl sonra geri dönerek kendini te'lif, fetvâ ve öğretim faaliyetlerine adamıştır. 716/1316'da gittiği hac îfâsından dönüşüyle birlikte, Mısır'da her taraftan kendisine fetvâ sorulmaya başlanan Sübkî, Şâfiî mezhebinin fetvâ mercii olmuş ve mezhep riyâseti kendisine intikâl etmiştir.[1742]

Mısır'da Mansûriyye, Hekkâriyye ve Seyfiyye medreselerinde bir süre müderrislik yapan Sübkî,[1743] h. 739'da sultan Muhammed b. Kalavun tarafından Dımaşk kâdikudatlığına tayin edilmesinin yanı sıra, Emeviyye Camii hatipliği, Eşrefiyye Dârülhadisi meşîhatlığı, eş-Şâmiyyetü'l-Berrâniyye, Gazzâliyye, Âdiliyye, Atabekiyye ve Mesrûriyye müderrisliğine getirilmiştir.[1744] Dımaşk'ta hastalanınca, kadılık görevi oğlu Taceddin es-Sübkî'ye tevdî edilmiş, kendisi de Kahire'ye

---

[1738] Sübkî, *a.g.e.*, IX, 26; İsnevî, *a.g.e.*, I, 297, Yâfiî', *a.g.e.*, IV, 187
[1739] İsnevî, *a.g.e.*, I, 297
[1740] Sübkî, *a.g.e.*, X, 139
[1741] Safedî, *a.g.e.*, XXI, 166-167 ; Sübkî, *a.g.e.*, X, 144-146; Serkîs, *a.g.e.*, I, 1004; İbn Kâdî Şühbe, *a.g.e.*, III, 48-49
[1742] Sübkî, *a.g.e.*, X, 166-168; Serkîs, *a.g.e.*, I, 1004
[1743] İbn Kâdî Şühbe, *a.g.e.*, III, 49
[1744] es-Süyûtî, Ebü'l-Fazl Celâlüddîn Abdurrahmân b. Ebî Bekr b. Muhammed el-Hudayrî, (ö. 911/1505), *Bugyetü'l-vü'ât fî tabakâti'l-lüğaviyyîn ve'n-nühât,* thk. Muhammed Ebü'l-Fazl İbrâhîm, Matbaatu Îsâ el-bâbi'l-halebî, yy., 1384/1965, II, 177; Sübkî, *a.g.e.*, X, 168-170, 211-212

geldikten birkaç gün sonra 756/1355 tarihinde vefât ederek Babünnasr Kabristanı'na defnedilmiştir.[1745]

Hakkı söylemede cesur, verâ ve takva sahibi, mütedeyyin ve mütevazi olduğu zikredilen Sübkî,[1746] özellikle fürû fıkıh alanında Memlûkler döneminde Şâfiî mezhebinin en önde gelen temsilcil merinden biri olmuştur. Mezhep görüşleri doğrultusunda yaptığı tahriçleriyle pek çok fıkhî meselede kendi görüşünü zikretmesi[1747] ve mezhebin bazı görüşlerini tashih etmesi,[1748] ictihad konusundaki rütbesini göstermektedir.

Tuhfetü'l-ebsâr ve'l-basâir fî beyâni keyfiyyeti's-siyer ma'a'l-cenâze ile'l-mekâbir, er-Risâletü'l-bedî'ıyyeti'r-rafîa,[1749] *el-İbtihâc fî şerhi'l-Minhâc, Nûru'r-Rebî' fi'l-kelâm 'alâ âmâ ravâhu'r-Rebî', Ref'u şikâk fî mes'eleti't-talâk, el-Fetâvâ*[1750] fıkıh ilmine dâir eser ve risalelerinden bazılarını teşkil etmektedir.

5. Taceddin es-Sübkî (ö. 771/1370)

Tam adı Tâcüddîn Ebû Nasr Abdülvehhâb b. Ali b. Abdilkâfî es-Sübkî[1751] eş-Şâfiî'dir. Takıyyüddîn es-Sübkî'nin oğlu olan Taceddîn es-Sübkî, h. 727 yılında Kahire'de doğmuştur. İlk ilmî tahsiline Mısır'da başlamakla birlikte, 739/1338 yılında babasıyla birlikte Dımaşk'a giderek tahsiline burada devam etmiştir. Zehebî, Yusuf b. Abdurrahman el-Mizzî, Şemseddin İbnü'n-Nakîb gibi dönemin ulemâsından ilim tahsilinde bulunurak, daha on sekiz yaşında iken hocası İbnü'n-Nakîb tarafından kendisine iftâ icazeti verilen Tâceddîn Sübkî, fıkıh ilminin yanı sıra hadis ve Arap diline de temayüz etmiştir. [1752]

Tâceddîn es-Sübkî, Dımaşk medreselerinin birçoğunda ders vermenin yanı sıra; Kahire'de Nâsıriyyetü's-sâniye ve Şeyhûniyye medreseleri ile İbn Tolun

[1745] Serkîs, *a.g.e*., I, 1004; İbn Kâdî Şühbe, *a.g.e*., III, 53; Süyûtî, *Bugyetü'l-vü'ât*, II, 177
[1746] Sübkî, *a.g.e*., X, 140, 148
[1747] Sübkî, *a.g.e*., X, 226
[1748] Sübkî, *a.g.e*., X, 235
[1749] Serkîs, *a.g.e*., I, 1005
[1750]İbn Kâdî Şühbe, *a.g.e*., III, 53
[1751] Mısır'ın Menufiye şehrine bağlı Sübk köyüne nispetle bu isimle anılmaktadır. (Ziriklî, *a.g.e*., IV, 18)
[1752] İbn Kâdî Şühbe, *a.g.e*., III, 142; İbn Hacer, *Dürerü'l-kâmine*, II, 425-426

Camii'nde müderrislik yapmış,[1753] ilmî faaliyetlerinin yanı sıra Dımaşk'ta babasının kadı nâibi olan ağabeyi Cemaleddîn Hüseyin'in vefâtı üzerine babasına bir süre niyâbet ederek (755/1354) babasının isteği üzerine 756/1355'te asaleten kâdılkudâtlığa getirilmiş, h. 759 ve h. 763 yıllarında kısa aralıklarla iki defa azledilmekle birlikte kadılık görevine vefâtına kadar devam etmiştir.[1754] Şam'da ikâmet ettiği sırada, dönemin bazı ulemâsı Tâceddîn es-Sübkî'ye olan husûmetinden dolayı içki içmeyi mubah kabul ettiği gerekçesiyle küfürle itham etmiştir. Seksen gün hapsedilmesinin ardından kendisinin durumu için düzenlenen mecliste cesaretini ortaya koyan Sübkî, hasımlarını delillerle susturarak hakkındaki ithamlardan beraat etmiş ve kadılık görevine geri dönmüştür. İbn Kesîr, Tâceddîn es-Sübkî'nin daha önce hiçbir kadının maruz kalmadığı şiddet ve baskılara maruz kaldığını, diğer yandan hiç kimsenin erişemediği mevkîlere nâil olduğunu zikretmektedir.[1755]

Ref'u'l-hâcib 'an Muhtasarı İbni'l-Hâcib adıyla İbnü'l-Hâcib'în *Muhtasar*'ını ve *el-İbhâc fî şerhi'l-Minhâc* adlı eseriyle Kâdî Beyzâvî'nin *Minhâc*'ını şerhetmiş, ayrıca fıkhın muhtelif kısımlarına ilişkin *Terşîhu't-Tevsîh fî tercîhi't-tashîh*, *et-Tevsîh 'ale't-Tenbîh ve'l-Minhâc ve't-Tashîh*, *Cem'u'l-cevâmi ve şerhi Men'u'l-mevânî'*, *Tabakâtü'ş-Şâfi'iyyeti'l-kübrâ*, *Tabakâtü'ş-Şâfi'iyyeti'l-vüstâ*, *Tabakâtü'ş-Şâfi'iyyeti's-suğra, el-Kavâidü'l-müştemile 'ale'l-eşbâh ve'n-nezâir* isimli eserlerini kaleme almıştır.[1756] Tâceddîn es-Sübkî, 771/1370 yılında Dımaşk'ta veba hastalığından vefât ederek Kâsiyün'daki Sübkîler Türbesi'ne defnedilmiştir.[1757]

Memlûkler döneminde öne çıkan ve yukarıda zikredilen fukahânın yanı sıra, hepsini belirtmesek de bu dönemde yaşayan diğer bazı Şâfiîler şunlardır:

Kemâlüddîn Ahmed b. Abdullah el-Halebî (ö. 662/1264),[1758] Necmüddîn Feth b. Mûsâ el-Mağribî (ö. 663/1265),[1759] Şerefüddîn Ya'kûb b. Abdirrahmân (ö.

[1753] İbn Kâdî Şühbe, *a.g.e.*, III, 141-142
[1754] İbn Kâdî, Şühbe, *a.g.e.*, III, 141
[1755] İbn Kâdî Şühbe, *a.g.e.*, III, 142; İbn 'Imâd, *a.g.e.*, VIII, 379-380; Ziriklî, *a.g.e.*, IV, 184
[1756] İbn Hacer, *Dürerü'l-kâmine*, II, 426; İbn Kâdî Şühbe, *a.g.e.*, III, 143; İbn 'Imâd, *a.g.e.*, VIII, 380; Ziriklî, *a.g.e.*, IV, 184-185
[1757] İbn Kâdî Şühbe, *a.g.e.*, III, 142-143
[1758] Tam adı Kemâlüddîn Ahmed b. el-Kâdî Zeynüddîn Abdullah b. Abdirrahmân el-Halebî'dir. Hadis ve fıkıh ilmine vâkıf olan Ahmed b. Abdillâh, *Vasît*'i on cilt olarak şerhetmiş, Halep kadılığını

665/1267),[1760] Sadruddîn el-Cezerî (ö. 665/1267),[1761] Tâcüddîn Abdulvehhâb b. Halef el-Allâî (ö. 665/1267),[1762] İbn bint Eaz (ö. 665/1267),[1763] Nusayr b. et-Tabbâh (ö. 669/1271),[1764] Osmân b. Abdilkerîm et-Tizmentî (ö. 674/1276),[1765] Necîbüddîn Ebü'l-Fazl el-Hallâtî (ö. 675/1277),[1766] Celâlüddîn ed-Dişnâvî (ö. 677/1278),[1767] İbn Rizzîn el-Âmirî(ö. 680/1281),[1768] Zahîruddîn Ca'fer b. Yahyâ et-Tizmentî (ö. 682/1283),[1769] Sirâceddîn b. Mûsâ (ö. 685/1286),[1770] İbnü'n-Nefîs (ö. 687/1288),[1771]

üstlenmiştir. Tatar saldırısı başlayınca Mısır'a gelmiş, Hekkâriyye ve diğer medreselerde müderrislik yapmıştır. (Süyûtî, *Hüsnü'l-muhâdara,* I, 414)

[1759] Tam adı Necmüddîn Ebû Nasr el-Feth b. Mûsâ b. Cemmâd el-Mağribî el-Hadrâvî'dir. Hadrâ' yarımadasında doğan Feth b. Mûsâ, fıkhî tedrîsatını Dımaşk'ta tamamlamıştır. Mısır'a geldiğinde Asyût kadlığına ilâveten Fâiziyye Medresesi'nde fıkıh dersleri vermiştir. (Süyûtî, *Hüsnü'l-muhâdara,* I, 415-416)

[1760]Tam adı Şerefüddîn Ya'kûb b. Abdirrahmân kâdi'l-kudât Ebî Sa'd Abdillâh b. Ebî Asrûn'dur. Bir müddet Kutbiyye Medresesi'nde ders vermiştir. (Süyûtî, *Hüsnü'l-muhâdara,* I, 414-415)

[1761] Tam adı Sadruddîn Mevhûb b. Ömer b. Mevhûb b. İbrâhîm el-Cezerî'dir. H. 570 yılında Cezîre bölgesinde doğmuş, Şam'a gelerek İbn Abdüsselâm'dan fıkıh tahsilinde bulunmuştur. Fıkhın özellikle usûl kısmında mahir idi. Mısır'a gelerek bir süre kadılıkyapmıştır. (Sübkî, *a.g.e.,* VIII, 387)

[1762] Tam adı Tâcüddîn Ebû Muhammed Abdülvehhâb b. Halef b. Bedr el-Allâî'dir. Melikü'l-Kâmil'in veziri olmasının yanı sıra, Mısır'da bir dönem kadılık da yapmış, Sâlihiyye Medresesi'nde Şâfiî mezhebine yönelik dersler vermiştir. (Süyûtî, *Hüsnü'l-muhâdara,* I, 415)

[1763] Tam adı Tâcüddîn Abdülvehhâb b. Halef b. Bedr el-Allâmî'dir. H. 604 yılında doğan İbn bint. Eaz, Mısır'ın Dekahliye şehrindeki Demîra köyünde yetişmiştir. Zeyn et-Tüccâr Medresesi'ndeki tahsil hayatında Msır'ın önde gelen ulemâsından dersler almıştır. Şüyûh, kâdılkudâtlık görevinin yanı sıra vezirlik, divan müdürlüğü gibi siyâsî görevleri üstlenmiştir. Sâlihiyye, Nâsıriyyetü's-sâniye medreselerinde müderrislik görevlerini üstlenmenin yanı sıra Ezher Camii'nde hatiplik görevini ve meşîhatlık makamını üstlenmiştir. Kaynaklarda kendisinden önce bu kadar çeşitli ve fazla sayıda görev üstlenen kimsenin olmadığı geçmektedir. el-Eşref Halîl döneminde kadılıktan azledilmiş ve sultanın vefâtının ardından tekrar kadılığa getirilmiştir. H. 665 yılında vefât etmiş ve Mukattam Dağı eteğine defnedilmiştir. (İbn Kâdî Şühbe, *a.g.e*., II, 177; Sübkî, *a.g.e.,* VIII, 318-322; İbn Hacer, *Ref'u'l-isr 'an kudâti Mısr,* ss. 258-262)

[1764] Tam adı Nusayruddîn el-Mübârek b. Yahyâ b. Ebi'l-Hasen el-Basrî'dir. Fıkhın özellikle fürû' kısmına vâkıftı. Kutbiyye Medresesi'nde fıkhı dersleri vermiş ve Sâlihiyye Medresesi'nde İzz b. Abdisselâm'a muidlik yapmıştır. (Süyûtî, *Hüsnü'l-muhâdara,* I, 416)

[1765] Kahire'de aldığı fıkıh tedrîsatıyla Şâfiî mezhebine vâkıf olmuş, Fâzıliyye Medresesi'nde ders vermiş, vekâleten kadılık yapmıştır. (Süyûtî, *Hüsnü'l-muhâdara,* I, 416)

[1766] Tam adı Necîbüddîn Ebü'l-Fazl Muhammed b. Ali b. el-Huseyn b. Hamza el-Hallâtî eş-Şâfiî'dir. *Kavâidü'ş-şer' ve davâbitu'l-asl ve'l-fer'* isimli eseriyle Gazzâlî'nin *Vecîz*'ini ve ayrıca Şîrâzî'nin *Tenbîh*'ini şerhetmiştir. (İbn Kâdî Şühbe, *a.g.e*., II, 192-93)

[1767] Tam adı Celâlüddîn Ahmed b. Abdirrahmân b. Muhammed ed-Dişnâvî'dir. Fıkıh eğitimini Kûs'ta İbn Dakîkul'îd ve ardından Kahire'de İbn Abdisselâm ile birlikte tamamlamıştır. Şîrâzî'nin *Tenbîh*'ine şerh yazmış, ayrıca hac menâsikleri ile fıkıh usulüne dâir te'lifte bulunmuştur. (Süyûtî, *Hüsnü'l-muhâdara,* I, 417)

[1768] Tam adı Takıyyüddîn Ebû Abdullâh Muhammed b. el-Huseyn b. Rizzîn el-Âmirî'dir. Suriye'nin Hama şehrinde doğmuş ve fıkıh eğitimini burada almıştır. İsnevî'nin, Nevevî'nin kendisinden iktibasta bulunmasını, fıkhî donanımının yeterliliğine işaret ettiğini zikrettiği İbn Rizzîn, fıkıh tedrîsatının ardından Mısır'a gelerek kadılık görevine getirilmiş ve mezhebin tedrîsat işleriyle meşgul olmuştur. Karâfe Mezarlığı'na defnedilmiştir.(Süyûtî, *Hüsnü'l-muhâdara,* I, 417-418)

[1769] Tam adı Zahîruddîn Ca'fer b. Yahyâ b. Ca'fer el-Mahzûmî et-Tizmentî'dir. Mısır'ın Benî Süveyf şehrine bağlı Tizment köyünde doğan Ca'fer b. Yahyâ, fıkhî tedrîsatını İbnü'l-Cümeyyizî'nin yanında gerçekleştirmekle birlikte İbn Abdisselâm'dan istifade etmiş ve döneminin Şâfiî fukahâsının önde gelen isimlerinden olmuştur. Kutbiyye Medresesi'nde müderrislik yapmış, İbn Rif'a ve Sadrüddin es-

Şemsüddîn el-Isfahânî (ö. 688/1289),[1772] İzzüddîn ed-Demîrî (ö. 694/1294),[1773] Takıyyüddîn Ebü'l-Kâsım Abdurrahmân (ö. 695/1296),[1774] Hibetullâh b. Abdillâh el-Kıftî (ö. 697/1298),[1775] Ziyâüddîn Ca'fer b. Muhammed el-Kınâvî (ö. 696/1297),[1776] el-Irâkî (ö. 704/1304),[1777] İbn Miskîn (ö. 710/1310),[1778] Alâüddîn el-Bâcî (ö. 714/1314),[1779] İbnü'l-Vekîl (ö. 716/1316),[1780] Muhibbuddîn Ali (ö. 716/1316),[1781]

Sübkî kendisinin fıkhî liyalatinden istifade etmiştir. *Vasît*'te işkâle sebep olan hususları şerhetmiş, muasırı olan fukahâ kendisinden istifade etmiştir. (Süyûtî, *Hüsnü'l-muhâdara*, I, 418; İbn Kâdî Şühbe, *a.g.e*., II, 218-219)

[1770]Tam adı Sirâcüddîn Mûsâ b. Ali b. Vehb b. Muti' b. Ebi't-Tâa' el-Kuşeyrî eş-Şâfiî'dir. İbn Dâkîkul'îd'in kardeşi olan Sirâceddîn b. Mûsâ, Kûs'da doğmuştur. Kûs'ta fetvâ konusunda önde gelen isimlerden idi. Fıkha dâir *Muğnî* isimli bir kitabı mevcuttur. (İsnevî, *a.g.e*, II, 106)

[1771] Tam adı Alâüddîn Ali b. Ebi'l-Hazm el-Mısrî'dir. Fıkıh ilminin yanı sıra tıp ilminde de temayüz eden İbnü'n-Nefîs, *Tenbîh*'i şerhettiği gibi fıkıh usûlüne dâir de bir eser kaleme almıştır. (İbn Kâdî Şühbe, *a.g.e*., II, 241-242)

[1772] Tam adı Şemsüddîn Ebû Abdullah Muhammed b. Muhmûd b. Muhammed b. Abbâd el-Iclî el-Isfahânî'dir. H. 616'da Isfahan'da doğmuş ve bölgenin ileri gelen ulemâsının elinde ilk ilmî tedrîsatına burada başlamıştır. Isfahan'ın Moğollar tarafından işgal edilmesinin ardından Bağdat'a giderek fıkıh tedrîsatına devam etmiş, Halep'te kadılık vazifesini üstlenmiş ve bir süre sonra Anadolu'ya geçerek eğitimine burada devam etmiştir. Kahire'ye gelerek Tâcüddîn İbn bint Eaz tarafından Kûs kadılığına tayin edilmiştir. Öğrencisi İbn Dakîkul'îd, Kûs'ta ondan istifade etmiştir. Bir süre sonra Kahire'ye giderek Meşhedü'l-Hüseynî Medresesi'nde ders vermiş, ancak Takıyyüddîn İbn Dakîkul'îd'in de burada vazifelendirilmesinin ardından kendini müderrislilkten azletmiştir. Fıkıh ilminin özellikle usûl ve hilaf kısımlarıyla mantık ilminde mütehassıs olan Şemseddîn el-Isfahânî, fıkıh usûlü, mantık, kelam, cedel ilimlerine dâir kaleme aldığı *el-Kavâid* isimli eserinin yanı sıra *Kâşif ani'l-Mahsûl* isimli eseriyle Râzî'nin *Mahsûl*'ünü şerhetmiş, h. 688 yılında Kahire'de vefât etmiş ve Karâfe Mezarlığı'na defnedilmiştir. (İbn Kâdî Şühbe, *a.g.e*., II, 258-261; Sübkî, *a.g.e*., VIII, 100-102)

[1773] Tam adı İzzüddîn Abdülazîz b. Ahmed b. Saîd ed-Demîrî ed-Dîrînî 'dir. Gazzâlî'nin *Vecîz*'i ile Şîrâzî'nin *Tenbîh*'ini nazma çevirmiştir. (Sübkî, *a.g.e*., VIII, 199)

[1774] Fıkhî tedrîsatını babası Tâcüddîn Abdulvehhâb b. Halef el-Allâî ve İzz b. Abdisselâm'ın elinde tamamlamış, Mısır'da kâdılkudâtlık ve vezirlik gibi görevleri üstlenmesinin yanı sıra fıkıh dersleri vermiştir. (Süyûtî, *Hüsnü'l-muhâdara*, I, 415)

[1775] Tam adı Bahâüddîn Hibetullâh b. Abdillâh b. Seyyid el-Kıftî'dir. Mısır'ın İsnâ şehrinde kadılık yapmış, fıkıh dersleri vermiştir. İlim tahsili için pek çok kişi kendisine geldiği Hibetullah, yaşadığı dönemde ikâmet ettiği İsnâ bölgesindeki ilim otoritesiydi. (İbn 'Imâd, *a.g.e*, VII, 767-768; Süyûtî, *Hüsnü'l-muhâdara*, I, 420)

[1776] Tam adı Ebü'l-Fazl Ca'fer b. Muhammed b. eş-Şeyh Abdirrahim el-Kınâvî'dir. Mısır'daki Kına şehrinden olan Ca'fer b. Muhammed, Mecd İbn Dakîkul'îd ve Bahâüddîn el-Kıftî'nin elinde fıkhî tedrîsatını tamamlamış, özellikle usûl alanında mütehassıs olarak mezhebin önde gelenleri arasına dâhil olmuştur. Kûs'da kadılık yapmıştır. (Süyûtî, *Hüsnü'l-muhâdara*, I, 420)

[1777] Tam adı Abdülkerîm b. Ali b. Ömer el-Ensârî el-Endelûsî'dir. Aslen Endülüs'lü olmakla birlikte Mısır'da doğmuş ve fıkhî tedrîsatını İzz b. Abdisselâm ve diğer fukahânın elinde tamamlamıştır. Amr b. el-'Âs Camii ile Meşhedü'l-Hüseynî Medresesi'nde dersler vermiştir. Tefsir ilmi başta olmak üzere fıkıh ilminde de temayüz etmiş olan Irâkî, Şîrâzî'nin *Tenbîh*'inin şerhetmiştir. (İbn Kâdî Şühbe, *a.g.e*., II, 283-284)

[1778] Tam adı İzzüddîn el-Hasen b. el-Hâris'dir. Şâfiî mezhebinin önde gelen isimlerinden biri olarak mezhebe yönelik dersler vermiştir. İbn Rif'a, verdiği fetvâların altına İbn Miskin'i îmâ ederek "Cevâbım, efendim ve hocamın cevabı gibidir." cümlesini yazardı. (Süyûtî, *Hüsnü'l-muhâdara*, I, 422)

[1779] Tam adı Alâüddîn Ebü'l-Hasen Ali b. Muhammed b. Abdirrahmân b. Hattâb el-Bâcî'dir. İbn Abdüsselâm'ın Şam'da olduğu sırada kendsinden fıkıh eğitimi almış olan Bâcî, bir süre o dönemde Şam sınırları içerisinde bulunan Kerek'te kadılık yapmış ve sonrasında Kahire'ye yerleşmiştir. İbn

Yahyâ b. Abdirrahîm el-Farazî (ö. 718/1318),[1782] Ahmed b. Ebi'l-kerem el-Usvânî (ö. 720/1320),[1783] İbrâhîm b. Hibetullah el-İsnâî (ö. 721/1321),[1784] Kutbuddîn es-Sünbâtî (ö. 722/1322),[1785] Sirâcüddîn el-Ermentî (ö. 725/1324),[1786] İbnü's-Sıkıllî (ö. 727/1326),[1787] İbn Ebi'l-Hasen el-Bâlisî (ö. 729/1328),[1788] Ali b. İsmâîl el-Konevî (ö. 729/1328),[1789] Bedrüddin b. Cemâa' (ö. 733/1332),[1790] Celâlüddîn el-Kazvînî (ö.

Dakîkul'îd kendisine çokça ihtiram eder ve ona "Yâ İmâm!" diye seslenirdi. Münâzarada usta olan Bâcî, yaşadığı dönemde Eş'arî mezhebinin müdâfisi idi. Takıyyüddîn es-Sübkî'nin fıkıh hocalığını yapan Bâcî, kaynaklarda derin bir fıkhî bilgiye sahip olmakla birlikte, mevcut eserleri ihtisar etmekle yetindiği zikredilmektedir. *Tahrîr* isimli eseriyle Râfiî'nin *Muharrer*'i ve *Râzî'nin Mahsûl'ünü* ihtisar etmiştir. (Sübkî, *a.g.e.*, X, 339-341; Kehhâle, *a.g.e.*, II, 511)

[1780] Tam adı Sadruddîn Ebû Abdullah Muhammed b. Ömer b. Mekkî b. Abdissamad b. Atıyye b. Ahmed eş-Şâfiî olup, İbnü'l-Mürahhil ya da İbnü'-l-Vekîl adıyla meşhûr olmuştur. Dimyat'ta doğan İbnü'l-vekîl, başta babası Şerefüddîn el-Makdîsî olmak üzere diğer fukahâdan fıkıh dersleri almıştır. Şam ve Halep'de bir süre müderrislik görevlerinde bulunduktan sonra Kahire'ye gelerek 'Amr b. el-'Âs Camii, Meşhedü'l-Hüseynî ve Nâsıriyye medreselerinde müderrislik yapmıştır. Fıkhın Eşbah ve'n-nezâir türüne dâir ilk eser te'lif eden kişidir. Kahire'de vefât etmiş ve Karafe Mezarlığı'na defnedilmiştir. (İbn Tağriberdî, *Nücûmü'z-zâhire*, IX, 233-234; İbn Kâdî Şühbe, *a.g.e.*, II, 304-306)

[1781] Tam adı Muhibbuddîn Ali b. Muhammed b. Ali b. Vehb b. Mûtî'dir. Takıyyüddîn İbn Dakîkul'îd'in oğlu olup Kûs şehrinde doğmuştur. Başta babası olmak üzere dönemin fukahâsından fıkıh dersleri almış, Kahire'de Hakkâriyye, Seyfiyye, Fâzıliyye mefreselerinde müderrislik yapmıştır. *Ta'cîz* isimli esere talik yapmış olmakla birlikte tamamlayamadan vefât etmiştir. (Sübkî, *a.g.e.*, X, 367)

[1782]Tam adı Muhyiddîn Yahyâ b. Abdirrahîm b. Zükeyr el-Farazî'dir. Celâl ed-Dişnâvî'nin elinde fıkhî tedrîsatını tamamlamış ve ikâmet ettiği Kûs bölgesinde Şâfiî mezhebinin eğitim ve fetvâ işleriyle meşgul olmuştur. *Ravza*'yı ihtisar etmiştir. (Süyûtî, *Hüsnü'l-muhâdara*, I, 423)

[1783] Asıl adı Bahâüddîn Ebü'l-Abbâs Ahmed b. Ebi'l-Kerem b. Arrâm el-Usvânî'dir. İskenderiye doğumlu olan Bahâüddîn el-Üsvânî'nin Nevevî'nin *Minhac*'ına ta'liki vardır. (Üdfüvî, *a.g.e.*, ss. 73-75)

[1784] Tam adı Nûruddîn İbrâhîm b. Hibetullâh b. Ali el-İsnâî'dir. Fıkhın usûl kısmında mütehassıslaşmış bir Şâfiî fakihi idi. İhmîm, Kûs ve Asyût şehirlerinde kadılık vazifesi yapmıştır. Râfiî ve Nevevî'nin tashihlerini de içermek suretiyle Gazzâlî'nin *Vasît*'ini ihtisar etmiş, Râzî'nin *Müntehab*'ını şerhetmiştir. (Süyûtî, *Hüsnü'l-muhâdara*, I, 423)

[1785] Tam adı Kutbuddîn Muhammed b. Abdissamed b. Abdilkâdir b. Sâlih es-Sünbâtî'dir. Şâfiî mezhebine yönelik dersler vermiş, bir süre kadılık vazifesini yürütmüştür. Şîrâzî'nin *Tenbîh*'ini şerhetmiş, Nevevî'nin *Ravza*'sının bir bölümünü ihtisar etmiştir. Kûs kadılığından azledildikten sonra Kahire'ye giderek vefâtına kadara burada ikâmet etmiştir.(Kehhâle, *a.g.e.*, III, 413)

[1786] Tam adı Sirâcüddîn Yûnus b. Abdilmecid b. Ali el-Ermentî'dir. H. 744 yılında Kûs şehrinde doğmuş ve fıkhî liyâkatini burada Mecdüddîn el-Kuşeyrî'nin elinde tamamlayarak kendisinden iftâ icâzeti almıştır. Kahire'ye giderek buradaki fukahâdan da isifade etmiş, Şerîfiyye Medresesi'nde fıkıh dersleri vermiştir. İbn bint. Eaz tarafından öncelikle İhmîm, ardından Kûs kadılığına atanmıştır. Fıkha dâir *el-Mesâilü'l-mühimme fi'htilâfi'l-eimme* isimli bir eseri mevcuttur. (İsnevî, *a.g.e.*, I, 84)

[1787] Tam adı Fahruddîn Muhammed b. Muhammed b. Muhammed es-Sıkıllî'dir. Kahire'de Kutbuddîn es-Sünbâtî'nin elinde fıkhî liyâkatini elde etmiş ve İbn Yûnus el-Mevsılî'nin *Ta'cîz*'ini, *Tencîz* isimli eseriyle tashih etmiştir. (İbn Kâdî Şühbe, *a.g.e.*, II, 392-393; Sübkî, *a.g.e.*, IX, 274)

[1788] Necmüddîn Muhammed b. Ukayl b. Ebi'l-Hasen el-Bâlisî'dir. Şîrâzî'nin *Tenbih*'ini şerhetmiş, İbn Dakîkul'îd'e vekaleten kadılık yapmıştır. (Süyûtî, *Hüsnü'l-muhâdara*, I, 425)

[1789] Tam adı Alâüddîn Ebü'l-Hasen Ali b. İsmâîl b. Yûsuf el-Konevî'dir. H. 668 yılında Konya'da doğan Alâüddîn el-Konevî, ilk fıkhî tedrîsatını burada yaptıktan sonra h. 693 yılında Dımaşk'a gelerek eğitim faaliyetlerine devam etmenin yanı sıra, kendisi de burada dersler vermiştir. H. 700'de Mısır'a gelerek İbn Dakîkul'îd'den fıkıh dersleri almış, Şerîfiyye Medresesi'nde müderrislik yapmıştır. *Hâvî*'yi şerhetmiş ve *el-İbtihâc fi'ntihâbi'l-Minhâc* isimli eseriyle Ebû Abdullah el-Huleymî'nin *el-*

739/1338),[1791] İbnü'l-Kammâh (ö. 741/1340),[1792] İbnü'z-Zahîr (ö. 749/1349),[1793] İbn Adlân el-Kinânî (ö. 749/1348),[1794] İbnü'l-Libbân (ö. 749/1349),[1795] Ebû Muhammed

---

Minhâc'ını şerhetmiştir. 720'de Dımaşk'a gelerek buranın kadılık vazifesini üstlenmiş ve vefâtına kadar burada kalmıştır. (İbn Kâdî Şühbe, *a.g.e*., II, 356-359)

[1790] Tam adı Bedrüddîn Ebû Abdullah Muhammed b. İbrâhîm b. Sâdillâh b. Cemâa' b. Hâzim b. Sahr b. Abdillah el-Kinânî eş-Şâfiî'dir. H. 639'da Suriye'nin Hama şehrinde doğan İbn Cemâa', ilk ilmî tahsiline burada başlamış ve ayrıca ilim tahsili için Hicaz ve Mısır'a rıhlelerde bulunmuştur. Mısır'da özellikle Takıyyüddîn b. Rizzîn'den çokça istifade etmiştir. Fıkıh ilminin yanı sıra, hadis ve tefsir ilimlerinde de liyâkat sahibi olan, ayrıca tasavvufî ve şairlik yönü de bulunan İbn Cemâa', Dımaşk'ta muhtelif medreselerde müderrislik, iftâ (h. 672-687) ve Kudüs'te kadılık ile hatiplik (h. 687-690) görevlerinde bulunmuş, vezir Şemsüddîn İbnü's-Sel'ûs tarafından Mısır kâdılkudâtlığına, Sâlihiyye Medresesi müderrisliği ve Ezher Camii hatipliğine atanmış, devlet adamları ve halk tarafından gördüğü iltifata binâen şeyhü'ş-şüyûh unvanını almıştır. H. 693'te sultan Halîl b. Kalavun ile vezirinin katledilmesinin ardından kâdılkudâtlıktan azledilerek yerine İbn bint. Eaz'ın gelmesinin ardından, Nâsıriyyetü's-sâniyye ile Meşhedü'l-Hüseynî medreselerinin müderrisliğine atanmıştır. Bundan sonraki süreçte, Dımaşk'ta belli dönemler kadılık, hitâbet ve müderrislik görevleri üstlenen İbn Cemâa', İbn Dakîkul'îd'in vefâtının ardından Kahire'ye çağrılarak onun yerine ikinci kez kâdılkudâtlığa atanmıştır (h. 702). Sekiz yıl yürüttüğü kâdılkudâtlık görevinden 710/1310'da azledildiyse de h. 711'de tekrar atandığı Mısır kâdılkudâtlığı yanında Nâsırî Camii hatipliği, Kâmiliyye Darülhadisi şeyhliği ve Sâlihiyye Medresesi müderrisliğine getirilmiştir. Resmi görevlerine 727/1327 yılına kadar devam eden İbn Cemâa', 727/1327'de âmâ olması sebebiyle emekli olmuş, fakat Sâlihiyye Medresesi müderrisliğine vefâtına kadar devam etmiştir. 733/ 1333'de vefât ederek Karâfe Mezarlığı'na defnedilmiştir. *Menâsikü'l-hac, el-Kenâis ve ahkâmuhâ, et-Ta'a fî fazîleti salâti'l-cemâa', Keşfü'l-ğumme fî ahkâmi ehli'z-zimme, Hüccetü's-sülûk fî mühâdâti'1- mülûk*, fıkıh ilmine dâir eserlerini teşkil etmektedir. (Bağdatlı İsmâîl Paşa, Muhammed Emîn Mîr Selîm el-Bâbânî (1339/1920), *İzahu'l-meknûn fi'z-zeyl 'alâ Keşfi'ş-z-zünûn*, Dâru İhyâi't-türâsi'l-arabî, Beyrut, ts., I, 393, II, 76; İbn Kâdî Şühbe, II, 369-371; Yâfiî, *a.g.e*., IV, 216; Makrîzî, *Mukaffa'l-kebîr*, V, 89-92; İsnevî, *a.g.e*., I, 186-187; İbn 'Imâd, *a.g.e*., VIII, 185-186; Sübkî, *a.g.e*., IX, 140-141; ed-Dâvûdî, Şemsüddîn Muhammed b. Alî b. Ahmed el-Mısrî ed-Dâvûdî (ö. 945/1539), *Tabakâtu'l-müfessirîn*, Dâru'l-kütübi'l-ilmiyye, Beyrut, II, 53-54; Rızk Salâh, *a.g.e*., s. 386)

[1791] Tam adı Celâlüddîn Ebü'l-Meâlî Muhammed b. Abdirrahmân b. Ömer b. Ahmed el-Iclî el-Kazvînî'dir. H. 666 yılında doğmuş ve ailesiyle birlikte Anadolu'da yaşamıştır. İlk ilmî tahsiline burada başlamış ve kadılık vazifesini üstlencek kadar fıkıh ilminde liyâkat sahibi olmuştur. Dımaşk'a giderek pek çok ilimde kendisini geliştirmiş ve belli dönemlerde burada kadı nâibliği yapmış ve h. 724'te asâleten kadılığa atanmıştır. Mıır'a çağrılarak Bedreddîn b. Cemâa'dan sonra kadılık vazifesini üstlenmiş (h. 724) olmakla birlikte, bir süre sonra tekrar Şam kadılığına geri dönmesi istenmiş ve vefâtına kadar buradaki görevini sürdürmüştür. Fıkhın usûl kısmıyla, Arap dilinde özellikle mütehassıslaşmış idi. (İbn Hacer, *Dürerü'l-kâmine*, I, 3-5)

[1792] Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed b. İbrâhîm b. Haydera'dır. H. 656 yılında Kahire'de doğmuş ve fıkhî tedrîsatını Zuheyruddîn et-Tizmentî'nin yanında gerçekleştirmiştir. Yaşadığı dönemde Şâfiî fıkhının öğretim faaliyetlerine katkı sağlamıştır. (Süyûtî, *Hüsnü'l-muhâdara*, I, 426)

[1793] Tam adı eş-Şihâb el-Ensârî Ebü'l-Abbâs Ahmed b. Muhammed b. Kays'tır. Cîza'da doğan İbnü'z-Zahîr, yaşadığı dönemde Şâfiî fıkhında önde gelen kişilerden idi. Hekkâriyye ve Meşhedü'l-Hüseynî medreselerinde fıkıh dersleri vermiştir. (Süyûtî, *Hüsnü'l-muhâdara*, I, 427)

[1794]Tam adı Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed b. Osman b. İbrâhîm el-Kinânî'dir. Mısır'da doğmuş ve el-Vecîh el-Behnisî ve eş-Şems el-Isfahânî, Karâfî ve İbnü's-Sükkerî'nin elinde fıkhî tedrîsatını tamamlamıştır. Fıkıh ilminde örnek gösterilen bir kişi olarak fetvâ işleri ve fıkıh öğretimiyle meşgul olmuş, pek çok talebe yetiştirmiştir. Bir süre İbn Dakîkul'îd'e niyâbeten kadılık vazifesi üstlenmiş, ayrıca kâdilaskerlik de yapmıştır. Yaşadığı dönemde kendisinden daha fakih kimse olmadığı ifade edilmektedir. *Muhtasaru'l-Müzenî*'yi uzun bir şekilde şerhetmekle birlikte, tamamlayamadan vefât etmiştir. (İsnevî, *a.g.e*., II, 108-109; İbn Kâdî Şühbe, *a.g.e*., III, 70-72)

[1795] Tam adı Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed ed-Dımeşkî el-Mısrî'dir. Dımaşk doğumlu olmakla birlikte Mısır'a gelmiş; İbn Rif'a, kendisini Mısır'da misafir etmiş, ikramda bulunmuştur. Mısır'da

el-Asfûnî (ö. 750/1349),[1796] Muhyiddîn el-İsnevî (ö. 756/1355),[1797] Kemâlüddîn en-Neşâî (ö. 758/1357),[1798] Muhibbuddîn el-Konevî (ö. 758/1357),[1799] 'İmâdüddîn el-İsnevî (ö. 764/1363),[1800] İzzüddîn b.Cemâa' (ö. 767/1365),[1801] Şihâbüddîn b. en-Nakîb (ö. 769/1367),[1802] Bahâüddîn b. Akîl eş-Şâfiî (ö. 769/1367),[1803] Bahâeddîn es-Sübkî (ö. 773/1372),[1804] İbn Abdülber es-Sübkî (ö. 777/1375),[1805] Etrûşî (ö.

Şâfiî fıkhının tedrîsatını üstlenmiştir. *er-Ravza*'yı ihtisar etmiş, *Ümm*'e yönelik çalışmalar yapmıştır. (Süyûtî, *Hüsnü'l-muhâdara*, I, 428)

[1796] Tam adı Necmüddîn Ebü'l-Kâsım Abdurrahmân b. Yûsuf b. İbrâhîm b. Ali el-Asfûnî'dir. H. 677'de Kûs şehrinin Asfûn köyünde doğan Ebû Muhammed el-Asfûnî, fıkhî liyâkatini Bahâüddîn el-Kıftî'nin elinde elde etmiştir. Uzun süre Kûs'ta yaşamış ve defalarca hacca gitmiştir. Son hacca gidişinde Mekke'ye yerleşerek vefâtına dek burada kalmıştır. (İbn Kâdî Şühbe, *a.g.e.*, III, 35-36)

[1797] Tam adı Muhyiddîn Süleymân b. Ca'fer el-İsnevî olup Cemâleddîn İsnevî'nin dayısıdır. İftâ ve fıkhî öğretim faaliyetleriyle ilgilenmiş, bir süre kadı nâibliği yapmıştır. (İbn Hacer, *Dürerü'l-kâmine*, II, 145)

[1798] Tam adı Kemâlüddîn Ahmed b. Ömer b. Ahmed b. Ahmed en-Neşâî'dir. H. 691 yılında Mısır'daki Dekahliye şehrine bağlı Neşâ köyünde doğan Kemâlüddîn en-Neşâî, Kahire'de Hekkâriyye Medresesi'nde muidlik yapmıştır. Özellikle ihtisar çalışmalarıyla öne çıkna bir isim olarak *Câmiu'l-muhtasarât, Muhtasaru'l-cevâmi'* ve şerhi, *en-Nüket ale't-Tenbîh, el-İbrîz fi'l-cem' beyne'l-Hâvî ve'l-Vecîz, Keşfü'l-ğatâi'l-Hâvi's-sağîr, Müntekâ* gibi eserler kaleme almıştır. (Sübkî, *a.g.e.*, IX, 19)

[1799] Asıl adı Muhibbuddîn Mahmûd b. Ali b. İsmâîl el-Konevî'dir. Kahire'deki Şerîfiyye Medresesi'nde uzun yıllar fıkıh dersleri vermiştir. İbnü'l-Hâcib'in *Muhtasar*'ını şerhetmiş, Râfiî ile Nevevî'nin tashihlerini eklemek suretiyle *Hâvi's-sağîr*'i tashih etmiştir. (Sübkî, *a.g.e.*, X, 384)

[1800] Tam adı Imâdüddîn Muhammed b. el-Hasen b. Ali el-İsnevî'dir. Cemâleddîn İsnevî'nin kardeşi olarak kendisi de fıkıh ilmiyle iştigâl etmiştir. Fıkıh usulü, kelam, hilâf, cedel ve tasavvuf alanlarında liyâkat sahibi olmuş, fıkhî öğretim, iftâ ve tasnif faaliyetleriyle ilgilenmiştir. (Süyûtî, *Hüsnü'l-muhâdara*, I, 429)

[1801] Tam adı İzzüddîn Abdülazîz b. Muhammed b. İbrâhîm b. Sa'dillâh b. Cemâa' b. Ali b. Cemâa''dır. H. 694 yılında Dımaşk'ta doğmuş ve ilk fıkıh tahsilini babası Bedreddîn b. Cemâa'nın yanında gördükten sonra dönemin fukahâsından da istifade etmiştir. H. 725 tarihinde ilmî faaliyetler için geldiği Mısır'da uzun süre kadılık yapmış, h. 766'da emekli olmuştur. Bundan sonraki süreçte Amr b. el-'Âs Camii'nde Haşşâbiyye zaviyesi ile İbn Tolun Camii'nde fıkıh ve tefsir dersleri vermiştir. Fıkha dâir *el-Menâsik 'alâ mezâhibi eimmeti'l-erbaa, el-Menâsikü's-suğrâ* isimli eserleri mevcuttur. H. 767 yılında hac îfası için Mekke'ye gittiği sırada vefât etmiştir. (İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, XIV, 319; İbn Kâdî Şühbe, *a.g.e.*, III, 135-138)

[1802] Tam adı Şihâbüddîn Ebü'l-Abbâs Ahmed b. Lu'lu'el-Mısrî'dir. H. 702 yılında Mısır'da doğmuş, Takıyyüddîn es-Sübkî, Kutbuddîn es-Sünbâtî gibi dönemin fukahâsından fıkıh dersleri almıştır. Fıkıh ilminde İbn Rif'a'nın *Kifâye*'sine yönelik *Muhtasar, Nüket 'ale'l-Minhâc, Mühezzeb*'e yönelik *Tevşîhu'l-müzheb fî tashîhi'l-Mühezzeb, Tehzîbü't-Tenbîh* gibi eserleri mevcuttur. (İbn Kâdî Şühbe, *a.g.e.*, III, 106-108)

[1803] Tam adı Bahâüddîn Ebû Muhammed Abdullah b. Abdirrahmân b. Abdillâh b. Akîl eş-Şâfiî'dir H. 698'de doğmuş ve fıkhî tedrîsatını Alâüddîn el-Konevî, Celâlüddîn el-Kazvinî, Bedreddîn b. Cemâa' gibi dönemin meşhûr Mısırlı fukahâsının elinde tamamlamıştır. 727/ 1327'de Mısır kadısı olan hocası Hatîb el-Kazvinî ve İzzeddin b. Cemaa'ya kadı nâibliği yapmıştır. Kahire'de Kutbiyye Medresesi, Amr b. el-Âs Camii'ndeki İmâm Şâfiî zaviyesi, ile Haşşâbiyye zaviyesi, Kale Camii ve İbn Tolun Camii'nde başta tefsir ve fıkıh olmak üzere İslâmi ilimlere dâir dersler vermiş, seksen gün süreliğine kadılık vazifesini üstlenmiştir. Fıkıh ilmine dâir *el-Câmiu'l-nefîs fî fıkhi'ş-Şâfiîyye, Teysîru'l-isti'dâd li-rütbeti'l-ictihâd* isimli eserleri mevcuttur. Karafe Mezarlığı'na İmâm Şâfiî'nin türbesinin yakınına defnedilmiştir. (İsnevî, *a.g.e.*, II, 110; İbn Tağriberdî, *Nücûmü'z-zâhire*, XI, 100-101; Şevkânî, *a.g.e.*, I, 386-387; Ziriklî, *a.g.e.*, IV, 96)

[1804] Tam adı Bahâüddîn Ebû Hâmid Ahmed b. Ali b. Abdilkâfî b. Ali b. Temmâm es-Sübkî eş-Şâfiî'dir. H. 719 yılında Kahire'de doğan Bahâeddîn es-Sübkî, Takıyyüddîn es-Sübkî'nin oğlu,

784/1382),[1806] İzzüddîn en-Neşâî (ö. 791/1389),[1807] Bedreddîn Zerkeşî (ö. 794/1392),[1808] İbnü'l-Mülakkîn (ö. 804/1401),[1809] Bulkînî (ö. 805/1403)[1810]

Tâceddîn es-Sübkî'nin ise ağabeyidir. Mısır'da ve Şam'da, başta babası olmak üzere Mecdüddîn ez-Zenklûnî, İbnü'l-Kammâh ve dönemin diğer fukahâsının elinde fıkhî tedrîsatını tamamlayarak yirmi yaşında fetvâ verecek şekilde fıkıh ilminde seçkin bir konuma ulamış, ayrıca Arap dilinde de liyâkat kazanmıştır. Babasının Şam kâdılkudâtı olması üzerine onun yerine Kahire'de Mansûriyye, Seyfîyye medreseleri ve Zâhirî Camii'nde fıkıh dersleri vermenin yanı sıra, Hekkâriyye ve Şeyhûniyye medreseleri, Amr b. el-'Âs Camii'nin Haşşâbiyye zaviyesinde Şâfiî fıkıhına yönelik müderrislik yapmış, h. 752'de ayrıca Darüladl müftülüğünü üstlenmiştir. Kardeşi Tâceddin es-Sübkî, Dımaşk kâdılkudâtlığından azledildiğinde, 763/1362'de bir yıl süresince gönüllü olmasa da kadılık görevini üstlenmiş ve oradaki bazı medreselerde de ders vermiştir. Sonraki yıl Kahire'ye döndüğünde ilmî faaliyetlerine geri dönmüş, ayrıca kâdilaskerlik görevini üstlenmiştir. İlmî kişiliğinin yanı sıra, vera ve takvası, özellikle hac olmak üzere ibadete olan düşkünlüğü ile de meşhûr olan Bahâeddîn es-Sübkî, son hac yolculuğu sırasında 773/1372 tarihinde Mekke'de vefât etmiştir. Fıkıh ilminde daha ziyâde şerh çalışmalarıyla öne çıkan Bâhâeddîn es-Sübkî, *Tekmiletü şerhi'l-Minhâc* eseriyle, babası Takıyyüddin es-Sübkî'nin eseri *el-İbtihâc*'ı tamamlamış, *Şerhu Hâvi's-sağîr*'i ile Abdülgaffâr b. Abdilkerîm el-Kazvînî'nin *Hâvi's-sağîr*'ini, *Şerhu Muhtasari İbni'l-Hâcib*'i ile İbnü'l-Hâcib'in *Muhtasar*'ının bir kısmını şerhetmiştir. (İbn Tağrîberdî, Ebü'l-Mehâsin Cemâlüddîn Yûsuf el-Atabekî (ö. 874/1470), el-*Menhelü's-sâfî ve'l-müstevfâ ba'de'l-vâfî,* nşr. Muhammed Muhammed Emîn, Saîd Abdülfettâh Âşûr, el-Hey'etü'l-Mısriyyetü'l-âmme, Kahire, 1984, I, 408; İbn Kâdî Şühbe, *a.g.e.*, III, 104-105; İbn Hacer, *Dürerü'l-kâmine*, I, 210-212; İbn Hacer, *İnbâü'l-ğumr bi-ebnâ'i'l-'umr,* II, 216-217; Kâtib Çelebi, *a.g.e.*, I, 477, 625, II, 1845)

[1805] Tam adı Bahâüddîn Ebü'l-Bekâ Muhammed b. Abdilberr b. Yahyâ b. Ali b. Temmâm es-Sübkî'dir. Sübkî ailesine mensup olup 707/1307 yılında doğan İbn Abdülber es-Sübkî, Kutbuddîn es-Sünbâtî, Mecdüddîn ez-Zenklûnî ve Zeynüddin el-Ketnânî ve diğer âlimlerden fıkıh, dedesi Sadreddin es-Sübkî ile Alâeddin el-Konevî ve amcasının oğlu Takıyyüddin es-Sübkî'den usûl-i fıkıh dersleri alarak fıkıh ilmine vâkıf olmanın yanı sıra, Arapça, tefsir ve kelam ilimlerinde de uzmanlaşmıştır. 739/1338 yılında Takıyyüddin es-Sübkî'nin Dımaşk kadı olmasının ardından onunla birlikte Kahire'den Dımaşk'a giden İbn Abdülber, bir süre sonra onun nâibi olmanın yanı sıra, buradaki muhtelif medreselerde verdiği derslerle şöhreti yayılmıştır. 759/1358'da Dımaşk'ta Takıyyüddin'in oğlu Tâceddin es-Sübkî'nin kadılık görevinden ayrılmasının ardından bir ay müddetle Dımaşk kadılığı yaptıktan sonra, Trablus kadılığına tayin edilmiştir. 765/1364 yılında Kahire'ye dönen İbn Abdülber, burada İzzeddin İbn Cemâa'nın kadı nâibliğini üstlenmiş, daha sonra asaleten kadılığa atanmıştır (766/1365). 775/1374 yılında Dımaşk kâdılkudâtlığı ve bazı medreselerin müderrisliği ile Emeviyye Camii'nde hatiplik görevine getirilen İbn Abdülber, 777/1375 yılında Dımaşk'ta vefât etmiş, Sübkîler Türbe'sine defnedilmiştir. *Ravzatu't-tâlibîn*'i şerhettiği *Şerhu'r-Ravza, Vasît*'in şerhi *Matlab*'ı ihtisar ettiği eseri *Muhtasaru'l-Matlab*, Kazvînî'nin *el-Hâvi's-sağîr*'ini şerhettiği eseri *Şerhu'l-Hâvi's-sağîr*, İbnü'l-Hâcib'in *el-Muhtasar* adlı eserinin tamamlayamadığı şerhi *Şerhu Muhtasari İbni'l-Hâcib* fıkıh ilmine dâir kaleme aldığı eserleri teşkil etmektedir. (İbn Kâdî Şühbe, *a.g.e.*, III, 171-174; İbn Hacer, *Dürerü'l-kâmine*, III, 490-491; a.m.l.f., *İnbâü'l-ğumr bi-ebnâ'i'l-'umr,* I, 121, 123; Süyûtî, *Buğyetü'l-vüât*, I, 152; Kâtib Çelebi, *a.g.e.*, I, 625)

[1806] Tam adı Cemâlüddîn Ebû Abdullah Muhammed b. Muhammed b. Ali b. Yûsuf en-Nîsâbûrî el-İsnevî el-Etrûşî'dir. Mısır'ın İsnâ şehrinde doğmuş ve h. 721 yılında Kahire'ye gelerek ilmî tedrîsatına burada devam etmiştir. *Ta'cîz*'i şerhetmiş ve Mısır'da uzun yıllar kadı nâibliği yapmıştır. (İbn Kâdî Şühbe, *a.g.e.*, III, 232-233)

[1807] Tam adı Ebû Hafz Ömer b. Ahmed b. Mehdî'dir. Fıkhın özellikle usûl alanında mütehassıs olan İzzüddîn en-Neşâî, Fâzıliyye Medresesi ve Akmer Camii'nde müderrislik yapmış, pek çok talebe yetiştirmiştir. *Vasît* üzerine nükteleri vardır. (Süyûtî, *Hüsnü'l-muhâdara*, I, 422)

[1808] Tam adı Bedrüddîn Ebû Abdullâh Muhammed b. Bahâdır b. Abdillâh el-Mısrî ez-Zerkeşî eş-Şâfiî'dir. 745/1344 yılında Kahire'de doğan Bedreddîn ez-Zerkeşî, küçükken altın ve gümüş işleme (zerkeş) sanatında ustalaştığı için Zerkeşî nisbetiyle anılmaktadır. Kahire'de Cemâleddin el-İsnevî, Sirâceddin Ömer b. Reslân el-Bulkînî'den fıkıh dersleri almanın yanı sıra, Dımaşk ve Halep'e ilmî rıhleler yapmıştır. Hayatını sadece ilmî faaliyetlere adayan Zerkeşî'nin geçim masraflarını akrabaları karşılamış, o sadece ilmî, öğretim faaliyetleri ve iftâ ile meşgul olmuştur. Fıkıh ilminin muhtelif

dallarına dâir te'lifte bulunana Zerkeşî'nin, *Tekmiletü şerhi'l-Minhâc*, *Şerhu Cem'i'l-cevâmi*', *Tavzîhu'l-Minhâc, Hâdimu'r-Râfi'î ve'r-Ravza, et-Tecrîd fî usûli'l-fıkh, el-Bahru'l-muhît fî usûli'l-fıkh* gibi eserleri mevcuttur. Zerkeşî 794/1392 tarihinde Kahire'de vefât etmiştir. (Makrîzî, *Sülûk,* V, 330; İbn Kâdî Şühbe, *a.g.e.,* III, 227-229; İbn Tağrîberdî, *Menhelü's-sâfî*, IX, 335-336; İbn Hacer, *İnbâü'l-ğumr bi-ebnâ'i'l-'umr*, I, 446-447; a.m.l.f., *Düreü'l-kâmine,* III, 397-398)

[1809] Tam adı Ebû Hafs Sirâcüddîn Ömer b. Alî b. Ahmed el-Ensârî el-Endelûsî el-Mısrî'dir. Aslen Endülüs'lü olmakla birlikte ailesi Endülüs'ten Batı Afrika'daki Tekrûr bölgesine göç etmiş, bir süre sonra Kahire'ye yerleşmişlerdir. İbnü'l-Mülakkîn de 723/1323 yılında Kahire'de doğmuştur İbnü'l-Mülakkîn'ın babası, kendisinin doğumundan bir yıl sonra ölmüş, ölümünden önce oğlunun himayesini arkadaş İsa el-Mağribî'ye vasiyet etmiştir. İbnü'l-Mülakkîn'in annesiyle de evlenen bu zat, İbn Tolun Camii'nde tecvid kurallarına göre Kur'an okumayı (telkîn) öğrettiği için, Ömer ona nisbetle İbnü'l-Mülakkîn olarak meşhûr olmuştur. Ancak bu nispetle anılmaktan hoşlanmadığı için, babasına nispetle kendisini daha ziyâde İbnü'n-Nahvî olarak tanıtmış ve özellikle Yemen'de bu isimle meşhûr olmuştur. Takıyyüddîn es-Sübkî, Cemaleddin ei-İsnevî, İzzeddin İbn Cemâa', Kemâleddîn en-Neşâî ve Şemseddin İbn Adlan gibi Kahire'nin tanınmış fukahânın yanı sıra, Dımaşk, Kudüs'deki fukahânın yanında fıkhî tedrîsatta bulunarak icâzetler almış, ayrıca Arapça, hadis ve kıraat alanlarında da temayüz etmiştir. Mısır'da fıkhî öğretim ve iftâ faaliyetlerinin yanı sıra bir süre kadı nâibliği de yapan İbnü'l Mülakkîn, 780/1378 yılında Kahire Şafiî kadılığına atanmak istediyse de rakiplerinin bu konuda bir emîre bahşiş vaad ettiğini ileri sürmeleri üzerine o zamana kadar kendisini destekleyen Sultan Berkûk'un gözünden düşerek tutuklanmış, ancak bazı âlimlerin aracılığıyla hapisten çıkmıştır. Bundan sonra zamanını tamamen te'lif ve öğretim faaliyetlerine ayırmış ve 804/1401 tarihinde Kahire'de vefât etmiştir. Fıkıh ilmine dâir *'Umdetü'l-muhtâc ilâ kitâbi'l-Minhâc, Tabakâtu'ş-Şâfi'îyye, et-Tezkire fi'l-fıkhi'ş-Şâfiî, el-Eşbâh ve'n-nezâ'ir fi'l-fıkh, Ucâletü'l-muhtâc ilâ tevcîhi'l-Minhâc, el-İşârât ilâ mâ vaka'a fi'l-Minhâc, Hülâsatü'l-fetâvî fî teshili esrâri'l-Hâvî, Gunyetü'l-fakîh fî şerhi't-Tenbîh* isimli eserleri bulunmaktadır. (Ebû Bekr Hidâyetullâh el-Huseynî (ö. 1014/1606), *Tabakâtu'Şâfi'iyye*, 2. bs., Dâru'l-âfâku'l-cedîde, Beyrut, 1402/1982, s. 236; Süyûtî, *Hüsnü'l-muhâdara*, I, 438; Sehavî, *a.g.e.*, VI, 100-102; İbn 'Imâd, *a.g.e.*, IX, 71-72; Serkîs, *Mu'cem*, I, 252; İbn Tağriberdî, *Menhelü's-sâfî*, I, 502; İbn Hacer, *İnbâü'l-ğumr bi-ebnâ'i'l-'umr,* II, 218-219; İbn 'Imâd, *a.g.e*., IX, 72; Şevkânî, *a.g.e.,* I, 509-510)

[1810] Tam adı Ebû Hafs Sirâcüddîn Ömer b. Raslan b. Nasîr b. Sâlih el-Kinânî'dir. 724/1324'te Mısır'ın Garbiyye şehrindeki Bulkîne'de doğan Ömer b. Raslan, doğum yerine nispetle Bulkînî adıyla meşhûr olmuştur. İlk fıkhî tedrîsatına Bulkîne'de başlayan Bulkînî on iki yaşında babasıyla Kahire'ye giderek Bulkîne'de ezberlediği metinleri dönemin önde gelen fakihlerinden Takıyyüddîn es-Sübkî, Celâleddîn el-Kazvînî'ye arzederek hocalarının takdirini kazanmıştır. Bir süre sonra Bulkîne'ye dönmekle birlikte bir yıl sonra tekrar Kahire'ye gelerek buraya yerleşmiştir. Bundan sonraki süreçte Takıyyüddin es-Sübki, Şemsüddin b. Adlân ve İbnü'l-Kammâh, İzzüddîn b. Cemaa gibi Mısırlı fukahâdan fıkıh dersleri almış, ayrıca hadis, tefsir, kelam ve arapça ilimlerinde de temayüz etmiştir. 765/1364'te Bahaeddin es-Sübkî'nin yanında Darüladl müftülüğüne, 769/1368'de Taceddin es-Sübkî'nin yerine Şam kadılığına tayin edilen Bulkinî, kısa bir süre sonra Kahire'ye geri çağrıldıysa da, tekrar Şam'a gitmiş fakat on gün sonra Kahire'ye dönmüştür. Kahire'de müderris olarak görev yapmanın yanı sıra Bahâeddin es-Sübkî'nin vefâtı üzerine 773/1372'te kâdilasker olmuş, 779/1377'de ise görevini oğlu Bedreddin Muhammed'e bırakarak bundan sonraki süreçte ders ve fetvâ vermekle meşgul olmuştur. Kayınpederi İbn Akîl'in vefâtının ardından onun yerine Kahire'de Amr b. el-Âs Camii ile Bedîriyye, Hicaziyye, Harûbiyye ve Melikiyye medreselerinde fıkıh dersleri vermiştir. Yaşadığı dönemde Şâfiî mezhebini en iyi bilen, İmâm Şâfiî'nin metinlerini en iyi hıfzetmiş kişi olduğu zikredilen Bulkinî mezhep riyâsetini üstlenmiş ve mezhepte müctehid seviyesine yükselmiş, hatta bazı kaynaklarda 9. yy.ın müceddid âlimi olduğu zikredilmektedir. Kayınpederi İbn Akîl onun fetvâ vermeye en layık kişi olduğunun zikretmekte, İsnevî'nin ise fetvâ meselelerindeki titizliği nedeniyle Bulkinî'den çeKindîği için fetvâ vermeye yanaşmadığı zikredilmektedir. Kaynaklarda Bulkinî'nin tek bir ahkâm hadisi için diğer mezhep fukahâsı ile sabahtan öğleye kadar derslerinin devam ettiğinin zikredilmesi, bir yandan ilmî liyâkatini ifade ederken diğer yandan diğer mezhep fukahâsının gelişime olan katkısını da ortaya koymaktadır. Te'lif faaliyetleriyle de fıkıh ilmine katkıda bulunan Bulkinî, Şâfiî fıkhına dâir *et-Tedrib fi'l-fürû* isimli bir eser kaleme alırken, *er-Ravza* adlı esere Abdürrahim b. Hasan el-İsnevî (ö. 772 / 1370) tarafından yapılan şerhe *Ma'rifetü'l- mülimmât bi-reddi'l-Mühimmât* isimli bir hâşiye yazmıştır. 805/1403'te Kahire'de vefât eden Bulkinî, evinin yakınında inşâ ettirdiği Bulkinî

Kemâlüddîn ed-Demîrî (ö. 808/1405),[1811] Ebü'l-Abbâs el-Akfehsî (ö. 808/1405),[1812] el-Venâî (ö. 849/1445),[1813] el-Kâyâtî (ö. 850/1446),[1814] Alemüddîn el-Bulkînî (ö. 868/1464),[1815] Celâleddîn es-Süyûtî (ö. 911/1505).[1816] Zekeriyyâ b. Muhammed el-Ensârî (ö. 926/1520).[1817]

Medresesi'nde oğlu Bedreddin Muhammed'in yanına defnedilmiştir. (Şemseddîn es-Sehâvî, Ebü'l-Hayr Şemsüddîn Muhammed b. Abdirrahmân b. Muhammed es-Sehâvî (ö. 902/1497), *ed-Dav'ü'l-lâmi' li-ehli'l-karni't-tâsi'*, Dâru'l-ceyl, Beyrut, 1412/1992, VI, 85-89; İbn 'Imâd, *a.g.e.*, IX, 80-81; Şevkânî, *a.g.e.*, I, 506-507; Kehhâle, *a.g.e.*, II, 558)

[1811] Tam adı Kemâlüddîn Ebü'l-Bekâ Muhammed b. Mûsâ b. Îsâ b. Ali ed-Demîrî'dir. H. 742 yılında doğan ed-Demîrî, öncelikle terzilikle iştigâl etmekle birlikte sonradan mesleğini bırakarak ilme yönelmiş ve dinî ilimlerde seçkin bir konuma ulaşmış, ayrıca zooloji alanında dünyaca meşhûr çalışmalar yapmıştır. *en-Necmü'l-vehhâc* adıyla *Minhâc*'ı şerhetmiş, 808/1405 yılında vefât etmiştir. (Şevkânî, *a.g.e.*, II, 272)

[1812] Tam adı Şihâbüddîn Ebü'l-Abbâs Ahmed b. Imâd b. Muhammed b. Yûsuf b. Abdinnebî el-Akfehsî el-Kâhirî'dir. Cemaleddin el-İsnevî ve Sirâceddîn el-Bulkînî gibi dönemin seçkin fukahâsından fıkhî tedrîsatını yaparak Şâfiî fukahâsının önde gelenlerinden olmuştur. Muhtelif ilim dallarına dâir pek eser te'lifinde bulunmuş Akfehsî'nin fıkıhla ilgili olarak *et-Teakkubât ale'l-mühimmât, Manzûme fi'l-ma'füvvât, et-Tibyân fîmâ yahmilu ve yahrumu mine'l-hayevân, ed-Dürretü'l-fâhira, el-Kavlü't-tâm fî ahkâmu'l-me'mûn ve'l-imâm, Tevkîfu'l-hükkâm 'alâ ğavâmizi'l-ahkâm* gibi eserlerinin yanı ısra *Minhâc*'a yönelik çeşitli şerhleri bulunmaktadır. (Şemseddîn es-Sehâvî, *a.g.e.*, II, 47-49; Şevkânî, *a.g.e.*, I, 93-94)

[1813] Tam adı Şemsüddîn Muhammed b. İsmâîl b. Muhammed b. Ahmed b. Yûsuf el-Venâî'dir. Mısır'ın Saîd bölgesindeki Venâ köyün nispetle bu isimle anılmaktadır. H. 788 ylında Kahire'de doğmuş ve fıkhî meşhûr metinleri ezberleyerek bunları dönemin önde gelen fukahâsına arzetmiştir. Fıkhî liyâkat edinmesinde özellikle Bedreddîn b. Cemaa'dan çok istifade etmiş, ayrıca Celeleddîn el-Bulkîni, el-Irâkî ve el-Birmâvî'den de fıkıh dersleri almıştır. Kahire ve Kudüs'teki bazı medreselerde müderrislik ve bir süre Dımaşk kadılığı yapmıştır (h.843). Kadılıktan istifa etmesinin ardından hacca gitmiş, dönüşte Dımaşk'taki görevine geri dönmüşse de h. 846'da Mısır kadılığına intikâl etmiş ve iki yıl süre boyunca burada kadılık görevini sürdürmüştür. Azledilmesinin ardından vefâtına kadar müderrislik faaliyetlerine devam etmiştir. (Şemseddîn es-Sehâvî, *a.g.e.*, VII, 140-141; Süyûtî, *a.g.e.* I, 440)

[1814] Tam adı Ebû Abdullâh Şemsüddîn Muhammed b. Ali b. Muhammed b. Ya'kûb b. Muhammed el-Kâyâtî'dir. H. 785 yılında Behensâviyye'nin (Behnesa) Kâyâtî köyünde doğmuş ve ilk Kur'an eğitiminin ardından babasıyla birlikte Kahire'ye gitmiştir. Sirâceddîn el-Bulkînî, İzzeddîn b. Cemâa', el-Enbâsî, İbnü'l-Mülakkîn'in fıkıh derslerine katılmış, ayrıca amcasından da fıkıh ve ferâiz dersleri almıştır. Eşrefiyye Medrsesi'nde fıkıh dersleri vermenin yanı sıra, Emîr Çakmak tarafından Kâhire'de Şafiî kadılığına getirinceye kadar, Şerefüddîn Sübkî'den sonra Gurâbiyye Medresesi'nde müderrislik yapmıştır. Ayrıca vakıf işlerine dâir görevleri de bulunan el-Kâyâtî, Venâî'den sonra Şeyhûniyye ve Selâhiyye medreselerinde fıkıh dersleri okutmuş, buradan da Baybarsiyye Medresesi müderrisliğine getirilmiştir. (Şemseddîn es-Sehâvî, *a.g.e.*, VIII, 212-214; Süyûtî, *Hüsnü'l-muhâdara,* I, 440-441)

[1815] Asıl ası Ebü'l-Bekâ Alemüddîn Sâlih b. Ömer b. Reslân b. Nusayr b. Sâlih el-Bulkînî'dir. Memlûkler döneminin seçkin fukahâsından olan Sirâcüddîn el-Bulkînî'nin oğlu Sâlih el-Bulkînî, h. 791 yılında Kahire'de doğmuştur. İlk tahsiline babasının yanında başlamış, ayrıca Şemseddîn el-Birmâvî, İzz b. Cemâa' gibi fukahâdan da fıkıh dersleri almıştır. Şerîfiyye Medresesi'nde fıkıh dersleri vermiş ve yetiştirdiği talebeler vesilesiyle yaşadığı dönemde Şâfiî mezhebinin Irak, Suriye, Mısır ve Hicaz'da yaygınlaşmasını sağlamıştır. H. 826 yılında kadılığa getirilmiş, aralıklarla yedi kez azledilmiş olmakla birlikte toplam on üç yıl kadılık görevini sürdürmüştür. Babasının fetvâlarını bir araya getirdiği *et-Tecerrüd ve'l-ihtimâm* isimli eserinin yanı ısra et-*Tedrîb, Tertîbü'l-aksâm 'alâ mezhebi'l-imâm, Tashîhu'l-Minhâc* gibi eserleri mevcuttur. (İbn Tağriberdî, *a.g.e.*, IX, 454; Süyûtî, *Hüsnü'l-muhâdara,* I, 444-445; Şemseddîn es-Sehâvî, *a.g.e.*, III, 312-314; Derdûr, *a.g.e.*, II, 966)

[1816] Tam adı Ebü'l-Fazl Celalüddîn Abdurrahman b. Ebi Bekr b. Muhammed el-Hudayrî es-Süyûtî eş-Şafiî'dir. Ecdadı Mısır'ın Saîd bölgesindeki Asyût şehrinde yaşadığı için Asyûtî/Süyûtî, dedelerinden

B. Mısır'da Memlûkler Dönemi Hanefî Fukahâsı

Hanefî mezhebinin Mısır'da tanınması ve yayılması oldukça erken denilebilecek bir tarihe kadar uzanmakla birlikte, mezhep içerisinde öne çıkan en fazla fakihin olduğu süreç Memlûkler dönemine tekâbül etmektedir. Bu dönemin en önemli Mısırlı Hanefî fukahâsı olarak zikredilen Bâbertî, Bedreddîn Aynî ve İbnü'l-Hümâm, ya bizzat kendileri, ya da kendileri doğmadan önce aileleri Mısır'a yerleşmiş, böylece; Tahâvî'nin ardından Osmanlı dönemine gelinceye kadar Hanefî mezhebinin Mısır'da bayraktarlığını yapan en önemli fukahâ olma liyâkatine erişmişlerdir.

1. Babertî (ö. 786/1384)

Tam adı Ekmelüddîn Muhammed b. Mahmûd b. Ahmed el-Bâbertî er-Rûmî el-Mısrî'dir. Tercih edilen görüşe göre; 710/1310 yılında Bayburt'ta (Bâbirt) doğan Bâbertî,[1818] ilk ilmî tahsiline Anadolu'da başladıktan sonra, bu dönemde Moğol istilaları nedeniyle Anadolu'nun arzu edilen bir istikrar ortamına sahip olmaması, buna bağlı olarak hatırı sayılır ilim adamlarının istihdam edilememiş olması

---

biri Asyût'tan önce Bağdat'ın Hudayriye mahallesinde ikâmet ettiği için ise Hudayrî olarak meşhûr olmuştur. H. 849 yılında Kahire'de doğan Süyûtî, ilk tahsiline Kur'ân öğrenrek başlamış, fıkıh ilminde liyâkat kazanabilmek için özellikle Salih b. Ömer el-Bulkînî'nin fıkıh derslerine katılmıştır. Bulkinî'den fetvâ verme ve ders okutma hususunda icâzet almış ve h. 871 yılı itibariyle fetvâ vermeye başlamıştır. Fıkıh ilminin yanı sıra tefsir, hadis, Arap dilinde de liyâkat sahibi olarak çok yönlü bir âlim olan Süyûtî'nin yüzlerce te'lif ettiğini zikredilen eserler arasında *el-Eşbâh ve'n-nezâ'ir, Şerhu't-Tenbîh, Edebü'l-fütyâ, Tahsînü'l-hâdim, Teşnîfü'l-esmâ' bi-mesâili'l-İcmâ', Şerhu't-tedrîb, Zevâidü'l-mühezzeb 'ale'l-Vâfî, el-Câmi' fi'l-ferâiz, Muhtasaru't-Tenbîh* gibi fıkıh ilmine ait olan pek çok kitap bulunmaktadır. (es-Süyûtî, Ebü'l-Fazl Celâlüddîn Abdurrahmân b. Ebî Bekr b. Muhammed el-Hudayrî, (ö. 911/1505), *Nüzûlu'r-rahme fi't-tahaddüs bi'n-ni'me*, Mektebetü dâri'l-vefâ, Cidde, 1407, ss. 9, 17-18, 21; a.m.l.f., *Hüsnü'l-muhâdara*, I, 335-343)

[1817] Tam adı Zekeriyyâ b. Muhammed b. Ahmed b. Zekeriyyâ el-Ensârî'dir. H. 826 yılında Mısır'ın Şarkıyye şehrinde doğmuş, ilk tahsiline memleketinde başladıktan sonra h. 841 yılında Kahire'ye gitmiştir. Kahire'de el-Kâyâtî, el-Bulkînî, Şerefeddîn es-Sübkî, el-Menâvî, İzz b. Abdisselâm, el-Kâfiyeci ve İbn Hümâm gibi dönemin önde gelen fukahâsından fıkıh dersleri alarak fıkıh ilminde seçkin bir konuma ve fetvâ liyâkatine ulaşmıştır. Çeşitli medreselerde müderrislik yapmış, h. 886 yılında kadılığa getirilmiştir. Fıkıh ilmine dâir *Edebü'l-kâdî 'alâ mezhebi'ş-Şâfiî, Behcetü'l-hâvi şerhu'l-hâvi's-sağîr, Tenkihu'l-lübâb*'ın muhtasarı *Tahrîru tenkîhi'l-lübâb* ve *şerhi Tuhfetu't-tullâb, Şerhu Muhtasaru'l-Müzenî, Minhâcü't-tâlibîn*'in şerhi *Minhâcu't-Tullâb, el-Kifâye*'nin şerhi *Nihâyetü'l-hidâye* gibi eserleri mevcuttur. (Şemseddîn es-Sehâvî, *a.g.e.*, III, 324-328)

[1818] Kaynaklarda Erzurum'a bağlı Bayburt ya da Bâbert olarak zikredilmektedir. Bkz. Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemü'l-büldân*, I, 307; Bağdatlı İsmâîl Paşa, *Hediyyetü'l-ârifîn*, II, 171; Bununla birlikte Bağdat'ın Bâbertâ kasabasında doğduğunu zikreden müellifler de bulunmaktadır. Bkz. İbn Hacer, *Dürerü'l-kâmine*, IV, 250; Leknevî, *a.g.e.*, s. 197

nedeniyle[1819] ilmî tedrîsatına devam etmek üzere öncelikle Halep'e gitmiş, 740/1339 yılından sonra da Kahire'ye giderek hoca silsilesi Ebû Yûsûf'a kadar uzanan Kakî'den fıkıh dersleri almıştır.[1820]

Hanefî mezhebinin muhakkik fukahâsı arasında önemli bir yeri bulunan Bâbertî,[1821] Mısır'da defalarca kendisine yöneltilen kadılık tekliflerini reddetmesine rağmen devlet yöneticileriyle iyi ilişkiler kurmuş, sultan Berkûk nezdinde oldukça ihtiram sahibi olması dolayısıyla Şeyhûniyye Hangâhı'nın başmüderrisliğine getirilerek vefâtına kadar buranın öğretim faaliyetleriyle meşgul olmuştur.[1822] 786/1384 yılında vefât etmiş ve bu hangâha defnedilmiştir.[1823]

Babertî; fıkıh ilminin yanı sıra hadis, kelam, Arap dili ve edebiyatına vakıf çok yönlü bir âlim olarak bu alanların her birine dâir te'lifler kaleme almıştır. [1824] Fıkıh ilmine dâir *el-'İnâye bi-şerhi'l-Hidâye, Şerhu'l-Menâri'l-envâr, et-Takrîr Şerhu Usûli'l-Pezdevî, er-Rüdûd ve'n-Nukûd Şerhu Muhtasari İbni'l-Hâcib, Şerhu's-Sirâciyye fi'l-ferâid, Şerhu Telhîsi'l-Câmi'i'l-kebîr, Hülâsatü'l-fetâvâ, en-Nüketü'z-zarîfe(tü) fî tercihi mezhebi Ebî Hanîfe, Şerhu Muhtasari'l-Müntehâ, Mukaddim fî (esbâbi) tercih-i mezheb-i Ebî Hanîfe ('alâ ğayrihî), el-İntisâru li'l-eimmeti'l-ahyâr, Risâle fî 'ademi cevâzi bey'i'l hayevân (bi'l-hayevân nesîeten), Makâle fî 'ademi vücûb-i tazmîni'l-menfiyyi (menâfi'i), Risâle fî enne mezhebe Ebî Hanîfe akdemü ve ercehü'l-mezâhibi's-seniyye, Risâle Tukavvi i'tikâde da'feti'l-Hanefiyye fî mezhebi imâmihim,Î'tirâdâtü'l-cem' ve ecvibetühû* [1825] isimli eserleri mevcuttur.

Görüldüğü üzere Bâbertî; fıkhın usûl ve füru' kısımlarında Tahâvî, Pezdevî ve Merğînânî'nin eserleri gibi Hanefî mezhebinin değerli eserleri üzerine şerhler ve

---

[1819] Seyfullah Kara, "XIV. Yüzyılda Yurt Dışında Tahsil Gören Türkiyeli Bir Âlim: Ekmelüddîn Bâbertî", *Ekmelüddîn Bâbertîyi Keşif yolunda I. Ekmelüddîn Bâbertî Sempozyumu*, Bayburt Üniversitesi Yayınları, Erzurum, 2014, s. 104

[1820] Leknevî, *a.g.e.*, s. 195; Serkis, *a.g.e.*, I, 503; İbn 'Imâd, *a.g.e.*, VIII, 504

[1821] Leknevî, *a.g.e.*, s. 195

[1822] İbn Hacer, *Dürerü'l-kâmine*, IV, 250; a.m.l.f., *İnbâü'l-ğumr bi-ebnâ'i'l-'umr*, I, 298; İbn İyâs, *a.g.e.*, I, 225 ; Süyûtî, *Hüsnü'l-muhâdara*, I, 471; İbn Tağriberdî, *Nücûmü'z-zâhire*, X, 304, XI, 302-303

[1823] İbn Tağriberdî, *Nücûmü'z-zâhire*, XI, 302; Süyûtî, *Bugyetü'l-vü'ât*, X, 240

[1824] Leknevî, *a.g.e.*, s. 195

[1825] Süyûtî, *Hüsnü'l-muhâdara*, I, 471; İbn Hacer, *İnbâü'l-ğumr bi-ebnâ'i'l-'umr*, I, 298; Süyûtî, *Bugyetü'l-vü'ât*, X, 239; Kâtib Çelebi, *a.g.e.*, II, 2035; Kehhâle, *a.g.e.*, III, 691; Alemdar, *a.g.m.*, s. 67

hâşiyeler kaleme almıştır. O, te'lif faaliyetlerindeki ihlâs ve tevazûunu gösterecek şekilde, başka âlimlerin yaptığı gibi şerhlerine müstakil unvanlar koymaktan kaçınarak sadece "şerh" demiştir. Örneğin Pezdevî'nin ünlü usûl eserine yazdığı şerhe, talebenin katkısının takrirden ibâret olduğunu belirten mütevâzı bir şekilde *et-Takrîr fî Şerhi Usûli'l-Pezdevî* ismini verirken, İbnül-'Hâcib'in usûl eserine yazdığı şerhe, *er-Rüdûd ve'n-Nukûd* gibi başlıkları aslında kendisi değil, sonradan gelen Kâtib Çelebî gibi bibliyograflar vermişlerdir.[1826]

Ekmelüddîn Bâbertî, Memlûkler dönemine tekâbül eden süreçte, özellikle eserleriyle Hanefî mezhebi düşüncesinin doğru anlaşılmasına sağladığı katkı açısından İbnü'l-Hümâm ile birlikte dönemin en önemli iki fakihinden biri olarak karşımıza çıkmaktadır. Bâbertî'nin Hanefî mezhebindeki önemine ilişkin çalışmaları bulunan bazı müelliflerin ifadelerine göre; Bâbertî, Moğol istilâları sonrası İslâm dünyasında İslâm düşüncesini yeniden yapılandırarak ana mecrâsına oturtmaya girişen en önemli fakih olarak karşımıza çıkmaktadır O, Hanefî imâmlarının hem hadîs, hem fıkhın bayraktarları olduğunu göstererek, diğer taraftan sünneti önceleyen Hanefî fıkıh usûlünü aslına döndürmeye çalışarak reycilik ithâmını reddetmiş ve mezhebin üstünlüğünü savunmuştur.[1827]

Ekmelüddîn Bâbertî ile ileride hal tercemesine yer verilecek Kemâlüddîn b. Hümâm, Hanefî mezhebinin temsil ettiği, İslâm düşüncesiyle özdeş küllî fıkhı yeniden yapılandırma projesinde öncülük yapan Tahâvî'nin başlıca takipçileri olmuşlar, özellikle Ekmelüddîn Bâbertî "asrın Tahâvî"si olarak adlandırılmıştır. Bu iki âlimin isimlerindeki (Ekmelüddîn, Kemâlüddîn) akrabalık bir tarafa, her ikisi de doğdukları Anadolu coğrafyasından Tahâvî'nin vatanı Mısır'a giderek yetişmişler, Şeyhûniye Hankâhı başmüderrisliğini üstlenmişler ve her iki ikisi de fıkhın fürû' ve usûl kısımlarında önemli eserler vermişlerdir.[1828]

[1826] Gencer, *a.g.m.*, ss. 32-33
[1827] Gencer, *a.g.m.*, ss. 26-27
[1828] Gencer, *a.g.m.*, s. 31

2. Bedreddîn Aynî (ö. 855/1451)

Asıl adı Bedrüddîn Ebû Muhammed (Ebü's-Senâ) Mahmûd b. Ahmed b. Mûsâ b. Ahmed b. Huseyn b. Yûsuf b. Mahmûd el-Halebî el-Hanefî olmakla birlikte; Aynî nisbeti ile meşhûr olmuştur. Babası Halep'ten Ayıntab'a[1829] (Gaziantep) yerleşenve h. 762 yılında Ayıntab'da doğan Aynî, ilk tahsilini burada yapmıştır. Ayıntab kadısı olan babasından fıkıh dersleri almış ve bir süre onun yerine kadılık yapmıştır. H. 783 tarihinde ilim tahsili için Halep'e giderek burada Cemâl el-Malâtî ile Haydar er-Rûmî' den fıkıh dersleri aldıktan sonra Antep'e geri dönmüş, Besnî, Kâhta ve Malatya'da ilmî tahsiline devam etmiştir. Hac yolculuğu sırasında Dımaşk ile Kudüs'e gitmiş, Kudüs'te Alâ es-Sîrâmî'den dersler almıştır. Daha sonra da bu hocasıyla birlikte Kahire'ye giderek (h. 788) hocası tarafından Berkûkiyye Tekkesi'ne yerleştirilmiştir.[1830]

Mısır'daki fıkhî hayatla bağlantısı bundan sonra başlayan ve Mısır'da fıkıh ilminde derinleşmeye devam eden Aynî, Kahire'de Sirâceddîn el-Bulkînî, İbn Dakîkul'îd, Şihâb Ahmed b. Hâs et-Türkî'den fıkıh dersleri almanın yanı sıra dönemin diğer ulemâsından hadis, kıraat ve lügat ilimlerine dâir dersler almıştır.[1831]

Aynî, yöneticiler nezdinde itibar kazanarak muhtelif resmi görevlere getirilmiştir. İlk olarak 801/1398 yılında Kahire muhtesibliği ve ardından evkâf müdürlüğüne tayin edilmesinin yanı sıra, ilmî sahada da adını duyurmaya başlamış ve fıkıh dersleri vermek üzere Mahmûdiyye Medresesi'ne, hadis müderrisliği için ise Müeyyediyye Medresesi'ne atanmıştır. Muhtesiblik ve evkaf nâzırlığı görevlerinden birkaç kez azledilmek ve tekrar iâde edilmek suretiyle idârî görevlerine devam eden Aynî, Memlûklü sultanı Melikü'z-Zahir Tatar'dan sonra el-Melikü'l-Eşref Barsbay'ın da teveccühünü kazanarak 829/1425'de Kahire'de Hanefî kâdılkudâtlığına atanmıştır. 833/1429 yılında bu görevinden azledilip yeniden

---

[1829] Bazı kaynaklarda Ayıntâb (Yûsuf İlyân Serkîs (ö. 1351/1932), *Mu'cemü'l-matbû'ati'l-'Arabiyye ve'l-mu'arrebe*, Mektebetü's-sekâfeti'd-dîniyye, Kahire, ts., II, 1402; Ziriklî, Ebû Gays Muhammed Hayrüddîn b. Mahmûd b. Muhammed b. Alî b. Fâris ez-Ziriklî ed-Dımaşkî (ö. 1396/1976), *A'lâm*, 15. bs., Dâru'l-ilm li'l-melâyîn, Beyrut, 2002, VII, 163; Kehhâle, *a.g.e*., IV, 798; Leknevî, *a.g.e.*, s. 208), bazılarında ise Antâb (Şemseddîn es-Sehâvî, *a.g.e.*, X, 131) olarak zikredilmektedir.

[1830] Şemseddîn es-Sehâvî, *a.g.e*., X, 131; Serkîs, *a.g.e*., II, 1402-1403; Leknevî, *a.g.e*., s. 208; Kehhâle, *a.g.e*., IV, 798; İbn 'Imâd, *a.g.e*., IX, 418

[1831] Şemseddîn es-Sehâvî, *a.g.e.*, X, 131-132; Leknevî, *a.g.e.*, s. 208

muhtesibliğe tayin edilmişse de, iki yıl sonra eski görevleri uhdesinde bulunmakla birlikte, tekrar başkadılığa getirilmiştir. Böylece evkâf nâzırlığı, muhtesiplik ve kâdılkudâtlık görevlerinin bir arada ilk defa onun tarafından yürütüldüğü kaynaklarda zikredilen hususlardandır.[1832]

Memlûklü sultanı Barsbay'ın Âmid seferine de katılan Aynî, bir süre sonra muhtesiblik vazifesinden alınmış, 842/1438'de Barsbay vefât edince kâdılkudâtlıktan azledilmiş ve uhdesinde yalnız evkâf nâzırlığıyla hadis müderrisliği görevi kalmıştır. Aynî, bu tarihten sonra evine çekilerek eser yazmakla meşgul olmuş,[1833] kendi adına yaptırdığı medresede fıkıh dersleri vermiş[1834] ve bütün görevlerinden azledilmesinin ardından geçim sıkıntısına düşerek sahip olduğu mallarıyla kitaplarını satarak geçimini sağlamak zorunda kalmıştır. 855/ 1451 tarihinde Kahire'de vefât eden Aynî, kendi kurduğu Ayniyye Medresesi'ne defnedilmiştir.[1835]

Aynî'nin, sultanların teveccühünü kazanarak idârî sahada aktif bir rol oynamasında Türkçe bilmesinin büyük tesiri olmuştur. O, Sultan Tatar için Hanefî fakihi Kudûri'nin *el-Muhtasar* adlı eserini Türkçe'ye tercüme ettiği gibi, Arapça yazmış olduğu tarih kitabını sultan Barsbay'a okuyarak Türkçe açıklamasını yapmıştır.[1836]

Hadis, tarih ve lügat ilimlerine dâir pek çok eser te'lif etmiş olan Aynî, fıkıh ilminde kaleme aldığı şerh ve ihtisar çalışmalarıyla daha ziyâde çekmektedir. *Şerhu Me'âni'l-âsâr* adıyla Tahâvî'nin *Me'âni'l-âsâr*'ını;[1837] *Remzü'l-hakâ'ik* adıyla Ebü'l-Berekât en-Nesefî'nin *Kenzü'd-dekâ'ik*'ini ve *Menâr*'ını; *el-Binâye fî şerhi Hidâye* adıyla Merginânî'nin *Hidâye*'sini; *Minhatü's-sülûk fî şerhi Tuhfetü'l-mülûk* adıyla Muhammed b. Ebû Bekr er-Râzî'nin *Tuhfetü'l-mülûk*'unu; *ed-Dürerü'z-zâhire fî şerhi'l-bihâri'z-Zâhire* adlı eseriyle hocası Hüsameddin er-Ruhavî'nin *el-Bihâru'z-Zâhire* adlı eserini; *Gureru'l-Efkâr fî şerhi Düreri'l-bihâr* isimli eseriyle Şemseddîn el-Konevî'nin *Düreru'l-bihâr*'ını şerhetmiş, *el-Vasît fî muhtasari'l muhit* adıyla

[1832] Şemseddîn es-Sehâvî, *a.g.e.*, X, 132-133; Leknevî, *a.g.e.*, s. 207; Kehhâle, *a.g.e.*, IV, 798
[1833] Ziriklî, *a.g.e.*, VII, 163; Şemseddîn es-Sehâvî, *a.g.e.*, X, 132-133
[1834] Şemseddîn es-Sehâvî, *a.g.e.*, X, 133
[1835] Şemseddîn es-Sehâvî, *a.g.e.*, X, 133
[1836] Serkîs, *a.g.e.*, II, 1402-1404
[1837] Şemseddîn es-Sehâvî, *a.g.e.*, X, 134

Muhît'i ve *el-Fetâva Zâhiriyye*'yi ihtisâr etmiştir. Ayrıca *el-Mesâ'ilü'l-bedriyyetü'l-Müntehâbe mine'l-fetâva'z-Zâhiriyye*, *el-Müstecma' fî şerhi'l-Mecma'* isimli eserlerinin yanı sıra, Hanefî fukahânın hal tercemesine yönelik *Tabakâtü'l-Hanefiyye* adıyla bir eser kaleme almıştır.[1838]

3. İbnü'l-Hümâm (ö. 861/1457)

Asıl adı Muhammed b. Abdilvâhid b. Abdilhamîd b. Mes'ûd el-Kemâl b. Hümâmiddîn es-Sîvâsî'dir. 790/1388[1839] yılında İskenderiye'de doğan Muhammed b. Abdilvâhid, dedesinin dedesi Hümâmeddîn'e nispetle İbnü'l-Hümâm olarak meşhûr olmuştur. Dedesi Abdülhamid ve büyük dedesi Mes'ûd aslen Sivaslı olup, bir süre buranın kadılık vazifesini üstlenmişlerdir.[1840] Mısır'a giderek İskenderiye'de Hanefî kadılığı görevini üstlenen ve dönemin Mâlikî kadısının kızıyla evlenen babasının[1841] Mısır'a gitmesine ilişkin bazı müellifler, yaşadığı dönemde Anadolu'nun içine düştüğü kargaşa ortamından kurtulmak ihtimalini zikretmeleri,[1842] kaynak eserlerde buna ilişkin bir ma'lûmâta rastlamasak da, bu dönemin siyâsî şartları göz önünde bulundurulduğunda isabetli gözükmektedir.

İlk derslerini babasından alan İbnü'l-Hümâm, on yaşında iken babasının ölümü üzerine anneannesinin gözetiminde yetişmiştir. Onunla birlikte Kahire'ye giderek Kur'an hıfzı ve kıraat dersleriyle meşgul olmuş, bir ara İskenderiye'ye dönerek buradaki öğretimine devam etmişse de çok geçmeden tekrar Kahire'ye giderek (h. 813) uzun süre burada ikâmet etmiştir. Zikredilen tahsil sürecinde Bedreddin el-Aynî, Kâriu'l-hidâye Ebû Sirâcüddîn Ömer b. Ali, Kemaleddin eş-Şümunnî, Kahire'ye geldiğinde; İbn Şıhne, İbn Abdüsselâm, İzzüddîn b. Cemâa, Muhammed b. Ahmed el-Bisâtî, Bedreddin Mahmud b. Muhammed el-Aksarâyî, İbnü'l-Mecdî, Ebû Zür'a İbnü'l lraki, Cemaleddin Yûsuf b. Muhammed el-Humeydî

[1838] Şemseddîn es-Sehâvî, *a.g.e*., X, 134; Serkîs, *a.g.e*., II, 1403-1404; İbn 'Imâd, *a.g.e*., IX, 419; Ferhat Gökçe, "Bedruddîn el-Aynî'nin 762/1360-855/1451) Eserleri, Aynî ve Eserleri Üzerine Yapılan Çalışmalar", *Uluslararası Bedruddîn el-Aynî Sempozyumu ve II, Hadis İhtisas Toplantısı*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Gaziantep, 2016, ss. 140-144

[1839] Bazı kaynaklarda h. 788 tarihi zikredilse de (Leknevî, *a.g.e.,* s. 180) biz kaynakların çoğunluğunu esas aldık. Bkz. Şevkânî, *a.g.e*., II, 201; Şemseddîn es-Sehâvî, *a.g.e*., VIII, 127; İbn 'Imâd, *a.g.e*., IX, 437

[1840] Şemseddîn es-Sehâvî, *a.g.e*., VIII, 127

[1841] Leknevî, *a.g.e.,* s. 180

[1842] Ferhat Koca, "İbnü'l-Hümâm", *DİA,* XXI, 87

gibi muhtelif mezheplere mensup ulemâdan Arap dili ve edebiyatı, kelam, fıkıh, fıkıh usûlü, hadis, tefsir, mantık dersleri almış olan İbnü'l-Hümâm, fıkıh ilminde liyâkât kazanmasında özelikle Kâriu'l-hidâyeden ve vefâtına kadar yanından ayrılmadığı hocası İbn Şıhne'den istifade etmiştir.[1843] Şerhini yaptığı *Hidaye*'nin müellifi el-Merginani'ye kadar varan ilmî silsilesini bizzat kendisi *Fethu'l-Kadir*'in mukaddimesinde zikretmiştir.[1844] İbnü'l-Hümâm, ilmî rıhleler vesilesiyle başka âlimlerden de istifade etmiş, hocalarından Abdurrahman et-Tefehnî ile birlikte Kudüs'e ve İbn Şıhne ile birlikte 814/1411 yılında Halep'e giderek bir süre bu şehirlerde tahsilini sürdürdükten sonra tekrar Kahire'ye dönmüştür.[1845]

Tahsil dönemini bitirip, öğretim dönemine başlayan İbnü'l-Hümâm, Eşrefiyye (h. 829-833), Mansûriyye ve Kubbetu Sâlih medreselerinde müderrislik, Şeyhûniyye Medresesi'nde ise baş müderrislik (meşîhat) yaparak (847/858) pek çok talebe yetiştirmiş, kısa bir dönem iftâ işleriyle de meşgul olmakla birlikte, sonradan iftâ işlerini tamamen bırakmıştır[1846]

Fıkıh ve fıkıh usûlü yanında kelam, mantık, Arap dili ve edebiyatı. tefsir, hadis, cedel, tasavvuf ve mûsikî sahalarında yetkin bir âlim olan İbnü'l-Hümâm'ın,[1847] kaynaklarda münâzaracı, cedelci ve muhakkik bir âlim olduğu,[1848] derin tefekkür kabiliyeti ile hocalarını kandine hayran bıraktığı ve yaşadığı dönemde ilmî liyâkâti ve dindarlığı ile benzerinin olmadığı zikredilmektedir.[1849] Fıkhî liyâkâti açısından talebesi Sehâvî, hocasının tercih ehl-i olduğunu zikrederken;[1850] Seyyid Bey bunun isabetli olmadığını ifade ederek İbnü'l-Hümâm'ı Hanefî mezhebinin son müctehidlerinden saymıştır.[1851] Muâsırlarından el-Enbâsî de, "Eğer kendisinden dinî

[1843] Şemseddîn es-Sehâvî, *a.g.e.*, VIII, 127-128; İbn 'Imâd, *a.g.e.*, IX, 437-438; Şevkânî, *a.g.e.*, II, 201; Ahmed Turan Arslan, "Kemâleddin İbnü'l-Hümâm, Hayatı, Şahsiyeti, Eserleri", *Kemaleddin İbn-i Hümam'ın Hayatı, Eserleri ve İlmi Kişiliği*, Sivas Kemaleddin İbn-i Hümam Vakfı Yayınları, Sivas, 1993, ss. 10-11

[1844] İbnü'l-Hümâm, Kemâlüddîn Muhammed b. Abdilvâhid b. Abdilhamîd b. Mes'ûd el-Kemâl b. Hümâmiddîn es-Sîvâsî (ö. 861/1457), *Fethu'l-kadîr*, Dâru'l-kütübi'l-ilmiyye, Beyrut, 1424/2003, I, 3

[1845] Şemseddîn es-Sehâvî, *a.g.e.*, VIII, 128

[1846] İbn 'Imâd, *a.g.e.*, IX, 439; Süyûtî, *Bugyetü'l-vü'ât*, I, 167; Şemseddîn es-Sehâvî, *a.g.e.*, VIII, 129-130

[1847] Süyûtî, *Bugyetü'l-vü'ât*, I, 166; İbn 'Imâd, *a.g.e.*, IX, 438; Şemseddîn es-Sehâvî, *a.g.e.*, VIII, 131

[1848] Süyûtî, *Bugyetü'l-vü'ât*, I, 166

[1849] Şevkânî, *a.g.e.*, II, 201-202

[1850] Şemseddîn es-Sehâvî, *a.g.e.*, VIII, 131

[1851] Mehmed Seyyid, *Usûl-i Fıkh: Medhal*, Matbaatu Âmira, İstanbul, 1333, s. 245

konularla ilgili birtakım deliller istersen, bunu ondan başkası yerine getiremez."[1852] ifadesiyle onun fıkhî liyâkatini ortaya koymuştur. Bizzat kendisinin "*Aklın çözebileceği, ictihâdî olan mevzularda kimseyi taklit etmem*"[1853] ifadesi de ictihat melekesine sahip bir fakih olarak, yaşadığı dönemin otoritesi olduğunu dolaylı olarak vurguladığı söylenebilir.

İbnü'l-Hümâm, ilmî kişiliğinin yanı sıra tasavvufî yönü de bulunan bir âlim olarak zaman zaman uzlete çekilerek, ilim, ibadet ve tefekkürle meşgul olmuş, ancak bu durumu gören tasavvuf erbâbı onun bundan vazgeçmesini, insanların ilim tahsili için kendisine ihtiyacı olduğunu ileri sürerek ilim tedrîsatına devam etmesini talep etmişlerdir.[1854]

Fıkıh ilmine dâir *Fethu'l-kadîr li'l-'âcizi'l-fakîr, et-Tahrîr fî usûli'l-fıkh, Zâdü'l-fakîr, Fetâvâ İbn Hümâm, İktidâ'ü'l-Hanefîyye bi'ş-Şâfi'iyye, Fihristü Fetâvâ Kâri'il-hidâye*[1855] isimli eserleri bulunan İbnü'l-Hümâm, 861/1457 tarihinde Kahire'de vefât ederek Karafe'deki İbn Atâullah el-İskenderî Türbesi'ne defnedilrniştir.[1856]

4. Muhyiddîn Kâfiyeci (ö. 879/1474)

Tam adı Muhyiddîn Ebû Abdullâh Muhammed b. Süleymân b. Sa'd b. Mes'ûd er-Rûmî el-Hanefî'dir. Cemâleddîn İbnü'l-Hâcib'in el-Kâfiye isimli nahiv kitabıyla çokça meşgul olduğu için Kâfiyeci lakabıyla meşhur olmuştur. 788/1386 yılında Bergama'da doğmuş ve ilk tahsiline memleketinde başlamıştır.[1857] Anadolu ve İran'ın muhtelif yerlerindeki ulemadan dersler almıştır. Hocaları arasında Burhâneddîn Haydâre b. Mahmûd el-Herevî, Hâfizüddîn el-Bezzâzî, Abdülvâcid b. Muhammed el-Kütâhî, Molla Fenârî, İbn Feriştâh gibi isimler yer almaktadır.[1858]

[1852] Şevkânî, *a.g.e*., II, 201; İbn 'Imâd, *a.g.e.,* IX, 438
[1853] İbn 'Imâd, *a.g.e*., IX, 438; Süyûtî, *Bugyetü'l-vü'ât,* I, 167
[1854] Süyûtî, *Bugyetü'l-vü'ât,* I, 167
[1855] İbn 'Imâd, *a.g.e*., IX, 439; Şevkânî, *a.g.e*., II, 202; Leknevî, *a.g.e*, s. 181; Şemseddîn es-Sehâvî, *a.g.e*., VIII, 130; Bursalı Mehmet Tâhir Efendi (ö. 1344/1925), *Osmanlı Müellifleri,* Meral Yayınevi, İstanbul, ts., I, 351; Koca, "İbnü'l-Hümâm", *DİA*, XXI, 89
[1856] Arslan, *a.g.m.,* s. 13
[1857] Ziriklî, *a.g.e*., VI, 150; İsmâîl Paşa, *Hediyyetü'l-ârifîn,* II, 208
[1858] Süyûtî, *Bugyetü'l-vü'ât,* I, 117; İbn 'Imâd, *a.g.e.,* IX, 488

Şam, hac için Hicaz ve Kudüse yaptığı yolcukların ardından, 830/1427'li yıllarda Kahire'ye gelerek yerleşen Kâfiyeci, vefatına kadar Mısır'dan ayrılmamıştır. Bu dönemde, Mısır'ın önde gelen Hanefî fukahasının arasında yer alan bir isim olarak el-Melikü'l-Eşref Barsbay Türbesi, el-Melikü'l-Eşref Şa'ban Zaviyesi ve Şeyhûniyye meşîhatlığını üstlenmiş, yaşadığı dönemde ülkedeki Hanefîlerin otorite ismi olmuştur. Kâfiyeci; tedris, iftâ ve te'lif faaliyetleriyle Mısır'da meşhur olmuş, fetvâları ve yetiştirdiği talebeleri kanalıyla görüşleri yayılmıştır.[1859] Yetiştirdiği talebeleri arasında, 14 yıl boyunca kendisinden ayrılmayan öğrencisi Celâleddîn es-Süyûtî başta olmak üzere,[1860] Zekeriyyâ el-Ensârî, Takıyyüddîn İbn Müşhir, Şehâbeddîn İbn Esed ve Abdülkâdir b. Ahmed ed-Demîrî gibi isimler yer almaktadır.[1861]

Kâfiyeci; Arap dili ve edebiyatı, fıkıh, tefsir, hadis, kelam, mantık, cedel ve felsefe gibi alanlarda liyâkat sahibi biri olarak bu ilimlerde pek çok eser kaleme almıştır.[1862] Fıkıh ilminde *el-Ferâh ve's-sürûr fî beyâni'l-mezâhibi'l-erba'ati fi'l-usûr*, *Vecîzü'n-nizâm fî izhâri mevâridi'l-ahkâm fi'l-'ilm ve'l-ictihâd*,[1863] gibi eserleri mevcut olan Kâfiyeci, 879/1474 yılında Kahire'de vefat etmiştir.[1864]

Yukarıda zikredilen dönemin seçkin fukahâsının yanı sıra şu isimler de Memlûkler dönemi Mısır'ındaki Hanefî fıkıh çevresinda yer almaktadır:

Fahruddîn Osman el-Mâridânî (ö. 731/1331),[1865] İbnü't-Türkmânî (ö. 750/1349),[1866] Zeylâî (ö. 743/1343),[1867] es-Sirâc el-Hindî (ö. 773/1372),[1868] el-Kureşî

[1859] Ziriklî, *a.g.e*., VI, 150; Şevkânî, *a.g.e*., II, 172; İbn 'Imâd, *a.g.e*., IX, 488; Süyûtî, *Bugyetü'l-vü'ât*, I, 117; Şemseddîn es-Sehâvî, *a.g.e*., VII, 260
[1860] Ziriklî, *a.g.e*., VI, 150; Leknevî, *a.g.e*., 170
[1861] Hasan Gökbulut, "Kâfiyeci", *DİA*, XXIV, 154
[1862] Leknevî, *a.g.e*., s. 170; Şevkânî, *a.g.e*., II, 172; Süyûtî, *Bugyetü'l-vü'ât*, I, 117
[1863] İsmâîl Paşa, *Hediyyetü'l-ârifîn*, II, 208
[1864] Süyûtî, *Bugyetü'l-vü'ât*, I, 117; Şevkânî, *a.g.e.*, II, 172
[1865] Tam adı Fahruddîn Osmân b. İbrâhîm b. Mustafâ el-Mârdînî'dir. Yaşadığı dönemde Hanefî mezhebinin otoritesi olup, pek çok talebe yetiştirmiştir. İmâm Muhammed'in *Câmiu'l-kebîr*'ini şerhetmiş, h. 731'de vefât etmiştir. (Süyûtî, *Hüsnü'l-muhâdara*, I, 469)
[1866] Tam adı Ebü'l-Hasen Alâüddîn Alî b. Osmân b. İbrâhîm et-Türkmânî el-Mardînî 'dir. Aslen Mardinli olup ailesi Kahire'ye göç ettiği için orada yaşamıştır. Fıkıh ve fıkıh usûlünün yanı sıra tefsir, hadis, şiîr alanlarında da liyâkat sahibi olmuştur. Fıkıh ilmine dâir *el-Kifâye fî muhtasari'l-Hidâye* isimli tamamlayamadığı eseri oğlu Cemâleddîn tarafından tamamlanmıştır. (el-Kureşî, *a.g.e.*, II, 581-583)

(ö. 775/1373),[1869] Bedrüddîn Mahmûd el-Külüstânî (ö. 801/1399),[1870] Kâriü'l-hidâye (ö. 829/1426),[1871] Şemseddîn ed-Deyrî (ö. 867/),[1872] Takıyyüddîn eş-Şümünnî (ö.

[1867] Ebû Muhammed Fahruddîn Osmân b. Alî b. Mihcen b. Yûnus el-Bârîî ez-Zeylaî'dir. Zeylaî 705/1305 yılında geldiği Kahire'de akranları arasında ilmiyle temayüz etmiştir. Kahire'de tedrîs ve fetvâ çalışmalarının yanı sıra te'lifle meşgul olmuştur. Kahire'de bulunduğu süre içerisinde fıkıh ilmini yaymış ve insanlar kendisinden çok istifade etmişlerdir. Öğrencileri arasında İbnü's-Sâiğ ez-Zümürrüdî ve Abdullah b. Yûsuf ez-Zeylaî gibi isimler yer almaktadır. Fıkıh ilmine dâir Nesefî'nin *Kenzü'd-dekâik*'inin şerhi mahiyetinde *Tebyînü'l-hakâik* isimli bir eseri mevcuttur. 743/1343 yılında vefât eden Zeylaî, Karâfe Mezarlığı'na defnedilmiştir. (el-Kureşî, *a.g.e.*, II, 519-520; Süyûtî, *Hüsnü'l-muhâdara*, I, 470)

[1868] Tam adı Ömer b. İshak b. Ahmed el-Gaznevî'dir. H. 704'lü yıllarda doğmuş ve Mısır'da bir dönem kâdılkudâtlık yapmıştır. Fıkıh ilminde *Muhtâr*, *Hidâye*, *Muğnî*, *Menâr* gibi eserlerin şerhini yapmış, h. 773 yılında vefât etmiştir. (Leknevî, *a.g.e*., s. 149; Süyûtî, *Hüsnü'l-muhâdara*, I, 470-471; İbn Kutluboğa, *a.g.e.*, s. 204)

[1869] Tam adı Ebû Muhammed Muhyiddîn Abdülkâdir b. Muhammed b. Muhammed b. Nasrillâh b. Sellâm (Sâlim) el-Kureşî'dir. H. 676 yılında doğan İbn Ebi'l-Vefâ, İbnü't-Türkmânî ailesinin yanı sıra, Hibetullâh et-Türkistâni gibi âlimlerden dersler almış, fıkıh ilminde liyâkat sahibi olduktan sonra müderrislik yapmış ve fetvâ işleriyle meşgul olmuştur. *el-Cevâhiru'l-mudiyye fî tabakâti'l-Hanefiyye* isimli eseriyle Hanefîlerin ilk tabakat kitabını kaleme aldığı gibi fıkıh ilmine dâir *Şerhu Meâni'l-âsâr*, *ed-Dürerü'l-münîfe fi'r-red 'alâ İbn Ebî Şeybe 'an Ebî Hanîfe, el-Mesâilü'l-mecmûa* isimli eserleri de mevcuttur. (İbn Hacer, *Dürerü'l-kâmine*, II, 392; Leknevî, *a.g.e*., s. 99; İbn Kutluboğa, *a.g.e.*, ss. 196-197; Süyûtî, *Hüsnü'l-muhâdara*, I, 471; Serkis, *a.g.e.*, I, 33)

[1870] Tam adı Bedreddîn Mahmûd b. Abdillâh el-Külüstânî'dir. İran'ın Gülistân şehrinden olan Bedreddîn el-Külüstânî, fıkhî tahsilini memleketinde tamamladıktan sonra Kahire'ye gelerek baş müderrislik görevini üstlenmiştir. *Sirâciyye fi'l-ferâid* isimli eseri nazma çevirmiş, h. 801'de vefât etmiştir. (Süyûtî, *Hüsnü'l-muhâdara*, I, 472)

[1871] Tam adı Ebû Hafs Sirâcüddîn Ömer b. Ali b. Fâris el-Kinânî, el-Kâhirî olmakla birlikte Kâriü'l-hidâye lakabıyla olarak meşhûr olmuştur. Kahire'de doğmuş ve önceleri terzilikle iştigâl etmekte iken sonradan ilim tahsiline başlamış ve fıkıh ilminde örnek gösterilecek kadar seçkin bir konuma ulaşmıştır. Alâeddîn es-Sîrâmî ve Ekmeleddîn el-Bâbertî gibi dönemin Hanefî fukahâsına *Hidâye*'yi okumuştur. Nâsıriyye, Eşrefiyye, Zâhiriyye medreselerinde müderrislik, Şeyhûniyye Medresesi'nde ise meşîhatlık görevini üstlenmiş ve İbnü'l-Hümâm ve Emînüddîn el-Aksarâyî gibi Memlûkler döneminin öne çıkan fukahâsına hocalık yapmıştır. Celâleddîn el-Bulkînî ona, "bu dönemin Ebû Hanife'si olarak tavsif etmekte ve bazıları da onu hocası Ekmeleddîn Bâbertî'ye tercih etmekte idi. Yaşamı boyunca Hanefî fıkhı tedrisâtı ve fetvâ işleriyle meşgul olmuş, h. 829 yılında Kahire'de vefât etmiştir. (Şemseddîn es-Sehâvî, *a.g.e.*, VI, 109-110)

[1872] Tam adı Şemsüdddîn Sa'düddîn b. Sa'd ed-Deyrî'dir. H. 768 yılında yılında doğan Şemseddîn ed-Deyrî, yaşadığı dönemde Hanefî mezhebinin otoritesiydi. Hanefî kadılığının yanı sıra Müeyyediyye Medresesi'nin meşîhatlığını üstlenmiştir. Sürûcî'nin *Şerhu'l-Hidâye*'sine tekmile kaleme almış, h. 867'de vefât etmiştir. (Süyûtî, *Hüsnü'l-muhâdara*, I, 474; Leknevî, *a.g.e.*, s. 78-79)

872/1468),[1873] Emînüddîn el-Aksarâî (ö. 880/1475),[1874] İbn Kutluboğa (ö. 881/1477).[1875]

C Mısır'da Memlûkler Dönemi Mâlikî Fukahâsı

1. Karâfî (ö. 684/1285)

Tam adı Ebü'l-Abbas Şihâbüddîn Ahmed b. İdris b. Abdirrahman b. Abdillâh es-Sanhacî, el-Behnesî el-Mısrî el-Karâfî'dir.[1876] Karâfî, aslen Mağrib'deki Sanhâce kabilesinden olmakla birlikte, ailesi oradan Mısır'a gelerek yerleşmiş ve kendisi 626/1229 yılında Mısır'ın Benî Süveyf şehrindeki Bûs (Bûş) köyünde doğmuştur.[1877] Karâfi nisbesi ise; kendisinin bildirdiğine göre, Meâfir kabilesinin bir kolu olan Karâfe'ye mensubiyetinden dolayı değil, bu sülalenin yerleşmesi sebebiyle Mısır'da bu isimle meşhûr olan semtte kısa bir süre ikâmet etmesi dolayısıyla kendisine verilmiştir. [1878] Bununla birlikte; bazı kaynaklarda Karâfî'nin, Kahire'de Sâhibiyye

---

[1873] Tam adı Ebü'l-Abbâs Takıyyüddîn Ahmed b. Kemâliddîn Muhammed b. Muhammed b. Hasen et-Temîmî'dir. H. 801 yılında İskenderiye'de doğmuş ve Yahyâ es-Sîrâmî'den fıkıh tahsili yapmasının yanı sıra, diğer dinî ilimlerde dönemin önde gelen hocalarından tahsilde bulunarak pek çok hocasından icâzet almıştır. *Muğnî* başta olmak üzere, *eş-Şifâ* ve *Şerhu'n-Nikâye* isimli fıkhî eserlere hâşiyeler kaleme almıştır. Kendisine yapılan kadılık teklifini reddetmiş, h. 872'de vefât etmiştir. (Süyûtî, *Hüsnü'l-muhâdara*, I, 474-475)

[1874] Tam adı Emînüddîn Yahyâ b. Muhammed el-Aksarâî'dir. H. 790'lı yıllarda doğan Emînüddîn el-Aksarâî, yaşadığı dönemde Hanefî mezhebinin riyâsetini üstlenmiştir. H. 880 yılında vefât etmiştir. (Süyûtî, *Hüsnü'l-muhâdara*, I, 478)

[1875] Ebü'l-Adl Zeynüddîn (Şerefüddîn) Kâsım b. Kutluboğa b. Abdillâh es-Sûdûnî el-Cemâlî el-Mısrî'dir. Babası Kutluboğa, kendisini azat eden saltanat nâibi Cemaleddîn Sûdûn eş-Şeyhûnî'nin Memlûklerinin kumandanı olması dolayısıyla İbn Kutluboğa el-Cemalî ve's-Sûdûnî nisbesiyle tanınmıştır. H. 802 yılında Kahire'de doğmuş ve bir süre terzilikle meşgul olmuşsa da, sonradan iştiyâk duyduğu ilim ahzetmeye başlamıştır. Şerefeddîn es-Sübkî, Alâeddîn el-Buhârî, İbnü'l-Hümâm, Kâriu'l-hidâye, İbn Abdüsselâm, İbn Hacer el-Askalânî, Tâceddîn el-Ferğânî gibi dönemin ulemâsından tefsir, hadis. fıkıh, kelam, mantık, matematik, tarih ve Arapça'ya dâir dersler almıştır. Özellikle h. 825 yılından vefâtına kadar yanından hiç ayrılmadığı hocası İbnü'l-Hümâm'dan oldukça istifâde ederek Hanefî fıkhında seçkin bir konuma ulaşmıştır. Şam ve İskenderiye'ye ilmî rıhlelerde bulunmanın yanı sıra birkaç kez gittiği hac vesilesiyle de ilmini oranın ulemâsı ile derinleştirmiştir. Tedrîs ve iftâ faaliyetlerinin yanı sıra te'liflerde bulunan İbn Kutluboğa'nın *Nüzhetü'r-râyid fî edilleti'l-ferâid, Tâcü't-terâcim, Şerhu'l-Mecma'i'l-bahreyn, Şerhu Muhtasari'l-Menâr, Şerhu Muhtasari'l-Kâfî, el-fetâva'l-Kâsımiyye, et-Tercîh ve't-Tashîh ala'l-Kudûrî* isimli eserleri fıkıh ilmine dâir te'liflerinden birkısmını teşkil etmektedir. (Şevkânî, *a.g.e*., II, 45; Leknevî, *a.g.e*., s. 99; Serkis, *a.g.e*., I, 216; Şemseddîn es-Sehâvî, *a.g.e*., VI, 184-187)

[1876] İbn Tağriberdî, Ebü'l-Mehâsin Cemâlüddîn Yûsuf el-Atabekî (ö. 874/1470), *ed-Delîlü'ş-şâfî 'ale'l-menheli's-sâfî*, nşr. Fehîm Muhammed Şeltût, Mektebetü'l-hâncî, Kahire, 1375, I, 39; a.m.l.f., *Menhelü's-sâfî*, I, 232; İbn Ferhûn, *a.g.e*., I, 236

[1877] İbn Tağriberdî, *Menhelü's-sâfî*, I, 233; Sağîr b. Abdisselâm el-Vekîlî, *el-İmâmü'ş-şihâbü'l-Karâfî, Halakatü vaslin beyne'l-meşrık ve'l-mağrib fî mezhebi Mâlik fi'lkarni's-sâbi'*, yy., 1417/1996, I, 142, 145

[1878] Abdisselâm el-Vekîlî, *a.g.e*., I, 143-144

Medresesi'ndeki dersine bir gün geç kaldığı, öğrencilerin isimlerini kaydeden kâtibin onun ismini hatırlayamadığı ve tam bu esnada kendisinin Karâfe tarafından gelmesi üzerine onu e1-Karâfî olarak kaydederek bundan sonra da bu nispe ile meşhûr olduğunu ifade eden başka bir rivâyet de yer almaktadır.[1879]

Karâfî, Sâhibiyye Medresesi'nde tahsil hayatını sürdürdüğü sırada en fazla istifade ettiği hocaları İbnü'l-Hacib ve İzz. b. Abdisselâm başta olmak üzere, Şemseddin Muhammed b. İbrahim el-Makdisî, Muhammed b. İmran eş-Şerîf el-Kerekî, Şerefeddîn el-Fâkihânî gibi âlimlerden dersler almıştır.[1880]

Takıyyüddîn İbn Şükr'ün Memlûkler döneminde Nâsırıddîn İbn Müneyyir ve İbn Dakîkul'îd ile birlikte, Mâlikî ile Şâfiî fıkhının her ikisine de en iyi şekilde vakıf olan üç isimden biri olduğunu zikrettiği Karâfî'nin,[1881] Şâfiî fıkhına vâkıf olmasında, özellikle vefâtına kadar yanından hiç ayrılmadığı hocası İbn Abdüsselâm'ın büyük bir payı olmuştu. İmâm Şâfiî'nin bazı görüşlerini tercihinde, yeri geldiğinde mezhep taassubundan uzak bazı fikirlerinde, maslahat ve mefsedet teorisinde, dinin genel prensipleri muvacehesinde düşünüşünde bu birlikteliğin etkisi açıkça ortaya çıkmıştır.[1882]

Tahsil hayatının ardından Şerefeddîn es-Sübkî'nin vefâtından sonra (669/1270) Sâlihiyye Medresesi müderrisliğine tayin edilen Karâfî, görevi kendisinden alınarak kâdılkudât Nefîsüddîn Muhammed b. Hibetullah'a (ö. 680/1281) verilmişse de, bir müddet sonra yeniden görevine iâde edilerek vefâtına kadar buradaki öğretim faaliyetini sürdürmüş, ayrıca Amr b. el-Âs Camii ile Taybersiyye Medresesi'nde[1883] de dersler vermiştir.[1884]

[1879]İbn Ferhûn, *a.g.e.*, I, 238; İbn Tağriberdî, *Menhelü's-sâfî*, I, 233
[1880] Muhammed Mahlûf, *a.g.e.*, I, 270; İbn Ferhûn, *a.g.e.*, I, 236
[1881] İbn Ferhûn, *a.g.e.*, I, 238; Süyûtî, *Hüsnü'l-muhâdara*, I, 316
[1882] Abdisselâm el-Vekîlî, *a.g.e.*, I, 239, II, 205; Süyûtî, *Hüsnü'l-muhâdara*, I, 316
[1883] Karâfî'nin bu medresenin ilk Mâlikî müderrisi olduğuna ilişkin bazı kaynaklarda zikredilen mâ'lûmâtlar, (İbn Dokmak, *İntisâr*, s. 97), bu medresenin VIII. yy.ın başında tamamlandığı ileri sürülerek çağdaş bazı müellifler tarafından ihtiyatla karşılanmıştır. (Abdisselâm el-Vekîlî, *a.g.e.*, I, 238)
[1884] İbn Tağriberdî, *Menhelü's-sâfî*, I, 233

Karâfî, yaşadığı dönemde Malikî mezhebinin riyâseti kendisine intikâl etmiş bir Mâlikî fakih olarak pek çok talabe yetiştirmiş,[1885] talebeleri arasında İbn Râşid el-Kafsî, Ebû Abdullah Muhammed b. İbrahim el-Bekkûrî, Şehâbeddin el-Merdâvî, Tâceddîn el-Fâkihânî, Ebû Hayyan el-Endelûsî, Abdülkâfî b. Ali es-Sübkî gibi isimler yer almıştır.[1886]

Arap dili ve edebiyatı, kelam, tefsir alanlarında da liyâkât sahibi olmakla birlikte,[1887] hassaten fıkıh ve fıkıh usûlünde mütehassıslaşmış idi. Ölüm haberini aldığında muâsırlarından İbn Dakîkul'îd'in, "*Fıkıh usûlünde günümüzün otoritesi gitti*" demesi onun bu özelliğinin kendi döneminde de bilindiğini göstermektedir. Fıkıh ve fıkıh usûlü alanlarındaki eserleri genel olarak değerlendirildiğinde, Karâfî'nin çalışmalarının günümüz kavramlarıyla hukuk felsefesi ve mukâyeseli hukuk alanına girdiği söylenebilir.[1888]

Mâlikî fukahâ içinde seçkin bir konumu bulunan Karâfî'nin mezhep içindeki önemine ilişkin Yunus Apaydın şu ifadeleri kullanmaktadır: "Karâfî'nin Mâlikî mezhebinde gerçekleştirmeye çalıştığı önemli işlerden biri, Doğulu ve Batılı Malikîlerin anlayış ve terminolojilerini birbirine yaklaştırmak ve buluşturmak olmuştur. Her ne kadar 4./10. yüzyıldan itibaren İbn Ebû Zeyd ve öğrencisi Ebü'l-Kâsım el-Berâziî gibi fakihlerin bu yönde gayretleri olmuşsa da, Karâfî'nin zamanına gelinceye kadar, Mâlikî mezhebinin ilk ve temel kitaplarının yorumlanmasında Karavî ve lrâkî şeklinde farklı iki ekol oluşmuştu. Karâfî, bunları birleştirme denemesi olarak döneminde, Doğu'da ve Batı'da Malikîlerin en çok başvurdukları beş temel kitabı bir araya getirmiş ve *ez-Zahîre* adlı eserini oluşturmuştur. Bu derleme faaliyeti esnasında Karâfî, her problemin ilgili olduğu genel kurala inmeye, meselelerle kuralların irtibatını göstermeye çalışmış, bu çabasını *el-Furûk* isimli eserinde zirveye ulaştırmıştır.[1889]

[1885] İbn Ferhûn, *a.g.e.*, I, 236
[1886] Abdisselâm el-Vekîlî, *a.g.e.*, I, 241
[1887] İbn Ferhûn, *a.g.e.*, I, 236
[1888] Yunus Apaydın, "Karâfî", *DİA*, XXIV, 395
[1889] Apaydın, *a.g.m.*, s. 396

Karâfî'nin fıkıh ve fıkıh usûlüne ilişkin *Envâru'l-Bürûk fî envâri'l-fürûk, Tenkîhu'l-füsûl fî ilmu'l-usûl, Şerhu Tenkihi'l-füsûl, el-Muhtasar fî usûli'l-fıkh, el-İhkâm fî temyîzi'l-fetâvâ 'ani'l-ahkâm, el-Füsûl fi'l-usûl, et-Ta'lîkât ala'l-Müntehâb, İhtisâru kavâidi İzz. b. Abdisselâm, el-'İkdu'l-manzûm fi'l-husûs ve'l-umûm, ez-Zahîrâ fi'l-fıkh, el-İstiğnâ fî ahkâmi'l-istisnâ', el-Ümniyye fî idrâki'n-niyye, el-Beyân fîmâ üşkile mine't-teâlik ve'l-eymân, Şerhu'l-Cellâb, el-Yevâkit fî 'ilmi'l-mevâkît, Kifâyetü'l-lebîb fî keşfi gavâmızı't-Tehzîb, el-Mu'în ale't-telkîn, el-Münciyât ve'l-mûbikât fi'l-ed'iye ve mâ yecûzü ve mâ yükreh zikruh, er-Râ'id fi'l-ferâ'iz, el-İhtimâlâtü'l-mercûha, İntisâru'l-fâkiri's-sâlik fî tercihi mezhebi Mâlik* gibi eserleri mevcuttur. [1890] Karâfî 684/1285 yılında vefât ederek Kahire'deki Karâfe Mezarlığı'na defnedilmiştir.[1891]

2. Cündî (ö. 767/1366)

Tam adı Ziyâüddîn Ebü'l-Mevedde Halîl b. İshâk b. Mûsâ b. Şuayb el-Cündî'dir. Hayatının ilk döneminde baba mesleği olan askerlikle iştigâl ettiği için Cündî nispesi ile meşhûr olan Halîl b. İshak, babası Hanefî olduğu halde kendisi hocalarından İbnü'l-Hâc el-Abderî'ye olan bağlılığı sebebiyle Mâlikî mezhebine intisâp etmeyi tercih etmiştir.[1892]

Cündî, Burhâneddîn İbrâhîm b. Lâcîn'den fıkıh usûlüne dâir dersler almasının yanı sıra, fıkhî tahsilini büyük ölçüde Kahire'de Abdullah el-Menûfî'nin elinde tamamlamış ve hocasınını vefâtının ardından onun ders halkasının başına geçerek pek çok talebe yetiştirmiştir. Ayrıca sonraları Şeyhûniyye Medresesi'nde de müderrislik yapmış ve fetvâ işleriyle meşgul olmuştur. [1893]

Yaşadığı dönemde Mâlikî mezhebinin otoritesi olan Cündî, fıkıh ilminin yanı sıra Arap dili ve edebiyatı ile hadis ilimlerine de vâkıftı.[1894] Fıkıh ilminde *el-Muhtasar, et-Tavzîh, Kitâbü'l-Menâsik, Menâkıbü'ş-şeyh Abdillâh el-Menûfî,*

[1890] İbn Tağrîberdî, *Menhelü's-sâfî*, I, 234; İbn Ferhûn, *a.g.e.*, I, 238; Muhammed Mahlûf, *a.g.e.*, I, 270; Abdisselâm el-Vekîlî, *a.g.e.*, I, 275, 322
[1891] İbn Ferhûn, *a.g.e.*, I, 239; İbn Tağrîberdî, *Menhelü's-sâfî*, I, 234; Süyûtî, *Hüsnü'l-muhâdara*, I, 316
[1892] İbn Hacer, *Dürerü'l-kâmine*, II, 86
[1893] İbn Ferhûn, *a.g.e.*, II, 357; İbn Hacer, *Dürerü'l-kâmine*, II, 86
[1894] Kehhâle, *a.g.e.*, I, 680

Şerhu'l-Müdevvene[1895] gibi eserleri mevcut olmakla birlikte, te'lif ettiği eserler arasında en meşhûru olan *Muhtasaru'l-Halîl*, Fas, Tunus, Cezayir gibi Bilâdülmağrib ülkelerinde Mâlikî fıkhının temel kitaplarından olan *Muvatta'* ile *Müdevvenetü'l-kübrâ*'ya tercih edilmiş ve eserin pek çok şerhi ile hâşiyesi yapılmıştır.[1896] Bununla birlikte bazı müellifler, Mağrib ülkelerinin *Tavzîh*'e, Mısır'ın ise *Muhtasar*'a daha çok rağbet ettiğini de zikretmektedirler.[1897] Cündî'nin ihtilaflı olan vefât tarihi kaynaklarda 749/1349,[1898] 767/1366,[1899] 768/1367[1900], 776/1375[1901] olarak zikredilmektedir.

Karâfî ve Cündî'nin yanı sıra Memlûkler döneminde Mısır'da yetişen diğer Mâlikî fukahâdan bazıları ise şunlardır: Şerefüddîn es-Sübkî (ö. 669/1271),[1902] Alemüddîn Muhammed b. el-Huseyn er-Rebeî' (ö. 680/1281),[1903] Tâcüddîn el-Fâkihânî (ö. 734/1334),[1904] ez-Zivâvî (ö. 743/1343),[1905] Takıyyüddîn b. el-Ahnâî (ö. 750/1350),[1906] Behrâm b. Abdillah (ö. 805/1403),[1907] Ubâde b. Ali ez-Zerzâî

[1895] İbn Ferhûn, *a.g.e*., II, 357-358; Kehhâle, *a.g.e*., I, 680
[1896] Cengiz Kallek, "Cündî", *DİA*, VIII, 117
[1897] Derdûr, *a.g.e*., II, 952
[1898] İbn Ferhûn, *a.g.e*., II, 357
[1899] Kehhâle, *a.g.e*., I, 680; Süyûtî, *Hüsnü'l-muhâdara*, I, 460
[1900] İbn Tağriberdî, *Nücûmü'z-zâhire*, XI, 92
[1901] Derdûr, *a.g.e*., II, 952
[1902] Tam adı Ebû Hafs Şerefüddîn Ömer b. Abdillâh b. Sâlih es-Sübkî'dir. H. 585 yılında doğan Şerefeddîn es-Sübkî, fıkhî liyâkatini tamamladıktan sonra iftâ ve Sâlihiyye Medresesi'nde öğretim faaliyetleriyle meşgul olmuş, hisbe ve kadılık görevlerini üstlenmiştir. H. 669 yılında vefât etmiştir. (Süyûtî, *Hüsnü'l-muhâdara*, I, 457-458)
[1903] Tam adı Ebü'l-Huseyn Alemüddîn Muhammed b. el-Huseyn b. Atîk b. el-Huseyn b. Atîk b. Abdillâh b. Reşîk'tir. İskenderiye'de Mâlikî mezhebinde liyâkat sahibi olmakla meşhûr İbn Reşîk ailesine mensuptur. H. 595 yılında doğmuş ve İsknderiye'de Mâlikî fıkhının önde gelenlerinden biri olmuştur. 12 yıl kadılık yapmasının yanı sıra fetvâ işleriyle meşgul olmuş, h. 680'de vefât etmiştir. (İbn Ferhûn, *a.g.e*., II, 322)
[1904] Tam adı Tâcüddîn Ömer b. Ali b. Sâlim b. Sadaka el-Luhamî el-iskenderî'dir. Fıkhî liyâkatini İbnü'l-Münîr'in elinde tamamlamıştır. Tasavvufî bir kişiliği de bulunan Tâceddîn el-Fâkihâni'nin bu yönüne kaynaklarda fıkhî kişiliğinden daha fazla temas edilmektedir. H. 734 yılında vefât etmiştir. (İbn Hacer, *Dürerü'l-kâmine*, III, 178; Süyûtî, *Hüsnü'l-muhâdara*, I, 458)
[1905] Tam adı Ebü'r-Rûh Şerefüddîn İsâ b. Mes'ûd b. Mansûr b. Yahyâ b. Yûnus b. Abdillâh b. Ebi'l-hâc el-Mâlikî'dir. H. 664 yılında doğmuş ve başta fıkıh olmak üzere muhtelif ilimlerde liyâkat sahibi bir kişi olarak insanlara hizmet etmiştir. Yaşadığı dönemde Mâlikî mezhebinin riyâseti kendisine intikâl etmiştir. Fıkıh ilmine dâir *Şerhu Muhtasari İbni'l-Hâcib*, *Şerhu'l-Müdevvene*, *Menakıbu Mâlik, er-Red 'alâ İbn Teymiyye fî mes'eleti't-talak* isimli eserleri mevcuttur. H. 743'de vefât etmiştir. (İbn Hacer, *Dürerü'l-kâmine*, III, 210; Süyûtî, *Hüsnü'l-muhâdara*, I, 459-460)
[1906] Tam adı Takıyyüddîn Muhammed b. Ebî Bekr es-Sa'dî olup İbnü'l-Ahnâî olarak meşhûr olmuştur. H. 658 yılında doğmuş ve İskenderiye şehrine yakın Ahnâ ilçesine nispetle İbnü'l-Ahnâî olarak meşhûr olmuştur. Kendisinden övgüyle söz edilen Mısır kadılarından olup, h. 750 yılında vefât etmiştir. (Sehâvi, *a.g.e*, XI, 183; Süyûtî, *Hüsnü'l-muhâdara*, I, 460)

(840/1437),[1908] Şemsüddîn el-Besâtî (ö. 842/1439),[1909] Şemsüddîn b. Mekîn (ö. 853/1449),[1910] Şemsüddîn el-Karâfî (ö. 867/1463),[1911] İbnü'l-müneyyîr ailesi[1912] ve Tunûsî ailesi[1913].

[1907] Tam adı Behrâm b. Abdillâh b. Abdilazîz b. Ömer'dir. H. 734 yılında doğmuş, Mâlikî fıkhına vakıf olduktan sonra Şeyhûniyye Medresesi müderrisliği ile Mâlikî kadılığını üstlenmiştir. Fıkıh ilmine dâir *eş-Şâmil fi'l-fıkh, Şerhu Muhtasari'l-Halîl* ve *Şerhu Usûli İbni'l-Hâcib* isimli eserleri mevcuttur. (Süyûtî, *Hüsnü'l-muhâdara*, I, 461-462)

[1908] Tam adı Ubâde b. Ali b. Sâlih b. Abdilmün'im el-Ensârî ez-Zerzâî'dir. H. 778 yılında doğmuş ve fıkıh, fıkıh usûlü, kelam ve Arap dilinde temayüz etmiştir. Yaşadığı dönemde Mâlikî fukahânın en önde geleni olması hasebiyle kendisine kadılık teklif edilmişse de reddetmiş ve bu görev başkasına tevdî edilinceye kadar gizlenmiştir. Eşrefiyye, Şeyhûniyye ve Zâhiriyye medreselerinde müderrislik yapmış ve âhir ömründe tamamen inzivâya çekilerek iftâ işleri de dâhil insanlarla her türlü münasebeti bırakmıştır. H. 840 yılında vefât etmiştir. (Süyûtî, *Hüsnü'l-muhâdara*, I, 462)

[1909] Tam adı Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed b. Osmân el-Besâtî'dir. H. 756 yılında doğmuş ve fıkıh ilminin yanı sıra diğer pek çok ilimde liyâkat sahibi olmuştur. Şeyhûniyye Medresesi'nde müderrislik yapmanın yanı sıra, Mâlikî kadılığını üstlenmiştir. Fıkıh ilminde *Şifâü'l-galîl şerhu Muhtasaru'l-Halîl, Muhâdarâtu Havâssı'l-beriyye fi'l-gâzi'l-fıkhiyye, Tavzîhu'l-ma'kûl, Tahrîru' l-menkûl, el-Mugnî* gibi eseleri mevcuttur. H. 842 yılında vefât etmiştir. (Süyûtî, *Hüsnü'l-muhâdara*, I, 462; Derdûr, *a.g.e.*, II, 954)

[1910] Tam adı Şemsüddîn Muhammed b. Muhammed b. İsmâîl el-Bekrî'dir. Fıkhî liyâkatinin tamamladıktan sonra, Zâhiriyye Medresesi'ndeki öğretim işlerini üstlenmiştir. H. 853 yılında vefât etmiştir. (Süyûtî, *Hüsnü'l-muhâdara*, I, 461)

[1911] Tam adı Ebû Abdullah Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed'dir. H. 801 yılında Kahire'de doğan Şemseddîn Karâfî, fıkıh tahsilini Cemâleddîn el-Akfehsî, Mecdüddîn el-Birmâvî gibi fukahânın elinde tamamlamış, özellikle çok fazla birlikte olduğu hocası Şemseddîn el-Besâtî'den fazlasıyla istifade etmiştir. Fıkıh, fıkıh usûlü ve Arap dilinde liyâkat sahibi olmuş, h. 835 yılında hocası el-Besâtî'ye kadı nâibliği yapmıştır. Fahriyye, Berkûkiyye medreseleri ile Amr b. el-'Âs Camii'nde de müderrislik yapmış, h. 867 yılında vefât etmiştir. (Şemseddîn es-Sehâvî, *a.g.e.*, VII, 28)

[1912] 1./7. yy.da Mısır'ın fethi akabinde İskenderiye'ye yerleşen bu aile, başından beri ilmî ve bazı önemli mansıplarda görev almasıyla meşhûr olmuş ve Memlûkler döneminde de başta İbnü'l-Müneyyir başta olmak üzere fıkhî liyâkati olan kişilerle bu şöhretini devam ettirmiştir. H. 7. yy. da İskenderiye'deki Mâlikî fukahâ içerisinde en önde gelen kişi olan Nâsıruddîn İbnü'l-Müneyyir, (Ebü'l-Abbâs Nâsıruddîn Ahmed b. Muhammed b. Mansûr b. Ebî Bekr b. el-Kâsım b. Muhtâr el-Cüzâmî) İskenderiye'de doğmuş ve tahsilini burada tamamlamıştır. Başta fıkıh ve fıkıh usûlü olmak üzere kıraat, tefsir, hadis, Arap dili ve edebiyatında liyâkat sahibi olmuştur. İbn Abdüsselâm "Mısır iki kişiyle övünür: Kûs'ta İbn Dakîkul'îd ile ve İskenderiye'de İbnü'l-Müneyyir ile." ifadesiyle kendisinin fıkhî liyâkatine işaret ederken, Takıyyüddîn İbn Şükr onun, İbn Dakîkul'îd ve Karâfî ile birlikte Mâlikî ve Şâfiî fıkhının her ikisine de vakıf olan üçüncü fakih olduğunu zikretmiştir. İskenderiye'de kadı nâibliği, kadılık, vakıf müdürlüğü ve müderrislik gibi görevler üstlenmiş h. 683'de İskenderiye'de vefât etmiştir. (İbn Ferhûn, *a.g.e.*, I, 238, 243-245) İbnü'l-Müneyyir ailesinin Memlûkler döneminde fıkhî liyâkatiyle meşhûr ikinci en önemli ismi ise; Nâsıruddîn İbnü'l-Müneyyir'in kardeşi Zeynüddîn İbnü'l-Münîr'dir. Tam adı Ebü'l-Hasen Ali b. Muhammed b. Mansûr el-Mâlikî olan Zeynüddîn İbnü'l-Müneyyir başta kardeşi olmak üzere İskenderiye'nin önde gelen fukahânın elinde fıkhî tahsilini tamamlamış, kardeşinin kadılıktan azledilmesinin ardından bu görevi kendisi üstlenmiştir. İbn Ferhûn'un kendisini ictihad ve tercih ehli arasında zikretmesi fıkıh ilmindeki liyâkatine işaret etmekle birlikte, kardeşi fıkhî liyâkatiyle daha fazla meşhûr olmuştur. H. 695 yılında vefât etmiştir. (İbn Ferhûn, *a.g.e.*, II, 123-124; İbn Tağrîberdî, *Menhelü's-sâfî*, II, 185-186). Bu iki ismin haricinde Süyûtî'nin "İzzü'l-kudât" olarak tavsif ettiği yeğeni Abdülvâhid b. Şerefeddîn İbnü'l-Müneyyir (736/1336) de, fıkıh ilminde bu dönemin ailedeki önde gelen ismidir. (İbn Ferhûn, *a.g.e.*, I, 62; İbn Hacer, *Dürerü'l-kâmine,* II, 422-423; Süyûtî, *Hüsnü'l-muhâdara*, I, 459)

[1913] Bu aile aslen Mağrib ülkeleri içerisinde bulunan Tunus şehrindendir. Süyûtî'nin bu aileye mensup tebeut't-tâbiûndan üç âlimin Mısır'a yerleştiğine yönelik ifadesi göz önünde bulundurulursa (Süyûtî, *Hüsnü'l-muhâdara*, I, 282, 284, 287), bu ailenin erken bir dönemde Mısır'a yerleştiği ortaya

D. Mısır'da Memlûkler Dönemi Hanbelî Fukahâsı

Kaynaklarda Eyyûbîler dönemi itibariyle Mısır'da ilk kez isimleri görülen Hanbelî fukahâ, Memlûkler dönemi sürecinde nispeten sayıca artmakla birlikte, diğer mezhep fukahâsı ile mukârene edildiğinde oldukça sayıları az bir miktarı ifade etmektedir. H. 7., 8. ve 9. yüzyılın Mısırlı Hanbelî fukahâsının bir kısmı Mısır'da doğup yetiştiği gibi, bir kısmının ise özellikle Harran, Bağdat, Kudüs ve Şam şehirlerinden ülkeye intikâl ettikleri görülmektedir.[1914] Her ne kadar Mısır, Memlûkler döneminde Hanbelî mezhebinde öne çıkan meşhûr fukahânın menbâı olan bir bölge olmasa da, bu dönemde mezhebin iki önemli fakihi İbn Teymiyye ile Necmeddîn et-Tûfî, bir dönem Mısır'da ikâmet ederek mezhebin gelişimine oldukça katkı sağlamışlardır.

Bid'at ve hurâfelerle ilgili görüşleri sebebiyle Şam'da birçok kez muâheze edilen İbn Teymiyye (ö. 728/1328),[1915] h. 705 tarihinde Şam'dan Kahire'ye gönderilmiş, Kahire'ye varışından kısa bir müddet sonra etrafındaki müntesiplerinin artmasından ve görüşlerinin benimsenmesinden rahatsız olan sûfîler İbn Teymiyye'yi sultan Muhammed b. Kalavun'a şikayet etmişlerdir. İbn Teymiyye, dört kâdılkudât ile çeşitli devlet adamlarının yer aldığı bir toplantıda muhâkeme edilerek Kahire

---

çıkmaktadır. Memlûkler döneminde bu aileden fıkhî liyâkati olanlar arasında İbn bint et-Tûnisî (ö. 648/1250), Kemâlüeddîn Muhammed b. Muhammed b. et-Tûnisî (ö. 777/1375), Rüknüddîn Muhammed b. Muhammed et-Tûnisî (ö. 738/1338), Nâsıruddîn Ahmed b. Kemâlüddîn Muhammed (ö. 801/1399) gibi isimler bulunmaktadır. (Süyûtî, *Hüsnü'l-muhâdara*, I, 459; Ramazân Abdülhamîd, *a.g.e.*, s. 199)

[1914] Memlûkler döneminde Mısır'daki mevcut Hanbelî fukahânın aslen nereli olduklarıyla ilgili bkz. Süyûtî, *Hüsnü'l-muhâdara*, I, 480-484, ayrıca bkz. Derdûr, *a.g.e.*, II, 977)

[1915] Tam adı Ebü'l-Abbâs Takıyyüddîn Ahmed b. Abdilhalîm b. Abdisselâm b. Abdillâh b. Ebi'l-Kâsım b. Hadır b. Muhammed b. Teymiyye el-Harrânî'dir. H. 661 yılında Harran'da doğan İbn Teymiyye, h. 656 yılında Moğolların Bağdat'ı istila etmesi ve akınların bu bölgeye kadar uzanması sebebiyle h. 667'de ailsiyle birlikte Dımaşk'a göç etmiştir. Dımaşk'ın önde gelen âlimlerinden tefsir, fıkıh ve fıkıh usûlü, hadis kelam ve felsefe gibi ilimlere dâir dersler alarak pek çok alanda liyâkat sahibi olmuş, iftâ ve tedrîs faaliyetleriyle meşgul olmuştur. Babasının vefâtından bir yıl sonra h. 683 yılında onun görev yaptığı Sükkeriyye Dârulhadis'inde müderrislik yapmaya başlamış, bu süreç itibariyle de toplumda mülâhaza ettiği bid'at ve hurâfelerle mücâdeleye başlamıştır. Görüşleri nedeniyle Dımaşk'ta pek çok kez muhâkeme edildikten sonra Kahire' ye gönderilmiş, ancak bid'at ve hurâfelere olan muhâlefeti nedeniyle burada da muhâkame edilerek birkaç kez hapsedilmiştir. Yedi yıl boyunca (h. 705-712) Mısır'da bulunan ve bu sürenin çoğunu hapiste fetvâ ve tasnif faaliyetleriyle iştigâl etmekle geçiren İbn Teymiyye, Dımaşk'a geri döndüğünde de öğretim, iftâ ve te'lif faaliyetlerine devam etmiş, muhâlif görüşlerini korkusuzca dile getirmekten çekinmediği için zaman zaman hapsedilmiştir. Son kez hapsedildiği Dımaşk Kalesi'nde görüşlerini beyan etmemesi için elinden kalem ve kağıt alınmış, o da kendisine ibadete vermiştir. Hapiste iken h. 728 yılında vefât etmiştir. (İbn Receb, *a.g.e.*, IV, 491-519)

Kalesi'nde hapsedilmesine karar verilmiş, h. 707 yılında hapisten çıkarılmışsa da, Şam'a geri dönmesine izin verilmemiştir. Kahire'de bid'at ve hurafelerle olan mücâdelesine devam eden İbn Teymiyye, kısa bir süre sonra sûfiler tarafından dönemin Şâfiî kadısı Bedreddîn b. Cemâa'ya şikayet edilmiştir. Tekrar muhâkeme edilerek kadılara mahsus bir hapishaneye kapatılmış, bir süre sonra da İskenderiye'deki bir kulede hapsi sekiz ay süresince devam etmiştir. Bu sürede ziyaret edilmesine ve fetvâ vermesine müsaade edilen İbn Teymiyye, Melikü'n-Nâsır Muhammed b. Kalavun'un tahta geçmesiyle birlikte hapisten çıkarılarak kendisine ikramda bulunulmuş ve h. 712 yılında sultan ile birlikte Moğol saldırısı sebebiyle Dımaşk'a dönünceye kadar Kahire'de ikâmet etmiştir.[1916]

Necmeddin et-Tûfî (716/1316)[1917] ise h. 705 yılında geldiği Kahire'de Mansûriyye ile Nâsıriyye medreselerinde bir süre mûidlik yaptıktan sonra hocası Hanbelî kâdılkudât Mes'ûd b. Ahmed el-Hârisî ile aralarında çıkan niza' sonucunda Şiîlikle itham edilmiş, görevinden alınarak Saîd bölgesindeki Kûs şehrine sürülmüştür. Hacca gitmek üzere yola çıktığı h. 714 yılı sonuna kadar Kûs şehrinde ikâmet etmiş ve buradaki pek çok fukahâ ile irtibat halinde olmuştur.[1918]

Mısır'da Memlûkler dönemine ilişkin kaynaklarda zikredilen diğer bazı Mısırlı Hanbelî fukahâ ise şunlardır: İbn Hamdân el-Harrânî (ö. 695/1295),[1919]

[1916] İbn Receb, *a.g.e.*, IV, 510-517; Ramazan Abdülhamîd, *a.g.e.*, s. 320

[1917] Tam adı Ebü'r-Rebî' Necmüddîn Süleymân b. Abdilkâvî b. Abdilkerîm b. Saîd b. Safî et-Tûfî es-Sarsarî el-Bağdâdî'dir. H. 657 yılında Bağdat'ın Sarsar kasabasının Tûfâ köyünde doğan Necmeddîn et-Tufî, ilk fıkhî tahsiline Sarsar'da İbnü'l-Bûkî'nin elinde başladıktan sonra h. 691'de Bağdat'a giderek tahsiline devam etmiş, h. 704 yılında Dımaşk'a geçerek burada özellikle Takıyyüddîn İbn Teymiyye'nin derslerine iştirâk etmiştir. H. 705 yılında Kahire'ye giderek buradaki medreselerde öğretime başlamış, Şiîlikle itham edilmesinin ardından Mısır'ın Saîd bölgesindeki Kûs şehrine sürülerek belli bir süre hapsedilmiştir. 714 yılı sonlarına doğru hacca gitmiş, h. 716 yılında Filistin'in el-Halîl Şehrinde vefât etmiştir. Fıkıh ilmine dâir *Muhtasaru'r-Ravza, Muhtasaru'l-Hâsıl, el-Kavâidü'l-kübrâ, el-Kavâidü's-suğrâ, er-Riyâz ve'n-nevâzir fi'l-eşbâh ve'n-nezâir, Muhtasaru'l-Mahsûl, Mi'râcü'l-vüsûl ilâ ilmi'l-usûl, Mukaddime fi ilmi'l-ferâiz, Şerhu Muhtasari'l-Hırâkî* (yarım) gibi eserleri mevcuttur. (İbn Receb, *a.g.e.*, II, 404-408; İbn Hacer, *Dürerü'l-kâmine*, II, 154-156)

[1918] İbn Receb, *a.g.e.*, II, 404-408

[1919] Tam adı Ebû Abdullah Necmüddîn Ahmed b Hamdân b. Şebîb b. Hamdân b. Mahmûd b. Şebîb b. Ğıyâs b. Sâbik b. Vessâb el-Harrânî'dir. H. 603 yılında Harran'da doğan İbn Hamdân el-Harrânî, ilk fıkhî tahsiline Harrân'da başladıktan sonra Halep ve Kudüs'e yaptığı rıhleler sonrasında Kahire'ye yerleşmiş ve bir süre kadı nâibliği yapmıştır. İbn Hamdân, Hanbelî fıkhının fürû ve usûlü yanında hadis, kelâm, hilâf, münâzara ve cebir alanlarında da geniş bilgi sahibi biri idi. Fıkıh ilmine dâir *er-Riâyetü'l-kübrâ, er-Riâyetü's-suğrâ, el-Vâfî, Sıfatü'l-müftî ve'l-müsteftî* isimli eserler te'lif etmiş, 695/1295 tarihinde Kahire'de vefât etmiştir. (İbn Tağrîberdî, *Menhelü's-sâfî*, I, 290-291; Süyûtî, *Hüsnü'l-muhâdara*, I, 480; İbn Receb, *a.g.e.*, IV, 266-269)

Şerefüddîn Abdülğanî el-Harrânî (ö. 759/1358),[1920] Muvaffakuddîn el-Makdîsî (ö. 769/1367),[1921] Nâsıruddîn Nasrullah b. Ahmed el-Kinânî (ö. 795/1393),[1922] Burhânüddîn İbrâhîm el-Kinânî (ö. 802/1399)[1923] Sâlim b. Sâlim el-Makdisî (ö. 826/1423),[1924] Necmeddîn el-Bâhî (ö. 852/1449),[1925] İzzüddîn Ahmed b. İbrâhim el-Kinânî (ö. 876/1471).[1926]

VII. Memlûklü Sultanları ile Fukahâ Arasındaki İlişki

Moğol istilasının ardından ilgâ olan Abbâsî hilâfetinin Mısır'da yeniden ihyâ olmasıyla birlikte, siyâsî otoritenin yanı sıra dinî otoriteye de sahip olan Mısır'a, başta Bağdat olmak üzere muhtelif İslâm ülkelerinden gelerek yerleşen ulemâ ile birlikte sayısı oldukça artan fukahâ sınıfı, Mısır toplumunda seçkin bir konuma sahip olmuştur. Toplumun yanı sıra Memlûklü devlet erkânının da ilmiye sınıfının en ileri gelen kısmı olduğu ve özel olarak sarıklılar (المتعممون)[1927] ifadesiyle tavsif edilen

---

[1920] Tam adı Şerefüddîn Abdülganî b. Yahyâ b. Abdillâh el-Harrânî'dir. H. 691 yılında Harran'da doğmuş ve Mısır'a gelerek Sâlihiyye Medresesi'nde müderrislik ile kadılık görevlerini üstlenmiştir. İlim ve otorite açısından yaşadığı dönemde kendisine denk biri olmadığı zikredilen Abdülganî el-Harrânî h. 759 yılında vefât etmiştir. (Süyûtî, *Hüsnü'l-muhâdara*, I, 481)

[1921] Tam adı Muvaffakuddîn Abdullah b. Muhammed b. Abdilmelik b. Abdilbâkî el-Makdisî'dir. Kaynaklarda doğum yılı belirtilmese de h. 717 yılında Mısır'a geldiği zikredilen Muvaffakuddîn el-Makdisî, fıkhî tahsilini tamamladıktan sonra iftâ ve tedrîs faaliyetlerinin yanı sıra otuz yıl gibi uzun bir süre (h. 738-773) kadılıkla iştigâl etmiştir. H. 769 yılında Mısır'da vefât etmiştir. (İbn 'Imâd, *a.g.e*., VIII, 369; Süyûtî, *Hüsnü'l-muhâdara*, I, 481)

[1922] Tam adı Ebü'l-Feth Nâsırüddîn Nasrullah b. Ahmed el-Kinânî el-Askalânî'dir. Mısır'da 25 yıl Hanbelî kadılığını üstlenmiştir. H. 795 yılında vefât etmiştir. (Süyûtî, *Hüsnü'l-muhâdara*, I, 481)

[1923] Tam adı Burhânüddîn İbrâhîm b. Nasrillah b. b. Ahmed el-Kinânî'dir. H. 768 yılında Kahire'de doğmuş, fıkhî tahsilini babası ve dönemin diğer Hanbelî ulemâsının elinde tamamlamıştır. Babasına kadı nâibliği yapmış, babasının vefâtının ardından (h. 795) asâleten kadılığı üstlenmiştir. Kadılık görevinde oldukça iyi olduğu övgü dolu sözcüklerle ifade edilmiş, Zahir Berkûk tarafından oldukça ihtiram görmüştür. H. 802 yılında vefât etmiştir. (Süyûtî, *Hüsnü'l-muhâdara*, I, 481-482; Şemseddîn es-Sehâvî, *a.g.e*., I, 179)

[1924] Tam adı Mecdüddîn Sâlim b. Sâlim el-Makdisî'dir. Aslen Kudüs'lü olan Sâlim b. Sâlim ilk tahsiline Kudüs'te başlamış ve h. 764 yılında Mısır'a yerleşmiştir. Mısır'da Hanbelî mezhebi fıkhına yönelik dersler vermiş, ilk önce kadı nâibliği ve ardından asâleten otuz yıl sürecek kadılık görevine tayin edilmiştir. H. 826 yılında vefât etmiştir. (Derdûr, *a.g.e*., II, 977)

[1925] Tam adı Necmüddîn Muhammed b. Muhammed b. Muhammed b.Abdiddâim el-Bâhî'dir. Hayatını fetvâ ve öğretim işleriyle geçirmiş, ve Hanbelîler arasında en faziletli, kadılık görevine en yaraşır kişi olduğu ifade edilmiştir. H. 852'de vefât etmiştir. (Süyûtî, *Hüsnü'l-muhâdara*, I, 483)

[1926] Tam adı İzzüddîn Ahmed b. İbrâhîm b. Nasrillah b. Ahmed b. Ebi'l-feth b. Hâşim b. İsmâîl b. Nasrillah b. Ahmed el-Kinânî'dir. Aslen Askalan'lı olmakla birlikte Mısır'da doğmuş ve fıkhî liyâkatini burada edinmiştir. Mısır'daki medreselerin pek çoğunda müderrislik yapmanın yanı sıra kadı nâibliği ve ardından asâleten kadılık yapmıştır. H. 876 yılında vefât etmiştir. (Süyûtî, *Hüsnü'l-muhâdara*, I, 484)

[1927] Memlûkler döneminde fukahânın bu şekilde tavsif edilmesinin sebebi kanaatimizce toplum içindeki özel statülerinin izhâr edilmesi amacıyla Memlûkî sultanı Melikü'l-Eşraf'ın emriyle

fukahâ sınıfına[1928] duydukları ta'zim ve ihtirâmın bir neticesi olarak fukahânın bu dönemde devlet üzerinde güçlü bir nüfûzu bulunmakta idi.

Bu döneme dâir kaynaklarda devlet erkânının fukahâya verdiği ehemmiyetin arka planına ilişkin yapılan bazı îzahlarda, Mısır'da yerel menşe'li olmayan Memlûklü devletinin otoritesini halkın rızasına dayandırmada ve tahtın verâseti hususunda uygulanagelen bir teâmaüle sahip olmadığı için tahta gelen yeni Memlûklü sultanının meşrûiyetini sağlamada halk nezdinde ehemmiyet arzeden fukahânın desteğine ihtiyaç duyduğu ve bu ihtiyacın fukahâya duyulan ihtiramı daha da arttırdığı zikredilmektedir.[1929] Mısır, her ne kadar bu dönemde hilâfete ev sahipliği yapıyor olsa da; sultanların tahta çıkışı, azli, ittifak anlaşmaları, savaş ilanı gibi pek çok mesele siyâsî otorite kanalıyla gerçekleşmiş, halîfenin rolü sadece dinî bir remiz olarak emîrler ve fukahâ ile birlikte bayram ve dinî toplantılara iştirak etmekle sınırlı kalmıştır. Memlûkler, hilâfeti bu şekilde dinî otoritesinden tecrit ettikten sonra, otoritesine dinî bir karakter yüklemek adına fukahâ ile yakınlaşmış, ve bu bağlamda özellikle fukahânın fetvâlarından istifade etmişlerdir. [1930] Bu dönemde fukahânın verdiği fetvâlara bakıldığında; bunların iki türlü olup, birincisinin yönetici ve râiyye tabakasının dünya ve ahiret maslahatının tekâmülü gözetilerek Kur'an ahkâmı ve sünnet ışığında ısdar olduğu; diğer tür fetvânın ise fukahânın icbâr edilmesi suretiyle, maddî-mânevî kazanç sağlayarak devlet erkânına yaklaşma amacı veya makamlarından azledilme korkusuyla sultanların hevâlarına tâbî olmaya alışmış olmanın tesiriyle ısdar olduğu görülmektedir. [1931]

Fukahânın fetvâlarından daha fazla istifade edebilme amacıyla mezhepsel çoğulculuğun kabul edilmesi de bu dönem siyasetinin bir parçasını teşkil etmekte idi. Her ne kadar zâhirde bu durum, mezhepler arasındaki adâletin tahakkuku için

---

fukahânın da içlerinde bulunduğu ulemâya başlarına yeşil sarık dolama mecburiyeti getirilmesiyle (Selâm, *el-Edeb fî 'asri'l-Memlûkî*, s. 167) alakalı olması muhtemeldir.

[1928] Fâiz Ali Bahît, "el-'Alâkât beyne'l-fukahâ ve selâtîni'd-devleti'l-Memlûkiyye", *Mecelletü ebhâsi külliyyeti't-terbiyyeti'l-esâsiyye*, c. 12, sy. 4, 2013, s. 654

[1929] Âşûr, *el-'Asru'l-Memlûkî fî Mısr ve'ş-Şâm*, s. 348; a.m.l.f., *el-Müctemeu'l-Mısrî,* ss. 35-36; Muhammed Abdüsselâm Abbâs İbrâhîm, *el-Hayâtü's-sekâfiyye fî Saîdi Mısr hılâle'l-'asri'l-Memlûkî*, Basılmamış Doktora Tezi, Câmiatü'l-İskenderiyye, Küliyyetü'l-âdâb, 2009, s. 55

[1930] Fâiz, *a.g.m.*, s. 654

[1931] Makrîzî, *Sülûk*, VII, 450; Alâ Taha Rızk, *Dirâsât fî târîhi 'asri selâtîni'l-Memâlîk*, Ayn li'd-dirâsât ve'l-bühûsi'l-insâniyye ve'l-ictimâiyye, Kahire, 1429/2008, ss. 49-50

düşünüldüğü imajını uyandırsa da, hakikatte hedef dinî olmaktan ziyâde, devlet otoritesinin taleplerini destekleyen fetvâların sâdır olmasında bu çoğulculuktan istifade etme amacının güdüldüğünü düşündürmektedir. Zira; bu döneme ilişkin fetvâlar, fukahânın dinî uygulamalarıyla devlet yönetimine ilişkin prensipler arasındaki çalkalanmaların ruhunu açıkça ortaya koymuştur. Bununla birlikte yönetimlerinin dinî esasa uygun olduğunu teyit etmek için dönemin fukahâsının fetvâlarıyla siyâsî faaliyetlerini dinî renge boyayan Memlûklerin bu noktada başarılı olduğu söylenebilir. [1932]

Fukahânın Mısır'ın son dönem siyâsî otoritesi ile ilişkisine yer veren bazı kaynaklar, fukahânın devlet ile irtibatının güçlü olduğuna, fukahânın devlete karşı duruşunu belirleyen temel prensibin ulûl-emr kavramına dayandığına, bundan dolayı fukahânın zaman zaman karışıklık ve krizlerin önüne geçmek için zâlim de olsa ulû'l-emre itaati daha hayırlı gördüklerine, hatta bazı zamanlarda devlet bünyesinde yer alan bir memur olarak görevlerinin gereği yapılan zulmü fetvâlarıyla tezkiye ettiklerine yer vermekte, bu noktada özellikle Memlûkler döneminde siyâsî otoriteye duruş açısından fukahâ ile siyâsî otoriteden daima uzak duran tasavvuf ehli arasında çok belirgin bir ayırımın söz konusu olduğunu zikretmektedirler. Bu nedenledir ki, dinî karakteri olmakla birlikte vazifeleri gereği resmî/dünyevî bir karakteri de bulunan fukahâya karşı, halkın Memlûkler dönemindeki duruşu ve saygısı da daha çok dünyevî sebeplere müteallik bir korkuyu ihtivâ etmekte idi.[1933]

Memlûkler döneminde daha ziyâde müderrislik, kâdılkudâtlık, hatiplik ve bunların yanı sıra hisbe, vezirlik, nâzırlık ve divan ile ilgili siyâsî görevler gibi devletin önemli vazifelerini üstlenen dönemin fukahâsı, devlet erkânının ehemmiyet arzeden devlet meselelerinde istişârede bulunduğu ve şikayetlerinin nazar-ı dikkate alındığı birincil kişileri oluşturmuşlar ve her iki tarafa da yakın olmaları sebebiyle halk ile siyâsî otorite arasında köprü vazifesini icrâ etmişlerdir.[1934] Söz gelimi; Seyfeddîn Kutuz Tatarlara karşı muharabeye gitme niyetini istişârede bulunduğu ve

[1932] Bahît, *a.g.e*., ss . 654-655
[1933] Muhammed Sabri ed-Dâlî, *Fukahâ ve Fukarâ: İtticâhât fikriyye ve siyâsiyye fî Mısri'l-Osmâniyye*, Matbaatu dâri'l-kütüb ve'l-vesâiki'l-kavmiyye, Kahire, 1431/2010, ss. 20-22
[1934] Âşûr, *el-Müctemeu'l-Mısrî*, s. 35; Selâm, *el-Edeb fi'l-'asri'l-Memlûkî*, ss. 166, 168; Selîm, *a.g.e*., III, 21-22

içlerinde kadılar ve devrin ileri gelen ulemâsının bulunduğu bir mecliste, dönemin fukahâsından İbn Abdüsselâm savaşa çıkmasını önererek kendisine zaferi taahhüt etmiş, ayrıca takdim ettiği fıkhî birtakım hükümler muvâcehesinde savaş için gerekli olan maddî gereksinimin nasıl tedarik edileceğine dâir de pratik tavsiyelerde bulunmuştur.[1935] Fukahânın halk nazarındaki öneminin farkında olan Memlûklü sultanları muharabelerde ordu ve halkın manevî gücünün desteklenmesi amacıyla kâdılkudâtı ve fukahâyı yanlarında bulundurmakta idi. Söz gelimi 7. haçlı savaşında Sultan Turan Şah dönemin önde gelen fukahâsından İbn Abdüsselâm ile İbnü'l-Cümeyyizî'yi yanında bulundurmuştur.[1936]

Kaynaklarda Memlûklü sultanlarının fukahâya verdikleri ehemmiyeti ifade eden pek çok örnek yer almaktadır. Söz gelimi; Sultan Lâcîn, İbn Seyyidünnâs huzuruna geldiğinde devletin genel teâmülü olduğu üzere yeri öpmesine izin vermeyerek "*İlim erbâbı bundan münezzehtir*." demiş ve onu yere değil de yüksek bir yere oturtmuş,[1937] İbn Dakîkul'îd kendisinin yanına geldiğinde ise ellerini öperek ona olan saygısını ifade etmiştir.[1938] Sultan Eşref Kayıtbay ise İbn Dakîkul'îd geldiğinde tahtından ayağa kalkarak ona yönelik ta'zîmini göstermiştir.[1939] Memlûklü sultanları, fukahânın nasihatlerine bağlı oldukları kadar şikâyetçi oldukları mevzularda da şikâyetlerini bertaraf etme çabasında olarak fukahânın gönüllerini hoşnut etmeye çalışmışlardır. Dönemin Hanbelî fakihlerinden Ebü'l-Abbâs ez-Züraî' (ö. 762/1361), mezâlime ilişkin bazı hususlar ile vergilerin iptali için sultan Salih İsmâîl b. Nasır Muhammed'in huzura çıkıp isteğini arzettiğinde, sultan bütün isteklerine olumlu cevap vermiştir.[1940]

İhtirâmın bir neticesi olarak, bazı Memlûklü sultanları haftada bir veya iki kez fukahâ ile diğer ulemâdan birisini ziyaret etmişler, gönderdikleri mektuplarda

---

[1935] Süyûtî, *Hüsnü'l-muhâdara*, II, 38; Dâvûdî, *a.g.e.*, I, 322; Yûsuf el-Attârî, *a.g.e.*, s. 11

[1936] Makrîzî, *Sülûk*, II, 319-320; Îyâb Muhammed Rızk Salâh, *ed-Devrü's-siyâsî ve's-sekâfî li-fukahâi'ş-Şâfiîyye fî Mısr fî 'asri devleti'l-Memâlîki'l-bahriyye*, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Câmiatü'l-Tanta, Küliyyetü'l-âdâb, 2006, s. 36 Selîm, *a.g.e.*, III, 23

[1937] İbn Tağriberdî, *Nücûmü'z-zâhire*, VIII, 108

[1938] İbn Hacer, *Dürerü'l-kâmine*, IV, 94; Âşûr, *el-Müctemeu'l-Mısrî*, s. 36

[1939] İbn Hacer, *Dürerü'l-kâmine*, IV, 93

[1940] İbn Kâdî Şühbe, Ebü's-Sıdk Takıyyüddîn Ebû Bekr b. Ahmed b. Muhammed el-Esedî ed-Dımeşkî (ö. 851/1448), *Târîhu İbn Kâdî Şühbe*, thk. Adnân Dervîş, Ma'hedü'l-Fransî li'd-dirâsâti'l-arabiyye, Dımaşk, 1994, III, 189; Âşûr, *el-Müctemeu'l-Mısrî*, s. 38

kendilerine övgü dolu ifadeler kullanmışlar, vefât ettiklerinde cenaze namazlarına iştirâk etmişler savaş ile fitne-karışıklık dönemleri hâriç tutulursa devlet tarafından kimseye izin verilmediği üzere ata binmelerine izin verilmiştir.[1941] Memlûkler döneminde fukahâya verilen ehemmiyetin bir göstergesi olarak devletten yüksek meblağlı maaşlar almanın yanı sıra, yeme-içme ve eğitime dâir giderleri karşılanmış, dinî ve ilmî müesseselerin vakıflarının gelirlerinden de istifade eden fukahânın rahat ve bolluk içerisinde yaşam sürmesi sağlanmıştır.[1942] Söz gelimi; dönemin kadılarından Abdullah b. Abdirrahman (ö. 769/1369); mâli harcamalarında aşırıya kaçması ile,[1943] Cemâlüddîn İbnü't-Tenesî (ö. 743/1343) ise yarış yapmak için birçok at satın almasıyla meşhûr olmuştur.[1944] Ayrıca kaynaklarda bazı kadıların pek çok devlet emîrinin yapamadığı şekilde evlerini câriyeler, hizmetçiler ve kölemenler ile doldurdukları zikredilmektedir.[1945] H. 773'de Memlûklü sultanı Melikü'-Eşrâf'ın emriyle fukahânın da içlerinde bulunduğu ulemâya başlarına yeşil sarık dolama mecburiyeti getirilerek toplum içindeki özel statüleri ızhâr edilmiştir.[1946]

Memlûklü devlet ricâlinin fukahâya verdikleri ehemmiyet bir yana, kaynaklarda Memlûklü sultanları ve fukahâ arasındaki ilişkilerin pek çok kez gerginleştiğine dâir rivâyetlere de fazlasıyla rastlanılmakta, Memlûklü sultanlarının, saltanatlarının son bulması veya öldürülme korkusuna sebep olacak siyâsî sıkıntılar baş gösterdiğinde fukahâya yönelik baskı politikası uyguladıkları görülmektedir. Özellikle Baybars'ın hilâfeti ilan etmesinin ardından tatbîk edilen bir dizi uygulamadan biri de fukahânın siyâsî işlere müdahaleden men' edilmesi olmuş, siyâsî işlere müdahalede bulunan fukahâya yönelik yapılan görevden azledilme tehditleri sultanlar ile fukahâ arasındaki ilişkileri gerginleştirmiştir.[1947] Bununla ilgili olarak Sultan Emîr Hac'ın yayınladığı bir beyannâmede bundan sonraki süreçte atların askerlere (Memlûklere) tahsis edileceği belirtilerek, fukahânın artık atlara

[1941] Âşûr, *el-Müctemeu'l-Mısrî,* ss. 36-37; Bahît, *a.g.e.,* s. 656
[1942] Âşûr, *el-Müctemeu'l-Mısrî,* ss. 40-41
[1943] İsnevî, *a.g.e.*, II, 110; Âşûr, *el-Müctemeu'l-Mısrî,* s. 39
[1944] Âşûr, *el-Müctemeu'l-Mısrî,* s. 40
[1945] Âşûr, *el-Müctemeu'l-Mısrî,* s. 40
[1946] Selâm, *el-Edeb fî 'asri'l-Memlûkî,* s. 167
[1947] Abdülmünim Mâcid, *et-Târîhu's-siyâsî li-devleti selâtîni'l-Memâlîk fî Mısr dirâse tahlîliyye li'l-izdihâr ve'l-inhiyâr*, Mektebetü Enclo el-Mısriyye, Kahire, 1988, s. 129; Fâiz, *a.g.m.,* s. 658

binmesi yasaklanmıştır.[1948] Özellikle dönemin önde gelen Şâfiî fakihi Sübkî, küçümser bir tavırla bahsettiği bu dönemin emîrlerinden, pek çok kişinin rızıkları azalacağı endişesiyle fukahânın ata binmelerini ve süslü kıyafetler giymelerini ayıpladıklarını, halbuki kendilerinin cehâlet ve ma'siyetle birlikte nimetler içinde yüzdükleri halde fukahânın maddî imkânlarına saldırıda bulunduklarını ifade etmektedir.[1949]

Sultanların bu tavırlarına rağmen fukahâ her ne kadar görevlerinden başka herhangi maddî geliri olmasa da, azledilme korkusu taşımaksızın toplumun maslahatı için muhâlif oldukları mevzularda görüşlerini korkusuzca dile getirmişlerdir. Bundan dolayı I. Baybars sultanlara olan muhâlefetiyle tanınan İbn Abdüsselâm vefât ettiğinde "*İşte sultanlığım şimdi istikrar buldu. Zira o eğer insanlara sultana başkaldırın deseydi, sultanlığım düşerdi.*" demiş,[1950] Melikün-nâsır Muhammed ise muhâlefetinden dolayı dönemin Hanefî kadısı Şemseddîn el-Harîrî'den (ö. 728/1328) daha fazla kimseden korkmadığını ifade etmiştir.[1951]

Kaynaklarda dönemin fukahâsının sultan ve devlet ricâline muhâlif olduklarına ve devletin haksız uygulamalarına karşı yapılan başkaldırılarda da önü çeken grubu oluşturduklarına dâir pek çok rivâyet yer almaktadır. Bununla ilgili İbn Hacer'in zikrettiği bir rivâyete göre Şâfiî fakihi Nûreddîn Ali b. Yakub el-Bekrî (ö. 724/1323), bir grup Kıptînin Câmiu'l-atîk'teki kandilleri istiâre alarak Muallaka Kilisesi'nde kullandıklarını öğrendiğinde (h. 714), buna sinirlenerek beraberindekilerle birlikte kiliseye giderek kandilleri geri almış ve istiâreye izin veren devlet ricâlini ayıplamıştır. Olayı öğrenen dönemin Memlûklü sultanı Nâsır b. Kalavun, el-Bekrî'yi kazâ meclisine çağırdığında Bekrî sultanın haksız muâmelelerde bulunduğunu, Müslümanların değil de Kıptîlerin sultanı olarak onların dinini yücelttiğini söylemesi sultanı kızdırmıştır. Öfke halindeki Kalavun, önce Bekrî'nin dilinin kesilmesini emretmişse de, dönemin kadısı İbn Mahlûf'un olay

[1948] Makrîzî, *Sülûk*, V, 263; İbn Tağriberdî, *Nücûmü'z-zâhire,* XI, 360
[1949] Tâceddîn es-Sübkî, *Mu'îdü'n-ni'am ve mübîdü'n-nikam,* s. 44
[1950] Sübkî, *a.g.e.*, VIII, 215; İbn Kâdî Şühbe, *a.g.e.*, II, 139; Selîm, *a.g.e.*, III, s. 23; Yûsuf el-Attârî, *a.g.e.*, s. 11
[1951] İbn Battûta, Ebû Abdillâh Şemsüddîn (Bedrüddîn) Muhammed b. Abdillâh b. Muhammed b. İbrâhîm el-Levâtî et-Tancî (ö. 779/1377), *Tuhfetü'n-nüzzâr fî garâibi'lemsâr ve 'acâibi'l-esfâr: Rihletü İbn Battûta*, Mektebetü't-ticâriyyetü'l-kübrâ, Kahire, 1377/1958, s. 25

yerinde araya girerek Bekrî'nin cezayı gerektiren bir lafız söylemediğini ifade etmesi üzerine sultan bu kararından vazgeçerek Bekrî'nin yanından uzaklaştırılmasını istemiştir.[1952]

Bir diğer rivâyete göre h. 711'de akarlardan her ay alınması kararlaştırılan vergiye karşı başkaldıran halkın içerisinde kadılar ve hatipler gibi ülkenin önde gelenleri de yer almıştır.[1953] Sultan Berkûk, Moğol tehlikesine karşı gerekli maddî ihtiyaçların tedarik edilmesine dâir düzenlediği mecliste (789/1387), gerekli paranın camii ve medreselerin vakıflarından alınmasını istediyse de, fukahâ ve dört mezhebin kadıları bunu kabul etmeyerek sultanı bu görüşünden dolayı kınamışlar ve sultan ile aralarında büyük bir cedel yaşanmıştır.[1954] Aynı amaçla 799/1300 yılında hisbe sorumlusu Mecdüddîn İsa b. el-Haşşâb'ın halktan para toplanması hususunda fukahâdan fetvâ talep ettiğinde, fukahâ, devlet erkânının oldukça zengin olduğu ve içlerinde tuvalet eşyalarını gümüşten i'mal ettirenler ve eşlerinin ayakkabılarını kuyumculara yaptıranlar olduğunu, bu nedenle gerekli paranın öncelikle devlet erkânının mal varlığından karşılanması gerektiği kararını vermişlerdir.[1955] Buna benzer şekilde Sultan Kutuz, savaşlarda kullanılması için halka ek vergi konulmasının kararını verdiğinde fukahâ, beytü'lmâlde para varken bunun câiz olmadığı gerekçesiyle bu kararı reddetmişler,[1956] İbn bint Eaz ise; vezirliğe geldiği sırada Tatar tehlikesine karşı ülkede teâmülde olan yılda iki ay halkın akarlarından para alınması uygulamasını iptal etmiştir.[1957]

Diğer yandan Memlûklü sultanları diğer emîrlerle saltanatının devrilmesine yönelik mücâdeleye girdiği zamanlarda, kendilerinin, yönetimin dinî sahibi olarak en efdal sultan oldukları konusunda fukahânın teyitlerine sıkça ihtiyaç duymuşlar, özellikle saltanatın verâseti hususunda herhangi bir kurala sahip olmadıkları için fukahâya ihtiyaç durumu sultanların vefâtı veya azli sonrasında sıkça kendisini

---

[1952] İbn Hacer, *Dürerü'l-kâmine*, III, 139-141. Bazı müellifler söz konusu bu ihtilafın, özellikle dönemin Hanbelî fukahâsının dinî kuralların tatbîk edilmesi hususunda oldukça sert bir tutum içinde olmalarından kaynaklandığını ifade etmektedir. (Selam, *el-Edeb fî 'asri'l-Memlûkî,* s. 172)
[1953] Selam, *el-Edeb fî 'asri'l-Memlûkî,* s. 176
[1954] İbn İyâs, *a.g.e*., I, 230; Mâcid, *et-Târîhu's-siyâsî li-devleti selâtîni'l-Memâlîk fî Mısr*, s. 130; İbn İyâs, *a.g.e*., I, 230
[1955] Makrîzî, *Sülûk*, II, 327
[1956] Mâcid, *et-Târîhu's-siyâsî li-devleti selâtîni'l-Memâlîk fî Mısr*, ss. 129-130; Fâiz,*a.g.m*., s. 658
[1957] İbn Hacer, *Ref'u'l-isr 'an kudâti Mısr*, s. 259

hissettirmiştir.[1958] 785/1383'te Sultan Berkûk, halîfe Mütevekkil Alellah'ın bazı emîrlerle anlaşarak her ne kadar başarılı olamadıysalar da sultanın katledilmesine yönelik plan yaptıklarını öğrenince, fukahâ ve kadıları çağırarak halîfe başta olmak üzere bu komployа dahil olan herkesin katledilmesine yönelik fetvâ vermelerini istemiş, ancak fukahâ ülkede fitneye sebep olacağı endişesiyle buna fetvâ vermemiştir.[1959] Yukarıdaki örneklerin de gösterdiği üzere; fukahâ ile Memlûklü sultanları arasındaki ilişkinin mahiyetini daha ziyâde ülkenin siyâsî gündemi belirlemiş ve söz konusu ilişki dinî olmaktan çok siyâsî mânâda bir irtibatı ifade etmiştir.[1960]

Memlûklü dönemindeki siyâsî otoritenin tasarruflarına dâir dikkat çeken bir başka husus da, devletin, fukahânın devlet üzerindeki nüfûzunu fırsata çevirerek devlet işlerinin ıslahında onların bu nüfûzundan istifâde etmelerine yönelik çaba içerisinde olmalarıdır. Özellikle vakıfların idaresinde oldukça söz sahibi olan bu dönemin fukahâsının, vakıfların, vâkıfın şartına göre hizmet etmesi prensibinin tatbîk edilmesinde olduğu gibi, sultan ve emîrlerin vakıf arazilerinin ordudaki askerlere iktâ' olarak taksim edilmesi için devlet bünyesine verilmesine yönelik taleplerine karşı koyarak vakıf mallarının muhâfazasında en etkili isim olmuşlardır. 754/1353 yılında Emîr Sarıgıtmış bazı vakıf mallarının satılarak devlet istifadesine verilmesini talep ettiğinde, Şafiî kâdılkudât Abdülaziz b. Cemâa ile Hanbelî kâdılkudât Muvaffakuddîn el-Makdisî emîre yönelik sert lafızlar kullanarak onu düşüncesinden vazgeçirmişlerdir.[1961]

VIII. Memlûklü Fukahâsının Siyâsî Olaylardaki Rolü

Memlûklü döneminde devlet ile yakın irtibatı bulunan fukahânın özellikle bazı önemli siyâsî mevzularda fazlasıyla müessir oldukları görülmektedir. Biz de fukahâ-siyâset ilişkisini göstermesi bakımından konuyla ilgili en meşhûr birkaç örneğin aktarılmasının faydalı olacağı kanaatindeyiz.

[1958] Fâiz, *a.g.m.*, s. 659
[1959] Makrîzî, *Sülûk*, V, 152; Rızk, *a.g.e*., s. 55; Fâiz, *a.g.m.*, s. 660
[1960] Fâiz, *a.g.m.*, s. 660
[1961] Abdülbâsît b. Halîl ez-Zâhirî, Zeynüddîn Abdülbâsit b. Halîl b. Şâhîn ez-Zâhirî el-Malatî (ö. 920/1514), *Neylü'l-emel fî zeyli'd-düvel*, thk. Ömer Abdüsselâm Tedmurî, Mektebetü'l-asriyye, Beyrut, 1422/2002, I, 250; Semâh bint. Saîd, *a.g.e.*, s. 135

Konuyla ilgili kaynaklarda zikredilen belki en meşhûr örnek, dönemin kâdılkudâtı İbn Abdüsselâm'ın Mısır'a köle olarak gelen ve sonrasında devlet yönetiminde söz sahibi olan Memlûklü emîrleri hakkında, onların velâyet için şart olan hür vasfını hâlâ taşımadıklarını ve beytülmâle ait köle hükmünde olduklarını; dolayısıyla öncelikle bu emîrlerin satılarak hürleştirilmesi gerektiğine dâir fetvâ vermesidir. Daha önceden de Memlûklerin alım-satım, nikah gibi tasarruflarını sahih bulmayan İbn Abdisselam'ın bu fetvâsını duyan emîrler oldukça sinirlenmişler ve durum nihâyetinde sultan Necmeddin Eyyûb'a ulaşmıştır. İbn Abdisselâm'ın bu fetvâsı, Necmeddin Eyyûb'un da hoşuna gitmemiş ve bu meselenin onu ilgilendirmediğini ifade etmiştir. Necmeddin Eyyûb'un olaya ilişkin tavrını öğrenen İbn Abdisselam öncelikle kendini kadılıktan azletmiş, ardından ailesiyle birlikte Şam'a gitmek üzere Kahire'den ayrılmış ve içlerinde ulemâ, tüccar, kadınlar ve çocukların da bulunduğu kalabalık bir grup da peşinden gitmiştir. Durumdan haberdar olan sultan, kendisine *"(İbn Abdisselam) ne zamaan giderse saltanatın biter.*" denilmesi üzerine İbn Abdisselam'ın peşine düşmüş ve kendisini razı ederek geri getirmiştir. Akabinde bütün Memlûk emîrlerinin satışı tek tek gerçekleşerek paraları beytülmâle verilmiş ve neticede İbn Abdisselam'ın fıkhî hükümleri tenfîz hususundaki gayreti başarılı olmuştur.[1962]

Kaynaklardaki bazı rivâyetler fukahânın siyâsî meselelere müdâhil olarak toplumun nabzını etkilediklerini de göstermektedir. Bununla ilgili zikre değer bir rivâyete göre; Eyyûbî Devleti'nin izâlesiyle Mısır'da saltanatı resmî olarak Şecerüddürr'ün eline alması, Mısır halkında büyük bir infiâle sebep olmuş; siyâsî otoriteyi bir bayanın üstlenmesine sinirlenen halk, gösterilerle bu duruma yönelik tepkilerini ortaya koymuşlardır. Devlet, ortaya çıkan kargaşanın Kahire'nin dışına sızarak ülkenin diğer şehirlerine yayılmasına mâni' olmak amacıyla, şehir kapılarını kapatmıştır.[1963] Bu olayın fukahâ ile irtibatını gözlemlediğimiz diğer bazı rivâyetlerde, tam bu olayların eşiğinde dönemin en büyük fakihlerinden İbn Abdüsselâm'ın müslümanların kadının velayetiyle imtihan olacağına ilişkin bir kitap

[1962] Sübkî, *a.g.e.,* VIII, 217
[1963] Abbâdî, *a.g.e*., s. 111; Kâsım, *fî Târîhi'l-Eyyûbîyyîn ve'l-Memâlîk*, s. 151

kaleme aldığı ifade edilmekte,[1964] bir nev'î yaşanan bu toplumsal tepkinin arkasında fukahânın olduğunu ifade etmektedir.

Sultanların velâyetinde olduğu gibi fukahâ, Abbâsî hilâfetinin Mısır'da ilan edilmesinde de önemli rol oynamış, I. Baybars tarafından Mısır'a davet edilen halîfe Ebü'l-Kâsım Ahmed'in (ö. 659/1261)[1965] Abbâsî ailesine mensûbiyeti hususunda ortaya çıkan şüphelerin izâlesinde ve halîfenin nesebinin zâhiren ortaya konulmasında başta İbn Abdüsselâm olmak üzere dönemin fukahâ ve kadıları görevlendirilmiştir. Ayrıca halîfenin nesebine ilişkin sıhhatin ortaya çıkmasıyla birlikte,[1966] ilk bey'atin sultandan da önce kâdılkudât İbn bint Eaz[1967] veya başka bir rivâyete göre dönemin en seçkin fakihi İzz. b. Abdisselam[1968] tarafından yapılması, mevzuya ilişkin fukahânın kilit rolünü açıkça ortaya koymaktadır.

Bu dönemin fukahâsı; sultan ile emîrler, sultan ile halîfe arasında hâsıl olan anlaşmazlıkların hallinde arabuluculuk yapmışlardır. 699/1299 yılında Suriye'de bulunan Moğol Hükümdan Gazan Han'ın Dımaşk'a saldıracağı haber alınınca, onu bu işten vazgeçirmek için Mısır'dan, aralarında İbn Teymiyye, Zeynüddin el-Fârikî, Bedrüddîn İbn Cemâa' ve kadı Necmüddin İbn Sasra'nın da yer aldığı fukahâ ile halkın ileri gelenleri yanına gitmişlerdir.[1969]

Fukahâ, siyâsî konularda olduğu gibi ekonomik kriz ve salgın dönemlerinde de halkı teskîn edici bir rol üstlenmiştir. Mısır'da 775/1373 yılında Nil Nehri'nin suyunun azalmasının toplumda meydana getirdiği menfî psikolojik tesirini azaltmak için fukahâ, kadılar ve diğer ulemâ Amr b. el-Âs Camii'nde toplu dua etmiş;[1970] çok geçmeden 798/1395 yılında meydana gelen pahalılık, kıtlık karşısında şeyhülislâm Sirâceddin el-Bulkînî yine toplumun önde gelenlerini Ezher Camii'nde toplayarak

---

[1964] Abbâdî, *a.g.e.*, s. 118
[1965] Tam adı Ebü'l-Kâsım Ahmed b. ez-Zâhir bi-emrillâh b.en-Nâsır li-dînillâh'tır. Bağdat'ta Moğollar tarafından bir süre hapsedildikten sonra beraberindeki Araplarla birlikte kaçarak Dımaşk'a gelmiş ve çok geçmeden Mısır'a davet edilmiştir. (İbn 'Imâd, *a.g.e.*, VII, 514; Süyûtî, *Târîhu'l-hulefâ'*, s. 725; Yûnînî, *a.g.e.*, I,441)
[1966] İbn İyâs, *a.g.e.*, I, 83
[1967] Yûnînî, *a.g.e.*, II, 96
[1968] Sübkî, *a.g.e.*, VIII, 215; Süyûtî, *Hüsnü'l-muhâdara*, II, 53; Dâvûdî, *a.g.e.*, I, 322
[1969] Ebû Bekr b. Abdullâh b. Aybek ed-Devâdarî, *Kenzü'd-dürer ve câmiu'l-ğurer (ed-Dürrü'l-fâhir fî sîreti'l-Meliki'n-Nasîr)*, Matbaatu Îsâ el-bâbî el-Halebî, Kahire, 1402/1982, s. 19
[1970] Makrîzî, *Sülûk*, IV, 362-363

dua etmişlerdir.[1971] H. 833 yılında vukû bulan Vebâ salgınında da fukahâ Ezher Camii'nde toplanarak salgının son bulması için toplu dua yapmıştır.[1972]

IX. Memlûkler Döneminde Kazâ Müessesesi

Kâza müessesesinde Eyyûbîler döneminde kabul edilen teâmülün devam ettiği Memlûkler döneminde kâdılkudât tayini Şâfiîlerden yapılmakla birlikte, Memlûklü sultanı ez-Zâhir Baybars dönemi itibariyle diğer mezheplerden sadece nâib tayin edilmesi usûlüne son verilerek dört fıkıh mezhebinden de kâdılkudât ve her bir kâdılkudâta nâib kadılar tayin edilmiştir (663/1265).[1973] Mısır'daki bu yeni hukukî süreçte, Şâfiîler için mevcut kadı İbn bint Eaz'ın kadılığı ikrar edilirken; Şihâbüddîn es-Sübkî Mâlikî kadılığına; Bedrüddin b. Selmân Hanefî kadılığına ve Şemsüddin Muhammed el-Kutsî Hanbelî kadılığına atanmıştır. [1974] Böylece ülkede İbn bint Eaz dönemiyle birlikte tek kâdılkudât uygulamasına son verilerek, Mısır'ın kazâ müessesesinde bundan sonra devam edecek bir hukuk reformu gerçekleşmiştir. Bu uygulamanın hukuk sistemi açısından en önemli neticesi ise, ulemânın başkanlık ettiği mahkemelerin mezhep temelli olarak dört ayrı kısımda örgütlenmesi olmuştur.[1975]

Kazâ sisteminde meydana gelen bu değişimin akabinde, farklı doktrinlere sahip olan mezheplerin tatbîkinde karşılaşılacak muhtemel problemlerin önüne geçmek amacıyla birtakım önlemler alma ihtiyacını hisseden siyâsi otorite, hangi mevzuda hangi mezhebin görüşünün tatbîk edileceğine müdâhale ederek mezheplerin uygulamadaki sınırlarını daraltıp genişletmiştir.[1976] Diğer yandan; siyâsî otorite tarafından belirli bir mezhebin doktrininin tatbîki ile ilgili muayyen bir

---

[1971] Makrîzî, *Sülûk*, V, 385; İbn İyâs, *a.g..e,* I, 265
[1972] İbn İyâs, *a.g.e.,* I, 327
[1973] İbn İyâs, *a.g.e*., I, 85; Kalkaşendî, *a.g.e.,* IV, 35-36; İbn Tağrîberdî, *Nücûmü'z-zâhire,* VII, 122; a.m.l.f., *Menhelü's-sâfî*, III, 466; Yâfiî, *a.g.e.,* IV, 122; Fûda, Muhammed el-Bağdâdî, *a.g.e.,* s. 54. Müerrihler arasında sadece İbn İyâs söz, konusu uygulamanın h. 660 yılının sonlarına doğru gerçekleştiğini zikretmektedir.
[1974] İbn İyâs, *a.g.e*., I, 85; Kalkaşendî, *a.g.e.,* IV, 35-36; İbn Tağrîberdî, *Nücûmü'z-zâhire,* VII, 122; a.m.l.f., *Menhelü's-sâfî*, III, 466; Yâfiî, *a.g.e*., IV, 122. Memlûkler döneminde dört mezhepten kâdılkudâtlığa tayin edilen kişilerin listesi için bkz. İbn Tağrîberdî, *Nücûmü'z-zâhire,* VII, 123-138; Süyûtî, *Hüsnü'l-muhâdara,* II, 164-192
[1975] Abdurrahman Atçıl, "Memlüklerden Osmanlılar'a Geçişte Mısır'da Adlî Teşkilat ve Hukuk", *İslâm Araştırmaları Dergisi*, İstanbul, 2017, sy. 38, s. 96
[1976] Atçıl, *a.g.m.,* s. 108

sınırlama getirilmemişse, mahkemelere müraacat edenler dört mezhep içerisinden hangisinin doktrinini tercih ediyorsa o mezhebin kâdılkudâtı veya nâibine müraacat etme hakkına sahip olup, farklı mezheplere müntesip kişilerin davalarında davalının mezhebi esas alınmıştır. Bir mezhep tarafından yasaklanan bazı işlemlerin başka mezheplerce câiz addedildiği göz önüne alındığında; mahkemeye başvuran kişilere tanınan söz konusu bu selâhiyetin, hukukî işlemlerin yürütülmesinde oldukça esneklik sağlamış olması kuvvetle muhtemeldir. Meselâ; Hanbelî kâdılkudâtı, diğer mezheplerin onay vermediği "harap olmuş ve tamir edilemez durumda olan vakıfların satışı"na onay vermiş, benzer şekilde Hanefî kâdılkudâtı diğer mezheplerin reddettiği "yaşı küçük yetimlerin evlendirilmesi"ni onaylamıştır.[1977]

Baybars'ın bu tarz bir değişikliğe gitmesi hususunda, kaynakların çoğunda Şâfiî kâdılkudâtı Tâcüddîn İbn bint Eaz'ın, hükümlerin tatbîki hususunda çok titiz davranması, meseleleri aşırıya kaçacak ölçüde tahkik etmesi ve bu nedenle hükümlerin tatbîkini ağırdan alması, Şâfiî mezhebine muvâfık olmayan diğer mezhep görüşlerini tatbîk etmemesi v.b. davranışlarının kazâî meseleleri atâlete uğratarak halkın şikâyetine neden olması gibi bazı îzahların yapıldığı görülmektedir. [1978] Bununla birlikte bazı kaynaklarda; Emîr Cemâlüddîn Aydoğdu'nun İbn bint Eaz'dan hoşlanmadığı,[1979] kâdılkudâtın Aydoğdu gibi devletin önde gelen bazı emîrlerinin şehadetini kabul etmediği ve Aydoğdu ile aralarında meydana gelen şahsî birtakım niza' ve tartışmaların, Aydoğdu'nun sultan Baybars'a mezhepsel çoğulculuk uygulamasını tavsiye etmesinde etkili olduğu da zikredilmektedir.[1980] Emîrin Baybars'a olan bu tavsiyesi bir yana diğer yandan bazı müellifler ise; sultanın bu kararı almasında etkili olan asıl sâikin; emîrin bu noktadaki tavsiyesi değil, Mısır'da hâkim konumda bulunan Şâfiî mezhebinin gücünden endişe eden Baybars'ın, mezhebin devlet yönetimindeki nüfûzunu kırmak istediği ihtimali üzerinde

[1977] Atçıl, *a.g.m.*, s. 108
[1978] İbnü'l-Verdî, Ebû Hafs Zeynüddîn Ömer b. el-Muzaffer b. Ömer el-Bekrî el-Kureşî el-Maarrî (ö. 749/1349), *Târîhu İbnü'l-Verdî*, Mâtbaatu Bulak, yy., ts., II, 217; Kalkaşendî, *a.g.e*., IV, 35, Yâfiî, *a.g.e*., IV, 122; İbn Tağrîberdî, *Nücûmü'z-zâhire*, VII, 121; a.m.l.f., *Menhelü's-sâfî*, III, 466; Süyûtî, *Târîhu-hulefâ'*, s. 727; Selâm, *el-Edeb fî 'asri'l-Memlûkî*, s. 166; Rızk Salâh, *a.g.e*., s. 140
[1979] İbn Tağrîberdî, *Menhelü's-sâfî*, III, 466; Nüveyrî, *a.g.e*., XXX, 75
[1980] Rızk Salâh, *a.g.e*., ss. 142-143

durmakta,[1981] özellikle mezhepler arasındaki taassub ruhunun kırılması adına bu değişimin oldukça mânidar olduğunu düşünmüş olabileceğini zikretmektedirler.[1982] Neticede; her yönüyle Şâfiî mezhebinin tahakkümüne tahsis edilen kazâ müessesi, tatbîkâtta tecrîd edilen diğer üç mezhebin aktif kılınmasıyla Şâfiî mezhebinin nüfûz alanı kısıtlanmış, diğer yandan fetvâ meseleleri ve kazâ müessesinde tek bir mezhebe bağlı kalma zorunluluğuna sahip olan topluma kolaylık getirilmiştir.[1983]

Bununla birlikte bazı müelliflere göre; mezhepsel çoğulculuk Mısır toplumunu tek mezhebin hükümleriyle yetinme zorluğundan kurtardığı için halk bu değişiklikten son derece istifade etmişse de, zamanla bu yeni uygulama davalarda hile yolunu açmıştır. Nitekim mahkemede istediği neticeyi elde edemeyen kişiler, farklı mezhepten kadılara başvurmaya başlamışlar ve neticede bu hile ve değişim, hasımlar arasındaki hilâfın genişlemesine ve fukahâ arasındaki fitne ve ihtilâf durumlarının kışkırtılmasına sebep olmuştur.[1984]

Makrîzî'nin, resmî olarak dört mezhepten kadı tayini uygulamasının 665/1266 yılı itibariyle Mısır'da başladığını ve bütün İslâm şehirlerinde sadece dört fıkıh mezhebinin tanınıp kabul edildiğini ve bu tarihin, ümmetin dört mezheple amel konusundaki fiilî ittifakının başlangıcını teşkil ettiğine yönelik tespitinin[1985] sadece Mısır ve Suriye açısından kabul edilmesi gerektiğini belirtmek gerekir Zira kaynaklarda, Mısır'ın ardından bu uygulamanın diğer bütün İslâm ülkeleri değil, 664/1265 yılında Memlûklü yönetimindeki Suriye'de tatbîke konulduğu zikredilmektedir.[1986] Makrîzî'nin bu ifadesinden hareketle J. Schacht gibi bazı müelliflerin sünnî Müslümanlar arasında dört fıkıh mezhebinin hâkimiyetini 7./13. yüzyılın sonlarından başlatmasına yönelik kabulü ise[1987] dört fıkıh mezhebinin de

---

[1981] Abdülmün'im Mâcid, *et-Târîhu's-siyâsî li-devleti selâtîni'l-Memâlîk fî Mısr: Dirâse tahlîliyye li'l-izdihâr ve'l-inhiyâr*, Mektebetü'l-Enclo el-Mısriyye, Kahire, 1988, s. 125; Rızk Salâh, *a.g.e.*, s. 143; Hasen Ahmed el-Bitâvî, *Ehlü'l-'imâme fî Mısr 'asr selâtîni'l-Memâlîk*, Ayn li'd-dirâsât ve'l-bühûsu'l-insâniyye ve'l-ictimâiyye, Kahire, 2007, s. 47; Âşûr, *el-'Asru'l-Memlûkî fî Mısr ve'ş-Şâm*, s. 378; Mâcid, *Nüzûmu devleti selâtîni'l-Memâlîk*, s. 94

[1982] Mâcid, *et-Târîhu's-siyâsî li-devleti selâtîni'l-Memâlîk fî Mısr*, ss. 125-126

[1983] Rızk Salâh, *a.g.e.*, s. 143

[1984] Rızk Selîm, *a.g.e.*, II, 65

[1985] Makrîzî, *Hıtât*, ll, 344

[1986] İbn Tağrîberdî, *Nücûmü'z-zâhire*, VII, 122; Süyûtî, *Târîhu-hulefâ'*, s. 727; Yâfiî, *a.g.e.*, IV, 122; İbnü'l-Verdî, *a.g.e.*, II, 217; İbn Kâdî Şühbe, a.g.e., II, 177; Sübkî, *a.g.e.*, VIII, 319

[1987] Schacht, *a.g.e.*, s. 65

resmî bağlamda aynı düzeyde söz sahibi olması anlamında doğru addedilebilir. Zira ortaya çıkış açısından târîhî sıralamada en son sırada yer alan Hanbelî mezhebi de dahil olmak üzere, İslâm dünyasında fıkıh mezheplerinin oluştuğu ve takarrür ettiği tarihsel dönem esas alındığında karşımıza çok daha eski bir târihî kesit çıkmaktadır. Nitekim George Makdisî de Hanbelîliğin teşekkülüyle birlikte yaklaşık 5./11. yüzyılın sonlarından itibaren bugünkü dört mezhebin takarrur ettiğini ve bu mezheplere uyma konusunda ulemâ arasında icmâ hâsıl olduğunu beyan etmiş, bu doğrultuda Makrîzî'nin yukarıda zikredilen tespitini tenkit ederek onun Baybars'tan önce dört mezhepli bir yapının olduğundan haberdar olmadığını belirtmiştir. [1988]

Kanaatimizce; bu dönemde dört fıkıh mezhebinden kadı tayininin yapılması, mevzu ile ilgili araştırmalar yapan bazı müelliflerin de ifade ettiği gibi, yaygınlık seviyesi farklı olmakla birlikte dört mezhebin de Mısır'da mevcut olduğunu göstermenin[1989] yanı sıra, ülkede fıkıh tarihi açısından istikrar dönemini ifade eden bu dönemin her mezhebi kapsayıcılık özelliğinin bir uzantısı olarak da düşünülebilir. Zira bu dönemde ülkede dört fıkıh mezhebinin teorik ve pratiğiyle sisteminin oturmuş olması, eğitim kurumlarındaki fıkıh tedrîsatında dört mezhebe de yer verilmesi, yaygınlık oranı farklı olmakla birlikte toplum teâmülünde alışılmış mezhep olmaları, mezhep müntesiplerinin uzun bir zaman dilimi bir arada yaşamanın neticesi olarak birbirlerine tahammül seviyelerinin artmış olması fıkhî çerçevede bir istikrar döneminin var olduğunu göstermektedir.

Kazâî alanda gerçekleştirilen bu reforma dâir zikredilmesi gereken bir diğer husus da, Şâfiî fukahânın bu değişime dâir tepkisidir. Eyyûbîler döneminden beri Mısır'ın kazâ müessesinde nüfûz sahibi olan ve hali hazırda bu müessese üzerinde yegâne hak sahibi olduklarını inancını taşıyan Şâfiî fukahânın bu değişime karşı olumlu bir tavır sergilememelerini tabii bir refleks olarak görmekteyiz. Bu noktada Tacüddîn Sübkî'nin şu ifadeleri Şâfiî fukahânın genel görüşünü yansıtmama ihtimali ile birlikte konumuz açısından önemli olduğu kanaatindeyiz: "*Tecrübe ehli diyor ki; Mısır, Şam ve Hicaz topraklarında ne zaman ki hâkimiyet başka mezheplere geçtiyse*

[1988] George Makdisi (ö. 1423/2002), *The Rise of Colleges*, Edınburgh Unıversıty Press, 1981, ss. 4-6
[1989] Hayât Nâsır Huccî, "el-Kazâ ve'l-kudât fî Mısr fî 'ahdi'n-Nâsır Muhammed b. Kalâvûn", *Dirâsât*, c. 13, sy. 12, 1986, s. 68

ülke harap olmuş ve ne zaman ki Şâfiî mezhebinden olmayan bir sultan başa geldiyse devleti hızlıca sona ermiştir. Allah bu sırrı bu ülke için geçerli kıldığı gibi aynısı İmam Malik için Mağrib'de ve Ebû Hanîfe için Mâveraünnehir'de gerçekleşmiştir."[1990] Şâfiî fukahâ mezhep tarafgirliği noktasında bir basamak daha ileri giderek siyâsî otoriteye sahip olan kişinin, hayatının ve devletinin bekâsını talep ediyorsa, Şâfiî mezhebine müntesip olması gerektiğine dâir kanaatlerini ifade etmişlerdir. Söz gelimi; bu dönemin Şâfiî fakihi İbnü'l-Mürahhil'in konuyla ilgili ifadesi şöyledir: "*Mısır'a ne zaman ki Şâfiî olmayan bir melik geldi, çabucak katledildi. Bu, tecrübeyle sâbit bir durumdur. Şâfiî mezhebinden olmayan sadece Hanefî sultan Kutuz tanınıyor. O da kısa bir süre sultanlık makamında kaldı ve katledildi. Ama Zâhir Baybars, sultanlığı boyunca Şâfiî mezhebine bağlı kaldı. Her ne kadar Şâfiî mezhebine diğer üç mezhepten kadı eklediyse de, onun bu konuda pişman olduğu söylenmektedir.*"[1991]

Kadı tayinleri mevzusunda çoğulculuğu reddeden ve bunu mezheplerine ihânet olarak addeden bazı Şâfiî fukahâ, Zâhir Baybars'ın İmâm Şâfiî'nin gazabını hak ettiğini ve bu nedenle devletinin yıkılmasının sebebi olacağını dile getirmişlerdir. Sübkî'nin zikrettiği üzere; Zâhir Baybars taaddüdü kudât uygulamasını tatbîk ettikten sonra rüyasında gördüğü İmam Şâfiî kendisine, "*Mezhebime ihanet mi ediyorsun, bu ülke benim mi senin mi? Seni zürriyyetini kıyamete kadar azlettim*" demiştir. Ardından kısa bir süre Zâhir vefât etmiş, oğlu Saîd de kısa bir süre daha saltanatta kalmışsa da vefât etmiş, zürriyyeti ise bugüne kadar fakir olarak yaşamıştır. Bununla birlikte Memlûklerin zürriyetinin kendi dönemine kadar devam ettiğini ifade eden Sübkî, bunun hikmetini sadece belli kişilerin bilebileceğini, nihâî noktada Allah'ın bir işin gerçekleşmesinde öncelikle sebepleri hazırladığı gibi, Memlûklü devletinin yıkılmasında da muhtemel sebebin taaddüdü kudât uygulaması olacağı üzerinde durmaktadır.[1992] Sübkî, bu uygulama ile Müslümanların birliğinin bozulduğunu ve fıkhî görüşler arasında karışıklık hâsıl olduğunu dile getirirken, hüccet olarak rivâyet ettiği bir diğer rüyaya göre ise Zâhir Baybars'a "*Sana ne oldu*?" demişler, o da; "*Dört kadı uygulamasından dolayı bana Allah bana azap etti, Müslümanların*

[1990] Sübkî, *a.g.e*., VIII, 320; Süyûtî, *Hüsnü'l-muhâdara*, II, 165
[1991] Sübkî, *a.g.e*., VIII, 320
[1992] Sübkî, *a.g.e*., VIII, 320-321

birliğini bozdum.” demiştir.[1993] Zikredilen bu rivâyetleri bu mevzudaki bakış açılarını desteklemek için kullanan Sübkî, işi biraz daha ileri götürerek bu yeni uygulamadan pişman olan Zâhir Baybars portresi tasavvur ederek görüşlerini ona atfen birtakım rivâyetlerle desteklemiştir.[1994] Şâfiî mezhebi kaynaklarında bu ve buna benzer zikredilen rivâyetler, her ne kadar ilmî bir temele istinat etmekten uzak olup mantıkî gözükmese de, Şafiî fukahânın bu mevzudaki hislerine bir ışık tutabileceği. kanaatindeyiz Diğer yandan Mısırlı müerrih Mahmûd Rızk Selîm’in de ifade ettiği gibi;[1995] Osmanlı Devleti’nin Mısır’ı fethetmesinin ardından Hanefî mezhebinin resmî mezhep olarak kabulüyle, Şâfiî fukahânın olmasını muhtemel gördükleri hiçbir olumsuz durumun Osmanlı Devleti’nde meydana gelmediğini de ifade etmek gerekir.

Bu arada dört mezhepten kadı görevlendirilmesi konusunda Şâfiî müerrih Ebû Şâme ile fakih Tâcüddîn Sübkî’nin böyle bir şeyin daha önce yaşanmadığına dâir ifadelerinin tenkite açık,[1996] bazı günümüz kaynaklarında ise Eyyûbîler dönemi boyunca ve Baybars dönemine gelinceye kadar Memlûklü Mısır’ında sadece Şâfiî kadıların tayin edildiğine[1997] yönelik bilgilerin ise izaha muhtaç olduğunu ifade etmek gerekir. Öncelikle Ebû Şâme ile Sübkî’nin ifadelerinin, Fâtımîler döneminde Emîr Ahmed b. el-Efdal tarafından 525/1130 yılında Şâfiî, Mâlikî, İsmâilîyye ve İmâmîyye mezheplerinden bir tane olmak üzere dört kadı tayin edildiği[1998] rivâyetiyle geçersiz kaldığı belirtilmelidir. Baybars dönemine gelinceye kadar sadece Şâfiî kadıların tayin edildiği hususunun ise kaynaklarda yeterince izâh edilmediği görülmektedir. Zira Eyyûbîler döneminde sayıca az olmakla birlikte Mâlikî ve Hanbelî mezhebinden bazı kişilerin kadı, Mâlikî İbn Şas ile Hanbelî Şemsüddîn b. el-‘Imâd’ın da kâdılkudâtlığa getirildiğine yönelik rivâyetler pek çok kaynakta zikredilmektedir.[1999] Öyleyse Eyyûbîler dönemi boyunca ve Baybars dönemine gelinceye kadar Memlûklü Mısır’ında sadece Şâfiî kadıların tayin edilmesi hususu,

---

[1993] Sübkî, *a.g.e.,* VIII, 321
[1994] Sübkî, *a.g.e.,* VIII, 320
[1995] Rızk Selîm, *a.g.e.*, II, 68
[1996] Sübkî, *a.g.e.,* VIII, 321
[1997] İbrâhîm Hasen, *a.g.e*., s. 349; Rızk Salâh, *a.g.e*., s. 140
[1998] Makrîzî, *İtti‘âzu’l-hunefâ’*, III, 142
[1999] Eyyûbîler döneminde Mısır’da kadılık ve kâdılkudâtlık görevlerini üstlenen isimler için bkz. Münzirî, *a.g.e.,* I, 189-190, II, 485-486; Makrîzî, *Mukaffa’l-kebîr*, III, 513-514; İbn Receb, *a.g.e.,* IV, 126-128, IV, 142-148

Süyûtî'nin, Ebû Zür'a ed-Dımeşkî'den (ö. 302/915) Zâhir Baybars'ın dönemine gelinceye kadar Mısır'da diğer mezhep kadılarının sadece Şâfiî kadılarına nâiblik yaptığına yönelik ifadesiyle şerhedilmesi mümkündür.[2000]Bu duruma ilişkin izahlarda bulunan Abdülmün'im Mâcid ise; Eyyûbîler dönemi boyunca diğer mezheplerden de kâdılkudât ve kadı tayini yapılmakla birlikte kâdılkudât ünvanının sadece Şafiîlere verildiğini, diğerlerine ise kadı denilmek suretiyle yetinildiğini zikretmektedir.[2001] Bununla birlikte bu dönemde Mâlikî ve Hanbelîlerden kâdılkudât olarak tayin edilen kişilerin hal tercemesinin yer aldığı kaynaklarda bu kişilerin kadı değil de, kâdılkudât olarak tavsif edildiklerini, Mâcid'in bu görüşüne işaret eden herhangi bir îmânın yer almadığını da ifade etmek gerekir.

Hukuk sistemine dâir Memlûkler döneminde getirilen bu değişikliğe rağmen en üst rütbeye sahip Şâfiî kâdılkudât, protokolde diğerlerinden bir basamak önde yer almış, ardından sırasıyla onu Mâlikî, Hanefî ve Hanbelî kâdılkudât izlemiştir.[2002] Hanefî kâdılkudâta Şâfiîden sonra ikinci sırada imtiyaz verilmesi, bazı müellifler tarafından Memlûklerin aslen Türk olması ve Türklerin çoğunluğunun da Hanefî olması şeklinde değerlendirilmiştir.[2003] Kanaatimizce ise bu durum, Eyyûbîler döneminde her ne kadar müntesibi fazla olmasa da Memlûkler dönemi itibariyle Hanefî mezhebinin yükselişe geçişinin bir neticesi olarak da görülebilir.

Her kâdılkudâta belli vazifeler tevdî edilirken, kaynakların ifadesine göre Şâfiî kâdılkudât sahip olduğu evleviyet nedeniyle yetim ve öksüz çocuklara ait miras mallarının yönetimi, vakfiyelerin onaylanması, kırsal kesim ve çöl bölgelerindeki kadıların (kudâtu'l-ber) yönetimi, beytülmâle ilişkin mahkemeler, mirasa ilişkin mevzularda yetkili kılınmış ve merasimlerde tarha[2004] örtünerek diğer kâdılkudâtlar

---

[2000] Süyûtî, *Hüsnü'l-muhâdara*, II, 165
[2001] Mâcid, *Nüzûmu devleti selâtîni'l-Memâlîk*, s. 94
[2002] Kalkaşendî, *a.g.e*., IV, 36; Ğarsüddîn ez-Zâhirî, Ğarsüddîn Halîl b. Şâhîn ez-Zâhirî, *Zübdetü Keşfi'l-Memâlîk ve beyânu turuk ve mesâlik*, 2. bs., Dâru'l-Arab li'l-bustânî, Kahire, 1988, s. 92; Âşûr, *el-'Asru'l-Memlûkî fî Mısr ve'ş-Şâm*, s. 378; Rızk Selîm, *a.g.e.*, II, 65
[2003] Mâcid, *Nüzûmu devleti selâtîni'l-Memâlîk*, s. 94
[2004] Sarık üzerinden boyuna dolanarak omuzlardan aşağı salınan örtü. (L.A. Mayer, *el-Melâbisü'l-Memlûkiyye*, terc. Sâlih Şeytî, el-Hey'etü'l-Mısriyyetü'l-âmme li'l-kitâb,yy., 1972, s. 93)

arasındaki farklılığını hissettirmiş,[2005] ayrıca kadı tayinlerinde sultanın yanı sıra en müessir isim olmuştur.[2006] Diğer yandan h. 1280 yılında yapılan bir değişiklik ile Şâfiî kâdılkudât dışındakilerin nâip atamaları yasaklanarak[2007] kâdılkudâtlar arasındaki farklılık belirgin hale gelmiştir. Görev alanında sahip olduğu imtiyazların yanı sıra mânevi otoritesi de olan[2008] Şâfiî kâdılkudâta diğer mezhep kadıları fazlasıyla ta'zimde bulunmuşlar, sultan ile gerçekleşen oturumlarda sadece Şâfiî kâdılkudât söz sahibi olmuştur.[2009] Şâfiî kâdılkudâtın diğer mezhep kâdılkudât ve kadıları nezdindeki itibarından dolayıdır ki İbn bint Eaz vefât ettiğinde Hanefî kâdılkudât Sadruddîn Süleymân Ebi'l-Eaz, "*Vallahi onu kaybettik, vefâtıyla saygınlığımız azaldı. Otoritemizi onun varlığıyla sağlıyorduk.*"[2010] demiştir.

Önceki dönemlerde olduğu gibi, Memlûkler döneminde de hukukî oturumlar; başta mescidler olmak üzere, kazâî işlere tahsis edilmiş olmasalar da bazı binalarda yapılmış,[2011] ayrıca bu dönemin kadıları önceki dönemlerde olduğu gibi kadılık vazifesinin yanı sıra pek çok vazife üstlenmişlerdir. Söz gelimi; bu hususta öne çıkan bir isim olan İbn bint Eaz'ın, kadılık görevinin yanı sıra vezirlik, Ezher Camii'nde hatiplik, vakıf müdürlüğü, hazine müdürlüğü, başmüderrislik ve muhtelif medreslerde müderrislik görevleri bulunmakta idi.[2012]

Bu dönemin kadıları siyâsî otoritenin hatalı davranışlarını değiştirmeye yönelik sultan veya emîrleri ikna etmekten aciz kaldıkları zamanlarda veya emîrlerin kazâ müessesine müdahalede bulunduklarında, kendi görevlerinden istifa etmeyi bir çözüm yolu olarak tercih etmişlerdir. Söz gelimi sultan Muhammed b. Kalavun döneminde emîrler, yaklaşan Moğol tehlikesine karşı maddî hazırlık yapmak için halktan para toplanmasına yönelik İbn Dakîkul'îd'i fetvâ vermeye icbâr ettiğinde,

---

[2005] Kalkaşendî, *a.g.e*., IV, 36; İbn Tağrîberdî, *Menhelü's-sâfî*, III, 467; İbn Hacer, *Ref'u'l-isr 'an kudâti Mısr*, s. 262; Rızk Salâh, *a.g.e*., ss. 146, 214; Rızk Selîm, *a.g.e.,* II, 62-63; Süyûtî, *Hüsnü'l-muhâdara*, II, 166

[2006] Kadı tayinlerindeki etkisine dâir örnekler için bkz. Süyûtî, *Dürerü'l-kâmine*, II, 148; Rızk Salâh, *a.g.e*., s. 148-149

[2007] Atçıl, *a.g.m*., s. 96 dp. 19

[2008] Rızk Salâh, a.g.e., s. 147

[2009] İbn Hacer, *Ref'u'l-isr 'an kudâti Mısr*, s. 262

[2010] İbn Hacer, *Ref'u'l-isr 'an kudâti Mısr*, s. 262

[2011] İbrâhîm Hasen, *a.g.e*., s. 351; Âşûr, *el-'Asru'l-Memlûkî fî Mısr ve'ş-Şâm*, s. 379; Hafnâvî, *a.g.e*., s. 287

[2012] İbn Kâdî Şühbe, *a.g.e*., II, 177; Sübkî, *a.g.e.,* VIII, 318

emîrlerin israf ve maddi güçte birbirleriyle yarış içerisinde olduklarını gören İbn Dakîkul‘îd, bu talebe cevaz vermeyerek kadılık görevinden istifa etmiştir.[2013] Aynı şekilde İzzüddîn b Cemâa‘ da, içinde bulunduğu buna benzer bir zor durum sebebiyle kadılıktan istifa etmiş, etrafındaki emîrlerin rızasını alarak görevine geri dönmesi hususundaki çabalarına rağmen kararından vazgeçmemiştir.[2014]

Siyâsî otorite ile Memlûklü dönemi kadıları arasındaki ilişkiye dâir zikredilmesi gereken bir husus da, devletin taleplerine cevap vermeyen bu dönemin kadılarının birtakım eziyetlere maruz kalmış olmalarıdır. Bu bağlamda İbn bint Eaz, liyâkât sahibi olmayan kişilere belli vazifeler tevdî etmemesi ve verdiği emirleri tatbîk etmemesi sebebiyle vezir Şemsüddin İbnü’s-Sel‘ûs’un elinde birçok eziyete uğramıştır. Kadıya büyük bir kin besleyen vezir, İbn bint Eaz’ın kadılık, hatiplik ve vakıf ile hazine müdürlüğü gibi görevlerinden azledilmesi için çokça çaba sarfettiği gibi, kendisini içki içmek, giyimde Hristiyanlara benzemek, homoseksüellikle ve küfürle itham etmiştir. İthamların görüşüldüğü mecliste kadı, İbn Dakîkul‘îd’in de yardımıyla bütün ithamlardan beraat etmiştir. [2015] Ayrıca Mâlikî kadısı Zeynüddîn Ali b. Mahlûf (ö. 718/1318)[2016] ve Şemseddîn el-Harîrî (ö. 728/1328)[2017] gibi siyâsî otoritenin arzusuna göre hareket etmeyen bazı kadıların da devlet tarafından azledildiğini ifade etmek gerekir.

Devletin idârî işlerinin ıslâhıyla da ilgilenen bu dönemin kadıları, vekillerinin işlerini takip ederek toplum hakkının muhâfazası ve zulmün önlenmesi için gerektiğinde nasihatlerle devlet görevlilerini ikaz etmişlerdir. Özellikle bu hususta meşhûr bir isim olan İbn Dakîkul‘îd, kadı vekillerini çeşitli mekânlarda takip ederek meşgul olduğu işleri araştırır ve tabir-i câizse korkutmak için onlara uyarı ve nasihat

---

[2013] Makrîzî, *Sülûk*, II,327
[2014] İbn Kâdî Şühbe, *a.g.e.*, III, 137
[2015] Aynî, *a.g.e.*, III, 172-178; Safedî, *a.g.e.*, IV, 139-140
[2016] Tam adı Zeynüddîn Ali b. Mahlûf b. Nâhid b. Müslim en-Nüveyrî el-Mâlikî’dir. 634/1236 yılında Behnesâ’nın Nuveyra kasabasında doğan Ali b. Mahlûf, Mâlikî fıkhında mütehassıslaşmış ve 685/1286 yılının sonlarında kâdılkudâtlık vazifesini üstlenmiştir. Kısa bir süre görevinden azledilse de, tekrar iâde edilmiş ve vefâtına kadar bu vazifesine devam etmiştir. (İbn Hacer, *Ref‘u’l-isr ‘an kudâti Mısr*, ss. 280-281)
[2017] Tam adı Şemsüddîn Muhammed b. Osmân el-Harîrî’dir. H. 710 yılında tayin edildiği kadılık görevine vefâtına kadar (h. 728) devam etmiştir. (İbn Hacer, *Ref‘u’l-isr ‘an kudâti Mısr*, s. 392)

içeren mektuplar yollamıştır.[2018] Vekillerin mefsedetine engel olmak ve rahat kontrol edilebilmeleri amacıyla kâdılkudât İbnü'l-Cemaa da, sultan Berkûk'u yönlendirmesiyle bir kararnme çıkarılarak dört mezhebin kadısına atanan vekiller dört kişiyle tahdid edilmiş (782/1380),[2019] 883/1478 yılında kadı vekillerinin hüküm verme yetkisi kaldırılarak sayıları Şâfiî kadı için dört kalmak üzere, Hanefî kadı için üç, Mâlikî ve Hanbelî kadı için iki olarak sınırlandırılmıştır.[2020]

Memlûkler dönemine dâir dikkat çeken bir husus da, kâdılkudât ve kadıların tayininde Eyyûbîler dönemiyle kendini hissetiren bir teâmül olarak sadece sultanların veya devletin önde gelen emîrlerinin söz sahibi olmasıdır.[2021] Bu durum, kanaatimizce Memlûkler döneminde her ne kadar Bağdat'taki Abbâsî hilâfeti Mısır'da tekrar hayata kavuşturulmuş olsa da, halîfenin bundan sonraki süreçte İslâm dünyasının salt manevî gücünü temsil etmekten ibaret bir misyonu olduğunun kabul edildiğini, hukuk müessesesi gibi dinî mevzularda da sultanların müesssir olduklarını göstermektedir.

Kaynaklardaki bilgilere göre; Memlûklü döneminin önde gelen bazı fukahâsının kadılık rütbesinin mes'uliyetinin ağırlığı ve siyâsî otoritenin müdâhale ve baskısına muhatap kalmamak için bu görevi üstlenmek istemedikleri görülmektedir. Bu bağlamda fukahânın sultanların icbârıyla bu görevi üstlendikleri, ayrıca fukahânın bunu bir fırsat bilerek belli şartlar ileri sürdükleri görülmektedir. Bu mevzuda fazlasıyla zikredilen isimlerin başında gelen İbn Dakîkul'îd, son hadde varınca kadılık görevini kabul etmiş,[2022] Şafiîlerden İbrâhîm b. Mûsâ el-Ebnâsî (ö. 802/1400) bu vazifeyi üstlenmesi noktasında kendisine ısrar edilince ortalıktan kaybolmuş,[2023] Baybars tarafından kâdılkudât olarak tayinine zorlanan Tâcüddin bint Eaz ise ilk olarak görevi üstlenmekten imtina' etmişse de, neticede sultana sunduğu ağır şartlar çerçevesinde bu görevi kabul etmiştir (h. 659).[2024]

[2018] Aynî, *a.g.e.,* III, 320-321
[2019] Makrîzî, *Sülûk,* V, 94
[2020] Makrîzî, *Sülûk,* VII, 210
[2021] Ahmed el-Bitâvî, *a.g.e.,* s. 47
[2022] İsnevî, *a.g.e.,* II, 103
[2023] Süyûtî, *Hüsnü'l-muhâdara,* I, 438
[2024] Yûnînî, *a.g.e.,* I, 441

Kaynaklarda zikredilen bir diğer husus da, kadıların Memlûklü devletinde sahip olduğu saygın konuma karşın, özellikle Memlûklerin ikinci döneminde (Burcî Memlûkler dönemi) bu saygınlığın acziyet ve zaafa dönüştüğü, toplumda yaygın olan rüşvetin kadılar arasında da yaygınlaşmış oluşudur. İbn İyas, fukahâ ve kadıların emîrler ve devlet büyükleri nezdinde son derece ihtiram gördükten sonra sultan Berkûk döneminin (792/1390-801/1399) sonlarından itibaren layık olmadığı muâmeleye tâbi tutulduklarını ve devlet erkânının nezdinde saygınlıklarını kaybettiklerini zikretmekle birlikte, buna sebep olan hususun, dünyalık şeylerin peşinden koşmaları ve makam sevgisi olduğunu, kendi elleriyle kendilerini rezil ettiklerini belirtmektedir.[2025]

Makrîzî; bu dönemde Mısır'da yayılan kıtlığın sebeplerinden bahsederken; vezirlik, hisbe ve kadılık gibi önemli görevleri icrâ edenlerin rüşvetle iş yaptıkları ve bu makamlarda liyâkât sahibi olmayan kişilerin görevlendirildiklerini zikretmektedir.[2026] Vakıf müdürlüğü, medrese müderrisliği ve tekkelerdeki şeyhliğin yanı sıra, bu dönemde kadılık vazifesi de belli bir ücret mukabilinde başkalarına devredilmiştir.[2027] Kadılığa veya kâdılkudâtlığına gelmek için rüşvet verdiği belirtilen kişiler arasında Bedrüddîn Muhammed b. Ebi'l-bekâ es-Sübkî (ö. 803/1401),[2028] Burhânüddîn ed-Dîrî (ö. 876/1472), Bedrüddîn el-Mekînî (ö.916/1511) ve Muhyiddîn Abdülkâdir b. Nakîb (ö. 922/1515) gibi isimler yer alırken,[2029] kazâ müessesine sirâyet eden zikredilen mefsedetlerin giderilmesi de bizzat dönemin fukahâsının eliyle gerçekleşmiştir. İbn Dakîkul'îd, Kahire'de kadilkudatlığa atandıktan sonra, bütün vekillerine yönelik gönderdiği kitapta, yüklendikleri mes'uliyetin ve emanetin büyüklüğünü hissetmeleri için çağrı yapmış ve onları Allah'a karşı takva duyarak rüşvet almaktan imtinâ' etmeye çağırmıştır.[2030]

[2025] Semâh bint. Saîd, *a.g.e.*, s. 153
[2026] Makrîzî, Ebü'l-Abbâs (Ebû Muhammed) Takıyyüddîn Ahmed b. Alî b. Abdülkâdir b. Muhammed (ö. 845/1442), *İğâsetü'l-ümme bi-keşfi'l-ğumme*, tlk. Kerem Hilmî, Ferhât, Ayn li'd-dirâsât ve'l-bühûsi'l-insaniyye ve'l-ictimâiyye, Kahire, 1427/2007, ss. 117-118
[2027] Semâh bint Saîd, *a.g.e.*, s. 297
[2028] İbn Kâdî Şühbe, *a.g.e*., IV, 76; İbn Hacer, *Ref'u'l-isr 'an kudâti Mısr*, s. 413
[2029] Bak Rızk Selîm *a.g.e*., II, 109, 117, 122-123
[2030] Aynî, *a.g.e.*, III, 320-321

Özellikle vezirlik gibi siyâsî görevler de üstlenen kadıların bu dönemde oldukça dolgun maaşlar aldıkları gözlenmektedir. Zira kaynaklardaki ifadelere göre sadece vezirlik için 250 dînar alan kadılar,[2031] kadılık görevi için aylık 50 dînar tahsis edildiği, bunun yanı sıra yönetimini üstlendikleri vakıflardan gelir elde ettikleri, yeme-içme ve giyime dâir bazı giderlerinin de tedarik edildiği zikredilmektedir.[2032] Ayrıca önceki dönemlerde olduğu gibi, Memlûkler döneminde de kâtibu'l-kâdî, nakîbu'l-kâdî, ümenâü'l-kâdî, vükelâü dâri'l-kâdî, hâcibü'l-kâdî ve şühûd gibi kazâ müessesinde kadıya yardımcı olacak pek görevli bulunduğunu, [2033] bu kişilerin yanı sıra Mısır'da ilk kez Memlûkler döneminde görülmek üzere siyâsî otoritenin Türk oluşu veya Türk tüccarların ülkeye gelmesi sebebiyle mahkemelerde mütercime de yer verildiğini[2034] ifade etmek gerekir.

Memlûkler dönemindeki hukuk müessesinde siyâsi otoritenin mezâlim mahkemesi kurarak hukukî davaları bizzat kendilerinin karara bağlamaları, taaddudu kudât uygulaması ile birlikte hukuk alanındaki çeşitliliği artıran bir diğer unsur olarak karşımıza çıkmaktadır. Eyyûbîler dönemiyle birlikte Kahire'de inşâ edilen dâruladl binaları halkın hizmetine açılmış,[2035] bu kurumsal yapıyı tevârüs eden Memlûkler de benzer şekilde mezâlim mahkemesi kurup halkın şikayetlerini dinlemeye önem vermişlerdir. 663/1264 yılında sultan Baybars tarafından yaptırılan Dârüladl binası, halefleri tarafından Kahire Kalesi'nin içine taşınmış, haftada bir veya iki kez toplanan sultan ve devlet adamları, görkemli bir merasimle dört mezhebin kâdılkudâtları ve müftüler eşliğinde haksızlıkları telâfî etmeye çalışmışlardır.[2036] 750/1350'li yıllara gelindiğinde ise; mezâlim mahkemelerinin çeşitlendiği bir döneme girilmiş, bu dönem itibariyle Memlüklü emîrleri konaklarının dışında oluşturdukları "dekke" olarak isimlendirilen mekânlarda davaları dinlemeye başlamışlardır. 9./15. yüzyıl boyunca sayıları oldukça artan bu nev'î mahkemeler, kendilerine başvuran kişilerden bir bedel aldıkları için aynı zamanda emîrlere ekstra

[2031] Mâcid, *Nüzûmu devleti selâtîni'l-Memâlîk*, s. 46
[2032] İbrâhîm Hasen, *a.g.e.*, s. 352
[2033] Bu kişilerin görevleri hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Sübkî, *Mu'îdü'n-ni'am*, ss. 52-55
[2034] Zenâtî, *a.g.e.*, s. 476
[2035] Ayşe D. Kuşçu, "Eyyûbîler'de Mezâlim Mahkemeleri ve Dârü'l-Adl", *Türkiyât Araştırmaları Dergisi*, Konya, 2009, sy. 26, s. 218
[2036] Kuşçu, *a.g.m.*, s. 96-97

bir gelir anlamını da taşımıştır.[2037] Bununla birlikte dinî ilimlerde liyâkât sahibi olmayan, sınırlı hukukî bilgilerine göre karar veren emîrlerin başkanlığındaki bu mezâlim mahkemelerinin çoğunda kâdılkudâtların veya müftülerin yer almaması, dönemin ulemâsı arasında fazlasıyla huzursuzluk yaratmıştır. Bu dönemin fukahâsından Taceddin es-Sübkî ile Makrîzî, Kalkaşendi ve İbn Tağriberdî gibi müerrihler Memlûklü emîrlerinin mezâlim mahkemeleri dolayısıyla şeriatın hükmünü çiğnediklerini ifade etmişler,[2038] özellikle Makrîzî, emîrlerin kararlarının Moğol yasasına dayandığını ve bunun şerîate muhâlif olduğunu iddia etmiştir.[2039]

Mezâlim mahkemesiyle ilgili Memlûkler döneminin genel özelliklerini bir yana bırakacak olursak; mahkemede kaynak olarak kullanılan hususlarla ilgili olarak Makrîzî'nin, emîrlerin kararlarının Moğol yasasına dayandığı ile ilgili iddiasının günümüz müelliflerini fazlasıyla düşünceye sevkettiğini görmekteyiz. Öncelikle bu iddianın genelleştirilmesi suretiyle kaynaklarda Memlûkler döneminin hukukî alandaki karakteristiğini ifade edecek şekilde bir formda izah edildiğini ifade etmeliyiz. Konuyla ilgili görüşlere baktığımızda; bazı müelliflerin klasik kaynaklarda yer alan görüşleri herhangi bir îzah yapmaksızın dönemin kazâî niteliklerinden biri olarak iktibas ettiği,[2040] çoğu müellifin ise bu konuda birtakım izahlarda bulunduğu görülmektedir. Öncelikle yapılan izahların hepsinde Memlûkler döneminde Mısır'da Yâseh olarak isimlendirilen Moğol hükümlerinin tatbîkinin, dönemin bütün askerî meselelerinin nezâretinden mes'ul hâcibler eliyle gerçekleştiği, hâciblerin bu hükümleri dinî meselelerde tatbîk etmedikleri, bu alanda sorumlu olan kişinin sadece kadılar olduğu ittifakla zikredilmektedir. Bundan sonraki aşamada farklı izahlarda bulunmaya başlayan bu müelliflerin bazıları dinî meseleler, vakıflar, yetimler ve nikâha dâir hususlarda kâdılkudâtın eliyle İslâm hukuku hükümlerinin tatbîk edildiğini; medenî hukuk ile ticârî hukuk alanlarında ise hâcibler eliyle Moğol ahkâmının tatbîk edildiğini ifade etmektedir.[2041] Diğer bazı müellifler ise Moğol ahkâmının hâcibler tarafından Mısır'a yerleşen Türkler ile Moğollar arasında örf ve adetlerle ilgili çıkan anlaşmazlıkların çözümünde kullanıldığını, dolayısıyla bu

[2037] Kuşçu, *a.g.m.*, s. 97
[2038] Atçıl, *a.g.e.*, s. 109
[2039] Makrîzî, *Hıtât*, II, 220
[2040] Hamdî Abdülmün'im, *a.g.e.*, s. 189
[2041] Hafnâvî, *a.g.e.*, s. 287

uygulamaların sadece Memlûklerin askerî sınıfı arasında tatbîk edilen örfe dâir hususlar olduğunu ve kanun mertebesine ulaşmadıklarını zikretmektedirler.[2042] Ayrıca hâciblerin belli zaman sonrasında halk arasındaki davalara da müdâhale ederek kadılara ve şer'î mahkemelere ait davalara bakmaya başladığı zikredilmekle birlikte,[2043] hâciblerin bu tür davalarda hukukî kaynak olarak İslâm hukuku hükümlerini mi yoksa Moğol ahkâmını mı esas aldıklarına dâir ma'lûmât yer almamaktadır. Neticede müelliflerin izahlarından anlaşıldığı üzere Memlükler döneminin hukukî yapısı genel olarak değerlendirildiğinde; şer'î hukukun yanı sıra hâciblerin verdiği hükümlerin "hükm-i siyaset"[2044] olarak isimlendirilmesinden de anlaşılacağı üzere örfî hukuk kaynaklarının da mesned olarak kabul edildiği söylenebilir.

Son olarak; kazâ müessesiyle ilgili olarak Mısır'ın daha önceki dönemlerinde de mevcut olan askerî davaların çözümüyle ilgilenen kâdilaskerlik kurumunun Memlûkler döneminde de devam ettiğini, bu dönemde bu iş için üç kâdilasker tahsis edildiğini belirtmek gerekir.[2045]

Değerlendirme

Fıkhın genel seyri açısından değerlendirildiğinde, Eyyûbîler döneminden pek de farklılık göstermediği gözlenen Memlûkler dönemi, fıkıh tarihi açısından istikrar dönemini ifade eden bir sürecin içerisinde yer almaktadır. Bunun bir neticesi olarak Memlûkler döneminde Mısır, dört fıkıh mezhebinin de tanınıp farklı oranlarda olmakla birlikte yaygınlaştığı, mezhepler arasındaki taassub ruhunun bir önceki döneme göre azaldığı bir süreci ifade etmektedir.

Memlûkler döneminde fıkıh mezheplerinin durumuna bakıldığında; Eyyûbîler döneminde olduğu gibi bu dönemde de Mısır'daki hâkim ve resmî mezhebin Şâfiîlik olduğu görülmektedir. Fâtımîler dönemiyle birlikte oldukça zayıflayan ve Eyyûbîler döneminde de kazâî alandan neredeyse tecrîd edilen Mâlikî mezhebinin Memlûklü

[2042] Abdülmün'im Mâcid, *Nüzûmu devleti selâtîni'l-Memâlîk,* ss. 92-93; Aydın Taneri, "Hâcib", *DİA*, XIV, 510
[2043] Hafnâvî, *a.g.e.*, s. 287; Taneri, *a.g.e.*, XIV, 510
[2044] Taneri, *a.g.e.*, XIV, 510
[2045] Hafnâvî, *a.g.e.*, s. 286-287

sultanı Baybars döneminden itibaren resmî düzeyde kazâ müessesinde söz sahibi olmaya başlamasıyla birlikte ülkedeki etkinliğini arttırdığı söylenebilir.

Mısır'da etkinliğini ve yayılış halkasını git gide genişleten Hanefî mezhebinin ise Memlûkler dönemiyle birlikte bâriz bir şekilde nüfûzunun arttığı görülmektedir. Bu dönemde tesis edilen medreselerin Şâfiîlerden sonra en fazla sayıda Hanefî fukahâya tahsis kılınması, taddudu kudât uygulamasıyla birlikte nüfûz ve mertebe açısından, Hanefî kâdılkudâtın Şâfiî kâdılkudâttan sonra ikinci sırada yer alması, Hanefî mezhebinin bu dönemde Mısır'daki yükselişini açıkça ortaya koymaktadır.

Eyyûbîlerin sonu itibariyle Mısır'da varlığına ilişkin rivâyetler yer alan Hanbelî mezhebi de bu dönem ile birlikte resmî olarak kazâ müessesinde varlığını hissettirerek büyük bir gelişim kaydetmekle birlikte, mezhebin Memlûkler dönemindeki genel seyri değerlendirildiğinde, özellikle Mısır'da yetişmiş ve Hanbelî fıkhında seçkin bir konumda bulunan fukahânın varlığından söz edilemez. Bununla birlikte İbn Teymiyye ve Necmeddîn et-Tûfî gibi gibi bu dönemde Mısır'a gelmiş Hanbelîlerin mezhebin gelişimine katkı sağladıkları muhakkaktır.

Sünnî fıkıh mezhepleri bir yana, Memlûkler zâhiren toplum içinde görünmese de devam etmekte olan Şiîlik ile mücade ettikleri ve bu mücâdele bağlamında bazı sultanların sünnî dört fıkıh mezhebinden birine müntesip olmayı ve bunların dışındakilerin haram addedilmesini emrettiği; ayrıca kadılık, hutbe, imâmet ve ilmî tedrîsat için atanacak kişiler ile şâhitlikleri kabul edilecek olanların ancak bu dört mezhep müntesibi arasından seçilmesini talep ettikleri görülmektedir.

Bu dönemde fıkhın gelişmesini sağlayan pek çok âmil olduğu görülmektedir. Özellikle Bağdat'ın Moğollar tarafından işgalinin ardından İslâm âleminin ilim merkezi haline gelen Kâhire'ye her yerden, içlerinde fukahâ da olmak üzere ulemâ akınının başlamasının, fıkhın gelişimine yönelik büyük bir katkı sağladığı gerçektir. Ayrıca Memlûklü devlet ricâlinin ilme olan bağlılıklarının ve ulemâya verdikleri değerin fıkhî alanında müsbet pek çok tesiri olmuş; fukahânın özellikle te'lif yapmaları yönünde devlet ricâli tarafından cesaretlendirilmeleri kısa zamanda semeresini vermiştir. Bu bağlamda Memlûklü dönemini fıkıh tarihi açısından

ayrıcalıklı kılan en önemli hususiyetin, başta fıkıh olmak üzere diğer İslâmî ilim dallarında da çokça te'lif yapılmış oluşunu bir kez daha zikretmek gerekir. Memlûkler dönemi Mısır'ında fukahâ sayısının fazla oluşu ve bu fukahânın medrese ve camiilerde icrâ ettikleri fıkhî tedrîsatları ile kazâ müessesine dâir görevler üstlenmede ve te'liflerde bulunmada adeta yarışırcasına gayret içerisinde bulunmaları da dönemin fıkhî gelişimine katkı sağlamıştır.

Memlûkler döneminde fıkhî tedrîsat faaliyetleri, tıpkı önceki dönemlerde olduğu gibi sadece birkaç mekânla tahdîd edilmemiş, mümkün mertebe geniş bir zemine yayılmıştır. Bu çerçevede başta mescidler olmak üzere özellikle medreseler, dönemin fıkıh tedrîsatı açısından önde gelen mekânlar olmuştur. Bu devirde de Eyyûbîlerin sünnî öğretim programı için medreseler açma politikasına devam edilmiş ve önceki dönemden devralınan onlarca medresedeki fıkıh halkaları devam etmekle birlikte bunlara pek çok ilâve yapılmıştır. Fıkıhla birlikte diğer dinî ilimler ve dil ilimlerinin de okutulduğu bu medreselerin ekseriyyeti, Eyyûbîler döneminde olduğu gibi dört mezhepten birine tahsis edilmiş fıkıh medresesi hüviyetini taşımıştır.

Moğol istilasının ardından ilgâ olan Abbâsî hilâfetinin Mısır'da yeniden ihyâ olmasıyla birlikte, siyâsî otoritenin yanı sıra dinî otoriteye de sahip olan Mısır'a, başta Bağdat olmak üzere muhtelif İslâm ülkelerinden gelerek ülkeye yerleşen ulemâ ile birlikte sayısı oldukça artan fukahâ sınıfı Mısır toplumunda seçkin bir konuma sahip olmuştur. Toplumun yanı sıra Memlûklü devlet erkânınında ilmiye sınıfının en ileri gelen kısmı olan fukahâ sınıfına duydukları ta'zîm ve ihtiramın bir neticesi olarak, fukahânın bu dönemde devlet üzerinde güçlü bir nüfûzu söz konusu olmuştur. Memlûkler döneminde daha ziyâde müderrislik, kâdılkudâtlık, hatiplik ve bunların yanı sıra hisbe, vezirlik, nâzırlık ve divân ile ilgili siyâsî görevler gibi devletin önemli rütbelerini üstlenen dönemin fukahâsı, devlet erkânının ehemmiyet arzeden devlet meselelerinde istişârede bulunduğu ve şikayetlerinin nazar-ı dikkate alındığı birincil kişileri oluşturmuşlar ve her iki tarafa da yakın olmaları sebebiyle halk ile siyâsî otorite arasında köprü vazifesini icrâ etmişlerdir.

Memlûklü dönemindeki siyâsî otorite, fukahânın devlet üzerindeki nüfûzunu fırsata çevirerek devlet işlerinin ıslâhında onların bu nüfûzundan istifâde etmişler,

dönemin fukahâsı ise sultan ve devlet ricâline muhâlif oldukları ve devletin haksız uygulamalarına karşı yapılan başkaldırılarda da önü çeken grubu oluşturmuşlardır.

Kazâ müessesesinde Eyyûbîler döneminde kabul edilen teâmülün devam ettiği Memlûkler döneminde, kâdılkudât tayini Şâfiîlerden yapılmakla birlikte diğer mezheplerden salt nâib tayin edilmesi usûlüne son verilerek Memlûklü sultanı ez-Zâhir Baybars dönemi itibariyle dört fıkıh mezhebinden de kâdılkudât tayin etme uygulaması başlamıştır. Literatürde sebep ve neticelerine dâir pek çok ayrıntının yer aldığı bu hukuk reformu ile birlikte Mısır'da ilk kez resmî olarak dört mezhep de aynı düzeyde kabul edilmiştir. Diğer yandan Memlûkler döneminde getirilen bu değişiklikle birlikte, Şâfiî kâdılkudâtın rütbesi en üstte yer almış, ardından sırasıyla onu Hanefî, Mâlikî ve Hanbelî kâdılkudât izlemiştir.

ALTINCI BÖLÜM

FRANSIZ İŞGALİNE KADAR MISIR'DA OSMANLILAR DÖNEMİ (923/1517-1213/1798): HANEFÎ MEZHEBİNİN HÂKİM OLUŞU

I. "Osmanlılar Dönemi Mısır'ında Fıkıh Tarihi"nin Kavramsal Çerçevesinin Belirlenmesi

Sünnî fıkıh mezheplerinin ilk teşekkül döneminde öncelikle Mâlikîlik ve ardından Şâfiîliğin yaygın olduğu Mısır'a, resmî düzlemde Fâtımîler dönemiyle birlikte Şiî İsmâilî mezhebi hakim olmuş, Fâtımîlerin ülkedeki zevâliyle birlikte başlayan süreçte ise; Eyyûbîler dönemi ve Memlûkler döneminin ilk on beş yılında Şâfiîlik resmî mezhep iken, Memlûklerin Mısır'daki takrîben iki buçuk asırlık zaman diliminde ülkedeki mevcut dört sünnî mezhep aynı ölçüde resmî hüviyete sahip olmuştur. Mısır'ın Müslümanlar tarafından fethinden itibaren geçirdiği mezhepler mucâvehesinde geçirmiş olduğu bu fıkhî serüven, ülkenin 923/1517 tarihinde siyâsî açıdan Osmanlı hâkimiyetine girerek devletin bir parçası haline gelmesiyle farklı bir renk kazanmıştır. Zira Osmanlının resmî mezhebi olan Hanefîlik, ilk kez bundan sonraki süreçte ülkede esas alınan resmî mezhep kabul edilmiş ve özellikle ilk başlarda ülkenin hukukî yapılanması da buna göre şekillenmiştir. Bununla birlikte ülkenin yerel hâkim mezhebî eğilimlerinin de nazar-ı dikkate alınması ihtiyacının anlaşılmasıyla birlikte; diğer üç mezhebin de dahil edildiği, ancak Hanefîliğin kontrolü ve güdümünde olan bir hukuk sistemi benimsenmiştir.

Her ne kadar ülkedeki mezhebî hâkimiyetin keyfiyyeti açısından önceki dönemlere göre farklılık arzetmekle birlikte, hukukî reform ve değişim açısından çok büyük farklılıkların görülmediği bu dönem, Mısır'ın Fransızlar tarafından işgaline kadar devam etmiştir. Mısır'ın Osmanlı Devleti ile hukukî bağı 1914 yılına kadar devam etmiş olmakla birlikte, 1213/1798 tarihinde Fransız Napolyon Bonapart tarafından işgal edilmesi ile Osmanlı'nın ülke üzerindeki fiilî hâkimiyeti belli bir ölçüde zedelenmiş ve ilk kez gayri müslim unsurların dışarıdan bir müdahalesi ile ülkenin hukukî yapısında reform yapılmak istenmiştir. Bundan sonraki süreçte

Mısır'a tayin edilen valiler ve ülkenin Osmanlı ile fiilî irtibatının asıl kesildiği dönemin başlangıç safhası olan 1882 yılındaki İngiliz işgali ile ülkenin birçok alanında olduğu gibi fıkhî hayatında da pek çok değişim gerçekleşmiştir.[2046] İngiliz işgaliyle birlikte Mısır'da, öncesinde başlamış olan hukukî değişim seyri daha hızlı bir formata bürünmekle birlikte, İngiltere, bu değişimi gelecek tepkilere binâen hissettirmeden gerçekleştirme noktasında titiz davranmıştır.[2047]

Osmanlının dört yüz yıllık Mısır hâkimiyetinde, fıkıh ilminin genel seyri, hayata tatbîk durumu ve hukuk müessesine yansıyan yönü bakımından dönemsel farklılıklar olması hasebiyle bu bölümde Osmanlı'nın Mısır hâkimiyeti ile başlamak suretiyle Osmanlı Mısır'ında ilk hukukî reformların yapılmaya başlandığı dönem olan Fransız işgaline kadarki merhale esas alınacaktır.

II. Osmanlı Devleti'nin Mısır'ı Fethine Kısa Târihî Bir Bakış

Batıdaki bölgesel tehditlerden kendisini güvenceye alan Osmanlı Devleti için sıradaki hedef doğudaki tehditleri ortadan kaldırmak idi. İşe öncelikle Çaldıran Savaşı'nda (920/1514) Anadolu topraklarında Şiîliği yaymak için ısrarlı politikalar yürüten Safevî Devleti'ni bozguna uğratmakla başlayan dönemin sultanı Yavuz Sultan Selîm, İran'ın ardından hedefini bir sonraki adım olarak Memlûklü Devleti'nin hâkimiyetinde bulunan Suriye ve Mısır olarak belirlemiş idi.[2048] Sultan Selîm'in daha sultan olmadan önce Anadolu'nın güney ve doğusuna doğru fetihlere açılma hedefine sahip olduğunu zikreden bazı görüşler bir yana,[2049] bu dönemde Memlûklü Devleti ile Osmanlı Devleti arasındaki ilişkilerin oldukça menfî bir surette seyrettiğini de ifade etmek gerekir. Zira; bu dönemde Osmanlı'dan kaçan emîrlere, Safevîlerin yanı sıra Memlûklerin kucak açarak onları en güzel surette ağırlamaları Osmanlı sultanlarını oldukça sinirlendirmiş, emîrlerin geri yollanmasına yönelik talepleri ise cevapsız bırakılmıştır. Diğer yandan; Güneydoğu Anadolu ve Suriye'nin

---

[2046] Mısır'ın Osmanlı Devleti tarafından hâkimiyeti ile Fransız işgaline kadarki siyâsî süreci hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. P.M. Holt, "The Pattern of Egyptian political history from 1517- to 1798", *Polıtıcal and Socıal Change ın Modern Egypt*, Oxford Unıversıty Press, London, 1968, ss. 79-91

[2047] Clark B. Lombardi, *State Law as Islamic Law in Modern Egypt,* Brill, Leiden, 2006, s. 71

[2048] Ahmed Fuâd Metûlî, *el-Fethu'l-Osmânî li'ş-Şâm ve Mısr,* ez-Zehrâ li'l-i'lâmi'l-arabî, Kahire, 1414/1995, s. 88; Hafâcî, *el-Hayâtü'l-Edebiyye fî Mısr: el-'Asru'l-Memlûkî ve'l-Osmânî,* s. 197

[2049] Metûlî, *a.g.e.,* s. 82

kuzeyinde bulunan, Memlûklerin nüfûzunda olmakla birlikte yarı bağımsız hükmündeki bazı beyliklerin za'fiyetinden istifade ederek hem Memlûkler, hem de Osmanlılar emîr tayin etmek suretiyle bu bölgede tam hâkimiyet kurmak istemiş, beyliklere yönelik söz konusu müdahale arttıkça Memlûkler ile Osmanlılar arasındaki ilişkiler gerginleşmiştir. Kaynaklarda; Memlûklerin özellikle Osmanlıların bu beylikler mevzusundaki tutumundan dolayı kendilerine sığınan Osmanlı emîrlerini taltif ettikleri de zikredilmektedir. Ayrıca ortadoğudaki ticaret yollarının uğrak yeri olan Suriye ve Mısır'ın elde edilmesi, Osmanlı Devleti'nin doğudaki tiaceretini güvenceye almanın kaçınılmaz bir yolu olarak görünmenin yanı sıra, son zamanlarda artan savaşlar sebebiyle iktisâdi mükellefiyetleri artan Osmanlı Devleti için zengin ve verimli bu ülkelerin fethi oldukça önemli bir fırsat olarak ortaya çıkmıştır. Bunların yanı sıra Osmanlıların Memlûklere karşı taaruzunu tetikleyen en son sebebin ise; her ne kadar mezhepsel olarak birbirlerine zıt olsalar da siyâseten Osmanlı Devleti'ne karşı Safevîlerle ittifak kuran Memlûklerin bu tavrının Sultan Selîm'i gazaba getirmesi zikredilebilir.[2050] Memlûklerin böyle bir ittifaka dâhil olması, dönemin ulemâsından Memlûklere karşı savaş açmaya yönelik fetvânın alınmasını sağlamış, Osmanlı ordusu ilk olarak Memlûklü hâkimiyetindeki Suriye'ye doğru hareket etmiştir.[2051] Dönemin Memlûklü sultanı Kansu Gavri ile Osmanlı sultanı Selîm'in komutasında gerçekleşen Mercidabık Savaşı'nda Osmanlıların kazandığı galibiyet ile Suriye tamamen Osmanlı Devleti'nin hâkimiyetine girmiştir (922/1516). [2052] Bundan sonraki süreçte ilerleyişini devam ettiren Osmanlı Devleti, Mısır sınırına dayanmıştır. Osmanlı sultanı Selim ile yeni Memlûklü sultanı Toman Bay komutasındaki Mısır Memlûklü ordusu arasında meydana gelen zorlu sokak çatışmaları neticesinde, Osmanlı ordusu duruma hâkim olmuştur. Kaynaklarda

---

[2050] Metûlî, *a.g.e.*, ss. 81-91; Abdülazîz Mahmûd Abdüddâyim, *Mısr fi'l-'asri'l-Memâlîk ve'l-Osmâniyyîn*, Mektebetü Nahdati'ş-şark, Kahire, 1996, ss. 199-200. Mısır'ın Osmanlı Devleti tarafından fethine ilişkin zikredilen bu sebepler bir yana; bazı müellifler Abbâsî hilâfetine ev sahipliği yapan, dört sünnî mezhebin de tatbîk edildiği ve dışarıda Avrupa ordusuna karşı cihat faaliyetleriyle uğraşan Memlûkler ile savaşın câiz olmadığını ifade etmekte ve bu noktada; Yavuz Sultan Selim'in Avrupa'daki haçlı tehdidi ve doğudaki Şiîlik fitnesini bitirmesinin ardından Memlûklere doğru uzanmasını onun düşmancıl bir kişiliğe sahip oluşuna bağlamakta, ayrıca onun barış ve harb ülkelerinin tayini hususunda haleflerinin izinden gitmediğini zikretmektedir. (Abdülcevvâd Sâbir İsmâîl, *Devrü'l-Ezheri's-siyâsî fî Mısr İbbâne'l-hükmi'l-Osmânî*, Mektebetü Vehbe, Kahire, 1416/1996, s. 11)

[2051] Hafâcî, *el-Hayâtü'l-Edebiyye fî Mısr: el-'Asru'l-Memlûkî ve'l-Osmânî*, s. 198

[2052] Mercidabık Savaşı'nın özellikle Mısır tarih kaynaklarında nasıl anlatıldığıyla ilgili ayrıntılı bilgi için bkz. Abdüddâyîm, *a.g.e.*, ss. 200-204

Ridaniye Savaşı olarak isimlendirilen bu savaşla birlikte (923/1517)[2053] Mısır dört asırlık bir zaman dilimini kapsayacak şekilde Osmanlı hâkimiyetine girerek, Osmanlı idaresi altında bir beylerbeylik haline getirilmiştir.[2054]

Bu arada, bazı çevreler tarafından Osmanlı Devleti'nin Arapları zorla hâkimiyeti altına aldığı ve onları sömürdüğüne ilişkin iddiaların ilmî olmaktan ziyâde siyâsî bir tavır olduğunu da ifade etmek gerekir. Konuyla ilgili kapsamlı değerlendirmelerde bulunan bazı müellifler, Osmanlı idaresi altındaki topraklar üzerinde iktisarı ellerinde bulunduran bazı siyâsî güçlerin, yaptıkları kötü icrâatleri örtbas edebilmek için böyle bir propagandaya başvurduklarını, Osmanlı Devleti'nin, Müslümanların yanı sıra gayri müslimlerin bile kendi istek ve arzularıyla adâletinden ve istikrarlı yönetiminden istifade etmek için yönetimine girmeyi arzu ettikleri bir devlet olduğunu ifade etmektedirler. Nitekim Mısır'daki Osmanlı dönemi İslâm düşünürü Muhammed Abduh da, II. Abdülhamit'e gönderdiği bir lâyihada; "*İnanıyorum bu zamanda imanın şartlarından birincisi Allah'a, ikincisi peygamberine inanmaktır, üçüncüsü de Osmanlı Devleti'nin bekâsına inanmaktır. Zira bu devlet yıkılırsa İslâm âlemi perişan olacak ve sahipsiz kalacaktır.*" şeklindeki ifadesi, İslâm dünyasının bu dönemdeki hâlini ve Osmanlı Devleti'ne karşı bakış açısını açıkça ortaya koymaktadır. [2055] Diğer yandan Corci Zeydan gibi Hristiyan Arap tarihçiler tarafından ortaya atılan, Osmanlı Devleti'nin Mısır'daki kötü yönetimi sebebiyle insanların niyetlerinin bozulduğu, zihinlerinin karıştığı, ayrıca halkın uyuşturucu ve sarhoşluk verici maddelere yöneldiği, siyâsî otoritenin toplumun arasına tefrika sokarak, özellikle Yahudi ve Hristiyanlar üzerindeki

[2053] Ridâniye Savaşı'nın özellikle Mısır tarih kaynaklarında nasıl anlatıldığıyla ilgili ayrıntılı bilgi için bkz. Muhammed Ferîd Bey el-Muhâmî, *Târîhu'd-devleti'l-âliyyeti'l-Osmâniyye*, Dâru'n-nefâis, Beyrut, 1401/1981, ss. 189-194; Metûlî, *a.g.e.*, ss. 190-195; Abdüddâyîm, *a.g.e.*, ss. 205-207; İbn İyâs, *a.g.e.*, V, 153

[2054] Abdüddâyîm, *a.g.e.*, s. 207; Ömer el-İskenderî, Selîm Hasen, *Târîhu Mısr mine'l-fethi'l-'Arabî ilâ kubeyli'l-vakti'l-hâdır*, Mektebetü Medbûlî, Kahire, 1416/1996, s. 59; Muhammed Seyyid Keylânî, *el-Edebü'l-Mısrî fî zılli'l-hükmi'l-Osmânî*, Dâru'l-fercânî, Kahire, ts., s. 10; Hafâcî, *el-Hayâtü'l-Edebiyye fî Mısr: el-'Asru'l-Memlûkî ve'l-Osmânî*, s. 198

[2055] Mahmut Kafes, "Osmanlılar Döneminde Mısır'da Bilimsel Faaliyetler ve Nahiv İlminin Durumu", *Tarihin Peşinde*, 2014, sy., 12, ss. 283-284

zulmünü arttırdığına yönelik iddiaların da[2056] tamamen dinî sâiklerle ortaya atıldığı da ifade etmek gerekir.[2057]

III. Mısır'da Osmanlı Hâkimiyetinin Dinî-Fıkhî Hayata Tesiri

Mısır'ın Osmanlılar tarafından fethi ile hilâfet, dört asırlık süre boyunca Osmanlı Devleti'ne intikâl etmiş ve Osmanlı Devleti bundan sonraki süreç için İslâm âleminin yeni hâmisi olma vasfını kazanmıştır. Her ne kadar bazı müellifler, Osmanlı fethine muâsır tarih kaynaklarında, hilâfetin Memlûklerden Osmanlılara geçtiğine dâir herhangi bir ma'lûmâtın bulunmaması veya Yavuz Sultan Selîm'in oğlu Kanûni Sultan Süleymân'a fethi tebşîr için gönderdiği mektupta, hilâfetin intikâlinden bahsetmemesi gibi sebeplerle hilâfetin Osmanlı Devleti'ne geçtiği hususunun şüpheli olduğu, buna mukâbil hilâfetin Mısır'daki Abbâsî halîfesi el-Mütevekkil'in vefâtıyla son bulduğunu zikretseler de,[2058] bu bakış açısının tarihî tecrübe ve düşünüş açısından sağlıklı olmadığını ifade etmek gerekir. Zira Müslümanlar eliyle gerçekleşen bu fethin direkt hilâfetin intikâli gibi mutlak bir neticeyi ortaya çıkarması zikredilmese dahi akla ilk gelen hususlardandır ve bu neticenin bir anlamda zarurî oluşu, iddia edildiği gibi ise fetih döneminin tarih kaynaklarında zikredilmemesine gayet açık bir sebep teşkil etmektedir. Diğer yandan; modern eserlerin çoğu, hilâfet mevzusuna ilişkin böyle bir şüpheye yer vermemekle birlikte, hilâfetin Mısır'ın fethi ile birlikte Osmanlı Devleti'ne intikâl ettiği zikredilmekte,[2059] ayrıca bazı eserlerde de Osmanlı padişahlarının başından beri hilâfete dâir bazı rumuzları muhâfaza etmekle birlikte hususen devletin siyâsî açıdan zayıflamaya başladığı 18. yüzyıl itibariyle taşıdıkları halîfe vasfını ön plana çıkardıkları, bununla da hilâfetin manevî otoritesinden destek almayı amaçladıkları ifade edilmektedir.[2060]

Mezheplerin teşekkülünden sonraki safhalarda nüfûzu altında bulunduğu siyâsî otoritenin tercihlerine göre resmî mezhebinin teşekkül ettiği Mısır'da Osmanlı

[2056] Corci Zeydan (ö. 1332/1914), *Târîhu âdâbi lügati'l-Arabiyye*, Dâru'l-hilâl, yy., ts., III, 292
[2057] Kafes, *a.g.m.*, s. 280
[2058] Metûlî, *a.g.e.*, ss. 236-237
[2059] Corci Zeydan (ö. 1332/1914), *Mısru'l-Osmâniyye*, thk. Muhammed Harb, Dâru'l-hilâl, yy., 2003, ss. 97-108; Hafâcî, *el-Hayâtü'l-Edebiyye fî Mısr: el-'Asru'l-Memlûkî ve'l-Osmânî*, s. 199; ayrıca bkz. Kemâl Hamid Muğis, *Mısr fi'l-'asri'l-Osmânî*, Müntedâ süveri'l-Özbekiyye, Kahire, 1997, s. 149
[2060] Fûda, Muhammed el-Bağdâdî, *a.g.e.*, ss. 14-15

Devleti'nin hâkimiyeti ile birlikte farklı bir döneme girilmiş ve Osmanlı Devleti'nin siyâset sisteminin bir uzantısı olarak devletin gerek merkezî ve gerekse kendisine bağlı diğer ülkelerinde resmî mezhep olarak tanınan Hanefî mezhebi bundan sonraki süreçte Mısır'ın da yeni resmî mezhebi olmuştur. Hanefîliğin resmî bir hüviyete kavuşmasının ardından kazâ müessesinin sadece bu mezhebe inhisar edilmesi, mezhebin tedrîs faaliyetlerinin artmasına sağladığı katkının yanı sıra, ülkedeki yayılma ve genişleme açısından büyük bir gelişme kaydetmesini de sağlamıştır. Bununla birlikte; ülkede Osmanlı dönemine kadar halkın çoğunluğunu temsil eden Şâfiî mezhebi yoğunluğu aynı şekilde devam etmiş, Mâlikî mezhebi özellikle bu dönemde de gelmeye devam eden Mağribli Mâlikî grupların ülkeye yerleşmesiyle varlığını sürdürmüştür.[2061]

Mezheplerin bu dönemdeki durumunu coğrâfî olarak ifade etmek gerekirse; Kahire'de, Mâlikîlik ile ülkenin resmî mezhebi olarak devlet desteği alan ve Türk nesiller arasında kolaylıkla yayılan Hanefîlik yekûn bir topluluğu ihtivâ etmekle birlikte, Şâfiîlik hala şehre hakim mezhep konumunda idi. Mâlikîlik ise; en fazla Kuzey Afrika'dan gelen kişilerin (Mağribliler) Mısır'da yerleştikleri İskenderiye şehrinde ve Saîd bölgesi sâkinleri arasında yaygın idi.[2062]

Osmanlı dönemiyle birlikte bir önceki dönemde sahip olduğu resmî mezhep statüsünü kaybeden Hanbelîlerin, bu dönemde de mevcut mezhepler arasında sayıca en az olduklarını söylemek zannımızca hatalı olmayacaktır. Her ne kadar bazı eserlerde, bu dönem Mısır'ında oldukça az kişi sayısıyla mahdûd kalan Hanbelî mezhebinin, ülkede git gide yok olmaya başladığı, 11./17. yüzyıla gelindiğinde, tabakat kitaplarında Hanbelîlerin neredeyse hiç yer almayarak üç mezhep fukahâsından bahsettiklerine dâir ifadeler yer alsa da,[2063] bu dönemin fukahâsına yer veren ileriki başlıklarda görüleceği üzere, bu dönemde sayıca ve mezhep içindeki yetkinlik açısından az olmakla birlikte Hanbelî fıkhına hizmet eden, tedrîs faaliyetleri, te'lifleri ve kurumsal görevleriyle mezhebin varlığını Mısır'da hissettiren belli bir Hanbelî zümresi mevcut idi.

[2061] Keylânî, *a.g.e.*, s. 37; Derdûr, *a.g.e.*, II, 946
[2062] Winter, *a.g.e.*, ss. 186-187
[2063] Winter, *a.g.e.*, ss. 188

Mısır'da Osmanlı dönemiyle birlikte Hanefîliğin resmî düzeyde esas alınmasıyla birlikte, Şâfiîliğin halkın pratik hayatında fazlasıyla yer tutması ve diğer yandan Mâlikîliğin de mevcut oluşu, ülkede fıkhî hayatın tecrübî kısmında karışıklıklar doğurmuş olması kaçınılmaz idi. Nitekim bu dönemin ulemâsından Şa'rânî, halkın dinî ahkâmın hangisinin tercihe şayan olduğunu belirlemede zorluk yaşadığını ve tatbîk noktasında şaşkınlık içerisinde olduğunu, nitekim bir mezhebin ahkâmına göre gerçekleşen abdest, namaz, zekât ve orucun diğer mezhepler tarafından bâtıl şeklinde yorumlandığını ifade etmektedir. Şa'rânî, halkın bu mevzudaki şaşkınlık ve şüphelerini izâle ederek Mısırlıları bütünleştirme çabasına binâen kaleme aldığı *Keşfü'l-gumme fî cemî'i'l-ümme* isimli kitabında, mezhep müctehidlerinin delillerinin çoğuna yer vermişse de, amacına tam olarak nâil olamamıştır. [2064]

Osmanlı dönemi Mısır'ı, bir önceki dönem olan Memlûkler döneminde olduğu gibi ilmî te'lifler açısından; şerh, hâşiye, şerhin şerhi (hâşiyenin şerhi) ve ta'lik faaliyetlerinin yoğunluğunun devam ettiği bir dönem olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu durum, bazıları tarafından her ne kadar Osmanlılar döneminde ilmî ve metodik açıdan yeni bir şeylerin ortaya konmadığı şeklinde yorumlansa da, bu görüşe; şerh, hâşiye türünden çalışmaların dönemin ihtiyaçlarına cevap verebilmek amacıyla ortaya çıktığı ve ilgili dönemin şartlarının doğal bir neticesi olduğu, bu tarz faaliyetlerin yanı sıra bizzat pek çok müstakil te'liflerin da üretildiği şeklinde itiraz edilmiştir.[2065]

Osmanlı dönemi Mısır'ındaki te'lif çalışmalarına emsal teşkil etmesi açısından, Mısır'ın 11./17. yüzyılını örneklem alan bazı eserlerin fıkhî te'liflere yönelik tespitlerine göre;[2066] bu dönemde şerh ve hâşiye türünden en fazla üretim yapan mezhepler Şâfiîlik ile Mâlikîlik iken; Hanefîler ve Hanbelîlerin bu tarzda oldukça az sayıda eser ürettikleri görülmektedir. Bunun sebebi; ilk iki mezhebin ülkedeki tarihsel kökleriyle alakalı olduğu gibi, Hanefî mezhebinin bu tarz faaliyetlere çok fazla yanaşmamış olması, fukahânın, arşivlerdeki bilgilere göre m.

[2064] Keylânî, *a.g.e.*, s. 37
[2065] Muğis, *a.g.e.*, ss. 136-137
[2066] 17. yüzyılda Mısır'da mezheplerin nev'îne göre sahip oldukları fıkhî te'lifler hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Abdullâh Osmân, *a.g.e.*, s. 201

17. yüzyıl Mısır'ındaki kütüphanelerde en fazla hacmi kaplayan mezhebin bizzat ana metin kitaplarının yayılmasını sağlama amacına matûf olduğu düşünülebilir.[2067] Bu yüzyılda Mâlikî fukahâ, Halîl b. İshak el-Cündî'nin *Muhtasaru Halîl'*i,[2068] Sübkî'nin *Cem'u'l-cevâmî*'si;[2069] Şâfiî fukahâ, Nevevî'nin *Minhâc*'ı, *Minhâcü't-tâlibîn*'i ile Zekeriyyâ el-Ensârî'nin (ö. 926/1520) *Tahrîru Tenkihi'l-Lübâb'*ı;[2070] Hanbelî fukahâ, Haccâvî'nin (ö. 968/1560) *Müntehâ'*sı,[2071] *Mukni*'si[2072] ile bunların şerhleri üzerine pek çok çalışma yapmışlardır.[2073] Bununla birlikte; bu dönem Hanefî fukahâsının şerh ve hâşiye türünden hiç eser vermediği söylenemez. Zira bu dönemde Hanefî fukahâ eliyle Nesefî'nin *Kenzü'd-dekâik*'i,[2074] Merginânî'nin *el-Hidâye*'si,[2075] Molla Hüsrev'in *Dürer ve'l-gurer*'i,[2076] İbn Nüceym'in *el-Eşbâh ve'n-nezâ'ir*'i[2077] üzerine muhtelif çalışmalar yapılmıştır. Diğer yandan; fıkhî risâleler hususunda diğer üç mezhebin kayda değer bir çalışması olmadığı, bu yüzyılda Hanefî fukahânın en fazla risâle türünden te'lif yaptığı da zikredilmelidir. Bu farklılık, Hanefî mezhebinin hüküm bağlamında Mısır'daki mevcut mezheplerin sahip olmadığı ölçüde en esnek mezhep oluşunun, kendilerine ulaşan fıkhî meseleler vesilesiyle mezhep görüşlerini ve ictihatlarını geniş bir alana yaymaya olanak vermesiyle açıklanabileceği gibi, bu dönemde Hanefî kadıların çözümünden âciz kaldıkları hukukî meselelerin cevabını talep ettikleri fukahânın da risaleler yoluyla problemleri halletikleri söylenebilir.[2078] Bununla birlikte; diğer üç mezhep içerisinde te'liflerinde az da olsa risâlelere yer veren diğer bir fıkıh çevresi olarak Mâlikîleri görmekteyiz. Söz gelimi, İbrâhîm el-Lekânî'nin (ö. 1041/1632) '*Ikdü'l-cümân fî mesâîli'd-damân*, *Menâr usûli'l-fetvâ*, *Kavâidu'l-fetvâ bi'l-akvâ* isimli eserlerinin içinde muhtelif risâleler yer aldığı gibi, *Nasîhatü'l-ihvân bi'ctinâbi şürbi'd-duhân* isimli müstakil bir risâlesi mevcut

[2067] Abdullâh Osmân, *a.g.e.*, s. 201
[2068] Ahmed Bâbâ et-Tinbüktî (ö. 1036/1627), *Neylü'l-ibtihâc bi-tadrîzi'd-Dîbâc*, Trablus, Dâru'l-kitâb, 2000, s. 60; İbn Mahlûf, *a.g.e.*, I, 393, 422, 440, 441, 459, 517, 520
[2069] Muhibbî, *a.g.e.*, I, 7
[2070] Muhibbî, *a.g.e.*, II, 298, 414; İsmâîl Paşa, *Hediyyetü'l-ârifîn*, II, 261, 287
[2071] Muhibbî, *a.g.e.*, III, 390; Hacvî, *a.g.e.*, II, s. 692
[2072] Muhibbî, *a.g.e.*, III, 390; Hacvî, *a.g.e.*, II, s. 692
[2073] İsmâîl Paşa, *Hediyyetü'l-ârifîn*, II, 261, 287; Serkis, *a.g.e.*, I, 1109; Muhibbî, *a.g.e.*, II, 415, II, 298, III, 123
[2074] İsmâîl Paşa, *Hediyyetü'l-ârifîn*, I, 165; Leknevî, *a.g.e.*, s. 134
[2075] İsmâîl Paşa, *Hediyyetü'l-ârifîn*, I, 164, 378, II, 287
[2076] İsmâîl Paşa, *Hediyyetü'l-ârifîn* I, 165, II, 498; Leknevî, *a.g.e.*, s. 58
[2077] Leknevî, *a.g.e.*, s. 134; İsmâîl Paşa, *Hediyyetü'l-ârifîn*, I, 165; Derdûr, *a.g.e.*, II, 948
[2078] Abdullâh Osmân, *a.g.e.*, s. 204

olup,[2079] Ali Echûrî'nin (ö. 1066/1656) de *Gâyetü'l-beyân li-hılli şürbi men lâ yuğîbu'l-aklu mine'd-duhân* isimli müstakil bir risâlesi mevcuttur.[2080]

IV. Mısır'da Osmanlılar Dönemindeki Fıkhî Tedrîsat Merkezleri

Osmanlılar döneminde fıkıh ilminin tedrîsatının yapıldığı iki ana merkez olarak karşımıza Ezher Camii ile medreseler çıkmaktadır. Özellikle Ezher Camii, Osmanlılar döneminde fıkıh ilmi gibi dinî ilimlerin tedrîsatının yapıldığı ana merkez hüviyetinde olup, Ezher'in bu dönemde ibadet mekânı olma özelliğinden çok ilmî tedrîsat merkezi olma hususiyeti ön plana çıkmıştır. Her ne kadar cebir, astronomi, tıp ve mühendislik gibi pozitif bilimlere dâir dersler yer alsa da, Memlûkler döneminde olduğu gibi dinî ilimlerin ağırlıklı yer tuttuğu Ezher'de,[2081] Osmanlı döneminde de fıkıh ilminin tedrîsatı müfredatta nahiv ilminden sonra ikinci en önemli ders olarak yer almakta idi. Diğer yandan dört fıkıh mezhebinin de fıkhî tedrîsatının yapıldığı Ezher'de, Osmanlılar dönemiyle birlikte ülkenin resmî mezhebi olan Hanefî mezhebinin tedrîsatına özel bir önem verilmeye başlanmış, talebeler, gerek fetvâ meselelerinin çözümü ve gerekse kazâ müessessinde görevlendirilmek amacıyla Hanefî fıkhına yönelmişlerdir. Özellikle Ezher meşîhatlığı (baş müderrislik) rütbesinin Muhammed el-Mehdî el-Abbâsî el-Hanefî ile birlikte Hanefî mezhebine intikâl edip bu mezhebe inhisar edilmesi ve bu rütbenin derecesinin yükseldiği h. 1280 yılı itibariyle Hanefî mezhebine geçişte önemli bir artış görülmüş, husûsen talebeler gruplar şeklinde Hanefî mezhebine geçmişlerdir. Talebelerle birlikte başka mezheplere mensup bazı müderrislerin de geçimlerinin tedâriki sebebiyle Hanefî mezhebine intikâl ettiği bu süreçte, bazı müderrisler de mezheplerini değiştirmeksizin Hanefî mezhebiyle iştigâl etmişlerdir. Her ne kadar Şâfiî ve Mâlikîler, mezhepler arası bu intikâli hoş karşılamamış ve bunu yapanların ilimle muttasıf olamayacaklarını düşünmüşseler de son gelişmelerle birlikte Hanefî

[2079] İbn Mahlûf, *a.g.e.*, I, 421-422
[2080] İbn Mahlûf, *a.g.e.*, I, 440
[2081] Muğis, *a.g.e.*, s. 138

mezhebi Mısır tarihinde ilk kez ülkenin en meşhûr mezhebi olma hüviyetini hâiz olmuştur. [2082]

Mısır'da çocukların eğitimine tahsis edilen ketîbelerdeki (mahalle mektebleri) ilk tahsilin ardından, büyük camiilerin medrese kısımlarında gerçekleştirilen ibtidâiyye (ilköğretim) olarak isimlendirilen tahsillerinin akabinde devam ettikleri Ezher'de,[2083] bu dönemde görülen bir ilk, muayyen bir sınav ile eğitime hak kazanmalarıdır. İlk kez Hanefîlerin Ezher şeyhi olan Mustafa Arûsî ile düşünülen bu uygulama, ondan sonraki başmüderris Muhammed Mehdî el-Hanefî ile hayata geçirilerek, fıkıh ilmi de dâhil olmak üzere tefsir, hadis, kelam, mantık, Arap dili ve edebiyatını kapsayan toplam on bir dersten imtihan oturumu düzenlenmiş ve bu oturumlar için Mısır'da hâlâ sayıca oldukça az olan Hanbelî mezhebi haricindeki üç mezhepten iki fakih olmak üzere toplam altı fakihten bir komisyon oluşturulmuştur. İmtihanda fıkıh usulünde *Cem'u'l-Cevâmi*'nin esas alındığı da ayrıca kaynaklarda zikredilen hususlardandır.[2084]

Ezher'in Osmanlı dönemindeki eğitim sisteminden bahseden kaynaklarda, tedrîsatı yapılan derslerin, liyâkâti git gide artan müderrisler nezaretinde başlangıç, orta seviye ve üst seviye olmak üzere üç merhaleli bir sisteme sahip olduğu bilgisinden yola çıkarak, fıkıh ilminin tedrîsatının bu dönemdeki işleyiş şekli hakkında bilgi sahibi olmak mümkündür.[2085] Buna göre; başlangıç seviyede basit fıkıh kitapları, orta seviyede biraz daha zor fıkıh kitapları, son seviyede ise mezheplerin ana fıkıh kaynaklarından istifâde edilmiş olduğu görülmektedir. Bu dönemde Ezher'de, fıkıh ve fıkıh usûlünde mezheplerin esas aldıkları ders kitaplarına bakıldıında; fıkıh usûlünde genel olarak bütün mezheplerin mütekellim metoduna göre te'lif edilen Taceddîn es-Sübkî'nin *Cem'u'l-cevâmi'* isimli eseri ile şerhleri arasında bulunan Celâleddîn el-Mahallî'nin (ö. 864/1459) *el-Bedrü't-tâli' fî halli Cem'i'l-cevâmi'* isimli eserini ders kitabı olarak belirlendiği görülmektedir. Fıkıh

[2082] Ali Paşa Mübârek (ö. 1311/1893), *el-Hıtatu't-tevfîkıyyetü'l-cedîde*, el-Matbaatu'l-kübrâ el-Emîriyye, Bulak, 1305, IV, 28-30, 41
[2083] 'Îd Fethî Abdüllatîf, "et-Tebâdülü's-sekâfî beyne'Etrâk ve'l-Arab", *AÜİFD*, Erzurum, 2012, sy. 37, s. 111
[2084] Ali Paşa Mübârek, *a.g.e.*, IV, 26-27
[2085] Muğis, *a.g.e.*, s. 175

derslerinde ise dört mezhebin her biri kendi fıkıh eserlerini esas almıştır. Buna göre Mâlikîler Ahmed b. Türkî'nin (ö. 992/1585), Abdülbârî b. Ahmed el-Aşmâvî'nin (ö. 10/16. yy.) *Mütünü'l-Aşmâviyye* olarak bilinen kitabını tekmil edip akabinde şerhettiği *el-Cevâhirü'z-zekiyye fî halli elfâzi'l-aşmâviyye*'sini, Ebü'l-Hasen Ali b. Halef el-Menûfî eş-Şâzilî'nin (ö. 939/1532) *el-Mukaddimetü'l-aziyye li'l-cemâati'l-Ezheriyye*'sine yönelik Abdülbâkî b. Yûsuf b. Ahmed ez-Zürkânî'nin (ö. 1099/1688) kaleme aldığı *Şerhu'z-Zerkânî 'ale'l-Mukaddimeti'l-aziyye*'sini, İbn Ebî Zeyd el-Kayrevânî'nin (ö. 386/996) *Risâle*'sinin Ali b. Halef el-Menûfî tarafından kaleme alınan şerhi *Kifâyetü't-tâlibi'r-rabbânî 'alâ risâleti İbn Ebî Zeyd el-Kayrevânî*'sini, Ahmed ed-Derdîr'in (ö. 1201/1787) *Akrabü'l-mesâlik ilâ mezhebi'l-İmâmi'l-Mâlik*'i ile Halîl b. İshak el-Cündî'nin (ö. 776/1374) *Muhtasaru'l-Halîl*'ine yapılan şerhlerden Ahmed ed-Derdîr'in *eş-Şerhu'l-kebîr 'alâ Muhtasari'l-Halîl*'ini, Muhammed b. Abdullâh el-Haraşî'nin (ö. 1101/1690) *eş-Şeru'l-kebîr 'alâ Muhtasari Halîl*'ini ve eş-Şeyh Muhammed el-Emîr'in *Dav'u'ş-şümû' şerhu'l-Mecmu'* isimli eserini ders kitabı olarak belirlemiş; Şâfiîler Muhammed b. Kâsım el-Gazzî'nin (ö. 918/1512) *Fethu'l-garîbi'l-mucîb fî şerhi elfâzi't-Takrîb*'ini, ve el-Hatîb eş-Şirbînî'nin (ö. 977/1570) fıkıh eserlerinden bazılarını, Ebû Yahyâ Zekeriyyâ b. Muhammed el-Ensârî'nin (ö. 926/1520) *Tahrîru Tenkîki'l-Lübâb*'ını; Hanefîler Hasan b. Ammâr el-Şürünbülâlî'nin (ö. 1069/1659) *Merâkı'l-felâh bi-İmdâdi'l-fettâh*'ını, Faysal b. Abdilazîz'in *el-Gureru'n-nakiyye 'alâ düreri'l-behiyye*'sini, İbn Âbidîn'in *Reddü'l-muhtâr 'alâ Dürri'l-muhtâr*'ını ve Ahmed b. Muhammed Tahtâvî'nin (ö. 1231/1816) *Hâşiye ala'd-Dürri'l-muhtâr*'ını, Merginânî'nin *el-Hidâye*'sini, İbn Nüceym'in *el-Eşbâh ve'n-nezâ'ir*'ini; Hanbelîler ise, Mer'î b. Yûsuf el-Hanbelî'nin (ö. 1033/1624) *ed-Delîlü't-tâlib li-neyli'l-metâlib*'ini, Mûsâ b. Ahmed el-Haccâvî'nin (ö. 968/1561) *Zâdü'l-müstakni' fi'htisâri'l-Mukni'*sini ve İbnü'n-Neccâr'ın (ö. 972/1564) *Münteha'l-irâdât* isimli eserini fıkıh derslerinde ders kitabı olarak kullanmışlardır.[2086] Zikredilen kaynaklara dikkat edildiğinde genel olarak bu döneme muâsır fıkıh te'lifatına yer verildiği görülmektedir.

Tedrîs için belirlenen kitaplar bunlar olmakla birlikte, talebeler her seviye için belirlenen her kitaptan sorumlu olmayarak bunlar arasından tercih etme hakkı olduğu

[2086] Ali Paşa Mübârek, *a.g.e.*, IV, 28

gibi, belli bir seviyede öğrenim gören her talebenin hocasına arzettiği kitap sayısı da farklılık göstermekte idi.[2087] Bazen talebeler belli bir fıkıh kitabını pek çok farklı müderris eşliğinde okumakta idi. Söz gelimi; Hudarî'nin (ö. 1186/1772), fıkıh usûlüne dâir *Cem'u'l-cevâmi*'yi altı farklı müderrise okuduğu rivâyet edilmektedir.[2088] Ezher'in fıkıh talebeleri aylık veya yıllık bir imtihana tâbi tutulmadığı Osmanlılar döneminde de, bir üst seviyeye çıkmak için takip edilen usûl, önceki dönemlerde olduğu gibi belli kitapların ezberden ilgili müderrrise aktarılması idi.[2089]

Önceki dönemlerde olduğu gibi bu dönemde de her fıkhî mezhebin fıkhî tedrîsatı için özel bölümler bulunması usûlü devam etmekte iken,[2090] Ezher başmüderrisi Muhammed Mehdî el-Hanefî'nin getirdiği değişiklik ile revaklar mezheplerin değil, orada fıkıh dersi veren fukahâ müderrisin isimleriyle anılmaya başlanmıştır.[2091] Diğer yandan; talebelerin ülkesine göre muayyen bölümlerin de bulunduğu Ezher'de; Şam, Mağrib, Yemen, Bağdat, Hicaz, Türk, Sudan, Habeşistan, Hindistan, Nijerya, Afganistan, Somali gibi revak isimleri,[2092] Osmanlılar döneminde fıkıh ilmi ve diğer İslâmî ilimlerin tahsili için Mısır'a gelen ülkelerin çeşitliliğinde oldukça artış olduğu hakkında işaretler de vermektedir.

Bu revaklar içerisinde özellikle Ezher'in en eski revakı olan Mağriblilere ait revak, gerek Mısır'da ikâmet eden ve gerekse bizzat Mağrib ülkelerinde yaşamakla birlikte ilim talebelerine bağış yapmak isteyen Mağribli tüccar ve zenginlerin vakıflarıyla en zengin kısmı ihtivâ etmekte, ayrıca ilmî faaliyetler açısından en çeşitli bölümü oluşturmakta idi.[2093] Osmanlılar dönemine ilişkin yüzlerce mahkeme vesîkalarında, bu revaka vakfedilen para ve akarların sadece Ezher'de tahsil gören Mâlikî talebenin istifadesine tahsis edildiği zikredilmiştir.[2094]

[2087] Muğis, *a.g.e.*, s. 176
[2088] Muğis, *a.g.e.*, s. 176
[2089] Ali Paşa Mübârek, *a.g.e.*, IV, 26
[2090] Ali Paşa Mübârek, *a.g.e.*, IV, 26
[2091] Ali Paşa Mübârek, *a.g.e.*, VI, 27
[2092]Ali Paşa Mübârek, *a.g.e.*, VI, 20-24
[2093]Abdürrahîm Abdurrahmân Abdürrahîm, *Füsûl min târîhi Mısri'l-iktisâdî ve'l-ictimâî fi'l-'asri'l-Osmânî*, el-Hey'etü'l-Mısriyyetü'l-âmme, Kahire, 1990, s. 373; amlf., *el-Mağâribe fî Mısr fi'l-'asri'l-Osmânî*, s. 100; Muğis, *a.g.e.*, s. 153
[2094] Abdürrahîm, *el-Mağâribe fî Mısr fi'l-'asri'l-Osmânî*, s. 100

Mağrib'in yanı sıra Suriye'den ilim tahsili için gelen veya bizzat Mısır'da doğup yetişmiş Suriyeli talebe gruplarının oluşturduğu Suriye revakı Ezher'in en büyük revakını teşkil etmekte idi.[2095] Osmanlılar döneminde ilmî açıdan öne çıkan kişilerin Ezher'de ilmî tahsilini tamamladıktan sonra ülkesine döndüğü veya Mısır'da kalarak bazı görevler üstlendikleri görülmektedir. Bunlardan Mer'î b. Yûsuf el-Hanbelî, Ahmed b. Yahyâ b. Yûsuf el-Hanbelî,[2096] İbrâhîm b. Ebî Bekr b. İsmâîl el-Hanbelî[2097] gibi bazı Suriyeliler ve Muhammed Hasen el-Cezâirî,[2098] Ömer b. Ali el-Fettûşî gibi et-Tûnusî[2099] gibi pek çok Mağribli, Mısır'da dâimî kalarak Ezher ve diğer medreselerde başmüderrislik (meşîhat), kadılık ve iftâ gibi görevlere tayin edilmişlerdir.[2100] Mısır'da dâimî ikâmet eden Mağriblilerin yanı sıra, Ezher'deki ilmî tahsillerini tamamladıktan sonra ülkelerine dönen bazı Mağribli talebeler olduğu gibi, bazıları da özelikle Suriye ve Hicaz'a yerleşmişlerdir. Ezherî ve Mısrî nispesi ile[2101] isim olarak Mısır ile irtibatını ızhar eden bu talebelerin Mısır'da elde ettikleri fıkhî müktesebâtın bu ülkelere taşınmasında büyük bir pay sahibi olduklarını da ifade etmek gerekir.

Osmanlılar döneminde ilim tahsili için pek çok kişinin Ezher'e gelmesinin yanı sıra, Mısırlı fukahânın da fıkıh dersleri vermek üzere saltanatın merkezi İstanbul'a gittiği görülmektedir. Şeyh Ali es-Sîvâsî, Ömer et-Tahlâvî, Ahmed el-Arîş, Muhammed el-Emîr, Hasen el-Attâr gibi Ezherli müderrislerin yanı sıra,[2102] İbrâhim b. Mustafa el-Hanefî de İstanbul'a gittiğinde saltanat merkezinde vezir Muhammed Paşa ile şeyhülislâm Muhammed Esad'ın da içlerinde bulunduğu pek çok ulemâ kendisinden istifade etmiş ve pek çok ulemâ kendisinden icâzet almış,

[2095] Abdurrahîm, *Füsûl min târîhi Mısr*, ss. 265-266
[2096] Abdurrahîm, *Füsûl min târîhi Mısr*, ss. 267-268
[2097] Muhibbî, *a.g.e.*, I, 9
[2098] Abdürrahîm, *el-Mağâribe fî Mısr fi'l-'asri'l-Osmânî*, s. 104
[2099] Abdürrahîm, *el-Mağâribe fî Mısr fi'l-'asri'l-Osmânî*, s. 109
[2100] Abdurrahîm, *Füsûl min târîhi Mısr*, s. 267; Muğis, *a.g.e.*, s. 153
[2101] Abdurrahîm, *Füsûl min târîhi Mısr*, s. 375. Osmanlılar döneminde ilmî tedrîsat için Ezher'e gelen bazı Libyalılar hakkında bilgi almak için bkz. Abdullah Enbiye el-Ma'lûl, "er-Rıhletü'l-ilmiyye li-ba'zı'l-ulemâi'l-Lîbiyyîn ilâ Mısr fi'l-ahdi'l-Kırmanlî: el-Esbâb ve'n-netâic", *Mecelletü'l-câmiati'l-meğâribe*, sy. 5, 2008, ss. 129-134
[2102] Muğis, *a.g.e.*, s. 154

ayrıca Osmanlı döneminde pek çok fukahâ Mısır'a giderek kendisinden icâzet talebinde bulunmuştur.[2103]

İlme, ulemâya büyük önem vermenin yanı sıra istikbalde isimlerinin ebedî olması arzusunu taşıyan Memlûklü devlet ricâlinin, Mısır'da pek çok camii ve medrese inşâ etmiş olmakla birlikte; Osmanlılar döneminde gelindiğinde bu hususta belirgin bir düşüş göz çarpmaktadır. Kaynaklardaki ifadelere göre; güçlü bir ordu kurarak devlete başkaldırıda bulunmaması için, Osmanlı Devleti'nin merkezi İstanbul'dan sadece üç yıl gibi kısa süreliğine tayin edilen Mısır valileri, camii veya medrese inşâsı gibi faaliyetlerle ilgilenememişlerdir. Bu durum, mevcut camiilerin vakıflarının ihmal edilmesine ve gelirlerinin büyük ölçüde azalmasına sebep olmuş, kendilerini motive edecek bir gelire sahip olmayan dönemin talebeleri ile fukahâsı ise Ezher'e yönelmiştir. İşte bu sıralarda, emîrlerin, tüccarların ve halktan zengin kişilerin desteğiyle pek çok vakfa sahip olan Ezher, her taraftan ulemâ ile talebelerin yöneldiği merkez haline gelmiş, diğer yandan genişleyen alanı, buraya müntesip olanlara sunulan konaklama imkânı ve sayısı oldukça artan revak sayısıyla kelimenin tam anlamıyla bir üniversite hüviyetine bürünmüştür.[2104]

Ezher'in ilk kez Osmanlılar döneminde başlamak suretiyle ortaya çıkan bir misyonu da, siyâsî ve ictimâî hayatta aldığı role dâirdir. Aslında Mısır'ın daha önceki dönemlerinde de fukahânın kurumsal olmamakla birlikte kişisel çabalarıyla siyâsî ve içtimâî hayatta önemli roller îfâ ettikleri izah edilmişti. Ancak bu döneme ilişkin en belirgin değişiklik, fukahânın da içlerinde bulunduğu ulemâ grubunun, Ezher etiketiyle görevini icrâ etmiş olmasıdır. Osmanlının Mısır'ı fethi akabinde Yavuz Sultan Selim, Arapça bilmeyen ve kültürel olarak halka yabancı olan Mısır valilerine yardımcı olması amacıyla eski Memlûk beylerini görevlerinde bırakmış, ancak sultanın siyâsî otoritenin merkezi Kahire Kalesi'nde olmaması sebebiyle valinin kuvvet ve kudretinden korkmayan Memlûklü beyleri halka zulmetmeye başlamışlardır. İşte tam da bu noktada halkın mârûz kaldığı zulmün şikâyet mercii haline gelen Ezher, halk ile bürokrasi arasında köprü olarak beylerin haksızlıklarını, zulmünü ve diğer problemleri devletin merkezine ulaştırmıştır. Bu dönemde özellikle

[2103] Muğis, *a.g.e.*, s. 155
[2104] Nimnim, *a.g.e.*, ss. 26-27

valiye karşı kurumun sözcüsü olması için Ezher'de meşîhatlık (şeyhü'l-Ezher) makamı ortaya çıkmıştır.[2105]

Ezher'in Osmanlılar dönemini içine alan hususen 17. 18. yüzyıllarda gerek Mısır ve gerekse diğer ülkelerde fıkıh ve diğer İslâmî ilimlerde örneklik teşkil etmesi, Mısır'daki bir numaralı fıkıh tedrîsatı merkezi olması,[2106] Ezher fukahâsının ülkenin en kıdemli fukahâsı olarak addedilmesi ve Mısır'da bu yüzyılın sonlarında Ezher meşîhatlığı (şeyhlik) rütbesinin ortaya çıkmasını sağlamıştır.[2107] Ezher şeyhliği, ülkedeki bütün fukahânın başındaki isim (şeyhülislâm) olarak en üst düzey mertebeyi ifade etmiş; sâhibine, manevî nüfûzun yanı sıra, diğer fukahânın sahip olamadığı geniş çaplı servet imkânını da sunmuştur.[2108]

Cezbedici birçok özelliği barındırmakla birlikte meşîhatlık görevine seçilmek için belli bir usûlün takip edilmediği Ezher'de[2109] bu mertebeye nâil olabilmek için Ezher'de fıkhî faaliyetlerde bulunan mezheplerin fukahâsı arasında rekâbet ve niza' durumlarının ortaya çıkması kaçınılmaz bir durum olmuştur. Buna ilişkin ilk olay Ezher şeyhi Mâlikî Muhammed en-Neşratî'nin[2110] (ö. 1120/1709) vefâtıyla birlikte boşalan şeyhlik vazifesini elde edebilmek için Ezher'in önde gelen Mâlikî fukahâsı arasında ortaya çıkmıştır. Yaşadığı dönemde Ezher şeyhliği ile birlikte Ezher'den sonra Kahire'nin en büyük ve en önemli ikinci camiiisi olan Akbağaviyye Medresesi'nin de baş müderrisliğini yapan Neşratî'den sonra, toplum nezdinde oldukça itibar sahibi olan bu görevlere kimin geleceği hususunda Neşratî'nin talebeleri ihtilafa düşmüş; bir grup, Ezher fukahâsının iki önde gelen ismi olan Ahmed en-Nefrâvî'yi isterken, diğer grup ise Abdülbâkî el-Kıllînî'yi (ö.

[2105] Nimnim, *a.g.e.*, ss. 28-30; Joan Wucher King, "Shaykh of al-Azhar", *Historicâl Dictionary of Egypt*, The Amerıcan Universıty Press, Cairo, 1984, s. 568-569
[2106] Muğis, *a.g.e.*, s. 166-169
[2107] Winter, *a.g.e.*, s. 194
[2108] Winter, *a.g.e.*, s. 194
[2109] Winter, *a.g.e.*, s. 194-195
[2110] Mısır'ın Kefrüşşeyh iline bağlı Kıllîn ilçesinin Neşrat kasabasında doğan Muhammed en-Neşratî, çocukluğunda Kahire'ye giderek Ezher'e intisap etmiş ve döneminin önde gelen müderrislerinden tahsilde bulunmuştur. Ezher başmüderrislerinden Birmâvî'nin vefâtının ardından, 1106/1695 yılında Ezher meşîhatlığına tayin edilmiş ve on dört yıl görevine devam etmiştir. 1120/1709 yılında Kahire'de vefât etmiştir. (Eşref Fevzi Sâlih, *Şüyûhu'l-Ezher*, eş-Şeriketü'l-arabiyye, yy., ts., I, 16-17)

1132/1719)[2111] desteklemiştir. Nefrâvî, bu dönemde el-Kıllînî'nin Kahire dışında oluşunu fırsat bilerek meşîhatlık makâmına çabucak nâil olabilmak için dönemin kâdılkudâtından Ezher şeyhi olduğuna dâir aldığı izinnnâmeyi valiye tescil ettirmiştir. Ancak durumdan haberdar olan Kıllînî taraftarları, Neşratî'nin ders için yöneldiği Akbağâviyye Medresesi'ne gelerek onun medreseye girişini engellemişler ve meşîhatlık makâmını üstlenmesi için Kıllînî'yi acilen Kahire'ye getirmişlerdir. Nefrâvî'nin uğradığı hezimeti kabul etmeyen taraftarları ise; ertesi gece ellerinde silahlarla Ezher'i basmışlar, Kıllînî taraftarlarını camiiden çıkardıkları gibi Akbağâviyye Medresesi'nin kapısını kırmışlar ve Kıllînî'nin makamına Nefrâvî'yi oturtmuşlardır. Ancak durum bununla da son bulmamış, bu sefer de karşı atak yapma pozisyonuna geçen Kıllînî taraftarları toplanarak ikindi namazından sonra Ezher'i basarak kapısını kapamışlar ve camii içinde iki grup arasında silahlı çatışma meydana gelmiştir. Nefrâvî taraftarlarından on kişinin vefâtı ve pek çok kişinin de yaralanmasıyla neticelenen bu olay, valinin bizzat oraya gelerek gruplara müdâhil olmasıyla son bulmuştur. Her ne kadar Nefrâvî, olay akabinde kaleye giderek valiye, ölen kişilerin raporunu takdim edip meşîhatlık hakkını bir kez daha talep etmişse de vali, Nefrâvî'nin talebine olumlu bir cevap vermemiştir. Aksine Nefrâvî'ye ev hapsi vermiş, valinin makamını terketmeyen taraftarlarını hapse attırmış ve destekçilerinin başındaki isim Şeyh Muhammed Şinen'i (ö. 1133/1720)[2112] ise memleketine sürmüştür. Siyâsî otoritenin desteklediği Kıllînî ise Ezher ve Akbağâviyye

[2111] Mısır'ın Kefrüşşeyh iline bağlı Kıllîn ilçesinde doğan Abdülbâkî Kıllînî, ilmî tahsilini Ezher'de gerçekleştirdikten sonra yaşadığı dönemin seçkin Mâlikî müderrsileri arasında dahil olmuştur. 1120/1709 yılında hocası Muhammed Neşratî'nin vefâtının ardından Ezher meşîhatlığını üstlenmiş ve vefâtına kadar (1132/1719) görevini sürdürdürmüştür. (Fevzi Sâlih, *a.g.e.*, I, 20-21)

[2112] 1056/1656 yılında idârî olarak Buhayra'ya bağlı Reşid ilinde doğan Muhammed Şinen, ilk tahsiline köyünde başladıktan sonra Ezher'e iltihak etmiştir. Ezher'deki ilmî tahsilinden sonra müderrislerinden biri olarak vefâtına kadar (1133/1720) buradaki ilmî tedrîs faaliyetlerine devam etmiştir. (Fevzi Sâlih, *a.g.e.*, I, 24-26)

camiilerinin yeni şeyhi olarak tescil edilmiştir. Bundan sonraki süreçte Abdullah eş-Şibrâvî'ye kadar Ezher meşîhatlığı sürekli Mâlikî fukahâya tevdî edilmiştir. [2113]

[2113] Ali Paşa Mübârek, *a.g.e.*, IV, 31; Nimnim, *a.g.e.*, ss. 30, 39-43. Ezher meşîhatlığına sahip olma hususunda yaşanan diğer önemli olay ise Ezher'in Hanefî ve Şâfiî fakihleri arasında meydana gelmiştir. Ezher şeyhi olan Ahmed ed-Demenhûrî'nin, 1192/1778 yılında vefâtı yaklaştığında dönemin Hanefî müftüsü olmakla birlikte seçkin ulemâ içerisinde bulunan, özellikle emîrlerle irtibatını sıkı tutan Abdurrahmân el-Arîşî el-Hanefî, Demenhûrî'nin görevinin kendisine tevdî edileceğine yönelik bir beklentiye girmişti. Mısır'ın Arîş denilen küçük bir bölgesinde doğan ve burada yetişen Arîşî, yaşadığı bölgeye gelen dönemin ulemâsından Mansûr eş-Şirbînî'nin refâkatinde Kahire'ye gelerek Ezher'deki derslere iştirak etmesine izin verilmiştir. Bundan sonraki süreçte sahip olduğu ilmî istidâdı sayesinde kısa sürede etrafı tarafından farkedilen Arîşî, dönemin Hanefî müftüsü Ahmed el-Hamâkî'nin vefâtından sonra onun görevine tayin edilmiş ve kısa sürede şöhreti artmıştır. Ancak asıl amacı Ezher şeyliğine gelmek olan Arîşi, Ezher'in yakınında ev satın alarak talebeleri dahil emîrler ve toplumun önde gelen kesiminin kendisine rahatlıkla ulaşmasını ve dolayısıyla aralarındaki sıkı irtibatın sağlamlaşmasını istemiştir. Bu hususdaki gayesine de ulaşan Arîşî, Demenhûrî'nin vefâtı sırasında kendisine Ezher şeyliğine en layık aday olarak addetmekte idi. Bu düşüncesinin tahakkuku için de siyâsî nüfûzu olan dönemin önde gelen kişilerinden istifade etme yoluna gitmiştir. Nitekim Demenhûrî'nin son günlerinde Arîşî'yi yanına alan şeyhulbeled İbrâhîm Bey (ö. 1232/1816), Ezher'e gelerek oradaki fukahâ ve diğer ulemâya -elinde hiçbir hüccet ve şâhit olmamakla birlikte- Demenhûrî'nin yerine Arîşî'yi vekil bıraktığını açıklamış ve çok geçmeden de Demenhûrî vefât etmiştir. Bu durumdan haberdar olan Şâfiîler ise Ezher meşîhatlığı makamının Şâfiî fakihi olan Demenhûrî'den sonra yine kendilerine ait olduğunu, daha önce hiçbir Hanefînin bu görevi üstlenmediği gerekçesiyle Hanefî olan Arîşî'nin tayininin de kabul edilemez olduğunu düşünmüşler ve aralarında dönemin önde gelen Şâfiîlerinden Muhammed el-Cevherî, Ahmed b. Mûsâ el-Arûsî, es-Semnûdî, el-Kefrâvî ve Bekriyye cemaatinin şeyhi Halil el-Bekrî'yi alarak sert bir duruş sergilemişlerdir. Bu bağlamda Memlûklü emîrlere Arîşî'nin Ezher meşîhatlığını üstlenmesine yönelik itirazlarını içeren bir dilekçe takdim etmişlerdir. Beyan ettikleri üç itiraz ise; bu mansıbın Şâfiîlerin hakkı olduğu ve Hanefîlerin bu hususta kesinlikle bir hakka sahip olmadığı, Arîşî'nin Demenhûrî'nin kendisini vekil tayin ettiğine ilişkin söylediği yalan sebebiyle bu göreve layık olmadığı ve Arîşî'nin Mısır'ın kenar bölgesi olan Arîş'ten olduğu –belki de Şamlıların revakında eğitim görmesi- gibi gerekçeleri kapsamakta ise de Şâfiîlerin bu noktada asıl sorun ettikleri, şey Arîşî'nin Hanefî mezhebine mensup oluşuydu. Şâfiîler Arûsî'nin Ezher şeyhi olması için anlaşarak şeyhülbeled İbrahîm Bey ile Memlûklü emîrlerinden Murat Bey'e (ö. 1216/1801) ve diğer bazı kişilere bu isteklerini iletmişler ancak Şâfiîlerin bu talebi reddedilmiştir. Şâfiîlerin bu mevzudaki tavırlarına fazlasıyla sinirlenen İbrâhîm Bey'in öfkesi, bir yandan Şâfiîlerin siyâsî otorite tarafından verilen karara saygı duymadığı, diğer yandan ise Şâfiîlerin dilekçelerinde zikrettikleri üzere Hanefîlerin Ezher şeyhliği vazifesinde Şafiîler kadar yaygın olmadığı şeklindeki iki hususa odaklanmış ve "Hanefîler nasıl yaygın olmaz, kadı Hanefî, vezir Hanefî, sultan Hanefî. " ifadesiyle tepkisini ortaya koymuştur. İbrâhim Bey'e göre en başta Osmanlı sultanı ve sultanın kararıyla devletin merkezi İstanbul'dan tayin edilen Mısır'daki kâdılkudât Hanefî ise, Ezher şeyhliği de elbette Hanefîlere ait olmalıydı. Neticede İbrâhim ve Murat beylerin verdikleri bu karara Şâfiîler çok sinirlenmiş, bundan sonraki süreçte ise Ezher'deki ihtilaflar şahsî ve siyâsî olmasının yanı sıra mezhebî ihtilafların da eşiği olmuştur.

Ezher meşîhatlığına yönelik olay bununla sona ermemiş, bundan sonraki süreçte Ezher iki farklı görüş sahibi grup arasında meydana gelecek silahlı çatışmaların meydanına dönüşmüştür. İbrâhîm Bey meşîhatlığa tayin hususunda devlet merkezini ve merkezden tayin edilen kâdılkudâtın mezhebî vasfını esas almışsa da, Şâfiîler de arkalarına Mısır'da hala güçlü bir manevî nüfûzu olan İmam Şâfiî'yi alarak gayelerine ulaşmaya çalışmışlardır. Şâfiîlerin önde gelen ismi el-Cevherî, beraberinde topladığı bir grup Şâfiî ulemâ ile birlikte Cuma günü insanların teberrüken ziyaret ettiği İmâm Şâfiî'nin türbesine giderek büyük bir kalabalığın orada toplanmasını sağlamıştır. Sadece fıkhî değil, aynı zamanda tasavvufî bir kişiliği olan ve Mısır halkı üzerinde nüfûz sahibi olan Cevherî'nin gazabından korkan Murat Bey, halk arasında olası bir fitne ve devrim ihtimalinden endişe ederek türbe önünden dağılmalarına ikna etmek için Kethüda Ali Ağa'yı ulemâya yolladıysa da, Kethüda'nın bu konuda başarı sağlayamaması üzerine bizzat kendisi gitmiş, Cevherî, Murat Bey'in konuşmasına bile fırsat vermeden, direkt Arûsî'nin Ezher şeyhi olmasını emreder şekilde konuşmuştur. Nihayetinde Murat Bey, İmâm Şâfiî başta olmak üzere manevî nüfuz sahibi kişilerin gazabına uğramaktan endişe etmesi sebiyle Cevherî'nin isteğini gönüllü olmasa da kabul etmiş ve Arîşî'den sonra Arûsî'ye de şeyhlik kürkünü giydirmiştir. Bununla birlikte Cevherî, muhtemelen Hanefîlere zulmetmek istemediği, gayesi sadece meşîhatlık vazifesine dâir Şâfiîlerin hakkını müdaafa etmek olduğu için Arîşî'nin şeyhliğinin ilgâsını talep etmemiş, böylece Ezher ilk kez aynı zamanda iki şeyhe sahip olmuştur. Şâfiîler bu neticeyle de yetinmeyip Arûsî'nin meşîhatlık görevine tevdîsinin onayı için İbrâhim Bey'e gitmişler, Murat Bey ile aynı endişelere sahip olan İbrâhim Bey'den de onay almışlardır.

Her ne kadar Ezher şeyhliğine nâil olma noktasında Hanefîler de Şâfiîler de arzularına kavuşmuş olsalar da meşîhatlık krizi son bulmamış, aksine daha da alevlenmiştir. El-Cevherî, emîrlerle birlikte Mâlikîlerin otorite isimlerinden ed-Derdîr, Emîn Yûsuf gibi dönemin önde gelen ulemâsını kendi tarafına çekme noktasında oldukça başarılı olmuştur. Arîşî ise bu hususta millî duygularla hareket eden Şam revâkının talebeleri ile birlikte şeyhleri Ebi'l-Hasen el-Kuleî'nin desteğini, dolayısıyla hocalarının peşinden giden Mağriblilerin revâkından tam destek almıştır. Ancak meselenin emîrler ve seçkin ulemânın meselesi olmaktan çıkarak, bütün gününü birlikte Ezher'de geçiren talebelerin meselesi haline dönüşmesi kısa zamanda daha büyük olayların patlak vermesine sebep olmuştur. Nitekim yedi ay boyunca Ezher iki şeyh ile devam etmiş olmakla birlikte, bu sürenin sonunda Arîşî ve taraftarları bu meseleyi mezhebî olmaktan ziyâde şahsî bir mesele olarak değerlendirdiği için hazmedememiştir. Şamlı ve Mağribli talebelerin Arûsî taraftarlarına yönelik tehditlerini Ezher'in içine girmelerine mâni olmaları izlemiş, çok geçmeden, Şamlı talebeler Türklerin revakına saldırarak ölüm ve yaralanmalara sebep olmuşlardır. Bu hadise, Türklerin revakına özel bir ihtimam gösteren İbrâhim Bey'i çok kızdırmış, ertesi gün Arîşî'yi çağırarak hâdiseye yönelik kendisini sorguya çekmiştir. Arîşî hadisenin planlı olmadığı ve bilgisi dahilinde bulunmadığını ifade ederek takdim ettiği listede hâdiseye sebebiyet veren isimlerin derhal kendilerince yakalanıp teslim edileceği vaadi İbrahim Bey ile Türkleri sakinleştirmiş olsa da, İbrâhim Bey'in listedeki isimleri araştırmaya başlamasıyla durum bambaşka bir hale bürünmüştür. Zira suçlu olarak zikredilen isimlerin hiçbirisi Şam revâkının talebesi değildi. Böylece bu meselede yalan söylediği ortaya çıkan Arîşî'ye yönelik bütün güvenini kaybeden İbrahîm Bey, Arîşî'nin, Demenhûrî'nin şeyhlik görevini kendisine tevkîl ettiğini söylediğinde de yalan söylediğini düşünmüş ve bu hususu netleştirmek amacıyla düzenlediği toplantıya Arîşî ile birlikte içlerinde diğer Ezher şeyhi Arûsî'nin de bulunduğu seçkin ulemâyı şahit olması için çağırmıştır. Ancak senaryoyu önceden tahmin eden Arîşî, bu toplantıya iştirak etmek bir yana, derhal gözlerden kaybolmuş, böylece onun gidişi meşîhat makamı rüyasının sona erdiğini ilân etmiştir. Diğer yandan İbrâhim Bey ile Murat Bey, Arîşî'yi bütün resmî görevlerinden azlederek Mısır dışına sürülmesi kararını aldılarsa da, Şeyhü's-sâdât'ın araya girmesiyle bu karar ev hapsine dönüştürülmüştür. Cezasının başlamasıyla kendini evinde ibadete veren Arîşî, kırk günlük bir sürenin ardından vefât etmiştir (1218/1795). Bundan sonraki süreçte Ezher şeyhliği vefâtına kadar Arûsî'de kalmış, ancak mezhebi taassubiyet psikolojisiyle Şamlı talebeler sonradan bir kez daha Arûsî'nin talebelerine saldırıda bulunmuşlardır(Abdurrahmân b. Hasan el- Cebertî (ö. 1240/1825), '*Acâibu'l-âsâr fi't-terâcim ve'l-ahbâr*, thk. Abdurrahîm Abdurrahmân Abdurrahîm, Dâru'l-kütübi'l-Mısrıyye, Kahire, 1998, IV, 244; Nimnim, *a.g.e.*, ss. 57-73; Ali Paşa Mübârek, *a.g.e.*, IV, 32, 34)

Kaynaklarda Osmanlı döneminde yıldızı parlayan ve tâbir-i câizse lale devrini yaşayan Ezher'in fukahâsı ile diğer ulemâsının önde gelenlerinin ve Ezher şeyhinin büyük servete sahip oldukları, zenginlikte Mısır'ın önde gelen devlet ricâli ile yarıştıkları, iktisâdî açıdan refah bir hayata sahip olmada birbirleriyle yarış içerisinde oldukları ve bu yönüyle şairlerin kalemiyle tenkit edildikleri zikredilmektedir.[2114] Söz gelimi; bu isimlerden biri olan Muhammed Şinen el-Mâlikî'nin, kaynaklarda fıkıh ve diğer ilimlere dâir te'liflerine dâir bir bilgi bulunmazken akranları arasında en zengin Ezher fakihi olarak serveti hakkında uzun açıklamalar yer almaktadır.[2115]

Osmanlı döneminde Mısır'da Ezher gibi aslen camii olmakla birlikte medrese hüviyetinde olan pek çok mescid bulunmakta idi. Bunlardan İnyâl Yûsûfî Medresesi, Tağriberdî Medresesi, Hayır Bey Medresesi, Odabaş Medresesi ve İsmâîl Paşa Medresesi gibi pek çok medresede her ne kadar fıkıh ilminin tedrîsatının yapıldığına ilişkin hususî bir bilgi yer almasa da,[2116] dönemin genel ilmî karakteristiği düşünüldüğünde bunun kuvvetle muhtemel olduğunu söylenebilir. Ayrıca Mısır'ın daha önceki dönemlerinde ilmî faaliyetlerde bulunan medreselerdeki fıkhî tedrîsatın bu dönemde de devam ettiğini hatırlatmak gerekir.[2117]

Ezher ve medreselerin yanı sıra bazı fukahânın evlerinde oluşturduğu fıkıh dersi halkaları da, bu dönemde, fıkıh tedrîsatının yaygın olmamakla birlikte diğer mekânını teşkil etmekte idi. Söz gelimi; Şemsüddîn ed-Devâhilî, Celâleddîn el-Mahallî'nin *Şerhu'l-Minhâc*'ını esas alarak fıkıh derslerini icrâ etmiştir.[2118] Ayrıca Celâleddîn el-Mahallî'nin Şâfiî fıkıhna yönelik dersler verdiği Şeyh Ömer el-Bistâmî zâviyesi gibi bazı zâviyelerde de fıkhî faaliyetler yapılmıştır.[2119]

Bazı kaynaklarda iddia edildiği üzere; Osmanlılar döneminde Mısır'da fıkıh ilmi ve diğer ilimlerin tedrîsatının yapıldığı merkezlere sağlanan maddî kaynakların azaldığı gerekçesiyle bu ilimlerin tedrîsatında da düşüş yaşandığı iddiası ilmî bir delile istinat etmemektedir. Zira Osmanlı sultanları ve valileri, bu merkezlerin sahip

[2114] Nimnim, *a.g.e.*, ss. 36-38
[2115] Fevzi Sâlih, *a.g.e.*, I, 24-25
[2116] Ali Paşa Mübârek, *a.g.e.*, VI, 2-7
[2117] Keylânî, *a.g.e.*, s. 40
[2118] Muğis, *a.g.e.*, s. 215
[2119] Abdullâh Osmân, *a.g.e.*, s. 97

oldukları önceki vakıfları muhâfaza ettikleri gibi, bizzat kendilerinin tahsis ettikleri vakıflarla bu kurumları desteklemişlerdir. Her ne kadar nâdir de olsa bu merkezlerden vergi tahsil edilmek istenmişse de bu talebe öncelikle ulemâ karşı çıkmıştır.[2120]

Bu dönemde Ezher'deki fıkhî tedrîsata dâir zikredilmesi gereken bir diğer husus da, kaynaklarda Ezher'de bayanların ilk kez derslere iştirak ettiklerine dâir rivâyetlerin olmasıdır. Her ne kadar dersin ismi zikredilmese de, Şeyh Abdullah Şarkâvî'nin derslerine iştirak eden âmâ bir bayandan bahseden bir rivâyet,[2121] bu dönemde bayanların Ezher'deki fıkıh derslerine de iştirâk etmelerinin muhtemel oluşunu akla getirmektedir. Bununla birlikte; incelediğimiz diğer kaynakların neredeyse hiçbirinde bayanlara yönelik ma'lûmâtın yer almayışı, bu mevzudaki şüpheyi arttırmakta ve söz konusu iznin bu âmâ bayana münhasır olduğunu düşündürmektedir.

V. Mısır'da Osmanlılar Dönemi Fukahâsı

Fıkıh ilminin daha önceki dönemlerdeki fukahânın eliyle olgunlaştığı ve kemâle erdiği dönemi ifade eden Osmanlılar döneminde, Mısır'da, fıkıh ilmine yenilikler getiren fukahânın yetiştiğini söylemek oldukça güçtür. Bununla birlikte; bu dönemde yetişen fukahâ müntesip oldukları mezhebin müktesebâtında derinleşmiş, mezheplerinin inceliklerine hâkim, mezhep içerisindeki kapalı hususları açıklayabilen, kısaca mezheplerinin sistemine vâkıf kişiler olarak bu dönemin fıkhî hareketliliğine öncü olmuşlardır.[2122]

Diğer ulemâ ile birlikte fukahâ, Osmanlı dönemi Mısır'ında oldukça büyük bir ehemmiyete sahipti. Bürokrasi ile halk arasında köprü vazifesini icrâ eden bu dönemin fukahâsının, devlet üzerindeki nüfuzu, özellikle devlet ricâlinden Ebü'z-Zeheb Muhammed Bey döneminde zirve noktasına ulaşmıştır.[2123] Buna bir işaret olarak; kâdılkudâtın 973/1566 tarihli resmî beyanında, Mısır'ın önde gelenlerinin

---

[2120] Muğis, *a.g.e.*, s. 136
[2121] Sâbir İsmâîl, *a.g.e.*, 203
[2122] Keylânî, *a.g.e.*, s. 39
[2123] Winter, *a.g.e.*, s. 181

ulemâ, sancak ile emîrlerden oluştuğu zikredilerek bizzat kâdılkudât tarafından ulemâ, diğerlerine takdim edilmiştir. Ulemâ içerisinde ise; özellikle Ezher ulemâsının özel bir ehemmiyeti olduğu görülmektedir. Toplumsal devrim ve başkaldırılara öncülük yapması, Ezher şeyhliği makamının Mısır'da bu dönemde ulemâ içerisinde en üst mertebe oluşu ve söz konusu devrimlerde Ezher şeyhinin önder, ulemâsının ise komutanları olarak halkı yönlendirmesi, kazâ müessesesinin ve iftâ işlerinin bu dönem boyunca Ezher'in sorumluluğunda olması, genelde Ezher ulemâsı ve husûsî olarak fukahâsının ehemmiyetini arttıran hususları teşkil etmiştir.[2124]

Devlet ve halk nezdinde bu denli ehemmiyete sahip olan Ezher fukahâsının, dinî alanın yanı sıra, siyâsî ve ictimâî alanlara da müdâhil kişiler olarak, hakkın gözetilmesi ve zulmün ortadan kaldırılması amacıyla gerektiğinde bazı tepkiler ortaya koyacağı şüphesizdi. Nitekim 926/1520 yılında halk arasında yeniçeriler eliyle karışıklık, zulüm, kadın kaçırma gibi ortaya çıkan durumları bir nev'î örtbas etmek için, Mısır'ın gayet adâletli, müreffeh ve güvenli bir ülke olduğunu ifade eden bir tutanak hazırlayan Osmanlıların Mısır beylerbeyi Hayır Bey, dört mezhep kadısının tutanağı imzalamasını talep etmiş, ancak kadılar, "*Bâtıl bir şeyi imzalamamız câiz değil.*" diyerek bu talebi reddetmişler, Hayır Bey de amacından vazgeçmiştir.[2125] Bununla birlikte; İbn İyâs, bu olay sırasında Hayır Bey adına çıkarılan, halkın durumunu ve hayrına olacak şeyleri gözetip kolladığı, halkın da ondan hoşnut olduğuna ilişkin fermana, kadıların onay vermelerini, riyâkarlık ve makam sevgisi uğruna dalkavukluk yapma olarak nitelendirmektedir.[2126]

1148/1735 yılında sultan fermânıyla bazı hayır kurumlarının iptal edilmesine, dönemin kadısı Abdullah Efendi "*Sultanın emrine muhâlefet edilmez.*" diyerek muvâfık olsa da, Hanefî fukahâdan Süleymân Mansûrî bu fermâna karşı çıkmış, sultan nâibi tarafından yaptırılması sebebiyle sultan tarafından yaptırılmış hükmünde olan ve 1100/1688 yılından beri hizmet gören bu kurumların iptalinin şer'î olmadığını ifade etmiştir.[2127] Diğer bir rivâyete göre ise; Ezher şeyhi Abdullah Şarkâvî, doğduğu köy olan Şarkiyye'de Memlûklü emîrlerinin halktan güç

[2124] Sâbir İsmâîl, *a.g.e.*, ss. 15-16
[2125] İbn İyâs, *a.g.e.*, V, 329
[2126] İbn İyâs, *a.g.e.*, V, 329
[2127] Muğis, *a.g.e.*, s. 181

yetiremeyecekleri ölçüde fazla vergi toplamaları nedeniyle, Ezher ulemâsı ile birlikte halktan büyük bir kitleyi beraberine alarak resmî makamlara başvurmasıyla mezkûr uygulamadan vazgeçilmiştir.[2128]

A. Mısır'da Osmanlılar Dönemi Hanefî Fukahâsı

1. İbn Nüceym (ö. 970/1563)

Tam adı Zeynüddîn (Zeynelâbidîn/Zeyn) b. İbrâhîm b. Muhammed b. Muhammed el-Hanefî'dir.[2129] 926/1520 yılında Kahire'de doğmuştur. İbn Kutluboğa, Burhaneddîn el-Kerhî, Şerefüddîn el-Bulkinî, İbnü'ş-Şelebî gibi dönemin önde gelen Hanefî fukahâsının elinde fıkıh tedrîsatını tamamlamıştır. Yaşadığı dönemde pek çok Hanefî fukahâdan icâzet alan İbn Nüceym, hocaları hayatta iken ders ve fetvâ vermeye başlamış, hayatı boyunca Hanefî fıkhına hizmet etmiştir.[2130] Kendisi, bizzat bu konuda şöyle demektedir: "*Fıkıh benim ilk tahsil ettiğim ilimdir. Onu öğrenirken çok kereler sabahlamışımdır. Bedenim, gözüm, elim ve aklım onun*

[2128] Ali Paşa Mübârek, *a.g.e*., IV, 34. Osmanlı dönemi Mısır'ında fukahânın siyâsî otoritenin haksız uygulamalarının yanı sıra, halkın ictimâî sorunlarıyla da ilgilendikleri görülmektedir. Kurra Muhammed Paşa döneminde (1111/1699-1116/1704), Kahire'de gümüş paranın içine kanunî olandan daha fazla bakır karıştırılması uygulamasının yaygınlaşmasının halk nazarında ortaya çıkardığı huzursuzluk sebebiyle tüccarlar toplanarak Ezher ulemâsına durumu arzetmişler, Mâlikîlerden Muhammed en-Neşratî'nin önderliğinde ulemâ ile tüccarlar, valinin yanına giderek durumu izah etmişler ve sorunun çözülmesini sağlamışlardır (Muğis, *a.g.e*., s. 182). 1200/1786 yılında meydana gelen bir diğer olayda da, yine fukahânın siyâsî otorite ile halk arasında köprü vazifesi kurarak problemlerin üstesinden gelindiği görülmektedir. Rivâyete göre; Memlûklü emîrlerinden Hüseyin Bey, askerleriyle birlikte Beyyûmiyye tarîkatının dervişlerinin başkanlığını yapan şahsın evine giderek evdeki her şeyi yağmalamış, bu durumdan haberdar olan mahalle sâkinleri ertesi gün bir nev'î protesto için davullar eşliğinde Ezher'e gittiklerinde, dönemin Mâlikî fukahâsından Ahmed ed-Derdîr bu mevzuda onların yanında olduğunu, muhtelif kesimlerden toplayacakları kalabalık bir toplulukla kısasa kısas yapacaklarını ifade etmiştir. Ezher'deki derslerin, ezan ve namazların iptal edilmesi, etraftaki dükkanların kapatılması ve göstericilerden bir grubun Ezher minarelerine çıkarak halkı Memlûklü emîrlere karşı çatışmaya dâvet edici tahrikkâr davranışlarının toplumda meydana getirdiği kargaşa sebebiyle, dönemin şeyhülbeledlerinden İbrâhim Bey'in bazı emîrleri, halkı teskin etmesi için Derdîr ile görüşmüşler ve neticede verilen zararının tazmin edilmesi karşılığında olayın kapatılması kararı alınmıştır. (Cebertî, *a.g.e*., III, 129-130)

[2129]Takıyyüddîn et-Temîmî, *a.g.e*., III, 275; Leknevî, *a.g.e*., s. 134; Necmeddîn el-Gazzî, Necmüddîn Muhammed b. Muhammed el-Gazzî (ö. 1061/1651), *el-Kevâkibü's-sâire bi-a'yâni'l-mieti'l-âşira*, Dâru'l-kütübi'l-ilmiyye, Beyrut, 1418/1997, III, 137

[2130] Leknevî, *a.g.e*., s. 134; Necmeddîn el-Gazzî, *a.g.e*., III, 137-138

için çok çalışmıştır. Eski ve yeni kitapları elde etmek için çok hırslı çalışarak Kahire'de bulunan eserlerin çok azı müstesna hepsini mütâlaa etmişimdir."[2131]

İbn Nüceym'in fıkhî kişiliğinin yanı sıra tasavvufî kişiliği de ön planda olmuş,[2132] hattâ bir ara fetvâyı ve fıkhî tedrîs işlerini tamamen terk edip tasavvufa yönelmek istemiştir. Bu niyetle arkadaşı Şa'rânî'ye danıştığında, Şa'rânî, "*Şer'î ilimlerde iyice derinleşmeden tarikata girme ki münâzara meclislerinde bütün Mısır ulemâsının görüşleri karşısına kuvvetli deliller öne sürebilesin.*" deyince düşüncesinden vazgeçmiştir. Şa'rânî'nin ifadesine göre İbn Nüceym, fıkhî olarak yeterli liyâkât derecesine ulaşmış olmakla birlikte fıkhî faaliyetlerini terk etmeden ,Süleyman el-Hudayrî (ö. 961/1553) vasıtasıyla tarîkata intisab etmiş,[2133] ancak vefâtına kadar te'lif faaliyetlerine devam etmiştir. *el-Eşbâh ve'n-nezâ'ir* isimli, 969/1562 tarihli son eserinin te'lifini tamamladığında hasta olduğu, bu hastalık sebebiyle vefât ettiği kaynaklarda zikredilenler arasındadır.[2134]

İbn Nüceym, Hanefî ekolünden ayrılmamakla birlikte, yeri geldiğinde kendi görüşünü beyan etmekten çekinmeyen cesur bir Hanefî fakihi olarak karşımıza çıkmaktadır. Haraç vergisiyle yükümlü olan kimsenin vefâtı halinde arazinin durumunun ne olacağı ile ilgili kendisine kadar ulaşan geleneğe aksi yönde ictihadda bulunmuş olması, onun fıkhî cesaretini oldukça güzel ifade etmektedir.[2135] Dönemin tabakat müelliflerinden Abdülvehhâb ş-Şa'rânî (ö. 973/1566), on yıllık arkadaşlıkları süresince İbn Nüceym'in dinî kişiliği ile ilgili olumsuz hiçbir vasfa rastlamadığını; İbn Nüceym'in, etrafında geniş bir ders halkası bulunan faziletli bir kişi olduğunu zikretmiştir.[2136]

Osmanlı döneminin kayda değer fıkıh te'lifleri arasına giren eserleri bulunan İbn Nüceym'in fıkıh ilmine dâir en önemli eserleri şüphesiz *el-Eşbâh ve'n-nezâ'ir* ile

---

[2131] İbn Nüceym, Zeynüddîn b. İbrâhim b. Muhammed b. Muhammed el-Hanefî (ö. 970/1563), *el-Eşbâh ve'n-nezâ'ir bi-hâşiyeti Nüzhetü'n-nevâzır 'ale'l-Eşbâh ve'n-nezâir*, 4. bs., Dâru'l-fikr, Dımaşk, 1426/2005, s. 5
[2132] Leknevî, *a.g.e.*, s. 134-135
[2133] Şa'rânî, s. 70
[2134] İbn Nüceym, *a.g.e.*, s. 7; Kâtib Çelebi, *a.g.e.*, I, 99
[2135] İsmâîl Acar, "İbn Nüceym'in Hayatı ve Eserleri", *DEÜ İlahiyat Fakültesi Dergisi,* İzmir, 2001, sy. 13-14, s. 115
[2136] Leknevî, *a.g.e.*, s. 135; Serkis, *a.g.e.*, I, 265; Necmeddîn el-Gazzî, *a.g.e.*, III, 138

Bahru'r-râik'tir. *Eşbâh ve'n-nezâir,* kendi türünde yazılan eserlerin en önemlilerinden olup, *Mecelle*'nin hazırlanmasında kendisinden büyük ölçüde istifade edilmiş, hakkında pek çok şerh ve hâşiye çalışmaları yapılmıştır. *Bahru'r-râik* ise; Nesefî'nin *Kenzü'd-dekâik*'inin en önemli şerhlerinden biridir.[2137] Bu iki eserin yanı sıra, fıkıh ilminde *el-Fevâ'idü'z-Zeyniyye fî fıkhi'l-Hanefîyye*, *el-Fetâva'z-Zeyniyye*, *er-Resâilü'z-Zeyniyye*, *el-Fethu'l-gaffâr fî şerhi'l-Menâr*, *Ta'lîk 'ale'l-Hidâye*, *Lübbü'l-usûl fî takrîri'l-usûl, Hâşiyetü Câmi'i'l-füsûleyn, et-Tuhfetü'l-marzıyye fî arâzi'l-Mısriyye* gibi eserleri mevcut olan[2138] İbn Nüceym, 970/1563 yılında Kahire'de vefât etmiştir. [2139]

2. Ebü'l-İhlâs eş-Şürünbülâlî (ö. 1069/1659)

Tam adı Ebü'l-İhlâs Hasen b. Ammâr b. Ali el-Vefâî eş-Şürünbülâlî'dir. 994/1586 yılında Mısır'ın Menûfiye bölgesindeki Şübrâbilûle beldesinde doğmuştur. Bu yer, halk arasında Şürünbilâle/ Şürünbülâle şeklinde telaffuz edildiğinden kendisi de Şürünbülâlî nispesi ile meşhûr olmuştur. [2140]

Şürünbülâlî, henüz altı yaşında iken babası tarafından götürüldüğü Kahire'de ilk ilmî tahsiline başlamış, Abdullah en-Nahrîrî, Muhammed el-Muhibbî ve Ali b. Gânim el-Makdisî'nin elinde fıkhî liyâkatini tamamlamış ve Mısır'ın müteahhirîn dönem seçkin fakihleri arasına dâhil olmuştur. Devlet adamları ve halk nezdinde büyük bir itibar sahibi olan Şürünbülâlî, fetvâ işlerinin kendisine yönlendirildiği isim olarak meşhûr olmuş ve Ezher'de müderrislik yaparak pek çok talebe yetiştirmiştir. Ahmed b. Muhammmed el-'Acemî, Ahmed b. Muhammed el-Hamevî talebeleri arasında yer almaktadır.[2141]

Şürünbülâlî'nin fıkıh ilmine dâir *Nûrü'l-izah ve necâtü'l-ervâh*, *İmdâdü'l-fettâh şerhu Nûri'l-izah*, *Merâkı'l-felâh bi-İmdâdi'l-fettâh*, *Gunyetü zevi'l-ahkâm fî*

[2137] Zeydân, *Târîhu âdâbi'l- lügati'l-arabiyye*, III, 358; Ahmet Özel, "İbn Nüceym", *DİA*, XX, 236
[2138] Temîmî, *a.g.e.,* III, 276; İbn 'Imâd, *a.g.e*., IX, 523; Leknevî, *a.g.e*., s. 135; İsmâîl Paşa, *Hediyyetü'l-ârifîn*, I, 378; Zirikli, *a.g.e*., III, 64
[2139] Serkis, *a.g.e*., I, 265; Bağdatlı İsmâîl Paşa, *Hediyyetü'l-ârifîn*, I, 378; Temîmî, *a.g.e.,* III, 276. Leknevî çoğunluğun h. 970 yılını zikrettiğini beyan etmekle birlikte, kendisi İbn Nüceym'in vefât tarihiyle ilgili h. 969 yılını belirtmiş (Bkz. Leknevî, *a.g.e.,* s. 135), Necmeddîn el-Gazzî de bu doğrultuda bilgiler vermiştir. Bkz. Necmeddîn el-Gazzî, *a.g.e.,* III, 138
[2140] Ziriklî, *a.g.e*., II, 208; Muhibbî, *a.g.e.,* II, 38-39; Leknevî, *a.g.e.,* s. 58
[2141] Serkis, *a.g.e*., I, 1118; Muhibbî, *a.g.e.,* II, 38-39

bugyeti Düreri'l-hükkâm, Teysîrü'l-makâsıd bi-şerhi Nazmi'l-ferâ'id, et-Tahkîkâtu'l-kudsiyye ve'n-nefehâtü'r-rahmâniyye, el-'İkdü'l-ferîd li-beyâni'r-râcih min cevâzi't-taklîd, gibi eserleri mevcut olup,[2142] 1069/1659 yılında Kahire'de vefât etmiş ve Karâfetü'l-kübrâ Kabristan'ındaki Türbetü'l-Mücâvirîn'e defnedilmiştir.[2143]

3. Nûh b. Mustafa el-Konevî (ö. 1070/1660)

Amasya'da doğan Nûh b. Mustafa el-Konevî, Anadolu'ya nispetle er-Rûmî, bir süre Konya'da müftülük yapması dolayısıyla Konevî, Mısır'a gidiğ yerleşmesi sebebiyle Mısrî nispeleriyle anılmıştır. Nûh b. Mustafa, ilk tahsiline Amasya'da başlamış, ardından bir süre Konya müftülüğü yapmıştır. Amasyalı Ömer Paşa, Mısır valiliğine tayin edilmesi üzerine onunla birlikte Mısır'a giderek yerleşmiş ve vefâtına kadar burada yaşamıştır.[2144] Mısır'da Abdülkerîm b. Sûsî'den fıkıh, Muhammed el-Hicâzî'den hadis dersleri alan Nûh b. Mustafa, Hasan b. Ali el-Halvetî vesilesiyle Halvetî tarikatına intisap ermiştir. [2145] Fıkıh ilminin yanı sıra tefsir hadis ve kelam ilminde de liyâkat sahibi olmuş, bu alanlarda pek çok eser te'lif etmiştir. Fıkıh ilminde *Şerhu Duâi'l-kunût, Netâicü'n-nazar fî şerhi Gureri'l-ahkâm, Umdetü'r-râğıbin fî ma'rifeti ahkâmi ımâdi'd-dîn, el-Makâsıdü'l-hasene, el-Kelâmü'l-mesûk li-beyâni mesâili'l-mesbuk, Risâle fi salavâti'l-hams, el-Lüm'a fî âhiri zuhri'l-cum'a, el-Fevâ'idü's-seniyye fi'l-mesâili'd-diniyye* gibi eserleri mevcuttur.[2146]l 1070/1660 yılında vefat etmiş, Kahire'deki Karâfetü'l-kübrâ Mezarlığı'na defnedilmiştir.[2147]

4. Tahtâvî (ö. 1231/1816)

Tam adı Ahmed b. Muhammed b. İsmâîl et-Tûkâtî et-Tahtâvî'dir. Aslen Tokatlı olmakla birlikte babası Muhammed et-Tûkâtî, Mısır'ın Tahtâ şehrine gelip yerleşmesi sebebiyle Tahtâvî de bu şehirde doğmuştur.[2148] Tahtâvî, 1181/1767

[2142] Ziriklî, *a.g.e.*, II, 208; Muhibbî, *a.g.e.*, II, 39; Leknevî, *a.g.e.*, s. 58; Zeydân, *Târîhu âdâbi'l-lügati'l-'Arabiyye*, III, 369

[2143] Muhibbî, *a.g.e.*, II, 39; Serkis, *a.g.e.*, I, 1118; Ziriklî, *a.g.e.*, II, 208

[2144] Ziriklî, *a.g.e.*, VIII, 51; İsmâil Paşa, *Hediyyetü'l-ârifîn*, II, 498; Mehmet Tâhir Efendi, *a.g.e.*, I, 416

[2145] Muhibbî, *a.g.e.*, IV, 458-459

[2146] Ziriklî, *a.g.e.*, VIII, 51; İsmâil Paşa, *Hediyyetü'l-ârifîn*, II, 498

[2147] Muhibbî, *a.g.e.*, IV, 459

[2148] İsmâil Paşa, *Hediyyetü'l-ârifîn*, I, 184; Ziriklî, *a.g.e.*, I, 245

yılında Kahire'ye gelerek Ezher'deki ilmî tahsiline başlamış, Ahmed b. Muhammed el-Hamâkî, Hasan b. Nûreddin el-Makdisî, Muhammed el-Harîrî, Mustafa b. Muhammed et-Tâî ve Abdurrahman b. Ömer el-Arîşî'den fıkıh dersleri almıştır.[2149]

Tahsilinin ardından Şeyhûniyye ve Sarıgıtmişiyye medreselerinde müderrisliğe başlayan Tahtâvî, aynı zamanda Ezher'deki müderrisliğine de devam etmiş, Ezher'deki derslerine olan talep artınca Ayniyye Medresesi'ne nakledilmiştir. Dönemin Hanefî müftüsü İbrâhîm b. Muhammed el-Harîrî (ö. 1124/1713) vefât ettiğinde, onun yerine müftülüğe tayin edilmiş, ancak nakibüleşraf Ömer Mekrem görevinden alınıp sürgün edildiği sırada, Ezher şeyhlerinin Mekrem için hazırladıkları, gerçek hususları içermeyen dilekçeyi imzalamadığı için müftülük görevinden alınarak yerine Hüseyn Mansûrî tayin edilmiştir. [2150]

Her ne kadar müftülük görevinden azledilse de, bundan sonraki süreçte Tahtâvî'nin nüfûzundan istifade edilmeye devam edilmiştir. Nitekim Mehmed Ali Paşa, 1811'de Hicaz'daki Vehhâbîler üzerine düzenlediği sefer esnasında, her mezhepten bir âlimin orduda bulunmasını istemiş ve Hanefîlerî temsilen Tahtâvî'yi seçmiştir. Bir yıl sonra Kahire'ye dönen Tahtâvî, kendi yerine Hanefî müftülüğüne tayin edilen Hüseyin b. Hasan el-Mansûrî vefât edince görevine iâde edilmiştir (1230 /1815). [2151]

Fıkıh ilminde *Hâşiye 'alâ Merâkı'l-felâh* ve *Hâşiye 'ale'd-Dürri'l-muhtâr*[2152] olmak üzere, literatürde meşhûr iki hâşiyesi bulunan Tahtâvî, 1231/1816 tarihinde vefât etmiş ve Karâfe Mezarlığı'nda, vefâtından önce Ebû Ca'fer et-Tahâvî'nin mezarı yakınında yaptırdığı kabre defnedilmiştir. [2153]

Yukarıda zikredilenlerin yanı sıra şu isimler de Osmanlı döneminde Hanefî mezhebinde öne çıkanlar arasında yer almaktadır: İbn Gânim el-Makdisî (ö.

[2149] Serkis, *a.g.e.*, II, 1233
[2150] Serkis, *a.g.e.*, II, 1234; Cebertî, *a.g.e.*, V, 580
[2151] Phılıp Charles Sadgrove, "Tahtâvî", *DİA*, XXXIX, 439
[2152]Muhammed Îsâ Sâlihiyye, *Mu'cemü'ş-şâmil li't-türâsi'l-'Arabi'l-matbû'*, Kahire, 1993, Ma'hedü'l-mahtûtâti'l-arabiyye, 1993, III, 504-506; Serkis, *a.g.e.*, II, 1234; İsmâil Paşa, *Hediyyetü'l-ârifîn*, I, 184
[2153] Cebertî, *a.g.e.*, V, 580

1004/1596),[2154] İbnü'ş-Şelebî (ö. 1021/1613),[2155] Ali b. Muhammed el-İstânbûlî (ö. 1039/1630),[2156] Bedreddîn Hasen b. İbrâhîm el-Cebertî (ö. 1186/1773),[2157] Şihâbüddîn Ahmed b. es-Seyyid el-Hamevî (ö. 1098/1687).[2158] Diğer yandan; Mısırlı olmamakla birlikte Mısır'a ilim tahsili için gelen Şemseddîn et-Timurtâşî (ö. 1006/1598)[2159] Emînüddîn İbn Abdül'âl (ö. 971/1563), İbn Nüceym gibi dönemin önde gelen Hanefî fakihlerinden ve Kahire kâdılkudâtı Kınalızade Ali Efendi'den (ö. 979/1572) fıkıh dersleri almıştır.[2160]

[2154] Tam adı Nûruddîn Ali b. Muhammed b. Halîl'dir. Fıkıh ilminde *Kenzü'd-dekâik* isimli bir eser te'lif ettiği gibi, İbn Vehbân'ın *Manzûme*'sini şerhetmiş ve *Eşbâh ve'n-nezâ'ir*'e talik yazmıştır. (Derdûr, *a.g.e.*, II, 948)

[2155] Tam adı Ebü'l-Abbâs Şihâbüddîn Ahmed b. Muhammed b. Ahmed b. Yûnus el-Mısrî'dir. *el-Fetâvâ* isminde bir eseri mecuttur. (Kâtib Çelebi, *a.g.e.*, II, 1224)

[2156] Bir dönem Kahire kadılığı yapmış ve *Nakdu'l-mesâil fî cevâbi's-sâil* isimli bir fetvâ kitabı te'lif etmiştir. (Kâtib Çelebi, *a.g.e.*, II, 1974)

[2157] Tam adı Bedrüddîn Hasen b. İbrâhim b. Hasen b. Ali Muhammed b. Abdirrahmân ez-Zeylâî el-Cebertî'dir. H. 1110 yılında doğan Bedrüddîn Cebertî, meşhûr müerrih Abdurrahmân el-Cebertî'nin babasıdır. Aslen Habeşistan'ın Cebert bölgesi ve Zeyla kasabasından olduğu için ez-Zeylâî el-Cebertî nispesi ile meşhûr olmuştur. Mısır'a geldikten sonra fıkhî tedrîsatını Şürünbülâlî'nin elinde tamamlamış, fıkıh ilminin yanı sıra mühendislik ve matematikte de liyâkat sahibi olmuştur. Fıkhî tedrîsat faaliyetlerinin yanı sıra, fıkhî bazı risâleler kaleme almıştır. Bunlardan bazıları şunlardır: *Hakâiku'd-dekâik, Ref'u'l-işkâl, el-Akvâlu'l-mu'arrabe fî ahvâli'l-eşribe*. (Ziriklî, *a.g.e.*, II, 178; Serkis, *a.g.e.*, I, 674-675, II, 1233)

[2158] Tam adı Şihâbüddîn Ahmed b. es-Seyyid Muhammed Mekkî el-Huseynî el-Hamevî'dir. Mısır'da Süleymaniyye ve Hüseyniyye medreselerinde müderrislik yapmıştır. Fıkıh ilmine dâir *Bugyetü'l-ehılle bi-tahrîri mes'eleti'l-ehille, Hâşiyetü'd-dürer ve'l-gurer, Şerhu Kenzü'd-dekâik, Gamzu 'uyûnü'l-besâir 'alâ mehâsini'l-Eşbâh ve'n-nezâir* gibi eserleri mevcuttur. (İsmâîl Paşa, *Hediyyetü'l-ârifîn*, I, 164-165; Derdûr, *a.g.e.*, II, 949)

[2159] Asıl ası Şihâbüddîn (Şemsüddîn) Muhammed b. Abdillâh b. Ahmed b. Muhammed b. İbrâhîm b. Muhammed et-Timurtâşî el-Gazzî'dir. Aslen Hârizm'in Tümürtaş köyünden olmakla birlikte Gazze'de doğmuştur. İlk tahsiline Gazze'de başlamış, Şâfiî müftüsü Şemseddîn İbnü'l-Meşrıkî'den fıkıh dersleri almıştır. Akabinde sonuncusu h. 998 yılında olmak üzere dört kez gittiği Kahire'de tahsiline devam etmiş, burada Emînüddîn İbn Abdül'âl, İbn Nüceym gibi dönemin önde gelen Hanefî fakihlerinden ve hanefî kâdılkudâtı Kınalızade Ali Efendi'den fıkıh dersleri almıştır. Fıkhî liyâkatini tamamladıktan sonra, Hanefî fıkhında yaşadığı dönemde seçkin bir fakih olarak Gazze'ye dönmüş ve fıkhî tedrîs ve fetvâ işleriyle meşgul olmuş, ayrıca pek çok talebe yetiştirmiştir. H. 1004 ya da 1006 yılında vefat ettiğine dâir muhtelif bilgiler bulunan Timurtâşî'nin fıkıh ilmine dâir *Tenvîru'l-ebsâr ve câmi'u'l-bihâr* ile şerhi *Minehu'l-gaffâr şerhu Tenvîri'l-ebsâr, İ'ânetü'l-hakîr li-Zâdi'l-fakîr, Mu'înü'l-müftî 'alâ cevâbi'l-müsteftî, Tuhfetü'l-akrân* ve şerhi *Mevâhibü'l-mennân, el-Vusûl ilâ kavâidi'l-usûl, Şerhu'l-Menâr, Şerhu'l-Vikâye, el-Fetâvâ* gibi eserleri ve çeşitli risaleleri mevcuttur. (Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemü'l-büldân*, II, 46; Serkis, *a.g.e.*, I, 641-642; Muhibbî, Muhammed Emîn b. Fazlillâh b. Muhibbiddîn b. Muhammed el-Muhibbî (ö. 1111/1699), *Hülâsâtü'l-eser fî a'yâni'l-karni'l-hâdî 'aşer*, Matbaatu'l-vehbiyye, yy., 1284/1867, IV, 19; İsmâil Paşa, *Hediyyetü'l-ârifîn*, II, 262; Zeydân, *Târîhu âdâbi'l- lügati'l-arabiyye*, III, 359; Ziriklî, *a.g.e.*, VI, 239-240; Ahmet Özel, "Timurtaşî", *DİA*, XLI, 188)

[2160] Muhibbî, *a.g.e.*, IV, 19; Serkis, *a.g.e.*, I, 641-642

B. Mısır'da Osmanlılar Dönemi Şâfiî Fukahâsı

1. Şemseddîn Hatîb eş-Şirbînî (ö. 977/1570)

Tam adı Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed el-Hatîb eş-Şirbînî el-Kâhirî'dir.[2161] Mısır'ın günümüzde Dekahliyye şehrine bağlı bir ilçesi olan Şirbîn'de[2162] doğan Şemsüddîn eş-Şirbînî; Zekeriyyâ el-Ensârî, Şehâbeddin er-Remlî, Nâsıruddîn et-Tablâvî, Bedreddin el-Meşhedî ve Muhammed b. Abdurrahman en-Nüşelî gibi yaşadığı dönemin ulemâsından dersler almış, fıkıh ilminde hâssaten Şemseddîn er-Remlî'den istifâde etmiştir. Hocalarından müderrislik ve fetvâ icâzeti alan Şirbînî, Arap dili ve tefsir alanlarında da liyâkât sahibi olmuş, ilminin yanı sıra zühd ve takvası ile de meşhûr olmuştur.[2163]

Şirbînî'nin çalışmaları, müteahhirîn dönem Şâfiî fıkhının gelişmesine büyük bir katkı sağlamış, özellikle Ezher ve Kahire medreselerinde fıkıh alanında ders kitabı olarak okutulan eserlere yazdığı şerh ve hâşiyleriyle meşhûr olmuştur. Fıkıh ilminde başta Osmanlı dönemi fukahâsının büyük rağbet gösterdiği[2164] eseri *Muğni'l-muhtâc ilâ ma'rifeti me'ânî elfâzi'l-Minhâc* isimli kitabının yanı sıra, *el-İknâ' fî halli elfâzi Ebî Şücâ', Şerhu't-Tenbîh, Menâsiku'l-hac* gibi eserleri mevcut olup,[2165] 977/1570 yılında Kahire'de vefât etmiştir.[2166]

2. Şemseddîn er-Remlî (ö. 1004/1596)

Asıl adı Ebû Abdullâh Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed b. Hamza er-Remlî el-Menûfî'dir. Çoğu kaynağa göre; 919/1513 yılında Mısır'ın Menûfiye şehrindeki Minyetülattâr'a bağlı Remle köyünde doğan Şemseddîn er-Remlî,[2167] ilk tahsilini tamamladığı babasında; fıkıh, tefsir, tarih, Arap dili ve edebiyatı dersleri almış,

---

[2161] Serkis, *a.g.e*., I, 1108; İsmâîl Paşa, *Hediyyetü'l-ârifîn*, II, 250; Kehhâle, *a.g.e*., III, 69. İbn 'Imâd babasının adını Muhammed olarak zikretmektedir. Bkz. İbn 'Imâd, *a.g.e.,* X, 561

[2162] https://ar.wikipedia.org/wiki/شربين (10.03.2018)

[2163] İbn 'Imâd, *a.g.e*., X, 561; Serkis, *a.g.e*., I, 1108; Gazzî, *a.g.e*., I, 72-73

[2164] Ali Hakan Çavuşoğlu, "Şirbînî", *DİA*, XXXIX, 189

[2165] Serkis, *a.g.e*., I, 1109; İsmâîl Paşa, *Hediyyetü'l-ârifîn*, II, 250

[2166] İbn 'Imâd, *a.g.e*., X, 562

[2167] Şevkânî, *a.g.e*., II, 102; Muhibbî, *a.g.e*., III, 347-348; İsmâîl Paşa, *Hediyyetü'l-ârifîn*, II, 261

ayrıca İbnü'n-Neccâr, Yahyâ b. İbrâhîm ed-Demîrî, Ali et-Trablûsî ve Sa'deddîn ez-Zehebî gibi farklı mezheplere mensup ulemâdan dersler almıştır.[2168]

Şemseddîn Remlî, babasının vefâtının ardından onun ders halkasının başına geçmiş; ayrıca muhtelif medreselerde müderrisliğe ve Kahire Şâfiî müftülüğüne atanmıştır.[2169] "Küçük Şâfiî" lakabıyla da meşhûr olan Şemseddîn Remlî'nin bazı kaynaklarda, h. 10. yy. müceddidi olduğu zikredilerek hakkında oldukça mübâlağalı övgü dolu ifadeler kullanılmıştır.[2170] Fıkıh ilminde *Fetâvâ'r-Remlî*, *Nihâyetü'l-muhtâc ilâ şerhi'l-Minhâc*, *Şerhu't-Tahrîr*, *Şerhu'l-behceti'l-verdiyye Muhtasaru Hâvi's-sağîr*, *Gâyetü'l-beyân fî şerhi Zübedi İbn Reslân*, *Gâyetü'l-merâm fî şerhi Şürûti'l-me'mûm ve'l-imâm* gibi eserleri mevcut olan Remlî, 1004/1596 yılında vefât etmiştir.[2171]

3. Muhammed b. Ahmed eş-Şûbirî (ö. 1069/1659)

Tam adı Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed eş-Şûbirî eş-Şâfiî'dir. 977/1570 yılında doğan Şûbirî, fıkhî liyâkatini Şemseddîn er-Remlî'nin elinde tamamlamış, h. 1000 yılında hocasından müderrislik ve fetvâ icazeti almıştır. "Küçük Şâfiî" lakabıyla meşhûr olmuş ve yaşadığı dönemde Şâfiî fukahânın otoritesi haline gelmiştir. Şafiî fukahânın özellikle çözümü zor fetvâ meselelerini kendisine arzettiği tek isim olan Şûbirî'nin, fıkıh ilminde *Hâşiyetü 'alâ şerhi'l-Minhâc*, *Hâşiyetü 'alâ şerhi't-Tahrîr*, *Hâşiyetü 'ale'l-Lübâb*, *Fetâvâ* gibi eserleri mevcuttur. Şûbirî 1069/1659 yılında vefât etmiş ve Karâfetü'l-kübrâ'daki Türbetü'l-Mücâvirîn'e defnedilmiştir.[2172]

Osmanlı dönemi Mısır'ında fıkıh ilminde temayüz etmiş diğer bazı Şâfiî fukahâ ise şunlardır: Abdurraûf el-Menâvî (ö. 1031/1622),[2173] Ahmed ed-Demenhûrî (ö. 1192/1778),[2174] İbnü'l-Cevherî (ö. 1215/1801).[2175]

[2168] Muhibbî, *a.g.e.*, III, 343
[2169] Serkis, *a.g.e.*, I, 952
[2170] Serkis, *a.g.e.*, I, 952; Muhibbî, *a.g.e.*, III, 342; Keylânî, *a.g.e.*, s. 38
[2171] Serkis, *a.g.e.*, I, 952; İsmâîl Paşa, *Hediyyetü'l-ârifîn*, II, 261
[2172] Muhibbî, *a.g.e.*, III, 385-386; İsmâîl Paşa, *Hediyyetü'l-ârifîn*, II, 287
[2173] Tam adı Abdurraûf b. Tâcülârifîn b. Ali b. Zeynilâbidîn el-Menâvî'dir. Şemseddîn er-Remlî başta olmak üzere yaşadığı dönemin önde gelen Mısırlı Şâfiî fukahâsından dersler almıştır. Tasavvufî bir kişiliği de bulunan Abdurraûf el-Menâvî, Sâlihiyye Medresesi'nde her mezhepten önde gelen kişilerin

C. Mısır'da Osmanlılar Dönemi Mâlikî Fukahâsı

Mısır'da Osmanlılar dönemiyle birlikte nüfûz ve yaygınlık açısından büyük ölçüde tesirini kaybeden Mâlikî mezhebinde, bu dönemde mezhep içinde öne çıkan, müessir bir fakih olduğunu söylemek oldukça güçtür. Bununla birlikte; bu dönemde mezhep faaliyetleriyle iştigâl ederek Mâlikîliğin Mısır'da varlığının devam etmesinde önemli rol oynayan olan bazı kişileri şu şekilde sıralamak mümkündür: Muhammed b. İbrâhîm et-Tetâî (ö. 942/1535),[2176] Nâsırüddîn el-Lekânî (ö. 958/1551),[2177] Bedrüddîn el-Karâfî (ö. 1008/1600),[2178] Burhâneddin el-Lekânî (ö. 1041/1631),[2179] Nûreddîn el-Echûrî (ö. 1066/1655),[2180] Abdülbâkî b. Yûsuf ez-

---

iştirâk ettiği bir gruba Şafiî fıkhına yönelik dersler vermiştir. Fıkıh ilminde *İhsânü't-takrîr bi-şerhi't-Tahrîr, İthâfu't-tullâb bi-şerhi kitâbi'l-ubâb, Tehzîbü't-teshîl, İthâfu'n-nâsik bi-ahkâmi'l-menâsik, el-Fethu's-semâvî bi-şerhi'l-behceti't-Tahâvî, en-Nüzhetü'z-zehiyye fî ahkâmi'l-hammâmi'ş-şeriyye ve'l-tıbbiyye, Şerhu'l-Minhâc* (tamamlanmamış) gibi eserleri mevcuttur. (Muhibbî, *a.g.e.*, II, 413-415)

[2174] Tam adı Ahmed b. Abdülmün'im b. Yûsuf b. Sîyâm ed-Demenhûrî'dir. H. 1101 yılında Mısır'ın Demenhur şehrinde doğan Ahmed ed-Demenhûrî, küçük yaşta yetim kalmasının ardında Kahire'ye gelerek Ezher'e iltihak etmiştir. Yaşadığı dönemde Şâfiî mezhebinin önde gelen isimlerinden birisi olmakla birlikte, onun asıl şöhreti, dört mezhebe de vâkıf olması idi. Nitekim dört mezhebin fukahâsından da fetvâ icâzeti almış ve dört mezhebe yönelik dersler vermiştir. Bir dönem Ezher şeyhliği görevine tayin edilen Demenhûrî, siyâsî otorite ve toplum nezdinde fazlasıyla saygı duyulan, meşhûr bir kişiydi. 1192/1778 yılında vefât etmiştir. (Cebertî, *a.g.e.*, III, 13-16; Nimnim, *a.g.e.*, s. 57)

[2175] Asıl dı Muhammed b. Ahmed b. Hasen b. Abdilkerîm el-Hâlidî eş-Şâfiî olup İbnü'l-Cevherî olarak meşhûr olmuştur. H. 1151 yılında doğmuş, Atıyye el-Echûrî başta olmak üzere dönemin seçkin ulemâsından fıkıh dersleri almıştır. Eşrefiyye Medresesi'nde müderrislik yapmıştır. Fıkıh ilmine dâir *Muhtasaru'l-Menhec* isimli eseri ile bazı risâleleri mevcuttur. (Cebertî, *a.g.e.*, IV, 243-245)

[2176] Tam adı Ebû Abdullâh Şemsüddîn Muhammed b. İbrâhîm et-Tetâî'dir. Fıkhın özellikle farazî meseleleriyle iştigâl eden et-Tetâî'nin fıkhî te'lifleri arasında *Fethu'l-celîl fî halli cevâhiri düreri elfâzi'ş-şeyh Halîl* ve *Cevâhirü'd-dürer fî halli elfâzi'l-Muhtasar* olmak üzere *Muhtasaru Halîl*'in iki şerhi, *Şerhu Muhtasari İbni'l-Hâcibi'l-fıkhî, Şerhu'l-İrşâd* gibi eserleri yer almaktadır. (İbn Mahlûf, *a.g.e.*, I, 393)

[2177] Tam adı Nâsıruddîn Muhammed b. Hasen'dir. Ezher'de atmış yıl boyunca fıkıh, fıkıh usûlü ve Arapça gibi ilimlere dâir müderrislik yapmış ve pek çok talebe yetiştirmiştir. Yoğun tedrîs faaliyetlerinden dolayı te'life pek vakit bulamamış, h. 958 yılında vefât etmiştir. (Karâfî, Bedrüddîn Muhammed b. Yahyâ b. Ömer el-Karâfî (ö. 1008/1600), *Tevşîhü'd-dîbâc ve hilyetü'l-ibtihâc,* thk. Ali Ömer, Mektebetü's-sekâfeti'd-dîniyye, Kahire, 1425/2004, ss. 186-188)

[2178] Tam adı Bedrüddîn Muhammed b. Yahyâ b. Ömer b. Ahmed b. Yûnus el-Mısrî olup el-Karâfî nispesi ile meşhûr olmuştur. İlmi ve örnek gösterilen, şahsiyeti ile ön plan çıkmış olan Karâfî, Mısır'da bir dönem kadılık vazifesini üstenmiş, fıkıh ilmine dâir *Şerhu Muhtasarı İbni'l-Hâcib*, *Muhtasaru Halîl*'in şerhi olan *Atâullâhi'l-celîli'l-câmi limâ aleyhi min şerhin cemîl, Şerhu't-Tehzîb* gibi eserleri mevcuttur. (et-Tinbüktî, *a.g.e.*, s. 603)

[2179] Tam adı Ebü'l-İmdâd Burhânüddîn İbrâhîm b. Hasen el-Lekânî'dir. Özellikle hadis, ahkâm ve fetvâ meseleleri hususunda liyâkat sahibi olan Burhâneddîn el-Lekânî'nin *Hâşiyetü alâ Muhtasarı Halîl, Cem'u'l-cevâmi*'nin hâşiyesi olan *Büdûru'l-levâmî, Menâru usûli'l-fetvâ ve kavâidu'l-iftâ bi'l-akvâ, Ikdü'l-cümân, fî mesâili'd-damân* isimli eserleri ile *Nasîhatü'l-ihvân fî şürbi'd-duhân* isimli bir risalesi mevcuttur. (İbn Mahlûf, *a.g.e.*, I, 421-422, Muhibbî, *a.g.e.*, I, 7)

[2180] Asıl sı Ebü'l-İrşâd Nûruddîn Ali b. Zeynilâbidîn b. Abdirrahmân el-Echûrî'dir. Yaşadığı dönemde Mâlikîlerin otorite kişisi olan Nureddîn el-Echûrî, dönemin önde gelen fukahâsının yanında yaptığı ilmî tahsili ile fıkıh ilminde liyâkat sahibi olmuş ve pek çok talebe yetiştirmiştir. Fıkhî te'lifleri

Zürkânî (ö. 1099/1687),[2181] Muhammed b. Abdillâh el-Haraşî (ö. 1001/1689,)[2182] Ali b. Ahmed es-Saîdî (ö. 1189/1775),[2183]Ahmed ed-Derdîr (ö. 1201/1786),[2184] ed-Desûkî (ö. 1230/1814).[2185]

D. Mısır'da Osmanlılar Dönemi Hanbelî Fukahâsı

Mısır'a intikâl ettiği Eyyûbîler döneminden itibaren Mısır'daki en az müntesibe sahip mezhep olan Hanbelîlik, Memlûkler döneminde diğer üç mezhep gibi sahip olduğu resmî mezhep statüsünü Osmanlılar dönemiyle birlikte yeniden kaybetmiştir. Osmanlı dönemi Mısır'ında, mevcut fıkhî mezhepler arasında en zayıfını teşkil eden Hanbelî mezhebinde genel olarak mezhepte öne çıkan, seçkin bir fakih olduğu söylenemese de mezhep faaliyetlerinde iştigâl ederek mezhebin ülkedeki mevcûdiyetinin sağlanmasına yardımcı olan bazı kişiler şunlardır:

---

arasında *Muhtasaru Halîl*'e yaptığı üç şerh, *ez-Zehrâtu'l-verdiyye fi'l-fetâva'l-Echûriyye, Hâşiyetü 'alâ şerhi't-Tetâî 'ale'r-Risâle* gibi eserleri ve *Şerhu'd-duhân* isimli bir risâlesi mevcuttur. (İbn Mahlûf, *a.g.e.*, I, 439-440; Muhibbî, III, 158)

[2181] Tam adı Ebû Muhammed Abdülbâkî b. Yûsuf b. Ahmed ez-Zürkânî'dir. H. 1020 yılında doğan ez-Zürkânî, Nureddîn el-Echûrî ve Burhâneddîn el-Lekânî gibi dönemin önde gelen fukahâsının elinde fıkhî liyâkatini tamamlamış ve hocalarından icâzet almıştır. ez-Zürkânî'nin fıkıh ilmine dâir *Şerhu 'alâ Muhtasari Halîl* isimli kendisinden önce yapılan bütün şerhleri ihtisâr eden bir eseri, ayrıca kendisine sorulan soruları cevaplarıyla birlikte ihtivâ eden bir eseri mevcuttur. (İbn Mahlûf, *a.g.e.*, I, 441)

[2182] Tam adı Ebû Abdullah Muhammed b. Abdillâh el-Haraşî'dir. Fıkhî tahsilini babası, Nureddîn el-Echûrî ve Burhaneddîn el-Lekânî olmak üzere dönemin fukahâsının elinde tamamlamış ve yaşadığı dönemde Mâlikîlerin riyâsetini üstlenmiştir. Fıkıh ilmine dâir *Şerhu Muhtasari Halîl* isimli bir eseri mevcuttur. (İbn Mahlûf, *a.g.e.*, I, 459)

[2183] Tam adı Ebü'l-Hasen Ali b. Ahmed b. Mükremillâh el-Adevî olup, es-Saîdî nispesiyle meşhûr olmuştur. Mısır'ın pek çok fukahâsından dersler almış, fıkhî liyâkat edinmesinin ardından Ezher ve başka yerlerde fıkhî tedrîs faaliyetlerinde bulunmuş ve pek çok fıkhî esere hâşiye yazmıştır. (İbn Mahlûf, *a.g.e.*, I, 492-493)

[2184] Tam adı Ebü'l-Berekât Ahmed b. Muhammed el-Adevî el-Ezherî olup, ed-Derdîr nispesi ile meşhûr olmuştur. 12./18. yüzyılda, Mâlikî fukahâ içerisindeki tecdîd ehlinden olduğu ifade edilen Derdîr, fıkhî liyâkatini başta es-Saîdî olma üzere dönemin Mâlikî fukahâsının elinde tamamlamış ve daha hocalarının vefâtından önce fetvâ işleriyle meşgul olmaya başlamıştır. Bir dönem Ezher meşîhatlığını da üstlenen Derdîr'den Mısır başta olmak üzere Şam ve Hicaz'dan gelen pek çok kişi fıkıh ilmi tahsilinde bulunmuştur. Tanınmış talebeleri arasında ed-Desûkî ve es-Saîdî'nin yer aldığı ed-Derdîr'in fıkhî te'lifleri arasında *Şerhu Muhtasari Halîl*, *Akrabu'l-mesâlik li-mezhebi Mâlik* ve şerhi yer almaktadır. (İbn Mahlûf, *a.g.e.*, I, 516-517; Ali Mübârek Paşa, *a.g.e.*, IV, 41)

[2185] Tam adı Şemsüddîn Ebû Abdillâh Muhammed b. Ahmed b. Arefe olup, ed-Desûkî nispesiyle meşhûr olmuştur. Mısır'ın Desûk şehrinde doğmuş ve küçük yaşta Kahire'ye gelerek ilmî tahsiline başlamıştır. Es-Sâidî, ed-Derdîr, Muhammed b. İsmâîl en-Nefrâvî gibi dönemin fukahâsından dersler alarak fıkıh alanında seçkin bir konuma gelmiştir. Muhakkik bir fakih olarak, çok ince ve müşkilatlı fıkhî meseleleri izahta oldukça mâhir olduğu zikredilen Desûkî, aynı zamanda oldukça mütevâzi bir kişiliğe sahipti. Fıkhî te'lifleri arasında *Hâşiyetü 'alâ Muhtasari's-Sa'd*, Derdîr'in *Muhtasari Halîl*'inin şerhine yaptığı hâşiye ve diğer pek çok hâşiye yer almaktadır . (İbn Mahlûf, *a.g.e.*, I, 520)

Şihâbüddîn İbnü'n-Neccâr (ö. 949/1600)[2186] ve oğlu Takıyyüddîn İbnü'n-Neccâr (ö. 972/1564),[2187] Haccâvî (ö. 986/1579),[2188] Mer'î b. Yûsuf el-Keremî (ö. 1033/1624),[2189] Mansûr b. Yûnus el-Behûtî (ö. 1051/1641)[2190] Muhammed b. Ahmed el-Behûtî (1088/1678),[2191] Muhammed b. Ebî Bekr el-Avfî (1094/1683),[2192] Muhammed b. Ebi's-sürûr el-Behûtî (1100/1689).[2193]

VI. Mısır'da Osmanlılar Döneminde Kazâ Müessesesi

Yavuz Sultan Selim'in Mısır seferinin ardından, Anadolu ve Rumeli'den birçok açıdan farklı uygulamalara sahip Mısır'ın, kazâî açıdan nasıl yönetileceği meselesi, muhtemelen hem sultan hem de askerî personelin yanı sıra sefere iştirak eden Osmanlı adliye merkez teşkilatının en önemli görevlileri olan Rumeli Kazaskeri Zeyrekzâde Rükneddin (ö. 939/1532) ve Anadolu Kazaskeri Kemalpaşazâde (ö. 940/1534) için büyük bir mesele idi. Mevcut kaynakların bu mevzuyla ilgili verdiği sınırlı bilgiler, Mısır'ı Osmanlı hukuk teşkilatına doğrudan entegre etme yönünde bir

---

[2186] Tam adı Şihâbüddîn Ahmed b. Abdilazîz el-Fütûhî olup İbnü'n-Neccâr ismiyle meşhûr olmuştur. Yaşadığı dönemde Hanbelî mezhebinin riyâsetini üstlenmiş olan İbnü'n-Neccâr, aynı zamanda Mısır'da kadılık görevini üstlenmiş Mağrib asıllı tek Hanbelî olmuştur. (Derdûr, *a.g.e*., II, 975)

[2187] Tam adı Takıyyüddîn Muhammed b. Ahmed el-Fütûhî olup, babası gibi İbnü'n-Neccâr ismiyle meşhûr olmuştur. Fıkhî tahsilini babasının elinde tamamlamış, ardından Şam'a giderek tahsiline burada devam etmiştir. Mısır'a döndüğünde Hanbelî kadılığına tayin edilmiş, fıkıh ilmine dâir *Münteha'l-irâdât fî cem'i'l-Mukni'* isminde bir eser kaleme almıştır. (Abdülkâdir b. Bedrân ed-Dımeşkî, *el-Medhal ilâ mezhebi'l-İmâm Ahmed b. Hanbel*, Müessesetü'r-risâle, Beyrut, 1401/1981, s. 440; Derdûr, *a.g.e*., II, 975)

[2188] Şerefüddîn Mûsâ el-Haccâvî, aslen Kudüslü olmakla birlikte Mısırlı Hanbelî fukahâ arasında zikredilmektedir. Fıkıh ilminde kaleme aldığı *el-İknâ'* isimli eseriyle meşhûr olmuştur. (Mu'tez Mahmûd (H. Laoust), "el-Hanâbile", *Mûcez Dâiratü'l-maârifi'l-İslâmiyye*, thk. İbrâhîm Zekî Hurşît vd., Merkezü'ş-şârika, yy., 1418/1998, I, 4368

[2189] Tam adı Mer'î b. Yûsuf b. Ebî Bekr b. Ahmed el-Keremî el-Makdisî'dir. Osmanlı döneminde Mısır'daki Hanbelîlerin önde gelenlerinden biriydi. Fıkıh ilminde *Delîlü't-tâlib*, *Gâyetü'l-müntehâ* isimli eserleri mevcuttur. (Bedrân ed-Dımeşkî, *a.g.e*., ss. 442-443)

[2190] Tam adı Salâhüddîn Mansûr b. Yûnus el-Behûtî'dir. Osmanlı dönemi Hanbelî fürû fıkhında en iyi fakih olduğu zikredilen Mansur el-Behûtî'ye muhtelif bölge ve ülkelerden pek çok kişi gelerek ilim tahsilinde bulunmuştur. Yaşadığı dönemde Hanbelî fetvâ ve tedrîs faaliyetleri kendisine intikâl etmiş, kendisi başta olmak üzere ailesinden yetiştirdiği kişilerle birlikte, mezhebin Mısır'daki gelişimine katkı sağlamıştır. Fıkıh ilminde Takıyyüddîn el-Fütûhî'nin *Münteha'l-irâdât*'ını şerhetmenin yanı sıra Haccâvî'nin *Müntehâ'*sı ile *Şerhu zâdi'l-müstakni*'si üzerine hâşiye yazmıştır. (Hacvî, *a.g.e*., II, s. 692)

[2191] Fıkhî liyâkatini Mansûr el-Behûtî ile Abdurrahmân el-Behûtî'nin elinde tamamlamış, ömrü boyunca Hanbelî fıkhına yönelik tedrîs, fetvâ ve te'lif faaliyetleriyle iştigâl etmiştir. *İknâ'* ve *Müntehâ* başta olmak üzere pek çok eserin tahririni yapmıştır. (Muhibbî, *a.g.e*., III, 390-391)

[2192] Tam adı İbrâhîm b. Ebî Bekr b. İsmâîl el-Avfî'dir. Aslen Suriyeli olan İbrâhim b. Ebî Bekr, Mısır'daki Hanbelîlerin önde gelenlerinden idi. *Münteha'l-irâdât*'ı şerhetmenin yanı sıra, *el-Menâsik* isimli bir eser ve pek çok risâle kaleme almıştır.(Hacvî, *a.g.e*., II, s. 693-694)

[2193] Tam adı Muhammed b. Ebi's-Sürûr Muhammed Sultân el-Behûtî'dir. Mısır'daki Hanbelîlerin önde gelenlerinden idi. (Hacvî, *a.g.e*., II, s. 693)

hamle yapıldıktan sonra geri adım atıldığı ve büyük oranda Memlüklü dönemi uygulamalarına dönüldüğü kanaatini uyandırmaktadır.[2194] Mevzuya giriş yapmadan önce, Mısır'ın Osmanlı dönemi öncesi kazasker (kâdilasker) mefhûmu anlayışının Osmanlı Devleti'nde anlaşılan kazasker mefhumundan farklı olduğunu ifade etmenin yerinde olduğu kanaatindeyiz. Osmanlı dönemine kadar Mısır'da kazasker, hususen asker ve ordunun kazâî meseleriyle ilgilenen ve bunları çözüme kavuşturan kişi iken,[2195] Osmanlı devletinde I. Murat itibariyle ihdâs edilen kazasker, ülkenin kazâ müessesinden tamamıyla sorumlu olan ve dolayısıyla bütün kadıların başındaki ismi, Mısır'ın alışılagelmiş tabiriyle kâdılkudâtını ifade etmekte idi.[2196]

Mısır'daki Osmanlı dönemine bizzat şâhit olan müerrih İbn İyas'ın ifadelerine göre; Mısır'ın fethinin ardından kazâî alanda merkeziyetçi bir sisteme sahip olma amacıyla Şâfiî kadı Kemâleddîn et-Tuveyl, Hanefî kadı Mahmûd b. eş-Şıhne, Mâlikî kadısı ed-Demîrî, Hanbelî kadı Şihâbüddîn İbnü'n-Neccâr olmak üzere Mısır'daki dört mezhebin kadıları azledilmiş (Ocak 923/1517), yerlerine İstanbul'daki Sultan Selim tarafından sadece Sâlihiyye Medresesi'nde görevini icrâ etmek üzere Türk bir kadı (kâdilarab) tayin edilmiştir. Bu kadı, nâiblerin ve şâhitlerin yetkilerini kısıtlayıp akitleri onaylamalarını yasaklamış olmanın yanı sıra, yeni prosedüre göre herhangi bir hukukî işlem yapacak olanlara Sâlihiyye Medresesi'ne gitmek zorunluluğu getirilmiştir.[2197] Yeni uygulamanın birçok açıdan meşakkate ve hukukî işlemlerin te'hirine sebep olması en büyük sebep olmak üzere, çok geçmeden birkaç ay sonra (Mart 923/1517) yukarıda isimleri zikredilen Arap kadılar, Sultan Selîm tarafından görevlerine iâde edilmişlerdir.[2198] Her ne kadar bazı müellifler, Memlüklü müesseselerinin ülkede yeniden ihyâsını talep eden Ahmed Paşa isyanının bu yeni uygulamanın iptalinde etkili faktör olduğunu ifade etseler de[2199] bu isyanın

---

[2194] Atçıl, *a.g.m.*, s. 98
[2195]Kalkaşendî, *a.g.e*., IV, 36
[2196] Seyyid Muhammed Seyyid, *Mısr fi'l-'asri'l-Osmânî fi'l-karni's-sâdis 'aşer*, Mektebetü Medbûlî, Kahire, 1418/1997, s. 47; Abdurrezzâk İbrâhîm Îsâ, *Târîhu'l-kazâ fî Mısri'l-Osmâniyye*, el-Hey'etü'l-Mısriyyetü'l-âmme, Kahire, 1998, s. 52
[2197] İbn İyâs, *a.g.e*., V, 165; James E. Baldvin, *Islamic Law and Empire in Ottoman Cairo*, Edinburgh University Press, Edinburgh, 2017, s. 84
[2198] İbn İyâs, *a.g.e*., V, 165
[2199] Winter, *a.g.e*., s. 184

(930/1524)[2200] hukukî değişimden (923/1517) tarih olarak daha sonraya tekâbül ettiğini ifade etmek gerekir.[2201] Bundan sonraki süreçte, liyâkât sahibi Mısırlılar rutin olarak kadılığa tayin edilmiş ve kanun metni mûcibince üç yıl veya devlet merkezini zora sokacak şekilde daha uzun süre bu görevde kalmışlardır.[2202] 1798 yılına gelindiğinde; Mısır'da sadece altı kadının Türk oluşu ve geri kalanın Araplardan oluşması, [2203] Osmanlının kadı tayininde genel olarak yerel unsurlara önem verdiğini göstermektedir.

Kadıların devletin merkezinden atanmasını tenkit edenler arasında bulunan bu dönemin Mısırlı müerrihlerinden İbn İyâs, yerel kadıların azledilerek cehaletle vasıflandırdığı Türk kadılarının tayininden ortaya çıkan hoşnutsuzluk durumunu dile getirirken,[2204] bazı müelliflerin zikrettiği üzere Türk kadıların halkın nezdinde de kötü bir intibâ uyandırdığına ilişkin ifadeler kullanmıştır.[2205] Kanaatimizce halk nezdinde kadılara yönelik kötü bir intiba oluşmasında, İbn İyas gibi ülkenin kalem erbâbının Türk kadılara yönelik kullandığı oldukça yakışıksız ifadelerin[2206] de tesiri olmuştur. Neticede Osmanlıların, dönemin Anadolu kazaskeri olan Kemalpaşazâde gibi en yüksek mertebeden memuru tayin ederek Mısır'ın hukukî teşkilatını devlet merkezinin kontrolüne almak niyetinde olduğu, ancak bu uygulamanın ortaya çıkardığı olumsuz birtakım neticeler sebebiyle takrîben bir buçuk ay gibi kısa bir süre sonra (Mart 923/1517) bu uygulamadan vazgeçilerek Memlûklü döneminin eski kazâî teşkilat yapısına geri dönüldüğü söylenebilir.

[2200] Yûsuf el-Milvânî (ö. 1131/1719), *Tuhfetü'l-ahbâb bi-men melike Mısr mine'l-mülûk ve'n-nüvvâb*, thk. Muhammed Şiştâvî, Dâru'l-âfâki'l-arabiyye, Kahire, 1419/1999, s. 109

[2201] Osmanlı yönetiminin Mısır'daki yerel kadıları görevlerine iâde etmesine temas eden İdrisî Bitlisî (ö. 926/1520) ise, Sultan Selim'in, Kemalpaşazâde'yi Mısır kazaskeri olarak tayin ettiğini, ancak Zeyrekzâde Rükneddin'in sultanı, Kemalpaşazâde'yi görevden almaya ve Memlûk dönemi kadılarını yeniden atamaya ikna ettiğini ifade etmektedir. Bitlisî, ayrıca Zeyrekzâde'yi rüşvetçilikle itham ederek, bu kadıların Memlûklü sultanları tarafından atanmalarını sağlamak amacıyla sultanı, sonradan kendisine ödenmesi koşuluyla Memlûklü sultanlarına, yüksek meblağda rüşvet vermesine ön ayak olduğunu zikretmektedir. (İdrîs-i Bitlîsî (ö. 926/1520), *Selim Şahnâme*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 2001, s. 354; Atçıl, *a.g.m.*, s. 99)

[2202] Winter, *a.g.e.*, s. 185

[2203] Winter, *a.g.e.*, s. 186

[2204] İbn İyâs, *a.g.e.*, V, 165

[2205] Winter, *a.g.e.*, s. 183; Abdurrahmân Abdürrahîm, *Füsûl min târîhi Mısr*, s. 331

[2206] İbn İyâs, *a.g.e.*, V, 165

Dört mezhep kadısının görevlerine iâde edilmesiyle birlikte kazâ müessesiyle ilişkili olan nâibler, udûller ve vekiller de eski konumlarını elde etmişler, ancak dönemin beylerbeyi Hayır Bey'in mahkemeler dışındaki hukukî işlemleri sınırlandırma gayesine mâtuf olarak haklarında bazı düzenlemeler gerçekleştirilmiştir. Buna göre; 924/1518'de Hayır Bey'in isteği üzerine nâiblerin sayısı azaltılmış, Şâfiî kadısına beş, Hanefî kadısına dört, Mâlikî kadısına üç ve Hanbelî kadısına iki nâib atama kısıtlaması getirilmiştir.[2207] Her ne kadar çok geçmeden kadılar tekrar çok sayıda nâib atamaya başladılarsa da, 926/1520 yılında Hayır Bey'in talebi üzerine nâibler Şâfiîlerden on beş, Hanefîlerden iki, Mâlikîlerden yedi ve Hanbelîlerden üç kişi olarak sınırlandırılmıştır.[2208] Bundan sonraki süreçte 927/1521 yılında alınan yeni bir diğer kararla kadıların en fazla yedi nâib atayabilmesi, bu nâiblerin kendini atayan kadının evinde görevini icrâ etmeleri ve iki şâhitle iktifâ etmeleri, Sâlihiyye Medresesi'ndeki vekilliklerinin iptal edilmesi gibi mevzularda ittifak edilmiştir. Ayrıca nikah akdi ve diğer hukukî işlemlerden harç alınmasına ve elde edilen gelirin hazineye aktarılmasına karar verilmiş, alınan söz konusu bu kararlar Osmanlı kanunu (el-yesaku'l-Osmânî) olarak ilan edilmiştir.[2209]

Görüldüğü üzere yapılan düzenlemeler dört mezhep kadı ve yardımcılarının Mısır hukuk sistemi içerisindeki konumunu korumuş olsa da, mahkemelerin idâresi konusunda merkezî idarenin ağırlığını arttırmış ve adlî teşkilat içerisindeki personelin sayısı oldukça azaltılmıştır. Bu durum yerli bazı âlimlerin görevlerini kaybetmelerine ve dolayısıyla yeni kararlara tepki göstermesine yol açmıştır. İbn İyâs bu son kararın nâib ve udûlleri işsiz bıraktığına ve nikâh akdiyle ilgili harcın da şer'î olmamasının yanı sıra evlilikleri zorlaştırdığına dikkat çekmiştir.[2210] Takrîben yüz Ezher âlimi bu kararların tenfîz edilmesinden bir ay sonra Hayır Bey ile karşılaştıklarında nikâh akitlerinden harç alınmasını tenkit ederek Osmanlı kanununun "küfür kanunu" olduğunu söylemişlerdir.[2211]

[2207] İbn İyâs, *a.g.e.*, V, 243
[2208] İbn İyâs, *a.g.e.*, V, 342
[2209] İbn İyâs, *a.g.e.*, V, 417-418, 460-461
[2210] İbn İyâs, *a.g.e.*, V, 418
[2211] İbn İyâs, *a.g.e.*, V, 426-427

Bundan sonraki süreçte 928/1522 yılında yapılan değişiklik ile devlet merkezinden Mısır'ın hukuk teşkilatından tam sorumlu olarak, bir başka deyişle Mısır'ın kazaskeri olarak Seydi Çelebi tayin edilmiş olmakla birlikte; Seydi Çelebi, kendisine Sâlihiyye Medresesi'nde görev yapmaları üzere dört mezhepten de nâibler atayarak[2212] yerel fukahâ kazâ teşkilatı içerisinde yer almaya devam etmişse de, kazâ müessesinde merkezin hâkimiyeti açık bir şekilde artmıştır.[2213] Nitekim bütün hukukî işlemler, Sâlihiyye Medresesi, Bulak, Eski Mısır, Ahmed b. Tolun Camii ve Hasine gibi mekânı muayyen mahkemelerde, en tepede Seydi Çelebi'nin yer aldığı bir hiyerarji ile birbirine bağlı olan Mısırlı yirmi altı nâib ve ve şahitler tarafından yürütülmüş, ayrıca mahkeme gelirleri atanan memurlar aracılığıyla toplanarak hazineye intikâl etmiştir.[2214] Görüldüğü üzere her ne kadar hukukî müessesede yerel unsurlara ağırlık verilse de, siyâsi otoritenin merkezindeki devlet adamları grubunda vezir-i âzâm ve vezirlerin akabinde üçüncü sırada önemi hâiz bulunan[2215] ve dolayısıyla büyük bir sorumluluğu ifade eden kazaskerlik makamına merkezden biri getirtilerek Mısır'ın devlet merkezinin kontrolünde kalması sağlandığı gibi, kazasker seçiminde rastgele bir ihtiyârın önüne geçilmiştir. Seydi Çelebi'nin tayininin yanı sıra bu dönemde Mısır'ın kazâ sisteminde görülen bir ilk olarak devlet merkezinden, "kassam" adı verilen görevliler atanmış olmasıdır. Kassamlar, miras taksimi süreçlerinin incelenmesinde sorumlu tek kişi olmalarının yanı sıra ve taksim ettiği mirasın %10'unu hazineye aktarmakla yükümlü, ayrıca nikah akitlerini onaylama yetkisine de sahiplerdi.[2216]

Her ne kadar Seydi Çelebi'nin peşinden Mısır'ın kazâ sisteminden sorumlu olarak gönderilen Ahmet Paşa döneminde hukuk yapısının Memlûklü dönemine dönüşü ifade ettiği bir süreç yaşansa da, Ahmet Paşa isyanı sebebiyle Mısır'a gönderilen İbrâhîm Paşa ve yüksek mertebeli âlim-bürokrat grubundan Pîr Ahmed Çelebi'nin kazasker olarak atanmasıyla başlayan süreç sonrasında personel, işleyiş

[2212] İbn İyâs, *a.g.e.,* V, 469; Ahmed Şelebî, *Mevsû'atü'n-nüzum ve'l-hadâratu'l-İslâmiyye: Târîhu't-teşrî'i'l-İslâmî ve târîhu'n-nüzumi'l-kazâiyye fi'l-İslâm*, Mektebetü'n-nehdati'l-Mısriyye, Kahire, ts., VII, 303-304

[2213] Atçıl, *a.g.m.,* s. 103

[2214] İbn İyâs, *a.g.e.,* V, 469 ayr. bkz. Abdurrahmân Abdürrahîm, *Füsûl min târîhi Mısr,* s. 327

[2215] Seyyid, *a.g.e.,* s. 47

[2216] İbn İyâs, *a.g.e.,* V, 451-452; Seyyid, *a.g.e.,* s. 109

ve mekân açısından Mısır'da Osmanlı kazâ sistemi yerleşmiştir.[2217] Bununla birlikte yukarıda da zikredildiği üzere her durumda dört mezhebin her birisinin doktirininin geçerli kabul edilip mahkemeye başvuranların istedikleri mezhebin kadı nâiblerini tercih etme hakkına sahip olmaları durumunun, kazâî teşkilatın Hanefî bir kadı ile merkeze bağlı hale getirilmesinden sonra da devam etmesi, Osmanlı Devleti'nin mahkemelerdeki işlemlere mesnet olan hukuk açısından, Mısır'a (ve diğer Arap topraklarına) yönelik hususî bir politika geliştirdiğini ortaya çıkarmaktadır.[2218] Nitekim kaynaklarda da hukukun tatbîki açısından Osmanlının merkezi ile Mısır arasındaki farkı gösteren pek çok örnek yer almaktadır. Bu örneklerin en meşhûrları arasında yer alan, eşi kayıp olan kadının boşanma hakkının mevcut olup olmadığı meselesinde, Osmanlı hâkimiyetindeki Rumeli ve Anadolu topraklarında, kadının boşanma hakkının olmadığı fetvâsını veren Hanefî[2219] mezhebinin görüşü tatbîk edilmekte iken, Mısır'da bu mevzuda daha esnek görüşe sahip olan Şâfiî[2220] ve Hanbelî[2221] mezheplerinin fetvâsına binâen kadına boşanma hakkı tanınmıştır.[2222]

Bu arada Mısırlı bazı çağdaş müerrihlerin Mısır'daki hukukî değişimin seyrini nasıl okuduklarına dâir şu şekilde bir ihtisar yapılabilir: Osmanlılar, Mısır hâkimiyeti sonrasında devlet merkezindeki hukukî teşkilat yapısını Türk kadılarla birlikte Mısır'a taşıyarak tatbîk etmek istemiş ve 16. yüzyılın sonuna kadar yerel kadıların rolleri sadece fetvâ ile tahdid edilmiştir. Ancak gerek kadıların Arapça'ya vâkıf olmamaları ve salt tercümeyi esas almaları sebebiyle merkezden gönderilen yetkililerin hukuk teşkilatında başarısız olmaları ve gerekse siyâsî alandaki başarısızlığın ordunun idârî alanlara müdahil olması, özellikle kazâ müessesinin de bundan payını alması sebebiyle hukuk teşkilatına ehil olmayan kişilerin tayin edilmesi hukukî yapının olumsuz bir gidişata sahip olmasıyla neticelenmiştir. Bu

[2217] Atçıl, *a.g.m.*, s. 105-106
[2218] Atçıl, *a.g.m.*, s. 110
[2219] Ömer Nasuhi Bilmen (ö. 1391/1971), *Hukuk-ı İslâmiyye ve Istılâhâtı Fıkhiyye*, Bilmen Yayınevi, İstanbul, ts., VII, 221
[2220] Şâfiî mezhebinin görüşüne göre kendisinden hiçbir haber alınamayan kişinin vefâtı delil ile sabit olduğu veya daha fazla yaşayamayacağına dâir zann-ı gâlib hâsıl olduğunda öldüğüne hükmedilip, kadın başkasıyla evlenme hakkına sahip olur. Öldüğüne hükmedilmesi noktasında süre tayini tamamen hâkimin ictihadına bağlıdır. Bkz. Bilmen, *a.g.e.*, VII, 223
[2221] Hanbelî mezhebine göre; özellikle savaş ve tehlikeli şartlarda kaybolma durumunda kadının dört yıl beklemesi gerekmekte iken, erkeğin eşinin tenmel ihtiyaçlarını karşılayacak mal bırakmadan gitmesi durumunda mahkeme kararıyla bu süre kısaltılabilir. Bilmen, *a.g.e.*, VII, 224
[2222] Atçıl, *a.g.m.*, s. 110

noktada hukukî sistemin yapısı ve işleyişinde değişime giden Osmanlılar, yerel unsurlara yer vermeye başlamışlardır. Özellikle 16. yüzyılın son çeyreği itibariyle esas alınan mahkeme sicillerine bakıldığında kazasker dışındaki kadıların hepsinin Mısırlı oldukları ve hususen Ezher ulemâsı arasından tercih edildikleri görülmektedir.[2223] Mısır'ın Osmanlı itibariyle hukukî panaromasını ifade eden bu görüş; kanaatimizce bazı önemli hususları gözden kaçırmaktadır. Evvelemirde yukarıdaki paragraflarda da ifade edildiği üzere Osmanlı'nın Mısır'a siyâsî hâkimiyetinin sadece ilk bir-bir buçuk ayını ihtivâ edecek bir süre zarfında merkezden kadı tayini yapılarak yerel kadılar yetkisiz bırakılmış, bundan sonraki süreçte ise her ne kadar kazaskerin merkezden gönderildiği ve merkezin ağırlığının hissettirildiği bir sistem mevcut olsa da, kazaskerin bütün nâiblerinin yerel kişiler arasından tercih edilerek devlet merkezinden atandığını bir kez daha hatırlatmak gerekir. Her ne kadar günümüz bazı müellifleri hukuk müessesinde yerel kadıları görevlendirme hususunun Osmanlı'nın son döneminde gerçekleştiğini ifade etseler de,[2224] bu bilginin klasik kaynaklarda mevcut bilgilerle[2225] çeliştiğini belirtmek gerekir. Bu noktada; neredeyse başından beri yerel kadılar iş başında iken, kadıların Arapçaya vâkıf olmaması sebebiyle başarısız olmaları durumunun mevzu bahis edilemeyeceği sonucu ortaya çıkmaktadır. Bununla birlikte kadılara yönelik mevcut problemlerin; daha ziyâde bu vazifeye ehil olmayan kişilerin tayin edilmesinin bir neticesi olduğu da açıktır. Osmanlı dönemi boyunca ülkeye kadılar her ne kadar sultan veya kazasker eliyle tayin edilmişse de, kadı seçiminde öneri sunmakla görevli olduğu zikredilen Tahta Paşa isimli memurun rüşvet almak suretiyle görevini kötüye kullanması ve ehil olmayan kişileri kadı olarak önermesinin[2226] kazâî müessesede kötüye gidişin en önemli sebeplerinden biri olduğu kanaatindeyiz.

Diğer önemli bir tespit olarak, Mısır'a merkezden kazasker ataması meselesinde, gerçekleşen tayinlerin daima Hanefî mezhebinden olmasının, ülkenin hukukî sisteminde Hanefî mezhebi doktrininin diğer mezheplerinkinden daha üstün tutulduğu anlamına gelmediğini de ifade etmek gerekir. Zira Mısır'a tayini yapılan

---

[2223] Abdurrahmân Abdürrahîm, *Füsûl min târîhi Mısr*, s. 332
[2224] Muhammed Nûr Ferhât, *et-Târîhu'l-ictimâî li'l-kânûn fî Mısri'lhadîs, el-'Asru'l-Osmânî*, Mektebetü'l-usra, Kahire, 2012, s. 423
[2225] İbn İyâs, *a.g.e.*, V, 165
[2226] Şelebî, *Mevsû'atü'n-nüzum ve'l-hadâratu'l-İslâmiyye*, VII, 304

kazasker, adlî teşkilatın idarecisi ve hukukî prosedürün denetçisi olarak görev yapmış, diğer mezheplere mensup Mısırlı kadılar ise nâib sıfatıyla kendi mezheplerinin görüşlerine göre kadı adına davaları yürütmüş ve hukukî işlemleri gerçekleştirmişler,[2227] bu hal ülkede 12./18. yüzyılın sonuna kadar bu şekilde devam etmiştir.[2228] Osmanlı dönemi Mısır'ında kadıların yanı sıra Hanbelî mezhebi dışındaki üç mezhebin resmî memuru olan müftülere de büyük ehemmiyet verilmiş, Osmanlı dönemi boyunca müftüler Mısırlılar arasından tayin edilmişlerdir.[2229]

Mısır'ın kazâ sisteminde yerel unsurlara önem verildiğinin bir göstergesi olarak ayrıca Kanuni Sultan Süleyman'ın onayı ile 931/1525 yılında ilan edilerek yürürlüğe giren Mısır Kanunnâme'si de devlet merkezinden atanan görevliler ve empoze ettiği uygulamalar yanında yerel unsurlar ve teâmülleri de tanıyarak bunları da hukukileştirmiş, böylece Memlükler döneminde uygulanmakta olan kuralların devamı sağlanmıştır.[2230]

Kazâ müessesine çok önem veren ve kazaskerlerin devletin merkezî teşkilatında yer aldığı Osmanlı Devleti'nde kadılık rütbesinin seviyeleri şu şekilde yer almakta idi: Rumeli ve Anadolu kazaskeri ilk sırada yer almakla birlikte bunları Edirne ve Bursa, bazı kayıtlara göre dördüncü sırada yer alan Halep kadılarının ardından Mısır kadısı takip etmiştir.[2231] Muhtemelen Mısır'ın Osmanlı Devleti'ne tâbi olması nedeniyle buna benzer bir sıralama, ilk kez Mısır'da da görülmektedir. Buna göre kadılar; bu dönemde rütbeleri açısından altı mertebeye ayrılmışlardır. En üst mertebede yer alan kadı, muhtemelen ülkenin en önem verilen merkezleri olan ve günümüzde Kahire içerisinde yer almakla birlikte kaynaklardaki eski ifadeleriyle Mısru'l-mahrûse, Bulak mahallesi ve Eski Mısır'dan; ayrıca İskenderiye, Dimyat, Reşid, Mansura ile Münif şehirlerinden sorumlu olmuş, kadılık vazifesine giriş ise Tahta, Menşiyye, Kına, Kûs, Asyut şehrindeki Ebû Tîc gibi şehir ve merkezlerden

[2227] Atçıl, *a.g.m.*, s. 113
[2228] Abdurrahmân Abdürrahîm, *Füsûl min târîhi Mısr*, s. 334
[2229] Winter, *a.g.e.*, s. 187
[2230] Atçıl, *a.g.m.*, s. 112
[2231] Seyyid, *a.g.e.*, s. 390

başlamıştır. [2232] Hukukî yapılanma ve yönetim olarak 36 tane bölgenin[2233] bulunduğu Mısır'daki kadıların maddî gelirleri de sorumlu oldukları bölgenin niteliğine göre değişmiştir. Söz gelimi 10./16. yüzyılın sonu ve 11./17. yüzyılın başında on bir bölgenin kadısının günlük geliri 300 akçe iken, 16 bölge kadısının günlük geliri 150 akçeye tekâbül etmekte idi. Yine en yüksek kadı geliri günlük 300, en düşük ise 40 akçe idi. 11./17. yüzyılın ortalarına gelindiğinde bu meblağ biraz artış göstererek, en yüksek günlük gelir 499, en düşük ise 70 akçeyi bulduğu görülmektedir.[2234]

Osmanlı hâkimiyetindeki Mısır'a devletin genel bir teâmülü olarak kabul edilen kurala göre; kadılara muayyen meblağda bir maaş tahsisi yapılmamış; kadılar gelirlerini mertebelerine uygun bir maaşa tekâbül edecek şekilde kendilerine tahsis edilen ikta' topraklarının gelirlerinden elde ettikleri gibi, mahkeme harçlarından da %2'lik bir pay almışlardır. Bunların yanı sıra, aylık yeme-içme giderlerinin bir kısmı da devlet tarafından tedarik edilmiştir.[2235] Bu dönemin mahkeme sicillerine göre; herhangi bir mertebe için iki yıllık süreliğine tayin edilen kadıların görev süresi bazı durumlarda üç yıla kadar uzatılmıştır.[2236] Kadıların görev süresi hakkındaki bilgiler genel olarak değerlendirildiğinde; 10./16. yüzyıl boyunca kişilerin ard arda defalarca kez tayini ile oldukça uzun bir görev sürecini kapsayan kadılık vazifesi, 11./17. yüzyılda bu göreve nâil olabilmek için bekleyen kişi sayısının fazla olması ve bu kişilere görev tevdî edilebilmesi için iki yıla düşürülmüş, 12./18. yüzyıla gelindiğinde ise görev sürelerinde bir yıla düşecek şekilde kısalma olmuştur.[2237]

Mısır'a gelen kâdılkudâtların tayini, ilk başları Sultan Selim eliyle gerçekleşmişse de, çok geçmeden Anadolu kâzaskerine tevdî edilmiş ve 11. /17. asır boyunca da şeyhülislâmın selâhiyetine dâhil olmuştur. Tayin edilen kazaskerler "Mevlâ (Efendi)" veya "Mevlânâ (Efendimiz)" gibi taltif içeren lakaplarla tanıtılmıştır, mevcut kazaskerin azli veya vefâtı akabinde, yeni kazasker

[2232]Abdurrahmân Abdürrahîm, *Füsûl min târîhi Mısr*, s. 335. Altı mertebedeki kadının ülkenin hangi şehirlerinden sorumlu olduğu ile ilgili ayrıntılı bilgi için bkz. Abdurrahmân Abdürrahîm, *Füsûl min târîhi Mısr*, s. 335
[2233] Bu bölgelerin isimleri için bkz. Seyyid, *a.g.e.*, s. 413
[2234] Seyyid, *a.g.e.*, s. 413-414
[2235] Seyyid, a.g.e., s. 394; Hafnâvî, *a.g.e.*, s. 298
[2236]Abdurrahmân Abdürrahîm, *Füsûl min târîhi Mısr*, s. 336
[2237] Seyyid, *a.g.e.*, s. 417, Winter, *a.g.e.*, s. 185

gönderilinceye kadar beylerbeyliğine, kazâ sisteminin işleyişine dâir nasıl bir siyaset yürütülmesi gerektiğine dâir merkezden emirnâme gönderilmiştir. Ayrıca, yeni kadının Mısır'a gitmek için çıkacağı yolculuk öncesinde, Mısır güzergâhındaki Osmanlı'ya ait bütün bölge ve şehirlerin vali ve kadılarına, Mısır'ın yeni kazaskeri ve beraberindekilerin yol boyunca ihtiyaçlarının tedarik edilmesi ve kolaylıkla Mısır'a ulaşmaları için gerekli tedbirlerin alınmasına yönelik teblîgat yapılmıştır.[2238]

Osmanlı dönemi Mısır'ında kadıların, hukukî teşkilatın alanına giren mevzuların sorumluluğu ile birlikte vakıfların yönetimi, beytülmâl emîninin azli, meslekî loncaların başkanlarının tayini, meslek erbâbı ile gıda maddelerinin fiyat tahdidi, para biriminin değerini ve basımını onaylama gibi muhtelif alanlara dâir yükümlüklükleri de mevcuttu.[2239] Bunların yanı sıra kazaskerler; Mısır beylerbeyinin azli veya vefâtı sonrasında merkezî idâre tarafından yeni beylerbeyi tayinine kadar Mısır'ın idârî sorunluluğunu da üstlenmişlerdir. Söz gelimi, beylerbeyi Hâdim Ali Paşa'nın (ö. 967/1560) vefâtından sonra kazasker Kadri Efendi;[2240] Mahmûd Paşa'nın katledilmesinden sonra kazasker Şeyhi Efendi bir süre ülkenin idârî yönetimini üstlenmişlerdir.[2241] İdârî işlerin sorumluluğunu üstlenme hususunda merkezdeki hukukî teşkilat değil de, özellikle Mısır'ın kenar bölgelerindeki kadılar her daim fazlasıyla aktif olmuşlardır.[2242] İdârî görevlerinin yanı sıra, Mısır kazaskerleri, husûsen Memlûklü emîrleri ile Osmanlı paşası arasında hâsıl olan siyâsî gerginliklerde de aracı rol oynayarak söz konusu gerginliklerin yumuşatılmasını sağlamışlardır. Söz gelimi Mûsâ Paşa döneminde (h. 1041-1042/), paşa ile Memlûklü emîrlerinden Kaytaz Bey arasında yaşanan niza', emîrin öldürülmesiyle neticelenince, Memlûkler paşanın azledilmesi için ayaklanmışlar, ortaya çıkan kriz ortamını dönemin kazaskeri teskin etmiştir.[2243] Yine Âbdî Paşa döneminde (h. 1126-1228), paşa tarafından azledilen Memlûklü emîrleri ile paşa arasındaki gerginliğin yumuşatılmasında kazasker en önemli rolü îfa etmiştir.[2244]

[2238] Seyyid, *a.g.e.*, ss. 391-392
[2239] Abdurrahmân Abdürrahîm, *Füsûl min târîhi Mısr*, ss. 338-342
[2240] el-Milvânî, *a.g.e.*, s. 113
[2241] el-Milvânî, *a.g.e.*, s. 115
[2242] Seyyid, *a.g.e.*, s. 420
[2243] Yûsuf el-Milvânî, *a.g.e.*, s. 131
[2244] Yûsuf el-Milvânî, *a.g.e.*, s. 215

Konuyla ilgili temas edilmesi gereken bir husus da; Mısır'ın hukukî teşkilat yapısında Memlûkler döneminde var olan bazı mefsedetlerin Osmanlı döneminde de zaman zaman ortaya çıkmış olmasıdır. Bu bağlamda; kadıların, rütbe ve vazifelerini görev süreleri içinde para karşılığı vekâleten başkalarına devretmeleri kaynaklarda zikredilen hususlardandır.[2245] Rüşvetle iş başına gelen bu liyâkatsiz kişiler ise; kendilerine intikâl eden davaların çözümünde yetersiz kaldıkları için çözüm yolu olarak sarıldıkları fukahânın fetvâlarını mesned olarak kullanmışlardır. Fetvâlar, dava sırasında verilen hükümlerde etkili olduğu gibi, dava akabinde, verilen hükümlerin nakzedilmesinde de kaynak kabul edilmiştir. Bu nedenledir ki, bu dönemde verilen itibardan dolayı fetvâların sayısında oldukça artış görülmektedir.[2246] Kadılık makamına, ehil olmayan kişilerin gelmesinin yanı sıra, kadıların görevlerinin icrâsından ziyâde mal biriktirmeye önem vermeleri, Kanuni Sultan Süleyman döneminde ısdar edilen ve söz gelimi rüşvetle iş başına gelen, hakkı gözetmeyen, zulme kapı aralayan kadının hapsedilmesi gibi birtakım müeyyidelerin mevcut olduğu kanunun ülkede tatbîk edilmemesi gibi durumlar, kadıların rüşvetle haksız muâmelelerde bulunmalarını ve davalarda haksız kişiler lehine hüküm vermeleri en başta gelmek üzere pek çok gayr-i meşrû muameleyi ortaya çıkarmış, bütün bu olumsuz durumlar halkın kadıları sık sık idârî makamlara şikayet etmesine yol açmıştır.[2247] Dönemin kadılarının bu denli gevşek ve haksız muamelelerinin, bu dönemde mahkemelerde dört mezhebden de kadının mevcut oluşu ve muayyen bir mevzuda, her mezhepte farklı kavillerin oluşuyla daha pekiştiğini özellikle ifade etmek gerekir. Zira her kadı, kendi mezhebine göre, mezhep içindeki kavillerden tercih ettiği kavil üzerine hüküm vermekteydi. Bu nedenledir ki, mahkemeye başvuruda bulunanlar, davalarının gidişatı hakkında bir ön görüye sahiplerdi. Bundan dolayı, mahkemede arzu ettiği mezhebin kadısını tercih etme hakkına sahip olan davacı, lehine hüküm verileceği ön görüsüne sahip olduğu mezhebe göre yargılamayı

[2245]Şelebî, *Mevs'atü'n-nüzum ve'l-hadâratu'l-İslâmiyye*, VII, 301, Hafnâvî, *a.g.e.*, s. 288. Bu mevzuda, özellikle Necmeddin b. Sâlih et-Timurtâşi (ö. 1200/1785) en meşhûr örnek olarak karşımıza çıkmaktadır. Menûfiyye (günümüzde Garbiyye) şehrinin bir köyü olan İbyâr'da on küsür yıl kadılık görevini üstlenen Necmeddin et-Timurtâşî, kadılık rütbesini üstlendiği her devirde para karşılığında görevini başka kişilere satmıştır. (Cebertî, *a.g.e.*, III, 163)

[2246] Hafnâvî, *a.g.e.*, s. 289

[2247] Abdurrahmân Abdürrahîm, *Füsûl min târîhi Mısr*, ss. 343-347

tercih etmekteydi.[2248] Kanaatimizce Mısır'ın devletin merkezinden uzak oluşu ve buna bağlı olarak yeterli şekilde kontrol edilememesinden dolayı ortaya çıktığı düşünülebilecek bu hukukî fesadlarda en önemli etken, Memlûklü emîrlerinin başarısızlığıdır. Osmanlı'nın Mısır'a hakimiyetinin akabinde, ülkenin eski idârî yapısının devamını sağlamak amacıyla 10./16. asrın sonu itibariyle ülkedeki Memlüklü emîrlerinin idarî makamlara getirilmesiyle birlikte ortaya çıkan siyâsî za'fiyet ve hukuk müessesinin idârî emîrlere olan kayıtsızlığı, bu müessesede bazı olumsuzluklara yol açmış ve elbette ki bu durum toplum nezdindeki hukukî güvenilirlik prensibinin zayıflamasına sebep olmuştur.[2249]

Mısır'ın önceki dönemlerinde de mevcut olan, siyâsî otoritenin mahkeme kurarak davaları dinleyip hüküm verme uygulaması Osmanlı döneminde de devam etmiş, söz gelimi beylerbeyi Hayır Bey sık sık halkın davalarını dinleyip hükme bağlamıştır.[2250] Ayrıca bu dönemde Memlükler döneminde emîrlerin mahkemeler kurup halkın davalarını dinlemesine benzer[2251] bir uygulama olarak, her ne kadar siyâsî otorite hoşnut olmasa da, yeniçeriler şehre giriş kapılarında insanların şikayetlerini dinlemişlerdir.[2252]

Mevzuyla ilgili olarak zikredilmesi gereken son bir husus da; gayri müslimlerin kazâî meselelerinin nasıl çözüme kavuşturulduğudur. Hukukî anlaşmazlıklarının şer'î hukuk doğrultusunda değerlendirildiği gayri müslimler, mahkeme başvurularını doğrudan devlet merkezindeki kazâî meclis olan dîvân-ı hümâyûna yapabildikleri gibi Mısır cenahındaki dîvân-ı âlî'ye de başvurma selâhiyetleri vardı. Her iki durumda da davaları Hanefî mezhebi kadıları tarafından çözüme kavuşturulmuş ve dava neticesinde verilen hüküm, Mısır'daki kazâî mercii tarafından tenfîz edilmiştir.[2253]

[2248] Hafnâvî, *a.g.e.*, s. 289
[2249] Buna benzer bazı değerlendirmeler için bkz. Abdurrahmân Abdürrahîm, *Füsûl min târîhi Mısr*, s. 348-349 Seyyid, *a.g.e*, s. 422
[2250] İbn İyâs, *a.g.e.*, V, 357-358, 387-388
[2251] Atçıl, *a.g.m.*, s. 102
[2252] İbn İyâs, *a.g.e.*, V, 298-299
[2253] Seyyid, *a.g.e.*, s. 399

Değerlendirme

Mezheplerin teşekkülünden sonraki safhalarda nüfûzu altında bulunduğu siyâsî otoritenin tercihlerine göre resmî mezhebinin teşekkül ettiği Mısır'da, Osmanlı Devleti'nin hâkimiyeti ile birlikte farklı bir döneme girilmiş ve Osmanlı Devleti'nin siyaset sisteminin bir uzantısı olarak devletin gerek merkezi ve gerekse kendisine bağlı diğer ülkelerinde resmî mezhep olarak tanınan Hanefî mezhebi, bundan sonraki süreçte, tarihinde bir ilk olarak Mısır'ın da yeni resmî mezhebi olmuştur. Hanefîliğin resmî bir hüviyete kavuşmasının ardından kazâ müessesinin sadece bu mezhebe inhisar edilmesi, mezhebin tedrîs faaliyetlerinin artmasına sağladığı katkının yanı sıra, ülkedeki yayılma ve genişleme açısından büyük bir gelişme kaydetmesini de sağlamıştır. Bununla birlikte; ülkede Osmanlı dönemine kadar halkın çoğunluğunun intisab ettiği Şâfiî mezhebinin durumu aynı şekilde devam etmiş, Mâlikî mezhebi özellikle bu dönemde de devam eden Mağribli Mâlikî grupların ülkeye yerleşmesiyle varlığını sürdürmüş, bu dönem boyunca oldukça az kişi sayısıyla mahdûd kalan Hanbelî mezhebi ise ülkede git gide yok olmaya başlamıştır.

Osmanlılar döneminde, fıkıh ilminin tedrîsatının yapıldığı iki ana merkez olarak karşımıza Ezher Camii ile medreseler çıkmaktadır. Özellikle Ezher Camii, Osmanlılar döneminde fıkıh ilmi gibi dinî ilimlerin tedrîsatının yapıldığı ana merkez hüviyetinde olup, Ezher'in bu dönemde ibadet mekânı olma özelliğinden çok ilmî tedrîsat merkezi olma hususiyeti ön plana çıkmıştır. Memlûkler döneminde olduğu gibi dinî ilimlerin ağırlıklı yer tuttuğu Ezher'de,[2254] Osmanlı döneminde de fıkıh ilminin tedrisatı, müfredatta nahiv ilminden sonra, ikinci en önemli ders olarak yer almıştır. Diğer yandan, dört fıkıh mezhebinin de fıkhî tedrîsatının yapıldığı Ezher'de, Osmanlılar dönemiyle birlikte ülkenin resmî mezhebi olan Hanefî mezhebinin tedrîsatına özel bir önem verilmeye başlanmış, talebeler gerek fetvâ meselelerinin çözümü ve gerekse kazâ müessessinde görevlendirilmek amacıyla Hanefî fıkhına yönelmişlerdir.

Osmanlılar dönemini içine alan hususen 17. ve 18. Yüzyıllarda, Mısır ve gerekse diğer ülkelerde fıkıh ve diğer İslâmî ilimlerde örneklik teşkil eden Ezher,

[2254] Muğis, *a.g.e.*, s. 138

Mısır'daki bir numaralı fıkıh tedrîsatı merkezi olmuş, muhtelif ülke ve bölgelerden gelen çok sayıda talebe ve ulemâya kucak açmıştır. Bu süreçte Ezher fukahâsının ülkenin en kıdemli fukahâsı olarak addedilmesi ve Ezher şeyhliği görevinin ülkedeki bütün fukahânın başındaki isim (şeyhülislâm) olarak en üst düzey mertebedeki ismi ifade etmesi, zaman zaman bu mertebeye nâil olmak isteyen fıkıh erbâbı arasında istenmeyen niza' ve çekişme durumlarının oluşmasına sebep olmuştur.

Fıkıh ilminin daha önceki dönemlerdeki fukahânın eliyle olgunlaştığı ve kemale erdiği dönemi ifade eden Osmanlılar döneminde, Mısır'da fıkıh ilmine yenilikler getiren fukahânın yetiştiğini söylemek oldukça güç olmakla birlikte, bu dönemde müntesip oldukları mezhebin müktesebâtında derinleşmiş, mezheplerinin inceliklerine hâkim, mezhep içerisindeki kapalı hususları açıklayabilen, kısaca mezheplerinin sistemine vâkıf kişiler olarak bu dönemde yetişen fukahâ, ülkenin fıkhî hareketliliğine öncü olmuşlardır. Bu fukahânın çabalarıyla Osmanlı dönemi Mısır'ı, bir önceki dönem olan Memlûkler döneminde olduğu gibi ilmî te'lifler açısından şerh, haşiye, şerhin şerhi (hâşiyenin şerhi) ve ta'lik faaliyetlerinin yoğunluğunun devam ettiği bir dönem olarak karşımıza çıkmaktadır.

Mısır'da Osmanlı hâkimiyetinin ilk merhalesinde esas alınan fıkhî mezhep, hukukî yapılanma ve yönetim açısından Osmanlı merkezinde esas alınan politikalar empoze edilmeye çalışılmış ise de, bu konuda sağlıklı neticeler elde edemediğinin farkında olan Osmanlı idaresi, zamanla dayatmacı politikalarından vazgeçerek ülkenin yerleşik dinî ve kültürek kodlarına münasip bir hukuk örgütlenmesine doğru geçiş yapmıştır. Bu bağlamda; ülkenin resmî mezhebi Hanefîlik olarak bâki kalmakla birlikte, bu karar Hanefîliğin diğer mezheplerden daha üstün olduğunu ifade etmemiştir. Mısır'a Osmanlının merkezinden tayini yapılan fıkhî karakterli tek memuru hüviyetindeki kazasker, adlî teşkilatın idarecisi ve hukukî prosedürün denetçisi olarak görev yapmış, diğer mezheplere mensup Mısırlı kadılar ise nâip sıfatıyla kendi mezheplerinin görüşlerine göre kazasker adına davaları yürütmüş ve hukukî işlemleri gerçekleştirmişler, bu hal ülkede 12./18. yüzyılın sonuna kadar bu şekilde devam etmiştir.

YEDİNCİ BÖLÜM

FRANSIZ İŞGALİNDEN (1213/1798) GÜNÜMÜZE MISIR: SEKÜLER KANUNLAŞTIRMALARIN GÖLGESİNDE KALAN İSLÂM HUKUKU

I. Fransız İşgalinden Günümüze Mısır'ın Siyâsî Hayatına Kısa Bir Bakış[2255]

1517 yılında Osmanlı Devletinin hâkimiyetine giren Mısır, 1798-1801 yılları arasında Fransız işgaline uğramış olmakla birlikte, geçen üç yılın ardından Fransızların ülkeden çekilmesiyle hâkimiyet yeniden tamemen Osmanlı'ya geçmiştir.[2256] Bundan sonraki süreçte, Mısır'a devlet merkezinden yapılan başarısız birkaç vali tayini akabinde 1805 yılı itibariyle Mehmet Ali Paşa'nın vali olarak atanmasıyla birlikte, ülkede 1882 yılına kadar sürecek valiler dönemi başlamış, 1876 tarihli fermânla valilere verilen "hidiv" sıfatıyla 1876 sonrası "hidivlik dönemi" olarak adlandırılmıştır. [2257]

1882 yılında İngiliz işgaline uğrayan Mısır, Osmanlı ile birlikte İngiltere'nin ortak siyâsî nüfûz alanı olmuş, bu durum 1914 yılında Osmanlı Devleti'nin I. Dünya Savaşı'na girmesiyle değişerek, bu yıl itibariyle Mısır'ın Osmanlı ile siyâsî ve hukukî bağı sona ermiştir. Aynı yıl, İngiltere Mısır'ı himâye ettiğini açıklamış, bu hâkimiyet süreci 1922 yılında İngiltere'nin Mısır üzerindeki siyâsî hâkimiyetine son

---

[2255] Mısır'ın Mehmet Ali Paşa dönemi sonrasına dâir Batı kaynaklı algı operasyonlarına da işaret etmenin yerinde olacağı kanaatindeyiz. 1830'lu yıllardan sonra etkisini iyiden iyiye hissettirmeye başlayan ve Avrupa'lı ülkelerin Müslüman ülkeleri sömürgeleştirmeye başlamasıyla doğrudan irtibatlı olduğu tespit edilen "uygulamalı oryantalizm" sürecinde Osmanlı hâkimiyeti altındaki Mısır üzerine batıda kaleme alınan söz gelimi Almanca bazı eserlerde sömürge elde etme politikasına uygun bir düşünce yer almaktadır. Bu da Türkler ve Türk hâkimiyetinin mümkün olduğunca arka plana itilmesi ve Türklere karşı diğer etnik unsurların özellikle Mısır'da farkındalıklarının sağlanmasıyla yapılmıştır. Mısır halkı bu şekilde adeta Osmanlı Devletine karşı bağımsızlık mücâdelesine sevk edilmek suretiyle, Osmanlı'dan koparılarak Avrupa devletlerinin safına çekilmek, en sonunda da sömürgeleştirilmek istenmiştir. Bu süreçte; ilk olarak, Mehmed Ali Paşa'nın Türk kimliği arka plana atılmış, daha sonra onun vali olarak atanması akabinde sözde Osmanlı Devleti'nin ihmal ettiği Mısır'ı ekonomik ve sosyal alanda Avrupa'nın yardımıyla refaha kavuşturduğu iddiası ileri sürülmüş, böylece Mısır Osmanlı'dan koparılarak sömürge ülkelerine dâhil edilmiştir. Ayrıntılı bilgi için bkz. Özcan Taşçı, "Oryantalizm Çalışmalarının Osmanlı Hâkimiyetindeki Mısır'a Yansıması", *İÜİFD*, 2014/5 (1), s. 99

[2256] Nâsır el-Ensârî, *el-Mücmel fî târîhi Mısr: en-nizâmu's-siyâse ve'l-idâriyye*, Dâru'ş-urûk, Kahire, 1413/1993, ss. 207-210

[2257] Hafnâvî, *a.g.e.*, ss. 246-249

verdiğini deklare etmesine kadar devam etmiştir. Bundan sonraki süreçte Mısır siyâsî yönden bağımsız, müstakil bir ülke konumuna kavuşmuştur.[2258]

1923 yılından günümüze bağımsız bir ülke olarak hayatiyetini sürdüren Mısır'da, 1923'te I. Melik Fuad ile birlikte krallık dönemi başlamış, 1953'te ise siyâsî rejim olarak krallıktan cumhuriyete geçilmiştir. 1956 yılında Suriye ile Mısır'ın siyâsî açıdan birleşmesiyle Birleşik Arap Cumhuriyeti (el-Cumhûriyyetü'l-arabiyyetü'l-muttehide) adında müşterek bir ülke oluşumuna gidilmişse de, bu müşâreketin 1961 yılında ilgâ edilmesinin ardından Mısır, müstakil bir ülke olarak günümüze dek varlığını korumuştur.[2259]

II. Fransız İşgalinden (1798) Mehmet Ali Paşa Dönemine (1805) Mısır'da Fıkhî ve Hukukî Hayat

Daha önceki bölümlerde de ifade edildiği üzere; Mısır'da, Müslümanlar tarafından fethi akabinde sadece şer'î hukuk sistemi tatbîk edilmiş ve kazâ müessesesi temyiz sistemi içermeksizin tek dereceli bir yapıda işlemiştir. Ancak Mısır'ın Fransızlar tarafından işgali[2260] sonrasında bu yapıda bazı değişiklikler yapılmak istenmiş; bu bağlamda ilk önce mahkemelere el atılmıştır. Bu bağlamda; ticârî meselelerle miras dâvâlarının görülmesi amacıyla yarısı Müslüman ve yarısı Hristiyan üyelerden oluşan 12 üyeli bir mahkeme (mahkemetü'l-kadâyâ) tesis edilmiş, ancak bu mahkemeler arzu edilen semereyi vermemesi üzerine şer'î yargılama sistemine geri dönülmüştür. Bununla birlikte, kazâî alana yönelik

[2258] Hafnâvî, *a.g.e.*, ss. 249-251; Ira M. Lapidus, *Modernizme Geçiş Sürecinde İslâm Dünyası*, terc. İ. Safa Üstün, Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, İstanbul, 1996, ss. 83-92. Ülke içindeki siyâsî ve ictimâî problemlerin halledilmesine ön ayak olan Osmanlı döneminin fukahâsı, hârici güçlere karşı mukâvemet ve mücâdelede de aynı duruşu ve çabayı sergilemiştir. Mısır'ın uzun bir zaman diliminin ardından tekrar gayri müslim devletlerin işgaline uğradığı Osmanlı döneminde, fukahâ bu işgaller karşısında tepkisini ortaya koymak suretiyle siyasî bir misyon da üstlenmiştir. 1798 yılında Mısır'ın Fransız Napolyon tarafından işgalinde ve sonrasındaki 1882 İngiliz işgalinde fukahâ, bu işgallere yönelik en fazla tepkiyi gösteren kesim olmanın yanı sıra, ülke içerisinde de hak ile haklının korunması, adâlet prensiplerinin kuvvetlendirilmesi amacıyla ortaya çıkan devrimlere öncülük yapmış, bu bağlamda bu dönem boyunca zulüm ve aşırılık içeren tavırlarıyla halkı bezdiren bazı hükümetlerin düşürülmesi ve bazı siyasî partilerin ortadan kaldırılmasında müessir kişiler olmuşlardır. Bkz. Sâbir İsmâîl, *a.g.e.*, ss. 5-6

[2259] Nâsır el-Ensârî, *a.g.e.*, ss. 257-266, Hafnâvî, *a.g.e.*, ss. 251-253

[2260] Mısır'ın Fransızlar tarafından işgali ve bunun siyâsî sebepleri ve neticeleri hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Kâmil Çolak, "Mısır'ın Fransızlar Tarafından İşgali ve Tahliyesi (1798-1801)", *SAÜ Fen Edebiyat Dergisi*, c. 10, sy. 2, 2008 ss. 141-183

müdâhalelerin devam ettiği bu süreçte, Osmanlı dönemi uygulaması terkedilerek Mısır'ın kazaskerliğine yerli halktan birisi tayin edilmiştir.[2261] Diğer yandan Mısır'da bir ilk olmak üzere; yüksek yargı sistemi kurulmuş, buna göre dâvâların neticelerine yapılan itirazların incelenmesi ve mahkeme kararlarının ya onaylanması ya da yeniden görüşülmesi için bir dîvân kurulmuştur. Ayrıca gayri müslimlerin yargı sistemlerinin de değiştirildiği bu dönemde; ülkedeki Hristiyanlar, Kıptîler, Ermeniler, Marûnîler ve Yahudiler için, medenî davalara bakmak üzere millî mahkemeler tesis edilmiş, bununla birlikte bu mahkemelerin verdikleri hükme razı olmamaları ihtimaline binâen şer'î mahkemelere başvuru hakları da sâbit kalmıştır.[2262] Davalarda alınan vergi nispetlerinin de yeni uygulamalara tâbii olduğu bu dönemde, kazâî sisteme ilişkin yapılan bütün değişiklikler, Fransızların Mısır'da üç yıl süren siyâsî nüfûz sürecini kaybedip ülkeyi terketmelerinin ardından etkisini yitirmiştir.[2263]

III. Mısır'daki 19. Yüzyıl Kanunlaştırma (Taknîn) Hareketleri

A. Kanunlaştırmaların Sebepleri

a. Fransız İşgalinin Etkisi: Napolyon'un 1798'deki Mısır işgali, sadece üç yıl sürmesine rağmen ülkedeki bütün yüzyıla damgasını vurmuştur. İşgal ile birlikte Avrupa'nın siyâsî ve kültürel etkileri hissedilmeye başlanan Mısır'da, işgal sonrası askerî kuvvetler çekilseler de, Fransa'nın etkisi devam etmiştir. İşgal sonrasında batılı iş adamlarının bölge ticaretini ellerinde tutmak için birtakım girişimlerde bulunmaları, çeşitli ilmî araştırmalar yapmak amacıyla Mısır'da kalan Batılı uzmanlar ve Batılılar tarafından tesis edilmiş okul ile enstitüler, Mısır halkının Fransa modeliyle batıyı tanımasını ve ona hayranlık beslemesini sağlamıştır. Diğer yandan, Fransız Devrimi'nden oldukça etkilenen Mehmet Ali Paşa, Napolyon'un Fransa'da başlattığı hareketin bir benzerini Mısır'da tatbîke başlamıştır.[2264] Mehmet Ali Paşa'nın valilik görevini üstlenmesinden sonra, kendisiyle çok sıkı ilişkiler kuran Fransızlar ona sürekli destek olmuşlar ve Fransa'nın yapmış olduğu askerî, idârî ve

[2261] Hafnâvî, *a.g.e.*, s. 290
[2262] Muhammed Hamidullah Ağırakça, *Mısır'da Kanunlaştırma Hareketleri*, Akdem Yayınları, İstanbul, 2013, s. 113
[2263] Hafnâvî, *a.g.e.*, s. 291
[2264] Muhammed Hüseyn Heykel, *Terâcimu Mısriyye ve Garbiyye*, Dâru'l-maarif, Kahire, 1980, s. 98

hukukî reformlardan kendisini haberdar etmişler, yurt dışına gönderilecek talebelerin Fransa'ya gönderilmesi hususunda kendisini iknâ etmişlerdir. İşte bütün bunların bir neticesi olarak da Mısır'da, 19. yüzyıl boyunca yapılan hukukî reformlar ve kanunlaştırma faaliyetlerinde batılı ülkelerden hususen Fransa model olarak alınmıştır.[2265] Her ne kadar bazı müellifler; Mısır'ın bu dönemde ağırlıklı olarak Fransız hukuk sisteminden etkilenmesine ilişkin; İngiliz hukuk siteminde hukukun bütün alanların kapsayan kanunlaştırma faaliyeti bulunmazken, Fransız hukuk sisteminde hukukun bütün alanlarını kapsayan Code Civil gibi bir kanunlaştırmanın bulunmasını, ayrıca Akdeniz havzasında yer alan Fransa'nın havzadaki Mısır, Tunus, Suriye gibi ülkelere gelenek yönüyle daha yakın olmasının etkili olduğunu zikretse de,[2266] kanaatimizce kanunlaştırmaların yerel halk tarafından değil de, bizzat dışarıdan gelen Mehmet Ali Paşa, halefleri ve Fransız sempatizanları tarafından yapılması, bu mevzuda Fransız işgalinin payının daha hissedilir seviyede olduğunu göstermektedir.

b. Batıya Eğitim İçin Gönderilen Öğrencilerin Etkisi: Mehmet Ali Paşa döneminden itibaren Mısır'da başlayan modernleşme hareketlerinin uzantısı olarak, batıya muhtelif ilimlerin tahsili için pek çok talebe grubu gönderilmiştir. İlk kez 1809 yılında gönderilen bu heyetlerin sayısında 1820'lerde oldukça artış gözlenmiş, talebeler Fransız diplomatların da etkisiyle daha ziyâde Fransa'ya gönderilmiştir.[2267] Mısır yönetimi tarafından başarılı öğrenciler arasından seçilerek gönderilen bu talebeler, gönderildikleri ülkelerde Avrupa kültürünü gayet iyi okumuşlar, ülkeye döndüklerinde başta idârî olmak üzere, hukukî, kültürel ve edebî birçok alanda yeniliklere imza atmışlardır.[2268] Söz gelimi; gönderilen bu grupların arasında yer alan Hidiv İsmâîl Paşa, el-Emîr Ahmed, Emîr Mustafa Fâzıl, Emîr Hâlim Paşa, Şerif Paşa, Murad Paşa ve Ali Mübarek Paşa gibi isimler, ülkenin siyâsî sahnesinde etkin rol

---

[2265] Ağırakça, *a.g.e.*, s. 419-422

[2266] Tel-Aviv üniversitesi profesörlerinden G. Tedeschi'nin bu görüşü için bkz. Hıfzı Veldet Velidedeoğlu, "İslâm Ülkelerinde Kanunlaştırma Hareketleri ve Bunun Batı Hukuk Sistemleriyle İlişkileri", *K. Fikret Arık'a Armağan*, Sevinç Matbaası, Ankara, 1973, s. 559

[2267] Tûsûn (ö. 1353/1934), *a.g.e.,* ss. 10-408; el-İskenderî, Hasen, *a.g.e.*, ss. 157-158; Özkoç, *a.g.e.*, s. 101; Abdurrahmân er-Râfiî, '*Asru Muhammed Ali*, 5. bs., Dâru'l-maârif, Kahire, 140971989, ss. 407-422

[2268] Akçay, *a.g.t.,* s. 3

üstlenmişken;[2269] Rifâ'a et-Tahtâvî, ileride Mısır'da modern Arapça'nın oluşumuna büyük katkılar sağlayacağı gibi, 19. yüzyıl kanunlaştırma hareketlerinde en önemli katkıyı sağlayan isimlerden biri olmuştur.[2270] Mısır'a iktibâs edilecek Fransız kanunlarının tercüme edilmesinde ülkenin en liyâkât sahibi ismi olarak addedilen Tahtâvî, 1814 tarihli Fransız Anayasası'nın Arapça'ya tercüme edilmesinde en önemli isim olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu dönemde Tahtâvî'nin nezâretinde kurulan Medresetü'l-Elsun, hocaları ve talebeleriyle önemli hukukî metinlerin Fransızca'dan Arapça'ya tercüme edilmesi görevini üstlenmiştir. Abbas Paşa döneminde kapatılmakla birlikte, 1868 yılında Hidiv İsmâîl Paşa döneminde Medresetü'l-idârâ ve'l-Elsun ismiyle tekrar açılan bu okul, 1886 yılından itibaren hukuk ilmine sağladığı katkı nedeniyle Medresetü'l-hukuk olarak isimlendirilmiştir.[2271]

c. Hukukî Islahat Zorunluluğu: 1517 tarihi itibariyle başlayan Osmanlı hâkimiyetinin ilk evresinde, Mısır'da bir türlü istikrar dönemine geçilememiştir. Hususen Memlûklü beylerinin siyâsî alanda ortaya çıkardıkları sıkıntı ve kargaşalar, Mısır'da merkezî bir otorite kurulamamasına sebep olduğu gibi; iktisâdî, ictimâî ve hukukî açıdan fesatları da beraberinde getirmiştir. Söz konusu menfî ahvâlin düzeltilmesine yönelik, Fransız işgali sonrasında göreve gelen valiler eliyle birtakım ıslahat çalışmaları yapılmışsa da beklenilen neticeyi vermemiştir.[2272] Vali olarak tayini akabinde Mehmet Ali Paşa, mevcut sıkıntıların bertaraf edilmesi amacıyla çok yönlü bir ıslahat programı takip etmiş, bu doğrultuda; askerî alanda başlayan yenilikler, ihtiyaç duyulan diğer alanlarda da kendini göstermeye başlamış, kısa süre içerisinde eğitim, sanayi ve tarım alanlarının yanı sıra hukuk sahası da ıslahat kapsamına almıştır.[2273]

Osmanlı Devleti'nin bir beylerbeyi olarak kural koyma gücü sınırlı olsa da, Mısır kânunnâmesinden sonra, eyalette kânûnî düzenleme eksikliğinin iyice

---

[2269] el-İskenderî, Hasen, *a.g.e.,* s. 158
[2270] Râfiî, '*Asru Muhammed Ali*, s. 427; Tûsûn, *a.g.e.,* s. 25.
[2271] Abdurrahmân Râfiî, *Asru İsmâîl*, 4. bs., yy., 1987, I, 202 Râfiî, '*Asru Muhammed Ali,* s. 403, 447-448
[2272] Atilla Çetin, *Kavalalı Mehmet Ali Paşa'nın Mısır Valiliği*, Fatih Ofset, İstanbul, 1998, ss. 20-27
[2273] Ekmeleddin İhsanoğlu, *Mısır'da Türkler ve Kültürel Mirasları*, IRCICA, İstanbul, 2006, s. 85; Ceylan, *a.g.m.,* s. 66

hissedildiği Mısır'da, bu alanda en temel ihtiyaç hukuk birliğinin sağlanması idi. Zira hâkimlerin belli hukukî prensip ve kurallara göre değil de, kendi tercihleri doğrultusunda hüküm verme temâyülünde oldukları intibâsını edinen Mehmet Ali Paşa, kendi valiliği döneminde pek çok kanun çıkarmış ve çıkarılan bütün kanunlar "Kânûnu'l-müntehabât" başlığı altında derlenmiştir.

Mehmet Ali Paşa'dan sonraki süreçte de kanunlaştırma çabalarına devam edilmiş, bu süreçte ülkedeki hukuk birliğini sağlamak amacıyla yapılan kanunlaştırma faaliyetlerinin başında karma mahkemelerde tatbîk edilmek üzere çıkarılan kanunlar yer almıştır. Bu kanunlar öncesinde şer'î mahkemeler, yargı meclisleri ve konsolosluk mahkemelerinde farklı kanun ve lâyihalar tatbîk edilmekteydi. Dağınık bir yapı görünümünde olan kâideler, liyâkât sahibi olmayan hâkimlerin elinde kötüye kullanılmakta iken, karma mahkemelerin kurulma kararı ile birlikt,e Mısır'daki kanunlaştırma sürecinin en önemli aşamalarından birisi olan karma kanunlar hazırlanmaya başlanmıştır.[2274]

d. İktisâdî Hayattaki Gelişmeler: Mısır'ın iktisâdî alanda ciddi bir kalkınma sürecini yaşadığı Mehmet Ali Paşa'nın valiliği döneminden itibaren, ülkede özellikle iktisâdî alanla ilgili olması açısından hukukî bazı değişimlerin de yapılması zarûrî olmuştur. Mehmet Ali Paşa döneminde hazırlanan kanunların arka planına bakıldığında; söz konusu hukukî reformların bir kısmının, aslında o dönemde, ülkenin iktisâdî hayatının bel kemiğini teşkil eden zirâî hayatta yaşanan değişikliklere ayak uydurmak için yapılan düzenlemeler olduğu görülmektedir. İlk kez Mehmet Ali Paşa döneminde çıkarılan Kânûnu'l-fellâh ile, nüfusun %80'inin tarımla uğraştığı Mısır'da düzenli bir toprak sisteminin oluşturulmasına yönelik bir adım atılmış, bu atılım, kendisinden sonra gelen Said Paşa ve İsmâîl Paşa'nin valilikleri döneminde yapılan yasal düzenlemelerle zenginleştirilmiştir. Hidiv İsmâîl Paşa döneminde çıkarılan Karma Ticaret Kanunu ile de ticâret hayatındaki gelişmelere hukukî bir zemin oluşturulması noktasında önemli bir gelişme kaydedilmiştir.[2275]

[2274] Ağırakça, *a.g.e.*, s. 149
[2275] Ağırakça, *a.g.e.*, ss. 150-151

d. Avrupa Etkisi ve Baskısı: Osmanlı Devleti'nin önceden beri kapitülasyonlarla Batılı ülkelere verdiği imtiyazlar ticârî ve hukukî alanlara da yansımış, batılılar elde ettikleri bu imtiyazları tescil ettirmek gayesiyle hukukî, hususen ticârî mevzuatın batıdan alınması doğrultusunda Mısır'a baskı yapmaya başlamışlardır. Tanzimat Fermânı akabinde Osmanlı coğrafyasında artan ve batılılar lehine gelişen ticârî üstünlük, zamanla yönetimler üzerinde etki ve baskı yapmak şeklinde kendini göstermiştir. Özellikle İsmâîl Paşa'ya verilen imtiyaz fermânındaki geniş haklar, Paşa'nın batıya yönelik kişisel eğilimi, eyalet üzerinde batı için uygun bir ortam oluşturmuş, bu durum Mısır'ın artan borçlarına karşılık yabancı devletlerin iç işlerine müdâhale fırsatını vermesiyle pekişerek, neticede siyâsî idâre üzerinde git gide artan baskı, Mısır'ın hukukî yapısını da şekillendirmeye başlamıştır.[2276]

Diğer yandan, Fransız işgaliyle başlayan süreçte Mısır'ın idâreci kesimi üzerinde Fransa'nın bir câzibe merkezi olmasına yönelik ilk sürecin başlamasının, kademe kademe özellikle Fransız kanunlarının resepsiyonunda etkili olduğunu da zikretmek gerekir. Söz konusu kanun resepsiyonunun bir kısmı Fransızların yönlendirmesiyle gerçekleştiği gibi, bir kısmı ise Mısır'ın kendi talebi doğrultusunda gerçekleşmiştir. Söz gelimi; Mısırlılar üzerinde sahip olduğu prestiji kendisi adına avantaja dönüştüren Fransa, işgal sonrasında Mısır'daki ekonomik çıkarlarını yitirmemek adına kendi vatandaşlarından olan tüccârların korunması adına ilk yargı reformunu Karma Ticaret Meclisleri'nin kurulması ile başlatmış, bundan sonraki süreçte kurulan bu mahkemelerin üst mahkemeleri açılmıştır.[2277] Ancak batılı ülkelerin Mısır'a hukukî anlamda ilk resmî müdâhalesinin söz konusu olduğu sürecin başlangıcını temsil eden Karma Mahkemeler'in kuruluşu, bizzat Mısır'ın talebiyle ortaya çıkmış ve neticede batılı devletlerin onayı ile yürürlüğe girmiştir.[2278]

e. Osmanlı Devleti'nin Etkisi: Mısır'ın Osmanlı Devleti'nin bir eyâleti olması ile kural olarak devletin merkezinde çıkarılan her kanunun Mısır'da da yürürlükte olması ve merkezden ayrı birtakım kanunlaştırma çabalarına girişilmemesi gerekirdi. Ancak realitede görüldüğü üzere; 19. yüzyılda Mısır'da kanunlaştırma faaliyetlerine

[2276] Ceylan, *a.g.m.*, ss. 69-70
[2277] Ağırakça, *a.g.e.*, s. 147
[2278] Robert L. Tignor, *Modernization and British Colonial Rule in Egypt 1882-1914*, Princeton University Press, New Jersey, 1966, s. 11; Mîhâil, *a.g.e.*, ss. 101-102; Özkaya, *a.g.m.*, ss. 936-937

yönelik çabalar, Osmanlı Devleti'nin zayıfladığının ve Mısır gibi kendisine bağlı eyâletlere sözünü geçiremediğinin göstergesi olarak ortaya çıkmaktadır. Gerek Osmanlı'nın otorite noktasında yetersiz oluşu ve gerekse Mısır'a yarı bağımsız olma statüsünü veren 1841 tarihli Verâset ve İmtiyaz Fermânı ile Mısır, bundan sonraki süreçte idârî ve hukukî yönden bağımsız gibi hareket etmeye başlamış, başta Mehmet Ali Paşa olmak üzere halefleri olan diğer valilerin eliyle pek çok kanunlaştırma faaliyetleri yürütülmüştür.[2279] Kanunlaştırma faaliyetlerinin yanı sıra, Mısır'ın bu dönemdeki bağımsız duruşunun bir göstergesi olarak, Osmanlı Devleti'ne olan hukûkî bağımlılığın artacağı endişesiyle devlet merkezince hazırlatılan ve İslâm hukukuna dayalı ilk kanun hüviyetindeki *Mecelle-i Ahkâm- Adliyye* tatbîk edilmemiş,[2280] buna mukâbil; mahkemelerde esas alınmak üzere Muhammed Kadri Paşa'dan alternatif kanun metinleri hazırlaması istenmiştir.[2281]

B. Kanunlaştırma Faaliyetlerinin Kaynakları Arasında İslâm Hukukunun Yeri

Mısır'da 19. yüzyılda yapılan kanunlaştırma faaliyetleri sırasında beş farklı kaynaktan istifade edildiği görülmektedir. Bunlar arasında ilk sırada bulunan Fransız kanunları ve Fransız yargı içtihatlarıdır. İlk etkisi 1844 tarihli Ceza Kanunu'nda görülen Fransız hukuk sistemi, Mehmet Ali Paşa dönemi sonrasında 1857, 1861 yıllarında çıkarılan Medenî Usûl Kanunlarında da etkili olmuştur. Söz konusu kanunların henüz Arapça'ya tercüme edilmeyen Fransız kanunlarından iktibasla hazırlanmış olması, batıya giden Mısırlı hukukçuların ve Mısır'daki Fransız diplomatların bu noktada etkili oldukları intibâını uyandırmaktadır. Diğer yandan, Mısır'da Fransız kanunlarının kaynaklık ettiği asıl kanunların yargı reformu sonrasında oluşturulan karma kanunlar olduğu, bu kanunların doğrudan Fransız kanunlarından etkilenerek çıkarıldıkları söylenebilir. 19. yüzyıl kanunlaştırma

[2279]Enver Ziya Karal, *Osmanlı Tarihi*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1976, VI, 85-86
[2280]Mehmet Akif Aydın, "Mecelle-i Ahkâm-ı Adliyye", *DİA*, XXVIII, 233
[2281]Muhammed Zeyd el-İbyânî (ö. 1936), *Şerhu'l-ahkâmi'ş-şer'iyye fi'l-ahvâli'ş-şahsiyye*, thk. Muhammed el-Gâzî, Dâru'l-kütübi'l-ilmiyye, Beyrut, 1971, s. 7

faaliyetlerinde Fransız hukukunun yanı sıra İtalya ve Belçika Medeni Kanunu'ndan da istifade edilmiştir. [2282]

Yabancı hukuk sistemlerinin yanı sıra yerel hukuk sisteminden de istifade eden bu dönemin kanunları, Osmanlı kanunlarından da etkilenmiştir Bu bağlamda, söz gelimi, 1850 tarihli Osmanlı Ticaret Kanunu ile 1851 ve 1879 tarihli Osmanlı Ceza Kanunlarından ilham alınmıştır. Kanunların oluşturulması sırasında örf ve âdetlerden de istifade edilen Mısır'da, mahkemelerde ve yargı meclislerinde uygulanan örf ve âdetler esas kabul edilmiştir. Mahkemelerin işleyişi, yer alacağı bölgeler, çalışanların atama koşulları, görev ve sorumlulukları, çalışma saatleri ve tatilleri dönemin şartları, daha önceki mahkemeler ve meclislerle ilgili işleyişe, bir anlamda yargı geleneğine ve örfî kurallara dayanmıştır.[2283]

Mısır'da Mehmet Ali Paşa sonrası döneminde çıkarılan kanunların yukarıda zikredilen kaynaklarının yanı sıra şer'î hukukun konumuna bakıldığında; özellikle yargı reformu öncesinde çıkarılan kanunlarda İslâm hukukuna önemli atıflar yapıldığı görülmektedir. Bu bağlamda; kanunlarda cezalar belirlenirken fıkhî ıstılahlardan cezâ hukukuna ait olarak had, kısas, diyet, ta'zir; medenî usûl alanıyla ilgili olarak kadâ, şehâdet, da'va, beyyinât gibi kavramlar kullanılmış, bazı suçlara nasslarda belirtilen cezalar öngörülmüştür. Özellikle 1830, 1849 ve 1855 yıllarında çıkarılan ceza kanunlarında şer'î hukukun izleri çok net görünmekte olup, 1851 tarihli Kanun-i Cedit'ten mülhem 1855 tarihli Ceza Kanunu, Hanefî mezhebinin esaslarına göre diyet ve kısas cezalarına değinmiş, şartları oluştuğunda had cezasının uygulanmasından söz etmiştir.[2284] Yargı reformu akabinde çıkarılan kanun metinlerine bakıldığında ise; şer'î hukukun izlerinin oldukça silik olduğu görülmektedir. Karma Medenî Kanun'da bazı hususlarda İslâm hukukuna dâir bazı atıflar yapılmış olsa da, bunların, Ezher ulemâsının kanunları hazırlayan Fransız yetkili Maunoury ile görüşmesi neticesinde konulduğu tahmin edilmektedir.[2285]

[2282] Ağırakça, *a.g.e.*, ss. 154-156
[2283] Ağırakça, *a.g.e.*, ss. 157-159
[2284] Ağırakça, *a.g.e.*, ss. 158-159
[2285] Ömer Memdûh, *Usûlü târîhi'l-kânûn (Tekvînü'ş-şerâî' ve Târîhu'l-kânûni'l-Mısrî*), Dâru'l-maârif, İskenderiye, 1963, s. 523

IV. Kavalalı Mehmet Ali Paşa Döneminden (1805) Hukukî Reform Dönemine (1875) Kadar Mısır'da Fıkhî ve Hukukî (Kazâî) Hayat

A. Hukukî Reform Hazırlığı: Mısır'da İlmî Alandaki Değişmeler

1798-1801 yılları arasında Fransızların işgaline uğrayan Mısır, geçen üç yılın ardından her ne kadar tekrar siyâsî hâkimiyetine yeniden kavuşmuş olsa da, özellikle idârî açıdan pek çok karışıklık ve zaafiyetle mücâdele dönemine girmesi sebebiyle, ülke için zor günler devam etmiştir. Nitekim işgal öncesinde olduğu gibi bu süreçte de siyâsî sahnede olumsuz bir tablo çizen Memlûklü beyleri, Osmanlı Devleti'nin merkezinden gönderilen valileri reddederek ayaklanma çıkarmışlar, bu kargaşa ortamından istifade etmek isteyen bazıları vali olmak, bazıları ise bağımsız bir devlet kurma arzusu ile isyan etmişlerdir.[2286]

Fransız işgali akabinde Mısır'a vali olarak tayin edilen Hüsrev Paşa, Tahir Paşa, Trabluslu Ali Paşa ve son olarak Hurşit Paşa dönemlerinde (1801-1805) bir türlü siyâsî istikrara kavuşamayan Mısır, 1798 Fransız işgali sırasında Osmanlı ordusu içerisinde bir asker olarak gelen, hem Memlûklü beylerini hem de Osmanlı'nın merkezini iknâ etmede oldukça uyanık olan Mehmet Ali Paşa'nın Hurşit Paşa'ya karşı ayaklanması ve beş altı yıl gibi kısa bir zaman dilimi neticesinde aklı ve yeteneği ile Osmanlı tarafından ülkeye vali olarak atanmasının (1805) ardından birçok açıdan yeni bir döneme girmiştir.[2287]

Başta Abdullah Şarkâvî olamak üzere Ezher ulemâsı da, Fransız işgali sonrasında siyâsî açıdan bir türlü istikar bulmayan Mısır'da, vali olarak atanan Hurşit Paşa'nın azlini ve yerine Mehmet Ali Paşa'nın vali olarak tayinini talep eden topluluğu teskîn ederek olası bir fitne durumunun ortaya çıkmaması için yoğun çaba göstermişlerdir.[2288]

[2286] Karal, *a.g.e.*, V, 125-126

[2287] Mevzuyla ilgili ayrıntılı bilgi için bkz. Sevda Özkaya Özer, *Osmanlı Devleti İdaresinde Mısır (1839-1882)*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, FÜSBE, Elazığ, 2007, ss. 96-116; Çolak, *a.g.m.*, s. 183, Karal, *a.g.e.*, s. 126

[2288] Nimnim, *a.g.e.*, s. 123-131

Mehmet Ali Paşa döneminde Osmanlı merkeziyle yaşanan bir dizi siyâsî gerginlikleri[2289] dindiren ve Osmanlı Padişahı ile Mehmet Ali Paşa'nın gelecekteki irtibatını düzenleyen 1841 tarihli Veraset ve İmtiyaz Fermânı[2290] çerçevesinde Mısır, belli şartlarla Mehmet Ali Paşa ve ailesinin uhdesine bırakılmış ve Mısır eyaleti hukukî yönden yarı bağımsız bir devlet haline gelmiştir. Uluslararası ortamda belirlenmiş bu imtiyazları padişah kendi iradesiyle kabul etmiş olmasının yanı sıra, fermânın tatbîki noktasında batılı devletler garantör olmuşlardır. Böylece ferman; sadece padişahın sıradan bir valisine verdiği ve istediği zaman feshedebileceği bir fermân olma özelliğinden çıkarak uluslararası bir yapı kazanmış,ayrıca; bu durum, batılı devletlerin Osmanlı'nın bir eyâleti hükmünde olsa da Mısır'a müdâhalelerini kolaylaştırmıştır. Diğer yandan, fermandan sonraki uygulamalarla Mısır, Osmanlı hâkimiyeti altında ilk kez gerek idârî ve gerekse hukukî yönden dış işlerinde yarı bağımsız ve iç işlerinde tam bağımsız bir yapı arz etmeye başlamıştır.[2291] Bu nedenle bu fermânın ilânının, ülkenin kazâî sitemini ileriki zaman diliminde doğrudan etkileyecek bir gidişatın başlangıcını oluşturduğu söylenebilir.

1805-1848 yılları arasında Mısır valiliği görevini üstlenmiş Kavalalı Mehmet Ali Paşa dönemi, [2292] Mısır'da sadece siyâsî değil, diğer pek çok açıdan değişimin yaşandığı bir sürecin başlangıç aşaması olduğu görülmektedir. Yönetimini fiîlen ve hukuken yerleştirmek amacında olan Mehmet Ali Paşa, ilk önce modern ve güçlü bir

---

[2289] Mısır'a vali olarak tayin edilen Mehmet Ali Paşa, Hicaz'da isyan eden Vehhâbî hareketlerini bastırıp, Sudan yönetimini hâkimiyeti altına alması noktasında sağladığı başarının ardından Mora İsyanı'nın bastırılması için kendisinden yardım talebinde bulunan Osmanlı'nın merkezinden Suriye valiliğini talep etmişse de, talebine karşılık bulamayınca oğlu İbrahim Paşa kanalıyla Suriye'yi ele geçirdikten sonra Anadolu'ya ilerleyerek Kütahya sınırlarına ulaşmıştır. yabancı devletlerin araya girmesiyle imzalanan Kütahya Barış Antlaşması (1833) ile iki taraf arasındaki gerginlik teskin edilmiş gibi görünse de çok geçmeden dönemin Osmanlı padişahı II. Mahmud'un Kavalalı tehdidine karşı tedbir almak isteği üzerine Rusya ile Hünkar İskelesi Antlaşması imzalaması (1833) ve Mehmet Ali Paşa üzerine gönderdiği ordunun bozguna uğraması (1839) ile Mehmet Ali Paşa'nın ilerleyişinden tedirgin olan yabancı devletler tekrar olaya müdâhil olmuştur. Durumun müzâkeresi amacıyla tertip edilen Londra Konferansı'nda kabul edilen şartları Mehmet Ali Paşa kabul etmeyince İngiltere, Avusturya ve Osmanlı gemilerinden oluşan donanmanın, Kavalalı'yı Suriye açıklarında yenilgiye uğratması üzerine zayıf duruma düşen Mehmet Ali Paşa, Mısır idaresinin bundan sonraki süreçte ırsî olarak kendisine verilmesi şartıyla Osmanlı donanmasını iade edip, Suriye'yi tahliye edeceğini kabul etmiştir. Konuyla ilgili ayrıntılı bilgi için bkz. Râfiî, '*Asru Muhammed Ali*, ss. 242-314 Karal, *a.g.e.*, V, 128-142, 196-201

[2290] Bu fermânın içerdiği hususlara ilişkin ayrıntılı bilgi için bkz. Abdurrahmân Râfiî, '*Asru Muhammed Ali*, ss. 314-317; Karal, *a.g.e.*, V, 201-202

[2291] Abdurrahmân Râfiî, '*Asru Muhammed Ali*, ss. 318-319; Karal, *a.g.e.*, VI, 85-86; Mustafa Öztürk, *History Studies Dergisi Orta Doğu Özel Sayısı* (e-dergi), 2010, ss. 332-333

[2292] Özer, *Osmanlı Devleti İdaresinde Mısır*, s. 96

ordu kurma, sıkı bir merkezî idâre oluşturma üzerinde yoğunlaşmış, askerî alanda başlayan yenilikleri tarım ve sanayi alanındaki değişiklikler takip etmiş, ayrıca pek çok alanda gerçekleştirilen modernleşme faaliyetleri arasına eğitim alanı da kısa sürede dahil olmuştur.[2293] Bu dönemde ülkede eğitimin modernleşmesi adına yapılan iki önemli adım dikkat çekmektedir. Bunlardan birincisi, Avrupa eğitim sisteminde yetişmeleri ve ülkelerine döndüklerinde modernleşmenin öncüleri, modern bir eğitim sisteminin öğreticileri olmaları, askerî ve sivil bürokrasideki eğitimli yönetici eksikliğini giderebilmek ve batı eğitim sisteminde yetişen uzmanlar aracılığıyla sanayileşme hamlesini gerçekleştirebilmek gayesiyle, kalabalık öğrenci gruplarının, Mısır reformlarının esin kaynağı olan Fransa başta gelmek üzere çeşitli Avrupa ülkelerine gönderilmesidir.[2294] 1809 yılında ilk İtalya ile başlanan talebe gönderme faaliyeti 1820'lerde fazlasıyla artmış, söz gelimi 1826 yılında 40 kişi, 1844'de 83 kişi çoğunluğu Fransa'ya olmakla birlikte, İngiltere ve Almanya gibi muhtelif Avrupa ülkelerine gönderilmiştir.[2295] Bu öğrenciler, her ne kadar bilimsel ve teknik konular üzerine eğitim almaları için Avrupa'ya gönderilmişseler de,[2296] Avrupa kültürünü okuyarak ülkelerine döndüklerinde, başta idârî olmak üzere hukukî, kültürel ve edebî birçok alanda yeniliklere imza atmışlardır. [2297] Söz gelimi; gönderilen grupların arasında yer alan Hidiv İsmâîl Paşa, el-Emîr Ahmed, Emîr Mustafa Fâzıl, Emîr Hâlim Paşa, Şerîf Paşa, Murad Paşa ve Ali Mübârek Paşa ülkenin, siyâsî sahnesinde etkin rol üstlenmişlerken;[2298] Rifâ'a et-Tahtâvî

[2293] Ekmeleddin İhsanoğlu, Mısır'da Türkler ve Kültürel Mirasları, s. 85; Ayhan Ceylan, "Osmanlı Döneminde Mısır'da Hukukî Modernleşme (XIX. Yüzyıl)", *Türk Hukuk Tarihi Araştırmaları*, 2008, sy. 5. s. 66

[2294] Muhammed Sabri, *Târîhu Mısri'l-hadîs min Muhammed Ali ile'l-yevm*, Dâru'l-kütübi'l-Mısriyye, Kahire, 1926, s. 54-56; Özge Özkoç, *İmparatorluk İktidarının Sınırında Osmanlı Mısırı: Mehmet Ali Paşa Döneminde Hidivliğe*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, AÜSBE, Ankara, 2013, s. 101; Abdurrahmân Râfiî, '*Asru Muhammed Ali*, s. 407

[2295] Muhtelif tarihlerde gönderilen kişi sayısı ile ilgili kaynaklarda farklı sayılar yer aldığı görülmektedir. Konuyla ilgili ayrıntılı bilgi için bkz. Ömer Tûsûn (ö. 1353/1934), *el-Bi'sâtü'l-ilmiyye fî 'ahdi Muhammed Ali sümme fî 'ahdi 'Abbâsi'l-evvel ve Saîd*, Matbaatu Selâhüddîn, İskenderiye, ts., ss. 10-408; el-İskenderî, Hasen, *a.g.e.*, ss. 157-158; Özkoç, *a.g.e*., s. 101; Râfiî, '*Asru Muhammed Ali*, ss. 407-422; Mustafa Ergün, "Mehmet Ali Paşa Zamanında Mısır'da Eğitimin Batılılaşması", *KEFAD*, XVI, sy. 3, 2015, s. 280

[2296] 1826-1848 arasında gönderilen 319 talebe'nin %35'i askeri ve denizcilik, %2'si sanayi teknikleri, %18'i mühendislik, %7'si tıp, %6'sı yönetim, hukuk ve politika, %4'ü ziraat ve %3'ü fen bilimleri alanında eğitim almaları için gönderilmişti. Bkz. Ergün, *a.g.m*. s. 280, dp.3

[2297] Cihaner Akçay, *Rifâ'a Râfî al-Tahtâvî (Hayatı, Edebî Kişiliği ve Toplumsal Konulardaki Düşünceleri)*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, GÜSBE, Ankara, 1992, s. 3

[2298] el-İskenderî, Hasen, *a.g.e.*, s. 158

(1290/1873),[2299] ileride Mısır'da modern Arapça'nın oluşumuna büyük katkılar sağlayacağı gibi, ülkede aydınlanma düşüncesi ile İslâm dinini uzlaştırmaya çalışan modernist hareketin de ilk temsilcisi olacaktır.[2300] Bu arada hukuk alanının da ihmal edilmediği, 1847 yılında isimleri kaynaklarda bizzat zikredilmese de, Ezher talebesi olan beş kişinin Fransa'ya hukuk öğrenimi için gönderildiğini ifade etmek gerekir. Hukuk tahsili için gönderilen bu kişiler genel talebeler içinde %6'lık gibi küçük bir orana sahip olsalar da,[2301] ileride Mısır'ın hukukî reform sürecinde müessir rol oynayacaklardır. Neticede Batıya öğrenci gönderilmesi, Mısır'ın batılılaşması noktasında ilk adım olarak değerlendirilebilir.[2302]

Ülkenin eğitim sisteminin modernleşmesi adına atılan bir diğer adım da, ülkede ilk kez Avrupâî tarzda eğitim kurumlarının tesis edilmesidir. 1820'lerden itibaren yabancı eğitmenlerin nezâretinde olmak üzere tesis edilmeye başlanan bu okullar, düzenli ordu gereksinimi nedeniyle ilk olarak askerî alana tahsis edilmiş, bunu; askerî hastane, tıp okulu, mühendislik, veterinerlik, sanat, ziraat ve musikî okulları takip etmiştir.[2303] Böylece, eğitimde ikili bir sistemin ortaya çıktığı Mısır'da,

---

[2299] Tam adı Rifâa Râfi' b. Bedevî b. Alî b. Muhammed et-Tahtâvî el-Hüseynî el-Hâşimî'dir. 1216/1801 tarihinde Mısır'ın Cercâ (Gergâ) kasabasının Tahtâ köyünde doğan ve doğduğu köye nispetle Tahtâvî nispesiyle meşhûr olan Tahtâvî, ilk tahsiline dayısı ve hadis âlimi Abdüssamed el-Ensârî, Ebü'l-Hasan Abdülazîz el-Ensârî, Şâfiî fakihi ve Ferrâc el-Ensârî'nin yanında başlamış ve Kur'ân hıfzıyla birlikte babasının gözetiminde klasik dinî metinleri okumaya başlamıştır. 1817'de babasının vefâtından sonra Ezher Üniversitesi'ne iltihak ederek burada hadis, mantık, belâgat ve aruz gibi ilimlerin tahsiliyle ilgilenmiştir. Hocası Hasan el-Attâr dinî ilimlerin yanı sıra astronomi, tıp, matematik, coğrafya ve tarihle de ilgilenmesini sağlamıştır. 1821'de Ezher'deki öğrenimini tamamlayınca aynı yerde ders vermeye başlamış, ayrıca 1824'te orduda imam ve vâiz olarak görev yapmıştır. 1826'da Mehmed Ali Paşa tarafından Fransa'ya gönderilen kırk kişilik öğrenci grubunun başında imam sıfatıyla gittiği Paris'te Fransızca'yı öğrenmiş, ayrıca mütercimlik eğitimi almıştır. 1831 yılında Mısır'a döndükten sonra mütercimlik, Fransızca öğretmenliği, gazete yönetimi ve redaksiyonu, Medresetü'l-Elsun başta olmak üzere pek çok medresede yöneticilik görevi üstlenmiştir. Tercümeleri, te'lifleri ve yetiştirdiği talebelerle Mısır'ın entelektüel hayatı üzerinde büyük bir iz bırakan, hususen Arap dili ve edebiyatının gelişimnde büyük bir pay sahibi olan Tahtâvî, 1873 yılında Kahire'de vefât etmiştir. Hayatı hakkında daha ayrıntılı bilgi için bkz. Râfiî, '*Asru Muhammed Ali*, ss. 426-464; Akçay, *a.g.e.*, ss. 5-97

[2300] Râfiî, '*Asru Muhammed Ali*, s. 427; Tûsûn, *a.g.e*., s. 25. Tahtâvî'nin hayatı, modern Arapçanın gelişimi ve Mısır entelektüel hayatındaki yeri için bkz. Muhammed İmâra, *Rifâ'a et-Tahtâvî Râidü't-Tenvîr fi'l-asri'l-hadîs*, 3. bs., Dâru'ş-şurûk, Kahire, 2007, ss. 357-367; Akçay, *a.g.e.*, ss. 5-61; Albert Houranı, *Çağdaş Arap Düşüncesi*, terc. Latif Boyacı, Hüseyin Yılmaz, İnsan Yayınları, İstanbul, 1994, ss. 85-101;

[2301] Râfiî, '*Asru Muhammed Ali*, s. 422, Tûsûn, *a.g.e.*, ss. 378-379

[2302] Wael B. Hallaq, *An Introduction to Islamic Law*, Camridge University Press, Cambridge, 2009, s. 104

[2303] Sabri, *a.g.e.*, s. 56; el-İskenderî, Hasen, *a.g.e*., ss. 156-157; Râfiî, '*Asru Muhammed Ali*, ss. 332-337, 397, 400-401, 403; Ergün, *a.g.m*., ss. 281-288

bir yanda Batılı sisteme göre göre açılan yeni okullar, diğer yanda ise geleneksel tarzda eğitim veren mekteb ve medreseler yer almıştır.

Mısır'ın eğitim sisteminde değişikliğe gidildiği bu dönemde tesis edilen okullar arasında yer alan Medresetü'l-Elsun (Diller okulu), ülkedeki kâzâî sistemin değiştirilmesi ve 19. yüzyıl kanunlaştırma hareketleriyle doğrudan bir ilgisi bulunması sebebiyle konumuz açısından ayrı bir önemi hâizdir. 1836 yılında Tahtâvî'nin önerisiyle kurulan ve onun yönetimine verilen[2304] Medresetü'l-Elsun'un temel amacı, Fransızca neşredilen eserleri Arapça'ya kazandıracak bir ekibin yetiştirilmesi olup, bu okul ileride özellikle Fransız hukuk müktesebâtının Arapça'ya tercüme edilmesinde önemli bir rol üstlenmiştir.[2305] Tercümesi yapılacak eserler, pozitif bilimlere dâir eserleri kapsadığı gibi, ileride de görüleceği üzere kanunlaştırma faaliyetleri sırasında batı kanunlarının tercümesini de içerisine alacak şekilde tasarlanmıştı.[2306] Bu okulun yetiştirdiği talebelerden olan ve Mısır'da İslâm hukukunun kanunlaştırılma faaliyetleri sırasında oldukça müessir bir rol üstlenen Muhammed Kadri Paşa, bu okulda *Ma'lûmâtu'l-cûrâfiyye* isimli eserinde, bin ciltten fazla eserin tercümesinin yapıldığını, yapılan tercümelerin hangi ilimlere ait olduğu ve mütercimleri hakkında bilgi vermektedir.[2307] Arapça, Osmanlıca, Türkçe, Fransızca, İngilizce ve İtalyanca'nın öğretildiği bu okulda, tarih, coğrafya, İslam hukuku ve yabancı ülkelerin hukukî kaynakları da ders olarak yer almış, batı kaynaklı dil derslerinin tedrîsatını yabancı öğretmenler, diğer derslerin öğretimini ise Ezher mezunu öğretmenler yürütmüştür.[2308] Medresetü'l-Elsun, 1885 yılında dönemin bir diğer modern tazdaki okulu olan Dârülulûm'a ilhak edilmiştir.[2309]

İlk kez Mehmet Ali Paşa döneminde açılan bu okulların sayısı, husûsen Hidiv İsmâîl dönemine tekâbül eden 1284/1867 yılında, ülkenin bütün okullarının eğitim metotlarının belirlendiği kanunun ısdârı sonrasında oldukça artış göstermiştir. Farklı

[2304] Râfiî, '*Asru Muhammed Ali*, s. 403
[2305] Heykel, *a.g.e.*, ss. 88-89; Şümeys, *'Uzamâu min Mısr*, Dâru'l-maârif, Kahire, ts., ss. 80-81
[2306] Cemâleddin Şeyyâl, *Târîhu't-terceme ve'l-hareketi's-sekâfe fî 'asri Muhammed Ali*, Dâru'l-fikri'l-arabî, yy., 1951, s. 206
[2307] Heykel, *a.g.e.*, s. 98
[2308] Heykel, *a.g.e.*, s. 98; Râfiî, '*Asru Muhammed Ali*, ss. 440-441
[2309] Hâmid Tâhir, "Dâru'l-ulûm: Râiatu Ali Mübârek", s. 7, http://www.alukah.net/library/0/37815/ (31.05.2018)

türlerde okulların açılmasına yoğunluk verildiği bu dönemde, mezkûr kanun ısdârı esnasında eğitim kurumlarının sayısı 1301 iken, bu sayı çok geçmeden 4817'ye ulaşmıştır.[2310]

Batı eğitim sistemini emsâl alan söz konusu bu okulların yanı sıra, fıkıh başta olmak üzere İslâmî ilimlerin ağırlıklı olduğu Mısır'ın klasik eğitim sisteminde birinci referans merkezi olan Ezher'in, bu dönemdeki durumuna bakıldığında; modern tarzda eğitim kurumlarının oluşturulmasıyla birlikte Ezher'in ehemmiyetinin de azaldığı, Ezher'e mukâbil, oluşturulan pozitif bilimlerin tedrisatının yapıldığı eğitim kurumlarının eğitimde esas alınmaya başlandığı görülmektedir.[2311] Husûsen bu durum, taşradaki ilköğretim okullarında vazifelendirilecek kitleleri eğitecek öğretmenlerin yetiştirilmesi amacıyla 1872'de kurulan Dâru'l-ulûm ile daha da müşahhas hale gelmiş, zira eskiye nispetle daha seküler bir eğitim sisteminin oluşturulması, Ezher'in geleneksel İslâmî öğreti odaklı eğitim anlayışını kırabilmek için Ezher talebelerinin çoğuna Dâru'l-ulûm'da eğitim verilmeye başlanmıştır.[2312] 19. yy. süresince her ne kadar daha seküler bir eğitim anlayışı geliştirme çabalarının yanı sıra, Ezher merkezli geleneksel eğitim sistemi varlığını sürdürmeye devam ettiyse de,[2313] Mısır'ın önceki dönemlerine nispetle bu dönemde, kaynaklarda eğitim sistemine ilişkin ma'lûmâtlar arasında pek de bahsi geçmeyen İslâmî ilimler arasındaki fıkhî tedrîs faaliyetlerinde oldukça azalma olduğu kuvvetle muhtemeldir.

Hidiv İsmâîl Paşa döneminde gerçekleştirilen hukukî reformların hazırlık sürecinde Tahtâvî'nin oldukça önemli bir yeri vardır. İktibas edilecek Fransız kanun metinlerinin Arapça'ya tercüme edilmesi için Fransızca ve Arapça'daki hukukî ıstılâhî lafızlara vâkıf olmayı gerektiren yeterlilik, bu dönemde Mısır'da ancak Tahtâvî'de mevcuttu. Bu dönemin Mısır'daki siyâsî idaresi, akademik bilgi olgunluğunun yanı sıra fazlasıyla meşakkatli olan bu faaliyeti üstlenecek psikolojik güç ve sabra da sahip olduğunu bildikleri Tahtâvî ve onun nezâretinde,

---

[2310] el-İskenderî, Hasen, *a.g.e.*, ss. 225-226
[2311] Zeydan, *Mısru'l-İslâmiyye*, s. 303
[2312] Özkoç, *a.g.e.*, s. 205
[2313] Mahmud A. Faksh, "The Consequences of the Introduction and Spread of Modern Education: Education and National Integration in Egypt", *Modern Egypt: Stıdies in Politics and Society*, ed. Elie Kadourie ve Sylvia G. Haim, Frank Cass and Company Limited, London, 1980, s. 43

talebelerinden Seyyid Abdullah Bey, Abdüsselâm Ahmed Efendi, Ahmed Hilmi Efendi, Abdullah Ebüssuûd Efendi, Hasan Fehmi Efendi, Muhammed Kadri Paşa, Sâlih Mecdi Bey gibi isimlere bu işi tevdî etmişlerdir.[2314]

B. Hukukî Reform Öncesinde Mısır'da Hukuk Müessesesi

Mısır'ın Mehmet Ali Paşa öncesi Osmanlı döneminde tek dereceli bir yargılama sistemi olarak şer'î yargı sistemi bulunmakta idi. Buna göre; Müslümanlar arasındaki hukukî ihtilaflar merkez ve taşrada bulunan kadılar tarafından çözüme kavuşturulmuş; gayri müslimlerin davaları ise Mısır'daki Divan-ı âlî'ye (Beylerbeyi Dîvanı) veya âsitânedeki Dîvân-ı Hümâyûn'a havale edilmiştir.[2315] Mehmet Ali Paşa ve halefleri zamanında da, yargı yetkisi kural olarak şer'î mahkemenin elinde olmakla birlikte, zamanla yapılan ıslahatlarla yargı yetkisi kullanan diğer kurullar ve mahkemeler oluşturulmuştur.[2316]

1. Şer'î Hukuk Sistemi

Osmanlı nüfûzundaki Mısır, Mehmet Ali Paşa dönemine kadar yerel hukukî unsurlara da yer verilmek suretiyle hukuken genelde Osmanlı eyalet yönetiminin, özelde ise 1525 tarihli Mısır Kanunnâmesi'nin belirlediği şartlara tâbî olmuştur.[2317] Buna göre söz gelimi; Mehmet Ali Paşa'nın valiliği döneminde mahkemelerde dört fıkıh mezhebinin ahkâmı çerçevesinde bir kazâ sistemi benimsenmiş, mahkemede mevcût her mezhep kadısı kendi mezhebinin usûl ve kâidelerine göre bir yargılama yapmıştır. Ancak bu durum, zamanla mezhepler arasındaki farklılıklardan dolayı aynı mevzuda bir kadının verdiği hükmün diğer kadılar tarafından nakzedilmesi, insanların ise kendi tercihleri doğrultusunda hüküm veren kadıya başvurmalarının önünü açarak hukuk müessesinde karışıklığa sebebiyet vermeye başlamıştır. Bu sıkıntılı durumun son bulmasını isteyen toplumun önde gelenleri, zikredilen sıkıntıları Mehmet Ali Paşa dönemindeki Mısır kazaskerine ileterek sorunun hukuk müessesine olan güveni azalttığını ve hususen ticârî davalarda işleri zora soktuğunu

[2314] Râfiî, '*Asru Muhammed Ali*, ss. 447-448
[2315] Seyyid, *a.g.e.*, s. 399
[2316] Ceylan, *a.g.m.*, s. 80
[2317] Ceylan, *a.g.m.*, s. 76

ifade ederek, mahkemelerde sadece Hanefî mezhebinin esas alınmasını talep etmişlerdir. Bunun üzerine 1805 tarihinde, biri Mehmet Ali Paşa ve diğeri Mısır kazaskeri tarafından çıkarılan iki ayrı fermanla, mahkemelerdeki muhâkemenin sadece Hanefî mezhebine göre yapılması kararlaştırılarak hukuk müessesinde mevcut dört mezhebin tatbîkine yönelik karar ilgâ edilmiştir. Mısır'ın daha önceki dönemlerinde olduğu gibi Mehmet Ali Paşa döneminde de, mahkemelerde esas alınmak üzere belirlenmiş kanun formatında metinler mevcut değildi. Bu nedenle Osmanlı Devleti hâkimiyetindeki bütün bölgelerde olduğu gibi Mısır'da da, Hanefî mezhebinin muteber, ana kitapları esas alınarak hükümler verilmiştir. [2318] İleride de îzah edileceği üzere; her ne kadar Mehmet Ali Paşa'dan sonraki valilerin dönemlerinde mahkemelerde esas alınması için kanun metinleri oluşturulmuş olsa da bunlar kanun hüviyetine kavuşamamışlardır.

Gerek Mehmet Ali Paşa ve gerek sonraki valilerin dönemlerinde siyâsî otoritenin kazâ müessesesi üzerinde nüfûzu söz konusu olmayıp, kazasker ve kadılar doğrudan tayinlerinin gerçekleştiği âsitâneye bağlıydılar. Osmanlının önceki döneminde olduğu gibi bu dönemde de Mısır'ın kazâî bölgelerindeki kadılık rütbelerinin para karşılığı başkalarına devredilmesi usûlü devam ettiği gibi, kadılara devletten muayyen bir maaş tahsisi söz konusu olmayıp, ancak mahkeme harçlarının %2'sini[2319] kendilerine ayırmakta idiler.[2320]

Mehmet Ali Paşa döneminde yapılan önemli bir diğer bir değişiklik, Mısır tarihinden ilk kez şer'î mahkemelerden ayrı bir yargılama sistemine geçiş yapılmasıdır. Bu dönemde Mehmet Ali Paşa, ileriki başlıklarda da izah edileceği üzere, şer'î yargılama yapan mahkemelere alternatif olmak üzere yargılama görevini üstlenecek özel meclisler kurmuş, bunun dışında yabancılara verilen imtiyazların bir neticesi olarak konsolosluk mahkemeleriyle gayri müslimlerin kendi aralarındaki muhâkemat için özel mahkemeler oluşturmuştur. İşte Mehmet Ali Paşa dönemine kadar tek mahkeme esasına göre işleyen hukuk müessesinin, bu şekilde çoklu bir

[2318] Ağırakça, *a.g.e.*, s. 114
[2319] M. Hamidullah Ağırakça iktibasta bulunduğu kaynaktan (Hafnâvî, *a.g.e.*, s. 298) hareketle bu oranın %20 olduğunu zikretse de (Ağırakça, *a.g.e.*, s. 114) söz konusu iktibasta yanlışlık olduğunu belirtmek gerekir.
[2320] Hafnâvî, *a.g.e.*, s. 298

yapıya sahip olması sebebiyle, Mehmet Ali Paşa dönemi itibariyle "şer'î mahkeme" adıyla özel bir mahkeme türü ortaya çıkmıştır.[2321]

Mehmet Ali Paşa'dan sonra gelen valiler döneminde de şer'î yargılamaya ilişkin değişiklikler devam etmiş; söz gelimi, Abbas Paşa döneminde Mısır'da bir ilk olarak idam cezalarını onama yetkisi sultanla birlikte husûsi olarak Mısır valisine de verilmiş, böylece Mehmet Ali Paşa döneminde meclislerin kurulmasıyla birlikte başlayan merkezden bağımsızlaşma sürecinde bir adım daha ileri gidilmiştir.[2322]

Saîd Paşa dönemine gelindiğinde; kadı tayinlerinin keyfiyetine ilişkin bazı değişiklikler yapıldığı görülmektedir. Bu bağlamda kazasker hariç olmak üzere, o döneme dek devletin merkezi tarafından atanmakta olan Mısır kadılarının hepsinin Mısır yönetimi tarafından atanması karara bağlanmış, ayrıca kadıların tayin sırasında ödedikleri âidat Said Paşa tarafından toptan Bâbıâli'ye gönderilmiştir. Kadı tayinlerinde âsitaneye kadı önerisinde bulunan Tahta Paşa'nın görevine son verilmiş, böylece keyfiyete dayanarak ve rüşvet mukabilinde yapılan kadı tayinlerinin önüne geçilmesi noktasında büyük bir adım atıldığı gibi, bu yeni karar, Mısır'ın yargı bağımsızlığını kazanması hususunda önemli bir gelişmeyi beraberinde getirmiştir. Diğer yandan, kazaskerin âsitâne tarafından atanmasına devam edilmesi, Osmanlı'nın kazâî noktada halen Mısır'a hükmettiğinin en büyük göstergesi olarak gözükmektedir.[2323] Said Paşa döneminde, 1856 yılında şer'î mahkemelerin yeni sistemine ilişkin yayınlanan ilk lâyiha ile düzenlemelere devam edilmiş, bu doğrultuda kadılara maaş tahsis edilerek devlete bağlı bir memur statüsüne kavuşmuşlar, ayrıca mahkeme harçları doğrudan devlet hazinesine aktarılması kararlaştırılarak bu konudaki karışıklıklar da belli bir düzene sokulmuştur.[2324] 1880 tarihli ikinci lâyihada ise; şer'î muhâkemenin Hanefî mezhebi esas alınarak

[2321] Şelebî, *Mevsû'atü'n-nüzum ve'l-hadâratu'l-İslâmiyye*, VII, 313
[2322] Ağırakça, *a.g.e.*, s. 114
[2323]Şelebî, *Mevsû'atü'n-nüzum ve'l-hadâratu'l-İslâmiyye,* VII, 304; Râfiî, '*Asru İsmâîl*, s. 51; Hafnâvî, *a.g.e.*, s. 298; Ceylan, *a.g.m.*, s. 80
[2324] Şelebî, *Mevs'atü'n-nüzum ve'l-hadâratu'l-İslâmiyye*, VII, 305; Hafnâvî, *a.g.e.*, s. 298

yapılacağı kurala bağlandığı gibi, mezhep içinde farklı görüşlerin olması durumunda en muteber görüşün (ercâhu'l-ekvâl) tercih edilmesi kararlaştırılmıştır.[2325]

Bundan sonraki süreçte, 1875 yılında Karma Mahkemeler'in, 1883 yılında ise Ehliyye Mahkemelerinin kuruluşunun ardından şer'î mahkemelere yönelik yapılacak değişiklik ve düzenlemelerle, şer'î mahkemelerin nüfûz ve yetki alanının oldukça zayıfladığı görülecektir.

2. Yargı Meclisleri

Mehmet Ali Paşa dönemiyle başlamak suretiyle kendisinden sonra gelen diğer valiler döneminde kazâ müessesinde mevcut sıkıntılardan dolayı birçok değişiklik yapılma yoluna gidilmiştir. Yapılan önemli bir değişikliklerin başında ise; Mısır tarihinde ilk kez şer'î mahkemelerden ayrı bir yargılama sistemine geçiş yapılması gelmektedir. Bu dönemde kadıların gerek merkezden atanması, gerekse devletten maaş almayarak mahkeme harçlarının %2'sini kendilerine ayırmaları gibi birtakım durumların meydana getirdiği düzensizlik ve adaletsizliğin farkında olan Mehmet Ali Paşa, şer'î yargılama yapan mahkemelere alternatif olmak üzere yargılama görevini üstlenecek özel meclisler kurmuştur.[2326] 19. yüzyıl boyunca Mısır'da, Osmanlı merkezinde olduğu gibi, yargı yetkisi kullanan, özellikle ceza ve bazen de ticaret kanunlarını uygulamak üzere oluşturulan bu kurumlar, yürütmenin bir parçası olma konumları vurgulanmak üzere mahkeme yerine daha ziyâde "meclis" ismiyle anılmışlar ve kadroları da yöneticiler tarafından oluşturulmuştur.[2327] Cinayet gibi bazı davalar hem şer'î mahkemenin, hem de eş zamanlı olarak bu meclislerin görev alanına girdiği zamanlarda, bu tür davalara şer'î mahkemelerde kadılar baktığı gibi, meclislerde bu nev'î davalar müftüler tarafından çözüme kavuşturulmuştur.[2328]

[2325] Bundan sadece cinayet davalarında İmameyn'in görüşleri, kasıtlı katl davalarında ise üç imamın görüşünün hükme esas olacağı şeklinde bir istisna yapılmıştır. İlgili lâyihanın maddeleri için bkz. Ağırakça, *a.g.e.*, s. 332
[2326] Hafnâvî, *a.g.e.*, s. 298
[2327] Ceylan, *a.g.m.*, s. 80
[2328] Ceylan, *a.g.m.*, s. 82

Pek çok farklı alana tahsis edilerek muhtelif isimler verilen bu mahkemelerden ilk tesis edileni Dîvânu'l-Hudeyvî'dir. 1805 yılında kurulan bu meclis bütün davalara bakmakta idi. 1825 yılında el-Meclisü'l-'âlî el-melekî adını alan bu meclisin Kahire, İskenderiye ve Dimyat'ta şubeleri açılmıştır. Bütün gayretlere rağmen, gerek bu meclislerin büyük şehirler dışında ülkenin diğer kazâî bölgelerine taşınamamış olması ve bu bölgelerdeki yargılamaların keyfî birtakım uygulamalara dayanması ve gerekse bu meclislerde rüşvetin yaygınlaşması sebebiyle 1837 tarihinde çıkarılan Siyâsetnâme Kanunu ile ilgâ edilmişlerdir.[2329]

Bundan sonraki süreçte, yeni meclislerin oluşumuna yönelik çaba gösteren Mehmet Ali Paşa eliyle 1842'de Mısır'daki modern mânâdaki ilk yargı müessesesi olan Meclisü'l-Hakkâniyye isimli bir meclis kurulmuş ve bu meclise, şer'î hükümlere bağlı kalmaksızın bütün medenî, cezâî ve askerî davalara bakma yetkisi verilmiştir.[2330]

Mısırlılar ile yabancılar arasında ortaya çıkan ticârî anlaşmazlıkların çözülmesi amacıyla 1846 yılında İskenderiye'de ve 1847'de Kahire'de kurulan Karma Ticaret Meclisleri ile hukukî yargılama alanında genişleme sağlanmış, bu meclisler 1875 yılında karma mahkemeler kurulana kadar görevlerine devam etmişlerdir.[2331]

Bu meclislerin yanı sıra 1849'da Meclisü'l-Hakkâniyye'nin yerine medenî, cezâî ve askerî davalara bakmakla yükümlü Meclisü'l-Ahkâm kurulmuştur. Biri Hanefî ve biri de Şâfiî âlimin yanı sıra dokuz üyesinin bulunduğu bu meclis, aynı zamanda yerel bölgelerdeki mahkemelerin baktığı davaların isti'naf mahkemesi olarak da görev yapmış, 1883 yılında ehliyye mahkemelerinin inşâsıyla birlikte sorumlu oldukları bölgelerde kısıtlamaya gidilmiştir.[2332]

1852 yılında kurulan Bölge meclisleri (Mecâlisü'l-ekâlim) ile şer'î mahkemelerin ahvâl-i şahsiyye ve mülkiyetin intikâli ile ilgili davalarla tahdid edilen

---

[2329] Latîfe Muhammed, *en-Nizâmu'l-kazâi'l-Mısri'l-hadîs (1875-1914), Dâru'ş-Şürûk, Kahire,* 2010, I, 27-28
[2330] Hafnâvî, *a.g.e*., s. 294; Latîfe Muhammed, *a.g.e*., I, 29
[2331] Hafnâvî, *a.g.e*., s. 294; Ağırakça, *a.g.e*., s. 117
[2332] Hafnâvî, *a.g.e*., ss. 294-295; Râfiî, '*Asru İsmâîl*, s. 50

görev alanı dışında kalan ve özellikle medenî ve ticârî davalara ilişkin davaların sorumluluğunu üstlenmiştir. Bir başkan ve biri Hanefî, diğeri Şâfiî olmak üzere iki müftüyle birlikte dört üyenin tayin edildiği bu meclisler, ehliyye mahkemelerinin kuruluşuna kadar varlığını sürdürmüştür[2333].

Ayrıca 1861 yılında yabancıların Mısırlılar aleyhine açmış olduğu medenî davalara bakması üzere Said Paşa tarafından kurulan Meclis Komisyon Mısr ile mevcut yargı sistemine çeşitlilik getirilmiş,[2334] bundan sonraki süreçte hem mevcut meclisler üzerinde bazı revizeler yapıldığı gibi, hem de yargı sistemine yönelik yeni yapılanmalar neticesinde farklı meclisler açılmıştır.[2335]

Yukarıda ihtisar etmek suretiyle temas edilen meclislerde genel olarak, hükümler verilirken neyin mesned olarak kabul edileceğine dâir muayyen bir kaide olmadığı için, bunlardan bazılarında Mısır için husûsî çıkarılmış olan lâyiha, tâlimat, manşûrât ve fermânlar, bazılarında ise Osmanlı kanunları, şer'î hükümler ve Fransız kanunları tatbîk edilmiştir.[2336]

3. Konsolosluk Mahkemeleri

1535 yılında Kanuni Sultan Süleyman (ö. 974/1566) tarafından Fransızlara verilen kapitülasyonlar daha sonra birçok devlete tanınan geniş haklara ve ayrıcalıklara dönüşmüş ve Osmanlı Devleti'nin bütün eyâletlerinde uygulanmaya başlanmıştır.[2337] Mısır'da yabancılara tanınan imtiyazlar, Mehmet Ali Paşa döneminde daha da genişletilerek tatbîk edilmiş, kısmen batılı anlaşmaları cesaretlendirmek, kısmen de kapitalist güçlerin imtiyazları haksızca genişletmelerinin bir neticesi olarak devletin merkezinde tanınmayan bazı haklar Mısır'da yabancılara tanınır hale gelmiştir. Yargı alanındaki bu imtiyazların en bâriz örneği olan konsolosluk mahkemeleri, Mısır'da yabancıların lehine birçok muâmelede bulunmuştur. Söz gelimi; davacının, imtiyazlı ülkenin vatandaşlarından

---

[2333] Hafnâvî, *a.g.e.*, s. 295; Râfiî, '*Asru İsmâîl*, ss. 50-51; Latîfe Muhammed, *a.g.e.*, I, 32-33
[2334] Râfiî, '*Asru İsmâîl*, ss. 52-53
[2335]Mehmet Ali Paşa döneminden itibaren açılan meclisler hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Ağırakça, *a.g.e.*, ss. 115-123; Hafnâvî, *a.g.e.*, ss. 293-296
[2336] Hafnâvî, *a.g.e.*, s. 296; Ağırakça, *a.g.e.*, s. 122
[2337] Yevâkim Mîhâil, *Târîhu'l-kânûn fî Mısr*, Matbaatu Mısr, Fucâle, 1899, ss. 92-95; Şelebî, *Mevs'atü'n-nÜzum ve'l-hadâratu'l-İslâmiyye*, VII, 313

olması halinde başvuruda bulunma selâhiyetine sahip olduğu konsolosluk mahkemelerinde Mısırlılara başvuru hakkı tanınmamıştır.[2338]

Mısır'da on yedi farklı ülkeye ait on yedi ayrı konsolosluk mahkemesinin bulunması ve her mahkemenin kendi ülkesinin hukukunu esas alarak davalara bakması,[2339] keyfî yargılamaların yapıldığı bu mahkemelerde zaman zaman farklı ülke konsolosluklarına karşı cephe alınarak birbirlerinin vatandaşlarına karşı gayr-i hukukî kararlar vermeleri, ayrıca cezaların tenfîzi aşamasında da sorumsuzluklar göstermeleri gibi[2340] birçok olumsuz durumu ortaya çıkaran bu mahkemeler için zamanla çözüm önerileri aranmaya başlanmış ve neticede bu arayış karma mahkemelere giden sürecin önünü açmıştır.

4. Millî Mahkemeler (Gayri Müslimler için)

Osmanlı Devleti'nde gayri müslimlere bir hak olarak tanınan bağımsız yargı mekânizması, Fatih Sultan Mehmet döneminde başlamıştır. İstanbul'un fethi akabinde sultan tarafından Rum, Ermeni ve Yahudi vatandaşlara verilen bir imtiyaz olarak bütün dinî, medenî ve cezâî davalarında kendi mahkemelerine başvuru hakkına sahip olmuşlardır. Ancak zamanla, din adamlarının idârî alana giren bazı muâmelelerde bulunmasından rahatsız olan siyâsî otorite ile din adamları arasında anlaşmazlıklar baş göstermiş ve bu durum 1856 tarihli, Osmanlı'nın bütün eyâletleri de dâhil olmak üzere uygulamaya konulan Islahat Fermânı ile çözüme kavuşturulmaya çalışılmıştır. Buna göre bundan sonraki süreçte istisnâî bir yargılama sistemi kabul edilen gayri müslimlere yönelik bu mahkemelerden, medenî ve cinâî davalara bakma yetkisi alınarak, sorumluluk alanları ahvâl-i şahsiyye ile ilgili hususlarla tahdid edilmiştir. Davada tarafların aynı dine mensup olmadığı veya bu mahkemelerde verilen hükme muvâfık olmadıkları durumlarda ise, yetkili mercii şer'î mahkemeler olması kararlaştırılmıştır.[2341]

[2338] Ceylan, *a.g.m*., s. 83; Şelebî, *Mevsû'atü'n-nüzum ve'l-hadâratu'l-İslâmiyye*, VII, 313-314
[2339] Söz gelimi akar hukukuna yönelik 20 tane kanun mevcuttu. Bkz. Mîhâil, *a.g.e*., s. 99
[2340] Latîfe Muhammed, *a.g.e*., I, 57-59; Mîhâil, *a.g.e*., ss. 99-100; Ağırakça, *a.g.e*., ss. 124-125
[2341] Ahmed Safvet, *el-Kitâbü'z-zehebî li'l-mehâkimi'l-ehliyye (1883-1933)*, Matbaatu'l-emîriyye, Bulak, 1937, ss. 258-263

V. Hukuk Reformu (1875) Sonrasında Mısır'da Teşekkül Eden Yeni Hukuk Sistemi

Afrika ülkeleri içerisinde gerek hukuk ve gerekse diğer alanlarda batı kaynaklı değişimlerin yapılmasında en fazla etkilenen ülke; şüphesiz Mısır olmuştur.[2342] Mısır'da Mehmet Ali Paşa'nın valiliği ile başlayan idârî, askerî, hukukî, iktisâdî, eğitim vb. alanlarda başlayan değişim süreci, kendisinden sonra gelen valilerin yönetim dönemlerin de devam ederek bu alanlarda pek çok değişime imza atılmıştır. Mısır yönetiminin 1841 tarihli İmtiyaz ve Verasat Fermânı ile başlayan yarı özerk hukukî olma haliyle birlikte, bir anlamda öz güven kazanmasıyla bu değişim sürecinde belli bir ivme kazanıldığı gibi, özellikle İsmâîl Paşa'nın valiliği dönemine (1863-1879) gelindiğinde, artık birçok hususta bağımsız gibi muâmelelerde bulunan bir Mısır ortaya çıkmıştır. Bâbıâlî tarafından çıkarılan 1867 tarihli fermanla, Mısır valilerine "padişah" anlamına gelen "hidiv" unvanı verilmiş, bunun yanı sıra İsmâîl Paşa'nın Mısır'ın dâhilî idaresiyle ilgili hususlarda mahallî, mâlî, iktisâdî işler için özel düzenlemeler yapma hakkının bulunduğu; ayrıca gümrük işleri, polis, posta konularında da yabancılarla müstakil anlaşmalar yapılabileceği belirtilmiştir.[2343] Fermânın ardından tam bağımsız gibi hareket etmeye başlayan İsmâîl Paşa, Hâriciye nâzırı Nubar Paşa (ö. 1317/1899) ile belli başlı Avrupa ülkelerine seyahat etmiş, gezisinde Süveyş Kanalı'nın açılışına Avrupa'daki devlet başkanlarını kendi adına davet etmiş, hatta İngiltere ziyareti sırasında İsmâîl Paşa Sultan Abdülhamit'e tahsis edilen sarayda misafir edilmiştir. [2344] Bu durumdan rahatsızlık duyan Osmanlı Devleti'nin merkezi, her ne kadar 1869 tarihli bir ihtârnâme ile Hidiv İsmâîl'e verilen imtiyazlara kısıtlama getirmiş olsa da,[2345] İsmâîl Paşa'nın devlet merkezindeki yetkilileri ikna etmesi neticesinde çıkartılan 1872 tarihli fermân ile 1867 tarihli fermânın ilgâ edilerek, imtiyazların ibkâ edildiğine dâir başka bir fermân yayınlanmıştır. Bundan sonraki aşamada, taleplerini bir basamak daha öteye taşıyan İsmâîl Paşa, iktisâdî memnuniyet taktiklerini kullanmak suretiyle

[2342] Salih Tuğ, *İslâm Ülkelerinde Anayasa Hareketleri (XIX. ve XX. Asırlar)*, İrfan Yayınevi, İstanbul, 1969, s. 258
[2343] Karal, *a.g.e*., VII, 42-43
[2344] Özer, *a.g.t.*, ss. 199-200
[2345] Fermânın içeriği ve İsmâîl Paşa'nın bu fermâna verdiği cevapla ilgili ayrıntılı bilgi için bkz. Özer, *a.g.t.*, s. 201-203

1873 tarihinde başka bir fermân çıkartmıştır. Bu yeni fermâna göre; Mısır yönetiminin kendi menfaatleri doğrultusunda kanun ve nizam yapması kabul edildiği gibi, askerî yetkileri genişletilmiş ve yabancı devletlerle hususen iktisâdî alanlarda anlaşmalar yapması, borç alması vb. hususlar karara bağlanmıştır. [2346]

1873 tarihli fermânla birlikte, kendinden emin bir şekilde bağımsız bir devlet gibi hareket etmeye başlayan Mısır, bundan sonraki süreçte devlet merkezinden bağımsız bir şekilde birtakım muamelelere girişmiş, ülkenin hukukî yapısı da bu süreçten en fazla ilgilenen alanların başında gelmiştir. Mehmet Ali Paşa döneminden itibaren Mısır'da özelikle ceza hukuku sahasında birtakım kanunlar[2347] çıkarılmış olmakla birlikte, ülkedeki hukuk sistematiğini değiştirme bağlamında çıkarılan asıl kanunların, 1873 tarihli fermân sonrasında ortaya çıktığı söylenebilir. Zira bu dönem itibariyle çıkarılan kanunlar, hukukun her alanını ihtivâ edecek şekilde genelleştirildiği gibi, Fransız kanunları Arapça'ya tercüme edilmek suretiyle pek çok kanunun ana kaynağı Fransız kanunları olmuştur.[2348] Bu yeni hukukî süreçte; kanunların oluşumundan önce değişimi tasarlanan mahkemelerin yapısında da oldukça büyük farklılıklar yapılmış, bu doğrultuda mevcut bazı mahkemeler ilgâ edilip yerine yenileri kurulduğu gibi, bazılarının da işleyişine yönelik değişiklikler yapılmıştır.

A. İslâm Hukuku ile İrtibatı Açısından 1875 Sonrası Kanunlarına Genel Bir Bakış

Daha önceki başlıklarda Mısır'da hukuk reformu öncesinde çıkarılan kanunlarda İslâm hukukunun bir kanun kaynağı olarak kullanıldığına temas edilmişti. Genel olarak bakıldığında; 1830, 1849, 1855 yıllarında çıkarılan kanunlarda şer'î hükümlerin izleri gayet net görünmüş, özellikle 1885 tarihli Ceza Kanunu'nda Hanefî mezhebi esaslarına göre diyet ve kısas cezalarına değinilmiş ve

---

[2346] Özer, *a.g.t*., ss. 211, 213-215; Hafnâvî, *a.g.e*., s. 249; Karal, *a.g.e*., VII, 46-47

[2347] Söz gelimi; 1830 tarihli Kânûnu'l-fellâh, 1837 tarihli Kânûnu's-siyâseti'l-mülkiyye (Siyâsetnâme), 1843 tarihli Kânûn Ameliyâti'l-cusûr ve 1844 tarihli Kânûn Siyâseti'l-lâiha, 1884 tarihli Kânûnu'l-ukûbât, 1845 tarihli Kânûnûl-müntehabât, 1849 tarihli Kânûn Abbâs, 1855 tarihli Kânûn Saîd bu dönemde çıkarılan ceza kanunlarıdır. Bkz. Ağırakça, *a.g.e*. ss. 183-217

[2348] Kanun metinleri hakkında ayrıntılı bilgi ve mukâyese imkânı için bkz. Ağırakça, *a.g.e*. ss. 163-164, 180, 256

şartları oluştuğunda had cezasının tatbîkinden söz edilmiştir. Ayrıca medeni hukuka dâir yapılan düzenlemelerde şahıs hukuku, aile, vakıflar ve toprak hukuku alanlarında da şer'î hukuk hakim olmuştur. Söz gelimi; toprak hukukuna dâir çıkarılan 1858 tarihli el-Lâyihatü's-Saîdiyye'nin metninde, şer'î hukuka lafzen atıflar yapılmış, verâsat kurallarıyla ilgili şer'î mahkemelerin görevli olduğu zikredilmiştir. Ancak Mısır'da hukuk alanında bir kırılma noktasını teşkil eden hukuk reformundan sonraki süreçte kurulan yerel mahkemelerde tatbîk edilmesi amacıyla oluşturulan kanunlara bakıldığında ise; şer'î hukukun izinin bulunduğu ceza hukuku ve medenî hukuk alanındaki kanunların Fransız kanunları çerçevesinde oluşturulduğu görülmektedir.[2349] Asıl konumuzu teşkil etmemesi dolayısıyla bütün kanunların içerikleri hakkında tafsilatlı bilgi vermemekle birlikte, bu süreç itibariyle İslâm hukuku ile en fazla irtibatlı alan olan medenî kanunların teşkil ve tatbîk süreci hakkında biraz daha ayrıntılı bilgi vermenin faydalı olacağı kanaatindeyiz.

Öncelikle 1875 tarihli yargı reformu öncesinde Mısır'da gerek şer'î mahkemeler, gerekse medenî hukuka ilişkin davalara bakan yargı meclislerinde kanun niteliği taşıyan metinlerin bulunmadığını ifade etmek gerekir. Bu sürece kadar hukukun diğer dallarında birtakım düzenlemeler ve kanun çalışmaları yapılmış olmakla birlikte, medenî hukuk alanı için bu tarz bir faaliyet söz konusu olmamış, dolayısıyla davalar Mısır'daki örf, adetler ver fıkhî hükümlerin yer aldığı klasik fıkıh kaynaklarından hareketle çözüme kavuşturulmuştur.[2350] Bu alanda teknik manada ilk çalışmanın yapıldığı yargı reformu sonrasına bakıldığında ise; medenî hukuk alanındaki kanunlaştırmalarda esas alınan ana kaynağın Fransız Medenî Kanunu (Code Civil) olduğu görülmektedir. 1866 tarihinde Hidiv İsmâîl Paşa'nın isteği üzerine Arapça'ya tercüme edilen bu kanun metni,[2351] Mısır'da 1875 tarihinde çıkarılan Karma Medenî Kanun ve 1883 tarihli Yerel Medenî Kanun üzerinde şekil ve içerik bakımından güçlü bir etki bırakmıştır.[2352] Fransız Medenî Kanunu'nun etki gücüne rağmen, kiralanan topraklarda ağaç dikme, yapı yapma, şuf'a hakkı,

[2349] Ağırakça, *a.g.e.*, ss. 164, 180 , 181, 182, 256, 260
[2350] Ağırakça, *a.g.e.*, s. 261
[2351] *el-Kânûnu'l-Fransâvî el-Medenî*, terc. Rıfâ'a Tahtâvî, Abdullah Bey, Ahmed Hilmi Efendi vd., Bulak Matbaası, Kahire, 1866.
[2352] Şefîk Şehhâte, *Târîhu Hareketi't-tecdîd fi'n-nüzumi'l-kânûniyye fî Mısr münzü matla'i'l-karni't-tâs' 'aşer*, İhyâu kütübi'l-arabiyye, Kahire, 1961, s. 135

müşterek mülkiyet gibi bazı mevzularda[2353] İslâm hukukundan mülhem bazı maddelere de yer verilen bu kanunlarda, şer'î hukuka dâir etkinin, muhtemelen kanun yetkilisi Fransız Maunoury'nin Ezher ulemâsı ile yaptığı görüşmeler neticesinde kanun metnine eklendiği düşünülmektedir.[2354]

Mısır'da bu dönemde oluşturulan kanunların neredeyse tamamen Fransız hukukundan iktibas edilmesi bir yana, bazı kaynaklarda ifade edildiği üzere sadrazam Âlî Paşa (ö. 1871) 1868'te Girit'ten sultan Abdülazîz'e gönderdiği bir bir raporda, Mısır'da olduğu gibi; Osmanlı Devleti'ndeki karma mahkemelerde de tatbîk edilmek üzere Fransız Medeni Kanunu örnekliğinde bir medeni kanun hazırlanmasını önermişse de, en başta Cevdet Paşa buna karşı çıkarak Âli Paşa'nın bu önerisi reddedilmiş ve bir süre sonra da *Mecelle* hazırlanmıştır.[2355]

Diğer yandan; İtalyan ve Belçika Medenî kanunlarının da izinin bulunduğu Mısır Karma Medenî Kanunu'nda Fransız kanunlarının abartılı tesirinden tedirgin olmaya başlayan Mısırlı yöneticilerde, halkı ve kendilerini psikolojik olarak rahatlatmak adına Fransız Medenî Kanunu'na yerel referanslardan da destek alma arzusu uyanmıştır.[2356] Bu doğrultuda Hidiv İsmâîl Paşa'nın isteği üzerine, dönemin İslâm hukuku uzmanlarından olan Mahlûf el-Minyâvî, Mâlikî mezhebi ile Fransız Medenî Kanunu'nu karşılaştırmalı incelediği *Tatbîku'l-kânûni'l-medenî ve'l-cinâî 'alâ mezhebi'l-İmâm Mâlik b. Enes* isimli çalışmasını kaleme almıştır.[2357] Bir anlamda Fransız Medenî Kanunu'nun oluşturduğu menfî etkiyi ortadan kaldırmak amacıyla verilen mücâdelenin bir ürünü olan Minyâvî'nin bu eserinde, Fransız Medenî Kanunu'nun büyük bir bölümü incelenmiştir. Evvela kanun maddesinin Arapça metni verilmiş, maddeye ilişkin verilen muhtasar bilginin akabinde maddeye ilişkin konunun fıkıh ilmindeki yeri, İmâm Mâlik ve Mâlikî mezhebinin konuyla ilgili görüşlerine yer verilmiştir. Bu bağlamda ilgili kanun maddesinin mezhep

---

[2353] Velidedeoğlu, *a.g.e.*, s. 576
[2354] Ömer Memdûh, *a.g.e.*, s. 523
[2355] Seda Örsten Esirgen, "Osmanlı Devleti'nde Medenî Kanun Tartışmaları: Mecelle mi, Fransız Medeni Kanunu mu?" *Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi*, c. 29, sy. 29, 2011, s. 39; Velidedeoğlu, *a.g.b.*, s. 576
[2356] Ağırakça, *a.g.e.* ss. 256-257
[2357] Mahlûf el-Minyâvî, Muhammed Hasaneyn b. Muhammed Mahlûf el-Adevî el-Minyâvî (ö. 1277/1861), *Mukârenâtü't-teşrîiyye: Tatbîkul-kânûni'l-medenî ve'l-cinâî 'alâ Mezhebi'l-İmâm Mâlik*, thk. Muhammed Ahmed Sirâc, Ali Cum'a, Dâru's-selâm, Kahire, 1420/1999

hükmüyle muvâfakat veya münâsebet halinde olduğu veya bazen de mezhebin görüşüne uymadığı şeklinde değerlendirmelerde bulunan Minyâvî,[2358] genel olarak Fransız Medenî Kanunu ile ilgili menfî bir değerlendirmede bulunmadığı gibi, kanun maddelerinden sonra fıkhî ahkâmı ve mezhep görüşlerini aktararak kanun maddesinin İslâm hukukuna muvâfık olduğunu belirtmiştir. Daha ziyâde kanun maddesi ile fıkhî ahkâm arasındaki açık benzerliklere dikkat çekildiği gibi, çok az yerde ihtilaflara değinilmiştir.[2359]

Fransız Medenî Kanunu'nun bütün maddelerinin ele alınmadığı Minyâvî'nin bu eserinde, özellikle benzerliklerin söz konusu olduğu maddeler ele alınmış ve kanun maddeleri detaylı değil, muhtasar şekilde değerlendirilmiştir. Bunun sebebine ilişkin; Fransız Medenî Kanunu'nun kapsamlı olduğu ve Minyâvî'nin bütün maddeleri ele almaya vaktinin olmadığı, İsmâîl Paşa'nın Minyâvî'den sadece benzerlikleri ele alması şeklinde bir talebin gelme ihtimalinin olması ve Minyâvî'nin bu nev'î bir çalışmaya yönelik fazla tecrübesinin bulunmaması şeklinde birtakım izahlar yapılmıştır.[2360]

Minyâvî'nin bu çalışması Fransız Medenî Kanunu'nun tatbîkinin bir nev'î meşrûlaştırılması amacını taşıdığı gibi, bazı müellifler bu eserin, son dönemlerde ileri sürülen fıkhın donuk olduğu, dar bir çerçevede bulunduğu, geri kalmışlığı gibi iddialara da bir anlamda cevap niteliği taşıdığını düşünmektedirler. Buna göre Minyâvî, eserinde İslâm hukukunu savunma gayreti içerisine girerek, Fransız Medenî Kanunu üzerindeki etkisini göstermeye çalışmıştır.[2361]

Minyâvî'nin Fransız Medenî Kanunu ile fıkhî hükümleri kıyaslamak suretiyle kaleme almış olduğu bu çalışmanın bir benzeri de dönemin devlet adamı ve önde gelen İslâm hukukçusu Muhammed Kadri Paşa tarafından yapılmıştır. Kadri Paşa'nın Hanefî mezhebini esas alarak yapmış olduğu *Tatbîku mâ vücide fi'l-*

[2358] Rahmi, Yaran, Mahluf el-Minyavi ve Tatbîku'l-kânûni'l-medenî 'alâ mezhebi'l-İmam Malik, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, MÜSBE, 1987, s. 21
[2359] Mahlûf el-Minyâvî, *a.g.e.*, I, 11
[2360] Mahlûf el-Minyâvî, *a.g.e.*, I, 16-17
[2361] Mahlûf el-Minyâvî, *a.g.e.*, I, 10, 12

kânûni'l-medenî muvâfikan li-mezhebi İmâm Hanîfe[2362] isimli bu mukâyese çalışmasında,[2363] Fransız Medenî Kanunu'ndan daha ziyâde Hanefî mezhebine "münâsip" ve "muvâfık" gördüğü maddelerden seçmeler yapmış, kanun maddesinin Arapça tercümesini verdikten sonra, mezhep kaynaklarından deliller sunmak suretiyle kanun maddesinin Hanefî mezhebinin görüşüyle paralel doğrultuda olduğunu belirtmiştir. [2364]

Mukâyese sistemli çalışmaların yanı sıra ilk kez İslâm hukuku esas alınarak oluşturulan kanun çalışmalarının da söz konusu olduğu bu dönemde, yine Muhammed Kadri Paşa'nın kaleminden çıkmış üç eser karşımıza çıkmaktadır. Kadri Paşa'nın Mısır'da ahvâl-i şahsiyye alanında ilk kanunlaştırma teşebbüsü olarak nitelendirilebilecek eseri *el-Ahkâmu'ş-şer'iyye fi'l-ahvâli'ş-şahsiyye*, hükümetin talebiyle şahıs, aile ve miras hukukunu düzenleyen bir kanun taslağı hazırlamış, ancak başarılı bir eser olmasına rağmen kanun mertebesine ulaşmamıştır.[2365]

Bundan sonraki süreçte Hidiv İsmâîl Paşa'nın talebi doğrultusunda Mahlûf el-Minyâvî tarafından Fransız Medeni Kanunu ile İslâm hukukunun mukârenesini esas alan eseri *Tatbîku'l-kânûni'l-medenî ve'l-cinâî 'alâ mezhebi'l-İmâm*'ın muhâfazakâr ilim muhiti tarafından tasvip edilmemesi nedeniyle, hükümet Kadri Paşa'dan İslâm hukuku esaslarına dayanan medenî kanun tarzında bir çalışma yapmasını talep etmiştir.[2366] Kadri Paşa'nın bu doğrultuda kaleme aldığı eşya ve borçlar hukukuyla ilgili *Mürşidü'l-hayrân* ve vakıf hukukuyla ilgili *Kânûnu'l-'adl ve insâf* isimli eserleri, hükümetin tâlimatıyla hazırlanmaya başlanmış ve kanun şeklinde düzenlenmiş olmakla birlikte resmî bir kanun metni olarak addedilmemiştir.

[2362] Eserin adı bazı kaynaklarda "*Mutâbikan li mezhebi Ebî Hanîfe*" şeklinde geçmekte ise de (Bakkaloğlu, *a.g.m.*, s. 56; Mehmet Akif Aydın, "Muhammed Kadri Paşa", *DİA*, XXX, 546), Ağırakça eserin yazma nüshasında "mutabikan" değil, muvâfikan" kelimesinin yer aldığına işaret etmekte ve muhtemel yanılgının Kadri Paşa'nın eseriyle ilgili bilgi verirken, her iki kavramı da ardı ardına kullanmasından kaynaklandığını zikretmektedir. Bkz. Ağırakça, *a.g.e.*, s. 259

[2363] Basılmamış olan bu eserin yazma nüshası Mısır Millî Kütüphanesi'nde bulunmaktadır. Bkz. Dârü'l-kütübi'l-Mısriyye, Yazmalar Bölümü, Kavânîn ve Ahkâm, nr. 80

[2364] Ağırakça, *a.g.e.* s. 260

[2365] Subhî Mahmesânî (ö. 1407/1986), *el-Evdâ'u't-teşrî'iyye fi'd-düveli'l-'Arabiyye mâzîhâ ve hâzıruhâ*, Dâru'l-ilm li'l-melâyîn, Beyrut, 1981, ss. 263-264

[2366] Ahmet Akgündüz, *Mukayeseli İslâm ve Osmanlı Hukuku Külliyatı*, Dicle Üniversitesi Hukuk Fakültesi Yayınları, Diyarbakır, 1986, s. 368

Bununla birlikte bu üç eser, Hanefî mezhebinin genel kabul görmüş görüşlerini bir araya getiren, mücerred metotla kaleme almış başarılı çalışmalardır.[2367]

Kanunlaştırma faaliyetlerine ilişkin değerlendirilmesi gereken bir husus da; bu dönemde Osmanlı Devleti'nin merkezi tarafından gerçekleştirilen İslâm hukuku merkezli kanunlaştırma faaliyetlerinin ürünü olan *Mecelle*'nin Mısır'da tatbîk edilmemiş olmasıdır. Bu dönemde daha ziyâde siyâsî sebeplerden ötürü[2368] *Mecelle*'nin Mısır'da tatbîk imkânı bulamaması ve *Mecelle*'ye mukâbil, İslâm hukuku kaynaklı alternatif kanunların hazırlatılmasına rağmen, bunların da tatbîk imkânına kavuşamamaları, bir anlamda Mısır yönetiminin yabancı kanunlar karşısındaki acziyetini göstermektedir.[2369]

19. yüzyıldaki kanunlaştıma faaliyetlerinin yanı sıra Mısır'da 20. yüzyıl kanunlaştırma çalışmalarına bakıldığında; bu tür çalışmaların 1920'li yıllarla birlikte tekrar gündeme geldiği görülmektedir. Bu yıllar itibariyle çıkarılan kanunlarda görülen en bariz özellik; Mısır'da hukuk reformu sonrasında ilk kez İslâm hukukunun da kaynak olarak değerlendirildiği kanun çalışmalarının yapılmış olmasıdır. Bu bağlamda Mısır'da yapılan ilk hukukî çalışma, 1920 ve 1929 yıllarında yapılan aile kanunu ile ilgili iki düzenlemedir.[2370] 1920 yılındaki kanunî düzenlemelerde komisyon başkanlığı yapan Mısırlı İslam hukukçusu Mustafa Ahmet Merâğî, kanunun İslâm hukuku hükümlerine göre hazırlanmasına azamî gayret göstermiş, söz gelimi; Mısır mevzuatındaki boşanmaya dâir hükümlerin ta'dil edilerek üç talakın bir talak olarak kabul edilmesi ve torunun dedeye mirasçı olmasına imkân tanıyan düzenlemelerin yapılmasına ön ayak olmuştur.[2371] 1936 yılında teşekkül eden yeni komisyon ise; İslâm hukuku çerçevesinde 1943 tarihli Miras Kanunu, 1946 tarihli Vakıflar Kanunu ve Vasiyet Kanunu gibi çalışmalarını

[2367] M. K. Abdüssamet Bakkaloğlu, "Kanunlaştırma Hareketinin Öncülerinden Muhammed Kadri Paşa (1821-1888): Hayatı ve Eserleri", *İHAD*, sy. 6, 2005, ss. 56-58, 64-67; Şentop, "Mürşidü'l-hayrân", *DİA*, XXXII, 59

[2368] Mahmesânî, *a.g.e.*, ss. 263-264; Aydın, "Mecelle-i Ahkâm-ı Adliyye", *DİA*, XXVIII, 233

[2369] Mahlûf el-Minyâvî, *a.g.e.*, I, 6-7

[2370] Muhammed Tayyib Kılıç, *İslâm Hukukunda Kanunlaştırma Olgusu*, Basılmamış Doktora Tezi, *AÜSBE*, Ankara, 2008, s. 237

[2371] Enver el-Cündî, *el-İmâmü'l-Merâğî*, Dâru'l-maârif, Kahire, 1952, ss. 28-30

tamamlamıştır.[2372] 1948 yılına gelindiğinde de, dönemin önde gelen Mısırlı İslâm hukukçularından Abdurrezzâk Senhûrî ile Fransız İslâm hukukçusu Edouard Lambert tarafından hazırlana yeni Mısır Medenî Kanunu, inceleme komisyonunun onayından geçtikten sonra meclis tarafından da onaylanarak yürürlüğe girmiştir.[2373]

20. yüzyıl Mısır'ında tatbîk edilen kanunların İslâm hukuku ile irtibatı noktasındaki ahvâline bakıldığında ise; şöyle bir değerlendirilme yapılması mümkündür: 1883 yılında yerel mahkemelerin kurulması akabinde her ne kadar kanunlar seküler bir bakış açısıyla oluşturulmuş olsa da, bu kanun metinlerinin İslâm hukukundan tam anlamıyla tecrîd edilmedikleri daha önce zikredilmişti. Zira bu dönemin medeni kanunu, Fransız Medeni Kanunu'nun yanı sıra İslâm hukukundan da etkilenmişti. Bununla birlikte; Mısır'ın modern kanunlarının İslâm hukukundan etkilenişinin asıl ortaya çıktığı kanun; gerek genel, gerek tafsîlî pek çok hükmünü İslâm hukukundan alan 1948 tarihli Yeni Medeni Kanunu'dur.[2374] Bununla birlikte; eski medeni kanunun metni, Mısır'ın geçmiş dönem mahkeme içtihatları, İslâm hukuku ve mukâyeseli hukukun karışımı niteliğinde olan bu kanunun,[2375] İslâm hukukunu kanun kaynağı olarak kabul ederek şer'î ahkâma yer verişi, bazı kesimler tarafından düşünüldüğü üzere devletin dinî bir renge sahip olmasını ifade etmemekteydi. Başka bir ifadeyle; yeni kanun, halkın çoğunluğunun Müslüman olması sebebiyle şer'î ahkâma yer vermiş olmayıp, Müslüman olsun Hristiyan olsun, Mısırlıların yüzyıllardır sahip oldukları kanun kültürü nazar-ı itibara alınarak yapılan bir tercih olmuştur.[2376]

Bununla birlikte; 1971 tarihli çıkarılan kanunun, bizzat dinî bir karakter taşıdığı görülmektedir. 1923 yılı itibariyle çıkarılan bütün kanunlarda ülkenin dininin İslâm olduğu ibaresi yer almakla birlikte, 1971 tarihli kanunda bir adım ileriye gidilerek İslâm hukukunun yasamanın ana kaynağı olduğu zikredilmiştir. Bu durum,

---

[2372] Muhammed Ebû Zehre, *el-Ahvâlü'ş-şahsiyye*, Dâru'l-fikri'l-arabî, Kahire, ts., ss. 15-16
[2373] Muhammed İmâra, *ed-Duktûr Abdurrezzâk es-Senhûrî*: *İslâmiyyetü'd-devle ve'l-medeniyye ve'l-kânûn*, Dâru's-selâm, Kahire, 1430/2009, ss. 39-40
[2374] Nûr Ferhât, *a.g.e.*, s. 5
[2375] Kaynakları için bkz. Abdurrezzâh Ahmed es-Senhûrî(ö. 1391/1971), *el-Vasît fî şerhi'l-kânûni'l-medeniyyi'l-cedîd: Nazariyyetü'l-iltizâm bi-vechin'âmmin*, Dâru ihyâi't-türâsi'l-arabî, Beyrut, ts., I, 34-57; Soliman Morcos, Wadie Farag, "Yeni Mısır Medeni Kanunu", *AÜHFD*, terc. Coşkun Üçok, c. 10, sy. 1, 1953, s. 745
[2376] Nûr Ferhât, *a.g.e.*, ss. 5-6

Mısır'ın son dönem hukukî hayatında ilk kez gerçekleşen bir durum olup, hukuk reformu akabindeki sürecin aksine bu gelişme, kanun ile şeriat arasında bağlantı kurma çabalarının gerçekleştiği bir dönemin ürünüdür.[2377]

Günümüzde ise; ahvâl-i şahsiyye konusunda hala şer'î hukuk doğrultusunda davaların yürütüldüğü Mısır'da, Müslümanlar için mahkemelerde hükme esas olabilecek bir nass bulunmadığında, Hanefî mezhebindeki en muteber görüş (ercah-i ekvâl) esas alınmaktadır. Kendi dinlerinin hükümleri doğrultusunda bir yargılamaya tâbi tutulan gayri müslimlerin is;e esas alacakları bir kanun metni hâlâ bulunmadığından kilise ve Hristiyan cemiyetlerin kararları esas alınmaktadır. Bununla birlikte; şer'î mahkemeler ile gayri müslimlere tanınan yargı yetkisini (mecâlisü'l-milliyye) ilgâ eden 1955 tarihli kanun ile birlikte; farklı mezheplere mensup gayri müslimlerin, ahvâl-i şahsiyye konusundaki davalarında anlaşmazlık bulunduğu taktirde, İslâm hukuku hükümlerine göre davalarının neticelendirilmesi kararlaştırılmıştır. Bu kararın, gayri müslimlerin özellikle talak konusunda cevaz alabilmek adına İslâm hukuku hükümleriyle muâheze olabilmek için din veya mezhep değişikliğine gitmelerine sebep olduğunu da zikretmek gerekir.[2378]

Son olarak, Mısır'da yapılan kanunlaştırma faaliyetlerinin diğer Arap ülkelerine örneklik teşkil ettiğini de belirtmek gerekir. Bunda; pek çok Arap ülkesinin bizzat kanunlarını hazırlayan Senhûrînin etkisi şüphesiz göz ardı edilemeyecek bir husus olmakla birlikte, Mısır'da hukuk alanında yapılan çalışmaların Mehmet Ali Paşa dönemine kadar uzanan târihi bir sürecinin olması ve bu doğrultuda Mısır'da târihî bir birikimin olmasının da çok önemli bir payı bulunmaktadır.[2379]

B. Hukuk Reformundan Günümüze Mısır'daki Mahkemeler Arasında Şer'î Mahkemelerin Durumu

1875 yılı itibariyle Mısır'da hukukî alanda gerçekleşen pek çok değişiklik, evvela hukuk sisteminin işleyiş kanalı olan mahkemeler alanında kendisini

[2377] Nûr Ferhât, *a.g.e.*, s. 2
[2378] Nûr Ferhât, *a.g.e.*, ss. 6-7
[2379] Kılıç, *a.g.t.*, s. 237

göstermiş, mevcut mahkemelerin sistematiğine yönelik değişiklikler yapıldığı gibi, yeni mahkemeler de oluşturulmuştur. Bu süreçte özellikle yeni açılan bazı mahkemelere sorumluk alanlarının bir kısmı intikâl eden şer'î mahkemelerin nüfûz ve yetki alanı da oldukça sınırlandırılmıştır.

Daha önceden de ifade edildiği üzere; Mısır'da bu sürecin başlangıcına kadar şer'î mahkelemerin yanı sıra yargı meclisleri ve konsolosluk mahkemeleri gibi muhtelif yargı kurumları mevcuttu. Her birinin kendine has bir işleyiş usûlü bulunan farklı mahkemelerin bulunmasının Mısır'ın yargı sistemini karışık hale getirmesi, özellikle konsolosluk mahkemelerinin kendilerine tanınan imtiyazların ötesini kullanarak ülkenin yargı bağımsızlığını zedelemesi gibi durumların farkında olan Mısır hükümeti, adlî sistemi ıslâh etmek için birtakım çalışmalara başlamıştır.[2380] Hidiv İsmâîl Paşa'nın talebi doğrultusunda, bir komisyon eşliğinde, mevcut adlî sistemle ilgili bir rapor hazırlayan Hariciye Nâzırı Nubar Paşa, konsolosların kapitülasyonları keyfî olarak uyguladıklarını ve Mısır'da kanun ve idârenin bölgesel olması gerektiği anlatmış, üç Mısırlı ve üç Avrupalıdan oluşan karma mahkemelerin (mehâkimü'l-muhtalata) oluşturulmasını önermiştir (1867). Mısırlılar ve yabancılar arasında ayrım yapılmaksızın, bütün davaların bu karma mahkemelerde görüleceğini belirten Nubar Paşa, mahkemelerde esas alınacak kanunlarla ilgili tekliflerini de sunmuştur. Buna göre; ticârî konularda Fransız Ticaret Kanunu'ndan mülhem uygulamadaki Ticâret Kanunu esas alınabileceği gibi, medenî davalarda da yabancıların uygun görmesi durumunda Mısır'da hazırlanan Fransız Medenî Kanunu ile Mısır Medenî hukuk uygulamalarının karması bir kanun uygulanabilecek, ayrıca hukukun diğer alanlarına ilişkin yeni kanunlar da yapılabilecektir.[2381]

Komisyon çalışmalarının bitiminde İsmâîl Paşa, Nubar Paşa'yı hazırlanan raporu sunması için Bâbıâli'ye öndermiş, mevzu Meclis-i Hâss-ı Vükelâ'da defalarca tartışıldıktan sonra Sadrazam Ali, Nubar Paşa'ya bu konunun Avrupa devletleriyle de görüşülmesi gerektiğini söylemiştir. Nubar'ın teklifi üzerine Bâbıâli, meseleyi Avrupa'daki büyük devletlerde bulunan Osmanlı sefirlerine bildirmiştir. Bunun üzerine Mısır'da mahkemelerin kurulması için devletlerle müzâkere başlamış,

[2380] Özkaya, *a.g.m.,* s. 934
[2381] Ağırakça, *a.g.e.,* ss. 126-127; Mîhâil, *a.g.e.,* ss. 100-101

böylece devletin iç işlerinden olan bu madde, devletlerarası bir mesele halini almıştır.[2382]

Osmanlı Devleti'nin merkezi, her ne kadar karma mahkemelerin kabulüne meyyâl göründüyse de, sonunda Mısır'da yabancı hâkimlerin de görev yapacağı bu tarz mahkemelerin Osmanlı Devleti'nin hukuku ile İslâm şeriatının ahkâmına uymadığını ileri sürmüş ve Müslümanların gayri müslim bir hâkim tarafından yargılanmasının câiz olmayacağını ifade etmiştir.[2383] Ancak Osmanlı'nın bu tutumuna rağmen İsmâîl Paşa, yabancı devletlerle müzâkerelere devam etmiş ve onların temsilcileriyle birlikte bu mahkemelerin yapısı ve işleyişini tertibe yönelik toplantılar düzenlemiştir. Mısır'da elde ettiği imtiyazları kaybetmekten endişe eden Fransa haricinde diğer Avrupalı devletlerin[2384] onayını alan İsmâîl Paşa,[2385] bu konuda Bâbıâli'yi de iknâ etmiş, Osmanlı merkez idaresi 1872 tarihinde karma mahkemelerin Mısır'da açılmasını onaylamıştır. Bu mahkemeler 1875 tarihinde Avrupalı devletler ve Amerika'nın iştirakiyle açılarak,[2386] 1876 yılında resmî göreve başlamış,[2387] 1949 tarihine kadar da ülkedeki varlığını sürdürmüştür.[2388] Karma mahkemelerin açılmasından sonra konsolosluk mahkemeleri ise sadece yabancılar arasındaki ahvâl-i şahsiyye ile ilgili davaların sorumluluğuyla kısıtlandırılmıştır.[2389]

Bundan sonraki süreçte karma mahkemelerde tatbîk edilmek üzere Fransızlar eliyle hazırlanan kanunlar, Arapçaya tercüme edildikten sonra farklı tarihlerde neşredilmiştir. 1875 tarihinde resmî olarak yürürlüğe giren bu kanunlar Fransız

---

[2382] Özer, *a.g.t.*, s. 194

[2383] Bazı kaynaklarda karma mahkemelerin kuruluşuna yönelik bâbı âlî'nin görüşüyle ilgili olarak, İsmâil Paşa'nın bu mahkemelerin kuruluşuna cevaz vermeyen müftüyü azlederek yerine cevaz veren bir müftü tayininde bulunduğundan bahsetse de (el-İskenderî, Hasen, *a.g.e.*, s. 224), İsmâil Paşa'nın âsitanedeki bir müftüyü azletme yetkisine sahip oluşu meselesi kanaatimizce şüphelidir.

[2384] Bu nizamnâmeye muvâfakat eden ülkeler şunlardır: Amerika, Avusturya- Macaristan, Belçika, Danimarka, Almanya, İlgintere, Yunanistan, Hollanda, İtalya, Portekiz, Rusya, İspanya, İsveç ve Norveç. Fransa ise 1874 tarihinde muvafakat etmiştir. Sevda Özkaya, "Modernleşme Sürecinde Mısır'da Karma Mahkemeler Kurulması Meselesi", *Turkish Studies*, Ankara, Volume 9/4, ss. 936-937

[2385] Tignor, *a.g.e.*, s. 11; Mîhâil, *a.g.e.*, ss. 101-102; Özkaya, *a.g.m.*, ss. 936-937

[2386] Özer, *a.g.t.*, s. 195

[2387] Mîhâil, *a.g.e.*, s. 103

[2388] Ekrem Buğra Ekinci, *Tanzimat ve Sonrası Osmanlı Mahkemeleri*, Arı Sanat Yayınları, yy., ts., s. 303. 1936 yılında Mısır ile İngiltere arasında yapılan sözleşmede, yabancılara verilen imtiyazların asrın şartları ve gerekliliklerıyle uyuşmadığı gerekçesiyle Mısır hükümeti tarafından bu imtiyazların kaldırılması talep edilmiş, bir yıl sonra bu talebe olumlu karşılık verilmiş, zamanla zayıflayan karma ve yerel mahkemeler 1949 yılında ilgâ edilmiştir. (Şelebî, *a.g.e.*, VII, 317)

[2389] Mîhâil, *a.g.e.*, s. 102

kanunlarından ihtisar edilmek suretiyle hazırlanmış; şuf'a, maraz-ı mevt, kira ve satım akdiyle ilgili bazı hükümler ise istisnâî olarak İslâm hukukundan iktibas edilmiştir.[2390]

Şer'î hukukla olan irtibatı açısından, farklı ülkelerin vatandaşları arasında çıkan hukukî anlaşmazlıkları çözüme kavuşturan karma mahkemelerin, şer'î hukukla herhangi bir bağlantısının olmaması sebebiyle, şer'î hukuka müdahalesi söz konusu olmamıştır. Zira karma mahkemelerin yerine kâim olduğu konsolosluk mahkemelerinde de şer'î hukuk esas alınmıyordu. Bununla birlikte, karma mahkemelerin şer'î hukuka etkisine dâir zikredilebilecek bir nokta, bu mahkemelerin kendisinden sonra yerel mahkemelerin (mehâkimü'l-ehliyye) oluşumuna yönelik psikolojik bir temel oluşturması olabilir. Zira karma mahkemelerin oluşumundan sonra Mısırlıların kendi aralarındaki davalara bakacak yeni bir mahkeme tesisine yönelik bir arayışa giren Mısır yönetimi, konuyla ilgili çalışmalar başlatmış, 1882 yılında Hakkâniye Nâzırı Hüseyin Fahri Paşa bakanlar kuruluna yerel mahkemelerin kurulmasına yönelik bir rapor takdim etmiştir. Mısır'da yerel halkın davalarını gören iki kurum olan yargı meclislerinin tamamen kaldırılmasını ve şer'î mahkemelerin sorumluluk alanlarını ahvâl-i şahsiyye (şahıs, aile, miras) davalarıyla tahdid edilmesini öngören bu rapor, karma mahkemelerde yapılan yargı faaliyeti dışında kalan bütün yargılamaların bu mahkemelerde icrâ edilmesini öngörüyordu. Hüseyin Fahri Paşa'nın teklifini tartışan bakanlar kurulu, yerel mahkemelerin Mısır'da kurulmasına onay vermiş ve neticede 1883 tarihinde düzenlenen bir törenle yerel mahkemeler açılmıştır.[2391]

Yerel mahkemelerin açılışının ardından, mahkemelerde tatbîk edilmek üzere oluşturulan kanunların içeriğinde karma mahkemelerin kanunlarında olduğu gibi Fransız kanunları esas alınmıştır. Bu benzerlikten rahatsız olan Muhammed Kadri Paşa, yerel mahkemelerde esas alınması üzere Medenî Kanun'da birtakım değişiklikler yapmış,[2392] ayrıca kanunlar çıkarıldıktan sonra İslâm hukukuna uygunluğu açısından onay verilmesi için Mısır müftüsüne takdim edilmiştir. Her ne

[2390] Mîhâîl, *a.g.e.*, s. 103; Ağırakça, *a.g.e.*, s. 128
[2391] Safvet, *a.g.e*. ss. 102-120
[2392] Latîfe Muhammed, *a.g.e.*, I, 337

kadar müftü, İslâm şeriatına uygun olmadığı gerekçesi ile kanunları onaylamasa da, bu durum kanunların yürürlüğe girmesine engel olamamıştır.[2393] Bununla birlikte Mahmesânî, Mısır yönetiminin karma ve yerel mahkemelerde uygulanmak üzere çıkarılan kanunları incelemek üzere Ezher şeyhine bir heyet kurdurduğunu belirtmektedir. Dört mezhep müntesiplerinden oluşan bu heyet kanunları incelemiş, kanun maddelerini ya dört mezhep ahkâmından birisine uygun bulmuş ya da mezhep hükümlerine aykırı olmadığını veya maslahat çerçevesinde yapılabilecek bir düzenleme olduğunu tespit etmiştir.[2394]

Kuruluşundan sonra sorumluluk alanları da belirlenen yerel mahkemeler, karma ve şer'î mahkemelerin bakamadığı ticârî, medenî ve cezâî davalara bakmakla sorumlu kılınmıştır. Şer'î mahkemelerin görev alanının daraltılmasıyla ülkenin genel-aslî mahkemeleri durumuna gelen bu mahkemeler, Mısır'da halen varlığını sürdürmektedir.[2395]

Bundan sonraki süreçte Mısır'daki hukukî düzende ikili bir sistemin mevcûdiyeti çok bâriz bir hale gelmiştir. Bir tarafta batıdan iktibâs edilen kanunlar doğrultusunda oluşturulan yeni kanunlar ve bunların tatbîk mecrası olan karma ve yerel mahkemeler, diğer tarafta şer'î hukuk sitemine dayanan şer'î mahkemeler yer almış, böylece dinî hukuk ile lâik hukuk paralel olarak yürürlükte bulunmuştur.

Mısır'da hukuk reformuyla birlikte şer'î mahkemelerin durumuyla yakından ilgili olan bu iki mahkeme hakkında bilgi verilerek mesned oluşturulduktan sonra, Mısır'ın bundan sonraki hukuk tarihinde şer'î mahkemelerin serüveni daha anlaşılır bir hale gelecektir.

Mehmet Ali Paşa dönemiyle birlikte başlayan değişim sürecinde yeni kanunların yayınlanması, yargı meclisleri ve nihâî noktada karma mahkemeler ve yerel mahkemelerin oluşturulmasıyla birlikte, şer'î yargının yetkisi ve İslâm hukukunun tatbîki tedricî olarak sınırlanmıştır. Gelinen noktada, şer'î yargının

---

[2393] Latîfe Muhammed, *a.g.e.*, I, 337; Ağırakça, *a.g.e.*, s. 135
[2394] Mahmesânî, *a.g.e.*, ss. 258-259.
[2395] Ekinci, *a.g.e.*, 303-304

sorumluluk alanı, ahvâl-i şahsiyye; genel anlamı ile evlenme, boşanma, velâyet, nafaka ve miras ile ilgili davalarla sınırlı kalmıştır. [2396]

Hukuk reformu sonrasında şer'î mahkemelere ilişkin bir dizi düzenleme yapılmış, bu bağlamda yapılan ilk düzenleme olan 1880 tarihli kanun, dava açma usûlleri, hakimlerin atanması, görevleri, hâkimlerin ve diğer görevlilerin disiplini, mahkemelerin denetimi ve isti'naf mahkemesinin oluşumu gibi mahkemelerin örgütlenmesine ilişkin hükümler ihtivâ etmiş, ayrıca şer'î mahkemelerin yetkisini ahvâl-i şahsiyye ve katl davaları ile sınırlamıştır.[2397] Bu lâyihada, özelikle atanacak hâkimlerin özelliklerinde sıkı şartlar yer almamasının bir neticesi olarak liyâkâtsiz kişilerin hâkim olması ve bu kişilerin de konuyla ilgili bilgisizliklerini örtmek için anlaşılması zor ve karmaşık hükümler vermeleri, hukukî güvenilirliği önemli ölçüde sarsmıştır. Bu durum; ilgili lâyihada mahkeme hükümlerinin tenfîzi sorumluluğunun tevdî edildiği îdârî makamların mahkeme kararlarının tenfîzinde keyfî davranması, karma ve yerel mahkemelerin kararlarının tenfîzinde gösterilen hassasiyetin şer'î mahkemelerde gösterilmemesi ile pekişince hukukî hayattaki düzensizlikler artmıştır.[2398]

1897 tarihli diğer bir düzenleme ile şer'î mehkemeler cüz'iyye, ibtidâiyye ve ulyâ olmak üzere üç kademeli hale getirilmiş, kazalarda bulunan cüz'iyye mahkemelerinde tek hakim, ibtidâiyye mahkemelerinde üç ve merkez olan Kahire'de bulunan en üst rütbeli mahkemelerde ise beş hâkim yer alması kararlaştırılmıştır.[2399] 1910 tarihli kanunla ise; davaların işleyişi ve hükümlerin tenfîzi gibi hususlarda değişiklikler yapılmış[2400] ve bu üç düzenleme neticesinde şer'î mahkemelerin derecelendirmesi ve yetkileri tam olarak belirlenmiştir. Mısır'da halen geçerli olan bu usûl, Suudi Arabistan gibi İslâm hukuku uygulama iddiasındaki bazı ülkelere de emsal teşkil etmiştir.[2401]

[2396] Mîhâil, *a.g.e.*, s. 82; Şelebî, *Mevsû'atü'n-nüzum ve'l-hadâratu'l-İslâmiyye*, VII, 316
[2397] Mahmesânî, *a.g.e.*, s. 254; Ekinci, *a.g.e.* s. 305; Schacht, *a.g.e.*, s. 101; Ceylan, *a.g.m.* s. 81
[2398] Ağırakça, *a.g.e.*, s. 137
[2399] *el-Vakâiu'l-Mısriyye*, 5 Muharrem 1315/5 Haziran Cumartesi 1897, sy. 61, 1467-1468
[2400] *el-Vakâiu'l-Mısriyye (Eki)*, 8 Şaban 1328/13 Ağustos Cumartesi 1910, sy. 92
[2401] Mahmesânî, *a.g.e.*, s. 254; Ekinci, *a.g.e.* s. 305; Schacht, *a.g.e.*, s. 101; Ceylan, *a.g.m.* s. 81

Hukuk reformuyla birlikte karma ve yerel mahkemelerin oluşturulmasının akabinde mahkemelerde esas alınacak kanun metinleri tasarlanmış olmasına rağmen şer'î mahkemelere has böyle bir çalışma yapılmamış, hâkimler Hanefî mezhebinin ana kitaplarına başvurmak suretiyle davaları çözüme kavuşturmuşlardır. Bununla birlikte karma ve yerel mahkemelerde uygulanmak üzere hazırlanmış olmakla birlikte, sonradan bu mahkemeler için Fransız kanunlarından mülhem farklı kanunların tatbîke konulmasıyla âtıl kalan Kadri Paşa'nın hazırladığı kanun taslağı çalışmaları, şer'î mahkemelerde gayr-i resmî olarak tatbîk edilmeye başlanmıştır. Daha önce de zikredildiği üzere; hükümetin özel isteği doğrultusunda Muhammed Kadri Paşa'nın ahvâl-i şahsiyye alanında hazırladığı *el-Ahkâmu'ş-şer'iyye fî ahvâli'ş-şahsiyye* isimli eseri, kanun şeklinde düzenlenmiş olmakla birlikte resmî bir kanun metni olarak addedilmese de bundan sonraki süreçte Mısır'daki şer'î mahkemelerde başvuru kaynağı olarak kullanılmıştır. [2402] Bu dönemde yine hükümet talebiyle hazırlanan Kadri Paşa'nın eşya ve borçlar hukukuyla ilgili *Mürşidü'l-hayrân* ve vakıf hukukuyla ilgili *Kânûnu'l-'adl ve'l-insâf* isimli eserleri birçok Müslüman ülkedeki kanunlaştırma hareketlerine kaynaklık teşkil etmiştir.[2403]

Yukarıda da görüldüğü üzere; yapısı ve işleyişine dâir bir dizi değişiklikler yapılan şer'î mahkemelerde bu dönemde iktisâdî açıdan olumlu hiçbir düzenleme yapılmamış, aksine sorumluluk alanının daralmasının yanı şer'î mahkemeler bu dönemde mahkemeler için ayrılan bütçeden en düşük payı alan mahkeme olarak 1875 yılından sonra büyük sıkıntılar çekmiştir.[2404] Hizmet için kendilerine husûsî bir mekân tahsis edilmeyen bu dönemin şer'î mahkemelerine, hükümete ait yapıların en köhne kısımları tahsis edilmiş, hatta bazı zamanlarda buralardan da çıkarılmaları sebebiyle hâkimler görevlerine evlerinde devam etmişlerdir. Kısıtlı bütçeye sahip olmaları nedeniyle mahkemede kullanılan sarf malzemelerini kendileri tedârik eden hâkimlerin, oldukça dolgun maaşlar alan ve mahkemede kullanılan malzemeleri

[2402] Akgündüz, *a.g.e.,* s. 145; Subhi Mahmesânî (ö. 1407/1986), İslâm Hukukunun Tedvini, *MÜİFD,* çev. İbrahim Kâfi Dönmez, sy. 3., İstanbul, 1985, s. 324
[2403] Bakkaloğlu, *a.g.m.,* ss. 64-67
[2404] Ağırakça, *a.g.e.,* s. 136

fazladan tedarik edilen karma mahkemelerin hâkimlerine kıyasla yol masraflarını dahi karşılayamayacak durumda olmaları, bazılarını rüşvet almaya sevketmiştir.[2405]

Bu arada 1882 yılında Mısır'ın İngiliz işgaline uğramasının ülkenin genel anlamda hukukî hayatına ve özelde şer'î mahkemelere olan tesirinden de bahsetmek gerekir. Sözde müsteşar vasfıyla ülkenin idârî, askerî, emniyet, iktisâdî, eğitim gibi pek çok alanında tedricî bir şekilde nüfûz sahibi olmaya çalışan İngilizler,[2406] öncelikle Ezher, vakıflar ve şer'î mahkemelerin yönetimi olmak üzere hidivliğe üç alanın sorumluluğunu bırakmış, yavaş yavaş otoritesini kabul ettirmesiyle birlikte şer'î mahkemeler üzerinde birtakım çalışmalar yapmaya başlamıştır. Bu bağlamda; 1899 yılında İngiliz Adalet Bakanlığı müsteşarı, şer'î mahkemelerin ilgâsı ve yerel mahkemelere ilhak edilmesine ilişkin hazırladığı projeyi Adalet Bakanlığı'na sunmuştur. İngiltere bu çalışmasıyla, Hindistan'da yaptıkları gibi şer'î mahkemelerin ilgâsını hedef almış olsa da, bu teşebbüs özellikle Ezher ulemâsı tarafından verilen şiddetli bir tepkiyle geri dönmüştür.[2407]

Tam da bu sıralarda dönemin Mısır müftüsü Muhammed Abduh (ö. 1323/1905),[2408] bir yandan Ezher ve şer'î mahkemelerdeki sıkıntıların, diğer yandan

---

[2405] Latife Muhammed, *a.g.e.*, I, 376-385; Abduh, *a.g.e.*, II, 217-218; Ağırakça, *a.g.e.*, s. 137

[2406] Şehhâte Îsâ İbrâhîm, *el-Kitâbü'l-esved li'l-isti'mâri'l-Brîtânî fî Mısr*, el-Hey'etü'l-âmme li-kusûri's-sekâfe, Kahire, 2015, ss. 57-69

[2407] Muhammed Abdülvehhâb Gânim, *Eserü medreseti'l-kazâi'ş-şer'î 'ale'l-fikri'l-İslâmi'l-muâsır*, Dâru'l-makâsıd, İstanbul, 2018, ss. 41-42; Hamâde Hüsnâ, *el-Kazâü'ş-şer'î fî Mısr*, https://www.youm7.com/story/2008/9/8/39104/د-حمادة-حسني-يكتب-لليوم-السابع-القضاء-الشرعي-في-مصر (09.05.2018)

[2408] Tam adı Muhammed Abduh b. Hasen Hayrillâh et-Türkmânî el-Mısrî'dir. 1265/1849 yılında Mısır'ın Buhayra'ya bağlı Mahallaetünnasr köyünde doğan Abduh, bir süre sonra ailesiyle Garbiyye'ye taşınmış ve ilk ilmî tahsiline burada başlamıştır. 1279/1862 yılında ilmî tahsil için Tanta'ya gittiyse de 1865 yılında okumak istemediği gerekçesiyle evlenmiş, ancak babasının zoruyla tekrar Tanta'daki ilmî tahsiline geri dönmüştür. Tanta'da başladığı yoğun ilmî faaliyetlere Kahire'de devam etmiş ve 1282 yılında Ezher Medresesi'nde öğrenim görmeye başlamıştır. O sırada Mısır'a gelen Cemaleddîn Afgânî'den, 1287/1871 yılından itibaren matematik, felsefe ve kelam dersleri almıştır. Ezher'den mezun olduktan sonra burada müderrisliğe başlayan Abduh, İsmâîl Paşa'ya karşı desteklediği Tevfîk Paşa'nın idâreye gelmesiyle idârî alanda reformlar yapmasını talep ettiyse de, Tevfîk Paşa kendisini köyünde mecbûrî ikâmete tâbi tutmuştur. Bir süre sonra Kahire'ye dönmüş ve Mısır'ın resmî gazetesi *el-Vakâiu'l-Mısriyye*'de yazarlığa başlamıştır. 1882 yılında üç yıllığına sürgün cezasına çarptırılarak Beyrut'a gönderilmiş, 1883 yılında oradan Paris'e gitmiştir. Burada *Urvetü'l-vüskâ* isimli dergisini çıkarmaya başlamış, ancak derginin kapatılması nedeniyle Beyrut'a geri dönmüştür. Beyrut'ta eğitim, kültür ve dinî alanlardaki çalışmalarına ağırlık vermiştir. Sürgün cezasından altı yıl sonra tekrar Mısır'a dönen Abduh, 1899'da Mısır müftülüğüne getirilmiş ve hükümet tarafından şer'î mahkemelerin ıslâhı amacıyla kendisinden bir rapor sunması talep edilmiştir. Bu dönemde ayrıca Ezher İdare Meclisine'ne üye tayin edilmiş ve Ezher'in yeniden yapılandırılmasına yönelik pek çok çalışmada bulunmuştur. Birçok konuda reform niteliğinde

vakıfların kötü gidişatının müsebbibi olarak gördüğü Hidiv Abbas'a karşı otositesinden istifade ettiği o dönemin Mısır sömürge valisi Lord Cromer'in desteğini alarak şer'î mahkemelerin ıslâhına yönelik birtakım çalışmalara başlamıştır.[2409] Bu doğrultuda Abduh, 1899 tarihinde evvela şer'î mahkemelerin mevcut sıkıntılarını aktardığı önemli bir rapor hazırlamakla işe başlamıştır. Kaleme aldığı raporda, öncelikle şer'î mahkemelere olan ihtiyacın sebepleri üzerinde duran Abduh, mahkeme mekânları, kâtibler, hâkimler, hâcibler, mahkeme defterleri, davaların işleyiş hızı, mahkeme hesapları, mahkemenin teşkîli, yargılamalar, avukatlık, mahkeme oturumları, davanın tarafları, şahitlik ve deliller, mahkeme hükümleri, hükümlerin tenfîzi, hapis cezaları, teftiş, evlilik akitleri, lâyihalar gibi kazâ müessesinin pek çok meselesinin problemlerini ve çözüm önerilerini aktarmıştır. Abduh, şer'î mahkemelerin ıslahına dâir öneriler sunduğu bu raporda özellikle mahkemelerin sorumluluk alanlarının genişletilmesi, hükümlerini Hanefî mezhebiyle sınırlamamaları, hâkim maaşlarının iyileştirilmesi, davaların işleyişinin kolaylaştırılması gibi durumlara temas etmiştir.[2410]

Abduh'un yukarıda zikredilen raporu Adalet Bakanlığı'na sunmasının yanı sıra, İngiliz işgali sırasında kurulan Meclisü'ş-şûra'l-kavânîn'in, 1904 yılında tertip ettiği toplantıda da şer î mahkemelerin sıkıntılarına temas eden Abduh, konuyla ilgili önerilerini şu beş maddede ifade etmiştir:

1. İleride kazâ müessesinde görevlendirilmeleri amacıyla Ezher talebeleri arasından seçilecek liyâkât sahibi bir gruba yönelik özel bir ihtisas programı belirlenmesi ve tatbîki,
2. Davaların işleyişinin düzenlenmesi, hızlıca sonuca bağlanmaları ve şer'î hususlara dokunmamak kaydıyla şikayet konusu olan hususların ortadan kaldırılması amacıyla layihâların düzenlenmesi,

---

çalışmalara imza atmış olmakla birlikte bu çabalarının Hidiv Abbas tarafından engellenmesi sebebiyle Ezher'deki görevinden ayrılmış (1905), aynı yıl hastalanarak vefât etmiştir. Ayrıntılı bilgi için bkz. Ahmed Emîn, *Zuamâu'l-ıslâh fi'l-'asri'l-hadîs*, Dâru'l-kitâbi'l-arabî, Beyrut, ts., ss. 280-337; Muhammed Reşid Rızâ (ö. 1354/1935), *Târîhu'l-üstâzi'l-imâm eş-Şeyh Muhammed Abduh*, 2. bs., Dâru'l-fazîle, Kahire, 1427/2006, I, 15-16, 20-24)

[2409] Abdülvehhâb Gânim, *a.g.e.*, s. 42

[2410] Abduh, *a.g.e.*, II, 211-288

3. Davanın taraflarının verilen hükmü anlaması ve hâkimlere kolaylık sağlaması amacıyla, fıkhın muâmelata dâir bütün kısımlarını ihtivâ edecek şekilde, Hanefî mütehassısların toplanarak mahkeme hükümlerine mesned teşkil eden kâidelerin neler olduğunu belirlemeleri,
4. Mahkeme hükümlerinin tenfîzine yönelik kâidelerin belirlenmesi,
5. Mahkeme personelinin maaşlarının iyileştirilmesi ve diğer memurlarla aynı haklara sahip olmaları.[2411]

Muhammed Abduh'un şer'î mahkemelerle ilgili bu önerilerini dikkate alan hükümet, mahkemelerin ıslahıyla ilgilenmek üzere Adalet Bakanlığı'na bağlı, Muhammed Abduh'un başkanlığında ve içlerinde Mısır kadısı, müftüsü, Ezher şeyhi, Mısır yüksek mahkemesinin bir üyesinin de bulunduğu bir komite kurmuştur (1905). Komite, aynı yıl Medresetü'l-kazâi'ş-şer'iyye isimli bir okul kurulması kararını almışsa da, Muhammed Abduh'un birkaç ay sonra vefâtı sebebiyle bu karar bir süre akâmete uğramıştır. Bundan sonraki süreçte, her ne kadar birtakım muârazalar olmuşsa da, Abduh'un talebelerinin bu dönemin öne çıkan isimlerinden Reşid Rıza ve Sad Zağlul Selam'ın da gayretleri ve hükümetin onayı ile 1325/1907 yılında Medresetü'l-kazâi'ş-şer'iyye kurulmuştur. Ezher'e bağlı, mahkemelerde istihdam edilmek üzere hâkim, avukat ve kâtib yetiştirmesi planlanan bu okul, 1923 yılında Ezher'in bir kısmı olarak kabul edilmesinden kısa bir süre sonra tamamen ilgâ edilmiş, ilgâ edilmesinin ardından talebeleri dâru'l-ulûma ilhak edilmiştir.[2412]

Hukuk reformu sonrasında kadı tayinlerine ilişkin alınan bazı kararlarda da değişikliğe gidildiği görülmektedir. Daha önceden de ifade edildiği üzere, Saîd Paşa döneminde kadı tayinlerinin keyfiyetine ilişkin bazı değişiklikler yapılmış; bu bağlamda kazasker hariç olmak üzere o döneme dek devletin merkezi tarafından atanmakta olan Mısır kadılarının hepsinin, Mısır yönetimi tarafından atanması karara bağlanmıştır.[2413] Hidiv İsmâîl Paşa döneminde, bir basamak daha gelişme kaydedilerek, 1876 yılında Mısır kazaskerini tayin yetkisi de devletin merkezinden alınarak kazâî bağımsızlık göstergeleri arttırılmıştır.[2414] 1880 tarihli çıkarılan

[2411] Abduh, *a.g.e.*, II, 290-291
[2412] Abdülvehhâb Gânim, *a.g.e.,* ss. 14, 36-40; Şelebî, *Mevsü'atü'n-nüzum ve'l-hadâratu'l-İslâmiyye*, VII, 306-307; Ekinci, *a.g.e*. s. 306
[2413] Abdurrahmân Râfiî, '*Asru İsmâîl*, s. 51; Hafnâvî, *a.g.e.*, s. 298
[2414] Ağırakça, *a.g.e.*, s. 115

lâyihada, atanacak bütün kadıların ve Kahire ile İskenderiye'deki şer'î meclis üyelerinin; Ezher şeyhi, Hanefî müftü, Adalet Bakanı veya nâibinin tercihi ve hidivliğin tayini ile gerçekleşeceği açıkça belirtilmiştir.[2415]Ancak sonradan bu uygulamanın terkedilmesiyle, Osmanlı kazaskeri İstanbul'da iskân etmek suretiyle nâibi olarak valinin seçtiği ve padişahın fermânıyla tayin edilen bir kadı Mısır'da görev yapmıştır. Bu yeni usûl hakkındaki düzenlemelerde yer alan ifadelerin mübhem olması sebebiyle Osmanlı kadısı Seyyid Yahya ile Mısır adliye nâzırı arasında çıkan ihtilaf sebebiyle Mahkeme-i Mısri'l-kübrâ ismindeki Mısır'daki şer'î yargı meclisi tatil edilmiş, 1914 yılında Osmanlı Devleti'nin I. Dünya Savaşı'na dâhil olduğunu ilan ederek Mısır ile hukukî bağlarının tamamen kopmasıyla yargı alanında Mısır üzerindeki otoritesi tamamen kalkarak hâkim (kadı) tayini yetkisi tek başına Mısır hükümetine ait olmuştur.[2416]

Şer'î mahkemelere yönelik düzenleme ve değişikliklere 20. yüzyılda da devam edilmiş; bu doğrultuda Mısır'ın Osmanlı ile hukukî bağlarının kopmasıyla birlikte, 1914 yılında çıkarılan bir kararnâme ile, kazaskerlik rütbesi ilgâ edilerek yerine yüksek şer'î mahkeme başkanlığı ibkâ edilmiş,[2417] şer'î mahkemelerin sorumluluk alanını ifade eden ahvâl-i şahsiyye ile ilişkin uyuşmazlıklara kazâü'ş-şer'î[2418] ve bunlara bakan geleneksel mahkemelere şer'iyye mahkemeleri (mehâkimü'ş-şer'iyye) denilmiştir. [2419]

1952 darbesiyle ülkede değişen siyasî sistemin bir uzantısı olarak 1955 tarihine gelindiğinde ise; mahkemelerin tek çatı altında birleştirilmesi amacına ma'tuf, Mısır'daki şer'iyye mahkemeleri tamamen ilgâ edilmiştir.[2420]

[2415] Mîhâil, *a.g.e*., s. 82
[2416] Ekinci, *a.g.e*., 304-305; Hafnâvî, *a.g.e*., s. 298
[2417] Hafnâvî, *a.g.e*., s. 298
[2418] Ekinci bu ifade ile Mısır yargı sisteminde başta Fransız Medenî kanunu olmak üzere ecnebi orjinli kanunların iktibasla tatbîk edildiğinin, şer'î hukukun tatbîk sahasının daraltıldığının açıkça anlaşıldığını dolayısıyla bu ifadenin tam yerini bulduğunu zikretmektedir. Bkz. Ekinci, *a.g.e*. s. 306, dp. 14
[2419] Ekinci, *a.g.e*. s. 306
[2420] Şelebî, *Mevsû'atü'n-nüzum ve'l-hadâratu'l-İslâmiyye*, VII, 318, Ekinci, *a.g.e*. s. 306; Abdülvehhâb Gânim, *a.g.e*., s. 64; Bedir İbrâhîm Ahmed Ferâc, *Devrü'd-devleti'l-Osmâniyye fî neşri'l-mezhebi'l-Hanefî fî İfrîkıyâ*, dspace.iua.edu.sd/bitstream/12346789/1094/1,s. 107 (16.05.2018). Şelebî, dönemin Mısır hükümetinin Rusya'nın rızasını almak için hediye kabilinden şer'î mahkemeleri kapattığını zikretse de başka kaynaklarda buna dâir bir bilgiye rastlamadık.

VI. Mısır'da 19. ve 20. Yüzyılda İslâm Hukukunun Tecdidine Yönelik Çabalar

Mısır'da 19. yüzyıl itibariyle başlayan hukukî modernleşme süreciyle birlikte İslâm hukuku, yeni oluşturulan kanunlardan git gide tecrîd edilmek suretiyle hukukî alandaki tatbîk hüviyetini kaybetmiş, ahvâl-i şahsiyye gibi sınırlı bir alanla kısıtlanmıştır. Mısır'ın yüzyıllardır sahip olduğu zengin fıkhî birikim ve şer'î hukuk tecrübesinin ötelendiği bu süreçte, dönemin İslâm hukukçuları söz konusu bu gidişatın seyrinin değiştirilmesi ve İslâm hukukunun yeniden tatbîk alanına nasıl ilhâk edilebileceği ile ilgili kafa yormaya başlamışlardır. Günümüz şartlarında te'lif tarzı bakımından İslâm hukukunun kazuistik yapı arzeden görünümünün, tatbîk açısından kolay bir görünüm arzeden modern kanunların sistematiğiyle mukâyese edildiğinde, eksik kaldığının farkında olan İslâm hukukçuları, İslâm hukuku müktesebâtının özünde eksiklik ve hata içermediği, her çağa, mekâna ve şartlara elverişli olduğu yargısını şiâr edinmek suretiyle, değiştirilmesi gereken hususun, İslâm hukukunun te'lif tarzı olduğu, bir başka deyişle tecdîd olarak ifade edilen hususun fıkhın muhtevası ve yorumlanması değil, fıkhın te'lif tarzı ve sunuş biçimi ile ilgili olduğu yargısına varmışlardır. Bu doğrultuda; Mısırlı İslâm hukukçuları; gerek oluşturulan batı kaynaklı kanunlara mukâbil olması açısından ve gerekse fıkhın genel anlamda tatbîk alanını kolaylaştırmak, bu hususta toplum ve din adamlarına kolaylık sağlamak amacıyla birtakım faaliyetlere başlamışladır. İslâm hukukunun hayata tatbîkini gerçekleştime gayesine mâ'tuf olan bu çabaların, 19. ve 20. yüzyıl Mısır'ında üç şekilde gerçekleştiği görülmektedir. Görebildiğimiz kadarıyla bunlardan ilki; batı kanunlarıyla mukâyese edilsin veya edilmesin, modern hukuk nosyonuyla ele alınmak suretiyle bizzat kanun tasarısı olarak gerçekleştirilen çalışmalar, ikincisi; fıkhın bir bütün olarak ansiklopedik tarz çalışmalarla ele alınması veya İslâm hukukuna dâir bir alanın ya da mevzunun modern hukuk sistematiği üzere kaleme alınması, bir diğeri ise asrın fıkhî problemlerine çözüm üretebilmek amacıyla ictihad komisyonlarının oluşturulmasıdır. Aşağıdaki alt başlıklarda da İslâm hukukunun bu iki yüzyıllık süreç içerisinde nasıl bir

---

http://dspace.iua.edu.sd/bitstream/123456789/1094/1/ s. 107 (06.05.2018); Nûr Ferhât, *ed-Dîn ve'd-düstûr fî Mısr*, http://www.pidegypt.org/download/Constitutional-forum/farahat.pdf, s. 6 (25.04.2018)

kanunlaştırma seyrine sahip olduğu ve oluşturulan kanun tasarısı çalışmaları, tatbîk sahasını kolaylaştırmak amacıyla kaleme alınan diğer fıkıh te'lifleri ve ictihad komisyonları ayrıntılı olarak ele alınacaktır.

A. 19. ve 20. Yüzyılda Mısır'da İslâm Hukukunu Kanunlaştırma Faaliyetleri

Osmanlı Devleti döneminde gerek Mısır ve gerekse diğer İslâm ülkelerinde yapılan hukuki reformlar sosyolojik bir bakış açısıyla değerlendirildiğinde; İslâm âleminin 11./17. yüzyıl itibariyle kitap, sünnet ve fıkıh penceresinin dışında bir portre oluşturduğu, dinî ahkâmı sadece inanılan kurallar manzûmesi olarak kabul edip yaşantılarına taalluk eden yönü yokmuş gibi davranmaya başladıkları görülmektedir. İslâm ülkelerinin siyâsî yetersizlikler ve za'fiyeti de bu bakış açısının oluşumu ve gelişimine yardım etmiş, özellikle verilen siyâsî imtiyazlar, Müslüman ülkelerin gücünü gayri müslim ülkeler karşısında zaafiyete düşürürken, gayri müslimlerin İslâm toplumu içindeki itibarını kuvvetlendirmiştir. Bu noktada, İslâm ülkeleri eski itibarlarına yeniden kavuşabilmek adına, kendilerini şer'î hükümlerin âtıl bırakılması noktasında mecbur hissetmişlerdir.[2421]

Mısır'da Mehmet Ali Paşa ile başlayan süreçte kanunlaştırma hareketlerine bir giriş yapılmış, 19. yy. başlarında başlayan bu süreç, 20. yy. boyunca oluşturulan yeni kanunlala devam etmiştir. 19. yy. kanunlaştırma faaliyetlerinde, modernleşme noktasında Mısırlı bürokrat tabakanın batılı ülkeleri, hususen Fransa'yı kendilerine örnek alması sebebiyle, oluşturulan kanunların ilham kaynağını büyük ölçüde Fransız kanunları teşkil etmiştir. İslâm hukukuna kanun kaynağı olma hususunda oldukça dar bir alan tahsis edildiği bu yüzyıllarda, kanunlaştırma faaliyetlerinin tatbîk alanı olan mahkemelere bakıldığında; şer'î mahkemelerin diğer mahkemelere kıyasla oldukça kısıtlı bir sorumluluk alanına sahip oldukları ve mevcut hukuk sistemindeki nüfûz oranının daraltıldığı görülmektedir. Böylece Mısır'da hukuk sisteminin teorik ayağı olan kanunların, tatbîk kısmı olan mahkemelerle paralel doğrultuda batılı seküler hukuk sistemlerinin hâkimiyetine girdikleri bir süreç başlamıştır. Bununla birlikte; mevcut hukukî değişim sürecinin gerek bürokrat

[2421] Derdûr, *a.g.e.*, II, 924

tabakanın bir kısmını, gerekse söz konusu değişimden hoşnut olmayan, yabancı kaynaklı kanunlar yerine bizzat İslâm hukuku kaynaklı kanunlarla mevcut problemlerin üstesinden gelinebileceğini, İslâm hukukunun, günün şartlarına ve ahvâline uygun çözümler sunabileceği düşüncesinde olan muhâfazakar kesimi rahatsız ettiği muhakkaktır. Bu nedenledir ki, Mısır'daki hukukî değişim süreci bir yandan yabancı hukuk modellerinin ülkeye ithali neticesini getirdiği gibi, diğer yandan İslâm hukuku model alınan şer'î kanunların oluşturulmasına yönelik ilk arayışları da beraberinde getirmiştir.

Mısır'da 1875 yılına tekâbül eden hukuk reformuyla başlayan süreçte tatbîk edilen kanunlarda daha bâriz bir şekilde hissedilmek üzere, oluşturulan kanunlara bir nev'î meşruiyet kazandırmak ve bu kanunların gerek yönetici tabaka ve gerekse halk üzerinde oluşturduğu menfî etkiyi azaltmak amacıyla yapılan ilk çalışmalar, resepsiyon kanunlara İslâm hukukundan referans bulmaya yönelik gerçekleşmiştir. Bu bağlamda daha önceki başlıklarda da ifade edildiği üzere; Tevfik Paşa döneminde hükümetin talebi doğrultusunda Mahlûf el-Minyâvî, Mâlikî mezhebi ile Fransız Medenî Kanunu'nu mukâyese ettiği *Tatbîku'l-kânûni'l-medenî ve'l-cinâî 'alâ Mezhebi'l-İmâm Mâlik b. Enes* isimli çalışmasını kaleme almıştır.[2422] Minyâvî'nin bu çalışmasının bir benzeri, dönemin devlet adamı ve önde gelen İslâm hukukçusu Muhammed Kadri Paşa tarafından yapılmış, Kadri Paşa aynı metotu takip ederek ama bu sefer Hanefî mezhebini esas almak suretiyle *Tatbîku mâ vücide fi'l-kânûni'l-medenî muvâfikan li-mezhebi İmâm Hanîfe* isimli mukâyese çalışmasını kaleme almıştır.[2423]

Fransız Medenî Kanunu ile İslâm hukukunu mukârene esasına dayanan çalışmaların yanı sıra; 19. yüzyılın son çeyreğine gelindiğinde; bizzat fıkhın kanunlaştırılması doğrultusunda birtakım çalışmalar yapıldığı görülmektedir. Daha önceden de ifade edildiği üzere 1873 tarihli fermânla idârî ve kazâî alanda muhtariyet elde etmiş olan Mısır,[2424] her ne kadar halen hukukî açıdan yarı özerk bir yapıya sahip olsa da, 1868-1876 yıllarında hazırlanan ve uygulamaya konan *Mecelle-*

[2422] Ağırakça, *a.g.e.* ss. 256-257
[2423] Heykel, *a.g.e.*, s. 100
[2424] Hafnâvî, *a.g.e.*, s. 249; Karal, *a.g.e.*, VII, 46-47; Özer, *a.g.t.*, ss. 211, 213-215

i Ahkâm-ı Adliyye'yi alıp tatbîke koymaktan kaçınmıştır. Mecelle'nin tatbîke konulduğu dönemin Mısır hidivi İsmâîl Paşa, Mısır'ın Osmanlı Devleti'ne olan bağlılığını arttıracağı düşüncesiyle *Mecelle*'yi Mısır'da yürürlüğe koymak yerine *Mecelle*'ye muâdil yeni bir kanun taslağı çalışması yapılmasının daha uygun olacağını düşünmüştür.[2425] Diğer yandan, halkın yüzyıllardır teâmülen alışık olduğu şer'î yargılamaya olan hassasiyetlerinden dolayı, hususen medenî hukuk alanında bir kanunun oluşturulması ihtiyacı,[2426] İslâm hukuku ahkâmının modern kanun metinleri gibi düzenli ve sistemli olmadığı, bu da hakimlerin işini zorlaştırdığı gerekçesiyle İslâm hukukunun hukuk pratiğinde kullanıma elverişli olmadığı şeklindeki görüşler,[2427] buna mukâbil; dönemin muhâfazakar aydın kesiminin İslâm hukukunu bırakıp da yabancı hukuk sistemlerini benimsemenin manasızlığını muhtelif eser ve makaleleri ile ortaya koyması,[2428] tamamıyla şer'î hukuka istinad eden kanun metinlerinin oluşturulması ihtiyacını ortaya çıkarmıştır. Bu doğrultuda Muhammed Kadri Paşa'ya tevdî edilen görevle fıkhın kanunlaştırılması hususunda oldukça önemli olan *el-Ahkâmu'ş-şer'iyye fi'l-ahvâli'ş-şahsiyye*, *Mürşidü'l-hayrân*, *Kânûnu'l-'adl ve'l-insâf* isimli eserler te'lif edilmiştir.

Muhammed Kadri Paşa'nın ardından İslâm hukukçularının fıkhın yeni bir tarz ile yeniden te'lifine yönelik zikrettiği hususların 20. yüzyıl Mısır'ında gitgide artmak suretiyle yankı bıraktığı görülmektedir. Ezher şeyhlerinden ve dönemin İslâm hukukçularından Muhammed Mustafa el-Merâğî (ö. 1945), Ahvâl-i Şahsiyye Tanzîm Komitesi (لجنة تنظيم الاحوال الشخصية) adıyla kurulmasını emrettiği bir komisyonun toplantısının açılışında, kanûnî ıslahın hukuk sisteminin yarısının ıslahı anlamına geldiğini ifade ederken, komisyon çalışmalarında zaman ve mekâna münasip, şer'î olarak muteber maslahatların ortaya çıkması için toplumun ihtiyaçlarına uygun olması halinde mezheplerin meşhûr olmayan görüşlerinin de tercihinin göz önünde bulundurulması gerektiğini ifade etmiş,[2429] bu asrın ulemâsından Ahmed Şâkir (ö.

[2425] Mahmesânî, *a.g.e.*, ss. 263-264; Aydın, "Mecelle-i Ahkâm-ı Adliyye", *DİA*, XXVIII, 233
[2426] Ağırakça, *a.g.e.*, s. 286
[2427] el-İbyânî, *a.g.e.*, s. 7
[2428] Akgündüz, *a.g.e.*, s. 141
[2429] Abdülmüteâl es-Saîdî, *el-Müceddidûn fi'l-İslâm mine'l-karni'l-evvel ile'r-râbi' aşer*, Mektebetü'l-âdâb, Kahire, 1416/1996, s. 413; Enver el-Cündî, *a.g.e.*, ss. 30-31

1958),[2430] 20. yüzyılda İslâm hukukunun kanunlaştırılmasına yönelik bir plan hazırlamanın zorunluluğundan ve bu planın ayrıntılarından bahsetmiştir.[2431]

Bu yüzyılda Mısır özelinde değerlendirildiğinde; Abdülkâdir Udeh ile Senhûrî'nin bazı eserlerinin zikredilen ihtiyaca cevap verme gayesine mâ'tuf ortaya çıktığı görülmektedir. Bu bağlamda Kadri Paşa'nın ele aldığı hukukî alanlar bir yana bırakılarak, daha ziyâde İslâm hukuku esas ve kâidelerinin modern bir sistemle ele alınarak tatbîki hususunda ziyâdesiyle ihmal edilen bir alan olarak ceza hukuku, dönemin Mısırlı İslâm hukukçusu Abdülkâdir Udeh tarafından çalışma kapsamına alınarak bu alanda *et-Teşrî'u'l-cinâiyyü'l-İslâmî mukâranen bi'l-kânûni'l-vaz'î* isimli bir eser kaleme alınmıştır. Udeh'in bu minvaldeki çabaları, dönemin diğer hukukçuları tarafından devam ettirilmiş, dönemin diğer önemli Mısırlı İslâm hukukçusu Abdurrezzâk es-Senhûrî tarafından te'lif edilen *Masâdıru'l-hak fi'l-fıkhi'l-İslâmî* isimli eserle, batı ve İslâm hukukundaki "hak" kavramı mukâyese edilerek fıkıh kitaplarında dağınık halde bulunan unsurlardan hareketle genel bir hukukî fiil teorisinin temeli inşâ edilmiş ve mevzusu ile bu eser, fıkıh alanında ilk örnek hüviyetini hâiz olmuştur. Udeh ve Senhûrî'nin bu iki eseri, her ne kadar kanun tasarısı amacıyla kaleme alınmış olmasa da, şekil olarak bu amaca hizmet ettikleri söylenebilir. Senhûrî ayrıca hocası Edouart Lambert ile birlikte 1949 yılında yürürlüğe giren, kaynakları arasında İslâm hukuku hükümlerinin de yer aldığı *Yeni Mısır Medenî Kanunu*'nu hazırlamıştır.

[2430] 1309/1892 yılında Kahire'de doğan Ahmed Muhammed Şâkir, ömrünün ilk sekiz yılını Kahire'de geçirdikten sonra dedesinin Sudan baş kadılığına tayin edilmesi üzerine aileşiyle birlikte Sudan'a gitmiş, dört yıl sonra Kahire'ye geri dönmüşlerdir. Mısır'a döndüklerinde babasının Ezher'in İskenderiye şubesinin rektörlüğünü üstlenmesinin ardından, kendisi de buraya iltihak etmiş ve 1917 yılında buradan mezun olmuştur. 20. yüzyılın yarısına gelindiğinde, Mısır'ın hadis alanındaki en meşhûr âlimi haline gelen Ahmed Muhammed Şâkir, fıkıh ilminde de liyâkat sahibi olmakla birlikte daha ziyâde hadis alanında öne çıkması, hadis ilminde öne çıkmış bir isim olan babasının kendisini hadis ilmine teşvik etmesiyle bağlantılı olduğu zikredilmektedir. Mezun olduktan sonra dört ay gibi bir süre müderrislik yapan Ahmed Şâkir, kadılık ve yüksek şeriat mahkemesi üyeliği gibi resmî görevlerde bulunmuştur. Fıkıh ilminde *Risâle, Cimâ'u'l-ilm, Muhalla* ve *Kitâbü'l-haraç* gibi bazı eserleri neşretmiş, 1377/1958 yılında vefât etmiştir. (Beyyûmî, *a.g.e.,* II, 89-106; Muhammed et-Tanâhî, "Ahmed Muhammed Şâkir", *DİA*, II, 104-105)

19. ve 20. yüzyılda ortaya çıkan yukarıda zikredilen eserler çalışma konumuz ile fazlasıyla irtibatlı olması açısından, aşağıdaki başlıklarda teferruatlı olarak ele alınacaktır.

1. el-Ahkâmu'ş-şer'iyye fi'l-ahvâli'ş-şahsiyye

Muhammed Kadri Paşa'nın kaleminde çıkmış, İslâm dünyasında şer'î hükümlere dayanarak ahvâl-i şahsiyye alanında kanun şeklinde hazırlanmış ilk çalışma olan *el-Ahkâmu'ş-şer'iyye fi'l-ahvâli'ş-şahsiyye*[2432] isimli eser, müellifin en meşhûr ve kendisinden en fazla istifade edilen eseridir. Bu kanun taslağı, her ne kadar ahvâl-i şahsiyye olarak isimlendirilmiş olsa da, muhtevâsında kişi, aile ve miras hukuku mevzularının hepsine yer verilmemiş, genel olarak evlenme, boşanma, nesep, nafaka, vesâyet, hacir, hibe, vasiyet ve miras konularına yer verilmiştir.[2433] Bu durumun, batı hukukundan ithal edilen ve İslâm dünyasında yeni kullanılmaya başlanan ahvâl-i şahsiyye kavramının muhtevasının net olarak bilinmemesine bağlı olduğu düşünülmektedir.[2434] Bazı müelliflerin zikrettiği üzere, bu çalışmada ahvâl-i şahsiyye konularının hepsinin yer aldığı bilgisinin[2435] gerçeği yansıtmadığını da ifade etmek gerekir.[2436]

Eser, Hanefî mezhebinin hükümlerine göre derlenmiş olup mezhep görüşlerinin dışına çıkılmamıştır. Klasik dönem Hanefî kaynaklarından *Reddu'l-muhtâr*, *Hidâye*, *Fethu'l-kadîr*, *el-Fetâva'l-hindiyye* gibi eserlerden istifade edilerek hazırlanan bu eser,[2437] her ne kadar bazı araştırmacılar tarafından Molla Hüsrev'in *Dürer*'inin maddeleştirilmiş hali olduğu ifade edilmişse de,[2438] bu görüş eserin *Dürer* ile olan benzerliğinin Hanefî fıkhının herhangi bir muteber kitabıyla olan

---

[2432] Eserin ismi bazı kaynaklarda *el-Ahkâmu'ş-şer'iyye fi'l-usûli'ş-şahsiyye* olarak zikredilmekteyse de (İsmâîl Paşa, *İzahu'l-meknûn*, I, 35) bu isimlendirme eserin orjinal nüshasında (Bkz. Ağırakça, *a.g.e.*, s. 287, dp. 989)veya matbu baskılarında (Muhammed Kadri Paşa (ö. 1306/1888), *el-Ahkâmu'ş-şer'iyye fi'l-usûli'ş-şahsiyye*, thk. Muhammed Emîn Sirâc, Ali Cum'a, Dâru's-selâm, Kahire, 2006) yer almamaktadır.
[2433] Derdûr, *a.g.e.*, II, 1275
[2434] Kadri Paşa, *el-Ahkâmu'ş-şer'iyye* I, 14; M. Akif Aydın, "Ahvâl-i şahsiyye", *DİA*, II, 192
[2435] Bakkaloğlu, *a.g.m.*, s. 61
[2436] Ağırakça, *a.g.e.*, s. 292
[2437] Ağırakça, *a.g.e.*, s. 292
[2438] Akgündüz, *a.g.e.*, s. 145

benzerlikten öteye gitmediği kanaatini taşıyan başka müellifler tarafından isâbetli bulunmamıştır.[2439]

647 maddeden oluşan, sade ve anlaşılır bir uslûpla kaleme alınan *el-Ahkâmu'ş-şer'iyye*'nin[2440] bir aile kanununda bulunması gerekenden fazla madde ihtivâ ettiği ileri sürülmüşse de,[2441] bu iddia, eserin Hanefî birikimi doğrultusunda hazırlandığı, dolayısıyla eserde zâit denilebilecek türden hükümlerin bulunmadığı düşüncesiyle eleştirilmiş, ayrıca Aile Hukuku Kararnâmesi'nin 156 madde ihtivâ etmesinin, bu eserin gereğinden fazla madde ihtivâ ettiği yargısına bir ispat teşkil etmeyeceği, zira; Aile Hukuku Kararnâmesi'nde sadece evlilik ve boşanmaya dâir mevzular yer alırken, bu eserde ahvâl-i şahsiyyeye dâir mevzuların da yer aldığı ifade edilmiştir.[2442]

Eserin; Fransızca, İtalyanca, İngilizce tercümeleri olduğu gibi,[2443] Türkçe ilk tercümesi 1897'de Dersaadet Emniyet Sandığı hukuk müşaviri olan Dergüzînzâde Hasan Rıza Efendi tarafından yapılmıştır. Kadri Paşa'nın eserinin ilk dört bölümünün tercüme ve şerhine yer veren bu tercümede, müellifin ifadesine göre maddeler üzerinde birtakım düzeltmeler ve değişikliklerde bulunulmuştur.[2444] Eserin tamamını kapsayan Türkçe tercümesi ise; 1986 yılında Ahmet Akgündüz tarafından yapılmıştır.[2445] Tercümelerinin yanı sıra üzerinde pek çok şerh çalışması yapılmış bu eserin en önemli ve kapsamlı olanı, Muhammed Zeyd el-İbyânî'nin *Şerhu Ahkâm'ş-şer'iyye* ismiyle hazırladığı üç ciltlik çalışmasıdır[2446]. Eserin kendisi gibi, İbyânî'nin bu şerhi de, pek çok İslâm ülkesinde şer'î mahkemelerde müracaat edilen ana kaynaklar arasında yer almıştır.[2447]

el-Ahkâmu'ş-şer'iyye, her ne kadar mahkemelerde tatbîk edilmek üzere hazırlanmış olsa da, kanun vasfını kazanamamıştır. Çoğu kaynağa göre Hidiv İsmâîl

---

[2439] Bakkaloğlu, *a.g.m.,* s. 62
[2440] Kadri Paşa, *a.g.e.,* ss. 27-195
[2441] M. Akif Aydın, "el-Ahkâmu'ş-şer'iyye fi'l-ahvâli'ş-şahsiyye", *DİA,* I, 557
[2442] Bakkaloğlu, *a.g.m.,* s. 61
[2443] Heykel, *a.g.e.,* s. 101
[2444] Bakkaloğlu, *a.g.m.,* s. 62-63
[2445] Tercüme hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Akgündüz, *a.g.e.*, ss. 150-309
[2446] Muhammed Zeyd el-İbyânî (ö. 1936), *Şerhu'l-ahkâmi'ş-şer'iyye fi'l-ahvâli'ş-şahsiyye,* thk. Muhammed el-Gâzî, Dâru'l-kütübi'l-ilmiyye, Beyrut, 1971
[2447] Bakkaloğlu, *a.g.m.,* s. 64

Paşa'nın muhtemelen, muhâfazakar ulemânın kendisini fıkhın tertip ettiği bir alanda kanun koyucusu olmakla itham etmelerinden çekindiği için, kendi talebiyle başlayan bu faaliyeti yürürlüğe koymaktan vazgeçtiği zikredilmekteyse de,[2448] bazı müellifler, bu eserin İsmâîl Paşa'nın ardından hidivliğe gelen Tevfik Paşa döneminde tamamlandığını (1881), dolayısıyla söz konusu çekincenin ya Tevfik Paşa, ya da Kadri Paşa'ya ait olabileceği ihtimali üzerinde durmaktadır.[2449] Kanunlaşamamakla birlikte bu eser; gerek Mısır ve gerekse Filistin, Ürdün, Lübnan ve Suriye gibi Arap ülkelerinde uzun süre, bir kanun gibi mahkemelerde hâkimlerin başucu kitabı olarak kullanılmış,[2450] ayrıca Suriye, Cezayir ve Tunus gibi ülkelerin ahvâl-i şahsiyye kanunlarında olduğu gibi kendisinden sonraki kanunlaştırma hareketlerine emsâl teşkil etmiştir.[2451]

2. Mürşidü'l-hayrân

Eserin tam ismi *Mürşidü'l-hayrân ilâ ma'rifeti ahvâli'l-insân fi'l-mu'âmelâti'ş-şer'iyye 'alâ mezhebi'l-İmâm Ebî Hanîfe en-Nu'mân'*dır. [2452] Kadri Paşa'nın bu eseri, daha önceden de ifade edildiği üzere, Hidiv İsmâîl Paşa'nın talebiyle siyâsî birtakım sebepler ve hukukî ihtiyaç nedeniyle şer'î hükümler esas alınarak hazırlanmıştır.[2453]

Medenî hukuk alanında kaleme alınan bu kanun taslağı, kanunlaştırma tekniği açısından başarılı bir eser olmasına rağmen yürürlüğe konmamıştır. Eser, müellifin vefâtından sonra akrabaları tarafından Maarif Nezareti'ne sunulmuş, neticede mevzu Mısır müftülüğüne intikâl etmiştir. Dönemin Mısır müftüsü Muhammed el-Abbâsî'nin görevlendirdiği Hasûne en-Nevâvî tarafından gözden geçirilen eserin, el-Medârisü'l-emîriyye'de ders kitabı olarak okutulmak üzere, 1890 yılında Maarif Bakanlığı tarafından ilk baskısı yapılmıştır. Eserin nüshaları birbirinden farklı sayı ve

---

[2448] Mahmesânî, *a.g.e.,* ss. 263-264; Bakkaloğlu, *a.g.m.,* ss. 59-60
[2449] Ağırakça, *a.g.e.*, s. 286, dp. 986
[2450] Mahmesânî, *a.g.m.,* s. 324; Ahmet Bostancı, "Ürdün'de Müslümanlara ve Gayri Müslimlere Yönelik Dinî Yargı Sistemi", *Usûl İslâm Araştırmaları*, sy. 3, 2005, s. 132; M. Akif Aydın, "el-Ahkâmü'ş-şer'iyye fi'l-ahvâli'ş-şahsiyye", *DİA*, I, 557; Bakkaloğlu, *a.g.m.,* s. 60
[2451] Schacht, *a.g.e.*, s. 101
[2452] Muhammed Kadri Paşa (ö. 1306/1886), *Mürşidü'l-hayrân ilâ ma'rifeti ahvâli'l-insân fi'l-mu'âmelâti'ş-şer'iyye 'alâ mezhebi'l-İmâm Ebî Hanîfe en-Nu'mân*, Matbaatu'l-kübrâ el-Emîriyye, Bulak, 1308/1891.
[2453] Akgündüz, *a.g.e.*, s. 368

sırada maddeler ihtivâ etmekte olup, nüshasına göre 941, 1033, 1945, 1049 sayıda maddeler ihtivâ etmektedir.[2454]

Mürşidü'l-hayran, hükümetin talebi doğrultusunda hazırlanmış ve kanun şeklinde düzenlenmiş olmakla birlikte, resmî bir kanun metni olarak addedilmemiştir. Bununla birlikte neşredilmesinin ardından el-Medârisü'l-emîriyye'nin[2455] müfredatında kullanılmasına karar verilmesi[2456] ve Irak, Ürdün gibi birçok Müslüman ülkedeki kanunlaştırma faaliyetlerine ilham vermesi[2457] dolayısıyla fıkıh tarihi bakımından oldukça değerlidir.

Kadri Paşa bu eserinde *Mecelle*'ye herhangi bir atıf yapmamış olmakla birlikte,[2458] eserin üslûp ve konu yönüyle *Mecelle*'ye olan aşırı benzerliği, her iki eserin de aynı fıkıh kaynaklarından istifade etmiş olmasıyla izah edilmiştir.[2459] Diğer yandan; örneklendirmelere yer vermemesi dolayısıyla daha mücerred bir üslûp taşıması ve *Mecelle*'de olmadığı şekliyle akitleri tek bir başlık altında toplayarak bir akit nazariyesi oluşturmaya çalıştıktan sonra ele alması gibi özellikleri göz önünde bulundurulduğunda, bu eserin bazı noktalarda *Mecelle*'den üstün olduğu söylenebilirse de, bu durum bazı müellifler tarafından *Mecelle*'nin kanunlaştırma çalışmalarında ilk tecrübe olması ve Kadri Paşa'nın *Mecelle*'yi inceleyerek bu eseri kaleme almış olması ile izah edilmiştir.[2460]

3. Kânûnu'l-'adl ve'l-insâf

Muhammed Kadri Paşa'nın hükümetin talebi doğrultusunda kaleme aldığı üçüncü kanun taslağı olan bu eserin tam adı *Kânûnu'l-'adl ve'l-insâf fi'l-kazâ'i 'alâ*

[2454] Konuyla ilgili ayrıntılı bilgi için bkz. Bakkaloğlu, *a.g.m.*, s. 64
[2455] Mehmet Ali Paşa tarafından Fransızların önerisiyle, devletin ihtiyaç duyduğu mühendislik, tıp ve tercümanlık gibi dallarda uzman memurların yetiştirilmesi amacıyla tesis edilmiş okullardır. (Muhammed Abduh (ö. 1323/1905), *el-A'mâlü'l-kâmile li'l-imâm eş-Şeyh Muhammed Abduh*, thk. Muhammed İmâra, Dâru'ş-şurûk, Kahire, 1414/1993, III, 114)
[2456] Eserin basılmasına yönelik dönemin müftüsü tarafından verilen icâzet ve bakanlık kararı için bkz. Kadri Paşa, *Mürşidü'l-hayrân*, ss. 2-3
[2457] Bostancı, *a.g.m.*, s. 133; Bakkaloğlu, *a.g.m.*, s. 65
[2458] Lapidus, *a.g.e.*, ss. 83-84
[2459] Akgündüz, *a.g.e.*, s. 368
[2460] Bakkaloğlu, *a.g.m.*, s. 66

müşkilâti'l-evkâf [2461] şeklindedir. Eser, özellikle sahih olmayan vakıflara el koyarak kamulaştırılması, vakıf malları üzerinde karaborsacılık, alım-satım, vakıf alanlarını arttırma, eksiltme, değiştirme gibi bu dönemin vakıf müesseslerinde karşılaşılan sorunlara[2462] İslâm hukuku prensiplerinin modern kanunlaştırma tekniği ile çözüm önerileri sunması amacıyla te'lif edilmiştir.

Vakıf konusunu tafsilatlı bir şekilde ele alan Kadri Paşa'nın bu eseri 646 maddeden müteşekkil olup,[2463] eserin ilk baskısı Maarif Bakanlığı tarafından 1311/1893 tarihinde yapılmış,[2464] ardından muhtelif baskıları devam etmiştir.[2465] Eser, kanun hüviyetine kavuşamamış olmakla birlikte, Ürdün gibi bazı İslâm ülkelerindeki şer'î mahkemelerin ve İslâm hukukçularının istifade ettiği kaynakların arasında dahil olmuştur.[2466]

4. et-Teşrî'u'l-cinâiyyü'l-İslâmî

Eserin tam adı *et-Teşrî'u'l-cinâiyyü'l-İslâmî mukâranen bi'l-kânûni'l-vaz'î*'dir. Mısır'ın 20. yüzyıl İslâm hukukçularından olan Abdülkâdir Udeh (ö. 1373/1954) tarafından te'lif edilen bu eser, İslâm hukukunu genel olarak diğer hukuk sistemleri ve özelde Mısır hukuk sistemiyle mukâyese etmek amacıyla kaleme alınmıştır.[2467] Udeh, 1954 yılında kendisi hakkında verilen idam kararından önce ev hapsine mahkûm edilerek dışarı çıkması veya misafir kabul etmesinin yasaklandığı sırada, oldukça zengin bir kütüphanesinin bulunduğu evinde te'lifini tamamlamış ve

---

[2461] Muhammed Kadri Paşa (ö. 1306/1886), *Kânûnu'l-'adl ve'l-insâf fi'l-kazâ'i 'alâ müşkilâti'evkâf*, thk. Abdullah Nezîr Ahmed Mizzî, el-Mektebetü'l-melikiyye, Beyrut, 1428/2007

[2462] Kemal Bouzerai, *Kânûnu'l-'adl ve'l-insâf Adlı Esere Göre Kadri Paşa Zamanında Mısır'daki Vakıflar*, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, MÜSBE, İstanbul, 2003, s. 61-62; Ağırakça, *a.g.e.*, s. 303

[2463] Kadri Paşa, *Kânûnu'l-'adl ve'l-insâf,* ss. 25-321

[2464] Serkis, *a.g.e*., II, 1496. Bazı kaynaklarda eserin ilk baskısının h. 1308 (M. Akif Aydın, Muhammed Kadri Paşa, *DİA*, XXX, 546) veya h. 1312 (Kadri Paşa, *Kânûnu'l-'adl ve'l-insâf (muhakkik mukaddimesi)*, s. 20) tarihinde gerçekleştiği zikredilmektedir. Bakkaloğlu eserin bizzat muhtevâsında zikredildiği üzere, eserin 1311 tarihinde tamamlandığını esas alarak bu tarihlendirmelerin isâbetli olmadığını ve eserin *Mürşidü'l-hayrân* ile karıştırıldığını söylemektedir. (Bakkaloğlu, *a.g.m*., s. 66. dp. 96)

[2465] Eser 1311, 1312, 1313, 1320 tarihlerini taşıyan muhtelif baskıları mevcuttur. (Aydın, Muhammed Kadri Paşa, *DİA*, XXX, 546)

[2466] Bostancı, *a.g.m*., s. 133

[2467]Abdülkâdir Udeh (ö. 1373/1954), *et-Teşrî'u'l-cinâiyyü'l-İslâmî mukâranen bi'l-kânûni'l-vaz'î*, Dâru'l-kütübi'l-arabî, Beyrut, ts., I, 3

idamından bir gece önce kurşun kalemle yazmış olduğu müsveddelerini oğluna teslim etmiştir.[2468]

Müellif, fıkhın kanunlaştırılması bağlamında şimdiye dek salt ahvâl-i şahsiyyeye önem verildiğini, Kadri Paşa'nın *el-Ahkâmu'ş-şer'iyye* ile *Mürşidü'l-hayrân* isimli eserlerine işaretle kendisinden önce te'lif edilen bazı eserlerin ahvâl-i şahsiyye ve medenî hukuk alanında var olan boşluğu doldurduğunu, ancak İslâm ceza hukuku alanında hiçbir çalışmanın yapılmadığını, bu eserin te'lif amacının da bu alandaki boşluğu doldurma gayretine mâ'tuf olduğunu ifade etmektedir. Bu noktada, bazı müellife göre İslâm ceza hukuku ahkâmının günümüz şartlarına elverişli ve münâsip hükümler ihtivâ etmediği yargısının, İslâm ceza hukukunu bilmemekten kaynaklandığına da değinen müellif, bu eseriyle İslâm ceza hukuku alanında modern bir kanun taslağı oluşturma çabasının yanı sıra zikredilen bakış açısını çürütmeyi de hedeflemiştir.[2469]

İki cilt, 689 maddeden müteşekkil bu eserde müellif, İslâm hukuku ile beşerî hukukun istinat ettiği genel kâideler ve prensiplere, bu kâideler ile prensipler arasındaki farklılıklara ve İslâm hukukunun seküler hukuk sistemlerine olan üstünlüklerine dâir izahlarda bulunmuş ve bu noktada mezheplerin görüşünü aktarırken tek bir mezhebin görüşüne bağlı kalmayarak, sünnî dört mezhebin de hükümlerini aktarmış, ihtilaflı noktalarda da ihtilafın esasını beyan etmiştir.[2470]

Eser klasik fıkıh ıstılahları muhâfaza edilmek suretiyle modern hukuk diliyle ve sistematiği üzere kaleme alınmıştır.[2471] Udeh, bu çalışmayla kazuistik yöntemle kaleme alınan fıkıh kitaplarındaki mevcut görüşleri modern hukuk sistematiği ile ele alarak, İslâm ceza hukuku alanında modern hukuk nosyonuyla te'lif edilen ilk eseri ortaya çıkarmıştır. Müellifin bu eseri, önce Bekir Karlığa,[2472] sonradan da Ruhi

---

[2468] Haluk Songur, "Abdulkâdir Ûdeh, Hayatı, Eserleri ve İslâm Hukukuna Katkısı, *İHAD*, 2005, sy. 6, s.333
[2469] Udeh, *a.g.e.*, I, 8-9
[2470] Udeh, *a.g.e.*, I, 4, 6
[2471] Udeh, *a.g.e.*, I, 4, 7
[2472] Abdülkâdir Udeh (ö. 1373/1954), *İslâm Ceza Hukuku ve Beşerî Hukuk*, terc. Bekir Karlığa (Akif Nûri), İhyâ Yayınları, İstanbul, 1976. Tercümeye dâir eleştiriler için bkz. Salih Akdemir, "Ûdeh'in "et-Teşrî'u'l-cinâî el-İslâmî" Adlı Eseri ve Tercümesi Üzerine", *AÜİFD*, c. 28, 1986, ss. 37-51

Özcan ve Ali Şafak tarafından müstakil iki çeviri ile Türkçe'ye dört cilt olarak tercüme edilmiştir. [2473]

5. Kânûnu'l-medeniyyi'l-cedîd

İslâm dünyasının 20. yüzyılda yetiştirdiği en önemli İslâm hukukçularından Abdurrezzâk es-Senhûrî'nin kanun taslağı şeklinde hazırladığı bu eser, Mısır'da tatbîk edilen Karma Medenî Kanun ile Yerel Medenî Kanun'un yerine kullanılması amacıyla kaleme alınmıştır. Bu kanunların yürürlükte olduğu 70 yıl boyunca Mısır, yasama üzerinde mecbûrî yansımaları hissedilecek siyâsî, ekonomik ve sosyal önemli değişikliklere sahne olmuştu. Bu gidişatın seyri ise 1919 ihtilali ile değişmiş, millî hislerin zirveye çıktığı bu tarih itibariyle Mısır'da, ülkenin bağımsızlığının tanınmasına kapı aralandığı gibi, kapitülasyon rejiminin ve bu rejimin Mısır'ın hukuk sisteminde yabancılar lehine koymuş olduğu tahdidlerin kaldırılması sağlanmıştır. Neticede karma mahkemelerin ilgâsını ortaya çıkaran bu değişimler, Mısır kanunlarının yeniden elden geçirilmesi gerekliliğini ortaya çıkarmıştır. Diğer yandan; yetmiş yıl öncesinde tarım ülkesi olan Mısır'ın, bu süre zarfında sanayi ve ticarî açıdan büyük bir gelişim kaydetmesi ve gelinen noktada mevcut kanunların iktisâdî münâsebetlerde adâlet, emniyet ve istikrârı sağlamaktan âciz kalışı, kanûnî birtakım değişiklikleri gerektirmiştir. Ayrıca bu süreçte, sosyal olarak birçok değişime uğrayan ülkede, özellikle tarım topraklarının taksiminde toplum içinde ortaya çıkan adâletsizlikler, sanayi ve ticaretin gelişmesiyle ortaya çıkan işçi sınıfının ahvâline ilişkin sorunlar, realite ile mevcut kanunlar arasında uygunsuzluk teşkil etmiştir.[2474] İşte bütün bu ihtiyaçlara cevap vermek amacıyla, Senhûrî başta olmak üzere hukukçuların Mısır'da yeni bir medeni kanunun hazırlanmasına ilişkin yapılan çağrıların semeresi olarak bu yeni medeni kanun teşekkül etmiştir.[2475]

1936 yılında hükümet talebiyle iki farklı komisyon oluşturulmasıyla başlayan Yeni Medeni Kanunu'nun hazırlanmasına yönelik çalışmalar, komisyonların başarısız olması nedeniyle Senhûrî ile Senhûrî'nin Kahire'deki hukuk tahsili

[2473] Abdülkâdir Udeh (ö. 1373/1954), *Mukayeseli İslâm Hukuku ve Beşerî Hukuk*, terc. Ruhi Özcan, Ali Şafak, Rehber Yayıncılık, Ankara, 1990.
[2474] Morcos, Farag, *a.g.m.*, ss. 743-744
[2475] İmâra, *ed-Duktûr Abdurrezzâk es-Senhûrî*, s. 39

sırasında Medresetü'l-hukûki'l-hidîviyye'nin yönetiminden sorumlu ve Fransa'da yaptığı doktora tahsilindeki hocası Edouart Lambert'e verilmiştir. Lambert'in taslak çalımalarına yönelik ilgi ve gayreti olmaması sebebiyle, sadece Senhûrî'nin eliyle 1942'de tamamlanan bu tasarı, oluşturulan komisyonun olgunlaştırma ve tenkit faaliyetleri neticesinde 1948 yılında meclise takdim edilerek kabul edilmiştir.[2476] Neticede; 1949 yılında 1875 tarihli karma mahkemelerin medeni kanununun ve 1883 tarihli yerel mahkemelerin medeni kanununun ilgâ edilmesinin ardından yürürlüğe girmiştir.[2477]

Kaynak olarak; eski medeni kanunun maddeleri, 70 yıllık mahkeme ictihadları, İslâm hukuku hükümleri ve başka hukuk sistemlerindeki bazı hükümlerin kullanıldığı bu kanun taslağında, kanun boşluğu durumunda, yani ilgili bir kanun maddesi veya örf-adetin bulunmadığı yerlerde, İslâm hukuku hükümlerinin esas alınması gerektiği belirtilmiştir. İslâm hukuku hükümlerinin bulunmadığı durumlarda ise; tabii hukuk ve prensipleri ve hakkâniyet kâidelerine göre hareket edilmesi emredilmiştir.[2478] Kaynak sıralamasına bakıldığında; bu kanun, her ne kadar İslâm hukukuna tâlî kaynak olarak itibar etmiş olsa da, Mısır'ın modern döneminde oluşturulan kanunlar arasındaki yeri açısından İslâm hukukunun lehine gerçekleşen bir gelişme olarak görülebilir. Nitekim İslâm hukukunun kaynaklık vasfı verilmesi bu kanunun hususî değerini arttırmış, daha Mısır'da tatbîke konulmadan önce, beyyine bâbı hariç olmak üzere kanun metni, neredeyse kelimesi kelimesine Suriye tarafından alınarak 1949 yılında Suriye Medeni Kanunu olarak yürürlüğe girmiştir. Ayrıca 1959'da Irak Medenî Kanunu da bu kanun taslak model alınarak hazırlanmıştır.[2479]

Mısır Yeni Medenî Kanunu'nda İslâm hukuku hükümlerine tâli bir kaynak da olsa yer verilmesini olumlu karşılayan müellifler, bu gelişimin; Mısır'da modern dönemde sadece batılı kanunlara müraacatta bulunan kanun koyucusunu İslâm

---

[2476] Senhûrî, *el-Vasît fî şerhi'l-kânûni'l-medeniyyi'l-cedîd,* I, 13-22; İmâra, *ed-Duktûr Abdurrezzâk es-Senhûrî*, ss. 39-40; Şelebî, *Mevsû'atü'n-nüzum ve'l-hadâratu'l-İslâmiyye*, VII, 312

[2477] Şelebî, *Mevsû'atü'n-nüzum ve'l-hadâratu'l-İslâmiyye*, VII, 312; Morcos, Farag, *a.g.m*., s. 742

[2478] Senhûrî, *el-Vasît fî şerhi'l-kânûni'l-medeniyyi'l-cedîd*, ss. 34-57

[2479] Senhûrî, *el-Vasît fî şerhi'l-kânûni'l-medeniyyi'l-cedîd*, Mukaddime kısmı; Morcos, Farag, *a.g.m.*, s. 753

hukukunu tanımaya götüreceğini, bu durumun da zamanla İslâm hukukunun birinci kaynak olarak kabul edilmesi şeklinde neticeleneceğini ifade etmişlerdir. Bu iyimser düşüncenin pratik hayattaki karşılığını bulup bulmadığına yönelik mülahazalarda da bulunan müellifler, İslâmî hükümlerin kanunlaştırılması yoluyla ortaya çıkan bir hukukî modernleşmenin, yani İslâmî hükümlere ait yeni bir kreasyonun henüz ortaya çıkmadığını düşünmektedirler.[2480] Diğer yandan bu kanun metninin dinî saiklerle oluşturulmadığına yönelik bazı sesler olduğu da ifade edilmelidir. Bu düşüncedeki müelliflere göre; Senhûrî'nin kaleminden çıkmış bu kanun, şer'î hükümlere yer vermesi dolayısıyla ilk bakışta İslâmî bir nitelik taşıdığı ve dinî kaygılarla kaleme alınmış olduğu düşüncesini uyandırmaktadır. Ancak bu kanun da dâhil olmak üzere Mısır'ın modern döneminde oluşturulan kanunlar, esasında batı kaynaklarına göre hazırlanmış, ancak bir nev'î dinî bir renk taşımaları amacıyla şer'î hükümlere yer vermişlerdir. Bu noktada söz gelimi; Senhûrî'nin medeni kanuna ilişkin, "*Sizi temin ederim ki, bu yasanın hazırlanması sırasında şeriatin temel kurallarından hiçbirini terketmedik; zaten başka türlü yapamazdık. Çağdaş yasalardaki temel prensipleri unutmaksızın, şeriatten alınması mümkün olan her şeyi aldık.*" ifadesi, kanun hazırlanırken İslâm hukukuna sâdık kalındığı izlenimini oluşturmaya yöneliktir.[2481] Zira her şeyden önce mevzuya teorik açıdan bakıldığında; gerek Senhûrî'nin hazırladığı bu kanun ve gerekse Senhûrî'nin sonradan Suriye ve Irak için hazırladığı medenî kanunlar, İslâm hukukunu kaynak değeri bakımından üçüncü sıraya koymakla, meşhûr Muaz hadisinden[2482] ilhamla ortaya çıkan İslâm hukukundaki yerleşik kaynak hiyerarşisiyle tezada düşmüş olmaktadırlar.[2483] Kanaatimizce, İslam hukukunun muteber bir kaynak olduğuna ilişkin herhangi bir beyanda bulunmayan, Mısır'ın son dönem hukuk sisteminde tedâvülde olan kanunlarına kıyasla; bu kanun, İslâm hukukunun ülkedeki tatbîki açısından müsbet bir gelişme olarak görülmelidir.

[2480] Katıfî, *a.g.m.*, s. 336

[2481] Velidedeoğlu, *a.g.b.*, s. 578

[2482] Rivâyete göre Hz. Peygamber Muaz b. Cebel'i Yemen'e kadı olarak tayin ettiğinde aralarında şöyle bir konuşma geçmiştir: Hz. Peygamber: "Sana bir dava gelince ne ile hükmedeksin?", Muaz: "Allah'ın kitabı ile". Hz. Peygamber: "Ya Allah'ın kitabında bulamazsan?", Muaz: "Resulünün hükmettiği ile". Hz. Peygamber: "Resûlünün hükmünde de bulamazsan?", Muaz: "O zaman kendi reyimle hükmederim, bundan kaçınmam." Bunun üzerine Hz. Peygamber Muaz'ın göğsüne vurarak: "Resûlünün elçisini, resûlü râzı olacak şekilde muvaffak kılan Allah'a hamdolsun." demiştir. Bkz. Ebû Dâvûd, Akdiye 11; Tirmizî, Ahkâm, 3

[2483] A. H. AL-Katıfî, "Doğu Arap Dünyasında Hukukî Modernleşmenin Birkaç Yönü", terc. Münir Koçtaş, *AÜİFD*, c. 27, sy. 1, 1986, s. 331

6. Mesâdirü'l-hak fi'l-fıkhi'l-İslâmî

Senhûrî'ye ait olan bu eser, müellifin 1953-1954 yılları arasında Arap Birliği bünyesindeki Yüksek Arap Dili Araştırmaları Enstitüsü'nün (معهد الدراسات العربية العليا) Kanun İncelemeleri isimli bölümünde tertip ettiği karşılaştırmalı hukuk derslerinin bir nev'î yazıya dökülmüş halini temsil etmektedir. Müellifin, 1957 tarihinde 6 cilt olarak kaleme aldığı bu eser, batı hukukunun en muğlak ve karmaşık konusu olan "hak" kavramını çok ince detaylarıyla birlikte ele almaktadır. Senhûrî bu eserinde, İslâm hukukunda muhtelif mezheplerin ana kitaplarına müraacat ederek hak kavramını iki hukuk sistemi içerisinde ele alarak değerlendirmeyi[2484] ve fıkıh kitaplarında dağınık halde bulunan unsurlardan hareketle genel bir hukuki fiil teorisi çıkarmayı hedeflemektedir. [2485] Ele aldığı konuyu incelemedeki başarısından dolayı Fransız İslâm hukukçusu Linnat de Bellefonds, bu eserin Batı dillerine tercüme edilmesi gerekliliğini belirtmiş, ayrıca çalışmanın vekâlet ile ilgili bölümüne ilişkin ortaya koyduklarının Roma hukukunun son gelişim aşamasından daha üstün olmakla kalmayıp, birçok açıdan batıya şu an hakim olan sistemlerden de daha üstün olduğunu da ifade etmiştir."[2486]

Yukarıda zikredilen eserlerin yanı sıra, 1958 yılında Suriye ile Mısır'ın siyâsî açıdan birleşmelerinden sonra her iki ülkede tatbîk edilmek üzere yeni bir medenî kanun hazırlığına girişildiğini de ifade etmek gerekir. Bu doğrultuda dört komisyon oluşturulmasına ve komisyon başkanı hangi ülkeden ise, üyelerinin diğer ülkeden olması kararlaştırılmıştır. Bunlardan biri olan, 20. yy. Suriyeli meşhûr İslâm hukukçusu Mustafa Ahmed ez-Zerkâ'nın başkanlığını yürüttüğü ahvâl-i şahsiyye hazırlık komisyonunda, Mısır müftüsü Hasan Me'mûn ve Adalet Bakanlığı Yasama Genel İdaresi üyesi Mahmûd Abdülkâdir Mekâdi yer almıştır. Komisyon daha sonradan, *Meşrû' kânûni'l-ahvâli'ş-şahsiyye el-muvahhed:li'l-'iklimeyni'l-Msırî ve's-Sûrî* ismiyle neşredilecek kanun tasarısını hazırlamaya başlamış ise de, Suriye ile Mısır'ın siyâsî birliğinin bozulmasının ardından bu tasarı yarım kalarak tatbîk

[2484] Abdurrezzâk Ahmed es-Senhûrî, *Mesâdıru'l-hak fi'l-fıkhi'l-İslâmî*, Dâru ihyâi't-türâsi'l-arabî, Beyrut, ts., *mukaddime*, s. 5; İmâra, *ed-Duktûr Abdurrezzâk es-Senhûrî*, s. 52
[2485] Murteza Bedir, "Abdürrezzâk Ahmed es-Senhûrî (1895-1971)", *İHAD*, sy. 6, 2005, s. 446
[2486] Hill, *a.g.m.*, s. 203

şansına erişememiş, sonradan Zerkâ tarafından yukarıda zikredilen isimle neşredilmiştir (Dârul-kalem, Beyrut, 1416/1996).[2487]

B. Ansiklopedik Fıkıh Te'lif Faaliyetleri

19. ve 20. yüzyıllarda İslâm hukuku ahkâmını modern hukuk sistematiği üzere ele alarak oluşturulan kanun tasarısı veya modern İslâm hukuku te'liflerinin yanı sıra, alana yönelik modern usûlle kaleme alınan ansiklopedik tarzda ürünler de ortaya çıkmıştır. 1951 tarihinde Paris Üniversitesi Hukuk Fakültesi'nde İslâm Hukuku Haftası münasebetiyle düzenlenen uluslararası kongreye iştirak eden İslâm hukukçularının aldığı ortak kararla, bu dönemde yabancı hukuk sistemlerinin ansiklopedileri emsal alınarak fıkhî ansiklopedi çalışmaları yapılmasının gerekliliğine vurgu yapılmış, İslâm hukukunun ihtivâ ettiği cevherin, bu dönemde ancak bu tarz fıkhî tedvinler yapmak suretiyle ortaya çıkarılabileceğini belirtilmiştir.[2488]

Kongrede alınan kararların hayata geçirilmesi noktasında ilk girişim, 1955 yılında kurulan Dımaşk İslâm Hukuk Fakültesi'nden gelmiştir. 1956 yılında tertip edilen bir komitenin pek çok İslâm hukukçusuyla görüş alışverişinde bulunması suretiyle alana yönelik ilk ansiklopedik tarz fıkıh te'lifine başlanmış,[2489] buna benzer faaliyetleri 1958'de Suriye-Mısır işbirliği ile tertip edilen[2490] ve ardından 1967'de Kuveyt Vakıflar Bakanlığı tarafından tertip edilen komitelerin [2491] ansiklopedik çalışmaları takip etmiştir.

1. Mevsû'atü'l-fıkhi'l-İslâmî el-Mısriyye (Mevsû'atü Cemâl Abdinnâsır)

1958'te Mısır ile Suriye'nin siyâsî açıdan birleşmesiyle Birleşik Arap Cumhuriyeti'nin teşekkül etmesinin ardından, bu siyâsî gelişme İslâm hukuku alanında da etkisini göstermiştir. Suriye'de 1956 yılında çalışmalarına başlanan fıkıh

---

[2487] Saffet Köse, "Mustafa Ahmed ez-Zerkâ', Hayatı, Eserleri, İslâm Hukuku ile İlgili Bazı Görüşleri, Fetvâlarından Örnekler", *İHAD*, sy. 6, 2005, s. 601

[2488] Mustafâ Ahmed ez-Zerkâ (ö. 1420/1999), *el-Medhalü'l-fıkhiyyü'l-âm*, 2. bs., Dâru'l-kalem, Dımaşk, 1425/2004, I, 24-26

[2489] Zerkâ, *a.g.e.*, I, 254

[2490] Derdûr, *a.g.e.*, II, 349

[2491] Vizâratü'l-evkâf (Kuveyt), *a.g.e.*, I, 5-8

ansiklopedisi faaliyetinin yetkilileri ile Mısır Evkaf Bakanlığı arasında tertip edilen görüşmelerde, bu projenin iki ülkenin ortaklığıyla hayata geçirilmesine yönelik karar almışlardır. Bu doğrultuda Mısır'daki Evkaf Bakanlığı'na bağlı Din İşleri Yüksek Konseyi'nin (مجلس الاعلى للشؤون الاسلامية) başkanlığında iki ülkenin konuyla ilgili uzmanlarından oluşan bir komite, dört mezhep çerçevesinde İslâm hukununun her kısmına şâmil bir ansiklopedi çalışmasına başlamış ve ansiklopedinin ismini *Mevsû'atü Cemâl Abdinnâsır fi'l-fıkhi'l-İslâmî* şeklinde belirlemiştir. Projeden sorumlu kurum, 1381/1961 yılında araştırmaların örnek fasiküllerini neşretmiş olsa da, proje aynı yıl iki devletin siyâsî birliğinin bozulmasının ardından yarım kalarak Mısır'ın sorumluluğuna bırakılmıştır. Mısır Vakıflar Bakanlığı'nın devam ettirdiği bu ansiklopedi çalışmasına, 1962'de teşekkül eden yeni bir komisyon tarafından devam edilmiştir. [2492] İlk cildi 1966 yılında Kahire'de neşredilen bu ansiklopedinin adı, 1974'te çıkan 11. ciltten itibaren *Mevsû'atü'l-fıkhi'l-İslâmî* olarak değiştirilmiş,[2493] en son 2016 yılında 44. cildinin neşredilmiştir.[2494]

Mevsû'atü'l-fıkhi'l-İslâmî, meşhûr dört mezhebin yanı sıra Zâhiriyye, bazı Şiî mezhepleri ve İbâziyye fırkasının fıkhî görüşlerini ihtivâ etmekte ve mezhepler arasında herhangi bir görüş tercihi yapmamaktadır. Eserde fıkhî hükümlerin mesnetlerine de yer verilmekle birlikte, ilgili usûl-i fıkıh veya füru' fıkıh kâidesinin teferruatına girilmeden mevzunun anlaşılacağı ölçüde temas edilmektedir.[2495]

2. Kahire İslâm İncelemeleri Cemiyetinin Projesi

Kahire'de bulunan İslâm İncelemeleri Cemiyeti, İslâm fıkhının bütününe şâmil olmak üzere, sekiz fıkıh mezhebinin görüşlerini değerlendirmek suretiyle kapsamlı bir ansiklopedik çalışma gayretine girmiş, bu doğrultuda Mısır'ın önde gelen İslâm hukuk uzmanlarının işbirliği ile akademik usûlle kaleme alınan bu çalışmaya başlanılmıştır. Mısır'ın önde gelen İslâm hukukçularından Muhammed

---

[2492] Hey'et, *Mevsûatü'l-fıkhi'l-İslâmî,* el-Meclisü'l-A'lâ li'ş-şüûni'l-İslâmiyye, Kahire, 1410/1990, I, 7; Mennâ' el-Kattân, Târîhu't-*teşrî'i'l-İslâmî*, Mektebetü Vehbiyye, Kahire, 2001, ss. 416-417; Derdûr, *a.g.e.*, II, 1271

[2493] Yaşar Kâmiloğlu, "Mevsûatü'l-fıkhi'l-İslâmî", *DİA*, XXIX, 490

[2494] www.youm7.com/story/2016/2/7/وزير-الأوقاف-يعتمد-الجزء-الرابع-والأربعين-من-موسوعة-الفقه-الإسلامي/2573087 (28.05.2018)

[2495] Kattân, *Târîhu't-teşrî'i'l-İslâmî*, ss. 416-417

Ebû Zehre'nin başkanlığını yürüttüğü komisyon, 1965 yılında çalışmanın ilk cildini tamamlamıştır.[2496]

C. İctihad Komisyonlarının Teşekkülü

20. yüzyıl itibariyle gerek Mısır'ın hukukî seyrinin keyfiyyetini değiştiren, İslâm hukuku kaynak alınarak oluşturulan kanunlar ve gerekse İslâm hukukunun modern çağın te'lif usûlüyle kaleme alınmasıyla oluşturulan ansiklopedik çalışmaların yanı sıra, bu yüzyılda; fıkıhla irtibatlı görülen bir ilk de, asrın fıkhî problemlerine çözüm üretecek İslâm hukuku uzmanlarından oluşan grupların teşekkül etmiş olmasıdır.

Dönemin önde gelen İslâm hukukçusu Mustafa Ahmed ez-Zerkâ', 1384/1964 tarihinde Mekke'de tertip edilen kongrede, 20. yy. da İslâm hukukunun tatbîki bağlamında yeniden ihyâsını sağlayacak ve asrın fıkhî problemlerini çözüme kavuşturacak tek hususun ictihad ile sağlanabileceğini dile getirmiş, ictihad mekânizmasının işletilebilmesi için ise ferdî ictihada mukâbil, ictihad faaliyetlerini gerçekleştirecek komisyonların kurulmasını önermiştir. Bu doğrultuda Zerkâ'ya göre; komisyona, dönemin İslâm hukuku alanında uzman, takva sahibi en meşhûr sîmâlarının yanı sıra; bilirkişi olarak iktisat, sosyoloji, modern hukuk ve tıp gibi muhtelif ilimlerden mütehassıs uzmanların da katılımıyla gerçekleşecek çalışmaların, ictihad mekânizmasının günümüzde işletilebilmesinin tek yolu olarak gözükmektedir.[2497]

Gerek Zerkâ'nın yukarıda zikredilen görüşleri ve gerekse dönemin diğer hukukçularının Zerkâ ile aynı doğrultudaki çağrıları, İslâm dünyasında semeresini vererek, Mısır'da Ezher İslâmî Araştırmalar Akademisi ve Mekke'de İslâm Fıkıh Akademisi gibi bazı akademik kurullar oluşturulmuştur.

[2496] Kattân, *Târîhu't-teşrî'i'l-İslâmî*, s. 419
[2497] Derdûr, *a.g.e.*, II, 1285

1. Ezher İslâmî Araştırmalar Akademisi (Mecma'u'l-buhûsi'l-İslâmiyye)

1961 tarihinde Ezher'e bağlı olarak oluşturulan bu kurum, Kurân-ı Kerîm, sünnet, İslâm kültürel mirasını ihyâ ve sosyolojik incelemeler komisyonu gibi çeşitli mütehassıs komisyonlardan teşekkül etmiştir. Bu komisyonlardan biri olan Fıkhî Araştırmalar Komisyonu'na, şer'î hükümlerin muhtelif mezhepler çerçevesinde kanunlaştırılması, modern çağın fıkhî problemlerine yönelik araştırmalar yaparak bu konularda İslâmî bakış açısını takdim etme sorumluluğu tevdî edilmiştir. Kurum, 20. yüzyılın fıkhî problemleri ve bunlar üzerine yapılan araştırmaların münâkaşası için 1964 yılında ilk kongresini tertip etmiştir.[2498] Günümüzde de bu kurum halen tertip ettiği kongreleri, İslâmî ilimlere dâir[2499] oluşturulan kurs programları, günümüzün fıkhî problemlerine yönelik fetvâları, irşad görevlilerini yetiştirmeye yönelik kurslar ve topluma yönelik tertip edilen vaaz programları ile çalışmalarını sürdürmektedir.[2500]

VII. 19. ve 20. Yüzyılda Mısır'daki Fıkıh Eğitim Merkezleri

Mehmet Ali Paşa dönemiyle başlayan süreçte, Mısır'da fıkhî tedrîsatın yapıldığı kurumlar değiştiği gibi bu kurumlar, Mehmet Ali Paşa dönemi öncesindeki fıkhî tedrisat merkezlerinin eğitim sistemlerinden de farklılık arzetmeye başlamıştır. Bu bağlamda; Mısır'ın son iki yüzyılında, fıkhî tedrîsat alanında Ezher, Dârülulûm ve Medresetü'l-kazâi'ş-şer'iyye[2501] olmak üzere merkezde öne çıkan üç kurum bulunmakla birlikte diğer bazı eğitim kurumlarında da fıkıh öğretimi yapılmıştır.

Ezher, daha önceki dönemlerinde olduğu gibi Mehmet Ali Paşa dönemi itibariyle, Mısır'da fıkhî tedrîsatta öne çıkan en önemli eğitim kurumu olmaya devam etmiştir. Osmanlı'nın Mısır'daki ilk dönemiyle başlamak suretiyle, Mehmet Ali Paşa ve halefleri olan valilerin döneminde Ezher'in eğitim sisteminde köklü bir

---

[2498] Mennâ' el-Kattân, *et-Teşrî' ve'l-fikh fi'l-İslâm, Târîhan ve menhecen*, Mektebetü Vehbiyye, Kahire, 1422/2001, s. 406; Derdûr, *a.g.e.*, II, 1286

[2499] Bu kurumun müfredatı fıkıh, karşılaştırmalı fıkıh, hadis, hadis tahlili, hadis ıstılâhları, tefsir, müfessirlerin metodu, mantık ve kelam gibi dersleri ihtivâ etmektedir. Bkz. http://www.azhar.eg/magmaa/details/ (19.05.2018)

[2500] http://www.azhar.eg/magmaa/details/ (19.05.2018)

[2501] Abdülvehhâb Gânim, *a.g.e.*, s. 9

değişikliğe gidilmemiş olmakla birlikte,[2502] bu dönemde eğitim alanında gerçekleştirilen değişimler çerçevesinde, batı kaynaklı pozitif bilim ağırlıklı pek çok okulun inşâ edilmesiyle, husûsen 19. yüzyılın son çeyreği itibariyle Ezher'in kurumsal yapısında birtakım değişikliklere gidildiği görülmektedir. Batı eğitim sistemini emsâl alan eğitim kurumlarının oluşturulmasıyla birlikte Ezher'in ehemmiyetinin azalması, Ezher'e mukâbil oluşturulan pozitif bilimlerin tedrîsâtının yapıldığı eğitim kurumlarının eğitimde esas alınmasıyla başlayan bu süreç,[2503] husûsen taşradaki ilköğretim okullarında vazifelendirilecek kitleleri eğitecek öğretmenlerin yetiştirilmesi amacıyla 1872'de kurulan Dâru'l-ulûm ile daha da müşahhas hale gelmiştir. Zira eskiye nispetle daha seküler bir eğitim sisteminin oluşturulması, Ezher'in geleneksel İslâmî öğreti odaklı eğitim anlayışını kırabilmek için Ezher talebelerinin çoğuna Ezher'deki dinî ilimlere dâir müfredatı da ihtivâ eden Dâru'l-ulûm'da eğitim verilmeye başlanmış,[2504] Ezher müderrislerinin bu okula rağbet göstermesi için ise kendilerine çift maaş tahsis edilmiştir.[2505] 19. yy. süresince, her ne kadar daha seküler bir eğitim anlayışı geliştirme çabaları ön planda olmuşsa da, Ezher merkezli geleneksel eğitim sistemi de varlığını sürdürmeye devam etmiştir. Bununla birlikte; Mısır'ın önceki dönemlerine nispetle, bu dönemin eğitim sistemine dair kaynaklarda İslâmî ilimlerin ahvâlinin pek zikredilmemesi, diğer İslâmî ilimlerle birlikte, fıkhî tedrîs faaliyetlerinde de oldukça azalma olduğu düşüncesini akla getirmektedir.

Saîd Paşa döneminde kadıların bizzat Mısır hidivliği tarafından atanmasının kabulü ile hukuk müessesinde istihdam edilecek personelin yetiştiği Ezher'in ehemmiyeti ön plana çıkmış ise de,[2506] Ezher'in gerek mevcut seküler okulların gölgesinde kalışı, gerekse sahip olduğu problemleri sebebiyle, önceki dönemlerinde sahip olduğu ehemmiyet ve şöhreti kaybettiği söylenebilir.

Bizzat bu dönemde Ezher'de eğitim görmüş Muhammed Abduh'un, Ezher hakkındaki değerlendirmeleri de mevzumuz açısından önem taşımaktadır. Abduh'un

---

[2502] Abdülvehhâb Gânim, *a.g.e.*, s. 25
[2503] Zeydan, *Mısru'l-İslâmiyye*, s. 303
[2504] Özkoç, *a.g.e.*, s. 205
[2505] Abdülvehhâb Gânim, *a.g.e.*, ss. 21-22, 30
[2506] Abdülvehhâb Gânim, *a.g.e.*, s. 27

Ezher'deki öğretim metodunu anlatırken genel bir şekilde, kaynakların şerhlerine, şerhlerin şerhlerine (hâşiye) ve hâşiyelerin şerhlerine (takrîr) itibar ederek derslerde bunların esas alındığını; kitabın ana metni ile şerh, hâşiye ve takrirleri arasında gidip gelen talebelerin aklının karıştığını, neticede gerek talebe ve gerekse müderrislerin ilmî gayretlerini kaybettiklerini zikretmesinin yanı sıra,[2507] ayrıca öğretim metotlarının yetersiz ve düzensiz oluşuna dâir mülâhazaları,[2508] Ezher'in bu döneminde diğer ilimlerle birlikte fıkhî tedrîsatın keyfiyyeti hakkında bizlere ipucu vermektedir.

Abduh, gerek Mısır ve gerekse genel olarak yaşadığı dönemin fukahâsının şer'î ahkâmın lafızlarının ötesine gidemediklerini ve dolayısıyla makâsıd mefhûmunu idrak edemediklerini, fıkhî ahkâmı değerlendirirken, âvâm gibi taklitçi bir bakış açısına sahip olduklarını belirtmiş; bu dönemde fukahâya düşen vazifenin, bir araya gelerek müzâkereler yapmaları, bu vesileyle fıkhî görüşler içerisinde tercihe şâyân olanlarını tayin etmeleri olduğunu söylemiştir.[2509]

Ezher'in mevcut eğitim sisteminin aksaklıklarının farkında olan Abduh, kurumun idâresi için hükümetin emriyle 1312/1895 tarihinde teşekkül eden İdare Meclisi'ne alınarak,[2510] meclis toplantılarında mevcut sıkıntılara yönelik pek çok öneride bulunmuştur. Söz gelimi; meclisin 1315/1898 toplantısında alınan karar gereğince; fıkıh da dâhil olmak üzere derslerde esas alınacak kitaplar belirlenmiş, ayrıca dört yıl boyunca fıkıh derslerinde her sene başında öncelikle akaidle, sonunda ise ahlakla ilgili muhtasar bir makalenin ele alınması kararlaştırılmıştır.[2511]

Abduh, gözlemleri ve tecrübeleri ışığında birçok konuda reform niteliğinde çalışmalara imza atarken, gerek Hidiv Abbas'ın (ö. 1944) Ezher câmiasını Abduh'a karşı kışkırtması ve gerekse Ezher'in tecdîdine yönelik fikirleri ve önerilerinin, Ezher'in bazı kesimleri tarafından hoş karşılanmamasıyla birlikte, meşhûr transival

---

[2507] Abdülvehhâb Gânim, *a.g.e.*, s. 28
[2508] Muhammed Abduh'un Ezher'e dâir görüşleri hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Muhammed Abduh, *a.g.e.*, III, 116-117; Muhammed Fevzî Abdülmaksûd, *el-Fikrü't-terbevî li'l-üstâzi'l-imâm Muhammed Abduh ve âliyetuhû fî tatvîri't-ta'lîm*, www.kotobarabia.com, (20.04.2018) ss. 190-210
[2509] Muhammed Reşid Rızâ, *a.g.e.*, I, 941-945
[2510] Reşid Rızâ, *a.g.e.*, s. 430
[2511] Reşid Rızâ, *a.g.e.*, ss. 455-456

fetvâsının[2512] sebep olduğu ihtilaflar yüzünden Abduh, Ezher'deki görevinden istifâ etmiş olsa da (1323/1905),[2513] yine de Abduh vesilesiyle Ezher'i gelenekçi ulemânın etkisinden özgürleştirmek adına önemli çabalar sarfedilmiştir. Ayrıca dinî müfredat, şer'î fetvâlar, yayınlar, temel metodoloji ve eğitim alanlarında yapılan önemli teşebbüslerle, ülkenin mevcut dinî eğitim sisteminde büyük bir değişim yaşanmıştır.[2514]

Mısır'ın 20. yüzyılda yetiştirdiği önemli İslâm hukukçularının ileriki başlıklarda gelecek hal tercemelerine bakıldığında; hepsinin ilmî tahsilinin belli bir kısmını Ezher'de gerçekleştirdiği; Mısırlı hukukçuların yanı sıra söz gelimi Suriyeli İslâm hukukçusu Mustafa Sıbâî (ö. 1384/1964)[2515] gibi başka ülkelere mensup

---

[2512] Güney Afrika'daki Transival'de yaşayan Müslümanların Mısır müftüsü olan Abduh'a "Başına tokmakla vurarak gücü azaldıktan sonra ölmeden kesilen hayvanın etinin yenmesinin cevâzı, bir mezhebe bağlı olanın başka mezhepten birine iktidâ etmesinin cevâzı ve şapka takmanın cevâzı"na yönelik sordukları üç soruya Abduh'un müsbet cevap vermesini ihtivâ eder. (Osman Keskioğlu, "Muhammed Abduh", *AÜİFD*, 1970, c. 18, s. 116)

[2513] Reşid Rızâ, *a.g.e*., s. 321; Abdülvehhâb Gânim, *a.g.e*., s. 29

[2514] A.N. Amir, A.O. Shurıye, A.F.Ismaıl, "Muhammed Abduh'un Moderniteye Katkısı", *Birey ve Toplum*, terc. Osman Şahin, c. 13, sy. 6, 2013, ss. 236-237

[2515] 1322/1915 yılında Suriye'nin Humus şehrinde doğan Mustafa Sıbâî, ilmî geleneğe sahip bir aileye mensup idi. İlk ilmî tahsilini Humus merkez camiinin hatibi olan babasından almış ve Kur'an hıfzını tamamlamıştır. İlk ve orta öğrenimini şehirde tamamladıktan sonra Humus'un ilim meclislerinde aktif görevler almış ve şehir halkını Fransız işgaline karşı bilinçlendirmiştir. 1933 yılında Kahire'ye giderek Ezher'e kaydolmuş, önce fıkıh, ardından usûliddîn bölümlerini bitirmiş, ardından doktorasını da aynı üniversitede tamamlamıştır. Kahire'de Hasan el-Bennâ ile tanışmış ve Suriye'ye döndükten sonra İslâmî cemaatleri bir araya getirerek İhvân-ı müslimîn hareketini ilk başlatan kişi olmuştur. Birtakım kısıtlamalara maruz kalsa da teşkilat çalışmalarını aktif bir şekilde yürütmüş, ayrıca siyâsî alanda da faaliyet göstermiştir. Sağlığının bozulmaya başladığı 1943 yılı itibariyle ortaöğretim kurumlarında bir müddet İslâmî ilimler öğretmenliği yapmış, 1950'de Şam'daki Dımaş Üniversitesi Hukuk Fakültesi'ne öğretim elemanı olarak göreve başlamıştır. 1952 yılında üniversitedeki görevine son verilerek bir süre hapsedildikten sonra sınır dışı edilen Mustafa Sibâî Lübnan'a yerleşmiş ve çeşitli vesilelerle birçok batı ülkesini ve Türkiye'yi ziyaret etmiştir. Ömrünün son yıllarını hastalıklar içinde geçirmekle birlikte te'lif açısından hayatının en verimli dönemini yaşayan Sibâî, 1964 yılında Şam'da vefât etmiştir. Sibâî'nin fıkıh ilmine dâir *es-Sünne ve mekânetuhâ fi't-teşrî'i'l-İslâmî, Şerhu kânûni'l-ahvâli'ş-şahsiyye, el-Mer'e beyne'l-fıkh ve'l-kânûn* gibi eserleri mevcut olup ayrıca Suriye'de neşredilen el-*Mevsû'atü'l-fikhi'l-İslâmî*'nin te'lifi için teşekkül eden komisyonun başkanlığını yürütmüştür. Ayrıntılı bilgi için bkz. Adnân Muhammed Zerzûr, *Mustafa es-Sibâî: ed-Dâiyetü'l-müceddid*, Dâru'l-kalem, Dımaşk, 1421/2000, ss. 83-119, 284-310, 349-410, 428-429; Enver el-Cündî, *A'lâmu'l-karni'r-râbi' 'aşer el-hicrî*, Mektebetü'l-Anglo el-Mısriyye, Kahire, 1981, I, 435-436; Muhammed Bessâm el-Üstuvânî, "Safahât min cihâdin mütevâsıl: Târîhu da've fî hayâti racul", *Mustafa es-Sibâ'î bi-aklâmi muhibbihî ve ârifîh*, ed. Muhammed Mustafa es-Sibâî, Dâru'l-verrâk, Riyad, 1421/2000, ss.119-150; a.m.l.f., Mustafa es-Sibâî, "Târîhu da've fî hayâtin racül", *Ricâlün fekadnâhum*, Dâru İbn Hazm, Beyrut, 1433/2002, I, 261-302; Abdullah el-Ukayl, *a.g.e*., I, 1149-1166; Abdussamet Bakkaloğlu, "Mustafa es-Sibâî (1915-1964) ve Eserleri" *İHAD*, sy. 6, 2005, ss. 399-408

kişilerin de Ezher'den istifade etmek için yakın tarihte Mısır'a geldikleri görülmektedir.

19. yüzyılın sonu itibariyle Ezher'in eğitim sistemine yönelik mevcut problemlerinin ıslâhı amacıyla Muhammed Abduh önderliğinde birtakım girişimler başlatılmış, ancak ıslah mevzusuna sıcak bakan, bunu bir zorunluluk olarak addedenler olduğu gibi Ezher'in yüzyıllardır süregelen mevcut eğitim sisteminin değiştirilmesine tepki gösteren Ezher mensubu bir grup da dâima olagelmiştir. Bu muhâlefet ortamında muhtemel ki, Ezher'de yapılacak değişikliklerin kolay ve süratli olmayacağının farkında olan ıslah taraftarları, resmî olarak Ezher'e bağlı olmakla birlikte Ezher'e mukâbil, Ezher müfredatıyla birlikte pozitif bilimleri de içeren modern eğitim metotlarının tatbîk edildiği bazı kurumların ihdâsına yönelmişlerdir. Bu dönemde Ezher'in ıslâhı bağlamında atılan adımların ilki Şer'î Hukuk Medresesi (مدرسة القضاء الشرعي)'dir. Mahkemelerde istihdâm edilmek üzere hâkim, avukat ve kâtib yetiştirmesi amacıyla kurulan, İslâm Hukuk Fakültesi olarak adlandırılabilecek bu müessese, şer'î mahkemelerin ıslâhına yönelik oluşturulan Meclisü'ş-şûrâ el-kavânîn'in 1904 yılında tertip ettiği toplantıda Muhammed Abduh'un takdim ettiği önerinin bir semeresidir. Toplantı sonrası hükümetin talebiyle teşekkül eden,[2516] Abduh'un başkanlığını yürüttüğü komitenin 1905 tarihli kararı ile kurulması kararlaştırılan bu okul, Abduh'un vefâtı sebebiyle varlık kazanamasa da, 1907 yılında alınan teyit kararıyla fiîlen kurulmuştur.[2517] İki aşamalı bir öğretim programının uygulandığı bu okulda; ilk aşama beş yıl, ikinci aşama ise dört yıldan oluşmakta olup, birinci seviyeden mezun olanlar mahkemelerde kâtib; ikinci kısım

[2516] Kaynaklardaki ifadelere bakıldığında dönemin Mısır valisi Hidiv Abbas karşı olmakkla birlikte bu okulun Abduh'un Hidiv Abbas'a karşı otoritesinden istifade ettiği İngiliz sömürge valisi Lord Cromer'in talebiyle daha ziyâde hayata geçtiği görülmektedir. Bununla birlikte İngilizlerin bu okulun açılmasına yönelik hoşgörülü yaklaşımları da şüphe uyandırmıştır. Bu noktada İngilizlerin gerek halkın ve gerekse Hidiv Abbas'ın otoritesini zaafiyete düşürmek amacıyla, özellikle ulemâ tabakasının gönlünü alabilmek için bu okul projesine sıcak baktığı, diğer yandan bu okulda batı mantalitesine göre yetişecek İslâm hukukçularının eliyle "ıslah" kavramı çerçevesinde İngilizlerin Mısır'daki rüyası olan laik bir devletin inşâsında önemli rol oynayacakları düşüncesiyle bu okulun inşâsını özellikle destekledikleri görülmektedir. Neticede bu okuldan mezun olan kişilere bakıldığında ise, ıslah fikirlerine tamamen karşı olanlar, modern okulların zihniyetine kendini kaptıranlar olduğu gibi mezunların çoğunluğunun muhfazakar yenilikçi eğilime sahip oldukları, yani dinî ve millî kimliklerini yok eden batıyı körü körüne taklid etmemekle birlikte İslâm hukukunda tecdide meyyâl kişiler oldukları görülmektedir. Söz gelimi; Abdülvehhâb İzam, Ebû Zehre, Abdülvehhâb Hallâf bu isimler arasında yer almaktadır. Bkz. Abdülvehhâb Gânim, *a.g.e.,* ss. 42-46

[2517] Abdülvehhâb Gânim, *a.g.e.,* ss. 14, 36-40

mezunları ise müftü, mahkemelerde hâkim, üye, başkan olarak görevlendirilmekteydiler.[2518] Okulun açılış yıllarındaki hocaları arasında Muhammed Hudarî, Ahmed İbrâhîm, Abdülhakim Mahmûd, Ahmed Bey Kamha, Muhammed Zeyd gibi tanınmış sîmâların olmasının yanı sıra,[2519] ileriki başlıklarda hal tercemelerinde de görüleceği üzere; Ali Hafîf, Abdülvehhâb Hallâf, Senhûrî, Muhammed Hudari Bey, Ebû Zehre ve Ahmed İbrâhîm Bey gibi Mısır'da 20. yüzyılda öne çıkan İslâm hukukçuların neredeyse hepsi bu okulda yetişmiştir.

20. yüzyılda İslâm hukukunun gelişimine büyük katkı sağlayacak sîmâları yetiştiren bu kurumda, dört mezhep çerçevesinde fıkıh ve fıkıh usûlünün yanı sıra; Arap dili ve edebiyatı, tefsir, hadis, akâid, tarih, matematik, coğrafya ve çağdaş hukuk kültürüne dâir dersler de mevcut idi. Dinî dersler, Ezher'in nitelikli hocaları, pozitif ilimler ise İngiltere, Fransa gibi batı ülkelerinden mezun hocalar nezâretinde yapılmakta idi. Hocalarının liyâkât sahibi kişiler arasından seçildiği, talebelerinin ise kabul için imtihana tâbi tutulduğu ve başarısız öğrencilerin sınıf tekrarlama hakkı olmaksızın ilişiğinin kesildiği bu okulda, Ezher'in klasik eğitim metotlarının aksine, modern eğitim metotları doğrultusunda bir eğitim-öğretim tatbîk edilmekteydi.[2520] Bu yüzyıldaki Mısırlı meşhûr İslâm hukukçularının hepsinin bu okuldan mezun olduğu göz önünde bulundurulursa, okulun eğitim kalitesinin tartışmaya mahal vermeyecek şekilde ne derece üst seviyede olduğu açıktır.

Mısır'ın 20. yüzyıldaki en önemli fıkıh tedrîs merkezlerinden biri olan bu okulun kurulmasına dönemin hidivi 2. Abbas Paşa razı değildi. Bu nedenledir ki, dönemin Adalet Bakanı Ahmed Haşmet, 1911'de hidivin gönlünü hoşnut etmek amacıyla bu okulu resmî olarak Ezher'e bağlamış, 1916 yılında, hakkında çıkarılan yeni kararla Ezher'den ayrılarak yeniden müstakil bir okula dönüşmüştür.[2521] Bundan sonraki süreçte; bazı talebelerinin 1919 ve 1921 yıllarındaki siyâsî olaylara iştirâk etmelerinin siyâsî otoriteyi rahatsız etmesi sebebiyle, öncelikle kuruluşundan beri

[2518] Muhammed Osmân Şübeyr, *eş-Şeyh Ali el-Hafîf: el-Fakîh el-Müceddid*, Dımaşk, Dâru'l-kalem, 1423/2002 s. 22; Abdülvehhâb Gânim, *a.g.e.*, s. 48
[2519] Osmân Şübeyr, *eş-Şeyh Ali el-Hafîf,* ss. 26-28; Abdülvehhâb Gânim, *a.g.e.*, s. 47
[2520] Beyyûmî, *a.g.e.*, ss. 127-128; Abdülvehhâb Gânim, *a.g.e.*, ss. 48-49, Osmân Şübeyr, *eş-Şeyh Ali el-Hafîf*, ss. 24-25
[2521] Şelebî, *Mevsû'atü'n-nüzum ve'l-hadâratu'l-İslâmiyye*, VII, 306

müdürlüğünü yapan Âtıf Berekât Paşa emekliye sevk edilerek idârî kadroda değişikliğe gidilmiştir. 1923 yılına gelindiğinde ise; Ezher Üniversitesi'nin İslâm Hukuk Fakültesi (كلية الشريعة) kaldırılarak yerine Ezher'in bir kısmı olarak kabul edilen bu okul, kısa bir zaman sonra tamamen ilgâ edilmiştir. Bu kararla, okulun birinci kısımdaki talebeler Ezher'in lise kısmına (el-kısmü's-sânevî), yüksek kısımdaki talebeler ise Dârülulûm'a ilhak edilmiştir.[2522]

20. yüzyıl Mısır'ında Ezher'in ıslâhı bağlamında Ezher'e alternatif olarak açılan bir diğer kurum ise İskenderiye Din Enstitüsü'dür (المعهد الاسكندرية الديني). 20. yüzyıl Mısır'ında İslâm hukuku derslerinin verildiği meşhûr merkezlerden olan bu enstitü, Muhammed Abduh'un tâlimatıyla 1904 yılında, eğitimde ıslâhât sadedinde Muhammed Şakir tarafından İskenderiye'de faaliyet gösteren yerli ve yabancı okulların programları incelendikten sonra hazırlanan bir rapora istinâden açılmış ve Muhammed Şakir bu enstitüye müdür olarak tayin edilmiştir. Ezher'in öğretim sistemine alternatif bir model olması üzere, klasik eğitimin aksine; gelişmiş, zamanı daha iyi kullanan ve öğrencilerine daha faydalı olan modern eğitim metotlarının kullanıldığı bu enstitüye, Ezher'in liyâkât sahibi, başarılı müderrisleri tayin edilmiş ve zeki başarılı talebeler seçilmiştir.[2523]

20. yüzyılda Mısır'da fıkıh tedrîsatının yapıldığı meşhûr resmî merkezlerden bir diğeri de Dârülulûm'dur. Bu okul, Hidiv İsmâil Paşa döneminde Maarif Nâzırı Ali Mübarek Paşa'nın (ö. 1311/1893) ülkedeki eğitim sistemine yeni bir nizam vermek amacıyla giriştiği faaliyetler çerçevesinde açılmış bir kurumdur. Ezher müderrislerinin pozitif ilimlerle uğraşanları dalâletle, diğerlerinin ise Ezher müderrislerini cehâletle itham etmesinden rahatsız olan ve bu iki grup arasındaki ihtilâfı gidermek isteyen Ali Mübarek Paşa bu okulu açmayı düşünmüş, 1871 yılında açılan kurum, 1872 yılında müstakil binasına kavuşarak tam bir okul hüviyetine sahip olmuştur.[2524]

[2522] Şelebî, *Mevsû'atü'n-nüzum ve'l-hadâratu'l-İslâmiyye*, VII, 306-307; Abdülvehhâb Gânim, *a.g.e*., ss. 36-40; Ekinci, *a.g.e*. s. 306; Ebû Bekr Abdurrezzâk, *Ebû Zehre İmâmu 'asrih, hayâtuhû ve eseruhü'l-ilmî*, Dâru'l-i'tisâm, Kahire, 1985, ss. 29-30

[2523] Osmân Şübeyr, *eş-Şeyh Ali el-Hafîf,* ss. 20-21

[2524] Muhammed Abdülcevvâd, *Takvîmu Dâri'l-ulûm*, Dâru'l-maarif, Kahire, 1952, I, 6-8,18

Kur'an-ı Kerîm, fıkıh (Hanefî),[2525] tefsir gibi Ezher müfredatında yer alan derslerin yanı sıra, pozitif ilimler ve sonradan yapılan düzenlemeler ile seçmeli olarak Türkçe, Fransızca, İngilizce gibi yabancı dil derslerine de yer verilen bu okulda,[2526] dinî ilimlerin müderrisleri Ezher'in önde gelen hocaları arasından tayin edilmiş,[2527] okul talebeleri ise Ezher'in başarılı öğrencileri arasından seçilmiştir.[2528] Okulun mezun öğrencileri arasında en meşhûr olanı Muhammed Kadri Paşa'nın el-*Ahvâl-i Şahsiyye*'sini şerhetmiş olan, Muhammed Zeyd el- İbyânî'(ö. 1354/1936) dir.[2529]

Okul her ne kadar başta ilkokul seviyesinde öğretmen yetiştirmek amacıyla kurulmuş olsa da, mezunlarının liyâkât seviyesinin diğer okullardan daha yüksek olması sebebiyle, 1888 yılında teşekkül eden bir komisyonun öğretim metotlarını ve okula kabul şartlarını yeniden gözden geçirmek suretiyle hidivliğe sundukları bir rapor neticesinde, mezunlarının şer'î mahkemelerle müftülüklerde de görevlendirilebileceklerine karar verilmiştir.[2530] Bununla birlikte; bu karar, Ezher mezunlarının istihdamını zora sokacağı düşüncesiyle, dönemin Adalet Bakanlığı ve Şer'î Kadıları Tayin Komisyonu tarafından hayata geçirilmemiştir.[2531]

1946 yılında fakülte haline getirilen Dârülulûm, ana ihtisas dalı Arap Dili ve Edebiyatı olmak üzere, Külliyyetü dâri'l-ulûm adıyla I. Fuâd Üniversitesi'ne (Kahire Üniversitesi) bağlanmış ve günümüzde de aynı şekilde varlığını sürdürmektedir. Muhtemelen, dönemin İslâm hukukçularından Abdurrezzak Senhûrî gibi bazı kişilerin hükümetten, Dârülulûm dâhilinde "Şer'î hukuk fakültesi" açılmasına yönelik talepte bulunmalarının karşılığı olarak, fakülte bünyesinde oluşturulan yedi bölümden biri İslâm hukuku (قسم الشريعة الاسلامية) olarak belirlenmiştir.[2532]

[2525] Belli dönemlerde Dârülulûm müfredatında yer alan fıkıh ilminin haftalık ders saati için bkz. Abdülcevvâd, *a.g.e.*, I, 19, 25. Ders saatlerinin yazıldığı cetvel incelendiğinde fıkıhta sadece Hanefî fıkhına yönelik bir öğretim planının mevcut olduğu görülmektedir. Bkz. Tâhir, *a.g.m.*, s. 7
[2526] Abdülcevvâd, *a.g.e.*, I, 19, 21
[2527] Abdülcevvâd, *a.g.e.*, I, 8-11
[2528] Tâhir, *a.g.m.*, s. 12
[2529] Tâhir, *a.g.m.*, ss. 48-50
[2530] Abdülcevvâd, *a.g.e.*, I, 21-22
[2531] Abdülcevvâd, *a.g.e.*, I, 26-27
[2532] Tâhir, *a.g.m.*, ss. 26, 41-43; https://darelom.cu.edu.eg/ (31.05.2018)

İslam hukuku tedrisatının yapıldığı bu kurumların yanı sıra; 20. yüzyıl Mısırlı İslâm hukukçusu Senhûrî'nin Maarif Bakanı olduğu süreç içerisinde, 1946 yılında, Senhûri'nin başkanlığında oluşan bir komitenin takdim ettiği proje ile İslâm Hukuk Enstitüsü adında başka bir fıkhî tedris merkezi açılması planlanmıştır. Fıkıh incelemelerine yönelik ilmî bir ihtisas ortamının oluşması, İslâm hukukunun tecdîdi, mezhepler arası ve İslâm-batı hukuku makâyeseli incelemelerin yapılması ve alana yönelik te'lifler yapılması amacıyla, Ezher Üniversitesi Külliyyetü'ş-şerîa'dan yüksek lisans veya hukuk fakültesinin kanun bölümlerinden lisans diploma sahiplerinin ihtisas görebilecekleri bir merkezin oluşturulmasına yönelik bu çaba, dönemin hükümetine giden tasarının, İslâm dinine yönelik bir başkaldırı olarak nitelendirilmesiyle reddedilmiştir. Bundan sonraki süreçte, amacından vazgeçmeyen Senhûrî, 1952-1959 yılları arasında Arap Birliği'ne bağlı Yüksek Arap Dili Araştırmaları Enstitüsü'nde (معهد الدراسات العربية العليا) Kanun İncelemeleri isimli bir bölüm açarak kendisi de bu bölümün sorumluluğunu üstlenmiştir. Senhûrî ile birlikte bu bölümde Abdülvehhâb Hallâf, Muhammed Yûsuf Mûsa, Mustafa Zerkâ gibi dönemin hukukçuları dersler vermiştir. Senhûrî'nin *Mesâdirü'l-hak* isimli üç ciltlik eseri de, müellifin bu enstitüde vermiş olduğu derslerin bir nev'î yazıya dökülmüş halini temsil etmektedir.[2533]

Bu kurumların yanı sıra daha önceden de zikredildiği üzere Fransız kanunlarının Arapça'ya tercüme edilmesi noktasında personel yetiştirme amacıyla kurulan ve 1885 yılında Dârülulûm'a ilhak edilen[2534] Medresetü'l-Elsun'da (مدرسة الألسن) da pozitif bilimlerin yanı sıra\ Ezher mezunu müderrisler nezâretinde İslâm hukuku dersi yer almıştır.[2535]

Günümüze gelindiğinde ise| Mısır'da Ezher Üniversitesi'nde İslâm Hukuk Fakültesi denilebilecek şekilde (قسم كلية الشريعة) müstakil bir bölüm çerçevesinde tedrîsatının yapıldığı,[2536] bununla birlikte Kahire Üniversitesi'nde Dârülulûm

[2533] İmâra, *ed-Duktûr Abdurrezzâk es-Senhûrî*, ss. 50-52
[2534] Hâmid Tâhir, "Dâru'l-ulûm: Râiatü Ali Mübârek", s.7, http://www.alukah.net/library/0/37815/ (31.05.2018)
[2534] Tâhir, *a.g.m.*, s. 35
[2535] Heykel, *a.g.e*., s. 98; Râfiî, '*Asru Muhammed Ali*, s. 440
[2536] http://www.azhar.edu.eg/derasatfemales-sadat/ (31.05.2018)

Fakültesi, [2537] Mansûra[2538], İskenderiye[2539] ve Tanta[2540] gibi çoğu üniversitede ise hukuk fakültesi bünyesinde bir kısım olarak İslâm hukukunun usûl-fürû ve mukayeseli hukuk, tarih gibi kısımlarının tedrîsatının yapıldığı görülmektedir. Üniversitelerin yanı sıra; Ezher İslâmî Araştırmalar Akademisi'nin düzenlediği kurs programları[2541] ve din görevlisi yetiştiren çeşitli enstitülerin[2542] bünyesinde de fıkıh faaliyetleri yapılmaktadır.

VIII. 19. ve 20. Yüzyılda Mısır'daki Fıkhî Mezhebî Eğilim

Hanefî mezhebinin Osmanlı Devleti'nin Mısır'a hâkimiyeti ile başlayan resmî olarak nüfûz süreci, Mehmet Ali Paşa ve sonrasındaki dönemlerde de devam etmiş, neticede Hanefîlik şer'î mahkemelerde esas alınan tek mezhep olmaya devam etmiştir. Aradan geçen 400 yıllık zaman diliminin ardından Hanefîlik, 1930'lara kadar, hukukî planda resmî mezhep hüviyetinde olmakla birlikte, 1931 tarihli şer'î mahkemelerin düzenlenmesine ilişkin lâyihanın 280. Maddesiyle, ilk kez kanunun uygun gördüğü durumlara ilişkin, diğer fıkhî mezheplerin de görüşlerinin değerlendirilmesi karara bağlanmıştır.[2543] Ancak bu durum, verilen hükümlerde Hanefîliğin hâkim olduğu realitesini değiştirmemiştir. [2544]

Halkın fıkıh mezheplerine olan meyillerine bakıldığında ise, Osmanlı Dönemi itibariyle özellikle kazâ mansıbında görev yapmak isteyen kişilerin mezhep olarak Hanefîliği tercih ettikleri görülmektedir.[2545] Bununla birlikte; hâssaten büyük şehirlerde yaygın konumda bulunan Hanefîlik, Mısır'ın kırsal kesimleri ve Saîd bölgesinde yaygınlaşmamış, Mısır'ın Osmanlı ile siyâsî bağının son bulduğu 1340/1922 tarihine kadar ve sonrasında da bu bölgeler eski mezhebî meyillerini

[2537] http://www.shafaff.com/article/32917 (31.05.2018)
[2538] http://lawfac.mans.edu.eg/academic-life/academics-ar/sharia (31.05.2018)
[2539] http://www.alexlaw.edu.eg/about.aspx (31.05.2018)
[2540] http://law.tanta.edu.eg/ (31.05.2018
[2541] http://www.azhar.eg/magmaa/details/ (31.05.2018)
[2542] http://abooelhassaan.blogspot.com/2012/12/blog-post_695.html (01.06.2018)
[2543] *el-Vakâiu'l-Mısriyye*, 2 Muharrem 1350/20 Mayıs Çarşamba 1931, sy. 53, s. 17
[2544] Yüsrâ el-Arabî, *a.g.e.*, s. 14
[2545] Ahmed Teymur Paşa, *a.g.e.*, s. 58

sürdürmüşlerdir. Neticede Hanefîlik, Osmanlı dönemiyle birlikte yaygınlaşmakla birlikte ülkedeki hâkim mezhep haline gelememiştir.[2546]

Mısır'da, Osmanlı dönemi öncesi yaygın olan diğer iki mezhep olan Mâlikîlik ile Şâfiîliğin durumuna bakıldığında, Mâlikî mezhebinin önceki dönemlerin bir devamı niteliğinde, Osmanlı dönemi ve günümüzde de özellikle Mısır'ın Saîd bölgesindeki en yaygın mezhep olduğu ve yaygınlık açısında Şâfiîlik ile aynı düzeyde olduğu görülmektedir. [2547] Ayrıca Mısır'da, 20. yüzyılda İslâm hukuku kaynak alınarak yapılan ilk hukukî çalışma olan 1920 ve 1929 yıllarındaki aile kanunu ile ilgili iki düzenlemede;[2548] ahvâl-i şahsiyye, miras, vasiyet, vakıf hükümlerinde yapılan değişikliklerde, Hanefî mezhebinden sonra itibar edilen ikinci mezhep Malikîlik olmuştur.[2549]

Şâfiî mezhebi; Osmanlı dönemiyle birlikte resmî mezhep olma statüsünü kaybetmiş olsa da, Şâfiî fukahâ bu dönem boyunca ehemmiyetini korumuş, söz gelimi Ezher şeyhliği 1137-1287 yıllarını ihtivâ eden bir buçuk asırlık süreçte sadece Şâfiîlere tevdî edilmiştir. 1287 yılında Hanefîlerden Muhammed Mehdî el-Abbâsî'nin şeyhliğe getirilmesinin ardından Ezher meşîhatlığı, bütün mezheplere verilmeye başlanmıştır.[2550] Ülkenin hukukî alanında her ne kadar Hanefîlik hâkim olsa da, Mâlikîlik ve Şâfiîlik, hükümlerinin tatbîki açısından Mısırlıların ibadet hayatında bugüne dek önemini korumuştur. Günümüzde Mâlikî mezhebi Mısır'ın Sâid bölgesinde yaygın olmasına karşın, Şâfiîlik Mısır'ın kuzey kısmındaki delta bölgesinde yer alan köy ve kırsal kesimlerde yaygınlığını sürdürmektedir.[2551] Şâfiîlik bazı müelliflere göre halen Mısır'da en yaygın olan mezheptir.[2552]

[2546] Yüsrâ el-Arabî, *a.g.e.*, s. 14

[2547] Ahmed İbrâhîm Bey, *İlmü usûli'l-fıkh ve yelîhu târîhu't-teşrî'i'l-İslâmî*, Matbaatu'-fenniyye, Kahire, 1364/1945, s. 40; Ahmed Teymur Paşa, *a.g.e.*, 163; Ebû Zehre, *Mâlik*, s. 488; Yüsrâ el-Arabî, *a.g.e.*, s. 19; Sâlih el-Halîfî, *a.g.e.*, s. 106

[2548] Kılıç, *a.g.t.*, s. 237

[2549] Ebû Zehre, *Mâlik*, s. 488; Sâlih el-Halîfî, *a.g.e.*, ss. 106-107; Yüsrâ el-Arabî, *a.g.e.*, ss. 19-20; Ahmed İbrâhîm Bey, *a.g.e.*, s. 40

[2550] Ali Paşa Mübarek, *a.g.e.*, IV, 31-44; Ahmed Teymur Paşa, *a.g.e.*, s. 74

[2551] Ebû Zehre, *Şâfiî*, s. 396; Ahmed Teymur Paşa, *a.g.e.*, ss. 73-74; Ahmed İbrâhîm Bey, *a.g.e.*, s. 41

[2552] Ahmed Şelebî, *el-Müctema'ü'l-İslâmî*, Mektebetü'n-nehdati'l-Mısriyye, Kahire, 1963, III, 243; Yüsrâ el-Arabî, *a.g.e.*, s. 32

Mısır'da 6./12. asrın sonlarına doğru tanınmaya başlanyan, her ne kadar tanınmaya başlasa da ülkedeki mevcut diğer üç mezheple mukâvemette oldukça yetersiz kalan ve mezhep sistemini daha en başından beri Mısır'da taassubiyet, tarafgirlik ve tekfir tavırlarıyla orta koyan Hanbelî mezhebi ise, Memlûkler döneminde diğer üç mezhep gibi resmî mezhep hüviyetinde olmakla birlikte, kayda değer bir yaygınlık oranına erişememiştir. Bundan sonraki süreçte; Osmanlı döneminden günümüze doğru gelindiğinde mezhebin durumunda pek değişim yaşanmamış,[2553] özellikle mezhepte yetkin son fukahânın vefâtının ardından, 14./20. asır başından itibaren Hanbelîlik, sadece Ezher hocaları ve talebeleri arasında mahdud kalmıştır. Ezher'in Hanbelî kısmının (revak) 1906 tarihli hoca ve talebe sayısına bakıldığında; 312 hoca arasında 3 hocanın, 9069 talebe içerisinde ise sadece 28 talebenin Hanbelî olduğu görülmektedir.[2554] Bununla birlikte Mısır'da 20. yüzyılda ahvâl-i şahsiyye alanında yapılan İslâm hukuku kaynaklı kanun çalışmalarında, Hanefî mezhebinin yanı sıra diğer mezheplerle birlikte Hanbelî mezhebinin hükümleri de mesned olarak kabul edilmiş; vakıf, miras, vasiyet gibi mevzularda, İslâm hukukçularının İslâm hukukuna dâir toplantılardaki önerileri çerçevesinde Hanbelî mezhebindeki mevcut bazı hükümler de iktibas edilmiştir. Söz gelimi; 1926 yılında oluşturulan Ahvâl-i Şahsiyye Komisyonu, Hanbelî mezhebinde mevcut olan, "kadının eşine, üzerine evlenilmemesini şart koşabileceği" hükmünün

---

[2553] Hanbelî mezhebinin gerek Mısır ve gerekse diğer İslâm ülkelerinde diğer mezhepler kadar yaygınlık kazanamamasının sebeplerine ilişkin İbn Haldun'un öne sürdüğü mezhebin ictihad mekânizmasının çok yetersiz işlediğine yönelik görüşünü isabetli bulmayan Muhammed Ebû Zehre, bu hususta Hanbelî fukahânın diğer üç mezhebin fukahâsında görüldüğü üzere kadılık başta olmak üzere devlet kademesinde etkili görev almamalarına bağlamakta, ayrıca Ahmed b. Hanbel'in maruz kaldığı mihnetin ortaya çıkardığı bir nev'î tepkisellik psikolojisiyle kendi görüşleri dışındakileri kabul etmemeleri ve kabul ettikleri hükümlerin tenfîzi hussunda aşırıya giderek toplum içinde kargaşa ve niza'yı ortaya çıkaracak olaylara sebebiyet vermelerinin, hem toplum hem de devlet tarafından mezhebin iticiliğine neden olduğunu ifade etmektedir. Diğer yandan Ahmed b. Hanbel'in diğer üç mezhep imamına göre daha geç bir tarihte yaşamı olması ve Irak'ta Hnefîlik, Hicaz, Şam ve Mısır'da Şâfiîlik, Mağrib ülkelerinde Mâlikîliğin hakim olduğu Ahmed b. Hanbel'in yaşadığı dönem ve sonrasında mezhep müntesiplerinin bu mezheplere galebe çalabilmesi ve zaaafiyetlerini ortaya koyabilmesi noktasnda devlet desteği alamamış, yetersiz münferid çabalarla ve özellikle taassub ve tekfir tavırlarıyla ortaya konan mezhep sistemi halk ve devlet nezdinde destek değil nefret uyandırmıştır. Bkz. Ebû Zehre, *İbn Hanbel*, ss. 453-460

[2554]Sâlim Ali es-Sekafî, *Mefâtîhu'l-fikhi'l-Hanbelî*, 2. bs., yy., Kahire, 1402/1982, II, 430; Yüsrâ el-Arabî, *a.g.e*., s. 55; Ahmed İbrâhîm Bey, *a.g.e*., s. 42

alınmasını önermişse de, öncelikle kabul edilmeyen bu hüküm, sonradan iktibas edilerek Mısır'ın günümüzdeki ahvâl-i şahsiyye kanun metninde yerini almıştır.[2555]

IX. 19. ve 20. Yüzyılda Mısır'daki Fıkıh Ulemâsı

19. ve 20. yüzyılda Mısır'da; te'lifleri, düşünceleri, akademik faaliyetleri, resmî ve resmî olmayan projeleriyle batı kaynaklı kanunlaştırmaların gölgesinde kalan Mısır toplumunun kamusal ve özel hukukî hayatına büyük bir katkı ve açılım sağlayan, İslâm hukukunu gelişiminde büyük bir rol oynayan, bu yönleriyle diğer İslâm ülkelerine de örneklik teşkil eden pek çok İslâm hukukçusu yetişmiştir.

A. Muhammed Kadri Paşa (ö. 1306/1888)

Mısır'ın 19. yüzyılda yetiştirdiği en önemli İslâm hukukçusu olan Muhammed Kadri Paşa, 1237/1821 yılında Mısır'ın Mellevî[2556] şehrinde doğmuştur. Annesi Mısırlı olmakla birlikte, Vezirköprü'nün eşrâfından olduğu zikredilen babası Kadri Ağa,[2557] Mısır'a göç etmiş bir Türk'tür.[2558] Kadri Paşa, ilk ilmî tahsiline doğduğu şehirde başladıktan sonra, Kahire'deki Medresetü'l-Elsun'a iltihak etmiş, mezun olduktan sonra burada yardımcı mütercim sıfatıyla ilk görevine başlamış, ardından Mâliye Bakanlığı'nda mütecimlik görevini üstlenmiştir. Meslekî hayatının yanı sıra gerek İslâm hukukuna olan ilgisi nedeniyle Ezher'deki İslâm hukuku[2559] derslerine de iştirak etmiştir. Kavalalı Mehmet Ali Paşa komutasındaki Mısır ordusu Suriye yönetimini ele geçirildiğinde, Şam'a vali tayin edilen Şerif Paşa'nın kâtibliğini yapan Kadri Paşa, Şerif Paşa ile Şam'dan İstanbul'a geçip, burada da bir süre ikâmet ettikten sonra Kahire'ye geri dönmüştür. Bundan sonraki süreçte; Kahire'de Mustafa Fâzıl Medresesi'nde Türkçe ve Frasça dersleri vermiş ve ardından

---

[2555] Yüsrâ el-Arabî, *a.g.e.*, ss. 55-56

[2556] İdârî açıdan Minye şehrine bağlıdır. https://ar.wikipedia.org/wiki/ملوي (10.05.2018)

[2557] Heykel, *a.g.e.*, s. 97. Burada kastedilen yer, Osmanlı döneminde Amasya şehrine bağlı olmakla birlikte, 1925 yılı itibariyle Samsun'a bağlı hale gelen Vezirköprü ilçesidir. Bkz. Cüneyt Akalın, Ahmet H. Akgülle, İpek Baysan vd., "Samsun", *Yurt Ansiklopedisi*, IX, 6580. Bazı kaynaklarda dedesinin de Vezirköprü valisi olduğu zikredilmektedir. Bkz. Zeki Muhammed Mücâhid, *el-A'lâmu'ş-şarkıyye fi'l-mieti'r-râbiati 'aşera'l-hicriyye*, 2.bs., Dâru'l-garbi'l-İslâmî, Beyrut, 1994, I, 114

[2558] Heykel, *a.g.e.*, s. 97; Ziriklî, *a.g.e.*, VII, 10; Şümeys, *a.g.e.*, s. 78

[2559] Bazı kaynaklarda Ezher'de Arapça derslerine katıldığı da zikredilmektedir. (Mücâhid, *a.g.e.*, I, 114)

Mısır'ın o dönemki hidivi İsmâîl Paşa tarafından, oğlunun mürebbîliğine getirilmiştir.[2560]

Medresetü'l-Elsun mezunu olarak, gerek Fransızca ve gerekse Arapça'ya derin bir vukûfiyeti olan, modern hukuk müktesebâtınının yanı sıra, İslâm hukuku alanında da liyâkât sahibi olan Muhammed Kadri Paşa, Mısır'ın 19. yüzyıl kanunlaştırma faaliyetlerinde, oldukça önemli rol üstlenmiş yegâne isimlerden biridir. Bu süreçte; oluşturulacak yeni kanunların iktibâs edileceği Fransız kanunlarının tercüme edilmesi amacıyla oluşturulan Tahtâvî başkanlığındaki tercüme heyetinin içerisinde Muhammed Kadri Paşa da yer almış, Fransız Ceza Kanunu kendisi tarafından Arapça'ya tercüme edilmiştir.[2561] Bunun yanı sıra; Fransız Medenî Kanunu'nun tercümesinde de aktif rol alan Kadri Paşa, Fransa'dan alınan bu kanunların meşrûiyetine katkıda bulunmak amacıyla, hükümetin talebi doğrultusunda *Tatbîku mâ vücide fi'l-kânûni'l-medenî mutâbıkan li-mezhebi Ebî Hanîfe* isimli eserini kaleme almıştır.[2562]

Bu faaliyetleriyle öne çıkan bir hukukçu olmasının yanı sıra Kadri Paşa, bir süre karma isti'naf mahkemesi hâkimliğine atanmış, adliye nâzırı oluncaya kadar bu görevinde kalmıştır. Hidiv Tevfîk Paşa döneminde adliye bakanı, sonrasında maârif bakanı, ardından tekrar adliye bakanlığına dönmüş ve bu süreçte yeni kurulan karma mahkemeler ile yerel mahkemelerde tatbîk edilmek üzere hazırlanan medenî, ceza ve ticaret kanunlarının hazırlanmasına bizzat iştirâk etmiştir.[2563] Bu arada bazı kaynaklarda Sultan Abdülazîz döneminde Osmanlı Devleti için hazırlanan Kânûn-i Esâsî'nin gözden geçirilmesi amacıyla vazifelendirildiği ve bu görevini hakkıyla yerine getirdiği de zikredilmektedir.[2564]

Kadri Paşa, Mısır'da modern hukuk bağlamında kanunlaştırma hareketlerinde oldukça önemli bir rol üstlenmiş olmasının yanı sıra; 19. yüzyıl hukukçusu olarak onu asıl önemli ve meşhûr kılan hususiyeti, modern hukuk sistematiğiyle İslâm

[2560] Heykel, *a.g.e.*, ss. 97-99; Râfiî, *Asru İsmâîl*, I, 283; Mücâhid, *a.g.e.*, I, 114
[2561] Heykel, *a.g.e.*, ss. 99-100
[2562] Heykel, a.g.e., s. 100
[2563] Zirikli, *a.g.e.*, VII, 10, Râfiî, *Asru İsmâîl*, I, 283-284; Heykel, *a.g.e.*, ss. 100-101, Şümeys, *a.g.e.*, ss. 81-82
[2564] Mücâhid, *a.g.e.*, I, 114

hukuku esas alınarak kanunların oluşturulması amacıyla çok önemli eserler kaleme almış olmasıdır. Bu doğrultuda te'lif ettiği *el-Ahkâmu'ş-şer'iyye fi'l-ahvâli'ş-şahsiyye*, *Mürşidü'l-hayrân* ve *Kânûnu'l-'adl ve'l-insâf* isimli eserleri, gerek Mısır'da fıkhın kanunlaştırılması sürecinde ortaya çıkan ilk ürünler olmaları ve gerekse Mısır'dan sonra diğer İslâm ülkelerinde gerçekleştirilen kanunlaştırma faaliyetlerine emsal teşkil etmesi açısından oldukça değerlidir.

Meşhûr üç eserinin yanı sıra tarih, coğrafya, Arapça ile Fransızca dilleri ve musîkiye dâir çalışmaları, Arapça- Fransızca sözlük tarzında te'lifleri de bulunan Muhammed Kadri Paşa,[2565] 1306/1888'de Kahire'de vefât etmiştir.[2566]

B. Hudarî (ö. 1345/1927)

Tam adı Muhammed b. Afîfî el-Bâcûrî el-Hudarî'dir. 1289/1872 yılında Kahire'de doğan Hudarî, Kâhirî Mescidi'nin hatîbi olan babasının hocalarından birine nispetle Hudarî nispesi ile meşhûr olmuştur.[2567] Hudarî, yüksek öğrenimine Ezher'de başlamakla birlikte tahsilini tamamlamadan, 1891 yılında buradan ayrılarak Dârûlulûm'a iltihak etmiştir.[2568] 1895 yılında Ezher'den mezun olduktan sonra, Sudân'ın Hartum şehrinde başkadı olarak ilk görevine başlamış, ardından Kahire'deki Kazâü'ş-şer'î Medresesi'ne müderris olarak atanmıştır. On iki yıllık öğretmenlik hayatının ardından, bir süre Câmiatü'l-Mısriyye'de İslâm tarihi hocalığı yaptıktan sonra, Kazâü'ş-şer'î Medresesi'ne müdür tayin edilmiştir. En son, maarif bakanlığında müfettiş olarak vazifelendirilmiş ve bu görevdeyken 1345/1927 yılında vefât etmiştir.[2569]

Tarih ağırlıklı olmak üzere, fıkıh, fıkıh usûlü ve Arap edebiyatı alanlarında liyâkât sahibi olan Hudarî'nin, fıkıh ilmine dâir *Usûlü'l-fıkh*, *Târîhu't-teşrî'i'l-İslâmî*

[2565] Eserleri hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Ziriklî, *a.g.e*., VII, 10; Mücâhid, *a.g.e*., s. 115
[2566] Ziriklî, *a.g.e*., VII, 10; Mücâhid, *a.g.e*., s. 114. Her ne kadar bazı kaynaklarda vefât tarihi ile ilgili 1886 tarihi zikredilmekte ise de(Heykel, *a.g.e*., s. 103; Râfiî, *Asru İsmâîl*, I, 283), Rebîülevvel ayında vefât ettiği (Mücâhid, *a.g.e*., s. 114) dikkate alındığında ,1306'ya tekâbül eden tarih 1888 olmaktadır.
[2567] Muhyiddîn et-Tum'î, *el-Envâru'l-ebher fî tabakâti şüyûhi câmi'i'l-Ezher*, Dâru'l-ceyl, Beyrut, 1412/1992, s. 110; Beyyûmî, *a.g.e*., I, 286
[2568]Beyyûmî, *a.g.e*., I, 286; Ferhat Koca, "Mısırlı İslâm Tarihçisi ve Hukukçusu Muhammed Hudari Bek (ö. 1837-1927) Hayatı, Eserleri ve Fıkhî Görüşleri", *İHAD*, sy. 6, 2005, s. 167
[2569] Muhammed Hudarî (ö. 1345/1927), *Nûru'l-yakîn fî sîreti seyyidi'l-mürselîn Muhammed (s.a.v.)*, thk. Hamdî Zemzem, Dâru'l-eymân, Dımaşk, 1988, s. 7; Ziriklî, *a.g.e*., VI, 269, Kehhâle, *a.g.e*., III, 490

isimli eserleri bulunmaktadır.[2570] Hudarî, özellikle *Târîhu't-teşrî'i'l-İslâmî* adlı eseriyle fıkıh tarihi yazıcılığının baş mimarlarından biri olmuş ve kendisinden sonra pek çok kişi, bu eserin muhtevâsı ve sistematiği doğrultusunda fıkıh tarihine ilişkin eserler te'lif etmiştir..[2571] Bununla birlikte; günümüzde Hudarî'nin bu eserde kendisiyle birlikte klasikleşen fıkıh tarihinin tasnifine yönelik bakış açısının birtakım tenkitlere mârûz kaldığı ve fıkıh tarihinin farklı bir bakış açısıyla tasnif edilmeye başlandığını da zikretmek gerekir.[2572]

C. Merâğî (ö. 1364/1945)

Asıl adı Muhammed b. Mustafa b. Muhammed b. Abdülmün'im el-Merâğî'dir. 1298/1881 yılında Mısır'ın Saîd bölgesindeki Circâ'ya bağlı Merâga köyünde doğmuş ve doğduğu köye nispetle Merâğî nispesi ile meşhûr olmuştur. Babasının teşviki ile Kur'an hıfzını tamamlayan ve ilk dinî bilgilerini babasından alan Merâğî, bir süre Tahta'da tahsiline devam ettikten sonra, babasının yönlendirmesiyle Ezher'e iltihak etmiştir. Ezher'de, özellikle Muhammed Abduh'a olan ünsiyetiyle tanınmış; kelam, tefsir ve belâgât dersleri almasının yanı sıra, zamanla yakın dostu olan hocasının ilmî ve fikrî görüşlerinden oldukça etkilenmiştir.[2573]

Merâğî, Ezher'deki talebeler içerisinde ilme olan hırsı ve azmi, güzel ahlakı ile tanınmış, 1322/1904 yılında Ezher tarafından verilen "âlimiyye"[2574] diplomasını almaya hak kazanmıştır. Mezuniyetinin akabinde, hocası Abduh'un hükümete yönelik tavsiyesi ile aynı yıl Sudan'ın Dongola şehrine kadı tayin edilmiş, çok geçmeden (1906) Hartum kadılığına intikâl etmiştir. 1907'de, Sudan'daki şer'î mahkeme müfettişlerinin seçimine dâir kâdılkudât ve İngiliz sekreteri ile arasında

---

[2570] Hudarî, *Nûru'l-yakîn*, s. 7; Kehhâle, *a.g.e*., III, 490

[2571] Örnek bir eser için bkz. Hayrettin Karaman, İslâm Hukuk Tarihi, 4. bs., İz Yayıncılık, İstanbul, 2004; Ömer Süleymân el-Aşkar, *el-Medhal ile'ş-şerîati'l-fıkhi'l-İslâmî*, Dâru'n-nefâis, Ammân, 1425/2005, ss. 395-399

[2572] Örnek bir eser için bkz. Saffet Köse, *İslâm Hukukuna Giriş,* Hikmetevi Yayınları, İstanbul, 2012.

[2573] Ali Abdülazîm, *Meşîhatü'l-Ezher münzü inşâihâ hatta'l-ân*, el-Hey'etü'l-ilmiyye li-şuûnil-matâbi' el-Emîriyye, Kahire, 1399/1979, II, 11; Abdülmün'im Hafâcî, Ali Subh, *a.g.e*., V, 236; Muhyiddîn et-Tum'î, *a.g.e*., s. 102

[2574] Âlimiyye, Ezher Üniveristesi'nin yüksek öğrenimi bitiren talebelerine verdiği en yüksek ilmî icâzet/ diploma belgesi ve ünvanıdır. Günümüzde doktora mukabili olan bu belgeyi alan kişiler, üstad ünvanına da nâil olarak fakültelerde ve ihtisas alanlarında ders vermeye yetkili hale geliyorlardı. Bkz. Ekmeleddin İhsanoğlu, "Âlimiyye", *DİA*, II, 464-465

meydana gelen ihtilaf ve kadı maaşlarındaki mevcut haksız uygulamalar[2575] sebebiyle aynı yıl istifâ ederek Mısır'a dönmüş ve Vakıflar Bakanlığı'nda din öğretimi müfettişliğine getirilmiş, ayrıca Ezher'de tedrîs faaliyetleriyle meşgul olmuştur. Ancak 1908 yılında Sûdan kâdılkudâtlığı için kendisine yapılan teklifi bazı şartlarla kabul ederek tekrar Sudan'a dönmüştür. Sudan'da şer'î mahkemelerin ıslahı, teftîşi, ilmî açıdan yetersiz olan Sudanlı hakimlerin hukukî alanda liyâkât sahibi olarak yetişmesinde büyük bir rol oynamasının yanı sıra, idâresini üstlendiği Gordon Fakültesi'nin ilahiyat kısmının eğitim kalitesini, Ezher ve Dârûlulum'dan, alanında iyi akademisyenler getirterek yükseltmiş ve bu fakültede alanında liyâkât sahibi pek çok hâkimin yetişmesine vesîle olmuştur.[2576] Ayrıca dâima ilimle hemhâl olan Merâğî, Sudân'da ikâmet ettiği süre boyunca İngilizce öğrenerek akademik gelişimine katkı sağlamıştır.[2577]

Merâğî'nin Sudan başkadılığı yaptığı on bir yıl sonunda, 1919 yılına gelindiğinde, Mısır'da ortaya çıkan devrim hareketlerinde zarara uğrayan Mısırlılara mâlî yardımda bulunmak için Sudanlıları harekete geçirmiş, Sudan adliye teşkilatında yer alan İngiliz hâkimlerin türlü ısrar ve baskılarına rağmen bu amacından vazgeçmeyerek kendi vesilesiyle toplanan 6000 cüneyhlik meblağı dönemin Hartum hâkimi aracılığıyla Mısır'a ulaştırmıştır.[2578] Aynı yıl Mısır'a dönen Merâğî,[2579] şer'î mahkemeler teftiş heyeti başkanı olmuş, Adalet Bakanlığı'nın çeşitli kademelerinde görev yaptıktan sonra 1923'te Yüksek Şeriat Mahkemesi başkanlığına tayin edilmiş, 1924'te Ezher Büyük Âlimler Kurulu'na (هيئة كبار العلماء) dahil olarak Ezher'e geri dönmüş, 1928'de ise Ezher şeyhliğine atanmıştır.[2580] Merağî'nin; kadı, kâdılkudât, şer'î mahkeme üyeliği, yüksek mahkeme başkanlığı, Ezher meclis üyeliği

[2575] O dönemde İngiliz hakimleri aylık 50 cüneyh alıyorken, şer'î mahkeme kadılarının yapılan son 6 cüneyhlik ilave ile birlikte toplamda 20 cüneyhlik maaş alıyor almaları Merâğî'nin itirazına sebep olmuştur. Abdülazîm, *a.g.e.*, ss. 14-15; el-Cündî, *a.g.e.*, ss. 15-16
[2576] Abdülazîm, *a.g.e.*, ss. 11-16; el-Cündî, *a.g.e.*, ss. 15-18; 400
[2577] Mücâhid, *a.g.e.*, I, 400
[2578] Lem'î el-Mutî'î, *Mevsû'atü hâze'r-racül min Mısr*, 2. bs., Dâru'ş-şurûk, Kahire, 1418/1997, s. 527; el-Cündî, *a.g.e.*, ss. 21-27
[2579] Abdülazîm, *a.g.e.*, s. 16
[2580] el-Cündî, *a.g.e.*, s. 28; Ali Cum'a, "Merâgî", *DİA*, XXIX, 164-165

ve Ezher şeyhliği gibi üstlendiği görevlerinin hepsine en küçük yaşta nâil olması, onun üstün zekası ve ilmî kabiliyetini göstermektedir.[2581]

Merağî, Mısır'a döndükten sonra üstlendiği vazifeleri esnasında vakıflar, şer'î mahkemelerin ıslâhıyla başladığı değişim programında, ağırlıklı olarak aile hukukuna ilişkin hukukî değişimler yapmaya yer vermiştir. Kendisinin başkanlığında teşekkül eden Ahvâl-i Şahsiyye Komisyonu'nun çalışmalarıyla, boşanan kadının nafaka hakkı, mefkûdun hanımına evlilik kapısının açılması, dede yetiminin mirastan pay sahibi olması, üç talakın tek talak sayılması gibi mevzularda kanuni düzenlemeler yaparak,[2582] yaşadığı dönemde ıslah taraftarı, ictihad ehli akranları arasına dâhil olmuştur. Ahvâl-i Şahsiyye Komisyonu'nun toplantısının açılışında, kanûnî ıslahın hukuk sisteminin yarısının ıslahı anlamına geldiğini ifade ederken, komisyon çalışmalarında zaman ve mekâna münâsip, şer'î olarak mûteber maslahatların ortaya çıkması için toplumun ihtiyaçlarına uygun olması halinde, mezheplerin meşhûr olmayan görüşlerinin de tercihinin göz önünde bulundurulması gerektiğini ifade etmiştir.[2583]

1928 yılı itibariyle Ezher şeyhliği görevini üstlenmiş olan Merâğî, hocası Abduh'un çizdiği çizgide ilerleyerek, daha talebe olduğu dönemlerden beri hayalini kurduğu Ezher'in ıslâhı projesine ayrı bir önem vermiş, ve ıslâha yönelik değişim planlarını 1929 tarihli kanun ile resmîleştirme yoluna gitmiştir. Merâğî; Medresetü'l-kazâi'ş-şer'î ve Dâru'l-ulûm'un kapatılması, Ezher müfredâtına modern ilimlerin dâhil edilmesi, ictihad kapısının açılması gibi önerilerini ihtivâ eden ıslâhât yaklaşımlı projelerini hazırlamakla birlikte, dönemin kralı ve türlü çevreler, yapılacak düzenlemelere muârız olması nedeniyle ilgili kanun onaylanmamıştır. Projesinin reddedilmesi üzerine Ezher şeyhliğinden istifa eden (1929) Merâğî, 1935'te talebe ve öğretim üyelerinin, görevine iâde edilmesi için yaptıkları gösteriler üzerine ikinci kez Ezher şeyhliğine atanmış ve vefâtına kadar bu görevini sürdürmüştür. Merâğî Ezher şeyhliği yaptığı dönem boyunca ulemânın bıraktığı ilmî mirası ihyâ etmek, gayri müslim toplumlara hurâfelerden arınmış bir İslâm

[2581] el-Cündî, *a.g.e.*, ss. 10-11
[2582] el-Cündî, *a.g.e.*, ss. 28-30
[2583] es-Saîdî, *a.g.e.*, s. 413; el-Cündî, *a.g.e.*, ss. 30-31

müktesebâtı sunmak, fıkıh tedrîsatında mezhep taassubundan ârî bir şekilde mezhepler arasındaki farkları asgarîye indirmek suretiyle bir eğitim sistemi uygulamak gibi Ezher tarihinde ilk kez tatbîk edilen ıslahatçı uygulamalarıyla Ezher'in öğretim kalitesini yükseltmeyi hedeflemiştir. [2584]

Fıkıh ilmine dâir *Buhûs fi't-teşrî''i'l-İslâmî, el-Fethu'l-mübîn fî tabakâti'l-usûliyyîn ve esânîdi kânûni'z-zevâc ve't-talâk, ez-Zevâc ve't-talâk fî cemî'i'l-edyân* isimli eserleri mevcut olan Merâğî, 1945 yılında İskenderiye'de vefât etmiş ve Kahire'deki Ezher Camii'nde Seyyide Nefîse Kabristan'ına defnedilmiştir.[2585]

D. Abdülkâdir Udeh (ö. 1373/1954)

1325/1907 tarihinde Mısır'da doğan Abdülkâdir Udeh, Mısır'ın 20. yüzyıldaki en önemli İslâm hukukçularından biridir. Udeh, 1930 tarihinde Kahire Üniversitesi Hukuk Fakültesi'nden mezun olduktan sonra, savcılık ve hâkimlik gibi görevlerle hukuk alanında önemli bir birikim elde etmiştir. Sahip olduğu hukuk tecrübesi sebebiyle, kral Fârûk tahttan indirildikten sonra, yeni Mısır anayasasını hazırlamak için teşekkül eden komisyonda görev almış, komisyon çalışmaları sırasında husûsen anayasanın İslâm hukuku çerçevesinde hazırlanmasını talep eden tavırlarıyla dikkatleri üzerine çekmiştir.[2586]

Meslekî yaşantısının yanı sıra, kuruluşundan itibaren Müslüman Kardeşler[2587] teşkilatının içinde yer alan Udeh**,** 1954 yılına tekâbül eden Cemal Abdünnâsır (ö. 1970) döneminde teşkilatın siyâsi bir parti kabul edilerek bakanlar kurulu kararıyla kapatılmasının ardından, hükümetin bu kararından vazgeçmesi için Abdünnâsır ile yaptığı görüşmede kullanıdğı sert üslûp sebebiyle ve haberi olmadan ihtilal konseyi başkanlığından istifâ ettiği ilan edilen General Muhammed Necib'in, görevine iâde edilmesi için yapılan protestolara öncülük etmesi sebebiyle, Abdünnâsır ile ilişkileri

[2584] Muhammed Kürd Ali (ö. 1953), "el-Allâmetü'l-Merâğî şeyhü'l-Ezher", *MMİADm*, Dımaşk, 1365/1946, c. 21, sy. 7-8, ss. 293-302; el-Mutî'î, *a.g.e.*, ss. 530-531; el-Cündî, *a.g.e.*, ss. 12, 41, 45, 61, 67; Beyyûmî, *a.g.e.*, I, 415
[2585] Ziriklî, *a.g.e.*, VII, 103; Cum'a, *DİA*, XXIX, 165
[2586] Fethi Yeken, "Abdülkâdir Udeh", *DİA*, I, 244.
[2587]Ayrıntılı bilgi için bkz. Brynjar Lia, *Müslüman Kardeşlerin Doğuşu*, terc. İhsan Toker, Ekin Yayınları, İstanbul, 2012

iyice bozulmuştur.[2588] Bu arada Abdünnâsır'ın İngiltere ile imzaladığı anlaşmayı Müslüman Kardeşler adına incelemesi talep edilen Udeh'in, konuyla ilgili hazırladığı raporda, İngiliz menfaatlerini koruduğu ve İngiliz işgaline zemin hazırladığı gerekçesiyle anlaşmaya karşı çıkması, Müslüman Kardeşler genelinde Abdünnâsır ile Udeh arasındaki uçurumun büyümesinde etkili olmuştur.[2589]

Udeh, teşkilatın çalışmalarına daha fazla zaman ayırabilmek amacıyla 1951 yılında resmî görevlerinden ayrılarak tekrar avukatlığa başlamış, 1954'te Cemal Abdünnâsır'a karşı düzenlenen başarısız suikast girişiminden sorumlu tutulan teşkilatın binlerce üyesi ile birlikte hapsedilmiş ve kısa süren bir yargılama sonrasında 9 Aralık 1954'te idam edilmiştir.[2590]

Hem İslâm hukuku, hem de modern hukuk alanına vakıf olan Udeh'in, modern hukuk sistematiğine sahip olan İslâm ceza hukuku alanında kaleme aldığı *et-Teşrî'u'l-cinâ'iyyü'l-İslâmî* isimli eseri başta gelmek üzere, *el-Mâl ve'l-hükm fi'l-İslâm, el-İslâm ve evdâ'une'l-kânûniyye, el-İslâm beyne cehli ebnâih ve 'aczi 'ulemâ'ih* gibi eserleri mevcuttur.[2591]

E. Abdülvehhâb Hallâf (1375/1956)

Tam adı Abdülvehhâb b. Abdilvâhid b. Hallâf'tır. 1305/1888 yılında, günümüzde idârî açıdan Mısır'ın Garbiyye şehrine bağlı olan[2592] Kefrü'z-zeyyât'ta doğan Hallâf, yaşadığı beldede Kur'an hıfzını tamamladıktan sonra,[2593] 1900 yılında Ezher Üniversitesi'ne girmiş; buradaki beş yıllık ilmî tahsilinin ardından,[2594] 1915 yılında aynı üniversite bünyesindeki Medresetü'l-kazâi'ş-şer'î'den mezun olmuştur. Aynı yıl bu okulda müderrislik yapmaya başlayan Hallâf, Mısır'ın 1919 devrimine aktif katılımı nedeniyle okulla ilişiğini kesmeye icbar edilmesinin ardından şer'î mahkemelerde hakimlik görevini üstlenmiş (1920), 1924 yılında Mescidler

[2588] İbrâhim Beyyûmî Gânim, "İhvân-ı Müslimîn", *DİA*, XXI, 581
[2589] Yeken, "Abdülkâdir Udeh", *DİA*, I, 244
[2590] Beyyûmî Gânim, "İhvân-ı Müslimîn", *DİA*, XXI, 581
[2591] Kehhâle, *a.g.e.*, II, 193
[2592] https://ar.wikipedia.org/wiki/كفر_الزيات (25.05.2018)
[2593] Abdülvehhâb Hallâf (ö. 1375/1956), *İlmü usûli'l-fıkh*, Mektebetü'd-da'veti'l-İslâmiyye, ts., Kahire, hal tercemesi kısmı.
[2594] Abdullah Kahraman, "İdealist bir İslâm Hukukçusu: Abdülvehhab Hallaf (1888-1956)", *İHAD*, sy.6, 2005, s. 337

Müdürlüğü'ne intikâl etmiş ve 1931 yılında adliye müfettişliğine tayin edilmiştir. 1935[2595] yılında Kahire Üniversitesi Hukuk Fakültesi'ne İslâm hukuku derslerine girmek üzere öğretim görevlisi olarak tayin edilmiş, 1948 yılında emekli olmakla birlikte vefâtına kadar (1956) fakültedeki vazifesine devam etmiştir.[2596]

Meslekî görevlerinin yanı sıra, Mecma'u'l-lugati'l-arabiyye'nin (مجمع اللغة العربية) de üyesi olan Hallaf,[2597] Muhammed Abduh'un açtığı düşünce çığırının samimi bir taraftarı olarak, taklide ve bid'atlere muarız olmuş, öğretim üyeliği yaptığı dönemlerde verdiği derslerle aynı düşünceleri paylaan birçok hukukçunun yetişmesine vesile olmuştur.[2598]

İslâm hukuku alanında pek çok eser eser kaleme almış müellifin te'lifleri arasında *İlmü usuli'l-fıkh*, *Hulâsatü târîhu't-teşrî'i'l-İslâmî*, *es-Siyâsetü'ş-şer'iyye*, *Ahkâmu'l-vakf*, *el-Ahvâlü'ş-şahsiyye*, *Ahkâmü'l-mevârîs*, *Mesâdirü't-teşrî'i'l-İslâmî fîmâ lâ nassa fîh*, *el-İctihâd ve't-taklîd*, *el-İctihâd bi'r-re'y* isimli eserleri bulunmaktadır.[2599]

F. Mahmût Şeltût (ö. 1383/1963)

1310/1893 tarihinde Mısır'ın Buhayra şehrinde bulunan Îtâyülbârud kasabasına bağlı Benîmansûr köyünde doğan Mahmût Şeltût, Kur'an hıfzını köyünde tamamladıktan sonra,[2600] 1324/1906 yılında ortaöğretim tahsili içi yaşadığı beldede âdet olduğu üzere dinî eğitime devam etmek isteyenlerin müraacat ettiği İskenderiye Dinî İlimler Enstütüsü'ne kaydolmuştur.[2601] Muhammed Abduh'un, Ezher'in geliştirilmesi ve çağa ayak uydurmasını sağlamak amacıyla yaptığı çağrı ve çabaların neticesinde, bir grup talebesinin İskenderiye'ye yerleşmesi sonrasında Ezher'e bağlı

[2595] Bazı eserlerde farklı tarihler geçmektedir. Bkz. Hallâf, *a.g.e.*, hal tercemesi kısmı; Abdülmün'im Hallâf, "Abdülvehhâb Hallâf", *DİA*, I, 286
[2596] Muhammed Mehdî Allâm, *Mecma'iyyûn fî hamsine âmen*, el-Hey'etü'l-âmme li'ş-şüûni'l-matâbi'i'l-emîryye, Kahire, 1406/1986, s. 185; Hallâf, *a.g.e.*, hal tercemesi kısmı; Kehhâle, *a.g.e.*, II, 341, Ziriklî, *a.g.e.*, IV, 184
[2597] Ziriklî, *a.g.e.*, IV, 184
[2598] Abdülmün'im Hallâf, "Abdülvehhâb Hallâf", *DİA*, I, 184
[2599] Kehhâle, *a.g.e.*, II, 341; Ziriklî, *a.g.e.*, IV, 184
[2600] Abdülmün'im Hafâcî, Ali Subh, *a.g.e.*, I, 305; Ziriklî, *a.g.e.*, VII, 173
[2601] Hasan Selheb, *eş-Şeyh Mahmût Şeltût Kırâa fî tecribeti'l-ıslâh ve'l-vahdeti'l-İslâmiyye*, Mektebetü Mü'min Kurayş, Beyrut, 2008, s. 21; Murat Şimşek, "Mahmûd Şeltût, Hayatı, Düşüncesi ve Eserleri", *İHAD*, sy. 6, 2005, s. 370

olarak teşekkül eden bu okul,[2602] bizzat Şeltût'un ifadesiyle ıslah düşüncesini benimsemesinde fazlasıyla etkili olan yerdir. Ezher şeyhi olacağı dönemde Şeltût, ilmî ve fikrî açıdan bu okuldan çokça istifade etmiştir.[2603] İlk, orta ve yükseköğretimini 1906-1918 yıllarında bu enstitüde tamamlayan Şeltût, tahsil hayatında daha başından beri birincilikleriyle dolu başarılı bir eğitim öyküsüne sahip olmuş, 1336/1918 yılında Ezher tarafından kendisine âlimiyye diploması takdim edilmiştir.[2604]

Mezun olduktan bir yıl sonra (1337/1919), tahsilini tamamladığı enstitüye hocalarının ittifakıyla müderris olarak tayin edilen Şeltût,[2605] bir yandan akademik faaliyetlerle ilgilenirken, diğer yandan Ezher'in ıslahı için çeşitlik yazılar yayınlamış, ayrıca İngiliz sömürüsünde olan Mısır halkının uyanışı ve kurtuluşu için düzenlenen gösterilere ve toplantılara katılmıştır.[2606] Enstitüdeki sekiz yıllık müderrislik görevinin akabinde, Mustafa Merâğî'nin davetiyle Kahire'deki Ezher Üniversitesi'nin usûl kısmına ve ihtisas sınıflarına fıkıh müderrisi olarak intikâl etmiştir (1927).[2607] 1928 yılında Merâğî'nin, Ezher'in ıslâhı amacıyla girişiği kapsamlı ıslâhât faaliyetlerine destek veren Şeltût, gayesi uğrunda çeşitli engellerle karşılaştığından dolayı Ezher şeyhliği görevinden istifa eden Merâğî'nin yerine tayin edilen, ıslah düşüncesine karşı olmamakla birlikte bu işi şartların gerektirdiği doğrultuda ağırdan almaya meyyâl Muhammed ez-Zevâhirî (1363/1944)[2608] ile görüş ayrılığına düşmüştür. Neticede Şeltût'un Ezher'in eğitim sistemini tenkit eden birçok makale kaleme alması, konferanslar vermesi ve Ezher dâhilinde de olmak üzere görüşünü yüksek bir sesle dile getirmesi, Ezher'in karşıt görüşlü ulemâsı ve yönetiminin hoşuna gitmemiş, Şeltût'un da dâhil olduğu Ezher'in öğretim elemanları

[2602] Kate Zebiri, *Mahmud Shaltut and Islamic Modernism*, The Clarendon Press, Oxford, 1993, s. 11
[2603] Beyyûmî, *a.g.e.*, I, 449
[2604] Beyyûmî, *a.g.e.*, I, 449
[2605] Beyyûmî, *a.g.e.*, I, 450
[2606] Abdülmün'im Hafâcî, Ali Subh, *a.g.e.*, I, 305; Zebiri, *a.g.e.*, s. 11
[2607] Selheb, *a.g.e.*, ss. 22-23
[2608] Tam adı Muhammed Ahmedî b. İbrâhîm ez-Zevâhirî'dir. H. 1295'te Mısır'ın Şarkiyye şehrinin Hehyâ ilçesine bağlı Kefru'z-zevâhirî köyünde doğmuştur. Ezher'deki ilmî tahsilini bitirince, babasının ardından Tanta'daki el-Câmi'u'l-Ahmedî'nin meşîhatlığını üstlenmiştir. 1929-1935 yılları arasında Ezher meşîhatlığını üstlenmiştir. Her ne kadar Merâğî ile Ezher'in ıslâhı çerçevesinde görüş ayrılığına düşmüş olsa da ıslah taraftarı biri olan Zevâhirî, Ezher'in eğitim sisteminin ıslâhına yönelik *el-İlm ve'l-'ulemâ'* isimli bir eser kaleme almış, 1363/1994 yılında vefât etmiştir. Bkz. Ziriklî, *a.g.e.*, VI, 26; Muhyiddîn et-Tum'î, *a.g.e.*, s. 106

ve talebeleriyle ıslah fikrini savunan onlarca Ezher mensubu üniversiteden uzaklaştırılmıştır (1931).[2609]

Şeltût, Ezher'den ayrıldığı dönem boyunca avukatlık yapmanın yanı sıra, Emîr Ali Tevfik Camii'nde hatiplik görevini üstlenmiş,[2610] 1935'de Ezher şeyhliği görevine iâde edilen Merâğî'nin isteği üzerine tekrar Ezher'e dönmüş, İslâm Hukuk Fakültesi'ne (كلية الشريعة) dekan olarak tayin edilmiştir. Ezher'deki bu ikinci döneminde, çeşitli dergiler yoluyla Ezher'de modern eğitim sistemine geçilmesi, taklid ruhunun terk edilerek ictihada teşvik gibi konularda çağrılar yapmış,[2611] diğer yandan; Ezher'de okuttuğu mukâyeseli hukuk (fıkhu'l-mukâren) dersleriyle her âlimin görüşünün kabul ve ret açısından eşit olduğu, dört mezhep haricindeki mezhep müctehidlerinin de görüşlerine müraacat edilmesinin zarûriliği ve mezhebî taassubun ortaya çıkardığı sorunlarla ilgili büyük bir açılım getirmiştir.[2612]

Şeltût, 1937'de Hollanda'nın Lahey şehrinde düzenlenen uluslararası mukâyeseli hukuk kongresine Ezher mümessili olarak iştirak etmiş, İslâm Hukukunda Hukukî ve Cezâî Sorumluluk isimli tebliği ile diğer hukuk sistemlerinde ele alınmayan bazı konularda İslâm hukukunun yaklaşımını anlatarak fıkhî liyâkatini sergilemiş,[2613] bu tebliği dolayısıyla 1941 yılında kurulun en genç üyesi olmak üzere Ezher Büyük Âlimler Kurulu'na (هيئة كبار العلماء) seçilmiştir. Bu kuruldaki çalışmaları sırasında İslâm'a karşı yapılan hücumlara karşı nasıl bir ilm-i siyâset izlenebileceği ve İslâm'ın hurâfe ile bid'atlerden arındırılmasına yönelik faaliyetlerle iştigâl edecek bir müessesenin kurulmasına yönelik çağrı yapmıştır. Şeltût'un bu çağrısı, sonradan dönemin diğer İslâm hukukçularının da aynı doğrultudaki talepleriyle birlikte Mısır'da İslâmî Araştırmalar Akademisi'nin (مجمع البحوث الاسلامية) kurulmasına bir mukaddime teşkil etmiştir.[2614]

[2609]Beyyûmî, a.g.e., I, 452; s. 23; Zebiri, *a.g.e*., s. 11; Şimşek, *a.g.m*., s. 373; http://www.dar-alifta.org/AR/ViewScientist.aspx?ID=66 (24.05.2018). Ayrıca Şeltût'un Ezher'in ıslah çalışmalarına yönelik mârûz kaldığı türlü engellemeler hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Muhyiddîn Afîfî Ahmed, "el-İctihâdü'l-inşâî inde'ş-Şeyh Mahmûd Şeltût", *Tatavvuru'l-ulûmu'l-fikhiyye*, Ammân, 1436/2015, ss. 24-26

[2610] Seyyid Ahmed eş-Şâl, "Mahmûd Şeltût", *DİA*, XXXVIII, 494; Zebiri, *a.g.e*., s. 14

[2611] Zebiri, *a.g.e*., s. 14; Şimşek, *a.g.m*., s. 373

[2612] Beyyûmî, *a.g.e*., I, 453

[2613] Beyyûmî, *a.g.e*., I, 453-454; Abdülmün'im Hafâcî, Ali Subh, *a.g.e*., I, 305-306

[2614] Abdülmün'im Hafâcî, Ali Subh, *a.g.e*., I, 306

1942'de Ezher'in eğitim sisteminin ıslâhına yönelik önerilerini anlattığı bir konferans veren Şeltût, Ezher'in ıslâhına ilişkin çalışmalarının yanı sıra, mezhepler arasındaki ihtilafların en aza indirilmesi yönündeki çalışmaları da semeresini vermiştir. Bu bağlamda; 1947'de Mısır'a Şiî bir âlimin gelmesinin de vesile kılınmasıyla Mısırlı bakan Muhammed Allûbe Paşa'nın başkanlığında, Ezher şeyhinin ve Büyük Âlimler Hey'eti'nin de desteğiyle İslâm Mezheplerini Birbirine Yakınlaştırma Cemiyeti (جماعة التقريب بين المذاهب الاسلامية) kurulmuştur Şeltût bu kurumun bünyesinde teşekkül eden Dâru't-takrîb beyne mezâhibi'l-İslâmiyye isimli enstitünün kurucu üyeliğini üstlenmiş ve bu enstitüye bağlı olarak neşredilen *Risâletü'l-İslâm* dergisinde görüşlerini açıkça dile getirmeye devam etmiştir.[2615]

Şeltût, birçok resmî kuruluşta görev yapmış; bu bağlamda 1946'da Arap Dili Akademisi (مجمع اللغة العربية) üyeliğine, 1950'de Ezher'e bağlı İslâm Kültür ve Araştırma Merkezi (مقاربة البحوث والثقافة الاسلامية) sekreterliğine, 1957'de İslâm Konferansı Teşkilatı müsteşarlığına ve aynı yıl Cemal Abdünnâsır tarafından Ezher rektörlüğü vekilliğine tayin edilmiş,[2616] ayrıca Kültürlerarası Münasebetler Yüksek Kurulu (لجنة العليا للعلاقات الثقافية الخارجية) üyeliği, Radyo Yayınları Üst Kurulu (مجلس الاذاعة اعلى) üyeliği gibi pek çok görevde bulunmuştur.[2617]

Ezher vekilliği sırasında Ezher müfredâtına tarihinde ilk kez İngilizce, Fransızca ve Almanca derslerinin zorunlu ders olarak dâhil olmasını sağlamakla Ezher'in ıslâhına yönelik düşüncelerini hayata tatbîk etmeye başlayan Şeltût,[2618] 1958 yılına gelindiğinde, Ezher şeyhliğine tayini yapılmasıyla birlikte[2619] Ezher'in ıslâhı için aradığı ortamı net olarak elde etmiştir. Şeltût, bu görevi boyunca Ezher'deki ilmî hareketleri (ictihad) teşvik, taklid ve taassubun kaldırılması ve Ezher'in idârî açıdan istikrara kavuşturulmasına yönelik bir siyaset takip etmiş,[2620] bu doğrultuda 1959'da müfredâta yine bir ilk olarak *İslâm mezhepleri karşılaştırmalı hukuk* (فقه المقارن بين مذاهب الاسلامية) dersinin konulmasını sağlamıştır.[2621] Bundan sonra

[2615] Ahmed eş-Şâl, "Mahmûd Şeltût", *DİA*, XXXVIII, 494-495; Beyyûmî, *a.g.e.*, I, 458-459
[2616] Abdülmün'im Hafâcî, Ali Subh, *a.g.e.*, I, 306; Zirikli, *a.g.e.*, VII, 173
[2617] Zebiri, *a.g.e.*, s. 12
[2618] Selheb, *a.g.e.*, ss. 79-80
[2619] Abdülmün'im Hafâcî, Ali Subh, *a.g.e.*, I, 306
[2620] Şimşek, *a.g.m.*, s. 376
[2621] Selheb, *a.g.e.*,80

Ezher'in ıslâhına yönelik kararlarını içeren ilk kanun hüviyetindeki 1961 tarihli kanunla, ilk defa modern ilimlerin müfredâta dâhil olması ve kız öğrenciler için enstitü ve fakültelerin (كلية البنات) açılmasıyla Ezher, geçmişi ile olan güçlü irtibâtını kaybetmeksizin modern bir üniversite hüviyetine kavuşmuştur.[2622]

Şeltût, Ezher şeyhliği sırasında Irak, Yemen, Kamerun, Etiyopya gibi pek çok ülkeden politikacı, akademisyen, gazeteci ve çeşitli dinlerin önde gelen temsilcileri gibi çok sayıda uluslararası misafiri ağırlamanın yanı sıra, kendisi de bizzat Malezya, Endonezya ve Filistin gibi pek çok ülkeyi ziyaret etmiştir. Bu dönemde kendisine Latin Amerika Şili Üniversitesi ve Cakarta İslâm Üniversitesi tarafından fahrî doktora ünvanı verilmiştir.[2623] Özellikle Ezher şeyhliği süreciyle birlikte\ fazlasıyla yoğun ve yorucu çalışmaların içerisine dâhil olmasıyla hastalanmış, uzun süren hastalık döneminin ardından 1383/1963 yılında vefât etmiştir.[2624]

Şeltût, 20. asrın Mısırlı İslâm hukukçuları arasında önemli bir yeri olan, fıkıh ilminde velûd müelliflerden biri olarak geriye şu eserlerini[2625] bırakmıştır: *Mukâranetü'l-mezâhib*, *Fıkhu'l-Kur'an ve's-sünne*, *Yes'elûneke* (fıkhî bazı sorulara ilişkin cevaplar), *Mes'ûliyyetü'd-dîniyye ve'l-cinâiyye fi'ş-şerîati'l-İslâmiyye*, *min Tevcîhâti'l-İslâm*, *el-Kur'ân ve'l-kıtâl*: *Kısas*, *el-Kur'an ve'l-mer'e*, *Tanzîmu'l-alâkati'd-düveliyye fi'l-İslâm*, *el-İslâm ve'l-vücûdu'd-devlî li'l-müslimîn*, *Tanzîmu'n-nesl*, *el-Menhecü'l-Kur'an fî binâi'l-müctema'*, *el-İslâm: akîde ve şerî'a*, *Fetâvâ*. [2626]

[2622] Abdülmün'im Hafâcî, Ali Subh, *a.g.e.*, I, 306; Selheb, *a.g.e.*,81-83
[2623] Zebiri, *a.g.e.*, s. 13
[2624] Ahmed eş-Şâl, *DİA*, XXXVIII, 495
[2625] Şeltût'un bizatihi kitap olarak kaleme aldığı tek eseri *Mukâranetü'l-mezâhib* olmakla birlikte, diğer eserleri muhtelif vesilelerle makale ve kısa yazılarının birleştirilmesinden oluşmuştur. Ancak bunların da birçoğu, Şeltût hayatta iken bir araya getirilerek kitap olarak yayınlanması nedeniyle, kitap bütünlüğünü ihtivâ etmektedirler. Bkz. Şimşek, *a.g.m.*, s. 389, dp. 116
[2626] Abdülmün'im Hafâcî, Ali Subh, *a.g.e.*, I, 306-307; Muhyiddîn et-Tum'î, *a.g.e.*, s. 129; Selheb, *a.g.e.*, ss. 53-70; Beyyûmî, *a.g.e.*, I, 461-462; Ziriklî, *a.g.e.*, VII, 173; Zebiri, *a.g.e.*, s. 13

G. Abdurrezzâk Ahmed Senhûrî (ö. 1391/1971)

1313/1895'te Mısır'ın İskenderiye şehrinde doğan Senhûrî, ilk ve orta öğretimini İskenderiye'de tamamladıktan sonra, Kahire'deki Medresetü'l-hukûki'l-hidîviyye'de (Kahire Üniversitesi Hukuk Fakültesi) lisans eğitimini tamamlamıştır (1913-1917). Mezun olduktan sonra Mısır'ın Mansûra şehrinde genel savcı yardımcılığı görevine başlamış, Sa'd Zağlûl önderliğinde gerçekleşen 1919 devrimini desteklemesi sebebiyle görevinden azledilerek Asyût şehrine sürülmüştür. Senhûrî, 1920 yılında Abdülvehhab Hallâf ve Ahmed Emîn (ö. 1373/1954) gibi Mısır'ın 20. yüzyıl meşhûr sîmâlarıyla birlikte görev yaptığı Medresetü'l-kazâü'şer'î'de müderrisliğe başlamış, talebeleri arasında bulunan Muhammed Ebû Zehre (ö. 1394/1974) gibi dönemin önemli hukukçularına hocalık yapmıştır.[2627]

1921 yılında doktora eğitimi için Fransa'ya giden Senhûrî, beş yıl süren tahsilinin ardından 1926 yılında Mısır'a dönmüş ve Kahire Üniversitesi Hukuk Fakültesi'nde medenî hukuk kürsüsünde hocalığa başlamıştır. Bu tarihten itibaren te'lif ve tedrîs faaliyetlerine başlayan Senhûrî; İslâm hukukunun tecdîdi, kanunlaştırılması, ictihad kapısının açılması gibi konular üzerinde çalışmış, Mısır'daki hukuk sisteminin yeniden fıkıh doğrultusunda şekillendirilmesi için söz gelimi Lahey'de yerel mahkemelerin 50. kuruluş yıldönümü münasebetiyle düzenlenen (1932) kongre başta gelmek üzere muhtelif ilmî meclislerde görüşlerini aktarmaya başlamış ve bu minvalde çeşitli eserler kaleme almıştır.[2628]

Senhûrî, 1935 yılında Irak hükümetinden aldığı bir davet üzere Bağdat'a gitmiş ve burada bulunduğu bir süre zarfında Bağdat'ta açtığı hukuk fakültesinin dekanlığını yapmanın yanı sıra, fakülte dergisi *Mecelletü'l-kazâ*'nın editörlüğünü üstlenmiştir. Her ne kadar Irak Adalet Bakanlığı tarafından yeni bir medeni hukuk hazırlanmasına ilişkin proje sunması talep edilmişse de, annesinin hastalığı ve vefâtı sebebiyle Mısır'a geri dönmüştür (1936). Mısır'a gelirken talebelerinden beraberinde gelen takrîben on kişi, Kahire Üniversitesi Hukuk Fakültesi'ndeki tahsillerinin

[2627] İmâra, *ed-Duktûr Abdurrezzâk es-Senhûrî*, ss. 17, 20-22
[2628] İmâra, *ed-Duktûr Abdurrezzâk es-Senhûrî*, ss. 23-36

ardından Irak'a döndüklerinde, Irak'ın hukuk alanında yetişen akademisyen kadrosunun nüvelerini teşkil etmişlerdir.[2629]

Senhurî, 1936'da Mısır'a döndüğünde Kahire Üniversitesi Hukuk Fakültesi dekanlığına getirilmiş, 1937'de Lahey'de düzenlenen Uluslararası Karşılaştırmalı Hukuk Kongresi'ne Mısır heyetinin başkanı olarak iştirak ederek, bu kongrede de İslâm hukukunun günün şartlarına elverişli olduğuna dâir bazı sunumlar yapmıştır. Bağdat'tan Mısır'a döndükten sonra ülkedeki siyâsî hayatın içerisinde de aktif rol almaya başlamış, Vefd Partisi'nden ayrılan Saad Partisi'ne katılması sebebiyle Vefd Partisi'nin hükümeti devraldığı dönemlerde defalarca kez akademisyenlik, savcılık, Adalet Bakanı vekilliği ve gibi görevlerinden ya uzaklatırılmış ya da görev değişikliğine tâbii tutulmuş, 1945'ten sonra Maarif Bakanı olarak görev yapmıştır.[2630]

Senhûrî'nin, özellikle 1932 yılı itibariyle Mısır'da yeni bir medeni kanunun hazırlanmasına ilişkin çağrıları semeresini vermiş, 1936 yılında bu amaçla iki farklı komite oluşturulmuştur. Söz konusu komitelerin başarısız olması nedeniyle, yeni medeni kanun tasarısı Senhûrî ile Senhûrî'nin tahsili sırasında Medresetü'l-hukûki'l-hidîviyye'nin yönetiminden sorumlu ve Fransa'da yaptığı doktora tahsilindeki hocası Edouart Lambert'e verilmiştir. 1942'de tamamlanan bu tasarı, oluşturulan komitenin olgunlaştırma ve tenkit faaliyetleri neticesinde 1948 yılında meclise takdim edilerek kabul edilmiş ve 1949 yılında karma mahkemelerin ilgâsının ardından yürürlüğe girmiştir.[2631] Senhûrî'nin hazırladığı bu medenî kanun, 20. yüzyıl Mısır'ında diğer kanunlaştırma faaliyetlerine emsâl olarak görülmektedir.[2632]

1943 yılında Irak'taki medeni kanun tasarısına dâir başladığı projeyi devam ettirmek için ikinci kez Bağdat'a giden Senhûrî, sekiz ay Suriye'de ikâmet ederek Suriye Medeni Kanunu'nu da hazırlamış olmakla birlikte, Mısır hükümetinin emriyle

---

[2629] İmâra, *ed-Duktûr Abdurrezzâk es-Senhûrî*, ss. 37-38
[2630] İmâra, *ed-Duktûr Abdurrezzâk es-Senhûrî*, ss. 39, 41-45, 49-50; Murteza Bedir, "Senhûrî", *DİA*, XXXVI, 523
[2631] İmâra, *ed-Duktûr Abdurrezzâk es-Senhûrî*, ss. 39-40
[2632] Guy Bechor, *The Sanhuri Code, and the Emergence of Modern Arab Civil Law (1932 to 1949)*, Brıll, Leiden, 2007, s. 37

Mısır'a dönmüş (1944) ve beraberindeki Iraklı akademisyen kadrosu ile birlikte Irak'ın kanun taslağını Mısır'da tamamlamıştır.[2633]

1932 ve 1937 yıllarında Lahey'de düzenlenen kongrelerde Senhûrî, fıkhın tecdîdi ve kanunlaştırılması, ictihad kapısının açılması gibi hususlara dâir yapılacak incelemelerin resmî düzeyde olması için resmî bir kurum olarak İslâm Fıkıh Enstitüsü'nin kurulmasına yönelik tekliflerde bulunmuş idi. Bu teklifini hayata geçirmeye dair giriştiği bazı teşebbüsler birtakım engellemelere tâbi olsa da, 1952-1954 yılları arasında Arap Birliği bünyesindeki Yüksek Arap Dili Araştırmaları Enstitüsü'nde (معهد الدراسات العربية العليا) Kanun İncelemeleri isimli bir bölüm açılarak kendisi de bu bölümün sorumluluğunu üstlenmiştir. Senhûrî'nin karşılaştırmalı hukuk dersleri verdiği bu bölümde, kendisinin yanı sıra Abdülvehhâb Hallâf, Muhammed Yûsuf Mûsa, Mustafa Zerkâ gibi dönemin hukukçuları da dersler vermiştir. *Mesâdirü'l-hak* isimli üç ciltlik eseri, Senhûrî'nin bu enstitüde vermiş olduğu derslerin bir nev'î yazıya dökülmüş halini temsil etmektedir.[2634]

1945 yılından beri Maarif Bakanı olarak görev yapan Senhûrî, 1949 yılına gelindiğinde; Mısır'da Anayasa ve Danıştay görevini yapan Meclisü'd-devle'nin başkanlığına getirilmiş, 1953'te Libya Medenî Kanunu'nun hazırlanması için Libya'ya davet edilmiştir. 1954 yılına gelindiğinde, Cemal Abdünnâsır ve hükümeti tarafından fiziksel şiddet uygulanmak suretiyle meclisten tard edilen ve meclisteki görevinden azledilen Senhûrî'ye yurtdışına çıkış yasağı getirilmiş, sadece 1959 yılında özel izinle bazı kanunları hazırlamak üzere Kuveyt'e gitmiştir. Senhûrî, yasak süreciyle birlikte vefâtına kadar olan (1971) on sekiz yıllık süreçte te'lif faaliyetleriyle meşgul olmuş,[2635] İslâm hukukuna dâir *Le califat (Fıkhu'l-hilâfe ve tetavvüruhâ), Akdü'l-îcâr, Nazariyyetü'l-'akd, el-Mûcez fî nazariyyeti'l-âmme li'l-iltizâmât fi'l-kânuni'l-medenî el-Mısrî, Usûlü'l-kânûn evi'l-medhal li-dirâseti'l-*

[2633]İmâra, *ed-Duktûr Abdurrezzâk es-Senhûrî,* s. 47
[2634] İmâra, *ed-Duktûr Abdurrezzâk es-Senhûrî*, s. 52
[2635] Enid Hill, "Al-Sanhuri and İslâmic Law: The Place and Significance of İslâmic Law in the Life and Work of 'Abd Razzak Ahmad al-Sanhuri Egyptian Jurist and Scholar, 1895-1971", *Arab Law Quarterly*, Brill, vol. 3, no: 2, 1988, ss. 199-202; İmâra, *ed-Duktûr Abdurrezzâk es-Senhûrî*, ss. 52, 67-68

kânûn, el-Vasît fî şerhi'l-kânûni'l-medeniyyi'l-cedîd ve *Mesâdiru'l-hak fi'l-fikhi'l-İslâmî* gibi eserlerini ve pek makalesini kaleme almıştır. [2636]

H. Muhammed Ebû Zehre (ö. 1394/1974)

Tam adı Muhammed b. Ahmed b. Mustafa Ebû Zehre'dir. 1316/1898 yılında Nil Deltâsı'nda yer alan[2637] ve günümüzde Mısır'ın Garbiyye vilâyetine bağlı[2638] Mahalletü'l-kübrâ'da doğan Ebû Zehre'nin ailesi, yaşadıkları şehrin önde gelen ailelerinden biri idi. Kur'an hıfzı ile temel bilgilerini yaşadıkları şehrin mahalle mektebinde tamamladıktan sonra, 1913'te Tanta şehrindeki Câmi'u'l-Ahmedî'ye girmiştir. Ebû Zehre, buradaki üç yıllık tahsilinin ardından Medresetü'l-kazâi'ş-şer'î'ye girmiş (1916) ve 1925 yılında kapatılan bu okulun son mezunlarının arasında yer almıştır. Mezuniyetinin akabinde avukatlık yapmanın yanı sıra, Kahire Üniversitesi Dârûlulûm Fakültesi'ni dışarıdan bitirmiştir (1927). [2639]

Bundan sonraki süreçte, üç yıl boyunca Dârûlulûm Fakültesi'nin hazırlık sınıflarında Arapça ve İslâm hukuku derslerine giren Ebû Zehre, 1930'da Sohac ve Kahire I. Fuad liselerinde öğretmenlik yapmıştır. 1933 yılına gelindiğinde; Ezher Üniversitesi'ne bağlı Usûliddîn Fakültesi'nin vaaz ve irşad bölümünde cedel, hitâbet, dinler tarihi ve İslâm tarihi derslerine girmenin yanı sıra, bu derslerle ilgili bazı eserler kaleme alarak ilk te'lif ürünlerini vermiştir. 1934 yılında, usûliddîn fakültesinde misafir öğretim üyesi olarak derslerine devam etmekle birlikte, hukuk fakültesinin hitabet derslerine girmeye başlamış, bir yıl sonra ise buna İslâm hukuku dersleri de ilave edilmiştir. 1942 yılında Usûliddîn Fakültesi'ndeki görevini bırakan

---

[2636] Ayrıntılı bilgi için bkz. Ziriklî *a.g.e*., III, 350; Mehdî Allâm, *a.g.e.*, s.159; Bedir, "Senhûrî", *DİA*, XXXVI, 524

[2637] Abdullah el-Ukayl, *min A'lâmi'd-da've ve'l-hareketi'l-İslâmiyyeti'l-muâsira*, 7. bs., Dâru'l-beşîr, yy., 1429/2008, I, 771; Lem'î el-Mutî'î, *a.g.e*., s. 489

[2638] https://ar.wikipedia.org/wiki/المحلة_الكبرى (26.05.2018)

[2639] Muhammed Osmân Şübeyr, *Muhammed Ebû Zehre, İmâmü'l-fukhahâi'l-muâsırîn ve'l-müdâfii'l-cerî an-hakâiki'd-dîn*, Dâru'l-kalem, Dımaşk, 1427/2006; ss. 23-37; Abdurrezzâk, *a.g.e.,* ss. 23-30; Ziriklî, *a.g.e*., VI, 25; Abdullah el-Ukayl, *a.g.e*., I, 771; Beyyûmî, *a.g.e*., II, 277; Saffet Köse, "Muhammed Ebû Zehre Hayatı-İslâm Hukuku ve Diğer Disiplinlerle İlgili Bazı Görüşleri ve Eserleri", *İHAD,* sy. 6, s. 480

Ebû Zehre, hukuk fakültesinde İslâm hukuku bölüm başkanlığına getirilmek suretiyle emekli oluncaya kadar hukuk fakültesindeki görevine devam etmiştir.[2640]

Ebû Zehre, emekli olduktan sonra Arap Birliği'ne bağlı Yüksek Arap Dili Araştırmaları Enstitüsü'nde (معهد الدراسات العربية العليا) ders vermeye başlamış, İslâmî Araştırmalar Enstitüsü'nün (معهد الدراسات الاسلامية) kuruluşunda aktif rol alarak bu enstitünün İslâm hukuku bölüm başkanlığını üstlenmiş, ayrıca 1963-1964 yıllarında Ezher Üniversitesi'nin İktisâdî ve İdâri Bilimler Fakültesi'nde İslâm hukuku dersleri vermiştir.[2641]

Meslekî görevlerinin yanı sıra pek çok kuruluşta görev alan Ebû Zehre, 1962'de İslâmî Araştırmalar Akademisi (مجمع البحوث الاسلامية), Kriminoloji ve Sosyoloji Enstitüsü, Ezher Üniversitesi Meclisi, Teknik Bilimler ve Edebiyat Yüksek Konseyi üyelikleri ile Hanefî ve Şâfiî mezheplerine göre kanunlaştırma komisyon raportörlüğünde bulunmuştur.[2642]

Muhammed Ebû Zehre, Mısır'ın 20. yüzyıl İslâm hukukçularının önde gelen sîmâlarından biri olarak meşhûr olmakla birlikte, hayatı boyunca ilimle meşgul birisi olarak İslâmî ilimlerin birçoğu ile iştigâl etmiş çok yönlü bir âlimdir. İştirâk ettiği konferanslar, kongreler, kitle iletişim araçlarındaki konuşmaları, yayınlanan makaleleri ve eserleri vesilesiyle eğitim, siyaset, toplumsal meseleler ve dinî mevzularla ilgili görüşlerini çekinmeden ifade ederek İslâm'ın temel değerlerine aykırı gördüğü uygulamalarla imkânları ölçüsünde vefât edinceye kadar mücâdele etmiştir.[2643] Hakkı söylemedeki cür'etkârlığı nedeniyle türlü baskılara mâruz kalan Ebû Zehre, sosyalizm karşıtı görüşleri ve 1961 tarihli kanun içeriğine ilişkin Abdünnâsır ile ihtilafa düşmesi üzerine, gazete ve dergilerde yazı yazması, konferans ve ders vermesine yönelik birtakım yasaklar getirilmiştir. Ancak bu durum uzun

---

[2640] Şübeyr, *a.g.e.,* ss. 45-54, Lem'î el-Mutî'î, *a.g.e.*, s. 489; Abdurrezzâk, *a.g.e.*, s. 31, Köse, "Muhammed Ebû Zehre", s. 480

[2641] Lem'î el-Mutî'î, *a.g.e.,* ss. 489-490

[2642] Nâsır Mahmûd Vehdân, *Ebû Zehre 'âlimen İslâmiyyen: Hayâtuhû ve menhecuhû fî buhûsihî ve kütübih*, Şeriketü nâs, Kahire, 1417/1996, ss. 60-61

[2643] Abdullah el-Ukayl, *a.g.e.,* I, 771-772; Lem'î el-Mutî'î, *a.g.e.,* s. 490

sürmemiş, Abdünnâsır'ın vefâtının ardında yasak kalkarak Ebû Zehre 1394/1974 yılında vefât edinceye kadar her türlü görüşünü açıkça dile getirmiştir.[2644]

Pek çok İslâmî ilime dâir eseri bulunan Ebû Zehre'nin fıkıh ilminde *Usûlü'l-fıkh*, *Muhâdarât fî usûli'l-fıkhi'l-Ca'ferî*, *eş-Şerîatü'l-İslâmiyye*, *el-Cerîme ve'l-'ukûbe fi'l-fıkhi'l-İslâmî*, *el-Alâkatü'd-devliyye fi zılli'l-İslâm*, *Nazariyyetü'l-harb fi'l-İslâm*, *el-Milkiyye ve nazariyyetü'l-'akd fi'ş-şerîa*, *el-Ahvâlü'ş-şahsiyye*, *Ahkâmu't-terikât ve'l-mevârîs*, *el-Muhâdarât fî târîhi'l-mezâhibi'l-fıkhiyye* gibi eserleri mevcuttur.[2645]

Yukarıda zikredilenlerin yanı sıra şu isimler de Mısır'ın 20. yüzyıl İslâm hukukçuları arasında bulunmaktadır: Ahmed İbrâhîm Bey (ö. 1364/1945),[2646] Ali el-Hafîf (ö. 1398/1978),[2647] Ali Câdelhak (ö. 1416/1996)[2648] Seyyid Sâbık (ö. 1421/2000),[2649] Ahmed Fehmi Ebû Sünne (ö. 1424/2003).[2650]

[2644] Lem'î el-Mutî'î, *a.g.e.*, ss. 487-488; Abdullah el-Ukayl, *a.g.e.*, I, 774

[2645]Ebûbekr Abdürrâzik, *Ebû Zehre, fî re'yi 'ulemâi'l-asr*, Dâru'l-i'tisâm, Dımaşk, 1986, II, 228-229; Ziriklî, *a.g.e.*, VI, 25; Beyyûmî, *a.g.e.*, II, 281. Eserleri hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Abdurrezzâk, *a.g.e.*, 77-117; Köse, "Muhammed Ebû Zehre", ss. 489-491

[2646] 1291/1874 yılında Kahire'de doğan Ahmed İbrâhîm Bey, 1894'te Dârülulûm Medresesi'ne girmiş, 1897'de buradan mezun olduktan sonra çeşitli okullarda öğretmnelik yapmıştır. 1906'da Medresetü'l-hukuk'ta müderrislik yaparken, 1907 yılında Medresetü'l-kazâi'ş-şer'î kurulunca oraya nakledilmiştir. Medresetü'l-kazâi'ş-şer'î'nin kapatılmasının ardından, tekrar Medresetü'l-hukuk'a dönen Ahmed İbrâhîm Bey, 1930'da Kahire Üniversitesi Hukuk Fakültesi İslâm Hukuku bölüm profesörü olmuş, 1933'te ise fakülte dekanı olmuştur. 1934'de emekliye ayrılmakla birlikte, fakültedeki doktora derslerine devam etmiştir. Resmî görevlerinin yanı sıra Mecma'u'l-lügati'l-arabiyye, Mecma'u'l-mûsika'l-arabiyye ve Lecnetü'l-ahvâli'ş-şahsiyye gibi çeşitli enstitü ve komisyonların üyeliğini yapmıştır. Meşhûr talebeleri arasında Muhammed Ebû Zehre, Abdulvehhâb Hallâf ve Ali el-Hafîf gibi isimler bulunan Ahmed İbrâhîm Bey'in fıkıh ilmine dâir *Mülahhasu Mürşidi'l-hayrân*, *Ahkâmu'l-ahvâli'ş-şahsiyye fî şeri'ati'l-İslâmiyye*, *el-Ahkâmu'ş-şer'iyye li'l-ahvâli'ş-şahsiyye*, *Turuku'l-kazâ fi'ş-şerîati'l-İslâmiyye*, *Nizâmu'n-nafakât* ve daha pek çok eseri bulunmaktadır. Ayrıntılı bilgi için bkz. Ziriklî, *a.g.e.*, I, 90; Allâm, *a.g.e.*, ss. 20-21; Ahmet Özel, "Ahmed İbrâhîm Bey", *DİA*, II, 92

[2647] 1890 veya 1891 yılında Mısır'ın Menûfiyye şehrine bağlı Şühedâ köyünde doğmuş, Kurân hıfzını ve ilk dinî bilgilerini köyündeki mahalle mektebinde (ketîbe) tamamlamıştır. 1903-1906 yıllarında Ezher'de eğitim görmüştür. 1907 yılında birkaç ay süreliğine İskenderiye Enstitüsü'nde ders almış olmakla birlikte, buradan Medresetü'l-kazâi'ş-şer'î'ye geçmiştir. 1915 yılında buradan mezun olduktan sonra aynı yıl, dönem arkadaşlarından Abdülvehhab Hallaf ile birlikte buraya müderris olarak tayin edilmiştir. 1921 yılına gelindiğinde hâkimliğe intikâl eden Ali el-Hafîf, 1929'da Evkaf Bakanlığı mümessili olarak avukatlık yapmaya başlamış, ardından Camiiler Müdürlüğü'ne getirilmiştir ve 1939'da Kahire Üniversitesi İslâm Hukuk Fakültesi'nde öğretim üyesi olarak çalışmaya başlamıştır. Ali el-Hafîf, 1951 yılında emekli olduktan sonra da lisans üstü derslere girmeye devam etmiş, ayrıca 1953 yılından itibaren vefâtına kadar Arap Birliği'ne bağlı Yüksek Arap Dili Araştırmaları Enstitüsü'nün İslâm Hukuku Araştırmaları kısmında dersler vermiştir. Resmî görevlerinin yanı ısra İslâm Araştırmaları Akademisi (Mecma'u'l-buhûsi'l-İslâmiyye), Mısır İslâm Fıkıh Ansiklopedisi (el-Mevsû'atü'l-fıkhi'l-İslâmî), Ahvâlü'ş-şahsiyye Kanun Tasarısı Hazırlama Komisyonu ve Arap Dil Akademisi'nde (Mecma'u'l-lugati'l-arabiyye) üye olarak görev yapmıştır.

1978 yılında vefât eden ve fıkıh ilmine dâir kaleme aldığı eserlerinde hususen özel hukuka olan ilgi ve meyli ile dikkat çeken Ali el-Hafîf'in *eş-Şerîkât fi'l-fıkhi'l-İslâmî, Nazariyyetü'n-niyâbe 'ani'l-gayr, el-Hak ve'z-zimme, Ahkâmu'l-muâmelâtu'ş-şer'iyye, Esbâbu ihtilâfi'l-fukahâ, ed-Damân fi'l-fıkhî'l-İslâmî, el-Bey' bi'l-Kitâb ve's-sünne, el-İrâdetü'l-münferide fi'l-fıkhi'l-İslâmî, Ahkâmu'l-vasıyye, eş-Şerike ve'l-hukûku'l-müte'allikatü bihâ* ve *Fırâku'z-zevâc* gibi eserleri mevcuttur. Bkz. İbrâhîm Medkûr, *Maa'l-hâlidîn*, Matbaatu'l-emîriyye, Kahire, 1401/1981, ss. 187-188; Osmân Şübeyr, *eş-Şeyh Ali el-Hafîf*, ss. 17-73, 127-190; Rahmi Yaran, "İslâm Hukukunu Çağına Taşıyan Bir Fakih: Ali el-Hafîf (1890-1978) ve Eserleri", *İHAD*, sy. 6, 2005, ss. 515-519

[2648] Tam adı Câdelhak Ali Câdelhak'tır. 1917 yılında Mısır'ın Dekahliye iline bağlı Talhâ ilçesinin Batrâ köyünde doğmuştur. Kur'an hıfzını köyünde tamamladıktan sonta Tanta'daki Câmiu'l-Ahmedî'ye kaydolmuş, ortaokulu burada okuduktan sonra enstitünün Kahire kısmında liseyi bitirmiştir (1934). Ezher İslâm Hukuk Fakültesi (Külliyyetü'ş-şerîa)'ni âlimiyye derecesiyle tamamladıktan sonra (1943), iki yıllık bir ihtisas eğitiminin ardından şer'î mahkemelerde memurluk yapmaya başlamıştır (1946). 1953'te Dâru'l-iftâ'ya adlî memur ve ardından fetvâ emîni; 1954'te şer'î mahkeme hâkimi olarak tayin edilmiş, şer'î mahkemelerin ilgâsı üzerine 1956'da medeni hukuk mahkemelerine nakledilmiştir. 1971'de mahkeme başkanı, 1974'de Adalet Bakanlığı müfettişi, 1976'da isti'naf mahkemeleri müsteşarı ve ardından Adalet Bakanlığı başmüfettişi olarak çalışmıştır. Meslekî görevlerinin yanı sıra Evkaf Bakanlığı'na bağlı Din İşleri Yüksek Konseyi (el-Meclisü'l-A'lâ li'ş-Şuûni'l-İslâmiyye), Ezher'e bağlı İslâmî Araştırmalar Akademisi (Mecma'u'l-buhûsi'l-İslâmiyye), Radyo Televizyon Birliği Sekreterle Konseyi (Meclisü'l-umenâ bi't-tihâdi'l-izâ'ati ve't-tilfizyûn) gibi kurumlarda üyelik yapmıştır. 1978 yılında Mısır Genel Müftülüğü'ne atanan Câdelhak, 1982'de iki buçuk aylık Evkaf Bakanlığı görevinin ardından Ezher şeyhi olarak tayin edilmiştir. Vefâtına kadar (1996) devam ettiği bu görevinde Câdelhak, Ezher'e, gerek eğitim ve gerekse üniversitenin dünya kamuoyundaki itibari açısından çok parlak bir dönem yaşatmış, kendisi göreve gelmeden önce sayısı 600 kadar Ezher enstitülerinin sayısı onun döneminde 5 bin küsura ulaşmıştır. Fıkıh ilmine dâir *Buhûs ve fetâvâ İslâmiyye fî kadâyâ muâ'sıra, el-Fıkhu'l-İslâmî: Murûnetuhû ve tatavvuruh, Risâle fî salâti'l-Cum'a, Murûnetu'l-fıkhî'l-İslâmî* gibi eserleri mevcuttur. (Beyyûmî, *a.g.e.*, III, 68-88; Ali İhsan Pala, "Ali Câdelhak (1917-1996) ve Çağdaş Fıkhî Sorunlar", *İHAD*, sy. 6, 2005, ss. 557-561; http://www.dar-alifta.org/ar//ViewScientist.aspx?sec=new&ID=25 (28.05.2018)

[2649] Seyyid Sâbık et-Tihâmî, 1915 yılında Mısır'ın Menûfiyye şehrinin Bâcûr ilçesine bağlı Istanhâ köyünde doğmuştur. Kur'an hıfzını köyünde tamamladıktan sonra, 1928 yılında Ezher Üniversitesi'ne girmiş, 1947 yılında İslâm Hukuk Fakültesi'nden âlimiyye diploması ile mezun olmuştur. Mezun olduktan sonra Ezher'e bağlı lise seviyesindeki dinî enstitülerde görev yapan Seyyid Sâbık, İhvân-Müslimîn hareketinin içerisinde de bulunmuş, teşkilat lideri Hasan el-Bennâ'nın 1949'da öldürülmesinin ardından teşkilat üyelerine getirilen geniş kapsamlı tutuklamalar çerçevesinde büyük bir grupla birlikte tutuklanmıştır. 1952 Hür Subaylar Darbesi'yle hapisten çıktıktan sonra Evkaf Bakanlı'nda önce kültür ve ardından mescidler müdürlüğü yapmış, Ezher'in muhtelif fakültelerinde dersler vermiştir. Mısır'da İhvân-ı Müslimîn'e yönelik baskılar artınca Suudi Arabistan'a gitmiş, Mekke'deki Ümmü'l-kurâ Üniversitesi'nde öğretim üyesi olarak görev yapmıştır. Ayrıca İslâm Hukuku Fakültesi'nde şer'î yargı bölümünün başkanlığına getirilmiş ve daha sonra Sosyal Bilimler Enstitüsü bakanlığına getirilmiştir. Vefâtından üç yıl önce Mısır'a dönen Seyyid Sâbık, 2000 yılında Kahire'de vefât etmiştir. Fıkıh ilmine dâir *Fıkhü's-sünne* isimli eseriyle meşhûr olmuştur. Bkz. Seyyid Sâbık, *Fıkhü's-sünne*, Dâru'l-hadîs, Kahire, 1425-2004; I-III; Abdülmün'im Hafâcî, Ali Subh, *a.g.e.*, V, 178-180; Abdullah el-Ukayl, *a.g.e.*, I, 299-301; Abdülmu'tî Beyyûmî, "Zuyûfu'l-mecelle: Ma'a'ş-Şeyh es-Seyyid Sâbık", *el-Va'yu'l-İslâmî*, sy. 60, 1970, ss. 57-58; Fatih Yücel, "Seyyid Sâbık Hayatı Eserleri ve Fıkıh Araştırmalarında İzlediği Metodu", *İHAD*, sy. 6, 2005, ss. 617-619

[2650] Ahmed Fehmî Ebû Sünne, 1909 yılında Kahire'nin Cîze semtinde doğmuş, Kur'an hıfzını ve ilk dinî tahsilini dedesinin yanında tamamlamıştır. 1921 yılında Ezher'de başladığı ilköğretim tahsili, ülkenin İngilizler tarafından işgaline tepki için düzenlenen gösterilere Ezher talebelerinin de katılması sebebiyle eğitim-öğretime ara verilmesi neticesinde bir yıl gecikmeli başlamıştır. İlk ve orta öğretimini Ezher'de tamamladıktan sonra, Kahire Üniversitesi Edebiyat Fakültesi'nde yükseköğrenime başlayan Ebû Sünne, bir yıl sonra Ezher İslâm Hukuk Fakültesi'ne (Küliyyetü'ş-şerîa) kaydolmuştur. Ebû Sünne, 1935 yılında aynı fakültede lisansüstü öğrenime başlamış ve 1940 yılında âlimiyye derecesiyle doktoradan mezun olmuştur. 1941 yılında mezun olduğu fakülteye öğretim üyesi olarak tayin edilmiş, doçentlik ve profesörlük ünvanlarını da aldığı bu fakültedeki

I. İstanbul'dan Mısır'a İki İslâm Âlimi

Aslen Mısırlı olmamakla birlikte 20. asırda Türkiye'den Mısır'a giderek hem Mısır'ın fıkhî potansiyelinden istifade eden, hem de Mısır'ın fıkhî olgunluğuna değer katan Osmanlı döneminin seçkin fukahâsından Muhammed Zâhid el-Kevserî ile Mustafa Sabri Efendi'nin, özellikle Mısır sonrasındaki hayatından muhtasar şekilde bahsetmenin gerekli olduğu kanaatindeyiz.

1. Muhammed Zâhid Kevserî (ö. 1371/1952)

Aslen Kafkasyalı olmakla birlikte doğduğu yıl (1296/1879) ailesinin Düzce'ye göç ederek yerleşmesi sebebiyle Düzce'de doğan Kevserî, Düzce ve İstanbul'daki ilmî tahsilinin ardından İstanbul Fatih Camii'nde müderrislik görevine tayin edilmiştir. Bu sırada medreselerin ıslâhı için kurulan komisyonda görevlendirilmiş ve komisyon çalışmalarında ittihatçıların türlü muhâlefetlerine rağmen öğretim sistemine ilişkin yeni kararların alınmasını sağlamıştır. Kevserî, girdiği muhtelif müderrislik imtihanlarında başarı sağlamasına rağmen ittihatçıların engellemelerine maruz kalmasıyla Kastamonu'da yeni açılan bir medresenin kuruluşu ile görevlendirilmiş, burada üç yıl kaldıktan sonra İstanbul'a dönmüştür. 1. Dünya Savaşı'nın bitiminde, Dâru'ş-şafaka'daki bir aylık müderrisliğinin ardından Süleymâniye'de Medresetü'l-mütehassısîn müderrisliğine tayin olmuş, ayrıca bu medresenin temsilcisi sıfatıyla Meclis-i Vekâlet-i Ders'e üye seçilmiştir. 1919 yılında şeyhülislâm vekilliği rütbesi olan ders vekâleti görevine tayin edilmişse de, Sultan 3. Mustafa'nın yaptırdığı bir medresenin Sadrâzâm Ahmed Tevfik Paşa'nın başkanlığındaki bir cemiyet tarafından yıkılmasına karşı çıkıp bu doğrultuda

---

görevini 1974 yılında emekli oluncaya kadar sürdürmüştür. Kendini tamamen ilme ve ilmî faaliyetlere adamış olması sebebiyle, teklif edilmesine rağmen hiçbir idârî görev almamıştır. *el- 'Örf fî re'yi'l-fukahâ ve'l-usûliyyîn*, *el-Vasît fî usûli'l-fıkh*, *Nazariyyetü'l-hak fi'l-fıkhi'l-İslâmî*, *Hukûku'l-mer'eti's-siyâsiyye fi'l-İslâm*, *Nazariyyetü'l-'akd fi'l-fıkhi'l-İslâmî*, *'Akdu'z-zevâc*, *Makâsıdu'ş-şerî'a*, *el-İktisâdü'l-İslâmî*, *Muhâdarât fi'l-usûli'l-fıkh* gibi pek çok eseri ve makaleleri mevcuttur. Bkz. Muhammed Hayr Ramazan Yûsuf, *Mu'cemü'l-mü'ellifîn el-muâsırîn*, Mektebetü Melik Fehd el-Vataniyye, Riyad, 1425/2004, I, 76-77; Ahmed Fehmî Ebû Sünne (ö. 1424/2003), "el-Fakîhu'l-kebîr Ahmed Fehmî Ebû Sünne", *Ricâlun Fekadnâhum*, Dâru İbn Hazm, Beyrut, 1433/2012, II, 985-996; Ali İhsan Pala, "Ahmed Fehmî Ebû Sünne (1909-2003) ve "el-'Örf ve'l-âde fî re'yi'l-fukahâ" Adlı Eseri", *İHAD*, sy. 6, 2005, ss. 666-673; https://İslâmsyria.com/site/show_cvs/24 (28.05.2018)

mahkemeye başvurması üzerine ders vekâleti görevinden uzaklaştırılmış, ancak meclis üyeliği görevi devam etmiştir.[2651]

Hayatı boyunca İttihat ve Terakki Cemiyeti'ne mensup siyâsîler ve fikir adamlarına muhâlif bir duruş sergileyen Kevserî, 1922 yılında hakkındaki tutuklama emrinin çıkarıldığını duyması üzerine ailesine dahi haber vermeden Mısır'a geçmiştir.[2652] Mısır'ın İskenderiye şehrine yerleşmesinin ardından, iki kez Şam'a giderek belli bir süre kaldıysa da, 1929 yılında kalıcı olarak Kahire'ye yerleşmiştir. Dönemin Mısır ulemâsı tarafından oldukça ihtiramla karşılanan Kevserî'nin hayatının Mısır'da geçen kısmı, eserlerinin târihî silsilesi de göz önüne alındığında, ilmî kişiliğinin olgunlaştığı ve istikrara kavuştuğu aşama olduğu görülmektedir. Bu dönemde muhtelif ülke ve bölgelerden gelen ulemâya ve talebelere ev sahipliği yapan Mısır'ın, Kevserî'ye bu ulemâ ile talebelerle irtibat kurma fırsatını vermesi, ülkede düşünce ve te'lif serbestliğinin mevcudiyeti, şüphesiz Kevserî'nin ilmî kişiliğini olgunlaştıran hususların başında gelmektedir.[2653]

Kevserî Kahire'de bulunduğu süre içerisinde, hiçbir resmî hiçbir tedrîs görevini üstlenmemiştir. Her ne kadar Muhammed Ebû Zehre'nin teşviki ile, bir ara Melik Fuad Üniversitesi (Kahire Üniversitesi) İlahiyat Fakültesinde ders vermesi talep edilmişsese de bunu reddetmiştir.[2654] Kahire'de bir taraftan evini medrese haline getirerek talebe yetiştirirken, bir taraftan da çok sayıda İslâmî eserin ilmî neşrini sağlamıştır. Çoğunluğu Mısırlı olmak üzere; Endonezya, Yemen, Hindistan, Pakistan, Malezya, Suriye, Irak ve Türk talebeleri bulunan Kevserî'nin, Türk talebeleri arasında arasında Ahmed Hayri, Alasonyalı Hacı Cemal (Öğüt),

---

[2651] Muhammed Receb Beyyûmî, "Muhammed Zâhid el-Kevserî Râviyetü'l-'asr ve emînü't-türâsi'l-İslâmî", *Mukaddimâtu'l-İmâm el-Kevserî*, Dâru's-süreyyâ, 1418/1997, ss. 23-24; Âkif Coşkun, *İstanbul'dan Mısır'a Bir İslâm Âlimi Zâhidü'l-Kevserî,* Ilık Yayınları, İstanbul, 2013; ss. 35-43; Mehmet Emin Özafşar, "Muhammed Zâhid el-Kevserî" Hayatı, Muhammed Zâhid el-Kevserî, Hayatı, Eserleri, Tesirleri, Umut Matbaası, İstanbul, 1996, ss. 33-45; Muhammed Ebû Zehre, "el-İmâmü'l-Kevserî", *Mukaddimâtu'l-İmâm el-Kevserî*, Dâru's-süreyyâ, 1418/1997, ss. 14-15

[2652] Beyyûmî, *a.g.m.,* s. 24

[2653] Coşkun, *a.g.e.,* ss. 43-48; Mâcide Mahlûf, "el-Kevserî'nin Mısır Dönemi 1928-1952", *Uluslararası Düzceli M. Zâhid Kevserî Sempozyumu*, Düzce, 2007, s. 23; Muhammed Ebû Zehre, *a.g.m.,* s. 15

[2654] Ebû Zehre, *a.g.m.,* ss. 16-17; Beyyûmî, *a.g.m*., s. 22; Mahlûf, *a.g.m.,* s. 23

Hüsâmeddin el-Kudsi, Abdülfettah Ebû Gudde, Ali Aksoy ve M. Emin Saraç gibi isimler yer almakta idi.[2655]

Kevserî'nin fıkhî çalışmalarının birçoğunun Hanefî fıkıh ve usûlü anlayışını tanıtıcı ve savunucu eserlerin oluşturduğu söylenebilir. Onun doğrudan veya dolaylı olarak Hanefîler aleyhine yapılan yayınlara ve konuşmalara karşı Hanefîleri savunma ihtiyacı hissettiği, bir yönüyle de adeta tarih ile hesaplaşmaya gittiği görülmektedir. Bu yönüyle Kevserî, Hanefî imamlar hakkında bibliyografik ve tarihi eserler kaleme alarak onları tanıtmaya, onlarla ilgili ortaya atılan birçok rivâyetin aslında târihî veya ilmî açıdan doğru olmadığını ispat etmeye çalışmış ve Ebû Hanîfe, Ebû Yûsuf, Muhammed b. el-Hasan eş-Şeybânî, Züfer b. el-Hüzeyl, Hasan b. Ziyad, Muhammed b. eş-Şücâ', Tahâvî ve İbnü'l-Hümam gibi Hanefî fukahâyı tanıtan müstakil eserler kaleme almıştır.[2656]

İslâm âleminin güncel tartışmalarını ve ortaya atılan fikirleri dikkatle takip eden Kevserî, bu dönemde Mısır'da bir taraftan Muhammed Abduh ekolüne mensup Merâğî, Şeltût, Abdülmecîd Selîm gibi ıslâhât yanlısı âlimler, diğer taraftan İbn Teymiyye taraftarı selefîler ile ateşli tartışmalara girerek, yazdığı makale ve kitaplarda bu çevrelere karşı tenkitlerini açıkça dile getirmiş, ayrıca geleneksel inanç sisteminden uzaklaştığını dile getirdiği Ezher âlimlerinin yayınladığı bazı fetvâları, bizzat Ezher'in yayınladığı bazı kararları, ehl-i sünnete aykırı görüşler karşısında sessiz kalmasını tenkit etmiştir.[2657] Bu bağlamda söz gelimi; Merâğî'nin 1929 tarihli aile kanunu için hazırladığı taslak metninde yer alan hükümleri, delilleriyle birlikte şiddetli bir şekilde tenkit ederek bu konuda *el-İşfâk alâ ihkâmi't-talâk* isimli eserini kaleme alan Kevserî, toplum içinde yaygın olan bid'at ve hurâfe içerikli dinî kitapların müsâdere edilmesine yönelik görüşünde Mahmût Şeltût ile anlaşmazlığa düşmüştür.[2658] Diğer yandan; Mısır'da olduğu dönem boyunca, Mısırlı muâsırları

[2655] Mehmet Ali Yargı, "Muhammed Zâhid el-Kevserî (1863-1952) Hayatı Eserleri ve Fıkhî Görüşleri", *İHAD*, sy.6., 2005, s. 314; Beyyûmî, *a.g.m.*, s. 24
[2656] Yargı, *a.g.m.*, s. 319; Beyyûmî, *a.g.m.*, ss. 29-32
[2657] Yargı, *a.g.m.*, s. 320
[2658] Beyyûmî, *a.g.m.*, ss. 26-29

gibi Ezher'in ıslah edilmesi hususuna çok önem vermiş, bu ıslâhın ne şekilde yapılması gerektiğine yönelik birtakım öneriler sunmuştur.[2659]

Kevserî, 20. yüzyıl Mısır'ının ilim tarihine açılım sağlamış,[2660] bir nev'î yabancı gözüyle Mısır'ın mevcut ilmî müktesebâtını değerlendirerek ülkenin ilmî gelişimine katkı sağlamış, ayrıca Mısır'da ikâmet etmesi, şöhretinin birçok İslâm ülkesine yayılması neticesini de beraberinde getirmiştir. Bununla birlikte; Türkiye'ye dönme arzusunu taşıyan Kevserî, 1950 yılında Demokrat Parti'nin iktidara gelmesini Türkiye'ye dönme hususunda bir fırsat olarak addetmişse de, hastalıkları sebebiyle Türkiye'ye dönemeden 1952 yılında Kahire'de vefât etmiştir.[2661]

2. Mustafa Sabri Efendi (ö. 1373/1954)

Osmanlı Devleti ile Türkiye Cumhuriyeti'nin kesişim döneminde yaşamış olan Mustafa Sabri Efendi, yaşadığı dönemin siyâsî, sosyal ve dinî açıdan pek çok çalkantılı olay ve değişimlerine şâhit olmuş bir din ve siyâset adamıdır. 1286/1869 yılında Tokat'ta doğmuş ve ilk tahsiline memleketinde başlamıştır. Kur'an hıfzını tamamlamasının yanı sıra, burada Zülbiyezâde Ahmed Efendi'den fıkıh dersleri almıştır. Tahsil için gittiği Kayseri'de Divrikli Mehmet Emîn Efendi'den kelam, fıkıh, fıkıh usûlü ve hadis gibi ilimlerde dersler almıştır. Daha sonra hocasının tavsiyesiyle gittiği İstanbul'da, Fatih Camii Medresesi'nde tahsil hayatına etmiş, Mehmed Atıf Bey, Gümülcineli Allâme Ahmed Âsım Efendi ve Şeyhu'l-kurra Köse Niyazi Efendi gibi dönemin ulemâsından dersler almıştır.[2662]

1890'da müderrislik imtihanını kazanan Mustafa Sabri Efendi, Fatih Camii'nde müderrisliğe başlamış, bundan sonraki süreçte imamlık ve muhtelif

---

[2659] Mahlûf, *a.g.m.*, s. 27

[2660] Kevserî'nin fıkıh ilmine olan katkısı için bkz. Yüksel Çayıroğlu, *Zâhid el-Kevserî ve Fıkıh Düşüncesi*, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, MÜSBE, 2008; kelam ilmine olan katkısı için bkz. Hamid İbrâhîm Muhammed, *eş-Şeyh Muhammed Zâhid b. el-Hasan b. Ali Kevserî ve cühûdühü'l-kelâmiyye*, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Ezherü'ş-şerîf Külliyyeti usûli'd-dîn, 1408/1988; hadis ilmine olan katkısı için bkz. Muhammed b. Abdullâh Âl-i Reşid, *el-İmâm Muhammed Zâhid el-Kevserî ve ishâmâtuhû fî ilmi'r-rivâye ve'l-isnâd*, Dâru'l-feth li'd-dirâsât ve'n-neşr, Ammân, 1430/2009.

[2661] Ziriklî, *a.g.e*., VI, 129; Coşkun, *a.g.e*., ss. 50-52; Özafşar, *a.g.m*., ss. 52-53; Ahmed Hayrî, *el-İmâmü'l-Kevserî*, el-Mektebetü'l-Ezheriyye li't-türâs, Kahire, 1420/1999, s. 32

[2662] Kavsî, Müferrih b. Süleymân, *eş-Şeyh Mustafa Sabri ve mevkıfühû mine'l-fikri'l-vâfid*, Merkezü'l-melik Faysal li'l-buhûs ve'd-dirâsâti'l-İslâmiyye, Riyad, 1418/1997, ss. 63-65

medreselerde müderrislik yapmış, ayrıca hukuk müessesinin çeşitli organlarında ve şeyhülislamlık makamında görevlendirilmiştir..[2663]

Mustafa Sabri Efendi, ilmî faaliyetlerinin yanı sıra, aktif siyâsete de ilgi duyan bir kişiydi. II. Meşrutiyet'in ilanıyla birlikte Tokat mebusu olarak meclise girmiş, İstanbul'da kurulan Cemiyet-i İlmiye-i İslâmiye'nin kurucu üyelerinden olmuştur. Bu dönemde II. Abdülhamit'in istibdat yönetimine karşı çıkan ve meşrutiyetin bir kez daha ilan edilmesine olumlu bakan biri olarak İttihat ve Terakki Cemiyeti'ne karşı sempati beslemiş olsa da, İttihatçıların bazı uygulamalarından rahatsız olması nedeniyle, çok geçmeden bu harekete karşı muhâlif bir duruş sergilemeye başlamıştır. İttihat ve Terakki'nin uygulamalarına karşı son derece sert muhalefetiyle dikkatleri çeken Mustafa Sabri Efendi, partiden ayrılarak Hürriyet ve İtilaf Fırkası'na dahil olmuştur.[2664] 1912 seçimlerindeki başarısıyla ülkedeki nüfûzu daha da artan İttihat ve Terakki Partisi, Hürriyet ve İtilaf Fırkası'na karşı sert tedbirlere yönelmiştir. Meydana gelen Bâbıâli Baskını sebebiyle Hürriyet ve İtilaf Fırkası'na bağlı olanlar tutuklanmış, yurt dışına sürülmüş ve bazıları da idam edilmiştir. Evine yapılan baskından son anda kurtulan Mustafa Sabri Efendi, deniz yoluyla Mısır'a kaçmış (1331/1913), oradadan da Bosna Hersek'e ve Romanya'ya geçmiştir. Romanya'da yakalanmasıyla İstanbul'a gönderilmiş ve Bilecik'te 5 yıl mecburi ikâmete tâbi tutulmuştur. Ancak İttihatçı liderlerin yutdışına kaçması nedeniyle mecburi ikâmeti ortadan kalkmıştır.[2665]

Bundan sonraki süreçte, ilmî bazı kurullarda yer alması ve şeyhülislamlık görevini üstlenmesinin yanı sıra, ülkenin siyâsî hayatına da aktif katılım sağlamıştır. Kurtuluş Savaşı yıllarında Millî mücadele hareketine karşı olumsuz bir bakış açısı olan Mustafa Sabri Efendi, Millî mücadelenin başarıyla neticelenmesinin ardından ailesiyle birlikte Mısır'a gitmiştir. Mısır'da bulunduğu ilk zamanlarda, yerel halk tarafından hoş karşılanmamış, halk, millî mücadeleye karşı tepkisel tutumundan dolayı kendisini vatan haini olmakla itham etmiştir. Bu arada, Hicaz kralı Hüseyn Hâşimî'nin kendisini Hicaz'a davet etmesi üzerine, ailesiyle birlikte Hicaz'a

[2663] Kavsî, *a.g.e.*, ss. 67-76
[2664] Kavsî, *a.g.e.*, ss. 76-83
[2665] Mehmet Nam, "Tarihin Kırılma Noktasında Son Şeyhülislamlardan Mustafa Sabri Efendi", *Harran Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, sy. 23, 2010, ss. 102-104

yerleşmiştir. Ancak ailesinde ortaya çıkan birtakım sağlık problemleri nedeniyle çok geçmeden tekrar Mısır'a dönmüştür.[2666] Mısır'da, önceden olduğu gibi; halkın ve aydın kesimin tepkisini çekmeye devam edince buradan Lüban'a geçmiş (1924), oradan da Romanya ve en sonunda Yunanistan'a geçmiştir (1927). Yunanistan'da ikâmet ettiği beş yıl süre boyunca, oğlu ile birlikte çıkardıkları dergi kanalıyla fikirlerini duyurmaya devam etmiş, ancak Ankara hükümetinin Yunanistan'a yaptığı baskı sebebiyle dergi kapatılmıştır. Bundan sonraki aşamada herhangi bir İslam ülkesine gitmenin yollarını araştıran Mustafa Sabri'ye yine Mısır kapılarını açmıştır. 1932 yılında Mısır'a gitmiş ve vefatına kadar (1954) burada ikâmet etmiştir.[2667]

Kelam, siyâset, dinî-ictimâî gibi alanlarda muhtelif te'lifleri bulunan Mustafa Sabri'nin fıkıh alanında *Mes'eletü tercemeti'l-Kur'an, Savm-ı Ramazan, Türk'ün Başına Gelen Şapka Meselesi, Şapka (ve Fötr) Giymenin Hükmü, İman, Namaz ve Oruç Risâlesi* gibi bazı eserleri ve makaleleri mevcuttur.[2668]

Kevserî ve Mustafa Sabri Efendi'nin yanı sıra; Kur'an ilimleri, fıkıh ve hadis ilmine vâkıf, 20. yüzyılın çok yönlü âlimlerinden olan Mûsâ Cârullâh da ilmî tahsilde bulunduğu gençlik yıllarında ve yaşantısının son dönemlerinde Mısır'da bulunmuş, 1949 yılında Kahire'de vefat etmiştir.[2669]

Değerlendirme

1517 yılında Osmanlı Devletinin hâkimiyetine giren Mısır'ın 1798-1801 yılları arasında Fransız işgaline uğraması, ülkenin fıkhî ve buna bağlı hukukî hayatında büyük değişikliklerin bir başlangıcını teşkil etmiştir. Fransızlar, ülkenin hukuk sistemine ilişkin bazı değişiklikler yapmış olsa da, üç yıllık nüfûz sürecinin ardından ülkeden çekilmeleriyle birlikte bu değişiklikler izâle olmuştur. Ülkenin hukukî yapısında meydana gelecek asıl köklü değişiklikler ise bundan sonra gerçekleşmiştir.

[2666] Kavsî, *a.g.e.*, ss.104-108
[2667] Kavsî, *a.g.e.*, ss.119-122
[2668] Eserleri hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Nam, *a.g.m.*, ss. 114-115
[2669] Hayatı ve görüşleri hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Osman Keskioğlu, "Mûsa Cârullah", *AÜİFD*, c. 12, 1964, ss. 63-73; Hamdi Mert, "Musa Carullah Bigiyef-Hayatı, Mücadelesi, Fikirleri", *Bilig: Türk Dünyası Sosyal Bilimler Dergisi*, sy. 8, 1999, ss. 125-138; Ahmet Kanlıdere, Mûsa Cârullah, *DİA*, XXXI, 214-216

1805 yılında Mehmet Ali Paşa'nın vali olmasıyla birlikte başlayan valiler ve ardından hidivler dönemini ihtivâ eden 19. yüzyılda, Mısır'da, pek çok alanda olduğu gibi hukukî alanda da pek çok değişime imza atılmış, yapılan değişikliklerde rol model olarak ise büyük ölçüde Fransa kabul edilmiştir. Bu bağlamda; yüzyıllardır tek dereceli bir muhâkeme sisteminin mevcut olduğu Mısır'da, İslâm hukuku çerçevesinde yargılama yapan makhemelerin yanına başka mahkemeler (yargı meclisleri, millî yargı, konsolosluk mahkemeleri gibi) eklenerek Mehmet Ali Paşa dönemi itibariyle sorumluluk alanı daraltılmış şer'î mahkeme kavramı ortaya çıkmış, 1875 yılında gerçekleşen hukuk reformu ile birlikte oluşturulan karma ve yerel mahkemelerle ise şer'î mahkemelerin sorumluluk ve nüfûz alanı büyük ölçüde kısıtlı bir çerçeveye indirgenmiştir. 19. yüzyılın sonu ve 20. yüzyıl başlarında şer'î mahkemelerin mevcut sıkıntılarının tespiti ve izâlesi amacıyla birtakım çalışmalar yapılmış olsa da; bunlar, mevcut sistemin döngüsünde kayda değer bir değişim meydana getirmemiş, 1955 yılında şer'î mahkemeler diğer mahkemeler ile birlikte tek çatı altında birleştirilmiştir.

Mısır'da yeniden oluşturulmaya başlanan hukuk sisteminin tatbîk ayağı olan mahkemelere dâir yapılan değişimlerin yanı sıra, bu mahkemelerde esas alınacak yeni kanunların da oluşturulma çabalarının görüldüğü 19. yüzyılda, hukuk reformuna kadar oluşturulan kanunlarda şer'î hukukun izi görülmekte ise de, Mısır'da hukuk alanında bir kırılma noktasını teşkil eden hukuk reformundan sonraki süreçte kurulan yerel ve karma mahkemelerde tatbîk edilmesi amacıyla oluşturulan kanunlara bakıldığında, önceden şer'î hukukun izinin bulunduğu birkaç kanunun dahi Fransız kanunları çerçevesinde oluşturulduğu görülmektedir.

Mısır'ın 19. yüzyıl kanunlaştırma hareketlerinde batı kanunlarının merkez alınması, ülkenin hukukî hayatında bir ilk olmakla birlikte, bu değişim; ülke tarihinde ilk kez İslâm hukuku kaynak alınarak kanun oluşturma çabalarına da bir nev'î ilham olmuştur. Oluşturulan batı kaynaklı kanunlara meşrûiyet kazandırmak amacıyla bu kanunları İslâm hukuku ile mukârene etmeye dâir Mahlûf el-Minyâvî ile Muhammed Kadri Paşa tarafından kaleme alınan iki eserle başlayan bu süreç, ardından bizzat İslâm hukuku hükümlerinin kaynak olarak kabul edilmekle birlikte

modern hukuk sistematiği ile kaleme alınan eserlerin oluşturulmasıyla devam etmiştir. İslâm hukukunun modern hukuk nosyonu üzerine tedvîn edilerek kanunlaştırılması bağlamında Muhammed Kadri Paşa'nın kaleme aldığı üç eser, her ne kadar kanun hüviyetine kavuşamamış olsa da, Mısır'da İslâm hukukunun kanunlaştırılması hususunda ilk olmaları ve Mısır'dan sonra pek çok ülkeye emsl teşkil etmeleri açısından İslâm hukuk tarihinde çok değerlidir.

İslâm hukukunun tecdîdi, yeni bir te'lif tarzıyla yeniden ele alınmasına yönelik fikirler, 20. yüzyıl Mısır'ında daha fazla artmak suretiyle ilim erbâbı içerisinde yankı uyandırmaya başlamış, İslâm hukukunun tecdîdi hususunda Kadri Paşa ile aynı düşüncelere sahip Mısırlı haleflerinin, İslâm hukukunun modern bir nosyon ile hayata tatbîki ve İslâm hukukuyla irtibatlı kurumların ıslâhına yönelik çalışmaları devam etmiştir. Tespit edebildiğimiz kadarıyla; Mısır'da, 20. yüzyılda İslâm hukukunun tecdîdi ve tatbîkini sağlayabilmek amacıyla dönemin önde gelen İslâm hukukçuları şu üç faaliyet tarzını vesile edinmişlerdir: Bunlardan ilki; batı kanunlarıyla mukârene edilsin veya edilmesin, modern hukuk nosyonuyla ele alınmak suretiyle bizzat kanun tasarısı olarak gerçekleştirilen çalışmalar; ikincisi, fıkhın bir bütün olarak ansiklopedik tarz çalışmalarla ele alınması veya İslâm hukukuna dâir bir alanın ya da mevzunun modern hukuk sistematiği üzere kaleme alınması, bir diğeri ise; asrın fıkhî problemlerine çözüm üretebilmek amacıyla ictihad komisyonlarının teşekkül etmesidir.

Hukuk müessesinde yeni bir dönemin başlangıcını teşkil eden Mehmet Ali Paşa dönemiyle başlayan süreçte, Mısır'da dönemin genel karaketeristiğine paralel değişen bir diğer husus da fıkıh tedrîsatının yapısı ve işleyişidir. Özellikle 20. yüzyıl itibariyle Mısır'da fıkhî tedrîsatın yapıldığı kurumlar değiştiği gibi bu kurumlar, Mehmet Ali Paşa dönemi öncesindeki fıkhî tedrisât merkezlerinin eğitim sistemlerinden farklılaşmaya başlamıştır. Bu bağlamda fıkhî tedrîsat alanında Ezher, Dârülulûm ve Medresetü'l-kazâi'ş-şer'iyye olmak üzere merkezde öne çıkan üç kurum bulunmakla birlikte, diğer bazı eğitim kurumlarında da fıkıh öğretimi yapılmıştır.

19. ve 20. yüzyıllarda Mısır'daki mezhebî eğilimin keyfiyetine bakıldığında; Osmanlı Devleti'nin hâkimiyeti ile başlayan süreçten itibaren pek de farklılaşmayan bir seyir karşımıza çıkmaktadır. Hanefî mezhebinin, Osmanlı Devleti'nin Mısır'a hâkimiyeti ile başlayan resmî olarak nüfûz süreci, Mehmet Ali Paşa ve sonrasındaki dönemlerde de devam ederek Hanefîlik şer'î mahkemelerde esas alınan tek mezhep olmuştur. Aradan geçen 400 yıllık zaman diliminin ardından Hanefîlik, 1930'lara kadar hukukî planda resmî mezhep hüviyetinde olmakla birlikte, 1931'de ilk kez diğer fıkhî mezheplerin de görüşlerinin değerlendirilmesine yönelik hukukî bir değişim olmuştur. Ancak bu karar, verilen hükümlerde Hanefîliğin hâkim olduğu realitesini değiştirmemiştir.

Mısır'da Osmanlı dönemi öncesi yaygın olan diğer iki mezhep olan Mâlikîlik ile Şâfiîliğin durumuna bakıldığında, Mâlikî mezhebinin, önceki dönemlerde olduğu gibi Osmanlı dönemi ve günümüzde de, özellikle Mısır'ın Saîd bölgesindeki en yaygın mezhep olduğu ve yaygınlık açısında Şâfiîlik ile aynı düzeyde olduğu görülmektedir. Şâfiî mezhebi de, Mâlikîlik gibi hükümlerinin tatbîki açısından Mısırlıların ibadet hayatında bugüne dek önemini korumuştur. Günümüzde Mâlikî mezhebi Mısır'ın Sâid bölgesinde yaygın olmasına karşın, Şâfiîlik Mısır'ın kuzey kısmındaki delta bölgesindeki köy ve kırsal kesimlerde yaygınlığını sürdürmektedir.

Mısır'da 6./12. asrın sonlarına doğru tanınmaya başlayan, Memlûkler döneminde diğer üç mezhep gibi resmî mezhep hüviyetinde olmakla birlikte kayda değer bir yaygınlık oranına erişemeyen Hanbelî mezhebi de bundan sonraki süreçte Osmanlı döneminden günümüze doğru gelindiğinde, yaygınlık durumunda durumunda pek değişim yaşanmamış, özellikle mezhepte yetkin son fukahânın vefâtının ardından 14./20. asır başından itibaren, sadece Ezher hocaları ve talebeleri arasında mahdûd kalmıştır.

SONUÇ

Fıkhın diğer aksamına kıyasla *fıkıh tarihi* bölümünün günümüzde halen bâkir bir kısım olarak araştırılmaya, incelenmeye ve meraklılarının istifadesine sunulmaya muhtaç olduğu bir gerçektir. Fıkıh tarihine ilişkin günümüz eserlerinde, fıkhın bir bütün olarak İslâm coğrafyası içerisindeki gelişim aşamaları çok geniş bir çerçevede ele alınarak genel bir kanaat oluşturulmakta ise de, fıkhın gerek bir ilim ve gerekse mezheplerin gelişimi ve hukuk müessesesi olarak tezâhürü gibi hususlarda bölge, zaman ve mezhep bazlı fıkıh tarihi çalışmalarıyla yapılacak detaylı bir okumaya ihtiyaç bulunmaktadır. Bu noktada; İslâm hukuku araştırmacılarının merak ve çabasını bekleyen bir alan olan fıkıh tarihinde yapılacak bu nev'î çalışmalar, fıkhı, dinî bir ilim olma hüviyetinden çıkarmaz; aksine her ilmin tarih ilmiyle bağlantılı olduğu düşünülürse, fıkhın daha iyi anlaşılması hususunda yardımcı bir alan olarak karşımıza çıkacaktır. Biz bu çalışmamızda fıkıh ilminin bakir bir alanı olarak gördüğümüz tarih kısmına ilişkin bir katkı sağlamasına temennî olması amacıyla ve alana ilişkin bir emsÂl teşkil etmesi açısından fıkıh havzaları çerçevesinde olmak üzere, coğrafya eksenli genel bir fıkıh tarihi okuması yapmaya niyet ederek *Nil Havzası'nda Fıkıh Tarihi: Mısır Örneği* başlıklı çalışmamızda fıkhî çerçeveden Mısır'ın târihî serüvenini aktarmaya çalıştık.

Araştırmamız sırasında gördüğümüz üzere Mısır; jeopolitik konumu, siyâsî ve medeniyet tarihi, genel olarak bilimler tarihi açısından önemli olduğu gibi hususen fıkıh tarihi açısından da önemli bir ülke konumundadır. Bazı fıkıh mezheplerinin sistemleşerek mezhep hüviyetine kavuşması, bazılarının ise farklı coğrafyalara intikâl ederek yaygınlaşması gibi hususlarda kilit bir ülke olan Mısır, bizim nezdimizde fıkıh tarihi açısından araştırılıp tahkik edilmeye fazlasıyla değer, bol tarîhî veriler ihtivâ eden bir mevzuyu teşkil etmiştir.

İncelemelerimiz neticesinde ortaya çıkan verilere göre; Mısır'ın fethiyle birlikte başlayan İslâmlaşma süreciyle ülkeye intikâl eden fıkıh ilmi, hulefâ-i râşidîn ve Emevîler dönemlerini içine alan takriben ilk iki buçuk asırlık zaman diliminde (20/640-132/750) sistemli bir ilim hüviyetinde olmamakla birlikte, sahâbe ve tâbiunun yanı sıra, ülkeye yerleşen Arap kabileleri içerisindeki fıkıh erbâbının

vesilesiyle yerel halk ile ilk ünsiyetini kazanmış, öncelikle İslâmlaştırılmasının yanı sıra diğer İslâmi ilimlerde olduğu gibi fıkhı ilminde de tekevvün dönemini yaşamıştır.

1./7. yüzyılda ülkeye yerleşen ilk fukahânın elinde herhangi bir fıkıh mezhebi tasavvuru olmaksızın fıkıh ilmini öğrenmeye başlayan ve müesseseleşmemekle birlikte kazâî faaliyetlerini icrâ eden Mısır, 2./8. yy.ın özellikle son yarısına gelindiğinde ilk kez muhtelif fıkhî eğilimlerin mevcudiyetini hissetmeye başlamıştır. Bu bağlamda; 2./8. Yüzyılda, Hicaz'da İmâm Mâlik'in elinde yetişen talebelerinin vesilesiyle fıkıh mezhepleri içerisinde ilk olarak İmam Mâlik eksenli Hicaz ekolüyle tanışan Mısır'da, fıkhî mezheplerin oluşumunun gerçekleştiği 3./9. yüzyıla gelindiğinde mezhebi eğilim, tam anlamıyla Mâlikî mezhebine müntesiplik şeklinde neticelenmiştir. H.2. yüzyılın son yarısına gelindiğinde, kazâî görevlerle ülkeye gelen Hanefî kadıların eliyle, bir anlamda devlet otoritesi vesilesiyle ülkede tanınma imkânına sahip olan Hanefî mezhebi, intişarı uzun bir süre alsa da, Mısır'a intikâl eden ikinci mezhep olma hüviyetini kazanmıştır. Çok geçmeden, h. 2. yüzyılın bitiminde İmâm Şâfiî'nin Mısır'a gelişi ile Mısır'da tanınan Şâfiî mezhebi, kısa sürede ulemâ, devlet ricâli ve halk nazarında revaç bularak, ülkedeki hâkim fıkhî eğilim olan Mâlikî mezhebine muâdil bir mezhep olma özelliğini kazanmıştır. Böylece 2./8. yüzyılın yarısı itibariyle fıkıh mezheplerinin oluşumuna yönelik ilk temellerin atıldığı Mısır'da, 4./10. yüzyılın ilk yarısı bittiğinde Mâlikîlik, Hanefîlik ve Şâfiîliği çerçevesine alacak şekilde fıkıh mezheplerinin tanınarak belli bir yaygınlık düzeyine eriştiği görülmektedir.

Mısır'da 4./10. yüzyılın yarısı itibariyle hâkim olmaya başlayan Şiî İsmâilî fıkıh mezhebi, iki asrı bulan hâkimiyet sürecinde ülkede hukukî açıdan bir fetret dönemini teşkil etmektedir. Fetihten itibaren devletin resmî organları başta olmak üzere, her kademesini Şiî bir renge dönüştürme noktasında son derece gayretli olan Fâtımîler, kazâ müessesesi ve fetvâ işleri de dâhil olmak üzere, Mısır'da fıkıh alanında tatbîk edilen sünnî hukukun yerine Şiî hukukun kâim olması ve aksinin yok sayılması amacıyla pek çok unsuru vesile edinmişlerdir. Bununla birlikte halk vicdanında ve pratiğinde Şiîlik yer edinmemiş, yönetici zümre arasında sınırlı

kalmıştır. Fıkhın ülkedeki bu istisnâî seyri, 6./10. yüzyılın yarısıyla birlikte Eyyûbîlerin Mısır'a hâkim olmasıyla tam tersi istikâmette değişmiş, takriben bir asrı bulan Eyyûbî hâkimiyetinde sünnî fıkıh sistemi yeniden Mısır'da yeşermeye başlayarak sünnî düşüncenin kaybettiği resmî hüviyet bir kez daha ortaya çıkmıştır. Bu dönemle birlikte, Şiî düşüncenin Mısır'dan kökünün kazılıp atılması ve yeniden sünnî hukuk sisteminin yeniden ihyâsı için çok geniş çaplı bir faaliyete girişilmiştir. Fıkhın genel seyri açısından değerlendirildiğinde, Eyyûbîler döneminden pek de farklılık göstermediği gözlenen Memlûkler dönemi (7./13.-10./16. y.y.) ise; Mısır'daki fıkıh tarihi açısından asıl istikrar dönemi olarak karşımıza çıkmaktadır. Fıkhî istikrarın bir neticesi olarak Memlûkler dönemi, Mısır'da dört fıkıh mezhebinin tanınıp farklı oranlarda olmakla birlikte yaygınlaştığı, mezhepler arasındaki taassub ruhunun önceki dönemlere göre azaldığı ve toplum teâmülünde olan dört fıkıh mezhebine de resmî mezhep olma vasfı tahsis edildiği bir süreci ifade etmektedir. Bu durum, ülkede ilmî, mezhepsel gelişim ve hukuk müessesesi gibi açılardan fıkhın ulaştığı kemâl/olgunluk mertebesini göstermektedir. Fıkhın mezhepsel işleyişine yönelik resmî boyutta birtakım değişimler olmakla birlikte, Mısır'daki fıkıh tarihi çerçevesinde istikrar ve olgunluk dönemi olarak değerlendirdiğimiz 7./13. yüzyılın yarısından 10./16 yüzyılın ortalarına kadar devam eden bu sürecin, ülkede Memlûklerin ardından mutlak Osmanlı hâkimiyetinin söz konusu olduğu 14./20. yüzyıla kadar devam ettiği kanaatindeyiz.

Mısır'ın siyâsî tarihi açısından önemli olan 18. yüzyılın son yıllarında meydana gelen Fransız işgali, ülkenin fıkıh tarihi açısından da dönüm noktasını teşkil etmektedir. Siyâsî tarihi açısından, ülkenin çağdaş siyâsî tarihinin başlangıcını oluşturan bu işgal, ülkenin fıkıh tarihi serüveninde de benzer bir yeni sürecin başlangıcını ifade etmektedir. Zira bu işgale kadar ülkede Şiî İsmâilî fıkıh sistemi de dahil olmak üzere İslâmî çerçevede yer alan fıkıh sistemleri hâkim iken, bu işgalle birlikte, ilk kez ülkenin hukukî yapısında gayri müslim bir devlet eliyle birtakım değişiklikler yapılma yoluna gidilmiştir. Mısır'daki Fransız işgali, üç yıl gibi kısa bir süreyi ihtivâ etmiş olsa da, işgal sonrasında Mehmet Ali Paşa dönemiyle başlayan ve 19. ile 20. yüzyılları içine alan iki asırlık zaman diliminde ülkenin fıkıh tarihi seyrinde önceki dönemlere kıyasla çok önemli farklılıklar olduğu gözlenmektedir.

Bu bağlamda 19. ve 20. yüzyılların, Mısır'ın ilk kez seküler kanunlaştırmaların gölgesinde kaldığı dönemin ifadesi olduğunu gördük. Bu durum tespit ettiğimiz kadarıyla fıkıh tarihi açısından da ülkede farklı bir dönemin başlangıcını teşkil etmiştir. Seküler kanunlaştırmalar; ülkedeki fıkıh tedrîsatının keyfiyeti, fıkıh mezheplerinin ülkedeki gelişim seyri, bu asırlarda yetişen fukahânın zihin yapısı ve fıkhın hukuk müessesesi olarak hayattaki yeri gibi fıkıhla irtibatlı pek çok mevzuda fazlasıyla tesirini göstermiştir.

Mısır'ın fıkıh tarihine ilişkin tespit ettiğimiz bulguları yukarıda muhtasar bir şekilde ifade etmekle birlikte; çalışmamızın oldukça geniş bir çerçeveyi ele almasından ötürü, konunun kapsamına dahil olan bazı başlıkları detaylı ve yeterince ele almadığımızı belirtmemiz gerekir. Bu durum, bizim Mısır'ın fıkıh tarihi üzerine genel bir tespit ve değerlendirme çalışması yapmayı hedeflememizle irtibatlıdır. Bununla birlikte; çalışmamızın içerisinde yer alan pek çok başlığın müstakil bir fıkıh tarihi incelemesine konu olabileceğini düşünmekteyiz. Bu doğrultuda dört fıkıh mezhebinin her birinin Mısır'daki tarihi gelişimi, Mısır'daki mevcut bir fıkhî mezhebin başka bölgelerdeki yandaş mezhebiyle olan irtibatı (etkileme-etkilenme), herhangi bir mezhebin Mısır'lı fukahâsı, Mısır'daki kanunlaştırma hareketleri, Mısır'daki hukuk (kazâ) müessesesi, Mısır ile başka bölgeler arasındaki ilmî rıhlelerin fıkıh ilmine olan katkısı, çağdaş dönem Mısır'da İslâm Hukukunu Tecdîd Faaliyetleri, Mısır'daki Fıkıh Tedris Merkezleri gibi pek çok çalışma konusunun belli bir zaman tahdidi yapılarak incelenmeye elverişli olduğu kanaatindeyiz.

KAYNAKÇA

ABBÂDÎ, Ahmed Muhtâr, **Fî't-târîhi'l-'Abbâsî ve'l-Fâtımî**, Dârü'n-nehdati'l-arabiyye, Beyrut, ts.

……, **fi't-Târîhi'l-Eyyûbî ve'l-Memâlîk**, Dâru'n-nehdati'l-arabiyye, Beyrut, 1995

ABDİLKÂDİR, Semâh bint Saîd, ***el-Eserü's-siyâsî ve'd-devru'l-ıslâhî li'l-'ulemâi fî 'asri selâtîni'l-Memâlîk***, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Câmiatü Ümmü'l-kurâ, Külliyyetü'ş-şerîa ve'd-dirâsâti'l-İslâmiyye, 1431/2010

ABDUH, Muhammed (ö. 1323/1905), **el-A'mâlü'l-kâmile li'l-imâm eş-Şeyh Muhammed Abduh**, thk. Muhammed İmâra, Dâru'ş-şurûk, Kahire, 1414/1993, I-V

ABDURRÂZİK, Ebûbekr, **Ebû Zehre fî re'yi 'ulemâi'l-'asr**, Dâru'l-i'tisâm, Dımaşk, 1986, I-II

ABDURREZZÂK, Ebûbekr, **Ebû Zehre İmâmu 'asrih, hayâtuhû ve eseruhü'l-ilmî**, Dâru'l-i'tisâm, Kahire, 1985

ABDURREZZAK, Mustafa, **Temhîd li-târîhi'l-felsefeti'l-İslâmiyye**, Beyrût, Dâru'l-kitâbi'l-benânî, 2011

ABDÜDDÂYİM, Abdülazîz Mahmûd, **Mısr fî 'asri'l-Memâlîk ve'l-Osmâniyyîn**, Mektebetü Nahdati'ş-şark, Kahire, 1996

ABDÜLAZÎM, Ali, **Meşîhatü'l-Ezher münzü inşâihâ hatta'l-ân**, el-Hey'etü'l-ilmiyye li-şuûnil-matâbi' el-Emîriyye, Kahire, 1399/1979, I-III

ABDÜLBÂSÎT B. HALÎL EZ-ZÂHİRÎ, Zeynüddîn Abdülbâsit b. Halîl b. Şâhîn ez-Zâhirî el-Hanefî (ö. 920/1514), **Neylü'l-emel fî zeyli'd-düvel**, thk. Ömer Abdüsselâm Tedmurî, Mektebetü'l-asriyye, Beyrut, 1422/2002, I-IX

ABDÜLCEVVÂD, Muhammed, **Takvîmu Dâri'l-ulûm**, Dâru'l-maarif, Kahire, 1952

ABDÜLHÂDÎ, Cemâl, **Fethu Mısr**, Dâru't-tıbâa ve'n-neşri'l-İslâmiyye, Kâhire, ts.

ABDÜLHAMÎD, Emâl Ramazân, **el-Hayâtü'l-ilmiyye fi'l-İskenderiyye fi'l-'asri'l-Memlûkî**, Matbaatü'l-imrâniyye, Kahire, 1423/2002

ABDÜLLATİF, ʿÎd Fethî, "et-Tebâdülü's-sekâfî beyne'Etrâk ve'l-Arab", **AÜİFD**, sy. 37, 2012, s. 109-134

ABDÜLMAKSÛD, Muhammed Fevzî, **el-Fikrü't-terbevî li'l-üstâzi'l-imâm Muhammed Abduh ve âliyetuhû fî tatvîri't-ta'lîm**, www.kotobarabia.com, (20.04.2018)

ABDÜLMEHDÎ, Abdülcelîl Hasan, **el-Medâris fî beyti'l-Makdîs fi'l-'asreyn el-Eyyûbî ve'l- Memlûkî ve devruhâ fi'l-hareketi'l-fikriyye**, Mektebetü'l-aksâ, Ammân, 1981

ABDÜLMÜN'İM MÂCİD, Subhî, '**Alâkât beyne Mısr ve'l-Hicâz zemene'l-Fâtımiyyîn ve'l-Eyyûbîyyîn**, Dâru'l-arabî, Kahire, ts.

ABDÜLMÜN'İM, Hamdî, **Dîvânü'l-mezâlim, neş'etühû ve tatavvuruhû ve ihtisâsâtuhû mukârenen bi'n-nazari'l-kazâiyyeti'l-hadîse**, Dâru'ş-şurûk, Kâhire, 1403/1983

ABDÜLMÜN'İM, Mahmûd Abdurrahmân, **Mu'cemü'l-mustalahâti'l-elfâzi'l-fıkhîyye**, Dâru'l-fazîle, Kahire, ts.

ABDÜLMÜN'İM, Subhî, **Târîhu Mısri's-siyâsî ve'l-hudarî mine'l-fethi'l-İslâmî hattâ ahdi'l-Eyyûbîyyîn**, Merkezü'l-hadârati'l-arabiyye, Kahire, ts.

……, Târîhu Mısri's-siyâsî ve'l-hudârî mine'l-fethi'l-İslâmî hattâ 'asri'l-Eyyûbîyyîn, Kâhire, 1994

ABDÜNNAÎM, Abdünnaîm Dayfî Osmân, **el-Ezher ve devruhû fi'l-Memâlikî'l-İslâmiyye fî İfrîkıyâ fî 'asri selâtîni'l-Memâlîk,** Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Câmiatü'l-Kahire, Ma' hedü'l-bühûs ve'd-dirâsâti'l-İfrîkıyâ, 1422/2002

ABDÜRRAHÎM, Abdürrahîm Abdurrahmân, **el-Mağâribe fî Mısr fi'l-'asri'l-Osmânî**, Matbaatu'l-ittihâdul-âm et-Tûnusî, yy, 1982

……, Füsûl min târîhi Mısri'l-iktisâdî ve'l-ictimâî fi'l-'asri'l-Osmânî, el-Hey'etü'l-Mısriyyetü'l-âmme, Kahire, 1990

ABDÜSSELÂM EL-ENDÛNÎSÎ, Ahmed Nehravî, **el-İmâmü'ş-Şâfiî fi mezhebeyhi'l-kadîm ve'l-cedîd**, Kâhire, Mektebetü'ş-şebâb, 1408/1988

ACAR, İsmâîl, "İbn Nüceym'in Hayatı ve Eserleri", **DEÜ İlahiyat Fakültesi Dergisi**, sy. 13-14, 2001, ss. 109-129

AĞIRAKÇA, Muhammed Hamidullah, **Mısır'da Kanunlaştırma Hareketleri**, Akdem Yayınları, İstanbul, 2013

AHMADOV, Shahı, **Azerbaycan'da Şiîliğin Yayılma Süreci**, Basılmamış Doktora Tezi, AÜSBE, 2005

AHMED, Ahmed Abdurrezzak, **Târîh ve Âsâru Mısri'l-İslâmiyye mine'l-fethi'l-'arabî hattâ nihâyeti'l-Fâtımî**, Dâru'l-fikri'l-arabî, Kahire, 1420/1999

AHMED, Hasen Hudayrî, '**Alâkâtü'l-Fâtımiyyîn fî Mısr bi düveli'l-Mağrib (262-567/973-1171)**, Mektebetü Medbûlî, Kahire, ts.

AHMED, Huseyn, **Mevsû'atu Târîhi Mısr**, Müessesetü Dâri'ş-şa'b, Kahire, ts., I-V

AHMED, Abdellah Kedir, "el-Hicrâ ve eseruhâ fi'n-tişâri'l-İslâm bi'frîkıyâ (el-Habeşe nemûzecen)", **OMÜİFD**, sy. 38, 2015, ss. 141-168

AHMED, Muhyiddîn Afîfî, "el-İctihâdü'l-inşâî inde'ş-Şeyh Mahmûd Şeltût", **Tatavvuru'l-ulûmu'l-fıkhiyye**, Ammân, 1436/2015

AHRES, Velîd Abdurrahmân, **el-Medârisü'l-Eyyûbîyye fî medînetey Haleb ve'l-Kâhira**, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Câmiatü Aynü'ş-Şems, Külliyyetü âdâb, Kahire, 1430/2009

AKALIN, Cüneyt, Ahmet H. Akgülle, İpek Baysan vd., "Samsun", **Yurt Ansiklopedisi**, I-XI

AKÇAY, Cihaner, **Rifâ'a Râfi al-Tahtâvî (Hayatı, Edebî Kişiliği ve Toplumsal Konulardaki Düşünceleri)**, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, GÜSBE, Ankara, 1992

AKDEMİR, Salih, "Ûdeh'in "et-Teşrî'u'l-cinâî el-İslâmî" Adlı Eseri ve Tercümesi Üzerine", **AÜİFD**, c. 28, 1986, ss. 37-51

AKGÜN, Hüseyin, "Bölgelerarası Rivâyet Farklılıkları Açısından Mısır'daki Hadis Kültürünün Tahlili (Yezid b. Ebû Habîb'in (ö.128) Rivâyetleri Özelinde", **Amasya Üniversitesi İlâhiyat Fakültesi Dergisi**, c. 3, sy. 5. 2005, ss. 7-29

AKGÜN, Hüseyin, **Goldziher ve Hadis**, Araştırma Yayınları, Ankara, 2014

AKGÜNDÜZ, Ahmet Akgündüz, **Mukayeseli İslâm ve Osmanlı Hukuku Külliyatı**, Dicle üniversitesi Hukuk Fakültesi Yayınları, Diyarbakır, 1986

AKOĞLU, Muharrem, "Irakta Şiî Varlığı", **e-makâlât Mezhep Araştırmaları**, VI/2, 2013, ss. 391-428

ALEMDAR, Yusuf, "Yaşadığı Çağı ve Yetiştiği Çevreyi Yansıtan Bir Âlim Portresi: Ekmelüddîn Bâbertî", **Ekmelüddîn Bâbertî'yi Keşif Yolunda I. Ekmeleddîn Bâbertî Sempozyumu**, Bayburt Üniversitesi Yayınları, Erzurum, 2014, ss. 61-73

ÂL-İ REŞİD, Muhammed b. Abdullâh, **el-İmâm Muhammed Zâhid el-Kevserî ve ishâmâtuhû fî ilmi'r-rivâye ve'l-isnâd**, Dâru'l-feth li'd-dirâsât ve'n-neşr, Ammân, 1430/2009

ALÎ, Abdurrahîm Muhammed Abdülhamîd (ö. 1419/1998), **Amr b. el-Âs Kâidü's-siyâsî**, Dâru'z-zehrân, Ammân, ts.

ALÎ, Muhammed Kemâlüddîn İzzüddîn, **el-Hareketü'l-ilmiyye fî Mısr fî devleti'l-Memâlîki'l-cerâkise**, Basılmamış Doktora Tezi, 1409/1989

ÂLİMÜ'L-İSLÂM, Sikatü'l-İmâm, **el-Mecâlisü'l-müstansıriyye**, thk. Muhammed Kâmil Huseyn, Dâru'l-fikri'l-arabî, yy., 1366

ALLÂM, Muhammed Mehdî, **Mecma'iyyûn fî hamsine âmen**, el-Hey'etü'l-âmme li'ş-şüûni'l-matâbi'i'l-emîryye, Kahire, 1406/1986

ÂMİR, A.N., A.O. Shurıye, A.F.Ismaıl, "Muhammed Abduh'un Moderniteye Katkısı", **Birey ve Toplum**, terc. Osman Şahin, c. 13, sy. 6, 2013, ss. 223-241

ANÂKARA, Muhammed, **el-Medâris fî Mısr fi'l-'asri devleti'l-Memâlîk**, el-Meclisü'l-a'lâ li's-sekâfe, Kahire, 2015

ANTÂKÎ, Yahyâ b. Saîd b. Yahyâ (ö. 458/1067), **Târîhu'l-Antâkî**, thk. Ömer Abdüsselâm Tedmurî, Jarrous Press, Trablus, 1990

APAYDIN, Yunus, "Karâfî", **DİA**, XXIV, 394-401

ARAZ, Yunus, "İmâm Şâfiî'nin Fıkıh Anlayışındaki Değişim", **Eskişehir Osmangazi Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, sy. 2, 2015, ss. 33-73

'ARÎNÎ, es-Seyyid el-Bâz, **eş-Şarku'l-ednâ fi'l-'usûri'l-vüstâ**, Dâru'n-nehdati'l-arabiyye, Kahire, 1967

ARNOLD, Thomas, **The Preaching of İslâm**, Constable&Company LTD, London, 1913

ARSLAN, Ahmed Turan, "Kemâleddin İbnü'l-Hümâm, Hayatı, Şahsiyeti, Eserleri", **Kemaleddin İbn-i Hümam'ın Hayatı, Eserleri ve İlmi Kişiliği**, Sivas Kemaleddin İbn-i Hümam Vakfı Yayınları, Sivas, 1993, ss. 10-16

ASELÎ, Bessâm, **Kâdetü Fethi Mısr ve'l-Mağrib**, Dâru'n-nefâis, Beyrût, 2012

ASEM, Asem Abdülhafız Ahmed, Süleyman b. Zufeyda, Abdullah b. Ahmed Halef vd., **el-Mevsû'atü'l-cûrâfiyye li'l-alemi'l-İslâmî**, Câmiatü'l-İmam Muhammed b. Suud el-İslâmiyye, Riyâd, 1419, I-XVII

AŞKAR, Ömer Süleymân, **el-Medhal ile'ş-şerîati'l-fıkhi'l-İslâmî**, Dâru'n-nefâis, Ammân, 1425/2005

ÂŞÛR, Saîd Abdülfettâh, **el-'Asru'l-Memlûkî fî Mısr ve'ş-Şâm**, 2bs., Dâru'n-nehdati'l-arabiyye, Kahire, 1976

……....., **el-Mücteme'u'l-Mısrî fî 'asri selâtîni'l-Memâlîk**, Dâru'n-nehdati'l-arabiyye, Kahire, 1992

……, **Mısr ve'ş-Şâm fi'l-'asri'l-Eyyûbîyyîn ve'l-Memâlîk**, Dâru'n-nehdati'l-arabiyye, Beyrût, 1972

ATÂULLÂH, Hıdr Ahmed, **el-Hayâtü'l-fikriyye fî Mısr fi'l-'asri'l-Fâtımî**, Dâru'l-fikri'l-arabî, Kahire, 1134/1989

ATÂULLÂH, Şarki, **el-Ezher ve devruhu's-siyâsî ve'l-hudârî fî İfrîkıyâ**, el-Hey'etü'l-Mısriyyetü'l-âmme li'l-kitâb, Kahire, 1988

ATÇIL, Abdurrahman, "Memlüklerden Osmanlılar'a Geçişte Mısır'da Adlî Teşkilat ve Hukuk", **İslâm Araştırmaları Dergisi**, sy. 38, 2017, ss. 89-121

ATHAMİNA, Khalil, "Emevi Hilâfeti Döneminde Arap İskanı", **SAÜİFD**, terc. Saim Yılmaz, 2/2000, ss. 203-226

ATTÂRÎ, Celâl Yûsuf, **Hareketü't-te'lîfi'l-ilmî fî Mısr ve'ş-Şâm**, Dâru'l-fikr, Ammân, 1432/2011

ATÛK, Sâlih Yûsuf, "el-Hayâtü'l-ilmiyye fî Mısr fi'l-'ahdeyni't-Tûlûnî ve'l-İhşidî", **Mecelletü külliyyeti'd-dirâsâti'l-İslâmiyye ve'l-arabiyye**, sy. 1, 1410/1990, ss. 155-178

AVCI, Câsim, "Maldivler", **DİA**, XXVII, 484-485

AVCU, Ali, "Karmatîler: Ortaya Çıkışları, Fikirleri, Edebiyatı ve İslâm Düşüncesine Katkıları", **Din Bilimleri Akademik Araştırma Dergisi**, c. 10, sy. 3, 2010, ss. 199-246

AY, Zahide, "Orta Asya'da Şiîlik: Horasan, Mâveraünnehir ve Bedahşan'a İsmâîlîliğin Girişi ve Gelişimi", **Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Veli Araştırmaları Dergisi**, sy. 62, 2012, ss. 271-286

AYBAKAN, Bilal, "Şâfiî Mezhebi", **DİA**, XXXVIII, 233-247

……, **İmâm Şâfiî ve Fıkıh Düşüncesinin Mezhepleşmesi**, İz Yayıncılık, İstanbul, 2007

AYDIN, M. Akif, "Ahvâl-i şahsiyye", **DİA**, II, 192

……, “el-Ahkâmu’ş-şer’iyye fi’l-ahvâli’ş-şahsiyye”, **DİA**, I, 557

……, Muhammed Kadri Paşa, **DİA**, XXX, 546

……, Mehmet Akif, “Mecelle-i Ahkâm-ı Adliyye”, **DİA**, XXVIII, 231-235

AZB, Muhammmed Zeynühüm Muhammed, **el-İmâm Sahnûn**, Dâru’l-fercânî, Kahire, 1992

ARABÎ, Hişâm Yüsrâ, **Coğrâfiyyetü’l-mezâhibi’l-fıkhiyye**, Dâru’l-besâir, Kahire, 1426/2005

BAĞDATLI İSMÂÎL PAŞA, Muhammed Emîn Mîr Selîm el-Bâbânî (ö. 1339/1920), **Hediyyetü’l-ârifîn esmâü’l-müellifîn ve âsâru’l-musannifîn**, Matbaatu’l-behiyye, İstanbul, 1951, I-II

……, **İzahu’l-meknûn fi’z-zeyl ‘alâ Keşfi’ş-z-zünûn**, Dâru İhyâi’t-türâsi’l-arabî, Beyrut, ts., I-II

BAHÎT, Fâiz Ali, “el-‘Alâkât beyne’l-fukahâ ve selâtîni’d-devleti’l-Memlûkiyye”, **Mecelletü ebhâsi külliyyeti’t-terbiyyeti’l-esâsiyye**, c. 12, sy. 4, 2013, ss. 653-668

BAKKALOĞLU, Abdussamet, “Mustafa es-Sibâî (1915-1964) ve Eserleri” **İHAD**, sy. 6, 2005, ss. 399-408

……, M.K.Abdüssamet, “Kanunlaştırma Hareketinin Öncülerinden Muhammed Kadri Paşa (1821-1888): Hayatı ve Eserleri”, **İHAD**, sy. 6, 2005, ss. 56-68

BALDVİN, James E., **Islamic Law and Empire in Ottoman Cairo**, Edinburgh University Press, Edinburgh, 2017

BAŞOĞLU, Tuncay, “Yezid b. Ebû Habîb”, **DİA**, XXXXIII, 518-519

BECHOR, Guy, **The Sanhuri Code, and the Emergence of Modern Arab Civil Law (1932 to 1949)**, Brıll, Leiden, 2007

BEDEVÎ, Abdurrahmân, **Mezâhibü’l-İsmâiliyyîn**, Dârülilim li’l-Melâyîn, Beyrut, 1997

BEDEVÎ, Ahmed Ahmed, **el-Hayâtü’l-‘akliyye fî hurûbi’s-salîbiyye bi-Mısr ve’ş-Şâm**, Dâru’n-nehda, Kahire, 1972

BEDİR, Murteza, “Abdürrezzâk Ahmed es-Senhûrî (1895-1971)”, **İHAD**, sy. 6, 2005, ss. 439-448

……, “Senhûrî”, **DİA**, XXXVI, 523-525

BEDREDDÎN AYNÎ, Ebû Muhammed (Ebü's-Senâ) Bedrüddîn Mahmûd b. Ahmed b. Mûsâ b. Ahmed el-Aynî (ö. 855/1451), '**İkdü'l-Cümân fî târîhi ehli'z-zamân**, thk. Muhammed Muhammed Eymen, Dâru'l-kütüb ve'l-vesâiki'l-kavmiyye, Kahire, 1431/2010, I-IV

BEHÎ, Muhammed, **el-Ezher: Târîhuhû ve tatavvuruhû**, Vezâratu'l-evkâf ve'ş-şuûni'l-Ezher, 1383/1964

BELÂZÛRÎ, Ebü'l-Hasan Ahmed b. Yahya b. Câbir b. Dâvûd (ö. 279/893), **Fütûhu'l-büldân**, thk. Abdullah Üney et-Tabbâ, Müesesetü'l-maârif, Beyrut, 1407/1987

BERÎ, Abdullah Hurşîd, **el-Kabâilü'l-arabiyye fî Mısr fi'l-kurûni's-selâseti'l-ûlâ li'l-hicrâ**, el-Hey'etü'l-Mısriyyetü'l-âmme li'l-kitâb, yy., 1992

BEYHAKÎ, Ebû Bekr Ahmed b. Hüseyn b. Alî el-Beyhakî, (ö. 458/1066), **Menâkibü'ş-Şâfiî**, thk. Seyyid Ahmed Sakr, Dâru't-türâs, Kâhire, 1390/1970, I-II

BEYYÛMÎ, Abdülmu'tî, "Zuyûfu'l-mecelle: Ma'a'ş-Şeyh es-Seyyid Sâbık", **el-Va'yu'l-İslâmî**, sy. 60, 1970, ss. 57-58

BEYYÛMÎ, Muhammed Receb, "Muhammed Zâhid el-Kevserî Râviyetü'l-'asr ve emînü't-türâsi'l-İslâmî", **Mukaddimâtu'l-İmâm el-Kevserî**, Dâru's-süreyyâ, 1418/1997, ss.

……, en-Nehdatü'l-İslâmiyye fî siyeri a'lâmihe'l-muâsırîn, Dâru'l-kalem, Dımaşk, 1415/199, I-II

BEZZÂZÎ, Hâfizüddîn Muhammed b. Muhammed b. Şîhâb b. Yûsuf el-Kerderî (ö. 827/1424), Muvaffak b. Ahmed el-Mekkî, **Menâkibü Ebî Hanîfe**, Dâru'l-kütübi'l-arabî, Beyrût, 1981, I-II

BİLEN, Özden, **Ortadoğu Su Sorunları ve Türkiye**, 2. bs., TESAV, Ankara, 2000

BİLGE, Mustafa L., "Kerek", **DİA**, XXV, 278-279

BİLMEN, Ömer Nasuhi (ö. 1391/1971), **Hukuk-ı İslâmiyye ve Istılâhâtı Fıkhiyye**, Bilmen Yayınevi, İstanbul, ts., I-VIII

BİRIŞIK, Abdülhamit, "Hint Alt-kıtasında İslâm Araştırmalarının Dünü Bugünü: Kurumlar, İlmî Faaliyetler, Şahıslar, Eserler", **Dîvan İlmî Araştırmalar**, sy. 17, 2004/2, ss. 1-62

BİTÂVÎ, Hasen Ahmed, **Ehlü'l-'imâme fî Mısr 'asr selâtîni'l-Memâlîk**, Ayn li'd-dirâsât ve'l-bühûsu'l-insâniyye ve'l-ictimâiyye, Kahire, 2007

BON, Gustave Le, **La Civilisation des Arabes**, terc. Âdil Zaîter, Müessesetü'l-hindâvî, Kahire, 2013

BONNER, Michael, **Jihad In Islamic History**, Princeton University Press, New Jersey, 2006

BOSTANCI, Ahmet, "Ürdün'de Müslümanlara ve Gayri Müslimlere Yönelik Dinî Yargı Sistemi", **Usûl İslâm Araştırmaları**, sy. 3, 2005, ss. 107-138

BOUZERAİ, Kemal, **Kânûnu'l-'adl ve'l-insâf Adlı Esere Göre Kadri Paşa Zamanında Mısır'daki Vakıflar**, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, MÜSBE, İstanbul, 2003

BUHÂRÎ, Ebû Abdillah Muhammed b. İsmaîl b. İbrahim b. el-Cu'fî (ö. 256/869), **et-Târîhu'l-kebîr**, thk. Hâşim en-Nedvî vd., Dâiratü'l-maarifi'l-Osmâniyye, yy., ts., I-VIII

BUTCHER, E. L., **Târîhu'l-ümmeti'l-kıptiyye ve kenîsetühâ**, Matbaatu Fecâle, Kâhire, 1616/1900

CEBERTÎ, Abdurrahmân b. Hasan (ö. 1240/1825), **'Acâibu'l-âsâr fi't-terâcim ve'l-ahbâr**, thk. Abdurrahîm Abdurrahmân Abdurrahîm, Dâru'l-kütübi'l-Mısrıyye, Kahire, 1998, I-IV

CEGÎM, Nu'mân, **Medhal ilâ mezhebi'ş-Şâfiî ricâluhû ve usûluhû ve kütübühû ve ıstılâhâtuhû**, Dâru'l-kütübi'l-ilmiyye, Beyrut, 1971

CELEYLÎ, Ahmed Celeylî, "el-Hayâtüs'-sekâfiyye fî Mısri'l-Memlûkiyye", **Mecelletü'l-âdâb ve'l-lügât (Câmiatü Kasdî Merbâh)**, sy. 6, 2007, ss. 170-180

CEMÂL, Abdülmuhsin Yûsuf, **Lemhât fî târîhi'ş-şîa' fi'l-Kuveyt**, Dâru'n-nebe, Kuveyt, 1426/2005

CEMÂLÜDDÎN, Abdullâh Muhammed, **ed-Devletü'l-Fâtımiyye: Kıyâmuhâ bi-bilâdi'l-Mağrib ve intikâluhâ ilâ Mısr ilâ nihâyeti'l-karni'r-râbi' el-hicrî mea' 'inayetin hâssa bi'l-ceyş**, Dâru's-sekâfe, Kahire, 1411/1991

CERRAHOĞLU, İsmâîl, "Muhyiddin el-Kâfiyeci ve et-Teysîr fî kavâidi ilmi't-tefsîr", **AÜİFD**, c. 10, 1962, ss. 127-132

CEVDE, Cevde Haseneyn, "İklîmu Cenûbî şarkî Asyâ", **el-Mevsûa'tü'l-cûrâfiyye li'l-'âlemi'l-İslâmî**, Câmiatü'l-İmam Muhammed b. Suud el-İslâmiyye, Riyâd, 1419, ss. 15-156

CEYLÂN, Ayhan, "Osmanlı Döneminde Mısır'da Hukukî Modernleşme (XIX. Yüzyıl)", **Türk Hukuk Tarihi Araştırmaları**, sy. 5. 2008, ss. 65-86

COŞKUN, Âkif, **İstanbul'dan Mısır'a Bir İslâm Âlimi Zâhidü'l-Kevserî**, Ilık Yayınları, İstanbul, 2013

COULSON, N. J., **Succession in the Muslim Family**, Cambridge University Press, 1971

CRESWELL, K.A.C., **The Muslim Architecture of Egypt**, Oxford University Press, New York, 1959

CUM'A, Ali, "Merâgî", **DİA**, XXIX, 164-165

CÜMEYH, İbrâhîm b. Abdülazîz, "el-Alâkâtu'l-ictimâiyye beyne'l-Hicâz ve Mısr münzü fethi'l-İslâmî hattâ nihâyeti'l-asri'l-Ümevî", **Havliyyâtü Âdâbi Ayni Şems**, c. 38, 2010, ss. 181-205

CÜNDÎ, Enver, **el-İmâmü'l-Merâğî**, Dâru'l-maârif, Kahire, 1952

……, **A'lâmu'l-karni'r-râbi' 'aşer el-hicrî**, Mektebetü'l-Anglo el-Mısriyye, Kahire, 1981, I-III

ÇAVUŞOĞLU, Ali Hakan, "Şirbînî", **DİA**, XXXIX, 189-191

ÇAYIROĞLU, Yüksel, **Zâhid el-Kevserî ve Fıkıh Düşüncesi**, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, MÜSBE, 2008

ÇELİK, Aydın, "Fatımîler Devletinin Kuruluşu", **FÜSBD**, c. 15, sy. 2, 2005, ss. 433-453

ÇETİN, Atilla, **Kavalalı Mehmet Ali Paşa'nın Mısır Valiliği**, Fatih Ofset, İstanbul, 1998

ÇOLAK, Kâmil, "Mısır'ın Fransızlar Tarafından İşgali ve Tahliyesi (ö. 1798-1801)", **SAÜ Fen Edebiyat Dergisi**, c. 10, sy. 2, 2008, ss. 141-183

DAĞCI, Şamil, "İmâm Şâfiî'nin Hayatı ve Fıkıh Usûlü İlmindeki Yeri", **Diyânet İlmî Dergi**, c.32, sy. 2, 1996, ss. 69-127

DÂLÎ, Muhammed Sabri, **Fukahâ ve Fukarâ: İtticâhât fikriyye ve siyâsiyye fî Mısri'l-Osmâniyye**, Matbaatu dâri'l-kütüb ve'l-vesâiki'l-kavmiyye, Kahire, 1431/2010

DÂRİMÎ, Ebû Muhammed Abdullah b. Abdurrahmân b. Fazl (ö. 255/869), **Sünen**, Dâru'l-mugnî, Riyad, 1420

DÂVÛDÎ, Şemsüddîn Muhammed b. Alî b. Ahmed el-Mısrî ed-Dâvûdî (ö. 945/1539), **Tabakâtu'l-müfessirîn**, Dâru'l-kütübi'l-ilmiyye, Beyrut, 1403/1983, I-II

DERDÛR, İlyâs, **Tarîhu'l-fıkhî'l-İslâmî**, Dâru İbn Hazm, Beyrut, 1431/2010, I-II

DEVÂDARÎ, Ebû Bekr b. Abdullâh b. Aybek, **Kenzü'd-dürer ve câmiu'l-ğurer (ed-Dürrü'l-fâhir fî sîreti'l-Meliki'n-Nasîr)**, Matbaatu Îsâ el-bâbî el-Halebî, Kahire, 1402/1982

DIMEŞKÎ, Abdülkâdir b. Bedrân, **el-Medhal ilâ mezhebi'l-İmâm Ahmed b. Hanbel**, Müessesetü'r-risâle, Beyrut, 1401/1981

DURSUN, Davut, "Afrika (Din)", **DİA**, I, 428-435

DÜNDAR, Mahmut, **Mısır Eyyûbîlerinde Eğitim ve Öğretim Faaliyetleri**, Basılmamış Doktora Tezi, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2014

EBÛ ZEHRE, Muhammed b. Ahmed (ö. 1394/1974), **eş-Şâfiî: hayâtuhû ve 'asruhû, ârâuhû, ve fıkhuhu**, 2. bs., Dâru'l-fikri'l-arabî, Kahire, 1978

……, Mâlik: hayâtuhu ve 'asruhu, ârâuhu ve fıkhuhû, 2. bs., Kâhire, Dâru'l-fikri'l-arabî, 1952

……, Ebû Hanîfe: hayâtuhu ve 'asruhu, ârâuhu ve fıkhuhû, 2. bs., Dâru'l-fikri'l-arabî, Kahire, ts.

……, İbn Hanbel: hayâtuhû ve 'asruhû, ârâuhû ve fıkhuhû, Dâru'lfikri'l-arabî, Kahire, ts.

……, Târîhu'l-mezâhibi'l-İslâmiyye fi's-siyâse ve'l-'akâid ve târîhu'l-mezâhibi'l-fıkhîyye, Kahire, Dâru'l-fikri'l-arabî, ts.

……, el-Ahvâlü'ş-şahsiyye, Dâru'l-fikri'l-arabî, Kahire, ts.

……, "el-İmâmü'l-Kevserî", **Mukaddimâtu'l-İmâm el-Kevserî**, Dâru's-süreyyâ, 1418/1997, ss. 11-17

……, Nazra Târîhiyye fî hudûsi'l-mezâhibi'l-fıkhîyyeti'l-erbaâ, Beyrut, Dâru'l-kâdirî, 1411/1990

EBÛ BEKR EL-MÂLİKÎ, Ebû Bekr Abdullah b. Muhammed el-Mâlikî, **Riyâzü'n-nüfûs**, thk. Beşîr el-Bekkûş, Dâru'l-garbi'l-islâmî, Beyrut, 1414/1994

EBÛ CEBLE, Âmir Câdullâh, "el-'Ulemâ' ve ishâmâtühüm el-ilmiyye fî Mısr fi'l-karneyni'l-evvel ve's-sâni'l-hicriyyîn", **Havliyyâtü Âdâbi Ayni'ş-şems**, sy. 38, 2010, ss. 217-252

EBÛ SÜNNE, Ahmed Fehmî (ö. 1424/2003), "el-Fakîhu'l-kebîr Ahmed Fehmî Ebû Sünne", **Ricâlun Fekadnâhum**, ed. Mecd Mekkî, Dâru İbn Hazm, Beyrut, 1433/2012, II, 985-996

EBÛ ŞÂME EL-MAKDİSÎ, Ebü'l-Kâsım (Ebû Muhammed) Şihâbüddîn Abdurrahman b. İsmâîl b. İbrâhim b. Osmân el-Makdisî (ö. 665/1267), **Kitâbü'r-Ravzateyn fî ahbâri'd-devleteyn**, tlk. İbrâhîm Şemsüddîn, Dâru'l-kütübi'l-ilmiyye, Beyrut, 1422/2002, I-V

……, ez-Zeyl 'ale'r-Ravzateyn: Terâcimu ricâli'l-karneyni's-sâdis ve's-sâbi', Dâru'l-Ceyl, Beyrut, 1974

EBÜ'L-ARAB, Ebü'l-Arab Muhammed b. Ahmed b. Temîm et-Temîmî (ö. 333/945), **Tabakâtu 'ulemâ'i İfrîkiyâ**, yy., ts.

EBÜ'L-FİDÂ, Ebü'l-fidâ, el-Melikü'l-müeyyed İmâdüddîn İsmâîl b. Ali b. Mahmûd el-Eyyûbî (ö. 732/1331), **el-Muhtasar fi'l-ahbâri'l-beşer**, Matbaatü'l-hüseyniyye, yy., ts.

EBÜ'L-HASEN ES-SEHÂVÎ, Ebü'l-Hasen Nuruddîn Ali b. Ahmed b. Ömer b. Halef b. Mahmûd es-Sehâvî, **Tuhfetü'l-ahbâb ve Bugyetü't-tüllâb fi'l-hıtat ve'l-mezârât ve't-teracim ve'l-buka'i'l-mübârekât**, 1. .bs., Mektebetü'l- 'ulûm, Kahire, 1356/1937

EBÜ'L-YÜMN EL-ULEYMÎ, Ebü'l-Yümn Mücîrüddîn Abdurrahmân b. Muhammed b. Abdirrahmân el-Uleymî el-Makdisî el-Hanbelî (ö. 928/1522), **el-Menhecü'l-Ahmed fî terâcimi ashâbi'l-İmâm Ahmed**, thk. Abdülkâdir el-Arnavûd, Muhyiddîn Necîb, Dâru Sâdır, Beyrut, 1997, I-III

EHVÂNÎ, Ahmet Fuad, **et-Terbiyye fi'l-İslâm**, Dâru'l-maarif, Kahire, 1968

EKİNCİ, Ekrem Buğra, **Tanzimat ve Sonrası Osmanlı Mahkemeleri**, Arı Sanat Yayınları, yy., ts.

……, İslâm Hukuk Tarihi, Arı Sanat Yayınları, İstanbul, 2006

EMÎN, Ahmed, **Fecrü'l-İslâm**, Müessesetü'l-hindâvî, Kahire, 2012

……, Duha'l-İslâm, Müessesetü'l-hindâvî, Kâhire, 2012

……, Zuamâu'l-ıslâh fi'l-'asri'l-hadîs, Dâru'l-kitâbi'l-arabî, Beyrut, ts.

……, Zuhru'l-İslâm, Müessesetü'l-hindâvî, Kahire, 2013

EMÎN, Hasen, **Salâhüddîn el-Eyyûbî beyne'l-'Abbâsiyyîn ve'l-Fâtımiyyîn ve's-salîbiyyîn**, Dâru'l-cedîd, Beyrut, 1995

ENSÂRÎ, Nâsır, **Târîhu Enzımeti'ş-şurta fî Mısr**, Dâru'ş-şürûk, Kahire, 1410/1990

……..., el-Mücmel fî târîhi Mısr: en-nizâmu's-siyâse ve'l-idâriyye, Dâru'ş-urûk, Kahire, 1413/1993

ERDEM, Mustafa, "Kıptî Kilisesi Üzerine Bir Araştırma", **AÜİFD**, c. 36, sy. 1, 1997, ss. 143-178

ERGÜN, Mustafa, "Mehmet Ali Paşa Zamanında Mısır'da Eğitimin Batılılaşması", **KEFAD**, XVI, c. 16, sy. 3, 2015, ss. 277-294

ESİRGEN, Seda Örsten, "Osmanlı Devleti'nde Medenî Kanun Tartışmaları: Mecelle mi, Fransız Medeni Kanunu mu?" **Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi**, c. 29, sy. 29, 2011, ss. 31-48

ETRÛŞÎ, Mustafa Selîm, **el-Kazâ fî Mısr ve'ş-Şâm fi'l-'ahdi'l-Eyyûbî**, Dâru Decle, Amman, 2007

ETRÛŞÎ, Şevket Ârif Muhammed, **el-Hayâtü'l-fikriyye fî Mısr hılâle'l-'asri'l-Eyyûbî**, Dâru Decle, Ammân, 2007

EZHERÎ, Ebû Mansûr Muhammed b. Ahmed b. Ezher el-Herevî (ö. 370/980), **Tehzîbü'l-lüga**, thk. Abdüsselâm Hârûn Muhammed Ali en-Neccâr, Abdülhalîm en-Neccâr vd., ed-Dâru'l-Mısriyye, yy., 1384/1964, I-XV

FAKSH, Mahmud A., "The Consequences of the Introduction and Spread of Modern Education: Education and National Integration in Egypt", **Modern Egypt: Stıdies in Politics and Society**, ed. Elie Kadourie ve Sylvia G. Haim, Frank Cass and Company Limited, London, 1980, ss. 42-55

FÂZIL, Firâs Sa'dûn, "el-İmâm Enmâtî ve ârâuhû'l-fıkhîyye", **Mecelletü Külliyyeti'l-ulûmi'l-İslâmiyye**, c. 5, sy. 10, 2011, ss. 1-40

FERÂC, Bedir İbrâhîm Ahmed, **Devrü'd-devleti'l-Osmâniyye fî neşri'l-mezhebi'l-hanefî İfrîkıyâ**, dspace.iua.edu.sd/bitstream/12346789/1094/1/ (16.05.2018)

FERHÂT, Muhammed Nûr, **et-Târîhu'l-ictimâî li'l-kânûn fî Mısri'l-hadîs, el-'Asru'l-Osmânî**, Mektebetü'l-usra, Kahire, 2012

FESEVÎ, Ebû Yûsuf Ya'kûb b. Süfyân b. Cüvvân el-Fesevî (ö. 277/890), **el-Ma'rife ve't-Târîh**, thk. Ekrem Ziyâü'l-umerî, Mektebetü'd-dâr, Medine, 1410, I-III

FEYYÂZ, Zeyn b. Abdilazîz (ö. 1416/1995), **Kahhâru's-salîbiyyîn Selâhuddîn el-Eyyûbî**, 2. bs., Dâru'l-elûka, yy., 1437

FIĞLALI, Ethem Ruhi, **İbâdiye'nin Doğuşu ve Görüşleri**, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, Ankara, 1983
FİKRÎ, Ahmed, **Mesacidü'l-Kahira ve medârisühâ**, Dâru'l-maârif, Kahire, 1119/1707

FÛDÂ, Seyyid Abdülhamîd, Ahmed Muhammed el-Bağdâdî, **Târîhu'l-kânûni'l-Mısrî**, www.pdffactory.com (12.04.2018)

FURKANİ, Mehterhan, "Günümüz Afganistan'ında Fıkıh Öğretimi", **Mütefekkir**, c. 3, sy. 5, 2016, ss. 157-176

GANÂÎM, Muhammed Nebîl, **Medârisu Mısri'l-fıkhîyye fi'l-karni's-sâlisi'l-hicrâ**, Kâhire, Dâru'l-hidâye,1419/1998

GÂNİM, İbrâhim Beyyûmî, "İhvân-ı Müslimîn", **DİA**, XXI, 580-583

GÂNİM, Muhammed Abdülvehhâb, **Eserü medreseti'l-kazâi'ş-şer'î 'ale'l-fikri'l-İslâmi'l-muâsır**, Dâru'l-makâsıd, İstanbul, 2018

GÂNİM, Hâmid Ziyâd, **el-Ulemâ' beyne'l-harb ve's-siyâse fi'l-asri'l-Eyyûbî: Usratu Şeyhu'ş-şüyûh**, Amman, Dâru's-sekâfe, 1978

GARSUDDÎN EZ-ZÂHIRÎ, Ğarsüddîn Halîl b. Şâhîn ez-Zâhirî, **Zübdetü Keşfi'l-Memâlîk ve beyânu turuk ve mesâlik**, 2. bs., Dâru'l-Arab li'l-bustânî, Kahire, 1988

GENCER, Bedri, "Ekmelüddin Bâbertî İslâm Düşüncesi Olarak Fıkhın Yeniden Yapılandırılması", **Ekmelüddîn Bâbertî'yi Keşif Yolunda I. Ekmeleddîn Bâbertî Sempozyumu**, ed. Selçuk Coşkun, Bayburt Üniversitesi Yayınları, Erzurum, 2014, ss. 23-60

GLUB, John Bagot, **el-Fütuhâtü'l-'arabiyyetü'l-kübrâ**, terc. Hayrî Hammâd, Dâru'l-kavmiyye, Kâhire, 1963

GÖKALP, Yusuf,"Yemen'de Zeydi-Sünni İlişkilerinin Tarihi Arka Planı", **e-Makâlât Mezhep Araştırmaları**, VI/2, 2013, ss. 87-114

GÖKBULUT, Hasan, "Kâfiyeci", **DİA**, XXIV, 154-155

GÖKÇE, Ferhat, "Bedruddîn el-Aynî'nin (762/1360-855/1451) Eserleri, Aynî ve Eserleri Üzerine Yapılan Çalışmalar", **Uluslararası Bedruddîn el-Aynî Sempozyumu ve II, Hadis İhtisas Toplantısı**, ed. Recep Tuzcu, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Gaziantep, 2016, ss. 119-160

GURAYBE, Muhammed er-Rahîl, "Cühûdu Selâhuddîn el-Eyyûbî fî ihyâi'l-mezhebi's-sünnî fî Mısr ve'ş-Şâm", **Mecelletü Mu'te li'l-bühûs ve'd-dirâsât**, c. 10, sy. 3, 1995, ss. 18-37

HABERGETİREN, Ömer Faruk, "Fatih bir fakih: Ebû Abdullah Esed b. Furât b. Sinan (142-213/759-828), Hayatı ve Fıkıh İlimndeki Yeri", **Harran Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, yıl. 17, sy. 27, 2012, ss. 257-277

HACVÎ, Muhammed b. el-Hasen el-Hacvî es-Seâlibî el-Fâsî (ö. 1376/1957), **el-Fikrü's-sâmî fî târîhi'l-fıkhî'l-İslâmî**, Mektebetü'l-asriyye, Beyrut, 1433/2012

HADDÂD, Muhammed Hamzâ İsmâîl, **es-Sultânu'l-Mansûr Kalâvûn**, Mektebetü Medbûlî, Kahire, 1998

HADDÂDÎ, Ahmed, **Rıhletü İbn Ruşeyd es-Sebetî**, Vezâratü'l-evkâf ve'ş-şüûni'l-İslâmiyye, yy., 1424/2003

HAFÂCÎ, Muhammed Abdülmün'im, Ali Ali Subh, **el-Ezher fî elfi Âmm**, 3. bs., I, Mektebetü'l-ezheriyye li't-türâs, Kahire, 2011

……, **el-Hayâtü'l-Edebiyye fî Mısr: el-'Asru'l-Memlûkî ve'l-Osmânî**, Mektebetü'l-külliyyâti'l-Ezheriyye Kahire, ts.

HAFNÂVÎ, Abdülmecîd Muhammed, **Târîhu'l-kânûni'l-Mısrî (el-'asru'l-İslâmî)**, yy., İskenderiye, ts.

HALÎFÎ, Abdülazîz b. Sâlih, **el-İhtilâfü'l-fıkhî fî mezhebi'l-Mâlikî, Mustalahâtuhû ve esbâbuhû**, yy., 1414/1993

HALÎLÎ, Ebû Ya'lâ el-Halîl b. Abdillah b. Ahmed b. Halîl el-Halîlî (ö. 446/1055), **el-İrşâd fî ma'rifeti ulemâi'l-hadîs**, thk. Muhammed Saîd b. Ömer İdrîs, Mektebetü Rüşd, Riyâd, 1409/ 1989, I-III

HALLÂF, Abdülmün'im, "Abdülvehhâb Hallâf", **DİA**, I, 286

HALLÂF, Abdülvehhâb (ö. 1375/1956), **İlmü usûli'l-fıkh**, Mektebetü'd-da'veti'l-İslâmiyye, Kahire, ts.

HALLAQ, Wael B., **An Introduction to Islamic Law**, Camridge University Press, Cambridge, 2009

HALLÂG, Hasan, **Dirâsât fî târîhi'l-hadârati'l-İslâmiyye**, Dâru'n-nehdati'l-arabiyye, Beyrut, 2002

HAMMAD, Muhammed Âlem, "Afganistan'da İslâm'ın Gelişimi ve Hâkim Şehid el-Mervezî", **Orta Asya'da İslâm**, ed. Muhammet Savaş Kafkasyalı, Ahmet Yesevi Üniversitesi, Ankara/Türkistan, 2012, ss. 981-1012

HAMZA, Abdüllatif, **el-Hareketü'l-fikriyye fî Mısr fi'l-'asreyni'l-Eyyûbî ve'l-Memlûkî'l-evvel**, Dâru'l-fikri'l-arabî, yy., ts.

HARBUTLÎ, Ali Hasan, **el-Hadâratü'l-'arabiyyetü'l-İslâmiyye**, 2. bs., Mektebetü'l-hâncî, Kâhire, 1418/1994

HARBUTLÎ, Ali Hüsnâ, **el-Azîz billâh el-Fâtımî**, Vezâratü's-sekafeti Mısr, yy., ts.

HAREKÂT, İbrâhîm, "Mağrib", **DİA**, XXVII, 314-318

HASAN, Ali İbrâhîm, **Mısr fi'l-'usûri'l-vüstâ mine'l-fethi'l-'arabî ile'l-fethi'l-Osmânî**, Mektebetü'n-nahdati'l-mısriyye, Kahire, 1947

……, Târîhu Cevher es-Sıkıllî, 2. bs., Mektebetü'n-nahdati'l-Mısriyye, Kahire, 1963

HASAN, Hasan İbrâhîm, **Târîhu 'Amr b. el-Âs**, Kâhire, Mektebetü Medbûlî, 1996

……, Târîhu'l-İslâmi's-siyâsî ve'd-dînî ve's-sekâfî ve'l-ictimâî, Mektebetü'n-nahdati'l-mısriyye, Kâhire, 1416/1996, I-IV

HASEN, Nezzâr, "Medâ tatbîku'l-kavânîni'l-Moğoliyye (el-veseniyye) fi's-saltanati'l-Memlûkiyye", **Mecelletü dirâsâtin târîhiyye**, sy. 93-94, 2006, ss. 83-138

HATÎB EL-BAĞDÂDÎ, Ebû Ahmed b. Ali b. Sâbit (ö. 463/1071), **Târîhu Bağdâd**, thk. Beşşâr Avvâd Ma'rûf, Beyrût, Dâru'l-garbi'l-İslâmî, 1422/2001, I-XVI

HATTÂB, Mahmût Şît, **Kâdetü'l-fethi'l-İslâmî fî bilâdi Mâveraünnehir**, Dâru İbn Hazm, Beyrut, 1418/1998

HAVLÎ, Muhammed Abdülazîm, **el-Ezherü'ş-şerîf fi'l-asri'l-Memlûkî**, Dâru'l-fikri'l-arabî, Kahire, 1433/2012

HAYRÎ, Ahmed, **el-İmâmü'l-Kevserî**, el-Mektebetü'l-Ezheriyye li't-türâs, Kahire, 1420/1999

HAZRECÎ, Safiyyüddîn Ahmed b. Abdullah el-Hazrecî el-Ensârî (ö. 923/1517), **Hülâsatu Tehzîbi Tehzîbi'l-Kemâl fî esmâi'r-ricâl**, Matbaatu'l-kübrâ, Kahire, 1301/1883, I-II

HEFFENİNG, W., "Muzanı", **EI² (İng.)**, E. J. Brill, Leiden, 1993, VII, s .883

HEMŞERÎ, Muhammed Ali, es-Seyyid Ebü'l-Fütûh, Ali İsmâîl Mûsâ, **el-Kâmûsu'l-İslâmî li'n-nâşiîn ve'ş-şebâb**, Dâru Erkân, Riyad, 1418/1997, I-XV

HEY'ET, **Mevsûatü'l-fıkhi'l-İslâmî**, el-Meclisü'l-A'lâ li'ş-şüûni'l-İslâmiyye, Kahire, 1410/1990, I-XLIII

HEYKEL, Muhammed Hüseyn, **Terâcimu Mısriyye ve Garbiyye**, Dâru'l-maarif, Kahire, 1980

HİLL, Enid, "Al-Sanhuri and İslâmic Law: The Place and Significance of İslâmic Law in the Life and Work of 'Abd Razzak Ahmad al-Sanhuri Egyptian Jurist and Scholar, 1895-1971", **Arab Law Quarterly**, Brill, vol. 3, no: 2, 1988, ss. 182-218

HİTTİ, Philip K.(ö. 1399/1978), **Siyâsî ve Kültürel İslâm Tarihi**, terc. Salih Tuğ, Boğaziçi Yayınları, İstanbul, 1980, I-IV

HİZMETLİ, Mustafa, "Sahnûn Abdusselâm b. Saîd b. Habib et-Tenûhî'nin Kazâ ve Hisbe Faaliyetleri", **AÜİFD**, yıl. 45, sy. 1, 2004, ss. 191-202

HOLT, P.M., "The Pattern of Egyptian political history from 1517- to 1798", **Polıtıcal and Socıal Change ın Modern Egypt**, Oxford Unıversıty Press, London, 1968, ss. 79-91

HOURANI, Albert, **Çağdaş Arap Düşüncesi**, terc. Latif Boyacı, Hüseyin Yılmaz, İnsan Yayınları, İstanbul, 1994

HUCCÎ, Hayât Nâsır, "el-Kazâ ve'l-kudât fî Mısr fî 'ahdi'n-Nâsır Muhammed b. Kalâvûn", **Dirâsât**, c. 13, sy. 12, 1986, ss. 65-95

HUDARÎ (ö. 1345/1927), Muhammed, **Nûru'l-yakîn fî sîreti seyyidi'l-mürselîn Muhammed (s.a.v.)**, thk. Hamdî Zemzem, Dâru'l-eymân, Dımaşk, 1988

…….., **Târîhu't-teşrî'i'l-İslâmî**, 8. bs., Dâru'l-fikr, Kâhire, 1387/1968

HUGH, Kennedy, "Egypt As A Province In The İslâm'ic Caliphate", **The Cambridge History Of Egypt**, Camridge Unıversity Press, Cambridge, 1998, ss. 62-85

HUNWİCK, J.O., "Takrur", **EI² (İng.)**, Brill, Leiden, 2000, X, 142-143

HUSEYN, Ahmed, **Mevsû'atü Târîhu Mısr**, Dâru'ş-şa'b, Kahire, ts.

HUSEYN, Hamdî Abdülmün'im Muhammed, **Dirâsât fî târîhi'l-Eyyûbîyyîn ve'l-Memâlîk**, Dâru'l-ma'rifeti'l-câmiiyye, İskenderiye, 2000

HUSEYN, Muhammed Kâmil, **fî Edebi Mısri'l-İslâmiyye**, Müessesetü'l-hindâvî, Kahire, 2014

……, **Edebü Mısri'l-İslâmiyye**, Dâru'l-fikri'l-arâbî, yy., ts.

HUSEYNÎ, Ebû Bekr Hidâyetullâh (ö. 1014/1605), **Tabakâtu'ş-Şâfiîyye**, 2. bs., Dâru'l-âfâku'l-cedîde, Beyrut, 1402/1982

HUVEYRÎ, Mahmud Muhammed **Mısr fi'l-'usûri'l-vüstâ mine'l-'asri'l-mesîhî hatta'l-fethi'l-Osmânî**, 2. bs., Mektebetü'l-Mısrî, Kâhire, 2002

‘IMÂDÜDDÎN, İdrîs (ö. 872/1488), **Târîhu’l-hulefâi’-l-Fâtımiyyîn bi’l-Mağrib**, thk. Muhammed Ya’lâvî, Dâru’l-garbi’l-İslâmî, Beyrut, 1985

ISFAHÂNÎ, el-Isfahânî, Ebû Nuaym Ahmed b. Abdillah b. İshak (ö. 430/1038), **Hilyetü’l-evliyâ’ ve tabakâtü’l-asfiyâ**, Dâru’l-Fikr, Kahire, 1416/1996, I-X

İBN ‘IMÂD EL-HANBELÎ, Ebü’l-Felâh Abdülhay b. Ahmed b. Muhammed es-Sâlihî (ö. 1089/1679), **Şezerâtü’z-zeheb fî ahbâri men zeheb**, thk. Mahmud Arnavud, Dâru İbn Kesîr, Beyrut, 1406/1986, I-X

İBN ABDÜLBER, Ebû Ömer Cemâlüddîn Yûsuf b. Abdillah b. Muhammed en-Nemerî (ö. 463/ 1071*)* **el-İstî‘âb fî esmâi’l-ashâb**, Dâru’l- fikr, Beyrut, 1426/2006, I-II

……, İntikâ fî fezâ’ili’l-eimmeti’s-selâseti’l-fukahâ, Mâlik, Şâfiî, Ebî Hanîfe, Mektebetü’l-matbûâti’l-İslâmiyye, Halep, 1417/1997

İBN ABDÜLHAKEM, Ebü’l-Kâsım Abdurrahmân b. Abdullah el-Kuraşî, el-Mısrî (ö. 257/870), **Fütûhu Mısr ve Ahbâruhâ**, thk. Muhammed b. Şiştâvî b. Süleymân, Dâru’t-tevfîkıyye, Kâhire, 2014

İBN ABDÜZZÂHİR, Ebü’l-Fazl Muhyiddîn Abdullâh b. Abdizzâhir b. Neşvân es-Sa‘dî er-Ravhî el-Cüzâmî (ö. 692/1293), **er-Ravzâtü’l-behiyyetü’z-zâhire fî hıtati’l-Muizziyyeti’l-Kâhire**, thk. Eymen Fuâd Seyyid, ed-Dâru’l-arabiyye, Kahire, 1417/1996

İBN ASÂKÎR, Ebü’l-Kâsım Alî b. el-Hasen b. Hibetillâh b. Abdillâh b. Hüseyn ed-Dımaşkî eş-Şâfiî (ö. 571/1176), **Târîhu Dımaşk**, Dâru’l-fikr, Beyrut, 1415/1995, LXXX

İBN BATTÛTA, Ebû Abdillâh Şemsüddîn (Bedrüddîn) Muhammed b. Abdillâh b. Muhammed b. İbrâhîm el-Levâtî et-Tancî (ö. 770/1369), **Tuhfetü’n-nüzzâr fî garâibi’lemsâr ve ‘acâibi’l-esfâr: Rihletü İbn Battûta**, Mektebetü’t-ticâriyyetü’l-kübrâ, Kahire, 1377/1958

İBN DOKMAK, Sârimüddîn İbrahîm b. Muhammed b. Aydemer el-Alâî el-Mısrî (ö. 809/1407), **el-İntisâr li-vâsitati ‘ikdi’l-emsâr**, el-Mektebetü’t-ticâriyye, Beyrût, ts.

……, el-Cevherü’s-semîn fî siyeri’l-hulefâ’ ve’l-mülûk ve’s-selâtîn, thk. Saîd Abdülfettâh Âşûr, yy., 1982

İBN EBÛ HÂTİM, Ebû Muhammed Abdurrahmân b. Muhammed b. İdrîs er-Râzî, (ö. 327/938) **Âdâbü’ş-Şâfiî ve Menâkibüh**, 2. bs., thk ve tlk. Abdülganî Abdülhâlik, Mektebetü’l-hâncî, Kâhire, 1413/1993

İBNÜ'L-ESÎR, Ebü'l-Hasan İzzüddîn Alî b. Muhammed b. Muhammed eş-Şeybânî el-Cezerî (ö. 630/1233), **Üsdü'l-gâbe fî Ma'rifeti's-sahâbe**, Dâru İbn Hazm, Beyrut, 1433/2012

……, **el-Kâmil fi't-târîh**, thk. Ebü'l-Fidâ Abdullah el-Kâdî, Dâru'l-Kütübi'l-ilmiyye, Beyrut, 1407/1987, I-XI

İBN FERHÛN, İbn Ferhûn, Ebû Muhammed Bedrüddîn Abdullah b. Muhammed b. Ebi'l-Kâsım el-Ya'merî (ö. 799/1397), **Dîbâcü'l-müzheb fî ma'rifeti a'yâni 'ulemâi'l-mezheb**, thk. Muhammed el-Ahmedî Ebü'n-Nûr, Dâru't-türâs, Kahire, ts., I-II

İBN HABÎB EL-HALEBÎ, Muhsin b. Ömer b. el-Hasen b. Ömer b. Habîb (ö. 779/1377), **Tezkiretü'n-nebîh fî eyyâmi Mansûr ve benâh**, thk. Muhammed Muhammed Emîn, el-Hey'etü'l-Mısriyyetü'l-âmme, Kahire, 1986, I-III

İBN HACER EL-ASKALÂNÎ, Ebü'l-Fazl Şihâbüddîn Ahmed b. Ali b. Muhammed (ö. 852/1449), **el-İsâbe fî temyîzi's-sahâbe**, thk. Âdil Ahmet Abdülmevcûd, Ali Muhammed Muavvız, Dâru'l-kütübi'l-ilmiyye, Beyrût, 1415/1995, I-VIII

……, **Ref'u'l-isr an Kudâti Mısr**, thk. Ali Muhammed Ömer, Mektebetü'l-hâncî, Kahire, 1418/1998

……, **Tehzîbü't-Tehzîb**, thk. İbrahim Zeybek, Âdil Mürşid yy. Müessetü'r-risâle, ts., I-IV

……, **Tevâli't-te'sîs li-meâli Muhammed b. İdrîs**, thk. Ebü'l-Fidâ Abdullah Kâdî, Beyrut, Dâru'l-kütübi'l-ilmiyye, 1406/1986

……, **er-Rahmetü'l-gaysiyye bi't-tercemeti'l-Leysiyye**, Matbaatu'l-mîriyye, Bulak, 1301/1883

……, **ed-Dürerü'l-kâmine fî a'yâni'l-mieti's-sâmine**, Dâru ihyâi't-türâsi'l-arabî, Beyrut, ts., I-IV

……, **İnbâü'l-ğumr bi-ebnâ'i'l-'umr**, thk. Hasen Habeşî, Meclisü'l-a'lâ li'ş-şüûni'l-İslâmiyye, Kahire, 1392/1972, I-IV

İBN HALDÛN, Ebû Zeyd Veliyyüddîn Abdurrahmân b. Muhammed b. Muhammed b. Muhammed b. Hasan el-Mağribî et-Tunisî (ö. 808/1406), **Mukaddime**, terc. Pîrîzâde Mehmed Sâhib, Klasik Yayınları, İstanbul, 2008, I-II

……, **Târîhu İbn Haldun:Kitâbü'l-İber ve divanü'l-mübtede' ve'l-haber fî eyyami'l-'Arab ve'l-'Acem ve'l-Berber ve men âsarahum min zevi's-sultani'l-ekber**, thk. Halîl Şehâde, Süheyl Zekkâr, Dâru'l-fikr, Beyrut, 1421/2000

İBN HALLİKÂN, Ebü'l-Abbâs Şemsüddîn Ahmed b. Muhammed b. İbrâhîm b. Ebî Bekr b. Hallikân el-Bermekî el-İrbilî (ö. 681/1282), **Vefeyâtü'l-a'yân ve enbâ'ü enbâ'i'z-zamân**, thk. İhsân Abbâs, Dâru Sâdır, Beyrut, 1972, I-VIII

İBN HAVKAL, Ebü'l-Kâsım Muhammed b. Ali en-Nasîbî el-Bağdâdî (ö. 367/977) **Sûretü'l Arz**, Dâru Mektebeti'l-hayât, Beyrût, 1992

İBN HİBBÂN, Ebû Hâtim Muhammed b. Hibbân b. Ahmed el-Büsti (ö. 354/965), **Meşâhîru'l- ulemâi'l-emsâr**, Dâru'l-kütübi'l-ilmiyye, Beyrut, 1416/1995

İBN HUMEYD, Muhammed b. Abdiilah b. Ali el-Amiri en-Necdi el-Hanbelî (ö. 1295/1878), **es-Sühubü'l-vâbile 'alâ darâihi'l-Hanâbile**, Mektebetü'l-İmâm Ahmed, yy., 1989

İBN İYÂS, Ebü'l-Berakât Zeynüddîn (Şehâbüddîn) Muhammed b. Şehâbiddîn Ahmet el-Hanefî (ö. 930/1524), **Bedâ'i'i'u'z-zühûr ve vekâ'i'u'd-dühûr**, Matbaatu'ş-şa'b, yy., 1960, I-V

İBN KÂDÎ ŞÜHBE, Ebü's-Sıdk Takıyyüddîn Ebû Bekr b. Ahmed b. Muhammed el-Esedî ed-Dımeşkî (ö. 851/1448), **Tabakâtü'ş-Şâfi'iyye**, Dâiratü'l-maârifi'l-Osmâniyye, Haydarâbad, 1398/1978, I-IV

……, **Târîhu İbn Kâdî Şühbe**, thk. Adnân Dervîş, Ma'hedü'l-Fransî li'd-dirâsâti'l-arabiyye, Dımaşk, 1994, I-II

İBN KAYYİM EL-CEVZİYYE, Ebû Abdillah Şemsüddîn Muhammed b. Ebî Bekr b. Eyyûb ez-Züraî ed-Dımeşkî (ö. 751/1350), **İ'lâmu'l-muvakkîn**, yy., Dâru İbni'l-Cevzî 1423

İBN KESÎR, Ebü'l-Fidâ' İmâdüddîn İsmâîl b. Şihâbiddîn Ömer b. Kesîr b. Dav' b. Kesîr el-Kaysî el-Kureşî (ö. 774/1373) **el-Bidâye ve'n-Nihâye**, 2. bs., thk. Me'mûn Muhammed Saîd, Dâru İbn Kesîr, Beyrut, 1431/2010, I-XV

……, **Tabakâtü'ş-Şâfiîyye**, thk. Abdülhafîz Mansûr, Dâru'l-medâri'l-İslâmî, Beyrût, 2004, I-II

İBN KUTLUBOĞA, Ebü'l-Adl Zeynüddîn (Şerefüddîn) Kâsım b. Kutluboğa b. Abdillâh es-Sûdûnî el-Cemâlî el-Mısrî (ö. 879/1474), **Tâcü't-terâcim**, thk. Muhammed Hayr Ramazan Yûsuf, Dâru'l-kalem, Dımaşk, 1413/1992

İBN MANZÛR, Ebü'l-Fazl Cemâlüddîn Muhammed b. Mükerrem b. Ali b. Ahmed el-Ensârî (ö. 711/1311), **Lisânu'l-arab**, Dâru Sâdır, Beyrût, ts., I-XV

İBN MÜFLİH, Ebû İshâk Burhânüddîn İbrâhîm b. Muhammed b. Abdillâh er-Râmînî ed-Dımaşkî (ö. 884/1479), **el-Maksadu'l-erşed fî zikri ashâbi'l-İmâm Ahmed**, thk. Abdurrahmân b. Süleymân el-Useymîn, Mektebetü'r-rüşd, Riyad, 1410/1990, I-III

İBN MÜYESSER, Tâcüddîn Muhammed b. Ali b. Yûsuf b. Celeb Râgıb (ö. 677/1278), **el-Müntekâ min ahbâri Mısr**, thk., Eymen Fuad Seyyid, el-Ma'hedü'l-ilmî el-Fransî li'l-âsâri'ş-şarkıyye, Kahire, ts.

İBN NÜCEYM, Zeynüddîn b. İbrâhim b. Muhammed b. Muhammed el-Hanefî (ö. 970/1563), **el-Eşbâh ve'n-nezâ'ir bi-hâşiyeti Nüzhetü'n-nevâzır 'ale'l-Eşbâh ve'n-nezâir**, 4. bs., Dâru'l-fikr, Dımaşk, 1426/2005

İBN RECEB, Ebü'l-Ferec Zeynüddîn Abdurrahmân b. Ahmed b. Abdirrahmân Receb el-Bağdâdî ed-Dımaşkî (ö. 795/1393), **ez-Zeyl 'alâ Tabakâti'l-Hanâbile**, thk. Abdurrahmân b. Süleymân el-Useymîn, Mektebetü'l-ubeykân, Riyad, 1425/2005, I-V

İBN SA'D, Ebû Abdillah Muhammed b. Sa'd b. Menî' el-Kâtib el-Hâşimî el-Bağdâdî (ö. 230/845), **Kitâbü't-Tabakâti'l-kübrâ**, thk. Ali Muhammed Ömer, Mektebetü'l-hancî, Kahire, 1421/2001, I-XI

İBN TAĞRİBERDÎ, Ebü'l-Mehâsin Cemâlüddîn Yûsuf el-Atabekî (ö. 874/1470), **en-Nücûmü'z-zâhire fî mülûki Mısr ve'l-Kâhire**, Vezâretü's-sekâfe, Kahire, 1383/1963, I-XVI

……, **ed-Delîlü'ş-şâfî 'ale'l-menheli's-sâfî**, nşr. Fehîm Muhammed Şeltût, Mektebetü'l-hâncî, Kahire, 1375, I-II

……, **el-Menhelü's-sâfî ve'l-müstevfâ ba'de'l-vâfî**, nşr. Muhammed Muhammed Emîn, Saîd Abdülfettâh Âşûr, el-Hey'etü'l-Mısriyyetü'l-âmme, Kahire, 1984

İBN VÂSIL, Ebû Abdillâh Cemâlüddîn Muhammed b. Sâlim b. Nasrillâh et-Temîmî el-Hamevî eş-Şâfiî (ö. 697/1298), **Müferricü'l-kürûb fî ahbâri Benî Eyyûb**, thk. Cemâlüddîn Şeyyâl, Dâru'l-kütüb ve'l-vesâiki'l-kavmiyye, Kahire, 1377/1957, I-V

İBN YÛNUS, Ebû Saîd Abdurrahmân b. Ahmed b. Yûnus b. Abdüla'lâ es-Sadefî el-Mısrî (ö. 347/958), **Târîhu İbn Yûnus**, thk. Abdülfettâh Fethî Abdülfettâh, Dâru'l-kütübi'l-ilmiyye, Beyrut, 1421/2000, I-II

İBN ZÛLÂK, Ebû Muhammed b. el-Hasan b. İbrâhîm b. el-Hüseyn el-Leysî el-Mısrî (ö. 387/997), **Fezâ'ilü Mısr ve Ahbâruhâ**, thk. Ali Muhammed Ömer, yy., ts.

İBNÜ'L-CEVZÎ, Ebü'l-Ferec Abdurrahmân b. Alî b. Muhammed el-Bağdâdî (ö. 597/1201), **el-Muntazam fî târîhi'l-mülûk ve'l-ümem**, thk. Muhammed Abdülkâdir Atâ, Mustafa Abdülkâdir Atâ, Dâru'l-kütübi'l-ilmiyye, Beyrût, 1415/1995, I-XIX

……, **Saffetü's-safve**, 3. bs., Dâru'l-ma'rife, Beyrut, 1405/1985, I-IV

İBNÜ'L-EBBÂR, Ebû Abdillah Muhammed b. Abdillah b. Ebî Bekr b. Abdillah b. Abdirrahmân b. Ahmed b. Ebî Bekr el-Kudâî (ö. 658/1260), **el-Hulletü's-siyerâ'**, thk. Huseyn Mu'nis, Dâru'l-maârif, Beyrut, 1985

İBNÜ'L-FÂKÎH, Ebû Abdillah Ahmed b. Muhammed b. İshâk b. İbrâhîm el-Hemedânî (ö. 3-4/9-10. yy.), **Kitâbü'l-Büldân**, thk. Yûsuf el-Hâvî, Âlemü'l-kütüb, Beyrut, 1416/1996

İBNÜ'L-FARADÎ, Ebü'l-Velîd Abdullah b. Muhammed b. Yusuf el-Kurtubî el-Ezdî (ö. 403/1013) **Târîhu 'ulemâ'i'l-Endelüs**, thk. Beşşâr Avvâd Ma'rûf, Dâru'l-garbi'l-İslâmî, yy., 1429/2008, I-II

İBNÜ'L-HÜMÂM, Kemâlüddîn Muhammed b. Abdilvâhid b. Abdilhamîd b. Mes'ûd el-Kemâl b. Hümâmiddîn es-Sîvâsî (ö. 861/1457), **Fethu'l-kadîr**, tlk., thc., Abdürezzâk Gâlib el-Mehdî, Dâru'l-kütübi'l-ilmiyye, Beyrut, 1424/2003, I-X

İBNÜ'L-KİNDÎ, Ömer b. Muhammed b. Yûsuf, **Fezâ'ilü Mısri'l-mahrûse**, thk. Ali Muhammed Ömer, el-Hey'etü'l-Mısriyyetü'l-âmme li'l-kitâb, Kahire, ts.

İBNÜ'L-MUKAFFA', Severus b. el-Mukaffa', **Siyerü'l-âbâi'l-batârike**, Paris, ts.

İBNÜ'L-MURTAZA, Ahmed b. Yahyâ b. el-Murtaza (ö. 840/1437), **Tabakâtu'l-mu'tezile**, thk. Suzanna Diwald-Wilzer, el-Cem'iyyetü'l-müsteşrikîni'l-Almâniyye, Beyrut, 1380/1961

İBNÜ'L-MÜLAKKÎN, Ebû Hafs Sirâcüddîn Ömer b. Ali b. Ahmed el-Ensârî el-Mısrî eş-Şâfiî (ö. 804/1401), **el-'Ikdü'l-müzheb fî tabakâti hameleti'l-mezheb**, thk. Eymen Nasr el-Ezherî, Dâru'l-kütübi'l-ilmiyye, Beyrut, 1417/1997

İBNÜ'L-VERDÎ, Ebû Hafs Zeynüddîn Ömer b. el-Muzaffer b. Ömer el-Bekrî el-Kureşî el-Maarrî (ö. 749/1349), **Târîhu İbnü'l-Verdî**, Mâtbaatu Bulak, yy., ts., I-II

İBNÜ'S-SÂBÛNÎ, Ebû Hâmid Cemâlüddîn Muhammed b. Ali b. Mahmûd el-Mahmûdî (ö. 680/1282), **Tekmile İkmâlü'l-ikmâl fi'l-ensâb ve'l-esmâ' ve ve'l-elkâb**, el-Mecma'u'l-ilmî el-Irâkî, yy., 1377/1957

İBNÜ'S-SALÂH, Ebû Amr Takıyyüddîn Osman b. Salâhiddîn Abdirrahmân b. Mûsa eş-Şehrezûrî (ö. 643/1245), **Tabakâtü'l-fukahâi'ş-Şâfi'iyye**, Muhyiddîn Alî Necîb, Dâru'l-beşeri'l-İslâmiyye, Beyrût, 1413/1992, I-II

İBNÜ'S-SAYRAFÎ, Ebü'l-Kâsım Emînüddîn Alî b. Müncib b. Süleymân el-Kâtib et-Tenûhî (ö. 542/1147), **el-İşâre ilâ men nâle'l-vizâre**, thk. Abdullah Muhlis, Matbaâtu'l-ma'hedü'l-ilmi'l-Fransî, Kahire, 1923

İBNÜ'T-TUVEYR, Ebû Muhammed el-Murtazâ Abdüsselâm b. el-Hasen el-Kayserânî (ö. 617/1220), **Nüzhetü'l-mukleteyn fî ahbâri'd-devleteyn**, thk. Eymen Fuâd Seyyid, Dâru'n-neşr, Ştuttgart, 1412/1992

İBRÂHÎM BEY, Ahmed, **İlmü usûli'l-fıkh ve yelîhu târîhu't-teşrî'i'l-İslâmî**, Matbaatu'-fenniyye, Kahire, 1364/1945

İBRÂHÎM, Ahmed Muhammed Ahmed, **el-Hayâtü's-sekâfiyye fî Mısr münzü'l-fethi'l-İslâmî ve hattâ nihâyeti'l-'asri'l-Fâtımî'l-evvel**, Basılmamış Doktora Tezi, Câmiatü Cenûbu'l-vâdî Külliyyetü'l-âdâb Kısmu't-târîh, 1425/2004

İBRÂHÎM, Muhammed Abdüsselâm Abbâs İbrâhîm, **el-Hayâtü's-sekâfiyye fî Saîdi Mısr hılâle'l-'asri'l-Memlûkî**, Basılmamış Doktora Tezi, Câmiatü'l-İskenderiyye, Küliyyetü'l-âdâb, 2009

İBRÂHÎM, Şehhâte Îsâ, **el-Kitâbü'l-Esved li'l-isti'mâri'l-Brîtânî fî Mısr**, el-Hey'etü'l-âmme li-kusûri's-sekâfe, Kahire, 2015

İBYÂNÎ, Muhammed Zeyd (ö. 1354/1936), **Şerhu'l-ahkâmi'ş-şer'iyye fi'l-ahvâli'ş-şahsiyye**, thk. Muhammed el-Gâzî, Dâru'l-kütübi'l-ilmiyye, Beyrut, 1971

İDFÜVÎ, Ebü'l-Fazl Kemâlüddîn Ca'fer b. Sa'leb el-İdfüvî eş-Şâfiî (ö. 748/1347) **et-Tâli'u's-Saîd; el-Câmi' esmâ bi-hubarâi's-Saîd**, thk. Sa'd Muhammed Hasen, ed-Dâru'l-Mısriyye, 1382/1966

İDRİS-İ BİTLİSÎ (ö. 926/1520), **Selim Şahnâme**, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 2001

İHSANOĞLU, Ekmeleddin, "Âlimiyye", **DİA**, II, 464-465

……, **Mısır'da Türkler ve Kültürel Mirasları**, IRCICA, İstanbul, 2006

İMÂRA, Muhammed, **ed-Duktûr Abdurrezzâk es-Senhûrî: İslâmiyyetü'd-devle ve'l-medeniyye ve'l-kânûn**, Dâru's-selâm, Kahire, 1430/2009

……, **Rifâ'a et-Tahtâvî Râidü't-Tenvîr fi'l-asri'l-hadîs**, 3. bs., Dâru'ş-şurûk, Kahire, 2007

İNÂN, Muhammed Abdullah, **el-Hâkim bi-emrillâh ve esrâru'd-da'veti'l-Fâtımiyye**, 3. bs., Mektebetü'l-hâncî, Kahire, 1404/1983

……....., **Mısru'l-İslâmiyye ve Târîhu'l-hıtati'l-Mısriyye**, Mektebetü'l-usrâ, Kahire, 1998

İNCE, İrfan, "Hicrî Beşinci Yüzyılda Zevi'l-erhâmın Mirasçılığı Meselesi ve Mısır'da el-Mezhebü'd-dâric Uygulaması", **Usûl**, sy. 25, 2016, ss. 31-62

ÎSÂ, Abdurrezzâk İbrâhîm, **Târîhu'l-kazâ fî Mısri'l-Osmâniyye**, el-Hey'etü'l-Mısriyyetü'l-âmme, Kahire, 1998

İSKENDERÎ, Ömer, Selîm Hasen, **Târîhu Mısr mine'l-fethi'l-'Arabî ilâ kubeyli'l-vakti'l-hâdır**, Mektebetü Medbûlî, Kahire, 1416/1996

İSKENDERÎ, Ömer, **Târîhu Mısr ile'l-fethi'l-Osmânî**, Matbaatu'l-maârif, yy., 1338/1924

İSMÂÎL, Abdülcevvâd Sâbir, **Devrü'l-Ezheri's-siyâsî fî Mısr İbbâne'l-hükmi'l-Osmânî**, Mektebetü Vehbe, Kahire, 1416/1996

İSNEVÎ, Ebû Muhammed Cemâlüddîn Abdürrahîm b. el-Hasen b. Alî el-Ümevî (ö. 772/1370), **Tabakâtü'ş-Şâfi'iyye**, Dâru'l-kütübi'l-ilmiyye, Beyrût, 1407/1987, I-II

İSTAHRÎ, Ebû İshak İbrâhîm b. Muhammed el-Fârisî (ö. 340/952) **Mesâlik ve'l-Memâlik**, Matbaatu Briil, Leiden, 1870

KA'BÎ, Abdülhakîm, **el-Cezîretü'l-Furâtiyye ve diyâruha'l-'arabiyye**, Dâru Safahât, Dımaşk, 2009

KÂDÎ İYAZ, Ebü'l-Fazl Iyaz b. Mûsa b. İyaz el-Yahsûbî (ö. 544/1149), **Tertîbü'l-medârik ve takrîbü'l-mesâlik li-ma'rifeti a'lâmi mezhebi Mâlik**, Beyrût, Dâru'l-kütübi'l-ilmiyye, 1418/1998, I-VIII

……, **Tertîbü'l-medârik ve Takrîbü'l-mesâlik li-ma'rifeti a'lâmi mezhebi Mâlik**, 2. bs., Vizâretü'l-evkâf ve'ş-şuûni'l-İslâmiyye, yy., 1403/1983

KÂDÎ NU'MÂN, Ebû Hanîfe Nu'mân b. Muhammed b. Mansûr (ö. 363/974), **De'âimu'l-İslâm ve zikrü'l-helâl ve'l-harâm ve'l-kazâyâ ve'l-ahkâm 'an ehl-i beyti Resûlillâh ve 'aleyhi ve 'aleyhim efdalü's-selâm**, thk. Âsıf b. Ali Asğar Feyzi, Dâru'l-maarif, Kahire, 1383/1963, I-II

……, el-İzah, thk. Muhammed Kâzım Rahmetî, Müessesetü'l-a'lemî, Beyrut, 1428/2007

……, **el-İktisâr**, thk. Ârif Tâmir, Dâru'l-advâ', Beyrut, 1416/1996

KADRİ PAŞA, Muhammed (ö. 1305/1888), **Mürşidü'l-hayrân ilâ ma'rifeti ahvâli'l-insân fi'l-mu'âmelâti'ş-şer'iyye 'alâ mezhebi'l-İmâm Ebî Hanîfe en-Nu'mân**, Matbaatu'l-kübrâ el-emîriyye, Bulak, 1308/1881

……, **el-Ahkâmu'ş-şer'iyye fi'l-usûli'ş-şahsiyye**, thk. Muhammed Emîn Sirâc, Ali Cum'a, Dâru's-selâm, Kahire, 2006, I-IV

……, **Kânûnu'l-'adl ve'l-insâf fi'l-kazâ'i 'alâ müşkilâti'l-evkâf**, thk. Abdullah Nezîr Ahmed Mizzî, el-Mektebetü'l-melikiyye, Beyrut, 1428/2007

KAFES, Mahmut, "Osmanlılar Döneminde Mısır'da Bilimsel Faaliyetler ve Nahiv İlminin Durumu", **Tarihin Peşinde**, 2014, sy., 12, 2014, ss. 275-292

KAHRAMAN, Abdullah, "İdealist bir İslâm Hukukçusu: Abdülvehhab Hallaf (1888-1956)", **İHAD**, sy.6, 2005, ss. 337-346

KALKAŞENDÎ, Ebü'l-Abbâs Şihâbüddîn Ahmed b. Ali (ö. 821/1418), **Subhu'l-A'şa'**, Matbatu'l-emîriyye, Kâhire, 1332/1914, I-XIV

KALLEK, Cengiz, "Cündî", **DİA**, VIII, 116-117

KÂMİLOĞLU, Yaşar, "Mevsûatü'l-fıkhi'l-İslâmî", **DİA**, XXIX, 490

KANLIDERE, Ahmet, Mûsa Cârullah, **DİA**, XXXI, 214-216

KÂNÛNU'L-FRANSAVÎ EL-MEDENÎ, terc. Rıfâ'a Tahtâvî, Abdullah Bey, Ahmed Hilmi Efendi vd., Bulak Matbaası, Kahire, 1866

KAPLAN, Doğan, "Şiîliğin İran Topraklarında Egemenliği", **Marife**, yıl. 8, sy. 3, 2008, ss. 183-203

KARA, İsmâîl, "Unuttuklarını Hatırla! Şerh ve Haşiye Meselesine Dâir Birkaç Not", **Dîvân Disiplinlerarası Çalışmalar Dergisi**, sy. 28, 2010/1, ss. 1-67

KARA, Seyfullah, "Türkiye Selçukluları Döneminde Anadolu'da Mu!tezile Ekolünün Varlığı", **Tarih, Kültür ve Sanat Araştırmaları Dergisi**, c. 1, sy. 2, 2012, ss. 1-13

KARÂFÎ, Bedrüddîn Muhammed b. Yahyâ b. Ömer el-Karâfî (ö. 1008/1600), **Tevşîhü'd-dîbâc ve hilyetü'l-ibtihâc**, thk. Ali Ömer, Mektebetü's-sekâfeti'd-dîniyye, Kahire, 1425/2004

KARAL, Enver Ziya, **Osmanlı Tarihi**, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1976

KARAMAN, Hayreddin, **İslâm Hukuk Tarihi**, 4. bs., İz Yayıncılık, İstanbul, 2004

……, "Fıkıh", **DİA**, XIII, 1-14

KÂSIM, Kâsım Abduh, Ali Seyyid Ali, **el-Eyyûbîyyûn ve'l-Memâlîk: et-Târîhu's-siyâsî ve'l-'askerî**, Matâbiu'l-hidâye, Kahire, ts.

……, fî Târîhi'l-Eyyûbîyyîn ve'l-Memâlîk, Ayn li'd-dirâsât ve'l-bühûsi'l-insâniyye ve'l-ictimâiyye, Kahire, 1431/2010

……, '**Asru Selâtîni'l-Memâlîk: et-Târîhu's-siyâsî ve'l-ictimâî**, Ayn li'd-dirâsât ve'l-bühûsi'l-insâniyye ve'l-ictimâiyye, Kahire, 1998

KASÎR, Nâhid Hasan İsmâîl, **et-Ta'rîb fî Mısri'l-İslâmiyye ve eseruhû fi'l-hayâti'l-fikriyye hattâ bidâyeti'l-'asri'l-Fâtımî**, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Ma'hedü'd-dirâsâti'l-İslâmiyye Şu'betü'd-dirâsâti'l-İctimâiyye, 1398/1978

KÂŞİF, Seyyide İsmâîl, **Ahmed b. Tûlûn**, Dâru'l-Mısriyye, Kahire, ts.

……, **Mısr fi'l-'asri'l-İhşîdiyyîn**, Matbaatu Câmiatü Fuâd el-Evvel, Kahire, 1950

……, **Mısr fî fecri'l-İslâm**, el-Hey'etü'l-Mısriyyetü'l-âmme li'l-kitâb, Kâhire, 1994

……, **Mısr fi'l-'asri'l-vülât mine'l-fethi'l-'arabî ilâ kıyâmi'd-devleti't-Tûlûniyye,** el-Hey'etü'l-Mısriyyetü'l-âmme li'l-kitâb, Kahire, 1988

KATIFÎ, A. H., "Doğu Arap Dünyasında Hukukî Modernleşmenin Birkaç Yönü", terc. Münir Koçtaş, **AÜİFD**, c. 27, sy. 1, 1986, ss. 327-337

KÂTİB ÇELEBİ, Kâmil Mustafa b. Abdullah (ö. 1067/1657), **Keşfü'z-zunûn 'an esâmi'l-kütüb ve fünûn**, Dâru İhyâi't-türâsi'l-arabî, Beyrût, ts., I-II

KATTÂN, Mennâ', **et-Teşrî' ve'l-fıkh fi'l-İslâm, târîhan ve menhecen**, Mektebetü Vehbiyye, Kahire, 1422/2001

……, **Târîhu't-teşrî'i'l-İslâmî**, Mektebetü Vehbiyye, Kahire, 2001

KAVSÎ, Müferrih b. Süleymân, **eş-Şeyh Mustafa Sabri ve mevkıfühû mine'l-fikri'l-vâfid**, Merkezü'l-melik Faysal li'l-buhûs ve'd-dirâsâti'l-İslâmiyye, Riyad, 1418/1997

KAYA, Eyyüp Said, "Şerh (Fıkıh)", **DİA**, XXXVIII, 560-564

……, "Modern Dönemde Fıkıh İlminin Temel Meseleleri", **Modern Dönemde Dinî İlimlerin Temel Meseleleri- İlmî Toplantı**, İsam Yayınları, İstanbul, 2007, ss. 151-163

KEHHÂLE, Ömer Rızâ (ö.1408/ 1987), **Mu'cemü'l-mü'ellifîn**, Müessesetü'r-risâle, Beyrut, 1414/1993, I-IV

KESKİOĞLU, Osman, "Muhammed Abduh", **AÜİFD**, 1970, c. 18, ss. 109-136

……, "Mûsa Cârullah", **AÜİFD**, c. 12, 1964, ss. 63-73

KEYLÂNÎ, Muhammed Seyyid, **el-Edebü'l-Mısrî fî zılli'l-hükmi'l-Osmânî**, Dâru'l-fercânî, Kahire, ts.

KILIÇ, Hulûsi, "İbnü'l-Hâcib, **DİA**, XXI, 55-58

KILIÇ, Muhammed Tayyib, **İslâm Hukukunda Kanunlaştırma Olgusu**, Basılmamış Doktora Tezi, *AÜSBE*, Ankara, 2008, s. 237

KİNDÎ, Ebû Yûsuf Ya'kûb b. İshâk b. es-Sabbâh (252/866),**el-Vülât ve'l-kudât**, Matbaatu'l-âbâ, Beyrût, 1908

KİNG, Joan Wucher, **Historicâl Dictionary of Egypt**, The Amerıcan Universıty Press, Caıro, 1984

KOCA, Ferhat, "Mısırlı İslâm Tarihçisi ve Hukukçusu Muhammed Hudari Bek (1837-1927) Hayatı, Eserleri ve Fıkhî Görüşleri", **İHAD**, sy. 6, 2005, s. 167-178

……, "İbnü'l-Hümâm", **DİA**, XXI, 87-90

……, "Hanbelî Mezhebi", **DİA**, XV, 525-547

KÖHLER, Bärbel, **Die Wissenschlaft unter den ägyptischen Fatimiden**, Georg Olms Verlag, Hildeshem, 1994

KÖKSAL, Asım Cüneyd, "Dönemlendirme Problemi ve İslâmi İlimler: Fıkıh ve Fıkıh Usulü Örneği", **Sabah Ülkesi**, sy. 54, 2018, ss. 33-37

KÖSE, Saffet, "Muhammed Ebû Zehre Hayatı-İslâm Hukuku ve Diğer Disiplinlerle İlgili Bazı Görüşleri ve Eserleri", **İHAD**, sy. 6, ss. 479-496

……, "Mustafa Ahmed ez-Zerkâ', Hayatı, Eserleri, İslâm Hukuku ile İlgili Bazı Görüşleri, Fetvâlarından Örnekler", **İHAD**, sy. 6, 2005, ss. 585-615

……, İslâm Hukukuna Giriş, Hikmetevi Yayınları, İstanbul, 2012

KUDÂME B. CA'FER, Ebü'l-Ferec Kudâme b. Ca'fer b. Kudâme b. Ziyâd el-Kâtib el-Bağdâdî (ö. 337/948), **el-Harâc ve sınâatü'l-kitâbe**, thk. Muhammed Hüseyn ez-Zebîdî, Dâru'l-hürriyye, Bağdât, 1981

KUREŞÎ, Ebû Muhammed Muhyiddîn Abdülkâdir b. Muhammed b. Muhammed b. Nasrillâh el-Kureşî el-Mısrî (ö. 775/1373), **Cevâhiru'l-mudıyye fî tabakâti'l-Hanefîyye**, thk. Abdülfettâh Muhammed el-Hulv, Dâru hicr, Kahire, 1413/1993, I-V

KURTULUŞ, Rıza, "Güney Afrika Cumhuriyeti", **DİA**, XIV, 299-303

KUŞÇU, Ayşe D., "Eyyûbîler'de Mezâlim Mahkemeleri ve Dârü'l-Adl", **Türkiyât Araştırmaları Dergisi**, sy. 26, 2009, ss. 207-229

KUTBUDDÎN EL-HALEBÎ, Kutbuddîn el-Halebî, Kutbuddîn Muhammed b. Abdilkerîm b. Abdinnûr el-Halebî (ö. 725/1324), **el-Müntekâ min târîhi Mısr**, thk. Ahmed Abdüssettâr, Dâru'kütüb ve'l-vesâiku'l-kavmiyye, Kahire, 1433/2012

KUZÂÎ, Ebû Abdillah Muhammed b. Selâme b. Ca‘fer (ö. 454/1062), ‘**Uyûnu’l-ma‘ârif ve fünûnu ahbâri’l-halâ’if**, thk. Cemil Abdullah Muhammed el-Mısrî, Câmiatü Ümmü’l-kurâ, Mekke, 1415/1995

KÜRD ALİ, Muhammed (ö. 1953), “el-Allâmetü’l-Merâğî şeyhü’l-Ezher”, **MMİADm**, Dımaşk, 1365/1946, c. 21, sy. 7-8, ss. 289-305

LABİB, Fakhry, “ The River Nile Waters from Source to Mouth: Between Conflict and Cooperation in Past and Future”, **Water as an Element of Cooperation and Development in the Middle East**, Ed. A. İhsan Bağış, Ayna Yayınları, Ankara, 1994, ss. 371-387

LAPİDUS, Ira M., **Modernizme Geçiş Sürecinde İslâm Dünyası**, terc. İ. Safa Üstün, Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, İstanbul, 1996

LEKNEVÎ, Ebü’l-Hasenât Muhammed Abdülhay b. Muhammed Abdilhalîm b. Muhammed Emînillâh es-Sihâlevî (ö. 1304/1886), **Fevâ’idü’l-behiyye fî terâcimi’l-Hanefîyye**, thk. Muhammed Bedrüddîn Ebû Ferâs en-Nüânî, Dâru’l-kitâbi’l-İslâmî, Kâhire, 1324/1906

LİA, Brynjar, **Müslüman Kardeşlerin Doğuşu**, terc. İhsan Toker, Ekin Yayınları, İstanbul, 2012

LOMBARDİ, Clark B., **State Law as Islamic Law in Modern Egypt**, Brill, Leiden, 2006

LOBBAN, Carolyn Fluehr, **Islamic Law and Society in the Sudan**, Frank Cass Published, London, 1987

MA’LÛL, Abdullah Enbiye, “er-Rıhletü’l-ilmiyye li-ba’zı’l-ulemâi’l-Lîbiyyîn ilâ Mısr fi’l-ahdi’l-Kırmanlî: el-Esbâb ve’n-netâic”, **Mecelletü’l-câmiati’l-meğâribe**, sy. 5, 2008, ss. 115-137

MA’RÛF, Nâcî, **Târîhu ‘ulemâi’l-Müstansıriyye**, Matbaatu’l-ânî, Bağdat, 1379/1959

MA’TÛF, Sâlih Yûsuf, **Bedrüddîn ‘Aynî ve eseruhû fî ‘ilmi’l-hadîs**, Dâru’l-beşeri’l-İslâmiyye, yy. ts.

MÂCİD, Abdülmün’im, **ed-Devletü’l-Eyyûbîyye fî Târîhi Mısri’l-İslâmiyye: et-târîhu’s-siyâsî**, Dâru’l-fikri’l-arabî, Kahire, 1418/1997

……, et-Târîhu’s-siyâsî li-devleti selâtîni’l-Memâlîk fî Mısr: Dirâse tahlîliyye li’l-izdihâr ve’l-inhiyâr, Mektebetü’l-Enclo el-Mısriyye, Kahire, 1988

……, **Nüzûmu devleti selâtîni'l-Memâlîk**, 2.bs., Mektebetü'l-Enclo, Kahire, 1979

……, **Nüzumu'l-Fâtımiyyîn ve rüsûmuhum fî Mısr**, 3. bs., Mektebetü Anglo el-Mısriyye, Kahire, 1958

……, **Zuhûru hilâfeti'l-Fâtımiyye ve sükûtuhâ fî Mısr**, 4. bs., Dâru'l-fikri'l-arabî, Kahire, 1414/1994

MÂCİD, Abdülmün'im Mâcid, **el-Hâkim bi-emrillâh: el-Halîfetü'l-müfterî aleyh**, Mektebetü'l-İncilizi'l-Mısriyye, Kahire, 1959

MAĞLÛS, Sâmî b. Abdullah b. Ahmed, **el-Fırak ve'l-mezâhib fi't-târîhi'l-İslâmî**, Şeriketü Ubeykân, Riyad, 1438

MAĞRİBÎ, Emîra Ömer, **İntişâru'l-İslâm ve eseruhu'l-hadârî fi'l-Hind**, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Câmiatü Bingâzî, Külliyetü'l-âdâb, 2013-2014,

MAHLÛF EL-MİNYÂVÎ, Muhammed Hasaneyn b. Muhammed Mahlûf el-Adevî el-Minyâvî (ö. 1277/1861), **Mukârenâtü't-teşrî'iyye: Tatbîkul-kânûni'l-medenî ve'l-cinâî 'alâ Mezhebi'l-İmâm Mâlik**, thk. Muhammed Ahmed Sirâc, Ali Cum'a, Dâru's-selâm, Kahire, 1420/1999

MAHLÛF, Mâcide, "el-Kevserî'nin Mısır Dönemi 1928-1952", **Uluslararası Düzceli M. Zâhid Kevserî Sempozyumu**, Düzce, 2007, ss. 23-31

MAHMESÂNÎ, Subhî (ö. 1407/1986), **el-Evdâ'u't-teşrî'iyye fi'd-düveli'l-'Arabiyye mâzîhâ ve hâzıruhâ**, Dârülilim li'l-melâyîn, Beyrut, 1981

……, İslâm Hukukunun Tedvini, **MÜİFD**, çev. İbrahim Kâfi Dönmez, sy. 3., 1985, ss. 313-328

MAHMÛD EL-İMÂM, Rebî' Reşâd, **el-Fukahâ' fî Mısri'l-İslâmiyye**, Basılmamış Doktora Tezi, Câmiatü Aynü'ş-Şems Külliyyetü'l-âdâb Kısmu't-târîh, 1432/2011

MAHMÛD, Abdülğanî, **et-Ta'lîm fî Mısr fî zemene'l-Eyyûbîyyîn ve'l-Memâlîk**, Dâru'l-maarif, Kahire, 2002

MAHMÛD, Hasan Ahmed, **el-İslâm ve's-sekâfetü'l-arabiyye fî İfrîkiyâ**, Mektebetü'l-mütenebî, Dammâm, 1430/2009

MAHMÛD, Mu'tez (H. Laoust), "el-Hanâbile", **Mûcez Dâiratü'l-maârifi'l-İslâmiyye**, Merkezü'ş-şârika, yy., 1418/1998, I, 4353-4371

MAKDİSÎ, Ebû Abdillah Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed b. Ebî Bekr el-Bennâ eş-Şâmî (ö. 390/1000), **Ahsenü't-tekâsim ve Ma'rifetü'l-ekâlîm**, 2. bs., Matbaatu Brill, Leiden, 1906

MAKDİSİ, George (ö. 1423/2002), **Ortaçağda Yüksek Öğretim**, terc. Ali Hakan Çavuşoğlu, Tuncay Başoğlu, Klasik Yayınları, İstanbul, 2012

……, **The Rise of Colleges**, Edınburgh Unıversıty Press, 1981

MAKRÎZÎ, Ebü'l-Abbâs (Ebû Muhammed) Takıyyüddîn Ahmed b. Alî b. Abdülkâdir b. Muhammed (ö. 845/1442), **el-Mevâ'iz ve'l-i'tibar bi-zikri'l-hıtat ve'l-âsâr: el-Hıtatü'l-Makrîziyye**, 2. bs., Mektebetü's-sekâfeti'd-dînîyye, Kâhire, 1987, I-II

…….., **es-Sülûk li-ma'rifeti düveli'l-mülûk**, thk. Muhammed Abdülkâdir Atâ Dâru'l-kütübi'l-ilmiyye, Beyrut, 1418/1997, I-VIII

……, **İğâsetü'l-ümme bi-keşfi'l-gumme**, thk. Kerem Hilmi Ferhat, Ayn li'd-dirâsât ve'l-bühûsi'l-insâniyye ve'l-ictimâiyye, Kahire, 1427/2007

……, **el-Mukaffa'l-kebîr**, thk. Muhamed Ya'lâvî, Dâru'l-Garbi'l-İslâmî, Beyrut, 1411/1991, I-VIII

……, **İtti'âzu'l-hunefâ' bi-ahbâri'l-eimmeti'l-Fâtımiyyîn el-hulefâ'**, 2. bs., thk. Cemâlüddîn Şeyyâl, Dâru'l-kütüb, Kahire, 1416/1996, I-III

MAYER, L.A., **el-Melâbisü'l-Memlûkiyye**, terc. Sâlih Şeytî, el-Hey'etü'l-Mısriyyetü'l-âmme li'l-kitâb, yy., 1972

MEDENÎ, Muhammed Muhammed, **Târîhu'l-fıkhî'l-İslâmî fi Mısr**, Dâru'l-kalem, Kahire, 1429/2008

MEDKÛR, İbrâhîm, **Maa'l-hâlidîn**, Matbaatu'l-emîriyye, Kahire, 1401/1981

MEMDÛH, Ömer, **Usûlü târîhi'l-kânûn (Tekvînü'ş-şerâî' ve Târîhu'l-kânûni'l-Mısrî)**, Dâru'l-maârif, İskenderiye, 1963

MERÂĞÎ, Abdullah Mustafa, **el-Fethü'l-mübîn fî tabakâti'l-usûliyyîn**, Matbaatu ensâri's-sünneti'l-Muhammediyye, yy., ts.

MERT, Hamdi, "Musa Carullah Bigiyef-Hayatı, Mücadelesi, Fikirleri", **Bilig: Türk Dünyası Sosyal Bilimler Dergis***i*, sy. 8, 1999, ss. 125-138

MEŞHEDÂNÎ, Ulyâ Hâşim Zenûb Muhammed, **Fukahâu'l-Mâlikîyye, Dirâse fî alâkâtihim el-ilmiyye fi'l-Endelüs ve'l-Mağrib**, Basılmamış Doktora Tezi, Câmiatü'l-Musul, Külliyyetü't-terbiyye, 1424/2003

METÛLÎ, Ahmed Fuâd, **el-Fethu'l-Osmânî li'ş-Şâm ve Mısr**, ez-Zehrâ li'l-i'lâmi'l-arabî, Kahire, 1414/1995

MILES, G.C, "Dinâr", **EI² (İng.)**, E. J. Brill, Leiden, 1965, II, 297-298

MÎHÂİL, Yevâkim, **Târîhu'l-kânûn fî Mısr**, Matbaatu Mısr, Fucâle, 1899

MİLVÂNÎ, Yûsuf (ö. 1131/1719), **Tuhfetü'l-ahbâb bi-men melike Mısr mine'l-mülûk ve'n-nüvvâb**, thk. Muhammed Şiştâvî, Dâru'l-âfâki'l-arabiyye, Kahire, 1419/1999

MİZZÎ, Ebü'l-Haccâc Cemâlüddîn Yûsuf b. Abdirrahman b. Yûsuf (742/1341), **Tehzîbü'l-Kemâl fî esmâi'r-ricâl**, thk. Bessâr Avvâd Ma'ruf, Müessestü'r-risâle, Beyrut, 1413/1992, XXXV

MORCOS, Soliman Morcos, Wadie Farag, "Yeni Mısır Medeni Kanunu", **AÜHFD**, terc. Coşkun Üçok, c. 10, sy. 1, 1953, ss. 742-754

MOYER, Sir Velîm, **Târîhu devleti'l-Memâlîk fî Mısr**, terc. Mahmûd Âbidîn, Selîm Hasen, Mektebetü Medbûlî, Kahire, 1415/1995

MU'NİS, Hüseyn, "Târîhu Mısr mine'l-fethi'l-Arabî hattâ ilâ en dahalehe'l-Fâtımiyyûn*"*, **Târihu'l-hadârati'l-Mısriyye**, Mektebetü Mısr, yy., ts., II, 323-418, I-II

MUĞİS, Kemâl Hamid, **Mısr fi'l-asri'l-Osmânî**, Müntedâ süveri'l-Özbekiyye, Kahire, 1997

MUHÂMÎ, Muhammed Ferîd Bey, **Târîhu'd-devleti'l-âliyyeti'l-Osmâniyye**, Dâru'n-nefâis, Beyrut, 1401/1981

MUHAMMED EL-BAĞDÂDÎ, Ahmed, **Şer'iyyetü's-saltanati'l-Eyyûbîyye**, Dâru'nahdati'l-arabiyye, Kahire, 1425/2004

MUHAMMED MAHLÛF, Muhammed b. Muhammed b. Ömer b. Kâsım Mahlûf (ö. 1360/1941), **Şeceretü'n-nûri'z-zekiyye fî tabakâti'l-Mâlikîyye**, thk. Abdülmecîd Hayâlî, Dâru'l-kütübi'l-ilmiyye, Beyrût,1424/2003, I-II

MUHAMMED, Hamid İbrâhîm, **eş-Şeyh Muhammed Zâhid b. el-Hasan b. Ali Kevserî ve cühûdühü'l-kelâmiyye**, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Ezherü'ş-şerîf Külliyyeti usûli'd-dîn, 1408/1988

MUHAMMED, Latîfe, **en-Nizâmu'l-kazâi'l-Mısri'l-hadîs (1875-1914)**, Dâru'ş-Şürûk, Kahire, 2010, I-II

MUHAMMED, Nadir Muhammed İsmâîl, **Devru'l-ulemâi'l-müslimîn fî Merv fî hıdmeti'l-hadârati'l-İslâmiyye münzü muntasıfi'l-karni's-sâlis hattâ nihâyeti'l-**

karni'r-râbi', Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Câmiatü'l-Kahira, Külliyetü'l-âdâb, 1427/2006

MUHÂSENE, Muhammed Huseyn, "el-Kazâ fî Mısr fî hilâfeti'l-Hâkim bi-emrillâh el-Fâtımî", **Mecelletü Mu'te li'l-bühûs ve'd-dirâsât**, c. 19, sy. 3, 2004, ss. 153-191

MUHİBBÎ, Muhammed Emîn b. Fazlillâh b. Muhibbiddîn b. Muhammed el-Muhibbî (ö. 1111/1699), **Hülâsâtü'l-eser fî a'yâni'l-karni'l-hâdî 'aşer**, Matbaatu'l-vehbiyye, yy., 1284/1867, I-IV,

MUHTÂR, Cemâl, "el-Asru'l-mutavassıt", **Mevsû'atü Târîhu Mısr 'abra'l-usûr**, el-Hey'etü'l-Mısriyyetü'l-âmme, Kahire, 1997, ss. 103-176

MUSTAFA, Mahmûd, **el-Edebü'l-'arabî fî Mısr mine'l-fethi'l-İslâmî ilâ nihâyeti'l-'asri'l-Eyyûbî,** Dâru'l-kâtibi'l-arabî, yy., 1387/1967

MUTÎ'Î, Lem'î, **Mevsû'atü hâze'r-racül min Mısr**, 2. bs., Dâru'ş-şurûk, Kahire, 1418/1997

MUVAFAAKUDDÎN B. OSMÂN, Muvaffakuddîn Ebû Muhammed b. Abdurrahmân (615/1218), **Mürşidü'züvvâr ilâ kubûri'l-ebrâr**, thk. Muhammed Fethî Ebû Bekr, Dâru'l-Mısriyye li'l-bennâniyye, Kâhire, 1415/1995

MÜBÂREK, Ali Paşa (ö. 1311/1893), **el-Hıtatu't-tevfîkıyyetü'l-cedîde**, el-Matbaatu'l-kübrâ el-Emîriyye, Bulak, 1305, I-VI

MÜCÂHİD, Zeki Muhammed, **el-A'lâmu'ş-şarkıyye fi'l-mieti'r-râbiati 'aşera'l-hicriyye**, 2.bs., Dâru'l-garbi'l-İslâmî, Beyrut, 1994, I-III

MÜNTASIR, Abdülhalîm, **Târîhu'l-'ilm ve devru'l-'Arab fî tekaddümihî**, Dâru'l-maârif, Kahire, 1973

MÜNZİRÎ, Ebû Muhammed Zekiyyüddîn Abdülazîm b. Abdilkavî b. Abdillâh el-Münzirî (ö. 656/1258), **et-Tekmile li-vefeyâti'n-nakale**, 3. bs., thk. Beşşâr Avvâd Ma'rûf, Müessesetü'r-risâle, Beyrut, 1405/1984, I-IV

NÂCÎ LUMEYN, "İmâm Şâfiî'nin Bazı Görüşlerini Değiştirmnesinde Mısır'daki Çevreden Etkilenmesi Mes'elesi", terc. Muammer Bayraktutar, **e-Şarkiyat İlmî Araştırmalar Dergisi**, sy.3, Nisan, 2010, ss. 117-128

NAKASH, Yitzhak, "Sünnî Irak Kabilelerinin Şiîliğe Dönüşümü", **İslâmî Araştırmalar Dergisi**, terc. Zeki Tekin, c. 15, sy. 3, 2002, ss. 387-398

NAKÎRE, Muhammed Abdullâh, **İntişâru'l-İslâm fî şarki İfrikıyiyye ve münâhedatü'l-garbi lehu**, Dâru'l-merîh, Riyad, 1402/1982

NAM, Mehmet, "Tarihin Kırılma Noktasında Son Şeyhülislamlardan Mustafa Sabri Efendi", **Harran Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, sy. 23, 2010, ss. 95-118

NECMEDDÎN EL-GAZZÎ, Necmüddîn Muhammed b. Muhammed el-Gazzî (ö. 1061/1651), **el-Kevâkibü's-sâire bi-a'yâni'l-mieti'l-âşira**, Dâru'l-kütübi'l-ilmiyye, Beyrut, 1418/1997, I-III

NİMNİM, Hilmî, **el-Ezherü'ş-şeyh ve'l-meşîha**, Mektebetü'l-usrâ, Kahire, 2012

NUAYMÎ, Abdülkâdir b. Muhammed en-Nuaymî, **ed-Dâris fî târîhi'l-medâris**, Dâru'l-kütübi'l-ilmiyye, Beyrut, 1410/1990, I-II

NURBERGEN, Talgat, **Hanefî Mezhebinin Orta Asya'ya Girişi ve Yayılış Süreci**, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, AÜSBE, Ankara, 2005

NÜVEYRÎ, Ebü'l-Abbâs Şihâbüddîn Ahmed b. Abdilvehhâb b. Muhammed el-Bekrî en-Nüveyrî (ö. 733/1333), **Nihâyetü'l-ereb fî fünûni'l-edeb**, thk. Necib Mustafa Fevvâz, Hikmet Fevvâz, Dâru'l-kütübi'l-ilmiyye, Beyrut, 1424/2004, I-XXXIII

ONAT, Hasan, "Şiîliğin Doğuşu Meselesi (Hicrî 1. Asır)", **AÜİFD**, c. 36, sy. 1, 1997, ss. 79-117

ORSAM, **Nil Havzasının Hidropolitik Tarihi ve Son Gelişmeler**, Rapor no:3, Ankara, 2011, s. 10

OSMÂN B. İBRÂHÎM NABLÛSÎ, Ebû Amr Alâüddîn (Fahrüddîn) Osmân b. İbrâhîm b. Hâlid el-Kureşî es-Safedî en-Nâblusî (ö. 660/1262), **Târîhu'l-Feyyûm ve bilâdihi**, Matbaatu'l-ehliyye, Kahire,1898

ÖZAFŞAR, Mehmet Emin, "Muhammed Zâhid el-Kevserî", **Muhammed Zâhid el-Kevserî, Hayatı, Eserleri, Tesirleri**, Umut Matbaası, İstanbul, 1996, ss. 33-45

ÖZEL, Ahmet, "Ahmed İbrâhîm Bey", **DİA**, II, 92

……, "İbn Nüceym", **DİA**, XX, 236-237

……, "Afrika (Din/Doğu Afrika'da İslâmiyet)", **DİA**, I, 435-439

……, "Timurtaşî", **DİA**, XLI, 188-189

ÖZEN, Şükrü, "Leys b. Sa'd", **DİA**, XXVII, 164-168

ÖZGÜDENLİ, Osman Gazi, "Mâveraünnehir", **DİA**, XVIII, 177-180

ÖZKAYA ÖZER, Sevda, **Osmanlı Devleti İdaresinde Mısır (1839-1882)**, Yayınlanmamış Doktora Tezi, FÜSBE, Elazığ, 2007

……, "Modernleşme Sürecinde Mısır'da Karma Mahkemeler Kurulması Meselesi", **Turkish Studies**, Ankara, Volume 9/4, ss. 927-942

ÖZKOÇ, Özge, **İmparatorluk İktidarının Sınırında Osmanlı Mısırı: Mehmet Ali Paşa Döneminde Hidivliğe**, Yayınlanmamış Doktora Tezi, AÜSBE, Ankara, 2013

ÖZKUYUMCU, Nâdir **Mısır ve Kuzey Afrika'nın Müslümanlar Tarafından Fethi**, Kültür ve Turizm Bakanlığı Kütüphaneler ve Yayımlar Genel Müdürlüğü file:///C:/Users/MSI/Downloads/o_001235_2012-07-06-232750_e-kitap-arsivi.pdf, (02.06.2016)

……, "İfrîkıye", **DİA**, XXI, 515-516

ÖZTÜRK, Mustafa, "Arap Ülkelerinde Osmanlı İdaresi", **History Studies Dergisi Orta Doğu Özel Sayısı (e-dergi)**, c. 2, 2010, ss. 325-351

PAK, Adem, "Kuzey Afrika'da İlk İslâm Fetihleri", **Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, sy. 2, 2008, ss. 159-173

PALA, Ali İhsan, "Ahmed Fehmî Ebû Sünne (1909-2003) ve "el-'Örf ve'l-âde fî re'yi'l-fukahâ" Adlı Eseri", **İHAD**, sy. 6, 2005, ss. 665-680

……....., "Ali Câdelhak (1917-1996) ve Çağdaş Fıkhî Sorunlar", **İHAD**, sy. 6, 2005, ss. 557-574

PALABIYIK, Hanefî, "Hindistan Tarihinde ve Hint Kültüründe Müslüman Türkler", **Ekev Akademi Dergisi**, yıl. 11, sy. 33, 2007, ss. 67-94

POOLE, Stanly Lane, **Sîretü'l-Kahira**, terc. Hasan İbrâhîm Hasan, Alî İbrâhîm Hasan, İdvâr Halîm, el-Hey'etü'l-el-Mektebetü'l-usrâ, yy., ts.

RÂFİÎ, Abdurrahmân, '**Asru Muhammed Ali**, 5. bs., Dâru'l-maarif, Kahire, 1409/1989

....., **Asru İsmâîl**, 4. bs., yy., 1987

RAMAZAN, Hüveyda Abdülazîm, **el-Müctema' fî Mısri'l-İslâmiyye mine'l-fethi'l-'arabî ile'l-'asri'l-Fâtımî**, el-Hey'etü'l-Mısriyyetü'l-âmme, Kahire, 1994

RAYTÎ, Memdûh Abdurrahmân Abdürrahîm, **Devrü'l-kabâili'l-arabiyye fî saîdi Mısr münzü'l-fethi'l-İslâmî hattâ kıyâmi'd-devleti'l-Fâtımiyye ve eserühâ fi'n-nevâhî's-siyâsiyye ve'l-iktisâdiyye ve'l-ictimâiyye ve's-sekâfiyye**, Mektebetü Medbûlî, Kahire, ts.

REŞİD RIZÂ, Muhammed (ö. 1354/1935), **Târîhu'l-üstâzi'l-imâm eş-Şeyh Muhammed Abduh**, 2. bs., Dâru'l-fazîle, Kahire, 1427/2006, I-III

RIDVÂN, Yümnâ, **Târîhu Mısri'l-İslâmiyye hattâ Nihâyeti'l-asri'l-Fâtımî**, Matbaatu'l-Feyrûz, Feyyum, ts.
RIZK, Alâ Taha, ***Dirâsât fî târîhi 'asri selâtîni'l-Memâlîk***, Ayn li'd-dirâsât ve'l-bühûsi'l-insâniyye ve'l-ictimâiyye, Kahire, 1429/2008

RÜSTÂKÎ, Muhammed Semî'î Seyyid Abdurrahmân, **el-Kadîm ve'l-Cedîd min Akvâli'l-İmâmi'ş-Şâfiî**, Dâru İbn Hazm, Beyrût, ts.

SA'D, Kâsım Ali, **Cemheretü terâcimi'l-fukahâi'l-Mâlikîyye**, Dâru'l-bühûs li'd-dirâsâti'l-İslâmiyye ve İhyâi't-türâs, Kahire, 1423/2002, I-III

SÂBIK, Seyyid, **Fıkhü's-sünne**, Dâru'l-hadîs, Kahire, 1425-2004; I-III

SABRÎ, Muhammed İbrâhîm Saîd, **Târîhu'l-mezhebi'ş-Şâfiî fi Filistin**, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Câmiatü Kuds, 1433/2011

SABRİ, Muhammed, **Târîhu Mısri'l-hadîs min Muhammed Ali ile'l-yevm**, Dâru'l-kütübi'l-Mısriyye, Kahire, 1926

SADGROVE, Phılıp Charles, "Tahtâvî", **DİA**, XXXIX, 438-439

SAFEDÎ, Ebü's-Safâ Salâhuddîn Halîl b. İzziddîn Aybeg b. Abdillâh es-Safedî (ö. 764/1363), **el-Vâfi bi'l-vefeyât**, thk. Ahmed Arnavûd, Türkî Mustafa, Dâru İhyâi't-türâsi'l-arabî, Beyrut, 1420/2000, I-XXIX

SAFVET, Ahmed, **el-Kitâbü'z-zehebî li'l-mehâkimi'l-ehliyye (1883-1933)**, Matbaatu'l-emîriyye, Bulak, 1937

SAĞSEN, İlhan, "Nil Nehri Havzası ve Su Hegemonyası", **Ortadoğu Analiz**, c. 5, sy. 53, 2013, ss. 41-49

SAÎDÎ, Abdülmüteâl, **el-Müceddidûn fi'l-İslâm mine'l-karni'l-evvel ile'r-râbi' aşer**, Mektebetü'l-âdâb, Kahire, 1416/1996

SALÂH, Îyâb Muhammed Rızk, **ed-Devrü's-siyâsî ve's-sekâfî li-fukahâi'ş-Şâfiîyye fî Mısr fî 'asri devleti'l-Memâlîki'l-bahriyye**, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Câmiatü'l-Tanta, Küliyyetü'l-âdâb, 2006

SÂLİH, Abdülazîz, "el-Usûru'l-Mısriyyetü'kadîme hattâ nihâyeti'd-devleti'l-kadîme", **Mevsû'atü Târîhu Mısr 'abra'l-usûr**, el-Hey'etü'l-Mısriyyetü'l-âmme, Kahire, 1993

SÂLİH, Eşref Fevzi, **Şüyûhu'l-Ezher**, eş-Şeriketü'l-arabiyye, yy., ts., I-VI

SÂLİHİYYE, Muhammed Îsâ, **Mu'cemü'ş-şâmil li't-türâsi'l-'Arabi'l-matbû'**, Ma'hedü'l-mahtûtâti'l-arabiyye, Kahire, 1993, I-V

SÂLİM, Seyyid Abdülazîz, Seher es-Seyyid Abdülazîz Sâlim, **Târîhu Mısri'l-İslâmiyye hattâ nihâyeti'l-asri'l-Fâtımî**, Müessetü Şebâbi'l-câmia, İskenderiyye, 2002

SALLÂBÎ, Ali Muhammed, **Salâhaddîn el-Eyyûbî ve cühûdühû fi'l-kazâ' 'ale'd-devleti'l-Fâtımiyye ve tahrîri beyti'l-Makdis**, Dâru'l-ma'rife, Beyrut, 1429/2008

SÂMİR, Faysal, **Sevratü'z-zenc**, 2. bs., Dâru'l-medî, Dımaşk, 2000

SCHACHT, Joseph, **An Introduction to Islamıc Law** ,Oxford University, London, 1971

SEKAFÎ, Sâlim Ali, **Mefâtîhu'l-fıkhi'l-Hanbelî**, 2. bs., yy., Kahire, 1402/1982, I-II

SELÂM, Muhammed Zağlûl, **el-Edeb fi'l-'asri'l-Fâtımî**, Dâru'l-maarif, İskenderiye, ts.

SELÂM, Muhammed Zağlûl, **el-Edeb fi'l-'asri'l-Memlûkî**, Dâru'l-maârif, Kahire, 1971

SELHEB, Hasan, **eş-Şeyh Mahmût Şeltût Kırâa fî tecribeti'l-ıslâh ve'l-vahdeti'l-İslâmiyye**, Mektebetü Mü'min Kurayş, Beyrut, 2008

SELÎM, Mahmûd Rızk, **Mevsû'atü 'asri selâtîni'l-Memâlîk ve netâcühü'l-'ilmî ve'l-edebî**, 2. bs., Mektebetü'l-âdâb, Kahire, 1381/1962, I-VIII

SELLÂM, Eymen Şâhîn, **el-Medârisü'l-İslâmiyye fî Mısr fi'l-asri'l-Eyyûbî ve devruhâ fî neşri'l-mezhebi's-sünnî**, Basılmamış Doktora Tezi, Câmiatü'l-Tanta, Külliyyetü'l-Âdâb, 1420/1999

SEM'ÂNÎ, Ebû Sa'd Abdülkerîm b. Muhammed b. Mansûr et-Temîmî (ö. 562/1166), **el-Ensâb**, 2. bs., thk. Abduuramân b. Yahyâ el-Muallimî el-Yemânî, Mektebetü İbn Teymiyye, Kahire, 1400/1980, I-XII

SENHÛRÎ, Abdurrezzâk Ahmed, **Mesâdıru'l-hak fi'l-fıkhi'l-İslâmî**, Dâru ihyâi't-türâsi'l-arabî, Beyrut, ts.

……, **el-Vasît fî şerhi'l-kânûni'l-medeniyyi'l-cedîd: Nazariyyetü'l-iltizâm bi-vechin 'âmmin**, Dâru ihyâi't-türâsi'l-arabî, Beyrut, ts., I-XII

SERKÎS, Yûsuf İlyân (ö. 1351/1932), **Mu'cemü'l-matbû'âti'l-'Arabiyye ve'l-mu'arrebe**, Mektebetü's-sekâfeti'd-dîniyye, Kahire, ts., I-II

SEYFULLAH KARA, "XIV. Yüzyılda Yurt Dışında Tahsil Gören Türkiyeli Bir Âlim: Ekmelüddîn Bâbertî", **Ekmelüddîn Bâbertîyi Keşif yolunda I. Ekmelüddîn Bâbertî Sempozyumu**, Bayburt Üniversitesi Yayınları, Erzurum, 2014, ss. 101-108

SEYYİD, Ahmed Fuâd Seyyid, **Târîhu Mısri'l-İslâmiyye zemene Selâtîn Eyyûb**, Medbûlî, Mektebetü Kahire, 2002

SEYYİD, Eymen Fuâd Seyyid, **ed-Devletü'l-Fâtımiyye fî Mısr**, Mektebetü'l-usra, Kahire, 2007

……, Târîhu'l-mezâhibi'd-dîniyye fî bilâdi'l-Yemen hattâ nihâyeti'l-karni's-sâdis el-hicrî, Dâru'l-Mısriyye el'l-Lübnâniyye, Kahire, 1408/1988

SEYYİD, Mecdî Fethî, **Târîhu'l-İslâm ve'l-müslimîn fi'l-asri'l-Ümevî**, Dâru's-sahâbe li't-türâs, Tanta, 1418/1998

SEYYİD, Mehmed, **Usûl-i Fıkh: Medhal**, Matbaatu Âmira, İstanbul, 1333

SEYYİD, Seyyid Muhammed, **Mısr fi'l-'asri'l-Osmânî fi'l-karni's-sâdis 'aşer**, Mektebetü Medbûlî, Kahire, 1418/1997

SEZGİN, Fuat, **Arap İslâm Bilimleri Tarihi I**, Prof. Dr. Fuat Sezgin İslâm Bilim Tarihi Araştırmaları Vakfı, İstanbul, 2015, I-XVII

SİBÂÎ, Mustafa, "Târîhu da've fî hayâtin racül", **Ricâlün fekadnâhum**, Dâru İbn Hazm, Beyrut, 1433/2002, I, 261-302

SONGUR, Haluk, "Abdulkâdir Ûdeh, Hayatı, Eserleri ve İslâm Hukukuna Katkısı, **İHAD**, 2005, sy. 6, ss. 331-335

SOURDEL, D., "al-Karak", **EI² (İng.)**, E. J. Brill, Leiden, 1997, IV, 609

STANLEY, Lane Poole (ö. 1350/1931), **Târîhu Mısr fi'l-'usûri'l-vüstâ**, terc., thk. ve tlk. Ahmed Sâlim Sâlim, Dâru'l-Mısriyye li'l-bennâniyye, Kahire, 1435/2014

SULTÂN, Abdülmün'im Abdülhamîd, **el-Hayâtü'l-ictimâiyye fi'l-'asri'l-Fâtımî**, Dâru's-sekâfeti'l-ilmiyye, İskenderiye, 1999

SÜBKÎ, Ebû Nasr Tâcüddîn Abdülvehhâb b. Alî b. Abdilkâfî es-Sübkî (ö. 771/1370), **Tabakâtü'ş-Şâfi'iyyeti'l-kübrâ**, thk. Abdülfettâh Muhammed Hulv, Mahmûd Muhammed et-Tınâhî, Dâru İhyâi'l-kütübi'l-arabiyye, ts., I-X

……, Mu'îdü'n-ni'am ve mübîdü'n-nikam, Müessesetü'l-kütübi's-sekâfiyye, Beyrut, 1407/1987

SÜRÛR, Muhammed Cemâlüddîn, **Târîhu'd-devleti'l-Fâtımiyye**, Dâru'l-fikri'l-arabî, Kahire, ts.

SÜYÛTÎ, Ebü'l-Fazl Celâlüddîn Abdurrahmân b. Ebî Bekr b. Muhammed el-Hudayrî, (ö. 911/1505), **Târîhu'l-Hulefâ'**, Dâru İbn Hazm, Beyrût, 1424/2003

……, **Hüsnü'l-muhâdara fî Târîhi Mısr ve'l-Kâhire**, thk. Muhammed Ebü'l-Fazl İbrahim, Dâru ihyâi'l-kütübi'l-arabiyye, Kahire, 1387/1967, I-II

……, **Tenvîru'l-havâlik 'alâ Muvatta' Mâlik**, İsâ el-Bâbî el-Halebî, Kâhire, ts., I-III

……, **Lübbü'l-lübâb fî tahrîri'l-ensâb**, thk. Muhammed Ahmed Abdülazîz, Eşref Ahmed Abdülazîz, Dâru'l-kütübi'l-ilmiyye, Beyrut, 1411/1991, I-II

……, **Bugyetü'l-vü'ât fî tabakâti'l-lüğaviyyîn ve'n-nühât**, thk. Muhammed Ebü'l-Fazl İbrâhîm, Matbaatu Îsâ el-bâbi'l-halebî, yy., 1384/1965, I-II

……, **Nüzûlu'r-rahme fi't-tahaddüs bi'n-ni'me**, Mektebetü dâri'l-vefâ, Cidde, 1407

……, **Dürru's-sahâbe fî men dahale Mısr mine's-sahâbe**, el-Mektebetü'l-kayyime, Kahire, ts.

ŞÂHÎN, Abdussabûr, Islâh Abdüsselâm er-Rıfâî, **Mısr fi'l-İslâm, el-karnü'l-evvel**, Dâru Kubâ, Kahire, 2000

ŞÂHÎN,Musa, "Güney Afrika'da Cape Koloni Topluluğunun Oluşumu ve Osmanlı Türk Varlığı", **Sosyoloji Konferansları**, sy. 33, 2006, ss. 75-98

ŞÂKİR, Mahmûd, **et-Târîhu'l-İslâmî: el-'Ahdü'l-Memlûkî**, el-Mektebetü'l-İslâmî, Beyrut, 1411/1991

ŞÂL, Seyyid Ahmed, "Mahmûd Şeltût", **DİA**, XXXVIII, 494-495

ŞEBÂRÛ, 'İsâm Muhammed, **Kâdi'l-kudât fi'l-İslâm**, 2. bs., Dâru'n-nehdati'l-arabiyye, Beyrût, 1992

ŞEHÂTE, Abdullah, **el-İmâmü'l-Mısrî el-Leys b. Sa'd**, Dâru Garîb, Kahire, 2001

ŞEHHÂTE, Şefîk, **Târîhu hareketi't-tecdîd fi'n-nüzûmi'l-kânûniyye fî Mısr münzü matla'i'l-karni't-tâsi' 'aşer**, İhyâu kütübi'l-arabiyye, Kahire, 1961

ŞELEBÎ, Ahmed, **el-Müctema'ü'l-İslâmî**, Mektebetü'n-nehdati'l-Mısriyye, Kahire, 1963, I-II

……, **Mevsû'atü'n-nüzum ve'l-hadâratu'l-İslâmiyye: Târîhu't-teşrî'i'l-İslâmî ve târîhu'n-nüzumi'l-kazâiyye fi'l-İslâm**, Mektebetü'n-nehdati'l-Mısriyye, Kahire, ts., I-VII

ŞEMSEDDÎN ES-SEHÂVÎ, Ebü'l-Hayr Şemsüddîn Muhammed b. Abdirrahmân b. Muhammed es-Sehâvî (ö. 902/1497), **ed-Dav'ü'l-lâmi' li-ehli'l-karni't-tâsi'**, Dâru'l-ceyl, Beyrut, 1412/1992, I-XII

ŞEN, Yusuf, "Mâveraünnehir Fıkıh Kültürünün Etkileri (Kırgızistan Örneği)", **AÜ Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi**, sy. 56, 2016, ss. 1399-1423

ŞENER, Abdülkâdir, "İslâm'da Mezhepler ve Hukuk Ekolleri", **AÜİFD**, c. 26, sy. 1, ss. 371-406

ŞENTOP, Mustafa, "Mürşidü'l-hayrân", **DİA**, XXXII, 59-60

ŞENZEYBEK, Aytekin, "Başlangıçtan Günümüze Dürzîlik", **SÜİFD**, sy. 31, 2011, ss. 173-216

ŞEREF, Abdülazîz Tarîh, "İklîmu Havzi'n-nîl", **el-Mevsû'atü'l-Cûrâfiyye li'l-âlemi'l-İslâmî**, Câmiatü'l-İmam Muhammed b. Suud el-İslâmiyye, Riyâd, 1419, VIII, 15-107, I-XVII

ŞERHABÎLÎ, Muhammed b. Hasen, **Tatavvuru'l-mezhebi'l-Mâlikî fi'l-garbi'l-İslâmî hattâ nihâyeti'l-'asri'l-murâbitî**, Vizâratü'l-evkâf ve'ş-şüûni'l-İslâmiyye, yy., 1421/2000

ŞERKÂVÎ, Abdurrahmân, **Eimmetü'l-fıkhî'l-tis'a**, Dâru'ş-şürûk, Kâhire, 1411/1991

ŞEŞEN, Ramazan, **Selâhaddîn Devrinde Eyyubîler Devleti**, Edebiyat Fakültesi Basımevi, İstnbul, 1983

ŞEVKÂNÎ, Ebû Abdillâh Muhammed b. Alî b. Muhammed eş-Şevkânî es-San'ânî el-Yemenî (ö. 1250/1834), **el-Bedrü't-tâli' bi-mehâsini men ba'de'l-karni's-sâbi'**, Dâru'l-kitâbi'l-İslâmî, Kahire, ts., I-II

ŞEYYÂL, Cemâleddin, **Târîhu't-terceme ve'l-hareketi's-sekâfe fî 'asri Muhammed Ali**, Dâru'l-fikri'l-arabî, yy., 1951

……..., A'lâmü'l-İskenderiyye fi'l-'asri'l-İslâmî, Mektebetü's-sekâfeti'd-dîniyye, Port Said, 1421/2001

……, Târîhu Medîneti'l-İskenderiyye fi'l-'asri'l-İslâmî, Dâru'l-maârif, Kahire, ts.

ŞİMŞEK, Murat, **Mezhepleşme Sürecinde Hanefîlik: Tarih ve usul**, Aybil Yayınları, Konya, 2014

……....., "Mahmûd Şeltût, Hayatı, Düşüncesi ve Eserleri", **İHAD**, sy. 6, 2005, ss. 369-398

ŞÎRÂZÎ, Ebû İshak Cemâlüddîn İbrahim b. Ali b. Yûsuf Şîrâzî, (ö. 476/1083), **Tabakâtu'l-fukahâ**, thk. İhsan Abbas, Dâru'r-râidi'l-arabî, Beyrut, ts.

ŞÜBEYR, Muhammed Osmân, **eş-Şeyh Ali el-Hafîf: el-Fakîh el-Müceddid**, Dımaşk, Dâru'l-kalem, 1423/2002

……, Muhammed Ebû Zehre, İmâmü'l-fukahâi'l-muâsırîn ve'l-müdâfii'l-cerî an-hakâiki'd-dîn, Dâru'l-kalem, Dımaşk, 1427/2006

TABERÎ, Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr b. Yezîd el-Âmülî el-Bağdâdî (ö. 310/923), **Tarîhu't-Taberî: Tarîhu'r-rüsûl ve'l-mülûk**, 2. bs., thk. Muhammed Ebü'l-Fazl İbrâhîm, Dâru'l-maârif, Kahire, 1968, I-XI

……, Târîhu'l-umem ve'l-mülûk, Beytü'l-efkâri'l-devliyye, Riyad, ts., I-XI
TAHÂVÎ, Ebû Ca'fer Ahmed b. Muhammed b. Selâme el-Ezdî el-Hacrî el-Mısrî et-Tahâvî (ö. 321/933), **Muhtasaru't-Tahâvî**, nşr., Ebü'l-Vefâ el-Afğânî, Lecnetü ihyâi'l-meârifi'n-nu'mâniyye, Haydarâbâd, ts.

TÂHİR EFENDİ, Bursalı Mehmet (ö. 1344/1925), **Osmanlı Müellifleri**, Meral Yayınevi, İstanbul, ts., I-II

TAKIYYÜDDÎN ET-TEMÎMÎ, , Takıyyüddîn b. Abdilkâdir et-Temîmî ed-Dârî el-Mısrî (ö. 1010/1601), **et-Tabakâtü's-seniyye fî terâcimi'l-Hanefîyye**, thk. Abdülfettâh Muhammed el-Hulv, Dâru Hicr, Kahire, 1390/1970, I-IV

TAKKÛŞ, Muhammed Süheyl, **Târîhu'l-Eyyûbîyyîn fî Mısr ve Bilâdi'ş-Şâm ve İklîmi'l-Cezîra**, 2. bs., Dâru'n-nefâis, Beyrut, 1429/2008

……, Târîhu'l-Memâlîk fî Mısr ve Bilâdi'ş-Şâm, Dâru'n-nefâis, Beyrut, 1418/1997

TANÂHÎ, Muhammed, "Ahmed Muhammed Şâkir", **DİA**, II, 104-105

TANERÎ, Aydın, "Hâcib", **DİA**, XIV, 508-511

TAŞÇI, Özcan, "Oryantalizm Çalışmalarının Osmanlı Hâkimiyetindeki Mısır'a Yansıması", **İnönü Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, c. 5 sy. 1, 2014, ss. 85-101

TEYMUR PAŞA, Ahmed (1348/1930), **Nazra târîhiyye fî hudûsi'l-mezâhibi'l-fıkhîyyeti'l-erbaa**, Dâru'l-kâdirî, Bayrut, 1411/1990

TİGNOR, Robert L., **Modernization and British Colonial Rule in Egypt 1882-1914**, Princeton University Press, New Jersey, 1966

TİNBÜKTÎ, Ahmed Bâbâ (ö. 1036/1627), **Neylü'l-ibtihâc bi-tadrîzi'd-Dîbâc**, Trablus, Dâru'l-kitâb, 2000

TOPALOĞLU, Fatih, "İran Coğrafyası'nın Şiîleşme Süreci, -İlk dönem- Emevîler-Abbâsîler", **e-Makalat Mezhep Araştırmaları**, 6/2, Güz 2013, ss. 43-62

TUĞ, Salih, **İslâm Ülkelerinde Anayasa Hareketleri (XIX. ve XX. Asırlar)**, İrfan Yayınevi, İstanbul, 1969

TUM'Î, Muhyiddîn, **el-Envâru'l-ebher fî tabakâti şüyûhi câmi'i'l-Ezher**, Dâru'lceyl, Beyrut, 1412/1992

TURTÛŞÎ, Ebû Bekr Muhammed b. el-Velîd Muhammed b. Halef b. Süleyman b. Eyyûb el-Fihrî el-Turtûşî (520/1126), **Sirâcü'l-mülûk**, thk. Muhammed Fethî Ebûbekr, Dâru'l-Mısriyye li'l-bennâniyye, Kahire, 1414/1994, I-II

TÛSÛN, Ömer (ö. 1353/1934), **el-Bi'sâtü'l-ilmiyye fî 'ahdi Muhammed Ali sümme fî 'ahdi 'Abbâsi'l-evvel ve Saîd**, Matbaatu Selâhüddîn, İskenderiye, ts.

UDEH, Abdülkâdir (ö. 1373/1954), **et-Teşrî'u'l-cinâiyyü'l-İslâmî mukâranen bi'l-kânûni'l-vaz'î**, Dâru'l-kütübi'l-arabî, Beyrut, ts., I-II

……, İslâm Ceza Hukuku ve Beşerî Hukuk, terc. Bekir Karlığa (Akif Nûri), İhyâ Yayınları, İstanbul, 1976

……, Mukayeseli İslâm Hukuku ve Beşerî Hukuk, terc. Ruhi Özcan, Ali Şafak, Rehber Yayıncılık, Ankara, 1990

UĞUR, Hatice, "Tekrûr", ***DİA***, XXXX, 387-388

UKAYL, Abdullâh, **min A''lâmi'd-da've ve'l-hareketi'l-İslâmiyyeti'l-muâsira**, 7. bs., Dâru'l-beşîr, yy., 1429/2008, I-II

UMERÎ, Abdülazîz İbrâhîm, **el-Fütûhu'l-İslâmiyye 'abra'l-usûr**, 3. bs., Dâru İşbîliyâ, Riyad, 1421

UZEYZÎ, Muhammed Râmiz Ebdülfettâh Mustafa el-Uzeyzî, **İbn Dakîkul'îd 'asruhû, hayâtuhû, 'ulûmuhû ve eseruhû fi'l-fıkh**, Dâru'l-beşîr, Ammân, 1988

ÜSTUVÂNÎ, Muhammed Bessâm, "Safahât min cihâdin mütevâsıl: Târîhu da've fî hayâti racul", **Mustafa es-Sibâ'î bi-aklâmi muhibbihî ve ârifîh**, ed. Muhammed Mustafa es-Sibâî, Dâru'l-verrâk, Riyad, 1421/2000

VÂFÎ, Ali Abdülvâhid, **Lemha fî târîhi'l-Ezher**, 2. bs., yy., 1355/1936

VAKÂİU'L-MISRİYYE, *(Eki)*, 8 Şaban 1328/13 Ağustos Cumartesi 1910, sy. 92

……, 2 Muharrem 1350/20 Mayıs Çarşamba 1931, sy. 53

……, 5 Muharrem 1315/5 Haziran Cumartesi 1897, sy. 61

VÂKIDÎ, Ebû Abdillâh Muhammed b. Ömer b. Vâkıd el-Eslemî el-Medenî (ö. 207/823/), **Fütûhu'ş-Şâm**, Dâru'l-kütübi'l-ilmiyye, Beyrût, 1417/1997, I-II

VEHDÂN, Nâsır Mahmûd Vehdân, **Ebû Zehre ‘âlimen İslâmiyyen: Hayâtuhû ve menhecuhû fî buhûsihî ve kütübih**, Şeriketü nâs, Kahire, 1417/1996

VEKÎLÎ, Sağîr b. Abdisselâm, **el-İmâmü’ş-şihâbü’l-Karâfî, halakatü vaslin beyne’l-meşrık ve’l-mağrib fî mezhebi Mâlik fi’l-karni’s-sâbi’**, yy., 1417/1996, I-II

VELİDEDEOĞLU, Hıfzı Veldet, “İslâm Ülkelerinde Kanunlaştırma Hareketleri ve Bunun Batı Hukuk Sistemleriyle İlişkileri”, **K. Fikret Arık’a Armağan**, Sevinç Matbaası, Ankara, 1973, ss. 545-590

VİZÂRETÜ’L-EVKÂF VE’Ş-ŞUÛNİ’L-İSLÂMİYYE (Kuveyt), **el-Mevsû‘atü’l-fıkhıyye**, 2. bs., 1403/1983, I-XLV

WİNTER, Michel Winter, **el-Müctemeu‘l-Mısrî tahte hükmi’l-Osmânî,** terc. İbrâhîm Muhammed İbrâhîm, el-Hey’etü’l-Mısriyyetü’l-âmme, Kahire, 2001

YÂ’KÛBÎ, Ebü’l Abbâs Ahmed b. Ebî Ya‘kûb İshâk b. Ca‘fer b. Vehb b. Vâzıh (ö. 292/905), **el-Büldân**, Dâru’l-kütübi’l-ilmiyye, Beyrût, ts.,

YÂKÛT EL-HAMEVÎ, Ebû Abdillah Şihâbüddîn Yâkût b. Abdillah er-Rumî el-Bağdâdî (ö. 626/1229), **Mu‘cemü’l-büldân**, Dârû Sâdır, Beyrût, 1397/1993, I-V

……, Ebû Abdillah Şihâbüddîn Ya‘kût b. Abdillah er-Rumî el-Bağdâdî (626/1229), **Mu‘cemü’l-üdebâ’: İrşâdü’l-erîb ilâ ma‘rifeti’l-edîb**, thk. İhsân Abbâs, Dâru’l-garbi’l-İslâmî, Beyrût, 1993, I-VII

YÂFİÎ, Ebû Muhammed Afîfüddîn Abdullâh b. Es’ad b. Alî b. Süleymân el-Yâfiî el-Yemenî (ö. 768/1367), **Mir’âtü’l-cenân ve ‘ibretü’l-yakzân fî ma‘rifeti havâdisi’z-zamân**, Dâru’l-kütübi’l-ilmiyye, Beyrut, 1417/1997, I-IV

YARAN, Rahmi, “İslâm Hukukunu Çağına Taşıyan Bir Fakih: Ali el-Hafîf (1890-1978) ve Eserleri”, **İHAD**, sy. 6, 2005, ss. 515-536

……, Mahlûf el-Minyâvî ve Tatbîku’l-kânûni’l-medenî ‘alâ mezhebi’l-İmam Mâlik, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, MÜSBE, 1987

YARGI, Mehmet Ali, “Muhammed Zâhid el-Kevserî (1863-1952) Hayatı Eserleri ve Fıkhî Görüşleri”, **İHAD**, sy.6., 2005, s. 313-330

YAŞAROĞLU, Kâmil, “İbnü’l-Haddâd el-Kinânî”, **DİA**, XXI, 58-59

YEKEN, Fethi, “Abdülkâdir Udeh”, **DİA**, I, 244-245

YILDIZ, Rifat , “İbnü’l-Kâsım’ın Endülüs Mâlikî Fıkıh Ekolüne Etkisi”, **DÜSBED**, yıl. 8, s. 17, 2016, ss. 156-171

YİĞİT, İsmâîl, "Aynî'yi Tetiştiren Memlukler Dönemi İlmî Hareketine Genel Bir Bakış", **MÜİFD**, sy. 11-12, 1992, ss. 27-45

……, İsmâîl, "Emevîler", **DİA**, XI, 87-104

……, "Tunus (Kültür ve Medeniyet)", **DİA**, XLI, 393-397

YÛNÎNÎ, Kutbuddîn Mûsâ b. Muhammed el-Yûnînî (ö. 726/1326), **Zeylü Mir'âti'z-zamân**, Matbaatu Meclisi'd-dâirati'l-maârifi'l-Osmâniyye, Haydarabad, 1375/1955, I-IV

YÛSUF, Muhammed Hayr Ramazan, **Mu'cemü'l-mü'ellifîn el-muâsırîn**, Mektebetü Melik Fehd el-Vataniyye, Riyad, 1425/2004, I-II

YÛSUF, Muhammed Muhammed Osmân, **İbn Cerîr et-Taberî fî Mısr şüyûhuhû ve telâmîzühu**, Mektebetü'âdâb, Kahire, 1991

YÜCEL, Fatih, "Seyyid Sâbık Hayatı Eserleri ve Fıkıh Araştırmalarında İzlediği Metodu", **İHAD**, sy. 6, 2005, ss. 617-632

ZEBİRİ, Kate, **Mahmud Shaltut and Islamic Modernism**, The Clarendon Press, Oxford, 1993

ZEHEBÎ, Ebû Abdillah Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed b. Osman et-Türkmânî (ö. 748/1348), **el-'İber fî haberi men gaber**, Dâru'l-kütübi'l-ilmiyye, Beyrût, 1405/1985, I-IV

……, **Tecrîdü esmâi's-sahâbe**, Matbaatu Dâirati'l-maârif, yy., 1315, I-II

……, **Siyerü a'lâmi'n-nübelâ**, 11. bs., thk. Şuayb Arnavut, Müessesetü'r-risâle, Beyrut, 1417/1996, I-XXX

……, **Târîhu'l-İslâm ve vefeyâtü'l-meşâhîr ve'l-a'lâm**, thk. Beşşâr Avvâd Ma'rûf, Dâru'l-garbi'l-İslâmî, Beyrut, 1424/2003, I-XV

……, **Tezkiretü'l-huffâz**, Dâru'l-maârifi'l-Osmânî, Haydarabad, 1377/1958, I-IV

ZEKERİYYÂ EL-KAZVİNÎ, Ebû Yahyâ Cemâlüddîn Zekeriyya b. Muhammed b. Mahmûd (ö. 682/1283), **Âsâru'l-bilâd ve Ahbâru'l-ibâd**, Dâru Sâdır, Beyrût, ts.

ZENÂTÎ, Mahmûd Selâm, **Târîhu'l-kânûni'l-Mısrî**, 2. bs., yy., 1993

ZERKÂ, Mustafâ Ahmed (ö. 1420/1999), **el-Medhalü'l-fıkhiyyü'l-âm**, 2. bs., Dâru'l-kalem, Dımaşk, 1425/2004, I-II

ZERZÛR, Adnân Muhammed, **Mustafa es-Sibâî: ed-Dâiyetü'l-müceddid**, Dâru'l-kalem, Dımaşk, 1421/2000

ZEYDAN, Corci (ö. 1332/1914), **Mısru'l-Osmâniyye**, thk. Muhammed Harb, Dâru'l-hilâl, yy., 2003

……, **Târîhu âdâbi lügati'l-Arabiyye**, nşr. Şevkî Dayf, Dâru'l-hilâl, yy., ts., I-IV

……, **Târîhu Mısri'l-hadîs mea' fezleketi fî târîhi Mısri'l-kadîm**, Mektebetü Medbûlî, Kâhire,1419/1999, I-II

……, **Târîhu't-temeddüni'l-İslâmî**, Dâru Mektebeti'l-hayât, Beyrut, 1997, I-V

ZİRİKLÎ, Ebû Gays Muhammed Hayrüddîn b. Mahmûd b. Muhammed b. Alî b. Fâris ez-Ziriklî ed-Dımaşkî (ö. 1396/1976), **A'lâm**, 15. bs., Dârülilim li'l-melâyîn, Beyrut, 2002, I-VIII

ZUHAYLÎ, Vehbe (ö. 1436/2015), **el-İzz b. Abdisselâm: Sultânu'l-ulemâ ve bâi'u'l-mülûki'd-dâiye**, Dâru'l-kalem, Dımaşk, 1412/1992

ZÜYÛD, Muhammed Ahmed, **el-Alâkât beyne'ş-Şâm ve Mısr fi'l-'ahdeyni't-Tûlûnî ve'l-İhşîdî**, Dâru Hassân, yy., 1989

İnternet Kaynakları

http://cografyaharita.com/dunya_siyâsî_haritasi.html (03.08.2018)

http://www.ydh.com.tr/HD1297_suudi-arabistanin-mezhebi-haritasi.html (20.07.2018)

https://en.wikipedia.org/wiki/Hanbali (20.07.2018)

http://www.alwasatnews.com/news/457945.html (20.07.2018)

https://www.marefa.orgالشيعة_في البحرين (20.07.2018)

https://www.youtube.com/watch?v=B1B8-ECtHUQ (21.07.2018)

https://www.palestinapedia.net/المذهب-الشلفعي/ (21.07.2018)

http://tebaren.org/?p=356 (22.07.2018)

http://ekitaparsivi.com/kd.asp?id=1235&/ekitap-arsivi/Prof.Dr.Nadir%20%D6zkuyumcu/misir-ve-kuzey-afrikanin-muslumanlar-tarafindan-fethi_e-book_misir-ve-kuzey-afrikanin-muslumanlar-tarafindan-fethi_e-kitap.html, (02.06.2016)

http://www.shafaff.com/article/32917 (31.05.2018)

https://ar.wikipedia.org/wiki/المحلة_الكبرى (26.05.2018)

https://ar.wikipedia.org/wiki/العائلات_الشركسية_في_مصر (07.07.2017)

https://ar.wikipedia.org/wiki/شربين (10.03.2018)

https://ar.wikipedia.org/wiki/ملوي (10.05.2018)

https://ar.wikipedia.org/wiki/كفر_الزيات (25.05.2018)

https://ar.wikipedia.org/wiki/بلاد_الشام, (05.06.2018)

http://dspace.iua.edu.sd/bitstream/123456789/1094/1/ (06.05.2018)

http://law.tanta.edu.eg/ (31.05.2018)

http://lawfac.mans.edu.eg/academic-life/academics-ar/sharia (31.05.2018)

http://www.alexlaw.edu.eg/about.aspx (31.05.2018)

http://www.azhar.edu.eg/derasatfemales-sadat/ (31.05.2018)

http://www.alukah.net/library/0/37815/ (31.05.2018)

http://www.azhar.eg/magmaa/details/ (19.05.2018)

http://www.dar-alifta.org/ar//ViewScientist.aspx?sec=new&ID=25 (28.05.2018)

http://www.dar-alifta.org/AR/ViewScientist.aspx?ID=66 (24.05.2018)

www.youm7.com/story/2016/2/7/وزير-الأوقاف-يعتمد-الجزء-الرابع-والأربعين-من-موسوعة-الفقه-الإسلامي/2573087

http://www.mfa.gov.tr/sub.tr.mfa?12d61ad6-534f-4961-a432-f8b94b5c2cef (06.05.2018)

http://www.normenerji.com.tr/menu_detay.asp?id=12629 (06.05.2018)

http://www.pidegypt.org/download/Constitutional-forum/farahat.pdf, (25.04.2018)

https://darelom.cu.edu.eg/ (31.05.2018)

https://İslâmsyria.com/site/show_cvs/24 (28.05.2018)

https://www.google.com.tr/search?q=dünya+haritası&source (25.06.2018)

https://www.google.com.tr/search?q=حوض+نيل (25.06.2018)

https://www.youm7.com/story/2008/9/8/د-حمادة-حسني-يكتب-لليوم-السابع-القضاء-الشرعي-في-مصر/39104 (09.05.2018)

http://articles.İslâmweb.net/media/index.php?page=article&lang=A&id=168869 (19.07.2018)

http://www.ydh.com.tr/HD1297_suudi-arabistanin-mezhebi-haritasi.html

https://www.youtube.com/watch?v=E8U33ldkZe0 (20.07.2018)

http://www.elfagr.com/2585807 (20.07.2018)

https://www.al-sharq.com/opinion/09/06/2016/ (20.07.2018)

https://scholarblogs.emory.edu/İslâmic-family-law/home/research/legal-profiles/qatar-state-of/ (20.07.2018)

http://www.feqhweb.com/vb/t3368.html (26.07.2018)

http://abooelhassaan.blogspot.com/2012/12/blog-post_695.html (01.06.2018)

https://www.assakina.com/politics/news-muslims/27757.html (19.07.2018)